

CUMHURİYET DEVRİNİN BİR SERHAT VİLAYETİ HAKKÂRİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU

2-4 Mayıs 2019
HAKKÂRİ

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ BAŞKANLIĞI

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ YAYINLARI

**CUMHURİYET DEVRİNİN
BİR SERHAT VİLAYETİ HAKKÂRİ
ULUSLARARASI SEMPOZYUMU**

*INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON
HAKKÂRİ A BORDER CITY OF THE
REPUBLICAN ERA*

2-4 Mayıs/*May* 2019- Hakkari

BİLDİRİLER

Yayına Hazırlayan
Selcan KOÇASLAN

ANKARA, 2020

5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'na göre bu eserin bütün yaym, tercüme ve iktibas hakları **Atatürk Araştırma Merkezi**'ne aittir.

Cumhuriyet Devrinin Bir Serhat Vilayeti Hakkâri Uluslararası Sempozyumu
(2019: Hakkâri)

Cumhuriyet devrinin bir serhat vilayeti Hakkâri uluslararası sempozyumu:
bildiriler=International symposium on Hakkâri a border city of the republican
era; Hakkâri, 2-4 Mayıs 2019 / yay. Haz.: Selcan Koçaslan. __Ankara: AKDITYK
Atatürk Araştırma Merkezi, 2020.

XXV,1320s.:hrt.:tbl.:res.;24cm.__(Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek
Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi yayını no: 482)

Eser, elektronik kitaptır.

ISBN:978-975-17-4619-1

1.HAKKÂRİ (TÜRKİYE) __TARİHİ __KONGRELER, VB.

I. Koçaslan,Selcan, yay. Haz. II. E.a.:International symposium on Hakkâri a
border city of the republican era III.Seri

956.656639

İNCELEYENLER : Prof. Dr. Selma YEL
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN

KİTAP SATIŞ:

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

Mağaza : Bayındır 1 Sok. Nu: 24/6 Kızılay / ANKARA

Tel: 009 (0312) 285 55 12

Belgegeçer: 009 (0312) 285 65 73

e-posta : bilgi@atam.gov.tr

web : http://www.atam.gov.tr

e-mağaza : emagaza-atam.ayk.gov.tr

ISBN : 978-975-17-4619-1

İLESAM : 20.06.Y.150-629

YAYIN NO : 482

BASKI HAZIRLIK : ERDAL BASIM YAYIN

İÇİNDEKİLER

AÇILIŞ KONUŞMALARI

İDRİS AĞACANOĞLU	XIII
MEHMET ALİ BEYHAN	XV
ÖMER PAKIŞ	XXI
İDRİS AKBIYIK	XXV

HAKKÂRİ'YE DAİR

1960 YILINDA HAKKARİDE ÖĞRETMEN OLMAK	
Tahsin DİNÇ	XXIX
HAKKÂRİ	
Kurtuluş ZEYDAN	XXXV

BİLDİRİLER

Hakkari ve TRB2 Bölgesinde Konut Satışlarına Yönelik Bir İnceleme	
Seymur AĞAZADE	3
İş Hayatında Kadın: Kadın Girişimcilerin Temel Sorunları ve Yerel Ekonomik Kalkınmada Kadın Girişimcilerin Etkisi - Hakkâri İli Örneği-	
Nihat ALTUNTEPE	25
Göç, Kentleşme, Yoksulluk, Suç ve Travma Kavramlarının Hakkâri Şehri Bağlamında Değerlendirilmesi	
Kasım TATLILIOĞLU	59

1990'lı Yıllarda Hakkâri İlinde Köy Boşaltmalarıyla Oluşan Göç Hareketlerinin Hakkâri Şehri Üzerindeki Sosyo Kültürel ve Mekânsal Etkileri Mehmet Selim ERTUŞ	87
Hakkâri İlinin Sürdürülebilir Kalkınmasında Hayvancılık Sektörünün Yeri ve Önemi Emin Ertan GÖKHAN - Mehmet Saltuk ARIKAN	113
Hakkari İli Su Kaynakları ve Su Ürünleri Sektörünün Mevcut Durumu Zeki AÇAR - Dilehan AVŞAR - Emrah SÜTÇÜ	133
Hakkâri'de Tarım Faaliyetlerinin Cumhuriyet Dönemi Tarihi Gelişimi Yüksel KAŞTAN	145
1950-1980 Arasında Türk Tarımında Yeşil Devrim: Serhat İlimiz Hakkâri Örneği Okan CEYLAN	203
Coğrafi Açından Hakkâri İlinin Tarihi ve Kültürel Turizm Potansiyeli Hasan SAYILAN	241
Seyahat Bloggerlarının Gözünden Hakkari Şule Yüksel ÖZMEN	271
Mitsel Bir Şehir Hakkâri: Batı'dan Gidenlerin Gözünden Şehir, İnsan ve Gündelik Yaşam Gülcan SEÇKİN	293
Answorth'ün İzlenimlerinde 19. Yüzyılda Hakkâri ve Çevresi Ayşegül KUŞ - Gülbadi ALAN	309
Osmanlı Devleti, Müslüman Aşiretler ve Batılı Güçler Arasında Nasturîler, 1876-1914 Fasih DİNÇ	339

Hakkâri'de Nasturi Faaliyetleri (1915-1924) Alpaslan ÖZTÜRKÇİ - Eylem ÖZTÜRKÇİ	367
Hakkâri'deki Nasturi Hristiyan Tiyyariler'in Bölge Halkı İle Münasebetleri Sıddık YILDIZ	383
Hakkâri Kaymakamları (Nisan 1849-Ağustos 1887) Murat ALANDAĞLI	403
Osmanlı Son Döneminden Günümüze Türk Kamu Yönetimi Örgütlenmesi (Hakkari İli Örneği) Necmettin KOÇ	437
Sultan II. Abdülhamid Devrinde Hakkâri Sancağında Belediyecilik Faaliyetleri Şeyhmus BİNGÜL	449
1861-1925 Dönemi Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivindeki Hakkâri Tapu Kayıtları Adnan TORUN - Hakkı ŞAHİN	473
Tek Parti Dönemi Türkiye'sinin Taşrasından Hakkâri Hakkında İki Raporun Anlattıkları İrşad Sami YUCA	497
Çok Partili Hayata Geçerken Hakkâri Milletvekili Ali Reşat Göksidan'ın 1946 Tarihli Hakkâri Vilayetinin Sorunları ve Çözüm Önerilerine Dair Raporu Resul KÖSE	515
Birinci Umumî Müfettiş Avni Doğan ve Dâhiliye Vekili Hilmi Uran Tarafından 1943 ve 1944 Yıllarında Hazırlanan 3 Önemli Raporda Hakkâri'ye Dair Hususlar Suat AKGÜL	559

Cumhuriyetin İlk Yıllarında Hakkâri'nin Sosyo-Ekonomik Durumu ve Nüfus Özellikleri (1925-1930) Ünal TAŞKIN	591
Hakkâri'nin Demografik Yapısı (1923-1950) Güven DİNÇ	607
20. Yüzyılın Başında Hakkâri ve Çevresinde Demografik Yapı ve Sosyal Durum İsmail ÖZÇELİK	639
1927 Genel Nüfus Sayımı Verileri Işığında Hakkâri Mustafa ŞEHİTOĞLU - Nevzat ERDOĞAN	677
Cumhuriyetten Günümüze Hakkari İl Nüfusunun Gelişimi ve Dağılışı Üzerinde Coğrafik Faktörlerin Etkisi Süleyman YILMAZ	699
Mütareke Döneminde İngilizlerin Hakkâri ve Çevresinde Takip Ettiği Siyaset Üzerine Bazı Değerlendirmeler Oktay BOZAN	729
İngiliz Binbaşı Edward William Charles Noel'in İstihbarat Raporlarında Hakkâri ve Yöresi Cengiz KARTIN	755
I. Dünya Savaşı Sonrasında İngiltere'nin Musul Politikası: Kürt Ayrılıkçı Hareketlerinin ve Raf'ın İngiliz Politikaları Doğrultusunda Kullanılması (1919-1923) İsmail KÖSE	785
XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Hakkâri Şeyhleri ve Misyonerler Murat Gökhan DALYAN	817
Mâârif Sâlnâmeleri Işığında Osmanlı Son Döneminde Hakkâri'de Eğitim Mehmet Emin DİNÇ	845

Maarif Salnamelerine Göre 1898-1903 Yılları Arasında Hakkâri’de Eğitim ve Öğretim Necati DEMİR	861
Osmanlı Modernleşme Döneminde Hakkâri Sancağı’nda Açılan Müslüman Eğitim Kurumları Hatip YILDIZ	887
Cumhuriyet Döneminde Hakkari’de Eğitim Mustafa ŞAHİN	933
Hakkari-Yüksekova’da Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları (1940-1941) Recep BÜYÜKTOLU	955
Hakkâri’de Yerel Basının İlk Örneği: Hakkâri Gazetesi Suna ALTAN	985
Hakkâri Halkevi ve Faaliyetleri Nursel GÜLCÜ	1013
Büyük Millet Meclisi’nin İlk Hakkari Mebusu Mazhar Müfit (Kansu) Beyin Hayatı Hasan CİCİOĞLU	1033
Hakkari Milletvekili İbrahim Arvas’ın Faaliyetleri ve Hakkari İle Bölgenin Meselelerine Dair Tespitleri Sebahattin ŞİMŞİR	1047
Hakkâri ve Van Mebusu İbrahim Arvas’ın TBMM ve Sonrası Faaliyetleri Tansu Barış MAHMUTOĞLU	1067
I. ve II. Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde Hakkâri Milletvekilleri ve Faaliyetleri (1920-1927) Fadime TOSİK DİNÇ	1101

Osmanlıdan Cumhuriyet'e Uzanan Bir Âlim Portresi: Abdurrahim Zapsu ve Fıkhî Çalışmaları Davut EŞİT	1137
Hakkâri'nin Yaşamına ve Kalemine Dokunduğu Bir Yazar: Ferit Edgü Hanife Nâlân GENÇ	1155
Edebi Ortamda Uzun Bir Mevsimle Özdeşleşen Şehir, Hakkari Nesrin KARACA	1179
Bir Zihniyet Çözümlemesi: Hakkâri Bölgesine Ait Sözlü Gelenek Unsurlarında Dünya ve Hayat Tasavvuru Vefa TAŞDELEN	1215
Ötesi Olmayan Kent: Türk Romanında Hakkâri Nusret YILMAZ	1233
Gülten Akin'ın "Hakkari'den Gelirik" Adlı Şiirinde Hakkari'ye Ait Unsurlar Ayşe ERTUŞ	1261
Hakkari Bölgesi Mezar Taşları İle El Dokumaları Arasındaki Sembolik Diller Gonca YAYAN	1283
Hakkari Türkülerinin Sözel ve Müzikal Analizi Feyzan GÖHER VURAL - Timur VURAL	1309
Hakkari ve Nahçıvan Yöresinin Halaylarına Karşılaştırmalı Bakış Feride MİRİŞOVA	1331
FOTOĞRAFLAR	1351

SEMPOZYUM KURULLARI
COMMITTEES OF THE SYMPOSIUM

DÜZENLEME KURULU / ORGANIZING COMMITTEE

İdris AKBIYIK	Öğr. Gör. Murat ALANDAĞLI
Prof. Dr. Ömer PAKIŞ	Öğr. Gör. Murat ADIYAMAN
Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN	Öğr. Gör. Ali Can GÖZCÜ
Dr. Nihat BÜYÜKBAŞ	Öğr. Gör. Bilal YILMAZ
Prof. Dr. Abdullah İLGAZİ	Öğr. Gör. Emin YILDIRIM
Prof. Dr. Ömer Osman UMAR	Öğr. Gör. Duygu SELÇUK
Prof. Dr. Selma YEL	Arş. Gör. Yaşar KAPLAN
Doç. Dr. Seyfi YILDIRIM	Hüseyin TOSUN
Dr. Ekrem Yaşar AKÇAY	İdris AĞACANOĞLU
Dr. Öğr. Üyesi Habip DEMİRHAN	Selcan KOÇASLAN
Dr. Öğr. Üyesi İhsan SEDDAR KAYNAR	

BİLİM KURULU / SCIENTIFIC COMMITTEE

Prof. Dr. Ömer PAKIŞ	Doç. Dr. Oktay BOZAN
Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN	Doç. Dr. Türker EROĞLU
Dr. Nihat BÜYÜKBAŞ	Doç. Dr. Bengül BOLAT
Prof. Dr. Abdullah İLGAZİ	Dr. Öğr. Üyesi Gökhan GÜNEŞ
Prof. Dr. Abdulalim AYDIN	Dr. Öğr. Üyesi Ekrem Yaşar AKÇAY
Prof. Dr. Ömer Osman UMAR	Dr. Öğr. Üyesi Habip DEMİRHAN
Prof. Dr. Selma YEL	Dr. Öğr. Üyesi İhsan SEDDAR KAYNAR
Prof. Dr. Battal ASLAN	Dr. Öğr. Üyesi Ayşegül PALTA
Prof. Dr. Mehmet Nuri BODUR	Dr. Öğr. Üyesi Ayşe ERTUŞ
Prof. Dr. Erdoğan BADA	Dr. Öğr. Üyesi Firdevs SAĞLAM
Prof. Dr. Rahmi Deniz ÖZBAY	Dr. Öğr. Üyesi Ahmet BARDAK
Prof. Dr. Hasan Tahsin FENDOĞLU	Dr. Öğr. Üyesi Davut EŞİT
Prof. Dr. Yasemin DOĞANER	Dr. Öğr. Üyesi Saim GÜNDOĞAN
Prof. Dr. Mustafa ERGÜN	Dr. Öğr. Üyesi Selim DEMEZ
Prof. Dr. Hayati AKYOL	Dr. Öğr. Üyesi Aynur TAŞ
Prof. Dr. İsmail ÖZÇELİK	Dr. Öğr. Üyesi Şengal BAĞCI TAYLAN
Prof. Dr. Yonca İLDEŞ ANZERLİOĞLU	Dr. Öğr. Üyesi İslam MUSAYEV
Prof. Dr. Fatma AÇIK	Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Fatih YELMEN
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN	Dr. Öğr. Üyesi Oktay KIZILKAYA
Prof. Dr. Nesrin KARACA	Dr. Öğr. Üyesi Adem BAŞPINAR
Prof. Dr. Tahir KODAL	Dr. Öğr. Üyesi Hilmi BENGİ
Prof. Dr. Erdal AYDOĞAN	Dr. Hasan SAYILAN
Prof. Dr. Betül ASLAN	Öğr. Gör. Murat ALANDAĞLI
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR	Öğr. Gör. Murat ADIYAMAN
Doç. Dr. Bilal ÇAKICI	Öğr. Gör. Ali Can GÖZCÜ
Doç. Dr. Seyfi YILDIRIM	Öğr. Gör. Emin YILDIRIM
Doç. Dr. Savaş Zafer ŞAHİN	Öğr. Gör. Bilal YILMAZ
Doç. Dr. Cengiz KARTIN	Arş. Gör. Yaşar KAPLAN
Doç. Dr. Zehra ASLAN	

SEKRETARYA / SECRETARIAT

Selcan KOÇASLAN
Öğr. Gör. Ali Can GÖZCÜ
Vedat TİMUR

AÇILIŞ KONUŞMALARI

İDRİS AĞACANOĞLU*

Sayın Valim, değerli protokol üyelerim, sayın rektörüm, il dışından programa katılan programın hamileri Atatürk Araştırma Merkezi Başkanımız, sayın senato üyelerimiz, değerli basınımız, il dışından gelmiş değerli akademisyenler bende sempozyuma hoş geldiniz diyorum. Kelamın üstadı bu kadar bilim adamı ve kelamın sahibi olan başta sayın valimiz ve diğer devlet büyüklerimizin yanında sözü uzatmak bana düşmez. Ancak ben bu vesile ile bir düşüncemi size arz etmek istiyorum.

Fethi Gemuhluoğlu 1975'te tarihe ve coğrafyaya dost olmaktan bahsediyordu. Tarihe ve coğrafyaya dost olun diyordu. Tabi bu yörede daha çok kullanılan İbn Haldun'un coğrafya kaderdir sözünden ziyade bugün coğrafyamızı, tarihimizi bu kadar insanın bir arada olmasına hasbihal etmesine imkan sağlayan başta Sayın Rektörümüze ve aynı zamanda Atatürk Araştırma Merkezi Başkanına ve sizlere çok teşekkür ederim.

* Hakkâri İl Kültür ve Turizm Müdürü

MEHMET ALİ BEYHAN*

Sayın Valim, Sayın Rektörüm, çok değerli Tugay Komutanımız ve Hakkâri ilimizin çok değerli protokolü, kıymetli meslektaşlarım, muhterem Hakkârililer sevgili öğrenciler, değerli basın mensupları Cumhuriyet Devrinin Bir Serhat Vilayeti Sempozyumuna hoş geldiniz. Sizleri muhabbetle ve hürmetle selamlıyorum.

Hakkâri bir serhat vilayetimizdir. Cumhuriyetin ilk yıllarında vilayet merkezi olmuştur. Osmanlı idari taksimatında bazen sancak ve çok kere kaza merkezi olarak Diyarbakır'a , Van'a ve Erzurum'a bağlı olarak varlığını sürdürmüştür. Bu vilayetlerin sınırları içinde yer almıştır. Hakkâri kadim bir kenttir. Bir beldenin kaderi iki temel unsura dayanır. Birinci temel unsur topraklarında barındırdığı yer altı ve yer üstü somut varlıklardır. Bu somut varlıklar aynı zamanda mensubu bulunduğu kentin, beldenin kimliğini oluştururlar. Kurulan medeniyetlere müsaade ederler ve tarihi benliği anlatır. İkinci temel unsur beldenin sahip olduğu nisbedir. Genç kuşaklar nisbe kelimesinden belki bir anlam çıkaramayabilirler. Mensubiyet ifade eder. Türkçemizde belde isimlerinin sonuna -lı eki getirerek elde ederiz. İstanbullu Hakkâri gibi.. İşte bu mensubiyet fevkalade önemlidir. Bir kentin kimliğinin oluşmasında ve aynı zamanda o kentin kökenine işaret etmesi noktasında fevkalade önem arz eder. Beşeriyet dahilinde İslam tarihi kültür çağrafyasında bu nisbenin fevkalade ehemmiyeti vardır, önemi vardır. Ferakim-i ahvâl genç kuşaklar biyografiyi daha çok tercih ediyorlar. Bizim kültürümüzün temel yapı taşlarından biridir Ferakim-i ahvâl.. Biyografya diyoruz. Biyografya tarihin şu ya da bu döneminde herhangi bir alanda rol almış tarihi şahsiyetler, tarihi aktrörlerdir. Bunlar ilim adamıdır, bunlar askerdir, bunlar devlet adamıdır. Bunlar kültür ve sanat adamlarıdır ve bunlar mensubu bulunmuş olduğu, yetişmiş olduğu toprakların, beldenin kimliğinin

* Prof. Dr., Atatürk Araştırma Merkezi Eski Başkanı.

oluşmasında önemli rol oynarlar. Dolayısıyla özetle söylersek tarihi şahsiyetlerin nisbeleriyle tarih onları kaydeder. Hakkâri biraz vurgulu son i sesi işte mensubiyeti o ifade ediyor. Türkçemizdeki -lı ya da-li sesine uygun olarak ifade ettiği gibi. Bu nisbeyle anılan ve literatürde yer alan pek çok tarihi şahsiyet bulunuyor. Bu topraklarda yaşamışlardır. Bu topraklara kendi varlıklarıyla yaşadıkları dönemde değer katmışlardır. İşte Hakkâri bu iki temel unsura sahip kadim bir kent, kıdemli bir kenttir. Değerli konuklar Cumhuriyet Devrinde Hakkâri Bir Serhat hem de çifte bir serhat bir tarafında Irak toprakları diğer tarafında İran toprakları yer almaktadır. Cumhuriyet Devrinde Bir Serhat Vilayeti Sempozyumu Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığının 2019 yılının üçüncü ilmî etkinliğidir ve elbette Hakkâri içinde belki dışardan bir kurumun katılmak suretiyle destek vermek sureti ile yapmış olduğu belki ilk sempozyumdur. Bu bakımdan önem veriyorum, değer veriyorum. Bu yılın ilk ilmî etkinliğini Hatay'da gerçekleştirdik. Hatay'da bir serhat vilayetimiz. Bu yıl 2019 yılı Hatay'ın anavatana katılımının 80. Yıl dönümüydü. Bu münasebetle sempozyum konusunu ve ismini Hatay ilimize tahsis ettik. Nisanın ilk haftasında bilim insanlarımızda Hatay'da bulundu. Uluslararası bilim insanlarının katılımının olduğu bir sempozyumdu, enine boyuna hem Cumhuriyet devri hem de öncesi Hatay konuşuldu. Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Rektörlüğü ile ortaklaşa anavatana katılımının 80. Yıl dönümü Hatay sempozyumunu Nisanın ilk haftasında 2019 yılının ilk ilmi etkinliği olarak icra ettik. Geçen hafta Erzurum'da bulunuyorduk. Erzurum bilindiği üzere Milli Mücadele'nin beşinci ünvanını taşıyan bir kentimiz, bir şehrimizdir. Zira Milli Mücadelinin lideri, Cumhuriyetin banisi, Kurtuluş Savaşının baş komutanı M. Kemal Paşa Erzurum'da halk ile buluşmuştu, kanaat liderleriyle buluşmuştu, orada ilk kongreyi yaparak Milli Mücadelenin fitilini ateşlemişti. Dolayısıyla Milli Mücadelenin 100. Yılı, Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçişi ve kongreler başlığı altında yapmış olduğumuz sempozyumda kırk altı bilim insanı bildirimlerini yeni bilgilerini tartışmaya açtılar. Bugün de buradayız. Hakkâri'deyiz. Hakkâri Valiliği, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü ve Hakkâri Üniversitesi Rektörlüğü ile

Hakkâri'ye tahsis ettiğimiz Atatürk Araştırma Merkezinin üçüncü sempozyumunu burada icra edeceğiz.

Dün akşam Reng-i Hakkâri etkinliğini izlerken takdimci meslektaşım Hakkâri'nin hayal kırıklığının başkenti olarak tanımlamıştı. Ben de tersini söylüyorum. Hayal kırıklıklarının başketi değil, hayallerin başkenti.. Çünkü insanoğlunun hayallerinin sınırı, haddi ve hududu yoktur. Bir coğrafya düşününüz ki etrafı dağlarla çevrilmiştir, evet işte hayali siz tahmin edin, düşünün.

Değerli konuklar, değerli protokol konusu şehir olan sempozyumlarda alan hayli geniştir. Şehrin tarihi, kültürü sanat ve sosyal hayatı, ulaşımı, zirâî potansiyeli , hayvancılık faaliyetleri, sanayi ve ticareti, coğrafi durumu.. uzar gider. Bütün bu konular, bu alanlar, bu başlıklar bir şehir sempozyumunda ele alınması gereken konulardır, hususlardır. Bu özelliği ile şehir sempozyumları yerel tarihe önemli katkı sunar, şehir tarihinin, belde tarihinin kılcal damarlarına nüfuz etmeye imkan bahşeder. Hakkâri sempozyumunda bu geniş alanda muhtelif başlıklar altında önemli tebliğler sunulacaktır. Atatürk Araştırma Merkezi sempozyum konularını belirlerken şu prensipler dahilinde hareket eder. Bir Şehirler tarihi, Cumhuriyet devrindeki şehirlerin durumu Cumhuriyet öncesi devrin durumunu mukayese imkanı sağlar. Bu çerçevede Iğdır'da , Bayburt'ta , Elazığ'da, Malatya'da bir şehir tarihi sempozyumunu gerçekleştirdik. Bugünde Hakkâri ilimizde Hakkâri sempozyumunu gerçekleştireceğiz.

İkincisi yıl dönümleri tarihimiz için fevkalade önemlidir. Bir milletin tarihinde yıldönümleri tarihin kilometre taşlarını teşkil eder. Kırılma noktalarını teşkil eder. Bu kırılma noktalarında yada kilometre taşlarında bazen acı ve hüznün vardır bazen sevinç vardır. İnsanlığa sunulan kültür hamleleri vardır. İşte bu yıldönümlerini dolayısıyla önemseyerek gerçekleştirmeye çalışıyoruz. Elbette bu bağlamda tarihi şahsiyetler de önem arz eder. Cumhuriyet tarihine katkı sunan, Cumhuriyetin gelişme sürecinde katkısı olan devlet adamları, bilim insanları, askerler hülasa tarihi şahsiyetler Atatürk Araştırma Merke-

zinin sempozyum konuları arasındadır. Kendisi bir akademisyen olmamasına rağmen bir hukukçu kimliği ile, bir parlamenter kimliği ile Cumhuriyet tarihine fevkalade katkısı olan Mahmut Goloğlu Sempozyumunu mesela Trabzon'da gerçekleştirmiştik.

Bir yıl dönümü 2016 -1916 100. Yıla işaret ediyor. İki önemli hadise vardır 1916'da dünya bir savaşın içinde Osmanlı Devleti' de bu savaşın içinde yer alıyor. Savaşın sona ermesine iki yıl var. İşte bu dönemde iki önemli hadise vardır. Bu hadiselerden bir tanesi Kutu'l Amare Zaferidir, Irak Cephesinde. Tarih kitaplarınızda, el kitaplarınızda, müracaat kitaplarınızda dahi bir Sarıkamış kadar yer almaz. Ama fevkalade önemlidir. Yıldönümünde bize neyi hatırlatıyor. Yıldönümünde kendilerini dünyanın efendisi olarak adleden ve herkesi köle olarak gören mütekebbir Britanya ordusunun bir tümen askeriyle beş generali ile dört yüz seksen küsur subayıyla ve on üç bin kadar askeri ile esir alındığı biz zaman dilimini bize hatırlatır. Osmanlı askeri birliğine askeri donanım, teçhizat ve her türlü donanımları bakımından fevkalade üstün olmasına rağmen.. Evet işte bu azmi ve cesareti ifade eder.

Hakkâri için Sykes-Picot anlaşması fevkalade önemlidir. 1916'da imzalanmıştır. İngiltere ve Fransa arasında bu coğrafyayı pay etmişlerdir. Bu pay ediş esnasında Hakkâri'de elbette payın bir tarafında yer almıştır. Büyük bir Arap İmparatorluğu kurmak istiyorlardı. Osmanlı Devletinin parçalanması, İslam dünyasının küçülmesi ve rahatlıkla yutulabilecek bir lokma haline gelmesi için. İşte Hakkâri'de Sykes-Picot'dan etkilenen bir şehrimiz, beldemiz.

Cumhuriyet tarihimizin temel problemleri vardır. Tarım temel bir problemdir. Bilgi öğretimi temel bir problemdir. İşte bu alanlarda da sempozyumlar gerçekleştirdik. GAP'ın sıklet merkezi olan Urfa'da Harran Üniversitesi iş birliği ile geçen yıl Türkiye'de Tarım Politikaları Sempozyumunu icra etmiştik. Kırşehir'de Ahi Evran Üniversitesi ile birlikte Türkiye'de Bilgi Üretimi ve Bilim Politikaları Sempozyumunu gerçekleştirerek Kimya alanında Türkiye üniversiteleri hangi

noktada yer alıyor, sağlık bilimleri alanında ya da sosyal ve beşeri bilimler çerçevesinde hangi probleme çözüm getirebilecek bir ilim reçetesi üretilmiştir, işte Cumhuriyetin yüzüncü yıldönümüne az bir zaman kala bir üniversitenin ev sahipliğinde Türk bilim dünyasının bir muhasebesini masaya yatırmıştık. Bu bakımdan Atatürk Araştırma Merkezi bu alanlarda önemli etkinlikler yapıyor ve bu etkinlikleri kayda alarak, kitap olarak basarak bilim dünyası ile paylaşıyor.

Sözlerimi toparlıyorum ama bir teşekkür faslı her zaman vardır. Bu teşekkür faslını da geçmememiz gerekir. Her şeyden önce Hakkâri Valiliğimize Sayın Valimizin şahsında, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğümüze ve Hakkâri Üniversitemize, Sayın Rektörümüz şahsında çalışanlarına, akademisyenlerine ve emeği geçenlere huzurlarınızda teşekkür ediyorum. Elbette teşekkürde akademisyenlerin payı büyüktür. İşin nihayetinde sempozyumu Dil Kurumu ilmî şölen olarak ifade ediyor. Bu şölen için biz burdayız. İşte bu şöleni bize yaşatan akademisyenlerimizdir, bilim adamlarımızdır. Bilim adamlarımız Hakkâri ile ilgili bilgilerini kendi bilgilerini ve derledikleri bilgileri bizlerle paylaşacaklar ve ilim dünyasına kazandıracaklar. Hakkâri tarihine, Hakkâri kültürüne önemli katkı sağlayacaklardır. Ben buna inanıyorum, inancım tamdır. Elbette Atatürk Araştırma Merkezi çalışanları, düzenleme kurulunda yer alan bilim insanlarımız, Hakkâri Üniversitesinin akademisyenleri bunlar önemli çalışmalar yaptılar. Özveri ile çalıştılar, titizlikle çalıştılar ve programın bu hale gelmesine vesile oldular. Bunlara da huzurlarınızda teşekkür ediyorum. Bu sempozyumun başarılı geçeceğine inancım tamdır. Huzurlarınızdan ayrılmadan önce hepimize çok çok teşekkür ediyorum. Saygı ve sevgilerimi sunuyorum. Sempozyumumuzun başarılı geçmesini diliyorum.

ÖMER PAKİŞ*

Sayın Valim, Sayın Başkanım, sayın Paşam sayın Vekilim, emniyet müdürüm, çok değerli basın mensupları, kıymetli Hakkâri hemşeh-rilerim, Hakkâri Valiliği, Hakkâri Üniversitesi ve Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığının ortaklaşa düzenlediği Cumhuriyet Devrinin Bir Serhat Vilayeti Hakkâri Uluslararası Sempozyumu açılış progra-mına hepiniz hoşgeldiniz şeref verdiniz.

Aslında bizim her sene düzenlemek istediğimiz ve adına da Ulus-lararası Zap Havzası dediğimiz ve geleneksel hale getirmek istediğimiz bir sempozyum geçen seneden başlamak üzere birincisini geçen sene yaptık ve periyodik olarak her sene böyle bir sempozyumu düzenle-memiz vardı ve devam etmekte tabii ki. Fakat bu sene Atatürk Araş-tırma Merkezi Başkanlığımızın teklifi ve önerisiyle bu bizim uluslara-rası sempozyumumuz ile Atatürk Araştırma Merkezimizin bu sempozyumunu bir araya getirelim ve böyle bir sempozyum düzenleyelim de-dik, kabul ettiler sağ olsunlar teşekkür ediyorum. Hem Atatürk Araş-tırma Merkezi Başkanlığı hem Hakkâri Valiliği hem de Hakkâri Üni-versitesi olarak arkadaşlar, akademisyenler, idari personel herkes çok çok iyi çalıştı ve böyle bir program ortaya çıktı. Katkısı olan, emeği olan, emeği geçen herkese çok teşekkür ediyorum.

Çok kıymetli misafirler tabi Hakkâri aynı zamanda bir coğrafi böl-genin de adıdır. Cumhuriyet dönemi ile birlikte daha çok bir şehrin adı olarak kullanılmaya başlanmış ama Hakkâri aynı zamanda bir coğ-rafi bölgenin de adıdır. İşte bu coğrafyanın yazılı tarih öncesine dayanan yerleşim özellikleri ile çok kadim bir kent olduğu ve Türkiye'nin ülkemizin doğu ucunda birçok farklı kültür ve medeniyetlerin bir araya geldiği, kesiştiği aynen bu dağların bu coğrafyayı bir araya ge-

* Prof. Dr., Hakkâri Üniversitesi Rektörü.

tirdiği gibi getirmesi gibi bu coğrafyada da farklı kültürlerin ve medeniyetlerin birbirinden etkilendiği kesiştiği böyle bir coğrafyadır. Şimdi bu dağlarda doğan ve aşağı yukarı iki yüz km akarak Mezopotamya'ya ulaşan, oradan da Basra Körfezi'ne akan Zap Nehri dediğimiz bu nehir sadece bir nehir değildir. Aynı zamanda bu coğrafyanın medeniyetini, kültürünü, tarihi mirasını da taşımaktadır. Ama maalesef koruyamadığımız ve günümüze taşıyamadığımız kaybolmuş o kadar çok tarihi ve kültürel mirasımıza ait eserlerimiz var ki üniversite olarak durmadan inşallah bu eserleri Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığımız gibi kurumlarla birlikte çalışmak suretiyle bunları bir şekilde ortaya koymaya çalışacağız. Şimdi çok kıymetli misafirler tabii bu bölge hakikaten çok bakir bir bölgedir. Yer altı yer üstü kaynaklarıyla, sosyolojisiye, biyolojik çeşitliliğiyle çalışılması gereken o kadar çok alan vardır ki işte bu sempozyumlarımızla inşallah peyderpey çalışılması gereken ve ortaya çıkarılması gereken ama şimdiye kadar ortaya çıkarılmamış bütün bu konuları ilim dünyasına, bilim dünyamıza, ülkemize ve bütün dünyaya tanıtmak suretiyle bundan sonraki çalışmaların bu sempozyumda ortaya konulacak olan bilgiler ve bundan önceki ortaya konulmuş bilgiler üzerinden, konular üzerinden ilerleyeceğini düşünüyorum. Mesela tarih boyunca güneybatıdan kuzeydoğuya doğru genel geçişlerin Zap tarihi yolu olmuştur. Hatta yüz binler diye tabir edilen orduların geçiş noktasının da ya Bitlis Vadisi ya da Zap havzası olduğu noktasında epeyce ciddi bilimsel çalışmalar mevcuttur. Biz inşallah bu Zap Havzası Uluslararası Sempozyumlarımızı biraz daha geliştirmek suretiyle bu tür çalışmalarımıza devam edeceğimizi düşünüyor ve bu dışardan gelen misafirlerimize bu alanda bize katkı sunmak üzere bildiriler, makaleler, sunumlar olmak üzere bize gelen bütün hocalarımıza hoşgeldiniz diyorum, Hakkârimize şeref verdiniz diyorum, inşallah bu sunumlardan çok bereketli çok güzel sonuçlar doğacak. Katkısı olan bilgisiyile, sunumuyla ve emeğiyle katkı sunan herkese başta Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığımıza, Valiliğimize ve bizim Hakkâri Üniversitesinde kurduğumuz komisyonda bu konularda bu alanda çalışan arkadaşlarımıza çok çok teşekkür ediyorum.

Açılış programımıza iştirak eden bütün katılımcılara saygılarımı, muhabbetlerimi ve sevgilerimi arz ediyorum. Hepiniz hoşgeldiniz, şeref verdiniz.

İDRİS AKBIYIK*

Çok değerli Atatürk Araştırma Merkezi Başkanımız, Rektörümüz, kıymetli akademisyenlerimiz, kanaat önderlerimiz, kıymetli katılımcılar, öğrenciler, basınımızın güzide mensupları, Sayın Cumhurbaşkanımızın ifadesiyle Kazım Karabekir Paşa'nın yoldaşı, serhat şehri, medeniyet şehri, alimler şehri, seyitler şehri Hakkârimize Valiliğimiz, Üniversitemiz ve Atatürk Araştırma Merkezi tarafından düzenlenen Cumhuriyet Devrinin Bir Serhat Vilayeti Hakkâri Uluslararası Sempozyumuna hepiniz hoşgeldiniz diyor, sizleri sevgiyle saygıyla selamlıyorum.

Bugün başlayacak olan sempozyum ile Hakkârimizin tarihi, kültürü, ekonomisi, coğrafyası kısacası her yönü değerli akademisyenlerimizin, değerli katılımcıların katkılarıyla kapsamlı bir şekilde masaya yatırılacak ve ilimizin, halkımızın, ülkemizin istifadesine sunacaklar. Ancak ben yine de Hakkâri hakkında geniş bir bilgi vermek istiyorum.

Bilinen ilk ismiyle Çölemerig Hakkâri'nin geçmişi Paleolitik Çağa kadar uzanmaktadır. Geçmişte Hurri, Urartu, Arap, Selçuklu ve Osmanlı hakimiyeti altında kalmış, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulmasıyla 1924 yılında il statüsüne kavuşmuştur. İdari yapı olarak dört ilçe, üç belde ve yüz kırk üç köy ve üç yüz doksan üç mezradan oluşmaktadır. Yedi bin doksan beş kilometre kare yüz ölçümü, bin yedi yüz rakımda toplam iki yüz seksen altı bin dört yüz yetmiş nüfusu barındırmaktadır. Ülkemizin en doğu sınırı olan Hakkâri Irak ile 230km İran ile 113km olmak üzere toplam 343 km'lik stratejik bir sınır ilimizdir.

Hakkâri'nin beş bin yıl öncesine kadar uzanan tarihi geçmişi, paha biçilemez arkeolojik ve tabii güzellikleri Melik Muhammed Esat Bey Medresesi, Zeynel Bey Medresesi, Kayme Sarayı, Seyid Taha-i

* Hakkâri Valisi.

Hakkâri hazretleri ve felsefesi, Şemdinli deresi üzerinde bulunan ve Taş Köprü, Cilo ve Sat Dağları arasında kalan ve ilk insanların yaşadığı yerlerden biri olan bölgede yalçın kayalara çizilmiş kaya resimleri, heybetli dağların arasında akan Zap Suyu, Zap Vadisi, yöresel kilimleri, sadece ilimizde yetişen ters lalesi, şifa kaynağı balı, buzul gölleri, kendine özgü folklorü ve kültürünün mutlaka bilinmesi, üzerinde çalışılması ve tanıtılması gereken değerlerimizdir.

Geçmişte olumsuz bir imaja sahip olan Hakkâri artık yaylalarında, dağlarında terörün değil halayların çekildiği, festivallerin, galaların, bilim şenliklerinin, fotoğraf sergilerinin, bilimsel sempozyumların yapıldığı, kış turizminin ve doğa turizminin merkezi olma yolunda bir şehirdir.

Bugün başlayacak olan sempozyum yine bugün Çukurca ilçemizde bugün başlayacak olan doğa sporları ve foto safari bu gelişmelerin, güzelliklerin ve iyileşmelerin en önemli göstergelerinden biridir.

Tarihimizin kültürümüzün bilinmesinde, ilimizin tanıtılmasında gelişmesinde birçok sorunun çözümünde önemli bir background olacak olan bu sempozyumda emeği geçen herkese bende teşekkür ediyorum, sizleri ilimizde ağırlamaktan onur duyacağımızı ifade etmek istiyorum. Cumhuriyet Devrinin Bir Serhat Vilayeti Hakkâri Uluslararası Sempozyumunun Hakkâri'mize, ülkemize hayırlara vesile olmasını diliyorum, emeği geçenlere başta Atatürk Araştırma Merkezi Başkanımız Prof. Dr. Mehmet Ali Beyhan Bey olmak üzere Rektörümüze, tüm akademisyenlerimize ve katılımcılara tekrar teşekkür ediyorum. Hepinizi sevgiyle saygıyla selamlıyorum.

HAKKÂRÎ'YE DAİR

1960 YILINDA HAKKARİDE ÖĞRETMEN OLMAK

Tahsin DİNÇ*

Aslen Erzurum ili Şenkaya ilçesi İnceçay köyündenim. 27 Haziran 1960'ta Yavuz Selim İlk öğretmen okulundan mezun oldum.

Öğretmenlik serüvenim 19 Eylül 1960'ta tayin edildiğim Hakkâri ili Kavaklı (Marinos) köyüne tayin edilmemle başladı.

Önce 1960 yılındaki Hakkâri il merkezini kısaca tanıtayım. Hakkâri; Doğu Anadolu'nun en ücra köşesi, doğusu İran, güneyi Irak'la sınır olan, kuzeyi Van ilimizle çevrili, eski adıyla Çölemerik olan merkez, o zamanın kamu kuruluşları hariç 636 nüfusu olan bir ilimizdir.

Atamamın yapıldığı Hakkâri'de ilk konakladığımız otel tahtakurusu karargâhı idi. Şehirde ne bir lokanta vardı ne de bir hamam. Bir ekmek fırını, bir eczane, bir ilkokul, bir ortaokul ve bir tane de lise vardı.

Atandığım köye gitmem gerekiyordu; aynı köyden birisi askerlik şubesine muayeneye gelmişti. Onunla tanıştık, köye gitmek için beraber yola çıktık. Gideceğim köye 13-14 saatte gidiliyordu. İl merkezinden ayrıldıktan sonra 7 saat yürüyerek Pıyanis denen köye geldik. Orada jandarma karakolunda misafir olduk. Ertesi gün aynı kişiyle yola devam ederek iki köye daha uğradık. Nihayet 14 saatin ardından akşamüzeri Kavaklı'ya geldik. İçinden Zap çayının aktığı, etrafında devasa kayalar yükselen Kavaklı'da, bir dere kenarına evler sıralanmıştı. Evlerin bacalarından duman yükseliyordu.

* Emekli Öğretmen

Koca bir bilinmeyen duygusuyla ve bir o kadar da heyecanla okul binasının yanına vardım, duvara dayandım. Çok yorgun ve bitkindim. Bilahare öğrendiğime göre 1938 de yapılan okul hala sıvanmamış, kapı ve pencereler takılmamıştı. Tavanı yapılmamış harabe haldeki okula bakakaldım; düşecektim bir ayak sesi duydum. “Selamünaleyküm” dedi ve ilave etti “hoş geldin; galiba sen bizim köyün öğretmenisin”. Selamını aldım biraz ferahladım. “buyur benim misafirim ol” dedi. Allah’tan evi çok yakındı. Eve vardığımızda 80-90 yaşlarındaki annesi beni karşıladı. Yüzü nurlu, eli ayağı düzgün, seccadesi omuzunda, oğluna beni sordu. “Köyümüzün öğretmeni” dedi Emin KURT. O gece o evde misafir oldum.

Akşam 8-10 kişi, Muhtarda dâhil bana hoş geldine geldiler. Sabahleyin kalktık, Cuma günüydü, herkesle tanıştık, köyde jandarma karakolu varmış ama yaylaya taşınmışlar. Gidip onlara misafir oldum. Tekrar köye döndüğümde merkezdeki eşyalarımı almak için bir kişiyi gönderdim, katırla getirdiler.

Eğitim-Öğretime başlayacağım başlamasına ama sınıfın altındaki yerli kayalar kırılmamış. Kapı pencere yok, duvarlar sıvanmamış. Sıra, masa, tahta yok. Küçük bir odaya kapı pencere takıp sıva yapıp sınıf haline getirdik. Çocuklar birer taş üzerinde oturup dizlerinde yazmaya başlayacaklardı. Şimdi de defter kalem kitap yoktu. Buna öğretim denirse. ...

Aradım. Eski öğrenci kayıt defterini buldum. 22 yıllık okulda hiç mezun olup diploma alan yok. Gelen bir yıl, iki yıl, üç yıl devam etmiş bırakmış. Velhasıl eğitim öğretim yapılmamış. Bende aynı şeyle karşılaştım. İdris DUMAN adında devamlı bir öğrenci vardı. Kız öğrenciler ise okula gönderilmiyordu. Velilerle tek tek konuştum. Okula sıcak bakmıyorlardı. Okuyunca ne olacak, bizim kaderimiz belli, gibi şeyler söylüyorlardı.

Kız öğrencilerin kayıt ve devamı için resmi yazı yazıp maarif memuruna gittim. Israrlarıma rağmen bana bu işle uğraşma, sen zaten maaşını alıyorsun, gelen olursa okutursun, sana hesap soran var mı?

dedi. Bütün hevesim kırıldı. Bir gün geldi, 24 öğrencim oldu, oturacak sıram yoktu, taşların üzerine oturdular.

Yatacak karyolam yoktu, ilden katır sırtında getirme imkânım da yoktu, çare aradım. Köyde kereste ve benzeri şeylerde bulunmuyordu. Dolaştım, derenin kenarındaki söğüdün dallarından bir ranza yaptım, üzerine ottan bir yatak yaptım, gören köylüler bizim öğretmen usta galiba dediler.

Yine bir gün okulun kapısında idim, aniden çocukların bağrıışmalarını duydum, oraya doğru koştum. “Ne oldu” dedim, “Zeynep yandı” dediler, hemen evlerine koştum.

Zeynep; köyde beni ilk karşılayan Emin Kurt’un tek kızıydı, 4-5 yaşlarında sarışın, neşeli, sevimli bir çocuktu. Beni her gördüğünde paçalarımın sarılıp, “nasılsın?” derdi,

Eve vardığımda Zeynep’in elbiselerini çıkarıyorlardı. Yanan vücudunun derisi, çıkarılan elbise ile beraber soyuluyordu. Dayanamadım, hemen okula koştum, ilkyardım çantasını alıp geldim. Neyse ki okulda bize ilkyardım eğitimi vermişlerdi. İlk pansumanı yaptım, yatağını ayarladım, yanık çoktu. Benim ilaçlarım en fazla bir sefer daha pansuman yapabilir dedim, babası hemen yola çıktı, gece gündüz demeden gitti, geldi, ildeki tek eczaneden gereken ilaçları getirdi. Her gün küçük kıza pansuman yaptım, bir haftada Zeynep ayağa kalktı, gezdi. Bu olaydan sonra benim köyde saygınlığım arttı, herkes “ bizim öğretmen bir doktor imiş” demeye başladı.

Birinci yılın sonunda 6 Mayıs 1961 de köye müfettiş geldi, ne kadar öğrencin var, neredeler diye sormadı. Stajyerliğimin kaldırılması gerekiyordu. Beraber yola koyulduk üç köye uğradık. Hiç birinde öğretmen yoktu. Okullar hayvan barınağı ve depo olarak kullanılmıştı. Muhtara sorduk, öğretmenin nerde olduğunu “bilmem, iki üç aydır göremiyoruz” dedi.

Yağmur yağıyordu, nihayet gece saat 23:30 da Beytüşşebap’a vardık. İlçede bulunan tek kahvede ıslak elbiselerimizi kuruturken çay

içtik. Karnımız açtı, kahveci ilçe merkezinde yenecek bir şey olmadığını; İlçede lokanta ve fırın bulunmadığını, yol kapalı olduğundan bakkalda bisküvi, kuru üzüm ve leblebi gibi yiyeceklerin bile kalmadığını söyledi. Neyse ki özel idare memuru orada idi. Garsonu evine gönderdi. Garson gidip kuru bir peksimet getirdi, kıramadık ki yiye-
lim. İlçede tek polis memuru vardı. Bize mercimek çorbası yapabileceğini söyledi. Müfettiş buna razı olmadı. Vakit geç olmuştu, beni orada bir öğretmen misafir götürdü. Müfettişi ise diğer öğretmen. Bu öğretmenlerin biri ilçe maarif memurluğuna vekâlet ediyordu ve aynı zamanda da okul müdürüydü. Sabahleyin okula geldi, ilçede fırın olmadığı için jandarmanın fırından aldığımız ekmekle kahvaltı yaptık.

Müfettiş kahvaltudan sonra stajyerliğimin kaldırılması için bir dilekçe yazdı, okul müdürüne verdi. Okul iki derslikli yöre koşullarına göre sazdan yapılmıştı “Bunu merkeze gönder” dedi. Kendisi Uludere ilçesine gitti. Ben köyümüze geri döndüm. Yolda köylüleri peynire kattıkları otları toplarken gördüm. Beraber köye geldik.

Köyde 8 tane kanun kaçağı vardı. Komşu köyden bir adam öldürmüşler, teslim olmayıp gece gündüz dağlarda geziyorlardı, jandarma daima onları yakalamak için takip ediyordu.

Nihayet okullar tatil oldu. İstedğim eğitim-öğretimi yapamamıştım. Erzurum’a döndüm. 1961-62 ‘de yeniden köye gelip, aynı şekilde göreve başladım. Ne kadar çabalasam da; çocuğunu okutması için hiç kimseyi ikna edemedim.

İnsanlar, sevecen, hoşgörülü, güler yüzlü, misafirperver ama okumaya-okutmaya karşı isteksiz. Tek beklentileri köye yol yapılması, mahrumiyetlerinin giderilmesi ve iş imkânı sağlanmasıydı.

1962-63 öğretim yılında naklimi Hakkâri merkeze 35 km mesafede Biri köyüne yaptırdım. İlkokul 1.2. ve 3. Sınıfta toplam 27 öğrencim vardı. Bir kısmı 13-15 yaşlarında, okula sürekli devam ederdi. Öğretmenliğimi ilk burada anladım. Şevkle çalıştım.

Aralık maaşımı almak için ile gittim, kar yağıyordu, geriye yalnız dönmem mümkün değildi, aynı yöne giden beş köylü ve jandarma

devriyesi ile yola koyulduk. Jandarmada telefon vardı ve hat boyunca gidiyorduk, gerekirse telefonla bağlantı kurabilirdik. Köylülerin sırtında bir çuval şeker, diğer eşyaları ile birlikte 70'er kilo civarında yükleri vardı. Bende kendi ihtiyaçlarımın dışında birazda kırtasiye malzemesi almıştım. Selahiye tepesine doğru çıkarken kar yağışı artmaya başlamıştı, köylüler karı yarararak yolu açmaya çalışıyorlardı, ayakta yürümek zorlaşınca, elleri ve dizleri üzerinde yürüyorlardı. Nihayet tepeye vardığımızda bir metreden fazla kar olduğunu anladık. Hava iyice soğudu, vücudumuz ıslanmıştı, üşümeye başladık. Gideceğimiz köye iyice yaklaşmıştık, jandarma “köye doğru birkaç mermi atalım, sesimiz duyar gelirler” dedi.

Öylede oldu, altı-yedi kişi geldi, bizi köye götürdüler. Ben muhtarın odasına gittim, soba yanıyor, çay hazır. Islak elbiselerimi değiştirdim, sobanın yanında kuruttum, sabahleyin de okula gittim. Öğretim yılı sonunda askere çağrıldım. Nisan ayının sonunda eşyalarımı alarak merkeze geldim. Maarif memurlarına yılsonu defterlerini teslim ettim. O anda yeni gelen müfettiş Ekrem Kobay benim kendisi ile birkaç köyü gezmemi istedi. Kabul ettim. Ertesi gün ilk önce benim çalıştığım köye gittik. Haber saldım, bütün öğrencilerim toplandı. En büyükleri olan 15 yaşındaki öğrenciye “sen utanmıyor musun, kaç yaşında adam olmuşsun, hala okula geliyorsun” diye sordu. Aldığı cevap “ben okula gelecek, Türkçe bilecek, cevap verecek”, “okuyacak, öğretmen olacak, subay olacak, ben doktor olacak, vali olacak”. İki öğrenciye daha aynısını sordu, aynı cevapları verdiler. Müfettişin hoşuna gitti.

Buradan başka yedi köye daha uğradık, sadece birinde öğretmen gördük. Diğerlerinde okul harap, öğretmen yok, muhtarın öğretmen-den haberi yok, köylüler okulu hayvan barınağı yapmış.

Geri döndüğümüzde müfettiş bana “senin okluna geldiğimizde sana kızıyordum, şimdi bunları görünce seni takdir ediyorum” dedi.

Sonra askeri eğitime gittim. Tayinim Erzurum iline çıktı. Bir yıl sonra aynı müfettiş ile Erzurum'da karşılaştık. Bana şunları anlattı:

senden sonra birkaç köy daha gezdim. Hiçbir köyde öğretmen görmedim. Okul binalarında Türk bayrağı yok, Atatürk resmi yok, Vali'den bir konferans vermek için izin istedim. Konferans talebim iyi karşılanmadı. Çaresiz kaldım. TBMM'ye araştırılma yapılması için müracaat ettim. Dilekçemde özetle "Türkiye sınırları içinde bulunan Hakkâri ilinde ... köy gezdim" kısaca gördüklerimi yazdım. Aldığım cevap: Erzurum ili rehberlik araştırma merkezine tayinim geldi.

1960'ların Hakkâri'sinde eğitimin manzarası buydu ve genç bir öğretmenin heyecanı böyle idi. Yokluklara rağmen insanlık güzeldi.

Saygılarımla.

HAKKÂRİ

Kurtuluş ZEYDAN*

Sayın Valim, saygıdeğer katılımcılar hepinizi saygı ile selamlıyorum.

Hakkâri tarihinin en önemli ilmi toplantısında bulunmaktan onur duyuyorum. Bu önemli organizasyona katkı sunan herkese şükranlarımı arz ediyorum. İnsanoğlunun birinci ihtiyacı güvenlik. Bugün burada bu toplantı yapılabiliyorsa bu şehirde artık bilim konuşma vakti gelmiş demektir. Bize bu imkanı sağlamak için can veren tüm şehitlerimizi rahmetle anıyorum.

Ben Hakkâri/Yüksekova doğumluyum. İlk, orta ve lise tahsilimi tamamladıktan sonra Ankara'da bir derslane sürecim oldu. O dönemdeki eğitim imkânlarıyla üniversiteyi kazanmanın mümkün olmadığını tahmin ediyorsunuzdur.

Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesinde başladığım lisans eğitimimi Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesinde tamamladım. 1994'de TRT'de işe başladım. 6 yıl yapım-yönetim yardımcısı olarak çalıştıktan sonra 2000 yılında Prodüktör oldum. Prodüktörlüğüm sırasında Haber-Tartışma programlarından Eğitim-Kültür programlarına; Belgesellerden Show programların kadar çok sayıda projede yapımçı-yönetmen olarak görev aldım.

2010 yılında TRT1 Kanalına Program Müdürü olarak atandım. Ekim 2013 yılından beri TRT1 Kanal Koordinatörlüğü görevini sürdürüyorum.

* TRT1 Kanal Koordinatörü

2008 yılında Prodüktörlüğümün ustalık dönemime ulaştığımda, doğup büyüdüğüm yer olan Hakkâri için ne yapabileceğimi düşünmeye başladım. Genellikle illerin “tanıtım filmleri” çekilir ancak bu filmler hem hiçbir kanalda yayınlanmaz hem de hiç ilgi görmezdi. Ben de Hakkâri ile ilgili yapacağım çalışmanın hem tanıtıma katkı sunacak hem de TRT Kanallarında rahatlıkla yayınlanabilecek, izlenir bir iş olması için çalışmaya başladım.

Hakkâri deyince insanların aklına, ölüm, terör, kar kış geliyor maalesef. Oysa orada bir hayat var ve biz Hakkâri’ye ölüm tarafından değil, hayat tarafından bakmak gerektiğine karar verdik. Yaşamı ve insan hikâyelerini, Hakkâri’nin sahip olduğu doğal zenginliklerin etrafında anlatmanın etkili olacağını düşündük. 3 ilçeli Hakkâri için 3 bölüm bir belgesel hazırladık.

Kaynak araştırmalarına başladığımızda ise son derece acı bir durumla karşılaştık; Hakkâri hakkında yazılmış hiçbir bilimsel makale, kitap vs bulamadık. Sadece Valiliğin hazırladığı kilim ve yemekleri anlatan birkaç dergi, bir roman, bir kaymakamın anıları bir de İhsan Çölemerikli’nin yazmış olduğu “Hakkâri Suretleri” kitabı...

Oysa kuruluşu 11.yüzyıla dayanan, Urartulara, Selçuklu’ya ve Osmanlı’ya uzanan kadim bir yerleşkedir Hakkâri. Kale’nin altından çıkan steller, Meydan Medresesi, Zeynel Bey Medresesi, Kızıl Kümbet, Kayme ve Kelat Sarayları, Sat dağlarındaki kaya resimleri, Xırvata ve Alan mezarlıkları, Çukurca’nın su kemerleri, kalesi ve taş evleriyle yüz yıllar boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmış bir coğrafyadır Hakkâri... Nasturi’lerin Hac Kilisesi olarak kabul ettikleri Koçanıs Kilisesi de buradadır.

Dönemin koşulları düşünüldüğünde güvenlik açısından son derece riskli bölgelerde çekimler yapma mecburiyeti vardı. Bir taraftan Mülki İdare büyük sorunlarla uğraştığı için bu tür bir çalışmayla çok ilgilenmezken, diğer taraftan Yerel Yönetimler TRT’nin böyle bir çalışma yapmasını zaten istemiyordu. Bu koşullar altında Cilo Buzul

dağlarından Berçelan'daki Seyithan ve Lis Göllerine; Çukurca su kemerlerinden, Şemdinli'nin tarihi taş köprüsüne kadar Hakkâri'nin tüm tarihi ve doğal zenginlikleri kayıt altına alındı.

Olağan olmayan ama onlar için sıradan olan hayatların akışına müdahale edilmeksizin, olduğu gibi aktarıldı her şey. Kameralar var diye günlük yaşam değiştirilmedi. Yöre insanının atla, eşekle veya yürüyerek gittiği zorlu yollara, zirvelere, yaylalara, buzullara, dağ köylerine ciplerle, helikopterlerle gidilmedi. Onlara bakan ama onlar gibi gören bir ekip tarafından gerçekleştirildi çekimler.

Bizler, karayolları haritasını ikiye katlayıp, yaz tatillerine, kayak keyiflerine çıkarken, "hoşça kal" dediğimiz topraklar vardır haritanın diğer yanında. Şova dönüşmeyen sessiz acıların, gösterişten uzak coşkuların, inceldiği yerden kopan hayatların, ikisi bir araya gelmeyen yakaların, yine de başı dik, alını açık insanların kentidir Hakkâri... Her santimine bolca kar, bolca yağmur ve bolca ağıt düşen Sağ Alt Köşesidir Gönlümün... diyerek çıktık yola.

Hakkâri'ya ait ne varsa her şey kayıt altına alındı ve ortaya çok başarılı bir belgesel çıktı. Belgesel; "Gönlümün Sağ Köşesi" Zap, Berçelan ve Cilo ismiyle TRT'nin birçok kanalında defalarca yayınlandı. Türkiye Gazeteciler Cemiyeti 2008 en iyi belgesel ödülü olarak övgüye değer bulundu. 2009 Antalya Film Festivalinde Belgesel dalında finale kalan en iyi 10 belgesel arasında yer aldı.

Bugün burada toplanan ve işini gücünü bırakarak, Hakkâri'ye değer katmaya çalışan kıymetli hocalarım; emin olun bu çalışmalarınız tarihe ışık tutacak ve önümüzdeki yıllarda çok yararlı sonuçlar doğuracaktır. Bir Hakkârili olarak size minnettarım. Hepinize ayrı ayrı teşekkür ederim.

İyi ki geldiniz, iyi ki varsınız.

BİLDİRİLER

HAKKÂRİ VE TRB2 BÖLGESİNDE KONUT SATIŞLARINA YÖNELİK BİR İNCELEME

Seymur AĞAZADE*

ÖZET

Bu çalışmada Hakkâri ve İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması Düzey 2'ye göre Türkiye'nin 26 bölgesinden biri olan TRB2 bölgesinde konut satışları incelenmiştir. TRB2 bölgesi Bitlis, Hakkâri, Muş ve Van illerinden oluşmaktadır. Çalışmada temel olarak konut talebini etkileyen faktörler üzerinde durulmuştur. Bu amaçla konut kredisi faiz oranları, konut fiyatları ve ekonomik faaliyet düzeyindeki değişmelerin konut talebi üzerindeki etkisi tahmin edilmeye çalışılmıştır. Çalışmada kullanılan veriler TCMB elektronik veri dağıtım sisteminden alınmış olup Ocak 2013 ile Ağustos 2018 dönemini kapsamaktadır. Çalışmada Hakkâri ve TRB2 bölgesinde aylık toplam konut satışlarına ait istatistiklerin yanı sıra ipotekli ve ipoteksiz konut satışları ile yeni ve ikinci el konut satışlarına ait istatistikler de kullanılmıştır. Böylelikle hem konut satışlarının dağılımı hem de konut talebini etkilediği beklenen değişkenlerin bu ayrımlara göre farklılıklar gösterip göstermediği belirlenmeye çalışılmıştır.

Çalışmada öncelikle Hakkâri'de ve TRB2 bölgesinde konut satışlarının araştırma döneminde nasıl değiştiği ele alınmıştır. Diğer ekonomik faaliyetlerle karşılaştırıldığında konut satışlarında kayıt dışılığın hayli düşük olması beklenir ve bu göstergedeki değişimler ilgili bölgede refah düzeyindeki değişmelere ilişkin daha sağlıklı bilgi verebilir. Ardından Hakkâri ve TRB2 bölgesinde konut satışlarının Türkiye geneli ile korelasyon gösterip göstermediği incelenmiştir. Bu inceleme toplam konut satışlarının yanı sıra ipotekli, ipoteksiz, yeni ve ikinci el

* Prof. Dr., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Turizm Fakültesi, seymur.aga-zade@alanya.edu.tr

konut satışları için de yapılmıştır. Bunun yanı sıra, çalışmada Hakkâri ve TRB2 bölgesindeki konut satışlarının faiz oranı, konut fiyatları ve sanayi üretimi ile korelasyonlu olup olmadığı da incelenmiştir. Korelasyon incelemelerinin ardından çalışmada TRB2 bölgesi için konut talep denklemi tahmin edilmiştir. Bunun için Pesaran, Shin ve Smith (2001) tarafından geliştirilen ARDL sınır testi yaklaşımı kullanılmıştır. Bu tahmin sonucunda konut kredisi faiz oranlarının, konut fiyatlarının, ekonomik faaliyet düzeyindeki değişmelerin konut talebi üzerindeki etkileri toplam, ipotekli, ipoteksiz, yeni ve ikinci el konut satışları üzerindeki etkisi belirlenmeye çalışılmıştır. ARDL modeli tahmin sonuçları TRB2 bölgesinde konut satışlarının ekonomik faaliyet düzeyine ve konut fiyatlarına olan duyarlılığının pozitif ve önemli derecede yüksek olduğunu göstermiştir. Konut kredisi faiz oranındaki değişmelerin ise sadece ipotekli konut satışlarını negatif yönde etkilediği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Konut Satışları, Konut Kredisi Faiz Oranları, Konut Fiyatları, ARDL Modeli, Hakkâri ve TRB2 Bölgesi

AN INVESTIGATION ON HOUSING SALES IN HAKKARI AND TRB2 REGION

ABSTRACT

This study aims to examine the housing sales in Hakkâri province and in TRB2 region which is one of the 26 regions of Turkey according to the Statistical Regional Units Classification Level 2. TRB2 region is composed of Bitlis, Hakkâri, Muş and Van provinces. The study is mainly focused on the factors affecting the housing demand. For this purpose, the effect of housing loan interest rates, housing prices and income level on the housing demand has been tried to be estimated. The data were taken from the electronic data distribution system of Central Bank of Turkey and it covers the period from January 2013 to August 2018. In the study, statistics on total monthly housing sales as well as mortgaged and non-credit housing sales, and new and second hand housing sales in Hakkâri and TRB2 regions were also used. In this way, it is tried to determine whether the distribution of housing sales and the variables expected to affect housing demand differ according to these distinctions.

Before estimating the housing demand function, the study primarily focused on how the housing sales changed in Hakkâri and TRB2 during the research period. Compared to the other economic activities, informality is expected to be quite low in housing sales, and changes in this variable may provide more sound information related to the economic activity level in the region. After that it was examined whether the housing sales of Hakkâri and TRB2 regions are correlated with the overall sales in Turkey. In addition to the total housing sales, the correlation tests were conducted for mortgaged, non-credit, new and second hand housing sales. The study also examined whether the housing sales in the Hakkâri and TRB2 region were correlated with interest rates, house prices and industrial production. After the correlation analyses, the housing demand functions were estimated for the TRB2 region. For this purpose ARDL bound test approach

was used that developed by Pesaran, Shin and Smith (2001). By the means of this approach, the effect of changes in the housing loan interest rates, housing prices and economic activity on housing demand was tried to be determined for total, mortgaged, non-credit, new and second hand housing sales. Estimation results of ARDL models showed that the sensitivity of housing sales to the level of economic activity and to the housing prices were positive and significantly high in the TRB2 region. Nonetheless the housing loan interest rates affected negatively only the mortgaged housing sales.

Key Words: Housing Sales, Housing Loan Interest Rates, House Prices, ARDL Model, Hakkâri and TRB2 Region

1. Giriş

Oldukça önemli bir ekonomik gereksinmeyi karşılamanın yanı sıra konutun sosyal ve aynı zamanda psikolojik gereksinmelere ilişkin sonuçları da vardır. Ekonomik bakımdan ele alındığında konut, barınma gibi zorunlu bir gereksinmeyi karşıladığından refah düzeyini güçlü şekilde etkileyebilmektedir. Bunun yanı sıra konut sahibi olma, farklı düzeylerde olsa da bütün toplumlarda belirli bir saygınlığa veya statüye ve aynı zamanda bir başarıma duygusuna karşılık gelen sonuçlar ifade etmektedir. Barınma gereksinmesine yönelik olabileceği gibi konut talebi servet biriktirme amacına veya kira gelirleri elde etmek ya da gelecekte ortaya çıkabilecek fiyat artışlarından yararlanmak için yatırım yapma amacına yönelik de olabilir.

Konuta yönelik yapılan harcamaların hanehalkı toplam harcamaları içinde yüksek bir paya sahip olması konut talebini ekonomik büyüme açısından da önemli kılmaktadır. Bunun yanı sıra konut sektörünün ekonominin birçok diğer sektörü ile güçlü bağlantılara sahip olması bu sektördeki canlanma ve yavaşlamaların, ekonomik faaliyet düzeyindeki dalgalanmalara etkisi açısından önemini artırmaktadır. Yeni konut inşaatının önemli miktarda bir istihdam yaratması ve girdi niteliğinde olan çok sayıda farklı imalat sanayi kollarına ait ürünlere yönelik talep artışına neden olması ve konut satışlarının çok sayıda dayanıklı tüketim malına yönelik talebi etkilemesi konut sektörünün diğer sektörlerle bağlantılarına örnek olarak verilebilir. Bunun yanı sıra konut talebindeki değişiklikler ve konut piyasasındaki gelişmeler konut satın alımlarını finanse eden ve buna alternatif yatırım araçları sunan finansal sistemi de önemli şekilde etkileyebilmektedir.

Konut talebine yönelik yapılan çalışmalarda gelir düzeyi, konut fiyatları, faiz oranları, finansal gelişmişlik, kentleşme oranı, nüfus artışı ve yapısı, konut sahipliğine ilişkin toplumsal değerler konut talebini etkileyen başlıca değişkenler olarak ele alınmaktadır. Son yıllarda konut talebinde önemli artışların gözlemlendiği Türkiye’de konut

talebinin incelenmesine yönelik çalışmaların da arttığı görülmektedir. Bu çalışmalarda farklı yaklaşımlar kullanılarak Türkiye’de konut talebinin belirleyicilerinin neler olduğu ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Örneğin Öztürk ve Fitöz (2009), bir vektör otoregresif model dâhilinde Johansen ve Juselius (1990) eşbütünleşme yaklaşımını kullanarak Türkiye için kişi başına düşen gelir, konut fiyatları ve faiz oranları ile konut talebi arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğunu bulmuşlardır. Johansen ve Juselius (1990) eşbütünleşme ve Granger (1969) nedensellik analizlerine dayanan Bekmez ve Özpolat (2013) çalışmasında da konut talebini etkileyen en önemli değişkenin gelir düzeyi olduğu bulunmuştur. Bunun yan sıra işsizlik oranı, enflasyon, faiz oranı ve borsa endeksindeki değişmelerin de konut talebi üzerinde etkili olduğu görülmüştür. Uysal ve Yiğit (2016) de Johansen ve Juselius (1990) eşbütünleşme ve vektör hata düzeltme modelini kullanarak kişi başına düşen gelir, kentleşme hızı, faiz oranı ile konut talebi arasında pozitif, para arzı ve fiyatlar genel düzeyi ile konut talebi arasında negatif ilişki olduğunu bulmuşlardır. Hatipoğlu ve Tanrıvermiş (2017) ise Türkiye’de nüfus artışı ve kentleşmenin yanı sıra genç nüfus oranının yüksekliği ile karakterize edilen nüfusun demografik yapısının büyüme ve faiz oranlarına bağlı olan krediler yoluyla konut talebi üzerinde baskı oluşturacağını ifade etmişlerdir.

Bu çalışmada Hakkâri ilinde ve İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması Düzey 2’ye göre Türkiye’nin 26 bölgesinden biri olan TRB2 bölgesinde konut satışları incelenmiştir. Bu inceleme toplam konut satışlarının yanı sıra ipotekli, ipoteksiz, yeni ve ikinci el konut satışları için de yapılmıştır. Çalışmada konut kredisi faiz oranlarında, konut fiyatlarında ve ekonomik faaliyet düzeyindeki değişmelerin konut satışları üzerindeki etkisi ekonometrik yöntemler kullanılarak TRB2 bölgesi için tahmin edilmeye çalışılmıştı. Bu tahmin Ocak 2013 ile Ağustos 2018 dönemini kapsayan veri setine ve Pesaran, Shin ve Smith (2001) tarafından geliştirilen ARDL sınır testi yaklaşımına dayanmaktadır. Çalışmanın takip eden bölümleri ise şu şekilde düzenlenmiştir. İkinci bölümde Hakkâri ilinde ve TRB2 bölgesinde Türkiye geneli ile karşılaştırmalı olarak konut satışlarının ve bunların dağılımının nasıl

değiştğine ilişkin bilgi verilmiştir. Üçüncü bölümde Hakkâri ve TRB2 bölgesinde konut satışlarının Türkiye genelindeki konut satışları, konut kredisi faizleri, TRB2 bölgesi konut fiyatları ve Türkiye genelinde ekonomik faaliyet düzeyi ile korelasyonlu olup olmadığı incelenmiştir. Dördüncü bölüde konut satışlarına yönelik tahminde kullanılan veri seti tanıtılmıştır. Beşinci bölümde ise TRB2 bölgesinde konut satışlarına yönelik yapılan bu tahminde kullanılan yöntem kısaca tanıtılmış ve elde edilen bulgular sunulmuştur. Sonuncu bölüm olan beşinci bölümde ise çalışma bulguları doğrultusunda değerlendirmeler yapılmıştır

2. Hakkâri ve TRB2 Bölgesinde Konut Satışları

Konut satışına ilişkin TÜİK'ten alınan Ocak 2013 – Ağustos 2018 dönemine ait verilere dayanarak Hakkâri ve TRB2 bölgesindeki konut satışlarına ilişkin şu değerlendirmeler yapılabilir. Belirtilen dönemde Hakkâri ve TRB2 bölgesinde aylık ortalama konut satışı sırasıyla 12,24 ve 740,57 adettir. Aynı dönemde Türkiye genelinde aylık ortalama konut satışı ise 106437 adettir. Bu rakamlar Hakkâri ilindeki konut satışlarının TRB2 bölgesindeki satışların %2,25'ni ve TRB2 bölgesindeki satışların Türkiye genelindeki satışların %0,69'unu oluşturduğunu göstermektedir. Hakkâri ilindeki konut satışlarının Türkiye genelindeki satışlardaki payı ise ancak %0,01 olmuştur.

2015 yılı sonuna kadar TRB2 bölgesindeki aylık konut satışları genellikle 500 adet in altında seyretmiş ve bu Türkiye genelindeki aylık konut satışların %0,50'sinden daha azını oluşturmuştur. 2016 yılının Ocak, Şubat ve Mayıs aylarına ait değerler ise Van'da deprem sonrası yapılan konutların satışlarından dolayı hayli yüksek olmuştur. Bu aylara ait TRB2 bölgesi konut satışları sırasıyla 2756, 3766 ve 4718 adet olmuştur. Bunların Türkiye genelindeki payları ise %3,26, %3,70 ve %4,11 oranında olmuştur. Daha sonraki dönemlerde ise TRB2 bölgesi aylık konut satışları 500-1500 adet aralığında değişim göstermiştir. Bunun Türkiye genelindeki payı ise %0,50-%1 aralığında olmuştur.

Hakkâri’de konut satışlarının dağılımına bakıldığında satışların genellikle ipoteksiz olduğu, ipotekli satışların ise çok az olduğu görülmektedir. Şöyle ki araştırma dönemine ait ortalama ipotekli ve ipoteksiz konut satışları sırasıyla 1,26 ve 10,97 adet olmuştur. İpotekli satışlar çok az olmakla birlikte bunların sayısının son dönemlerde artmakta olduğu da görülmektedir. İlk el ve ikinci el satışlar karşılaştırıldığında ise yeni konut satışların daha fazla olduğu ifade edilebilir. Şöyle ki ikinci el satışlara ait aylık ortalama 3,46 iken, ilk el için bu değer 8,78’dir.

TRB2 bölgesinde de ipoteksiz satışların ipotekli satışlara göre önemli miktarda fazla olduğu görülmektedir. Ocak 2013 – Ağustos 2018 döneminde aylık ortalama ipotekli ve ipoteksiz konut satışları sırasıyla 118,15 ve 622,43 adet olmuştur. Araştırma dönemi boyunca ipotekli satışların oranı genellikle %20 dolaylarında olmuştur. TRB2 bölgesinde konut satışlarının ilk el ve ikinci el dağılımına bakıldığında ise belirtilen dönemde bunların birbirine yakın değerler aldığı görülmektedir. Fakat 2016 yılı Ocak, Şubat ve Mayıs aylarında Van’da yeni konut satışlarında görülen olağanüstü artışlardan dolayı TRB2 bölgesinde aylık ortalama ilk el ve ikinci el satışların miktarı sırasıyla 287,94 ve 452,63 adet olmuştur.

3. Korelasyon Analizi Sonuçları

Bu bölümde TRB2 bölgesi ve Hakkâri ilinde farklı konut satış göstergeleri ile bunların Türkiye geneline ait karşılıkları arasındaki ve aynı göstergelerle bu çalışmada konut satışları üzerinde etkisi incelenen değişkenler arasındaki korelasyon analizi sonuçları verilmiştir. Korelasyon analizi iki değişken arasındaki doğrusal ilişkinin yönünü ve gücünü belirlemede yaygın şekilde kullanılmaktadır. Korelasyon katsayısı bu iki değişkenin ne derecede birlikte hareket ettiğine ilişkin bilgi sunmaktadır. TRB2 bölgesinde ve Hakkâri ilindeki konut satışları ile Türkiye genelindeki konut satışları arasındaki korelasyon analizi sonuçları Tablo 1’de ilk iki satırda verilmiştir. Görüldüğü üzere TRB2 bölgesi için toplam, ipotekli, ipoteksiz ve ikinci el konut satışları

Türkiye genelinin aynı göstergeleri ile pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı korelasyon ilişkisine sahiptir. Bunlardan ipotekli ve ikinci el konut satışlarına ilişkin katsayılar orta derecede bir korelasyonun olduğunu göstermektedir. Toplam ve ipoteksiz konut satışlarına ait katsayılar ise düşük derecede bir birlikteliğin olduğuna işaret etmektedir. Hakkâri ve Türkiye genli için yapılan korelasyon analizi ise ipotekli, ipoteksiz ve ikinci el konut satışları için düşük düzeyde bir ilişkinin olduğunu desteklemektedir. Tabloda verilmemekle birlikte Hakkâri ve TRB2 bölgesindeki konut satışları için de korelasyon incelemesi yapılmıştır. Buna göre ipotekli ve ikinci el konut satışları arasında düşük düzeyde ve istatistiksel olarak anlamlı korelasyon ilişkisi olduğu görülmüştür. Fakat özellikle Hakkâri’de ipotekli satışların birçok ay için sıfır olduğu dikkate alındığında bunun bir ilişki ifade etmediği anlaşılmaktadır.

Tablo 1: Korelasyon İlişkisine Ait Sonuçlar

	Toplam	İpotekli	İpotek-siz	İlk El	İkinci El
TRB2 – Türkiye	0,2244***	0,5873*	0,3005**	0,1538	0,5247*
Hakkâri – Türkiye	0,1636	0,2464**	0,2361***	0,1869	0,2409**
TRB2 – Hedonik Fiyat Endeksi	0,3508*	0,5587*	0,3163*	0,2268***	0,6674*
Hakkâri – Hedonik Fiyat Endeksi	-0,0794	0,2531**	-0,1127	-0,1752	0,5271*
TRB2 – Konut Kredi Faiz Oranı	0,4882*	0,0772	0,5181*	0,4409*	0,4314*
Hakkâri – Konut Kredi Faiz Oranı	0,1110	-0,0231	0,1137	0,0332	0,4287*
TRB2 – Sanayi Üretim Endeksi	0,6977*	0,6374*	0,6517*	0,5786*	0,6818*
Hakkâri – Sanayi Üretim Endeksi	-0,0287	0,1288	-0,0457	-0,1029	0,4085*

Not: *, ** ve *** simgeleri ilgili istatistiğin sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlı olduğuna işaret eder.

Tablo 1’de üçüncü ve dördüncü satırlarda TRB2 bölgesinde ve Hakkâri ilindeki konut satışları ile TRB2 bölgesine ait hedonik konut

fiyat endeksi arasındaki korelasyon analizi sonuçları verilmiştir. TRB2 bölgesinin tüm konut satış değişkenleri için bu korelasyon ilişkisine dair katsayılar pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı çıkmıştır. İpotekli ve ikinci el konut satışları için bu ilişki orta derecede ve diğer konut satış türleri için ise düşük derecede olmuştur. Hakkâri ilinde ise, ipotekli ve ikinci el konut satışları için hedonik fiyat endeksi ile korelasyon katsayılarının istatistiksel olarak anlamlı olduğu ve bunların da sırasıyla düşük ve orta derecede olduğu görülmüştür.

Konut fiyatları ile olan ilişkide olduğu gibi konut kredisi faiz oranı ile de konut satışlarının pozitif korelasyona sahip olduğu görülmektedir. Tablodan görüldüğü üzere TRB2 bölgesine ait ipotekli konut satışları hariç diğer konut satışlarının ve Hakkâri iline ait ikinci el konut satışlarının konut kredisi faiz oranı ile korelasyonunu ifade eden katsayılar anlamlıdır. Anlamlı olduğu görülen bu katsayılarının tamamı ilgili değişkenler arasında orta derecede bir ilişkiye işaret etmektedir.

Tablo 1'e ait son iki satırda ise TRB2 bölgesi ve Hakkâri ilindeki konut satışları ile Türkiye'de ekonomik performansın bir göstergesi olarak sanayi üretim endeksi arasındaki ilişki incelenmiştir. Tablodan da görüldüğü üzere TRB2 bölgesine ait tüm farklı konut satış göstergeleri ile sanayi üretim endeksi arasında pozitif ve orta derecede anlamlı bir ilişki vardır. Hakkâri için ise sadece ikinci el konut satışları ile sanayi üretimi arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür.

4. Veri Seti

Bu çalışmada Ocak 2013 – Ağustos 2018 dönemine ait aylık veri seti kullanılmıştır. Bu veriler İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması Düzey 2'ye göre Türkiye'nin 26 bölgesinden biri olan TRB2 bölgesine aittir. Hakkâri ili için konut satış miktarlarının çok düşük düzeyde olmasından dolayı bu il için konut satış miktarları için regresyon tahmini yapılmamıştır. TRB2 bölgesi için ise toplam, ipotekli, ipoteksiz, yeni ve ikinci el konut satışları için tahminler yapılmıştır. Çalışmada bu de-

ğişkenlere ait verilerin yanı sıra konut kredi faiz oranına, TRB2 bölgesi hedonik konut fiyat endeksine ve Türkiye’de ekonomik faaliyet düzeyinin bir göstergesi olarak sanayi üretim endeksine ait veriler kullanılmıştır. Tüm veriler TCMB elektronik veri dağıtım sisteminden alınmıştır. Analizlerde faiz oranı hariç tüm değişkenlerin doğal logaritması alınmış ve bu değerleri kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan değişkenler ve tanımları Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2: Çalışmada Kullanılan Değişkenler ve Tanımları

Değişken	Açıklama
LKONUT1	Toplam konut satışları
LKONUT2	İpotekli konut satışları
LKONUT3	İpoteksiz konut satışları
LKONUT4	İlk el konut satışları
LKONUT5	İkinci el konut satışları
FAİZ	Bankalarca TL üzerinden açılan konut kredisi ağırlıklı ortalama faiz oranı (%)
LFIYAT	Hedonik konut fiyat endeksi (2010=100)
LSANAYİ	Toplam sanayi üretim endeksi (2015=100)

Faiz oranı değişkeni Türkiye geneline ait olup farklı vadelerde TL cinsinden konut kredilerinin ağırlıklı ortalamasından oluşmaktadır. Hedonik konut fiyat endeksi ise TRB2 bölgesine aittir. Türkiye geneli için ve ayrıca İstatistikî Bölge Birimleri Sınıflandırması Düzey 2’ye göre Türkiye’nin 26 bölgesi için ayrı ayrılıkta TCMB tarafından yayınlanmaktadır. Hedonik konut fiyat endeksi konut fiyatlarında kalite etkisinden dolayı ortaya çıkan değişimleri arındırılarak hesaplandığından dolayı konut fiyatlarının daha sağlıklı bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Çalışmada TRB2 bölgesindeki konut satışlarını açıklamak için kullanılan diğer değişken ise imalat sanayi üretim endeksidir. Çalışmada aylık veri kullanıldığından ve TRB2 bölgesinde gelir veya ekonomik faaliyet düzeyine ilişkin aylık periyotta veriye ulaşılmadığından dolayı bu istatistiğin Türkiye geneline ait değeri kullanılmıştır.

5. Ekonometrik Yöntemi ve Bulgular

Bu bölümde temelde TRB2 bölgesinin farklı konut satış göstergeleri için yapılan tahminlere ait bulgular sunulmuştur. Bu tahminlerde

konut kredisi faiz oranlarının, hedonik konut fiyatlarının ve Türkiye’de ekonomik faaliyet düzeyinin TRB2 bölgesi konut satışları üzerindeki etkisinin ne olduğu ortaya konmaya çalışılmıştır. Fakat burada aşamalı bir yöntem izlenerek önce uygulanan yöntem kısaca tanıtılmış ve elde edilen bulgular verilmiştir. Aşağıda durağanlık analizi ve sonuçlarına yer verildikten sonra bu sonuçlar doğrultusunda uygulanan ARDL sınır testi yaklaşımına geçilmiştir.

5.1. Durağanlık Analizi

Bu çalışmada konut satışına ilişkin farklı göstergeler için tahminlere geçmeden önce birim kök testleri aracılığıyla analizde yer alan değişkenlerin durağanlık özelliklerine bakılmıştır. Uygun analiz yöntemi bu inceleme sonuçları doğrultusunda yapılması gerekmektedir. Bilindiği gibi durağanlık özelliği zaman serilerinin en önemli özelliklerinden biridir. Durağanlık değişkenin ortalama ve varyansının sabit olması ile serinin iki noktası arasındaki kovaryansın yalnızca bu iki dönem arasındaki uzaklığa bağlı olmasını ifade etmektedir.

Bu çalışmada yer alan değişkenlerin durağan olup olmadıklarını incelemek amacıyla zaman serisi çalışmalarında yaygın şekilde uygulanan Genişletilmiş Dickey ve Fuller (1981, ADF) ve Phillips ve Perron (1988, PP) birim kök testleri kullanılmıştır. Her iki testte serinin durağan olduğunu ifade eden alternatif hipoteze karşın serinin birim kök içerdiğini ifade eden sıfır hipotezi test edilmektedir. İki yaklaşım arasındaki fark hata terimleri arasında otokorelasyon sorununu gidermek için getirilen çözümden kaynaklanmaktadır. ADF testinde bu amaçla modellerde bağımlı değişken gecikmeleri yer almaktadır. PP testinde ise parametrik olmayan yöntemler kullanılmaktadır.

ADF ve PP test sonuçları Tablo 3’te verilmiştir. Tablodan da görüldüğü gibi TRB2 bölgesinde toplam konut satışlarının logaritmik değerini ifade eden LKONUT1 değişkeni için ADF testi trend içeren modelde ve PP testine ait her iki modelde hesaplanan istatistikler sıfır hipotezini %1 anlamlılık düzeyinde reddetmektedir. Bu sonuç LKONUT1 değişkeninin düzeyinde durağan olduğuna işaret etmektedir. Benzer şekilde TRB2 bölgesinde ipotekli, ipoteksiz, ilk el ve ikinci el

konut satışlarının logaritmik düzeyini ifade eden LKONUT2, LKONUT3, LKONUT4 ve LKONUT5 değişkenleri için de ADF ve PP test istatistikleri serinin birim kök içerdiğini ifade eden sıfır hipotezini çoğunlukla reddetmektedir. Konut kredisi faiz oranını ifade eden FAİZ ile logaritmik hedonik konut fiyat endeksi olan LFİYAT değişkenlerinin ise seviyelerinde durağan olmadıkları görülmüştür. Bu değişkenlerin birinci farkları alındıktan sonra durağan oldukları tabloda DFAİZ ve DLFİYAT değişkenleri için verilen istatistiklerden de görülmektedir. Çalışmada ülkedeki ekonomik ortama ilişkin olarak modele dâhil edilen sanayi üretim endeksinin logaritması olan LSANAYİ değişkeni de ADF trendli model ve PP testine ait her iki model istatistiklerine göre seviyesinde durağan çıkmıştır.

Tablo 3: Birim Kök Testlerine Ait Sonuçlar

Değişkenler	ADF		PP	
	Sabit	Trend	Sabit	Trend
LKONUT1	-2,0926	-6,5842*	-4,7898*	-6,5711*
LKONUT2	-3,1732**	-3,8789**	-3,1824**	-3,9594**
LKONUT3	-2,7469***	-3,0589	-6,5274*	-6,9211*
LKONUT4	-5,1863*	-6,3591*	-5,3395*	-6,3647*
LKONUT5	-1,8370	-8,5454*	-3,3384**	-8,5370*
FAİZ	-0,6611	-2,0981	0,3661	-0,6826
DFAİZ	-4,9421*	-4,9083*	-4,1789*	-4,2883*
LFİYAT	0,4938	-2,6568	0,1411	-2,4349
DLFİYAT	-6,0352*	-6,0075*	-8,2647*	-8,9142*
LSANAYİ	-1,3779	-4,4794*	-3,4327**	-11,6693*

Not: *, ** ve *** simgeleri ilgili istatistiğin sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlı olduğuna işaret eder.

Tablo 3'te verilen birim kök testlerine ait sonuçlar TRB2 bölgesinde konut satışına ilişkin farklı değişkenlerle LSANAYİ endeksinin seviyesinde fakat FAİZ ve LFİYAT değişkenlerinin ise birinci farklarında durağan olduklarını gösterir. Bu nedenle bu çalışmada farklı seviyelerde durağan olan değişkenler arasındaki ilişkilerin incelenmesine izin veren ve Pesaran, Shin ve Smith (2001) tarafından geliştirilen ARDL yaklaşımı uygulanmıştır. Bilindiği gibi Engle ve Granger (1987)

ve Johansen ve Juselius (1990) koentegrasyon testleri aralarında ilişkinin incelendiği değişkenlerin birinci farklarında ve aynı düzeyde durağan olmalarını gerektirmektedir. Bu koşulun sağlanması durumunda Engle ve Granger (1987) ve Johansen ve Juselius (1990) testleri kullanılarak koentegrasyon ilişkisi incelenebilmektedir. Bu incelemede değişkenlerin seviye değerlerine ait değerler kullanılır. Fakat bu testlerden farklı olarak Pesaran, Shin ve Smith (2001) tarafından geliştirilen ARDL sınır testi yaklaşımı ise seviyesinde ve birinci farkında durağan olan değişkenler arasında koentegrasyon ilişkisinin incelenmesine olanak tanımaktadır. ARDL yaklaşımı değişkenler arasında koentegrasyon ilişkisinin incelenmesine, uzun döneme ilişkin katsayıların tahmin edilmesine ve kısa dönem dinamiklere ilişkin sonuçlar elde edilmesine olanak tanımaktadır.

5.2. ARDL Sınır Testi

Yukarıda da ifade edildiği gibi Pesaran, Shin ve Smith (2001) tarafından geliştirilen ARDL sınır testi yaklaşımı seviyesinde ve farkında durağan olan değişkenler arasında koentegrasyon ilişkisinin incelenmesine olanak tanımaktadır. Bu çalışmada TRB2 bölgesinde konut satışlarına ilişkin yapılan tahminler ARDL yaklaşımı çerçevesinde yapılmıştır. Bu yaklaşım çerçevesinde TRB2 bölgesinde toplam konut satışları ve farklı alt bileşenleri için yapılan tahminlerde konut faiz oranlarının, hedonik fiyat endeksinin ve ülkedeki ekonomik faaliyet düzeyinin bir göstergesi olarak sanayi üretim endeksinin konut satışları üzerindeki etkileri tahmin edilmeye çalışılmıştır. Bu tahminlerde kısa ve uzun dönem farklılıkların yanı sıra ipotekli – ipoteksiz ve ilk el – ikinci el konut satışlarında görülen farklılıkların da neler olduğu belirlenmeye çalışılmıştır. Koentegrasyon ilişkisinin incelenmesi için önce TRB2 bölgesinde 5 farklı konut satışı göstergesine ait fark değişkenleri için kısıtlanmamış model tahmin edilmiştir. *LKONUT1* değişkeni için bu model aşağıdaki gibi ifade edilebilir:

$$DLKONUT1_t = + \sum_{i=1}^m \beta 1_i DLKONUT1_{t-i} + \sum_{i=0}^n \beta 2_i DFAIZ_{t-i} + \sum_{i=0}^q \beta 3_i DLFİYAT_{t-i} + \sum_{i=0}^l \beta 4_i DLSANAYI_{t-i} + \gamma 1LKONUT_{t-1} +$$

$$\gamma_2FAIZ_{t-1} + \gamma_3LFIYAT_{t-1} + \gamma_4LSANAYI_{t-1} + e_t \quad (1)$$

Koentegrasyon ilişkisinin incelenmesi denklemdeki γ katsayılarına ilişkin F testi yardımıyla yapılmaktadır. F testi ARDL modelindeki değişkenlerin durağanlık düzeylerine, açıklayıcı değişken sayısına ve modelin sabit ya da trend içerip içermediğine göre farklılık göstermektedir. 2016 yılının Ocak, Şubat ve Mayıs aylarında Van'da konut satışlarında görülen olağanüstü artışlar dikkate alınarak 1 numaralı eşitlik toplam, ipoteksiz ve ilk el satışlar için tahmin edildiğinde modele bu ayları temsil eden kukla değişken ilave edilmiştir.

Farklı konut satış değişkenleri için tahmin edilen ve 1 numaralı eşitlikle ifade edilen modeller için sınır testine ait sonuçlar Tablo 4'te verilmiştir. Tablodan da görüldüğü üzere hesaplanan F istatistiği değerlerinin tamamı %1 düzeyinde üst kritik değerden daha büyüktür. Bu durumda konut satışları, konut kredisi faiz oranı, hedonik konut fiyat endeksi ve sanayi üretim endeksi değişkenleri arasında uzun dönem ilişkisinin olmadığını ifade eden sıfır hipotezi bütün modeller için reddedilmiş ve bu değişkenler arasında koentegrasyon ilişkisinin olduğu kabul edilmiştir.

Tablo 4: ARDL Sınır Testi

	F istatistiği	
Toplam	9,9206	
İpotekli	8,0077	
İpoteksiz	9,6105	
İlk el	9,3000	
İkinci el	12,6034	
Kritik Değerler		
Anlamlılık düzeyi	10	11
10%	2,72	3,77
5%	3,23	4,35
2.5%	3,69	4,89
1%	4,29	5,61

Sınır testi sonuçları tüm konut satış göstergeleri için koentegrasyon ilişkisini desteklemektedir. Bunun ardından genişletilmiş ARDL

modeli tahmin edilmiştir. LKONUT1 değişkeni için bu model aşağıdaki gibi ifade edilebilir:

$$LKONUT1_t = \alpha + \sum_{i=1}^m \beta 1_i LKONUT1_{t-i} + \sum_{i=0}^n \beta 2_i FAIZ_{t-i} + \sum_{i=0}^q \beta 3_i LFIYAT_{t-i} + \sum_{i=0}^l \beta 4_i LSANAYI_{t-i} + \varepsilon_t \quad (2)$$

TRB2 bölgesinde farklı konut satış göstergeleri için tahmin edilen 2 numaralı eşitliğe ilişkin sonuçları Tablo 5'te sunulmuştur. Tüm modellerde açıklayıcı değişkenlere ait gecikme uzunlukları Schwarz bilgi kriteri aracılığıyla belirlenmiş ve 8 maksimum gecikme uzunluğu dik-kate alınmıştır. Tablodan da görüldüğü üzere toplam konut satışları için tahmin edilen modelde LFIYAT, LSANAYI ve modele eklenen kukla değişken katsayıları anlamlı bulunmuştur. İpotekli satışlar için faiz oranının cari dönem ve 2 dönem gecikmeli değerleri istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu modelde LSANAYİ değişkeninin de ipotekli satışları anlamlı şekilde etkilediği görülmektedir. İpoteksiz konut satışlarına ait modelde de toplam satışlarda olduğu gibi LFIYAT, LSANAYİ ve KUKLA değişkenine ait katsayılar gerekli istatistiksel özelliklere sahiptir. Benzer bir durum ilk el ve ikinci el konut satışları için yapıla tahmin için de geçerlidir. Bu modellerde FAIZ değişkenine ait katsayı beklenen işaretli olmakla birlikte istatistiksel olarak anlamlı çıkmamıştır. Ayrıca Tablo 5'in alt bölümünde verilen tanımlayıcı istatistikler ilgili modelin açıklama gücünün yüksek olduğunu, otokorelasyon ve değişen varyans sorunlarının olmadığını ifade etmektedir.

Tablo 5: TRB2 Bölgesi Toplam Konut Satışları İçin ARDL Modeli

Değişken	Toplam	İpotekli	İpoteksiz	İlk el	İkinci el
Bağımlı Değişken (-1)	0,053975	0,405287*	0,046592	0,074543	0,047819
FAIZ	-0,019965	-0,144716*	0,010600	-0,018872	-0,021095
FAIZ (-1)		-0,028028			
FAIZ (-2)		0,095526**			
LFIYAT	2,282652*	1,037327	1,973795**	2,257500***	2,152077*
LSANAYI	1,426213**	1,650436*	1,526308**	1,352563	1,564225*
C	11,64838*	-8,981218*	-11,14313*	-11,97395*	-12,27842*
KUKLA	1,792928*		1,957951*	2,389689*	

R ²	0,799578	0,778687	0,784576	0,730723	0,711425
Düzeltilmiş R ²	0,783150	0,756181	0,766918	0,708651	0,692807
Breusch-Pagan-Godfrey Değişen Varyans	3,924699	4,865210	4,505104	2,707890	3,671667
Breusch-Godfrey Ardışık Bağlantı LM	3,073850	1,929171	2,661823	2,685386	4,301544

Not: *, ** ve *** simgeleri ilgili istatistiğin sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlı olduğuna işaret eder.

5.3. ARDL Modeli Uzun Dönem Katsayıları

TRB2 bölgesinde konut satışları için tahmin edilen ARDL modellerine ait uzun dönem katsayılar ise Tablo 6'da verilmiştir. Tablodan da görüldüğü üzere FAİZ değişkenine ait katsayı ipotekli konut satışlarına ilişkin modelde istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu katsayının aldığı değer konut kredi faiz oranlarında 1 puanlık artışın ipotekli konut satışlarında yaklaşık olarak %0,13'lük bir azalmaya neden olduğunu gösterir. LFIYAT değişkenine ait katsayı ipotekli konut satışları hariç diğer modeller için anlamlı bulunmuştur. Bu modellerde LFIYAT katsayıları 2,07 ile 2,44 arasında değişmektedir. Bu değerler hedonik konut fiyatlarında yaşanan %1'lik bir artışın TRB2 bölgesinde toplam, ipoteksiz, ilk el ve ikinci el konut satışlarını %2'nin üzerinde artırdığını göstermektedir. LŞANAYI değişkenine ait katsayı ise ilk el konut satışları hariç diğer konut satışları için oluşturulan modellerde anlamlı bulunmuştur. Tablodan da görüldüğü üzere ipotekli konut satışlarına ait modelde LŞANAYI değişkenine ait katsayı 2,78 iken diğer modellerde 1,51 ile 1,64 arasında yer almaktadır.

Tablo 6: TRB2 Bölgesi Toplam Konut Satışları Uzun Dönem Katsayılar

Değişken	Toplam	İpotekli	İpoteksiz	İlkel	İkinci el
FAİZ	-0,021104	-0,129842*	0,011118	-0,020392	-0,022154
LFIYAT	2,412889*	1,744248	2,070252**	2,439336***	2,260155*
LŞANAYI	1,507586**	2,775181*	1,600896**	1,461509	1,642781*
KUKLA	1,895223*		2,053634*	2,582173*	
C	-12,312980*	-15,101769*	-11,687686*	-12,938420*	-12,895046*

Not: *, ** ve *** simgeleri ilgili istatistiğin sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlı olduğuna işaret eder.

5.4. ARDL Modeli Kısa Dönem Dinamikleri

Konut satışına ilişkin uzun dönem katsayılar tahmin edildikten sonra kısa dönem dinamiklerin tespiti hata düzeltme modeli çerçevesinde yapılmıştır. TRB2 bölgesinde toplam konut satışları fark değişkeni olan DLKONUT1 için ARDL yaklaşımına dayanan hata düzeltme modeli aşağıdaki gibi ifade edilebilir:

$$DLKONUT1_t = \alpha + \sum_{i=1}^m \beta 1_i DLKONUT1_{t-i} + \sum_{i=0}^n \beta 2_i DFAIZ_{t-i} + \sum_{i=0}^q \beta 3_i DLFİYAT_{t-i} + \sum_{i=0}^l \beta 4_i DLSANAYI_{t-i} + \gamma ECT_{t-1} + e_t \quad (4)$$

Bu eşitlikte yer alan ECT_{t-1} uzun dönem eşitliğe ait hata terimlerinin bir dönem gecikmesini ifade etmektedir. Hata düzeltme parametresi olarak ifade edilen bu değişkene ait γ katsayısı uzun dönem ilişkide meydana gelen bir sapmanın ayarlanma hızını göstermektedir.

4 numaralı denklem çerçevesinde TRB2 bölgesinde farklı konut satış göstergeleri için tahmin edilen hata düzeltme modeli sonuçları Tablo 7’de verilmiştir. Tablodan da görüldüğü gibi tüm konut satış değişkenleri için tahmin edilen modellerde ECT (-1) değişkenine ait katsayılar negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Bu bulgu ilgili modeller açısından tahmin edilen uzun dönem ilişkileri destekleyici niteliktedir. İpotekli konut satışları hariç diğer modellerde bu katsayı hayli yüksek çıkmıştır ve uzun dönem ilişkide meydana gelen bir sapmanın %90’ından daha büyük bir kısmının bir aylık bir dönemde denge ilişkisine geri döndüğünü göstermektedir. İpotekli konut satışları için tahmin edilen model için ise bu oran %59 olmuştur.

Hata düzeltme modeli sonuçlarının ifade edildiği Tablo 7’den de görüldüğü üzere uzun döneme ilişkin Tablo 6’da ifade edilen sonuçlarda olduğu gibi konut kredisi faiz oranına ilişkin değişken katsayıları sadece ipotekli konut satışları için oluşturulan hata düzeltme modelinde istatistiksel olarak anlamlı çıkmışlardır. İpotekli konut satışları

için tahmin edilen modelde DFAİZ ve DFAİZ (-1) değişkenlerine ait katsayılar sırasıyla yaklaşık olarak -0,14 ve -0,10 olmuştur. Uzun döneme ilişkin modelde ise Tablo 6'dan da görüldüğü gibi FAİZ değişkeni katsayısı -0,13'tür. Diğer tüm hata düzeltme modellerinde konut kredisi faizi değişkenine ait katsayılar istatistiksel olarak anlamsız çıkmışlardır. Konut kredisi faiz oranı haricinde diğer değişkenlere ait katsayıların ise tüm modellerde Tablo 6'da ifade edilen uzun dönem katsayılarından daha küçük olduğu da görülmektedir. Örneğin toplam konut satışlarına ilişkin modelde hedonik konut fiyatlarına ilişki değişken katsayısı hata düzeltme modelinde 2,28 iken uzun dönem modelinde 2,41'dir

Tablo 7: TRB2 Bölgesi Toplam Konut Satışları Hata Düzeltme Modeli

Değişken	Toplam	İpotekli	İpoteksiz	İlkel	İkinci el
D (FAİZ)	-0,019965	-0,144716*	0,010600	-0,018872	-0,021095
D (FAİZ (-1))		0,095526**			
D (LFIYAT)	2,282652*	1,037327	1,973795**	2,257500***	2,152077*
D (LSANAYI)	1,426213**	1,650436*	1,526308**	1,352563	1,564225*
D (KUKLA)	1,792928*		1,957951*	2,389689*	
ECT (-1)	-0,946025*	-0,594713*	-0,953408*	-0,925457*	0,952181*

Not: *, ** ve *** sembelleri ilgili istatistiğin sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlı olduğuna işaret eder.

6. Sonuç ve Değerlendirme

Ocak 2013 – Ağustos 2018 dönemi için Hakkâri iline ait aylık konut satış istatistikleri bu ilde konut satışlarının çok düşük düzeyde olduğunu göstermektedir. Fakat bununla birlikte bu satışların son dönemlerde bir miktar artmış olduğu da görülmektedir. Araştırma dönemine ait verilere göre Hakkâri ilinde aylık ortalama konut satışları 12,24 adet olmuştur. Satılan konutların dağılımına bakıldığında ise bunların çoğunlukla ipoteksiz satışlardan oluştuğu görülmektedir. Fakat yine özellikle araştırma döneminin son dönemlerine ait veriler ipotekli satışlarda bir artışın olduğunu da göstermektedir. Hakkâri ilinde yeni ve ikinci el konut satışlarının dağılımı ise yeni konut satışlarının genellikle daha fazla olduğuna işaret etmektedir.

TRB2 bölgesinde ise aylık ortalama konut satışının Ocak 2013 – Ağustos 2018 döneminde 740,57 adet olduğu görülmüştür. Bu rakamla TRB2 bölgesindeki konut satışlarının Türkiye genelindeki payı %0,69 düzeyindedir. 2016 yılının Ocak, Şubat ve Mayıs aylarında ise Van’da yeni konut satışlarında görülen olağanüstü artışlardan dolayı TRB2 bölgesinde aylık ortalama konut satışı hayli yüksek olmuştur. TRB2 bölgesinde 2015 yılı sonrası yıllarda aylık konut satışlarının genellikle önceki dönemlere ait satışlardan daha yüksek olduğu görülmüştür. Araştırma dönemi boyunca TRB2 bölgesindeki ipotekli satışların oranı genellikle %20 dolaylarında olmuştur. İlk el ve ikinci el konut satışları dağılımına bakıldığında ise bunların birbirine yakın değerler aldığı görülmektedir.

Çalışmada TRB2 bölgesinde konut satışlarının tahminine yönelik yapılan analiz sonuçları ise şu şekilde özetlenebilir. TRB2 bölgesinde konut satışlarının ekonomik faaliyet düzeyine olan duyarlılığı kısa ve uzun dönemde önemli derecede yüksektir. Bu sonucun, ilk el konut satışları hariç çalışmada ele alınan toplam, ipotekli, ipoteksiz ve ikinci el konut satışları için geçerli olduğu görülmüştür. İmalat sanayi üretim endeksi ile ölçülen ekonomik faaliyet düzeyinde görülen %1’lik bir artışın uzun dönemde ipotekli konut satışlarını yaklaşık olarak %2,78 oranında, ilk el konut satışları hariç diğer konut satışlarını ise yaklaşık olarak %1,60 oranında aynı yönde etkilediği görülmüştür. İlk el konut satışlarına ilişkin tahminler ise, bunların sadece konut fiyatlarındaki değişmelere karşı duyarlılığının hayli derecede yüksek olduğuna işaret etmiştir. Bu konut türü için fiyat esnekliği katsayısının yaklaşık olarak 2,26 olduğu bulunmuştur. İpotekli satışlar hariç diğer konut satış türlerinin de konut fiyatlarında ortaya çıkan değişmelere karşı hayli derecede duyarlı olduğu ve esneklik katsayılarının pozitif olduğu görülmüştür. Konut satışlarının konut fiyatlarından pozitif yönde etkilenmesi konutun spekülasyon özellikleri taşıyan bir mal olmasından kaynaklanabilir. Böyle bir durumda, fiyat artışlarının geleceğe yönelik fiyat beklentilerini önemli derecede etkilediği bilinmektedir ve fiyat artışlarının neden olacağı kayıplardan kaçınmak isteyenlerin alım kararı pozitif fiyat – miktar ilişkisine neden olmaktadır. Konut kredisi faiz

oranının ise sadece ipotekli konut satışları için tahmin edilen modelde beklentilerle uyumlu olarak negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmüştür. Son olarak, kısa dönemde konut kredisi faiz oranı dışında diğer değişkenlere ait esneklik katsayılarının teorik beklentilerle tutarlı olacak şekilde daha düşük olduğu gözlenmiştir. Konut kredisi faiz oranlarından etkilenen ipotekli konut satışlarının faiz oranına duyarlılığının ise kısa dönemde daha yüksek olduğu bulunmuştur.

Kaynakça

- Bekmez, Selahattin ve Özpolat, Aslı “Türkiye’de Konut Talebinin Belirleyicileri: Dinamik Bir Analiz”, **TİSK Akademi**, II, 2013, 170-187.
- Dickey, David A. ve Fuller, Wayne A. “Likelihood Ratio Statistics for Autoregressive Time Series with a Unit Root”, **Econometrica**, 49 (4), 1981, 1057-1072.
- Engle, Robert ve Granger, Clive W.J. “Co-integration and Error Correction: Representation, Estimation, and Testing”, **Econometrica**, 55 (2), 1987, 251-276.
- Granger, Clive W.J. “Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-Spectral Methods”, **Econometrica**, 37 (3), 1969, 424-438.
- Hatipoğlu, Üstün ve Tanrıvermiş, Harun “Türkiye’de Arz ve Talep Açısından Konut Yatırım Tercihlerini Etkileyen Faktörlerin Değerlendirilmesi”, **Bankacılar Dergisi**, 100, 2017, 49-75.
- Johansen, Søren ve Juselius, Katarina “Maximum Likelihood Estimation and Inference on Cointegration-With Applications to the Demand for Money”, **Oxford Bulletin of Economics and Statistics**, 52 (2), 1990, 169-210.
- Öztürk, Nurettin ve Fitöz, Esra, “Türkiye’de Konut Piyasasının Belirleyicileri: Ampirik Bir Uygulama”, **ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, 5 (10), 2009, 21-46.
- Pesaran, M. Hashem, Shin, Yongcheol ve Smith, Richard J. “Bounds Testing Approaches to the Analysis of Level Relationships”, **Journal of Applied Econometrics**, 16 (3), 2001, 289-326.

- Phillips, Peter C B. ve Perron, Pierre “Testing for a Unit Root in Time Series Regression”, **Biometrika**, 75 (2), 1988, 335-346.
- TCMB Elektronik Veri Dağıtım Sistemleri, Konut ve İnşaat İstatistikleri, <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket/#collapse-26>, (Erişim: 10.10.2018).
- TCMB Elektronik Veri Dağıtım Sistemleri, Faiz İstatistikleri, <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket/#collapse-3>, (Erişim: 10.10.2018).
- TCMB Elektronik Veri Dağıtım Sistemleri, Üretim İstatistikleri, <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket/#collapse-21>, (Erişim: 10.10.2018).
- Uysal, Doğan ve Yiğit, Mehmet “Türkiye’de Konut Talebinin Belirleyicileri (1970-2015): Ampirik Bir Çalışma”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu Dergisi**, 19 (1), 2016, 185-209.

İŞ HAYATINDA KADIN: KADIN GİRİŞİMCİLERİN TEMEL SORUNLARI VE YEREL EKONOMİK KALKINMADA KADIN GİRİŞİMCİLERİN ETKİSİ -HAKKÂRİ İLİ ÖRNEĞİ-

Nihat ALTUNTEPE*

ÖZET

Bu çalışma; Hakkâri ilindeki kadın girişimcilerin ilin ekonomik gelişmesindeki rolünün kısa bir görüntüsünü ortaya koymaktadır. Çalışma kadın girişimcilerin, genel profillerini ve işletmelerini kurarken ve faaliyetleri sırasında yaşadıkları temel sorunları tespit etmeyi amaçlamaktadır. Temel amacın yanı sıra, kadın girişimcilerin yerel ekonomik kalkınmadaki yerini ve önemini analiz etmek de alt amaç olarak benimsenmiştir. Araştırmanın evrenini, Hakkâri Ticaret ve Sanayi Odası'na kayıtlı kadın girişimciler oluşturmaktadır. Araştırmanın verileri yüz yüze anket tekniği ile elde edilmiştir. Araştırma sonucunda kadın girişimcilerin işletmelerini kurarken ve faaliyetleri sırasında; bilgi eksiklikleri, tecrübesizlik, önyargılı tutumlar, sermaye temini, bürokratik işlemler ve personel temini gibi sorunlarla karşılaştıkları tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Girişimci, Kadın Girişimci, İstihdam, Yerel Kalkınma, Hakkâri.

Jel Kodları: E24, L26, M10.

* Dr. Öğretim Üyesi, Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Gönen MYO, Dış Ticaret Bölümü, nihataaltuntepe78@gmail.com.

**WOMEN IN BUSINESS LIFE: THE BASIC PROBLEMS OF
WOMEN ENTREPRENEURS AND THE EFFECT OF WOMEN
ENTREPRENEURS IN LOCAL ECONOMIC DEVELOPMENT -
EXAMPLE OF HAKKÂRİ PROVINCE-**

ABSTRACT

This study reveals a brief view of the role of the women entrepreneurs in Hakkâri province in the economic development of that province. The study aims to identify the general profiles of women entrepreneurs and to identify the problems they experienced during the establishment and operation of the enterprises. In addition to the main aim, analyzing the place and importance of women entrepreneurs in local economic development has been also adopted as a sub-goal. The universe of the research is composed of women entrepreneurs registered to the chamber of commerce and industry of Hakkari. The data of the research were obtained by face to face survey technique. As a result of the research, while establishing and operationing the enterprises of women entrepreneurs; It has been determined that they face problems such as lack of knowledge, inexperience, prejudiced attitudes, capital supply, bureaucratic procedures and personnel recruitment.

Key Words: Entrepreneurs, Women Entrepreneurship. Employment, Local Development.

Jel Kodları: E24, L26, M10.

1. Giriş

Girişimciler, ülkelerin ekonomik kalkınmalarında önemli bir role sahiptirler. Başta üretim olmak üzere, istihdamda sağlamış oldukları artışla ekonomide önemli bir rol üstlenirler. Girişimciler, ekonomik etkileri yanında sosyo-kültürel gelişimin sağlanması, toplumsal yapının ve düşüncenin değişmesi, yeniliklerin takip edilmesi ve uygulanması konusunda lider konumundadırlar. Bununla birlikte, ekonomilerde gelir dağılımındaki adaletsiz, yoksulluk ve işsizlikle mücadele, ekonomilerde istenilen büyümenin ve beraberinde toplumsal refah artışının sağlanamaması gibi temel sosyal ve ekonomik problemlerin varlığı, girişim ve girişimciliği daha da ön plana çıkarmıştır. Dolayısıyla girişimci sadece ekonomik anlamda değil sosyal ve toplumsal problemlerin çözümü anlamında da etkin bir konuma sahiptir.

29 Ekim 1923 tarihinde Atatürk'ün önderliğinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti, 5 Aralık 1934 tarihinde kadınlara seçme ve seçilme hakkı vererek, toplumda kadına vermiş olduğu değeri göstermiştir. Ayrıca, Atatürk'ün *Dünyada hiçbir milletin kadını, milletini kurtuluşa ve zafere götürmemekte, Anadolu kadınından daha fazla çalıştırılmaz* sözü de çalışma hayatı başta olmak üzere kadının toplumdaki yerinin belirlenmesi açısından önemli bir yol gösterici olmaktadır.

Bu bağlamda, Cumhuriyet tarihi boyunca kadınlar, toplumun her alanında aktif bir rol almışlar ve almaya devam etmektedirler. Günümüzde özellikle çalışma hayatının her alanında kadının rolü hızla gelişmekte ve değişmektedir. Kadının çalışma hayatındaki gelişen ve değişen bu rolü, onu ekonomik hayatta girişimci olarak rol almasını sağlamıştır. Çalışma hayatında kadın girişimcilerin sayısının her geçen gün artması, Cumhuriyet ekonomisine önemli katkılar sağlamaktadır.

Yapılacak olan bu çalışmada, Hakkâri ilindeki kadın girişimcilerin profili ortaya konularak, temel ekonomik sorunları tespit edilecektir. Kadın girişimcilerin üretim, istihdam ve ihracat üzerine etkilerinin analiz edileceği bu çalışmada anket yöntemi uygulanacaktır. Hakkâri

Ticaret ve Sanayi Odası Kadın Girişimciliği Kurul Başkanlığı'nın destekleriyle yapılacak olan anketin sonuçları SPSS programında analiz edilip yorumlanacaktır.

2. Teorik Çerçeve

Girişimcilik, bir ülkenin sınai gelişiminin önemli bir faktörü ve artan servet oluşturmanın dinamik bir sürecidir. Bu servet, bazı ürün veya hizmet için değer ortaya çıkaran ve kariyer açısından büyük riskleri üstlenen bireyler tarafından oluşturulmaktadır. Uygulamada girişimcilik; ulusal ekonomilerin, endüstrilerin veya pazarların yönünü değiştirerek, pazarlanabilir hale getirmek için yeni ürünler, organizasyonlar ve üretim araçları geliştirir. Girişimcilik insanların ekonomik refahını dönüştürmede yardımcı olabilecek önemli bir girdi olarak kabul edilmektedir (Kain ve Sharma, 2013: 43-44).

Diğer taraftan, bir ülkenin girişimcilik düzeyi ile ekonomik gelişme düzeyi arasında doğrudan bir ilişki vardır. Girişimcilikle ilgili kavramlardan biri olan ortalama girişimcilik oranı; yeni iş kurma ihtiyacını ifade eder. İnovasyon ve girişimciliğe dayalı verimlilik odaklı ekonomilerde, ekonomik çevrenin girişimcilik ve inovasyon gelişimi için fırsatların yoğun olması nedeniyle bu oran daha yüksektir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde ekonomik gelişme, verimlilik ve istihdam olanakları seviyeleri bir bölgeden diğerine farklılık göstermektedir. Ülkeler bu eşitsizlikleri azaltmak için bütçelerinin belli bir kısmını tahsis ederek, en az gelişmiş bölgelerin girişimcilikle ilgili sunulan avantajlardan faydalanmasına yardımcı olmak için hibe şeklinde finansman programları geliştirirler. Bunlar; yerel işgücünün becerilerini geliştirmeyi, girişimciliği teşvik etmeyi, altyapıyı ve çevre korumayı geliştirmeyi amaçlayan hibe finansman programlarıdır. Girişimciliğin ekonomi ve toplumdaki etkisi; istihdam oluşturma, ekonomik büyüme ve yoksulluğun azaltılması gibi göstergelerle ölçülür (Cioc-hina,2019).

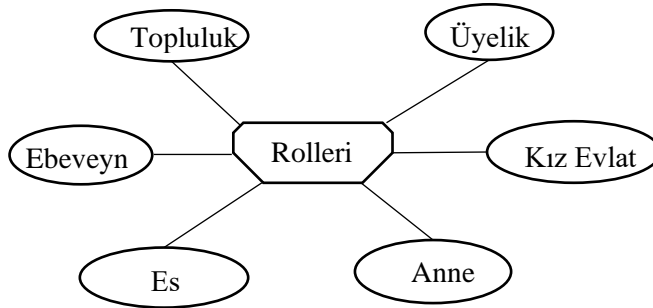
Kadın girişimciliği, özellikle gelişmekte olan ülkelerde tam olarak ortaya çıkarılmamış bir yenilik, iş yaratma ve ekonomik büyüme kaynağını temsil etmektedir. Hem özel sektör hem de kamu sektörü tarafından yönlendirilen kadınların girişimciliğini teşvik etmek için yenilikçi girişimler son dönemlerde hızlı bir şekilde artış göstermektedir (Niethammer, 2013: 31). Diğer taraftan; girişimciler her ekonomide kilit rol oynamaktadır. Bunlar, pazarlamak için oluşturmuş oldukları yeni fikirleri, doğru kararlar alarak ticari açıdan karlı hale getirmek için gerekli yetenek ve inisiyatiflere sahip kişilerdir. Alınan risklerin getirisi, girişimcinin kazanabileceği potansiyel ekonomik kardan. Teknik olarak, bir kadın girişimci, genellikle kayda değer inisiyatif ve risk içeren herhangi bir girişimi organize eden ve yöneten kadındır. Kadın girişimciler, herhangi bir işin girişimini başlatan, organize eden ve işleten kadın veya kadın grubu olarak tanımlanmaktadır. Kadınlar, kendi başlarına ayakta durmalarını zorlaştıran ekonomik faktörler nedeniyle girişimciliğe girmekte ve bağımsız olarak bir şeyler yapmaya teşvik edilmektedirler (Sharma, 2013: 9-10).

Bir ekonomide işsizlerin sayısı ekonomiyi kötü duruma getiren önemli değişkenlerden biridir. Özellikle çalışan kadınlar sadece eğitim nedeniyle değil, genellikle erkeklerden daha düşük maaş almaları nedeniyle, işsizlik konusunda en büyük problemi yaşayan grubu oluştururlar. Bu durum, başta işsizlikle mücadele eden ekonomilerde yaşayan kadınlar için sosyo-ekonomik zorluklardan biridir (Hania, vd., 2012: 274). Kadınlar, başlangıçta, sanayileşmenin ilk aşamalarında zaman zaman işgücünden ayrılan ekonomik aktörler olarak kabul edilmişlerdir. Buna bağlı olarak yapılan akademik çalışmaların çoğu, kadınların işgücüne katılımının girişimcilik açısından çok, emek tarafına odaklanmıştır. 18. ve 19. yüzyıllarda gelişmiş ülke ekonomilerinde kadınlar hem girişimciler hem de çalışanlar olarak varlığını vurgulayabilmiş olsa da, işgücü ve girişimcilik bileşenlerinin kadın işgücü içindeki göreceli önemini ayırt edememişlerdir. İlerleyen dönemlerde sanayileşmeye bağlı olarak ülkeler arasında gelişen ekonomik ilişkiler,

özellikle uluslararası ticaret, ekonomilerde kadınların iş dünyasına girmeleri için önemli fırsatlar ortaya çıkarmıştır (Andrae, 2015: 68).

Bütün bunlara rağmen, girişimci nüfusu kadınlar arasında az yer teşkil etmektedir. Kadın girişimciler, erkeklerden daha küçük ve daha az dinamik işletmelerde faaliyet gösterme eğilimindedirler. Ayrıca çoğunlukla yüksek ve sürdürülebilir gelir elde etme potansiyeline sahip kişisel hizmetler de dahil olmak üzere sermaye dışı yoğun sektörlerde işletme kurma olasılıkları daha yüksektir. Kadın girişimciler girişimcilikte erkeklerden daha farklı motivasyon ve amaçlara sahip olma eğilimindedirler (OECD ve European Union, 2017: 4-5). Son yıllarda uluslararası akademik çalışmalar, kadınların ve erkeklerin girişimcilik faaliyetleri arasındaki dengesizliklere önemli derecede odaklanmaktadır. Bunun bir nedeni, kadın nüfusunun, erişilemeyen yeni iş oluşumuna, istihdam yaratma ve genel ekonomik büyümeye önemli bir katkı sağlayabilecek olan, henüz kullanılmayan girişimcilik potansiyeline sahip olmalarıdır. Kadınların işgücüne katılımında cinsiyet eşitliği yüksek ülkelerin göreceli olarak yüksek oranda kadın/erkek girişimcilik oranına sahip olmaları beklenmektedir. Ancak, yapılan akademik çalışmalar bunun mutlaka böyle gerçekleşmediğini göstermektedir (Ronsen, 2012: 2).

Şekil 1. Kadın Girişimcilerin Rollerini

Kaynak: Bharthvajan,

Şekil 1 kadının aile, toplum ve iş hayatında üstlenmiş olduğu rolleri ve sorumlulukları göstermektedir. Buna göre kadınlar; birden

fazla sorumluluk yüklenmek zorunda, bazen eş ya da anne rolünü oynamak zorunda, ebeveyn ve kız evlat rolünü geliştirmek zorundadır. Yine kadınlar eş zamanlı olarak sosyal ortamda toplumdaki farklı rolleri oynamak zorundadır. Bu rolleri oynayarak kadınlar bazen kendi kişisel rolünü ve kendi gerçek rolünü ihmal etmektedir (Bharthvajan, 2014: 16104-16105)

Tüm girişimciler işlerini kurmak ve sürdürmek için birtakım zorluklarla karşı karşıyadırlar. Bu engellerin çoğu hem erkekler hem de kadınlar için ortak olsa da, çoğu durumda kadın girişimciler için daha önemlidir. Kültür ve toplum, kadınların girişimciliğini desteklemektedir. Kadınların çalışma ortamına sosyal ve ekonomik katılımı son birkaç yılda önemli ölçüde ilerlemiş olsa da, olumsuz cinsiyet yaklaşımları devam etmektedir. Kadınlar, istihdam veya serbest meslek aracılığıyla işgücü piyasasına katılırken, cinsiyetleriyle ilgili çeşitli engellerle karşılaşmaktadırlar. Girişimciliği erkeksi bir fenomen olarak inşa etmek, kültürel, sosyal ve ekonomik süreçlerle sürdürülen uzun tarihsel köklere sahiptir. Aynı zamanda bu; sosyal, kültürel tutum ve normlara bağlıdır (OECD ve European Union, 2017: 10-15).

Kadın girişimciliği ve kadınların güçlendirilmesi, yoksulluk ve işsizliğin ortadan kaldırılmasında önemli bir araç olarak görülmektedir. Kadınların güçlendirilmesi, sadece onlar için iş olanakları yaratarak mümkün olmayabilir. Bu konuda önemli olan noktalardan biri, kendi şirketlerini kurma konusunda onlara ilham vermektir. Geleneksel olarak kadınlar, hem aile hem de toplumun yönetiminde çok önemli bir rol oynamaktadırlar. Kadın girişimcilerin sayısındaki artış tüm dünyada hız kazanmış olmasına rağmen, kadın girişimciler birtakım zorluklarla karşı karşıya kalmaktadırlar. Bu zorluklar, onları ve ailelerini, kendilerine sunduğu fırsatlar konusunda bilinçlendirmekle karşı karşıya bırakmaktadır. Bu nedenle, aile üyelerinin desteği, kadınların sahip oldukları yaratıcı yeteneklerinden faydalanılarak kullanılması için çok önemlidir (Sangolagi ve Alagawadi, 2016: 217-218).

Küresel olarak, kadın girişimciliği giderek artan bir şekilde ekonomik büyümenin ve istihdam oluşturmanın kilit bir faktörü olarak görülmektedir. Girişimci olarak kadınların yeteneklerini kullanmaları, işgücü piyasasındaki mevcut toplumsal cinsiyet farklarını daraltmanın ve böylece kapsayıcı bir ekonomik büyümeye katkıda bulunmanın etkili bir yolu olduğu konusunda yaygın bir görüş vardır. International Finance Corporation'a göre, kadınlar Doğu Asya ve Pasifik'teki mikro işletmelerin %50'sine, küçük ve orta ölçekli işletmelerin %59'una, Güney Asya'daki kadınlar ise %10'una ve KOBİ'lerin %8'ine sahiptir (ADB, 2018: 2).

Geçtiğimiz yüzyıllarda toplumda ticaret sınıfının büyümesiyle kadınlar, temel işletme becerilerini öğrenerek kendi iş girişimlerini başlatabilmek için girişimcilik bilgisi edinmeye ve bu bilgilerini geliştirmeye başlamışlardır. Çoğu kadın ilk başlarda ailenin maddi yükünü paylaşmak amacıyla mecburiyetten dolayı girişimci olmayı tercih etmiştir. Ekonomide sanayileşme ve ticarileşmenin büyümesi nedeniyle, toplum, kadınların işlerini karlı bir şekilde yürütme kabiliyetine yönelik yaklaşımda kayda değer değişikliklere tanık olmuştur. Gerekli kaynakları edinme ve kadın okuma yazma oranındaki artış, dünya genelinde kadınlar arasında girişimciliğin hızla artmasına neden olmuştur. Girişimcilik, modern eğitilmiş kadınlar tarafından kârlı bir kariyer yolu olarak görülmektedir. Çağımız kadınları, girişimciliği toplumdaki güç ve statüye sahip olmanın bir yolu olarak görmektedir. (Mantok, 2016: 48-49).

Bugün kadın girişimciliğinin ekonomik kalkınma için önemini giderek artmasından dolayı kadın girişimciliği ekonomik ve sosyal faydaları küresel ekonomi için çok önem taşımaktadır. Bazı araştırmacılar, kadın girişimciliğinin ortaya çıkabilecek gerçek ekonomik krizin önlenmesinde kullanılabilecek çözümlerden biri olarak görmektedirler. Bu sebeplerden dolayı günümüzde kadınların ekonomik kalkınmaya entegrasyonu bir zorunluluk haline gelmiştir. Bu, birçok araştırmacı tarafından kadın girişimcilere gösterilen ilginin arttığını açık-

lamaktadır. Yapılan çalışmalardaki amaç, dünyadaki kadın girişimciliğini teşvik etmenin yollarını ve araçlarını bulmaktır. Bu nedenle, dünyadaki kadın girişimciler hakkında bilgi ve veri toplanması bu amaca ulaşmak için zorunlu hale gelmektedir (Bouzekraoui ve Ferhane, 2017. 1-2).

3. Literatür Taraması

Amine ve Staub (2009) tarafından yapılan çalışma; Sahra altı Afrika'daki kadın girişimcilerin çalışmalarına, kadın girişimcilerin faaliyet gösterdiği ortamlardaki faktörleri inceleyerek uluslararası bir pazarlama yaklaşımı ortaya koymaktadır. Çalışmada amaç, birçok türdeki çevresel engellerin kadın girişimcilerin çabalarını nasıl etkilediğini daha iyi anlamak olarak belirlenmiştir. Kurumsal teoriye dayalı analiz kullanılarak, girişimcilerin kadınların sosyal meşruiyet konularına özel dikkat gösterilerek çok çeşitli literatürdeki bulgular entegre edilmiştir. Bu çalışmanın sonuçları, Sahra altı Afrika'da bulunan kadın girişimcilerin yaşadıkları sosyo-kültürel, ekonomik, yasal, politik ve teknolojik ortamlardan kaynaklanan göz korkutucu bir dizi zorlukla karşı karşıya olduğunu göstermiştir. Ayrıca, yerel düzenleyici, normatif ve bilişsel sistemlerdeki olumsuz koşulların girişimci olmak veya girişimci bir işi büyütme isteyen kadınlara ek bir yük getirdiği vurgulanmıştır. Çalışma cinsiyete özgü sorunları ele almak için, kadın girişimcileri olumsuz yönde etkileyen sosyal inançları, adetleri ve davranışları değiştirmeyi ve kurumsal sistemler ve pazar ortamlarında koşulları iyileştirmeyi amaçlayan sosyal pazarlama önermektedir.

Hossain v.d., (2009), tarafından yazılan makalenin amacı, Bangladeş'te kadınların girişimcilik gelişimini etkileyen faktörleri incelemektir. Makale; yaş, eğitim, sosyo-kültür, motivasyon, pazar bilgisi, iş fikri, işletme oluşturma, karar verme, çevre sağlama ve finansman gibi kadın girişimciliğinin gelişimini etkileyebilecek olası faktörlerin nicel ve nitel analizlerini gerçekleştirmiştir. Değişkenler üzerine ampirik kanıtlar sağlamak ve çalışmanın kullandığı modeli tahmin etmek için bir

anket kullanılmıştır. Yapılan analizler, kadınların kendi işlerini kurmakta zorlandıklarını ortaya koymuştur. Finansal bağımsızlık ve karar alma, pazar ve bilgi ağı, başlangıç sermayesinin mevcudiyeti, bilgi ve beceri ve çocuklara karşı sorumluluk arzusu, kadınların kendi kendine girişimci olma kararını etkileyen ana faktörler olarak belirlenmiştir. Bununla birlikte, regresyon analizi, kadın derneklerine katılımın, karar vermenin ve bilginin kadınların kararlarını etkileyen ana etkenler olduğunu ortaya çıkarmıştır. Makale dinin kadınların girişimcilik gelişimini etkilemediğini göstermiştir.

Malyadri (2014) araştırmaların, birçok kadın girişimcinin, erkek meslektaşlarıyla karşılaştırıldığında zor durumlarda çalıştığını gösterdiğini vurgulamaktadır. Yazdığı makale; kadın girişimcilerin Hindistan'ın ekonomik gelişimindeki rolünün kısa bir görüntüsünü sunmaktadır. Kadınların çoğunluğunda orta ve küçük işletmeleri çok olumsuz koşullar altında işlettiği, mülk bulmak, ürünleri için pazar bulmak, bilgi ve krediye erişimin için zor olduğu, aynı zamanda özellikle kırsal alanlarda da eğitime sınırlı erişimin gerçekleştiği belirtiliyor. Makalede kadın girişimcilerin eğitim düzeyleri düşüktür, tüm ev işlerinden sorumludurlar ve işletmelerini büyütmek, ticaret veya eğitim amacıyla seyahat etmek için aile üyelerinden izin almak zorunda oldukları vurgulanıyor. Kadın girişimcilerin, daha yüksek potansiyeli olan iş fırsatlarını tespit etmelerine, ürünleri için pazarlar geliştirmelerine, ürün kalitesini ve pazarlama becerilerini geliştirmelerine, iyi finansal yönetim uygulamalarına ve güvenli olmalarına yardımcı olacak kadın girişimci derneklerine üye olarak daha iyi örgütlenmeleri gerektiği önerileri yapılıyor.

Agrawal (2017), yaptığı makalede, yüzlerce okuma yazma bilmeyen, yeteneksiz, işsiz ve yoksulluk koşullarında yaşayan ayrıcalıklı kadınlara istihdam sağlayan Hindistan'ın en kalabalık eyaleti Uttar Pradesh'te çalışan on sekiz kadın girişimcinin çalışmasını araştırmaktadır. Bu bağlamda çalışma; kadın girişimciliğinin ilgililiğini incelemek, kadın girişimcilerin sosyal ve bölgesel kalkınmadaki katkılarını incelemek

mek ve kadın girişimcilerin ekonomik kalkınmadaki rolünü araştırmak amacıyla yapılmıştır. Bir diğer amaç, kadın girişimcilerin topluma, bölgeye ve ekonomiye olan katkılarını analiz etmek olarak ifade edilmiştir. Çalışma, potansiyel girişimcilere, politika yapıcılara ve diğer paydaşlara, istihdam yaratımını, yoksulluğun azaltılmasını ve sosyo-ekonomik güçlenmenin, kapsayıcı büyümeyi teşvik etmek için mekanizma geliştirmeleri için yararlı bilgiler sunulmasını sağlamıştır.

Sonu, G. ve Agarwal, P., (2017) tarafından yazılan makale, Hindistan'daki kadın girişimcilerin durumunu ve önemini tartışmaktadır. Ayrıca, bu kadın girişimcilerin karşılaştığı zorlukları belirlemeye, çeşitli literatürleri gözden geçirerek ve bu engellerin üstesinden gelmek için bazı önerilerde bulunmaya çalışılmaktadır. Makalede, kadınların Hindistan'daki nüfusun neredeyse %50'sini oluşturduğu, ancak KOBİ sektöründeki firmaların sadece %10'unun kadınlara ait olduğu, bu nedenle, eğer kadın girişimciler desteklenirse, yeni istihdam olanakları yaratarak ekonomiye ihtiyaç duyulan desteği sağlayabileceği belirtiliyor. Makalede Hindistan'da kadınların sahip olduğu kayıtlı firmaların oranının %8.32'den, %13.72'ye yükseldiği, ancak, kadınların amaçlarını yerine getirme arayışı içinde bir dizi engelle karşılaştığının altı çiziliyor. Kadınların iş başlangıç aşamasının başında sosyal engellerle karşı karşıya kaldıkları ve bunu finansal engellerin izlediği, ayrıca pazar bulma ve beceri ile ilgili engellerin olduğu makalede belirtiliyor.

Omoruyi (2017) tarafından yazılan makale; girişimciliği doğrudan veya dolaylı olarak bir ulusun ekonomisini etkileyen faktörlerden biri olarak tartışmaya çalışılmaktadır. Girişimciliğin, bir ülkenin ekonomisinin peyzajını şekillendirmede önemli bir rol oynadığı, ekonomistler ve politika yapıcıların bu gerçeği kabul ettiği vurgulanıyor. Çalışmada girişimcilik; ekonomik büyümenin motorudur ve tüm dünyada ekonomik yaşamın her alanında üretken faaliyetlerin yaygınlaştırılması ve desteklenmesi için katalitik bir ajan olarak algılandığı ifade ediliyor. Bu kapsamda araştırma, girişimciliğin Sahra altı Afrika ekonomisini nasıl etkilediğine odaklanarak hazırlanmıştır. Çalışmanın temel amacı,

girişimcinin ekonomik refah üzerindeki etkisini göstermeyi hedeflemektedir. Çalışma girişimcinin, dış yardımdan ziyade ekonomik büyüme ile pozitif ilişkili olduğunu savunmaktadır. Çalışma, girişimciliğin Afrika ülkelerinin büyümesindeki farklılıkları olumlu bir şekilde açıkladığını göstermektedir. Bu nedenle, ekonomik büyümeyi sağlamak, istihdam yaratmak ve yoksulluğu azaltmak için, Afrika dahil olmak üzere gelişmekte olan ekonomilerde girişimciliğin desteklenmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Çalışma ayrıca, Sahra altı Afrika'daki girişimcilerin karşılaştığı bazı zorlukları incelemekte ve politika önerileri sunmaktadır. Bu araştırma, girişimcilerin Sahra Altı Afrika'da iş yaratarak ve hem rekabeti hem de inovasyonu teşvik ederek çok büyük ve önemli bir rol oynadığını ortaya koyduğunu tespit etmiştir. Çalışma; istihdam artışının ana itici gücü olarak, hükümet ve diğer tüm paydaşlar, girişimcilere yardım etmek ve ekonomik refahı artırmak için ellerinden geleni yapmalıdır şeklinde politika önerisinde bulunmaktadır.

4. Hakkâri İlinin Ekonomik Yapısı

Hakkâri ili; Türkiye'nin güneydoğu ucunda, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Hakkâri Bölümü'nde yer alan doğusunda İran, güneyinde Irak ile sınırı olan ilimizdir. Aynı zamanda Hakkâri kuzey sınırında Van, batıda Şırnak illeri ile komşudur. 1936 yılında il olan Hakkâri, bugünkü yapısına 1990 yılında kavuşmuştur. Hakkâri'nin Merkez ilçe ile birlikte toplam 4 ilçe, 131 köyü bulunmaktadır (Şahin ve Kahraman, 2017: 2). Aşağıda Hakkâri iline ait bazı makroekonomik göstergelerin 2015 ile 2017 dönemlerine ait gelişimleri tablolar halinde verilmiştir.

Tablo 1: Hakkâri İli GSYH (2015-2017)
(Cari fiyatlarla, NACE Rev.2)

(Bin TL)

Yıllar	Tarım	Sanayi	Hizmetler	Sektör top- lamları	Vergi-sübvân- siyon	GSYH
2015	427.840	482.946	2.230.570	3.141.357	423.660	3.565.017
2016	451.152	454.243	2.729.743	3.635.138	489.602	4.124.741
2017	510.848	601.217	3.175.866	4.287.932	551.280	4.839.212

Kaynak: TÜİK.

Tablo 1’de Hakkâri ilinin 2015 ile 2017 yılları arasındaki cari fiyatlarla GSYH değerleri yer almaktadır. Tablo incelendiğinde görülmektedir ki, 2015 yılında 3.565.017 bin TL olan GSYH, 2017 yılında 4.839.212 bin TL’ye çıkmıştır. Aynı dönemler için sektörel bazda bir değerlendirme yapıldığında, her sektörün GSYH içindeki değeri artış göstermiştir. İlde GSYH içindeki en önemli paya sahip olan sektör hizmetler sektörüdür.

Tablo 2: Kişi başına GSYH (2015-2017)

Yıllar	Türkiye		Hakkâri	
	TL	Dolar	TL	Dolar
2015	29.899	11.019	12.845	4.734
2016	32.904	10.883	15.093	4.992
2017	38.680	10.602	17.805	4.880

Kaynak: TÜİK.

Tablo 2’de Hakkâri ilinin 2015 ile 2017 yılları arasındaki kişi başına GSYH değerleri hem TL hem de dolar cinsinden verilmiştir. İlde 2015 yılında kişi başına GSYH 4.734 dolar iken, 2017 yılında 4.880 dolara yükselmiştir. Bu durum ildeki GSYH’daki artışın kişilere yansıtıldığını ortaya koymaktadır.

Tablo 3: Hakkâri İli İşgücü Piyasası İstatistikleri (2015-2017)

YILLAR	Yıl İçinde İşe Yerleş-tirme			Kayıtlı İşgücü			Kayıtlı İşsizler		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
2015	739	70	809	14.116	12.396	26.512	6.767	8.429	15.196
2016	801	153	954	13.958	16.447	30.405	9.989	13.881	23.870
2017	393	145	538	15.021	20.223	35.244	10.232	17.311	27.543

Kaynak: İŞKUR Yıllık Raporlar.

Tablo 3’de Hakkâri ili için 2015 yılı ile 2017 yılları arasındaki iş-gücü piyasası istatistikleri yer almaktadır. İlde 2015 yılında toplam 809 kişi bir işe yerleştirilirken, 2017 yılında 538 kişi yerleştirilmiştir. Yine 2015 yılında kayıtlı işsiz sayısı 15.196 kişi iken, 2017 yılında 27.543 kişiye yükselmiştir. İstatistiklere göre kadın işgücünün hem iş-gücü açısından hem de işsizlik sayısı açısından erkeklerden önde olduğu görülmektedir. Bu durum il için kadının iş hayatında daha fazla yer alması gerektiğinin önemini bir kez daha göstermektedir.

Tablo 4: Hakkâri İli Dış Ticaret İstatistikleri (2015-2018)

(Değer: Bin ABD \$)

YILLAR	İHRACAT		İTHALAT		DIŞ TİCA-RET HACMI		DIŞ TİCA-RET DEN-GESİ	
	Türkiye	Hakkâri	Türkiye	Hakkâri	Türkiye	Hakkâri	Türkiye	Hakkâri
2015	143.838.871	185.794	207.234.359	1.557	351.073.230	187.351	-	184.237
2016	142.529.584	23.588	198.618.235	3.286	341.147.819	26.874	-	20.302
2017	156.992.940	71.881	233.799.651	51.530	390.792.591	123.411	-	20.351
2018	168.023.391	58.434	223.039.038	34.725	391.062.429	93.159	-	23.709

Kaynak: TÜİK.

Tablo 4’de Hakkâri ilinin 2015 yılı ile 2018 yılları arasındaki dış ticaret istatistikleri yer almaktadır. İlin 2015 yılındaki ihracat miktarı

185.794 bin dolarken iken, 2018 yılında 58.434 bin dolar olarak gerçekleşmiştir. Yine aynı dönemde ithalat ise sırasıyla 1.557 bin dolar ve 34.725 bin dolar olmuştur. Dönem içinde ihracatta önemli düşüş görülürken ithalatta artış olmuştur. Ancak dış ticaret hacmindeki bu gelişmeye rağmen ilin dış ticaret dengesi dönem içinde sürekli fazla vermiştir.

5. Metodoloji

Çalışmanın amacı; Hakkâri ilindeki kadın girişimcilerin, genel demografik yapısını ortaya koyarak, hem işletmelerini kurarken hem de işletmeleri faaliyet halinde iken karşılaştıkları sorunları tespit etmek ve istihdama olan katkılarını analiz etmektir. Çalışma Hakkâri Ticaret ve Sanayi Odası'na kayıtlı 60 kadın girişimciyi kapsayacak şekilde planlanmıştır. 60 kadın girişimcilere Hakkâri Ticaret ve Sanayi Odası Kadın Girişimciliği Kurul Başkanlığı'nın katkılarıyla ulaşılabilen 32 katılımcıya yüz yüze anket uygulaması yapılmıştır. Ancak 2 katılımcının bazı soruları cevapsız bırakmaları nedeniyle anket cevapları değerlendirmeye tabi tutulmamıştır. Toplamda 65 aktif olan kadın girişimcilerden 32 kadın girişimciye anketle ulaşılmıştır. Örneklemenin evreni temsil etme oranı %49,23'dür (32/65). Ayrıca katılımcılardan sadece 3 tanesi ihracatla ilgili soruları cevapladığından, anketin analiz aşamasında ihracat soruları çıkarılmıştır.

Anket sorularının güvenilirlikleri test edilmiştir. Hazırlanan anket formu kadın girişimcilerin; demografik özelliklerini, mevcut sorunlarını, istihdama olan katkılarını ölçmeye yönelik veri elde etmeyi amaçlayan sorulardan oluşturulmuştur. Anket formunda; seçmeli ve açık uçlu sorular yer almaktadır. Çalışmada anket şeklinde yapılan soruların analizi SPSS ortamında gerçekleştirilmiştir. Ayrıca çalışma sonucunda elde edilen verilerin yorumlanmasında kadın girişimciler ile yapılan mülakat esnasındaki gözlemlerden ve izlenimlerden de yararlanılmıştır.

6. Analiz Sonuçları

6.1. Bulgular

Kadın girişimcilerin demografik özellikleri girişimci olmalarını etkileyen temel unsurlardan biridir. Araştırmaya katılan kadın girişimcilerin %26,7'si 20-30 yaş aralığında, %46,7'si 31-40 yaş aralığında, %20'si 41-50 yaş aralığında ve %6,7'si 51-60 yaş aralığındadır. Katılımcıların, %10'u okur-yazar, %10'u ilköğretim, %30'u lise, %40'ı üniversite ve %10'u lisansüstü eğitim mezunudur. Kadın girişimcilerin yüzde ellilik bir diliminin (%40'ı üniversite ve %10'u lisansüstü) yükseköğrenim mezunu olması, karşılaştıkları sorunlara çözüm odaklı yaklaşımlarına ve sorunlarla mücadele edebilme yeteneklerinin yüksek olduğunu göstermektedir.

Tablo 5: Aile Fertleri Meslekleri

	Eş Mesleği	Baba Mesleği	Anne mesleği
İşçi	-	3,3	-
Memur	20,0	16,7	-
Serbest meslek	23,3	20,0	10
Girişimci	3,3	-	-
Emekli	3,3	50,0	3,3
Diğer	50,0	10,0	86,3
Toplam	100,0	100,0	100,0

Tablo 5'de katılımcıların eş, baba ve anne meslek grupları yer almaktadır. Katılımcıların girişimci olmalarında aile fertlerinin girişimci olarak iş hayatında yer almamaları önemli bir rol oynamamıştır. Çünkü kadın girişimcilerin aile fertlerinde yüzde 3,3'ü girişimcidir. Aile fertlerinin yüzde 60'lık dilimi tabloda yer almayan diğer işlerle uğraştığı görülmektedir.

Katılımcıların işletmelerinin %36,72'si 0-2 yıl, %36,72'si 3-5 yıl, %16,7'si 6-8, %3,3'ü 9-11 yıl ve %6,7'si 12 yıl ve üzerinde faaliyettedir. Katılımcıların %10'u üretim-imalat sektöründe, %6,7'si pazarlama satış sektöründe, %50'si hizmet sektöründe ve %33,3'ü diğer sektörde faaliyet göstermektedir. Katılımcıların büyük çoğunluğu son yıllarda

büyük bir hızla gelişen hizmet sektöründe faaliyette bulunmaktadır. Diğer yandan; katılımcıların %80'i 0-5 kişi, %16,7'si 6-10 kişi ve %3,3'ü 11-20 kişi istihdam etmektedir. Katılımcıların işletmelerinde istihdam artırıcı politikaların geliştirilmesi gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Tablo 6: Kadın Girişimcilerin Kişilik Özellikleri

	Kesinlikle Katılıyorum	Katılıyorum	Kararsızım	Katılmıyorum
Risk üstlenebilme yeteneğim vardır	43,3	40,0	10,0	6,7
Kendime güvenim ve cesaretim vardır	70,0	20,0	-	10,0
Sabırlı ve hoşgörülü bir insanım	60,0	40,0	-	-
İnsanlarla kolay ve iyi iletişim kurarım	56,7	23,3	16,7	3,3
Yönetim becerisine sahibim	50,0	40,0	-	10,0
Aldığım eğitim ve deneyimlere güvenirim	60,0	23,3	10,0	6,7
Hırslı ve kararlı bir yapım vardır	63,3	26,7	6,7	3,3
Sorunlara çözüm odaklı yaklaşırım	70,0	23,3	3,3	3,3
Özverili ve çalışkan bir yapım vardır	70,0	13,3	13,3	3,3

Tablo 6 Hakkâri ilindeki kadın girişimcilerin kişilik özelliklerine dair vermiş oldukları cevapları göstermektedir. Kadın girişimcilerin; Yönetim becerisine sahip oldukları, Aldıkları eğitim ile deneyimlerine güvendikleri, risk üstlenebilme yeteneklerine sahip oldukları, hırslı ve kararlı bir yapıya sahip oldukları tespit edilmiştir. Bu durum Hakkâri ili kadın girişimcilerin gerekli olan kişilik özelliklerini taşıdıklarını göstermektedir.

Tablo 7: Kadın Girişimcilikle İlgili Sorunlar

	A	B	C	D	E
Toplumun erkek egemen olmasının kadın girişimciliğine olumsuz etkileri yoktur	10,0	20,0	16,7	30,0	23,3
Yaşadığım şehirdeki kadınlar girişimcilik konusunda birbirine destek vermektedir	30,0	56,7	10,0	3,3	-
Kendi işimi kurmam ile toplumdaki yerim önem kazandı	36,7	43,3	16,7	3,3	-
Yaşadığım şehirdeki aile yapısı kadınların girişimci olmasını desteklemektedir	43,3	23,3	26,7	6,7	-
Eşimin işe girişimindeki desteği cesaretimi arttırdı	36,7	16,7	43,3	-	3,3
Çevremde girişimciliğe atılmamda bana örnek olan ve yol gösterenler olmuştur	43,3	30,0	23,3	3,3	-
Ailemin sosyal yapısı kendi işimi kurmamda bana destek oldu	30,0	43,3	16,7	10,0	-
Çevremden kendi işimi kurma kararım olumlu tepkilerle karşılandı	30,0	30,0	30,0	3,3	6,7
Pazardaki erkek rakipler kadın girişimciler konusunda bir sorun yaşamamaktadırlar	23,3	26,7	30,0	16,7	3,3
Sektörel ilişki ağı kadın girişimciler için kapalı değildir	20,0	43,3	20,0	16,7	-

İŞ HAYATINDA KADIN: KADIN GİRİŞİMCİLERİN
TEMEL SORUNLARI VE YEREL EKONOMİK
KALKINMADA KADIN GİRİŞİMCİLERİN ETKİSİ -
HAKKÂRİ İLİ ÖRNEĞİ-

43

Tedarikçi ilişkilerinde kadın girişimciler zorluk yaşamaktadır	20,0	33,3	20,0	23,3	3,3
Sektörel çevre de kadın olmak işleri kolaylaştırmaktadır	23,3	26,7	23,3	20,0	6,7
Kadın olmak bulunduğu çevrede bürokratik engelleri halletmekte kolaylık sağlamaktadır	16,7	30,0	33,3	20,0	-
Vergi mevzuatı kadın girişimciler için engeller oluşturmaktadır	16,7	26,7	40,0	13,3	3,3
Çalıştığı sektördeki yasal düzenlemeler kadın girişimcilere destek vermektedir	23,3	36,7	33,3	6,7	-
AB uyum sürecindeki çalışmalar kadın girişimcilerin önünü açmıştır	30,0	50,0	13,3	3,3	3,3
Girişimcinin kadın olması, erkek çalışanı yönlendirmekte bir sorun oluşturmamaktadır	33,3	43,3	13,3	6,7	3,3
Kadın olmak elemanlar hakkında duygusal karar vermeye neden olmaktadır	46,7	30,0	13,3	10,0	-
Kadın girişimciler erkek – kadın ayrımı olmaksızın elemanları ile sağlıklı ilişkiler kurabilmektedir	56,7	26,7	13,3	-	3,3

Kadın olmak müşterilerle daha iyi iletişim kurmayı sağlamaktadır	36,7	46,7	6,7	10,0	-
Kadın olmak kefil, kredi gibi durumlarda sorun oluşturmamaktadır	30,0	30,0	26,7	6,7	6,7
Devletin kadın girişimcilere finansal desteği bulunmaktadır	26,7	40,0	20,0	13,3	-
Kadın girişimciler için işletme sermayesi sağlamada erkek girişimcilerden daha farklı sorunlar yaşanmamaktadır	23,3	43,3	16,7	13,3	3,3
Aldığım eğitimler girişimcilikte bana destek olmuştur	56,7	26,7	10,0	6,7	-
Girişimcilik konusundaki eğitimlere katılmak işimi geliştirmeme destek olmuştur	63,3	83,3	13,3	-	3,3
Yaşadığım şehir kadın girişimcilerin örgütlenmesi konusunda etkindir	20,0	43,3	23,3	13,3	-
Şehirdeki mesleki kurumlardan girişimcilik yolunda destek gördüm	33,3	46,7	20,0	-	-
Şehirdeki örgütlenme sayesinde işimdeki yeniliklerden ve desteklerden haberdar olabilmekteyim	33,3	46,7	20,0	-	-

Kadın olmam örgütlenme konusunda avantaj sağlamaktadır	33,3	43,3	20,0	3,3	-
--	------	------	------	-----	---

*A: Kesinlikle Katılıyorum B: Katılıyorum, C: Kararsızım, D: Katılmıyorum, E: Kesinlikle Katılmıyorum

Tablo 7’de Hakkâri ilindeki kadın girişimcilerin temel sorunlara yönelik vermiş oldukları cevaplar yer almaktadır. Tablo incelendiğinde kadın girişimcilerin kadın olmalarında erkek çalışanı yönlendirmekte bir sorun yaşanmadığını, yaşadıkları şehirdeki örgütlenme sayesinde işlerinde ortaya çıkan yeniliklerden, desteklerden haberdar olabildikleri, aldıkları eğitimlerin girişimcilikte onlara destek olduğunu ve ailelerinin sosyal yapısının kendi işlerini kurmamda destek olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 8: Kadın Girişimcilerin İş Kurma Nedenlerine İlişkin Analiz

	A	B	C	D	E
Ailemin ihtiyaçlarını karşılamak için	36,7	43,3	6,7	13,3	-
Ekonomik bağımsızlığımı kazanmak için	60,0	30,0	10,0	-	-
Kendi işimin patronu olmak için	56,7	26,7	13,3	3,3	-
Zamanımı değerlendirmek için	36,7	30,0	23,3	10,0	-
Yüksek kazanç elde etmek için	36,7	33,3	10,0	20,0	-
İdealimi gerçekleştirmek ve kendimi kanıtlamak için	56,7	26,7	16,7	-	-
Bilgi, beceri ve deneyimlerimi değerlendirebilmek	63,3	30,0	6,7	-	-
Mesleğimi yapmak için	50,0	23,3	23,3	3,3	-
Sosyal statümü yükseltmek, toplumda bir prestij ve ün sahibi olmak	33,3	63,3	3,3	-	-
İş bulamadığım için girişimde bulundum	30,0	36,7	16,7	16,7	-
Finansal destek ve teşvik verildiği için	20,0	36,7	16,7	26,7	-
Miras yoluyla devraldım veya ailemin işini devam ettirmek zorunda kaldım	3,3	10,0	26,7	43,3	16,7

*A: Kesinlikle Katılıyorum B: Katılıyorum, C: Kararsızım, D: Katılmıyorum, E: Kesinlikle Katılmıyorum.

Tablo 8’de kadın girişimcilerin iş kurma nedenlerine ilişkin analiz yer almaktadır. Katılımcıların; ekonomik bağımsızlıklarını kazanmak için, kendi işinin patronu olmak için, iş bulamadığı, prestij ve ün sahibi olmak için girişimde bulunulduğu tespit edilmiştir.

Tablo 9: Kadın Girişimcilerin İşletmelerini Kurarken Karşılaştıkları Sorunlar

	A	B	C	D	E
İşletmemi kurarken hiçbir sorunla karşılaşmadım	13,3	30,0	16,7	40,0	-
İşletmemi kurarken ailevi nedenlerden dolayı sorun yaşadım	10,0	16,7	23,3	40,0	10,0
İşletmemi kurarken bilgi eksikliği ve tecrübesizliğimden dolayı sorun yaşadım	6,7	16,7	20,0	50,0	6,7
İşletmemi kurarken toplumun olumsuz bakışı, önyargılı tutumlar nedeniyle sorun yaşadım	10,0	30,0	10,0	43,3	6,7
İşletmemi kurarken sermaye temininde sorun yaşadım	3,3	30,0	23,3	36,7	6,7
İşletmemi kurarken bürokratik işlemlerden dolayı sorun yaşadım	-	30,0	23,3	43,3	3,3
İşletmemi kurarken yer temininde sorun yaşadım	3,3	33,3	23,3	36,7	3,3
İşletmemi kurarken personel temininde sorun yaşadım	10,0	23,3	20,0	36,7	10,0
İşletmemi kurarken yaşadığım sorunların kadın olmamdan dolayı kaynaklandığını düşünüyorum	6,7	3,3	30,0	43,3	16,7

*A: Kesinlikle Katılıyorum B: Katılıyorum, C: Kararsızım, D: Katılmıyorum, E: Kesinlikle Katılmıyorum

Tablo 9 Kadın girişimcilerin işletmelerini kurarken karşılaştıkları sorunlara yönelik sorulara verilen cevapları göstermektedir. Katılımcılar işletmelerini kurarken temel olarak sermaye temininde, bürokratik işlemlerden dolayı, yer teminini, personel temininde sorun yaşarken, kadın olmalarından dolayı sorun yaşamadıkları tespit edilmiştir.

Tablo 10: Kadın Girişimcilerin İşletmelerinin Faaliyetleri Sırasında Karşılaştıkları Sorunlar

	A	B	C	D	E
İşletmemin faaliyeti sırasında deneyimsizliğimden dolayı sorun yaşıyorum	3,3	13,3	30,0	40,0	13,3
İşletmemin faaliyeti sırasında ailevi nedenlerden dolayı sorun yaşıyorum	3,3	16,7	16,7	46,7	16,7
İşletmemin faaliyeti sırasında tedarikçi ilişkilerinde sorun yaşıyorum	6,7	26,7	13,3	46,7	6,7
İşletmemin faaliyeti sırasında müşteri ilişkilerinde sorun yaşıyorum	10,0	20,0	20,0	40,0	10,0
İşletmemin faaliyeti sırasında borç ödemeleri nedeniyle sorun yaşıyorum	3,3	16,7	33,3	40,0	6,7
İşletmemin faaliyeti sırasında uygun krediye ulaşamamamdan dolayı sorun yaşıyorum	3,3	26,7	36,7	26,7	6,7
İşletmemin faaliyeti sırasında bürokratik işlemlerden dolayı sorun yaşıyorum	6,7	23,3	20,0	43,3	6,7
İşletmemin faaliyeti sırasında çalışanların üzerinde otorite kurmakta sorun yaşıyorum	-	13,3	16,7	60,0	10,0
İşletmemin faaliyeti sırasında pazardaki erkek hâkimiyetinden dolayı sorun yaşıyorum	3,3	10,0	23,3	46,7	16,7
İşletmemin faaliyeti sırasında yaşadığım sorunların kadın olmamdan dolayı kaynaklandığını düşünüyorum	3,3	13,3	16,7	43,3	23,3

*A: Kesinlikle Katılıyorum, B: Katılıyorum, C: Kararsızım, D: Katılmıyorum, E: Kesinlikle Katılmıyorum.

Tablo 10 Kadın girişimcilerin işletmelerinin faaliyetleri sırasında karşılaştıkları sorunların neler olduğunu göstermektedir. Katılımcıların; çalışanların üzerinde otorite kurmakta, bürokratik işlemlerden, uygun krediye ulaşamamamdan ve borç ödemeleri nedeniyle sorun yaşadıkları tespit edilmiştir.

6.2. Araştırmanın Hipotezleri

H₀: Ailenin sosyal yapısı kadın girişimcilerin kendi işlerini kurmalarında onlara destek olmaları eğitim seviyelerine göre bir farklılık göstermez.

H₁: Ailenin sosyal yapısı kadın girişimcilerin kendi işlerini kurmalarında onlara destek olmaları eğitim seviyelerine göre bir farklılık gösterir.

Ailenin sosyal yapısı kadın girişimcilerin kendi işlerini kurmalarında onlara destek olmaları eğitim seviyelerine göre bir farklılık gösterip göstermediği 30 kadın girişimciden elde edilen veri üzerinden analiz edilmiştir. Analize ilişkin bazı istatistikler ve varyans analizi sonuçları aşağıdaki Tablo 11 ve Tablo 12’de yer almaktadır.

Tablo 11: Eğitim Seviyelerine İlişkin Bazı İstatistikler

Eğitim Seviyesi	N	Ort.	S.S.
Okur-yazar	3	1,3333	,57735
İlköğretim	3	2,0000	1,00000
Lise	9	2,3333	,37268
Üniversite	12	2,2500	,86603
Yüksek lisans/doktora	3	1,3333	,57735
TOPLAM	30	2,0667	,94443

Tablo 12: Tek Faktörlü Varyans Analizi Tablosu

Varyans Kaynağı	Kareler Toplamı	s.d.	Kareler Ortalaması	F	p
Gruplar arası	4,283	4	1,071	1,240	,319
Grup İçi	21,583	25	,863		
Toplam	25,867	29			

Varyans analizine göre; Ailenin sosyal yapısı kadın girişimcilerin kendi işlerini kurmalarında onlara destek olmalarında eğitim seviyelerine göre bir farklılık yoktur. ($F= 1,240$, $p>0,05$). Başka bir ifade ile; kadın girişimcilerin kendi işlerini kurmalarında ailelerinden aldıkları destekler eğitim seviyelerine göre farklılık göstermemektedir. Bu sonuçlara göre; H_0 hipotezi desteklenir.

H₂: Pazardaki erkek rakipler kadın girişimciler konusunda bir sorun yaşamamaları eğitim seviyelerine göre bir farklılık göstermez.

H₃: Pazardaki erkek rakipler kadın girişimciler konusunda bir sorun yaşamamaları eğitim seviyelerine göre bir farklılık gösterir.

Kadın girişimcilerin Pazardaki erkek rakipler konusunda bir sorun yaşamamaları eğitim seviyelerine göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediği 30 kadın girişimciden elde edilen veri üzerinden analiz edilmiştir. Analize ilişkin bazı İstatistikleri ve varyans Analizi sonuçları aşağıdaki Tablo 13 ve Tablo 14’de yer almaktadır.

Tablo 13: Eğitim Seviyelerine İlişkin Bazı İstatistikler

Eğitim Seviyesi	N	Ort.	S.S.
Okur-yazar	3	2,3333	1,52753
İlköğretim	3	3,3333	,57735
Lise	9	2,5556	1,01379
Üniversite	12	2,2500	1,21543
Yüksek lisans/doktora	3	2,6667	1,52753
TOPLAM	30	2,5000	1,13715

Tablo 14: Tek Faktörlü Varyans Analizi Tablosu

Varyans Kaynağı	Kareler Toplamı	s.d.	Kareler Ortalaması	F	p
Gruplar arası	3,028	4	,757	,549	,701
Grup İçi	34,472	25	1,379		
Toplam	37,500	29			

Varyans analizine göre; farklı eğitim seviyelerine sahip kadın girişimcilerin pazardaki erkek rakipler konusunda bir sorun yaşamamalarında eğitim seviyelerine göre bir farklılık yoktur. ($F= 0,549$, $p>0,05$). Başka bir ifade ile; kadın girişimcilerin pazardaki erkek rakipler konusunda bir sorun yaşayıp yaşamamaları eğitim seviyelerine göre farklılık göstermemektedir. Bu sonuçlara göre; H_2 hipotezi desteklenir.

H₄: Kadın girişimcilerin erkek - kadın ayrımı olmaksızın elemanları ile sağlıklı ilişkiler kurabilmeleri eğitim seviyelerine göre bir farklılık göstermez.

H₅: Kadın girişimcilerin erkek - kadın ayrımı olmaksızın elemanları ile sağlıklı ilişkiler kurabilmeleri eğitim seviyelerine göre bir farklılık gösterir.

Kadın girişimcilerin erkek - kadın ayrımı olmaksızın elemanları ile sağlıklı ilişkiler kurabilmelerinin eğitim seviyelerine göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediği 30 kadın girişimciden elde edilen veri üzerinden analiz edilmiştir. Analize ilişkin bazı İstatistikleri ve varyans Analizi sonuçları aşağıdaki Tablo 15 ve Tablo 16'da yer almaktadır.

Tablo 15: Eğitim Seviyelerine İlişkin Bazı İstatistikler

Eğitim Seviyesi	N	Ort.	S.S.
Okur-yazar	3	2,0000	,00000
İlköğretim	3	1,3333	,57735
Lise	9	2,1111	1,36423
Üniversite	12	1,3333	,65134
Yükseklisans/doktora	3	1,6667	,66667
TOPLAM	30	1,6667	,95893

Tablo 16: Tek Faktörlü Varyans Analizi Tablosu

Varyans Kaynağı	Kareler Toplamı	s.d.	Kareler Ortalaması	F	p
Gruplar arası	3,778	4	,944	1,032	,410
Grup İçi	22,889	25	1,102		
Toplam	26,667	29			

Varyans analizine göre; farklı eğitim seviyelerine sahip kadın girişimcilerin erkek - kadın ayrımı olmaksızın elemanları ile sağlıklı ilişkiler kurmalarında eğitim seviyesine göre bir farklılık yoktur. ($F=1,032$, $p>0,05$). Başka bir ifade ile, kadın girişimcilerin erkek - kadın ayrımı olmaksızın elemanları ile sağlıklı ilişkiler kurmalarında eğitim seviyelerine göre farklılık göstermemektedir. Bu sonuçlara göre; H_4 hipotezi desteklenir.

H₆: Kadın girişimcilerin işletme faaliyeti sırasında bürokratik işlemlerden dolayı sorun yaşamaları eğitim seviyelerine göre bir farklılık göstermez.

H₇: Kadın girişimcilerin işletme faaliyeti sırasında bürokratik işlemlerden dolayı sorun yaşamaları eğitim seviyelerine göre bir farklılık gösterir.

Kadın girişimcilerin işletme faaliyeti sırasında bürokratik işlemlerden dolayı sorun yaşamaları eğitim seviyelerine göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediği 30 kadın girişimciden elde edilen veri üzerinden analiz edilmiştir. Analize ilişkin bazı İstatistikleri ve varyans Analizi sonuçları aşağıdaki Tablo 17 ve Tablo 18’de yer almaktadır.

Tablo 17: Eğitim Seviyelerine İlişkin Bazı İstatistikler

Eğitim Seviyesi	N	Ort.	S.S.
Okur-yazar	3	2,3333	1,52753
İlköğretim	3	2,0000	1,00000
Lise	9	2,7778	,83333
Üniversite	12	2,7500	1,28806
Yüksek lisans/doktora	3	2,3333	1,15470
TOPLAM	30	2,5667	1,00630

Tablo 18: Tek Faktörlü Varyans Analizi Tablosu

Varyans Kaynağı	Kareler Toplamı	s.d.	Kareler Ortalaması	F	p
Gruplar arası	1,811	4	,453	,411	,799
Grup İçi	27,556	25	1,102		
Toplam	29,367	29			

Varyans analizine göre; farklı eğitim seviyelerine sahip kadın girişimcilerin işletme faaliyeti sırasında bürokratik işlemlerden dolayı sorun yaşamalarında eğitim seviyelerine göre bir farklılık yoktur. ($F=0,411$, $p>0,05$). Başka bir ifade ile kadın girişimcilerin işletme faaliyeti sırasında bürokratik işlemlerden dolayı sorun yaşamaları eğitim seviyelerine göre farklılık göstermemektedir. Bu sonuçlara göre; H_6 hipotezi desteklenir.

H₈: Kadın girişimcilerin işletmelerinin faaliyeti sırasında pazardaki erkek hâkimiyetinden dolayı sorun yaşamaları eğitim seviyelerine göre bir farklılık göstermez.

H₉: Kadın girişimcilerin işletmelerinin faaliyeti sırasında pazardaki erkek hâkimiyetinden dolayı sorun yaşamaları eğitim seviyelerine göre bir farklılık gösterir.

Kadın girişimcilerin işletmelerinin faaliyeti sırasında pazardaki erkek hâkimiyetinden dolayı sorun yaşamalar eğitim seviyelerine göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediği 30 kadın girişimciden elde edilen veri üzerinden analiz edilmiştir. Analize ilişkin bazı İstatistikleri ve varyans Analizi sonuçları aşağıdaki Tablo 19 ve Tablo 20’de yer almaktadır.

Tablo 19: Eğitim Seviyelerine İlişkin Bazı İstatistikler

Eğitim Seviyesi	N	Ort.	S.S.
Okur-yazar	3	4,0000	1,00000
İlköğretim	3	3,6667	1,52753
Lise	9	3,5556	,72648
Üniversite	12	3,7500	1,21543
Yükseklisans/doktora	3	3,0000	,00000
TOPLAM	30	3,6333	,99943

Tablo 20: Tek Faktörlü Varyans Analizi Tablosu

Varyans Kaynağı	Kareler Toplamı	s.d.	Kareler Ortalaması	F	p
Gruplar arası	1,828	4	,457	,421	,792
Grup İçi	27,139	25	1,086		
Toplam	28,967	29			

Varyans analizine göre; işletmelerinin faaliyeti sırasında pazardaki erkek hâkimiyetinden dolayı sorun yaşamalarında eğitim seviyelerine göre bir farklılık yoktur. ($F = 0,421$, $p > 0,05$). Başka bir ifade ile kadın girişimcilerin işletmelerinin faaliyeti sırasında pazardaki erkek hâkimiyetinden dolayı sorun yaşamaları eğitim seviyelerine göre farklılık göstermemektedir. Bu sonuçlara göre; H_8 hipotezi desteklenir.

7. Sonuç

Kadın girişimciliğinin ekonomik kalkınma için önemi giderek artmaktadır. Bu nedenle kadın girişimciliğinin ekonomik ve sosyal faydaları küresel ekonomi için çok önem taşımaktadır. Bazı araştırmacılar, kadın girişimciliğinin gerçek ekonomik krizin önlenmesinde kullanılan çözümlerinden biri olabileceğini iddia etmektedirler. Bu se-

beplerden dolayı günümüzde kadınların ekonomik kalkınmaya entegrasyonu bir zorunluluk haline gelmiştir. Yapılan çalışmalardaki amaç, dünyadaki kadın girişimciliğini teşvik etmenin yollarını ve araçlarını bulmaktır. Bu nedenle, dünyadaki kadın girişimciler hakkında bilgi ve veri toplanması bu amaca ulaşmak için zorunlu hale gelmektedir.

Yapılan bu çalışma kadın girişimcilerin Hakkâri'nin yerel ekonomik gelişmesindeki önemini ortaya koymak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Çalışma; kadın girişimcilerin demografik ve kişilik özelliklerini, iş kurarken ve faaliyetleri sırasında karşılaştıkları temel sorunlarını ortaya koymaya çalışmıştır. Çalışma Hakkâri Ticaret ve Sanayi Odası'na kayıtlı, Kadın Girişimciler Kurul Başkanlığı'nın katkılarıyla, kadın girişimcilere yüz yüze anket yoluyla gerçekleştirilmiştir. Yapılan çalışma sonucunda aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

- Araştırmaya katılan kadın girişimcilerin %26,7'si 20-30 yaş aralığında, %46,7'si 31-40 yaş aralığında, %20'si 41-50 yaş aralığında ve %6,7'si 51-60 yaş aralığındadır.
- Katılımcıların, %10'nu okur-yazar, %10'nu ilköğretim, %30'u lise, %40'ı üniversite ve %10'nu lisansüstü eğitim mezunudur.
- Katılımcıların işletmelerinin %36,72'si 0-2 yıl, %36,72'si 3-5 yıl, %16,7'si 6-8, %3,3'si 9-11 yıl ve %6,7'si 12 yıl ve üzerinde faaliyettedir.
- Katılımcıların %10'nu üretim-imalat sektöründe, %6,7'si pazarlama satış sektöründe, %50'si hizmet sektöründe ve %33,3'ü diğer sektörde faaliyet göstermektedir.
- Katılımcıların %80'i 0-5 kişi, %16,7'si 6-10 kişi ve %3,3'ü 11-20 kişi istihdam etmektedir.
- Katılımcıların %50'den fazlası toplumun erkek egemen olmasının kadın girişimciliğine olumsuz etkileri olduğunu kabul etmektedir.
- Katılımcılar temelde işletmelerini kurarken; bilgi eksiklikleri, tecrübesizlik, önyargılı tutumlar, sermaye temini, bürokratik işlemlerden ve personel temininden dolayı sorunlarla karşılaşmaktadırlar.

- Katılımcıların büyük çoğunluğunun risk üstlenebilme yeteneğine, kendilerine güven ve cesaretlerinin olduğu, sabırlı ve hoşgörülü bir insan olduklarını, insanlarla kolay ve iyi iletişim kurdukları, yönetim becerisine sahip oldukları, kararlı bir yapıya sahip oldukları, sorunlara çözüm odaklı yaklaştıkları, özverili ve çalışkan bir yapıya sahip oldukları tespit edilmiştir.

Diğer taraftan Hakkâri Ticaret ve Sanayi Odası Kadın Girişimciler Kurul Başkanı Sevda hanım ile yapılan yüz yüze görüşmede Kurul'un Hakkâri kadın girişimcilerle aşağıdaki bilgiler elde edilmiştir.

- Hakkâri Tarım İl Müdürlüğü ile “*Organik Saklı Şehirler*” başlığında bir proje gerçekleştirildiği belirtilmiştir. Projede amaç Hakkâri iline özel doğal ürünlerin üretimini ve pazarlamasını gerçekleştirmektir.
- *Organik Saklı Şehirler* projesi çerçevesinde üretilen bitkisel ürünler *Organik Tarım Evi Ürünleri* adı altında satışa sunulmaktadır.
- *Organik Saklı Şehirler* projesi çerçevesinde yetiştirilen ürünler: Siyabo, kenger, bike, mend, cate, kari, loş, hegedan, uçkun kökü, siyabo kökü, doğal nane, sebze ve meyve kuruları.
- *Organik Saklı Şehirler* projesi çerçevesinde yetiştirilen ürünlerde zirai ilaç kullanılmamaktadır.
- Yine bu proje çerçevesinde ilçelerde bitkisel ürün yetiştirilmektedir. Yüksekova'da Aspir yağı, Şemdinli'de nohut, Çukurca'da Zap markası adı altında bütün ürünler.
- Hakkâri Kadın Girişimciler Derneği “*Renklerin Dansı İle Kültürel Objeler*” adlı proje çerçevesinde Hakkâri yöresine ait kültürel objeler otuz yazıcıdan basılarak satışa sunulmaktadır. Bu ürünler; Şemdinli Kayme Sarayı, Taş Köprü, Ters lale, Kıl çadır, Geleneksel Hakkâri evleri.
- “*Renklerin Dansı İle Kültürel Objeler*” adlı projede 50 kadın kursiyere on bir ay süren eğitimler verilmiştir. Eğitim sonunda sertifikalar verilmiştir.

- Kadın girişimcilerin aile ortamında eşleri tarafından devamlı desteklendiği belirtilmiştir.
- Hakkâri ili kadın girişimcilerin tanıtım, pazarlama ve vasıflı eleman temini konusunda sorunlar yaşadığı belirtilmiştir.

Sonuç olarak kadın girişimcilerin önündeki bürokratik engellerin en az seviyeye indirilmesi ve sermaye temini konusunda katkı verilmesi gerekmektedir. Ayrıca daha çok üretim ve istihdam sağlayabilmeleri için teşvikler konusunda bilgilendirilme yapılmalıdır. Nitelikli personel temini konusunda ildeki eğitim ve mesleki kurslar veren kurumlarla iletişime geçilerek istihdam konusunda aralarında entegrasyon sağlanmalıdır. Kadın girişimcilere kendilerine yönelik kamunun hangi teşvikleri verdiğini ve bu teşviklerden nasıl yararlanabilecekleri konusunda gerekli bilgilendirmeler yapılmalı ve girişimcilikle ilgili bilgilere kolaylıkla ulaşma imkânı sağlanmalıdır.

Kaynakça

- Agrawal, R., (2017), “Contributions Made by Women Entrepreneurs in Augmenting SocioRegional-Economic Growth of Emerging Market Economy”, **Journal of Women’s Entrepreneurship and Education**, No. 1-2, pp. 87-100.
- Amine, L., S ve Staub, K., M., (2009), “Women entrepreneurs in sub-Saharan Africa: An institutional theory analysis from a social marketing point of view”, **Entrepreneurship and Regional Development**, Vol. 21, No. 2, March 2009, pp. 183–211.
- Andrae, B., E., (2015), “Female entrepreneurship and participation rates in 19th century Chile”, **Estudios de Economía**, Vol: 42 - No:2, pp. 67-91.
- Bharthvajan R., (2014), “Women Entrepreneurs & Problems Of Women Entrepreneurs”, **International Journal of Innovative Research in Science, Engineering and Technology**, Vol. 3, Issue 9, September 2014, pp.16104-16110. (<http://www.rroij.com/open-access/women-entrepreneurs--problems-of-womenentrepreneurs.pdf>, e.t. 18.02.2019)

- Bouzekraoui, H. ve Ferhane, D., (2017), “An Exploratory Study of Women’s Entrepreneurship in Morocco”, **Journal of Entrepreneurship: Research and Practice**, Vol. 2017, pp.1-19.
- Ciochina, I., (2019), “Female Entrepreneurship In Local Development”, pp. 571-579.
- <http://www.strategiimanageriale.ro/images/images-site/articole/article-9d1ae270077e685b7a0c285a668acbf7.pdf>, (e.t.18.02.2019).
- Hania, vd., (2012), “Patterns of Indonesian Women Entrepreneurs-hip”, **Procedia Economics and Finance**, 4, pp. 274 – 285.
- Hossain, A., v.d., (2009), “Factors influencing women business development in the developing countries Evidence from Bangladesh”, **International Journal of Organizational Analysis**, Vol. 17, Issue: 3, pp.202-224.
- Kain, P. ve Sharma M., (2013), “Women Entrepreneurship Education Need for Today”, **Journal of Management Sciences And Technology 1 (1)**, Oct - 2013, pp. 43-53.
- Malyadri, G., (2014), “Role of women Entrepreneurs in the Economic Development of India”, **Indian Journal Of Research**, Volume : 3, Issue : 3, March 2014, pp.104-105.
- Mantok, S, (2016), “Role Of Women Entrepreneurship In Promoting Women Empowerment”, **International Journal of Management and Applied Science**, Volume:2, Issue:10, Oct.-2016, pp. 48-51.
- Niethammer, C , (2013), “Women, Entrepreneurship And The Opportunity To Promote Development And Business”, **The 2013 Brookings Blum roundtable Policy Briefs**, Enterprising solutions: the role of the private sector in Eradicating global poverty.
- OECD ve European Union, (2017), Policy Brief on Women’s Entrepreneurship.
- Omoruyi, E., v.d., (2017), “Entrepreneurship and Economic Growth: Does Entrepreneurship Bolster Economic Expansion in Africa?”, **J. Socialomics, an Open Access Journal**, Volume 6, Issue 4, pp. 1-11.

- Ronsen, M., (2012), “The family a barrier or motivation for female entrepreneurship?”, **Discussion Papers**, No. 727, December 2012 Statistics Norway, Research Department.
- Sangolagi, K. ve Alagawadi, M., (2016), “Women Entrepreneurs”, **International Journal Of Advancement in Engineering Technology, Management and Applied Science**, Vol. 3, Issue.1, April 2016, pp. 216-222.
- Sharma, Y., (2013), “Women Entrepreneur In India”, **IOSR Journal of Business and Management**, Volume 15, Issue 3, (Nov. - Dec. 2013), pp. 9-14.
- Sonu, G. ve Agarwal, P., (2017), “Problems and Prospects of Woman Entrepreneurship – A Review of Literature”, **IOSR Journal of Business and Management**, Volume 19, Issue 1. Ver. VI (Jan. 2017), pp. 55-60.
- Şahin, G. Ve M., Kahraman, “Hakkâri'nin Turizme Yönelik Potansiyelleri Hakkında Bir Değerlendirme”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Dergisi**, S 34, s.1-21.

GÖÇ, KENTLEŞME, YOKSULLUK, SUÇ VE TRAVMA KAVRAMLARININ HAKKÂRİ ŞEHİRİ BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

Kasım TATLILIOĞLU*

ÖZET

Hakkâri, Türkiye'nin güneydoğusunun en uç noktasında İran ve Irak devletleriyle sınırlarının kesiştiği yerde bulunmaktadır. Coğrafi konumu itibariyle, gözden uzak bir bölgede yer almasına rağmen zengin bir kültür dünyası oluşturmuş ve çok önemli ilim adamları ve edipler yetiştirmiştir. Türkiye'nin doğusunda yer alan Hakkâri, kültürel miras bakımından zengin şehirlerden biridir. Hakkâri, çeşitli kültür ve uygarlıkların kavşak noktasında bulunduğu için eski çağlardan beri çevrede kurulmuş olan devletlerin egemenlik mücadelesine sahne olmuştur. Türkiye'nin güneydoğu ucunda yer alan ve ismi güvenlik ya da çöpten beslenen insanlar haber konusu olduğunda hatırlanabilen Hakkâri kenti, çeşitli sosyo-ekonomik göstergeler açısından diplerde yer alan bir kenttir. Hakkâri geçmişten bu yana, kentsel gelişimin ülke ortalamalarının altında seyrettiği, dolayısıyla kentleşmenin düşük hızda gerçekleştiği bir şehirdir. Hakkâri, 1990'larda güvenlik sorunlarının etkisiyle boşalan köylerden gelen insanlarla dolmuş ve bu durum zaten yoksul olan kentin sorunlarını daha da arttırmıştır. Farklı kültürlerin kesişim noktasında bulunan ve İran ve Irak gibi iki ülkeye sınır olan Hakkâri her dönem önemini korumuştur. Coğrafi özellikleri sayesinde Türkiye'nin batı bölgeleriyle entegre olamayıp kapalı bir

* Doç. Dr., Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, kasimtatlili@hotmail.com

kutu şeklinde kalmıştır. Ulaşım sorunu Hakkâri'nin hem iktisadi yönden gelişimini olumsuz etkilemiş hem de eğitim ve sağlık yönünden halkın sıkıntılar yaşamasına neden olmuştur. Gerek erişim-ulaşım olanaklarının yetersizliğinden kaynaklanan mekânsal sorunlar; gerekse tarihsel-siyasal nedenlerden kaynaklanan sosyo-ekonomik yapı, kenti ülkenin diğer alanlarından soyutlamıştır. Bu çalışma ile göç, kentleşme, yoksulluk, suç ve travma arasındaki ilişki tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hakkâri, göç, kentleşme, yoksulluk, travma, sosyal yapı, sosyo-kültürel değişme.

**EVALUATION OF CONCEPTS MIGRATION, URBANIZATION,
POVERTY, CRIME AND TRAUMA IN THE CONTEXT OF
HAKKÂRİ CITY**

ABSTRACT

Urbanisation process quite low before 1950 gained momentum due to migrations from rural to urban regions following that year. Hakkâri is located at the intersection point of the borders of Iran and Iraq states at the last tip of Turkey's southeast. Even though Geographically location is in an area out of sight it created a rich world of culture and intellectuals and very important and rare. Hakkâri, one of the cities in the east part of Turkey, is very rich in terms of its cultural heritage. Hakkâri has been the scene of sovereignty strifes of the states established nearby because of being at the junction of various cultures and civilizations. Located in Turkey's southeastern tip, her name being remembered when the subject of news is on security or garbage-fed people, Hakkâri, being at the bottom in terms of socio-economic indicators. Hakkâri, from past to present, is a city in urban development have been under the average rate of Turkey, and urbanization has been at a low pace. Being already poor in 1990s, the city's problems increased since people have been forced to migrate to city. Hakkâri situated in crossroads of different cultures not far from the Iraqi and Iranian borders kept its importance in every period of time. Owing to its geographical situation this town couldn't integrate with the other western cities and rested like a closed box. Transport difficulties and communication shortages affects negatively this province. Its hard geographical situation was a big handicap for housing facilities. That's why Hakkâri was unable to develop itself as far as the educational and the healthcare systems are concerned. The city has been abstracted from the country's other areas because of spatial problems caused by lack of transportation facilities as well as of historical political reasons arising from socio-economic structure. This study aims to determine the relationship between migration, urbanization, poverty, crime and trauma.

Key Words: Hakkâri, migration, urbanization, poverty, trauma, social structure, socio-cultural change.

1. Giriş

Türkiye, sosyo-ekonomik, siyasi ve teknolojik gelişmelere bağlı olan iç göç olgusuyla 1950'li yıllarda karşılaştı. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi ise -özellikle en doğudaki illerde- ülkedeki diğer pek çok gelişme ve değişimlerde olduğu gibi kitlesel göç konusunda da ülkeyi neredeyse 30 yıl geriden takip etmiştir. Dolayısıyla söz konusu bölgede ilk defa kitlesel göç olgusuyla 1980'lerin sonundan itibaren karşılaşmıştır.

Şehirle ilişkisi en asgari düzeyde olan bu nüfus 1990'ların başında birden kendini şehirlerde dolayısıyla modern kurum ve değerlerin karşısında buldu. Zorunlu göçlerin hazırlıksız, planlanmamış ve aniden gerçekleştirilmesi sonucunda yüz binlerce bölge insanı şehirlerde büyük acılar ve travmalar yaşamıştır. Kendilerini aniden yabancı oldukları bir ortamda bulmanın şaşkınlığı yanında işsizlik, barınacak yer yokluğu ve geçim sıkıntısı gibi sorunlarla karşı karşıya buldular. Şehirde akrabası olanlar ve azınlıkta olan bir grup ilk zamanlarda akrabalarının yanına yerleştiler. Geriye kalan ezici bir çoğunluk ise barınma sorununu kendi imkânları dâhilinde çözmeye çalışmıştır. Hakkâri, vb. civar illerde iki hatta üç aile bir evde barınmak zorunda kaldı (Tekin, 2011: 90).

Gazeteci yazar Muhsin Kızılkaya'nın Star Gazetesi'nin Açık Görüş ekindeki *Belki Şehre Huzur Gelir* başlıklı yazısında ifade ettiği gibi: "On bin kişinin yaşaması gereken yere yüz bin kişi gelip yerleşti... Kimseye hiçbir iş göstermediler, barınacak yer hak getire; üst üste istifleyip bıraktılar daracık bir yerde, sıkışmış, nefes alamaz bir halde... Çocuk sürüleri yayıldı sokaklara... Babaları işsizdi, anneleri işsizdi, yabancıydı şehre... Şehir kaldıramadı her şeyi, gittikçe şehirlikten çıktı. Şehirler koca bir köye dönüştü çok kısa bir süre içinde..." (Kızılkaya, 2010).

Hakkâri'nin sosyo-ekonomik bakımdan sürekli olarak gerilemesinde, bölgede 1990 sonrası tırmanışa geçen şiddet ortamının etkisiyle yoğunlaşan zorunlu göçler temel etken olmuştur. Diğer bölge illerinde olduğu gibi, Hakkâri'de de 1990 yılında başlayıp 1995'ten sonra

hızlanan kırsal alanların boşalması süreci, çoğunlukla güvenlik sorunları nedeniyle ve zorunlu olarak gerçekleşmiştir.

Tarihte Güneyden Musul, Kuzeyden Van gölü kıyıları, Batıdan Cizre, Doğudan Urmiya'ya kadar büyük bir coğrafyaya sahip olan Hakkâri, günümüzde Türkiye'nin Van ve Şırnak, İran'dan Garbi Azerbaycan ve Irak'ın Duhok şehri sınırları içerisinde, Türkiye'nin Güney ve Doğu ucunun keşiştiği alanı kapsamaktadır (Kaplan, 2015). Hakkâri, Türkiye'nin güneydoğu ucunda yer alan ve ismi uzun yıllar güvenlik ya da çöpten beslenen insanlar haber konusu olarak hatırlanabilen kenttir. Çeşitli sosyo-ekonomik göstergeler açısından en altlarda yer alan bir kenttir. Gerek erişim-ulaşım olanaklarının yetersizliğinden kaynaklanan mekânsal sorunlar; gerekse tarihsel-siyasal nedenlerden kaynaklanan sosyo-ekonomik yapı, kenti çok sayıda problemle yüz yüze bırakmıştır. Kent, 1990'larda güvenlik sorunlarının etkisiyle boşalan köylerden gelen insanlarla dolmuş ve bu durum zaten yoksul olan kentin sorunlarını daha da arttırmıştır. Ülkenin güneydoğusunda yaşanan toplumsal sorunların, zorunlu yer değiştirmelerin önemli alanlarından biri olduğu için göç ve yoksulluk, buna bağlı olarak da suç ve şiddet oranında da hızlı bir artış gözlenmiştir. Bölgenin hemen hemen bütün yerleşim birimlerinde yaşanan göç süreci, Hakkâri gibi küçük kentlerde daha olumsuz olmuştur. Daha önce de ifade edildiği gibi, göç sürecine plansız ve hazırlıksız bir şekilde yakalanan insanlar, yaşama ilişkin bir stratejileri olmadan il ve ilçe merkezlerine akmakta ve buralarda barınmadan beslenmeye kadar bir dizi sorunla baş etmek zorunda bırakılmışlardır. Göç ile beraber kentsel altyapıda da büyük tukanmalar meydana gelmiştir. Sonuç olarak, Hakkâri kentindeki göçlerden kaynaklanan yoksulluk ciddi toplumsal travmalara neden olmuştur.

Türkiye'de son yıllarda yapılan çalışmalarda bütün toplumsal sorunların temelinde yatan en önemli sebebin göç ve düzensiz kentleşme olduğu görülmektedir. Göçün ve düzensiz kentleşmenin sebep olduğu bu toplumsal sorunların en yoğun yaşandığı kentlerin başında

Hakkâri ili de gelmektedir. Hakkâri ve civarında yaklaşık 10 yıldır çeşitli aralıklarda yapılan gözlem ve görüşmeler sonucunda varlıklıyken yoksullaşan, tokken aç kalan, kendi kendine yetiyorken başkalarına muhtaç duruma düşen insanların bu dramatik olayların hafızalarına kazanmasıyla da kolektif (hepsinin kapsamasa da) bir politik kimlik edindikleri gözlenmiştir (Tekin, 2011: 98).

2. Çalışmanın Amacı

Bu konuda yapılan araştırma sonuçlarına baktığımızda, bireylerin gerek saldırgan davranışlar göstermesinde, gerekse şiddete başvurarak suça yönelmesinde en temel nedenin son yıllarda ailelerin kırsal kesimden kente göç etmiş olması olarak görülmektedir. Türkiye, İran ve Irak sınırlarının kesiştiği noktada bulunan Hakkâri çeşitli dini ve etnik topluluklarının yaşadığı bir yer olmuştur. Değişik toplulukların yaşam sürmesi Hakkâri'yi kültürel yönden zengin bir şehir yapmıştır. Hakkâri, Türkiye'nin Ortadoğu'ya açılan kapısı olması nedeniyle stratejik önemini artırmaktadır. Ülkemiz travmaların çok sık yaşandığı bir coğrafya. Şiddet şiddeti, suç kurbanlarını ve ardından da yeni saldırganlarını doğuruyor. Çok ciddi rehabilitasyon (iyileştirme) çalışmalarına ve bir an önce normalleşmeye, tehlike algısından kurtulmaya ihtiyaç vardır. Toplumsal uzlaşma yollarını aramak, farklı bakış açlarına nefes alacak ortamlar yaratmak oldukça önemlidir.

3. Çalışmanın Kavramsal Çerçevesi

3.1. Göç

Türkiye'de 1980'li yılların başından itibaren büyük kentlere göç hareketlerinde artışlar yaşanmıştır. Gelişmiş ülkelerde kentlerin iş ve ticaret potansiyeli nedeniyle çekim güçlerinin ön plana çıkmasına karşılık, gelişmekte olan ülkelerde insanları yaşadıkları yerlerden koparan ve onları yerleşim dışına sürükleyen itici faktörler daha önem kazanmaktadır. Türkiye'de de, 1950'li yıllardan sonra, bir yandan ulaşım ve iletişim teknolojilerinde meydana gelen gelişmelerin toplumsal hareketliliği artırması, diğer yandan tarımın geleneksel geçim faali-

yeti olmaktan hızla uzaklaşması, tarım topraklarının aşırı parçalanması ve toprak veriminin düşmesi, yanlış politikalar gibi nedenlerle kırsal alanlardan büyük bir kopuş sürecinin yaşanmasına neden olmuştur. Bunun yanında, 1990 yılından sonra ülkenin doğu ve güneydoğusunda tırmanışa geçen şiddet ve çatışmalar, kentlere göç hareketini de arttırmıştır. Bunlara, bir de güvenlik gerekçesiyle yüzlerce köy ve mezranın boşaltılması da eklenince sorunun boyutu daha artmıştır. Doğu Anadolu Bölgesi'nin en fazla göç veren kentlerinden olan Hakkâri'de, 90'lı yıllardan sonra güvenlik kaynaklı göçlerin toplanma alanlarından biri haline gelmiş ve Hakkâri'de göç olgusu, hayatta kalma mücadelesini başlı başına bir sorun haline getirmiştir (Yıldız & Alaeddinoğlu, 2011: 441).

Göç süreci, Hakkâri gibi küçük kentlerde daha olumsuz olarak etkilerini göstermiştir. Hakkâri, 1990 yılı sonrasında kırsal alanlardan kaynaklanan yoğun göçlerin baskısı altında olan bir kenttir. Göçlerin büyük çoğunluğu, güvenlik gerekçesiyle onlarca köy ve mezranın boşaltılması (ailelerin %65,6'sı bu nedenle göç etmiştir) nedeniyle gerçekleşmiştir. Göç olayına bugün baktığımızda, ilk göç dalgalarının yerini 1990'ların ortalarında özellikle zorunlu göçle gelen yeni bir dalganın almakta olduğunu görmekteyiz. Sayılarının bir milyonun üzerinde olduğu konusunda genel bir kabulün olduğu bir kesim, 1990'larda Güneydoğu'da yaşanan terör nedeniyle ya kamu zoruyla ya da kendilerini çatışmanın içerisinde bulmamak için zorunlu bir şekilde yaşadıkları kırsal kesimleri terk ederek büyük kentlerin çöküntü alanlarına, çoğu durumda da ellerindeki tarımsal mülkü paraya çeviremeden, göç etmek durumunda kalmışlardır. İlk göç (1950-90 arası) dalgasında hem bir çekimden (şehirler ve civarındaki endüstri) hem de bir itişten (tarımda artan nüfusa cevap veremeyen üretkenlik sorunları) bahsetmek mümkünken, yeni göç dalgasının siyasi alanda belirlenmiş olması söz konusudur. Yeni gelenlerin bazıları kent içi yoksul mahallelere yerleşmişlerdir. Buralarda yaşam bir ailenin ya da birkaç çalışmaya gelmiş erkeğin, ancak temel ihtiyaçlara cevap verebilen eski bir evin ya da apartman dairesinin bir odasını kiralaması şeklinde te-

zahür etmektedir. Kentlerde yaşanan yoksulluğun en derini bu bölgelerdedir. Bu tür gettolaşma büyük kentlerin gecekondu bölgelerinde de gerçekleşebilir. Zorunlu göç, daha önceki -ve büyük ölçüde ekonomik saiklerden kaynaklanan- göç dalgalarından oldukça farklı nitelikler taşır. Bunlar arasında başlıca nitelikler şunlardır: Köyle bağın tamamen kopması ve köyün kente uyum sürecinde sağlayacağı destekten yoksun olunması; ailenin genci, yaşlısı, kadını ve erkeği ile topluca göç etmesi; kitlesel bir göç olması; göç kararının çok kısa bir sürede ve dışsal etmenlerin dayatmasıyla alınması, bir diğer deyişle psikolojik ve maddi anlamda hazırlıksız bir şekilde göç sürecinin başlaması; göç eden kesimin kırsal yaşam deneyimi olmasından kentlerde kullanılabileceği bir bilgi ve beceriden mahrum olmasıdır. Bu dönemin göçmenleri için en önemli özelliği emek piyasalarında ortaya çıkan dönüşüm sonucu istihdam olanaklarının kısıtlanması, istihdamın enformel (biçimsel olmayan) sektörde yoğunlaşması ve sonrasında da toplumsal hareketlilik olanağı sağlamamasıdır. Yine bu dönemin başat özelliklerinden biri olan artan mekânsal ayrışma da toplumda sınıfsal ve mekânsal kutuplaşmaları ivmelendiren bir etmendir. Yalnızca zorunlu göç mağdurları böylesi bir kutuplaşmadan etkilenen kesim değildir; ancak bu göç dalgasının etnik temeli ve yoksullaştırıcı etkisi, toplumun diğer kesimlerine göre onları daha kırılğan bir hale getirmekte, sınıfsal ve mekânsal ayrışmaya etnik bir vurgu yapmaktadır (Kentleşme Şurası, 2009: 54).

3.2. Kentleşme

1950 öncesinde son derece yavaş olan kentleşme olayı, 1950'den sonra kırdan kente göçler nedeniyle hız kazanmıştır. Kent; “geniş bir biçimde bir araya gelmiş ve birtakım farklı faaliyet ve özellikleri bulunan insanlar ve binalar topluluğu ya da toplumsal bakımdan benzerlik göstermeyen kişilerin oluşturduğu, geniş, yoğun ve süreklilik niteliği olan yerleşmelerdir” (Taneri, 1978). Kentlerin ortaya çıkma, gelişme ve değişme süreci ise *kentleşme* kavramı ile ifade edilir (Hurma, 2003). Kentleşme akımı sonucunda, toplumsal değişimin, insan davranışla-

rında ve ilişkilerinde, değer yargılarında, tinsel ve özdeksel yaşam biçimlerinde değişiklikler yaratması sürecine ise *kentlileşme* denir (Keleş, 1998; Bumin, 1998). Şehirleşme sürecinin hızlı olduğu yerleşim yerlerinde, birinci ve ikinci kuşaklar arası anlaşmazlıklar artmakta; buna karşılık, fizikî ve sosyal yapı özelliklerinden dolayı nispeten daha yavaş değişim geçiren yerleşim yerlerinde, kuşaklar arası farklılaşma daha az olmaktadır (Karaman, 2003).

Kentler sosyal gelişmelerin, kültürel etkinliklerin, uygarlıkların oluşup yoğunlaştığı merkezler olarak kentlilik bilincini etkilemektedir. İnsan toplumlarında, sosyo-kültürel devamlılığı sağlayan çeşitli faktörlerden en önemlisi sosyalizasyon sürecidir. Birey kentin biçimlenmesinde ve yönetim süreçlerinde kendi etkisini gördüğünde, kente ait olma duygusu güçlenmektedir (Kentleşme Şurası, 2009). Kentler, insanların bir arada toplanma ve yaşama arzusu neticesinde ortaya çıkmıştır. Kentleri oluşturan insanlar, kendi yaşam biçimlerine uygun olarak kentsel açık mekânlar oluşturmuşlardır. Zamanla kentlerde oluşan bu açık mekânlar, kentlinin düzenli bir biçimde ortak yaşamının geçtiği kamusal açık mekânlardır. Kamusal açık mekân olarak meydanlar, kültürel etkinliklerin geçtiği ve sosyal ilişkilerin güçlendiği geçmişle gelecek arasında köprü oluşturan, kent kimliğini yansıtan en önemli araçlardır (Bulmaz, 2018).

Doğu ve Güneydoğu Anadolu kentlerinde ortaya çıkan bu kentleşme modelinin, genel olarak “terör ve şiddet kaynaklı” olduğu dikkat çekmektedir. Bölgenin, güvenlik koşullarının yeterince sağlanmadığı kırsal alanlarından bölge kentlerine yönelik büyük göçlerin ilk varış noktası Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun il ve ilçe merkezleri olmuştur. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde, terör ve şiddet olaylarından kaynaklanan bu kentleşme modelini, diğer iki modelden ayıran en önemli nokta, hiç kuşkusuz, bölge kentlerinin bu büyük göçün olumsuz etkilerini ortadan kaldıracak ekonomik olanaklara sahip bulunmamalarıdır. Bu açıdan, kırsal alandan bölge kentlerine yönelik bu göçlerin kademeli göçün ilk ayağını oluşturması ve daha sonra ba-

tıdaki diğer büyük kentlere yönelmesi beklenen bir olgudur. Bu durumun, öteden beri göç alan geleneksel merkezlerimiz ile yeni gelişen kentlerimizde çözümü çok güç sorunlar yaratacağı açıktır (Işık, 2005: 67). Türkiye’de şehirleşme hareketini doğuran etkenlere baktığımızda bunların dört önemli sebebi olduğunu görüyoruz. Bunlar; itici, iletici, çekici ve siyasi faktörlerdir. Türkiye’de kentleşme, farklı boyutlarıyla geçmişten bu yana akademik çevrelerde ilgi görmüş, pek çok araştırmaya da konu olmuştur.

3.3. Yoksulluk

Yoksulluk, bugün dünyanın en fazla tartıştığı sosyal olguların başında gelmektedir. Bir eksiklik, yokluk ve dengesizlik hali olarak yoksulluk, gerek üretim faktörlerinin, gerekse ekonomi mekanizmalarının oldukça değiştiği ve çeşitlendiği günümüzde, sadece ekonomik değil, aynı zamanda mekânsal olarak da toplumları ayırıştıran önemli bir durumdur. Bu bağlamda, hem gelişmiş, hem de gelişmekte olan ülkelerin politik ve ekonomik ajandalarının ilk sırasına yerleşen bu konu, beraberinde çeşitli sosyal, siyasal patlamaları da getirdiğinden giderek daha çok önemsenmekte ve sorunun çözümüne daha çok çaba harcanmaktadır (Yıldız & Alaeddinoğlu, 2011: 440).

3.4. Kentsel Yoksulluk

Yoksulluğun en fazla yaşandığı mekânlar, kuşkusuz kentlerdir. Özellikle büyük kentler, hem istihdam kaynağı, hem de işgücü fazlalığının olduğu yerlerdir. Herhangi bir yaşama stratejisi olmadan kentlerde biriken yüz binler, mevcut kentsel yaşama, onun kurallarına ayak uyduramamanın dışında, burada herhangi bir gelecek inşa edebilecek araçlardan da yoksun kalabilmektedirler (Laçiner, 2007).

Kentlerde asgari yaşam standartlarını elde edemeyen ve barınmadan beslenmeye kadar bir dizi mahrumiyetle kuşatılan insanların bu durumu, *kentsel yoksulluk* olarak tanımlanmaktadır. Bu kavram, sadece gelir azlığını ve kentsel hizmetlere yeterince erişememeyi değil; aynı zamanda, eğitim, sağlık, güvenlik gibi hizmetlerden daha az faydalan-

mayı, varoşlara iteklenmeyi, kentsel şiddete daha açık olmayı da bünyesinde barındırır. Yoksulluğun belli alanlarda yoğunlaşması, yoksulluğun bir kültürel yaşama biçimine dönüşmesini ve bu kültürün sürekli yeniden üretilmesini de beraberinde getirir. Bu stratejilerin kuşkusuz en önemlisi *enformel ilişki ağları*dır. Enformel ilişkiler, aslında sosyal devletin başta konut ve iş olmak üzere, çeşitli alanlarda yapmadığını yapmaya çalışan ve daha çok akrabalık, hemşerilik bağları etrafında oluşan dayanışma örüntüleridir. Ortak kaderi paylaşanların zorunlu hayatta kalma stratejisi olan enformel sektör, girişinin kolay olması, yerel kaynaklara dayanması ve küçük ölçekli olması bunların bir sonucu olarak ortaya çıkan *enformelleşme*, sadece olağan ekonomik yaşamın dışında marjinal bir yapılanmayı değil, daha çok toplumsal, siyasal ve mekânsal anlamda bir süreci ifade etmektedir (Çolakoğlu, 2003; Şengül, 2002; Işık & Pınarcıoğlu, 2003; Ersoy & Şengül, 2002; akt: Yıldız & Alaeddinoğlu, 2011: 440-441).

Sosyal dışlanmanın çeşitli tezahürleri bulunmaktadır:

- **Ekonomik Dışlanma:** Emek piyasasının dışına düşmekten ötürü kısa ya da uzun dönemli işsizliklerin yaşanması ve/veya kredi olanaklarına ulaşamama durumudur.
- **Mekânsal Dışlanma:** Bir dizi nedenden dolayı belli mekânlara ulaşımında ve mekânlardan yararlanmada sorunların bulunması, engellerle karşılaşılması durumudur.
- **Kültürel Dışlanma:** Ekonomik nedenlerden bağımsız olarak, toplumsal ve kültürel hayata dilediğince katılamama durumudur.
- **Politik Dışlanma:** Çeşitli nedenlerden dolayı vatandaşlık haklarını, özellikle de hukuki ve siyasi hakları tam olarak kullanamama ve/veya siyasal yaşama katılmanın doğrudan ya da dolaylı olarak engellenmesi durumudur (Kentleşme şurası, 2009: 38).

3.5. Suçluluk

Türkiye İstatistik Kurumu verilerine göre çocuk ve ergen suçluluğunda özellikle son beş yılda bir artış olduğu gözlemlenmektedir. Burada artış olan önemli bir oran da hakkında suç işlediği için dava açılan çocuk sayısındaki artıştır (Gönültaş ve Kelebek, 2017:142). Toplumla bir arada yaşamak zorunda olan bireyler, içinde yaşadıkları toplumun normlarını toplumsallaşma sürecinde öğrenirler. 2007 tarihli istatistiklerde ise çocukların en çok karıştıkları suçlarda gasp %42,4 ile birinci, hırsızlık %19,9 ile ikinci, ırza geçme %12,7 ile üçüncü sıradadır (TÜİK, 2010). Yaklaşık son on yılda çocukların karıştıkları suçlar şahsa karşı olandan mala karşı olana yönelmiştir. Göç sonrası bozulmuş bölgeleri etkileyen sosyal ve ekonomik unsurlar, suçlu davranış modellerinin belirlenmesinde kilit rol oynamaktadır.

Çocuk ve ergen suçluluğu konusunda yapılan çalışmalar, çocukların karşı karşıya oldukları sosyal risklerin, onların suça sürüklenmesinde doğrudan etkili olduğuna dair çok sayıda ipuçları sunmaktadır. Suça karışan çocukların, göçle gelme frekanslarına bakıldığında ulaşılabilecek ilk sonuç; bu verilerin Türkiye'deki göç yönü ile paralel olmaktadır. Şehirlerdeki suça karışan çocukların göçle gelme oranlarındaki değişim, aynı zamanda Türkiye'deki göç yönü açısından da fikirler vermektedir. Bu şehirlerdeki demografik verilere göre, göç oranları arttıkça, suça karışan çocuklardaki artış da benzer şekilde paralellik göstermektedir. Bu çıkarsamaya bağlı olarak çocuk suçluluğunun göç olgusundan etkilendiği yönünde bir kanaate rahatlıkla varabiliriz.

Suç akabinde şiddeti de beraberinde getirmektedir. Şiddetin çok sayıda tanımı yapılmıştır. BM Bildirisi'ne (2003) göre şiddet; *fiziksel, cinsel, psikolojik herhangi bir zarar ve üzüntü sonucunu doğuran veya bu sonucu doğurmaya yönelik, özel yaşamda ve kamu yaşamında gerçekleştirilebilen her türlü davranış, tehdit, baskı veya özgürlüğün keyfi biçimde engellenmesi* olarak tanımlanırken; WHO'ya (2005) göre ise şiddet, *bir bireyin yaralanma ve ölümüne neden olan ya da gelişmesini engelleyen fiziksel, psiko-sosyal ve cinsel olarak uygulanan kasıtlı davranışlar* olarak tanımlanmıştır. Dünya sağlık raporunda belirtildiği gibi, şiddet her bireyin hayatının

parçası olmuştur. Bugün şiddete bağlı olarak her yıl 1.5 milyondan fazla insan ölmektedir.

Mala Karşı İşlenen Suç Oranlarının İller Arasındaki Dağılımı:

2006-2016 Dönem ortalamalarına göre; Türkiye’de 2006-2016 döneminde ortalama olarak en fazla ve en az suç oranına sahip olan ilk 10 il ile Türkiye ortalaması ve İstanbul ve Ankara gibi metropoller gösterilmektedir. Bu veriler, 10000 kişi başına cezaevine giren hükümlü sayısını ifade etmektedir. Elde edilen verilere göre, 2006-2016 döneminde Türkiye’deki ortalama suç oranı 7.67’dir. Türkiye’de incelenen dönem içerisinde en fazla suç oranının görüldüğü il Denizli’dir. Denizli’de gerçekleşen ortalama suç oranı, Türkiye ortalamasından yaklaşık olarak 2.15 kat daha yüksektir. Denizli’deki en yüksek suç oranı 2007 yılındaki 23.07 kişidir. Bu yıldan sonra suç oranı ılımlı bir gerileme ile 2011 yılında en düşük seviyesine ulaştıktan sonra tekrar ciddi bir artış göstererek 2016 yılında 20.27’ye ulaşmıştır. Denizli’yi Antalya, Çanakkale, Aydın, İzmir gibi kentler takip etmektedir. Bu illerdeki suç oranı ise Türkiye ortalamasından yaklaşık olarak 2 kat daha yüksektir ve suç oranındaki gelişim seyri Denizli iline oldukça benzemektedir. Buna karşılık en düşük mala karşı işlenmiş suç oranlarının görüldüğü iller ise Şırnak, Mardin, Gümüşhane, Muş ve Hakkâri’dir. Bu illerde gerçekleşen suç oranları ise Türkiye ortalamasından yaklaşık olarak 3.5-4 kat daha düşüktür (Tunca, 2018: 22). Yıldız, ve diğ. (2010) Kayseri ilinde yaptıkları araştırmanın sonuçlarına göre, işsizliğin suç oranlarını artırdığını ve gelirdeki artışların ise azalttığını belirtmişlerdir. Aksu ve Akkuş’un (2010) yaptıkları çalışma bulgularına göre, Türkiye’de mala karşı işlenen suçlar, enflasyon, işsizlik ve okullaşma oranlarından pozitif yönlü, reel kişi başına gelirden negatif yönlü etkilenmektedir. Sargın ve Temurçin’in (2010) yaptığı araştırma sonuçlarına göre, Türkiye’de nüfus yoğunluğunun yüksek olduğu bölgelerde suç oranlarının da yüksek olduğunu belirtmişlerdir (Akt: Tunca, 2018: 22). Bu çalışmalardan elde edilen sonuçlardan da anlaşılacağı üzere, göç, düzensiz kentleşme, nüfus yoğunluğu ile suç arasında doğrudan bir ilişki vardır diyebiliriz.

3.6. Kültürel Travma

Psikolojik ya da fiziksel travma; *birey tarafından tecrübe edilen/yaşanan büyük bir duygusal ızdırap ve yaralanmayı* ifade eder. Bu kavramı psikoloji ve tıptan ödünç alan Jeffrey Alexander, Neil Smelser, Ron Eyerman ve Piotr Sztompka gibi sosyologlar, *kültürel travma* biçiminde kavramsallaştırarak kültür sosyolojisinde kullanmışlardır. Eyerman'e göre kültürel travma, *bir grup ya da topluluğun kimlik ve anlamını etkileyen dramatik bir kayıp ya da sosyal bünyedeki bir yırtıktır*. Bu bağlamda travma, bir toplumdaki herkes tarafından mutlaka hissedilen bir olay değildir (Eyerman, 2003).

Kültürel travma kuramı, büyük sosyal değişimlerin uyandırabileceği acıların ve değişen bir toplumun bedenine acı veren travmatik değişimin yan etkilerini, işlevsizliklerini ve sorunlarını incelemek ve onlarla uğraşmak için bir imkan sağlar. Smelser'e göre kültürel travmatik olay ya da durumlar üç önemli özellik gösterir:

1. Negatif etki ve negatif anlam yüklüdür.
2. Kalıcı veya silinemez bir etkiye sahiptir.
3. Bir toplumun varlığını tehdit eder ya da onun temel kültürel değerlerinden birini veya birkaçını ihlal eder (Akt: Tekin, 2011: 92-94).

Kültürel travma, bir süreç içinde belirginleşir. Bir başka ifadeyle şok edici olay meydana geldikten bir müddet sonra semptomları belirginleşir. Bu bakımdan Hakkâri ve diğer bölgelerdeki sosyo-kültürel kırılmalar tam da günümüzde açık ve net bir görünüm kazanmıştır. (Aktay, 1999). Sztompka'ya göre, bir travma şok eden olaylar sonucunda meydana gelir ki, şiddeti iki şekilde ortaya çıkabilir: Birincisi, alışılmış, düzenli çevre ile travmatik olaylar sonucunda meydana gelen durum arasındaki mesafe ne kadar büyükse travma da o kadar şiddetli olacaktır. İkincisi, travma kollektif düzenin özüne –esas değerler alanı, kurucu ilkeler ve temel beklentiler gibi- ne kadar etki ederse, o kadar şiddetli hissedilir. Zira kırsal kesimin sosyo-kültürel özelliğini genellikle aşiret ve akrabalık ideolojisi belirlemişken şehrinkini ise modern

değer ve kurumlar ile şehre özgü sosyo-ekonomik dinamikler şekillendirmiştir (Sztompka, 2010; akt: Tekin, 2011: 97).

3.7. Ruhsal Travma

Psikolojik travma, kişinin güçsüzlüğü ile yüz yüze gelmesi durumudur. Her şiddet olayı, hedefi ne olursa olsun insanlarda; korku, panik, endişe, öfke, çaresizlik ve umutsuzluk gibi travmatik sonuçlara yol açmaktadır. Özaktaş'a (2016) göre travma, *günlük yaşam seyriinin ortasında aniden gerçekleşen, beklenmedik, öngörülemeyen, kontrol dışı oluşan durumlar* olarak tanımlanmıştır. TDK sözlüğünde ise travma *bir doku veya organın yapısını, biçimini bozan ve dıştan mekanik bir tepki sonucu oluşan yerel yara, örselenme* olarak tanımlanmıştır. Travma kişilerin yaşamında olay, öncesi ve sonrası arasında keskin bir değişim yaşanmasına neden olmaktadır.

Ruhsal travma; *kişinin ölüm ya da ölüm tehdidi, ağır bir yaralanma ya da kendisinin ya da başkalarının fiziksel bütünlüğüne bir tehdit olayını yaşamış, böyle bir olaya tanık olmuş ya da böyle bir olayla karşı karşıya gelmiş, kişinin o anda kendisini korku, dehşet veya çaresizlik içinde hissetmesi* durumudur. Doğal afetler, kazalar, savaş, politik, etnik, dini ya da cinsiyet-temelli zulüm ve şiddet olayları gibi toplumsal travmalar ise sadece travmayı yaşayan kişileri değil, bu duruma doğrudan ya da dolaylı biçimde tanık olan tüm toplum kesimlerini etkileyebilecek niteliktedir.

İlk defa böyle bir travmayla karşılaşanlar hiç şüphesiz daha çok etkileneceklerdir, ancak yine de yaş, cinsiyet, eğitim düzeyi ve travmanın şiddeti, travma anında ve sonrasında sosyal-toplumsal-ekonomik destek düzeyi gibi faktörler de travmaya verilen yanıtı etkileyebilir. Ne yazık ki ruhsal travmanın etkileri olduğu andaki duygu ve düşüncelerle sınırlı kalmamakta hem erken dönemde hem de uzun vadede ruhsal bozukluklara neden olabilmekte ve işlevsellik kaybına yol açabilmektedir. Tüm bu psikolojik sorunların yanı sıra baş ağrısı, göğüs ağrısı, mide yanması/bulanması, kalp/boğazda sıkışma, titreme ve çarpıntı gibi fiziksel belirtilerinde ortaya çıkabilmektedir.

Post-travmatik stres bozukluğu, *travma* yaratan bir olayın yaşanmasından sonra, o olayın düşlerde ve günlük yaşamda tekrar yaşanması, o olayı hatırlatan durumlardan kaçınmaya yol açan bir aşırı uyarılmışlık, kaygı ve kolayca irkilmeyi içeren bir *anksiyete bozukluğu* olarak tanımlanmaktadır (<https://tr.wikipedia.org>). Travma sonrası stres bozukluğundan bahsedildiğinde, bazı kişilerin travmatik olaydan aylar, hatta yıllar geçse bile iyileşmeyebildikleri görülmektedir. Yaşadıkları travmanın etkisiyle, aşırı stres veya kaygı yaşamaya devam ederler. Bu kişiler sık sık olayı tekrar yaşıyor gibi görüntülerini görebilir veya olayla ilgili kâbuslar görebilir, rahatlamak, yoğunlaşmak veya uyumak gibi kolay şeyler zorlaşır, vb. gibi (Akgül, 2016).

Hem tanıklar hem de mağdurlar travma diyalektiğine tabidir. Travmatize olmuş kişilerin psikolojik sıkıntı semptomları, eşzamanlı olarak tarif edilemez bir sır varlığına dikkat çekmektedir. Korkunç olaylara katlanan insanlar öngörülebilir psikolojik zarar görüyor. Tek bir ezici olayın etkilerinden uzun ve tekrarlanan istismarın daha karmaşık etkilerine kadar değişen travmatik bozuklukların bir yelpazesi var. Travmatik olaylar genellikle hayati veya bedensel bütünlüğe yönelik tehditler içerir veya Şiddet ve ölümle kişileri yüzyüze getirir, çaresizliğin ve terörün uç noktalarını ve felaketin tepkilerini uyandırır. Travmatik olaylar, fizyolojik uyarılmada derin ve kalıcı değişiklikler meydana getirir, duygu, biliş ve hafızayı etkiler. Travma yaşayan kişi bunları yoğun yaşayabilir. Her şeyi ayrıntılı olarak hatırlayabilir. Kendini sürekli uyanıklık ve sinirlilik halinde bulabilir nedenini bilmeden. Travmatik semptomların bağlantısının kopma eğilimi vardır. Travma geçirmiş insanlar, sinir sistemleri günümüzden kopmuş gibi hissederler ve davranırlar. Travma geçirmiş insanlar travma anını sadece düşüncelerinde değil aynı zamanda onların rüyalar eylem halindedir. Travmatik olaylar, trans kapasitesinin güçlü aktivatörleri olarak hizmet ederler. travmatize insanlar, alkol veya narkotik kullanarak benzer uyuşturma efektleri üretir. Travmatik olaylar, bir kez daha, birey ve toplum arasındaki bağlantı duygusunu parçalayarak bir inanç krizi yaratır. Onlar aile, dostluk, sevgi ve topluluk ilişkisini ihlal etmek. Travmatize olan kişi benlik duygusunu da kaybediyor Travma yaratan

olaylar, kişinin kendini değerli ve güvende hissetmesini, dünyayı anlamlı ve kabul edilebilir görmesini, diğer insanları iyi ve yardımsever bulmasını, kırılmazlık ve incinmezlik gibi duygularını tehdit eder (Herman, 1992; Aker, 2000; Epstein, 1989).

Travmatik yaşantılar, *ölüm, ölüm tehdidi, ağır yaralanma ya da bedenin bütünlüğüne yönelik bir tehdidin ortaya çıktığı ve kişinin kendisinin yaşadığı ya da tanık olduğu olaylar* olarak tanımlanmaktadır. Travma yaratan başlıca olaylar:

- Deprem, sel, çığ gibi doğal felaketler;
- Yangın, iş, trafik ve uçak kazaları gibi insanlar tarafından kazayla oluşturulan felaketler ve savaş,
- İşkence, tecavüz gibi insanlar tarafından kasıtlı oluşturulan olaylardır.
- Ciddi-ölümcül hastalıklara yakalanma
- Beklenmedik ölümler travmalara neden olmaktadır.

Bu yaşantıların etkisi bazı insanlarda ömür boyu devam ederken bazılarında ise hiç yaşanmamış gibi olabilir. Travmalar nedense süreklilikli olarak bıraktıkları kötü sonuçlar üzerinden değerlendirilir. Bu sonuçlar; ölüm, sağlığın olumsuz etkilenmesi, maddi kayıplar, göçler, iş kaybı, üzüntülülük gibi ruhsal sonuçlar olabilir. Ruhsal travmaların bir boyutu da vardır ki çoğu zaman gözden kaçmış, üzerinde durulmamış ve bunun sonucu olarak da insanların bu konudaki farkındalığı geri planda bırakılmıştır. Bu boyut; *travma sonrası büyüme* kavramıdır. Travma sonrası büyüme veya travma sonrası gelişim de diyebileceğimiz kavram özellikle ruh sağlığı profesyonellerinin ilgi alanı olmuştur. Bu kavram zaten hayatın içinde olan; din, edebiyat, gelenekler ve mitolojilerde acı sonrası mutluluk/ rahatlatma/ yaşama dokunma gibi düşünce zenginlikleri şeklinde karşımıza çıkan yabancı olmadığımız bir kavramdır. Travma sonrası gelişim kavramı, “ciddi stres içeren bir durumun ardından ortaya çıkan olumlu psikolojik değişim” olarak bilinmektedir. Travma sonrası gelişim kavramı travmadan sonra oluşan stres tepkileri ile birlikte oluşan değişimlerdir. Yani hem bedenimiz hem de zihnimiz, meydana gelen olaya karşı bir sürü alışılmadık tepki

verirken bir yandan da kendini yenileme çabası içerisine girer. Bazı insanların bu çabaları gözle görülür derecede yüksek seviyedeysen bazıları ise bu tür çaba içerisinde daha az kalabilirler. Çünkü, travma sonrasında bireyin yaşadığı ortamın destekleyici olup olması, bireyin sosyal destek kaynakları ile bu destek kaynaklarından yararlanabilmesinin kolaylığı veya zorluğu travmanın etkisinin çabuk atlatılıp atlatılamayacağını belirleyen önemli etkenlerdir. Travmadan daha yardımsever bir insan olarak çıkmak, ailesine karşı daha sabırlı olmak, işinde başarılı olmak için daha çok motivasyon dolu olmak pekala mümkündür. Mizah yapmak, daha yaratıcı ve yapıcı olmak *travmatik büyüme ve gelişmenin* en güzel sonuçlarından (http://www.van-tabip.org.tr)

Son çalışmalar travmatik olayların izlerinin DNA'mıza kaydedildiğini, gelecek kuşakları da nesilden nesile etkileyebileceğini ortaya çıkarmıştır. Psikiyatrist Doç. Dr. Önder Kavakcı, travmatik olayların önlenmesi ya da etkilerinin çabuk fark edilip tedavi edilmesinin hem bu kuşağı hem de gelecek kuşakları kurtarabileceğine dikkat çekmektedir. Yaşadığımız acıların kimde ne kadar hasara yol açacağı kişiden kişiye değişir. Olayın büyüklüğü, hazırlıklı olup olmayışımız, yaşımız, genetik özelliklerimiz etkinin sonuçları değiştirebilir. Olay sırasında ya da sonrasında alınan destek, güçlü sosyal ilişkilerinin varlığı, zekâsı, yetenekleri, olay öncesindeki ruhsal ve bedensel sağlıklı oluş kişinin baş etme gücünü arttırmaktadır. Olay karşısında yapayalnız olmak, mücadele edememek, pasif, çaresiz kalmak yaşanacak sıkıntının büyüklüğünü artırırken, aktif mücadele edebilmek olaydan büyüyerek çıkmayı sağlayabilir.

Travma ile karşılaştığımız dönem de önemlidir. Çocuklar travmatik yaşantılar karşısında daha savunmasız olabilirler. Çocukluk çağında aşırı zorlayıcı yaşantılar ki bunlara toksik stres deniliyor, beyinde kalıcı hasara ve çeşitli beyin bölümlerinin yeterince gelişmemesine yol açabilir. Bu da daha sonra yaşanabilecek stresli yaşam olayları karşısında bireyin başa çıkma becerilerini azaltır. Bedenin stresle başa

çıkma düzeninin aşınmasına ve çeşitli hastalıklara yatkınlaşmasına neden olabilir. Travmaya tanık olmak, olayda yakınlarını kaybetmek ruhsal ve bedensel etkilenmeyi artırıyor.

Yakın dönemde yapılan çalışmalar yaşanan travmatik olayların izlerinin DNA'mıza kaydedildiğini, gelecek kuşakları da etkileyebildiğini gösteriyor. Ülkemizde travma ile ilgilenen araştırmacıların sayısı her geçen gün artmaktadır. Özellikle savaş mağdurları ve mülteciler üzerine yapılan çalışmalarda, bu gruplarda TSSB ve depresyon tanılarının oldukça yüksek olduğu ortaya çıkmıştır. Bu da yakın gelecekte bu tür olaylardan etkilenenlerde bedensel hastalıkların da çok fazla görüleceğini işaret ediyor (<https://www.star.com.tr>).

4. Hakkâri-Yüksekova ve Travma

Yaşanılan ruhsal travmalardan sonra en sık görülen iki hastalık: “Depresyon” ve “travma sonrası stres bozukluğudur”. Kişiyi çok korkutan, dehşet içinde bırakan, çaresizlik duyguları yaratan olayların uzun süren ruhsal sorunlara yol açtığı bilinmektedir. Ruhsal travmalardan sonra en sık görülen rahatsızlıklardan biri depresyondur. Depresyonun en sık görülen belirtileri; isteksizlik, halsizlik, moral bozukluğu, uyku ve iştah bozukluğu ve hayattan zevk alamamadır. Travma sonrası stres hastalığında ise görülen başlıca belirtiler; uykusuzluk, kâbuslar, olayla ilgili anıların rahatsız edici biçimde sık sık hatırlanması, sürekli olarak olayın tekrarlanacağı korkusu ve bu nedenle diken üstünde hissetme, kolay irkilme, çabuk sinirlenme, gelecekle ilgili plan yapamama, yabancılaşıma (başkaları beni veya yaşadıklarımı anlamıyor hissi), olayı hatırlatan durumlarda huzursuz olma ve bu durumlardan kaçınma görülür. Yapılan gözlemlerde göç etmek zorunda kalan vatandaşların çoğunda bu belirtiler görülmektedir. Gerek Cizre’de olsun gerek Yüksekova’da olsun yıllar geçse de travmaya maruz kalmış bazı kişiler ani ortaya çıkan bir gürültüyü bomba sanarak yere yatıp siper alabilmekte, geceleri travmaya dair kâbuslar görebilmekte, olayı hatırlatan yer ve durumlardan kaçınabilmekte, tekrar travmaya maruz kalmamak için aşırı dikkatli davranma şeklinde önlem alma da görülebilmektedir. Huzur, sükûnet ve asayiş sağlanan

bölgelerde köylerine dönenler, Cizre ve Yüksekova'da yaşanan terör olayları ile kendileri için dağa gittiğini iddia edenlerin buldukları yere gelerek kendilerine ne kadar zarar verdiklerini bizzat görüp şahit oldular. Bireysel yapılan görüşmelerde göç eden insanların çoğunun önceden terör örgütüne sempati duyduklarını ama en son yaşanan olaylarda ne kadar yarıldıklarını itiraf etmişlerdir (www.hakkarihabertv.com).

Travmatik olayları gören ve yaşayanlarda çeşitli psikiyatrik belirtiler görülebilir. Bunlardan en çok en bilineni Travma Sonrası Stres Bozukluğu (TSSB)'dur. Bu tür durumlarda sigara, alkol ve madde kullanımı çok artar. Çeşitli çalışmalar travmatik ve zorlayıcı olayların intiharları belirgin olarak artırdığını da ortaya çıkarmıştır. TSSB ile ilgili son yıllarda yapılan çalışmalar, bu durumun bedenin strese yanıt mekanizmasını bozduğunu, kronik strese yol açtığını, kronik stresin de birçok bedensel hastalığı tetiklediğini ortaya çıkarmaktadır. Kalp ve damar sistemi hastalıkları, kanser, mide, bağırsak hastalıkları, şeker hastalığı, kronik ağrılar gibi birçok durum bozulan stresle başa çıkma mekanizması ile açıklanabilmektedir.

5. Sonuç ve Öneriler

Sorunlar ve yokluklar kuşkusuz sadece Hakkâri'ye mahsus değildir. Hakkâri, her ne kadar bu konuda bölgenin en şanssız illerinden biri de olsa, bölgenin genelinde yoksulluk temel bir olgudur. Bölgede başta işsizlik, üretim süreçlerine katılamama, altyapı, eğitim, sağlık gibi bölge genelinde var olan ve kalkınma planlarının öncelikle hedeflerinden olmasına rağmen halen çözüm bekleyen onlarca sorun bulunmaktadır. Hemen hemen bütün sosyo-ekonomik göstergeler bakımından, Hakkâri'nin içerisinde bulunduğu Doğu Anadolu Bölgesi de, Türkiye ortalamalarından oldukça uzakta yer almaktadır. DPT tarafından 2003 yılında yapılan bir araştırmada, Türkiye'de iller ve bölgelerin sağlıktan eğitim ve istihdama kadar 56 adet değişken üzerinden sosyo-ekonomik gelişmişlik karşılaştırılması yapılmıştır. Bu araştırma raporunun sonuçlarına göre, bölgenin sosyo-ekonomik gelişmişlik endeksi (Türkiye ortalamaları 0 olarak kabul edilmiştir) -1,16236'dır ve

en gelişmiş bölge olan Marmara ile arasında 2,86447“lik bir gelişme farkı mevcuttur (DPT, 2003: 78).

Hakkâri’de göç edenler arasında derin bir yoksulluk ve yoksunluk hüküm sürmektedir. Aslında Hakkâri’nin durumu bölgenin aynı süreci yaşamış diğer kentlerinden pek de farklı değildir. Bölgedeki zorunlu göç sürecinin etkileri çeşitli araştırmalarla ortaya konmuştur. Ülke milli gelirinde oldukça düşük bir paya sahip olan bu yoksul kentte, göç dalgasıyla beraber, yoksulluk neredeyse yaşam şekli haline gelmiştir. Göç eden ailelerin %46,9’unun aylık 300 TL’nin altında ve %74,4’nün de 500 TL’nin altında bir gelire sahip olması, kentte yaşanan yoksulluğun başka bir işaretidir. Hane içerisindeki birey sayısının yüksek olması (hanelerin %78,5’i 7 ve daha fazla birey sayısına sahiptir), göç edenlerin açlık sınırının çok altında koşullarda yaşamlarını sürdürmesine neden olmaktadır (Yıldız & Alaeddinoğlu, 2011: 457).

Hakkâri kentindeki göçlerden kaynaklanan yoksulluk toplumsal sorunlara da neden olmaktadır. Gelir dağılımındaki dengesizlikler ve giderek artan yoksulluk, sadece toplumun tutunma harcını yok etmekle kalmamakta, aynı zamanda bireyleri hızla toplumun dışına itmektedir. Bireyler giderek yaşadıkları alana yabancılaşmakta ve toplum dışı kalmaktadırlar. Olayın en trajik yönü ise, ötekileşen kesimlerin sürekli olarak artması ve toplumsal yapıyı zedeleyecek ölçüde çoğunluk durumuna geçmesidir (Yıldız & Alaeddinoğlu, 2011: 459).

Güçlü, kendine ve ülke demokrasisine güvenen eğitimli bireylerin oluşturduğu ülke; ekonomik anlamda güçlü ve demokrasisi güçlenen ülke anlamına gelmektedir. Bu bağlamda geri kalmış bir ilimiz olan Hakkâri’nin ekonomik ve sosyal olarak gelişmesini sağlamak için Devlet’in mutlak suretle ilk önce bölge insanını kazanmaya ihtiyacı vardır. Bunun için Hakkâri için makro planlar hazırlanmalı ve bölgesel ticaretinin önü açılmalıdır. Devlet, bu bölgeye Neoliberal ekonomik anlayışın aksine *Kalkınmacı Devlet* ilkesiyle ekonomik politikaları devreye sokarak Hakkâri ekonomisine direk olarak katılmalıdır. Halkın gelir seviyesini artıracak, işsizliği, dışlanmışlığı azaltıcı istihdam yaratıcı önlemler alınmalıdır. Ekonomik bakımdan geri kalmış Hakkâri bölgesinin

kaynaklarının ülke istihdamına katılımını en hızlı, en kısa vadede sağlamak için Devlet aynı anda bütün altyapı sorunlarını çözmeli ve yöreyi kalkındıracak bir modern bir yönetim ve organizasyona sahip kapsamlı bir KİT' i devreye sokmalıdır. Bu KİT ilk başta yörede istihdam sağlayacak işsizliği azaltacaktır. Bu KİT geliri artan bölgede bir meşale gibi bölgeyi aydınlatacaktır. Bu aydınlık ortam aslında yaratılan tüketim ve taleptir (Güney, 2014: 196). Manevi açıdan büyük bir önem taşıyan ve köylere dönüş konusunda her türlü maddi/manevi desteğin sağlanması, başta mayınlar ve terör olmak üzere güvenlik kaygılarının da giderilmesi, köye dönüşün göçenler için ciddi bir seçenek haline getirilmesi gerekmektedir.

Hakkâri, coğrafi şartlardan ötürü özellikle doğa turizmi açısından oldukça yüksek bir potansiyele sahip olmakla birlikte; kültür turizmi açısından aynı potansiyelden bahsetmek pek mümkün gözükmemektedir. İlde yıllardan beri süregelen güvenlik sorunu, sınır şehri olması ve altyapı eksiklikleri turizm açısından gelişmenin önündeki başlıca engeller olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte turizme yönelik altyapı eksikliklerinin giderilmesi ve kapsamlı bir turizm planlaması ile Hakkâri özellikle belli turistik faaliyetler açısından bölgesel bir merkez olabilecek potansiyele sahiptir.

Öneriler:

- Birincisi, devletin göç eden insanların öncelikle fizyolojik ihtiyaçlarını (barınma, yeme-içme, sağlık, vb.) hızlı bir şekilde yerine getirmesi gerekiyor.
- Devletin cezalandırıcı bir baba rolünde olmadığını aksine kucaklayıcı bir baba rolünde olduğunu göstermesi gerekiyor.
- Genellikle 13-23 arası olan gençlik döneminde kişisel kimlik sorunları yaşayan gençler dağa gitmek için potansiyel adaylardır. Dağa giden gençlerin ruh hali incelendiğinde ebeveynleri tarafından dövüldükleri veya tacize uğradıkları ve kişisel sınırlarının ihlal edildiği dikkati çeker. Pek çoğunun düşmanları

tarafından aşağılandığı, bu aşağılama sonucu öfke, kin ve nefret görülmektedir. Bunun önüne geçebilmek için bu konuda ailelerin ciddi bir şekilde bilinçlendirilmeleri gerekmektedir.

- Sistemli şiddetin bir amacı da nitelikli insanları öldürmek, karşı tarafı mantığıyla değil duygularıyla hareket ettirmek, insanları sindirmek, birbirlerinden kuşkulandırmaktır. Teröristler en çok, terör kurbanları arasından çıkıyor. Bu terör örgütleri için bir fırsattır. Terör örgütlerinin en çok kullandığı yöntem budur. İnsanları mantığıyla değil, duygularıyla hareket etmelerini sağlamak ve kendilerine kazanmaktır. Bunun önüne geçilmesi gerekmektedir.
- Bölgedeki sistemli şiddetin amaçlarından birisi medyatik ilgiyi çekmektir. Medyanın bir zaafından faydalanırlar. *Çarpıcı olaylar olağan haberlerden üstündür* anlayışı ile medyatik kural teröristlerin gündemi belirlemesine neden olduğundan, gündemi teröristlerin belirlemesine imkan ve ortam sağlanmamalıdır.
- Okullarda çocuklara dışarıda yapılan marjinal hareketlerin (taş atma, polise askere saldırma, dağa gitmenin vb.) hayatlarına nelere mal olabileceğini anlatmak gerekir.
- Bireysel mutluluk bozulduğunda küresel mutluluk da bozulacaktır. Bireylerin, ailelerin bu süreçte ihtiyaçları iyi analiz edilmeli ve çözüm yolları geliştirmek gerekmektedir.
- Psiko-sosyal destek verilirken travma yaşamış insanlarla sadece bir defa görüşülmemesi gerekir. Travma ve belirtilerini ortaya çıkarabilmek için “bu kişinin nesi var?” yerine “bu kişi ne yaşamış?” sorusunu sormak gerekir. Tedavi süreci bireyde olumlu tutum ve davranışlar gözlemlenene kadar devam etmelidir.
- İnsan da korku, çaresizlik ve dehşet uyandırmayı amaçlayan örgüt yöntemlerinin, ne kadar insanlık dışı olduğu ortaya çıkmadığı sonuçlardan anlaşılmaktadır. Vatandaşların böyle bir şeyin tekrarında kendilerinin karşı çıkması gerekmektedir. Terör örgütünün eylemlerine karşı çıkmaları gerekmektedir.

- Devlet Sadece sonuçlar ile uğraşarak terörü önleyemez, sebeplerini de araştırmak zorundadır. Ve bu sebepleri aradan kaldırmadan da kalıcı bir çözümün olmayacağını da bilmesi gerekir. Polis ve askerlerin sayısının artması sorunu çözmez. Önemli olan bataklık kurutmaktır Geçici değil, kalıcı çözümler üretmek gerekir (<http://www.hakkarihabertv.com>).

Kaynakça

- Aker, A. T., **Hakkâri İli Alan Araştırması Değerlendirmesi: Yerinden edilmenin nedenleri, ruhsal ve toplumsal sonuçları ve geri dönüş süreci, 'Zorunlu göç' ile yüzleşmek: Türkiye'de yerinden edilme sonrası vatandaşlığın inşası**, İstanbul, TESEV yayınları, 2006.
- Aker, A.T., **Temel Sağlık Hizmetlerinde Psiko-Sosyal Travmaya Yaklaşım**, Ankara, 2012, Türkiye Psikiyatri Derneği Yayınları. (<http://koutab.kocaeli.edu.tr/dosyalar/TREP.pdf>), 2012.
- Akgül Ö., 15 Temmuz Travması, <http://ruhsagligidernegi.org/15-temmuztravmasi>, Erişim tarihi: 08.12.2016.
- Aktay, Y., Umut ve kaygı arasında, Güneydoğu'da Lise gençliğinin yaşam dünyaları üzerine, Batman ve Siirt'teki Lise öğrencileri örneği, Araştırma Raporu, 1999.
- Bumin, K., **Demokrasi Arayışında Kent**, İstanbul, 1998, İz yayıncılık.
- Bulmaz, N. M., **Hakkâri Kent Meydanı: Mevcut Durumun Değerlendirilmesi Ve Kullanıcıların Katılımı**, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen Bilimleri Üniversitesi, Van, 2018.
- Epstein, R., Posttraumatic stress disorder: A Review of diagnostic and treatment issues. *Psychiatric Annals*, 1989.
- Eyerman, R., **Cultural trauma: Slavery and the formation of African American identity**, Published By Cambridge University Press, 2003.
- Bilsel, S G. ve diğ., **Kentsel Yoksulluk/Yoksunluğun Değişik Tanımları Ve Boyutları Üzerine. Yoksulluk, Kent Yoksulluğu Ve Planlama**, Ankara, 2002, TMMOB Şehir Plancıları Odası.

- Çolakoğlu, E., **Kentsel yoksulluk, yerel ve kentsel politikalar**, Konya, 2003, Çizgi Kitabevi.
- Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), **2000 GNS Nüfusun Sosyal Ve Ekonomik Nitelikleri: Hakkâri**, Ankara, 2002, Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), **İl Göstergeleri (1980-2003)**, Ankara, 2003, Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), **İllerin Ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması**, Ankara, 2003, Devlet Planlama Teşkilatı.
- Gönültaş, M.B. & Kelebek, G., “Metropollerde Önemli Bir Realite: Göç, Çocuk Suçluluğu ve Sosyal Hizmet Odağında Çözüm Önerileri”, **Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi**, 1 (2), 2017, 142-155.
- Gül, H. Gül & Gül, S S, **Yoksulluk ve Yoksulluk Kültürü Çalışmaları, Türkiye’de Yoksulluk Çalışmaları**, İzmir, 2008, Yakın kitabevi.
- Güney, A., **Hakkâri İlinde Bölgesel Kalkınmayı Hızlandırmada, Bölgesel Gelir Adaletsizliğini ve Eşitsizliği Azaltmada Devletin ve Kobilerin Rollerini**, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, İstanbul, 2014.
- Hakkâri İli Çevre Durum Raporu**, Hakkâri Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, 2018.
- Hurma, H., **Türkiye’de Kentleşme ve Göç Olgusunun Siyasal Katılma Etkisi**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.
- Herman, J., **Trauma and Recovery**, New York, 1992, Basic Books.
- Işık, Ş., Türkiye’de Kentleşme ve Kentleşme Modelleri, **Ege Coğrafya Dergisi**, 14, 2005, 50-71.
- Kalaycıoğlu, S, **Türkiye’de Kentsel Yoksulluğun Tanımlanmasında Geçinme ve Aile Stratejilerinin Etkileri. Yoksulluk, Kent Yoksulluğu ve Planlama**, Ankara, 2002, TMMOB Şehir Plancıları Odası.
- Kaplan, Y., “Hakkâri Tarihi”, Hakkâri Valiliği, **Hakkâri İl Yıllığı**, s. 19, 2015.

- Karaman, K., **Şehirleşme Sürecinde Bireysel ve Sosyal İlişkiler (Kayseri Örneği)**, Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları, 4, ss.118-128, 2003.
- Kavakçı, Önder, “Travmalar DNA’mızı Etkiliyor”, <https://www.star.com.tr/>, 05.10.2018, (Erişim tarihi: 06.04.2019).
- Keleş, R., **Kent Bilim Terimleri Sözlüğü**, Ankara, 1998, İmge Kitabevi.
- Kızılkaya, M., Belki Şehre Huzur Gelir, **Star Gazetesi Açık Görüş**, 27.10.2010.
- Kurban, D., **Hakkâri İli Alan Araştırması Değerlendirmesi: Tazminat Yasası’nın Uygulamasının Sonuçları, “Zorunlu Göç” İle Yüzleşmek: Türkiye’de Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlığın İnşası**, İstanbul, 2006, TESEV yayınları.
- Mutlu, E.A. “Travma Sonrası Büyüme”, <http://www.vantabip.org.tr/yazar-detay>, (Erişim tarihi, 06.04.2019).
- T.C. Bayındırlık ve İskân Bakanlığı. “Kentleşme şurası, kentlilik bilinci”. **Kültür ve Eğitim Komisyonu Raporu**, Ankara-Nisan, 2009.
- T.C. Bayındırlık ve İskân Bakanlığı, “Kentleşme şurası, kentsel yoksulluk, göç ve sosyal politikalar”, **Kentsel Yoksulluk, Göç ve Sosyal Politikalar Komisyonu Raporu**, Ankara-Nisan, 2009.
- Taneri, E., **Şehircilik konuları**, İ.D.M.M.A. İstanbul: Mimarlık bölümü yayınları, 1978.
- Tekin, F., “Kültürel Travma Olarak Zorunlu Göç”, **Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 25, 2011, 91-100.
- Tunca, H., “Mala Karşı İşlenen Suçlar Yakınsama Gösteriyor mu?”, **Aydın İktisat Fakültesi Dergisi**, 3 (2), 2018, 18-29.
- Özaktaş, İ., “15 Temmuz Darbe Girişimi Çocukları Nasıl Etkiledi”, **İndigo Dergisi**, <https://indigodergisi.com/2016/08/15-temmuz-darbe-girisimi-cocuklari-nasiletiledi>, 2016.
- Laçiner, Ö., **Bir Süreç ve Durum Olarak Yoksullaşmayı Sorgulamak, Yoksulluk Halleri**, İstanbul, 2007, İletişim yayınları.

World Health Organization (WHO), “Multi-country study on women’s health and domestic violence against women: Initial results on prevalence”, **Health Outcomes and Women’s Responses**, Geneva, 2005.

Yıldız, M. Z. & Alaeddinoğlu, F., “Göç ve Yoksulluk: Hakkâri Örneği”, **Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 10 (1), 2011, s.437 – 462.

Çevrimiçi linkler:

<http://www.hakkarihabertv.com/yuksekoa-ve-travma-sonrasi-stres-28566h.htm>, 31.05.2016, (Erişim tarihi: 06.04.2019)

<https://www.star.com.tr/cumartesi/travmalar-dnamiza-kaydediliyor-haber-1392596/>, 05.10.2018, (Erişim tarihi: 06.04.2019).

<http://koutab.kocaeli.edu.tr/dosyalar/TREP.pdf>, (Erişim tarihi: 03.06.2019).

<https://webdosya.csb.gov.tr/db/ced/icerikler/hakkari-cdr2017-20180807143624.pdf>, (Erişim tarihi: 03.06.2019).

**1990'LI YILLARDA HAKKÂRİ İLİNDE KÖY
BOŞALTMALARIYLA OLUŞAN GÖÇ HAREKETLERİNİN
HAKKÂRİ ŞEHRİ ÜZERİNDEKİ SOSYO KÜLTÜREL VE
MEKÂNSAL ETKİLERİ**

Mehmet Selim ERTUŞ

ÖZET

Göç insanlık tarihi boyunca devam eden bir realite olmuştur. Göç realitesinin büyük bir problem olarak görülmesi yerine göç durumlarının nasıl daha iyi yönetilebileceği ve iyi yönlerini maksimize edecek çalışmalara odaklanmaya küreselleşen dünyada daha büyük bir ihtiyaç olduğu görülmektedir. Küreselleşme denildiğinde aslında daha çok para-sosyal anlamda bir bütünleşmeden bahsedilirken, göç olgusu ise sosyal anlamda gerçek bir bütünleşmedir. Hakkâri ilinde 90'lı yıllarda meydana gelen köyden kente göç dalgasının göç eden köylüler ve göç dalgasına maruz kalan yerleşik kentliler ile köylerini terk eden köylüler arasında oluşturduğu sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik etkileşimler, değişimlere yol açmıştır. Göç etmek zorunda kalanların gerek bireysel gerekse de aile olarak yaşadıkları durumlar onlarda çeşitli izler bırakırken şehirde yerleşik yaşayanların da sosyal ve ekonomik hayatlarına dışarıdan birilerinin ortak olmasıyla kendilerinde bazı antipati durumları oluşmuştur. Bu göç yerleşik şehir toplumunun köklü medeniyetinden gelen kültürünü kısmen tüketmiş ve ondan uzaklaşmış olduğu bir döneme denk gelmiştir. Bundan dolayı farklı köylerden ve kültürlerden gelen kent kültürü alamamış toplulukların kent kültürüyle kaynaşma ve iyi bir bütünleşme imkânı da gecikmiştir. Göç eden toplulukların hazırlıksız olması ve kültür farklarının da etkisiyle şehir hayatına adaptasyonlarında zorluklar oluşmuştur. Bu çalışmamızda

Hakkâri şehir merkezinin maruz kaldığı göç hareketlerinin sosyo-kültürel ve mekânsal etkilerinin genel bir çerçevesi çizilirken sosyal bütünleşme durumu incelenecektir. 1990'larda oluşan ve etkilerini halen devam ettiren bu yarı kentli yarı köylü melez durumun kısa bir özeti yapılarak oluşan bu etkilerin ilk ve son dönem itibariyle genel bir değerlendirilmesi ortaya konulacaktır. Göç hareketleri bedevi hayat tarzından medeni hayat tarzına geçişte bir etken olarak değerlendirilecektir. Hakkâri şehir merkezinde yapılan bu çalışmada derinlemesine görüşme ve gözlem yöntemleri kullanılmıştır. TBMM ve Başbakanlık komisyon raporları ve yayınlarıyla beraber genel bir literatür taraması kaynak olarak kullanılmıştır. Benzer durumların zaman zaman olabileceğinin bir örneği olarak Yüksekova hendek terörüyle oluşan kısmi göç ile de bir karşılaştırılması yapılarak travmaların en hafif bir şekilde atlatılarak sosyal bütünleşmeye etkisi anlamında devletin katkısına da değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Göç, Nüfus, Hakkâri, Sosyal bütünleşme

**SOCIAL CULTURAL AND MUNICIPAL EFFECTS OF
MIGRATION MOVEMENTS BY VILLAGE DISCHARGES IN
HAKKARI PROVINCE IN THE 1990S**

ABSTRACT

Migration has been a continuing reality throughout human history. Instead of seeing the immigration reality as a big problem, it is seen that there is a greater need to focus on how migration situations can be better managed and maximize their good aspects in a globalizing world. When globalization is mentioned, it is more about integration in parasocial sense, whereas migration is a real integration in social sense. The wave of migration from the village to the city in Hakkâri in the 90s led to socio-cultural and socio-economic interactions and changes between the migrating peasants and the city dwellers. When those who are forced to migrate are living as individuals and as families, some antipathy states have been formed with the sharing of the social and economic lives of the inhabitants of the city. This immigration came from a period in which the settled urban society had partly consumed its culture from its deep-rooted civilization and had moved away from it. For this reason, the communities that could not get urban culture from different villages and cultures were delayed with the integration of urban culture and good integration. Difficulties were experienced in adapting to urban life due to the impossibility of immigrant communities and cultural differences. In this study, a general framework of socio-cultural and spatial effects of migration movements to Hakkâri city center will be examined. A brief summary of this semi-urban semi-peasant hybrid situation, which was formed in the 1990s and the effects of which is still continuing, will be examined and a general evaluation of these effects will be put forward in the first and last period. Migration movements will be considered as a factor in the transition from Bedouin lifestyle to civilized lifestyle. In this study conducted in Hakkâri city center, in-depth interview and observation methods were used. A general literature review was used as a source with the reports

of the TBMM and the Prime Ministry Commission. As an example of the possibility of similar situations from time to time, a comparison of the partial migration of Yüksekova ditch terror will be made and the contribution of the state in terms of the impact of traumas on social integration will be discussed.

Key Words: Migration, Population, Hakkâri, Social integration

Giriş

TDK'da geçen anlamıyla; Ekonomik, toplumsal, siyasi sebeplerle bireylerin veya toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme işi, taşınma, hicret, muhaceret olarak geçen göç mekansal anlamda bir değişikliği ifade ederken tüm dünyada olduğu gibi Asya ve Avrupa geçiş güzergahında bulunan Anadolu topraklarındaki Hakkâri bölgesinde de geçmişten beri varolagelen bir olgu olmaya devam etmiştir.

Göç insanlık tarihi kadar eski bir olgudur. Göç hareketliliği üzerinde fiziki ve beşeri faktörlerin etkisi vardır. Tarih boyunca coğrafi yapısı ve yeraltı zenginliği sebebiyle yerleşim yeri olan Hakkâri bölgesi bundan kaynaklanan yapısı nedeniyle insan hareketliliğini yani göçü de bazen hafif bazen yoğun olarak yaşamıştır. Özellikle Moğol saldırıları göç hareketliliği oluştururken, Hakkâri, halk arasında en yakın zaman olarak 1915 Rus işgali sebebiyle oluşan ve halk arasında 'Muhacirlik Zamanı' olarak bilinen ve Hakkâri'deki halkın köyleri ve şehri terketmelerine yol açan göç hareketinden yıllar sonra çok farklı bir sebeple çok farklı bir göç çeşidiyle tanışmıştır. O da terörden kaynaklanan sebeplerle devletin güvenlik amaçlı köy boşaltmalarıyla oluşan göç hareketliliğidir.

Kısa bir zaman diliminde yoğun bir şekilde Hakkâri'nin çevre köylerinden Hakkâri şehir merkezine doğru artan göç hareketliliği gerek altyapı gerekse üstyapı anlamında kentsel dokuyu çarpık kentleşmeyle bozduğu gibi, sosyo-kültürel ve ekonomik anlamda da bir tür çarpık kentleşmeye yol açmıştır. Asırlardır bir nevi kent kültürüyle yetişmiş ve kendilerini yerlilik kimliğiyle ifade eden kişiler ile farklı köylerden farklı kültürlerden gelmiş olan ve köylülük kimliğiyle özdeşleştirilen kişiler arasında bir antipati durumu kendisini ciddi anlamda göstermese de bilinçaltında varlığını sürdürdüğü gerek yerlilik gerekse de köylülük ile özdeşleştirilen kendi aralarındaki sohbet ve konuşmalarında bariz bir şekilde gözlenmiştir.

Bir yerleşim birimi için özellikle de bir şehir için ilk düşünülen şey altyapı ve üst yapının imara uygunluğu teknik olarak kalitesidir. Bu gerçekten de bir şehrin kimliği açısından çok büyük bir öneme sahiptir. Ancak bir şehrin sosyo-kültürel yapısı da şehrin kimliğinde çok büyük bir öneme aynı şekilde sahiptir, belki de daha fazla bir öneme sahiptir.

1990'larda oluşan göç hareketliliğinin olumlu ve olumsuz çok değişik etkileri oluşmuştur. Ancak günümüz dünyasında artık, göçlerden fayda ve fırsatlar ortamını düşünüp, göç denilen olguya olumsuz yaklaşımı bir kenara bırakıp Prof. Dr. Doğu ERGİL gibi düşünmemiz daha uygun olacaktır: “Şimdi, göç, bir erozyondur. Aynı fiziki erozyon gibi, toprağın verimli ve üretken tabakası nasıl kayıp giderse, göç olgusu da, bu verimli tabakanın kayıp gitmesi etkisini gösterir. Hele zorunlu göç, fidanların koparılması veyahut da ekinin zamansız biçilmesi gibidir. Bugünkü göç olayı, hele zorunlu göç olayı, maalesef, siyasi nedenlerle, insanların yerlerinden yurtlarından kopartılması biçiminde tecelli etmiştir. Göç, her zaman olur; modernleşme dediğimiz süreç içinde, kırdan kente göç, yani daha az olanaklı alandan daha olanaklı alana, insanların daha özgürce yaşayabilecekleri alanlara, daha geleneksel yapılardan çözülüp gelmeleri zaten olağandır. Şimdi, talihsiz olan, bunun zorunlu olması; ama, bu olacaktır. Şimdi, o zaman, her şerden bir hayır bekleneceği gibi, bu göçü yönetmek lazım. Şimdi, göçü nasıl yönetebiliriz? “ (Meclis Araştırması Komisyonu Raporu, 1998:46).

90'lı yılların şartlarını o yılların Türkiye'sini, hükümetinden, yöneticilerinin dirayetinden ayrı düşünemeyiz ancak o dönemi pozitif ve negatif haliyle bir realite olarak görüp empatiyle hareket etmeli, sürekli tenkit etmekten kaçınmalı ve bazı olumsuzlukları sürekli taze tutarak enerjimizi israf etmemeli, bardağa dolu tarafından bakma yolunu tercih etmeliyiz.

Tabii ki artık günümüz Türkiye'sinde bu şekildeki iç göç olaylarının meydana gelmesi uzak görünmekte devletin mevcut durumuyla

olaylara yaklaşım ve erken müdahale ve tedbirlerle zararları en aza indirmesi son hendek teröründe gösterdiği sosyal devlet anlayışıyla perçinlenmiş görünmektedir.

1. Hakkâri İlinde Göçler Üzerinde Etkili Olan Faktörler

1.1. Fiziki Faktörler

Hakkâri Doğu Anadolu bölgesinin yüzölçümü olarak en engebeli ve ulaşım yönünden en zor illerinden biridir. İnsanların, bu coğrafik özelliklerinden dolayı kısmen geçimden kaynaklı kısa süreli ve kısa mesafeli mevsimlik köy ve yayla göçleri dışında hareket gerçekleştir-medikleri kısmen kapalı ve korunaklı bir yapıya sahip olan nadir yerlerden biridir.

Van Gölü'nün güneydoğusuna düşen ve doğuda İran - Irak sınırına dek uzanan Hakkâri ili, Türkiye'nin en sarp ve dağlık yörelerinden biridir. Birinci Coğrafya Kongresi'nde (1941 yılında yapılan), "Hakkâri Bölgesi" olarak adlandırılan Doğu Anadolu'nun güneyindeki bu yörede yer alan yüksek plato ve dağlar, genellikle kuzeyden güneye ve doğudan batıya uzanan havzalarla parçalanmış olmasına rağmen, vadilerin çok dar, dik ve genç oluşumlu olması ovalık alanları son derece sınırlandırmıştır. Hakkâri ilinin %10,3'ü platolarla kaplıdır. Bu platoların en önemlileri Nordüz, Feraşın, Mirgezer ve Mendin platolarıdır. Hakkâri ili Dicle Irmağı'nın kolları olan Zap ve Habur ırmağı havzaları üzerinde yer alır (Kaya, 2015:81-82).

Derin vadilerin ayrılmış olması ve %80 den fazla dağlık bir yapıya sahip olması nedeniyle her noktasında tam bir kontrol ve denetimin sağlanabilmesinin de zor olduğu bir coğrafyadır. Devletin de zamanında yeterince var olamadığı bu bölgelerde oluşan olumsuz durumlar bireysel ve toplu göçlerin oluşmasına zemin hazırlamıştır.

İl yüzölçümü içinde belediye örgütlü yerleşmelerin mücavir alan sınırı dışındaki sahalarının köy idari alanı olduğunu kabul edersek

Hakkâri İlinde 7.048 km² gibi geniş bir arazi köy idari sahası kapsamına girer. Bu rakam da il toplam yüzölçümünün %99,34 gibi oldukça yüksek bir oranına denk gelmektedir. Merkez İlçe, 2.179 km² yüzölçümüne sahip olup, il topraklarının %30.71'ini kaplamaktadır. Belediye sınırları yüzölçümü 4.85 km², mücavir alanı yüzölçümü ise 5.57 km² 'dir. Bu miktar toplam ilçe yüzölçümünün %0,48'ini kapsamaktadır. Belediye teşkilatı 1936'de kurulmuş olup, 14 mahalleden oluşmaktadır (Kaya, 2015:92-93).

1.2. Beşeri Faktörler

Yörede yapılan araştırmalar, bu topraklarda M.Ö. 100.000-40.000'lere tarihlenen orta Paleolitik dönemden başlayarak kısa süreli yerleşmeler olduğunu ortaya koymaktadır. Hakkâri bölgesindeki Geverok (Yüksekova), Mezraa (Beytüşebap), Tırışın (Çatak) ve Warê Mêri ve Han (Çukurca) bölgelerinde kayalar üzerine işlenmiş binlerce insan ve hayvan resimleri ile çeşitli motifler tespit edilmiştir. Bunlar Türkiye ve Yakın Doğu'nun en büyük açık hava müzesini oluşturmaktadır. Bu kaya resimlerinin genel bir değerlendirme ile günümüzden önce 9000- 4000 yılları arasında yapıldığı anlaşılmaktadır (<http://acikerisim.hakkari.edu.tr:8080/xmlui/handle/123456789/208> 04.04.2019).

Hakkâri'nin nüfussal gelişimini ve kırsal ve şehir nüfusu dağılımını, her ne kadar 1927-2014 yılı sayım sonuçlarına göre değerlendiriyor olsak da, esas olarak geçmişle de ilişkilendirmek gereklidir. 1936'da il yapılan Hakkâri bayındırlaşma imkânı bulmayacak şekilde, ülkenin en güneydoğu ucunda sarp dağlar arasında kurulan küçük bir vilayet merkezi olarak kalmıştır. 1927 yılında merkez ilçe ile birlikte, Yüksekova, Beytüşebap ve Şemdinli ilçelerinin toplam şehirli nüfusu 1884 olurken, köy nüfusu 2313'dir. Ancak 1990 yılından sonra kırdan şehre göçün ya da, diğer bir ifadeyle, kırsal nüfusun şehirselleşmesiyle bu kadar hızlı azalması olağan göç ya da nüfus hareketleri ile izah edilemez. Bu durumun asıl nedeninin bu dönemlerde gerçekleştirilen köy boşaltmaları olduğu bilinmektedir. Ayrıca 1980 yılından sonra ülke genelinde artan işsizlik olgusundan kaynaklanan köyden şehre

göç hareketlerinin Hakkâri'ye de yansımaları, 1985 yılından itibaren bölgede artan ve 1990'lı yıllarda yoğunlaşan terör olaylarının neden olduğu göçleri saymak mümkündür. Hakkâri'de de 1990 yılında başlayıp 1995'ten sonra hızlanan kırsal alanların boşalması süreci, çoğunlukla güvenlik sorunları nedeniyle ve zorunlu olarak gerçekleşmiştir. Bölgede normal olmayan yaşama koşulları, bir yandan kırsal alanlarda yaşayan insanların tarımsal faaliyetlerini (yayla yasağı gibi) çeşitli nedenlerle önemli ölçüde kısıtlamış; öte yandan, sürekli olarak can güvenliği kaygısı içerisinde bir yaşamın ağır psikolojik baskısı nedeniyle insanların göç etmesine neden olmuştur (<http://www.hakkarikulturturizm.gov.tr> 04.04.2019).

Hakkâri ili özellikle ekonomik anlamda geniş bir sektörel çeşitliliğe sahip değildir. Dolayısıyla sanayi, ticaret ve bazı hizmet sektörlerinin yeterince gelişmemiş olması, ilin, istihdam yaratmasını önemli ölçüde engellemektedir. Hakkâri'nin Irak ve İran olmak üzere iki farklı ülkeye komşu olması, bölgenin önemli illerinden biri olmasını sağlamıştır. Bu ülkelere komşu olması özellikle dış ticaret bağlamında çok önemli bir avantaj sağlasa da, ilin son yıllarda sürekli terör sorunu ile anılması, her geçen gün büyüyen ekonomik problemleri ve teşvik sisteminden kaynaklanan sorunlar ile yeterli düzeyde yatırım yapılamaması, özellikle işsizliğin artmasına yol açtığı gibi, tarım, sanayi ve ticareti de durma noktasına getirmiştir. Hakkâri'nin genel ekonomik yapısına bakıldığında, ekilebilir tarım arazisi sınırlı olduğundan yıllardan beri yöre halkının temel geçim kaynağı hayvancılık olmuştur. Hakkâri ili bulunduğu jeolojik ve coğrafik konumu nedeniyle maden çeşitliliği ve rezervi yönünden zengin olduğu öngörülen bir ilimizdir. Hakkâri'de yapılan çalışmalar sonucunda titan, krom, kurşun-çinko ve kükürt cevherlerine yönelik bulgular ortaya çıkarılmıştır. Türkiye'nin en büyük rezervlerine sahip karbonatlı-sülfürlü çinko yatakları bulunmaktadır. Hakkâri ili ticaret, tarım, turizm, madencilik gibi birçok sektörde potansiyeli olmakla birlikte olması gereken yerin

çok gerisindedir. Kalkınma Bakanlığı'nca 2012 yılında demografi, eğitim, sağlık, istihdam, rekabetçi ve yenilikçi kapasite, erişilebilirlik ve yaşam kalitesi gibi değişkenlerin kullanılarak yapılan "İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması'na (SEGE) göre Hakkâri iller sıralamasında 81 il arasında 81. sırada yer alması bu sonucu doğrular niteliktedir (<http://www.hakkarikulturturizm.gov.tr>).

Kademeli göç, Hakkâri İli'nde birtakım problemlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Çarpık kentleşme, kaçak yapılaşma ve gecekondulaşma, kentlere kırsal kesimden gelen insanların adaptasyon problemi-kentleşme gibi sorunlar gelişmişlik ve yaşanılabilirlik açısından Hakkâri'yi Türkiye illeri içinde geri sıralara sokmaktadır. (Kaya,2015:84)

Mazlumder'in Kasım 1995'te hazırlamış olduğu göç raporunda Doğu ve Güneydoğuda ki iç göçün nedenleri şu şekilde açıklanmıştır:

1. Güvenlik Güçlerinin Köy Boşaltmaları
2. PKK'nın Köy Boşaltması
3. Can Güvenliğinin Kalmaması
4. Gıda Ambargosu
5. Ekonomik Sıkıntılar
6. Gelir Kaynaklarının Tükenmesi
7. Sosyal Bunalımlar

Aynı raporda Hakkâri şehrinin 50000 nüfusluk bir göç aldığından bahsedilmektedir. (Mazlum-der Göç raporu, 1995)

1980'den sonra mevcut göç nedenlerine yeni bir boyut eklenmiştir. Bu boyut terör ve terörün yol açtığı nedenlerdir. Bu göçün kısa bir zamanda gerçekleşmesi ise sosyal dengeleri altüst yetmeye yeterli olmuştur.1983 yılından sonra Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde etkinliğini arttıran, sansasyonel, kanlı eylemlere girişen ve bu eylemlerini özellikle bölge insanı üzerinde yoğunlaştıran terör örgütünün bölgeden büyük bir göçe yol açtığı görülmektedir. 1991-1994

yılları arasında da yine gerek örgüt baskısı, gerek devlet ve köy korucularının tesiriyle yaşanan göçlerde büyük bir artma olmuştur. (Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, bilim serisi-115, 1998:3-7-72-73)

2. Göç Dalgasının Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Etkileri

90'lı yılların göç dalgasında göç edenler ile göç edilen mekânlarda yaşayanlar arasında oluşan sosyo-ekonomik ve kültürel etkileşimi ve günümüze kadar yansıyan izlerini takip ettiğimiz de ulaştığımız sonuç bu göç dalgasının oluştuğu dönemlerde o dönemin devlet ve hükümet yönetimi nasıl yeterli dirayetle sosyal devlet anlayışının gereğini yeterince yerine getiremedilerse, bu göç dalgasına maruz kalan köy ve şehir toplumunun da buna hazırlıklı olmadığı ve bu travmanın atlatılmasında bir kısım insanlar hariç, olması gereken dirayet ve muhabbetin yeterince gösterilemediğidir. Oluşan bu durum aynı dili konuşan aynı milletten olan insanlar arasında kentlilik-köylülük realitesinin bilinçaltında bir çatışma alanı olarak var olmasına sebebiyet vermiş olduğu bilinen bir gerçektir.

Muhtarıyla, köy ihtiyar heyetiyle, aile reisiyle, kadını, çocuğu ile bir bütün olarak şehrin varoşlarına adeta kendilerini monte edercesine gerçekleşen bu göçte hem göç edenlerin aile yapısında hem şehrin sosyal, idari, kentsel ve ekonomik dokusunda ciddi tahripler olmaktadır. Köydeki alışageldiği hayatını, üretim imkanlarını, evini bir anda kaybeden aileler kentin varoşlarında oluşturdukları gettolarında bir yandan kente ayak uydurma mücadelesi verirlerken bir yandan da sosyal dokularını muhafazaya ve ayakta kalmaya uğraşmaktadırlar (Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, bilim serisi-115, 1998:11-12)

Şehir açısından göç eden nüfusa baktığımızda, özellikle altyapı (elektrik, su, kanalizasyon) ve üstyapı (imar, eğitim, sağlık, trafik vb.) sorunlarıyla beraber asayiş problemleri de baş göstermiştir. Terör nedeniyle zorunlu göçe konu olan illerdeki göç eden nüfusa baktığımızda Hakkâri ilinin 41761 ile dördüncü sırada yer aldığını görmekteyiz (Tablo 1).

Tablo 1: Boşaltılan köyler ve bunların illere dağılımını gösteren OHAL Bölge Valiliği verileri

İLLER	GÖÇ EDEN				GERİ DÖNEN				GERİ DÖNÜŞÜ UYGUN GÖRÜLEN				GERİ DÖNMEK İÇİN MÜRACAAT EDEN				
	KÖY	MEZRA	HANE	NÜFUS	KÖY	MEZRA	HANE	NÜFUS	KÖY	MEZRA	HANE	NÜFUS	KÖY	MEZRA	HANE	NÜFUS	
OHAL	D.BAKIR	90	225	7745	50371	7	9	323	1820	2	0	55	449	24	59	1895	10505
	HAKKARİ	42	145	5026	41761	7	2	303	2720	2	0	126	972	3	1	331	4528
	ŞİRT	81	109	4908	31848	3	1	136	782	25	1	0	0	27	2	995	6006
	ŞIRNAK	105	225	9734	71874	5	1	198	1016	10	3	591	3990	10	3	633	4365
	TUNCELİ	183	823	8439	41939	10	2	213	714	32	29	600	2726	27	25	496	3111
	VAN	16	87	1756	13573	2	3	118	826	2	3	118	826	4	40	820	5740
TOPLAM	517	1614	37608	251366	34	18	1291	6096	73	36	1490	8963	95	130	2170	34253	

Kaynak: Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Boşaltılan Yerleşim Birimleri Nedeniyle Göç Eden Yurttaşlarımızın Sorunlarının Araştırılarak Alınması Gereken Tedbirlerin Tespit Edilmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu Raporu

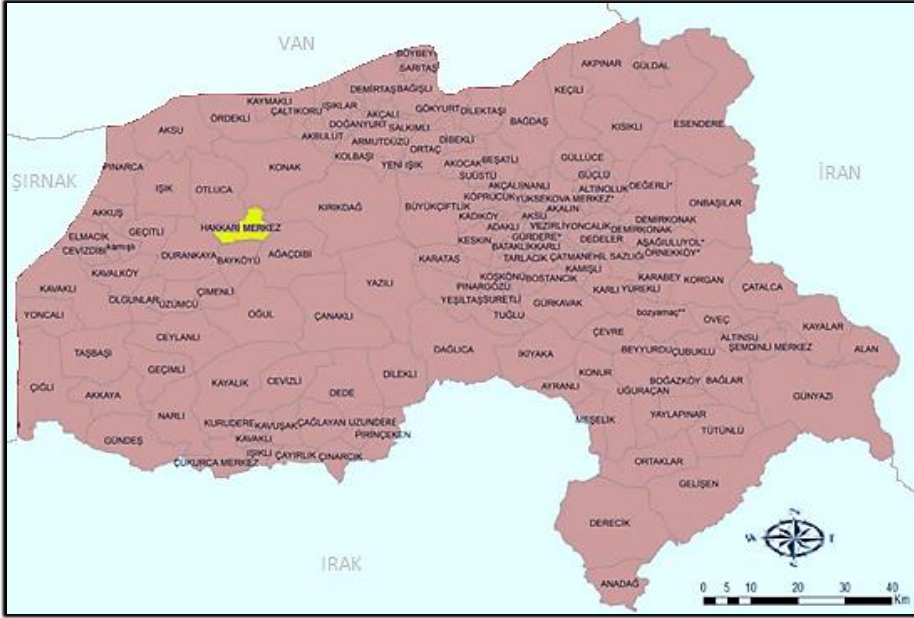
Kentlere göç eden köylülerin en önemli sorunları arasında kuşak çatışması, kültür çatışması ve köylülük kültüründe yaşanan dönüşüm gelmektedir. Ancak bu sorunlar kente göç eden köylüleri farklı yaş gruplarında farklı etkileyebilmektedir. Bu etki aşağıdaki gibi ifade edilebilir:

• Köy yaşam süresi > Kent yaşam süresi (Bu kişilerde kentsel uyum sorunu daha yoğun görülmektedir. Bu yüzden gerek ailesi gerekse yaşadığı toplumla sık sık çatışma yaşamaktadır.

• Kent yaşam süresi > Köy yaşam süresi (Bu kişilerde kentsel uyum daha kolay olmaktadır (Güreşçi, 2010:52).

Köyden kente plansız ve hızlı göç sonucunda ortaya çıkan kentleşme biçimi, beraberinde sosyal ve kültürel sorunlar getirmektedir. Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000), anomik kentleşme olarak tanımladığı, kentlileşememe sürecini şöyle ifade etmektedir (Devlet Planlama Teşkilatı [DPT], t.y., s. 17): “Ülkemizde 40 yıldan beri hız kazanarak süregelmekte olan kentleşme olgusu, temel bir kültür değişimi sorununu gündeme getirmektedir. Kente göç eden nüfusun kent yaşamına uyum sağlayamaması, kentlileşememe sorunları, farklı bir kültüre geçişte yaşanan gecikme ve direnişler, kalkınma ve gelişme çabalarını yavaşlatan sosyal sorunlara yol açmaktadır.” (Adıgüzel,2012:198).

Günümüzde Hakkâri ilinin mücavir alanıyla beraber belediye sınırları toplamda 10,42 km² 'dir. Bu alan üzerinden bir değerlendirme yaptığımızda 1927 yılında km²'ye 181 kişi düşerken, 1990 yılında 2918 kişiye yükselmiştir. Hakkâri şehir merkezi olarak 1990 yılı belediye mücavir alanı üzerinden merkez ilçe nüfusuna baktığımızda km²'ye 5459 kişi 2000 yılı için baktığımızda ise km² 'ye 10438 kişi ve 2018 yılı için baktığımızda ise 11050 kişinin düştüğü görülmektedir. Gösterilen alanın darlığı ve engebeliğinin oluşan yoğun ve hızlı göçün etkisi altında adeta bir sel etkisine maruz kaldığı net olarak görülebilmektedir. Akrabalık ilişkilerinin olması hasebiyle eskiden Hakkâri'nin ilçeleri iken Şırnak'a bağlanmış olan Beytüşşebap ve Uludere'den de Hakkâri şehir merkezine bir miktar göçün gerçekleşmiş olduğunu da hatırlamamız gerekir (Harita 1).

Harita 1: Hakkâri Şehir Merkezi Ve Köylerini Gösteren Bir Harita

Kaynak: (download.geofabrik.de/europe/turkey.html 04.04.2019)

Hakkâri merkez ilçe olarak yerleşim olan köy ve mezra sayısı toplamı 166 iken yerleşim olmayan köy ve mezra sayısı da 53'tür. Bu köy ve mezraların bir kısmı güvenlik nedeniyle tamamen kapalı olduğundan köyüne yeniden yerleşmek ve üretim yapmak isteyen köylülerin de şehirde yaşamaya devam etmek zorunda kalmalarına sebep olmaktadır (Tablo 2).

Tablo 2: Hakkâri İli Köy ve Mezra Listesi

İLÇESİ	YERLEŞİM OLAN		YERLEŞİM OLMAYAN	
	KÖY SA- YISI	MEZRA SA- YISI	KÖY SA- YISI	MEZRA SA- YISI
Merkez	36	130	2	51
Çukurca	17	38	9	24
Şemdinli	21	84	4	15
Yüksekova	62	118	5	40
Derecik	4	23	1	8
Toplam	140	393	21	138

Kaynak: (http://www.hakkariozelidare.gov.tr/04.04.2019)

Verilere baktığımızda 1927'den beri köy ve kent nüfusu oranlarında göze çarpan ayrıntı köy nüfus oranının kent nüfus oranından 1990'lı yıllara kadar sürekli yüksek olduğu kent nüfusunun ise düşük olduğudur. 1990'a kadar şehir merkezindeki nüfus artışı tedrici olarak gerçekleşmiştir. 1990'lı yıllara kadar kırsal nüfusu düşük iken 1990 itibariyle çok ciddi bir artış görülmekte ve 2000 yılında şehir nüfus oranının kırsal nüfusu geçtiği görülmektedir. Kısa bir sürede gerçekleşen bu göç şehir hakkında var olan yerlilik-medenilik bilincini harekete geçirerek köyden göç etmek zorunda kalan insanları kabullenme noktasında direnç oluşturmuştur. Buna göç etmiş bulunan bazı insanların yanlış davranışları da bu direnci gösteren şehir toplumunun dayandığı bir nokta olmuştur (Tablo 3).

Tablo 3: 1927 den 2017 ye olan zaman diliminde Hakkâri İlinin Şehir ve Kırsal Nüfusu (%)

Yıl	İl Nüfusu	Şehir	%	Kırsal	%
1927	25.016	1.884	8	23.132	92
1935	33.109	5.102	15	28.007	85
1940	36.446	3.699	10	32.747	90
1945	35.124	4.657	13	30.467	87
1950	44.207	6.191	14	38.016	86
1955	54.824	7.216	13	47.608	87
1960	67.766	9.956	15	57.810	85
1965	83.937	14.132	17	69.805	83
1970	102.312	20.794	20	81.518	80
1975	126.036	30.332	24	95.704	76
1980	155.463	44.118	28	111.345	72
1985	182.645	55.563	30	127.082	70
1990	172.479	71.099	41	101.380	59
2000	236.581	139.455	59	97.126	41
2007	246.469	136.124	55	110.345	45
2008	258.590	143.225	55	115.365	45
2009	256.761	141.632	55	115.129	45
2010	251.302	136.050	54	115.252	46
2011	272.165	153.860	57	118.305	43
2012	279.982	156.109	56	123.873	44

2013	273.041	149.217	55	123.824	45
2014	276.287	150.779	55	125.508	45
2015	278.775	152.790	55	125.985	45
2016	267.813	146.538	55	121.275	45
2017	275.761	150.058	54	125.703	46

Kaynak: TÜİK (2019).

Köyden kente göç köylüler ile kentlilerin bulunduğu en büyük organizasyon olarak ifade edilebilir. Bu organizasyon köylüleri biraz kentlileştirirken, kentlileri de biraz köylüleştirilmektedir. Kentsel ortamda yaşayanlar göç edip kentlere gelen köylüler ile çeşitli ekonomik ve sosyal ilişkiler kurmakta bu durum ise yeni bir toplumsal yapı oluşturmaktadır (Güreşçi, 2010:53).

Kent ve toplumsal değişme konularını Türk sosyolojisinde ilk ele alanlardan biri olan Mübeccel Kıray, kırdan kente göçenlerin “artık köylü olmadıkları gibi, kentli de olmadıklarını” söyleyerek, bu durum için “sahte kentlilik” diye bir kavram geliştirmiştir (Kaygalak, 2009, s. 55). Kentte geçirilen uzun süreye rağmen, göçmenlerin kentle bütünleşemeyerek “kentteki köylüler” olarak kalmalarının ana nedenleri, göçmenlerin yerleşik kentlilerle olan ilişkileri ve hemşerilik ilişkilerine bağlılıkları gösterilmektedir. Ayrıca, enformel sektörlerde güvencesiz ve düşük ücretle çalışmaları, kentsel hizmetler ve eğitim kurumlarından yararlanma kapasitelerinin sınırlı olması, “kentleri köylüleştirilmiş” olarak görülen yeni göçmenlerin “kimlik arayışları olduğu” yorumları da yapılmıştır (Erman, 1996: 290), (Adıgüzel,2012:199).

Hakkâri ili şehir merkezinin bulunduğu merkez ilçenin nüfusunun 1990,2000 ve 2017 yıllarındaki ölçümlerinde şehir nüfusunun köy nüfusunu nasıl geçtiği gerek sayı gerek yüzdeler olarak çok barizdir: şehir nüfusu 1990 da 30.407 ile %57 iken 2017 yılında 56.800 ile %74 olarak hesaplanmıştır. Hakkâri ili 1990-2000 döneminde il dışına büyük miktarda göç vermesine rağmen, Hakkâri şehir merkezi nüfusunun %91,2 artarak 30.407 kişiden 58.145 kişiye ulaştığı görülmektedir. (Tablo 4-5).

Tablo 4: Hakkâri ve ilçelerinin 1990,2000 ve 2017 yıllarına ait şehir ve köy nüfusları

	1990			2000			2017		
	Toplam	Şehir	Köy	Toplam	Şehir	Köy	Toplam	Şehir	Köy
Merkez	53.781	30.407	23.374	77.532	58.145	19.387	76.984	56.800	20.184
Çu- kurca	19.476	5.205	14.271	11.080	7.471	3.609	16.661	8.547	8.114
Şem- dinli	30.219	7.001	23.218	45.930	14.177	31.753	65.941	15.365	50.576
Yükse- kova	69.003	28.909	40.094	102.039	59.662	42.377	116.175	69.346	46.829
Toplam	172.479	71.522	100.957	236.581	139.455	97.126	275.761	125.703	150.058

Kaynak: TÜİK (.2019).

Tablo 5: Hakkâri Merkez ilçenin şehir ve köy nüfusu yüzdelik oranları

	1990			2000			2017		
	Toplam	Şehir	Köy	Toplam	Şehir	Köy	Toplam	Şehir	Köy
Merkez	100	57	43	100	75	25	100	74	26

Kaynak: TÜİK (2019).

Şehir denilen mekan sonradan insan eliyle oluşturulan bir yapı olduğuna göre uzun bir süredir şehirde yaşayıp da şehirli olma kimliğini üste çıkarmaya çalışan tüm insanların geçmiş dönemlerin yakın veya uzak bir diliminden şehir hayatına bir şekilde geçiş yaptıkları biraz irdelendiğinde ortaya çıkmaktadır. Şehirli bir kimliğe sahip olmanın biraz da zamanla oluşun belki de en az bir asrı bulan bir olgu olduğu düşünülürse, şehirli kimliğe hak kazanan kişilerin şehirli bir kimliğe sahip olduktan sonra o kimliğin yüklediği, kendi dışındaki topluma antipati besleme misyonu kendiliğinden oluşun bir gereklilik mi?

Ancak şehir toplumunun bir kısmında ifrat boyutunda bir asabiyet olsa da köylülük kavramının şehir toplumu nezdinde mekânsal anlamdan çok zihniyet anlamında değerlendirilerek köylü toplumunun bedevi olarak görülmesiyle alakalı bir antipati durumunun realitesi de gözlemlenen bir konu olarak karşımıza çıkmıştır.

Burada sosyoloji ilminin asıl kurucusu İbn-i Haldun'un asabiyet teorisini hatırlamamız yerinde olacaktır. İbn Haldun'da asabiyet temel bir kavram olup bedevilik ve hadarilik kavramlarıyla sıkı sıkıya bağlı bir anlam ihtiva etmektedir. Çünkü bedevi toplumların hadari toplumlara dönüşebilmelerinin temelinde asabiyet vardır. Arapça "asebe" kökü, bir kimsenin baba tarafından akrabalarının oluşturduğu topluluğu tanımlamak için kullanılmaktadır. Asabiyet ise, bağ, sinir, bir toplumun ileri gelenleri, baba tarafından olan akrabalara aşırı düşkünlük, onların kayırılması doğrultusunda aşırı çaba göstermektir. Bir başka anlamda asabiyet, sarmak-kuşatmak ve yakınlarını korumada aşırı gitmek demek olup, bir terim olarak, aralarında soy birliği veya başka sebeplerle yakınlık bulunanların, muhaliflerine karşı birlikte hareket etmelerini sağlayan dayanışma duygusu ve ruhu demektir (Ateş, Utkan, 2017:221)

İbn-i Haldun'a göre iki türlü asabiyet vardır: a)Nesep, şecere (soy) asabiyeti b)Sebep, (mükteseb) asabiyeti. Birincisinde aynı soydan gelmek ve kandaş olmak kaçınılmaz bir şart olduğu halde, sebep asabiyetinde böyle bir şart aranmaz. İbn Haldun'a göre nesep asabiyeti ilkel toplumlarda ve bedevilerde yaygın iken, sebep asabiyeti daha çok hadarî-medenî toplumlarda yaygındır (Albayrak, 2000:7).

Gözlemleyebildiğim kadarıyla hem nesep hem sebep asabiyetinin bir arada bulunduğu Hakkâri şehri bedevi özelliklere sahip bir şehirdir. Çünkü gerek aşiret yapılarından kaynaklanan asabiyet gerekse de yerlilik bağlamında var olan asabiyet halen bir realite olarak var olmaya devam etmektedir. Bunun pozitif olduğu gibi negatif yanları da vardır. Verilere baktığımızda 1927'den beri köy ve kent nüfusu oranlarında göze çarpan ayrıntı köy nüfus oranının kent nüfus oranından 1990'lı yıllara kadar sürekli yüksek olduğu kent nüfusunun düşük olduğudur.

Muallim-i Sâni Fârâbi: Bir köy halkının, bir mahalle halkının, sokakta oturanların ya da bir ev halkının küçük birer birlik olduklarını; ancak bu birliğin kusurlu ve eksik olduğunu belirtir. En üstün iyiliğe

ve en büyük mükemmelliğe ancak şehirde ulaşılabileceğine, bundan daha eksik bir toplulukla erişilemeyeceğine inanmaktadır. Ancak Fârâbî her şehirde de mutluluğun ve erdemin yakalanamayacağına, sadece insanları birbirine yardım eden şehirlerde (madînâ fâdıla) mutluluğun ve erdemin geçerliliğine işaret etmektedir. O'na göre; bütün şehirler mutluluğu elde etmeye yönelik birbirlerine yardım eden şehirlerle birlikte erdemli milleti, birbirlerine yardım eden erdemli milletlerle birlikte de mükemmel evrensel devleti oluşturacaklardır. Erdemli şehir bütün organları ile canlı bir varlığa benzer. Bu, Fârâbî'nin organizmacı yanını ortaya koyan bir tespittir. Erdemli şehrin en önemli özelliği birbirleriyle yardımlaşan insanların bir araya gelmesiyle oluşmuş olmasıdır (Demirel, 2014:363).

Şehre göç etmek zorunda kalan insanlar başta küçük alışverişlerle daha sonra ev arsa alımlarıyla ufak tefek ticari faaliyetlerle bir şekilde ekonomik hayata girerken, köyde sadece tarım ve hayvancılıkla uğraşan insanların şehirde bir ustalık öğrenerek duvarcılık, tesisatçılık, terzilik, şoförlük gibi birçok alanda kısmen boşluk doldurma ve rekabet ortamı oluşturmuş oldukları da gözlenmektedir. Tabii ki köy tazminatlarının da verilmesiyle iyi kötü şehrin ekonomisine giren bir sıcak paranın da varlığından söz etmek gerekir.

Sosyo-kültürel anlamda, nasıl beş parmağın beşi bir değilse göç ederek gelen tüm insanların ki bunlar çok değişik köy ve aşiretlerden gelmiştir. Buna rağmen akraba olanların bile birbirleri arasında uçurumvari farklılıkları gözlenmiştir. Bir gemideki on insandan biri bile iyi diğerleri kötü olsa bile gemiyi batırmanın haksızlık olacağı yine aynı şekilde on insandan biri kötü diğerleri iyi olsa aynı şekilde gemiyi batırmanın haksızlık olacağı düşüncesini kendimize düstur ettiğimizde, insanlar, toplumlar ve milletler hakkında daha insafli ve empatik bir davranış biçimiyle hareket etmemiz ve yargılarımızı gözden geçirmemiz gerektiğini anlarız.

Göç etmek zorunda kalan insanlar çok farklı köylerden ve kabilelerden geldikleri için hepsini aynı kefeye koymak hepsini aynı şekilde

değerlendirmek hakkaniyete uygun olmaz. Hepsini tamamen bedevi olarak göremeyeceğimiz gibi tamamen medeni de göremeyiz.

Genel anlamda zorunlu göçe maruz kalıpta köylerini terk edenler özellikle ilk zamanlarda baskın olmasa da şehirde yerleşik halde yaşayan halk tarafından yerlilik-yabancıklık, kentlilik-köylülük bağlamında bir ayrımcılığa tabii tutulduklarını ve bunu anlayamadıklarını ancak zamanla daha ılımlı bir durumun oluştuğunu belirtmektedirler. Köyden kente göç etmek zorunda kalan insanlar ilk zamanlarda ciddi sıkıntılar ve travmalar yaşamış olsa da artık şehir hayatına alıştıklarını ve bundan memnun olduklarını ve köylerine mevsimlik, kısa süreli ikametler dışında yerleşmeyi ve tersine bir göçü düşünmemektedirler

Şehir merkezinde asırlardır yaşayan ve yerlilik, kentlilik kimliğiyle bir varoluş gösteren halk ise köyden göç edenlerin şehir hayatını ve kültürünü bozduğunu çeşitli örneklerle anlatmaktadırlar. Tefeciliğin dahi köyden göç edenlerle oluşan olgu olduğunu ve bunun birçok ailenin zararlar görmesine ve ciddi toplumsal yaralar oluşturduğu somut örneklerle açıklamaktadırlar. O dönem ailelerin çocukları üzerinde yeterli kontrole sahip olmadıkları veya olamadıkları gözlenen bir gerçek olmuştur

Düğünlerde de yalnızca klasik şarkılar eşliğinde çekilen halayların da köy boşaltmaları sonucunda siyasi şarkılar eşliğinde de çekilmeye başlanması da toplumsal değişime küçük bir örnek olarak verilebilir. Taziyelerde kadın ve erkeklerin ayrı şekilde toplanmaları söz konusu iken siyasi argümanlarla taziyelerin bir araya getirilmeye çalışıldığı ve parti yöneticiliğinde bulunan kadınların erkeklerin bulunduğu camii taziye evlerine rahatlıkla girip çıktığı da gözlenen bir durum olmuştur. Bu durumların altyapısını popülasyon anlamında, köyden kente göç etmek zorunda kalıp mağdur edilmiş bir kesimin içindeki baskı durumunun dışa vurumu şeklinde gerçekleşmiştir.

Bunun yanı sıra belli bir saatten sonra Avrupa üzerinden yayın yapan sözde yetişkin ahlaksız kanallarının da ahlaki boyutta toplumun birçok kesimine zararları olduğu gibi elbette bu göç etmek zorunda

kalan bu bireylerin üzerindeki etkilerinin de ailede kontrol eksikliğiyle daha vahim derecede olduğu gözlemlenen bir gerçektir.

Tabii ki göç eden köylülerin bir kısmı köy yaşamında da istenilen anlamda ciddi bir ahlak ve kültüre sahip değilken bunların şehir hayatına büyük bir fayda getireceğinden söz etmek mantıksız olur. Zaten şehir hayatında da problem oluşturan bu belli bir azınlıktaki kesim olmuştur. Fakat köy hayatında da çok medeni, üretici bir yaşantıya sahip olup ta şehre göç ettikten sonrada aynı ahlak ve kültür üzere devam eden ve şehirde gösterdiği yetenek ve çabasıyla gerek kalifiye eleman anlamında gerekse de ticari hayata kazandırdığı ivmeyle ve menkul ve gayrimenkul alımlarıyla şehir hayatına faydalı olanlarda halen bu şehirde yaşamakta ve bilinmektedir.

Bireyin kentin yerleşik nüfusu ve örgütlü yaşam içinde yer almasının artması ile birlikte de kentleşme hızlanmaktadır. Kentleşme süreci hızlandıkça, bütünleşme de artmaktadır. Bu süreç içerisinde kente göçen köylüler zaman içerisinde kentleşmekte ve kendine özgü davranış ve yapıları benimsemektedir. Kentleşmenin iki yönü bulunmaktadır; ekonomik yönden kentleşme ve sosyal yönden kentleşmedir. Ekonomik yönden kentleşme; bireyin geçimini tamamen kente özgü işlerle sağlıyor olmasıdır. Sosyal yönden kentleşme ise; kır kökenli insanın çeşitli konularda kentlere özgü tavır ve davranış biçimlerini, sosyal ve tinsel değer yargılarını benimsemesidir (Şen, 2014:249)

Şehirde yerli olarak bilinen halkın cüzi bir kısmının bilinçaltında köylerinden göç eden köy halkını kabullenememe halen mevcut olup, köy halkının da çok cüzi bir kısmında da şehrin birçok imkânından zamanında ve yeterince yararlanamamanın müsebbibi olarak şehrin yerli halkını görme bilinçaltında varlığını devam ettirmektedir. Sanırım bazı şeylerin istenilen ideal hale gelmesi ve tam bir bütünleşme ve kaynaşma biraz daha zaman istiyor.

Köyünde geleneklerin oluşturmuş olduğu çizgilerin içinde yaşayan insanların yeni yaşam yeri onlara istemedikleri kadar özgürlük sunmakta ve geleneklerden uzaklaşan insanlar kural ve kanun tanımaz suçlular haline gelebilmektedirler. Çocuk suç oranları her geçen gün artmaktadır. Sosyologlar göçün insanlar üzerinde bıraktığı etkinin izlerinin 40 yıl sonra bile görüleceğine dikkat çekmektedirler (Ceylan, 2012:5).

Köy boşaltma hadiselerinden uzun bir zaman geçtikten sonra ancak Ak Parti döneminde çıkarılabilen 5233 sayılı kanun geçte olsa insanların zararlarını telafi, yaralarına merhem ve yaşam standartlarının daha iyi olmasında ve köy halkının şehir hayatıyla ve halkıyla kaynaşması anlamında iyi bir etki sağlamıştır.

5233 sayılı Terör Ve Terörle Mücadeleden Doğan Zararların Karşılınması Hakkındaki Kanun: Kanun TBMM tarafından 17 Temmuz 2004 tarihinde 5233 Kanun Numarasıyla kabul edildi. 27 Temmuz 2004 tarihinde 25535 sayılı Resmi gazetede yayınlanarak yürürlüğe girdi. Kanunun 6. Maddesine istinaden, Bakanlar Kurulu 04 Ekim 2004 tarih 2004/7955 Kararı gereği Terör Ve Terörle Mücadeleden Doğan Zararların Karşılınması Hakkındaki Yönetmeliği kabul ederek 20 Ekim 2004 tarih ve 25619 sayılı resmi gazetede yayınlanarak yürürlüğe girdi. Kanunun Temel amacı terör eylemleri veya terörle mücadele kapsamında yürütülen faaliyetler nedeniyle maddî zarara uğrayan kişilerin, bu zararlarının karşılanmasına ilişkin esas ve usulleri belirlemektir. Kanun hiç kuşkusuz Türk İdare Hukukunda önemli bir yapıtaş ve milat niteliğinde düzenleyici işlemdir. Olağanüstü hal sürecinde yaşanan sorunları tamir etmek ve bu anlamda ortaya çıkan mağduriyetleri adli ya da idari hukuk mekanizmaları yerine doğrudan idari süreç içerisinde daha kısa sürede bitirebilmek ve gerek Türkiye'nin AB üyeliği ve gerekse Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinde açılan davalar açısından atılmış önemli bir adımdır. Hendeklerin temizlenmesinde yaşanan mağduriyetler ve münferit gerçekleşen terör eylemlerinde oluşan mağduriyetlerin giderilmesi için çok önemli bir imkân sağlamıştır (Dündar, 2017:4).

Devletin bu hadiselerden ders çıkarmış olması ve sosyal devlet anlayışını kendisinde pekiştirmiş olmasından kaynaklanan bir refleksle 2016 yılında Doğu ve Güneydoğu'da meydana getirilen hendek terörü olarak bilinen hadiseler sebebiyle oluşan göç olaylarında halka ulaşım mağduriyetlerini gerek psiko-sosyal gerekse ekonomik olarak giderme yönünde erken davranması ve çalışmaları çok ciddi olarak sahada yürütmesi takdire şayan olmuştur.

Aile ve Sosyal Politikalar Müdürlüğünün gerek psiko-sosyal destek hizmetler gerek nakdi yardımlar, kira yardımları dahil ayrıca gıda yardımlarıyla üstün hizmetler gerçekleştirilmiştir. (<https://hakkari.aile.gov.tr> 04.04.2019)

Hakkâri ili Yüksekova ilçesinde bölücü terör örgütünce gerçekleştirilen hendek terörü sonrası zararların giderilmesi noktasında çok etkin davranılmış zararların giderilmesi noktasında keşif çalışmaları hızlıca bitirilmiş ödemelerin erken yapılabilmesi için gerekli tüm hassasiyet gösterilmiştir.

1990'lı yılların travmasının benzeri günümüzde 2000'li yıllarda sosyal devlet anlayışının gereği zamanında ve etkin olarak yerine getirildiği için yaşanmamıştır. Yerleşik halkın göç eden kişilere karşı yardımlaşma ve dayanışma da daha etkin olduğu ve empati ile daha ılımlı yaklaşım gösterdiği de ayrıca gözlenmiştir.

Sonuç

Küreselleşmeden bahsederiz bu zamanın bir hükmü olarak yani dünyanın bir yumurta misal küçülmesi ele avuca sığacak bir hale gelmesi bu durum belki de farklı toplum ve toplulukları birbirine yakınlaştırarak insanlığı başladığı yere birliğe doğru yaklaştırabilir kesretten vahdete ulaşmada bir vesile olabilir. Fakat küreselleşme dediğimiz vakıa daha çok para sosyal anlamda (aynı mekânı paylaşmadan) gerçekleşmektedir. Küreselleşmenin sosyal anlamda da sağlıklı ve kaliteli gerçekleşmesinin yolu bireysel ve toplumsal mekan değişiklikleriyle

yani göç hareketliliği ile sağlanabilir; bu durum ister mevsimlik çalışma veya seyahat olsun isterse de genel bir mekan değişikliği olsun.

Şehir merkezi ve toplumu 1990'larda oluşan zorunlu göçe hazırlıksız olarak maruz kaldığı için gerek kentsel altyapı olsun üstyapı olsun gerekse ekonomik olarak işsizlikle beraber gelen kent yoksulluğunun giderilmesi anlamında olsun çeşitli alanlarda yetersiz kalmıştır. Sosyo-kültürel anlamda da şehrin kadim mirasının yetersiz kalmasının ana nedeni, modernizmin de etkisiyle kültürel mirasın nesilden nesile çok güçlü bir şekilde aktarılamamış olmasıdır. Hakkâri özelindeki yeni nesillerin aktörler anlamında, şehrin kadim kültüründen de faydalanarak pozitif anlamda mirasa sahip çıkarak devletin şefkatli yardımıyla birlikte STK'ların da aktif iş birliğiyle yeni bir toplum inşasını da ideal anlamda gerçekleştirebilecek enerjiye sahip olduğu ancak bunun gerçekleşmesi için zaman kaybedilmeden mevcut topluma enjekte edilmiş olan sosyo - kültürel sentetik kodların organik olanlarıyla değiştirilerek yeni bir içtimai insanın temelleri sağlıklı bir şekilde atılmalıdır.

Bu konuda devletin ciddi anlamda sahiplenerek, mümkün olduğunca erken bir şekilde terörü bitirerek özellikle yeraltı zenginliğinin bir an önce en iyi bir şekilde değerlendirilebildiği gibi, aynı zamanda özellikle hayvancılık alanının da geliştirilerek ekonomik gelişmeyle beraber kent yoksulluğunun da bitirilerek ciddi bir sosyal bütünleşmenin tüm şehirde ve ilde sağlanması çok büyük bir önem arz etmektedir. Toplum olarak bizlere düşen görev de, göçlerle oluşan sosyo-kültürel dengesizliklerin azaltılarak sosyal denge ve bütünleşme içerisinde bireyin ve toplumun tekâmülüne iyi bir şekilde katkı sağlamaktır.

KAYNAKÇA

- ADIGÜZEL, Y., **Göç Kentleşme ve Aidiyet Ekseninde Esenler'i Anlamak**, 2012.
- ALBAYRAK, A, "Bir Medeniyet Kuramcısı Olarak İbn Haldun", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 9, Cilt: 9, 2000.

ATEŞ, F, UTKAN,T, “İbn Haldun’a Göre Toplum ve Şehir-Society and City Acorting to Ibn Khaldun”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi-The Journal of International Social Research**, Cilt: 10 Sayı: 53 Volume: 10 Issue: 53, 2017.

Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu’dan Terör Nedeniyle Göç eden Ailelerin Sorunları**, Bilim Serisi-115, 1998.

CEYLAN, Y, “Zorunlu Göç ve Suç İlişkisi (Muş İli Örneği)”, **Akademik Bakış Dergisi**, Sayı:32, 2012.

DEMİREL, D, “Farabi’nin İdeal Devleti: Erdemli Şehir, **Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi**, Cilt: 7, Sayı: 1, s. 358-369, 2014.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Boşaltılan Yerleşim Birimleri Nedeniyle Göç Eden Yurttaşlarımızın Sorunlarının Araştırılarak Alınması Gereken Tedbirlerin Tespit Edilmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu Raporu, (10/25) 14.01.1998

DÜNDAR, E, Basılmamış Tezsiz Yüksek Lisans Tezi, Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2017.

GÜREŞÇİ, E, “Köyden Kente Göçün Köydeki ve Kentteki Yansımaları, Akpınar Köyü Üzerine Bir Değerlendirme, **Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi**, Cilt:2, Sayı:2, 2010.

KAYA, F., “Hakkâri İlinin İdari Coğrafya Analizi”, **International Journal of Social Science**, Doi number: <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS3202> Number: 41, p. 79-99, 2015.

ŞEN, M., “Türkiye’de İç Göçlerin Neden ve Sonuç Kapsamında İncelenmesi”, **Çalışma ve Toplum Dergisi**, Sayı:1, 2014.

5233 Kayılı Terör Ve Terörle Mücadeleden Doğan Zararların Karşılansması Hakkındaki Kanun

<http://acikerisim.hakkari.edu.tr:8080/xmlui/handle/123456789/208>
E.T. 04.04.2019

<http://www.hakkarikulturturizm.gov.tr> E.T. 04.04.2019

<http://istanbul.mazlumder.org/tr/main/yayinlar/yurt-ici-raporlar/3/mazlumder-goc-raporu-dogu-ve-guneydoguda-ic-g/1125>
E.T. 04.04.2019

<https://www.harita.gov.tr/u-23-turkiye-mulki-idare-sinirlari.html> E.T.
04.04.2019

<http://www.hakkariozelidare.gov.tr> E.T. 04.04.2019

<http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=kategorist>
E.T. 04.04.2019

<https://hakkari.aile.gov.tr> E.T. 04.04.2019

HAKKÂRİ İLİNİN SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMASINDA HAYVANCILIK SEKTÖRÜNÜN YERİ VE ÖNEMİ

Emin Ertan GÖKHAN*
Mehmet Saltuk ARIKAN**

ÖZET

Türkiye’de hayvancılığın yoğun şekilde yapıldığı bölgelerin başında Doğu Anadolu Bölgesi gelmektedir. Bu bölgenin önemli illerinden birisinde Hakkâri olmakla birlikte ilde; hayvancılığa elverişli geniş meraların varlığı, küçükbaş ve büyükbaş hayvancılığı ön plana çıkarmaktadır. Bu çalışmada, 2017 yılı verileri ile Hakkâri ili özelinde hayvancılık sektörünün mevcut yapısı ve karşılaşılan problemler ana hatlarıyla ortaya konularak, yapılan değerlendirmeler doğrultusunda kaynakların daha rasyonel kullanımını sağlayacak ve hayvansal üretimde verimliliği artıracak bazı çözüm önerileri üzerinde durulmuştur. Çalışma kapsamında Hakkâri ilinde hayvancılık sektöründeki üretim dallarının mevcut durumu analiz edilmiştir. 2017 yılına ait hayvansal üretim verileri, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), Tarım ve Orman Bakanlığı (TOB), Hakkâri İl Tarım ve Orman Müdürlüğü gibi kurumların istatistik, yayın ve raporları ile mevcut literatürden temin edilmiştir. Bulgular özelliklerine göre ortalama ve yüzde dağılım şeklinde sunulmuştur. Söz konusu dönem içerisinde yaklaşık 43.959 baş büyükbaş hayvan varlığının %32,51’i yerli ırklardan, %67,49’u kültür ırkı ve melez hayvanlardan oluştuğu tespit edilmiştir. Yaklaşık 706.351 baş küçükbaş hayvan varlığının %77,71 koyun ve

* Dr. Öğr. Üyesi, Fırat Üniversitesi Veteriner Fakültesi, Hayvan Sağlığı Ekonomisi ve İşletmeciliği Anabilim Dalı, eegokhan@firat.edu.tr.

** Dr. Öğr. Üyesi, Fırat Üniversitesi Veteriner Fakültesi, Hayvan Sağlığı Ekonomisi ve İşletmeciliği Anabilim Dalı, msarikan@firat.edu.tr.

%22,29'u ise keçiden oluşmaktadır. Büyükbaş hayvancılık işletmelerinin %86,18'i 1-20 baş hayvan kapasitesine sahip olduğundan işletmelerin küçük ölçekte olması diğer taraftan hayvancılığa dayalı sanayinin ilde sınırlı düzeyde olması gibi nedenlerle mevcut hayvansal üretim potansiyelinden yeterince yararlanılamamaktadır. Nitekim küçük ve örgütsüz hayvan üreticileri pazarlama zincirinin uzamasına, dolayısıyla pazarlama maliyetlerinin yükselmesine neden olmaktadır. Hakkâri ilinde hayvansal üretimde verimlilik düzeylerinin istenilen seviyenin altında olduğu tespit edilmiştir. 2017 yılı itibariyle sağımı yapılan 20.930 baş sığırdan 41.429 ton süt elde edilerek hayvan başına ortalama verimliliğin 1.979 lt olduğu diğer taraftan koyun ve keçilerde ise ortalama süt veriminin sırasıyla 65 ve 101 lt düzeyinde gerçekleştiği hesaplanmıştır. Sonuç olarak hayvansal üretime dayanan bölge ekonomisinde sanayi ve hizmetler sektörü yeterince gelişemediğinden, organik hayvansal ürün değerinin markalaşma ile yükseltilmesi, hayvansal üretim artışıyla sağlanabilecek istihdam ve gelir fırsatları ilin sürdürülebilir kalkınmasında önem arz etmektedir. Hakkâri ili ve çevresinde hayvancılık işletmelerinde işletme ölçeklerinin artırılması, yem bitkileri üretiminin özendirilmesi, mera tahribatının engellenmesi, organize üretim modellerinin etkin şekilde hayata geçirilmesi, son yıllarda yaygınlaşan hayvancılıkta teşvik ve yatırım programı destekleri gibi uygulamaların il ve bölge koşulları da göz önüne alınarak üretim ve verimliliği artırıcı şekilde yeniden düzenlenmesi büyük önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hakkâri, Hayvansal üretim, Hayvancılık sektörü, Sürdürülebilir kalkınma.

THE ROLE AND IMPORTANCE OF THE LIVESTOCK SECTOR IN SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF HAKKARI PROVINCE

ABSTRACT

The Eastern Anatolia Region is one of the regions where animal husbandry is carried out intensely in Turkey. Hakkâri is important provinces of this region and the presence of large meadows suitable for livestock breeding in the province brings large and small ruminant breeding into the forefront. In this study, the current structure of the livestock sector in Hakkâri province with 2017 year data and the problems encountered have been outlined and in line with the assessments made, some solutions that will ensure more rational use of resources and that will increase productivity in animal production have been set out. Animal production data for 2017 from Turkey Statistical Institute (TSI), Agriculture and Forestry Ministry (AFM) such as Hakkâri Directorate of Provincial and Forestry (HDPF) with publications and reports were obtained utilizing the available literature. The results were presented as mean and percentage distribution according to their characteristics. It was determined that in the said period, about 43.959 cattle was composed of domestic (32,51 %) and of cultivated breed of hybrid animals (67,49 %). Approximately, 706.351 small animal consisted of sheep (77,71 %) and of goats (22,29%). 86.18 % of cattle breeding enterprises had the capacity of 1-20 animals. The existing animal production potential can not be sufficiently utilized due to the fact that the enterprises are small scaled and the industry based on livestock is limited in the province. Hence, small and unorganized animal producers cause the marketing chain to grow, and thus the marketing costs to increase. It was determined that productivity levels in terms of animal production were below the desired level in Hakkâri province. It was calculated that, as of 2017, 41,429 tons of milk were obtained from a total of 20,930 cattle milked and average productivity per animal was around 1.979 liters. On the other hand, average milk production in sheep and goats were 70 and 109 liters respectively. In conclusion, since the industry and service sectors in the regional economy based

on animal production could not develop sufficiently, the value of organic animal product is increased by branding, employment and income opportunities that can be achieved by increasing animal production are important in the sustainable development of the province. Increasing the scale of enterprises in and around Hakkâri province in terms of livestock enterprises, encouraging the production of feed crops, prohibiting pasture destruction, putting organized production models into practice in an effective manner, rearranging the implementations such as livestock incentives and investment program supports that have become widespread in recent years in a way to increase the production and productivity by taking into account the provincial and regional conditions have great importance.

Key Words: Hakkâri, Animal Production, Livestock Sector, Sustainable Development

GİRİŞ

Türkiye'nin en sarp ve dağlık yörelerinden biri olan Hakkâri il merkezinin denizden yüksekliği 1.720 m'dir. Doğu Anadolu Bölgesinde bulunan il, güneyden Irak; doğudan İran toprakları; kuzeyden Van'ın Başkale, Gürpınar ve Çatak; batıdan Siirt'in Pervari ve Şırnak; güney batıdan Mardin'in Silopi ilçeleriyle çevrilidir. Hakkâri ili 7.179 km²'lik yüzölçümü ile büyüklük bakımından Türkiye'nin 48. ili olup, ülke yüzölçümünün %0.92'sini oluşturmaktadır (TÜİK, 2010). Hakkâri'de 7.179 km² ilin toplam alanların sadece 596 km² kısmı tarım alanı olarak kullanılmaktadır (Koday, 2006).

2018 yılı TÜİK verilerine göre 286.470 olan il nüfusu, büyüklük sıralamasında 63. sırada yer almakta olup, ülke nüfusunun da (82003882) %0.34'sını oluşturmaktadır. Aynı yılın verilerine göre Türkiye'de nüfus yoğunluğu ortalama 107 kişi/km² iken bu değer Hakkâri ilinde 40 kişi/km² (TÜİK, 2017).

2017 yılı verilerine göre Hakkâri ilinin Türkiye gayrisafi yurtiçi hasılasındaki payı %0.15'dir (TÜİK, 2016). 2013 yılı TÜİK verilerine göre Hakkâri ili %11.7'lik işsizlik oranı ile ülke genelinde 12. sırada, %45.2'lik işgücüne katılım oranı ile 71. sırada ve %39.9'luk istihdam oranı ile 73. sırada yer almaktadır (TÜİK, 2014).

İl topraklarının büyük bir kısmının bozkır ve dağlarla kaplı ve dağlarında yükseltilerinin fazla olmasından dolayı yöre insanı, ekonomik bakımdan hayvancılığa bağımlı hale gelmiştir (Kaya, 2007). Hakkâri'de sınırlı miktarda ekilebilir tarım arazisi olduğundan yüzyıllardan beri yöre halkının temel geçim kaynağı hayvancılık olmuştur. Son yıllara kadar Türkiye'nin en büyük küçükbaş hayvan potansiyelinin bulunduğu ilde halk yarı göçebe bir hayat tarzı yaşamaktadır (TÜİK, 2010). Bölgenin küçükbaş hayvan yetiştiriciliği bakımından en belirgin özelliği ise geniş ve zayıf mera alanlarına sahip olmasıdır (Aşkın ve ark., 1996).

Hayvancılık, halkın geçim kaynakları içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. Ancak şehrin gelişme, kalkınma potansiyeline ve atıl vaziyette kalan kaynaklarına göre hayvancılık sektörü de diğer sektörler gibi yeteri kadar gelişme kaydedememiştir (Güney, 2014).

İlde hayvansal üretim; büyük ve küçükbaş hayvancılık, arıcılık ve az sayıda balıkçılık ve ipek böceği yetiştiriciliğinden oluşmaktadır. Bu çalışmada, 2004-2017 yılları arasındaki dönemde Hakkâri ili özelinde hayvancılık sektörünün mevcut yapısı ve karşılaşılan problemler ana hatlarıyla ortaya konularak, yapılan değerlendirmeler doğrultusunda kaynakların daha rasyonel kullanımını sağlayacak ve hayvansal üretimde verimliliği artıracak bazı çözüm önerileri üzerinde durulmuştur.

YÖNTEM

Çalışma kapsamında Hakkâri ilinde hayvancılık sektöründeki üretim dallarının mevcut durumları analiz edilmiştir. 2017 yılına ait hayvansal üretim verileri, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), Tarım ve Orman Bakanlığı (TOB), Hakkâri İl Tarım ve Orman Müdürlüğü gibi kurumların istatistik, yayın ve raporları ile mevcut literatürden temin edilmiştir. Bulgular hayvancılık sektörünün özelliklerine göre tablolarla ortalama ve yüzde dağılım şeklinde sunulmuştur.

BULGULAR

Hakkâri ilinin hayvancılık sektörünü oluşturan büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık, balıkçılık, su ürünleri yetiştiriciliği ve arı yetiştiriciliği faaliyetleri aşağıda başlıklar halinde incelenmiştir.

Büyükbaş Hayvancılık

İlde büyükbaş hayvan yapısı incelendiğinde, yerli, melez ve saf kültür büyükbaş hayvanlardan oluştuğu görülmektedir. Hatay ilinde 2004-2017 yılları arasında büyükbaş hayvan varlığı Tablo-1'de sunulmuştur (TÜİK, 2018).

Tablo 1: Hakkâri ilinde büyükbaş hayvan varlığı (2004-2017)

Yıllar	Saf Kültür	Yüzde (%)	Kültür Melezi	Yüzde (%)	Yerli	Yüzde (%)	Toplam	Endeks
2004	3201	5,52	29317	50,58	25443	43,90	57961	100,00
2005	1084	1,88	24377	42,28	32189	55,84	57650	99,46
2006	1127	2,81	12528	31,27	26407	65,92	40062	69,12
2007	1185	3,08	13380	34,77	23918	62,15	38483	66,39
2008	818	2,70	10774	35,58	18692	61,72	30284	52,25
2009	659	3,11	6395	30,19	14128	66,70	21182	36,55
2010	1265	4,95	9818	38,38	14496	56,67	25579	44,13
2011	2881	8,98	11167	34,80	18037	56,22	32085	55,36
2012	3134	9,34	11421	34,04	18998	56,62	33553	57,89
2013	3611	10,96	12345	37,46	16995	51,58	32951	56,85
2014	7067	20,38	12489	36,01	15122	43,61	34678	59,83
2015	3638	11,33	16111	50,16	12371	38,51	32120	55,42
2016	4043	12,42	16446	50,51	12073	37,08	32562	56,18
2017	4100	9,75	25695	61,10	12261	29,15	42056	72,56

* TÜİK, 2018

Tablo-1 incelendiğinde Hakkâri ilinde büyükbaş hayvan varlığının 2004-2017 yılları arasında azaldığı görülmektedir. 2017 yılında mevcut hayvan varlığının ırklara göre dağılımına bakıldığında ise; %9,75'i saf kültür ırkıdan, %61,10'u melez ırklardan ve %29,15'i ise yerli ırk hayvanlardan oluştuğu görülmektedir.

Hakkâri ilinde mevcut büyükbaş hayvanların %54,26'sı sağmal hayvanlardan oluşmaktadır. Hakkâri ilinde 2004-2017 yılları arasında sağmal hayvan varlığı Tablo-2'de sunulmuştur.

Tablo 2: Hakkâri ilinde sağmal hayvan varlığı (2004-2017)

Yıllar	Saf Kültür	Yüzde (%)	Kültür Melezi	Yüzde (%)	Yerli	Yüzde (%)	Toplam	Endeks
2004	991	4,05	10478	42,81	13004	53,14	24473	100,00
2005	144	0,56	11185	43,52	14372	55,92	25701	105,02
2006	497	2,47	5587	27,81	14005	69,71	20089	82,09
2007	563	2,78	6595	32,57	13092	64,65	20250	82,74
2008	490	2,54	6894	35,71	11920	61,75	19304	78,88
2009	417	2,85	4095	27,98	10123	69,17	14635	59,80
2010	826	4,95	5214	31,28	10631	63,77	16671	68,12
2011	1587	8,72	5345	29,36	11270	61,92	18202	74,38
2012	1707	8,91	5265	27,49	12181	63,60	19153	78,26
2013	1909	10,38	5775	31,41	10700	58,20	18384	75,12
2014	3838	18,14	6034	28,53	11281	53,33	21153	86,43

2015	1829	10,08	7623	42,03	8686	47,89	18138	74,11
2016	2023	11,18	7733	42,73	8341	46,09	18097	73,95
2017	2080	9,94	11204	53,53	7646	36,53	20930	85,52

* TÜİK, 2018

Tablo-2 incelendiğinde Hakkâri ilinde sağmal hayvan varlığının 2004-2017 yılları arasında %15 oranında azaldığı görülmektedir. 2017 yılında mevcut sağmal hayvan varlığının ırklara göre dağılımı ise; %9,94'ü saf kültür ırkından, %55,53'ü melez ırklardan ve %36,53'ü ise yerli ırk hayvanlardan oluştuğu görülmektedir.

Sağmal hayvanlardan elde edilen inek sütü miktarı Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3: Hakkâri ilinde inek sütü üretim miktarı (ton)

Yıllar	Saf Kültür	Yüzde (%)	Melez Irk	Yüzde (%)	Yerli Irk	Yüzde (%)	Toplam	Endeks
2004	2824	7,17	23890	60,67	12663	32,16	39377	100,00
2005	410	1,03	25502	63,90	13995	35,07	39907	101,35
2006	1416	5,10	12738	45,83	13637	49,07	27792	70,58
2007	1605	5,46	15037	51,16	12748	43,38	29389	74,64
2008	1397	4,86	15718	54,73	11607	40,41	28722	72,94
2009	1188	5,83	9337	45,81	9857	48,36	20382	51,76
2010	2354	9,57	11888	48,34	10352	42,09	24594	62,46
2011	4523	16,34	12187	44,02	10974	39,64	27684	70,30
2012	4865	16,93	12004	41,78	11861	41,28	28730	72,96
2013	5441	18,74	13167	45,36	10419	35,89	29027	73,72
2014	10938	30,66	13758	38,56	10985	30,79	35681	90,61
2015	5213	16,79	17380	55,97	8458	27,24	31051	78,86
2016	5766	18,29	17631	55,94	8122	25,77	31519	80,04
2017	5928	14,31	28055	67,72	7445	17,97	41429	105,21

* TÜİK, 2018

Tablo 3 incelendiğinde Hakkâri ilinde inek sütü üretiminin 2004-2017 yılları arasında %5,21 oranında arttığı görülmektedir. 2017 yılında mevcut inek sütü miktarının ırklara göre dağılımı ise; %14,31'i saf kültür ırkından, %67,72'si melez ırklardan ve %17,97'si ise yerli ırk hayvanlardan elde edildiği görülmektedir.

İşletme ölçekleri açısından bir değerlendirme yapıldığında ise; ilde faaliyet gösteren Damızlık Sığır Yetiştiricileri birliğine üye 275 işletmenin %86,18'i 10-20 baş, %13,09'u 21-50 baş ve %0,73'ü (2 işletme) 51-100 baş sağmal hayvan kapasitesine sahiptir (TDSYMB, 2017).

2017 yılı itibariyle sağımı yapılan 20.930 baş sığırdan 41.429 ton süt elde edilerek hayvan başına ortalama verimliliğin 1.979 lt olduğu hesaplanmıştır. Irklara göre hayvan başına ortalama süt verimi değerlendirildiğinde ise; saf kültür ırklarında 2.850 lt, melez ırklarda, 2.504 lt ve yerli ırk hayvanlarda ise 974 lt olduğu tespit edilmiştir.

Küçükbaş Hayvancılık

Hakkâri ilinde küçükbaş hayvan yapısı incelendiğinde, koyunlarda yerli ırk, keçilerde ise kıl keçisi yetiştiriciliği yaygın olarak yapılmaktadır. Hakkâri ilinde 2004-2017 yılları arasında küçükbaş hayvan varlığı Tablo-4'de sunulmuştur.

Tablo 4: Hakkâri ilinde küçükbaş hayvan varlığı (2004-2017)

Yıllar	Koyun	Yüzde (%)	Keçi	Yüzde (%)	Toplam	Endeks
2004	549914	81,38	125861	18,62	675775	100,00
2005	560400	81,41	127936	18,59	688336	101,86
2006	707468	69,15	315653	30,85	1023121	151,40
2007	666050	65,98	343473	34,02	1009523	149,39
2008	435920	71,14	176831	28,86	612751	90,67
2009	439397	75,94	139224	24,06	578621	85,62
2010	446854	76,67	136010	23,33	582864	86,25
2011	325167	76,48	100004	23,52	425171	62,92
2012	340314	73,81	120737	26,19	461051	68,23
2013	570978	80,28	140291	19,72	711269	105,25
2014	585248	79,79	148267	20,21	733515	108,54
2015	675684	80,78	160731	19,22	836415	123,77
2016	592420	78,20	165137	21,80	757557	112,10
2017	548886	77,71	157465	22,29	706351	104,52

* TÜİK, 2018

Tablo 4 incelendiğinde; Hakkâri ilinde küçükbaş hayvan varlığının 2004-2017 yılları arasında %4,52 oranında arttığı görülmektedir.

İncelenen dönemde küçükbaş hayvan varlığında artışın ana sebebinin ilde keçi yetiştiriciliğinin artmasından kaynaklandığı söylenilebilir. 2017 yılında mevcut hayvan varlığının türlere göre dağılımına bakıldığında ise; 706.351 baş küçükbaş hayvan varlığının %77,71'i koyun ve %22,29'u ise keçiden oluştuğu görülmektedir.

Hakkâri ilinde mevcut küçükbaş hayvanların %60,22'sinden süt üretilmektedir. Hakkâri ilinde 2004-2017 yılları arasında sağmal küçükbaş hayvan varlığı Tablo-5'de sunulmuştur.

Tablo 5: Hakkâri ilinde sağmal küçükbaş hayvan varlığı (2004-2017)

Yıllar	Koyun	Yüzde (%)	Keçi	Yüzde (%)	Toplam	Endeks
2004	111316	74,31	38492	25,69	149808	100,00
2005	112089	75,10	37156	24,90	149245	99,62
2006	211957	68,52	97382	31,48	309339	206,49
2007	234534	69,35	103641	30,65	338175	225,74
2008	114615	64,71	62500	35,29	177115	118,23
2009	111962	68,63	51176	31,37	163138	108,90
2010	131829	72,49	50025	27,51	181854	121,39
2011	189194	82,35	40550	17,65	229744	153,36
2012	186381	79,50	48066	20,50	234447	156,50
2013	264235	79,95	66268	20,05	330503	220,62
2014	304565	77,15	90214	22,85	394779	263,52
2015	292758	77,34	85800	22,66	378558	252,70
2016	313820	76,16	98211	23,84	412031	275,04
2017	329237	77,40	96123	22,60	425360	283,94

* TÜİK, 2018

Tablo-5 incelendiğinde Hakkâri ilinde sağmal küçükbaş hayvan varlığının 2004-2017 yılları arasında %183,94 oranında arttığı görülmektedir. 2017 yılında mevcut sağmal hayvan varlığının türlere göre dağılımı ise; %77,40'ı koyunlardan, %22,60'ı ise keçilerden oluştuğu görülmektedir.

Sağmal hayvanlardan elde edilen süt miktarı Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 6: Hakkâri ilinde küçükbaş hayvan sütü üretim miktarı (ton)

Yıllar	Koyun	Yüzde (%)	Keçi	Yüzde (%)	Toplam	Endeks
2004	7247	65,00	3902	35,00	11149	100,00
2005	7297	65,96	3767	34,04	11063	99,24
2006	13798	58,29	9872	41,71	23670	212,31
2007	15268	59,24	10506	40,76	25774	231,19
2008	7461	54,08	6336	45,92	13797	123,76
2009	7289	58,42	5188	41,58	12476	111,91
2010	8582	62,86	5071	37,14	13653	122,46
2011	12317	74,98	4111	25,02	16427	147,35
2012	12133	71,35	4872	28,65	17006	152,54
2013	17202	71,92	6718	28,08	23919	214,55
2014	19827	68,44	9145	31,56	28972	259,87
2015	19059	68,66	8698	31,34	27756	248,96
2016	20430	67,24	9956	32,76	30385	272,55
2017	21433	68,75	9744	31,25	31177	279,65

* TÜİK, 2018

Tablo 6 incelendiğinde Hakkâri ilinde küçükbaş hayvanlardan elde edilen süt üretiminin 2004-2017 yılları arasında %179,65 oranında arttığı görülmektedir. 2017 yılında küçükbaş hayvanlardan elde edilen süt miktarının türlere göre dağılımı ise; %68,75'i koyunlardan, %31,25'inin keçilerden elde edildiği görülmektedir.

2017 yılı itibariyle sağımı yapılan 425.360 küçükbaş hayvandan 31.177 ton süt elde edilerek hayvan başına ortalama verimliliğin 73.30 lt olduğu hesaplanmıştır. Türlerine göre hayvan başına ortalama süt verimi değerlendirildiğinde ise; koyunlarda 65 lt, keçilerde ise 101 lt olduğu tespit edilmiştir.

Su Ürünleri

Hakkâri ilinde iç sularda hem yetiştiricilik hem de avcılık faaliyetleri yürütülmektedir. Hakkâri ilinde 2006-2017 yılları arasında iç sularda avcılık ve yetiştiricilik yoluyla elde edilen su ürünleri miktarı Tablo-7'de sunulmuştur.

Tablo 7: Hakkâri ilinde su ürünleri miktarı (2006-2017)

Yıllar	Avcılık	Yüzde (%)	Yetiştiricilik	Yüzde (%)	Toplam	Endeks
2006	16	39,02	25	60,98	41	100,00
2007	11	28,95	27	71,05	38	92,68
2008	6	17,14	29	82,86	35	85,37
2009	4	8,89	41	91,11	45	109,76
2010	4	3,77	102	96,23	106	258,54
2011	3	1,34	235	98,66	238	580,98
2012	1	0,29	339	99,71	340	829,27
2013	2	0,80	248	99,20	250	609,27
2014	2	0,86	231	99,14	233	568,29
2015	1	0,57	173	99,43	174	424,39
2016	1	0,93	106	99,07	107	260,98
2017	1	0,47	211	99,53	212	517,07

* TÜİK, 2018

Tablo 7 incelendiğinde Hakkâri ilinde avcılık ve yetiştiricilik yoluyla elde edilen su ürünleri miktarı 2006-2017 yılları arasında 4 kat arttığı görülmektedir. 2017 yılında iç sulardan elde edilen su ürünleri miktarının %0,47'si avcılık yoluyla, %99,53'ü ise yetiştiricilik yoluyla elde edilmiştir.

Arıcılık

İlde arıcılık faaliyetleri incelendiğinde, il genelinde eski ve yeni kovan ile üretimin sürdürüldüğü görülmektedir. Hakkâri ilinde 2004-2017 yılları arasında kovan sayıları Tablo-8'de sunulmuştur.

Tablo 8: Hakkâri ilinde kovan varlığı (2004-2017)

Yıllar	Eski Tip	Yüzde (%)	Yeni Tip	Yüzde (%)	Toplam	Endeks
2004	1655	3,66	43550	96,34	45205	100,00
2005	6955	12,76	47550	87,24	54505	120,57
2006	875	1,86	46238	98,14	47113	104,22
2007	1350	2,21	59804	97,79	61154	135,28
2008	2322	3,13	71855	96,87	74177	164,09
2009	2395	2,42	96620	97,58	99015	219,04
2010	2120	2,23	92956	97,77	95076	210,32
2011	2470	2,56	94092	97,44	96562	213,61
2012	4975	4,03	118328	95,97	123303	272,76

2013	5947	4,77	118664	95,23	124611	275,66
2014	7658	6,10	117968	93,90	125626	277,90
2015	10876	6,53	155597	93,47	166473	368,26
2016	11438	7,76	136052	92,24	147490	326,27
2017	9981	6,85	135806	93,15	145787	322,50

* TÜİK, 2018

Tablo 8 incelendiğinde Hakkâri ilinin arıcılık alanında faaliyetlerinin 2004 ve 2017 yılları arasında arttığı söylenebilir. İlin kovan varlığının %93,15'ini yeni tip kovanların oluşturduğu görülmektedir. 2004 yılından 2017 yılına toplam kovan sayısı %222,50 artış göstermiştir.

İlde arıcılık faaliyetinde bulunun işletme sayısı 1041 olup bu işletmelerde üretilen bal üretim miktarı Tablo 9'da sunulmuştur.

Tablo 9: Hakkâri ilinde bal üretim miktarı (2004-2017)

Yıllar	Bal Üretimi (Ton)	Endeks
2004	526,7	100,00
2005	802,7	152,40
2006	761,207	144,52
2007	1039,048	197,28
2008	1351,17	256,54
2009	1775,206	337,04
2010	876,551	166,42
2011	1769,101	335,88
2012	1296,036	246,07
2013	1149,37	218,22
2014	1131,913	214,91
2015	1495,996	284,03
2016	1354,361	257,14
2017	1507,126	286,15

* TÜİK, 2018

Hakkâri ilinin bal üretim miktarını gösteren Tablo 9 incelendiğinde, ilin bal üretimi ilgili yıllar arasında dalgalı bir seyir gösterdiği görülmektedir. 2004 yılı baz alınarak yapılan değerlendirmede %335,88 ile 2011 yılında en yüksek üretim değerine ulaşılmıştır. 2017

yılında ise üretim 2004 yılına göre %186,15 oranında artış göstermiştir. Yaşanan bu değişikliklerin temelinde arı ölümleri başta olmak üzere iklim değişikliğinden kaynaklanan verim düşüşleri olduğu söylenebilir.

SONUÇ

Hakkâri ilinde hayvancılığa dayalı sanayi işletmelerinin yetersiz olması mevcut işletmelerin düşük kapasite ile çalışmalarına neden olarak maliyetlerin artmasına neden olmaktadır. Özellikle büyükbaş hayvancılık açısından bir değerlendirme yapıldığında; il merkezinde 1 adet süt işleme tesisinin olması diğer taraftan ilde bulunan 2 adet kombinanın Yüksekova ilçesinde bulunması ürünlerin pazarlama olanaklarını kısıtlamaktadır.

Hakkâri ili geniş mera alanları, su kaynakları ve iklim özellikleri bakımından küçükbaş hayvancılığa müsait bir ilimizdir. İlin toplam arazisinin %52'sini çayır ve meraların oluşturması, ilin coğrafi yapısının küçükbaş hayvancılığa elverişli olması, yem bitkisi ve buğday üretimi için uygun arazi yapısına sahip olması, hayvancılık için uygun iklim ve toprak yapısına sahip olması, yer altı ve yer üstü sulama kaynakları bakımından zengin olması, İran ve Irak gibi komşu ülkelere yakınlığı ile stratejik bir konuma sahip olması, doğal tıbbi aromatik bitki desenine sahip olmasından dolayı et tat ve aroma kalitesi bakımından üstün olması gibi öncelikler nedeniyle Hakkâri ili küçükbaş hayvan yetiştiriciliği için oldukça uygun bir ilimizdir (DAKA, 2012).

İl ve ilçelerde yetiştiriciliği yapılan başlıca koyun ırkları Akkaraman, akkaraman melezi, ivesi melezi ve morkaraman melezi olup az sayıda da norduz ve iran kökenli bir ırk olan hamdani koyunu yetiştirilmektedir. Keçi yetiştiriciliğinde ise kıl keçisi ve bunun melezleri bulunmaktadır (Yılmaz, 2016).

Hakkâri, Türkiye'nin en yüksek güneşlenme süresine sahip olan ilidir (DAKA, 2013). Yüksekova'da hayvancılık faaliyetleri 15 Nisan-15 Ekim tarihleri arasında kapsayan altı aylık süreçte hayvanlar çayır ve meralarda otlatılarak besin ihtiyacı karşılanmaktadır (Gökburun,

2018). Yüksekova ilçesinde küçükbaş hayvan yetiştiricilerinin hemen hemen tamamı (% 99.72) meradan yararlanmakta ve %94,3'ünün yayla olanağı bulunmaktadır. Bu durum küçükbaş hayvancılık için oldukça önemli olan ve Yüksekova'da geniş arazilerden oluşan meralardan yeterince yararlandığını göstermektedir. Ancak meralar için bir otlatma planı hazırlanmalı, meralarda aşırı otlatma, nitrat kirliliği gibi olumsuz sonuçların doğmaması için gerekli önlemler alınmalı, meralar için ıslah projeleri hazırlanarak hayata geçirilmelidir (Yılmaz, 2016).

Meraların verim ve vejetasyonu hakkında yeterli veriler bulunmamaktadır. Meraların vejetasyonunun yapılıp, bölgeler itibariyle hangisinin hangi vasıfta olduğu belirlenmelidir. Bölgelere göre mera yönetimi ve amenajman planları uygulanmalı (DAKA, 2012).

Mera potansiyeli ve mevcut kullanım kapasitesi göz önüne alındığında Hakkâri ili küçükbaş hayvan sayısının artırılabilceği il olarak öne çıkmaktadırlar. Küçükbaş hayvancılığın yapılmasına elverişli bölgelerde bu sektörün yaygınlaştırılması hedeflenmektedir (DAKA, 2013).

Koyunculuk gelirleri içinde en büyük payı mera sonu kuzu satışları oluşturur. Hakkâri ilinde koyun sütüne dayalı bir endüstri gelişmemiştir. Bir başka deyişle bu bölgedeki yetiştiricilik kârlılık kavramından çok, yararlılık kavramıyla açıklanabilir. Kimi koyunculuk işletmelerinin de hiç arazisi bulunmamaktadır (Bingöl, 2014).

Hakkâri ilinde koyunculuk yapan işletmelerde yürütülen bir çalışmada, işletme başına düşen aile işgücü potansiyeli yüksek olmakla birlikte bu potansiyelin %48,3'ünün kullanılmadığı diğer taraftan daha yüksek iş gücü kullanımı açısından işletmelerde ürün çeşitliliği, verimlilik, pazarlama altyapılarının iyileşmesi ve örgütlenme gibi önlemlerin alınması gerektiği vurgulanmıştır (Deniz, 2009).

Özelleştirme gerekçesiyle satılan hayvancılık tesisleri, işlenmesi ve pazara yönelmesi gereken ürünün kooperatifleşme ile organize edilememesi nedeniyle bölgede hayvancılık faaliyeti içinde oldukça önemli

olan koyunculuk üretim ve kültür tarzı yok olma tehlikesi ile karşı karşıyadır (Bingöl ve Bingöl, 2013).

Yetiştiricilerin bireysel olarak süt, yoğurt, peynir satmasının yerine kooperatifleşme yoluyla toplu olarak sütün toplanması, işleme merkezlerinde süt ürünlerine çevrilerek satışının yapılması sağlık, ekonomi ve refah düzeyi açısından katkı sağlayabilir (Yılmaz, 2016).

Bölge koyunculuk faaliyetinin geliştirilmesi için koyunculuk işletmelerine verilen girdi desteğinin artırılması, koyun yetiştiriciliği ve yem bitkileri üretimi konusunda teknik eğitim verilmesi gereklidir (Karadaş, 2018).

Ayrıca Bölge’de; hayvan ıslahı, bakım ve besleme, hayvan hastalıklarıyla mücadele, verim düşüklüğü, örgütlenme ve pazarlama, eğitim, destekleme politikaları ve finansman kaynaklarına erişim alanlarında ciddi sorunlar bulunmaktadır (Aydemir ve Pıçak, 2007).

Hakkâri ili; soğuk, temiz ve bol su kaynakları, iklimi ve diğer şartları ile su ürünleri yetiştiriciliği yapmaya oldukça elverişlidir. İl merkez İlçesi başta olmak üzere, Şemdinli ve Çukurca İlçeleri su ürünleri yetiştiriciliği için uygun topoğrafik yapıya ve su kaynaklarına sahiptir. İlde bulunan 3 adet su ürünleri tesisinde alabalık yetiştiriciliği yapılmaktadır. Bu işletmelerin yıllık kapasitesi 239 ton civarındadır (GTHB, 2014).

Diğer yandan arıcılık bölgenin en önemli hayvansal geçim kaynaklarından. Coğrafyanın kendine has temiz havası, bitki örtüsü ve bitkisel varlığın çeşitliliği sayesinde arıcılık faaliyetleri çok verimlidir (Güney, 2014). İlde yaz aylarının serin geçmesi nedeniyle bitkilerde çiçeklenme süresi uzun olmakta ve yaz aylarının her döneminde arının çiçek ve nektar bulması mümkün olmaktadır (GTHB, 2014).

Bölgede markalaşmış “Şemdinli Balı” Hakkâri ilinin Şemdinli ilçesinde 700-3.500 metre rakımda bulunan ve yalnızca yöre florasında yer alan endemik bitkiler başta olmak üzere yüzlerce bitkinin nektar ve polenlerini içermektedir. Bu özelliğinden dolayı talep noktasında

problemi olmayan “Şemdinli Balı” gerek ülke içinde gerekse ülke dışında pazar oluşturmuştur. Ayrıca, Hizan ve Bahçesaray ilçeleri de yüksek yaylalarının bol nektarlı çiçek florasında toplamış oldukları katkı içermeyen, saf, hakiki karakovan balları ile öne çıkmaktadır. Bölge arı varlığıyla ve bal üretimiyle önemli bir arıcılık merkezi olmasına rağmen, gezginci arıcılığın güvenlik sorunu nedeniyle yapılamaması bölgenin potansiyellerinden yeterince yararlanılmasını engellemektedir (DAKA, 2014).

Sonuç olarak hayvansal üretime dayanan bölge ekonomisinde sanayi ve hizmetler sektörü yeterince gelişemediğinden, organik hayvansal ürün değerinin markalaşma ile yükseltilmesi, hayvansal üretim artışıyla sağlanabilecek istihdam ve gelir fırsatları ilin sürdürülebilir kalkınmasında önem arz etmektedir.

Hakkâri ili ve çevresinde hayvancılık işletmelerinde işletme ölçeklerinin artırılması, yem bitkileri üretiminin özendirilmesi, mera tahribatının engellenmesi, organize üretim modellerinin etkin şekilde hayata geçirilmesi, son yıllarda yaygınlaşan hayvancılıkta teşvik ve yatırım programı destekleri gibi uygulamaların il ve bölge koşulları da göz önüne alınarak üretim ve verimliliği artırıcı şekilde yeniden düzenlenmesi büyük önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- Adnan Menderes Kaya, **Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Hakkâri**, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Ahmet Deniz, **Hakkâri İli Merkez İlçede Koyunculuk Yapan İşletmelerin Ekonomik Analizi**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Armağan Güney, **Hakkâri İlinde Bölgesel Kalkınmayı Hızlandırmada, Bölgesel Gelir Adaletsizliğini ve İşsizliği Azaltmada Devletin ve Kobilerin Rolü**, Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

- Cahit Aydemir, Murat Pıçak, “GAP bölgesinde hayvancılığın gelişimi ve Türkiye içindeki konumu”, **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, C 6, S 22, 2007, s. 13-37.
- Cezmi Yılmaz, **Hakkâri İli Yüksekova İlçesi Küçükbaş Hayvan Yetiştiriciliğinin Yapısal Durumu**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- DAKA **Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı, TRB2 Bölgesi Tarım Mevcut Durum Analizi**, 2014.
- DAKA, **Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı, Küçükbaş Hayvancılık Çalıştay Raporu**, 8-9 Haziran 2012, Hakkâri.
- DAKA, **Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı, TRB2 Bölgesi 2014-2023 Bölge Planı**, 2013.
- Erdal Bingöl, **Hakkâri İlinde Yetiştirilen Hamdani Koyunlarının Temel Verim ve Dışyapı Özellikleri**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Erdal Bingöl, Mehmet Bingöl, “Hakkâri ilinde koyun yetiştiriciliği”, **8. Ulusal Zootekni Bilim Kongresi**, 05-07 Eylül 2013, Çanakkale, S 28-32, 2013.
- Köksal Karadaş, “Koyunculuk İşletmelerinin Sosyo-Ekonomik Durumu Hakkâri İli Örneği”, **Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi**, C 49, S 1, 2018, s. 29-35.
- TDSYMB, **Türkiye Damızlık Sığır Yetiştiricileri Merkez Birliği, İllere Göre İşletme Ölçekleri**, Ankara, 2017.
- TÜİK, **Türkiye İstatistik Kurumu**, Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları, 2016. Haber Bülteni, Sayı:24638, 31.01.2017.
- TÜİK, **Türkiye İstatistik Kurumu**, Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları, 2016. Haber Bülteni, Sayı:24638, 31.01.2017.
- TÜİK, **Seçilmiş göstergelerle TRB2 (Van, Muş, Bitlis, Hakkâri)**, Türkiye İstatistik Kurumu yayınları, Ankara, 2010.
- TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu, **Hayvancılık İstatistikleri**, Ankara, 2018.

TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu, **Seçilmiş Göstergelerle Hakkâri 2013**, TÜİK Yayın No:4242, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara, 2014, s.XV.

Yücel Aşkın, Orhan Karaca, İbrahim Cemal, Ali Çivi, “Doğu Anadolu Göreneksel Koyun Yetiştirme Sistemlerinin Çağdaş Islah Programları Bakımından Potansiyelleri”, **Hayvancılık 96 Kongresi**, 18-20 Eylül 1996, İzmir.

Zeki Koday, “Doğu Anadolu Bölgesinde Zirai Faaliyetlerdeki Farklılıkların Yeri ve Önemi”, **IV. Ulusal Coğrafya Sempozyumu**, s. 135-143, 25-26 Mayıs 2006, Ankara.

İbrahim Gökburun, “Yüksekova’da hayvancılık faaliyetlerinin geliştirilmesine yönelik öneriler”, **Marmara Coğrafya Dergisi**, S 37, 2018, s. 204-218.

GTHB, **Hakkâri İl Gıda Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü Faaliyet Raporu**, 2014.

HAKKÂRİ İLİ SU KAYNAKLARI VE SU ÜRÜNLERİ SEKTÖRÜNÜN MEVCUT DURUMU

Zeki AÇAR* - Dilehan AVŞAR** - Emrah SÜTÇÜ***

ÖZET

Ülkemizde 10 yıl öncesine kadar 60 bin ton tatlı su balığı yetiştirilirken günümüzde bu sayı 188 bine ulaşmıştır. Ülkemize bu yıl balık ihracatı sayesinde 2 milyar dolar döviz girmiştir. Birkaç yıl sonra Avrupa Birliği Devletleri'nde ülkemiz alabalık ihracatında %50'ye varan pazara sahip olacaktır. Sürekli gelişim gösteren su ürünleri sektörü, girişimcilere büyük paralar kazanma fırsatını sunmaktadır. Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesinde yer alan Hakkâri ili sahip olduğu başta Zap suyu olmak üzere diğer akarsuları ile Gökkuşuğu alabalık üretimi için büyük bir potansiyele sahiptir. Hakkâri de avcılığı yapılan başlıca su ürünleri Sazan (*Cyprinus carpio*) ve Alabalık (*Salmo trutta*)'dır. Hakkâri'de faaliyete bulunan su ürünleri tesislerinin tamamında Gökkuşuğu alabalık yetiştiriciliği yapılmaktadır. İlde yapılması planlanan baraj ve göletlerde alabalık çiftliği kurularak bu sayede Gökkuşuğu alabalığının yetiştirilmesi, üretimin artması ve yeni bir gelir kaynağı yaratması beklenmektedir. İldeki alabalık üretiminin artışıdaki en büyük etkenlerin başında üretimde kullanılan suyun kalitesinin Gökkuşuğu alabalık yetiştiriciliğine uygun olması ve Tarım Bakanlığının üreticilere sağladığı destektir. Bu çalışmada, Hakkâri'deki su

* Vocational High School of Yüksekova, Department of Organic Farm-ing Hakkâri University, Turkey

** Vocational High School of Yüksekova, Department of Organic Farming Hakkâri University, Turkey

*** Hakkâri Tarım İl Müdürlüğü, Turkey

ürünleri yetiştiriciliğinin potansiyeli hakkında durum tespiti yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Avcılık, Hakkâri, Kültür Balıkçılığı, Su Kaynakları

WATER RESOURCES AND PRESENT STATUS OF AQUACULTURE SECTOR İN HAKKÂRİ

ABSTRACT

Up to 10 years ago, 60 thousand tons of freshwater fish were grown in our country and today this number has reached to 188 thousand. Thanks to the fish exports, \$ 2 billion dollar has entered to our country in this year. In the next few years, our trout exports to the European Union states are expected to increase up to 50% market share. The aquaculture sector, which is continuously developing, offers the opportunity to the entrepreneurs to earn big money.

Located in Hakkâri province in the Eastern Anatolia region of Turkey, where the owner is to be primarily Zap river and other rivers have a great potential for the production of rainbow trout with other streams. The main fishery products that are hunted in Hakkâri are Carp (*Cyprinus carpio*) and trout (*Salmo trutta*). Rainbow trout farming is being carried out in all of the aquaculture facilities operating in Hakkâri. Building the trout farm in the dams and ponds in the Hakkâri province, it is expected that the rainbow trout growing will be raised, production will be increased and a new revenue door would be created. One of the most important factors in the increase of trout production in the province is the quality of the water used in production to be suitable for rainbow trout farming and the support provided by the Ministry of Agriculture to producers. In this study, the determination of the potential of aquaculture in Hakkâri will be determined.

Key Words: Fisheries, Hakkâri, Aquaculture, Water Resources

1 GİRİŞ

Türkiye’de kültür balıkları üretiminin artışı ve balık tüketim alışkanlığının geliştirilmesi ile ülke genelinde balık tüketim alışkanlıklarının artırılması hedeflenmektedir. Su kaynaklarının kullanımı amacıyla önemli bir istihdam alanı oluşturan su ürünleri yetiştiriciliği sektörü, Doğu Anadolu Bölgesi’nde ancak 2000’li yıllarda yatırım şansı bulmuştur. Bölgede, henüz yeni bir sektör sayılabilecek kültür balıkçılığı, önem kazanan bir yatırım alanıdır. Bölge insanının damak tadının farklı oluşu ve kültür balıkçılığının ilk başladığı yıllardaki yem sanayi ve donanım teminini sağlayacak entegre tesisler gibi engeller sebebiyle, bir süre istenilen yatırım şansını bulamamıştır. Günümüzde ise kültür balıkçılığı, bölgede kabul görmüş bir sektördür. Akarsular üzerine yapılan balık çiftliklerinin kapasiteleri ise her geçen gün, su kapasitesinin kaldırabileceği sınır değerlere yaklaşılmaktadır.

Türkiye’nin Doğu Anadolu Bölgesi’nde yer alan Hakkâri ili, kültür balıkçılığı üretimi için büyük bir potansiyele sahiptir. Yer altı ve yer üstü sulama kaynakları bakımından zengin olması, su kaynaklarının nitelikleri bakımından, su ürünleri yetiştiriciliğine özellikle de yavru balık üretimine uygun olduğunu göstermektedir. Hakkâri’de faaliyette bulunan su ürünleri tesislerinde, gökkuşuğu alabalığı (*Oncorhynchus mykiss*) yetiştiriciliği tercih edilmektedir. Hakkâri ilinde 2016 yılında 106 ton, 2017 yılında 211 ton olan alabalık üretimi, yıldan yıla hızlı bir artış kaydederek 2018 yılında 257 tona kadar yükselmiştir. Resmi istatistiki kayıtlara henüz girmeyen 2018 yılı üretim değerlerine göre ilde mevcut 9 alabalık üretim tesisinde 579 ton/yıl alabalık üretimi yapılmıştır. Gökkuşuğu alabalığı, yaygın olarak beton havuzlarda yetiştirilmektedir. Çoğu işletme, kapasitesine bakmaksızın, anaç balıktan aldığı yumurtalardan üretim ve yetiştiricilik faaliyetini yürütmektedir. Su ürünleri yetiştiriciliği potansiyeli olan alanlarda, su ürünlerinin kitlesel üretiminin planlı bir şekilde uygulamaya alınması suretiyle ülke ekonomisine kazandırılması gerekmektedir.

2 SU KAYNAKLARI

Tarihte geniş bir alana tekabül eden Hakkâri ili, Türkiye'nin Güney ve Doğu ucunun kesiştiği bölümde bulunmaktadır. Dilimli Barajı, Aslanlı Barajı, Beyyurdu Barajı ve Zap nehri bölgenin önemli su kaynakları arasında yerini almıştır. Dilimli Barajı; Yüksekova dilimli köyünde bulunmakta olup Büyükçay'dan beslenmektedir. Aslandağ Barajı; Şemdinli ilçesi Beyyurdu köyünde bulunmakta olup Bambu deresinden beslenmektedir. Beyyurdu Barajı; Şemdinli ilçesi Beyyurdu köyünde bulunmakta olup Aslandağ barajı ile 4 km'lik mesafede yer almaktadır. Zap nehri Mengene dağının eteklerinden doğmaktadır. Güneye doğru akarak Duhok ve Erbil kentlerinden geçerek Musul şehrinde Dicle Nehrine dökülmektedir. Zap nehri Hakkâri şehir merkezine 7 km uzaklıktadır ve uzunluğu 310 km'dir. Ortalama debisi 86,5 m³/sn ile Türkiye'nin en hızlı akan akarsularından biridir.

3 SU ÜRÜNLERİ YETİŞTİRİCİLİĞİ

Alabalıklarda vücut ağırlıklarının %2'si oranında yemle beslenmektedirler. Alabalıklarda optimum sıcaklık 15°C'dir. Yaygın olarak yetiştiriciliği yapılan Gökkuşuğu Alabalığı; vücudu uzamış ve az basık olup, sırtta bir yağ yüzgeci mevcuttur. Anaçlarda yumurtlama zamanı renk çok koyu ve yanall çizgi ise çok kırmızı renk alır. Alabalık üretim çiftlikleri su kaynaklarında ve yakın çevresinde yapılmaktadır (Şekil 1).

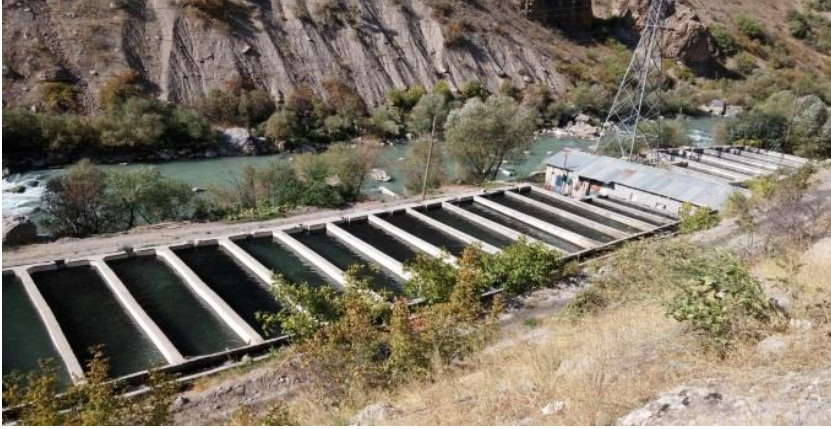
Şekil 1. Gökkuşuğu Alabalığı (*Oncorhynchus mykiss*)

Hakkâri merkeze bağlı 3, Yüksekova da 2, Şemdinli de 4 toplamda 9 alabalık üretimi yapan işletme bulunmaktadır. Hakkâri merkez, Yüksekova ve Şemdinli ilçesindeki üretim tesisleri karada beton havuzlarda üretim yapılmaktadır. İlimizde yer alan tesislerin üretim kapasiteleri 50 ile 200 ton/yıl aralığındadır. İşletmelerin tamamı aile işletmesi niteliğindedir. Hakkâri ili ve ilçelerinde üretilen alabalıklar çoğunlukla bölgede pazarlanmaktadır. Hakkâri’de faaliyette bulunan su ürünleri tesislerinin tamamında gökkuşağı alabalığı (*Oncorhynchus mykiss*) yetiştiriciliği tercih edilmektedir. Hakkâri’de 9 adet alabalık tesisi bulunmaktadır. Alabalık tesislerinden 5 adeti il müdürlüğü veri tabanına kayıtlıdır ve ürettikleri ürün bazında desteklemeden faydalanmaktadırlar. İşletmeler kullandıkları yemi şehir dışındaki yem fabrikalarından temin etmektedir.

Berçem Alabalık Tesisi;

Proje kapasitesi 200 ton/yıl olup mevcut üretim kapasitesi 114 ton/yıldır. Tesis ilk olarak 2009 yılında 29 ton olarak üretime başlamış olup 02/12/2011 tarihinde projesini revize ederek 200 ton/yıl çıkarmıştır. Tesis mevcut üretime tam kapasite devam etmekte olup 2016 yılında 106 ton, 2017 yılında 113.500 kg ve 2018 yılında ise 114 ton üretim yaparak desteklemeden faydalanmıştır. Tesis şuan tam kapasite üretime devam etmektedir (Şekil 2).

Şekil 2. Berçem Alabalık Tesisi

Nehri Alabalık Tesisi;

Proje kapasitesi 50 ton/yıl olup mevcut üretim kapasitesi de 50 ton/yıldır. Tesis mevcut üretime tam kapasite devam etmekte olup 2017 yılında 47.500 kg ve 2018 yılında ise 50 ton üretim yaparak desteklemeden faydalanmıştır. Tesis şuan tam kapasite üretime devam etmektedir (Şekil 3).

Şekil 3. Nehri Alabalık Tesisi

Alan Alabalık Tesisi;

Proje kapasitesi 100 ton/yıl olup mevcut üretim kapasitesi de 50 ton/yıldır. Tesis 2017 yılında 50 ton ve 2018 yılında ise 93 ton üretim yaparak desteklemeden faydalanmıştır (Şekil 4).

Şekil 4. Alan Alabalık Tesisi

Oğuztürk Alabalık Tesisi;

Proje kapasitesi 29 ton/yıl olup son üç yıldır herhangi bir üretim faaliyeti gerçekleşmemektedir. Bu nedenle herhangi bir desteklemede faydalanamamaktadır (Şekil 5).

Şekil 5. Oğuztürk Alabalık Tesisi

Çallı Alabalık Tesisi;

Proje kapasitesi 200 ton/yıl olup mevcut üretim kapasitesi 100 ton/yıldır. Tesis ilk olarak 2005 yılında 10 ton üretimle Kerem Çallı adına kurulmuş olup dönemsel olarak kapasite artırımına giderek 22/05/2013 yılında İdris Sofuoğlu adına devredilmiştir. Tesis 2015 yılından bu yana herhangi bir üretim faaliyeti gerçekleştirmediğinden desteklemeden de faydalanamamaktadır. 2016 yılında sadece Berçem Alabalık Tesisi desteklemeden faydalanmış olup diğer tesisler desteklemeden faydalanamamışlardır (Şekil 6).

Şekil 6. Çallı Alabalık Tesisi

4 SONUÇ

Hakkâri ilindeki alabalık üretiminin artışında, talep artışının yanı sıra üreticilere sağlanan yetiştiricilik desteklerin de önemi yüksektir. Su ürünleri üretimi gerçekleşirken su ürünlerinin pazarlaması esnasında taze işlenmiş ve dondurulmuş olarak tüketiciye ulaştırılması için entegre tesislerin oluşturulması gerekmektedir. Gerekli olan malzemeler ve balıkların beslenmesinde kullanılacak farklı özelliklerdeki yemlerin üretimi için, yan sanayinin kurulmasıyla birlikte il ekonomisine küçümsenmeyecek oranda katma değer ve istihdam artışı sağlanabileceği öngörülmektedir.

5 KAYNAKLAR

Anonim, 2018, Su ürünleri üretim, fiyat ve üretim değeri istatistikleri, <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=97&locale=tr> /Erişim tarihi: 13.02.2018

Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Hakkâri İl Müdürlüğü Verileri Devlet Su İşleri 17. Bölge Müdürlüğü

<https://piyasaanketi.com/alabalik-ciftligi-kurmak/>

Su Ürünleri İstatistikleri, T.C. Başbakanlık Türkiye İstatistik Kurumu, Ankara.

HAKKÂRÎ'DE TARIM FAALİYETLERİNİN CUMHURİYET DÖNEMİ TARİHİ GELİŞİMİ

Yüksel KAŞTAN*

ÖZET

Osmanlı Devleti bulunduğu coğrafya itibariyle tarım faaliyetlerine uygundur. Ülkede uzun zaman tarım faaliyetleri hem devletin hem de halkın en fazla gelir getiren alanı olmuştur. Ülkede tarım faaliyetleri ilkel şartlarda ve susuz alanda yapılmıştır. Önemli akarsuların oluşturduğu delta ve ovalarda sulu tarım yapılırken kırsal alanda ve bozkırlarda susuz tarım yapılmıştır. Ülkede yer alan coğrafi şartlar, bitki örtüsü ve iklim nedeniyle bazı bölgelerde hayvancılık daha yoğun olmuştur. Osmanlı Devleti'nde son dönemlerde uzun süre savaş meydanlarında erkek nüfusun savaşıması, ölmesi, çalışamaz duruma gelmesi doğal olarak ekilip dikilebilecek arazilerin ekilememesine, vergi kaybına, halkın ekonomik olarak zor durumlarda kalmasına neden olmuştur.

Milli Mücadele sonrasında yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde özellikle ülke kalkınması ilk zamanlarda tarıma, tarım alanlarının ekilip dikilmesine, ürünlerin değerlendirilmesine bağlı kalmıştır. Bu nedenle I. Türkiye İktisat Kongresi'nde tarım faaliyetleri özendirilerek, köylülerin tarım faaliyetlerinin ülke kalkınması için ne kadar önemli olduğu vurgulanmıştır. Öncelikle toprağı olmayanlara toprak dağıtılmış, makineli tarım özendirilmeye çalışılmış, örnek tarım çiftlikleri kurulmuş, Ziraat Bankası aracılığı ile köylüye kredi sağlanmıştır.

* Prof.Dr., Akdeniz Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Bölümü, kastanyuksel@hotmail.com

Yurtdışından getirtilen uzmanlar tarafından ülkenin toprak yapısının hangi ürünlere elverişli olduğu incelettirilmiştir.

Türkiye’de sanayileşmek için özel sektörde gerekli sermaye ve girişimciliğin olmaması nedeniyle öncelikle tarım özendirilmiştir. Bir de 1929 yılındaki dünya ekonomik buhranı yaşanınca bir taraftan Osmanlı Devleti’nin borçlarını ödemek, diğer taraftan yeni bir devlet kurarken devletin teşkilatlarını oluşturmak, memurların maaşlarını ödemek, ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmek, sanayileşme için sermaye birikimini oluşturmak çok zor olmuştur. Bu anlamda tarım ve tarım faaliyetlerinin ülke kalkınması ve I. BYSKP’nın uygulanmasında ne kadar önemli olduğu ortadadır.

Bu çalışmada tarım faaliyetlerinin Hakkâri’de Cumhuriyet Dönemi tarihi gelişimi ele alınmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında Hakkâri’deki tarım faaliyetleri belirlenmiştir. Tarım faaliyetleri içinde ziraat ile hayvancılık göstergelerine yer verilmiştir. Ziraat göstergeleri arasında hububat üretimi, ziraat makineleri, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, biçerdöver, traktör sayıları ve Devlet Su İşlerince sulanan araziye yer verilmiştir. Hakkâri’de Atatürk, DP ve Planlı Kalkınma Döneminde tarım faaliyetlerinin tarihi gelişimi incelenmiştir. Hakkâri’de sanayileşme öncesinde gerek ziraat ve gerekse hayvancılık çok önemli yer tutmuştur. Çalışmanın sonunda süreç içerisinde Hakkâri’de tarım göstergelerinin Türkiye ortalamasına göre gelişimi ile bu göstergelerin Hakkâri’de gelişimine etkisine yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tarım, faaliyet, cumhuriyet, dönem, Hakkâri, tarih, gelişme.

DEVELOPMENT OF REPUBLICAN HISTORY OF AGRICULTURAL ACTIVITIES IN HAKKARİ

ABSTRACT

The Ottoman Empire is suitable for agricultural activities. For a long time in the country, agricultural activities have been the most income generating area of both the state and the people. Agricultural activities in the country were carried out under primitive conditions and without water. While irrigated farming is carried out in the delta and plains formed by important rivers, the irrigated agriculture is carried out in rural areas and steppes. Due to the geographic conditions, vegetation and climate in the country, animal husbandry has been more intense in some regions. In recent years in the Ottoman Empire, the fight of the male population in the battlefields for a long time, the death, the inability to stand naturally planted in the plant can not be planted, tax loss, has caused the people to remain in difficult economic conditions.

National Struggle after the newly established agricultural development of the country, especially in the early days of the Republic of Turkey, cultivated agricultural areas to be planted, remained committed to the evaluation of the product. Therefore, encouraging agricultural activities in Turkey I. Economic Congress, it was stressed how important it was for the country's development of the peasant farming activities. First of all, the land was distributed to those who had no land, agricultural agriculture was tried to be encouraged, sample agricultural farms were established, and a loan was provided to the villager through Ziraat Bank. Experts brought from abroad have been refined by which products the soil structure of the country is suitable for.

Agriculture has been encouraged primarily due to lack of necessary capital and entrepreneurship in the private sector to industrialize in Turkey. In addition, when the economic crisis of the world in 1929 on the one hand to pay the debts of the Ottoman State, on the other

hand when establishing a new state of the state organization, to pay the salaries of civil servants, to realize economic development, to accumulate capital accumulation for industrialization has been very difficult. In this sense, it is clear how agricultural and agricultural activities are important in the development of the country and the implementation of the IAPPC.

In this study, the historical development of agricultural activities in the Republican Period in Hakkâri is discussed. Agricultural activities in Hakkâri were determined in the first years of the Republic. Agriculture and livestock indicators are included in agricultural activities. Agricultural indicators include cereal production, agricultural machinery, Farmer's Law on Soil, harvester, number of tractors and the land irrigated by State Waterworks. Historical development of agricultural activities in Atatürk, DP and Planned Development Period in Hakkâri was investigated. Agriculture and livestock have a very important place in Hakkâri prior to industrialization. At the end of the study with the development process in Hakkâri in Turkey according to the average of the agricultural indicators This indicator is given to the effect on the development of Hakkâri.

Key Words: Agriculture, activity, republic, period, Hakkâri, history, development.

GİRİŞ

Hakkâri İli, Doğu Anadolu Bölgesi'nin güneydoğu ucunda 42° 10' ve 44° 50' doğu boylamları ile 36° 57 ve 37° 48-kuzey enlemleri arasında yer alan bir sınır ilidir. İl merkezinin denizden yüksekliği 1720 m'dir. İl 9521 km²'lik alanı ile ülkenin %1,2'sini kaplar. İl güneyden Irak, doğudan İran toprakları; kuzeyden Van'ın Başkale, Gürpınar ve Çatak, batudan Siirt'in Pervari ve Şırnak, güneybatudan Mardin'in Silopi ilçeleriyle çevrilidir. 1980'de, 155.463 olan nüfus varlığı ile 66. sırada gelen il, ülke nüfusunun binde 3,5'ni barındırmaktadır. İl topraklarını, doğudan İran sınır dağları; kuzeyden Başkale Ovaları, Karadağ, Nordüz Platosu, Terma Dağı; batudan ise Tanin Dağları gibi doğal sınırlar kuşatır. İlin güneyindeki doğal sınırı eski Arabistan kütlesinin kuzeye doğru sokulan oldukça dalgalı uçları oluşturur (Akbank,1980:12). Yeryüzü şekillerinin yaklaşık %88'ini dağların oluşturduğu Hakkâri İli'nde toprakların %86'sı tarıma elverişlidir. Bununla birlikte ekili-dikili alanın il alanı içindeki payı ancak %1,4'tür. Türkiye topraklarının %1,2'sini kaplayan ve 1980'de 155.000 kişinin yaşadığı ilde km²'ye 16 kişi düşer. Bu önemsiz nüfus varlığıyla ülke nüfusu içinde binde 3,5 gibi bir paya sahip olan Hakkâri Türkiye illeri arasında sondan bir önceki sıradadır (Yurt Ansiklopedisi,1982: 3292-3300).

İl alanı, Türkiye'nin en sarp ve dağlık yörelerinden biridir. 1941'de yapılan Birinci Coğrafya Kongresi'nde, "Hakkâri Bölgesi" olarak adlandırılan Doğu Anadolu'nun güneyindeki bu yöre Asya ve Avrupa dağlarının birbirine yaklaşması ve sıkışmasıyla yükselmiştir. Yüksek plato ve dağlar, genellikle kuzeyden güneye ve doğudan batıya uzanan havzalarla parçalanmış olmakla birlikte, vadilerin çok dar, dik ve genç olması nedeniyle, ovalık alanlar son derece sınırlıdır (Ener,1936).

Toros dağlarının doğuya doğru uzantısında Dış-Doğu Toroslar olarak İran sınırına dek "Hakkâri Dağları" olarak isimlendirilir. Hakkâri Dağları'nın il alanı içinde kalan kesimleri, Habur, Zap, Avarobaşın vadileri ve Yüksekova Çöküntü Havzası'yla parçalanmıştır.

Botan, Habur ve Zap sularının su bölümü çizgisi boyunca batı-doğu yönünde uzanan dağlar, çok yüksek bir kabartı oluşturur. Bu sıradağ doğuya doğru dikçe genişler. Deniz düzeyinden çok yüksek bir temel üzerinde yükselen dağların kimi kolları, kuzeye ve güneye uzanır (TUİK:2013:11).

Sıradağın il alanı içinde kalan güney kesimleri ise, çok daha yüksektir. Dağların çoğu 3.000 metreyi geçer. Habur ve Zap suları ile kolları, bol yağış alan bu yüksek dağlardan beslenmektedir. Sulara karşı direnci az olan şistler ve eosen kalkerleri içinde, eşine Türkiye'nin hiçbir yerinde rastlanmayan derinlikte ve sarplıkta vadiler oyulmuştur. Bu dağ gruplarının en önemlileri Habur Suyu ile Siirt il sınırı arasındaki 3.275 metre yükseltili Karacadağ (Ternna Dağı), 3.019 metre yükseltili İncebel Dağı, 3.231 metre yükseltili Tanin Dağı; Habur Suyu'yla Zap Suyu arasında ise 3.752 metre yükseltili Karadağ, 3.264 metre yükseltili Türemiş Dağı, 3.253 metre yükseltili Altın Dağları ve 3.000 metrenin üzerindeki Konaklı Dağı'dır. 3.250 m yükseklikte Beridalo ve Yekboy dağları, 3.254 m yükseltili Samur Dağı, 3.460 m yükseltili Gare Dağı, Sat Dağları, İkiyaka Dağları, Gevaroki Dağı, Karadağ, Çimen Dağı, Karacadağ, Mordağ, Beyazdağ ve Cilo Dağı en yüksek olanlardır. Avarobaşın ve Şemdinli, Hacibey, Zap, Nehil, Şemdinli çayları dağlar arasından akarlar. Genellikle, çıplak olan bu dağların, yalnızca güneye bakan bölümlerinde ve yer yer vadi yamaçlarında meşe ve ceviz ağaçlarına rastlanır. Yüksek kesimler sürekli karla kaplıdır. Bu çok yüksek yaylalarda, kışlar uzun ve sert geçtiğinden yerleşik yaşam yok denecek denli azdır. Bu dağların üzerinde yaşama olanakları son derece kısıtlıdır. Dağların yamaçlarında yer alan platolar fazla engebeli olmamakla birlikte, yükselti nedeniyle yerleşik yaşam çok sınırlı olmaktadır. Vadiler ise dar ve derin olduğundan tarım alanlarının genişliği genellikle birkaç dönümü geçmemektedir. Hakkâri Dağları'nın bu kesiminde iklim yükseltiye bağlı olarak büyük değişkenlikler göstermektedir. Yüksek bölümlerde kış hazirana değin sürerken yamaçlarda iklim yumuşar yazlar serin geçer (DİE, Toplumsal: 25; Eldem, 1970: 275-280).

Hakkâri il alanının %10,3'ü platolarla kaplıdır. 3. Zaman'ın sonlarında, Avrupa ve Asya dağlarının birbirine yaklaşmasıyla yükselen bölgede kalkerli ana yapı, iklim ve suyun etkisiyle kubbeleşmeye başlamıştır. Kubbeleşmenin başlamasıyla toprakların suya, buzula ve ısı farkına dayanıksız yerleri vadi ve çöküntü olukları şeklinde oyulmuştur. Böylece dar boğaz ve çöküntü alanlarıyla parçalanmış geniş plato düzlükleri ortaya çıkmıştır. Bunların en önemlileri Nordüz, Faraşın, Mirgezer ve Mendin platolarıdır. Botan Suyu'nun yayı içinde çok geniş ve yüksek bir plato yer alır (İzbırak,1951). Nordüz Platosu'nun çok küçük bir bölümü Hakkâri İli'nde kalmaktadır. Nordüz Platosu'nun en alçak yeri 2.100 m, en yüksek yeri 2.750 m dolayındadır. Çok yüksek olan platoda kışlar çok uzun ve sert geçer. Bazı kesimlerde kar örtüsü yedi ay kalır; kimi kesimlerde ise 12 ay hiç kalkmaz. Orman ağaçlarından tümüyle yoksun olan platoda bitki örtüsü açısından genellikle bir tekdüzelik görülür (TUİK:2013:12).

Nordüz Platosu'nun bazı bölümlerinde zengin ot ve çayırliklar bulunur. Bu yaylalık alanlarda temel ekonomik uğraş hayvancılıktır. Daha çok koyun beslenen yörede her köylünün en azından birkaç tane koyunu kimilerinin de küçük bir sürüsü vardır. Boran Suyu ile Habur Suyu'nun su bölümü çizgisini oluşturan dağların güneye bakan bölümlerinde yer alan Faraşın Platosu çayır ve otlaklar bakımından Nordüz Platosu kadar zengin değildir. Beytüşşebap'a doğru eğimli olan platonun yükseltisi 2.000 metrenin üstündedir. Bu platonun çayır- larla kaplı yaylalık alanlarında hayvancılık yapılmaktadır. Cilo Dağı'nın güneyi ile Sat gediği arasında kalan Mirgezer Platosu yaklaşık 2.700- 3.000 m yükseltili bir düzlüktür. Yükseltinin azaldığı bölümlerde yer yer zengin çayırların uzandığı yaylalara rastlanır. Buralarda temel ekonomik uğraş hayvancılıktır (Saatçi, 1975; TUİK:2013:13).

Hakkâri'de özellikle Cilo, Sat ve Karadağ üzerinde buzul ve krater gölleri bulunmaktadır. Bunların en önemlisi Gelyana Gölü'dür. İlde yer alan öteki göller arasında Sat, Seyithan, Golaşın ve Golan gölleri sayılabilir. Hakkâri il alanının %10'u platolarla kaplıdır. Dicle Havzası,

Habur, Avarobaşın, Şemdinli ve Hacıbey vadileri yer alır (İnan-dık,1965).

Hakkâri ilinde iklim yörelere değişiklik göstermektedir. İl'in yüksek kesimlerinde Doğu Anadolu'nun sert karasal iklimine yakın bir iklim tipi egemenken vadi tabanlarında Akdeniz İkliminin etkisi görülmektedir. Merkez İlçe'de yıllık sıcaklık ortalaması 9,9 derece, yıllık yağış ortalaması ise 791,7 mm'dir (Saraçoğlu,1962).

İlin 1927 yılında nüfusu 24.980 iken, 1950'de 44.207, 1960'da 67.766, 1980'da 155.763 olur. 1980 Genel Nüfus Sayım' sonuçlarına göre 155.463 kişilik nüfusuyla 67 il arasında Bilecik'in önünde 66. sıradada yer alan Hakkâri'nin nüfus varlığı pek gelişmemiştir. İl nüfusunun ülke nüfusu içindeki payı da aynı yıl binde 3,5 gibi önemsiz bir düzeydedir (Çavdar,1971:20; Kongar, 1983; 17; İnan, 1988; 292).

İlin nüfus varlığının önemsizliğine ilişkin bir başka gösterge de il ve ülke nüfus yoğunluklarının karşılıklı durumudur. Hakkâri'nin nüfus yoğunluğu bütün yıllarda ülke ortalamalarının çok gerisindedir. İlin nüfus yoğunluğu 1927-1980 arasında önemli ölçüde artmıştır. Ama bu artış ülke genelindeki artışın gerisindedir. İl 1927'den 1980'e nüfus artış hızları bakımından Türkiye genelinden farklılık gösterir; (0-14) yaş grubunun payı her zaman ülke ortalamasının üzerinde, (15-64) yaş grubunun payı ise altında olmuştur (Hakkâri İl Yıllığı, 1967).

1927'de Hakkâri'de km²'ye yalnızca 2 kişi düşerken bu sayı 1980'de 16'ya yükselmiştir. Böylece aynı dönemde km²'de 18 iken km²'de 58'e yükselen Türkiye ortalaması ile Hakkâri'nin nüfus yoğunluğu arasındaki fark 1927'de 16 iken 1980'de 42'ye çıkmıştır. Bu cılız nüfus varlığına karşın, Hakkâri il nüfusunun Cumhuriyet Dönemi'nde büyük bir hızla arttığı da bir gerçektir. Cumhuriyet Döneminde ilk nüfus sayımının yapıldığı 1927'de 25.000 olan il nüfusu 53 yıl içinde %522 oranında artarak 1980'de 6 katna aşmıştır. Bu büyüme aynı dönemde %328 oranında gerçekleşen ülke toplam nüfusedeki artışın yaklaşık iki katna eşittir. Ülke genelinde bir nüfus patlamasının olduğu 1950-1980 döneminde de il nüfusedeki büyüme

yine ülke genelindeki çok üstünde olmuştur. Ülke toplam nüfusunda 30 yıl için %116 oranında bir artış gerçekleşirken bu artış Hakkâri için %252 oranındadır (DİE, 1927, 1950, 1980).

Nüfusun gelişmesi 5 yıllık dönemlere göre yıllık ortalama nüfus artış hızları açısından ve ülke ortalamaları ile karşılaştırmalı olarak ele alındığında da, nüfus artış hızının 1940-1945 dönemi dışında bütün yıllarda Hakkâri'de Türkiye genelindekinden çok yüksek olduğu görülmektedir. 1924'te il olan, sonra 1933-1936 arasında Van'a bağlı bir ilçe haline getirilen ancak 1936'da yeniden il yapılan Hakkâri'nin nüfusu 1940'lara değin düzenli olarak artmıştır. Bununla birlikte, İkinci Dünya Savaşı'nın ülke genelinde olduğu gibi Hakkâri'de de doğurganlığı olumsuz yönde etkilemesi ve ilin bir sınır ili olması nedeniyle nüfusu 1940-1945 arasında mutlak olarak azalmıştır. Söz konusu dönemde nüfusun gerileme hızı Hakkâri'de yılda ortalama binde 7,4 oranında olurken ülke genelinde de nüfus artış hızı binde 10,6 ile bütün Cumhuriyet Dönemi'ndeki en düşük düzeyine inmiştir (Hakkâri İl Yıllığı,1973).

1950'den sonra ise il nüfusu, ülke genelindeki dalgalanmalardan bağımsız olarak ve düzenli biçimde artmıştır. İlde 1940-1945 dönemi dışında sürekli olarak ülke genelindeki çok üzerinde olagelen söz konusu nüfus artış hızı, 1950 sonrasında önemli dalgalanmalar geçirmemiştir. İl nüfusunun düzenli ve çok hızlı artması ilde doğurganlık düzeyinin çok yüksek olmasına dayanmaktadır. 1965-1970 döneminde ilde kaba doğum hızı binde 64 dolayında iken, ülke ortalaması yalnızca binde 42'dir. Doğal nüfus artış hızı Hakkâri'de binde 47 iken, Türkiye ortalaması binde 28'dir. İlin ekonomik koşullarının elverişsiz olması buna karşılık nüfusun hızla artmasına karşın önemli nüfus hareketleri görülmemektedir. İl nüfusunun ülke geneline göre daha hızlı artması İl nüfusunun ülke toplam nüfusu içindeki payının giderek yükselmesine yol açmıştır.

Tablo 1: İlçelerin Yüzölçümleri, 1980 Nüfusları, Nüfus Yoğunlukları (DİE, 1980).

İlçeler	Yüzölçümü	Toplam Nüfus	Kent Nüfusu	Kır Nüfusu	Nüfus Yoğunluğu
Merkez	2271	38354	18009	20525	17
Beytüşşebap	1717	19033	2962	16071	11
Çukurca	1009	16450	2111	14339	16
Şemdinli	1652	17458	1956	15502	11
Uludere	2291	18976	4793	14183	33
Yüksekova		45012	14287	30725	20

İl nüfusunun ülke toplam nüfusu içindeki payı 1927'de binde 1,8 iken, bu oran 1950'de binde 2,1'e, 1970'te binde 2,9'a ve 1980'de binde 3,5'e yükselmiştir. Hakkâri'nin 1927'de 3 ilçesi vardır. Yüksekova'nın nüfusu ise 1950'den sonra hızla artmaya başlamış, bu büyüme özellikle bu ilçeden geçen Van-İran Transit Karayolu'nun açılmasıyla 1970'lerde daha da şiddetlenmiştir. Böylece, 1955-1970 arasında çok az olan Merkez İlçe ve Yüksekova'nın nüfusları arasındaki fark 1970'lerde büyümüştür. 1950-1980 döneminde Yüksekova'nın nüfusu %438 oranında artarken Merkez İlçe'nin nüfusu %166 oranında artmıştır.

Hakkâri nüfusunun yaş yapısı ülke genelindekinden önemli farklılıklar göstermektedir. Nüfusun 3 ana yaş grubuna (0-14, 15-64, 65+) bölünüşünde, 0-14 yaş grubunun payı her zaman ülke ortalamasının üzerinde olduğu gibi, (15-64) yaş grubunun payı söz konusu ortalamanın gerisinde olmuştur.

1950'de İl nüfusunun %44'ü (0-14) yaş grubunda iken çalışma çağındaki (15-64) yaş grubunun görelî payı% 51'dir. İzleyen yıllarda gerek (0-14) gerekse (15-64) yaş grubunda bulunan nüfus mutlak olarak hızla artmıştır. Genç nüfustaki artışa ilde doğurganlık düzeyinin çok yüksek olması yol açmıştır. (15-64) yaş grubundaki artış ise daha önceki yıllarda (0-14) yaş grubunda bulunanların çalışma çağına geldikten sonra ilin ekonomik yetersizliklerine karşın il dışına göç etmemelerine bağlıdır. Bununla birlikte genç nüfustaki büyüme çalışma çağındaki nüfustaki büyümeden çok daha fazladır. Dolayısıyla, (0-14)

yaş grubunun payı giderek artmış (15-64) yaş grubunun payı azalmıştır. 1965'te (0-14) yaş grubunun payı %49'a yükselirken (15-64) yaş grubunun payı %48'e düşmüştür. Bu eğilim 1960 sonrasında da sürmüş ve 1975'te genç nüfusun payı %51'e yükselirken çalışma çağındaki nüfusun payı %46'ya gerilemiştir. (65+) nüfus ise 1950-1975 arasında mutlak olarak artmışsa da bu artış çok yavaştır. Söz konusu yaşlı nüfusun payı tıpkı (15-64) yaş grubunda olduğu gibi sürekli gerilemiştir. Çalışma çağındaki nüfusun oranının her zaman Türkiye ortalamasının gerisinde olması nedeniyle Hakkâri'de çalışma çağındaki nüfus ile çalışma çağı dışındaki nüfusun karşılıklı durumlarını gösteren bağımlılık oranı her zaman ülke ortalamasının çok üzerindedir. 1950'de binde 944 olan bu oran, 1960'ta binde 1.100'e, 1975'te ise binde 1.152'ye yükselmiştir. Nüfusun 5'li yaş gruplarına göre bölünüşü de ildeki yüksek doğurganlık eğilimini açıkça yansıtmaktadır (Çavdar,1971:20; Kongar, 1983; 17; İnan, 1988; 292).

Hakkâri 20 Mayıs 1933 tarihinde Van'ın ilçesi haline gelir. Daha sonra 4 Ocak 1936 tarihinde yeniden vilayet olur. 1936 yılında Beytüşşebap ilçesi Siirt'ten ayrılıp Hakkâri'ye bağlanır. Şemdin ilçesi de Hakkâri'ye bağlanır. Yine Yüksekova'da ilçe haline getirilir. 1953 yılında Çukurca, 1956'da Uludere ilçe olur.

İlde temel ekonomik uğraşın hayvancılık olmasına yörenin topografik yapısına ve iklim şartlarına bağlı olarak iki özgün yerleşme biçimi ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki yüksek kesimlerdeki düzlüklerde, yaylalarda yer alan geçici yerleşmeler, diğeri 2-10 haneden oluşan köyaltı yerleşmeleridir (mezra, kom vb.). Hakkâri'de 1973 yılında toplam bucak ve köy sayısı 145 iken köyaltı yerleşmeler 600'ün üzerindedir. İlçelerdeki köyaltı yerleşmelerinin sayısı ve bunların toplam nüfusu, toprakların yerleşmeye elverişliliğine ve ekonomik gelişmişliğe bağlı olarak artmaktadır. 1973'te en fazla köyaltı yerleşme bulunan ilçeler Yüksekova (177) ve Merkez (153) şeklindedir (Yurt Ansiklopedisi, 1982:3319).

İl genelinde yüzey şekillerine bağlı olarak önemli değişiklikler gösteren nüfus yoğunluğu, yerleşme sıklığı ve büyüklüğü gibi nüfus

dağılımı özellikleri farklar göstermez. İlde genel olarak vadi tabanlarının genişlediği kesimler, çöküntü alanları ve yükseltisi 1.800- 2.000 m'ye dek olan geniş yerleşme sıklığı ve büyüklüğü artmaktadır. Nüfus yoğunluğu en düşük il olan Hakkâri'de 1980'de km²'ye 16 düşer.

Yüksekova ilçesi en fazla nüfus yoğunluğuna sahip iken onu Merkez ilçe izler 1980'de Uludere'nin nüfus yoğunluğu 33, Yüksekova'nın 20, Merkez İlçe'nin 17 kişidir. İlde 1980'de il kırsal alanında 100 km²'ye ortalama 1,5 köy düşer. 2-10 hanelik köyaltı yerleşmelerin köy sayısının dört katını aştığı ilde, köyler de az nüfuslu, ortalama 25-50 hanelik küçük ve dağınık yerleşmelerdir. Tarla tarımının önemli olduğu Yüksekova, Uludere ve Çukurca ilçelerindeki köyler görece fazla nüfusludur. 1980'de ilde ortalama köy nüfusu (bucaklar dahil) 779'dur. Bu ortalamanın en yüksek olduğu ilçeler; Yüksekova (1.138), Uludere (946) ve Çukurca (843) şeklindedir. Köy nüfusları, bağlı köyaltı yerleşmelerin nüfuslarını da kapsadığı için net değildir. Gerçekte il genelinde ve ilçeler düzeyinde ortalama köy nüfusları daha düşüktür.

1950 yılında Türkiye'de kır nüfusu %74,9 iken ilde %86'tür. Bu oranlar 1960 yılında ülkede %68,1 ilde %85,3 ve 1980 yılında ülkede %55,7 iken ilde %71,6'e yükselir. Buna göre ülkede 30 yılda kırsal alan nüfusu %20'ye yakına azalırken ilde ancak %15 puan azalır. İlde 1980'de 155.463 olan nüfusun 111.345'i köy ve bucaklarda yaşar.

Tablo 2: Hakkâri'de Nüfusun Gelişimi (DİE, 1927,1950, 1960, 1970,1980).

		1927	1950	1960	1970	1980
Hakkâri	Toplam	25016	44207	67766	102312	155463
	Kent	1884	6191	9956	20794	44118
	Kır	23132	38016	57810	81518	111345
Merkez İlçe	Toplam	7246	14467	15248	25724	38534
	Kent	801	2756	3982	9640	18009
	Kır	6445	11711	11266	16084	20525
Beytüşse- bap	Toplam	12883	17003	11279	14720	19033
	Kent	359	1882	1598	2239	2962
	Kır	12524	15121	9681	12481	16071
Çukurca	Toplam			8187	11789	16450
	Kent			971	1774	2111

	Kır			7216	10015	14339
Şemdinli	Toplam	1715	4365	7396	11521	17458
	Kent	79	410	840	1216	1956
	Kır	1636	3955	6556	10305	15502
Uludere	Toplam			10472	13677	18976
	Kent			937	1506	4791
	Kır			9535	12171	14183
Yüksekova	Toplam		8372	15184	24881	45012
	Kent		1143	1628	4419	14287
	Kır		7229	13556	20462	30725

1970'lere değin tümüyle kapalı ekonomi koşullarında yaşayan ve aşiret ilişkilerine dayanan geleneksel bir yapının egemen olduğu ilde 1978'de Yurt İçi Gayrı Safi Hasıla'nın ancak binde 19'u üretilir ve il bu bakımdan en sonuncudur. 1968'den başlayarak sürekli olarak kalkınmada öncelikli 20 il arasında bulunmasına karşın sanayinin hiç gelişmediği, ticaretin de çok geri olduğu ilde gayrı safi hasılanın %55,56'sı tarım kesiminden elde edilir. İl 1975'te ülkede 67 il içerisinde tarımda çalışan faal nüfusun (% 88) en yüksek orana sahiptir. İlin %1,4 gibi çok küçük bir bölümünü oluşturan dar bir alanda bitkisel üretim yapılabilir ve üretim çok düşük düzeydedir. Tarla tarımı çoğunlukla dağlar arasına sıkışmış dar vadi şeritlerinde yapılır. İlin görece geniş tarım alanı (Gevar Ovası) olan tek ilçesi Yüksekova'dır (DİE,1970; DİE,1975).

2000 yılında ilde nüfus 236.581, şehirleşme oranı %58,95 (Türkiye (64,90), yıllık ortalama nüfus artış hızı %31,60 (Türkiye %18,29), nüfus yoğunluğu 33 (Türkiye 88), doğurganlık hızı binde 6,69 (Türkiye 2,53), ortalama hane halkı büyüklüğü 7,91 (Türkiye 4,5) şeklindedir.

2003 yılında İl ve Bölgelerin Sosyo Ekonomik Gelişmişlik sıralamasında il 77. sırada yer alır. İl 1996'da 70. sırada yer alırken geçen zaman içinde daha da geriler. İl 2003 yılında ülkede 5. Derece gelişmiş iller arasındadır. Hakkâri'deki ilçe sayısı 4, belediye sayısı 8 ve köy sayısı ise 133'tür. İl nüfusu 2011 Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi so-

nuçlarına göre 272.165 kişidir. Nüfusun 153.860 kişisi şehirlerde yaşarken 118.305 kişisi belde ve köylerde yaşar. Şehirde yaşayanların oranı %57, köyde yaşayanların oranı %43'dür. Yine aynı nüfus sayımı sonucuna göre, il merkezi nüfusu 60.946, ilin nüfus yoğunluğu ise km² başına 38'dir (TUİK,2013).

Hakkâri ilinin nüfusu, 2013 Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi sonuçlarına göre 273.041 kişidir ve ülkede 63. sırada yer alır. Nüfusun 149.217 kişisi şehirlerde yaşarken, 123.824 kişisi belde ve köylerde yaşamaktadır. Şehirde yaşayanların oranı %54,7 (ülkede %91,3), köyde yaşayanların oranı %45,3'tür. Yine aynı nüfus sayımı sonucuna göre, il merkezi nüfusu 57.939 ilin nüfus yoğunluğu ise km² başına 38 kişidir. İl bin nüfus başına 21,8 doğum oranı ile 16,9 olan ülke değerinden yüksektir. 2017 yılında il nüfusu 267.813, nüfus yoğunluğu 38,41, ortalama hane halkı 5,87, toplam hane halkı sayısı 42.490 (TUİK,2013).

A. OSMANLI DEVLETİ'NİN SON DÖNEMİ'NDE HAKKÂRİ'DE TARIM FAALİYETLERİ

Hakkâri Livası'nın yüzölçümü XIX. yy sonlarında 25.000 km²'yi bulur. Bu toprakların 10.000 km²'si ekilebilir niteliktedir. Dağların 10.000 km²'lik bölümü çıplak, yalnızca 5.000 km²'lik bölümü ağaçlıktır. Cuinet, 1892'de, Çölemerik Merkez Kaza'nın 3 nahiyesi ve 120 köyü olduğunu kaydetmektedir. Yine Cuinet'nin verilerine göre, Hakkâri Livası'nın bugünkü Hakkâri İli'nde kalan kesiminde 6 kaza, 27 nahiye ve 768 köy bulunur (Yurt Ansiklopedisi, 1982:3312-3320).

XIX. yy'da Hakkâri Livası'nın belli başlı ürünlerini tahıllar, sebze ve meyveler oluşturur. Tahıllardan en çok buğday, arpa, darı ve mısır yetiştirilmekte ayrıca önemli miktarda pirinç ekilmektedir. Cuinet'e göre, tahıllar arasında 20.000 ton ile buğday öndedir. XIX. yy sonlarında Hakkâri'de buğday ve pirinçten ayrı ayrı yılda 80.000 OL gelir sağlanır. Pirinç daha çok Çal, Armuş ve Tayyar köylerinde ekilir. Baklagillerden en çok elde edilen ürünler fasulye (30.000 kg) ve nohutur

(10.000 kg). 400.000 kg ile tütün yörenin çok önemli bir tarım ürünüdür ve yılda ortalama 14.000 OL gelir getirir (Yurt Ansiklopedisi,1982:757; Karpat, 1978).

Hakkâri'de XIX. yy sonlarında yetiştirilen sebze­lerin miktarı 500.000 kg'a ulaşır. Meyvelerin içinde 25.000 kg ile üzüm, 12.000 kg ile incir ve 4.000 kg ile badem ilk üç sırayı alır. Ayrıca yılda ortalama 50.000 kg elde edilen üzüm ilde 1.000 OL gelir getirir. Yörenin balı da ünlüdür. 19. Yüzyılda Şemdinli'nin en önemli tarım ürünü tütündür.

Şemdinli Kazası'nın topraklarının hemen tümü dağlık olduğu için ekilebilir toprakların dönümü çok pahalıdır. Cuinet XIX. yy'ın sonlarında, Osmanlı Devleti'nin başka bölgelerinde 1 dönüm toprağının fiyatını 200 ile 300 kuruş arasında değiştirken Şemdinli'de bu fiyatın 4.000 ile 8.000 arasında­dır. Şemdinli'nin başlıca dört nahiyesinde üretilen tütünün toplam miktarı 400.000 kg, yani yaklaşık 320.000 okkadır. Bu tütünün tamamı İran'a satılır. İran'da çok beğenilen tütünün okkası 4-10 kuruştur. Şemdinli'de üretilen toplam tütünün değeri okkası 2 Franktan 640.000 Frank'a ulaşır. Cuinet, Tütün Reji İdaresi'nin 1890'da değın Şemdinli'de gelir elde edememekle birlikte, 1891'de tütünün taşıma hakkını (müruriye) 30.000 kuruşa satıldığını belirtir. Hakkâri ormanlarından yılda yaklaşık 3.000 OL'lık gelir sağlayan 22.000 parça ceviz tomruğu elde edilir (Karpat,1978).

XIX. yy'da hayvancılık, Hakkâri Livası'nın belli başlı geçim kaynaklarından biridir. 1897 Van Vilayet Salnamesi'ne göre Hakkâri'de üretilen yağ, peynir ve yapağı gibi hayvan ürünlerinin yerel ihtiyacı karşıladıktan sonra çevre vilayetlere satılır. Cuinet'ye göre XIX. yy sonlarında yetiştirilen büyükbaş hayvan türleri arasında 30.000 boğa ve inek ilk sırayı alır. Binek hayvanı olarak 30.000 at beslenir. Küçükbaş hayvanlardan yöre halkının başlıca geçim kaynağı olan koyun beslenir. XIX. yy sonlarında, Hakkâri Livası'nda yetiştirilen hayvan türleri ye sayıları tablo 3'de yer alır (İslam Ansiklopedisi, V/1:1973; Türk Ansiklopedisi,1970).

Tablo 3: 1890'da Hakkâri'de Yetiştirilen Hayvan Türleri ve Sayıları (Yurt Ansiklopedisi, 1982:3313).

Büyükbaş	Sayı	Küçükbaş	Sayı
Boğa ve İnek	30.000	Koyun	110.000
Manda	26.000	Keçi	15.000
At	30.000	Toplam	125.000
Eşek	20.000		
Katır	10.000		
Toplam	116.000		

Cuinet'ye göre XIX. yy sonlarında, Hakkâri'de ortalama 20.000 parça koyun ve keçi postu elde edilmekte, postlardan 1 200 OL gelir sağlanmaktadır. Hakkâri'de koyun ve keçi postlarının yanı sıra toplam değeri 700 OL olan 600 parça tilki postu elde edilir. Yörede elde edilen moher (tıftık) ve yün de yılda ortalama 3 000'er OL gelir sağlar. 1897 Van Vilayet Salnamesi'nde, Tayyar-i Süfla ve Tayyar-ı Ulya (Aşağı ve Yukarı Tayyar) nahiyelerinde geniş ölçüde ipekçilik yapıldığı kaydedilmektedir (Yurt Ansiklopedisi,1982: 3315).

Tablo 4: 1890 Başlarında Hakkâri'de Ürünlerin Miktar ve Değeri (Yurt Ansiklopedisi,1982: 3315-18).

Ürün Adı	Miktar	Değer (OL)	Ürün Adı	Miktar	Değer (OL)
Buğday	20.000 Ton	80.000	Nar	25.000	250
Arpa	15.000	36.000	Mazı	2.000	60
Darı	20.000	32.000	Keten	5.000	100
Mısır	15.000	30.000	Tütün	400.000	14.000
Pirinç	20.000	80.000	Toplam	598.000	17.770
Toplam	90.000	258.000	Koyun ve Keçi Postu	Adet 20.000	1.200
Fasulye	30.000 Kg	600	Tilki Postu	600	700
Nohut	10.000	200	Toplam	20.600	1.900
Sebze	50.000	1200	Bal		3.000
Kuru Üzüm	50.000 Kg	1000	Tereyağı	Kg 10.000	1.000
Yaş Meyveler	10.000	200	Moher (tıftık)	30.000	3.000
Badem	4.000	40	Yün	60.000	3.000
İncir	12.000	120	Toplam	100.000	10.000

Hakkâri Cumhuriyet öncesinde Van vilayetine bağlı bir Liva ve Musul Vilayetinin kuzeyinde yer alır. Liva bu coğrafi konumu nedeniyle de yörenin siyasal geleceği, Musul'un kavuşacağı siyasal statü ile doğrudan ilişkilidir. Musul meselesi 1926'da belirlendiği için, Hakkâri yöresinin istikrarlı bir yapıya kavuşması ancak bu tarihte gerçekleşir (Shaw, 1980).

Şemseddin Sami Çölemerik'in topraklarının pek tarıma elverişli olmadığını yazar. Çölemerik'te tarım ürünlerinden tütünün ünlü olduğunu yılda yaklaşık 500.000 kıyye (okka) tütün dış satımı yaptığını, tütünü İran'a sattığını belirtir. Ayrıca yeterince buğday, arpa, darı, pirinç ve pamuk üretildiğini, bağlık bahçelik olması nedeniyle armut, erik, kiraz, nar ve incirin bol olduğunu söyler. Ali Cevad Hakkâri Livası ile ilgili hayvancılığın gelişmemiş olmasına rağmen keçi ve katurın çok yetiştirildiğini belirtir (Belen,1973).

B. CUMHURİYET DÖNEMİ'NDE HAKKÂRİ'DA TARIM FAALİYETLERİ

1970'lerde Van- İran Transit Yolu'nun açılışına değin pazara tümüyle kapalı kalan Hakkâri'de ancak geçimlik üretim yapılmaktadır. Yetiştirilen başlıca ürünler olan buğday, arpa ve darı yerel gereksinimi karşılamak içindir. Doğal koşulların elverişsizliği nedeniyle gelişemeyen ilde, modern girdi kullanımı çok az ve verimlilik tüm ürünlerde Türkiye ortalamalarının altındadır. Bitkisel üretim ilin başlıca tarımsal uğraşı olan hayvancılığa göre çok geridir. 1975-1977 arasında tarımsal üretim değerinin %87'si hayvancılıktadır. Aynı yıllarda il hayvancılığın ülke üretim değeri içindeki pay %1'e yaklaşır. İlde yarı göçebe aşiretlerce yaylacılık şeklinde yürütülen hayvancılık daha çok küçükbaşaya dayanır. Hakkâri en çok küçükbaş hayvan bulunan ildir. 1980'de ilde, Türkiye içindeki payı %2'ye ulaşan 1 milyonun üzerinde koyun vardır. İlde, gelişme potansiyeli taşıyan bir başka tarımsal uğraş da arıcılıktır (DİE, 1975; DİE,1980).

Hayvancılığın il ekonomisinde bu denli önemli bir yer tutmasına karşın, hayvansal ürünler üretimi çok düşüktür. İlin dışa satılabilir tek

ürünü canlı hayvandır. Hayvanların canlı olarak ve daha çok yasal olmayan yollarla İran ve Irak'a satılması ilde hayvansal ürünler üretiminin çok düşük düzeyde kalmasının başlıca nedenidir.

İlde topoğrafya ve iklim koşullarının elverişsizliği yüzünden geçimlik toprak büyüklüğü en az 100 dekadır. Ancak 1970'te işletmelerin %93,3'ünün toprağı 100 dekarın altındadır. İlde tarımsal bakımdan asıl önem taşıyan meralar il nüfusunun büyük bölümünü oluşturan aşiretler arasında bölüşülmüş durumdadır. 1979 yılında Türkiye Süt Endüstri Kurumu'nun Yüksekova Süt Fabrikası üretime başlar. Sanayi ve ticaret bakımından çok az gelişmiş olan ilde, 1980'de on kişiden çok işçi çalıştıran tek kuruluş Süt Endüstrisi Kurumu'nun Yüksekova Süt Fabrikası'dır (DİE,1980).

İlde düzenin belli başlı öğeleri yaylalardaki geçici yerleşmeler yani "zoma"lar ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki en yaygın biçimine Hakkâri'de ulaşan köyaltı yerleşmeleri yani "mezra" ve "kom"lardır. 1973'te ilin toplam bucak ve köylerinin sayısı 145 iken, köyaltı yerleşmelerinin sayısı 600'ü aşar. Nüfus yoğunluğu km²'de yalnızca 16 kişi olan ilde, yerleşme sıklığı da 100 km²'de 1,5 köy ile en düşük düzeye inmektedir. Kentleşme düzeyinin de çok düşük olduğu ilde, 1980'de nüfusu 10.000'i aşan iki kentsel yerleşme, Merkez ilçe ve Yüksekova'dır. Nüfusları 20.000'in altında olan her iki ilçede de nüfusun çoğunluğu kırsal kesimde yaşar (Boratav, 1997:265-291).

Hakkâri, coğrafi konumu ve ulaşım olanaklarının kısıtlılığı nedeniyle, 1950'lere değin tümüyle dışa kapalı ekonomik yaşam süren bir ildir. 1970'lerde Yüksekova'dan geçen Van- İran Transit Yolu'nun standardını yükselttilerek ulaşımına açılması ilin ulaşım sorununu bir ölçüde çözmüşse de, il ekonomisinin durağan yapısında bir değişme olmamıştır. Faal nüfusun yapısı ve bileşimi bu durağan ekonomik yapının hem bir ürünü hem de bir göstergesidir.

Hakkâri'de 1975'te (12 +) yaşlardaki ekonomik bakımdan faal nüfus yaklaşık 60.000 kişiydi. Aynı yıl faal nüfusun toplam nüfus içindeki payını gösteren genel katılma oranı da binde 474'tür. Ülkede 1975'te

genel katılma oranının binde 407 olduğu göz önünde bulundurulursa, Hakkâri'de faal nüfusun payının ülke geneline göre hayli yüksek olduğu ortaya çıkar.

Türkiye'de 1955 yılında tarım, ormancılık, avcılık ve balıkçılıkla uğraşanlar %77,4 iken bu oran ilde %91,8'dir. 1965 yılında ülkede bu oran %71,9 iken ilde %86,1, 1975 yılında ülkede %64,1 iken ilde %88,1 oranındadır. Buna göre ülkede 1955 ile 1978 arasında 13 puanlık bir diğer alanlara kayma görülürken ilde bu oran yaklaşık 4 kat kadardır. İlde tarıma dayalı yaşam devam etmektedir (Aydemir,1999b: 349).

Tarım ekonomisinin egemen olduğu öteki birçok ilde olduğu gibi Hakkâri'de de genel katılma oranının yüksek olmasına, 12 yaşı geçen hemen hemen herkesin tarım kesiminde yardımcı aile bireyi olarak faal nüfusa katılması yol açmaktadır. Bu nedenle faal nüfus payının yüksek olması bu ilde gizli işsizliğin çok yoğun olduğunu gösterir. İstatistiklerde 1970'e değin faal nüfus tanımında alt sınır olarak 15 yaş alınır. 1970'ten sonra ise ülkenin sosyal gerçekleri göz önüne alınarak faal nüfus kapsamı genişletilmiş ve alt sınır olarak 12 yaş alınmaya başlanmıştır.

Hakkâri'de faal nüfus 1950'lerden sonra hızla büyümüştür. İl ekonomisi genelde tarıma, özel olarak da hayvancılığa dayanır. Bu durum çalışan yardımcı aile bireylerinin sayısının giderek artmasına neden olur. İlde, 1955'te (15 +) yaşlardaki faal nüfus 28.000 dolayındadır. Bu sayı, il toplam nüfusunun binde 510,7'sine eşittir. (15+) yaşlardaki faal nüfus 1975'te ise 53.000'i aşmıştır. Ancak faal nüfustaki art iş, il toplam nüfustaki artışa göre, daha yavaş olduğu için, genel katılma oranı 1965'te binde 441'e, 1975'te binde 422'ye düşmüştür. Bu gerilemenin nedeni durağan ekonomik yapının artan nüfusa iş olanakları yaratamamasıdır.

Hakkâri ekonomisinde özellikle hayvancılık egemendir. İlde hemen hemen hiçbir sanayi işletmesi olmadığından hiçbir tarım dışı kesim gelişmemiştir. Buna karşılık tarım kesiminde ekilip biçilmeye el-

verişli topraklar son derece sınırlıdır. 1970'lerin sonlarında ilde tarımsal üretim değerinin% 87'si hayvancılık kesimindedir. İlin bu ekonomik yapısı, zaman içinde fazla bir değişim geçirmemiş durağan bir nitelik göstermiştir. 1955'te Hakkâri'de faal nüfusun %92'ye yakını tarım kesiminde çalışır. Tarım dışında kalan bütün kesimlerde çalışan 2.000 kişinin biraz üzerindedir. Tarım dışı kesimlerin toplam faal nüfus içindeki payları da çok düşüktür.

a. Faal Nüfus ve Faaliyetleri

Hakkâri'de kırsal alanda 12 yaşın üzerindeki hemen hemen herkes il ekonomisine egemen olan tarım kesiminde çalışmaktadır. Bunların çoğunluğunu da yardımcı aile bireyleri oluşturmaktadır. 1975'te tarım kesiminde çalışan 52.600'ü aşkın kişinin yaklaşık 40.000'i yardımcı aile bireyi konumundadır. Tarım dışı kesimlerdeki yardımcı aile bireylerinin toplamı yalnızca 200 kişidir. Tarım kesimindeki bu yoğunlaşmaya bağlı olarak il genelinde yardımcı aile bireylerinin oranı %67,1 gibi çok yüksek bir düzeye ulaşır. 1955'te de %68,4 olan yardımcı aile bireyleri oranında 20 yılda belirgin bir gerileme söz konusu değildir. İlde imalat ve ticaret etkinlikleri yalnızca birkaç kişinin çalıştığı çok küçük işletmelerce gerçekleştirilir. Her iki kesimde de kendi hesabına çalışanların ağırlıklı bir payı vardır. Ancak, bu iki kesimin toplam faal nüfus içindeki paylarının çok düşük olması nedeniyle bu kesimler il genelinde, faal nüfusun işteki yere göre dağılımı üzerinde pek etkili değildir. Öyle ki, 1975'te ticaret kesiminde faal olanların %59,6'sının, imalatla uğraşanların sa %42,9'unun kendi hesabına çalışmakta olmasına karşın bunların mutlak sayıları sırasıyla yalnızca 295 ve 197 kişidir. İl genelinde kendi hesabına çalışanların oranını tarım kesimi belirlemektedir (DİE,1975).

1955 yılında ilde faal nüfus %28 iken bunun %15,2'sini erkekler %13'ünü kadınlar oluşturur. Bu faal nüfusun %4,5 ücretli, %8,3'ü erkek ücretli, binde 1'i kadın ücretlidir. Faal nüfusun %68,4'ü aile içinde ücretsiz, erkeklerin %43,6'sı, kadınların %97,2'si ücretsizdir. Yine %24,2'si kendi hesabına çalışırken bu oran erkeklerde %42,8, kadın-

larda %2,7'dir. 1975 yılına gelindiğinde faal nüfus oranı %59,7'ye yükselmiştir. Bunun %35,8'i erkekler, %23,9'u kadınlardır. Faal nüfusun %11,3'ünü ücretliyen bunun %18,4'ü erkekler, %0,7'si kadınlardır. Aile içinde ücretsiz çalışma oranı %67,1 iken bunun %46,8'ini erkekler, %97,5'ini kadınlar oluşturur. Yine faal nüfusun %21,3'ü kendi hesabına, erkeklerin %34,4'ü, kadınların ise %1,7'si kendi hesabına faaliyet göstermektedir. 1975 yılında Hakkâri'de tarım, ormancılık, avcılık ve balıkçılık alanında ücretli %1,4, kendi hesabına %23,1, ücretsiz aile işçisi %75,3 şeklindedir (DİE,1955).

1975'te tarım kesiminde 12.000 dolayında kişi, yani bu kesimde çalışan her 100 kişinin 23'ü kendi hesabına çalışır. İl genelinde ise, kendi hesabına çalışanların oranı %21,3 olup, ülke ortalamasından (%25,6) azdır. Kendi hesabına çalışanların oranı 1955-1975 arasında biraz gerilemiştir. Bu oran 1955'te %24,2'dir. 1955-1975 arasında yardımcı aile bireylerinin ve kendi hesabına çalışanların paylarındaki küçük gerilemeye karşılık ücretlilerin oranı %4,5'ten %11,3'e yükselir. Bu artış hizmetler kesiminin faal nüfus içindeki payının hızla artmasına bağlıdır. Hizmetler kesiminin çoğunluğunu askeri personel ve memurlar oluşturduğu için, bu kesimde ücretlilerin oranı %98 gibi çok yüksek bir düzeydedir. 1975'te ilde 6.700 ücretli vardır. Bunların 4.400'ü %66'sı hizmetler kesiminde çalışır. Faal nüfusun mesleğe göre dağılımında da, asıl mesleği tarım olanların oranı %88 ile en ağırlıklı payı taşır. 1970lerin ikinci yarısında il gayri safi hasılası içindeki payı, bir miktar azalmakla birlikte (1975-1976'da %62, 1977'de,% 60, 1978'de %55,6), tarım kesiminin il ekonomisindeki ağırlığı sürmektedir (DİE,1975).

İlde 1985 yılında çalışma çağındaki nüfusun Ziraat, avcılık ormancılık ve balıkçılıkla uğraşan erkeklerin oranı %60, kadınların oranı %98'dir. Buna göre kadınların neredeyse tamamına yakını tarım alanında, erkeklerin ise üçte ikisi tarımla uğraşmaktadır. Genel olarak tarım alanındaki çalışma çağı nüfusu %74,30'dur (DİE,1985). 1985 yılında ilde 0-14 yaş grubu %50,52'lik oranı ile ülkede 8. sırada, 15-64 yaş grubu %47,73'lük oranı ile ülkede 59. sırada ve 65+ yaş grubu

%1,76 oranı ile ülkede 65. sırada yer alır. Buna göre ilde doğurganlık oranı yüksek, çalışma çağına girmemiş nüfus ile çalışma çağındaki nüfus oldukça yüksektir.

2000 yılında tarım iş kolunda çalışanların toplam istihdama oranı ülkede %48,38 iken İlde %52,44 oranı ile ülkeden daha fazla oranda tarım yapılır. Ücretli çalışanların toplam istihdama oranı ülkede %43,52 iken ilde %44,39'dur. Buna göre tarım dışındaki istihdamın yarıya yakını ücretli çalışanlardır. Kırsal nüfus başına tarımsal üretim değeri ülkede 1.124 Milyon TL iken ilde 644 Milyon TL'dir. İlin tarımsal üretim değerinin ülke içindeki payı %0,23 oranındadır (TUİK,2013).

b. Hakkâri'nin Tarım İçin Coğrafi Durumu

Hakkâri'de tarımsal etkinlikleri ve üretimi belirleyen temel etken doğal koşullardır. Topraklarının büyük bölümü ekime-dikime elverişsiz dağlık-kayalık alanlardan oluşur. Tarla tarımı çoğunlukla dağların arasında uzanan vadilerin tabanlarında yapılır. İlin başlıca ekim alanı Yüksekova İlçesi'ndeki Gevar Ovası'dır. Toprağın elverişsizliğine sert iklim koşulları eklenir. Uzun kış boyunca toprak aylarca kar altında kalır. Kısa süren yaz nedeniyle bitkilenme dönemi kısadır ve buğday, arpa gibi ülkede çok yaygın olarak ekilen tahılların yetişmesi bile güçleşir. Kimi yıllar ekinler daha tarladan kaldırılmadan kar yağmaya başlar. Doğal koşullar ulaşım olanaklarını da kısıtlayarak il ekonomisinin kapalılığını pekiştirmiş ve tarımın gelişmesini engellemiştir (Yurt Ansiklopedisi, 1982: 3321-3330).

İlde uzun süre düzgün bir yol yoktur. 1940'ların sonunda Van-Hakkâri arasındaki görece düzgün yol yapılarına değin, Hakkâri'ye ulaşım ancak derin uçurumların kenarlarını izleyen dar ve taşıt geçmesine olanak vermeyen yollardan sağlanır. Üstelik kış bastırınca yollar tümüyle kapanır. O yıllarda il merkezi olan Çölemerik ile ilçeler arasında bağlantı kurmak da bir sorundur. Bu koşullarda il tarımı pazara açılmamış ve geçimlik ekonomi varlığını 1970'lere değin korumuştur. İldeki doğal koşullar ve dışı kapalı ekonomik yapıdan etkilenen

toplumsal yaşamda göçebe aşiret ilişkileri egemendir. Aşiretlerin başlıca ekonomik uğraşı küçükbaş hayvan yetiştiriciliğidir. Aşiretler, belirli bir miktar toprağı olmasına ve köylerde yerleşik bir yaşam sürme koşulları bulunmasına karşın hayvanlarına iyi otlaklar bulabilmek için mevsime ve bitki örtüsüne göre yaylalara göçer. İlde yaşayan ve bağ-bahçecilikle uğraşan Nasturiler, I. Dünya Savaşı sonunda ilden ayrılır. Nasturiler'in ayrılması, bağ-bahçeciliğın gerilemesine neden olmuş, ilde tarım etkinlikleri yalnızca hayvancılıkla uğraşan aşiretlerce yürütölmeye başlamıştır. İlde Şeyh Sait ve diğđer isyanlar nedeniyle zor bir süreç yaşanır. 1933'te çıkarılan genel aftan sonra Irak'a göçen aşiretler geri dönmüş ve boş bırakılan topraklar yeniden işlenmeye başlanmıştır. 1930'lara değin karışık bir dönem yaşanmış olması il tarımını olumsuz yönde etkilemiştir. Tarla ve bağ-bahçe alanlarının sınırlı oluşuna karşılık, ilin geniş bölümleri otlaklarla kaplıdır. 3.000 m yüksekliğe dek yer alan yaylalar, ot ve su bakımından zengindir. Buraları ilin hayvancılık alanlarıdır. Meydan-ı Cindiyân Yaylası, Doğı Anadolu'nun hayvancılık yapılan başlıca yaylalarındandır (Silier, Çınar; 1981).

Hakkârî'deki aşiretler, tam göçebe değildir. Ancak, bazı göçer aşiretleri Yüksekova'nın kenarından geçer. İldeki aşiretler aslında yerleşik olmakla birlikte, hayvancılıkla uğraştıkları için yarı göçebe bir yaşam sürer. Hakkârî'de geri ve kapalı ekonomik yapıyla aşiret ilişkileri iç içe yürümüştür. 1970'lerde ilin ulaşım bağlantısının bir miktar gelişmesine koşut olarak ilin ekonomik yapısında bir açılma görölmekle birlikte geleneksel yapı varlığını korumaktadır.

Cumhuriyet öncesinde Hakkârî iç işlerinde bağımsız "mir" adı verilen aşiret beylerince yönetilmiştir. Cumhuriyet'ten sonra il olunca merkezi otorite kurulmakla birlikte aşiret beylerinin etkisi sürmüştür. Aşiret beyleri topraklarını ortaklık ile işletir. Bu ilişkiler değışik biçimlerde yürütölür. 1960'ların sonunda yayınladığı bir araştırmasında Muzaffer Erdost bu ilişkileri şöyle tanımlar: "Eğđer aşiret reisi toprağın yanı sıra, tohum ve 'tezgah' saban verirse ürünün yarısını alır. Bu tür işletme biçimine 'niyevi' denir. Eğđer aşiret reisi tohum ve

'tezgah' vermezse, buğday vb. için onda iki (deh-dü) oranında, tütün için onda iki ya da onda üç (sekut) oranında pay alır. Ayrıca, aşiret reisleri kendilerinin olmayan aşiret topraklarından, töreye göre ürünün onda birini (deh-yek) alır. Buna, 'kalle vergisi' denir. Bunun dışında aşiret reisi, aşiret üyesinin tüccara sattığı koyun ve ürünlerden de bir vergi alır. Bunun %5'ini de aşiret üyesinden satın yapıldığı anda para olarak alır. Yün ve peynir gibi koyun ürünlerinden alınan vergiye 'muzd' denir. Aşiretin bütün erkekleri, yılda bir kaç gün aşiret reisinin tarlasında, evinde, zomasında, ulaştırma işinde angarya olarak çalışır. Buna 'zibare' denir. Aynı tür çalışma, ara sıra kadınlardan da istenir. Halk, zekâtını genellikle aşiret reisine verir. Bütün bu hakların karşılığında, aşiret reisi bazı toplumsal-ekonomik işlevler de üstlenir. Örneğin, mera kiralamada muhtarla ya da nüfuzlu kimselerle ilişki kurar, yaylayı kiralar, sonra ödediği kirayı aşiret bireyleri arasında paylaşır" (Erdost, 1968).

c. Ekilip Dikilebilen Tarım Arazisi

Sürüme elverişlilik açısından ise 1., 2., 3. ve 4. yetenek sınıflarına giren, tarım araçlarıyla işlenebilir nitelikte topraklar, yaklaşık 58.100 hektar alan kaplamakta ve il alanının %6'sını oluşturur. Bu toprakların sadece 2.000 hektarı, 1. sınıf sorunsuz tarım alanlarıdır. Geriye kalan ve 2., 3., 4. yetenek sınıf toprakların %17 oranında çoraklık, %31 oranında yaşlık ve %66 oranında su erozyonu sorunu vardır. Bu nedenle, tarım araçlarıyla işlenebilir nitelikteki toprakların büyük bir bölümünde ürün yetiştirilememektedir. 1980 yılı başında Hakkâri'de ekili-dikili alan 13.000 hektar dolayındadır ve il alanının %1,4'ünü oluşturur ve tarım toprakları en kısıtlı olan ildir. İşlenebilir topraklarda Türkiye ortalaması %34'tür (Yurt Ansiklopedisi, 1982).

Hakkâri'de tarla tarımı fazla önemli bir yer tutmaz. Tarımda hayvancılık başta gelen uğraştır. İlde, 5. sınıf toprak yoktur. Çayır-mera ve orman-funda kullanımı altında bulunması gereken yaklaşık 764.000 hektar alan kaplayan 6. ve 7. sınıf topraklar il alanının %80'ini oluşturur. Bu oran %60 olan Türkiye ortalamasının çok üzerindedir. 1980 yılı başında ilde çayır-mera ve orman-funda kullanımına ayrılan

alan 810.000 hektar dolayındadır ve Hakkâri topraklarının %83'ine yakındır. Hakkâri'de %14 gibi yüksek bir orana ulaşan ve tarıma elverişsiz olan 130.000 hektarı aşkın alanın 129.000 hektarlık bölümü, 8. yetenek sınıfına giren topraklardır. Daha çok buzullarla kaplı olan bu topraklarda, hiç bir tarımsal etkinlik sürdürülemez (Tuncer,1968).

Hakkâri 952.100 hektarlık yüzölçümü ile Türkiye'nin küçük illeri arasında yer alır. İl topraklarının %70,14'ünü oluşturan ve büyük bölümü kayalıkla kaplı 130.000 hektarlık alan tarıma elverişsizdir. İl topraklarının %25,6'sını kaplayan 244.800 hektar genişliğindeki orman-funda alanının büyük bölümü fundalıklardan oluşur. İl tarım toprakları içinde en önemli yeri kaplayan çayır-meralar 564.300 hektar genişliğindedir ve il topraklarının %59'unu kaplar. Ekili-dikili topraklar Hakkâri tarım toprakları içinde çok küçük bir yer kaplar. Toplam 13.000 hektar dolayındaki bu alan il topraklarının yalnızca %1,4'ünü oluşturur. Bu toprakların da %50 dolayında bir bölümü nadasa bırakılır. Hakkâri ekili-dikili toprakların payının en düşük olduğu ildir. Türkiye yüzölçümünün %35,6'sını ekili-dikili alanların oluşturduğu düşünülürse, Hakkâri'deki tarla ve bağ-bahçe topraklarının sınırlılığı daha iyi anlaşılır. Tarımsal üretim içinde ormancılığın payı çok küçüktür. Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası "Türkiye Tarımsal Üretim Değeri (1975-1976-1977)" verilerine göre, anılan yıllarda il tarımında bitkisel üretimin payı %13'tür. Tarımsal hasılanın geri kalan bölümü hayvancılıktan sağlanır (Toros,1979).

Yüksek alanlarla derin vadi tabanları arasındaki iklim farkları, ekimi yakından etkiler. Yüksek alanlarda iklimin sert olması, özellikle karların geç erimesi ve kışın erken basturması, buralarda ekimi güçleştiren bir başka etkidir. Ekim alanlarının çok sınırlı olduğu Hakkâri'de, tarla tarımı halkın ikinci gelir kaynağıdır. DİE 1976 Köy Genel Bilgi Anketi'ne göre, ildeki 143 köy arasında birinci derecede gelir kaynağı tarla ürünleri olan köy sayısı 59'dur. Hakkâri'nin toplam ekili alanlarının Türkiye içindeki payı çok düşüktür ve zaman içinde daha da azalmıştır. 1950'de on binde 5 olan bu pay, 1970'lerin sonunda on binde 4'e düşmüştür (DİE, 1976).

1950'de 4.000 hektarı biraz aşan il ekili alanları, 1970'lerin sonunda 5.000 hektara yaklaşmıştır. Başka bir deyişle, 1950 ile 1970'lerin sonu arasında il ekili alanlarında çok sınırlı bir genişleme gerçekleşmiştir. Öteki illerde 1950'lerden sonra traktörün tarıma girmesi ile ekili alanlarda sağlanan büyük artışlar Hakkâri'de görülmez. Bunun nedeni, ilde traktörle sürüme elverişli toprakların çok az olmasıdır. Öte yandan, bu çok küçük denebilecek ekili alanda da önemli dalgalanmalar görülmektedir. Örneğin, 1950'de 4.000 hektar dolayındaki ekili alanları, 1950'lerin sonunda 2.200 hektara dek düşmüş, 1970'lerde ise daha küçük oynamalarla 5.000 hektar dolayında olmuştur. Bu dalgalanmaların bir nedeni, nadasa bırakılan toprakların geniş yer tutması, bir başka nedeni ise, iklim koşullarının bazı yıllarda ekime olanak vermemesidir. Hakkâri'de ekim alanlarının sınırlılığına paralel olarak üretim miktarları da düşüktür. 1970'lerde sağlanan verim artışıyla, üretim miktarları mutlak olarak bir miktar artmıştır. Ama bu artışlar ülke genelinde sağlanan verim artışlarının epeyce gerisinde kaldığı için, ilde yetiştirilen ürünlerin Türkiye içindeki payları zaman içinde azalmıştır (DİE, 1950; DİE, 1970).

d. Bitkisel Üretim

Hakkâri'de ekim alanlarının çok büyük bir bölümü tahıllara ayrılmıştır. Kapalı ekonomi koşullarında halk tahılları ekmeğini sağlamak için ekimindedir. 1950'de il ekili alanının %97'ye yakın bölümü tahıl ekimine ayrılmıştır. Bu pay, sonraki yıllarda biraz düşmüş ve 1970'lerin sonunda %81 dolayında gerçekleşmiştir (Tuncer, 1968; Boratav, 1981).

1950'de buğdayı darı izler. İl ekim alanının %23'e yakını darı ekimine ayrılır. Darı ekiminin o yıllardaki görece fazlalığı halkın darı ekmeği yemesindedir. Sonraki yıllarda darı ekim alanları giderek daralır. 1970'lerin sonunda il ekili alanlarının sadece %3,9'u darı ekimine ayrılır. Darı ekiminin azalmasına koşut olarak arpa ekim alanı bir miktar genişlemiştir. 1970'lerde biraz artmış olmakla birlikte Hakkâri'de baklagiller ekimi çok sınırlıdır. 1950'de ilde ekili alanların

%1'inden, 1970'lerin sonunda ise %6'sından biraz fazlası baklagiller ekimine ayrılmıştır (DİE, 1950; DİE,1970).

Hakkâri'de ekilebilen 5.261 hektar (1980) arazinin %78'i tahıllara, %10'u baklagillere, %11 yumru bitkilere, 20 hektar endüstri bitkilerine, 45 hektar da yağlı tohumlar ziraatına tahsis edilmiştir. Tahıllardan buğday (3.443 ton), baklagillerden nohut (141 t), endüstri bitkilerinden tütün (28 t), yağlı tohumlardan susam (8 t), yumru bitkilerden soğan (540 t), en çok yetiştirilen ürünlerdir. Meyvelerden armut (2616 t), elma (2.470 t), erik (906 t), vişne (389 t), nar (910 t), üzüm (952 t) ve ceviz (2.465 t.) en fazla üretilenlerdir. Bunlardan yalnız ceviz önemli bir gelir kaynağıdır. Türkiye ceviz üretiminin %4,6 (1979)'sını Hakkâri sağlar. Meyve veren 26.500 ağaçtan 7.000 ton ceviz elde edilmiştir (DİE,1980).

Tablo 5: Ana Ürünler Rakımından Hakkâri Ekim Alanlarının ve Üretiminin Türkiye Toplamındaki Payı (%) (DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

	1950		1960-61-62 Orta- laması		1970-71-72 Or- talaması		1977-78-79 Or- talaması	
	Ekim Alanı	Üretim Ton/ %	Ekim A.	Üretim	Ekim A.	Üretim	Ekim A.	Üretim
Ürün Türü								
Toplam Ekili Alan	4.096 He		3 467		4 921		4 943	
Toplam Tahıl	/96,7	3749/ 0,06	92,7	3.126/ 0,02	89,8	5.421/ 0,03	81,3	4.720/ 0,02
Buğday	45,6	1567/ 0,05	54,6	1.192/ 0,01	50,9	2.645/ 0,02	51,2	3.180/ 0,02
Arpa	10,2	458/ 0,03	12,2	466/ 0,01	13,9	635/ 0,02	12,5	720/ 0,01
Mısır	6,6	252/ 0,06	10,2	813/ 0,08	10,2	1175/ 0,11	8,1	429/ 0,03
Darı	22,6	721/ 0,10	7,9	330/ 0,54	7,3	444/ 0,84	3,9	0,67
Pirinç	3,7	294/ 0,36	3,2	189/ 0,13	3,5	344/ 0,23	4,5	207/ 0,11
Top. Bakla- giller	1,1	24/ 0,01	0,1	6/	2,2	99/ 0,02	6,3	169/ 0,03
Nohut	0,4	11/ 0,02			0,4	37/ 0,03	2,5	93/ 0,04

Soğan	0,5	26/ 0,03	2,4	268/ 0,06	3,7	1..397/ 0,23	5,5	1.170/ 0,12
Diğerleri	1,7		4,8		4,3		6,9	

Sebzecilik, vadi tabanlarındaki dar sahalarda yapılır ve ancak mahalli ihtiyaçları karşılar. En çok üretilen sebzeler domates, patlıcan, lahanaya, sivri biber, fasulye, kabak ve salatalık (hıyar)'dır.

İlde en çok buğday üretilmektedir. Buğday, kuru tarım şartlarında ekilebildiği, fazla bilgi ve emek istemediği, tarımı ilkel araçlarla yapılabildiği ve en önemlisi, temel geçimlik ürün olduğu için çokça ekilmektedir. Öte yandan, ilin dağlık arazisi ve sert iklimi, buğday ekimini bile güçleştirmekte ve yer yer olanaksız kılmaktadır. İlde kışlık buğday ekilir. Yazın kısa geçmesi, yazlık buğday ekimine izin vermektedir. Ekim, Eylülde başlar ve Kasıma kadar sürer. Kışın aylar boyunca kar altında kalması, ürünü dona karşı korur. Buğday Ağustosta olgunlaşır ve hasada başlanır. İlde harman öküz ve atla yapılır.

Tablo 6: Ana Ürünler Üretim Miktarları (DİE, 1950,1975, 1980).

Ürün Türü		1950	1978-1979-1980 Ortalaması	Artış Oranı
Buğday	Hakkâri	840	1260	50,0
	Türkiye	770	1829	137,5
Arpa	Hakkâri	1093	1165	6,6
	Türkiye	1101	1865	69,4
Mısır	Hakkâri	933	1075	15,2
	Türkiye	744	2225	199,1
Nohut	Hakkâri	611	744	21,8
	Türkiye	677	1160	71,8
Soğan	Hakkâri	1368	4301	214,4
	Türkiye	1309	13589	310,7

1950'de 1.567 ton dolayında gerçekleşen il buğday üretimi, 1970'lerin sonunda 3.200 tona yaklaşır. 1970'lerde görece azalmış olmakla birlikte, il buğday üretimi bazı yıllarda büyük dalgalanmalar gösterir. Misal 1958-1959'da üretim 330 tona dek düşmüştür. Ulaşımın çok güç olduğu 1950 öncesinde açlık anlamına gelen bu miktar,

sonraki yıllarda yolların yapılması ile başka illerden buğday satın alınarak kapatılmaya çalışılmıştır. Buğday, en çok Yüksekova'da ekilmektedir. 1950'de 700 tonu aşkın darı üretilmiştir. Sonraki yıllarda darı ekmeğinin yerini buğday ekmeğinin almasıyla darı üretimi düşmüş ve 1970'lerin sonunda 170 ton olarak gerçekleşmiştir. 1970'lerin sonunda ilin genel olarak tahıl, özel olarak buğday üretimindeki payı sadece on binde 2'dir. Türkiye üretiminde en önemli payı olan ürün darı olup, söz konusu pay binde 7'dir. Geçmişte “Şendinan” tütünleri olarak bilinen tütünler ekilir, bunlar “Nevbu” adıyla İran'a yollanır (DİE,1950; DİE,1970).

Hakkâri'de yetiştirilen bütün tarım ürünlerinde verim, Türkiye ortalamasının çok altındadır. Özellikle, bölge halkının kendi beslenme gereksinimini karşılamak için ürettiği geleneksel tarım ürünlerinden buğday, arpa ve mısırdaki verim çok düşüktür. 1950'de, ilde hektar başına buğday verimi 840 kg iken ülke genelinde 770 kg'dır. 1950'lerde Türkiye ortalamasının üzerinde olan verim, sonraki yıllarda, verimlilikte belirli bir artış olmasına karşın, hızla artan ülke ortalamasının gerisine düşmüştür. 1960'ların başında, hektar başına buğday verimi Hakkâri'de 630 kg'ye düşmüş, ülke genelinde ise 1.029 kg'ye yükselmiştir. 1970'lerin başında, Hakkâri'de verimde bir artma görülmüş ve hektardan 1.057 kg buğday alınmıştır. 1970'lerin sonunda Hakkâri'de verimin hektarda 1.260 kg'ye yükselmesine karşın aynı dönemde ülke genelinde 1.829 kg buğday alınmıştır (DİE, 1950; DİE,1970).

Arpa, ilde buğdayın ekilemediği yüksek kesimlerde ekilmektedir. 1950'lerden sonra arpa üretimi, darının yerini almıştır. Hakkâri'de 1950'de 450 tonu biraz aşan arpa üretimi, 1970'lerin sonunda 720 ton olarak gerçekleşmiştir. İlde, arpa verimi dönem dönem ülke ortalamasına yaklaşmakla birlikte, sürekli onun altında kalmıştır. 1950'de Türkiye ortalaması 1.101 kg/hektar iken, Hakkâri'de verim 1.093 kg/hektar olmuştur. Hakkâri'de 1960'ların başında bir miktar düşme görülmüş ve arpa verimi 926 kg'ye inmiştir. İzleyen yıllarda, artan verimlilik, 1980 başında hektarda 1.165 kg'ye çıkmıştır (DİE, 1950; DİE,1970).

1970'lerin sonunda 3.200 tona yaklaşan il piriñç üretimi, 1970lerin sonunda 200 tonun biraz üzerinde gerçekleşir (DİE,1970).

1950'de 250 ton dolayında olan il mısır üretimi, 1970'lerin sonunda 400 tonu aşmıştır. Mısır, en çok Beytüşşebap'ta ekilmektedir. İlde, mısır verimi 1970'lerin ortalarına değin ülke ortalamasının üzerinde gerçekleşmiştir. Daha sonra hızla düşerek Türkiye ortalamasının altına inmiştir. Hakkâri'de hektardan 1950'de 933 kg, 1960'ların başında 2.290 kg ve 1970'lerin başında 2.331 mısır alınır. Ülke ortalaması ise aynı yıllarda sırasıyla 744 kg, 1.406 kg ve 1.687 kg olarak gerçekleşir. 1970'lerin ortalarından sonra, mısır verimi Hakkâri'de hızla düşmüş ve 1970'lerin sonunda 1.075 kg'ye dek inmiştir. Aynı dönemde Türkiye'de ortalamasındaki artış ise sürerek hektarda 2.225 kg'ye ulaşmıştır (DİE, 1950; DİE,1970).

Hakkâri'de baklagiller üretimi çok sınırlıdır. 1950'de sadece 24 ton olan il baklagiller üretimi, 1970'lerin sonunda 200 tonu biraz aşmıştır. İlde ekilen başlıca baklagil türü olan nohutun üretimi 1970'lerin sonunda 90 tondur.

Sanayi bitkileri üretimi, yok denecek denli azdır. İlin doğal koşulları ve iklimi, sanayi bitkilerinin yetişmesine pek olanak vermemektedir. Bunlardan, ilde yetiştirilebilen tek ürün olan tütün, geçmişte önem taşımaya karşın, daha sonra bu önemini yitirmiştir. Hakkâri'de üretilen ürünlerin hiçbirinin Türkiye içindeki payı %1'i bulmaz. "Şemdinan" tütünleri İran'da çok tutulurdu. XX. yy'ın başında bölgede etkisini artıran İngiltere'nin pazara egemen olması ve yabancı sigaraların yaygınlaşması sonucu, "Şemdinan" tütünü önemini yitirir. Cumhuriyet Dönemi'nde "Şemdinan" tütünlerini Biga'da yetiştirmek için yapılan girişimler başarılı olmamıştır. 1980'de Hakkâri'de 30 tona yakın tütün üretilmiştir. I. Dünya Savaşı'ndan önce Şemdini'li'de yaygın biçimde ekimi yapılan tütün ise giderek önemini kaybetmiştir. 1980'de sadece 20 hektar alanda tütün ekilir.

1989 yılında ilde toplam ekili alan 4.095 hektardır. Bu ekili alanda 3.345 hektarda buğday, 480 hektar arpa, 270 hektar mısır ekilir. Baklagillerin toplam ekili alanı 175 hektardır. 84 hektar kuru fasulye, 21 hektar mercimek, 70 hektar nohut ekilir. Endüstri bitkileri toplam ekili alanı 175 hektardır. 83 hektarda şekerpancarı, 18 hektarda tütün ekilir, 23 hektarda susam ekilir (DİE, 1990).

2005 yılında ilde tahıllar ve diğer bitkisel ürünlerin hasat edilen alanı 38.944 hektardır. Patates, kuru baklagiller, yenilebilir kök ve yumrular 2.792 hektar, saman ve ot 17 820 hektar, tahıllar 18.224 hektar, yağlı tohumlar 108 hektar ekilir (TUİK,2013).

2011 yılında ilde tahıllar ve diğer bitkisel ürünlerin hasat edilen alanı 28.562 hektardır. Patates, kuru baklagiller, yenilebilir kök ve yumrular 191 hektar, saman ve ot 20.426 hektar, tahıllar 7.874 hektar, yağlı tohumlar 71 hektar olarak ekilir. Hakkâri'de toplam tahıllar ve diğer bitkisel ürünlerin hasat edilen alanlarına bakıldığında 2011 yılında en fazla payı %71,5 ile saman ve ot almıştır. Tahıllar ise %27,6 pay ile ikinci sırada gelmektedir (TUİK,2013).

1989 yılında ilde 5.850 ton buğday, 585 ton arpa, 475 ton mısır, baklagillerin 118 kuru fasulye, 25 ton mercimek, 82 ton nohut, endüstri bitkileri 1.112 ton şeker pancarı, 22 ton tütün, 32 ton susam üretilir. Hektar başına üretim buğday 1.749 arpa 1.219, mısır 1.827, baklagiller k. fasulye 1.439, mercimek 1.343, nohut 1.171, şeker pancarı 16.597, tütün 1.222, patates 9.642, kuru soğan 6.125, kuru sarımsak 2.000, susam 1.391 ton üretim alınır. Seçilmiş tarım ürünlerinin ülkede verimlilik sırası il buğdayda 27., arpada 49., mısırdaki 54., kuru fasulyede 18., mercimekte 5., nohutta 16., şeker pancarında 55., tütünde 11., patateste 66., kuru soğanda 64., kuru sarımsakta 57., susamda 1. Sırada yer alır. Sebzelerin ekim alanı 80 hektar ve 2.097 ton üretim alınır. Bunlardan yaprağı yenen sebzeler 39 ton, baklagil sebzeleri 225 ton, meyvesi yenen sebzeler 1.662 ton, soğansı yumru ve kök sebzeler 171 ton üretim alınır (DİE,1993).

Temel tarımsal faaliyetin hayvancılık olmasına karşın ilde yem bitkileri üretimi önemsizdir. 1980'de ilde ekilen başlıca yem bitkisi olan yoncadan 4.000 ton kuru ot elde edilmiştir.

Hakkâri'de bir miktar bağcılık yapılmaktadır. Bağların büyük bölümü Nasturiler'den kalmıştır. İlde bağlar, çoğunlukla vadi boylarında, dere yataklarında, rüzgârdan korunan ve sulanabilen topraklarda yer almaktadır. İlde bağların yoğunlaştığı yöreler, Çukurca ve Uludere'dir. 1980'de il bağları 1.300 hektar alanı kaplıyordu. Aynı yıl il toplam ekili alanının 5.000 hektar dolayında olduğu düşünülürse, Hakkâri'deki bağların görece önemi daha iyi anlaşılır. Meyvecilik Hakkâri'de meyvecilik, tıpkı bağcılık ve sebzeçilik gibi vadi tabanlarında, rüzgârlardan korunan kuytu yerlerde yapılmaktadır. İldeki meyve ağaçlarının çoğu aşısızdır. Teknik Ziraat Müdürlüğü, 1960'lardan sonra bir miktar aşılama yapmaya başlamıştır. Meyve bahçeleri Uludere, Çukurca, Şemdinli ve Merkez İlçe'de yoğunlaşmıştır. Ağaç sayısı ve üretim miktarı bakımından il ölçeğinde ön sıralarda yer almakta olan elma ve armudun, Türkiye içindeki payları çok düşüktür. İl meyveciliğinde asıl önemli olan ve Türkiye içindeki payı en yüksek olan ağaç cevizdir. 1979'da ilde yetiştirilen belli başlı dört meyvenin ağaç sayısı ve üretim miktarları elma 18.500 ağaç ve 345 ton, ülkede içindeki payı %0,02; armut 15.500 ağaç, 270 ton, %0,09, ceviz 26.500 ağaç, 7000 ton, %4,6 ve dut 10.000 ağaç, 200 ton ve %0,2 şeklindedir. Ceviz bahçeleri Beytüşşebap, Uludere, Çukurca ve Şemdinli'de yoğunlaşır. Yıldız ve Biçenek'in cevizleri ünlüdür. Ceviz üreticileri, büyük pazarlama sorunları ile karşılaşır. Teknik Ziraat Müdürlüğü, 1960'larda ilde antepfıstığı aşılmasına başlamıştır (DİE, 1980; DİE, 1990).

Ancak, il bağlarının çoğu yozlaşmış, bozuk ve düşük verimlidir. 1980'de il bağlarından toplam 850 ton (hektar başına 0,65 ton) üzüm elde edilmiştir. Aynı yıl, Gaziantep'te 75.000 hektara yaklaşan bağlardan 478.500 ton (hektar başına 6,4 ton) üzüm alındığı düşünülürse, Hakkâri bağlarında verimin ne denli düşük olduğu daha iyi anlaşılır. İlde yetiştirilen üzümlerin çok az bir bölümü pazarlanabilmekte, bir

bölümü yerel olarak tüketilmekte, geri kalanı ise, değerlendirilememektedir.

1989 yılında ilde seçilmiş meyveler, ağaç sayısı ve meyve üretimi elma 57.376 ağaçtan 639 ton, şeftali 12.195 ağaçtan 64 ton, üzüm 300 ağaçtan 1.541 ton, kayısı 11.005 ağaçtan 69 ton, incir 12.380 ağaçtan 57 ton, Antep fıstığı 57.440 ağaçtan 24 ton, ceviz 106.308 ağaçtan 1.645 ton, badem 2.160 ağaçtan 30 ton üretilir (DİE,1993).

Sebzecilik Hakkâri'de yerel gereksinimleri karşılamak için yapılmaktadır. Sebze bahçeleri ve bostanlar da vadi tabanlarındaki su boylarında yer almaktadır. Sebzeçiliğin en yaygın olduğu ilçe Çukurca'dır. 1980'de ilde toplam 7.200 ton sebze üretilmiştir (kavun-karpuzla birlikte). 2.300 tonluk üretimiyle domates en çok üretilen sebzedir; bunu 900 ton ile patlıcan izlemektedir. Lahana, sivribiber, fasulye, kabak ve hıyarın üretim miktarları da aynı yıl 500 tonun üzerinde gerçekleşmiştir.

İlde toprak kullanımı açısından asıl önemi meralar taşımaktadır. İİ nüfusunun aşiretler halinde yaşadığı için, meralar da aşiretler arasında bölünmüştür. Köylerin ayrı meraları vardır. Meralara yönelik çağdaş bir yasal düzenleme yoktur. Bunlar, 1858 Arazi Kanunu'nun hükümlerinden yararlanılarak kiralanır. Yaylalar daha çok, köy tüzel kişiliğinden ya da türlü yollarla meraları ele geçirmiş ağalardan kiralanır. Hakkâri'de sanayi bitkileri ekilmediği, işletmelerin büyük çoğunluğu da cüce işletmeler olduğu için, tarım işçiliği çok sınırlıdır. DİE 1976 Köy Genel Bilgi Anketi'ne göre, ilin 143 köyünden yalnızca 7'si dışarıdan tarım işçisi alıyor, 5'i dışarıya işçi gönderiyordu. Köylerin bir bölümü dışarıya inşaat işçisi gönderiyor, köy ise hiç işçi alış verişinde bulunmuyordu (DİE,1976).

Tablo 7: 1970 Yılında Hakkâri’de İşletme Büyüklüklerine Göre Toprak Dağılımı (%). (Siler-Çınar, 1979).

İşletme Büyük- lüğü	Hakkâri		Türkiye	
	İşletmelerin Tüm İşlet- melere Oranı (%)	İşletmelerde Eki- len Toprağın Ekili Toplam Toprağa Oranı (%)	İşletmelerin Tüm İşletme- lere Oranı (%)	İşletmelerde Eki- len Toprağın Ekili Toplam Toprağa Oranı (%)
0-5 dekar	47,1	3,8	11,3	0,6
6-100 de- kar	46,2	39,6	77,2	48,3
101-500 dekar	6,1	38,7	10,9	39,2
501-1000 dekar	0,6	15,9	0,5	6,5
1000 + dekar		2,0	0,1	5,4
Toplam	100	100,0	100,0	100,0

Hakkâri ekonomisinin temelini hayvancılık oluşturduğu için toprak kullanımı açısından asil önem taşıyan öge, meralardır. İl topraklarının ancak %1,4’ünü oluşturan ekili-dikili alan çok sınırlıdır. İlin topografya ve iklim koşulları nedeniyle toprakların tarıma elverişsizliği göz önüne alındığında, 100 dekara kadar olan toprakların “küçük işletme” sayılması gerekir. 1970’te 100 dekara kadar olan işletmeler tüm işletmelerin %93,3’ünü oluşturuyor ve toprakların %43,4’ünü işliyordu. Aynı yıl ülke genelinde ise 100 dekara kadar olan işletmeler tüm işletmelerin %88,5’ini oluşturuyor ve tüm toprakların %48,9’unu işler. 1970’te Hakkâri’de 5 dekara kadar olan tarımsal işletmeler tüm işletmelerin neredeyse yarısını (% 47,1) oluştururken aynı büyüklükteki işletmeler Türkiye genelinde %11,3 oranındadır. Bu sayılar küçük işletmelerin Hakkâri’de çok yaygın olduğunu göstermektedir (DİE,1970).

Hakkâri’de toprak dağılımının iki özelliğinden söz edilebilir: İl’de, Türkiye genelinde olduğu gibi eşitsiz bir toprak dağılımı vardır. İl’deki toprakların büyük bir bölümü 100 dekardan küçük işletmelerce işlenmektedir. 5 dekardan küçük işletmeler tüm tarımsal işlet-

melerin %47'sini oluşturmakta ve toplam toprakların %0,6'sını işlemektedir. 100 dekardan küçük işletmeler ise tüm tarımsal işletmelerin %46'sini oluşturmakta ve toplam toprakların %48,3'ünü işlemektedir. Toprakların geri kalan %7'ye yakını, işletmelerin geri kalan %52'lik bölümünce işlenir. Bu grup içinde 101-500 dekar büyüklüğündeki işletmeler en büyük toprak payına sahiptir.

Hakkâri koşulları düşünüldüğünde büyük işletme sayılamayacak 1.000 dekardan büyük işletmeler ise tüm işletmelerin on-binde 3 gibi çok küçük bir bölümünü oluşturuyor ve bunlar tam ilde islenen toprakların %2'sini işletir. Aynı yıl Türkiye genelinde ise 1.000 dekardan büyük işletmeler tüm işletmelerin binde l'ini oluşturmakta ve tüm işlenen toprakların %5,4'ünü işler. Bu dağılımdan İl'deki tarımsal yapının belkemiğini 5 dekardan ve 100 dekardan küçük işletmelerin oluşturduğu ortaya çıkmaktadır. Bunlar küçük topraklar işlemekle birlikte, uygun koşullar sonucu, işletme büyüklüğüne oranla geniş çapta üretim yapabilmektedirler. Bu durum özellikle sanayi bitkileri ile sebze ve meyve için geçerlidir.

Tablo 8: İlde Tarım Alanı Kullanımı (1996-2018 Yılları) (TUİK, 1996, 2009, 2013, 2018).

	1996 Hektar	2009 Hektar	2013 Hektar	2018 Hektar
Toplam işlenen tarım ve uzun ömürlü bitkilerin alanı	9.594	42.482	33.343	40.787
Toplam işlenen tarım alanı	9.011	38.760	29.444	36b348
Tahıllar ve Diğer İşlenen tarım alanı / Ekilen	7.870	34.994	25.436	33.702
Tahıllar ve Diğer İşlenen tarım alanı / Nadas	72	1.900	2.450	875
İşlenen tarım alanı / Sebze	1.069	1.866	1.559	1.772
Süs Bitkileri Alanı	---	---	---	---
Toplam uzun ömürlü bitkilerin alanı	583	3.722	3.899	4.439
Uzun ömürlü bitkiler / Meyveler, içecek ve baharat bitkileri alanı	549	3.105	3.266	3.796

Uzun ömürlü bitkiler / Bağ alanı	34	617	633	643
Uzun ömürlü bitkiler / Zeytin ağaçlarının kapladığı alanı	---	---	---	---
Yem bitkileri	4.920	21.087	16.492	20.542
Bitkisel üretim değeri TL	318	---	153 Milyon	17.503
Kişi başına bitkisel üretim değeri TL	---	---	---	620

Tablo 8’de görüldüğü gibi ilde Toplam işlenen tarım ve uzun ömürlü bitkilerin alanı 1996’da 9.594 hektar iken 2018 yılında 40.787 hektara yükselmiştir. İlde toplam işlenen tarım alanı, tahıllar ve diğer işlenen tarım alanı, uzun ömürlü bitkiler, bağ alanı, diğer işlenen tarım alanı ve nadas bırakılan yerler genel olarak 1996 yılından 2018 yılına kadar artış göstermiştir. Hakkâri 2013 yılı bitkisel üretim değeri bakımından 153 milyon TL ile 75. sırada gelmektedir.

Hakkâri’de toplam tahıllar ve diğer bitkisel ürünlerin hasat edilen alanlarına bakıldığında 2011 yılında en fazla payı %71,5 ile saman ve ot almıştır. Tahıllar ise %27,6 pay ile ikinci sırada gelmektedir. Hakkâri’de toplam tahıllar ve diğer bitkisel ürünlerin üretim miktarlarına bakıldığında 2007-2011 yılları arasında %31 artış olduğu görülmektedir. 2011 yılında Hakkâri’de toplam tahıl ve diğer bitkisel ürünlerin üretimi içinde tahıl üretiminin payı %92 olarak gerçekleşmiştir. Hakkâri’de toplam sebze üretim miktarına bakıldığında 2005-2011 yılları arasında 2,8 kat artış olduğu görülmektedir. 2011 yılında Türkiye sebze üretimi içinde Hakkâri’nin sebze üretimi payı %0,2 olarak gerçekleşmiştir. Hakkâri’de toplam meyve üretim miktarına bakıldığında 2005-2011 yılları arasında %59 oranında artış olduğu görülmektedir. Hakkâri’de bu yıllar arasında en fazla üretilen diğer meyveler, taş çekirdekli ve yumuşak çekirdekli meyveler grubu olmuştur. 2011 yılında Hakkâri meyve üretimi, Türkiye meyve üretimi içinde %0,2’lik bir paya sahiptir. 2011 yılında Hakkâri’de örtüaltı sebze ve meyve üretimindeki en büyük pay %80 ile domatese aittir. Hakkâri’de

organik tarım üretim miktarı 2010 yılında 28.628 ton olmuştur. Türkiye organik tarım üretimi içinde Hakkâri'nin payı %2,1'dir (TUİK,2013).

2004 yılında Gayrisafi Katma Değer içindeki tarım payı ilde %58,3 iken 2008 yılında %62,9 olur. 2011 yılında ilde Bitkisel üretim değeri 132.125.000 TL ile ülkede 75. sırada, canlı hayvan değeri 281.610.000 TL ile ülkede 68., hayvansal ürün değeri 86.733.000 TL ile ülkede 66. sırada yer alır.

Hakkâri'de toplam tahıllar ve diğer bitkisel ürünlerin üretim miktarlarına bakıldığında 2007-2011 yılları arasında %31 artış olduğu görülmektedir. 2011 yılında Hakkâri'de toplam tahıl ve diğer bitkisel ürünlerin üretimi içinde tahıl üretiminin payı %92 olarak gerçekleşmiştir.

Tahıllar ve diğer bitkisel ürünlerin üretim miktarları (Ton) 2005 yılında 105.697 iken 2011 yılında 223.470 tona yükselir. Parfümeri, eczacılık vb. bitkiler, 2005 yılında 59 ton iken 2011 yılında bir değer yer almamıştır. Patates, kuru baklagiller, yenilebilir kök ve yumrular 2005 yılında 3.479 ton iken 2011 yılında 1.195 tona geriler. Saman ve ot 2005 yılında 80.412 iken 2011 yılında 210.547 tona yükselir. Tahıllar 2005 yılında 21.551 ton iken 2011 yılında 11.666 tona düşer. Yağlı tohumlar 2005 yılında 196 iken 2011 yılında 62 tona düşer (TUİK,2013).

Tablo 9: TUİK Verilerine Göre Tahıllar ve Diğer Bitkisel Ürünlerin Üretim Miktarları, 1996, 2009, 2013, 2018 (Hektar/Ton)

Hektar/Ton	1996	2009	2013	2018
Toplam	7.750/67.654	34.994/175.444	25.436/170.860	33.627/179.190
Parfümeri,eczacılıkvb.bitkiler,şekerpancarı ve yem bitkileri tohumları	---/15	---/145	---/---	---/---
Patates, kuru baklagiller, yenilebilir	55/315	418/2.084	151/824	129/551

kök ve yumrular				
Saman ve ot (yem bitkileri)	4.846/64.613	21.087/152.468	16.492/158.747	20.507/166.385
Tahıllar	2.827/2.682	13.423/20.653	8.693/11.189	12.933/12.210
Yağlı tohumlar	2/7	67/94	77/77	42/33
Sebzelerin Üretim Miktarları (ton)	---	48.408	38.202	---
Kök ve Yumru Sebzeler (ton)	---	2.088	683	---
Meyvesi İçin Yetiştirilen Sebzeler (ton)	---	45.962	37.274	---
Diğer Sebzeler (ton)	---	358	245	---

Hakkâri'de toplam tahıllar ve diğer bitkisel ürünlerin üretim miktarlarına bakıldığında 2009-2013 yılları arasında %2,6 azalış olduğu görülmektedir. 2013 yılında Hakkâri'de toplam tahıl ve diğer bitkisel ürünlerin üretimi içinde saman ve ot üretiminin payı %92,9 olarak gerçekleşmiştir. Hakkâri'de toplam sebze üretim miktarına bakıldığında 2009-2013 yılları arasında %21,1 oranında azalış olduğu görülmektedir. 2013 yılında Türkiye sebze üretimi içinde Hakkâri'nin sebze üretimi payı %0,1 olarak gerçekleşmiştir. Hakkâri'de toplam meyve üretim miktarına bakıldığında 2009-2013 yılları arasında %12,5 oranında artış olduğu görülmektedir. Hakkâri'de bu yıllar arasında en fazla üretilen diğer meyveler, taş çekirdekli ve yumuşak çekirdekli meyveler grubu olmuştur. 2013 yılında Hakkâri meyve üretimi, Türkiye meyve üretimi içinde %0,2'lik bir paya sahiptir. 2013 yılında Hakkâri'de örtüaltı sebze ve meyve üretimi gerçekleşmemiştir. 2018 yılında örtüaltı sebze ve meyve üretimi olarak 8 ton domates, 5 ton hıyar üretilmiştir. Hakkâri'de organik tarım üretim miktarı 2013 yılında 7.790 ton olmuştur. Türkiye organik tarım üretimi içinde Hakkâri'nin payı %0,5'dir (TUİK,2013).

Hakkâri'de toplam sebze üretim miktarına bakıldığında 2005-2011 yılları arasında 2,8 kat artış olduğu görülmektedir. 2011 yılında Türkiye sebze üretimi içinde Hakkâri'nin sebze üretimi payı %0,2 olarak gerçekleşir. Sebzelerin üretimi 2005 yılında 14837 ton iken 2011 yılında 42.493 tona yükselir. Kök ve yumru sebzeler 2005 yılında 1.629 ton iken 2011 yılında 1.130 tona düşer. Meyvesi için yetiştirilen sebzeler 2005 yılında 12.667 ton iken 2011 yılında 41.114 tona yükselir. Diğer Sebzeler 2005 yılında 541 ton iken 2011 yılında 249 tona düşer (TUİK,2013).

Hakkâri'de toplam meyve üretim miktarında 2005-2011 yılları arasında %59 oranında artış olur. Hakkâri'de bu yıllar arasında en fazla üretilen diğer meyveler, taş çekirdekli ve yumuşak çekirdekli meyveler grubudur. 2011 yılında Hakkâri meyve üretimi, Türkiye meyve üretimi içinde %0,2'lik bir paya sahiptir. İlde toplam meyve üretimi 2005 yılında 22.547 ton iken 2011 yılında 35.942 tona, üzüm 2005 yılında 963 ton iken 2011 yılında 5.383 tona, incir, 2005 yılında 54 ton iken 2011 yılında 166 tona çıkar. Diğer meyveler, taş çekirdekli ve yumuşak çekirdekli 2005 yılında 11.094 ton iken 2011 yılında 20.472 tona çıkar. Zeytin ve diğer sert kabuklular 2005 yılında 10.436 ton iken 2011 yılında 9.921 tona düşer (TUİK,2013).

2011 yılında Hakkâri'de örtü altı sebze ve meyve üretimindeki en büyük pay %80 ile domatese aittir. Seçilmiş ürünlerde örtü altı sebze ve meyve üretim miktarları 2005 yılında 13 ton iken 2011 yılında 20 tona çıkar. Biber 2005 yılında 2 ton üretilir. Domates 2005 yılında 8 ton, 2011 yılında 16 ton olur. Hıyar 2005 yılında 3 ton iken 2011 yılında 4 tona çıkar. Bazı yıllarda üretim 32 tona çıktığı görülür. Niteklilerine göre örtü altı tarım alanları olarak 2005 yılında ilde sadece plastik seracılık 3 hektar iken 2011 yılında 4 hektar olur (TUİK,2013).

Hakkâri'de organik tarım üreten çiftçi sayısı 2009 yılında 958 iken 2011 yılında 876'ya düşer. 2009 yılında 7.333 hektardan 999 ton ürün alınırken 2011 yılında 6.885 hektardan 28.628 ton ürün alınır. Üretim miktarı 2010 yılında 28.628 ton olmuştur. Türkiye organik tarım üretimi içinde Hakkâri'nin payı %2,1'dir.

C. HAYVANCILIK

Hayvancılık, ildeki başlıca ekonomik faaliyettir, Hakkâri’de çok dar bir alanın ekilip-biçildiği, ticaretin çok sınırlı yapıldığı ve sanayinin olmadığı düşünülürse, hayvancılığın halkın ana geçim kaynağı olduğu daha iyi anlaşılır. 1975’te il faal nüfusunun %88’den çoğu tarımda çalışır ve bu tarımsal nüfusunun çok bölümü de hayvancılıkla uğraşır. Ziraat Bankası “Türkiye Tarımsal Üretim Değeri (1975-1976-1977)” verilerine göre, bu üç yılda il tarımsal üretim değerinin %87’si hayvancılık kesimindedir. Türkiye ekonomisi içinde genelde çok küçük bir yeri olan Hakkâri’nin Türkiye payı en yüksek olan ürünleri canlı hayvan ve bazı hayvansal ürünlerdir (Ziraat Bankası,1977).

Ziraat Bankası’nın yukarıda anılan verilerine göre, aynı yıllarda il hayvancılığı üretim değerinin Türkiye payı %1’e yakındır. İl ekonomisinin temelini oluşturan hayvancılık, aşiret ilişkileri ile iç içe yürümektedir. Yarı göçebe aşiretler, hayvanlarını beslemek için yazın yaylalara çıkar. Yaylası olmayan köy yok gibidir. Hakkâri’de yaylalar 2.000-2.500 m yükseklikte yer alır. Bununla birlikte bu sınırın üzerinde de yaylalara rastlanmaktadır. Hakkâri yaylaları, ot ve su bakımından zengindir. İlde hayvancılık bu yaylalarda ve otlaklarda yapılır. İl hayvancılığı tümüyle mera hayvancılığı biçimindedir. Kültür hayvancılığı yok gibidir. Öte yandan mera hayvancılığı, asıl olarak küçükbaş hayvan yetiştirmeye dayanır.

Yazın yaylalara yayılan hayvanlar, kışın köylerdeki ağıllarda kurutulmuş ot ve samanla beslenir. Sürülerde sağım hayvanları ve kuzular için ayrı çobanlar bulunur. Ağustos ortalarında yılın erkek kuzularının çoğu satılır. Bir bölümü de damızlık olarak saklanır. Dişi kuzular ise satılmaz. Ağaların, köylülerin, tüccarların sürüleri ayrıdır. Tüccar sürülerine “celep sürüleri” adı verilir. Bunlar ticaret amacıyla beslenen sürülerdir. Ortalama 300-400 koyundan oluşan bu sürüler, sonbaharda yaylalardan indirilir ve pazara yollanır. Tüccarlar, ilkbaharda yollar açılınca kuzu toplamak üzere Hakkâri’ye gelir. Satın aldıkları kuzulan sürülerine katar ve besletirler. Hayvan tüccarları Van, Mardin ve Kars’tan gelir (Yurt Ansiklopedisi,1982: 3327).

Hakkâri'nin ana merkezler ile ulaşım bağlantısı sınırlı olduğu için, ilde yetiştirilen hayvanların küçük bir bölümü Van ya da Şırnak üzerinden Gaziantep'e yollanır. Hayvanların büyük çoğunluğu yasal olmayan yollardan İran ve Irak'a satılır. İlde hayvan sağlığı konusunda alınan önlemler yetersizdir. 1970'lerde ilde yalnızca bir veteriner hekim ve 10 kadar hayvan sağlık memuru bulunur. Bu yetersizlik, çobanların geleneksel sağaltma yöntemleri ile aşılmaya çalışılır.

Hakkâri'de en çok rastlanan hayvan hastalığı çiçektir. 1960'larda birkaç at vebası olgusu görülmüş ve önlemler alınmıştır. Sıkça görülen öteki hayvan hastalıkları şarbon ve "enterotoksemi" adı verilen bağırsak hastalığıdır. 1970'lerin sonlarına doğru bazı modern hayvan yetiştiriciliği yöntemlerinin ile girmeye başladığı gözlenmektedir. Hakkâri, Hayvancılığı Geliştirme Projeleri Genel Müdürlüğü'nün (HAY-GEP) uyguladığı beş hayvancılık projesinden dördüncüsünde yer alabilmiştir.

1979-1984 arasında 11 ilde uygulanması planlanan HAY-GEP projesi, Hakkâri'nin Yüksekova İlçesi'ni kapsamaktadır. Bu proje ile çiftçilere barınak, damızlık hayvan, tarım araçları sağlanmaktadır. Ancak, söz konusu projeden çok sınırlı bir üretici kesimi yararlanabilmektedir. Hayvan yetiştiriciliğinde deneyimli olan, gerekli kaba yemi üretmek için yeterli sulu ekim alanı bulunan, her mevsim ulaşımına açık bir işletme kurabilen ve Ziraat Bankası'nca ödeme açısından güvenilir olduğu saptanan çiftçiler kredi alabilmektedir. Hakkâri, kişi başına küçükbaş hayvan varlığının en yüksek olduğu ildir. 1980'de kişi başına düşen büyükbaş hayvan sayısı Hakkâri'de 0,3, Türkiye genelinde ise 0,4'tü. Buna karşılık, ülke genelinde kişi başına 1,5 küçükbaş hayvan düşerken, Hakkâri'de 9 küçükbaş hayvan düşmektedir.

İlde küçükbaş hayvanlardan en çok koyun beslenir. Koyun varlığı 1960'ta 268.000'i, 1970'te 790.000'i, 1980'de ise 1 milyonu aşmıştır. 1980'lerde Hakkâri koyun varlığının Türkiye payı %2,1'dir. İlde, genellikle ak ve morkaraman ırklar egemendir (Bak. Bingöl SEY, Hayvancılık).

İlde koyundan sonra en çok yetiştirilen hayvan keçidir. İlin engebeli yapısı ve fundalık alanları keçi yetiştiriciliği için elverişli koşullar yaratmaktadır. Keçi varlığının büyük bölümünü kıl keçisi oluşturmaktadır. Yüksekova, ülke genelinde kıl keçisi yoğunluğunun en yüksek olduğu ilçedir. 1960'ta 137.000'i aşan il kıl keçisi varlığı, 1970'lerde 350.000 dolayında oynamıştır. 1970'lerde kıl keçisi varlığının Türkiye payı %2'yi aşar. Tiftik keçisi yetiştiriciliği 1970'lerde gelişmiştir. İlde, 1960'ta 4.000 dolayında tiftik keçisi varken, bu sayı 1970'lerde 16.000-17.000'e çıkmıştır. Bu artışa karşın, Hakkâri'de hayvancılıkla uğraşanlar Nisan ve Eylül arasında yaylalara çıkar. Yörede "zozan" denilen, 3.000 m'ye dek varan yükseklikteki yaylalarda yaşam, bir doğa-insan kavgasıdır. Bu, tam anlamıyla göçerlik değil, hayvanlara ot ve yem; insanlara et, süt, yapağı, kıl, kısacası gelir sağlamak için zorunlu olarak girişilen mevsimlik bir yer değiştirmedir (Yurt Ansiklopedisi,1982: 3328).

Tablo 10: Hakkâri'de Hayvansal Ürünler Üretimi (ton) ve Türkiye Toplamındaki Payı (%)

Hayvansal Ürünler	1960*		1970		1980	
	Üretim	%	Üretim	%	Üretim	%
Toplam Süt	17.276	0,41	38.450	0,89	46.455	0,84
Koyun Sütü	8.083	0,92	20.480	2,38	26.860	2,28
Kıl Keçisi Sütü	6.200	0,84	11.660	2,10	11.325	1,96
İnek Sütü	2.722	0,12	5.320	0,21	7.510	0,22
Bal	137	1,41	60	0,40	419	1,66
Tavuk Yumurtası**	1.044.000	0,08	1.451.900	0,08	2.518.000	0,06
Toplam Et	—	—	76	0,03	260	0,13
Koyun Eti	—	-	38	0,05	165	0,25
Sığır Eti	—	-	18	0,01	25	0,02
Koyun Derisi**	-	-	2.825	0,04	11.430	0,17
Sığır Derisi**	—	—	310	0,02	560	0,03
Kıl	-	-	215	2,40	200	2,20
Yapağı	-	-	1.280	2,70	1.725	2,80

* 1960 yılı için et, deri, kıl ve yapağı üretimine ilişkin miktarlar istatistiklerde verilmemiştir.

** Üretim birimi tanedir. (DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim- İlgili Yıllar)

“Zoma”lar, bu mevsimlik yaylacılığın konutlarıdır. Zomalar, kısa zamanda kurulabilen, çabucak sökülen, başka bir otlığa hemen yenisinden kurulan, kadınların elde dokuduğu kara kıldan yapılmış çadırlardan oluşur, Zoma Hakkâri'ye özgü bir mevsimlik yerleşmeden öte halkın uzun yıllardan beri sürdürdüğü bir yaşam biçimidir. Yaylaya çıkanlar, zomalarını hep belli yerlere kurar. Zomalarda insan ve hayvanlar iç içe yaşar. Hemen hemen her zomanın 2.000- 3.000 koyunu vardır. Bunların bir bölümü, yayla dönüşü canlı satılır. Kiminin de sütünden peynir ve yağ yapılır. Kılıyla, yapağısından giysi, çadır, çorap dokunur. Zomada dokunan kilim, çorap, yularlardaki nakışlara yayla yaşamının renkleri yansımıştır.

Hakkâri'nin ülke tiftik keçisi yetiştiriciliğindeki yeri fazla değişmemiş, il tiftik keçisi varlığının Türkiye payı 1970'lerde binde 4 dolayında kalmıştır. Hakkâri'de sığır yetiştiriciliği önemsizdir. İlde sığır, etinden ve sütünden yararlanmak için değil, çeki hayvanı olarak kullanılmak amacıyla yetiştirilmektedir. Sığır varlığına Doğu Anadolu kırmızısı, yerli kara ve karışık ırklar egemendir. Sığırcılık, Yüksekova'da daha yaygındır. 1960'da 20.000'i geçen il sığır varlığı, 1970'de 48.000'i aşmış, 1980'de ise 43.000 dolayına düşmüştür. İl sığır varlığının Türkiye payı düşüktür. Engibeli topraklarda taşımada kullanılmak amacıyla katır yetiştirilmektedir. 1980'de ilde, 12.000'e yakın katır bulunuyordu ve il katır varlığının Türkiye payı %4'e yakındır.

İlin en önemli geçim kaynağı hayvancılık olup göçebe olarak yapılmaktadır. Türkiye'nin mevcut hayvan varlığının %1,6 (1.468.634)'sı Hakkâri'dedir. Koyun (1.030.880), kıl keçisi (347.390) ve inek (43.310) en çok beslenen hayvanlardır. Sağılan 616.110 baş hayvandan 46.455 ton süt elde edilir (1980).Fert başına yıllık ortalama süt üretimi 298 litredir. Zoma'ya çıkan göçerler bu çıkışın 1. devresinde peynir, 2. devresinde yağ ve 3. devresinde de yoğurt yaparlar. Arıcılık ve kümes hayvancılığı da gelişmektedir. 1980'de 419 ton bal, 2.518.000 adet yumurta elde edilmiştir.

Arıcılık Hakkâri'de oldukça önemli bir tarımsal faaliyettir. 1980'de ilde 22.000'e yakın kovan vardır ve kovan varlığının Türkiye payı yaklaşık %1'dir. Ancak, kovan sayısı, il arıcılığının çapına ilişkin doğru bir fikir vermemektedir. Hakkâri'de arıcılık daha çok dışardan ve özellikle Karadeniz Bölgesi'nden gelen kişilerce yapılmaktadır. Bunlar, kovanlarını kamyonlara yükleyerek baharda Hakkâri'ye gelip kır çiçeklerinin bol olduğu alanlara yaymakta, Ağustos-Eylülde kovanlarını toplayıp dönmektedirler. Özellikle, Zap Vadisi ve Gevar Suyu boyu yaz aylarında arı kovanları ile dolmaktadır. Hakkâri'de beyaz çiçek balı ünlüdür (Yurt Ansiklopedisi,1982: 3328).

Hayvan yetiştiriciliğinin, başlıca ekonomik faaliyet olmasına karşılık, il et üretimi çok düşüktür. Bunun nedeni, yetiştirilen hayvanların çok azının ilde işlem görmesi ve büyük bölümünün il dışına özellikle Irak ve İran'a canlı satılmasıdır. Bu hayvan ticaretinin büyük bölümü dış ülkelere yasal olmayan yollarla yapılmaktadır. 1980'den sonra canlı hayvan dış satımının bir bölümünü yasal yollardan yapılmaya başlanmıştır. 1980'de ilin toplam et üretimi 260 ton olarak gerçekleşmiştir. Türkiye payı binde 1 dolayında olan bu üretim, daha çok il içi tüketimi karşılamaya yöneliktir. Oysa ilin yüksek bir hayvan kesim potansiyeli vardır. Türkiye Sanayi Kalkınma Bankası verilerine göre, 1978'de Hakkâri'nin kesim potansiyeli 600.000 küçükbaş ve 10.000 de büyükbaş hayvana varmaktadır. Hayvancılık, Et ve Balık Kurumu'nun Yüksekova'da yapımı süren ve 1981'de üretime geçen et kombinası oldukça önemlidir. Kurumun küçük boy kombinalar arasında yer alan Yüksekova Et Kombinasyonunun günlük kesim kapasitesi 2.200 küçükbaş ve 200 büyükbaş hayvandır. Ancak yılın her mevsiminde kesim yapılmadığı için yıllık kapasite küçükbaşlarda 265.000, büyükbaşlarda ise 30.000 dolayındadır.

İl süt üretimi de fazla yüksek değildir. 1970'de 38.500 ton dolayında olan il süt üretimi 1980'de 46.500 tona yaklaşmıştır, toplam süt üretiminin Türkiye payı 1970 ve 1980'de %1'in altında kalmıştır. İl süt üretiminde dikkati çeken nokta, inek sütü üretiminin çok düşük, buna karşılık, koyun ve kıl keçisi sütü üretiminin görece fazla oluşudur.

Bu sütlerin çoğu, yerel olarak, yoğurt, peynir, yağ vb. yapımında kullanılmaktadır. “Otlı peynir” ilde üretilen yerel bir peynir türüdür. Yörede bu peynirin şifalı olduğuna inanılır. İİ süt işleme kapasitesi oldukça sınırlıdır. Türkiye Sınai Kalkınma Bankası verilerine göre, bu kapasite 1978'de 7.500 ton idi. Bunun 3.600 tonu “teleme peyniri” yapımında kullanılıyordu. Ancak, bu miktar ilin gerçek süt işleme kapasitesinin altındadır. Mandıracılık açısından ilin bazı özellikleri vardır. Bal üretiminde olduğu gibi, peynir vb. üretimi için de yaz aylarında il dışından gelenler yaylalarda geçici mandıralar kurmakta, sonra ürünü başka illerde pazarlamaktadır.

1970'lerde madeni makineli yayık ve krema makinesi sayılarında önemli artışlar olmuştur. 1970'te 150 krema makinesi varken bu sayı 1980'de 2.500'e, 200 olan yayık sayısı 9.500'e çıkmıştır. Üretilen sütün bir bölümü bu araçlarla işlenerek, yağ elde edilmektedir. Yetiştirilen hayvanların canlı olarak satılması yüzünden, il deri üretimi çok sınırlıdır. Buna karşılık, yapağı ve keçi kılı üretimi oldukça fazladır. 1980'de Hakkâri'de, Türkiye toplam yapağı üretiminin yaklaşık %3'ü, kıl üretiminin ise %2,2'si gerçekleştirilmişti. İl bal üretiminde 1970'lerde belirgin artışlar görülmektedir. 1970'te il bal üretimi 60 tondur ve Türkiye içindeki payı binde 4 olarak gerçekleşmiştir. 1980'de ise, il bal üretimi 420 tona, Türkiye içindeki payı %1,7'ye yaklaşmıştır (DİE,1970; DİE,1980).

1981'de, ilde hiç tarım satış kooperatifi ve tarım kredi kooperatifi yoktu. Ekilen topraklarda hektar başına kullanılan kimyasal gübre miktarı (13 kg) Türkiye ortalamasının (369 kg) çok altındadır, ekonomisi içinde belirleyici bir yeri olmasına karşın, hayvancılık büyük ölçüde doğal koşullara bağlı olarak yapılır. Mera hayvancılığı egemendir. İlde, 1970'lerin başına gelinceye değin, yapay tohumlama çalışması yapılmamıştır. Hakkâri'nin başlıca tarımsal ürünü canlı hayvandır. İl hayvan varlığının Türkiye içindeki payı oldukça yüksek, buna karşılık bu hayvanların Türkiye pazarındaki yeri sınırlıdır. Bunun nedeni, ulaşımın yetersizliği gibi etkenler yüzünden, ilde yetiştirilen hay-

vanların büyük çoğunluğunun iç pazarda değerlendirilmeyip sınırlardan dış ülkelere (Iran, Irak) yollanmasıdır. Hayvansal ürünler üretimi çok sınırlıdır. Bu ürünler arasında Türkiye içindeki payı en yüksek olanlar keçi kılı ve yapağıdır. Bir başka deyişle, Hakkâri İli yetiştirdiği hayvanları canlı olarak satmakta, bunların ürünleri (süt, et, deri vb.) il dışında değerlendirilmektedir.

Tablo 11: Hakkâri Hayvan Varlığı

Cinsi	1993	2006	2013	2018
Sığır	52.790	46.065	36.320	---
Manda	---	59	62	309
Koyun	581.750	707.468	570.978	519.122
Keçi	124.950	315.653	140.291	148.819
Kümes Hayvanı	134.855	83.940	57.240	67.537
Binek Hayvanı	10.610	5.209	3.351	2.326

Kaynak: DİE, 1994; TÜİK, Bölgesel İstatistikler, Tarım İstatistikleri, İlgili Yıllar

Hakkâri'deki hayvan varlığına bakıldığında 1996 yılından 2013 yılına gelinceye kadar sığır sayısında azalma görülmektedir. Koyun sayısı 1993 yılından 2006 yılına gelinceye kadar artmış olsa da 2018 yılına gelindiğinde koyun varlığı 519.122'ye gerilemiştir. Keçi sayısı da aynı iniş çıkışı göstermiştir. Kümes ve binek hayvanları sayısı da 1993'den 2018 yılına kadar düşüş göstermiştir.

Hakkâri'de 1993 yılında 35.570 ton inek, 13.560 ton koyun sütü üretilirken, 2006 yılında 27.791 ton inek sütü, 1 ton manda sütü, 13.798 ton koyun sütü, 9.872 ton keçi sütü ve 761 ton bal üretilmiştir. 2011 yılında Hakkâri'nin koyun sayısının Türkiye içindeki payı %1,3'dür. 2011 yılında Hakkâri'de süt üretimi içinde en fazla üretim inek sütündedir. 2011 yılında Hakkâri'nin canlı hayvanlar ve hayvansal ürünler değerlerinin Türkiye içindeki payı ise %0,4 olmuştur. 2013 yılında Hakkâri'nin koyun sayısının Türkiye içindeki payı %1,9 'dur. 2013 yılında Hakkâri'de süt üretimi içinde en fazla üretim inek sütündedir. 2013 yılında Hakkâri'nin canlı hayvanlar %0,5 ve hayvansal

ürünler değerleri ise Türkiye içindeki payı %0,3 olmuştur. 2018 yılında ise 44.975 ton ile en çok inek sütü üretilirken, 120 ton manda sütü, 21.623 koyun sütü, 9.446 ton keçi sütü elde edilmiş, 860 ton bal üretilmiştir (DİE,1993).

1989 yılında ilde toplam 1.099.772 hayvan yer alır. Bunlardan 565.090 koyun, 233.870 kuzu, 161.910 kılkeçisi, 71.420 kılkeçisi oğlağı, 30 tiftikkeçi, 20 tiftikkeçi oğlağı, 28.425 İnek, 10.469 öküz, 3.008 Boğa, 8.020 Dana, 390 manda, 100 malak, 9.280 at, 5.720 katır, 2.020 eşek yer alır (DİE,1993).

İlde toplam 20.620 baş hayvan kesilir, 430 ton et ve 22.450 adet deri üretilir. Bunlardan 12.820 baş koyun kesilir, 230 ton et ve 13.970 adet deri üretilir. Kılkeçisi 6.470 adet kesilir, 95 ton et ve 7.030 adet deri üretilir. Sığır 1.330 adet kesilir, 105 ton et ve 150 adet deri üretilir. İlde 156.000 adet tavuk ve horoz, 7.620 adet hindi, 11.830 tavuk yumurtası, 1 adet kuluçka makinesi sayısı, 2 adet ana makinası sayısı yer alır. İlde 16.135 arı kovanı, 202 Ton bal üretimi, 85 ton balmumu üretimi, 91 adet arı besleyen köy vardır. İlde 343 ton Tatlısu balığı üretilir.

Sığır 2006 yılında 46.065 adet, 2011 yılında 36.193 adete, manda 2006 yılında 59 adet, 2011 yılında 36 adete, koyun 2006 yılında 707.468 adet, 2011 yılında 325.167 adete, keçi 2006 yılında 315.653 adet, 2011 yılında 100.004 adete, kümes hayvanı 2006 yılında 83.940 adet, 2011 yılında 40.600 adete, at, katır ve keçi 2006 yılında 5.209 adet, 2011 yılında 2.331 adete geriler (TUİK,2013).

İnek sütü 2006 yılında 27.791 ton, 2011 yılında 27.684 ton, manda sütü 2006 yılında 1 ton, 2011 yılında 16 ton, koyun sütü 2006 yılında 13.798 ton, 2011 yılında 12.317 ton, keçi sütü 2006 yılında 9.872 ton, 2011 yılında 4.111 ton olarak üretilir. İlde 2006 yılında 761 ton, 2011 yılında 1.769 ton bal üretilir.

2011 yılında canlı hayvanlar ve hayvansal ürünler değerlerinin Türkiye içindeki payı ise %0,4 olmuştur. Tarımsal üretim değeri

Hakkâri'de 2005 yılından itibaren artarak 2011 yılında 500 milyon TL değerine ulaşmıştır.

İlde toplam üretim değeri 2005 yılında 318.639 000 TL iken 2011 yılında 500.467.000 TL, bitkisel üretim değeri 2005 yılında 82.451.000 TL iken 2011 yılında 132.124.000 TL, canlı hayvan değeri 2005 yılında 165.629.000 TL iken 2011 yılında 281.610.000 TL ve hayvansal ürünler değeri 2005 yılında 70.559.000 TL iken 2011 yılında 86.733.000 TL olarak gerçekleşir (TUİK,2013).

D. ORMANCILIK

Hakkâri Dağları genel olarak orman örtüsünden yoksundur. Ama dağların kuzey ve güney yamaçları ile vadi yamaçları orman ağaçları, fundalık ve çalılıklarla kaplıdır. Hakkâri Dağları'nın sürekli karla kaplı kuşağına dek olan bölümleri bütünüyle doğal orman sınırı içindedir. Çok eski dönemlerde ormanlarla kaplı olan bu bölgeler, sonraları yaylacılık, sarp yamaçların çokluğu ve yakacak ihtiyacı gibi nedenlerle yoksullaşmıştır. Hakkâri İli'nin toplam orman alanı 213.100 hektar dolayındadır. İl alanının yaklaşık kaplayan Ormanların %90'ı baltalık, %10'u ise bozuk koruluktur. Bölgede, normal koru yoktur. Buna karşılık, 31.700 hektar kadar fundalık alan vardır. Böylece, orman ye funda alanı toplam 244.800 hektara yükselmekte, il toprakları içindeki oranı da %26'ya yaklaşmaktadır. İlin bozuk koruları genellikle ardıc gibi ibreli ağaçlarla, söğüt gibi yapraklı ağaçlardan oluşmaktadır. Baltalıklarda egemen ağaç türü meşedir. Bu ormanlar, daha çok Merkez, Şemdinli, Çukurca ve Beytüşşebap ilçelerine yayılmış durumdadır. İlde normal koru bulunacağından koruların verimi son derece düşüktür. Koruda ağaç serveti, yani belirli bir çapın üzerinde bulunan ve yakacak için yararlanılabilir kabuklu gövde hacmi, yaklaşık 245.000 m³'tür (Orman Bakanlığı,1978; Yurt Ansiklopedisi,1982: 3329).

Hakkâri'nin baltalık ormanlarındaki yakacak serveti ise, yani yakıt gereksinimini karşılayabilecek çapın üzerinde bulunan kabuklu gövde hacmi, yaklaşık 9 milyon sterdir (1 ster = 0,75 m³). Genel bir orman-sızlaşmaya yol açmamak için Hakkâri'nin bozuk koru olarak işletilen

korularından, yakacak odun kesimi yapılmamaktadır. Baltalıkların yıllık verimi ise, 40.000 ster olarak planlanmıştır. 6831 Sayılı Orman Yasası'nın ilgili maddelerine göre, yakacak üretiminin tümü alma, kişisel gereksinimi karşılamak üzere düşük fiyatla halka satılmaktadır. Orman Bakanlığı'nın 1973 verilerine göre, Hakkâri'de orman içinde bulunan 52 köyde yaklaşık 27.000, orman kenarında bulunan 29 köyde yaklaşık 18.000 olmak üzere, 81 köyde toplam 45.000 kişi yasar (Orman Bakanlığı,1980).

Ormançılık Araştırma Enstitüsü'nün 1976 çalışmaları, ildeki ormançılık etkinliklerinin orman köylerindeki faal nüfusun ancak %2'sine iş olanağı yaratabildiğini ortaya koymaktadır. Orman Bakanlığı'nın 1980 çalışmaları Hakkâri'de ormanla ilgili köylerde, kişi başına 0,9 hektar kuru ve 5,1 hektar baltalık alan düştüğünü göstermektedir. Ormançılık etkinliklerinin il Gayri Safi Hasılası İçindeki payı, 1978'de binde 13'tü. Ülke genelinde yaratılan GSYİH içinde ise, bu pay binde 86 idi. Hakkâri'de ağaçlandırma çalışmaları yok denecek denli azdır. 1938'den 1981 başına değin, ilde yalnızca 3 hektar alan ağaçlandırılmıştır. 1981'de 1.500, 1982'de ise 800 fidan dikilmiştir. İlde, fidanlık yoktur. Fidan gereksinimi, Van Ağaçlandırma Örgütü'ne bağlı fidanlıklardan sağlanmaktadır. İlde, Orman Bakanlığı'na bağlı, Orman Köy İlişkileri Genel Müdürlüğü çalışmaları da gelişmemiştir. 1982'de ilk kez Çukurca ye Beytüşşebap ilçelerinde orman köylerini kalkındırma amacına yönelik, planlama çalışmaları yapılmıştır. Hakkâri'de, 1980'de 6 km, 1981'de 8,5 km ye 1982'de 13 km orman yolu yapılmıştır. İlde, 1982'de Merkez İlçe 'de 19 km, Çukurca'da 141 km, Beytüşşebap'ta 49 km ve Şemdinli'de 174 km olmak üzere, toplam 383 km orman yolu vardır.

İl ormanları genelde dağlık bölgelerde yoğunlaşmıştır. Arazi engebelidir. Bütün bölgede ormanlar 600 m rakımdan 2000 m rakıma çıkmaktadır. İldeki ormanların tamamı devlete aittir ve Orman Genel Müdürlüğü tarafından işletilmektedir. İldeki orman varlığı dağılımı şöyledir; merkez %18, Çukurca %23, Şemdinli %53, Yüksekova %6'dır.

E. MAKİNELİ TARIM, GÜBRE KULLANIMI VE SULAMA

a. Gübreleme

Hakkâri'de, tarım alanlarının çok sınırlı ve yerleşmelerin dağınık olması ile ulaşım zorlukları nedeniyle tarımda verimi artırıcı sulama, gübreleme, ilaçlama, tohum ıslahı ve makineleşme gibi modern girdilerin kullanılması yüksek maliyetli olmakta, ilde genel olarak gelir düzeyi düşük olduğu için bu tür girdilere fazla talep doğmamaktadır.

İl toprakları, fazla yorgun olmamakla birlikte, gübreye gereksinim duymaktadır. Genel olarak potaslı gübre gereksinimi az, buna karşılık azotlu gübre gereksinimi daha fazladır. En çok kullanılan da azotlu gübredir. Gereksinim duyulmasına karşın, getirilmesi güç olduğu için fosforlu gübre kullanımı çok sınırlıdır.

İlde hayvancılık yaygın olduğu için, doğal gübre tüketimi görece fazladır, Ayrıca, yakacak olarak daha çok odun kullanıldığından, tezek kullanımı azdır ve hayvan dışkıları doğal gübre olarak değerlendirilir.

DİE 1976 Köy Genel Bilgi Anketi'ne göre, gübre kullanan ailelerin %92'sinden fazlası yalnızca çiftlik gübresi, %7'sinden fazlası ise karışık gübre kullanıyordu. Yalnız yapay gübre kullanma oranı son derece düşüktü (DİE,1976).

İlde yapay gübre, ancak 1970'lerden sonra kullanılmaya başlamıştır. Genel olarak çok düşük olan yapay gübre kullanma eğilimi, gübre fiyatlarına ve dağıtımdaki aksaklıklara bağlı olarak, yıldan yıla büyük değişiklikler göstermiştir.

1968'de, ilde yalnızca 7 ton azotlu gübre kullanılmıştı, 1970'te 55 tonu azotlu ve 62 tonu fosforlu olmak üzere 117 tona ulaşan toplam kimyasal gübre tüketimi, 1972'de 244 tona yükselmiştir. İzleyen yıllarda, yapay gübre tüketiminde düşme olmuş ve 1975'te 32 tona inmiştir, 1973'ten sonra gübre kullanımı yeniden artmış ve 1980'de 100 tonu azotlu ve 10 tonu fosforlu olmak üzere, toplam 110 tona çıkmıştır (DİE,1970; DİE,1975, DİE,1980).

b. Sulama

Hakkâri İlinde modern sulama yok denecek kadar azdır. İlin yüksek kesimlerinde yer alan tarım toprakları, dağlardan inen kar suları ile beslendiğinden, kısa gecen yaz mevsiminde genellikle kurumaz. Bu nedenle, buralarda ek sulamada gereksinim duyulmaz. Hakkâri'nin güney kesimlerinde bulunan vadi tabanlarında, ısı artmaya ve yaz mevsimi uzamaya başlar. Buralarda yazın toprak yer yer kurur ve tarım ürünlerinin köklerine derinliklerinde su noksanlığı ortaya çıkar. Bu alanlarda sulama, genellikle yöre halkının kurduğu basit ve ilkel arklarla yapılır. DİE 1976 Köy Genel Bilgi Anketi'ne göre, ilin 123 köyünde sulamada yararlanılabilecek kaynaklar yeterlidir. Sulamada 117 köy başlıca kaynak olan akarsulardan yararlanıyordu (DİE,1976).

Hakkâri'de genellikle çiftçiler salma sulama yapmakta, kullanılan suyun miktarı net olarak bilinmemektedir. İl genelinde yağmurlama ve basınçlı sulama sistemleri bulunmamaktadır. Damlama sulama ise çok az çiftçi tarafından kullanılmaktadır. 2018 yılında 280.387 ha alanda sulu tarım yapılmıştır (Hakkâri İli,2018: 19-20; TUİK,2018).

c. Makineli Tarım

Hakkâri'de tarım, büyük ölçüde koşullara bağımlıdır. Tarım Araçlarının Hakkâri'de, Gevar Ovası dışında kalan tarım alanları, makineli tarım yapmaya elverişli değildir. Kapalı ekonominin de etkisiyle, ilde makineleşme ancak 1970'lerin başında başlayabilmiştir. 1950'lerin Yüksekova'daki 2 traktör dışında, ilde hiç traktör yoktur. 1970'te, Hakkâri'de yalnızca 12 traktör vardı. Bu sayı 1973'te 38'e, 1975'te 42'ye ve 1980'de 115'e çıkmıştır. Şehre ilk harman makinesi 1972'de girmiştir. O yıl 12 olan harman makinesi sayısı 1980'de 26'ya yükselmiştir. 1980'de Hakkâri'de 34 motopomp tulumba ye 65 de pülverizatör vardır (DİE,1950; DİE, 1970; DİE,1975; DİE,1980).

DPT'nin "Kalkınmada Öncelikli İller"e ilişkin 1980-1981 dönemi verilerine göre, Hakkâri'de ekili alanda hektar başına kullanılan tarımsal kredi tutarı 3.730 TL, Türkiye ortalaması ise, 13.250 TL'dir (DPT,1981).

Çok sınırlı bir düzeyde de olsa modern tarım araçlarında görülen bu gelişmeye koşut olarak, geleneksel tarım araçlarından karasaban sayısı 1970'te 12.446 iken, 1980'de 7.239'a düşerek, yaklaşık %42 azalmıştır.

Tablo 12: Hakkâri'de Tarımda Makineleşme (TUİK,1996,2006, 2013 ve 2018)

	1996	2006	2013	2018
Pulluk	108	610	707	459
Ekim makinesi	39	6	6	6
Gübre dağıtma makinesi	17	1	3	6
Su pompası	696	1.224	1.290	419
Sabit Süt Sağım Makinesi	22	4	9	3
Seyyar Süt Sağım Makinesi	---	---	17	17
Traktör	700	668	689	509

İlde tarımsal alet ve makinelere bakıldığında 1996 yılında 108 olan pulluk sayısı 2018 yılında 459 olmuştur. Ekim makinesi ve gübre dağıtım makinesi sayısı düşmüştür. Su pompası sayısında 1996 yılında 696, 2006 yılında 1.224, 2013 yılında 1.290, 2018 yılında ise 419'dur. Traktör sayısı da 1996 yılında 700'den 2018 yılında 509'a gerilemiştir (TUİK,2013).

İlde 2005 yılında pulluk sayısı 591 iken 2011'de 687 adet, ekim makinesi sayısı 2005 yılında 4 iken 2011'de 6 adet, gübre dağıtım makinesi sayısı 2005 yılında 1 iken 2011'de 3 adet, seyyar süt sağım makinesi 2005 yılında 1 iken 2011'de 15 adet, su pompası 2005 yılında 1204 iken 2011'de 1288 adet, sabit sağım tesisi 2005 yılında 4 iken 2011'de 4 adet ve traktör sayısı 2005 yılında 671 iken 2011'de 693 adet olur (TUİK,2013).

SONUÇ

Hakkâri ili coğrafi olarak dağlık, dağınık, iklim şartları ağır bir bölgede yer almaktadır. Bu nedenle cumhuriyet tarihi boyunca ül-

kede nüfus yoğunluğu en az olan iller arasında yer almıştır. İlin ekonomisinin hayvancılığa dayalı olması doğal olarak nüfusun da kırsal alanda yaşamasını gerektirmiştir. Hakkârî'de arazi yapısı engebelidir, çoğunlukla dağlık sarp alanlardan oluşmaktadır. Bu sebeple tarıma elverişli alan yok denecek kadar azdır. Tarım alanlarının genel alanlara dağılımına bakıldığında %5'lik bir oran ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple daha çok hayvancılık ve hayvansal üretim ilde ön plandadır.

Hakkârî, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde liva olarak Van'a bağlı olan, Cumhuriyet'in başlarında kısa dönem Van'a bağlı ilçe durumunda olsa da 1936 yılından itibaren vilayet olur. Gerek İngiltere ile olan Musul meselesi ve gerekse Cumhuriyetin ilk yıllarında bölgede çıkan isyanlar ilin ekonomik olarak gelişmemesinde etken olmuştur.

İlin coğrafi yapısı ve iklim şartları nedeniyle uzun zaman kapalı ekonomi yaşaması, doğal olarak üretimini etkilemiştir. İl ekilebilir toprak bakımından pek de elverişli olmamasına rağmen birçok sebze ve meyve yetiştirilmektedir. İlde en fazla tahıl yetiştiriciliği ve özellikle insanların ihtiyacı için buğday hayvanların ihtiyacı için arpa ekilmekte ve üretilmektedir. İlin toprakları oldukça verimlidir.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde ve daha sonra ilde tütün üretimi oldukça önemlidir. Tütünün yanına, nohut, pirinç, şeker pancarı, susam önemli ürünlerdir.

İlde hayvancılık en önemli ekonomik gelir kaynağıdır. Daha çok küçükbaş hayvancılık yapılmaktadır. Koyun ve keçi beslenmektedir. İlde büyükbaş hayvancılıkta inek süt, tereyağı ev derisi için, katır ve eşek ise kuvvetinden faydalanmak için beslenmektedir. İlde hayvanların etinden, sütünden ve derisinden faydalanılır. Ayrıca canlı hayvan ticareti de yapılır. İlde bitki çeşitliliği nedeniyle arıcılık, akarsularda tatlısu balıkçılığı da yapılmaktadır.

İlde meyve ve sebzeçilik, hayvan yetiştiriciliği gibi tarım ve hayvancılık alanında gelişimi sağlamak için pek çok proje hayata geçirilmiş, bunların bir kısmı tamamlanmış bir kısmı da devam etmektedir. Yine de tarım ve hayvancılıkta istenilen seviyeye gelinmiş değildir.

Coğrafi ve ekonomik sebeplerden başka, ilde yaşanan terör olayları da tarımsal faaliyetlerde çıktıyı olumsuz etkilemiş, çayır ve mera alanları güvenlik sebebiyle kullanılamamış, kırsaldan kente göç söz konusu olmuştur.

İlde ormancılık faaliyetleri her ne kadar Karadeniz ve Akdeniz'deki kadar olmasa da sürdürülmektedir. İlde son zamanlarda örtü altı tarım ile organik tarım faaliyetlerinin başladığı görülmektedir. Ülkede akaryakıt ve tarım için girdi maliyetlerinin artması nedeniyle ilde ekilen arazinin son dönemde giderek azaldığı görülmektedir. Bunun bir nedeni de iç göç olmasına rağmen esas neden girdi maliyetleridir. İlde hayvancılığın da giderek azalması ile burada nüfusu tutmak oldukça zor olacaktır. Bunun için ilerin ileri gelenleri ve yerel yöneticiler ilde tarım ve hayvancılığın daha iyi duruma gelmesi için projeler üretmesi, üretilen projelere destek vermeleri gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Akbank, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi (1923-1978)**, İstanbul, 1980.
- Alibekov, İ. Velibeyoğlu, "1923 Yılı İzmir İktisat Kongresi ve Onun Türkiye Cumhuriyeti İktisadi Tarihindeki Yeri", **Uluslararası II. Atatürk Sempozyumu 9-11 Eylül 1991**, Ankara, C I, 1996.
- Aydemir, Şevket Süreyya, **İkinci Adam**, C I, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999b.
-, **İkinci Adam**, C II, Remzi Kitabevi, 1999a.
- Belen, Fahri, **20. Yüzyılda Osmanlı Devleti**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1973.
- Boratav, Korkut, **Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm**, İstanbul, 1981.
- Boratav, Korkut, **İktisat Tarihi 1908-1980, Çağdaş Türkiye IV, 1908-1980**, Cem Yayınları, İstanbul, 1997.
- Çavdar, Tevfik, **Milli Mücadeleye Başlarken Sayılarla, Vaziyet ve Manzara-i Umumiye**, İstanbul, 1971.

Çınar, Mine- Silier, Oya, **İdari Bilimler Araştırma ve Uygulama Enstitüsü, Türkiye Tarımında İşletmeler Arası Farklılaşma**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1979.

DİE, Genel Nüfus Sayımı Verileri, 1927.

-----, **Genel Nüfus Sayımı Verileri**, 1945.

-----, **Genel Nüfus Sayımı Verileri**, 1950.

-----, **1950 Ziraat Sayımı Neticeleri**, 1956.

-----, **Genel Nüfus Sayımı Verileri**, 1955.

-----, **Zirai Bünye ve istihsal, 1958-1960**, 1960.

-----, **Zirai Bünye ve istihsal**, 1965.

-----, **Tarımsal Yapı ve Üretim**, 1967, 1968, 1970-1972, 1972.

-----, **Tarımsal Yapı ve Üretim, 1973-1975, 1975-1977, 1976-1978, 1979-1980**, 1980.

-----, **Genel Nüfus Sayımı Verileri**, 1960.

-----, **Genel Nüfus Sayımı Verileri**, 1965.

-----, **Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962**, 1965.

-----, **Genel Nüfus Sayımı Verileri**, 1970.

-----, **Ekonomik ve Toplumsal Gelişmenin 50. Yılı**, 1973.

-----, **Genel Nüfus Sayımı Verileri**, 1975.

-----, **1976 Köy Genel Bilgi Anketi**, 1976.

-----, **Türkiye İstatistik Yıllığı, 1964-1965**, 1965.

-----, **DİE, 1927 Tarım Sayımı**, Ankara, 1970.

-----, **Türkiye İstatistik Yıllığı**, 1973.

-----, **Türkiye İstatistik Yıllığı**, 1975.

-----, **Türkiye İstatistik Yıllığı**, 1979.

-----, **Türkiye İstatistik Yıllığı**, 1981.

-----, **Genel Nüfus Sayımı Verileri**, 1980.

- , **Kırsal Kesim Gelir Dağılımı ve Türkiye Harcamaları,1973-74**, Ankara, 1980.
- , **1976 Köy Genel Bilgi Anketi**, Ankara, 1981.
- , **Tarımsal Yapı ve Üretim**, 1985.
- , **Genel Nüfus Sayımı Verileri**, 1980.
- , **Genel Nüfus Sayımı Verileri**, 1990.
- , **1991 Genel Tarım Sayımı; Tarımsal İşletmeler, Hane Halkı Araştırma Sonuçları**, 1991.
- , **İl ve Bölge İstatistikleri**, 1993.
- , **Genel Nüfus Sayımı Verileri**, 1995.
- , **Genel Nüfus Sayımı Verileri**, 2000.
- , **Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar**, 2008.
- DPT, **Sosyo- Ekonomik Yönleriyle Kalkınmada Öncelikli İller (25 İl), (1980-1981 Dönemi)**, Ankara, 1982.
- Eldem, Vedat, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, T. İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1970.
- Ener, Suat, **Türkiye'nin Sıradağları**, Akşam Matbaası, İstanbul, 1936.
- Erdost, Muzaffer, **Osmanlı Feodal Devleti Devrim Ve Karşı-Devrim**, Talât Matbaası, İstanbul, 1968.
- Hacıkasanoğlu, Bilge, **İller İçin Bir Gelişmişlik Göstergesi ve Sıralama**, Ankara, 1980.
- Hakkâri İl Yıllığı**, 1967.
- Hakkâri, İl Yıllığı**, 1973.
- Hakkâri İli 2017 yılı Çevre Durum Raporu**, 2018.
- Hakkâri İli 2017 Yılı Çevre Durum Raporu**, 2018, <https://web-dosya.csb.gov.tr/db/ced/icerikler/hakkar---cdr2017-20180807143624.pdf>
- İnandık, Hamit, **Türkiye Gölleri**, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yay., Baha Matbaası, İstanbul, 1965.
- İslam Ansiklopedisi**, "Hakkâri Maddesi", V/1, İstanbul, 1973.

- İslam Ansiklopedisi**, “Çölemerik Maddesi”, III, İstanbul, 1973.
- İzıbrak, Reşat, **Cilo Dağı ve Hakkâri ile Van Gölü Çevresinde Coğrafya Araştırmaları**, Anıl Matbaası, İstanbul, 1951.
- Karpat, Kemal, “Ottoman Population Record and the Censuz of 1881/1882-1893”, **IJMES**, IX-2, 1978.
- Kılıçoğlu, Acar, **Şehirler ve Kırsal Nüfusta Gelişmeler**, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, Yayın No: 26, İstanbul, 1926.
- Kongar, Emre, **Atatürk Üzerine**, Hil Yayınları, İstanbul, 1983.
-, **100 Soruda Türkiye’de Devletçilik**, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1974, 1974.
- Mears, E. G., **Modern Turkey**, New York, 1924.
- Moiseyev, Pyotr P., “Kemal Atatürk ve Ekonomi Kavramları”, **I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu 21-23 Eylül 1987**, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1994.
- Mumcu, Ahmet, **Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1994.
- Orman Bakanlığı, **1978 YILI ÇALIŞMALARI**, Ankara, 1978.
- Orman Bakanlığı, **Türkiye Orman Envanteri**, Ankara, 1980.
- Saatçi, Fuat, **Toprak İlimi**, Ege Üniversitesi, Ziraat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1975.
- Saraçoğlu, Hüseyin, **Bitki Örtüsü, Akarsular ve Göller**, MEB Yayınları, İstanbul, 1962.
- Shaw, Stanford, “Ottoman Population Movements during the Last Years of the Empire, 1885-1914, Some Preliminary Remarks”, **Osmanlı Araştırmaları**, I, 1980.
- Silier, Oya, Çınar, Mine, **Türkiye’de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-1938)**, İstanbul, 1981.
- Toros, Aykut, **Türkiye’nin Demografik Yapısı 1965-1970**, Ankara, 1979.
- Tuncer, Sacit, **Hakkâri Vilayeti’nin Beşeri ve İktisadi Etüdü**, İstanbul, 1968.

Türk Ansiklopedisi, “Hakkâri Maddesi”, XVIII, MEB, İstanbul, 1970.

TUİK, **Tarım Göstergeleri**, 1996.

TUİK, **Tarım Göstergeleri**, 2006.

TUİK, **Seçilmiş Göstergelere Göre Hakkâri**, 2009.

TUİK, **Tarım Göstergeleri**, 2013.

TUİK, **Tarım Göstergeleri**, 2018.

Uçarol, Rıfat, **Siyasi Tarih (1789-1994)**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1995.

Yurt Ansiklopedisi, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1982.

Ziraat Alat ve Makineleri İstatistiği 1940, İstanbul, 1941.

Ziraat Bankası, **Türkiye Tarımsal Üretim Değeri, 1975, 1976,1977**, İstanbul, 1977.

1950-1980 ARASINDA TÜRK TARIMINDA YEŞİL DEVRİM: SERHAT İLİMİZ HAKKÂRİ ÖRNEĞİ

Okan CEYLAN*

ÖZET

Bu çalışma ilk etapta İkinci Dünya Savaşından sonra Soğuk Savaş döneminde oluşan iki kutuplu dünyada uluslararası siyasi ve iktisadi düzenin içinde 1948- 1951 arasında uygulanan Marshall Planının Türkiye tarımındaki makineleşme, zirai ilaç ve gübre kullanımı üzerindeki etkisi ve yaşanan tarımsal dönüşümü ele almaktadır. 1950'lerden sonra iktisat tarihi yazımında modern tarım tekniklerinin ekili alanları, verimi ve üretimi arttırmadaki etkisi için Yeşil Devrim ifadesi kullanılmaktadır. Hatta E. Hobsbawm ise 1945-1973 arası dönemi Kapitalizmin Altın Çağı olarak adlandırmakta ve toplumsal refah, ekonomik büyüme, ekonomik kalkınma, alt yapı hizmetleri ve sosyal devlet politikalarından bahsetmektedir. Ancak, bu durum hem coğrafi koşulların tarımsal dönüşüme, kırsal kalkınma ve sosyo-ekonomik refaha etkisini hem de farklı yörelere özgü sosyo-ekonomik özellikleri göz ardı etmekte ve eksik değerlendirmeler yapılmasına sebep olmaktadır. Türkiye'nin coğrafi koşulları göz önüne alındığında Hakkâri yöresi bu durumun en iyi görülebileceği yöredir. Bu yüzden de ikinci etapta Hakkâri coğrafyasının özellikleri ve iş gücü olarak demografik yapısı açıklanmıştır. Bu çalışma 1950-1980 arası dönemde Hakkâri'nin tarımsal üretiminde, ekili alanlarında, ürün çeşitliliğinde ve hayvancılık ekonomisinde hem coğrafyanın yönlendirici etkisini ortaya koymakta hem de Hakkâri tarımının dönüşümden ziyade nasıl

* Öğretim Görevlisi, Ege Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, İzmir, okan.ceylan@boun.edu.tr

bir geleneksel devamlılık arz ettiğini açıklama gayretinde olmuştur. Hakkâri kırsalındaki sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel hayatın daha analitik ve daha kapsamlı değerlendirilebilmesi için de Türkiye'nin istatistikî ortalamaları ile Hakkâri ortalamaları sık sık karşılaştırılmıştır. Buradan hareketle de Hakkâri tarımının Türkiye tarımından aynı tarihte farklı bir tarihselliği deneyimlediği iddiasını kanıtlamaktadır. Bu çalışma coğrafi özellikleri dikkate alarak Hakkâri kırsalındaki günlük toplumsal yaşam koşullarını, hayvancılığın yöre ekonomisindeki merkezi rolünü, tarımsal üretimdeki kısmi değişimi ve pazar mekanizmasının durumunu ele almaktadır.

Anahtar Sözcükler: Tarımsal Modernleşme, Toplumsal Refah, Hayvancılık, Kırsal Kalkınma ve Tarımsal Üretim

**THE GREEN REVOLUTION IN TURKISH AGRICULTURE
BETWEEN 1950-1980: THE EXAMPLE OF BORDER TOWN
HAKKÂRİ**

ABSTRACT

At the first stage, this study deals with, the influences of the Marshall Plan that was carried into effect between 1948 and 1951 on the mechanization in Turkish agriculture, the use of pests and fertilizer and the agricultural transformation that was experienced in the international political and economic system in the Bipolar World that was formed in the Cold War period after the Second World War. In the historiography of economic history after the 1950s, the term of the Green Revolution is used to mean the influence of agricultural technics in the increase of cultivated lands, yield and production. Furthermore, E. Hobsbawm denominates the period between 1945 and 1973 as the Golden Age of Capitalism and mentions about social welfare, economic growth, economic development, the infrastructural services and social state policies. However, this situation ignores and underestimates the influences of geographical conditions on agricultural transformation, rural development and socio-economic characteristics inherence to different regions. The geographical conditions of Turkey are considered, Hakkâri is the best regions where this situation can be seen. Therefore, at the second stage, the geographical characteristics of Hakkâri and demographic structures as a labor force were explained. This study both asserted the directive influence of geography in agricultural production, cultivated lands, product ranges, and livestock economics and tried to explain how the agriculture of Hakkâri showed traditional continuity rather than an agricultural transformation between 1950 and 1980. To be able to evaluate the socio-economic and socio-cultural life in the rural areas of Hakkâri more analytically and more comprehensively, the statistical averages of Turkey and those of Hakkâri were frequently compared. From this point wives, it proves the claims that the agriculture of Hakkâri experiences a different historicity from Turkish agriculture at the same time. This study

deals with daily social life conditions in the rural areas of Hakkâri, the central role of livestock in the local economy, the partial changes of an agricultural production and the conditions of market mechanism by considering the geographical features of Hakkâri.

Key Words: Agricultural Modernization, Social Welfare, Livestock, Rural Development and Agricultural Production

GİRİŞ

Eric Hobsbawm 1914-1991 arasındaki Aşırıliklar Çağı olarak adlandırdığı 20th yüzyılın İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminden 1973 Petrol Krizi'ne kadarki dönemine ise Kapitalizmin Altın Çağı demektedir. Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Avrupa merkezli sosyo-ekonomik dönüşümün yaşandığı bu dönemde Marshall Yardımı ile birlikte altyapı yatırımları, tam istihdam, toplumsal refah, sosyal devlet, ekonomik kalkınma ve iktisadi büyüme görülmektedir. Kapitalist ülkelerde enerji ve teknoloji kullanımının artmasına bağlı olarak üretim de 4 kat artmıştır. Tarımda ise Yeşil Devrim olarak nitelendirilen mazineleşme, zirai gübre ve ilaç kullanımı ve tohum çeşit ıslahları neticesinde ekilebilir alanların, verimliliğin ve pazara yönelik tarımsal üretimin arttığı görülmektedir.¹ Bu durum emek tasarrufunda, verimlilikte ve üretimdeki artış geleneksel tarımdan modern tarıma geçişte bir kırılmaya işaret etmektedir. Ancak bu dönüşüm hikâyesinin yörelerin birbirlerinden farklılık gösteren coğrafi özellikleri, tarımsal yapıları, üretim tarzları ve beşeri sermayeleri dikkate alınmadan adeta bütüncül bir perspektiften anlatılması hem yerelin kendine özgü sosyo-ekonomik farklılıklarının gözden kaçmasına hem de eksik bir tarih yazımına sebep olmaktadır. Bu yüzden, tarımsal politikaların belirleyiciliği kadar sosyo-ekonomik dönüşümün temelinde yer alan coğrafya tarihin yapıcısı olarak büyük bir öneme sahiptir. Bu durum 1945-1968 arasında tarihe multidisipliner bir perspektiften yaklaşan Annale Ekole tarafından da savunulmaktadır.²

Bu akademik çalışmanın temel amacı sert karasal iklime ve Türkiye'nin en engebeli topraklarına sahip olan Hakkâri ilinde coğrafyanın tarihsel süreçte tarımsal yapılarındaki sınırlı dönüşüm ve sosyo-

¹ Eric Hobsbawm, **Kısa 20th yüzyıl Aşırıliklar Çağı**, Çev. Yavuz Alogan, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1996, s. 299-334.

² Fernand Braudel, **The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Phillip II**, The University of California Press, London, 1995; Fernand Braudel, *History and Social Sciences: The Long Dure*, in **On History**, Trans. By Sarah Matthews, University of Chicago Press, Chicago, 1980, s. 27-38.

ekonomik yaşam üzerinde tarihin yapıcısı bir aktör olarak belirleyiciliğini açıklamaktır. Hatta Hakkâri tarımının dönüşümden ziyade geleneksel bir devamlılık arz ettiğini ortaya koyarak Türkiye tarımı içinde aynı tarihte farklı bir tarihsellik gösterdiği iddiasını kanıtlamaktır. Hakkâri, hem Türkiye'nin en kalkınmış iktisadi merkezleri ve pazarları durumunda olan İstanbul, Ankara ve İzmir'e en uzak mesafede bulunmakta hem de tarım topraklarının kısıtlı olması, modern tarımın kısıtlı olmasıyla üretimin sınırlı olduğu ve iklimi dolayısıyla tarım ürünlerinin geç olgunlaştığı bir serhat ilimizdir. Bu çalışma Hakkâri'nin yerel tarihi kadar 20. yy iktisat tarihi çalışmalarında göz ardı edilmiş bu yöreyi inceleyerek literatüre katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Metodolojik olarak da Türkiye genelinden Hakkâri özeline doğru karşılaştırmalı bir perspektiften 1950-1980 arasındaki Hakkâri kırsalına yönelik analitik ve disiplinler arası bir değerlendirme yapmaktadır.

Türkiye Tarım Ekonomisi 1946-1980

İkinci Dünya Savaşı'nın (1939-1945) ardından Türkiye devletçi ekonomiden liberal bir ekonomiye adım atarken 1949'da ABD raporları doğrultusunda Türkiye tarım öncelikli bir kalkınma hamlesine girmiş ve Marshall Planı kapsamında ilk gönderilen mallar traktörler olmuştur. Türkiye'de 1948'de 1750 olan traktör sayısı 1952'de 30.000'ne³ 1960'ta 42.000'ne, 1970'te 100.000'ne ve 1980'de ise

³ Oktay Yenal, **Cumhuriyet'in İktisat Tarihi**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s. 100.

430.000'ne çıkmıştır.⁴ Buna bağlı olarak ekili alan da 1948'de 14.5 milyon hektarken 1952'de 22.5 milyon hektara⁵ 1960'ta 23.264.000 hektara, 1970'te 25.043.000 hektara⁶ ve 1980'de ise 24.567.000 hektara çıkmıştır.⁷

Devlet Karayolları Genel Müdürlüğü kurularak yol inşası ve bakım hizmetleri başlamıştır.⁸ 1950-1980 arasında, köyleri kasabalara bağlayan karayollarının iki buçuk kat artarak 89.000 km'den 233.000 km'ye çıkması ile hem kırsaldaki sosyo-ekonomik refah seviyesi yükselmiş hem de tarımsal üretim giderek metalaşmış ve geçimlik tarımdan çıkarak pazara yönelmiştir.⁹ Ayrıca tarımsal üretimin artışında tarımda makineleşme, ilaç ve gübre kullanımının yanı sıra 1945'ten sonra uygulanan Toprak Reformu'nun da önemi büyüktür. ¹⁰ DP'nin kalkınma vaat ettiği Türkiye kırsalı için tarım kredisi de 412 milyon liradan 820 milyon liraya çıkmıştır. Tarımda makineleşme, sulama yatırımları ve tohum çeşit ıslahından elektrik üretiminin 2.5 kat ve demir çelik üretiminin ise %70 artmasına kadar bir dizi yeniliklerin yapıldığı bu dönem Türkiye iktisat tarihinde bir tarım devrimidir. Tüm bunların neticesinde oluşan iktisadi kalkınmanın tam anlamıyla ilk kez halk kitlelerine götürüldüğü bir dönemdir.¹¹ Aynı şekilde tüm sosyal grupların yaşam koşulları değişmiş ve reel gelirler de artmıştır.¹² Tarımda

⁴ Pamuk, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.s. 245.

⁵ Yenal, **age.**, s. 100.

⁶ **T.C. DİE Tarımsal Yapı ve Üretim (1970-1972)**, Yayın No: 725, DİE Matbaası, Ankara, 1975, s. 3.

⁷ **T.C. DİE Tarımsal Yapı ve Üretim, (1979)**, Yayın No: 985, DİE Matbaası, Ankara, 1982, s. 3.

⁸ Yenal, **age.**, s. 100.

⁹ Çağlar Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 155-157; Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002**, İmge Yayınevi, Ankara, 2005, s. 73-85.

¹⁰ Eric Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim, İstanbul, 2000, s. 325-327; Carter Vaughn Findly **Turkey, Islam, Nationalism and Modernity. A History 1789-2007**, Yale University Press, New Heaven, 2010.s. 325.

¹¹ Yenal, **age.**, s. 99-107.

¹² Boratav, **age.**, s. 73-85.

yaşanan makineleşme ile tarım alanlarının dar olduğu bölgeler ilk defa yoğun bir şekilde göç vermiştir.

1960 ve 1970 lerde ise ekilebilir alanlar sınırlarına ulaşılırken tarımda makineleşme, sulama, kaliteli tohum, zirai ilaç ve gübre kullanımının küçük üreticiler arasında daha da yaygınlık kazanmasıyla üretim ve verim daha hızlı artmıştır.¹³ Ancak birçok çiftçi gübre kullanmada toprak tahliline başvurmamış, kullanım miktarları da ilden ile değişmektedir. Tarım Bakanlığı denetiminde hububatlarda gübre kullanımı için birçok merkezde denemeler yapılmıştır. Bu dönemde geliştirilen toplam 48.3 milyonluk 7 proje ile küçük üreticilerin tarımda makineleşmesi teşvik edilirken, 6 milyon liralık bir proje ise su kaynaklarının verimli kullanımı, toprak ıslahı, tohum ıslahı, kurslar ve salgın hayvan hastalıklarına karşı projeler geliştirilmiştir. Böylece ulusun refahı ve kalkınmasında zirai ekonomiye özel bir önem atfedilmiştir.¹⁴ Ayrıca da bu dönemki basında gübrenin faydaları ve zirai haşerelerle mücadelenin zirai ve iktisadi önemi üzerinde durulmaktadır.¹⁵ Tarımda makineleşme neticesinde yedek parça, bakım ve onarımlar 1950 ve 1960'larda önemli sorunlardandır.¹⁶ Ancak, tarımsal yapılar ve coğrafyadaki farklılıklar dikkate alındığında Türkiye'de tek tip bir tarımsal dönüşüm sürecinden bahsetmek mümkün değildir. Bu bağlamda Hakkâri oldukça ilgi çekici bir örnektir.

¹³ Şevket Pamuk, *Agricultural Output and Productivity Growth in Turkey since 1880*, **XIV International Economic History Congress**, Helsinki 21-25 August 2006, s. 5.

¹⁴ Erdoğan Benker, *Çiftçi ve Kimyevi Gübre*, **Ziraat Dünyası**, Sayı 27, Nisan 1952, ss.9-15.

¹⁵ *Bayerin Zirai İlaç Fabrikasının Temeli Atıldı*, **Hakkâri Postası**, 12 Ekim 1963.

¹⁶ Fethi Açı, *Hububat Müstahsili Olarak Türkiye*, **Çiftçi Dergisi**, S 116, Haziran 1955, s. 342.

Hakkâri'nin Coğrafyası

Hakkâri ismi toprağı olmayan yer¹⁷ veya tarihçi Ibn-i Haldun'a göre ise güçlü ve gücü yetebilen anlamına gelmektedir.¹⁸ İlin adı Hakkâri olup merkez ilçeye ise Çölemerik denilmektedir.¹⁹ Hakkâri Alp Himalaya kıvrım kuşağının güney kolunu teşkil eden Torosların ülkemizdeki son uzantısı üzerindedir.²⁰ 1990'a kadar, 9.532 km² yüzölçümüne sahip olan Hakkâri'nin doğusunda İran ve güneyinde Irak, batısında Mardin ve Siirt ve kuzeyinde ise Van bulunmaktadır. 1990 öncesinde Hakkâri'nin Şemdinli, Uludere, Beytüşşebap, Çukurca ve Yüksekova olmak üzere beş ilçesi vardır.²¹

Genç oluşumlu Hakkâri coğrafyasında yüksek dağlar, dar ve derin vadiler geniş yer tuttuğu için ovalık alanlar sınırlıdır.²²Hakkâri ilinin %67'si dağlık alanlardan, %27'si yaylalardan, %5'i ormanlardan ve %1'i ise tarıma elverişli arazilerinden oluşmaktadır.²³Yeryüzü şekilleri özelinde de ise ilin %87.6'sı yüksek engebeli alanlardan, %10.3'ü platolardan ve %2.1'i ise akarsu boylarındaki dar ve derin vadilerdeki ovalardan oluşmaktadır.²⁴ Hakkâri'nin Berçelen, Meydan Zengin ve Mergezer gibi yüksek yaylaları bol yağışları sayesinde otlak alanlardır.²⁵Ayrıca, Türkiye'nin en derin vadisi Zap'ta il sınırları içindedir.²⁶

¹⁷ *Hakkâri'yi Tanıyalım*, **Hakkâri Sesi**, 28 Nisan 1973; Dündar Ali Kılıç, *Hakkâri Tarihi*, **Hakkâri** (içinde) Ed. Mehmet Top, Hakkâri Valiliği, Anıt Matbaa, Ankara, 2010, s. 57.

¹⁸ Yurt Ansiklopedisi, *Hakkâri Maddesi*, **Anadolu Yayıncılık**, C 5, İstanbul, 1982 s. 3291-3354; Faruk Alaeddinoğlu, *Hakkâri'de Nüfus ve Yerleşme.*, **Hakkâri** (içinde) Ed. Mehmet Top, Hakkâri Valiliği, Anıt Matbaa, Ankara, 2010, s. 81.

¹⁹ *Hakkâri'yi Tanıyalım*, **Hakkâri Sesi**, 28 Nisan 1973.

²⁰ *İlimizi Tanıyalım 4*, **Hakkâri Sesi**, 5 Mayıs 1973.

²¹ *İlimizi Tanıyalım*, **Hakkâri Sesi**, 23 Şubat 1972.

²² Faruk Kaya, *Hakkâri İlinin İdari Coğrafya Analizi*, **The Journal of Academic Social Science Studies**, S 41, 2015, s. 82- 83.

²³ Özden Özgen, **Hakkâri Vilayetinin Sosyo-İktisadi ve Siyasi Yapısı (1923-1960)**, Uşak Üniversitesi, Doktora Tezi, 2016, s.1-3.

²⁴ Faruk Alaeddinoğlu, *Hakkâri'nin Coğrafi Özellikleri*, **Hakkâri** (içinde) Ed. Mehmet Top, Hakkâri Valiliği, Anıt Matbaa, Ankara, 2010, s. 17.

²⁵ Özgen, **agt.**, s. 334; Alaeddinoğlu, *Hakkâri'nin Coğrafi Özellikleri*, s. 36.

²⁶ Adnan Menderes Kaya, **Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Hakkâri**, Erciyes Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2017 s. 5.

Hakkâri Dicle Nehri'nin kolları olan Habur, Zap suyu, Tisi, Nehil, Oramar Erziki ve Evrek önemli akarsulardandır.²⁷ Bu vadiler içinde Türkiye İran sınırının bittiği yerdeki Hacıbey Vadisi diğerlerinin aksine Hakkâri'nin en düşük rakımlı alanlarından olduğu için tarıma elverişli bir iklimi vardır.²⁸ Doğu Torosların en geniş ovası olan 1900 metre rakımlı Yüksekova Ovası (Gever) 15 km genişliğinde 40 km uzunluğunda (600.000 dekar) olsa da iklime bağlı olarak ancak 200.000 dekarında tarım yapılmakta ve geri kalanı ise otlak olarak kullanılmaktadır.²⁹ Şüphesiz bu durum demografiyi ve tarım ekonomisini de etkilemiştir.

Hakkâri İlinin Demografisi

1926'dan il olan Hakkâri, 1933'te Van'a bağlı ilçe olmuş ve 1936'da yeniden il olmuştur. 1960-1980 arasında Hakkâri'de 5 ilçe, 133 köy, 6 bucak bulunmakta olup mezralarla birlikte toplam kırsal yerleşme sayısı 618'dir.³⁰ Yeryüzü şekilleri halkın hayvancılıkla uğraşmasına ve yarı göçer olarak yüksek rakımlı köylerde veya 8-10 haneli mezralarda yaşamasına yol açmıştır.³¹ Hakkâri'nin köylerinin %52'si

²⁷ Faruk Kaya, agm., s. 82-83; Özgen, **agt.**, s. 6.

²⁸ Alaeddinoğlu, *Hakkâri'nin Coğrafi Özellikleri*, s. 30- 32; Nihat Falay, *19. yy Sonlarında Van Gölü Havzasının Sosyo-Ekonomik Yapısı*, **III Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu, Ajans Türk Basın ve Basım**, 06-08 Haziran Hakkâri, 2007, s. 472; Ferhat Tekin, **Sosyolojik Açından Sınır: Hakkâri Örneği**, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya 2012, s. 162; Adnan Menderes Kaya, **agt.**, s. 6.

²⁹ *Hakkâri'yi Tanıyalım*, **Hakkâri Sesi**, 28 Nisan 1973; Faruk Kaya, agm., s. 82-83; Yurt Ansiklopedisi, **age.**, s. 3291-3354; Faruk Alaeddinoğlu, *Hakkâri'nin Coğrafi Özellikleri*, s. 31.

³⁰ **T.C. DİE Genel Nüfus Sayımı (1980) Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri**, Yayın No 990-12, DİE Matbaası, Ankara, 1982, s. 5-7; Özgür Battal, **Hakkâri İlinin Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Yapısı (1950-2010)**, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2010.s. 138.

³¹ Reşat İzbirak, **Cilo Dağı ve Hakkâri ile Van Gölü Çevresinde Coğrafya Araştırmaları**, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları Ankara, 1951, s. 47-56; Harun Tunçel, *Mezraa Kavramı ve Türkiye'de Mezraalar*, **DTCF Coğrafya Araştırmaları Dergisi** C 4, S 4, Ankara, 1996 s. 51; Battal, **agt.**, s. 138; Adnan Menderes Kaya, **agt.**, s. 78.

orman köyü ve %39'u ise orman bitişiğinde olup³² ortalama hane sayıları 30 ile 100 arasındadır. ³³ Ayrıca her yaylada da 40-50 çadır bulunmaktadır. 1980'lere dek Türkiye'de ortalama hane sayısı 4- 5 kişi iken Hakkâri'de ise 8-9 kişidir.

Geniş tarım alanları ve sınır kapısı dolısıyla Yüksekova en yoğun nüfuslu ilçedir.³⁴ Halkın dağ etekleri, akarsu vadi tabanlarında ve nadiren de olsa sulak ovalarda yerleştikleri³⁵ yöre de vadi tabanlarındaki köyler daha iyi içme suyu ve ulaşım olanaklarına sahip olsalar da sel, çığ ve salgın hastalıklara daha çok maruz kalmışlardır. Bu yüzden de su sıkıntılarına ve kısıtlı ulaşımına rağmen yerleşim birimleri daha çok eğimli araziler üzerinde toplu yerleşmelerdir. Buna göre Hakkâri'deki yerleşimlerin %50'si 1.500- 2.000 m arası rakımdadır. Buralar %70 olarak en yoğun nüfuslu alanlardır.³⁶

Tablo 1: 1950-1980 Arasında Hakkâri İli Nüfus Dağılımı

Yıllar	Nüfus	Köy	Kent	Köy Nüfus Oranı
1950	44.207	38.016	6.191	% 86
1955	54.824	47.608	7.216	% 86.84
1960	67.776	57.810	9.956	% 85.31
1965	83.937	69.805	14.132	% 83.16
1970	102.312	81.518	20.794	% 79.68
1975	126.036	95.704	30.332	% 75.93
1980	155.463	111.345	44.118	% 71.62

Kaynak: DİE, 1982; Faruk Alaeddinoğlu, "Hakkâri'de Nüfus ve Yerleşme,"

Hakkâri (içinde), Ed. Mehmet Top, Hakkâri Valiliği, Anıt Matbaa, Ankara, 2010, s. 93

1950'lilerin başında Türkiye'de ortalama nüfus artışı %4.2'iken bu oran Hakkâri'de %6.2'dir. Ancak 1980'e doğru Hakkâri nüfusunun

³² Faruk Alaeddinoğlu, *Hakkâri Ekonomisi*, **Hakkâri** (içinde), Ed. Mehmet Top, Hakkâri Valiliği, Anıt Matbaa, Ankara, 2010, s. 131.

³³ *Yayla Yollarının Yapımı Şarttır*, **Hakkâri Sesi**, 18 Ağustos 1971.

³⁴ Alaeddinoğlu, *Hakkâri'de Nüfus ve Yerleşme*, s. 98-100.

³⁵ Battal, **agt.**, s. 140.

³⁶ Alaeddinoğlu, "Hakkâri'de Nüfus ve Yerleşme", s. 82-83.

da %4 olarak arttığı görülmektedir.³⁷ 1970'lerde Türkiye tarımındaki istihdam oranı %65 iken³⁸ bu oran Hakkâri'de %88'dir.³⁹ Ayrıca, Türkiye nüfusu içinde kırsal nüfus oranı 1950'den 1980'e %75'ten %56'ya doğru gerilerken⁴⁰ aynı yıllarda Hakkâri'de ise %86'dan %71'e doğru daha az bir düşüş yaşanmıştır.

Tablo 2: Hakkâri İli ve İlçelerinin 1950- 1980 Sayım Yıllarına Göre Köy ve Şehir Nüfusları

Yıllar	Hakkâri		Yüksekova		Çukurca		Şemdinli		Uludere		Beytüşşebap	
	Kır	Kent	Kır	Kent	Kır	Kent	Kır	Kent	Kır	Kent	Kır	Kent
1950	11.711	2.756	7.229	1.143	-	-	3.955	410	-	-	15.121	1.882
1960	11.266	3.982	13.556	1.628	7.219	971	6.556	840	9.535	937	9.681	1.598
1970	16.084	9.640	20.462	4.419	10.015	1.774	10.305	1.216	12.171	1.506	12.481	2.239
1980	20.525	18.009	30.725	14.287	14.339	2.111	15.502	1.956	14.183	4.793	16.071	2.761

Kaynak: Faruk Alaeddinoğlu, "Hakkâri'de Nüfus ve Yerleşme," s. 92.

1950'den 1980'e doğru ortalama olarak Hakkâri merkez ilçede kır nüfus oranı %85'ten %50'ye gerilemiştir. Bu durum Yüksekova'da %85'ten %60-65'e gerilerken ve Uludere'de ise kırsal nüfus %90'dan %70-75'e gerilemiştir. Diğer ilçelerde ise aynı dönemde ciddi bir değişim olmamış ve nüfusun ortalama %85'i kırsal alanlarda yaşamıştır.

Hakkâri İli Tarımsal Yapıları

Toprakların Kullanımı

1950 ve 1980 arasında il topraklarının %62.7'si tarım kültürüne elverişli olup toplam arazinin 699.095 hektarı (% 66.4'ü) mera, %25'i orman, %7.4'ü tarla, %0.8'i çayır ve %0.1'i bağdır. En yüksek tarım

³⁷ Alaeddinoğlu, agm., s. 93.

³⁸ Ahmet M. Gökçen, *Türkiye'de İstihdamın Bünyesi*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, C 32, S 1-4, İstanbul, 1972, s. 81.

³⁹ Alaeddinoğlu, *Hakkâri'de Nüfus ve Yerleşme*, s. 108.

⁴⁰ Murat Yılmaz, *Türkiye'de Kırsal Nüfusun Değişimi ve İllere Göre Dağılımı (1980-2012)*, Doğu Coğrafya Dergisi C 20, Erzurum, 2015 s. 165.

potansiyeli ise %73.2 ile Yüksekova'ya aittir.⁴¹ Bu araziler meyveciliğe, arıcılığa ve tütüncülüğe elverişlidir.⁴² 1960'larda Yüksekova Ovasında tarım yapılabilen alan yaklaşık 100.000 dekadır. Ovanın ıslah edilip tarıma açılması Hakkâri'nin gıda ihtiyacı açısından önemlidir.⁴³ Ancak 1970'lere dek yüksek rakım ve iklim buna engel olmuştur.⁴⁴ Türkiye'de toprak ıslahı 1950'lerde başlamışken Hakkâri topraklarının ıslahı ise 1969'da Van Bölge Müdürlüğü'ne bağlı Hakkâri Toprak Su Ekip Baş Mühendisliğince yapılacaktır. Bölgeye uzmanlar gönderilip raporlar hazırlanmış ve bu konuda Hakkâri pilot bölge seçilmiştir.⁴⁵

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu sonrasında Hakkâri'deki tarım alanlarının %87'si köylülere, %8.4'ü hazineye, %1.1'i sülaleye ve %0.8'i de şahıslara aittir.⁴⁶ Hakkâri tarımında %99 oranında küçük aile işletmeciliği yaygındır. Nüfusun sadece %1'i 200 dekadardan daha çok arazi işletmekte olup toplam arazinin %38'ine sahiptir.⁴⁷ Ancak İller Bankası tarafından 1953'te Hakkâri'nin topografya haritası ve 1959'da imar planının yapılmasına rağmen 1960'larda dahi arazilerin %70'nin tapu kadastro henüz yapılmadığından ve bir kısmının el değiştirmesinden o dönemlerde il genelindeki 12.390 çiftçi hanesinin 5.577'sinin (% 45) hiç toprağı yoktur. Bunlardan 142'si ağaların topraklarında ortakçı, 154'ü kiracı ve 5.281'i ise tarım işçisiydi.⁴⁸ Bu yüzden de 1970'lerde Hakkâri mahkemelerinde en çok arazi ihtilaflarına dair konular görüşülmüştür.⁴⁹

⁴¹ **Köy Envanter Etüdülerine Göre Hakkâri**, Gürsoy Basımevi, Hakkâri, 1969, s. 130; **T.C. T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, B 2, D 9, C 13 29 Şubat 1952, s. 1320; Özgen, **agt.**, s. 359.

⁴² *Tarım ve Hijyen*, **Hakkâri Postası**, 20 Haziran 1963.

⁴³ **T.C. TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem 2, C 34, 57 Birleşim, 20 Şubat 1969, s. 263-265; *Kuraklık ve Hayvancılık*, **Hakkâri Sesi**, 27 Temmuz 1970.

⁴⁴ *Boş Bir Ova*, **Hakkâri Sesi**, 29 Haziran 1972.

⁴⁵ *İlimizde Toprak Su Bölge Müdürlüğü Toplantısı Başladı*, **Hakkâri Sesi**, 7 Temmuz 1971.

⁴⁶ Özgen, **agt.**, s. 378.

⁴⁷ Gürkan Çelebican, *Köy Envanter Etüdülerine Göre Türkiye'de Tarımsal Toprakların Dağılımı*, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi** C 29, S 1, Ankara 1972, s. 337.

⁴⁸ **Köy Envanter Etüdülerine Göre Hakkâri**, s. 131; İ. Hatipoğlu, *Arazi İhtilafları*, **Hakkâri Sesi**, 17 Ağustos 1971; Özgen, **agt.**, s. 381.

⁴⁹ *Hakkâri'mizin İstekleri*, **Hakkâri Sesi**, 23 Ocak 1973.

Tarla Bitkileri

Hakkâri tarımında 1950-1980 arası dönemde ekili alanlar 4.5 kat üretim ise 5.5 kat artmıştır.⁵⁰ Buğday, arpa, susam, patates, pirinç, mısır, tütün gibi tarla bitkileri ile soğan, fındık, ceviz, nar, dut ve üzüm gibi sebze ve meyveler Hakkâri tarımında önemli yere sahiptir. Ancak sert karasal iklim koşulları dolayısıyla yılda tek ürün alınmakta ve ürünler geç olgunlaşmaktadır.⁵¹ 1950-1974 arasında Hakkâri'deki ekili alanların ve üretimin %90'ı tahıl ürünleriyken bu oran endüstri bitkilerinin, yumru bitkilerin, yağlı tohumların ve özellikle de yem bitkilerinin ekim ve üretimlerine bağlı olarak tahılların ekim alanı 1974-1980 arasında %60'a üretimleri ise %50'ye gerilemiştir. Ayrıca gerek ürün deseni gerekse ekilebilir alanların kısıtlı olması yüzünden Hakkâri, buğday başta olmak üzere gıda ihtiyacını⁵² binek hayvanlarıyla çevre illerden karşılamıştır. Örneğin Beytüşşebap topraklarının sadece %30'unda tarım yapılabildiğinden ilçe halkı ve köyler iaşelerini daha çok Cizre'den karşılamaktaydılar.⁵³ İldeki hayvan besiciliği dolayısıyla 1950'lerde tahıllar içinde buğday ve darı ekim alanları %75'ken 1960'lar ve 1970'lerde buğday, mısır ve arpa ekim alanlarının oranı ise %85'tir. Ayrıca çeltik ekim alanları 1950'den 1980'ne yaklaşık 4 kat artsa da artan ekili alanlar içindeki oranı %4.5 civarında kalmıştır.

Tahıl yetiştiriciliğinde en büyük tehlike Irak tarafından gelen çekirge ve kıml böceği gibi haşerelerdir. Hakkâri'de 1950'de 9.220 hektar ve 1962'de 150 hektar saha çekirge istilasına maruz kalmıştır. Hatta kımlın, danesi süt halindeyken emdiği buğday ve ya arpada

⁵⁰ T.C. DİE Zirai Bünve ve İstihsal (1946-1953), Yayın No: 351, DİE Matbaası, Ankara, 1954; T.C. DİE Tarımsal Yapı ve Üretim (1979), Yayın No: 941, DİE Matbaası, Ankara, 1981.

⁵¹ Özgen., *agt.*, s. 358.

⁵² Seyfettin Gültekin, *Hayvancılık, Hakkâri Sesi*, 13 Mart 1963.

⁵³ Özgen., *agt.*, s. 99.

oluşan ağır kokudan dolayı halk bu ürünlerin samanından dahi yararlanamamıştır.⁵⁴ Bölgede ekim nöbetinin yapılmaması, zirai ilaç ve kimyasal gübre kullanımının düşük olması verimi düşürmüştür. Ayrıca 1979 yılında dahi Hakkâri'de gübre makinesine rastlanmamakta ve traktörün kullandığı makinelerin ancak sayısı onlar civarındadır. Buna karşın hayvan sayısı dikkate alınırsa tarımsal üretimde küçükbaş hayvan gübresi yaygındır.⁵⁵ 1960' tan 1979'a dek hektar başına Türkiye'de ortalama buğday verimi 907 kg'dan 1875 kg 'ye, arpa verimi 1058 kg'dan 1878 kg' ya ve çeltik verimi ise 1980 kg'dan 3000 kg' ya yükselmiştir. Ancak, Hakkâri'de ise aynı zaman aralığında ve hektar başına buğday verimi 669 kg' dan 1300 kg' ya, arpa verimi 1048 kg'dan 1151 kg' ya çıkarken çeltik verimi ise 1980 kg' dan 541 kg' ya gerilemiştir.⁵⁶ Görüldüğü üzere Hakkâri'de arpa ve buğday veriminde Türkiye ortalamalarının altında bir artış olurken tarımsal mekanizasyon, kimyasal ilaç ve gübre kullanımına en uygun ürünlerden biri olan çeltiğin verimi ise bu süreçte daha da düşmüştür.

1950-1980 arasında bakliyat ekili alanlarının oranı ise %1.5'tan %4'e toplam üretimi ise %1'den %2.5'a yükselmiştir. Nohut, fasulye ve mercimek tarımı ön plana çıksa da Hakkâri'de 1950-1970 arasında nohut ve mercimek ekimi sınırlı kalmıştır. 1960'ların ortasından itibaren ise bir hayvan yemi olan fiğ ekimi görülmektedir. Bu dönemde Hakkâri Ziraat Müdürlüğü tarafından çiftçilerin müracaatları üzerine 10 ton fiğ tohumu dağıtılmıştır.⁵⁷ Endüstri bitkileri 1950'lerde toplam ekili alanların %0.5'ini oluştururken, 1960'larda %1'ini ve 1970'lerde %1.5-2 'sini oluşturmakta olup üretimde ise iki kattan fazla artış olmuştur. Bu artışta tütünün yanı sıra kenevirin tarıma girmesinin de payı bulunmaktadır. Şemdinli tütünü meşhur olsa da kooperatif-

⁵⁴ T.C. TBMM Tutanak Dergisi, D 9, C 3, 1 Birleşim, 8 Aralık 1950, s. 95; Hakkâri, 18 Mayıs 1962; Özgen, *agt.*, s. 366.

⁵⁵ T.C. DİE Tarımsal Yapı ve Üretim (1979), s. 117.

⁵⁶ T.C. DİE Zirai Bünye ve İstihsal (1961-1963), Yayın No: 469, DİE Matbaası, Ankara, 1965 s. 14-55; T.C. DİE Tarımsal Yapı ve Üretim (1979), s. 4-117.

⁵⁷ Ziraat Müdürlüğünden Fiğ Dağıtılıyor, Hakkâri, 9 Şubat 1962.

leşmenin, endüstrileşmenin ve yeterli prim desteğinin olmayışı tütün-
cülüğün gelişimini engellemiştir.⁵⁸ Şemdinli tütünü 1940'ta kurulan
Bitlis Sigara Fabrikasında işlenmekteydi.⁵⁹ Ancak kilosu 17 liradan
alındığından çiftçinin geliri azdı. Şemdinli ve Uludere'deki üzüm bağ-
larından sadece pekmez yapılmakta meyve suyu ve ya şarap yapılmam-
maktaydı.⁶⁰ Yumru bitkilerin ekim alanı ise toplam ekili alan içinde
%3'ten %12'ye üretimde ise %2.5'tan 18 kat artarak %45'e çıkmıştır.
Yumru bitkilerden en çok patates ve soğan ekilmektedir. 1950'den
1974'e kadar besin değeri yüksek olan patates ekim alanı soğandan
fazla olurken 1974'ten sonra durum tersine dönmüştür. 1970'lerin or-
talarından itibaren %20-30'unu yonca ve korunga gibi yem bitkileri
ekilidir. 1970'lerin sonunda Hakkâri tarımına susam girmiş ve yağlı
tohumların ekim oranı toplam arazinin

% 1'ini teşkil etmiştir. Ancak tahıllar, yumru bitkiler ve yem bitki-
leri il tarımında en çok öne çıkan ürün grupları olmuştur.

Tablo 3: 1950-1962 Arasında Hakkâri'de Tarla Bitkilerinde Ekili Alanlar
(Hektar) ve Üretim (Ton)

Yıllar Ürünler	1946-1950		1954		1957		1962	
	Ekili Alan	Üretim	Ekili Alan	Üretim	Ekili Alan	Üretim	Ekili Alan	Üretim
Toplam	1.282	1.510	2.318	1.231	2.174	1.159	3.898	4.850
Tahıllar	1.221	1.423	2.178	901	2007	793	3.604	3.846
Buğday	675	706	1.140	356	1257	325	2.140	1.477
Darı	228	321	280	130	190	145	290	400
Arpa	105	85	83	68	82	49	557	590
Mısır	67	124	315	165	302	140	340	1000
Pirinç	59	127	115	116	122	119	100	210
Baklagiller	19	20	-	-	-	-	9	18
Nohut	6	6	-	-	-	-	-	-
Fasulye	-	-	-	-	-	-	9	18
Mercimek	13	14	-	-	-	-	-	-
Endüstri Bitkileri	8	2	10	2	10	1	40	10
Tütün	8	2	10	2	10	1	38	8

⁵⁸ İ. Hatipoğlu, *Tütüncülüğü Geliştirelim*, **Hakkâri Sesi**, 20 Kasım 1970; *Hakkâri'yi Kal-
kındırmak İçin*, **Hakkâri Sesi**, 19 Ağustos 1972.

⁵⁹ Battal, **agt.**, s. 154.

⁶⁰ *Şemdinli'nin Tütünü ve Uludere'nin Üzümü*, **Hakkâri Sesi**, 26 Haziran 1973.

Yumru Bitkiler	34	65	130	376	157	365	240	973
Soğan	12	23	50	202	71	199	75	253
Patates	22	42	80	174	86	166	165	720

Kaynak: DİE, 1954, 1959, 1965

Tablo 4: 1965-1979 Arasında Hakkâri’de Tarla Bitkilerinde Ekili Alanlar (Hektar) ve Üretim (Ton)

Yıllar Ürünler	1965		1969		1974		1979	
	Ekili Alan	Üretim	Ekili Alan	Üretim	Ekili Alan	Üretim	Ekili Alan	Üretim
Toplam	4.633	5.534	4.564	7.159	6.704	10.482	6.028	8.332
Tahıl	4.170	4.422	4.189	4.344	4.477	5.420	3.710	4.450
Buğday	2.442	1.820	2.469	1.791	2.400	2.054	2.310	3.003
Darı	335	410	342	407	329	351	190	169
Arpa	694	672	674	582	640	833	570	656
Mısır	371	1074	375	1050	664	1.458	360	451
Pirinç	125	287	125	244	271	530	220	119
Baklagiller	103	175	15	26	216	130	235	182
Nohut	-	-	-	-	47	75	100	75
Fasulye	30	75	15	26	46	17	85	80
Mercimek	-	-	-	-	43	38	25	27
Fiğ	73	100	-	-	80	996 (yem)	25	142 (yem)
Endüstri Bitkileri	44	30	30	55	89	52	100	35
Tütün	35	15	12	37	63	40	35	35
Kenevir	3	3	18	18	-	-	-	-
Yumru Bitkiler	309	862	330	2.731	535	4.860	550	3.615
Soğan	95	302	105	2.121	295	2.870	290	1.895
Patates	214	560	225	610	240	1.990	260	1.730
Yem Bitkileri	-	-	-	-	1.367	24.686	2.100	27.406
Korunga	-	-	-	-	-	-	300	1.860
Yonca	-	-	-	-	1.367	23.690	1.800	25.404
Yağlı Tohumlar	-	-	-	-	-	-	40	42
Susam	-	-	-	-	-	-	40	42

Kaynak: DİE 1967, 1971, 1978, 1981

Sebze ve Meyve Yetiştiriciliği

Zap ve Habur gibi vadi tabanları sıcak iklimi ve su kaynakları sayesinde sebzeçiliğin, meyveciliğin ve bağcılığın geliştiği alanlardır. Ancak bu alanlar toplam arazinin %2'si kadardır.⁶¹ 1950-1980 arasında Hakkâri meyveciliğinde badem, Antep fıstığı ve ceviz gibi sert kabuklu meyveler ekonomik gelir getirileri sayesinde önemli yere sahiptir. Özellikle de yörede beyaz altın ya da yeşil altın olarak adlandırılan fıstık ağaçlarının her biri 40-50 kg ürün vermekte ve kg'mı İran ve Irak'ta 30-35 liradır.⁶² Bu yüzden Tarım Bakanlığı tarafından Gaziantep Zirai Araştırma Enstitüsü'ne Hakkâri'deki bıhtım (melengiç) ağaçlarına Antep fıstığı aşılması talimatı verilmiştir.⁶³ Hayvansal üretimden sonra en önemli gelir kapısı olması beklenen fıstık tarımı için 1960'lardan beri Hakkâri ormanlarının %70'ni kaplayan sakız ve bıhtım ağaçları İl Teknik Ziraat Müdürlüğünde görevli 20 kişilik ekipler ve Mardin'den gelen ustalar tarafından Gaziantep, Adıyaman ve Siirt'ten getirilen fıstık aşısı kalemleri ile aşılanmıştır. 1972 yılına kadar 70.000 ağaç fıstık ve 5.000 ile 10.000 arası elma ve armut aşılanmış olup Hakkâri'de fıstıkçılık kursları açılmıştır.⁶⁴ Ancak aşılanan bıhtım ağaçları hazine arazilerinde olduğundan ileri de tapu sorunlarının doğmasından da endişe duyulmuştur.⁶⁵ Sert kabuklu meyvelerin toplam üretimdeki payları 1950'den 1980'ne %25-30'dan %60'a çıkmıştır.

⁶¹ Özgen, *agt.*, s. 118- 334.

⁶² *Hakkâri'de Fıstıkçılık*, **Hakkâri Sesi**, 5 Ekim 1970.

⁶³ *Yabancı Ağaçlara Fıstık Aşılanıyor*, **Hakkâri**, 20 Temmuz 1962.

⁶⁴ Kerim Kahraman *Hakkâri'ye Uzanan Eller*, **Hakkâri Sesi**, 23 Temmuz 1971; İ. Hatipoğlu, *İlimizin Sorunları*, **Hakkâri Sesi**, 26 Temmuz 1971; *İlimizdeki Fıstık Aşılması Bu Yıl Sona Erdi*, **Hakkâri Sesi**, 29 Temmuz 1971; *Fıstıkçılığa Önem Verelim*, **Hakkâri Sesi**, 1 Temmuz 1972.

⁶⁵ *Önemli Bir Konu*, **Hakkâri Sesi**, 6 Ağustos 1971.

Tablo 5: 1950-1970 Arasında Hakkâri’de Seçili Ürünlerde Meyve ve Sebze Üretimi (ton)

Yıllar Ürünler	1950 Üretim	1954 Üretim	1957 Üretim	1962 Üretim	1965 Üretim	1969 Üretim	1974 Üretim	1979 Üretim
Toplam Meyve	1.330	8.481	3.630	3.248	3.357	1.298	5.821	9.174
Antep Fıstığı						-	6	15
Badem	386	6.247	1.756	1.302	1.362	7	20	16
Ceviz						211	250	6.990
Üzüm	27	507	161	61	70	95	4.085	680
Elma	917	1.721	1.713	1.885	1.925	214	278	345
Armut						99	181	269
Erik						153	167	70
Dut						298	331	205
Şeftali						82	97	97
Sebze Toplam	-	-	-	-	-	570	2.544	7.687
Kavun	-	-	-	-	-	-	452	607
Karpuz	-	-	-	-	-	-	565	435
Domates	-	-	-	-	-	55	651	2.300
Biber	-	-	-	-	-	12	129	542

Kaynak: DİE 1954, 1959, 1965, 1967, 1971, 1978, 1981

Diğer meyveleri ise üzüm ve dut gibi üzüksü meyveler, şeftali ve erik gibi taş çekirdekli meyveler ile elma ve armut gibi yumuşak çekirdekli meyveler oluşturmaktadır. 1974’te meyvesi yenen kavun ve karpuz üretimi toplam sebzenin %40’ı iken 1979’da domates üretimi dört kat artarak üretimin %30’unu aşmıştır. Üzüm dışındaki birçok sebze ve meyve il dışından gelmiştir.⁶⁶ Uludere, Çukurca, Şemdinli ilçeleri ile Yüksekova Dağlıca bağcılığın geliştiği yerlerdir.⁶⁷ Anadolu’nun pek çok yeri 5-6 ay sebze tüketse de bu süre Hakkâri için 1-2 aydır. Nakliye dolayısıyla da fiyatlar Türkiye ortalamalarının üzerindedir.⁶⁸ Örneğin

⁶⁶ Adnan Menderes Kaya, **agt.**, s. 122.

⁶⁷ *Hakkâri’de Fıstıklık*, **Hakkâri Sesi**, 5 Ekim 1970.

⁶⁸ *Tarım ve Hijyen*, **Hakkâri Postası**, 20 Haziran 1963.

1960 ve 1970'lerde Mersin'den yüklenen bir kamyon sebze ve meyve 30 saat sonra Hakkâri'ye ulaşmaktaydı.⁶⁹

Motorlu Taşıtlar ve Tarım Makineleri

Hakkâri Bayındırlık Müdürlüğü'nün 1937'de aldığı kamyonet, Yüksekova'nın 1951'de tanıştığı ilk Jeep dışında Hakkâri vilayeti 1963'e kadar motorlu vasıta görmemiştir.⁷⁰ Hatta 1954'e kadar Hakkâri'deki resmi makam araçları da katırdır.⁷¹ Teknik alet bakımından Hakkâri merkez ilçe, Yüksekova ve Şemdinli dışında tarım daha da ilkel metotlarla yapılmaktaydı.⁷² Türkiye'de tarımda makineleşmenin en az olduğu il Hakkâri'dir.⁷³ Tarımda en önemli üretim aracı olan traktör 1950'lerde sadece 2 adet iken bu sayı 1970'lerde 118'e çıkmıştır. Oysa 67 vilayet içinde il başına ortalama traktör sayısı 1952'de 455'ken,⁷⁴ 1960'ta 630, 1970'te yaklaşık 1500 ve 1980'de ise 6.400 civarındadır.⁷⁵ Modern üretim araçları olan harman makinesi, traktör ve selektör sayıları sınırlı kalırken tarımsal üretimde insan ve hayvan emeği ile kullanılan karasaban, sürgü, orak ve hayvan pulluğunun sayıları bu dönemde oldukça yüksektir. Bu da Hakkâri'deki tarımsal üretimin ilkel ve geleneksel metotlarla yapıldığını, yeşil devrimin en önemli aygıtlarından biri olan tarımda makineleşmenin Türkiye ortalamalarının çok altında olduğunu göstermektedir.

⁶⁹ *Kalkınma ve Huzurun Birinci Şartı Yol Davasının Halledilmesi ile Başarılabilir*, **Hakkâri Sesi**, 5 Mart 1973.

⁷⁰ Özgen, **agt.**, s. 300.

⁷¹ Tahir Yaşar, *Hakkâri'de 1960'lardan Önce Ulaşım ve Ulaşım Araçları*, **III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu Hakkâri Valiliği Yayınları**, Ankara, 2008, s. 543;

Özden, **agt.**, s. 284.

⁷² Özgen, **agt.**, s. 381.

⁷³ Alaeddinoğlu, *Hakkâri Ekonomisi*, s. 121.

⁷⁴ Yenal, **age.**, s. 100.

⁷⁵ Pamuk, **age.**, s. 245.

Tablo 6: Hakkâri'de Tarım Alet ve Makineleri Sayısı İstatistiği

Yıllar Tarım Aletleri	1950	1954	1957	1969	1974-75	1979- 80
Karasaban	-	2.870	4.671	15.068	12.825	7.229
Hayvan Pulluğu	-	252	205	-	1.337	1.359
Selektör	-	-	1	3	1	2
Sürgü	-	-	-	-	1000	3.943
Ot Yolucu	-	-	-	3	-	6
Orak Ma- kinesi	-	-	-	-	10	12
Döğen	-	-	-	3.000	1400	4.945
Harman Makinesi	-	-	-	-	16	30
Traktör	-	2	2	-	40	118
Kamyon	-	3	15	-	1	8

Kaynak: DİE 1954, 1959, 1971, 1978, 1981

Hakkâri'de Hayvansal Üretim ve Sosyo-ekonomik Yaşam

Hakkâri'de halı dokumacılığı, çömllekçilik, un değirmenleri ve süt ürünleri ticareti varken kırsalda ise ekonominin temelini oluşturan hayvancılık ve tarım iptidai olarak yapıldığından kârlılık, katma değer üretim ve ürünler piyasada değerinden işlem görmüyordu. Bu yüzden de hayvan çeşit ıslahı ve halkın bilgilendirilmesi verimlilik açısından çok önemliydi.⁷⁶ Hatta o yıllarda Türkiye'de de hayvancılık daha çok et, süt ve tarla sürümü için yapılmaktaydı. Koyun yetiştiriciliğinde ise Türkiye koyunlarının hayvan başına yün verimleri 1.5 kg olacak kadar düşük olduğundan köylüler yünleri kendi ihtiyaçları için eğirmişlerdir.⁷⁷ Hayvancılık temel geçim kaynağı olsa da gereken teşviki görmediğinden, insanların kar yapabilmeleri için yeterli değildi.⁷⁸ Hayvan piyasasının canlanması açısından ilkbaharla birlikte her yıl

⁷⁶ Oya Çiçekçioğlu, **Hakkâri İli Yapı Malzemesi ve Mahalli Şartları**, Bayındırlık Bakanlığı, Ankara, 1969; Battal, **agt.**, s. 142; *Hayvancılık ve Ziraat*, **Hakkâri Sesi**, 23 Ekim 1970.

⁷⁷ Elmer A Starch ve Brul Winchester, *Türkiye Meralarında Koyunculuk ve Sığircılık*, **Ziraat Dergisi**, Sayı 108 Temmuz 1951, s. 8-12.

⁷⁸ Seyfettin Gültekin, *Hayvancılık*, **Hakkâri Sesi**, 13 Mart 1963.

tüccarlar Hakkâri'ye kuzu almaya gelirlerdi. Van Erciş'te devletin kurduğu haralardan elde edilen damızlıklardan 1950'lerde Hakkârililer de yararlanmaktaydı. 1950'ler de ilde yalnızca bir veteriner ve bir mezbaha vardı. Bu yüzden 1976'da Yüksekova'da bitirilmesi öngörülen et kombinası için 1974'te girişimde bulunulmuştur.⁷⁹ Yüksekova'da süt sığırcılığı yaygın olup⁸⁰ yetiştirilen sığırlar Doğu Anadolu kırmızısı, yerli kara ve karışık ırklardan oluşmaktaydı. 1960 ve 1970'lerde halkın %70'i sadece hayvancılıkla geri kalanı ise hayvancılık ve bitkisel üretimle uğraşmaktadır.⁸¹ Ancak buna rağmen Yüksekova'da hayvan üretme çiftliği, ıslah istasyonları ve süt ürünleri için tesisler bulunmamaktaydı.⁸² Yine de Hakkâri'de zenginlik ölçüsü hanelerin sahip olduğu sürü sayısıydı. Hakkâri'de yoksulluk ve hayvanlara otlak alanlar bulabilme çabası köyleri birbirleriyle yaylalarda sınır davaları ve su sorunları yaşamalarına ve bu yüzden de birbirlerinin mallarına ve canlarına zarar vermelerine neden olmaktaydı.⁸³

Hakkâri'de arıcılık, halı dokumacılığı, yün ve keçe yapımı vardı.⁸⁴ Şemdinli balı tadı ve aroması bakımından Osmanlı döneminden beri bilinmektedir. Ancak bölgede arıcılık geleneksel metotlarla eski usul kovanlarda yapılmaktadır. 1963'te Dize Köyü'nde Ziraat Öğretmeni Naim İçen'in fenni usullerde arı yetiştiriciliği için açtığı kursta yeni metotlar öğretilmiş ve bal verimi yeni kovanlarda 5-6 kat arttırılmıştır.⁸⁵ Yörede arıcılığın gelişmesinde ilin engebeli arazi yapısı arıcılık sezonunun uzun sürmesini, arıların polen alabileceği çok çeşitli çiçeklerin varlığı, tarım ilaçlarının az kullanımı ve bal piyasasının varlığı etkili olmuştur.⁸⁶ Arıcılık aile ziraatında önemli bir gelir kaynağıydı. Bu

⁷⁹ Özgen, **agt.**, s. 385-398.

⁸⁰ Alaeddinoğlu, **Hakkâri Ekonomisi**, s. 127.

⁸¹ Battal, **agt.**, s. 143.

⁸² *Hakkâri'de Hayvancılık ve Hayvan Ürünlerinin Değerlendirmesi*, **Hakkâri Sesi**, 30 Mart 1972.

⁸³ *Mera İtilaflarını Halledelim*, **Hakkâri Sesi**, 4 Ağustos 1970.

⁸⁴ Özgen, **agt.**, s. 335-340.

⁸⁵ Özgen, **agt.**, s. 385-398.

⁸⁶ Alaeddinoğlu, **Hakkâri Ekonomisi**, s. 131.

dönemde Türkiye arıcılığında yıllık bal üretimi gelişmiş ülkelere göre daha az olup kişi başı yıllık tüketim ise 200 gramdır.⁸⁷

Tablo 7: Hakkâri'de Çeşitlerine Göre Hayvan Sayıları İstatistiği

Yıllar	1946-50	1954	1957	1962	1965	1969	1974	1979
Toplam Hayvan	243.696	256.036	370.281	563.081	848.440	1.135.154	1.419.311	1.472.940
At	1.234	2.355	2.764	5.880	9.810	12.170	14.000	14.720
Katır	675	1.450	1.910	3.965	5.840	7.440	8.310	9.120
Eşek	570	582	685	1.063	2.330	2.880	3.220	2.820
Sığır İnek dâhil	10.074	16.821	17.469	22.746	44.860	24.302	32.119	25.800
Manda	397	812	918	500	1.090	1.454	1.981	760
Öküz	-	-	-	-	-	19.758	10.781	5.170
Koyun	119.888	125.201	196.735	327.693	462.410	694.960	874.500	943.320
Keçi	75.933	72.015	111.800	140.234	239.110	340.265	416.800	342.430
Tavuk	35.000	37.000	38.000	61.000	64.000	31.925	57.600	129.800
Arı Kovanı	5.592	14.293	15.488	16.300	4.210	6.185	7.432	21.750
İpek Böceği	-	-	-	-	-	-	-	324

Kaynak: DİE 1954, 1959, 1965, 1969, 1971, 1978, 1981

Türkiye'nin en büyük küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinin yapıldığı Hakkâri'de hayvancılığa dayalı ekonomi hem halkın yarı göçebe bir yaşam sürmesinde⁸⁸ ve beslenmesinde, hem de geniş tahıl ve yem bitkileri ekim alanlarıyla ürün deseninde belirleyici olmuştur. İlde at, eşek ve katır ulaşımında binek hayvanları olarak kullanılıyorken, at, öküz, inek ve manda ise daha çok tarımsal üretimde çeki hayvanları olarak kullanılmıştır. Bunun yanı sıra koyun, keçi ve ineklerin ise etinden ve sütünden yararlanılırdı. 1990'ların başına kadar Hakkâri ili

⁸⁷ Hasan Seğmen *Arıcılığın Önemi ve Faydaları*, **Ziraat Dünyası**, Sayı: 28, Mayıs 1952, s. 23-24.

⁸⁸ Alaeddinoğlu, *Hakkâri'de Nüfus ve Yerleşme*, s. 83-84.

Türkiye’de kişi başına en fazla koyun ve keçi düşen ildir. Bu oran Türkiye ortalamalarında 1.5 iken Hakkâri’de 9’dur.⁸⁹

Keçi besiciliğinin önemli yer tutması orman varlığını tehlikeye sokmaktaydı. Keçilerin ormanlık alanlarda sıkça görülen melengiç, çınar, ahlat, meşe ve ardıç gibi ağaçların yapraklarını yemesi ağaçların gelişimini engellemekteydi. Bu yüzden de 1950’lerde Hakkâri’deki askeri birlik koyun veya sığır eti yerine keçi eti tüketimini dahi düşünmüştür.⁹⁰ Ancak kısıtlı ulaşım olanaklarının neden olduğu hayvan ürünlerinin nakliyesi ve yemin teminindeki sıkıntılar hem hayvan ürünlerinin kalitesinin düşmesine hem de fiyatlarının dalgalanmasına yol açmaktadır.⁹¹ Ayrıca, Hakkâri koyunculununun bir diğer sorunu ise koyunlarda görülen şap hastalığı ve bunu tedavi edebilecek veterinerlik hizmetlerinin yetersiz oluşudur.⁹² Oysa bu dönemde Türkiye hayvancılık politikalarında salgın hastalıklarla mücadele, et, süt ve yün üretiminde verim ve kaliteli hayvan çeşit ıslahları önemli amaçlar arasındadır.⁹³

Hayvan besiciliği için geven, yavşan otu, yabancı yonca ve korunmanın olduğu geniş çayırlarla kaplı yaylalara yörede zoma adı verilmektedir. Yaylalar otlak olmasının yanı sıra, tereyağı, et, süt ve peynir gibi hayvansal ürünlerin elde edildiği ve pazarlandığı yerler olarak yörede iktisadi bir öneme sahiptir. Bu yüzden de her aşiretin kendine ait yaylası bulunmakta, aşiret reisleri de yayla mülkiyeti üzerinde hak sahibi olduğundan bazen de aşiretler arasında sıkıntılar da olabilmektedir.⁹⁴ Aşiretin göçerlik durumu hayvan sayısını doğrudan etkilemekteydi. Ancak 1970’lerin sonunda göçebe Alikan aşiretinde ortalama hane başında 268 baş hayvan varken, yarı göçebe Oramar Aşiretinde

⁸⁹ Lale Yalçın Heckmann, **Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 122; Tekin, **agt.**, s. 164.

⁹⁰ **T.C. TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem 10, C 18, 3. Birleşim, 10 Nisan 1957, s. 145; Özgen, **agt.**, s. 8.

⁹¹ Heckmann, **age.**, s. 101; Battal, **agt.**, s. 137.

⁹² **T.C. TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem 2, C 17, 109 Birleşim, 29 Mayıs 1967, s. 436-437.

⁹³ Elmer A Starch ve Brul Winchester, agm., s. 11-12.

⁹⁴ Özgen, **agt.**, s. 6- 399; Alaeddinoğlu, *Hakkâri’de Nüfus ve Yerleşme*, s. 46-84.

ise 70 baş hayvan bulunmaktadır.⁹⁵ Dağlık bölgelerdeki aşiretler tarım alanları kısıtlı olduğundan daha çok hayvancılıkla uğraşırken ovalık alanlarda yaşayanlar ise daha çok geçimlik tarım yaparlardı. Ancak bu aşiretler genelde büyük toprak sahiplerinin arazilerinde yarıcı veya tarım işçisi olarak çalıştıklarından 1950'lerden sonra tarımda makineleşme ile birlikte işsiz kalarak İstanbul, Ankara ve İzmir gibi şehirlere göç etmişlerdir. Toprağı olan bazı aşiretler traktör temin etmekte zorlandıklarından büyük toprak sahiplerinden kiralamaktaydılar.⁹⁶

Katı ve hiyerarşik kurallara dayalı bir tür sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yapı olan aşiret sistemi içinde dışarıya kapalı halde yaşayan Kürtler kendi bireysel kimliklerini de mensup oldukları aşiretin kimliği üzerinden tanımlamaktadırlar.⁹⁷ Aşiret kültüründe birlikte hareket etme içgüdüğü ise göçebe ya da yarı göçebe yaşam tarzından dolayıdır.⁹⁸ Kürt aşiretlerinin örgütlenişinde çoban topluluklarının örgütlenme biçimlerinin izlerinin yanı sıra kan bağı ve akrabalık ilişkileri üzerinde yükselen ve dış reflekslere karşı bir savunma mekanizması da vardır. Ancak tarım ile birlikte aşiretler arası ilişkiler daha karmaşık hale gelmiştir.⁹⁹ Sosyo-ekonomik koşullar yetersiz de olsa Hakkâri'nin dışı kapalı bir kültürü ve çok güçlü toplumsal bağları mevcuttur.¹⁰⁰ Dağlık coğrafyası, kapalı aşiret yapısı ve yarı göçebe yaşam Hakkâri halkının çevresi ile ulaşımını ve iletişimi de sınırlandırmıştır. Gündelik yaşamda ağalar ve dini önderler gibi kanaat liderlerinin görüşleri, töre, aşiret kuralları ve gelenekçi yaşam önemli bir değer yargısı olmuş bu da toplumsal ve iktisadi yapının muhafazasını sağlayıp modernleşmeyi geciktirmiştir. İlin engebeli coğrafyası aşiret sistemini hem yöre halkı için hem de devletin idaresi için zorunlu kılmaktadır. Ahali arasındaki kan davası gibi ihtilaflardan verginin toplanmasına, askere

⁹⁵ Heckmann, *age.*, s. 244; Engin Korkmaz, **Hakkâri'de Aşiret ve Siyaset İlişkisi (1880-2011)**, Yüksek Lisans Tezi Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, 2014., s.47.

⁹⁶ Van Martin Bruinessen, **Ağa Şeyh Devlet**, Çev. Banu Yalkut, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 33; Korkmaz, *agt.*, s. 21- 47.

⁹⁷ Özgen, *agt.*, s. 12.

⁹⁸ Korkmaz, *agt.*, s. 30.

⁹⁹ Korkmaz, *a.g.t* s. 8.

¹⁰⁰ Alaeddinoğlu, *Hakkâri'de Nüfus ve Yerleşme*, s. 97.

alma ya da kanunların uygulanmasına kadar “aşır” adı verilen aşiret liderleri yerel idarelerdeki yöneticilikleriyle de yöre halkıyla devlet arasında arabulucudur. Halkın günlük hayatında Kürtçe konuşması ve nüfusun %85’inin Türkçeyi bilmemesi de bu arabuluculuğu ve dolayısıyla da aşirlerin ayrıcalıklarını devam ettirmektedir.¹⁰¹ Hakkâri ilinde toplam 16 aşiret bulunmaktadır.

Hakkâri’de yaylaya çıkmak yüzyıllardır süregelen bir gelenektir. Temmuz sonunda kuzu piyasasının açılması ile gerçekleştirilen kuzu kırkma (behrbir) şenlikleri yörede sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel hayatın renkliliğini yansıtmaktadır.¹⁰² Yarı göçer yöre halkı kışın köy evlerinde yazınsa 3.000 rakımlı yaylalarda keçi kılından örülmüş çadırlarda yaşamaktadır. Yayla dönemi mayıs ve ekim ayları arasındadır. Bu dönem aralığında ilkbahar, yaz ve sonbahar yaylalarına çıkılırdı.¹⁰³ Koç katımı şenlikleri koç ve koyunların çiftleşme mevsimi olan eylül ayında eski konargöçer Türk topluluklarında da varlığı bilinmektedir. Yörede beranberdan olarak adlandırılan bu şenlikler eğlencelerle 20 gün devam etmekteydi. Ayrıca yaylaya çıkma yöre kırsalında iş bölümünü zorunlu kılmaktaydı. Köylerde bağ bahçe işleri ve kışlık ot biçmek için bazı yetişkin erkekler ve yaşlılar kalırken hayvanların bakımını yapabilecek genç kadın ve erkekler yaylaya çıkmaktadır.¹⁰⁴ Ayrıca yaylalarda günlük beslenmede koyunun eti, sütü ve doğal otlardan yapılan otlu peynir halkın beslenmesinde ve kışlık yiyeceğin temininde önemli bir yere sahiptir.¹⁰⁵ Bunun yanı sıra yöre yemekleri daha çok unlu yiyecekler olmakla birlikte et ve süt ürünleri de unla birlikte tüketilmekteydi.¹⁰⁶

¹⁰¹ Özgen, *agt.*, s. 348.

¹⁰² Adnan Menderes Kaya, *agt.*, s. 138.

¹⁰³ Korkmaz, *agt.*, s. 23; T.C. Hakkâri Valiliği, *Hakkâri Tanıtım Filmi*, 2005.

¹⁰⁴ T.C. Hakkâri Valiliği, *Hakkâri Tanıtım Filmi*, 2005; Adnan Menderes Kaya, *agt.*, s. 79.

¹⁰⁵ Halit Yalçın, *Hakkâri Kültürü*, *Hakkâri* (İçinde), Ed. Mehmet Top, Hakkâri Valiliği, Anıt Matbaa, Ankara, 2010, s. 167-168.

¹⁰⁶ Adnan Menderes Kaya, *agt.*, s. 122.

İl genelinde dağların önemli yer tutması, Hakkâri’de ürün kıtlığına hayat pahalılığına ve refah seviyesinin düşmesine neden olmaktadır. Birçok ürün Van ve Diyarbakır’dan binek hayvanları ile nakledildiğinden ücretler çevre illere oranla daha yüksekti.¹⁰⁷ Bu yüzden Van’da kilosu 100 kuruş olan domates, birkaç manavın insafındaki Hakkâri’de nakliye ücretleri neden gösterilerek 260 kuruştan satılmaktaydı.¹⁰⁸ 1971’de Hakkâri Valiliği bu yüzden TMO satış istasyonu kurmuş ve temel besin maddesi olan un ihtiyacı için buğdayın 110 lira olan kilosu 85 kuruştan satılmıştır.¹⁰⁹ Ayrıca Şemdinli, Beytüşşebap ve Çukurca’da Sümer Bank mağazalarının faaliyete geçişiyle giyim ve gıdada vatandaşlar tefecilerin elinden kurtarılmıştır.¹¹⁰ Ancak ildeki bazı tüccarlar satışlarının düştüğünden Ankara’ya yazı yazmak istemişlerdir.¹¹¹ Hakkâri hayvansal üretimin ağırlıklı yapıldığı bir memleket olmasına rağmen bir koyun 150-200 lira, bir keçi 100-150 lira ve etin kg ise 8-10 lira olduğundan halkın et tüketimi düşüktü.¹¹²

Kışın karın ulaşımına kapattığı köyler kendi kaderleri ile baş başa kalırken halk oldukça mazlum ve hakkını aramayı da bilmiyordu.¹¹³ Yok denecek kadar az sanayisi, sınırlı ticareti ve kısıtlı ulaşım olanakları dolayısıyla Hakkâri göç almaktan ziyade göç veren bir şehirdir.¹¹⁴ Kış boyunca karın altı ay esir aldığı vilayete taze meyve gelmediğinden, halk yetersiz besleniyor ve sağlıkları olumsuz etkileniyordu. Özgen’e göre Hakkâri 1950’li yıllarda Türkiye’nin en yoksul vilayeti idi. Halk arasında fakirlik ve geçim şartları öyle bir hal almıştı ki halk açlıktan meşe pelletlerini öğütüp ekmek olarak tüketiyordu.¹¹⁵ 1955’te

¹⁰⁷ Özgen., **agt.**, s. 279-338.

¹⁰⁸ *Sebze Fiyatları*, **Hakkâri**, 16 Temmuz 1962.

¹⁰⁹ *TMO Muvakkat Bir Satış İstasyonu Bu Yılda Kurulmalıdır*, **Hakkâri Sesi**, 9 Temmuz 1971.

¹¹⁰ *Üç İlçemizde Sümer Bank Mağazaları Faaliyete Geçti*, **Hakkâri Sesi**, 20 Ekim 1972.

¹¹¹ *Tüccarlar Sümer Bank Satış Mağazasının Kaldırılmasını İstiyor*, **Hakkâri**, 10 Mart 1972.

¹¹² *Belediyeye Hatırlatalım*, **Hakkâri Sesi**, 29 Temmuz 1970.

¹¹³ **TBMM Tutanak Dergisi**, D 4, C 18, 77 Birleşim, 17 Mart 1976, s. 216; Özgen., **agt.**, s. 181- 188.

¹¹⁴ Alaeddinoğlu, *Hakkâri’de Nüfus ve Yerleşme*, s. 97.

¹¹⁵ Özden Özgen, **agt.**, s. 340.

Hakkâri'de çiçek hastalığı oldukça yaygındı.¹¹⁶ 1966'da Hakkâri'de yetersiz sıhhi şartlar ve yaşam şartlarının iptidailiğinden halk arasında kotuk denilen kolera salgını dahi ortaya çıkmıştır.¹¹⁷ 1970'lerde ise yaylalarda bazı çocuklarda kızamık vakaları görülmüş¹¹⁸ Oysa bu yıllarda Türkiye genelinde toplumsal refahın arttığı ve ekonomik büyümenin olduğu görülmektedir.

Çok sert geçen 1965 kışında halkın ot yığınları çürümeye başlamış ve il yollarının standart yol ölçüsüne uygun olmaması yüzünden kar makineleri yolları açamamış ve her yıl olduğu gibi fazladan yol tesviyesi yapılmıştır.¹¹⁹ O dönemde Kızılay Genel Müdürlüğü'nün Hakkâri Valiliği emrine gönderdiği 10.000 TL, 2.147 kg buğday, 516 çuval un ve 48 çuval bulgur ve 20 çuval yulaf ezmesi zamanında ulaştırılamamıştır. Ticaret Bakanlığının emri ile Erzurum Yem Sanayi Bankası tarafından Hakkâri çiftçilere 25 ton koyun yemi dağıtılmıştır. Hakkâri Ziraat Bankası 50.000 TL kredi dağıtmasının yanın da çiftçi borçlarını da ertelemiştir.¹²⁰

Ulaşım ve Ticaret

Birçok heyelan bölgesinden geçen Hakkâri Van karayolu ilk çalışmalarına 1945 yılında başlanmıştır.¹²¹ Bir bakıma 1950'ler de Van Hakkâri yolunun inşası ile birlikte Hakkâri'de üretilen tereyağ, bal ve yün gibi hayvansal gıdalar kısmen de olsa pazara ulaştırılmış ve daha yüksek fiyattan satılmıştır.¹²² DP döneminde İran'ı Hakkâri, Cizre, Mardin, Şanlıurfa ve Gaziantep üzerinden İskenderun limanına bağlayacak olan İpekyol Projesine 25 Aralık 1949'da başlanmıştır. Ancak

¹¹⁶ Özgen, *agt.*, s. 322-333.

¹¹⁷ **T.C. TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem 2, C 5, 69 Birleşim 21 Mart 1966 s. 441.

¹¹⁸ *Sağlık Ekiplerine Yardımcı Olalım*, **Hakkâri Sesi**, 20 Temmuz 1970.

¹¹⁹ *Geri Kalmışlığın Nedeni*, **Hakkâri Sesi**, 15 Mart 1972; *Köy Yollarımız*, **Hakkâri Sesi**, 25 Mayıs 1973.

¹²⁰ **T.C. TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem 2, C 1, 19 Birleşim 7 Aralık 1965, s. 469-470.

¹²¹ Alaeddinoğlu, *Hakkâri'de Nüfus ve Yerleşme*, s. 97; İ. Hatipoğlu, *Hakkâri'nin Yol Derdi*, **Hakkâri Sesi**, 10 Şubat 1972.

¹²² Özgen, *agt.*, s. 162-163.

engebeli dağlar yüzünden proje iptal edilmiştir.¹²³ 1952'de Van, Hakkâri, Muş, Bitlis illeri ile Iğdır kazasının yollarını içine alan Van'da Yollar 11. Bölge Müdürlüğü kurulmuştur.¹²⁴ Hakkâri yolları için 1953'te 395.000 TL, 1954'te ise 251.500 TL ödenek ayrılmıştır.¹²⁵ Karayollarına destek amaçlı kurulan İl ve Köy Yolları Bürosu Hakkâri için 1958'te 350.000 TL ödenek gönderirken,¹²⁶ 1960 yılı için Hakkâri'nin köy ve şehirleri için 1.200.000 TL ayrılmıştır. Ancak Hakkâri yolları içinde en iyi ulaşım il merkezi ve Yüksekova arasındaki yoldur. Bu yol 84 km olup 77 km'si Türkiye-İran iş birliği ile yapılmış ve İpek Yolu olarak adlandırılmıştır. Bu yol Türkiye İran arasında 1966'da açılan Esendere sınır kapısına kadar uzanmaktadır.¹²⁷ 1966'da Hakkâri Çukurca yolu bitmiş olmasına rağmen 1972'de bile Zap Suyuna yakın bir seviyede hatalı bir proje olarak inşa edilmesi ve onarımı yapacak yeterli ekipman ve araç darlığından yol ulaşımına açılmamıştır.¹²⁸ Hakkâri'nin geri kalmışlığın en önemli nedeni gelişmiş karayolu ağlarının yetersizliğidir. Bu durum ilin kültür ve eğitim seviyesini de düşürmekteydi.¹²⁹ 1970'lerde dahi Hakkâri'nin ulaşım ağı yurdumuzun bir çıkmaz sokağına benzemekte ve sadece Van ile gelişmiş bir karayolu bağlantısı bulunmaktadır. Hakkâri kırsalındaki yolların %30'u yapılmış ancak Hakkâri yollarının yapımı 1980'li yıllarda da devam edecektir. Dönemin yerel basını yol ağının yetersizliğini vücuda kan taşıyan damarların olmayışında oluşan felce benzetmekte ve sık sık haber konusu yapmaktaydı.¹³⁰

¹²³ T.C. TBMM Tutanak Dergisi D 9, C 3, 1 Birleşim, 27 Aralık 1950 s. 341; Özgen, *agt.*, s. 289.

¹²⁴ Özgen., *agt.*, s. 290.

¹²⁵ T.C. TBMM Tutanak Dergisi D 10, C 7, 1. Birleşim, 11 Mayıs 1955, s. 183; Özgen, *agt.*, s. 291.

¹²⁶ T.C. TBMM Tutanak Dergisi D 11, C 5, 2 Birleşim 17 Kasım 1958, s.125; Özgen, *agt.*, s. 292.

¹²⁷ Özgen, *agt.*, s. 292-296.

¹²⁸ T.C. TBMM Tutanak Dergisi, D 3, C 25, 112 Birleşim, 23 Haziran 1972, s. 691.

¹²⁹ *Geri Kalmışlığın Belirtileri, Hakkâri Sesi*, 5 Ağustos 1971.

¹³⁰ *Hakkâri'yi Kalkandırmak İçin, Hakkâri Sesi*, 2 Nisan 1973; *Şemdinli, Çukurca ve Beytüşşebab Yolları, Hakkâri Sesi*, 20 Haziran 1973.

Hakkârililer kredi ihtiyaçları için Van'a gitmek zorunda kalıyorlardı. Hatta 1960'lara kadar il de Toprak Mahsulleri Ofisi de yoktu.¹³¹ Osmanlı döneminde Ziraat Bankası Çölemerik, Albak ve Gever'de kurulan sandıklarla hizmet vermekteydi. Şemdinli'deki tütün ve üzüm üreticileri başta olmak üzere yöre çiftçileri kredi imkânları olmadığından Siirtli ve Vanlı tefecilerin eline düşmekteydi. Hakkâri'ye Ziraat Bankası 1948 yılında, Halk Bankası 1966'da İş Bankası ise 1971'de kurulmuştur. Ziraat Bankası 1952'ye dek 10.000 TL, 1952 sonrasında ise 15.000 TL kredi verebiliyordu.¹³²

Hayvan kaçakçılığının önlenmesi için Esendere'den daha önce 1948'de Külkit, Çukurca ve Oramar'da Irak ile sadece gündüzleri hizmet veren sınır kapıları açılmıştır.¹³³ Hakkâri'nin İran ve Irak sınırları halk nazarında bir hudut arz etmiyordu. Özellikle sınır köylerinin ulaşım zorlukları ve Pazar sıkıntıları yüzünden buralarda Irak'taki akrabaları ile akrabalık, ahablık ve aşiret bağlarına dayalı ürün kaçakçılık oldukça yaygındı. Bu da Hakkâri'de hem kolay para kazanma yolu olan kaçakçılığa neden olmakta hem de il ekonomisinin Türkiye ile bütünleşmesini engellemekteydi. Her yıl ortalama 300.000 ile 500.000 arası hayvanın kaçak yollarla satılmasının¹³⁴ nedenleri hayvan veriminin düşük olması, ilde et kombinasyonunun 1970'lerin ortalarına kadar olmayışı, hayvan pazarının olmayışı ve ulaşım sıkıntısıdır.¹³⁵ Hayvansal mahsulleri değerlendirebilecek bir kooperatifin olmayışı ve hayvan kredilerin kısıtlı olmasından dolayı tefeciliğin yaygın olması da diğer sebeplerdir.¹³⁶ Ayrıca iç piyasada arzın çok olmasından dolayı koyun fiyatları düşük kalmış Irak tarafında ise 2-3 kat daha yüksektir.¹³⁷

¹³¹ Özgen, *agt.*, s. 90.

¹³² *Valandaşa Hizmet*, **Hakkâri Sesi**, 16 Kasım 1971; Özgen, *agt.*, s. 355-356.

¹³³ Özgen., *agt.*, s. 356.

¹³⁴ *Hayvan İhracı*, **Hakkâri Sesi**, 3 Temmuz 1971.

¹³⁵ Özgen, *agt.*, s. 403; *Köylünün Derdi*, **Hakkâri Sesi**, 3 Temmuz 1970.

¹³⁶ *Ticaret Bakanına Açık Mektup*, **Hakkâri Sesi**, 27 Temmuz 1970.

¹³⁷ İsmail Beşikçi, **Doğu Anadolu'nun Düzeni Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller I-II**, Yurt Kitap, Ankara, 1992, s. 274; Heckmann, *age.*, s. 126; Tekin, *agt.*, s. 168.

Kaçakçılık bir yandan döviz kaybına neden olurken diğer yandan ise zorunlu mal beyanı, mayınlı sahalara, otlak için yasak bölgeler dolaşısıyla sınırdaki güvenlik güçleri ile halk arasında sıkıntılar doğurmaktaydı.¹³⁸ Kışın kar yolları kapadığında bir yandan çığ tehlikesi ve aç kurtların köylere inmesinin neden olduğu can güvenliği tehlikesi diğer yandan da çevre yerleşim yerleriyle ulaşımın kesilmesi, yiyecek ve yakacak sıkıntısına neden olurdu.¹³⁹ Kış yolları 7 ay kapadığından halk 5 aylık stokunu yapmaktaydı. 1969'da ağır kış şartlarında Beytüşşebap'ta sel felaketi yaşanırken Çukurca halkı ise açlıktan dolayı ot yemek zorunda kalmışlardı. Çukurca sınırında yaşanan kaçakçılıktan dolayı alınan önlemler yüzünden halkın beyanname verme zorunluluğu gerekiyordu bu yüzden de stok yapması imkânsızdı. Bu dönemde hükümetin Çukurca'ya gönderdiği 1000 ton buğday yol olmadığından Çukurca'ya ulaştırılamamıştır.¹⁴⁰ 1970'lerin başında kıta Avrupası ve ABD'de kişi başına düşen yıllık gelir 35.000-50.000 TL ve Türkiye'de ortalama bu miktar 3.000-5.000 TL iken Hakkâri'de ise 500-800 TL'dir.¹⁴¹

Hâlbuki insanlar yol olmadığından hastalarını dahi İran ve ya Irak'a götürmekteydiler. O yüzden Hakkâri halkının kırsal bölgelere istediği elektrik, asfalt ve ya tarımsal kredi değil, açlık, sefalet, temiz su, hastalıktan ve ilaçsızlıktan ölmemektir.¹⁴² Tarımsal sulama, yol ve elektrik gibi altyapı yatırımlarının olduğu 1960'larda Hakkâri'de Şemdinli ve Yüksekova ilçeleri dizel motorla aydınlanmakta iken diğer ilçeler ise hidroelektrikle aydınlanmaktaydı. Buna karşın sadece bir

¹³⁸ T.C. T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, B 3, C 12 11. Dönem 25 Şubat 1960, s. 487; *Bu İlin Sorunları*, Hakkâri Sesi, 19 Temmuz 1971 s. 351; *Şemdinli'nin Bir Yayılasında 300.000 Sütü Koyun Yasak Bölgeye Girdi Diye Jandarmalar Tarafından Yüksekova'ya Getirildi*, Hakkâri Sesi, 22 Temmuz 1971.

¹³⁹ Özgen, agt., s. 10.

¹⁴⁰ T.C. TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 2, C 36, 92. Birleşim, 13 Mayıs 1969, 363-364.

¹⁴¹ *Kış Başlangıcı Hakkâri'de Vatanın İki Büyük Derdi Var*, Hakkâri Sesi, 18 Kasım 1971.

¹⁴² TC TBMM Tutanak Dergisi, D 4, C 18, 77. Birleşim, 17 Mart 1976, s. 216.

köyde elektrik varken 26 köyünde 1007 transistörle pilli radyo bulunmaktadır.¹⁴³ 1950'lerde DP ile birlikte Hakkâri de 1948 yılından beri üzerinde çalışılan içme suları konusu ele alınmış ve tohumluk yardımı gelmeye başlamıştır.¹⁴⁴ Hakkâri su kaynaklarının bol olduğu bir yer olmasına rağmen dağlık arazisi yüzünden suya ulaşmada teknik imkânsızlıklar vardı. Halk sıhhi olmayan kuyulardan su içmekteydi. Temiz içme suyunun olmadığı köylerde sıtma, dizanteri ve tifo sıkça görülmektedir.¹⁴⁵ 1962'de Şemdinli kırsalında ortaya çıkan tifodan 11 kişi hayatını kaybetmiş ve 80 kişide hastalık tespit edilmişti.¹⁴⁶ 1972'de ise 232 köy ve mezra içme suyuna kavuşmuş, 378 km yol ve 2 ana geçit köprüsü inşa edilmiştir.¹⁴⁷

SONUÇ

Makro düzeyden mikro düzeye doğru 1950-1980 arası Türkiye tarımının dönüşümü ele alınırken genel geçer çıkarımlardan ziyade farklı yörelerdeki iklim, yeryüzü şekilleri, nüfus ve üretim tarzlarının dikkate alınması gerekmektedir. Bu dönemde sosyo-ekonomik yaşamda ekonomik büyüme, toplumsal refah artışı, tarımda Yeşil Devrim'in ve modernleşme olarak adeta doğanın kontrol altına alındığı insan merkezli bir tarih yazımı görülmektedir. Buna karşın Hakkâri'de ise iklim ve topografya gibi coğrafi koşullar tarihin yapıcısı olmuş toplumsal hayatı yönlendirmiştir. Hatta ilin coğrafi özellikleri hayvancılığı geliştiriyorken hayvancılıkta ürün desenini, yarı göçebe yaşamı ve aşiret örgütlenmesini belirlemekteydi. Türkiye'deki birçok ilin aksine Hakkâri'de yarı göçebe yaşam tarzı ve hayvansal üretim, yerleşik yaşamın ve bitkisel üretimin önünde olmuştur. Bu dönemde geliştirilen politikalarla Hakkâri kırsalındaki ekili tarım alanları, tarımsal üretim ve hayvan sayısı artıyor görünse de ekilebilir alanların sınırlı olması ve iklim koşullarından dolayı üretim sınırlı kalmıştır.

¹⁴³ Barlas Uğuroğlu, **Hakkâri'de Evlenme Töre ve Törenleri** Özer Basımevi, Karabük, 1975, s. 12; Battal, **age.**, s. 138; *Köylerimizin Dertleri*, **Hakkâri Sesi**, 29 Temmuz 1970.

¹⁴⁴ Özgen, **agt.**, s. 168.

¹⁴⁵ *Köylerimizin Su Derdi*, **Hakkâri Sesi**, 31 Temmuz 1970.

¹⁴⁶ *Şemdinli'de Tifo Salgını*, **Hakkâri**, 9 Şubat 1962.

¹⁴⁷ *İlimizde YSE Çalışmaları*, **Hakkâri Sesi**, 4 Temmuz 1971.

Hatta açlık, yoksulluk ve hayat pahalılığı 1950'ler ve 1960'larda Hakkâri'de sıkça görülmüştür.

Diğer taraftan ise dağlık arazilerin sınırlandırdığı ulaşım, sulama olanakları ve iletişim Hakkâri'yi fiziksel ve sosyo-kültürel olarak içe kapatmakta böylece piyasasının gelişimini de engellemektedir. Bu da Hakkâri'nin besin ihtiyacını çevre şehirlerden karşılaması ildeki fiyatları arttırmakta, hayat pahalılığına, yoksulluğa ve Türkiye ekonomisiyle tam bütünleşemeyip ve akrabalık bağlarının da olduğu Irak sınırındaki yerleşimlerle sık sık kaçakçılığa başvurmuştur. Hakkâri tarımında sınırlı kredi olanakları, sınırlı alt yapı yatırımları, fıstık tarımının teşviki ve kışın karların kapattığı yerlere erzak yardımlarının yapılmasıyla sosyal devletin elinin bölgeye uzandığı görülmektedir. Sonuç olarak 1950-1980 arası dönemde Hakkâri tarımı ve hayvancılığı sınırlı, yavaş ve geç bir büyüme gösterirken tarımda ürün çeşitliliği, üretim ve ekilebilir alanlarda artış olsa da tarımda teknoloji ve girdi kullanımı, toplumsal refah ve ekonomik büyüme oldukça düşük düzeyde kalmıştır. Bu yüzden de bu dönem Hakkâri'deki kır ekonomisi için mucizevi bir dönüşüm ve ya kırılmadan daha ziyade geleneksel bir devamlılığa işaret etmektedir. Türkiye ortalamaları da dikkate alınırsa Hakkâri aynı tarihte farklı bir tarihsellik yaşamıştır.

KAYNAKÇA

Birincil Kaynaklar

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanakları

- T.C. TBMM Tutanak Dergisi**, D 9, C 13, 2. Birleşim 29 Şubat 1952.
T.C. TBMM Tutanak Dergisi, D 2, C 34, 57 Birleşim, 20 Şubat 1963.
T.C. TBMM Tutanak Dergisi, D 9, C 3, 1. Dönem, 8 Aralık 1950.
T.C. TBMM Tutanak Dergisi, D 2, C 17, 109 Birleşim, 29 Mayıs 1967.
T.C. TBMM Tutanak Dergisi, D 2, C 5, 69 Birleşim 21 Mart 1966.
T.C. TBMM Tutanak Dergisi D 10, C 7, 1 Birleşim, 11 Mayıs 1955.
T.C. TBMM Tutanak Dergisi D 11, C 5, 2 Birleşim 17 Kasım 1958.

- T.C. TBMM Tutanak Dergisi**, D 2, C 1, 19 Birleşim 7 Aralık 1965.
- T.C. TBMM Tutanak Dergisi** D 9 C 3, 1. Birleşim, 27 Aralık 1950.
- T.C. TBMM Tutanak Dergisi**, D 3, C 25, 112 Birleşim 23 Haziran 1972.
- T.C. TBMM Zabıt Ceridesi**, D 11, C 12 3. Birleşim 25 Şubat 1960.
- T.C. TBMM Tutanak Dergisi**, D 2, C 36, 92. Birleşim, 13 Mayıs 1969.
- TC TBMM Tutanak Dergisi**, D 4, C 18, 77 Birleşim, 17 Mart 1976.
- T.C. TBMM Tutanak Dergisi**, D 10, C 18, 3. Birleşim, 10 Nisan 1957
- Türkiye İstatistik Kurumu Raporları**
- T.C. DİE Tarımsal Yapı ve Üretim (1970-1972)**, Yayın No: 725, DİE Matbaası, Ankara, 1975.
- T.C. DİE Tarımsal Yapı ve Üretim, (1980)**, Yayın No: 985, DİE Matbaası, Ankara, 1982.
- T.C. DİE Genel Nüfus Sayımı (1980) Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri**, Yayın No 990-12, DİE Matbaası, Ankara, 1982.
- T.C. DİE Genel Nüfus Sayımı Hakkâri (1960)**, DİE Matbaası, Ankara, 1963.
- Köy Envanter Etütlerine Göre Hakkâri**, Gürsoy Basımevi, Hakkâri, 1969.
- T.C. DİE Zirai Bünye ve İstihsal (1946-1953)**, Yayın No: 351, DİE Matbaası, Ankara, 1954.
- T.C. DİE Zirai Bünye ve İstihsal (1954-1958)**, Yayın No: 387, DİE Matbaası, Ankara, 1959.
- T.C. DİE Zirai Bünye ve İstihsal (1961-1963)**, Yayın No: 469, DİE Matbaası, Ankara, 1965.
- T.C. DİE Zirai Bünye ve İstihsal (1965)**, Yayın No: 501, DİE Matbaası, Ankara, 1967.
- T.C. DİE Tarımsal Yapı ve Üretim (1969)**, Yayın No: 636, DİE Matbaası, Ankara, 1971.
- T.C. DİE Tarımsal Yapı ve Üretim (1973-1975)**, Yayın No: 827, DİE Matbaası, Ankara, 1978.

T.C. DİE Tarımsal Yapı ve Üretim (1979), Yayın No: 941, DİE Matbaası, Ankara, 1981.

İkincil Kaynaklar

Hakkâri Valiliği Yayınları

Alaeddinoğlu, Faruk *Hakkâri'nin Coğrafi Özellikleri*, **Hakkâri** (içinde) Ed. Mehmet Top, Hakkâri Valiliği, Anıt Matbaa, Ankara, 2010.

-----, *Hakkâri'de Nüfus ve Yerleşme*, **Hakkâri** (içinde), Ed. Mehmet Top, Hakkâri Valiliği, Anıt Matbaa, Ankara, 2010.

-----, *Hakkâri Ekonomisi*, **Hakkâri** (içinde), Ed. Mehmet Top, Hakkâri Valiliği, Anıt Matbaa, Ankara, 2010.

Kılıç, Dünder Ali *Hakkâri Tarihi*, **Hakkâri** (içinde) Ed. Mehmet Top, Hakkâri Valiliği, Anıt Matbaa, Ankara, 2010.

Yalçın, Halit *Hakkâri Kültürü*, **Hakkâri** (İçinde), Ed. Mehmet Top, Hakkâri Valiliği, Anıt Matbaa, Ankara, 2010.

T.C. Hakkâri Valiliği, Hakkâri Tanıtım Filmi, 2005

Milli Kütüphane Türkiye Makaleler Bibliyografyası

Açıl, Fethi *Hububat Müstahsili Olarak Türkiye*, **Çiftçi Dergisi**, S 116, Haziran 1955 ss. 339-343.

Benker, Erdoğan *Çiftçi ve Kimyevi Gübre*, **Ziraat Dünyası**, Sayı 27, Nisan 1952, ss.9-15.

Seğmen, Hasan *Arıcılığın Önemi ve Faydaları*, **Ziraat Dünyası**, Sayı 28, Mayıs 1952, s. 23-24.

Starch Elmer A ve Winchester, Brul *Türkiye Meralarında Koyunculuk ve Sığırcılık*, **Ziraat Dergisi**, Sayı 108 Temmuz 1951, s. 8-12.

Kitaplar

Boratav Korkut, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002**, İmge Yayınevi, Ankara, 2005.

Beşikçi, İsmail **Doğu Anadolu'nun Düzeni Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller I-II**, Yurt Kitap, Ankara, 1992.

- Braudel, Fernand **The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Phillip II**, The University of California Press, London, 1995.
- Bruinessen, Van Martin **Ağa Şeyh Devlet**, Çev. Banu Yalkut, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.
- Çiçekçioğlu, Oya, **Hakkâri İli Yapı Malzemesi ve Mahalli Şartları**, Bayındırlık Bakanlığı, Ankara, 1969.
- Findley, Carter Vaughn **Turkey, Islam, Nationalism and Modernity. A History 1789-2007**, Yale University Press, New Heaven, 2010.
- Heckmann, Lale Yalçın, **Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- Hobsbawm, Eric, **Kısa 20th yüzyıl Aşırılıklar Çağı**, Çev. Yavuz Alogan, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1996.
- İzbirak, Reşat, **Cilo Dağı ve Hakkâri ile Van Gölü Çevresinde Coğrafya Araştırmaları**, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları Ankara, 1951.
- Keyder, Çağlar **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005
- Pamuk, Şevket, **Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.
- Tören, Tolga, **Yeniden Yapılanan Dünya Ekonomisinde Marshall Planı ve Türkiye Uygulaması**, Sosyal Araştırmalar Vakfı, İstanbul, 2007.
- Uğuroğlu, Barlas **Hakkâri’de Evlenme Töre ve Törenleri**, Özer Basımevi, Karabük, 1975.
- Yenal, Oktay **Cumhuriyet’in İktisat Tarihi**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.
- Zurcher, Eric Jan **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, İletişim, İstanbul, 2000.

Makaleler

- Braudel, Fernand, *History and Social Sciences: The Long Dure*, in **On History**, Trans. By Sarah Matthews, University of Chicago Press, Chicago, 1980, s. 27-38.

- Çelebican, Gürkan *Köy Envanter Etütlerine Göre Türkiye’de Tarımsal Toprakların Dağılımı*, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi** C 29, S 1, Ankara 1972, s. 325-342.
- Falay, Nihat, *19. yy Sonlarında Van Gölü Havzasının Sosyo-Ekonomik Yapısı*, **III Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu**, **Ajans Türk Basın ve Basım**, 06-08 Haziran Hakkâri, 2007, s. 467-479.
- Gökçen, Ahmet M. *Türkiye’de İstihdamın Bünyesi*, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C 32, S 1-4, İstanbul, 1972, s. 67-86.
- Kaya, Faruk *Hakkâri İlinin İdari Coğrafya Analizi*, **The Journal of Academic Social Science Studies**, S 41, 2015, s. 79-100.
- Pamuk Şevket, *Agricultural Output and Productivity Growth in Turkey since 1880*, **XIV International Economic History Congress**, Helsinki 21-25 August 2006, s. 1-11.
- Tunçel, Harun *Mezraa Kavramı ve Türkiye’de Mezraalar*, **DTCF Coğrafya Araştırmaları Dergisi** C 4, S 4, Ankara, 1996, s. 73-98.
- Yaşar, Tahir *Hakkâri’de 1960’lardan Önce Ulaşım ve Ulaşım Araçları*, **III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu Hakkâri Valiliği Yayınları**, Ankara, 2008, s. 542-549.
- Yılmaz, Murat *Türkiye’de Kırsal Nüfusun Değişimi ve İllere Göre Dağılımı (1980-2012)*, **Doğu Coğrafya Dergisi**, C 20, Erzurum, 2015, s. 161-188.
- Yurt Ansiklopedisi, *Hakkâri Maddesi*, **Anadolu Yayıncılık**, C 5, İstanbul, 1982, s. 3291-3354.

Tezler

- Battal, Özgür, **Hakkâri İlinin Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Yapısı (1950-2010)**, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2010.
- Kaya, Adnan Menderes, **Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Hakkâri**, Erciyes Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2017.
- Korkmaz, Engin, **Hakkâri’de Aşiret ve Siyaset İlişkisi (1880-2011)**, Yüksek Lisans Tezi Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, 2014.

Özgen, Özden, **Hakkâri Vilayetinin Sosyo-İktisadi ve Siyasi Yapısı (1923-1960)**, Uşak Üniversitesi, Doktora Tezi, Uşak 2016.

Tekin, Ferhat **Sosyolojik Açıdan Sınır: Hakkâri Örneği**, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, 2012.

Basın ve Yayın

Hakkâri

Hakkâri Sesi

Hakkâri Postası

COĞRAFİ AÇIDAN HAKKÂRİ İLİNİN TARİHİ VE KÜLTÜREL TURİZM POTANSİYELİ

Hasan SAYILAN*

ÖZET

Hakkâri ili turizm kaynaklarının belirlenmesi ve bunların kültürel turizm amaçlı olarak değerlendirilmesine dönük öneriler getirilmesi bu çalışmanın amacını oluşturmaktadır. Söz konusu kültürel turizm arzı ele alınırken, bu potansiyelin coğrafya ile olan ilişkisi kurulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda, kültürel değerlerin coğrafi mekâna dağılımları ve belli alanlarda görülen yoğunlaşmanın coğrafi nedenleri ortaya konmuştur. Aynı zamanda var olan kültürel çekicilikler ışığında, kültür turizminin hangi alt dalının geliştirilmesi gerektiği üzerinde durulmaktadır.

Hakkâri ilinin yerel araştırma sahası önemli tarihi ve folklorik değerlere sahiptir. İlde, Hristiyanlık kültürel mirasını yansıtan eserler de bulunmaktadır. Ayrıca Türk-İslam eserleri de yoğunluk kazanmaktadır. Öte yandan, geleneksel evler, el sanatları, yeme-içme kültürü gibi öğeler, yerleşmelerin fiziksel görünümünün kültürel peyzaja dönüşmesini sağlayan unsurlar olmuştur.

İlin kültürel turizm potansiyelinin daha iyi değerlendirilebilmesi için öncelikle, araştırma sahasındaki çalışmaları koordine edecek bir “il turizm yönetim komisyonu” oluşturulmalıdır. Mevcut turizm altyapısının geliştirilmesine dönük adımlar atılması birinci gerekliliktir. Ayrıca söz konusu komisyon tarafından turizm pazarlamasının hedefleri belirlenmelidir. Bu bağlamda; Hakkâri ili için uygun bir imaj ve

* Dr. Ankara Üniversitesi DTCF Coğrafya Bölümü & MEB, hasansayilan@hotmail.com

marka oluşturulması, ulaşılmak isteyen turizm pazarının belirlenmesi, bu pazar tiplerinin saptanması, il tanıtım stratejilerinin kararlaştırılması ve turizm bilgi hizmetlerinin geliştirilmesi önemli konular arasındadır. Bu çalışmaların sağlıklı yürütülmesi öncelikle, kültürel varlıkların korunmasına yönelik tedbirlerin alınmasıyla olacaktır.

Bu çalışmada kapsamlı literatür taramalarının yanı sıra başta, Kültür ve Turizm Bakanlığı, İller Bankası, Kalkınma Bakanlığı ve Hakkâri Valiliğine bağlı kurumların çeşitli istatistiki verileri, rapor ve yayınlarından elde edilen bilgiler kullanılmıştır. Ayrıca konuyla ilgili bağımsız yabancı kuruluşlar ile çeşitli sivil toplum örgütlerinin çalışmaları da dikkate alınmıştır. Elde edilen veriler coğrafi perspektifte analiz edilip, Hakkâri ilinin tarihi ve kültürel turizm potansiyeline dönük sorunlar ve çözüm önerileri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hakkâri, Turizm, Kültür Turizmi, Planlama, Coğrafya.

HISTORICAL AND CULTURAL TOURISM POTENTIAL OF HAKKARI PROVINCE IN TERMS OF GEOGRAPHY

ABSTRACT

The aim of this study is to determine the tourism resources of Hakkâri province and to propose them for cultural tourism purposes. When the subject of cultural tourism is taken into consideration, this potential has been tried to be established with geography. In this context, the geographical distribution of cultural values and the geographical reasons for the concentration seen in certain areas are revealed. At the same time, the focus is on which subdivision of cultural tourism should be developed in the light of existing cultural attractions.

The local research area of Hakkâri has important historical and folkloric values. In I, there are works that reflect the cultural heritage of Christianity. In addition, Turkish-Islamic works are gaining intensity. On the other hand, traditional houses, handicrafts, eating and drinking culture, elements of the physical appearance of the settlements, cultural landscape has become a factor.

In order to better evaluate the cultural tourism potential of the province, a “provincial tourism management commission” should be established to coordinate research activities. Taking steps towards improving existing tourism infrastructure is a necessity. In addition, the objectives of tourism marketing should be determined by the commission. In this context; Establishment of a suitable image and brand for the province of Hakkâri, determination of the tourism market to be reached, determination of these market types, determination of provincial promotion strategies and development of tourism information services are important topics. The sound conduct of these activities will be primarily through the adoption of measures to protect cultural property.

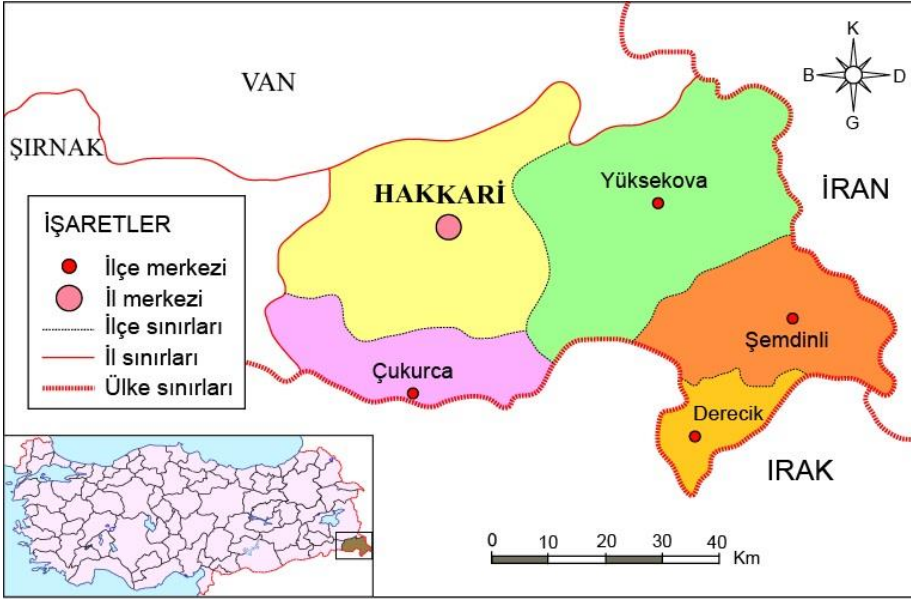
In this study, besides comprehensive literature searches, information obtained from various statistical data, reports and publications of

the Ministry of Culture and Tourism, Iller Bank, Ministry of Development and Hakkâri Governorate were used. In addition, studies of independent foreign organizations and various non-governmental organizations have been taken into consideration. The collected data were analyzed in a geographical perspective and tried to put forward the problems and solution proposals of cultural tourism potential of Hakkâri.

Key Words: Hakkâri, Tourism, Culture Tourism, Planning, Geography.

1.Giriş

Hakkâri, Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesinin güneydoğu ucunda yer almakta olup, doğusunda İran İslam Cumhuriyeti, batısında Şırnak ili, kuzeyinde Van ili ve güneyinde ise Irak Cumhuriyeti topraklarıyla çevrili bulunmaktadır (Şan, 2002: 3). Van Gölü'nün güneydoğusuna düşen ve doğuda İran, Irak sınırına kadar uzanan Hakkâri il sınırları, Türkiye'nin en sarp ve dağlık yörelerinden biridir (Şekil.1.). 1941'de yapılan Birinci Coğrafya Kongresi'nde, "Hakkâri Bölgesi" olarak adlandırılan Doğu Anadolu'nun güneyindeki bu yöre Asya ve Avrupa dağlarının birbirine yaklaşması ve sıkışmasıyla yükselmiştir. Yüksek plato ve dağlar, genellikle kuzeyden güneye ve doğudan batıya uzanan havzalarla parçalanmış olmakla birlikte, vadilerin çok dar, dik ve genç olması nedeniyle, ovalık alanlar son derece sınırlıdır. (Darkot, 1964: 97)

Şekil.1. Hakkâri İli Lokasyon Haritası

Yüzölçümü 7.121 km² ve denizden yüksekliği 1.720 metre olan Hakkâri ili, biri merkez ilçe olmak üzere toplam 4 ilçe, 5 bucak, 120 köy olarak toplam 129 yerleşim biriminden oluşmaktadır. Ülkemiz

coğrafi yapısının en engebeli arazilerine sahip illerimizden biri olan Hakkâri, Güneydoğu Toros dağlarının uçlarında yer alan ve Hakkâri Dağları adıyla da anılan dağlar grubunun üzerine yerleşmiştir. Çoğu volkanik olan bu dağların en önemlileri; Cilo-Buzul Dağı (4.168 m.), Arnos Dağı (3.559 m.), Sümbül Dağı (3.500 m.), Altın Dağları (3.380 m.)'dır. Diğer önemli dağlar olarak ise; Küp Dağı (3.520 m.), Gök Dağı (3.245 m.), Samur Dağı (3.245 m.), Sat Dağı (3.300 m.), Gırı Dağı (3.121m.) ve Tanin dağları (3.049 m.) sayılabilir. Bu dağlar, derin akarsu vadileri, ırmak ve çaylarla birbirlerinden ayrılmaktadır. Tipik kara ikliminin egemen olduğu Hakkâri'de genelde yaz mevsimi serin ve kurak geçerken, erken başlayan ve geç giden kış mevsimi genellikle kar yağışlı olup daha uzun süreli yaşanmaktadır.

İlin coğrafi konum olarak Doğu Anadolu Bölgesi'nin en güneyinde yer alması mevsimlerin göreceli olarak daha ılıman geçmesine neden olmaktadır. 1999 yılı meteoroloji ölçüm verilerine göre; yıllık ortalama sıcaklık 13,1 °C, en yüksek sıcaklık 33,2 °C, en düşük sıcaklık -3,2 °C, en yüksek sıcaklıklar ortalaması 17,8 °C, en düşük sıcaklıklar ortalaması 7,7 °C olmuştur. Yıllık yağış miktarı toplamı 450,4 mm ve ortalama nispi nem oranı ise %50,7'dir (Şan, 2002: 3). Hakkâri ilinin sert iklimi vardır. Yaz ayları kısa ve serin, kış ayları ise uzun ve soğuk geçer. En az yağış alan ilçe Şemdinli, en fazla yağış alan ilçe de Çukurca ilçesidir. (K.İ.B, 1969: 128) Arazi çok engebeli olduğundan, topoğrafik yapı, iklimin değişik tipler göstermesine sebep olmaktadır. Kış mevsimi Doğu Anadolu'dakinden şiddetli olmaz. Yaz mevsimi kısa ve oldukça serin geçer. Baharlar çok kısa sürer. Hakim rüzgarlar en çok kuzey ve güney yönlerinden eser. Güney rüzgârları ılık ve yağışlıdır (Hakkâri, 1974: 135). Mevsimler arası sıcaklık farklılıklarının büyüklüğü, derin vadiler ve yüksek tepelerden oluşan arazi şekilleri nedeniyle ırmakların akış rejimleri düzensizdir. Bu da, ırmakları sulama ve elektrik üretimi için elverişsiz kılar (Yalçın ve Heckmann, 2002: 99).

Hakkâri yöresi tarihin ilk dönemlerinde bu yana insan topluluklarının sürekli uğrak yerlerinden biri olmuştur. Özellikle İl sınırları

içinde bulunan kaya resimleri bu bölgedeki yerleşmenin cilalı taş devrine kadar uzandığını göstermektedir. Bu resimlerin önemli bir bölümü Hakkâri'nin güney doğusundaki Gevaruk Vadisi'nde bulunanlar oluşturmaktadır. Bölgede bulunan 1000 kadar kaya resminin birçoğu yöreye ait bir tür dağ keçisini işlemektedir. İlkel ve simgesel olan av tuzakları ve hayvan avlayan insan resimleri de bulunmaktadır. Bu kaya resimleri, Hakkâri insanının ilkçağlarda avcılığın yanı sıra, hayvancılık ve tarımla da uğraştığını ortaya koymaktadır. 19. Yüzyılda Hakkâri yöresi, Osmanlı Devleti'nin merkezi otoritesinin tam anlamıyla kurulamadığı Doğu Anadolu Bölgeleri'nden biridir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Doğu Anadolu'da meydana gelen merkezi otorite boşluğu bölgedeki aşiretlerin ayaklanmasına yol açmıştır. II. Abdulhamid'in Çarlık Rusyası ile İngiltere'nin Doğu Anadolu'daki etkinliğini baltalamak amacıyla kurduğu Hamidiye Alayları, bölgenin Osmanlıya bağlılığını sağlaması açısından önemli bir çalışma olmuştur (Özkahraman, 1996: 36).

Hakkâri ili genelinde, gelir düzeyinin düşük, nüfus artışı, işsizlik oranı ve diğer illere gücün yüksek olması gibi olumsuz sosyo-ekonomik göstergeler nedeniyle, araştırma sahasındaki ekonomik durumun iyileşmesinde turizm, önemli bir sektör olarak gündeme gelmektedir. Farklı bir deyişle, ekonominin zayıf olduğu Hakkâri ilinde, kültürel turizm potansiyelinin, belirtilen olumsuz göstergeleri asgariye indirebilecek güce sahip olduğunu söyleyebiliriz. Uygun turizm politikalarının uygulanması koşuluyla, bu potansiyeli ile turizmin, Hakkâri ilinde ekonominin diğer sektörlerini de uyarayan ve sürükleyen bir sektör olması mümkündür.

2. Hakkâri İlinin Kültürel Çekicilikleri

Hakkâri ili zengin arkeolojik, tarihi – kültürel çekiciliklere sahiptir. Bilinmelidir ki; kültürel çekiciliklerin coğrafi yönü de bulunmaktadır. Kültür, insanın sosyal çevre ile olduğu gibi, doğal çevresi ile de olan ilişkisi ve uyumunu yansıtmaktadır (Blij, 1996: 217). Araştırma sahasına bakıldığında kültürel çekicilikler ile coğrafya arasında sıkı bir

ilişki bulunmaktadır. Yine bu çekicilikler Hakkâri ilinin coğrafi ve tarihi şartlarına bağlı olarak çok çeşitlilik arz etmektedir. Bugün şehir ve kasabaların coğrafi görünümüleri, tarihi binalar, dinsel mekânlar, çok farklı kültürlerin ve coğrafi çevrenin kaynakları olarak kendini göstermektedir.

Araştırma sahası bu maddi kültür unsurları ile birlikte, inançlar ve töresel yapı, gelenek ve görenekler, yeme- içme gibi maddi olmayan kültürel potansiyeli de bünyesinde taşımaktadır. İl kültür turizminde potansiyel oluşturan bu kaynaklar, iç turizmde olduğu gibi uluslararası bir çekiciliğe de sahiptirler. Fakat ildeki söz konusu olan bu kültürel kaynakların tümü turistik ürün olma potansiyeli ve özelliğine maalesef sahip değildir. Çünkü bazı gelenek ve görenekler de, yöresellik özelliğini kaybetmeleri nedeni ile turizmde önemli bir husus olan “farklı olma” ayrıcalığını kaybetmişlerdir. Bu nedenle çalışmada, kültürel kaynaklardan sadece turistik ürün olma özelliğine sahip olan kaynaklar ele alınıp, kültürel turizm potansiyeli içindeki önemleri üzerinde durulmuştur.

Kültürel turizm potansiyeli açısından bakıldığında, ilde tarihsel ve folklorik değerler öne çıkan çekiciliklerdir. Hakkâri’de tespit edilen ve kültür turizmine konu olabilecek toplam 68 tarihi mekândan sadece 22 tanesi tescillenmiştir (Top, 2007: 224). Söz konusu bu değerlerin Hakkâri’deki dağılımına bakıldığında 30’u Merkez’de, 24’ü Çukurca’da, 9’u Yüksekova’da ve 5’i de Şemdinli’de yer almaktadır.

Buna göre Hakkâri ilinin, kültürel turizm potansiyelini oluşturan kaynaklar iki ana grupta toplanabilir.

- Tarihsel Kaynaklar
- Sosyo-Kültürel Kaynaklar

2.1. Tarihsel Kaynaklar

Tarihsel kaynaklar, geçmiş medeniyetlerin ve geçmiş çağların yaşayan fiziksel kalıntılarıdır (Özgüç, 2003:76). İnsanlık tarihine bakıldığında, coğrafi şartların insan yaşamı için en uygun olduğu sahalar aynı zamanda tarihi kaynaklar için de en zengin mekânlardır. Bu alanların

tarihsel ve kültürel özellikleri birçok turist için oldukça güçlü bir çekicilik kaynağıdır. Bu da kendini kültürel turizm faaliyetlerinde olduğu kadar kitlesel turizmde de göstermektedir.

Hakkâri ilindeki ana çekiciliği tarihsel kaynaklar oluşturur ve ildeki kültürel turizmin genel olarak bu çekicilikler üzerinde yoğunlaştığı söylenebilir. Bu kaynaklar ilin turizminde önemli ekonomik getiri sağlayabilecek yoğunluk ve niteliktedir. Kültür ve Turizm Bakanlığının envanterine göre, arkeolojik sit alanı ve çok sayıda tarihi ve dini yapı tescillenmiştir. Ancak bunların dışında tescillenmeyi bekleyen çok sayıda tarihsel kaynak da mevcuttur.

Hakkâri ilinde tarihsel kaynaklar (tescil olmayanlar da dahil) çoğunlukla Hakkâri ve Çukurca şehirlerinde toplanmıştır. Ancak diğer ilçelerde de tarihsel kaynakların geniş bir yelpazeye yayıldığı, görülmektedir.

İldeki bu çekicilikler şu gruplara ayrılabilir:

- Arkeolojik ve Tarihi Sitler,
- Dini Yapılar,
- Diğer Tarihsel Kaynaklar.

2.1.1. Arkeolojik ve Tarihi Sitler

İlde saray, kale ve diğer buluntuların yanında Yüksekova ve Merkez'deki Koç Heykelleri, Büyük Çiftlik Kent Kalıntıları (Hırvata veya Hırvata Muşasır olarak da bilinen) gibi yapıların yanında daha keşfedilmeyi bekleyen pek çok tarihi ve kültürel değer turizm kapsamında değerlendirilebilecek eserlerdir.

Bir başka örnek olarakta kaya resimlerini ele alacak olursak, Berçelan (Dohalan)'daki ve Gevaruk Vadisi'ndeki bu resimler; dağ keçileri başta olmak üzere çeşitli figürlerin işlendiği ve günümüzden 9000 ila 4000 yıl öncesine tarihlenen son derece önemli kalıntılardır (Belli, 2007: 9).

Günümüzde toplam 1179 kaya resmi tespit edilebilmiştir (Anonim, 2013b: 114). Bunlar hem bilim camiası açısından hem de yöre turizmi açısından öne çıkartılması gereken değerlerdir (Şekil.2.).

Şekil.2. Hakkâri Kaya Resimleri

2.1.3.Tarihi Yapılar

Kültür turizmi, arkeolojik sitler ve tarihi dokusunu koruyabilen tarihi şehirler ile birlikte, anıtsal tarihi yapıları da (dini yapılar, kaleler vb.) içermektedir.

2.1.3.1. Dini Yapılar

Araştırma sahasında, kültür turizmi kadar inanç turizmine de önem arz eden yapıların çoğunluğu İslam dinine ait yapılardır. Bunlar içerisinde, camiler, medreseler, zaviyeler ve türbeler başta gelmektedir. Bu gün bu yapılar bölge insanının günü birlik ibadet mekânlarıdır. Bu tarihi ve dini yapılar ulusal ve uluslararası dini çekicilik unsurlarına sahiptir.

Özellikle yöredeki en önemli camiler içerisinde yer alan, Şeyhali, Emir Şaban, Süleyman Peygamber ve Hızır Peygamber camileri kendilerine özgü mimari tarzlarıyla yerli ve yabancı turistlerin ilgisini çekmektedir. Bu camiler bugün faaliyettir. Bu tarihi yapılar için en büyük problem yapılan genişletme çalışmalarısıyla orijinalliklerinin bozulma tehlikesidir.

Yine ilde, kültür turizmine kaynak teşkil eden Medrese ve Zaviyeler yapılacak restorasyon ve çevre düzenlemeleriyle bu turizm faaliyetinde etkin duruma getirilebilir. Bu hususta Meydan Medresesi (Şekil.4.), Zeynelbey Medresesi ve Kızıl Kümbet Zaviyesi ilgi beklemektedir. İlde kültür turizmi açısından önemli bir yeri olan tarihi yapılardan Türk –İslâm eserlerinden; Türbeler ve Hazinele (mezarlar)'dır. Ön önemli türbeler arasında Gülereş Baba, Şeyh Ali, Şeyh Nazır, Şeyh Musa, Şeyh İsmail, Pirment ve Seyyit Abdullah türbeleri gelmektedir. Ayrıca, ilde çeşitli yerlerde yer alan, Melik Esed, Kızıl Kümbet, Kale Altı ve Seyyit Taha-i Hakkâri mezarlıkları da büyük bir kutsal anlam içermektedir. Bu alanlar yöre halkı tarafından yoğun olarak ziyaret edildiği gibi çevre illerden de gelen ziyaretçilerde olmaktadır.

Şekil.4. Meydan Medresesi

Hakkâri ilinde Musevi (Yahudi) dinine ait herhangi bir yapı bulunmamaktadır. Ancak Hristiyanlık dinine ait 21 kilise ve manastır vardır. Sasani, Roma (Bizans), Ermeni ve Keldani dönemlerinden günümüze kalan bu kiliseler günümüzde harap ve kullanılamaz halde olmasına rağmen yine de yabancı turistler tarafından ziyaret edilmektedir.

2.1.3.2. Kaleler ve Saraylar

Hakkâri ilinde “Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kurulu” nun tescillediği iki kale kalıntısı vardır. Bunlar; Hakkâri/Çölemerik ve Çay kaleleridir. İl sınırları içerisinde iki adette saray kalıntısı vardır. Bunlar; Kelat ve Kayme saraylarıdır. Bu toplam dört eserin ortak özelliği, önceki görüntülerinden oldukça uzak olmalarıdır. Özellikle depremlerden ve insan tahribatından oldukça etkilenmiş durumdadırlar.

Araştırma sahasındaki kaleler tarihi kervan yollarını kontrol etmek ve ovalık alanlara kolaylıkla inebilmek için hakim tepeler üzerinde kurulmuşlardır.

2.1.3.3. Kültür Turizmine Kaynak Teşkil Eden Diğer Eserler

Hakkâri ilinde kültürel turizme konu olabilecek tek köprü, Taş Köprü (Şekil.3.)’dür. Ayrıca 1998’de Merkez’de 13 tane stel bulunmuş ve bilim camiasında büyük heyecan yaratmıştır. Hakkâri tarihi hakkında önemli ölçüde fikir veren bu stel/dikili taşlar ilde uygun bir yer olmadığından Van’da sergilenmektedir.

Şekil.3. Taş Köprü

Özellikle Tırşin Yaylası'nda rastlanılan ve Dirheler/Dev Evleri adı verilen yapılar yöre folklorunda da özel bir yere sahip olup özellikle macera turizmi meraklıları ve gezginlerin ilgisini çekmektedir.

2.2. Sosyo-Kültürel Kaynaklar

Hakkâri ilindeki yerleşmelerde, tarihi kaynaklarla birlikte, kültürel peyzajı tamamlayan diğer değerler de sosyo-kültürel kaynaklardır. Bunlar, geleneksel evler, geleneksel el sanatları, giyim-kuşam, yeme-içme, inançlar ve töresel yapı ve anma günleri, festival ve şenliklerdir.

2.2.1. Geleneksel Evler

Tarihi evler bir kentin tarihi dokusunu oluşturan en önemli unsurlardan biridir. Bu gün son birkaç örneğine rastladığımız bu evler Çukurca şehir merkezinin eski mahallelerinde yer almaktadır. Yerleşim düzeni ve sokak dokusu esas itibari ile tipik bir Türk-İslam kenti havasını yansıtan Hakkâri'nin, konut mimarisinin oluşumundaki temel etki, diğer yörelerimizde de olduğu gibi milletimizin örf, adet ve

geleneklerinden kaynaklanan hayat tarzı ve ihtiyaçlarıdır. Ayrıca geleneklerin, iklimin ve coğrafyanın zorlayıcı gerekleri de bu oluşumda etkili olduğu gibi topoğrafya'nın ve çevrede bulunan malzemenin de etkisi vardır.

Yerel mimarinin en önemli örnekleri olan bu geleneksel evlerin en önemlileri; Çukurca Tarihi Taş Evleri, Mehmet Turan Evi, Dervişoğlu Konağı, Piruzbeyoğlu Konağı ve Enver Parlak Evi'dir. Bu evler genel plan şemaları bakımından, kendisine yakın kentlerdeki (Doğu ve Güneydoğu Anadolu) evlerle paralellikler taşımakla birlikte mekân adlandırmalarında yer yer farklılıklar da göstermektedir.

2.2.2. Geleneksel El Sanatları

Araştırma sahasında bugünde devam ettirilen pek çok geleneksel el sanatlarının kökeni çok eski tarihlere inmektedir. Tarihi süreç içerisinde çok değişik topluluk ve devletler tarafından yönetilen Hakkâri, sarp kayalıklar yüksek dağlar arasında kurulmuş, tarihi ve kültürel zenginliklere sahip bir ildir.

Bugün Hakkâri'ye bağlı ilçe ve köylerde yaşayan insanlar, tabiat ve arazi şartlarından dolayı hayvancılığa yönelmiş ve hayvanlardan elde ettikleri yünlerle el sanatları ürünleri ortaya koymaya başlamışlardır. El sanatları ürünleri içinde özellikle kilim dokumacılığı önemli bir yere sahiptir (Şekil.5.). Kilimlerin yanı sıra cicimler, sumaklar, halılar, bahtiyariler, heybeler, terler, parzunlar, beşikler, kapı süsleri, kuşaklar ve çoraplar Hakkâri el sanatlarının ürünlerini oluşturmaktadır.

Şekil.5. Hakkâri Kilim Dokumacılığı

2.2.3. Yeme-İçme (Gastronomi)

Gastro-turizmin odağını oluşturan mutfak kültürünü incelediğimizde; Hakkâri yemeklerini şekillendiren temel faktörün de coğrafi şartlar olduğu açıkça görülmektedir. Aynı zamanda yöre göç almadığı için geleneksel Hakkâri mutfağı fazlaca deformasyona uğramamış olup çeşitliliğini de, aşiretler arasındaki uygulama farklılıkları sayesinde kazanmıştır. Hakkâri’de ekseriya tarla tarımı ve bahçeciliğin coğrafi şartlara bağlı olarak gelişmemesinden ötürü, hayvancılığın öne çıkmasına paralel biçimde yöresel yemeklerde et başlıca unsur olarak ortaya çıkmıştır.

Yöresel bitkiler (Maydanozgillerden Siyabo gibi) ve yöre kültüründe geniş yer tutan zirai ürünler (Ceviz gibi) de yöresel yemeklerde yer edinen ve Hakkâri mutfağını özgün kılan temel elemanlardır.

Hakkâri mutfağından gastroturizme konu olabilecek birkaç örnek vermek gerekirse; kenger veya yöresel bir ot olan mende ile yapılan Otlu buğday çorbası (Dewin), Ekşili çorba (Tırşik), Alo otu yemeği (alo

veya yarsıl otuyla yapılır), Kiris (Ceviz ile yapılan etli bir yemek), Doleme (Balkabağı ile yapılan etli bir yemek), Hakkâri sarması, Keledoş (Şekerpancarı ile yapılan etli bir yemek), Doğaba ve Gulul sayılabilir. Elbette köklü bir geçmişe sahip olan Hakkâri'nin tüm mutfak zenginliği bunlarla sınırlandırılmaz. Bu kapsamda, başlı başına bir gastro-turizm çalışmasıyla Hakkâri'nin Mutfak Coğrafyası araştırılarak bu alandaki potansiyeli daha net ortaya konulabilir.

3. Coğrafi Açıdan Hakkâri İli'nde Kültür Turizminin Geliştirilmesine Dönük Öneriler

Planlamada doğru amaçların ya da gerçekçi hedeflerin seçimi doğru bilgiye, doğru bilgi ise uygun araştırmalara bağlıdır. Bu nedenle; turizm planlamasında amaçların belirlenmesi aşaması etkin bir araştırma ve değerlendirme çalışmasına dayanır (İzöç, vd., 2002:184).

Kalkınmaya çalışan Hakkâri ilinin turizm sektörünün gelişiminde belirli aşamaların izlenmesi gerekmektedir. Birinci aşamada, tüm araştırma sahasını kapsayacak bir "İl Turizm Yönetim Komisyonu" oluşturulmalıdır. İkinci aşamada ise, bu kurulun yapacağı turizm planlamalarına ihtiyaç vardır.

3.1. Turizm Yönetimine Yönelik Öneriler

Hakkâri ilinde kültürel turizmin canlandırılması; sosyo-kültürel gelişmeler, koruma ve geliştirme kavramlarının birlikte ele alınmasını gerektirmektedir. Öncelikli olarak ele alınması gerekli konulardan en önemlisi, il turizm yönetimi için gerekli düzenlemelerin yapılması ve bunun altyapısının hazırlanmasıdır. Bu bağlamda, etkili turizm yönetiminin, herhangi bir turizm alanındaki turizm gelişiminin temel şartlarından birisi olduğu söylenebilir.

Yerel halkın da azami derecede dahil edilmesini sağlayan topluma dayalı planlama ve yönetim, sürdürülebilir turizm gelişiminin en önemli konularından birisidir. Topluma dayalı bir süreçte, turizmin planlanması, seçilecek yöntemin belirlenmesi ve geliştirilecek turizm tipinin seçilmesi gibi tüm aşamalarda yerel halkın görüşlerine ve istek-

lerine yer verilmelidir. Çünkü turizm planlaması öncelikle yerel halkın azami faydasını amaçlamaktadır. Dolayısıyla bunu sağlamak, turizm gelişiminin ancak onlar tarafından kabul edilmesiyle, mümkündür. Yerel halkın turizm kaynaklarının korunması daha kolay olacaktır.

Genel bir ifadeyle belirtmek gerekirse; yerel halkın turizm konusundaki desteği de artmış olacaktır. Öte yandan önceliklerin ve amaçların yerel halk tarafından belirlendiği turizm yönetiminde, yerel halk kendine özgün yaşam biçimlerini daha rahat sunabilir ve bundan da zevk alabilir. Bu bağlamda araştırma sahasında en önemli önceliklerden birisi kamu-yerel-sivil özel birlikteliğinin sağlandığı, yönetim ile ilgili bir turizm komisyonunun oluşturulmasıdır. Temelde eşit ortaklık ve katılıma dayalı bir yaklaşımla kurulacak olan bu organizasyon “Hakkâri İli Kültür Turizmi Geliştirme Platformu” isminde bir kurul olabilir. Bu kurulun araştırma sahasındaki turizm ile ilgili tüm konuların ele alınması ve uygulanması konusunda aktif rol oynama gibi sorumluluğu olması gerekmektedir.

3.2. Kültürel Turizm Planlamasına Yönelik Öneriler

Hakkâri ili gibi turizmi henüz fazla gelişmemiş veya turizme yeni açılan alanlarda etkili ve uygulanabilir bir turizm planlaması büyük önem kazanmaktadır. Hakkâri ilindeki turizm planlaması birçok süreçten oluşmalıdır. Bunlar: fiziksel planlama, çevresel planlama, sosyo-kültürel planlama ve pazarlama planlamasıdır. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki; turizm planlaması sadece bir disiplinin değil, birkaç disiplinin ortak ürünüdür. Bu bağlamda, araştırma sahasının planlama süreçleri konusunda, gelecekte yapılacak çok boyutlu bir turizm planlamasında fayda sağlayabilecek bazı önerilerde bulunmakla yetinilecektir.

3.3. Fiziksel Planlamaya Yönelik Değerlendirme ve Öneriler

Hakkâri ilindeki konaklama tesisleri yetersiz olmakla birlikte, genel olarak personel deneyimsizliğinden kaynaklanan kalitesiz hizmet

de söz konusudur. Kalitesiz hizmet ile ilgili olarak, en önemli sorunların başında özellikle “Belediye Belgeli” tesislerde temizlik anlayışının zayıf olması gelmektedir. Aynı zamanda turistlere yönelik hizmetlerde yöresel kültüre verilen ağırlığın az olması da bir eksiklik olarak kabul edilebilir.

Hakkâri ve Çukurca şehirlerinde kurulacak “Turizm Meslek Yüksek Okulu” aracılığıyla, hem ihtiyaç duyulan eğitimli personel sağlanabilir hem de bu okul bünyesinde otel-okul sistemi geliştirilebilir. Aynı şekilde konaklama tesisi olabilecek eski ve günümüzde boş olan tarihi binalar, restore et-işlet devret modeli ile özel sektör için özendirilip konaklama tesisi haline getirilebilir. Böylece hem turistlere otantik bir ortamda, yerel kültüre dayalı konaklama imkânı sağlanmış olacak, hem de ileride oluşabilecek konaklama sıkıntısının aşılması için katkıda bulunulacaktır.

Şunu belirtmek gerekir ki, araştırma sahası, günümüzde özel sektörün büyük çapta konaklama tesisine yönelik yatırımları için pek cazip olmamaktadır. Bu durumda alternatif politikaların geliştirilmesi zorunludur. Bu hususta ki bazı öneriler şöyle özetlenebilir:

- Günümüz şartlarında, ildeki konaklama tesislerinin sayı ve kalite itibarıyla yeterli geldiği söylenemez. Özellikle bazı ilçelerde herhangi bir turistik tesisin olmaması yöre turizmi açısından önemli bir kayıptır. Bu yönde özel sektörün desteklenmesi gerekmektedir.
- Turizm endüstrisini desteklemek için; turizm altyapısı ile birlikte, istenen bir diğer altyapı da fiziksel altyapıdır. Su, elektrik, kanalizasyon, çöp, telekomünikasyon, güvenlik, sağlık hizmetleri gibi yer altı ve yer üstü yapıların uzun vade de ihtiyaca cevap verecek seviyelere getirilmesi gerekmektedir.
- Erişebilirlik ve ana karayollarının uygunluğuna karşın, il ulaşım hizmetlerinde sunulan hizmetlerin kalitesinin yeterli ve uygun olduğu söylenemez. Köy yolların çoğu stabilize ya da ham yol niteliğindedir ve çoğu bakımsızdır. Özellikle pek çok

höyük ve nekropole yol ulaşmamıştır. Kültür turizmine kaynak teşkil eden bu alanlara erişebilirlik açısından başta asfaltlama çalışmaları olmak üzere acil yatırımlar gerekmektedir. Yine araştırma sahasında ne şehirlerarası otobüs terminali ve ne de ilçeler arasındaki ulaşım için, düzenli bir minibüs garı bulunmamaktadır. Bu durumda özellikle bölge içindeki ulaşımında, araçların yolcu kapasitesi tespiti ve hareket saatlerinde keyfi uygulamaları doğurmaktadır. Dolayısıyla valilik ve belediyenin, esnaf odaları ile iş birliği içine girerek, bu düzensizliği ortadan kaldırması gerekmektedir.

- İlde ulaştırmanın çeşitlenmesi çok önem teşkil etmektedir. Karayolunun yanı sıra Yüksekova Havaalanının etkin kullanılabilmesi, en önemlisi ucuz ve güvenli seyahat imkânlarının turistlere sunulması için doğru adımların atılması gerekmektedir.
- İldeki en önemli husus da güvenlik ile ilgilidir. Son yıllarda, bölgenin güvenliği konusunda olumlu gelişmeler görülmekte ise de, yöreye gelen ziyaretçiler halen bir endişe içindedirler. Bu endişe nedeniyle, yerli ve yabancı turistlerin gezileri daha çok şehir merkezleri ile sınırlı kalmaktadır. Bu hususta da gerekli tedbirlerin alınması gerekmektedir.
- Araştırma sahasında bulunan oldukça zengin ve çeşitli olan geleneksel kültürün modern kültür ile desteklenmesi, kültür turizmi için gerekli hususlardan biridir. Bu amaçla, Hakkâri şehrinde gerek yerli halkın ve gerekse yöreye gelen yerli-yabancı ziyaretçilerin kültürel ihtiyaçlarını karşılayacak (tiyatro, sinema, güzel sanatları v.b. içerecek) kültür merkezlerinin açılması gerekmektedir.
- Hakkâri ve İlçelerinde bulunan kamu kurumlarının misafirhaneleri nitelikli birer tesis haline getirilerek, yerli turistlerin buralarda da konaklamaları sağlanmalıdır.
- Hakkâri ilinden çıkarılmış olan, çeşitli dönemlere ait çok sayıda tarihi eser çevre illerin müzelerinde yer almaktadır. İlde

acilen bir müze kurulması ve giden eserlerin bu müzede toplaması gerekmektedir.

- İlde geleneksel hale gelen festival ve şenliklerin geliştirilerek kültürel turizmdeki çekicilikleri artırılmalıdır.

3.4. Çevresel Planlamaya Yönelik Öneriler

Hakkâri ilinde ulusal ve hatta, Hristiyanlık tarihi açısından önemi dolayısıyla, uluslararası kimliğin birer elementi olan kültürel çekicilikler mevcuttur. İldeki yerleşmeler sadece bir yerleşme yeri değil, aynı zamanda farklı inançların ve tarihsel sürecin ortak üretimi sonucunda ortaya çıkan yerleşmelerdir. Bütün bu özellikler, söz konusu değerlerin korunma gerekliliğini daha da önemli kılmaktadır. Bu değerlerin korunmasının ana aşamasını ildeki tarihi-kültürel varlıkların envanterinin çıkarılması oluşturulmaktadır. Araştırma sahasında özellikle kırsal kesimlerde ve daha çok Urartu dönemine ve Hristiyan kültüre ait pekçok tarihi ve kültürel varlık mevcuttur. Bu bilinen varlıkların birçoğunun envanterinin yapılmamış olması ve tescillenmemesi önemli bir eksiktir. Öte yandan tespiti yapılacak kültürel değerlerin Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından belgelenmesi süreci de, bunların korunması açısından büyük önem arz etmektedir. Ancak yapılacak bu envanter çalışmalarının da sürekli olarak güncellenmesi gerekmektedir.

Araştırma sahasında tarihi-kültürel değerler ve sivil mimari örneklerin tümü restore edilerek turistlerin hizmetine sunulamamıştır. Bu yüzden korumadaki ikinci aşamayı ise var olan bu tarihi mekânların iyileştirilmesi oluşturmaktadır. Ancak bu konuda araştırma sahasında önemli gelişmeler görülmemektedir. Sadece, Avrupa Birliği (AB)'nin ildeki bazı kiliselerin restorasyonu için hibe tarzında yardımlarının olacağı İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü yetkilileri tarafından belirtilmektedir. Ancak bu hususta şu ana kadar somut bir gelişme yoktur.

Konutların korunması konusundaki çabalar ise yetersizdir. Bu bağlamda; yerel halka ve il dışında yaşayan yöre insanlarının katılımını sağlayacak, "Kültür Varlıklarını Yaşatma ve Koruma Projesi" adı

altında bir kampanya düzenlenebilir. Bu amaçla Hakkâri ve ilçelerinde geleneksel evlerde oturan yerli halkın kendi evlerini restore etmeleri sağlanmalıdır. Ancak bunun başarılı olabilmesi, başka bir deyişle, ev sahiplerinin maliyeti yüksek olan restorasyon ve iyileştirme işlemini yerine getirebilmesi için; bu insanlara emlak vergisi, gelir vergisi muafiyeti gibi teşvikler sağlanmalıdır.

İldeki koruma çalışmalarında yerel yönetimler ve özellikle de belediyelere büyük görev düşmektedir. Hakkâri merkez ve ilçe belediyelerin konunun önemini ciddiye alarak; belediyeler bünyesinde, “Tarihsel Çevre ve Kültür Müdürlüğü” adında bir birim oluşturulmalıdır. Aynı şekilde belediyeler doğal ve kültürel değerlerin korunmasına yönelik çeşitli projeler geliştirmelidir.

Ayrıca Hakkâri merkez ve ilçelerinde bazı olumsuz imar faaliyetleri mevcuttur. Hatta bu olumsuz durumun engellenmesinde, belediyelerin de yetersiz kaldığı görülmektedir. Ancak bilimelidir ki, yerel yönetimlerin koruma konusundaki kararların alınması ve uygulanması ancak güçlendirilmiş bir yerel yönetim ile mümkündür. Bu bağlamda önemli oranda borcu bulunan merkez ve ilçe belediyelerinin gerekli koruma çalışmalarını yapabilmesi için desteklenmeleri gerekir.

Kültürel mirası korumanın en güzel yollarından biri olan işlevlendirme yöntemi ile kültürel mirasın zaman içinde uğradığı fiziksel zarar giderilebilir. Kaybolan fonksiyonlar yeniden kazandırılabilir (Akgül, 2004:217-218). Bu bağlamda, Hakkâri’de boş halde bulunan tarihi yapılar da çeşitli amaçlar için işlevlendirilmelidir. Örneğin; bölgesel veya ulusal olarak farklı bölgelerin özelliklerini taşıyan çeşitli el sanatlarının ve ürünlerinin yapıldığı veya sergilendiği bir mekân haline getirilebilir.

Hakkâri ilindeki tarihi ve kültürel varlıkların korunması şarttır. Korumada daha şuurulu olan özellikle gençlik örgütlenmelerine ağırlık verilmelidir. Yerel yönetimler ile Sivil Toplum Kuruluşları arasında iş

birliği ve işbölümü sağlanmalı, sorumluluk ve yetenekler birleştirilmeli ve bütün kesimlerin üzerinde uzlaşmaya vardıkları bir koruma yöntemi geliştirilmelidir.

Belirtilen bu koruma çabalarının başarıya ulaşabilmesi; karşılaşılan sorunların çözülebilmesi ve aynı zamanda kurumlar arası koordinasyonun sağlanabilmesi için yeni bir kurumsal yapılanmaya gidilmelidir. Bu konuda atılması gereken en önemli adım; Hakkâri Valiliği bünyesinde, Van Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Bölge Müdürlüğü'ne bağlı, Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma İl Kurulu kurulmalıdır.

3.5. Sosyo-Kültürel Planlamaya Yönelik Öneriler

İldeki sosyo-kültürel planlamada yerel kültürün sürdürülebilir olması en önemli süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla üzerinde durulması gereken önemli konulardan birisi, yukarıda verilen koruma ile ilgili çabaların bütünleşmiş bir koruma planı çerçevesi ve anlayışında yapılmasıdır. Başka bir deyişle koruma çalışmaları araştırma sahası içinde bulunan bütün kültürel değerlere yönelik olmalıdır.

Bilinmelidir ki; koruma olgusunun sürekli olması ve maddi olmayan kültürel değerleri de içermesi, araştırma sahasındaki kültürel turizmin gelişimi için önemlidir. Tarihi mekânların sadece bir yapı olarak değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel içerikleri ile birlikte korunması gerekir. Turistlerin geçmişe ait mekânlar ile birlikte, günümüzde yaşayan kültürü de görmek ve denemek istemeleri, kültürel yaşamın korunması ve belgelenmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bu amaçla araştırma sahasındaki mahalle ve kültürü ile ilgili çalışmaların yapılıp, belgelenmesi gerekir. Geleneksel el sanatları, giyim-kuşam, dil, inançlar ve töresel yapı gibi kültürel değerlerin yaşatılması için çaba gösterilmelidir.

Koruma konusunda yerel yönetimlerin sorumluluğu ile birlikte, aynı zamanda yerel halkın da kendi kültürel değerlerini koruma ve

benimseme bilincini taşıması gereklidir. Kültürel mirasın yasal süreçlerle korunmasını yanında, sosyal bilinçlenme de şarttır. Bu da yerel halkın eğitime bağlıdır.

3.6. Turizm Pazarlamasına Yönelik Öneriler

Araştırma sahasını oluşturan Hakkâri ilinin istenen pazarlama hedeflerine ulaşabilmesi için, öncelikle pazarlama stratejisinin belirlenmesi gerekir. Bunun ilk aşaması da tanıtımda kullanılacak imajının belirlenmesidir. İmaj belirlemede en önemli husus da bu imajın bölge gerçeğine uygunluğu söz konusu olmalıdır. Bu bağlamda, araştırma sahasının imajı kültür ve tarihsel geçmiş üzerine kurulmalıdır. Bunun için kültür temelli pazarlama paketleri, geçmişten günümüze tarihsel kültür ve Hakkâri ilindeki geleneksel evler, miras turizmi elementlerini özellikle içermelidir.

Hakkâri ili yeni gelişen bir turistik yöre olduğu için, imaj oluşturulmasından sonra marka belirleme süreci başlamaktadır. Marka, turistik bölge pazarlamasında gittikçe artan bir öneme sahiptir ve imaj oluşturulmasından bir sonraki adımdır. Turizmin rekabet ortamında, her bir turistik istasyon kimliklerini diğerlerinden farklı kılmak için marka yaratmak stratejilerini kullanmaktadırlar. Öte yandan turizmi yeni gelişmekte olan destinasyonlar da, daha fazla turist çekmek için, sundukları ürünlerin benzersizliğini kanıtlamak amacıyla değişik imajlar oluşturmaktadırlar. Kendi bölgelerinin diğer benzer turistik bölgelerden ayırt eden başlıca özelliklerini ön plana çıkarmak ve böylece bir kimlik yaratmakla, turistik bölgeler bu hedefe ulaşmaktadır (Günlü ve İçöz, 2004:296).

Yapılan araştırmalarda yöreye gelen yerli turistlerin dikkatini daha çok Türk-İslam eserleri çekerken, yabancı turistlerin ise en çok dikkatini çeken ise Hristiyan kültürü ve onlardan kalan eserler olmuştur. Bu unsurlar aynı zamanda araştırma sahasının diğer turistik mekânlardan ayıran en önemli özellikleri olmaktadır. Bu bağlamda yerli turistler için “Doğunun Serhat Vilayeti”, yabancı turistlere yönelik olarak da “Doğu Hristiyanlığının Eski Bir Şehri: Hakkâri” şeklinde

bir marka geliştirilebilir. Oluşturulacak marka turizm yönetimi kurulu veya platformu tarafından belirlenmeli ve tüm özel ve kamu sektörü tarafından benimsenmesi gerekmektedir.

Pazarlama çalışmalarında imaj ve markadan sonraki ikinci aşamayı, pazarlamanın hangi turist pazarına (uluslararası, ulusal veya bölgesel) hitap edeceği oluşturmaktadır. Bu bağlamda da araştırma sahası için birinci derecede pazar yerli turistler olmalıdır. Çünkü bunlar, gerek bölge kültürüne çok fazla yabancı olmamaları, gerekse araştırma sahasındaki konaklamalarının, yabancı turistlere göre daha uzun süreli olması ve yöreye sağladıkları ekonomik getirinin daha çok olması gibi nedenler bu gerekliliği doğurmaktadır. Altyapı eksiklikleri tamamlandıktan sonra uluslararası pazara da ağırlık verilmeye başlanabilir. Öte yandan uluslararası pazarda hedeflenen ülkelerin de saptanması gerekir.

Araştırma sahasının pazarlama stratejileri kesin olarak belirlendikten sonra, sıra tanıtım programını belirlemeye gelir. Bu aşamada, turizm pazarlamasında önemli unsur olan genel promosyon/tanıtım teknikleri belirlenir. Tanıtım teknikleri aynı zamanda yukarıda sözü edilen araştırma sahasının imajının belirlenmesinde de bir temel oluşturacaktır. Tanıtımın, üretim ve ürünün önüne geçtiği çağda yaşıyor olmamız, pazarlamanın önemini daha açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Ayrıca araştırma sahasındaki pazarlamanın sürdürülebilir olması gerekir. Bunun sağlanabilmesi de ancak, turizm pazarındaki gelişmeleri dikkatle izleyen bir anlayış sayesinde gerçekleşebilir. Başka bir deyişle Hakkâri ilindeki turizm ürününün geliştirilmesi stratejilerinin uluslararası pazarlardaki değişime ayak uydurması gerekir. Bu bağlamda tanıtım çalışmalarında yerel yetkililer ile Sivil Toplum Kuruluşları etkin bir işbirliği içine girmelidir.

3.7. Geliştirilebilecek Turizm Çeşitlerine Yönelik Değerlendirme ve Öneriler

Hakkâri ili coğrafyası, kültürel turizmin alt tipleri olarak kabul edilen özel turizm çeşitleri açısından da önemli bir potansiyel teşkil etmektedir. Bu özel turizm çeşitleri, Tarih Turizmi ve Legacy Turizmi'dir.

Hakkâri ilinde mekânın coğrafi şartlarına bağlı olarak yörede birçok tarihi olay meydana gelmiştir. Anadolu'nun coğrafi konumuna paralel olarak bölgenin tarihi çağlardan beri Transkafkasya ile Mezopotamya arasında önemli bir kavşak olması gibi birçok coğrafi avantajlar, bölgenin tarihi dönemlerde sıkça el değiştirmesine ve böylece farklı kültürlerin bölgeye hakim olmasına sebep olmuştur. Bu kültürel değişimlerde tarihi olaylar en etkin faktör olarak değerlendirilebilir.

İl topraklarında yaşanmış tarihi olayların tamamını kültür turizmi içerisinde ele almak, kültür turizmi kapsamına uygun değildir. Kültür turizmine konu olan tarihi olaylar mekânın kültür değişimine neden olabilecek önemli savaşlar (savaş alanları) ve tarihi antlaşmaların yapıldığı yerlerdir.

Araştırma sahasında, tarih turizminden sonra, geliştirilebilecek en önemli turizm türü ise; VFR; İngilizce açılımıyla "Visit Friends and Relatives" Türkçe karşılığıyla ise "arkadaş ve akrabaları ziyaret etme"yi de içeren "legacy turizmi"dir.

Belirtilen turizm faaliyetleri yani soy/sop turizmi araştırma sahası için de önemli bir turizm çeşidi olabilir. Özellikle 1915 yılı "Tehcir Olayı"yla yöreden göçe tabi tutulan Ermeniler ile yöreden sonraki yıllarda ayrılan Keldaniler'in önemli bir kısmı dünyanın çeşitli ülkelerine yerleşmişler ve bugün bu ülkelerin vatandaşlarıdır. Yöreyle gelebilecek en önemli yabancı turist kitlesini oluşturan, bu yabancı turistlerden elde edilecek gelirlerin ilin turizm kalkınmasında önemli bir potansiyel oluşturacağı açıktır. Bu grupların ilgi duyduğu alanlardaki altyapı, konaklama, çevre düzenlemeleri ve restorasyon faaliyetlerine hız verilmesi gerekmektedir.

Yukarıda ayrıntılı bir şekilde ele alınan, araştırma sahasının özelliklerine uygun turizm türleri yöresinin pazarlanmasında temel oluşturmaktadır. Bu bağlamda, araştırma sahasının sahip olduğu kültürel kaynaklarından dolayı, pazarlama stratejileri; genel turistlerden çok, kültürel miras, tarihi, inanç ve legacy turizm gibi özel ilgi turistleri üzerinde odaklanmalıdır.

3. Sonuç

Önemli bir turizm potansiyeline sahip olan Hakkâri İlinde; bugüne dek, turizmin yeni ve büyük bir sektörün olabileceği hesaba katılmamıştır. Bu sebeple turizm ile ilgili büyük ve ciddi çalışmalar hayata geçirilmediğinden, bu sektörün araştırma alanına kazandıracakları da kesin ve net bir şekilde bilinmemektedir. Oysa dünya’da her 15 kişide 1’ine iş olanağı sağlayan turizm, pek çok ülkenin de bütçe açığını kapatma da çok büyük bir paya sahiptir. Yani hem atıl işgücünü değerlendirilmede hem de gelir elde etmede turizm çok güçlü bir etkidir.

Kültürel turizm açısından bakıldığında, araştırma sahasının mevcut potansiyelini daha da geliştirecek ve diğer destinasyonlarla rekabet gücünü arttıracak önemli avantajları bulunmaktadır.

İlde turizmin başarılı olabilmesi ve bu başarının da sürdürülebilir kılınması için öncelikle, var olan kültürel kaynakların değişen turizm anlayışına göre düzenlenmesi gerekmektedir. Değişen turizm anlayışı da, genelde turizmin özelde de kaynakların deneyime olanak verecek şekilde düzenlenmesidir. Günümüzde kültür turizminin en önemli özelliği “insanların farklı kültürleri tanıma isteği” ile birlikte, aktif katılımının sağlanması yolu ile, turistlere yaratıcı potansiyellerini geliştirme imkanını sunmasıdır. Turistler de, artık sadece yeniliğe ve farklılığa bakmak istememekte, aynı zamanda kültürün sesini, kokusunu, tadını ve dokunulmasını arzulamaktadırlar. Yaratıcı turizm (creative tourism) adı verilen bu anlayıştan yola çıkarak, araştırma sahasının turizmi de, turistlerin yerel kültürle birlikte bulunma ve günlük yaşam-

larındaki aktivitelere katılma üzerine temellenmelidir. Bunun gerçekleşebilmesi de, kültürel çekiciliklerin olay-temelli bir anlayışla geliştirilmelerine bağlıdır.

Ayrıca Hakkâri ilinde zaman geçirilmeden bir müzeye ihtiyaç vardır. İl'e ait olan, çok fazla ve çeşitlilik arzeden eserlerin çevre illerdeki müzelerden getirilerek yeni kurulacak Hakkâri müzesinde sergilenmesi sağlanmalıdır. Böylece yörenin kültürel turizm potansiyeli bir kat daha katkı sağlanmış olacaktır.

Sonuç olarak, arkeolojik sitelerin bulunması, varolan Hristiyan ve Türk-İslam medeniyetlerine ait kültürel değerlerin de geniş bir alana yayılması; Hakkâri için bir zenginlik kaynağıdır. Bilinçli ve planlı bir turizm politikası izlemesi durumunda; araştırma sahası Türkiye'nin önemli turizm merkezlerinde biri olacaktır. Bu şekilde, kültürel mirasın korunması ve gelecek nesillere aktarılması ile birlikte, araştırma sahası ülkemizde de önemli ekonomik getiriler sağlayan bir yöre haline gelebilir. Bu ekonomik getiriler de; ilden dışarıya olan göçü durduracağı gibi, yeni istihdam alanları oluşturabilir ve ekonomik faaliyetleri de çeşitlendirir. Ancak ilin turizm geleceğini asıl tayin eden hususu, güvenlik problemlerinin çözümü teşkil etmektedir. Bu sağlanabilirse, il için turizm uzun vadeli bir ekonomik gelir kaynağı olacaktır.

Kaynakça

AKGÜL, O., “**Kültürel Turizmi” Turizm. İlkeler ve Yönetim (Editörler: Atila Yüksel, Murat Hançer)**, Turhan Kitabevi, Ankara, 2004.

Bitlis Salnâmesi., s. 194-209, 1310.

BLIJ, H. J., **Human Geography, Culture: Society, and Space**, John Wiley, & Sons, Inc., United States of America, 1996.

BURNEY, C A, LYOD, S, “Excavations at the Urartian Citadel of Kayalıdere”, **Türk Etnografya Dergisi**, XIV-1,2, Ankara, 1967.

CUINET, V., “Turquie D’asie Géographie Administrative Statistique Descriptive Et Raissenmé De Chaque Province De L’asie”, **Mineure**, Fasikül: 4, Paris, 1891.

- DARKOT, B., **Atlaslı Coğrafya Ansiklopedisi**, Arkın Kitabevi, İstanbul, 1964.
- ERZEN, A., **Doğu Anadolu ve Urartular**, Ankara, 1984.
- Erzurum Kültür ve Tabiaat Varlıkları Koruma Kurulu**, Tescil Raporları
- Erzurum Vilayet Salnâmesi**, (1871, 1875).
- GÜNAL, V., **Mardin İlinde Kültürel Çekicilikler ve Turizm Amaçlı Kullanım Olanakları**, A.Ü. Sos. Bil. Enst. Coğrafya (Beşeri ve İktisadi Coğrafya) Anabilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2005.
- GÜNLÜ, E., İÇÖZ, O., “Turizmde Bölgesel Marka İmajı Yaratılması ve Turizm İstasyonları İçin Markanın Önemi”, **Turizm: İlkeler ve Yönetim (Ed.: Atila Yüksel, Murat Haçer)**, Turhan Kitabevi, s. 289-306, Ankara, 2004.
- GÜRDAL, M., **Turizm Ulaştırması**, Adım Yayıncılık, Ankara, 1990.
- KOÇHAN, N., “Malazgirt Tıkızlı Kalesi”, **Arkeoloji-Sanat Tarihi Der.**, S V, s.87-101, İzmir, 1990.
- KULAĞUZ, B,N., **Muş ve Çevresindeki Türk Mimari Eserleri**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ana. Bil. Dal. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 1997.
- Kültür Bakanlığı**, Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Genel Müdürlüğü, Malazgirt Kaleiçi ve Çevresi Koruma Planı Çalışması.
- LYNCH, H.F.B., **Armenia Travels and Studies II.**, s.160-197, 264-279, Beriut, 1965.
- Hakkâri İl Yıllığı**, 1989.
- Hakkâri Kültür Envanteri**, 2005.
- ÖZGÜÇ, N., **Turizm Coğrafyası Özellikler ve Bölgeler**, 4. Baskı Çantay Kitabevi, İstanbul, 2003.
- ÖZKAHRAMAN, Enver, **Hakkâri 94**, Erk Yayıncılık, Ankara, 1996.

- PRIDEAUX, B., “Creating visitor attractions in peripheral areas”, **Managing Visitor Attractions (Edited by Alan Fyall, Brian Garrod and Anna Leask)**, s. 58-73, Elsevier Printed, Burlington, 2003.
- ROTHMAN, M. S., “Doğu Anadolu Plato Yöresi Çerçevesinde Muş Ovası Seramiği”, **XII. A.S.T.**, Ankara, 1994.
- ROTHMAN, M.S., “Alparslan Baraj Gölü Alanında Muş Ovasında Yüzeysel Araştırmaları Ön Rapor, 1991”, **C A.S.T.**, Ankara, 1992.
- SAYILAN, H., Savaş Alanı Turizmine Kazandırılması Gereken Bir Alan: Malazgirt Savaş Alanı, **IV. Lisansüstü Turizm Öğrencileri Araştırma Kongresi**, s.347-364, Antalya, 2008.
- SOYKAN, F., “Turizm Coğrafyası ve Turizm Planlaması”, **Ege Coğrafya Dergisi**, 11, s. 39-57, İzmir, 2000.
- ŞAN, İ., **Hakkâri Sanayi Potansiyeli ve Yatırım Alanları Araştırması**, Ankara: Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, 2002.
- T.C. KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI**, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Sit Fisleri, Ankara, 2005.
- T.C. Hakkâri Valiliği**, İl Turizm Envanteri, 2002.
- T.C. Hakkâri Valiliği**, İl Kültür Envanteri, 2005.
- TOP, M., Hakkâri’deki Taşınmaz Kültür Varlıkları Hakkında Bir Değerlendirme, **III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu, 06 – 08 Haziran 2007**, s. 223-239, Hakkâri, 2007.
- TÜRK ANSİKLOPEDİSİ**, “Hakkâri” Maddesi, C 24, s. 511-517, Ankara.
- YALÇIN, C , **Göç Sosyolojisi**, Anı Yayıncılık, Ankara, 2004.
- YURT ANSİKLOPEDİSİ**, “Hakkâri” Mad. Cilt 8., İstanbul, 1982.

SEYAHAT BLOGGERLARININ GÖZÜNDEN HAKKÂRİ

Şule Yüksel ÖZMEN*

ÖZET

Turizm destinasyonunu belirleyen birçok etmen var: Eş dost arkadaş tavsiyesi, okuduğın bir kitaptan dergiden belgeselden veya filminden diziden etkilenme diğer bir deyişle kitle iletişim araçlarından etkilenme bunlardan birkaçıdır. Ulaşım imkanlarının artması, iş hayatının yoğunluğu içinde boş zamanların kısalığı ve bu boş zaman değerlendirme sürecine birçok deneyimi barındırmak istemeleri günümüz insanını seyahat etmeye yöneltmiştir. Seyahat edilecek yeni destinasyonlar için başvuru kaynağı olarak internetteki gezi blogları günümüzde önemli yer kaplamaktadır. Nereye gidilir, gidilen yerde mutlaka görülmesi gereken tarihi ve doğal mekanlar nelerdir, nerede ne yenir, fiyat ve lezzet performansına ilişkin yorumlar, ulaşım olanakları, alınacak hediyelik eşyalar gibi bir seyahat deneyimini çeşitlendirecek ve anlamlı kılacak her unsur bu seyahat bloglarında yer almaktadır. Birebir kişisel deneyimlerin olması tüm ayrıntılara yer verilmesi açısından da seyahat blogları bir başvuru kaynağı niteliğindedir. Hakkâri ili yıllardır terör olaylarıyla anılmaktadır. Tarihi, doğal ve gastronomi güzellikleri terörün gölgesinde kalmış durumdadır.

Bu çalışmanın amacı terör olgusu ile bütünleşen bir imaja sahip olan Hakkâri'nin seyahat bloggerlarının yazılarında nasıl yansıtıldığını göstermektedir. Mevcut seyahat bloglarında Hakkâri nasıl betimlenmiş, terör algısı yeniden üretilmiş mi? Destinasyon çekiciliğini sağlayacak unsurlara yer verilmiş mi? Sorularına cevap aranmıştır. Örneklem dahilindeki seyahat blogları netnografik yöntemle incelenmiştir.

* Doç. Dr. Trabzon Üniversitesi İletişim Fakültesi syozmen@trabzon.edu.tr

Hakkâri'nin bu bloglarda nasıl sunulduğuna bakılmıştır. Destinasyon gecikiliği oluşturmada internetin özellikle seyahat blogların rolü incelenmiştir. Bu bağlamda Hakkâri tanıtımı için yetersiz kalan alanlar vurgulanmıştır. Mevcut algısal durumun nasıl değiştirileceğine ilişkin de öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hakkâri, Seyahat Blogu, Turizm Ve Yeni Medya, Terör Ve Turizm

HAKKARİ THROUGH THE EYES OF TRAVEL BLOGGERS

ABSTRACT

There are many factors that determine the tourism destination: the recommendation of friends and influenced by mass media. Increasing transportation facilities, the shortness of leisure time in the intensity of business life and the desire to host many experiences in this leisure time process led people to travel today. As a source of reference for the new destinations to be traveled, internet blogs take an important place today. Where to go and the historical and natural places to be seen, where to eat, comments on the performance and taste performance, transportation facilities, gift items such as souvenirs to diversify and make a meaning that will make every element of this travel blogs are included.

The province of Hakkâri has been known for years of terrorism. The historical, natural and gastronomic beauties are in the shadow of terror. The aim of this study is to indicate how Hakkâri, which has an image integrated with the phenomenon of terrorism, is reflected in the articles of travel bloggers. The questions of these papers are How is Hakkâri portrayed in the current travel blogs, the perception of terror is re-produced? Are there any elements that will ensure the attraction of destinations? Travel blogs within the sample were examined by netnographic method. The representation of Hakkâri in these blogs was examined. The role of the internet, especially travel blogs, has been explored in creating destination attractiveness. In this context, areas that are insufficient for the promotion of Hakkâri are emphasized. Recommendations have also been made on how to change the current perceptual situation.

Key Words: Hakkâri, Travel blog, Tourism and new media, tourism and terrorism

Giriş

Hakkâri gerek fiziki gerekse beşeri anlamda birtakım kısıtlılıklar içeren bir ildir. Yıllardır terör olaylarının odağındaki coğrafyalardan biri olarak anılması, coğrafi anlamda dağlık olması bundan ötürü turizm için en temel koşullardan biri olan ulaşım imkanlarının kısıtlılığına ek olarak güvenlik kaygısı nedeniyle de bacasız sanayi olarak adlandırılan turizm faaliyetlerinin gelişmemesine neden olmuştur. Fiziksel özelliklerine bakıldığında Hakkâri'nin özellikle ekoturizm ve kış turizmi anlamında büyük potansiyeller içerdiği görülmektedir. Bu potansiyelin harekete geçirilmesindeki en önemli enstrümanlardan biri kitle iletişim araçları aracılığıyla sağlanan enformasyondur. Destinasyon olarak adlandırılan turizm faaliyetinin gerçekleşeceği yer seçiminde kitle iletişim araçlarının etkisi yadsınmaz. Ülkemiz coğrafyasında son yıllarda çekilen diziler aracılığıyla Mardin, Kapadokya gibi yerlerin birer turizm destinasyonu olduğu görülmüştür. Turist gideceği yere karar verirken izlediği diziler kadar seyahat bloggerlarının da tecrübelerinden yararlanmaktadır. Görülecek yerler, kalınacak oteller, yemek yenecek mekanlar, ulaşım imkanları, alınacak hediyelik eşyalar vb. birçok bilgiye blog yazıları sayesinde öğrenmektedir. Birebir kişisel deneyimlerin olması tüm ayrıntılara yer verilmesi açısından da seyahat blogları bir başvuru kaynağı niteliğindedir. Bu çalışmada, blog yazarlığı ve turizm ilişkisi üzerinde durulmuştur. Hakkâri'nin turizm potansiyeline ilişkin bilgi verilip, bu potansiyelin ne kadarı kullanılmakta ve bunun seyahat bloglarına yansıyor yansımadığı ele alınmıştır.

Seyahat Blogları ve Turizm

Yeni medya araçlarından biri olan bloglar, internetin yaygınlaşmasıyla popüler hale gelmiştir. Önceleri bir günlük gibi kullanılan blogların yapısı zamanla değişmiş, hemen hemen her konuda özgün içerikleri barındıran web sayfaları haline gelmiştir. Bloglara bakıldığında artık her temada, her platformda birçok şekilde çeşitlendiğini görmekteyiz. Bruns ve Jacobs (2006:3) blogu “ters kronolojik bir sıra-

lama ile en yeni gönderinin her zaman en üstte yer alacağı şekilde yazılan, kişisel olarak oluşturulmuş ve düzenli olarak güncellenen içeriklerden oluşan, hipermetinsellik özelliği olan metinler içeren ve okuyucuların yoruma dayalı yanıtlar vermelerine imkan sağlayan web siteleri” şeklinde tanımlanmaktadır. Kişisel websiteleri ile bloglar birbirine bazen karıştırılmaktadır. Bloglar hazır bir şablon şeklindedir. İçinde belirli standart başlıklar vardır. Kolayca güncellenen ve içeriği blog sahibi tarafından hazırlanmaktadır. Dili daha samimi, yorum kı-sımlarıyla da etkileşime açık bir yapıdadır. Bu özellikleri, blogları kişisel websitelerinden ayırmaktadır.

Bloglar toplumsal ve kültürel olarak inşa edilmiştir ve kültür içinde nasıl etkileşim kurulduğu ve kültürün insanları nasıl etkilediğini yansıtır. Bu çerçevede blogların yalnızca paylaşım veya haber verme niteliği değil, aynı zamanda blog dünyasına bağlanan herkesle etkileşim kurmaya sağlayan bir araç olduğu söylenebilir (Erben, 2014:53). Bu bağlamda bloglar birer sosyal medya aracıdır. Sosyal medya, özellikle turizm portalları olarak adlandıracağımız mecralar destinasyon seçiminde birer başvuru kaynağı olarak kullanılmaktadır. Seyahat edecek kişi, gitmeye karar verdiği destinasyona daha önce gitmiş görmüş ve görüş, öneri ve şikayetlerini sosyal medya aracılığıyla paylaşmış kişilerin deneyimlerini takip ederek bilgi sahibi olup ona göre gidip gitmeme kararı vermektedir. Xiang ve Gretzel (2010) tarafından yapılan araştırmada bunu doğrular niteliktedir. Sosyal medyanın arama motoru sonuçlarında seyahatle ilgili aramalar bağlamında sosyal medya sitelerinin arama sonuçlarının önemli bir bölümünü oluşturduğu görülmüştür.

Seyahat blogları, gezgini seyahati sırasında takip eden, onunla birlikte yürüyen ve düzenli olarak güncellenen mobil mekânlardır. Seyahat blogları, genellikle kişisel seyahat deneyimlerini ve hikâyelerini anlatmak için kullanılmaktadır. Muhar ve Jacobsen (2013:1) seyahat blogu yazan kişilerin seyahatlerine ilişkin bilgileri paylaşmasının nedenini seyahatten alınan zevk olarak açıklamaktadır. Bu sayede hem gidilen yere ilişkin bilgileri paylaşıp, deneyimlerini aktarım hem de

etkileşim halinde olmaktadır. Bu bloglar hem bilgi hem de deneyim içerdiği için seyahat planı yapan birçok internet kullanıcısı için başvuru kaynağı olmuştur. Seyahat deneyiminin paylaşılması noktasında olası turistler ve gezginler için bloglar, deneyimin doğrudan ve ilk elden anlatılması bağlamında önemli bir mecra haline gelmiştir. Bir seyahat planlaması sırasında kullanıcılar sıkça bu bloglara başvurmaktadır (Polat,2016).

Kullanıcıların seyahat öncesi bu bloglara başvurup bilgi toplaması, turizm pazarlaması ve reklamı yapan kişi ve kuruluşlarında dikkatini çekmiştir. Çeşitli destinasyonlar, kendi destinasyonlarının çekiciliği göstermek için seyahat bloggerlarını şehirlerine davet etmekte ve onlara şehre ilişkin yazılar yazması talebinde bulunmaktadır. Seyahat şirketlerinin, kamu ve özel kuruluşların sponsorluk desteği vererek; kendi adlarına yazı yazdırması; tüketiciler açısından olumlu içeriklerin yer aldığı bir blogun gerçek bir gezginin görüşlerini mi yansıttığını yoksa bir pazarlama yöntemi mi olduğunu ayırt etmek zorlaştırmaktadır. Bu bağlamda, Polat (2016: 36) seyyahlık ve seyahatname kültürünün modern bir suretini sunan seyahat bloglarının, salt bir dijital kişisel günlük olarak yazılabildiklerinin yanı sıra bu blogların sektör veya blog yazarı tarafından turizm söylemini üreten bir reklam ve pazarlama aracı olarak kullanılmaları da söz konusu olduğunu ifade etmektedir. Seyahat planlama sürecinde bloglar ve diğer sosyal medya platformları, turistlere diğer turistlerin yaşadıkları deneyimlere “örnek ve nihai bir bilgi kaynağı” olarak ulaşabilmelerine imkân tanıyan bir role sahiptir. Bu platformlar işletmeler ve pazarlamacılar için ise artık etkili bir pazarlama kanalı olarak giderek daha fazla tanınmaktadır. Potansiyel turistler bu platformlarını kullanarak “birinci ağızdan” bilgi toplayabilmekte ve bir destinasyon veya deneyim ile ilgili karar alabilmektedir. Bu kapsamda, turistlerin deneyim ve anı paylaşımı gerçekleştirdiği bloglar, bilgi toplama aracı olarak kullanılmaktadır. Blog içerikleri genellikle o destinasyonu deneyimlemiş kişilerin görüşleri ve algıladıkları otantik deneyim ile oluşturulmaktadır. Bloglar belirli bir ülke veya bölgenin pazarlama faaliyetlerini olumlu yönde artırma potansiyeline sahiptir (Cankül ve Ar, 2018:68).

Blogların diline bakıldığında blog yazarının konuşur gibi yazdığı, deneyimleri kitabî bilgi olarak değil de kendi kelimeleriyle ifade ettiği görülmektedir. Bu açıdan da okuyucu tarafından daha samimi ve güvenilir bulunmaktadır.

Cankül ve Ar (2018) tarafından yazılan “Seyahat Bloglarında Yer Alan Destinasyon Rehberlerinde Yeme-İçme Önerileri: Turistler Gerçekten Etkileniyor Mu?” adlı çalışmada birer sosyal medya mecrası olan blogların etkilerini ortaya koyan çalışmalar derlenmiştir. Buna göre:

1. Seyahat bloglarının turistler için gidilecek bölge ile ilgili önceki deneyimleri öğrenme ve gezilecek yerler veya restoranlar hakkında bilgi elde etme açısından oldukça uygun bir yoldur.
2. Bilgi teknolojilerinin ilerlemeleri ve bu doğrultuda gittikçe artan seyahat bloglarının, hizmet kalitesini değerlendirmek ve turistlerin genel deneyimlerini iyileştirmek için düşük maliyetli bir yöntemdir.
3. Bloglar bilgi edinme için önemli bir kaynaktır ve satın alma davranışını pozitif yönde etkilemektedir. Ayrıca bloglardan elde edilen bilgilerin güvenilirliğine duyulan tatmin arttıkça turistik satın alma davranışı eğilimi de artmaktadır.
4. Bloggerların paylaştığı görsel ve metin içeriklerinin yalnızca potansiyel ziyaretçiler için değil aynı zamanda ilgili hedef pazarı anlamak isteyen destinasyon pazarlayıcılarına da değerli bilgiler sunmaktadır.
5. Blog içerikleri metin ve görsel olarak birlikte verildiğinde zengin bir bilgi kaynağı sunmaktadır.
6. Turizm bloglarındaki içeriklerin bilgi kalitesi ile turistlerin tutumu ve turistlerin destinasyonu ziyaret etmeye yönelik davranışsal niyet ve blog içeriklerinde güvenilirlik, anlaşılabilirlik, ilginçlik boyutları ile kullanıcıların algıladığı haz arasında pozitif bir ilişki olduğu, ayrıca bu pozitif ilişkinin destinasyonu ziyaret etme niyetine yol açmaktadır.

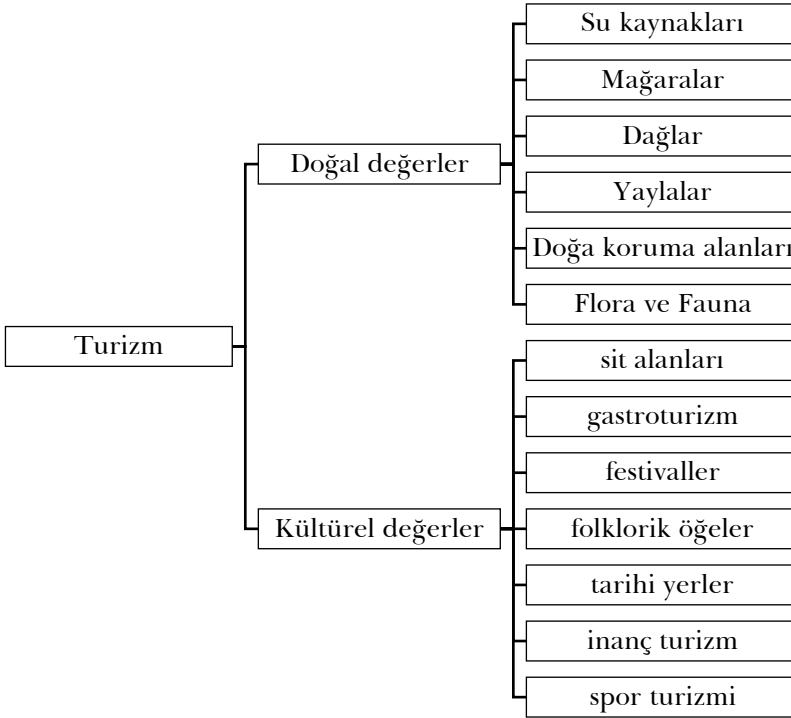
Kim, Xiang ve Fesenmaier (2015) seyahat planlama sürecinde internet kullanımını araştıran çalışmalarında seyahat bloglarının daha çok sosyal medya ile meşgul olan genç nesil tarafından seyahat planlama sürecinde kullanıldığını ortaya koymaktadır. Buna ilişkin olarak en çarpıcı örnek Doğu Ekspresi Treni ile Kars'a yapılan seyahattir. Sosyal medyada bu seyahate ilişkin paylaşımlar, Doğu Ekspresi ile Kars gezisinin çekici bir destinasyon haline getirmiştir. Y veya Z kuşağı başka bir deyişle dijital yerli kuşağın seyahat deneyimlemeden önce sıkça blogları, sözlükleri ve diğer sosyal medya platformlarını sıkça kullandığı görülmektedir. Kullanım amaçlarını da; gidilecek destinasyon ile ilgili bilgi edinmek, gidilecek destinasyondaki yeme ve içme mekanlarını, fiyatlandırmasını öğrenmek ve buna ilişkin aktivite planlamak, hediyelik eşya seçimi, konaklama seçimi, gezilecek tarihi ve kültürel mekanlar hakkında bilgi, ulaşım bilgisi, güvenlik bilgisi olarak sıralamak mümkündür.

Seyahat bloglarının okunma nedenlerini ortaya konulduğu fakat buna ek olarak; turistlerin seyahat motivasyonlarının nedenlerini de açıklamak gerekmektedir. Çünkü Hakkâri özelinde turizm potansiyelinin fazla olmasına rağmen neden hakkında seyahat blogu yazısı bulunmadığı, varolan bu potansiyelin neden harekete geçiremediğinin de cevabı bu açıklamayla ortaya çıkacaktır. Swarbrooke & Horner (2007:54) turistlerin seyahat motivasyonlarının altı başlık altında sıralamaktadır: Yeni bilgi ve beceri kazanma isteğini içeren kişisel gelişim; moda uyma ve popüler eğilimler ki, son yıllardaki Doğu Ekspresi seyahatleri bu kapsamda değerlendirilebilir, statü kazanma; yeni kültürler tanıma isteği gibi kültürel faktörler; güneş, egzersiz, sağlık ve seks gibi fiziksel faktörler; duygusal faktörler nostalji, romantizm gibi ve de dost ve akraba ziyaretleri gibi kişisel faktörler. Harman (2014:110-113), seyahat motivasyonlarını özetlediği çalışmasında da benzer motivasyonlara değinilmiştir. Paylaşılan ortak seyahat motivasyonlarının; yenilik arayışı, diğer kültürleri tanıma, kişisel gelişim, deneyim arayışı, rahatlama ve sosyal etkileşim olduğunu görülmüştür.

Hakkârinin Turizm Potansiyeli

Hakkâri, fiziki ve beşeri özellikleri ile çeşitli sınırlılıkları olan bir ildir. Bu sınırlılıklar daha çok olumsuzluk içerse de doğru yatırım ve yönlendirmeye avantaja dönüştürülebilecek potansiyele sahiptir.

Hakkâri'nin Turizme Yönelik Potansiyelleri Hakkında Bir Değerlendirme adlı çalışmalarında Şahin ve Kahraman (2017:34) Hakkâri'nin potansiyel turizm değerlerini Şekil 1'de görüldüğü şekilde tasniflemişlerdir.

Şekil 1.Hakkâri'nin turizm potansiyeli

Hakkâri'nin en potansiyel turizm değeri doğadır. Yaklaşık %98'inin dağlarla kaplı olan Hakkâri, bu özelliğiyle birçok kişi tarafından "Dağların Kenti" olarak nitelendirilmektedir. Günümüzde yüksek dağların varlığı bile turizm için bir çekim etkisi yaratırken, Hakkâri'deki dağlar sadece yükseltileriyle değil, zirvelerindeki binlerce yıllık buzulları, bu buzulların oluşturduğu buzul vadileri, sirk ve

buzul gölleriyle dağ turizmi açısından oldukça kıymetli sayılabilecek bir çekiciliğe sahiptir. Dağ turizmi içinde sürdürülen yayla turizmi, alpinizm gibi turizm hareketlerinin en yaygın olanlarından birisi kış turizmidir (Şahin ve Kahraman, 2017:5-6). Hakkâri'nin kış turizmi açısından taşıdığı potansiyel birçok uzman tarafından da dile getirilmektedir.

En güzel dağlarımız Hakkâri'deki Cilo ve Sat Dağları'dır. Bu dağlar, yüksek zirveleri ve buzul gölleri ile dağcılar açısından Alpler'den çok daha dikkat çekicidir. Bu bölgede hem dağcılık hem de kış turizmi açısından en az beş tane İsviçre olduğunu söyleyebilirim. Burada yılın sekiz ayı kar olması da cabasıdır. Bölgenin güvenlik sorunları nedeniyle turizme açılmaması biz dağcılar için acı vericidir. İnşallah bir gün açılır. Burada bir kar merkezi açılırsa dış pazarda büyük rağbet görecektir ve böyle bir merkez sadece bölge ekonomisine değil ülke ekonomisine de büyük katkı sağlayacaktır. (Yücel, 2005:4).

Hakkâri, vahşi doğal alanları ve zengin bitki türleriyle trekking için de büyük potansiyel taşımaktadır. Zap suyu akış hızı ve su potansiyelinin fazla olmasıyla; kano ve rafting için uygunken Nehil Sulak alanı da kuş gözlemciliği için önemli bir destinasyondur. Bölge, yaban hayatı gözlemciliği ve foto-safari turizmi için elverişlidir. Hakkâri'de gerçekleştirilecek yaban hayatı gözlemeleme, foto safari, av turizmi gibi ekoturizm aktiviteleri yaban hayatının korunmasının yanı sıra ekonomik açıdan da olumlu sonuçlar doğuracaktır. Nitekim yöre halkının katılımıyla gerçekleştirilecek bu aktivitelerde, hayvan türleri kayıt altına alınacak, avcılık daha kontrol edilebilir hale gelecek ve en önemlisi yöre halkında yaban hayatı ve doğal yapıyı sürdürme hakkında belirli bir farkındalık oluşacaktır. Ekoturizm etkinliklerinin ekonomik açıdan bölge insanını desteklemesi, yöre halkının doğal kaynaklara bakışını değiştirerek korumacı bir anlayışı doğuracaktır. Böylece yörede koruma kullanma dengesi zamanla gelişerek, sürdürülebilir bir kalınma olanakları ortaya çıkacaktır. (Şahin ve Kahraman, 2017:33-34).

Hakkâri, doğal güzellikler, etnolojik, flora, fauna ve insan ilişkileri açısından oldukça renklidir. Bu çeşitlilik, Hakkâri'de yayla turizminin

gelişmesine ve temel çekim araçlarından biridir. İldeki en önemli yayla Hakkâri'ye 18 km uzaklıkta yer alan Berçelan Yaylasıdır. Berçelan Yaylası yöre halkının yazın hayvanlarını otlatmak ve ürünlerini değerlendirmek için göç ettikleri, geleneksel kara çadırları ile yaşadıkları bir yerdir. Bunların yanı sıra eko-turizm içinde yer alan botanik turizmi, atlı doğa yürüyüşü, balık avcılığı, balon turizmi, mağara gezileri, bisiklet gezileri ve kamp karavan turizmi de yapılabilme potansiyeli vardır. Ancak bu turizm çeşitleri her biri ayrı bir turizm çekiciliği yaratsa bile tek başlarına destinasyon oluşturmada sınırlı etkiye sahiptir. Bu yüzden bölgede yapılabilecek ekoturizm çeşitleri birbirlerini destekleyici etkinlikler halinde yürütülmelidir. Örneğin, yapılacak planlı doğa yürüyüşlerinde (trekking), yürüyüş parkuru üzerinde bulunan mağaralara kısa ziyaretler yapılarak, doğa yürüyüşü daha zevkli ve cazip bir hale dönüştürebilir. Yayla turizmi, atlı doğa yürüyüşleriyle zenginleştirilip, yaylalardaki patika yollar üzerinde bisiklet gezileri düzenlenebilir. Dağları, buzulları, buzul gölleri, derin vadileri ve coşkun akarsuları görmek isteyenlere dağ ve doğa yürüyüşlerinin yanı sıra balon turizmiyle de hizmet vererek turizm etkinliklerinin canlılığı artırılabilir. Bütün bunlar haftalık programlar halinde çeşitli seçeneklerle zenginleştirilerek ziyaretçilere sunulabilir. Bölge turizminde çeşitliliği sağlayacak bu yapı aynı zamanda turistlerin bölgede kalış sürelerini uzatarak yerel halkın turizmden daha fazla gelir elde etmesini de sağlanacaktır (Kamacı, 2015:115-159).

Hakkâri'nin hiç göç almaması, nedeniyle geleneksel mutfağı bozulmamıştır. Bu nedenle, Şahin ve Kahraman (2017) bir gastro-turizm çalışmasıyla Hakkâri'nin Mutfak Coğrafyası araştırılarak bu alandaki potansiyeli daha net ortaya konulabileceğini belirtmektedir.

Görülmektedir ki, Hakkâri gerek ekoturizm olanakları gerek gastronomi gerekse kültür turizmi açısından önemli bir potansiyele sahiptir. Yüksekova'da yapılan havaalanı ile ulaşım anlamındaki handikaplar bir nebze olsun giderilmiş olsa da beşeri bir problem olan terör sorunu turizm önündeki en büyük engeldir. Çünkü turistler en başta

güvenlik arar ve destinasyon ne kadar çekici olursa olsun güvenli görmediği yere gitmemektedir.

Turistler açısından bir bölgenin güvenli olarak algılanması, o destinasyona gitme kararlarını etkileyen en önemli unsurların başındadır. Medyada çıkan haberler ve daha önce o destinasyona giden kişilerin deneyimleri güvenlik algısının oluşmasında belirleyici faktörlerdendir. Seyahat blogları bu iki unsuru da barındırdığı içim turizm talebine etki edecek ortamlardır.

Türkiye'deki iç turizmin verileri incelendiğinde Doğu ve Güneydoğuda yer alan şehirlerin yeterli seviyede turisti toplayamadığının farkına varılmaktadır. Bu gerçeklikte son 30 yılda gündemde yer tutan güvenlik probleminin yeri olduğu görülmektedir. Terör, Türkiye'de iç turizm üzerinde negatif etki yaratmış ve hala da etki altında tutmaktadır. Güneydoğu ve Doğu Anadolu Bölgelerinde sosyo-politik açıdan huzursuz bir ortam hakim olmasaydı, büyük olasılıkla bölgeye ait ilerleme seviyesi daha yukarıda olacağı gibi turistik hareketin bu bölgelerdeki ekonomiye katkı payı yüksek olacaktı (Ordu, 2018). Çözüm süreci olarak anılan dönemde Güneydoğu'daki turizm faaliyet ve ziyaretçi sayısında artış olduğu Türkiye Seyahat Acentaları Birliği (TÜRSAB) tarafından 2014 yılında yayınlanan "Çözüm Süreci ve Bölgesel Turizm" raporda da belirtilmektedir (TÜRSAB, 2014).

Terör, turizm önündeki en büyük engellerden biridir. Çünkü insanlar çoğunlukla seyahat dâhilinde ne ile karşılaşacaklarını bilmedikleri şeylerden korkmaktadırlar. Savaşlar, huzursuzluk ve olumsuz tanımlar, seyahat planladıkları yer hakkında zihinlerde korku ve şüphe yaratmaktadır. Turistlerin kafasında oluşan olumsuz güvenlik algılamalarını değiştirmek gerekmektedir (Şener, 2012)

YÖNTEM

Bu çalışmanın amacı terör olgusu ile bütünleşen bir imaja sahip olan Hakkâri'nin seyahat bloggerlarının yazılarında nasıl yansıtıldığını göstermektedir. Günümüzde kent imajları için yerel yönetimler, seyahat bloggerlarını veya instgramda seyahat deneyimlerini fotoğraflayan

fenomenleri kentlerine davet etmektedir. Mevcut seyahat bloglarında Hakkâri nasıl betimlenmiş, terör algısı yeniden üretilmiş mi? Destinasyon çekiciliğini sağlayacak unsurlara yer verilmiş mi? Sorularına cevap aranmıştır.

Araştırmanın yöntemi netnografidir. Robert Kozinets (2010) tarafından literatüre kazandırılan netnografi, internet etnografisidir. Netnografi de etnografi gibidir fakat doğal ve katılımcı gözlemlerle insan davranışlarını ve altında yatan nedenleri değil, internette oluşturulan tüm içeriği bağlamsal kodlarıyla birlikte yorumlar. İçerik olarak sadece yazı değildir. Bu bağlamda internette oluşturulan video, fotoğraf, sembol vb. tüm unsurlardır. Bu unsurlar; kültürel bağlamları, dilsel özellikleriyle ele alınır. Örneklem dahilindeki seyahat blogları netnografik yöntemle incelenecektir. Örneklem dahil olan seyahat bloglarını belirlemek için arama motoruna “Hakkâri’de gezilecek yerler” anahtar kelimesi yazılmış. İlk 10 sayfada çıkan gösterimlerden sadece bloggerlar tarafından yazılan internet siteleri araştırmaya dahil edilmiştir. Turizm firmaları, gazete haberleri, bilet satış sitelerinin içerikleri kapsam dışında tutulmuştur. Bu çerçevede analize aşağıdaki siteler dahil edilmiştir.

- ✓ <https://www.gezilesiyer.com/hakkaride-gezip-gorulecek-yerler.html>
- ✓ <http://gezilecekyerler.com/hakkari-ilimizde-gezilmesi-gereken-10-yer/>
- ✓ <http://beyefendigibi.com/hakkari-gezilecek-yerler/>
- ✓ <https://www.nesimeshur.net/hakkarinin-neyi-meshur-427.html>
- ✓ <https://ankarasehri.blogspot.com/2014/11/hakkaride-gezilecek-yerler.html>

Bulgular ve Yorum

Çalışma kapsamında internet siteleri incelenmiş; seyahat bloglarının içeriğine tematik analiz yapılmış, konunun ayrıntısına ilişkin veriler de siteden alınan örneklerle açıklanmıştır. Hakkâri’ye ilişkin blog aramaları yapılmış, seyahat blogu tanımını tam olarak karşılayan bir

blog bulunmuştur. Diğer bloglar seyahat rehberi şeklinde olmasına rağmen içerikleri incelenmiştir. Bu da göstermektedir ki, seyahat bloggerlarının tercih ettiği bir destinasyon değil ve de şehrin turizmine, tanıtımına katkı sağlayacak çok az içerik yer almaktadır. Tablolarda bloglar için harflendirme yapılmıştır. Hangi harfin hangi blogu temsil ettiği aşağıdaki gibidir:

- A. <https://www.gezilesiyer.com/hakkaride-gezip-gorulecek-yerler.html>
- B. <http://gezilecekyerler.com/hakkari-ilmizde-gezilmesi-gereken-10-yer/>
- C. <http://beyefendigibi.com/hakkari-gezilecek-yerler/>
- D. <https://www.nesimeshur.net/hakkarinin-neyi-meshur-427.html>
- E. <https://ankarasehri.blogspot.com/2014/11/hakkaride-gezilecek-yerler.html>

Tablo 1: Blogların içerdikleri bilgiler

Blog adı	A	B	C	D	E
Coğrafi /beşeri tanıtım	+	+	+	+	-
Ulaşım bilgisi	-	+	-	-	-
Konaklama Bilgisi	-	+	-	-	-
Tarihi	-	+	+	+	-
Okuyucu yorum	+	+	-	-	-
Gastronomik öneriler	-	+	-	+	-
Misafirperverlik	-	+	+	-	-
Terör algısı	-	+	+	-	-

Blogların içerikleri incelendiğinde; biri dışında hepsinde Hakkâri'nin coğrafi konumu, yüzölçümü ve nüfusu, idari yapısı gibi bilgiler yer almaktadır. Blogların sadece birinde ulaşım olanaklarına dair bilgi yer almaktadır. Karayolu, havayolu ve çevre illere uzaklığına ilişkin bilgiler yer almaktadır. Fakat sefer sayıları, şehir içinde toplu ulaşım, otogarın yeri gibi bilgiler bulunmamaktadır. Konaklama bilgisi de bir blog dışında hiçbir blogda yer almamaktadır. Konaklama

alternatiflerine değinilmemesi diğer deyişle bulunmaması turizm potansiyelinin gelişmesi önündeki engellerden bir tanesidir. Üç blogta Hakkâri'nin tarihine değinilmiştir. Üçündeki bilgiler de Valilik tarafından yayınlanan Hakkâri'yi tanıtan kitaptan derlenmiş bilgiler olduğu görülmektedir. Okuyucu yorumları kısmı hepsinde bulunmakta sadece 2 tane blogta etkileşim görülmektedir.

Blogların gastronomik öneriler konusunda da eksikliği bulunmaktadır. Sadece 2 blogta Hakkâri yemek kültürüne ilişkin bilgi yer almaktadır. Yer alan yemekler sadece isimleri bulunmakta, bir fotoğrafı ya da tarifine ya da Hakkâri'de bunun hangi lokasyonda yeneceğine ilişkin bilgi içermemektedir.

Misafirperverlik olgusuna iki blogta değinilmiş ikisinde de halkın çok misafirperver olduğunu vurgulanmıştır..

Halkın misafirperverliği özellikle buraya gelen yabancılara çok saygı gösterip onları misafir ederler. Hatta bir laf vardır. Hakkâri'ye kimse gitmek istemez. Giden de gelmek istemez diye. Evet gerçekten Harika bir ilimizdir ve de halk kötü davranmanın aksine olabildiğince meraklı ve konukseverdi. Çay içirmeden yemek yedirmeden bırakmadılar valla. Sivile karşı olabildiğine yardımseverler, iyi niyetliler. Soru sormayı, konuşmayı çok seviyorlar şeklinde ifade edilmiştir.

Terör algısı ise 2 blogta yer almaktadır. Diğerlerinde bu konuya ilişkin hiçbir gönderme bulunmamaktadır. Birinde bu vurgu *Hakkâri ilimiz pek gelişmemiş olabilir. Fakat burası haberlerde izlediğiniz gibi kötü bir yer değildir* şeklinde diğerinde de *Hakkâri Güvenli mi?* başlığı adı altında irdelenmiştir. Yazının içeriğine bakıldığında aslında terör korkusunun yeniden üretildiği görülmektedir.

Yüksekova'da 5-6 genç polisle kahvede oturup çay içmiştik. İnanılmaz iyi insanlardı. Otururken bir ara ürktüm ama dediğim gibi şehir merkezinde ciddi bir güvenlik tehdidi yok. Şehir merkezinin dışındaki bölgelere gidecekseniz, jandarmadan polisten izin ve bilgi alıp gidin yine de. Bir de yollarda çok fazla çevirme var. Yer yer can sıkıcı olsa da elzem bir durum. Hem terör hem de kaçakçılık yüzünden. İki ilçe arası 3 çevirme bile olabiliyor. Baştan aşağı sizi

arayabiliyor askerler. Vakit kaybı dışında sıkıntılı bir durum yok. Hatta güven veriyor insana. Yani kafanızda ben Hakkâri'ye gütsem, Hakkâri gezisi yapsam sıkıntı olur mu diye bir soru varsa dert etmeyin. Sivile karşı bir sıkıntı olacağını sanmıyorum. Önyarguları yıkıp Hakkâri'ye gidin. Mümkünse baharda yapın bu geziyi.

Tablo 2: Destinasyonu çekiciliğine sahip yerler

Tanıtilen yerler	A	B	C	D	E
Kayak merkezi	+	+	-	+	-
Peri bacaları	+	+	-	-	-
Mergan vadisi	+	+	-	+	-
Ore şelalesi	+	+	-	+	-
Durankaya Yaylası	+	+	-	+	-
Cilo bozları	+	+	-	+	-
Taşköprü	+	+	-	+	+
Cennet Cehennem Vadisi	+	+	-	+	-
Meydan Medresesi	+	+	-	+	+
Seyithan gölü	+	+	-	+	-
Kaya resimleri	-	+	-	-	+
Kelat sarayı	-	+	-	-	-
Bercelan yaylası	-	+	-	-	+
Zeynel bey medresesi	-	+	-	-	-
Kayme sarayı	-	-	-	+	+

Yukarıda belirtilen destinasyonlar; incelenen internet sitelerinde yer alan yerlerdir. Hakkâri'nin turizm potansiyeline ilişkin olarak ekoturizm, doğa turizmi için uygundur. Yukarıda belirtilen destinasyonların doğal güzellik ağırlıkta olması bu potansiyeli göstermektedir. Blogların biri dışında hemen hemen hepsinde rehber şeklinde bu destinasyonlar belirtilmiştir. Fakat gidip, görülüp, fotoğraflanıp ya da videoya çekilmemiştir. Tüm fotoğraflar aynıdır. Aynı depo fotoğrafların kullanıldığı görülmüştür.

Tablo 3: Sitelerin sosyal etkileşimi

Etkileşimin niteliği	A	B	C	D	E
Ek bilgi sunma	-	+	-	-	-
Memnuniyet/teşekkür	+	+	+	-	-

Bloglarda etkileşim “yorum” bölümüyle olmaktadır. İncelenen beş blogun sadece üçünde yoruma rastlanmıştır. Yorumların niteliğine bakıldığında; sonraki okuyuculara yönelik destinasyon önerilerinin yer aldığı ek bilgilerin sunulduğu görülmüştür. Diğer yorumlar ise; Hakkâri’ye yönelik bilgi alınacak internet bilgi kaynaklarının azlığına vurgu yaparak ayrıntılı bilgi sunduğu için teşekkürleri içermektedir.

Tablo 4: Yansıtılan olumsuzlukların niteliği

Yansıtılan olumsuzluklar	A	B	C	D	E
Ulaşım güçlüğü	-	+	+	-	-
Konaklama yetersizliği	-	+	-	-	-
Güvenlik kaygısı/ terör	-	+	+	-	-
Turizm yetersizlikler	-	+	-	-	-
Beşeri faktörler	-	-	+	-	-
Uyarı/ikaz	-	+	+	-	-

Bloglardaki olumsuz eleştiriler genellikle eksikliklere vurguları içermektedir. Gastronomi açısından büyük potansiyel taşımaya rağmen bu yönde bilgiye bloglarda raslanmamıştır. Sadece birinde “Yeme İçme” başlığı açılmış ve yemeklerin adları sıralanmıştır.

Hakkâri ilimizin mutfağı çok zengindir. Burada hakkari iline özgü birçok yemek bulunmaktadır. Buraya yolunuz düşerse bu yemeklerden tatmadan geri dönmeyin. Hakkâri ilimizde bulunan yöresel yemekler şunlardır. Doğaba, Cimiğ, Hekeun, Sengeser, Çorti Aşı, Aside Tatlısı, Doleme, Gulul, Kepaye ve Keledoş.

Blog yazarı tadıp deneyimlerini aktarmamıştır. Bir blog dışındaki tüm yazıların Hakkâri Valiliği tarafından 2010 yılında hazırlanan ve her yönüyle Hakkâri’yi anlatan kitaptan alındığı görülmektedir.

Deneyim içeren tek bir yazı bulunmaktadır. Bu deneyim içeren yazı destinasyon çekiciliklerine değil, kişilerin adlarına yönelik bir yazı yazmıştır. Kentin terörle anılmasının bu şehre gidilmesinin önünde bir engel mi, yaşanacak handikaplar neler buna değinilmiştir.

*Muhtemelen Hakkâri ÷lkemizin en az ziyaret edilen yeri. Sebebi malum. Aslında o kadar güzel bi şehir ki çok turistik olabilirmiş. Yine malum sebeplerden olamamış. Bahar aylarında gidenler Türkiye'nin İsviçresi diyorlar. Dağlar gerçekten çok heybetli. Türkiye'nin en büyük ikinci dağ kütlesi burada. Cilo. Ben Eylül ayında gittim. Dağlar çıplaktı ama yeşillendi mi güzelliğini tahmin edebiliyorum. Bu yüzden, belki bir kez de bahar aylarında giderim. Şimdi gelin size **Hakkâri gezilecek yerler** yazısı yazayım. Biraz tarihinden, biraz insanlarından, biraz da güvenlik durumundan bahsedeyim. İnternette kaynak az. Bu yüzden olabildiğince açıklayıcı yazacağım. Gitmeyi düşünüyorsanız işinizi görür.*

Sonuç

İletişim ve bilgi teknolojilerinin gelişmesi kişilerin bilgi kaynaklarının da çeşitlenmesine neden olmuştur. Günümüzde özellikle seyahat edecek kişiler, gidecekleri yerler hakkında sadece bilgi almak istemekte daha önce orayı ziyaret etmiş kişilerin de deneyimlerini de öğrenmek istemektedir. Bu deneyimlerin aktarıldığı yer olarak bloglar birçok kişi tarafından başvuru kaynağı olarak kullanılmaktadır. Yerel yönetimler, girişimciler, turizmciler, internet forumları, bloglar ve sosyal medya yoluyla yayılan söylentileri önemli geri bildirim mekanizmaları olarak değerlendirmelidir.

Kullanıcılar açısından güvenilir gör÷len bu paylaşımlar, seyahat kararı verme aşamasındakiler için yönlendirici bir işlev üstlenmektedir. Birer geri bildirim mekanizması olduğu için turizm işletmeleri ve girişimcileri için de eksiklikleri görmek, turistin isteklerini tespit etmek konusunda yardımcı olabilecek platformlardır.

Hakkâri'yi merak eden, ortaya bir seyahat etme niyeti olan kişi şehre ilişkin bilgi almak istediğinde başvuru kaynağı olarak bloglara başvuracaktır. Bu çalışma göstermektedir ki, Hakkâri'yi ayrıntılı olarak betimleyen hiçbir kaynak bulunmamaktadır. Bilginin azlığı, varolan bilginin de yaptığı vurgular "sıkıntılı, herkesçe malum sorunlar" gibi kimi zaman örtük kimi zamanda direkt terör diyerek adına vurgu yapılan söylemlerle güvensiz yer algısı yeniden üretilmektedir.

Doğu Ekspresi ve Kars örneğinden yola çıkarak, sosyal medya yoluyla bir destinasyon çekici hale gelebilmektedir. Hakkâri de aynı şekilde doğa turizmi için barındırdığı potansiyel bakımından özellikle gençler arasında bir cazibe merkezi haline gelebilir. Göç almaması göç vermemesi dolayısıyla da mutfağı bozulmamış, bu açıdan da yöresel lezzetlerin gastronomik çekicilik anlamında sunulacak bir lokasyondur. Yerel kalkınmayı destekleme konusunda turizm en etkili araçlardan bir tanesidir. Bu bağlamda yapılması gereken işlerden biri sosyal medyada Hakkâri'nin daha fazla yer almasını sağlayacak girişimlerde bulunmak gerekmektedir. Bunun için seyahat bloggerları şehre davet edilip, destinasyon çekiciliği ortaya konabilir. Genellikle hep aynı fotoğraflarla şehir tanıtılmakta, fotoğrafçılardan oluşan bir tur düzenlenip bu konudaki çeşitlilik artırılabilir. Burada bir parantez açmakta fayda var. Hakkâri'de yaşayan Emin Noyan isimli bir dağcının internet sitesi ve de instgram hesabında da şehre ilişkin estetik değeri yüksek fotoğraflar paylaşılmaktadır.

Yöre turizminin en önemli engelleyicisi terör olaylarıdır. Terör olayları olumsuz bir Hakkâri imajı yaratmıştır. Kamuoyundaki bu olumsuz Hakkâri algısı yine turizm ile silinebilir. Bunun için en etkili mecra internet, bloglar ve sosyal medyadır. Yörenin kalkınması için turizm teşvik edilmeli, tanıtım çalışmalarıyla da hem doğal hem kültürel hem tarihi hem de gastronomik çekicilikleri ortaya konmalıdır. Kar kalitesi ve dağ yapısı olarak Alplerle yarışacak nitelikte olan Hakkâri'nin dağ ve kış turizmine yapılacak yatırımlar, şehri hem kalındıracak hem de gelişen turizmle kente ilişkin olumsuz imajı ortadan kaldırmada en etkili faaliyet olacaktır.

KAYNAKLAR

- Bruns, A. & Jacobs, J., "Introduction", A. Bruns & J. Jacobs (Der.), **Uses Of Blogs İçinde** (Ss. 1-8). New York: Peter Lang, 2006.
- Cankül, D, Ar, H., "Seyahat Bloglarında Yer Alan Destinasyon Rehberlerinde Yeme-İçme Önerileri: Turistler Gerçekten Etkileniyor Mu?." **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 19 (2), 65-82. Doi: 10.17494/Ogusbd.505785, 2018

- Erben, Ş. E., **Blogalan Kullanıcılarının Blogalan Deneyimlerine Ve Etkileşimlerine Yönelik Algısı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sbe., Eskişehir, 2014.
- Harman, S, Bağımsız Seyahat Eden Yerli Gezginlerin Seyahat Motivasyonları Üzerine Bir Araştırma, **Uluslararası Yönetim İktisat Ve İşletme Dergisi**, 10 (21), s.107-128, 2014.
- Kamacı, S, **Hakkâri İlinde Ekoturizm Olanaklarının Araştırılması**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2015.
- Kim, H., Xiang, Z., & Fesenmaier, D. R., “Use Of The Internet For Trip Planning: A Generational Analysis”, **Journal Of Travel & Tourism Marketing**, 32 (3), s. 276-289, 2015.
- Kozinets, R. V., “Netnography: The Marketer’s Secret Ingredient”, **Mit Technology Review**, 2010.
- Munar, A. M. & Jacobsen, J. Kr. S, Trust And Involvement İn Tourism Social Media And Web-Based Travel Information Sources”, **Scandinavian Journal Of Hospitality And Tourism**, 13 (1), 1-19. [Http://Dx.Doi.Org/10.1080/15022250.2013.764511](http://dx.doi.org/10.1080/15022250.2013.764511), 2013.
- Ordu, A., **Genel Olarak Terör Eylemlerinin Turizme Etkisi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Katip Çelebi Üniversitesi Sbe, İzmir, 2018
- Polat Sağlam, B., **Seyahat Bloglarında Benlik Sunumları**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İletişim Bilimleri Anabilim Dalı Kültürel Çalışmalar Ve Medya Yüksek Lisans Programı, Ankara, 2016.
- Swarbrooke, J., & Horner, S, **Consumer Behaviour in Tourism**, Routledge, 2007.
- Şahin, G., & Kahraman, M., “Hakkâri’nin Turizme Yönelik Potansiyelleri Hakkında Bir Değerlendirme”, **Coğrafya Dergisi/Journal Of Geography**, (34), s. 1-21.
- Şener, Y., **Terör Ve Turizm İlişkisi: Türkiye Üzerine Yansımalar**, Yüksek Lisans Tezi, Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Turizm Ve Otel İşletmeciliği Anabilim Dalı, Düzce, 2012.
- TÜRSAB., **Çözüm Süreci Ve Bölgesel Turizm Rapor**, 2014.

Xiang, Z., & Gretzel, U., “Role Of Social Media İn Online Travel Information Search”, **Tourism Management**, (131), 179–188, 2010.

Yücel, C , **Dünyada Kar Turizmi Ve Türkiye**, Türsab Ar-Ge Departmanı Yayınları, Aralık Sayısı, S 4, 2005.

MİTSEL BİR ŞEHİR HAKKÂRİ: BATI'DAN GİDENLERİN GÖZÜNDEN ŞEHİR, İNSAN VE GÜNDELİK YAŞAM

Gülcan SEÇKİN*

ÖZET

Bu çalışmada, Doğu Anadolu'nun en uzak sınır şehirlerinden biri olan İran ve Irak sınırının kesiştiği noktada keskin dağlar, vadiler arasına kurulmuş olan Hakkâri üzerine bugüne kadar zorlu koşulları üzerine oluşmuş izlenimler, yerleşikleşmiş, öne çıkmış yargılar ve duygular, orda olmaya ve yaşamaya ilişkin ön kabullerin tanımlanmasından yola çıkılmıştır. Pek çok uygarlığın, dini ve etnik topluluğun yaşamış olduğu sosyal ve insani bilimler için derin bir araştırma alanı olan bölgede, mevcut zamandan kesit alınarak, dışardan/Batı'dan bu şehire görevli gelmiş, hâlen bu şehirde yaşayan kamu görevlilerinin gözünden gelmeden önceki izlenimleri ve sonra şehirde yaşamakla biçimlenen izlenimleri, yaşantıları derinlemesine görüşmelerle (deep interview) kayıtlanmıştır. Bu sadece bir gündelik yaşam incelemesi değildir. Kendi nesnesine içkin özelliklerin görece ortaya çıktığı, sınırlı bir çalışmadır. Biçimlenmiş referans çerçeveleri ile gelen ve geri dönmek üzere bu şehirde yaşayanların algılamaları ve bu kavrayışlar kanalıyla bu şehrin mitik tanımlanmalarının kavranılması da amaçlanmıştır. Daha önce kente günlük görevlerle gitmiş olmakla ve edinilen ilk izlenimlerle bu çalışmanın yapılması fikri oluşmuştur. Hakkâri Üniversitesi'nden iletişim içinde olunan meslektaşlardan bu çalışmada, sözlü kaynaklara ulaşma konusunda yardım alınmıştır. Belli başlı kamu gö-

* Prof.Dr., Ankara HBV Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Radyo-Televizyon ve Sinema Bölümü. E-posta: gulcan.seckin@hbv.edu.tr, gcansn@gmail.com

rev alanları arasında öne çıkan sağlık ve eğitim kurumlarında ve kolluk gücünde görev yapan kamu görevlileri ile görüşmeler yapılmıştır. Kentin sosyal yapısına ilişkin pek çok özelliği “Batı”dan gelenlerin perspektifinden, belirli ölçüde izlenilmiştir. Yerleşik insanların “dağların başkenti” ya da “dağların şehri” olarak da andığı gelişme yolundaki şehirin, en belirgin özelliği vurgulanmıştır: Toplumsal, kültürel iklime ilişkin deneyimlerini, farklı kurumsal kimlikleri ile de anlatan kamu görevlilerinin gözlemlerinin, yorumlamalarının odak noktası, “Batı”daki şehirlere en büyük farkı, geleneksel, toplumsal değer olarak da gösterilen bir olgu, “insani ilişkiler iletişimi”dir.

Anahtar Kelimeler: Hakkâri, Söylem/Mit, Şark Görevi, Gündelik Yaşam, Görüşme, Hakkâri’de Eğlence, Kültür, Sosyal Yaşam.

A MYTHICAL CITY HAKKARI: THE CITY, PEOPLE AND EVERYDAY LIFE

ABSTRACT

In this study, the opinions and feelings settled on Hakkâri, one of the most remote cities in the east, were examined and the concerns, perspectives and experiences of public officials living in this city were investigated. Many features of the social structure of the city have been observed to a certain extent from the perspective of those coming from the “West”. The most distinctive feature of the city, which is also known as the “capital of the mountains” or “the city of the mountains”, is emphasized: The focus of the observations and interpretations of the public officials, who also describe their experiences about social and cultural climate, with their different corporate identities, The biggest difference is a “human relations communication”, which is also shown as a traditional social value. The common emphasis of the interviewees, their fears and prejudices they have had while coming from the West have been broken. Reng-i Hakkâri Art Club, which is increasingly remembered by sports, art and nature, Kurdish and Turkish folk dances, theater events, and cultural values of the region, and performing in many cities, snow festivals, urbanization steps, transportation and the strengthening of communication opportunities positively affects the interest in living in the region and the visit of the region.

Key Words: Hakkâri, Said/Myth, Oriental Duty, Everday Life, Entertainment in Hakkâri, Culture, Social Life.

Giriş:

Hakkâri, Türkiye'nin "güney ve doğu ucunu buluşturan", en uzak, erişilmesi, ulaşılması güç, dik duvarlara dönüşen vadiler ve dağlarla çevrili zorlu coğrafi konumuyla, doğası, tarihi, kültürel zenginlikleri, tarihi-toplumsal koşulları, geçirdiği zorlu süreçleriyle konu edilen; ilçeleri, köyleri ile genişleyen büyüleyici, gizemli ve zamanın görece ağır aktığı gelişme uğraşında bir küçük şehir. Bu sınır ilinin büyük ilçeleri Şemdinli, Çukurca, Yüksekova yakın yıllara kadar terör olayları ile haberlere konu olmuş ve güvenli yaşam alanları olma sorunları yaşamış olsalar da Hakkâri merkez, ilçelerinden apayrı bir görünümde tanımlanmıştır. 2015'e kadar şehirde gündelik hayatı zaman zaman yavaşlatan sokak olayları da sona ermiş, daha çok şehirleşme sorunları, konut sıkıntısı, alt yapı, hava kirliliği, ulaşım, iletişim, ağır işsizlik gibi sorunlar öne çıkmıştır. Şehir yüzünü bu sorunlara dönerken, giderek bu geniş coğrafyada, dağlar arasındaki bu zorlu bölgeye ve özellikle bu küçük şehire ilişkin doğal dokusunun görülmesi yönünde olduğu kadar, görevle gelinip uzun süre yaşanması konusunda da ilgi, övgü dolu yaklaşımların yaygın olarak ortaya konulduğu görülmektedir. Kamu görevlilerinin yerin sakini olarak deneyimledikleri yaşama pratikleri, geçmiş yaşamssal kaygılı yaklaşımların çok uzağında ifade edilmektedir. Bölgeye ve ile ilişkin tarihi, coğrafi, maddi ve maddi olmayan kültürüne ilişkin, doğal örtüsüne ilişkin akademik çalışmalar mevcut olmakla birlikte doğrudan mevcut gündelik yaşamına ilişkin akademik çalışmalarla karşılaşmamıştır. Bu sınırlı alan çalışmasını gerçekleştirirken, şehire ilişkin duygu, düşünce, biliş biçimlerini yaşantılarını aktaran yeni medya kullanıcılarının yöneldiği sayfalarda da ön araştırma yapılmıştır. Hakkında sayfalar dolusu olumlu giriş yapılan çok özel şehirlerden biri olarak öne çıktığı görülmüştür.¹

¹ Yeni medyanın en eski sözlüklerinin biri olan **ekşi sözlükte**, yirmi beş sayfa giriş yapıldığı, bir kaç hariç hemen tümüyle ilgi ve sevgiyle konu edilen bir yer olarak tanımlandığı görülmektedir (<https://eksisozluk.com/hakkari--84572?p=25>) .

Yeni medyanın en popüler bir sözlüğünde, “zorunlu hizmet kurâmı çektiğimde, ‘Hakkâri, daha ötesi yok gâri’, şeklinde bana moral verilmesine neden olmuş, görülmesi gereken yer” (3.9.2001)², diye yorumlanmıştır. Bu şehir için sözlükte başlık açılmış ve 27 sayfa yorum, görüş ve gözlemler (entry) yazılmış, ilçeleri için de ayrıca sayfalar açılmış ve çok sayıda giriş yazılmıştır. 27.05.2007 tarihli bir yorum yazarı bu şehire sevgisini anlatmıştır:

Hayal kırıklığının başkenti tabirine rağmen, 6 yaşına kadar yaşadığım bu şehirle ilgili hep umut ve mutluluk baki kalacaktır. Yaşanılan terör anıları, 1 gün sonra gelen gazeteler, çocukça Zap suyu korkularım zerre kadar bilinçaltında iz bırakmamış, her haritaya bakışında “bir gün tekrar gideceğim, imkanım olursa insanlarına hakkettiklerini vermek için elimden geleni, kendi payıma düşeni yapacağım” dedirten kendi halinde, kendi gururunda şehir. İnsanların Doğu’dan bahsederken yüzlerindeki korkuyu gülümsemeyle karşılamamı sağlamış yer. Bir Eskişehirli olarak vatani hatlarla ayırma budalılığına düşme ihtimalimin yok olmasını sağlamış, yurdun her sathının özlenebileceğini, seni özleyebileceğini, sevebileceğini, seni sevebileceğini göstermiştir. Vizontele filminde dediği gibi oraya güzel şeyler de gelirdi, ama hiçbiri uzun kalmazdı. Özlem, yaşama biçimine dönüşmüştür bu yüzden, ve bu yüzden özlemek, güzeldir Hakkâri’de... (skutluay, 27.05.2007)³.

Yeni medyanın sözlükten alıntılanan yorumlarında, farklı perspektiflerden yazılmış yorumların ortaya konulduğu görülmektedir. “Duvarları dağdan, yüreği insandan bir şehir” (4.8..2005)⁴. “Anadolu’nun en irak illerinden”, / “her şeyin yavaşladığı, bir şehir”, / “en uzak şehir”, / “korkulan şehir”, “şehit verdiğimiz yer”, / “garip, bir köşede unutulmuş kalmış duygusu veren şehir”, “onurlu insanların yaşadığı güzîde bir şehir”, “kaçakçılara sahip şehir”, “hüzünlü şehir”, “insanları, dağları ve düğünleri muhteşem şehir”, “Bir Kör Tahir masalının anlatıldığı şehir”, “yıllardır teröre boyun eğmemiş, direnmiş,

² <https://eksisozluk.com/entry/626487> (E.T. 14, 05, 2019).

³ <https://eksisozluk.com/hakkari--84572> (E.T. 14, 05, 2019).

⁴ <https://eksisozluk.com/hakkari--84572?p=2> (E.T. 14.05.2019).

Türkiye'nin en şerefli, kahraman illerinden bir tanesi"/," deli gibi akan Zap kıyısında, uçurumlar ve kışın kar-buz eşliğinde ortalama 3.5 saat devam eden bi yolculuk" (2.10.2008)", "dağlarında trekking yapıldığını, çok yıldızlı otellerin açıldığını, halkının adam gibi yaşayıp askerin turizm jandarması hizmeti verdiğini hayal ettiğim şehir" (13.12.2009)⁵. "Nüfusun %99'u Kürt olan şehir", "görmek istediğim birkaç şehirden biri, belki de ulaşılmaz olduğunu, buradakilerin orada eksik olduğunu sanıyor olmam beni kendisine çekiyor" (14.08.2012)/, "gizemli şehir"/, 11. 2012'de, "kapalı kepenk, biber gazı"/, "Yüksekova ilçesi kadar gelişmemiş, fazla konut olmayan, kiraları pahalı, ulaşımı zor, kaçak çay, kaçak sigarası ucuz şehir" (11.2013). "İnsanlarının, sadece yaşlılarına değil, tüm diğer akrabalarına da baktıkları şehir". "Ne tarım, ne hayvancılık yapılabiliyor, tek yol kaçakçılık". "Halkı yabancılara karşı her zaman naziktir ve bu nezaket mahcub edici düzeydedir" (17.7.2016)⁶. "Susuzluk sorunu, çarpık kentleşme, çamur" (3.2009). "Üç yıldır burdayım, ve mutluyum bu minik şehirde" (3.2009). "Sümbül dağı, Berçelan, Gevaruk yaylasında kaya resimleri, vd." "Hakkâri'ye ağlayarak gelinir, ağlayarak da gidilir" (10.2008).

Öğretmen, memur, öğrenci, doktor, asker..., tüm gelenlerin durmadığı şehir. Üç yıl kalıp gidiyorlar. Gideceklerini bile bile, bu insanlarla sıkı dostluklar kuranların şehridir, Hakkâri. Vizontele Tuğba filminde, Tuğba, deli Emin'e "yazarım sana", der. "Yazma, o zaman bekliyor insan.

Buradan tayini çıkıp giden neredeyse tüm dostlar hep arayacaklarını söyleyerek gittiler. Ama aramadılar. Biz de beklemedik" (23.8.2017)⁷.

Yorumlar arasında politik tartışmalar ve güvenlik konularına da yer ayrılmıştır. Şehire dönüşmeye çalışan bu şehire, uzaklığı, gidilebilecek en uzak, en sarp coğrafya olarak tanımlanması, ulaşım güçlüğü kadar zorlu yaşam koşulları, az kalkınmışlığı, toplumsal, kültürel ya-

⁵ <https://eksisozluk.com/hakkari--84572?p=5>

⁶ <https://eksisozluk.com/hakkari--84572?p=22>

⁷ <https://eksisozluk.com/hakkari--84572?p=23>

pının az bilinmesi gibi olguların yanında, güvenli bir bölge olma konusunda çeşitli dönemlerde, daha çok ilçelerinde yaşanan olumsuzluklar nedeniyle kaygıyla bakılmıştır. Buna karşın il olması nedeniyle çok sayıda kamu görevlisinin uzun yıllar görev yaptığı, sonunda “küçük, puslu, sınır bekçisi ilimiz, herkesin görmesi gereken yerler”, diyerek ayrıldığı, dağlarıyla, zorlu koşullarıyla tanınan, gelişme halinde, şehir olma yolunda bir şehir, diye de, tanımlanabilir.⁸

⁸ “..Hakkâri idari yapı yönünden; Merkez, 3 ilçe (Yüksekova, Şemdinli, Çukurca), 4 belde, 136 köy, 377 mezradan oluşmaktadır. Anadolu, Mezopotamya ve İran üçgeninde yer alması, coğrafi konumu ve yapısı sebebiyle tarihte birçok topluluğa vatan olmuştur. Hakkâri, Med, Pers, Selevkos, Abbasi, Selçuklu, Moğol, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Osmanlı hâkimiyetini görmüştür. Birinci Dünya Savaşı sonrasında 1915'te Rusların işgaline uğrayan Hakkâri 1918 yılında işgalden kurtarılarak özgürlüğüne kavuşmuştur. 1933 yılında Van iline bağlı olan Hakkâri, 1936 yılında il statüsü kazanmıştır. Hakkâri ilinin Doğu Anadolu Bölgesi yerleşme tarihi açısından köklü geçmiş ve geçmişten gelen birikimiyle, tarihin her döneminde ön plana çıkmış ve bir şekilde ticarete konu olmuştur. İlin coğrafi olarak dağlık olması ekonomik çeşitliliği azaltsa da, belli sektörleri ön plana çıkarmıştır. Tarım arazilerinin azlığı ve dağlık araziler dolayısıyla hayvancılık bölgenin temel ekonomik dinamiği haline gelmiştir. Geniş çayır-meraları ve yüksek yaylaları ile hayvancılık yapmaya oldukça elverişlidir. İlin arazi yapısı engebeli olup dar bir alan içinde topoğrafik farklılıkları nedeni ile arıcılık sezonu diğer illere göre daha uzun sürmektedir. Bitki örtüsü bakımından zengin bir flora ve fauna sahip olması, bitkilerin değişik zamanlarda çiçek açması, arıcılık sezonunun uzun sürmesi ve yöreye has çiçeklerin bolluğu sayesinde arıcılık ekonomik yaşamda önemli bir unsurdur. Bunun dışında, su ürünleri yetiştiriciliği gibi üretim faaliyetleri de bulunmaktadır. Yeryüzü şekillerinin yaklaşık %88'ini dağların oluşturduğu Hakkâri'nin kullanılan toplam tarım arazisinin %74,8'i sulanabilmektedir. Coğrafi şartlar sebebiyle ekonomik sektörler çok çeşitlenememiş, bazı dönemlerde ise kesintiye uğramıştır. Genelde tarım ve hayvancılıkla uğraşan halkın, güvenlik sorunları sebebiyle şehir merkezlerine göç etmesiyle sorunlar baş göstermiş, sosyolojik doku bozulmuş, bir yandan tarım ve hayvancılık önemli ölçüde gerilemiş ve bunların sonucu olarak işsizlik sorunu önemli ölçüde artmıştır.

Hakkâri'nin Irak ve İran olmak üzere iki farklı ülkeye komşu olması, bölgenin önemli illerinden biri olmasını sağlamıştır. Bu ülkelere komşu olması özellikle dış ticaret bağlamında çok önemli bir avantaj sağlasa da, ilin son yıllarda terör sorunu ile anılması, ve her geçen gün büyüyen ekonomik problemleri ve teşvik sisteminden kaynaklanan sorunlar ile yeterli düzeyde yatırım yapılamaması, özellikle işsizliğin artmasına yol açmış, tarım, sanayi ve ticareti de durma noktasına getirmiştir. Bu bağlamda ekonominin yeniden canlandırılması için; teşvik sisteminde doğu illerinden farklı bir konumda değerlendirilmesi, ulaşım ağlarının genişletilmesi ve yenilenmesi, 2008 yılında kurulan üniversitenin daha aktif hale gelmesi, zengin doğal kaynakların değerlendirilmesi ve dış ticaretin artırılması için sınır kapılarının aktif hale getirilmesi, sürdürülebilir

Kamu Görevlilerinin Şehire İlişkin Deneyimleri ve Değerlendirmeleri: Bir Alan Çalışması

Hakkâri merkezde, görevlendirmeye Batı bölgelerinden gelen yoğun bir devlet memuru kesim yaşamaktadır. Burda görev yapan, eğitim, sağlık ve güvenlik kurumlarında çalışan kamu görevlilerinden oluşan on kişiyle sınırlı tutulan (bir süre sonra tekrarlanabilir ve daha da genişletilebilir) bir alan çalışması yapılmıştır (Aralık-Şubat 2019). Derinlemesine görüşmeler yapılmış şehire geliş süreçleri, ilk düşünceleri, yaşam koşulları, şehirle, yerel halkla iletişimleri, gündelik yaşamları, ulaşım, iletişim, eğlence, sosyal aktiviteleri ve bütün bunlarla birlikte sonunda deneyim ve değerlendirmeleri, nedenleriyle sorulmuştur. Hakkâri Üniversitesi'nde on yıldır eşiyile birlikte görev yapan, el sanatları çalışan doktor öğretim görevlisi; yedi yıldır şehirde yaşayan ve güzel sanatlar alanında yüksek lisans ve doktora yapan bir kadın araştırma görevlisi; eşi Hakkârili bir esnaf olan, kendisi Samsunlu, yedi yıldır şehirde çalışan Yüksekova Meslek Yüksek Okulu'nda görevli bir kadın öğretim görevlisi; tayinle geldiği şehirde dört yıldır görev yapan Kütahyalı bir askeri personel ve Ordu-Ünyeli olup bir ortaokulda İngilizce öğretmeni olarak çalışan eşi; iki yılı Yüksekova'da olmak üzere burada dört yıldır jandarma olarak görev yapan (bir çocuklu) bir asker kamu görevlisi ve üniversite öğreniminin son yılını Hakkâri Üniversitesi'nde tamamlayan eşi; zorunlu görev süreleri boyunca Hakkâri'de görev yapan doktor bir çift; ve Hakkâri Üniversitesi, Eğitim Fakültesi'nde görev yapan bir öğretim görevlisi ile görüşmeler yapılmıştır. Hepsisi de büyük bir ilgi ve istekle sorulara cevap vermiş ve bu çalışmaya katılmışlardır.

Görüşmelerden ilki, şehirde yedi yıldır yaşayan, üniversitede güzel sanatlar alanında doktorasını tamamlamak üzere olan bir kadın araştırma görevlisi ile yapılmıştır. Şehirin de ötesinde, bölgenin, genel olarak, yıllar boyunca geleneksel medyada öne çıkan konu oluş, edilmiş düzlemlerinin de oluşturduğu geçmiş yaşamsal kaygılara gönderme

yaparken, son birkaç yılda görevli olarak gelenlerin, okumaya gelen öğrencilerin kaygılı görünmediğini, kaygıyla gelmediklerini, öncelikle de yaşamsal endişeler duymadıklarını vurgulamıştır. Şehirde güven içinde yaşanmaktadır. Kendi alanında daha çok ilerleyebilmek için metropollerdeki üniversitelerden birine gitmeyi hedeflediğini de belirtmiştir. Şehirde doktorların, zorunlu hizmet sürelerinin çok kısa olduğunu, günlerinin aşırı hasta ile yoğun geçtiğini ve bu çok kısa görev sürelerinde bölgeyi, şehiri, insanını, sorunlarını, ihtiyaçlarını çok tanıyamadan en çabuk onların ayrıldığını da bir gözlem olarak ifade etmiştir. Bu kısıtlı iletişim ve çalışma yoğun geçen kamu görevlerinin görece zorunluluğu yerine getirme düzeyinde geçtiği görülmektedir.

Üniversitede, el sanatları bölümünde on yıldır öğretim görevlisi olarak çalışan bir doktor öğretim görevlisi, eşiyile uzun süredir oturduğu bu şehiri, bir memurlar şehiri olarak tanımlamaktadır. Bu nedenle, memurların, öğrencilerin şehirin ekonomisine alış verişleriyle, konut kiralayarak nisbeten katkı yaptıklarını belirtmiştir. Tüm görüşmecilerin özellikle vurguladıkları bir olguyu vurgulamıştır. Ön yargılara da bir gönderme içermektedir. Şehirin yerli sakinleri Hakkâri-ler, Batı'dan gelenleri büyük bir sıcaklıkla, iyi niyetle, olağanüstü bir ilgi ve saygıyla karşılamakta, yaşamlarına karışmadıkları gibi, şaşkınlık içinde bırakan bir misafirperverlikle destek olmaktadır. “Şehire yeni gelmişseniz, öğretmen olsanız da olmasanız da size ‘hoş geldin hocam/hucam’, derler. Batudan gelen herkese, her iletişimde ‘hocam’, derler.” Halkın, eğitimcilere büyük saygı duyduğu vurgulanmaktadır.

Aşiretçiliğin azaldığını söyleyenler olduğu gibi, aşiretçiliğin hâlâ çok yoğun olduğunu söyleyen de olmuştur bu görüşmelerde. Çok önem verilen, insanları bir araya toplayan düğün, cenaze, taziye gibi törenler, toplumsal yapıda henüz çözülmemiş, çok güçlü gelenekler olarak sürdürülmektedir. Gelir dağılımına ilişkin tespitler de yeri geldikçe, çeşitli göstergeler üzerinden yapılmıştır. Varsıl bir il olmadığı belirtilirken, sosyo-ekonomik koşulları gündelik hayatın her görünümünden, örneğin, cenazelerin kaldırılış biçiminden bile anlamının

mümkün olduğu vurgulanmıştır. İlin, adeta köy görüntüsü son yıllarda görece azalmaya başlamıştır. 90'larda güvenlik nedeniyle köylerden yoğun göç alan şehirin, şehirleşme göstergelerinin az da olsa görülmeye başladığı belirtilmiştir. Üniversite kampüsünün devam eden inşası, doktor eksikliği olan hastane binası, film gösterimleri yapılan bir kültür merkezi, öte yandan doktor bakımından sıkıntı olmadığı belirtilen bir diş hastanesinin olması, yolların asfaltlanması, sokak lambalarıyla aydınlatılması, Çilek, Portakal isimli bir kaç marketin yanı sıra yaygın zincir marketlerin gelmesi (A101, Bim, Şok, vb.), birkaç canlı müzik mekânının işletilmesi gibi örnekler verilmiştir. Öte yandan gelir kaynaklarının zayıflığı karşısında kaçakçılığın özellikle bazı ilçelerde gelir getirici bir iş biçimi olarak devam ettiği de (çay, sigara, gıda, teknolojik ürünler, kozmetik, vb. ürünler..), görüşmeciler tarafından belirtilmiştir. Bir görüşmeci, üniversiteyi de kendi insanlarından çok Batı illerinden gelenlerin görev yaptığı, iş bulduğu yer gibi gören bir serzenişli bakışın da hissedildiğini belirtmiştir. Üniversiteye, giderek bölgenin gençlerinin tercih edip gelmeye başladığı da belirtilmiştir. Ancak gücü yeten, çocuğunu Batı'daki üniversitelerde okutmaktadır.

Bir başka görüşmeci, eşi Hakkârili olan ve yedi yıldır üniversitenin meslek yüksek okulunda görev yapan kadın öğretim görevlisi, ilk geliş sürecinde bölgenin terörle anılan imajından etkilense de gelmek istediğini ve burda olmaktan mutlu olduğunu, "yabancı gelin" diye sevildiğini, ve hızla uyum sağladığını, müziklerini, oyunlarını, halaylarını öğrendiğini belirtmiştir. Çok küçük olan şehir merkezinde, canlı müzik yapılan (ZZ bar, Kırık Çatal, gibi) bir iki mekânda gece müzik dinleyip, kendilerini sokaklarda son derece rahat ve güvende hissederek evlerine döndüklerini belirtmiştir. Tüm görüşmeciler aynı şeyi vurgulamıştır. Şehirin ilçelerinden terör olaylarının en yoğun yaşanmış olduğu Yüksekova'dan, orada görev yapmış olanlar, görece kaygı ile sözetmişlerdir. Buna karşılık, burda Hakkâri merkezde, şehirle içiçe yaşamının kolaylığına karşılık, ilçelerinde yaşamının uzun dönemler devlet memurları, özellikle kolluk gücünü temsil eden askeri personel için güçlüğü vurgulanmıştır. Şehire yedi yıl önce gelirken, mayın haberleri, çöp konteynerinde patlayan bomba, çocukların sokaklarda taş

atmaları, eylemleri, kepenklerin indirilmek durumunda kalınması, afişler, polis araçları tomaların su sıkması gibi çeşitli sıkıntularla karşılaşmış olsa da, kadın öğretim görevlisi isteyerek geldiğini, son yıllarda 2015'ten sonra bu manzaranın kalmadığını belirtmiştir. Şehir sakinlerinin burada “hendek terör olaylarına” izin vermediğini, önlem alınması için de çaba sarfettiklerini belirtmiştir. Kaygı duyanlar, şehir sakinleri bir süre Van'a, özellikle ilçelerinden de göçler yaşanmıştır. Van'da kiralar bu süreçte yükselmiştir.

Şehir esnafının ve tüm sakinlerinin saygılı, ilgili, misafirperver olduğu tüm görüşmecilerce en çok vurgulanan konu olmuştur. Çok fazla konut alanı olmadığı için ev kiralamak zor ve pahalı olsa da, hemen kalacak yer bulmak zor değildir, çünkü hiç tanimasalar da dışardan gelenleri evlerinde ağırlarlar. Geleneksel toplumsal değerlerini temsil eden konuk severliği sıklıkla vurgulanmıştır. “Şehire gelenler yer aradığında, öğretmen evi, karayolları misafirhanesi, polis evi, ordu evi, ümit otel, şenler otel, bazen bunların hepsi dolu olabilir, sınav zamanı, atama zamanı olabilir. Herhangi bir kişiye durumunuzu anlatmanız yeterlidir. Yokluk ve çok yoğun işsizlik içinde bile seve seve konuk ederler”.

Kredi kartı ile alışveriş ya da nakit alışverişte paranız yetmediğinde, esnaf, taksici, “ay başında ver”, der, “bu sefer bizden/benden olsun”, der. Veresiye alabilirsiniz. Bu gelenek devam etmektedir. Bütün bunlar, geleneksel değerlerin çözüldüğü Batı illerinden gelenler için sıradışı diye karşılanan durumlardır.

Doğasının sayısız olanaklar sunduğu bir coğrafya olarak tanımlanan Hakkâri'de gezi amaçlı yoğun sosyal faaliyetler, kayak, doğa safari, foto safari, kamp etkinlikleri, sanat, spor etkinlikleri yapılırken, şehrin önde gelenlerinin, öğretmenlerin, üniversitenin dağlara doğa yürüyüşleri yaptığı, kayak için turist kabilelerinin geldiği, bazı yerler yasaklı olsa da izin alınarak yoğun geziler düzenlendiği şehrin önemli özellikleri arasında sayılmaktadır. Hakkâri Üniversitesi'nden öğretim görevlileri, uçan (drone) kameralarla yörenin doğal güzelliklerini, kar festivallerini çekmekte ve bölgeyi tanıtmaya katkı sunmaktadır.

Bir diğer görüşmeci, eşi Hakkâri'de bir ortaokulda İngilizce öğretmeni olarak çalışan, bir askeri personel. 2015'de tayin olduğunu ve burada yaşamaktan kaygı duymadığını, diğer devlet memurları ile görüştükleri kadar, şehirin esnafıyla da, yerel sakinleriyle de sıcak bir iletişim yürüttüklerini, 'Batı'da artık rastlamadıkları bir yakınlık ve nezaket diliyle karşılaştıklarını belirtmektedir. İngilizce öğretmeni olan eş, "Doğu'da asker, polis sevilmaz" yargısıyla gelmiş, ilk zamanlar, eşimizin askeri personel olduğunu söylemekten endişe etmiştik", derken devlet memurlarının yaklaşımını görece ortaya koymaktadır: Büyük bir çoğunluğu asker, öğretmen, sağlıkçı, polis çiftler oluşturmaktadır. Ev sahibinin Hakkârili olduğunu belirten asker-öğretmen çift, ilk günler duydukları kaygıların geçtiğini, ev sahibinin "sen, benim kızsın" diyerek yakınlık gösterdiğini belirtmektedir. Şehirde gece, ya da gündüz kadınlar rahat dolaşabildiği gibi bir mekânda oturup gece geç saatlerde evine gidebilmektedir. Bunu Batı'da, iç bölgelerde yapmak çoğunlukla güçtür karşılaştırması yapılmaktadır. Öğretmen eş, evlere davet edildiklerini, ancak daha çok kendisinin öğrencilerinin ailelerini ziyaret ettiğini, olağanüstü bir misafirperverlikle ağırlandığını, "çocuklarımızı size emanet ediyoruz", yaklaşımı içinde olduklarını vurgulamaktadır. Ordulu olan İngilizce öğretmeni, bu sıcak iletişim sürecinde, "Karadenizliler, Kürtleri sevmez", diye biliyorduk, yargısının hatırlatıldığını da belirtmiştir. "Bir fincan kahve" projesi çerçevesinde öğrencilerinin evlerini ziyaret eden öğretmen, dil problemleri yaşamadıklarını, Kürtçe bilmediğini ancak Türkçe konuşanlarla aracısız konuşabildiğini, gereksinim olduğunda iki dili de konuşan öğrencilerinin tercümanlığıyla da ziyaretlerini gerçekleştirdiğini belirtmektedir. Ailelerin terörden çok yorulduklarını, çocuklarının kaçırıldığından ya da kaçırılma endişesi içinde olduklarından şikâyet ettiklerini de ifade etmiştir. Ayrıca şehir sakinlerinin, "buranın halkının görmezden geldiği gibi bir izlenimleri var". "Bizi neden ayırıyorlar", diye sorgulayan öğrenciler var". Öte yandan Milli Eğitim Bakanlığı'nın, öğretmenlerin pek çok eğitim ve sosyal etkinlik için faaliyette bulunduğu belirtilmiştir. Yaz okulları, en çok çocuklara yönelik artan etkinlikler,

ücretsiz açık-kapalı çocuk oyun parkları, halk oyunları faaliyetleri, basketbol, voleybol alanları, rafting yarışmaları, kayak kulübü, profesyonelce kayan öğrenciler, yeni açılan büyük spor tesisi, ısıtılmalı olimpik yüzme havuzu, halk eğitim merkezi. Çok sayıda doktoru olan diş kliniği, kadın doğumun hayati sorun olduğu bölgede Hakkâri devlet hastanesinin anne dostu sertifikası alması yaygın basında haber olmuştur. Tüm dallarda az sayıda doktor başına yüksek oranda hasta düştüğü de belirtilmiştir. Kadın doğum acili ve hastanesi kurulma projesi, yolların asfaltlanması, ışıklandırılması, trafik ışıklarının konulmasının bir şehir havasına bürünme adımlarıdır. İngilizce öğretmenliği bölümünde az sayıdaki öğrencinin Erasmus programı ile çok sayıda ülkeye gidebilme olanağı bulması gibi gelişmelere de işaret edilmiştir. Eğitim başarı sıralamasında kentin çok geride olması öğretmen görüşmelerinin üzüntüyle işaret ettiği bir noktadır. Ancak, öte yandan yeni gelen öğretmenlerin öğrenciyi salt okulda tutmak gibi bir yaklaşım yerine, giderek emek verilmesine dayalı öğrenci yetiştirmek hevesiyle geldiği de vurgulanmıştır. Kötü ekonomik koşullara da dikkat çekilmiştir. Yoksulluk, ağır işsizlik, güvenlik nedeniyle uzaklaşılan, tarım alanlarından çekilen iş gücünün biriktiği şehirde, güvenlikle ilgili olmadıkça, temel ihtiyaç maddelerine dönük kaçakçılığın halk tarafından, ekonomik koşulların bir yansıması ve sıradanlaşmış bir durum gibi görüldüğü belirtilmektedir.

Bir diğer görüşmeci çift, son sınıfı Hakkâri Üniversitesi'nde tamamlayan bir üniversite öğrencisi ve jandarma olarak görev yapan eşidir. İki yıl Hakkâri'nin en büyük ilçelerinden olan, ekonomisi ağırlıklı olarak kaçakçılığa dayalı olan Yüksekova'da çok ağır koşullarda görev yaptığını belirten asker görüşmeci, temel ihtiyaçları için dahi yerlerinden ayrılıp, çarşıya gidemediklerini, can güvenliği olmadığı için tedirginlik içinde yaşadıklarını ve ilçede yerel halkla iletişimlerinin önceleri mesafeli, çok kaygılı bir zeminde kurulduğunu belirtmiştir. Şehir içi operasyonlardan sonra özellikle, ilçenin yerel sakinleriyle daha normal iletişim zemini bulabildiklerini karşılıklı önyargıların görece azaldığını belirtmiştir. İlçelerde geçinme yolunun kaçakçılık ol-

ması, bir ekonomi biçimi haline gelmesi de bu iletişim zeminini olumsuz yönde belirlemektedir yorumunu yapmaktadır. Yüksekova'da hemen her şeyin kaçağı ile karşılaşabilirsiniz (gıdadan, kozmetik ürünlere, teknolojik ürünlere uzanan iğneden ipliğe en geniş bir yelpazede her şey. Telefon siparişlerini örnek vermiştir). Dolayısıyla kolluk güçlerine bakışın ilçelerde daha olumsuz bir boyutta olduğunu vurgulamıştır. Dışardan ev tutmanın hâlâ yasak olduğunu ve iki yılı yirmi yıl gibi yaşadığını, iki yıldır bulunduğu Hakkâri merkezde ise bu resmin tamamen farklı olduğunu, huzurlu, güvenli, çok sıcak bir insani ilişkiler iklimi bulduklarını belirtmiştir. Kaçakçılığın da burada çok düşük olduğunu belirtirken, devletin yatırımlarının çoğaldığını, insani iklimin Batı'daki şehirlerden daha iyi ve yaşanabilecek bir yer olduğunu belirtmiştir. Büyük bir konut sıkıntısı, pahalı kiralar ortak bir sıkıntı olarak sürmektedir. Fiziki koşullarına, şehrin sorunlarına işaret ederken en çok kışın kömür yakılması nedeniyle ciddi bir hava kirliliği ile anılabileceğini belirtmişlerdir. Ancak bahar ve yazda Artvin, Çamlı Hemşin iklimi gibi temiz bir hava hakimdir. Şehire aynı yerden, “Depin”den girilir ve yine aynı yerden çıkılır olmasını, tek ana caddesinin uzun kaldırım, ters lalelerle sıra sıra ışıklandırılmış Bulvar caddesinin “Mecburiyet caddesi” olarak adlandırılması tebessümle anlatılmıştır.

Hakkâri Üniversitesi'nden yine bir öğretim görevlisi on yıldır yaşadığı şehire, bölgeye ilişkin yakın gözlemlerini anlatmıştır. Yüksekova'nın geniş, uçsuz bucaksız düzlüklerinin sulak olduğunu, Çukurca'nın tarıma uygun olduğunu, öte yandan bazı köylerin kapalı olduğunu, açılanlara ise gençlerin dönmediğini belirtmiştir. Kuru tarım ve hayvancılık sınırlama konulan alanların dışında ancak yapılabilir. Yetiştirilen küçük baş hayvanları ise çokluk İran'dan gelen tüccarların toplu olarak satın aldığı belirtilmektedir. İŞKUR, işsizliğin çok yoğun olduğu şehirde 6 ayla sınırlı iş verirken, bunun yeterli olmadığı ifade edilmiştir. Milli Eğitim'in personelinin yazın şehirden ayrıldığı, bunun alışverişleri de nisbeten etkilerken, askerin daha çok çarşıya çıkmasının canlılık sağlayacağına işaret edilmiştir. Son yıllarda çarşıya çıkanların çoğaldığı, alışverişin arttığı, çarşının canlandığı,

özellikle Ramazan'da çok canlı bir şehire dönüştüğü de ifade edilmiştir.

Kentsel dönüşümün başladığı ilde iki yıl öncesine kadar kaldırım yokken, sokak lambaları yetersizken, şehir görünümünden uzaktır. Giderek elektrik, su kesintisinin azalması, internetin daha iyi çalışması, dünya ile daha rahat bağlantı kurulması, internet alışverişinin yapılabilmesi, diğer illerle ulaşım imkanlarının gelişmesi, hava yolunun eklenmesi ile çeşitlenmesi de gündelik hayatı dışardan gelenler için kolaylaştırmıştır. Çocuklar artık taş atmıyor, neden attıklarını tam da bilmeden, ritüele dönüşmüş gibi iken, artık son yıllarda bundan uzak oldukları ama oyun alanlarına ihtiyaçları olduğu da eğitimci gözünden anlatılmıştır. Dönem dönem arada kalmışlık durumunun yaşandığı belirtilmiştir Bölgenin yerlisi devlet memurları ile, Batı illerinden gelen memurlar arasında iletişimin eskisine oranla görece geliştiği ifade edilmiştir. Kürtçe kanallar kadar, belki daha da çok ulusal kanalların yaygın izlendiği belirtilmiştir. Sağlıkçı ve eğitimcilerin en kısa zamanda batıya geri dönme isteğinin yarattığı sıkıntıları da yine öğretim görevlisi görüşmeci ifade etmiştir. Öğrencilerin sık sık öğretmen değiştirmek durumunda kalmasının ciddi olumsuz sonuçlarına dikkat çekilmiştir.

Bütün bu görüşmeler kamu görevlileri ile sınırlı yapılmış ve bu en uzaktaki, dağların arasında, doğası ile ilgi odağı olan şehirin toplumsal, kültürel, ekonomik, politik, coğrafi koşulları içinde, ülkenin en uzak bölgelerinden gelenlerin ön biçimlenmiş perspektiflerinden nasıl görüldüğü, yaşandığı, ilişkisel, gündelik hayatın düzleminde nasıl tanımlandığı kavranılmaya çalışılmıştır.

Sonuç

Görüşmeciler, Batı'dan gelirken duydukları korku ve kaygıları, ötekillik duygusunu, ön yargılarını görece geride bıraktıklarını belirtmiştir. Kentin giderek spor, sanat ve doğa ile anılması, Kürtçe ve Türkçe halk dansları, tiyatro etkinlikleri düzenleyen, bölgenin kültürel değerlerini yaşatan, pek çok şehirde sahne alan Reng-i Hakkâri Sanat

Topluluğu, kayak merkezi olmaya aday bölgede kar festivalleri, şehirleşme adımları, ulaşım ve iletişim olanaklarının güçlenmesi, bölgede yaşamaya ve bölgenin ziyaretine olan ilgiyi olumlu yönde etkilemektedir. Hakkâri, dağların başkenti olarak anılan, mistik, gizemli, zor ulaşılan, yaşanması dayanıklılık isteyen zorlu bir coğrafyada, giderek gelişen, “dağların ve hayallerin baş kenti olmaya aday”, sakinlerinin gelenleri mahcup edecek derece misafirperverliği ile anılan bir şehir olarak tarihi, kültürü, değerleri, kaynakları, sorunları ile daha iyi incelenmeyi, araştırılmayı beklemektedir.

Kaynaklar

<http://www.hakkarikulturturizm.gov.tr>

<http://www.hakkarikulturturizm.gov.tr/TR-159101/hakkari-ili-ekonomik-gorunum.html>

<http://www.milliyet.com.tr/hakkari-de-iki-hastane-anne-dostu-hastane-hakkari-yerelhaber-1969621/>

<https://eksisozluk.com/hakkari--84572?p=1>

<https://eksisozluk.com/hakkari--84572?p=2>

<https://eksisozluk.com/hakkari--84572?p=3>

AINSWORTH'ÜN İZLENİMLERİNDE 19. YÜZYILDA HAKKÂRİ VE ÇEVRESİ

Ayşegül KUŞ* - Gülbadi ALAN**

ÖZET

Tarihi süreç içerisinde, Hakkâri ve çevresinde, farklı zamanlarda, Urartular, Persler, Romalılar ve Bizanslılar, Araplar, Selçuklular, İlhaneliler, Akkoyunlular, Karakoyunlular ve Osmanlılar gibi çeşitli güçler hâkimiyet tesis etmişlerdir. Bölgenin hem jeo-stratejik bakımdan sahip olduğu önem hem de farklı din ve mezheplerden oluşan etnik yapısı, modern dönemde batılı devletlerin de ilgisini çekmiştir. Özellikle 19. yüzyılda farklı meslek guruplarına mensup kimi seyyah ve araştırmacıların, bölgeyi daha yakından tanımak ve bölgenin etnik yapısını oluşturan topluluklara ilişkin bilgiler toplamak amacıyla kenti ziyaret ettiği dikkat çekmektedir. Kenti ziyaret eden bu batılı seyyahların en önemlilerinden birisi de İngiliz asıllı coğrafyacı ve araştırmacı olan W. F. Ainsworth'dür. Onun, bölgeye yönelik gözlemleri, diğer seyyahlarla karşılaştırıldığında tarihi coğrafya ve bölgede meskûn Keldaniler bakımından oldukça değerlidir; çünkü kendisi bir coğrafya uzmanıdır. Buna ek olarak, seyyahın bölgeye dair verdiği bilgiler Türk araştırmacılar tarafından yeterince irdelenmemiştir. İşte bu çalışmanın ana dayanağı, seyyahın 1842 yılında Londra'da iki cilt olarak yayımlanan "Travels in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia" adlı eseridir. Seyyahın eserinde kente dair verdiği bilgiler, doküman inceleme yöntemiyle irdelenecek, ortaya koyduğu bilgiler yapı-söküme uğratarak hermeneutik bir yaklaşımla ele alınacaktır. Çalış-

* Dr. Öğr. Gör. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi, aysegulkus@hotmail.com,

** Prof. Dr. Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, gulbadi.alan@gmail.com.

manın amacı ise, W. Francis Ainsworth'ün bölgeye dair verdiği bilgilerden yola çıkarak Hakkâri ve çevresinin tarihi coğrafyasına, Hakkâri Keldanilerine ve o dönem Kürtlerin başındaki Bey'e dair olan izlenimlerini değerlendirmek ve böylece kentin tarihine bazı katkılar sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler: 19. Yüzyıl, Ainsworth, Hakkâri, Tarih, Coğrafya, Keldaniler.

HAKKÂRİ AND ITS SURROUNDING IN THE 19TH CENTURY THROUGH THE IMPRESSIONS OF AINSWORTH

ABSTRACT

Throughout the course of history some powers such as Urartians, Persians, the Romans and the Byzantines, Arabians, the Seljuks, the İlhanlı, the Akkoyunlu, the Karakoyunlu and the Ottomans had established domination in the region. Both its important geo-strategic location and ethnic structure made up of different religions and the sects also captured the attention of the Western countries in modern times. Especially in the 19th century. It is seen that some travelers having different professions visited the region to know it more closely, collect information regarding the groups consisting of the ethnic structures of the region. One of these Western travelers is W. F. Ainsworth, the English geographer and the researcher. His observations regarding the region, when compared to the other travelers, are highly important in terms of the historical geography and the Chaldeans inhabiting in the region; because Ainsworth is an expert on geography. In addition, The information he provided related to the region has not been handled sufficiently. The main basis of the study is the work of the traveler published in London in 1842 in two volumes titled "Travels in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia". The information provided by the traveler will be examined through the document examination and will be hermeneutically dealt with through deconstruction. The purpose of the study is to evaluate his impressions regarding the historical geography of Hakkâri and its surrounding, the Hakkâri Chaldeans, and the leader of the Kurds then and thus to make some contributions to the history of the town using the information given about the region

Key Words: 19th century, Ainsworth, Hakkâri, historical geography, Chaldeans

Giriş

Hakkâri bölgesi, geçmişte günümüzden farklı olarak daha geniş bir alana karşılık gelmekteydi. Kent, Türkiye'nin güney ve doğu ucunun kesiştiği bir noktada yer almaktadır. Coğrafi olarak güneydoğu Toroslar ile Irak- İran sınırı boyunca uzanan Zagros dağ silsilesinin kesişme noktasında bulunan Hakkâri bölgesi, geniş ve dağlık bir bölgedir. Ayrıca bölgenin güneyinde Erbil ve Musul ovalarının yer aldığı Mezopotamya düzlükleri, kuzeyinde ise kadim Azerbaycan ve Ermeniye platosu bulunmaktadır.¹ Hakkâri yöresinde elde edilen bazı buluntular, bölgedeki geçici ilk yerleşim yerlerinin Taş Devri'nin ilk evrelerinde kurulduğuna işaret etmektedir. Asurluların "Irmaklar Ülkesi" dediği Hakkâri yöresi, M.Ö 2000'lerde Urartuların yurduydular. Urartu Krallığı'nın M.Ö 7. yüzyılın sonunda yıkılmasından sonra bölgeye Medler hâkim olmuştur. Pers İmparatorluğu'nun iki yüz yıl kadar süren egemenliği, MÖ IV. yüzyılda Büyük İskender'in Anadolu'ya hâkimiyetiyle sona erdi. Büyük İskender'in ölümünden sonra Makedonya Krallığı, bazı generaller arasında taksim edildi. Hakkâri bölgesi, Selevkos (Asya) İmparatorluğu'nda kaldı. Roma İmparatorluğu, Anadolu topraklarında hâkimiyeti ele geçirdiğinde, Doğu Anadolu Bölgesi'nde baskın unsur olmaya başladı. Buna ek olarak, bölge Roma ve Partlar daha sonra da doğuda ortaya çıkan Sasanîler arasında sürekli olarak el değiştirdi.²

Türklerin Hakkâri yöresine ilk defa gelişleri 1040–1041 yıllarında olmuştur. Bu tarihten bir süre sonra 1054 yılında Tuğrul Bey yönetimiindeki Selçuklular bölgeye gelmişler, ancak bölgede uzun süreli bir hâkimiyet kuramamışlardır. Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un Musul ve Azerbaycan emîrlerinden olan Küyüş Bey, bölgedeki Kürtler'in huzursuzluk çıkarmaları ve yol emniyetini ihlâl etmeleri nedeniyle, Hakkâri bölgesindeki birçok kaleyi zapt etmiş ve bölgede huzuru sağlamıştır. Atabeg İmâdüddin Zengî, 1142-43 yılında Hakkâri yöresine

¹ Yaşar Kaplan, "Hakkâri Tarihi", **Hakkâri İl Yıllığı**, 2015, s. 19.

² Dündar Alıkcı, "Hakkâri Tarihi", **Hakkâri**, ed., Mehmet Top, Hakkâri Valiliği Yayınları, Hakkâri, 2010, s. 60-62.

bir ordu sevk etmiş ve bazı yerleri ele geçirmiştir. Hakkâri ve çevresi, 13. yüzyılın ikinci yarısında Hülâgû döneminde İlhanlılar'ın hâkimiyeti altına girmiştir. İlhanlılar'dan sonra, Karakoyunlular'ın ve Celâyirliler'in idaresi altına girmiştir. Bir süre sonra tekrar Karakoyunlular'ın eline geçse de Timur'un Van gölü çevresine hâkim olması üzerine, Timur'un hâkimiyeti altına girmiştir. Böylece Hakkâri bölgesinin hâkimi olan ve Çölemerik'te ikamet eden mahallî beyler, Timur'a bağlılıklarını bildirmek zorunda kalmışlardır.³

Günümüzde Hakkâri olarak bilinen şehrin eski adı Çölemeriktir. Hakkâri adı bu bölge için kullanılan Hakariyye'den (Hakkâriyye) gelir. Bir bölge adı olarak Hakkâri, Van gölünün güney kıyılarının yakınından başlayarak günümüzde Türkiye sınırları dışında kalan dağlık kesimleri de içine alan çok engebeli bir yöreyi, Çölemerik ise buranın merkezi olan kasabayı niteler. Cumhuriyet'in başlarında sahası eskisine göre daralmış ve bir kısmı sınırlarımız dışında kalmış olan vilayet için Hakkâri, bu vilayetin merkezi için Çölemerik adı kullanılmış, fakat zamanla Çölemerik adı unutulmuş hem il için hem de il merkezi için Hakkâri adı kullanılmaya başlamıştır. Çölemerik'in ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Burası Süryani kaynaklarında Gûlârmak (Gulmar) şeklinde geçerken, Batılı eserlerde ve haritalarda ise Culamerg veya Julamerg şeklinde geçmektedir.⁴

Yavuz Sultan Selim'in 1514 Çaldıran seferinden sonra bölge Osmanlı hâkimiyetine girdi.⁵ Fakat bir süre Safevîler'e tâbi oldu. Hakkâri bölgesi ancak 1548'de tamamen Osmanlılara bağlandı. Böylece Osmanlı'nın bölgeye tam hâkim olması ile beraber Hakkâri beyleri, Hakkâri sancağı adı altında Osmanlıların Van'ı fethetmesi üzerine ku-

³ Metin Tuncel, "Hakkâri", **DİA.**, C 15, 1997, s. 206.

⁴ Tuncel, "Hakkâri", s.206.

⁵ Alikılıç, agm. s. 66.

ruhan Van eyaletine bağlandı ve Osmanlı hükûmeti tarafından sahiplerine ait olarak kabul edilen sancaklardan (ocaklık)⁶ biri haline getirildi. Bu dönemde buranın merkezi olan kasaba da imar gördü ve yanı başında bulunan kalesi de onarıldı ve merkezi Çölemerik olan Hakkâri Hükümeti statüsünü aldı.⁷ 19. yüzyılın ilk yarısına kadar Van eyaleti içinde bir sancak durumunda kalan Hakkâri, genellikle bu eyalete bağlı bir “hükümet” statüsünde sayılmıştır. Bu yüzyılın ikinci yarısında eyalet sisteminden büyük vilâyet sistemine geçilirken kurulan Erzurum vilâyeti içinde Van sancağına bağlı olan Çölemerik (Hakkâri) 1876’da kısa bir süre vilâyet merkezi haline getirilmiş, ancak 1888’de sancak merkezi olarak yeniden Van vilâyetine bağlanmıştır.⁸

Hakkâri ve çevresinin oldukça zorlu bir coğrafyaya sahip olmasına rağmen, özellikle 19. yüzyılda yoğun olarak batılı ve Amerikalı seyyah ve araştırmacıların ilgisini çektiği görülmektedir. Bu bağlamda, Hakkâri ve çevresi Fransız arkeolog Schulz, bilim adamı ve politikacı Layard, Dr. Asahel Grant, Badger ve Fletcher, Hindsdale, Perkins ve Binder gibi kimi misyonerlerin, Isabelle Lucy Bird (Mrs. Bishop), Lord Warkworth (Early Percy) gibi bazı Batılı ve Amerikalı seyyah ve araştırmacının ziyaret ettiği bir yer olmuştur. 19. yüzyılın ilk yarısında bölgeyi gelen bu seyyahlardan birisi de İngiliz yerbilimci ve coğrafyacı W. F. Ainsworth (1807-1896) olmuştur. Ainsworth’ün 1838 yılında Doğu’ya ve Anadolu’ya gerçekleştirdiği seyahatleri esnasında kaleme

⁶ Hükümet ve Yurtluk-Ocaklık sancakları hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Aynı Ali Efendi, **Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülâsa-Mezâmin-i Defter-i Divan**, haz. M. Tayyib Gökbilgin Enderun Yayınları, İstanbul 1979; Nejat Göyünç, “Yurtluk-Ocaklık Deyimleri Hakkında”, **Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan**, İstanbul 1999; Orhan Kılıç “Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler”, *OTAM*, S 10, Ankara 1999; Bayram Kodaman, **Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu’nun İdari Durumu**, Anadolu Basın Birliği Yayınları, Ankara 1986; Mehmet Öz, “XVI. Yüzyılda Bitlis Sancağı: Yönetim, Nüfus ve Vergilendirme”, **IXth International Congress Of Economic And Social History Of Turkey**, T.T.K, Dubrovnik 2002; Şerafettin Turan, “XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İdari Taksimatı”, **Atatürk Üniversitesi 1961 Yılığ**, Erzurum 1963; Mehmet Ali Ünal, “Osmanlı Devleti’nde Merkezi Otorite ve Taşra Teşkilatı”, **Osmanlı**, C 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.

⁷ Tuncel, “Hakkâri”, s. 206.

⁸ Tuncer Baykara, **Anadolu’nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I: Anadolu’nun İdari Taksimatı**, Ankara 1988, s.118.

aldığı gezi notları “Travels in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia” adı ile 1842 yılında Londra’da iki cilt olarak yayımlanmıştır. Bu yapının ikinci cildinde seyyahın Hakkâri ve çevresine dair bazı gözlem ve izlenimleri yer almaktadır. İşte bu çalışmanın amacı, sözü edilen gezi notlarından yola çıkarak, seyyahın Hakkâri ve çevresinin tarihi coğrafyasına, Hakkâri Keldanilerine ve o dönem Kürtlerin başındaki Bey’e dair olan izlenimlerini değerlendirmek ve böylece kentin tarihine yönelik bazı katkılar sağlamaktır.

2- Hakkâri ve Çevresinin Coğrafi Yapısı

Ainsworth Tiyari’yi⁹ (Çukurca/ Kazan Köyü) ziyaret ettikten sonra, güzergâhını Hakkâri’ye doğru çevirir. Seyyah ilk olarak yaklaşık 1000 feet¹⁰ kadar sık ormanlık alan içinden Kiyau (Kehê/Ağaçdibi) vadisine çıktıklarını söyler. Ardından kendisinin yakınlarda bulunan bir kurşun madenini incelerken hayvanları otlatıklarını belirtir. Ainsworth bu madenin sadece birkaç feet derinlikte olduğunu ancak hâlihazırda işlevsiz olduğu bilgisini verir. O, madenin damarını belirleyemediğini, fakat madenin yukarı kısımda bulunan kireç formasyonuna ait ve ayrılabilir sarı renkte kireç taşından oluştuğunu ve büyük

⁹ Seyyahın sözünü ettiği yerin günümüzdeki adı Kazan Vadisidir. Tiyari aşireti 50 civarında köyden müteşekkil bir aşiret olup Aşağı Tiyariler, Yukarı Tiyariler ve Tiyar şeklinde üçe ayrılırlar. Seyyah Hakkâri’ye gelmeden önce ilk olarak Çukurca (Chal/Çelê/) ya bağlı olan ve Aşağı Tiyariler olarak bilinen köylere varmıştır. Burası genel olarak Izani (Lizan) bölgesi olarak bilinir ve merkezi Ashitah (Çıglt) köyüdür. Aşağıda Köprülü köyü ve ona bağlı mezralarda Tiyarilerin bu kolu ikamet etmektedir. Dolayısıyla Ainsworth ilk olarak Aşağı Tiyarilere uğramış ve ardından liderleri Melik İsmail olan Yukarı Tiyarilere uğramıştır. Aşağı Tiyari bölgesinde Köprülü (Geyman), Boylu (Geluk), Köprülü (Çemi), Güzeldere (Minyaniş/Miniyani), Ormanlı (Zavite/ Zavithah), Çiçekli (Kaniketki), Çimenli (Mergani/ Margi gibi yerlerden geçmiştir. Ardından Yukarı Tiyari köylerine girmeye başlar. Bu köylerden Akkaya/Serespi /Serspittin ve bağlı mezralardan bir kısmı Çukurcaya Taşbaşı/Kelitan/ Galitha) köyü ve bağlı mezraları da şimdi Hakkâri’ye bağlıdır. Çukurca’ya bağlı olan yerleşim yerleri şunlardır: Akkaya (Serespi/ Serspittin), Dağdibi (Cemihuyu), Sarıyer (Siyavik), Dikenli (Bite/ İtha), Kunaklı (Barzan). Hakkâri’ye bağlı olanlar ise şunlardır: Taşbaşı (Kelitan /Galitha), Derebaşı (Sergeli), İdeli (İde), Meluta (Melute /Malotah), Türbeli (Pirbekir/ /Pir Beka) bkz W. F. Ainsworth, Travels in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia, Vol. II, John W. Parker, London 1842, s.225-239.

¹⁰ 1 feet 30.48 cm’ye eşittir.

miktarlardaki kurşunun küçük çakıllar halinde suyollarından toplandığını yazar. Ona göre, Kehê'de iki köy bulunmaktadır. Bunlardan ilki yukarı kısımdadır ve Müslüman Kürtlere aittir. İkincisi ise aşağı kısımdadır ve bir tane kiliseleri olan Keldanilere aittir.¹¹ Akabinde bölgenin coğrafi yapısı hakkında bilgi vermeye devam ederek şunları söyler:

Kehê'ye paralel yahut onun biraz aşağısında Warandun'nun (Walto-Ceylanlı Köyü) eteğinde Zap Suyu hemen hemen eşit uzunlukta olan iki kola ayrılır. Güney kolu Çölemerik'in ötesindeki ülkeden, kuzey kolu ise, Levin (Merkez nahiyesi Peyanıs/Geçitli Köy) bölgesinden gelir. Bu kuzey kolu Berdizawi (Kaval Deresi) yahut Küçük Zap olarak adlandırılır. Bu iki ırmak arasında Meskannah (Meskan) adı verilen büyük bir dağ kütlesi uzanır. Sarı renkteki kireçtaşları üzerinden kısa bir iniş yaptıktan sonra ve bazen nehrin üzerindeki uçurum yığınının geçerek Küçük Zap Suyu boyunca ilerledik. Hatta aşağıda katırlardan biri düştü. Ancak şans eseri ağaçların yardımı ile hiçbir zara görmeden kurtuldu.¹²

Görüldüğü üzere, Ainsworth bir coğrafyacı olmasından kaynaklı olarak, geçtikleri güzergâhın ayrıntılı bir betimlemesini yapmakta ve kendisi ile birlikte okuyucu da bölgede adeta bir gezinti yaptırmaktadır. Daha sonra bir saatten daha az bir süre içinde batıya doğru yüksek ve karla kaplı dağ zincirinden doğan Mar Hannan (Cemê Marunus/Kavaklı köyü/ Marinos deresi) olarak bilinen bir nehre ulaşırlar. Mar Hannan Nehri'nin ötesinde kuzeye doğru kireçtaşından oluşmuş iki kayalık dağ silsilesi yer almaktadır. Katmanlar doğuda düşüşe geçerken, batıda sınır oluşturarak yüksek uçurumlar halinde yükselmektedir. Bu dağ silsilesinin en doğudaki yüksek kısmı Sinabea (Selê Bayê/Bay Dağı) olarak isimlendirilir ve ötesinde Levin adında dağlık bir bölge bulunur. Seyyah Levin adı verilen dağlık bölgede Küçük Zap Suyu'nun üç kola ayrıldığını ve bu kolların tümünün kayalardaki uçu-

¹¹ W. F. Ainsworth, **Travels in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia**, Vol. II, John W. Parker, London 1842, s. 240.

¹² Ainsworth, **age.**, s. 240-241.

rumdan hemen önce birleştiklerini ve üzerinde ağaçtan yapılmış köprüler aracılığı ile bu derelerden geçtiklerini yazar. Ainsworth ayrıca bu suların dağlardan hızlı ve gürültülü bir şekilde aktıklarını söyler. Seyyah, yollarının şelalenin yeterince yakınından geçmediği için üzüntü duyduğunu ve bu nedenle bu büyük şelalenin ölçümünü yapamadığını yazar.¹³ Buna ek olarak, Ainsworth Levin bölgesinde Kürt bir kabilenin yaşadığını ve beylerinin Çölemerik'e bağlı olduğunu ve ekili olan pek çok köyün de dağınık bir şekilde konuşlandığını belirtir.¹⁴

Levin'den sonra Ainsworth seyahat güzergâhını değiştirir. Bu kez yönünü Levin ve alçak tepeler üzerinden doğuya doğru çevirir. Ona göre, bu bölgede iklim oldukça serttir. Levin Nehri'nin doğu tarafına doğru gittikçe, nehir sessiz bir şekilde yeşillikler arasından akmaktadır. Buradan daha uzakta kuzey yönünde Mar Ghiyorghiyoy Karkal (Dêr Zengil/Güngören Köyü) adında bir kilise bulunmaktadır. Bu yapı, pek çok kişinin başka inançlardan Hristiyanlığa geçmesini sağlayan ve kutsal olarak görülen birisinin mezarı olduğu için Keldaniler tarafından büyük saygı görmektedir. Yapının başındaki nehrin suları karla kaplı olan ve yüksek Erciş Dağı'nın aşağı ve ön kısımda uzanan Para Ashin (Fera Aşin) sıradağından gelmektedir. Seyyah ve beraberindekiler yüksekliği fazla olmayan tepelerden geçtikten sonra, ekili bir vadiye geldiklerini ve bu yerleşim biriminin adının Eslaya (Silehiyan/ Durankaya beldesi) olduğunu söyler. O, burada yaşayan halkın etnik kökenlerinin Kürt olduğunu ve çok fakir oldukları bilgisini verir. Hatta onların seyyaha aktardıklarına göre, kırk gündür ekmek bile yememişlerdir. Devam eden satırlarda, Silehiyan'ın hemen yakınında 6258 feet yükseklikte olan ve ilk kez dağlarda granitlerle kaplı bir bölgeyle karşılaştıklarını söyler. Bu taş ilk olarak 6000 feet yükseklikteki dağlık bölgede ortaya çıkmakta ve hemen bunun üzerinde 1000 feet kadar daha yükselmektedir. Bunların uzantuları Keldanilerin yaşadığı Cilo Dağları ile Kürdistan'ın en yüksek dağ zincirini oluşturan

¹³ Ainsworth, s. 241.

¹⁴ Ainsworth, *age.*, s.242.

İranlıların Gâvur Dağını (seyyahın sözünü ettiği bu dağ Gevar- Yüksekova olabilir) oluşturmaktadır. Burası diğer granitlerle kaplı bölgelerde olduğu gibi özellikle ayıkulağı çiçeği bakımından zengin bir bitki örtüsüne sahiptir. Hatta seyyah köylülerin kendilerine bu çiçeklerden oluşan buketler hediye ettiklerini aktarır.¹⁵ Seyyahın mesleği gereği dikkatini bölgenin coğrafi yapısına yönelttiği ve yol güzergâhı üzerinde dikkatini çeken bazı şeyler hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler aktardığı görülmektedir.

Ainsworth'ün yol güzergâhı üzerindeki diğer bir nokta Çölemerik (Hakkâri) olur. O, bir parça karlı olan bir tırmanıştan sonra Çölemerik'in ortaya çıktığını söyler ve kente dair ilk izlenimlerini şu şekilde aktarır:

Çölemerik'in ilk görüntüsü seyyah üzerinde oldukça hoş bir konumu olan bir yer izlenimi uyandırır. Kale içinde Hakkâri Beyinin ikamet ettiği çok büyük yapıdan oluşmaktadır. Bu yer doğu ucunda yer almaktadır. Köşelerde bulunan yuvarlak şekilli kuleler ile ana bir meydan merkezi kaplamaktadır. Batı tarafında ise, birkaç ev düzensiz bir şekilde müstakil olarak alçak bir kayanın üzerinde yükselmektedir. Bu kayalık, çamurdan yapılmış ve sayıları 200 kadar derme çatma kulübenin kenarlarından ani bir şekilde yükselmekte ve tepeyi çevrelemektedir ve Çölemerik kentini oluşturmaktadır.¹⁶

Ainsworth, kente dair detaylı bilgiler vermeye devam eder. Ona göre, Çölemerik, 5.400 feet yükseklikteki Kürdistan dağlık bölgesinde yer alan derin bir çukur ve vadinin içinde kurulmuştur. Bu noktada kentte yer alan pek çok dere hemen aşağıdaki derin vadiden görülebilen ve kaleden 3 yahut 4 mil kadar uzaklıktaki Ereğ'i geçerek akan Zap Suyuna karışmaktadır. Doğuya doğru Çölemerik'ten en az 3.000 feet yükseklikte Shembat (Sımbi/Sümbül dağı) olarak adlandırılan dik ve kayalıklı bir dağ vardır. Bu dağın ötesinde Cilo yahut bu kısımda Kürdistan'nın en yüksek zirvelerini oluşturan Gevar (Yüksekova) dağı

¹⁵ Ainsworth, *age.*, s.243-244.

¹⁶ Ainsworth, *age.*, s. 244.

yer almaktadır. Zirvesinin Çölemerik'e en yakın kısmı ise Galila (Kılılan) olarak isimlendirilmektedir. Güneybatıya doğru yaklaşık 600 feet yüksekliğinde kireçtaşından bir kayalık ve üzerinde *Kalah Bawa* (Bay Kalesi) olarak adlandırılan harap durumda bir kale vardır. Seyyah ayrıca bu bölgenin yakınında, özellikle kuzey ve kuzeybatıya doğru kısmen ekili birkaç köy bulunduğunu ve *Merzin* (Merzan mahallesi) adındaki bu köylerden birisine çıktıkları bilgisini verir.¹⁷ Bölgenin tarihi coğrafyasına yönelik detaylı bilgiler aktardıktan sonra, Merzin köyüne ulaştıkları andan itibaren de Ainsworth'ün ilgisini bölgede yaşayan Keldanilere yönelttiği ve bu konuya ilişkin bilgiler vermeye başladığı dikkat çekmektedir.

3. Bölgede Yaşayan Keldaniler

Ainsworth'ün, gezi notlarında diğer bazı seyyah ve araştırmacılarından farklı olarak Nasturi tabiri yerine özellikle Keldani tabirini kullanmayı tercih ettiği görülmektedir. Zira seyyah eserinin 26. bölümünde onların Katolik ve Nasturi olmadıklarını¹⁸ ve bölgede binlerce yıldır meskûn olan aslında Asur ve Babil bakiyesi kadim bir topluluk olduklarını bazı nesnel örnekler vererek kanıtlamaya çalışır. Seyyah ilk olarak Merzin köyünden patriğe¹⁹ (mar şemun) geldiklerini haber vere-

¹⁷ Ainsworth, *age.*, s. 245.

¹⁸ Ainsworth, nasıl Keldanilerin İsrail kökenli kayıp on kabilenin bakiyeleri olduğu savının kanıtlanmasının mümkün olmadığı gibi, aynı zamanda Keldanilere Roma Katolik kilisesi tarafından verilen Nasturi tabirinin türlü bahaneler altında bölgeye gelen Protestan misyonerler ve seyyahlar tarafından sürekli olarak kullanılmasının da yanlış olduğunu ileri sürer bkz. Ainsworth, *age.*, s.272.

¹⁹ Nasturiler, idarî bakımdan Osmanlı hâkimiyetine girdikleri 16.yüzyıldan 1847 yılına kadar uzun bir süre Van Vilayetine, 1847-1865 yılları arasında Erzurum Vilayetine, daha sonra tekrar Van Vilayetine (1865-1877), daha sonra da kısa bir süreliğine vilayet statüsünde bulunan Hakkâri'ye (1877-1878) bağlı kaldılar. Hakkâri'nin vilayet statüsünün kaldırılmasıyla tekrar Van Vilayetine bağlanarak I. Dünya Savaşı yıllarına kadar Osmanlı topraklarında yaşamlarını sürdürmüşlerdir bkz.Yonca Anzerlioğlu, **Nasturiler**, Tamga Yayınları, Ankara 2000, ss. 32-36. Buna ek olarak, Hakkâri ve Bohtan arasında yaşayan bu topluluk, patrikleri "Marşemun" nezaretinde Hakkâri Kürt emirliğinin himayesinde yaşıyorlardı. "Marşemun" unvanına sahip patrik, dağlık bölgeye geçerek bazen Koçanis'i (Konak), bazen de Çölemerik'i kendisine merkez olarak kullanmaktaydı bkz. V.T Mayevsriy, **19.Yüzyılda Kürdistan'ın Sosyo Kültürel**

cek olan bir rehber gönderdiklerini ve ondan haber beklemeye başladıklarını söyler. O, patriğin Kürt Beyi Başkale'ye (Van/Başkale) Hafız Paşa'nın gönderdiği heyeti karşılamaya gittiği için, Çölemerik'te onun yerine vekâleten görev yaptığını söyler. Ayrıca Çölemerik'te yaşayan Kürtlerin onlara yönelik kıskançlık eğilimlerinin kendileri için engel oluşturacağını farkında olduklarının ve bunun patrik adına samimi-yetsizlik ve güvensizlik yaratabileceğinin altını çizer. Akabinde tüm hareketlerinin izleneceğinden ötürü özel bir görüşme gerçekleştiremeyeceklerinden, patriğin Çölemerik'e gelmemeleri yönünde kendilerine tavsiyede bulunduğunu belirtir. Bu nedenle, Çölemerik'e yakın bir Ermeni köyü olan Pagi'de (Pagan/ Dağgöl Mahallesi) patriğin erkek kardeşinin onları karşılayacağını ve bir sonraki gün de patriğin onları ziyaret edeceği bilgisini verir. Böylece seyyah ve beraberindekiler bir Ermeni kilisesinin bahçesine yerleşirler. Ancak yağmur yağmaya başlayınca, binanın giriş kısmına geçmek zorunda kalırlar. Fakat iki gün boyunca insanların kendilerini rahatsız etmelerinden ve bir dakika bile yalnız kalamadıklarından ötürü herhangi bir şey yazamaz. Ancak geceleri birkaç dakikalığına yalnız kaldığında bazı gözlemlerini kayıt altına alır.²⁰ Seyyahın sözünü ettiği gibi, Nasturiler, "mar şemun" unvanına sahip patriklerinin idaresinde Hakkâri Kürt Emirinin iktidarını kabul etmiş durumdaydılar. Nasturilerin ve Kürtlerin yaşadığı Hakkâri bölgesinde, Başkale'de oturan Hakkâri Emiri hükümdar, Nasturi patriği ise Emir'in derebeyi konumunda idi. Patrik ayrıca Hakkâri Emiri sefere çıkacağı zaman ona silahlı bir müfreze temin etmekle yükümlüydü.²¹ Seyyahın patrikle görüşmelerinin Kürtler tarafında bir rahatsızlık yaratabileceği yönünde yaptığı değerlendirme,

Yapısı ve Kürt Ermeni İlişkileri, çev. Haydar Varlı, Sipan Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 96; Celile Celil, **XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürtler**, çev. Mehmet Demir, Özge Yayınları, Ankara 1992, s.136; Bazil Nikitin, "Nasturiler", **İ.A.**, C 9, MEB, Eskişehir 2001, s. 209.

²⁰ Ainsworth, **age.**, s. 245-246.

²¹ Celil, **age.**, s. 136; Hatip Yıldız, "Bedirhan Bey ve Nasturiler", der. Ahmet Taşgın, Eyüp Tanrıverdi, Canan Seyfeli, **Süryaniler ve Süryanilik**, C 1, Orient Yayınları, Ankara, 2005, s. 165.

onun bölgeden ayrılışından kısa bir süre Nasturiler ve Kürtler arasında çıkacak olayların bir işareti olarak değerlendirilebilir. Çünkü 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden başlamak üzere, Amerikan ve İngiliz misyonerlik faaliyetleri Irak ve İran'da, kayda değer bir gelişme göstermiştir. Misyonerlik faaliyetlerinin etkisiyle, 1843-1846 yılları arasında Hakkâri'de yaşayan Nasturi ve Kürt aşiretleri arasında dini kaygılar sebebiyle huzursuzluklar başlamıştır. Ayrıca huzursuzlukların artması nedeniyle, Nasturilerin dini ve siyasi lideri konumunda olan Mar Şemun, Musul'daki İngiliz Konsolosluğu'na sığınmak zorunda kalırken, bölgedeki Nasturilerin bir kısmı ise göçe zorlanmıştır.²²

Gerçekten de Kürtlerle ve Nasturiler arasındaki ilişkilerin bozulması ve iki topluluk arasındaki gerginliklerin kanlı çatışmalara dönüşmesi, misyonerlik faaliyetlerinin başladığı 19.yüzyılda olmuştur.²³ Bu bağlamda, araştırmacı Atiya, Batılı misyonerlerin Nasturiler arasında yürüttükleri çalışmaları yol açtığı siyasi gelişmelerin Nasturiler için sonun başlangıcı olduğunu yazar. O, misyonerler bölgeye gelmeden önce Nasturilerin Kürt komşularıyla göreceli olarak olaysız şekilde bir arada yaşadıklarını ve hatta din, gelenek ve aile hayatındaki bazı farklılıklara rağmen Nasturiler ile Kürtlerin dış görünüşleri bakımından birbirlerine oldukça benzediklerinin altını çizer. Yukarıda sözü edildiği gibi, Ainsworth de benzer olarak görüşmeleri esnasında Patrik'in başına Kürtlere özgü bir türban taktığını söyler.²⁴ Buna ek olarak, Nasturilerin en büyük aşireti olan Tiyariler, özellikle Tanzimat sonrasında Avrupa Devletleri'nin ve Amerika'nın gösterdiği yakınlığı fırsat bilerek bölgedeki Kürt beylerine ve hükûmete vergi vermekten kaçınmıştır. Tanzimat'ın Müslüman ve gayrimüslimleri her alanda eşit bir

²² Levent Ayabakan, "Kürt-Nasturi İlişkileri ve Ağa Petros'un "Özerk Asuri Devleti Projesi" (1919-1923), **Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi**, C I, S 1, 2015, s.53. (ss. 49-76)

²³ S Aziz Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, Doz Yayınları, İstanbul 1968, s. 312; Bilal N. Şimşir, **Kürtçülük: 1787-1923**, Bilgi Yayınevi, İstanbul 2007, s. 89; Anzerlioğlu, 1996, s.56; Yonca Anzerlioğlu, **Nasturiler ve 1924 Ayaklanması**, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1996, s. 56.

²⁴ Atiya, *age.*, s. 312

statüye getirmesi, Nasturilerin yıllardır tâbiyeti altında oldukları Kürt beylerine karşı başkaldırıp yönetimlerini tanımamalarına yol açmıştır.²⁵ Bölgeye gelen Batılı misyonerler, Nasturilere Kürtler aleyhine propaganda yaparak Nasturileri Kürtlere karşı, Kürtleri de Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtıyorlardı. İstanbul'daki İngiliz elçisi, yetkisi olmadığı halde Tanzimat Fermanı'nı uygulamak için Türk hükûmetine sürekli baskı yaparken Şemdinli'de bir İngiliz misyoner ve gezgin, Tanzimat Fermanı'nın, Kürt beylerinin bölgedeki otoritesini ortadan kaldırdığı yönünde bazı konuşmalar yapıyordu. Elbette yaşanan bu gelişmeler Nasturiler ve Kürt beyleri arasında geçmişten beri devam edegelen iyi ilişkileri etkileyerek iki toplum arasında derin sorunların temellerini atacaktı.²⁶

Seyyahın sözünü ettiği Keldaniler aslında Süryanilerle ve Nasturilerle ile yakından ilişkili bir topluluktur. Süryani kavramı, Hristiyanlığın Mezopotamya'da yayıldığı dönemde bölgede birbirlerine komşu olan, birbirlerine yakın bir dil konuşan ve Süryani Kilisesi etrafında birleşen Hristiyan topluluğu ifade etmek için kullanılmıştır.²⁷ Dolayısıyla ister Keldani olsun ister Asurî olsun²⁸ Hristiyanlığı benimseyen

²⁵ Sinan Hakan, **Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)**, s. 158.

²⁶ Bilal N. Şimşir, **Kürtçülük (1787-1923)**, Bilgi Yayınevi, Ankara 2007, s. 94.

²⁷ İbrahim Özcoşar, "Papalığın Müdahalesi ve Süryani Kiliselerinde Bölünme: Keldanî ve Süryani Katolik Patriklikleri", **Süryaniler ve Süryanilik**, haz. Ahmet Taşgın vd., C1, Ankara 2010, s. 223.

²⁸ Asurîler, Mezopotamya'nın yerlisi olan Semitik bir halktır. Bu isim onlara Ashur adlı bir tanrıya tapmaları için Romalılar tarafından verilmiştir. Irak ve Suriye'nin kuzey kısımları ile Batı İran'da Urumiye Gölü çevresinde ve Hakkâri Dağlarında dağınık halde yaşamaktaydılar. Sami soyundan gelmelerine karşın, etnik olarak ne Araplarla, ne de Yahudilerle ilişkilendirilmek istemezler. Kökenlerinin, M.Ö. 3. binyılda hüküm sürmüş olan Asur Krallığı'na dayandığını iddia ederler, ancak bu konuda akademik çevrelerde görüş birliği yoktur. Yaşam tarzları ve gelenekleri Kürtlerle büyük benzerlik gösterir. Kürtlerde olduğu gibi Asurîlerde de, aşiret esasına dayanan örgütlenme biçimi toplumsal yapının temelini oluşturur. Asurî aşiret şeflerine melik ya da malik denir. Bu benzerliğe bakarak, Asurîlerin Kürtlerle aynı kökten geldiklerini ileri sürerler de olmuştur. Ancak bu görüş tartışmalıdır. Çünkü Asurîler, Semitik dil grubundan olan Aramî dilinin "Asurî Aramîcesi" veya "Süryanice" denilen bir lehçesini konuşmaktadırlar. Kürtler ise, çoğunlukla, Hint- Avrupa dil grubuna giren Farsçanın bazı uzak lehçelerini konuşurlar bkz. İhsan Şerif Kaymaz, "Aldatılan Bir Halkın Trajedisi: Asuriler (Süryaniler)", **Akademik Ortadoğu**, C I, S 2, 2007, s. 110. Özellikle 19.

bu ilk topluluk içinde yer alan etnik guruplar Süryani olarak anılmıştır. Ancak 5. yüzyılda İstanbul Patriği Nestorius (İ.Ö. 451) doktrin farklılığından dolayı Süryani Kilisesi'nden ayrılınca onun takipçisi olan guruba, Nestorius'un ismine atfen Nesturi ismi verilmiştir. Dolayısıyla Süryani ismi 5. yüzyıldan itibaren İsa Mesih'te tek tabiat bulunduğuna inanan (Monofizit) bir mezhebi, Nasturi ismi ise İsa Mesih'te iki tabiat olduğuna inanan (Diyofizit) mezhebi ifade etmek için kullanılmıştır.²⁹ Ainsworth'ün Hakkârî'de ziyaret ettiği Keldaniler ise 15. yüzyılda Katolikliği benimseyerek Roma'ya bağlanmışlardır. Papa Eugenius IV (1431-1447), Nasturi Kilisesi'nden ayrılarak Roma'ya bağlanan grubu, Nasturilerden ayırt etmek için Irak'taki antik Keldani milletine atf yaparak onları Keldani olarak isimlendirmiştir. Keldani adı verilen grubun patrikliği Babil Patrikliği unvanını kullanmıştır.³⁰ Keldanîler bir süre kendi mar şimunlarını (patriklerini) kendileri seçtiler. 1662'den itibaren ise Roma'daki Papa tarafından atanan ve Diyarbakır'da görev yapan patrik tarafından yönetilmeye başlandılar ve Diyarbakır'daki Patrikhane de Keldanî Katolik Kilisesi olarak adlandırıldı.³¹

yüzyılda Osmanlı Devleti'nin doğu topraklarını ziyaret eden kimi batılı seyyah ve misyonerler Nasturilere siyasi ve dini bir kimlik inşa etmek için onları Asur kökenli olarak göstermeye çalışmışlar ve bu kavram Nasturiler tarafından da benimsenmiştir. Ancak bölgeye gelen Batılı seyyah ve misyonerler Süryanilerin ve Nasturilerin ırksal kökeninin aslında bölgedeki çeşitli ırkların karışımına dayandığını biliyorlardı. Bazı din adamlarına göre de Nasturiler, Mezopotamya'da yaşamış olan ırkların Hristiyanlığın kabulünden sonra din potasında erimesinden ortaya çıkan bir halktır bkz. David Gaunt, **Katliamlar, Direniş, Koruyucular: I. Dünya Savaşında Doğu Anadolu'da Müslüman- Hristiyan İlişkiler**, çev. Ali Çakıroğlu, I. bs., Belge Yayınları, İstanbul 2007, s. 45 ; W. A.Wigram-Edgar T.A.Wigram, **İnsanlığın Beşiği Kürdistan'da Yaşam**, çev. İbrahim Bingöl, I.bs. Avesta Yayınları, İstanbul 2004, s. 111; Aziz Günel, **Türk Süryaniler Tarihi**, Oya Matbaası, Diyarbakır 1970, s. 71

²⁹ Mehmet Çelik, "Süryânîler", **DİA**, C 38, İstanbul 2010, s. 176; Kadir Albayrak, "Nestûrîlik", **DİA**, C 33, İstanbul 2007, s. 15.

³⁰ J. F. Coakley, "Chaldeans", *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage.*, ed. Sebastian P. Brock vd., New Jersey 2011, s. 93; Kadir Albayrak, **Keldanîler ve Nasturîler**, Ankara 1997, s. 97; Suphi Aksoy-Toma Çelik, **Mezopotamya Uygarlığında Süryani Tarihi**, Ankara 2013, s. 297.

³¹ Yavuz Ercan, **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları**, I. bs., Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2001, s. 59, 62, 90-91, 97, 110-111; Richard Coke, **The Heart of the Middle**

Ainsworth, Çölemerik'te ikamet eden Patrik'in bir sonraki gün sabah saat beşte kendileri ile görüşmeye gediğini ve bu görüşmenin yedi buçuk saat sürdüğünü söyler. Daha sonra Patrik'e dair şu bilgileri verir:

*Mar Shimon (mar şemun) 39 yaşında, hoş, uzun boylu, güçlü, düzgün yapılı, etkileyici ve oldukça zeki görünümlü birisidir. Onun aşağıya doğru inen kıyafeti, Kürtlere özgü başına taktığı türban ve uzun gri renkteki sakalı ise ona saygıdeğer bir görünüm katmaktadır. Ancak Kürtlerle mukayese edildiğinde oldukça çekingendir. Beraberimizde mütevazı hediyeler olarak getirdiğimiz pamuklu bez, çizmeler, zeytin, sabun, nargile başlıkları, tütsü, enfiye gibi şeyler bu gibi dağlık yerlerde oldukça zor bulunmaktadır. Şaşkınlık içinde, herkesin her birinin değerinin ne olabileceği üzerine görüş bildirdiği bu hediyelerin Davud tarafından açılıp sergilendiğine şahit olduk. Patrik bizi sıcak bir şekilde karşıladı. Bu bizim hoş bir görüşme yapmamızı kolaylaştırdı. Patrik, geleneksel hal hatır sormalardan ve seyahatimize dair bazı sorulardan sonra bu uzak ve tecrit edilmiş bölgede onu ziyaret etme nedenimizi sordu.*³²

Seyyahın patriğe dair verdiği bilgilerden ona özel bir sempati beslediği anlaşılmaktadır. Bu nedensiz değildir; zira Ainsworth örneğinde olduğu gibi, 19.yüzyılda bölgeye gelen çok sayıda batılı seyyah ve misyoner, Hristiyan topluluklar olan Nasturileri ve Keldanileri

East, Thornton, Butterworth Ltd., London, 1925, s.204-206; R.I. Lawless, "Iraq: Changing Population Patterns," **Population of the Middle East and North Africa. A Geographical Approach**, ed. by J.I. Clarke, W. B. Fisher, University of London Press, London 1972, s. 107-108; Stephen Hemsley Longrigg, **Iraq, 1900 to 1950: A Political, Social and Economic History**, 3rd Pr., Beirut, Oxford University Press, 1968, s. 97-98. Sonyel, Ortadoğu'nun en eski halklarından biri olan Nasturilerin etnik kökenlerinin kesin olarak bilinmediğini belirtir. Aslında bunun en önemli nedenlerinden birisi, Nasturilerin 19. yüzyıla kadar etnik kimlikten ziyade dini kimliği kullanmalarıdır. Fakat 19. yüzyılda tüm dünyada kendisini hissettiren milliyetçilik akımı Nasturileri de etkisi altına almış ve böylece ortak bir geçmiş ve kimlik arayışı içine girmişlerdir bkz. Salahi R. Sonyel, **The Assyrian of Turkey Victims Of Major Power Policy**, TTK, Ankara 2001, s. 1-2; Bülent Özdemir, **Süryanilerin Dünü Bugünü: I. Dünya Savaşı'nda Süryaniler**, TTK, Ankara 2008, s. 10-11.

³² Ainsworth, *age.*, s. 246-247.

daha yakından tanımak ve onlara dair bilgi toplamak için onların yaşadıkları bölgelere seyahatler düzenlemişlerdir. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin dünyada meydana gelen kimi gelişmelere bağlı olarak yaşadığı siyasi, askeri, idari ve ekonomik bakımdan yaşadığı gerileme millet sisteminde de devletin aleyhine olabilecek bazı sorunlara yol açmıştır. Söz gelimi, Fransa Katoliklerin, Rusya Ortodoksların “koruyucusu” kimliği ile ortaya çıkarken, İngilizler ve Amerikalılar da diğer Hristiyan mezheplerine mensup halkları Gregoryen Ermenileri ve Nasturileri hedef almışlardı. Bu iş bölümünde, Nasturiler Amerikalı ve İngiliz, Keldanîler ile Yakubîler de Fransız misyonerlerinin görev ve ilgi alanına girmiştir. Bu bağlamda, Nasturilerle temas kuran ilk Amerikalı misyoner heyeti 1831 yılında bölgeye gelmiş³³ ve bunu diğerleri izlemiştir. Osmanlı ülkesinin çeşitli bölgelerinde yaygın bir kilise-okul-hastane ağı kuran Hristiyan misyonerler, Osmanlı toplumu oluşturan gayrimüslim gurupların üyeleri arasında, Osmanlı Devletini yabancı, hatta düşman olarak gören eğitimli kuşaklar yetiştirme yönünde birtakım çalışmalar yürütmüşlerdir.³⁴

Daha sonra Ainsworth ekibinde yer alan Bay Rassam'ın Davut adındaki birisine getirdikleri hediyelerin ve “The Society for Promoting Christian Knowledge”³⁵ adlı kuruluşun görüşlerinin neler olduğuna dair bilgileri Arapça olarak aktardığını ve bu kişinin de söyle-

³³ ABCFM'in Nasturi misyonu için altyapı araştırması ve öncü misyonerlere ilişkin daha detaylı bilgi için bkz. Murat Dalyan, **XIX. Yüzyılda Amerikalı Misyonerlerin Hakkâri Günlüğü (1830- 1870)**, Öncü Kitap, Ankara 2012, ss. 23-27; Esra Danacıoğlu Tamur, “ 19. Yüzyılın İlk Yarısında Doğu Anadolu ve Asahel Grant ve Nasturi Misyonu”, **Toplumsal Tarih**, S 226, 2012, ss. 56-64.

³⁴ Kaymaz, a.g.m. s. 114. Batılı devletlerinin ve Roma Kilisesinin içinde Nasturilerin ve Keldanilerin de yer aldığı Doğu Hristiyanlarına yönelik yürüttükleri faaliyetler için bkz. Mehmet Aydın, “Türkiye'ye Yönelik Katolik Misyonerliğin Dünü ve Bugünü”, **Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2004, ss. 94-121.

³⁵ Bu topluluk, 1699 yılında İngiltere'de kurulmuştur ve İngiltere'nin hem en eski misyonerlik kuruluşudur hem de Hristiyanlık ile ilgili kitaplar yayımlayan önde gelen kuruluşlardan biridir bkz. Geordan Hammond, “The Revival of Practical Christianity: the Society for Promoting Christian Knowledge, Samuel Wesley, and the Clerical Society Movement”, Vol.44 (Revival and Resurgence in Christian History), **Studies in Church History**, 2008, ss. 116-127.

nenleri Keldaniceye çevirdiğini söyler. Ona göre, patrik İngiltere Kilisesi'nin doktrinlerine dair herhangi bir şey bilmemektedir ve bu nedenle ilk önce prensip yahut uygulama olarak kendi inançlarından farklı olan bir şeyle yakın ilişkiler kurma yönündeki öneri karşısında oldukça tedirgin olmuştur. Seyyah, patriğin bu yönde yaptığı açıklamaları şu şekilde aktarır:

*Papa Roma'dan kilisemizin aklını çecek kişileri gönderdi. Onun doktrinini yenidir. Fakat bizimki kadimdir; biz asla ibadet etme biçimlerimizi değiştirmedik. Ancak havarilerimiz ve atalarımız tarafından tebliğ edilen şeylere uyuyoruz. Bu nedenle, asla ne doktrinimiz ne de ibadet şeklimizi değiştiririz. Akabinde patriğe Papa'nın ilişki kurduğu kiliseleri Roma'ya bağlamaya çalıştığı gibi, Topluluğun Keldani Kilisesini İngiltere Kilisesine bağlama gibi bir amaç taşımadığı açıklandı. Tek amacımız kitap basarak gençleri eğitmek ve Keldani Kilisesini takip edenler tarafından sahip olunan eski bilgi ve medeniyetin tekrar tesis edilmesidir. Dolayısıyla İngiltere Kilisesi kadim kilisenizdeki ibadet biçimlerinize müdahil olmayı istemez. Kilisemiz herhangi bir kilise yahut patriğin gücünü artırmaktan ziyade dünyadaki tüm kiliseleri akıl ışığındaki doktrinlerle kardeşçe birleştirmek için çaba göstermektedir. Kilisemiz sizin ritüellerinizi bıraktırmayı ve bizimkilerini benimsemenizi arzulamamaktadır. Bunun yerine özgür ve samimi ilişkilerin kurulmasını talep etmektedir. Nitekim hatalar meydana geldiğinde bu kendiliğinden düzelir. Fakat özellikle yayın ve eğitim konusunda verilen destekle İncil'in gerçekliği daha iyi yayılır ve tüm ülkede kusursuz, ahlaki ve dini eğitim kendini daha iyi hissettirir.*³⁶

Seyyahın verdiği bilgilerde, onun mesleği gereği bölgeyi bilimsel amaçlarla ziyaret etmediği dikkat çekmektedir. Zira sözünü ettiği "The Society for Promoting Christian Knowledge" adlı kuruluş 17. yüzyılın sonunda kurulan ve dini kitaplar yayımlamakla bilinen bir Anglikan misyonerlik örgütüdür. Anlatımlarına bakılırsa, Ainsworth'ün de bu kuruluş adına birtakım çalışmalar yapmak için bölgede bulunduğu anlaşılmaktadır. Zira 1830'larda İngiltere'de Hindistan'a ulaşım için bir dizi yeni proje geliştirilir. Bunlardan biri de

³⁶ Ainsworth, *age.*, s. 247-248.

Dicle ve Fırat nehirleri üzerinden Akdeniz'i Basra Körfezi'ne bağlamaya yöneliktir. Proje Londra-İskenderun arasını buharlı gemilerle, İskenderun'dan Dicle veya Fırat'taki uygun bir noktaya kadar kervan taşımacılığıyla, oradan ötesinin ise, tekrar buharlı gemilerle alınmasını önermektedir. Bu proje kapsamında 1837 yılında Royal Geographic Society iki yıllık "Expedition for the Exploration of Kurdistan" (Kürdistan Keşif Gezisi) projesini planlar. Gezinin amaçlarından biri bölgedeki kömür potansiyelini araştırmak, diğer amacı ise Orta ve Doğu Anadolu'yu, Kuzey Irak'ı ve Sincar'ı keşfetmek ve Nasturi ile Yakubi kiliselerinin ihtiyaç ve koşullarını rapor etmektir. Projeyi "Society for Promoting Christian Knowledge" (SPCK) da desteklemiş ve SPCK "Kürdistan Keşif Gezisi" kapsamında coğrafyacı ve araştırmacı olan Francis Ainsworth'ü ve bölgeyi ve dillerini iyi bilen seyyahın da gezi notlarında sözünü ettiği Rassam'ı görevlendirmiştir.³⁷ Bununla birlikte, Anglikan Kilisesi Nasturi kilisesiyle ilişki kurmak üzere 1837 yılında coğrafyacı-araştırmacı Ainsworth'ü atamıştır. Anglikan kilisesinin Nasturi misyonu hem 1830'lu yıllarda Nasturi Hristiyanlara yönelik olan ilgi ile ilişkilidir hem de bölgeye yönelik daha genel ve dindışı bir ilginin de bir uzantısıdır³⁸

Görüşme esnasında Patrik Ainsworth ve beraberindekilerin misyonerlik kapsamında bu ziyareti gerçekleştirdiklerini düşünür. Ancak seyyah Patrik'e bölgeye okul açmak için gelmediklerini ve eğer böyle bir talepleri olursa bunu İngiltere'deki kiliseye yazmaları gerektiğini ve kilisenin bunu yapabilecek bir papazı bölgeye gönderebileceğini söyler. Patrik seyyaha diğer Keldanilerin yaptığı gibi, kendi dini doktrinlerine yabancı olan herhangi bir doktrine kucak açmayacaklarının altını çizer. İngilizler ilgili bazı bilgileri olduğunu, ancak aynı şeyin İngiliz Kilisesi için geçerli olmadığını altını çizer.³⁹ Daha sonra Bay Rassam Patrik'e Yeni Ahit'in bir kopyasının basılması ile ilgilendiklerini

³⁷ Tamur, agm., s.60-61.

³⁸ Tamur, agm., s. 60.

³⁹ Ainsworth, *age.*, s. 250.

ve Patrik'e istediği özel bir kopya olup olmadığını sorar. Patrik kendisinde sadece bir çeviri nüshanın olduğunu ve bunun doğru bir şekilde basılmasının yeterli olacağını söyler.⁴⁰ Sohbetlerinin bir noktasında Patrik kardeşi ile görüşme yapmak için yanlarından ayrılır. Seyyah kısa süreli bu ayrılışın böyle bir ittifaka Kürtlerin nasıl bakacağı ile ilgili olabileceğini belirtir. Ancak çok kısa süren bir konuşma, ziyaretlerinin yerel siyasi düzenlemelere müdahale etmek gibi bir amaç taşımadığı hususunda onları ikna etmek için yeterli olur. Ayrıca Ainsworth, görüşme boyunca Keldani topluluğunun özgür iradelerini ve dini ve milli haklarını sürdürme konusundaki kararlılığın sürekli altının çizildiğini aktarır. Sohbet sona erdikten sonra, Patrik tekrar Çölemerik Kalesi'ne geri döner, kardeşi ise onların yanında kalır. Fakat bir süre sonra seyyah kendisine Patrik'in Türkler tarafından gözaltına alındığının söylendiğini yazar. Hatta bunun Schultz'un⁴¹ (Tavernier'den

⁴⁰ Ainsworth, *age.*, s. 251.

⁴¹ Fransız arkeolog Schultz 19.yüzyılda Hakkâri'ye gelen ilk batılı seyyahlardan birisi olarak ön plana çıkmaktadır. O, antik Urartu kalıntılarını araştırmak için bölgeye gelmiştir. Ancak Hakkâri sınırındaki Başkale'ye yakın bir yerde öldürülmüştür. Bazı kaynaklara göre, Fransız arkeolog, bölgede yaptığı araştırmalardan rahatsız olan Nurullah Bey tarafından öldürülmüştür bkz. Jelle Verheij, "Hakkâri, "Batılılar ve Nasturiler": Hakkâri'nin 19 Yüzyıl Batı ve Amerikan Kaynakları", **Tarihte Hakkâri Sempozyumu (14-16 Aralık 2014)**, s.66. Örneğin, bir diplomat ve araştırmacı olan A. Henry Layard, bölgeye bir gezi yapmış ve bu geziye dair seyahat notlarında, Nasturilerin yaşadığı Baz bölgesinde bu olay yaşandığı zaman Nurullah Bey'in hizmetinde çalışmış bir Hristiyanla tanıştığını ve bu kişinin kendisine Shultz'un cesedini gömme işiyle görevli olduğunu söylediğini yazar. Ayrıca Yohanan adı ile bölgede gezen Schultz'un yakalandığını ve ziyaret etmeyi düşündüğü patrik yerine Nurullah Bey'e verildiğini yazar. Ayrıca Schultz Nurullah Bey'e gönderilen mektupta bölgede casusluk yapan bir kişi olarak anlatılmaktadır. Zira sürekli ve açık olarak notlar tutmaktadır. Schultz Nurullah Bey'in yanında on gün kalmış ve akabinde Kürt korumaları eşliğinde seyahatine devam etmiştir. Ancak Nurullah Bey'in verdiği emir doğrultusunda Başkale yakınlarındaki Pisa Kalesi'ne (Pizan) yakın olan nehrin (Av Spirisa) kenarında öldürülmüştür. Ekibinde bulunan iki Hristiyan hizmetli de onunla birlikte öldürülmüştür. Bununla birlikte, yine kendisine seyahatinde eşlik eden iki İranlı da Nurullah Bey'e götürülmüş ve öldürülmüştür bkz. A Henry Layard, **Discoveries Among the the Ruins of Nineveh and Babylon**, Harpers& Brothers, New York 1853, s. 329.

sonra Hakkâri Kalesi'ni ziyaret etmiş ikinci kişi) canice öldürülmesinde parmağı olan Nurullah Bey'in⁴² yardımı ile olduğuna dair hiçbir şüphe olmadığına işaret eder.⁴³

Seyyah devam eden satırlarda, bölgede etkili olan Kürt Bey'i Nurullah Bey'e dair daha detaylı bilgiler verir. Ona göre, bu kişi, Doğu'da ortaya çıkan bazı değişikliklerin onun hâkimiyeti altında olan bölgeyi er ya da geç ondan daha güçlü olan birisinin hâkimiyet alanına gireceğini öngörmüştü. Fakat her şeyden önce, Nurullah Bey, kendisine bağlı olan Keldani Patriğine kıyasla sahip olduğu bu yeni konumdan hoşlanmıyordu. Zira artık bundan sonra ona bazı şeyleri dikte edemeyecekti. Bu nedenle, bölgedeki gücünü sürdürürebilmek adına bağımsızlığını Erzurum'daki Hafız Paşa ile takas etmeyi seçmiş ve böylece arkasına Türkiye'nin desteğini alarak hem her daim kıskançlık duyduğu Patrik'in gücünü etkisiz hale getirmeye hem de huzursuz aşiretleri kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Bununla birlikte, Patrik'in son zamanlarda bir yandan İngilizlerle diğer taraftan Urmiye'deki Amerikalılarla girdiği dostane ilişkiler yüzünden⁴⁴, Nurullah Bey'in düşmanlığı açık bir hale dönüşmüş ve nihayetinde Türklerin ellerine bırakılarak ona ihanet edilmiştir.⁴⁵ Bu anlatımlardan bölgede Kürtlerle Nasturiler arasındaki ilişkilerin oldukça gergin hale geldiği ve bu durumun iki topluluğu karşı karşıya getirdiği dikkat çekmektedir. Ancak kaynaklara yansıdığı kadarıyla, batılı seyyah ve misyonerler bölgeye gelmeden önce, Patrik ve Kürt beyleri arasındaki ilişkiler bu şekilde

⁴² Bitlis'ten İmadiye'ye, Diyarbakır'ın kuzeyi ve Van'ın güneyinden uzanan koridora beş Kürt emiri hâkimdi: Bunlar, İmadiye emiri İsmail Paşa, Hakkâri emiri Nurullah Bey, Botan-Cizre emiri Bedirhan, Hakkâri-Van Gölü arasındaki bölgede Han Mahmud ile Bitlis'te Emir Şerif'ti bkz. Tamur, agm. s. 60.

⁴³ Ainsworth, *age.*, s. 253.

⁴⁴ Ainsworth örneğinde olduğu gibi, İngiliz misyonerlerin Nasturilere yaklaşımı, Amerikan misyonerlerden daha farklıydı. Çünkü Amerikan misyonerler Nasturilere daha çok dini açıdan yaklaşırken, İngiliz misyonerler ise ilişkilerini daha çok, politik ve stratejik çerçevede yürütmeye çalışıyorlardı bkz. Levent Ayabakan, "Kürt-Nasturi İlişkileri ve Ağa Petros'un "Özerk Asuri Devleti Projesi" (1919-1923)", *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, C I, S 1, 2015, s.53.

⁴⁵ Ainsworth, *age.*, s. 253-254

değildir. Örneğin, bazı kaynaklarda Kürtlerin, Ermenilerle Nasturileri karşılaştırırken, Nasturilerle aralarında kıl payı kadar bir fark olduğunu, ancak Ermenilerle aralarında koca bir dağ silsilesi olduğunu söyledikleri ifade edilmektedir.⁴⁶ Hatta bazı törenlerde Kürt Beyi'nin ve Nasturi Patrik'inin yan yana oturdukları, aşiret reisinin herhangi bir nedenle Payitahta gitmesi gerektiğinde obasını, hatta haremını bile Patrik'e emanet ettiği ifade edilmektedir.⁴⁷ Ayrıca Patrik'in Nasturiler kadar Kürtler tarafından da saygı gördüğü, Kürt ve Nasturi aşiretleri arasındaki sorunları çözmede ve aşiretleri barıştırmada etkili olduğundan söz edilmektedir.⁴⁸

Aisnworth ayrıca bölgeye yaptığı ziyaretin genel bir değerlendirmesini de yapar. O içinde yer aldığı misyonun oldukça sancılı ve hesaplanmış olan bir felaketi tetiklemiş olduğu hususunda bir pişmanlık duyduğunu yazar. Buna ek olarak, dağlılara yüzyıllardır zulme karşı dayanmış olan kutsal bağımsızlıklarını alt üst etme ve ihtişamlı kiliselerinin kadim kurumlarının temellerini yıkmaya konusunda güçlü tavsiyeler verildiğini belirtir. Seyyah bu duruma çok üzüldüğünü ve onlarla ayrıcalıklı bir şekilde kurdukları dostane ilişki umutları ve bu topraklara gönderilme nedenleri olan amaçlarını gerçekleştirme konusunda buralara gönderilen misyoner Badger dışında⁴⁹ hiçbir şeyin yapılmadığının altını çizer. Ardından Amerikalı misyonerlerin ve onların bölgede yaptıkları çalışmalara dair şu değerlendirmeyi yapar:

⁴⁶ Atiya, *age.*, s. 313.

⁴⁷ Mim Kemal Öke, **Musul-Kürdistan Sorunu:1918-1926**, İz Yayıncılık, İstanbul1995, s. 243.

⁴⁸ W.A. Wigram, **İnsanlığın Beşiği Kürdistan'da Yaşam**, Avesta, İstanbul 2004, s.328-329.

⁴⁹ Seyyahın sözünü ettiği İngiliz misyoneri Badger, 1842-1843 yılının kış aylarında Musul'da İngiltere Kilisesi'nin göndermiş olduğu hediyeleri ve mektupları Patrik'e vermek için hazırlıklarını tamamlamaya çalışırken, Grant ve Laurie'de Aşita'ya bir ziyarette bulunmak için hazırlıklarını tamamlamak için çalışmalar yapmaktaydılar Hinsdale'nin ölümünden sonra bir müddet Musul'da kalan Grant, tekrar görevi gereği Hakkâri dağlarına dönmek istemiş ise de çeşitli nedenlerden dolayı bu arzusunu Nisan ayına kadar ertelemek zorunda kalmıştır. Oysa İngiliz misyoner Badger, Grant'ın aksine 1843 yılının Şubat ayında başta Aşita olmak üzere Nasturi köylerine ulaşmak için yola koyulmuştur. Ancak yolların karlı ve buzlu olmasından dolayı katırla belli bir

Amerikalı misyonerlere gelince hiç şüphe yok ki; onların Urmiye'deki uzun ikametleri onların çok öncelerden gözlerini Kürdistan'ın iç kesimlerinde yaşayan bu ilginç dağlı topluluklara çevirmelerine sebebiyet verdi. Ayrıca Urmiye'den Çölemerik'e ulaşmak bazı tehlikeler içerdiğinden İstanbul'a varışımıza kadar bu topluluklar arasında misyonerliği dair herhangi bir şeyden bahsedilmemesi ilginçtir. Amerikalı misyoner Grant kışın ortasında acele İstanbul'a doğru uzun bir yolculuğa çıktı. Grant burada bölgenin Nizip Savaşı nedeniyle karışıklık içinde bulunmasından ötürü onu Mardin'de bırakan Holmes ile birlikte çalıştı. Dr. Grant, o yaz bizden önce Keldanilere yönelik çalışmalar yapmak için bölgeye gitmesi yönünde bazı talimatlar alırken, Nizip Savaşı bizim İstanbul'da kalmamıza sebebiyet verdi. Daha sonra, Grant bizden bir ay önce Mayıs 1840'ta patriğe ve kardeşine, onların kadın akrabalarına, pek çok papaza ve Kürt beylerine çok değerli hediyelerle birlikte İran tarafından dağlara doğru ilerledi.⁵⁰

Ainsworth'ün verdiği bilgilerden, ABCFM tarafından gönderilen misyoner Grant'ın İngilizlerden daha önce aldığı talimatlar doğrultusunda bölgeye geldiği ve birtakım hediyelerle bölgede etkili olan patrik ve Kürt beyleri ile bazı görüşmeler yaptığı anlaşılmaktadır. Ainsworth'ün özellikle Dr. Grant'tan ve onun yaptığı çalışmalardan söz etmesi iki misyoner grup arasında yaşanan rekabete işaret etmesi açısından önemlidir. Seyyahın da belirttiği gibi, ABCFM, Urmiye'deki Nasturilerden ziyade onların asıl yoğun oldukları Hakkâri Dağlarındaki Nasturilere ulaşmak için ve misyoner faaliyetlerine uygun zemin

yere kadar gitmiş ardından da Aşıta'ya varmadan önce bir dağın yamacından aşağı düşmüştür. Bu amacında başarılı olamayan Badger, bu sefer Amerikan misyonerlerine karşı avantaj sağlamak ve patriği kendi tarafına çekebilmek için Mar Şamun ile görüşmüştür. Daha önceden patrikle görüşmelerde bulunmuş olan Ainsworth, kendisine bölgeye yaptığı gezide eşlik eden Rassam'ın tavsiyesiyle patriğe iki çift kırmızı bot, bir teneke enfiye, 20lbs. sabun, 20lbs. kahve, 20lbs. tütsü, iki büyük pelerin, bol miktarda el dokuması muslin kumaş, bol miktarda zencefil, 50 pipo ağızlığı, 50 adet çakmaktaşı, kalemler, kâğıtlar, bir teleskop ve daha birçok küçük hediyeler götürmüştü. Ayrıca Badger Ainsworth'tan farklı olarak patriğin en büyük yardımcısı olan kız kardeşine ve ailenin diğer kadın üyelerine de birtakım dikiş iğneleri, çengelli iğne, pamuklular ile şerit kumaşlar gibi hediyeler getirmiştir. Badger'in Nasturiler arasındaki rehberi ise daha önce Ainsworth'e de rehberlik yapan Davut adlı bir Nasturi'dir bkz. Dalyan, *age.*, s. 94-95.

⁵⁰ Ainsworth, *age.*, s.254-255.

oluşturmak için Ocak 1839 yılında Dr. Grant'ı görevlendirilmiştir. Böylece onun sayesinde Hakkâri dağlarında yaşayan Nasturi aşiretler arasına girebilmek için güvenli bir yol bulunmuş olacaktır. Çünkü Nasturilerin bu sayede onların aydınlatıcı ve öğretici etkileri altına girmiş olacaktı. Ancak bu konuda onları endişelendiren en önemli unsur coğrafyanın olumsuzluğundan ziyade Nasturilerin komşuları olan Kürtlerin tutumlarından çekinmekteydiler. Zira bölgede çeşitli araştırmalar yapmak için bulunan Alman Shultz'un Hakkâri bölgesinde öldürülmesi, onların bölgeye yapacakları seyahatler için çekinmelerine sebebiyet vermiştir.⁵¹Ayrıca Ainsworth kimi güçlerin bu kabiliyetli, cesur ve dindar olan dağlılara yönelik gösterdikleri dikkat ve önemin, onları sadece Müslümanların merhametine bırakmaktan başka bir işe yaramayacağını belirtir.⁵²Seyyahın verdiği bilgilerden Batılı devletler ve Amerika tarafından bölgede yaşayan Nasturilere yönelik misyonerlik faaliyetleri kapsamında gönderilen kişilerin aslında bu dağlı topluluklara yarardan çok zarar verdiği görülmektedir. Zira bölgede 19.yüzyılın ilk yarısında gerek İngilizler gerekse Amerikalılar tarafından Nasturiler arasında yürütülen misyonerlik faaliyetleri bölgede yaşayan Kürtlerin ve Osmanlı Devlet'inin dikkatinden kaçmamıştır. Hakkâri Dağlarında yaşayan Nasturi topluluklarına yönelik bu misyonerlik faaliyetleri bölgedeki Kürtlerin komşuları olan Nasturilerle olan ilişkilerini derinden etkilemiş ve yaşanan gelişmeler neticesinde 1840'lı yıllarda ortaya çıkan gerginlikler neticesinde çok sayıda Kürt ve Nasturi hayatını kaybetmiştir.

⁵¹ Dalyan, **age.**, s. 57-58. Dr. Grant, bölgeye misyonerlik faaliyetleri kapsamında beş gezi düzenlemiştir. Bu gezilere dair daha ayrıntılı bilgi için bkz. Dalyan, **age.**, s. 56-99. Yine Dr. Grant'ın bölgeye dair izlenimlerini ve deneyimlerini kaleme aldığı hatıratlarına ve gezi notlarına dayanarak hazırlanmış çalışma için bkz. Gülbadi Alan, Ayşegül Kuş, "Amerikan Board Misyoneri Asahel Grant'ın Memoir of Asahel Grant ve The Nestorians or The Lost Tribes Adlı Çalışmaların Orta Doğu'yu Anlama Açısından Kurgusal ve İçerik Analizi", **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, S 61, 2018, ss. 287 - 309

⁵² Ainsworth, **age.**, s. 255.

4- Sonuç

Ainsworth'ün 19. yüzyılın ilk yarısında Hakkâri ve çevresine yaptığı seyahat, bölgenin tarihi coğrafyasına dair verdiği bilgiler bakımından oldukça önemlidir. Zira yerli bir rehberin eşliğinde bölgeyi gezen seyyah, geçtiği yerleşim yerlerinin, dağların ve nehirlerin bizzat adlarını vermektedir. Onun coğrafyacı ve araştırmacı kimliği, bölgenin coğrafi yapısına dair tuttuğu ayrıntılı notlarda kendi açığa vurmaktadır. Bu bilgilerin, bölgenin günümüzdeki tarihi coğrafyasına ışık tuttuğu açıktır. Öte yandan, Ainsworth'ün bölgede bulunan kurşun gibi birtakım yer altı zenginliklerinden bahsetmesi bölgeyi salt turistik bir amaçla ziyaret etmediğini göstermektedir. Kaldı ki onun, bölgeye olan ziyaretinin Royal Geography'nin yönlendirmesiyle İngiltere'nin siyasi ve ekonomik çıkarları doğrultusunda gerçekleştirdiği bilinmektedir.

Ainsworth'ün, bölgenin coğrafi ilgisine ek olarak, etnik ve kültürel yapıyla da ilgilendiği görülmektedir. Onun, Protestan misyonerler ve seyyahlar tarafından çeşitli bahanelerle yaygın olarak kullanılan Nasuri tabiri yerine Keldani tabirini kullanmayı yeğlediği görülmektedir. O, Keldanileri bölgede binlerce yıllık tarihi geçmişe sahip Asur ve Babil bakiyesi kadim bir topluluk olarak ön plana çıkarmaktadır.

Ainsworth sadece "Society for Promoting Christian Knowledge" (SPCK) adına Hakkâri bölgesinde yaşayan Keldanilere yönelik önemli gözlemler yapmakla yetinmez ayrıca Amerikalı misyonerler tarafından bölgede yürütülen misyonerlik faaliyetlerine dair de bilgiler sunar. Onun sunduğu bu bilgilerde, özellikle Hakkâri ve çevresinde yürütülen misyonerlik çalışmalarında İngiliz ve Amerikalı misyonerler arasında yaşanan kıyasıya rekabet ön plana çıkmaktadır. Onun saptamalarına bakılırsa, bölgede yaşayan Nasturilere yönelik yapılan misyonerlerlik faaliyetlerinin, Kürtlerle Nasturilerin arasını açtığı ve Kürtlerin hem misyonerlere hem de Nasturilere karşı olumsuz bir tavır takındıkları ve yürütülen misyonerlik faaliyetlerinin Nasturilere her bakımdan zarar verdiği anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Ainsworth W. F., **Travels in Asia Minor, Mesopotamia**, Chaldea and Armenia, Vol. II, John W. Parker, London 1842.
- Aksoy, Suphi -Toma Çelik, **Mezopotamya Uygarlığında Süryani Tarihi**, Ankara 2013.
- Alan, Gülbadi, Ayşegül Kuş, “Amerikan Board Misyoneri Asahel Grant’ın Memoir of Asahel Grant ve The Nestorians or The Lost Tribes Adlı Çalışmaların Orta Doğu’yu Anlama Açısından Kurumsal ve İçerik Analizi”, **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, S 61, 2018, ss. 287-309.
- Albayrak, Kadir, “Nestûrîlik”, **DİA**, C 33, İstanbul 2007, ss.-15-17.
- , **Keldanîler ve Nesturîler**, Ankara 1997.
- Alikılıç, Dündar, “Hakkâri Tarihi”, **Hakkâri**, ed. Mehmet Top, Hakkâri Valiliği Yayınları, Hakkâri 2010, ss.57-76.
- Anzerlioğlu, Yonca, **Nasturiler ve 1924 Ayaklanması**, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1996.
- , **Nasturiler**, Tamga Yayınları, Ankara 2000.
- Atiya, S Aziz, **Doğu Hristiyanlığı Tarihi**, Doz Yayınları, İstanbul 1968.
- Ayabakan, Levent, “Kürt-Nasturi İlişkileri ve Ağa Petros’un “Özerk Asuri Devleti Projesi” (1919-1923)”, **Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi**, C I, S 1, 2015, ss. 49-76.
- Ayni Ali Efendi, **Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülâsa-Mezâmin-i Defteri Divan**, haz. M. Tayyib Gökbilgin, Enderun Yayınları, İstanbul 1979.
- Baykara, Tuncer, **Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş**, I, Anadolu’nun İdarî Taksimatı, Ankara 1988.
- Celil, Celile, **XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’nda Kürtler**, çev. Mehmet Demir, Özge Yayınları, Ankara 1992, s.136.
- Coakley, J. F., “Chaldeans”, **Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage**, (ed.) Sebastian P. Brock vd., New Jersey 2011.

- Coke, Richard, **The Heart of the Middle East**, Thornton, Butterworth Ltd., London, 1925.
- Çelik, Mehmet, “Süryânîler”, **DİA**, C 38, İstanbul 2010, ss.175-177.
- Dalyan, Murat, **XIX. Yüzyılda Amerikalı Misyonerlerin Hakkâri Günlüğü (1830- 1870)**, Öncü Kitap, Ankara 2012.
- Ercan, Yavuz, **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, Kuruluştan Tanzimat’a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları**, 1. bs., Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2001.
- Gaunt, David, **Katliamlar, Direniş, Koruyucular: I. Dünya Savaşında Doğu Anadolu’da Müslüman- Hristiyan İlişkiler**, çev. Ali Çakıroğlu, 1. bs., Belge Yayınları, İstanbul 2007
- Göyünç, Nejat, “Yurtluk-Ocaklık Deyimleri Hakkında”, **Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan**, İstanbul 1999, ss.267-277.
- Günel, Aziz, **Türk Süryaniler Tarihi**, Oya Matbaası, Diyarbakır 1970.
- Hakan, Sinan, **Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)**, Doz Yayınları, İstanbul 2007.
- Hammond, Geordan, “The Revival of Practical Christianity: the Society for Promoting Christian Knowledge, Samuel Wesley, and the Clerical Society Movement”, Vol.44 (Revival and Resurgence in Christian History), **Studies in Church History**, 2008, ss. 116-127.
- Kaplan, Yaşar, “Hakkâri Tarihi”, **Hakkâri İl Yıllığı**, 2015, ss.19-41.
- Kaymaz, İhsan Şerif, “Aldatılan Bir Halkın Trajedisi: Asuriler (Süryaniler)”, **Akademik Ortadoğu**, C I, S 2, 2007, ss.109-141.
- Kılıç, Orhan, “Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler”, **OTAM**, S 10, Ankara 1999, s. 119-137.
- Kodaman, Bayram, **Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu’nun İdari Durumu**, Anadolu Basın Birliği Yayınları, Ankara 1986.
- Lawless, R. I., “Iraq: Changing Population Patterns”, **Population of the Middle East and North Africa: A Geographical Approach**, ed. by J. I. Clarke, W. B. Fisher, University of London Press, London 1972, ss. 3-44.

- Layard, Henry, **Discoveries Among the Ruins of Nineveh and Babylon**, Harper & Brothers New York, 1853.
- Longrigg, S Hemsley, **Iraq 1900 to 1950: A Political, Social and Economic History**, 3rd Pr., Beirut, Oxford University Press, 1968.
- Mayevsriy, V.T., **19. Yüzyılda Kürdistan'ın Sosyo Kültürel Yapısı ve Kürt Ermeni İlişkileri**, çev. Haydar Varlı, Sipan Yayıncılık, İstanbul 1997.
- Nikitine, Bazil, "Nasturiler", **İ.A.**, C 9, MEB, 2001, ss.207-212.
- Öz, Mehmet, "XVI. Yüzyılda Bitlis Sancağı: Yönetim, Nüfus ve Vergilendirme", **IXth International Congress Of Economic And Social History Of Turkey**, TTK, Dubrovnik 2002, ss. 31-54.
- Özcoşar, İbrahim, "Papalığın Müdahalesi ve Süryani Kiliselerinde Bölünme: Keldanî ve Süryani Katolik Patriklikleri", **Süryaniler ve Süryanilik**, haz. Ahmet Taşgın vd., C 1, Orient Yayınları, Ankara 2010.
- Özdemir, Bülent, **Süryanilerin Dünü Bugünü: I. Dünya Savaş'ında Süryaniler**, TTK, Ankara 2008.
- Satılmış, Selahattin, "XIX. Yüzyılda Nesturiler ve İngiliz Misyonerlik Faaliyetleri", **Belleten**, LXX1 (261), 2007, ss. : 653-688.
- Sonyel, Salahi R., **The Assyrian of Turkey Victims of Major Power Policy**, TTK, Ankara 2001.
- Şimşir, Bilal N., **Kürtçülük: 1787-1923**, Bilgi Yayınevi, İstanbul 2007.
- Tamur, Esra Danacıoğlu, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Doğu Anadolu ve Asahel Grant ve Nasturi Misyonu", **Toplumsal Tarih**, S 226, 2012, ss. 56-64.
- Top, Mehmet, "Hakkâri'nin Mimari ve Sanat Mirası ", **Hakkâri**, (ed.) Mehmet Top, Hakkâri Valiliği Yayın No:6, Ankara, ss.197-268.
- Tuncel, Metin, "Hakkâri", **DİA.**, C 15, 1997, ss.205-207.
- Turan, Şerafettin, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İdari Taksimatı", **Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı**, Erzurum 1963.
- Ünal, Mehmet Ali, "Osmanlı Devleti'nde Merkezi Otorite ve Taşra Teşkilatı", **Osmanlı**, C 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 111-122.

- Verheij, Jelle, “Hakkâri, “Batılılar ve Nasturiler” : Hakkâri'nin 19 Yüzyıl Batı ve Amerikan Kaynakları”, **Tarihte Hakkâri Sempozyumu (14-16 Aralık 2014)**, ss.65-96.
- W. A.Wigram-Edgar T..A.Wigram, **İnsanlığın Beşiği Kürdistan'da Yaşam**, çev. İbrahim Bingöl, I.bs. Avesta Yayınları, İstanbul 2004.
- Yıldız, Hatip, “Bedirhan Bey ve Nasturiler”, der. Ahmet Taşgın, Eyüp Tanrıverdi, Canan Seyfeli, **Süryaniler ve Süryanilik**, C 1, Orient Yayınları, Ankara 2005, ss.161-186.
- Yılmaz, Abdurrahman, “XX. Yüzyılın Başında Nasturiler: Kültürleri, Kürtler Ve Merkezi Otorite İle İlişkileri”, **Turkish Studies**, Vol.8/5, 2013, ss. 225-242.

OSMANLI DEVLETİ, MÜSLÜMAN AŞİRETLER VE BATILI GÜÇLER ARASINDA NASTURÎLER, 1876-1914

Fasih DİNÇ*

ÖZET

Geçirdikleri siyasi ve sosyo-ekonomik gelişmeler, Batılı güçleri Avrupa kıtasına sığmayıp dünyanın geri kalanı için hem bir model hem potansiyel bir düşman haline getirdi. 19. yüzyıl, Avrupa dışında kalan diğer devletler gibi Osman Devleti için de Batı emperyalizmi ile hem mücadelenin hem de Batılılaşma serüveninin bir arada yürütüldüğü bir süreci ifade eder. Bu ikilemi içinde barındırarak Osmanlı Devleti, Tanzimat, Islahat ve Meşrutiyet gibi reformist politikaları sembolize eden girişimlerle devleti, toplumu ve devlet-toplum ilişkilerini yeniden şekillendirdi. Artık temel hedef, devletin gücünün imparatorluğun en uç bölgelerine dek hissedilmesi idi. Egemenliğin yeniden tesis edildiği bu süreçte, periferide bulunan tebaa ise devletin ve Batılı güçlerin yaşam alanlarını düzenleme projelerinin pasif bir takipçisi veya izleyicisi olmaktan ziyade bunlara itiraz ettiler ve farklı iktidar odakları arasında kendi politikalarını oluşturup yürüttüler.

19. yüzyılda gerek bir sınır vilayeti olması gerekse etnik ve dini birçok kimliği içinde barındırması açısından Hakkâri, bu gelişmelerin birçoğuna şahitlik etti. 13-14. yüzyıl Moğol ve Timur istilâlarından beri Hakkâri-Urmiye dağlık bölgelerini kendine yurt edinen ve Hristiyanlığın en eski mezheplerinden olan Nasturî cemaati, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti ve Batılı güçlerin ilgi odağı oldu. Devletin merkezileşme-modernleşme bağlamı politikaları ile Batılı güçlerin misyonerlik faaliyetlerinin muhatabı oldu. Gerek Osmanlı ve İran Devletleri gerek Batılı güçler ve yereldeki Müslüman-Kürt aşiretler gibi birçok iktidar odağının var olduğu bir coğrafyada, Nasturî cemaati önemli

* Araştırma Görevlisi, Ardahan Üniversitesi Tarih Bölümü, fasihdnc@gmail.com

bir aktör olarak karşımıza çıkıyor. Nasturîlerin, birden çok güç merkezleri arasında kendilerini nasıl konumlandıkları bu bildirinin araştırma sorusunu oluşturacaktır. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nden belgelerin yanı sıra ilgili literatüre dayanan bu çalışmanın mevcut literatüre temel katkısı şu şekilde özetlenebilir: Nasturîler durağan bir toplumsal, kültürel ve siyasal özellik barındırmayıp değişen siyasal müdahalelere geliştirdikleri tepkilerle kendi cemaat kimliklerini yeniden şekillendirmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Hakkâri, Modernleşme, Misyonerlik, Nasturîler

NESTORIANS AMONG THE OTTOMAN EMPIRE, MUSLIM TRIBES AND WESTERN POWERS, 1876-1914

ABSTRACT

Political and socio-economic developments made Western Powers expand beyond the European continent and they became both a model and a potential enemy for the rest of the world. For the Ottoman Empire, like other states outside Europe, the 19th century refers to a process in which both the struggle against Western imperialism and Westernization were carried out together. In this dilemma, the Ottoman Empire reshaped the state, society and state-society relations through initiatives that symbolized reformist policies such as the Tanzimat, the Edict of Reforms, and the First and Second Constitutional Periods. The main goal now was to extend the power of the state to the border regions of the empire. In this process in which sovereignty was reconstituted, rather than being passive followers of the projects regulating their living space by the Ottoman State and the Western powers, the subjects in the periphery objected to these projects and formed and maintained their own micro-policies between different power centers.

In the 19th century, Hakkâri witnessed many of these developments because it was a border province and comprised many ethnic and religious identities. The Nestorian community, which is one of the oldest sects of Christianity, which lived the mountainous regions of Hakkâri-Urmiye since the Mongol and Timurid invasions in the thirteenth and fourteenth century hence became the focus of attention of both the Ottoman Empire and Western powers in the 19th century. They became the subject of the centralization-modernization-based policies of the Ottoman Empire and the missionary activities of the Western powers. The Nestorian community was an important actor in a region where there were many powers such as Ottoman and Iranian states, Western powers and local Muslim-Kurdish tribes. The research question of this paper is as follows: How did the Nestorians position

themselves among multiple centers of power? Alongside the secondary literature, this paper is based on documents from the Presidential Ottoman Archives. The main contribution of this study to the current literature can be summarized as follows: far from having stagnant and unchanging social, cultural and political characteristics, the Nestorians reshaped their own community identities with the reactions they developed to the changing political conditions.

Key Words: Hakkâri, Modernization, Missionary, Nestorians

Giriş

19. yüzyıl, Avrupa'nın kolonyal çağı olarak tanımlanabilir. 19. yüzyıla gelindiğinde Fransız İhtilali, Sanayi Devrimi, Rönesans ve Reform gibi başat olayların kıta Avrupa'sında yarattığı siyasi ve sosyo-ekonomik değişim, dünyanın geri kalanında bir reaksiyon yarattı. Avrupa artık, Osmanlı ve Rus tehdidi altında sıkışmış, mezhep çatışmalarıyla enerjisini tüketen bir yapı olmaktan çıkmış, siyasi ve ekonomik üstünlüğü ele geçirmiş, kıtaya sığmayan ve kolonyal politikalar izleyen bir güce dönüşmüştü. Bu Avrupa, dünyanın geri kalanı için iki şeyi ifade ediyordu. Birincisi, Avrupa, her an saldırısına veya kolonyal politikalarına maruz kalılabilecek, karşısında kendilerini güvende hissetmedikleri tehlikeli bir güçtü. İkincisi, mevcut tehlike karşısında varlıklarını sürdürmelerini sağlayacak araçlara sahip “modern” bir rehberdi. Onlar, Avrupa'ya ona benzedikleri kadar karşı koyabileceklerine inanıyorlardı. Avrupa böylesine küresel bir güce dönüşürken, Osmanlı Devleti'nin gündeminde isyanlar, toprak kayıpları ve iktidar odakları arası çekişmeler vardı. İçerde ve dışarda yaşananlar, Osmanlı Devleti'nde zorunlu ve sancılı bir modernleşme serüveni başlattı.¹ Bu süreç, Osmanlı Devleti'nin 17. yüzyıldan itibaren kötü gidişatın durdurulmasına dair geleneksel yorum ve çözüm paradigmasının değişimini ifade eder. 18. yüzyıla değin, Osmanlı Devlet bürokrasisi ve uleması arasında, devletin “kötü gidişat”ın durdurmanın ve onu geçmiş “parlak günler”e döndürmenin adresi “kanun-ı kadime” dönüş olduğu düşüncesi hâkim görüştü. Onlara göre, devletin kötüye gitmesinin temel nedeni zaten kanun-ı kadimden uzaklaşılmasıydı.² Ancak Sultan

¹ Osmanlı modernleşme tarihi üzerine zengin bir literatür mevcuttur. Bunlardan bazıları için bkz. Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Arkadaş Yayınları, İstanbul, 2015. İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017. Stanford J. Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, Cilt. 2**, İstanbul, E Yayınları, 1994. Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017. Mehmet Ö. Alkan (Edit.), **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 1 / Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017. Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.

² Bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Mehmet Öz, **Kanun-ı Kadimin Peşinde Osmanlı'da “Çözülme” ve Gelenekçi Yorumcuları**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2015.

III. Selim'in yenileşme girişimleri, bu geleneksel yaklaşımla, büyüyen Avrupa gücü karşısında Osmanlı egemenliğinin gerilemesinin önüne geçilemediği ve geçilemeyeceğinin Osmanlı bürokrasisi tarafından sancılı dahi olsa bir kabulüydü. Bu kabulleniş, Osmanlı Devleti'nin mevcut sorunlar karşısında basit bir yöntem değişikliği değil bir paradigma değişikliğini ifade eder. Niyazi Berkes, 18. yüzyıl sahnesinin açılmasıyla, Osmanlı Devleti'nin geleneksel kurumlarını diriltmeye dönmek yerine çağdaş Batı'ya yönelme eğilimlerinin doğduğunu, bu yolda başlıca iki yeni fikrin belirdiğini söyler. Bunlardan ilki, devlet gücünün desteklenmesi gerektiği, diğeri bunun gerçekleşmesi için teknolojik ve ekonomik kalkınmanın zorunlu olduğu fikriydi.³ Dolayısıyla Avrupa yani Batı medeniyeti, artık Osmanlı Devleti için sadece mücadele edilmesi gereken bir "düşman" ve varlığına karşı bir tehlike değil, kendini ondan dahi korumasını sağlayacak araçlara sahip bir modeldi. Bu bağlamda, modernleşme Osmanlılar için belli bölgelere yapılacak operasyonlardan ziyade artık bir siyasal rejim arayışını ifade etmekteydi.⁴

Tanzimat'ın ilanından Meşrutiyet'e Osmanlı Devleti'nin kolonyal Avrupa'ya karşı bir savunma refleksi olarak 19. yüzyıldaki düzen arayışı, devletin egemenlik anlayışını temelden değişikliğe uğrattı. Bu değişim, devlet-toplum veya merkez-çevre ilişkisini doğrudan etkiledi. Bu aşamaya kadar Osmanlı'nın devlet-toplum ilişkisi geleneksel imparatorluk modelinin bir örneğiydi. İmparatorluğu, imparatorluk yönetimi ile çevre bölgeler arasındaki ilişkilere mahsus temel yapısal biçimin her bölge için farklı bir şekilde parça parça inşa edildiği, çevre bölgeler arasında yapısal boşluklarla yamalı bir ilişkiler örüntüsü deseninin yaratıldığı müzakere edilmiş bir müessese olarak tanımlayan Karen Barkey, bu imparatorluğun hakimiyetini sürdürmek ve beka-

³ Berkes, *age.*, s. 73.

⁴ *Age.*, s:169.

sını korumak için “aracı elitler” olarak ifade ettiği yerel güç unsurlarının gerekliliğini vurgular.⁵ Toplum üzerinde iktidar ve denetim, imparatorluk için kilit rol olmayı sürdürse de, denetimi altında bulundurduğu bölgelerde iktidarı, tam anlamıyla tekelinde bulundurmazdı. İktidarı ara düzeydeki çeşitli kurumlar, yerel elitler ve başka ayrıcalıklı kurumlarla paylaşırdı.⁶ Osmanlı Devleti’nin son iki yüz yılının modernleşme projesinin devlet-toplum ilişkisi bağlamındaki temel hedefi bu “aracı elitler”i aradan çıkarıp, devlet iktidarını doğrudan topluma yansıtmaktı. Bu çerçevede Osmanlı modernleşmesi, devletin toplum nezdinde daha fazla görünür olmaya, devlet nezdinde ise toplumun daha fazla tanımlanabilir hale getirilmeye çalışıldığı bir süreci ifade ediyordu.

Osmanlı devletini geleneksel imparatorluktan ulus-devlete doğru evrilmeye götüren modernleşme/merkezileşme süreci, özünde devletin egemenlik anlayışının değişim geçirmesiydi. Bu değişim, devletin egemenlik sahalarına ve orada yaşayan toplumlara dair algısını yeniden şekillendirdi. Devletin egemenlik sahasının en kritik yerleri olan sınır bölgeleri, bu gelişmelerden payını fazlasıyla aldı. F. Ratzel’e göre, sınırlar, devlet iktidarının bir ifadesi ve ölçüsüdür, bundan dolayı bir devletin sınır bölgeleri çok daha merkezi bölgeler kadar önemli unsurlardı. Hem mekânsal sahalarını genişletmeye çalışan güçlü devletler hem de fiziksel olarak kolayca savunulabilecek arazi hatlarına geçilen gerileme halindeki devletler için de sınırların bir devletin dinamik yönleri olduğu görülmektedir.⁷ A. Giddens, geleneksel imparatorlukların sınır boyları (frontier) ile ulus-devletlerin sınırları (border) arasında önemli farkların olduğunu ifade eder. Ona göre, sınır boyu (frontier) bir devletin, merkezin siyasi otoritesinin dağınık veya zayıf olduğu çeper bölgelerdeki bir alanı (başka bir devlete bitişik olması

⁵ Karen Barkey, **Farklılıklar İmparatorluğu Osmanlılar – Bir Karşılaştırmalı Tarih Perspektifi**, Versus Yayınları, İstanbul, 2011, s. 9.

⁶ *Age.*, s. 20.

⁷ Anthony Giddens, **Ulus Devlet ve Şiddet**, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2008, s. 72.

gerekmez) tanımlar. Sınır (border) ise, iki ya da daha fazla devleti ayıran ve birleştiren, bilinen ve coğrafi olarak belirlenmiş bir çizgidir.⁸ Geleneksel devletlerin sınır boyları ile ulus-devletlerin sınır hatları arasındaki farkın temel kaynağı, devletin sınır bölgelerine yönelik denetim yoğunluğundaki değişimdi. Osmanlı devleti, modernleşme paradigmasıyla iktidar menzilini en yoğun şekliyle egemenlik sahasının en ucu olan sınır bölgelerine taşımaya çalıştı. Bu durum, diğer bölgelerde olduğu gibi sınır bölgelerindeki toplumlarda bir reaksiyon yarattı. Özellikle sınır bölgelerinde, eski düzende devlet denetiminin en gevşek ve “aracı elitler”in güçlü bir pozisyonda olması, sınır toplumlarına merkeze yakın bölgelerde yaşayan toplumlara nazaran yeni düzene karşı daha güçlü bir direnç ve geniş bir politik manevra imkânı sunmaktaydı. Bu durum, sınır bölgesinde yaşayan toplumların devletle ilişkisinin yeniden şekil almasının yanı sıra yaşam tarzından örgütlenme biçimlerine, kendi iç ilişkilerinden beraber yaşadıkları farklı kültür ve kimliklerdeki komşularıyla olan ilişkilerine kadar bir dönüşüm meydana getirmekteydi. Dolayısıyla devlet değişirken toplum aynı kalamazdı.

19. yüzyıl Osmanlı-İran sınırı, sahip olduğu çok kimlikli ve aktörlü toplumsal yapısı ve Batılı güçlerin sömürgeci politikalarıyla artan stratejik önemiyle, Osmanlı'nın “yeni düzeni”ne karşı toplumuna sunduğu fırsat ve sınırlılıklarıyla bir sınır bölgesinin çelişkili ve karmaşık karakterini taşımaktaydı.⁹ Bu sınır bölgesinin Urmiye-Hakkâri hattı üzerinde yaşayan ve Hristiyanlığın en eski mezheplerinden biri olan Nasturî cemaati, 19. yüzyılda sınır bölgesinde meydana gelen dönüşümün tanıkları ve aktörlerinden biriydi. Dolayısıyla Nasturî cemaatini

⁸ Age., s. 72-73.

⁹ Sınır bölgelerindeki birçok değişkenin bir arada olması neticesinde oluşan bir nevi sosyo-politik kaos, Osmanlı-İran sınır tespitinin uzun yıllar sürmesinde önemli bir etkeni. Osmanlı-İran sınır tespiti ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Melike Sarıkçıoğlu, **Osmanlı-İran Hudud Sorunları (1847-1913)**, TTK, Ankara, 2013. Nejat Abdulla, **İmparatorluk Sınır ve Aşiret Kürdistan ve 1843-1932 Türk-Fars Sınır Çatışması**, Avesta Yayınları, İstanbul, 2010. Sabri Ateş, **The Ottoman-Iranian Borderlands: Making a Boundary, 1843-1914**, Cambridge University Press, New York, 2013.

merkeze alarak devletlerin egemenlik anlayışında meydana gelen değişim karşısında bir sınır bölgesi toplumunun nasıl tepki verdiği ve yeni politik tezler inşa ettiğini görebiliriz.

Sınırım Sâkinlerinden: Nasturîler

Nasturîlik, adını Roma İmparatorluğu'nun Kommagene eyaletine bağlı Germenika/Maraş şehrinde doğan ve 428 yılında İstanbul Patrikliği yapan Nastur/Nestorius'tan almaktadır. Dönemin önemli dini eğitim merkezlerinde biri olan Antakya akademisinde eğitim gören Nastur, patrikliği sırasında dönemin hâkim Hristiyan öğretilerine aykırı beyanlarıyla öne çıkmaktaydı. Hz. Meryem'i Tanrı Anası/Theotokes olarak tanımlayan öğretilere karşı çıkarak onun insani doğasına vurgu yapıyordu. Ona göre, Meryem Tanrı'nın değil, Mesih'in anasıdır. Hâkim öğretiye karşı bu tür çıkışları, onu bir yandan dinden çıkarma, sürgün gibi cezalarla karşı karşıya bırakırken, diğer yandan öğretilerinin etrafında geniş kitleler oluşturdu. 5. yüzyıldan itibaren Nastur'un öğretileri etrafında toplanan kitleler zamanla Mezopotamya, Orta Asya, Hindistan ve Çin'e uzanan geniş bir coğrafyaya yayılan Nasturî cemaatine dönüştü.¹⁰

13. yüzyıla kadar geniş bir coğrafyaya yayılma imkânı bulan Nasturîler, Bizans-Sasani ve İslam Devleti, Selçuklu-Moğol gibi birden çok güç merkezlerinin olduğu bir politik ortamda varlık sürdürdüler. Böylesi bir siyasi iklim, Nasturîleri fırsat ve baskıyla her an karşılaşabildiği bir ortam meydana getiriyordu. Bir taraftan 5. yüzyılda Bizans İmparatoru Zenon tarafından Nasturîlerin Urfa'daki akademileri kapatılıp, ülke içinde bulunmaları yasaklanınca, Bizans'ın rakibi olan Sasaniler, onlara İran bölgesinde yaşama imkânı verdi. İslam'ın yayılmasıyla beraber, Nasturîler devlet kademelerinde çeşitli mevkilerde yer alıyor ve

¹⁰ Nasturî mezhebinin tarihsel gelişim serüveni, inanç yapısı ve ritüellerine dair detaylı bilgi için bkz. Murat Gökhan Dalyan, "19. Yüzyıl'da Nasturiler-İdari Sosyal Yapı Ve Siyasi İlişkileri", Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta, 2009, s. 5-39; Yonca Anzerlioğlu, **Nasturiler**, Tamga Yayınlar, Ankara, 2000, s. 5-29.

antik Yunan eserlerinin tercüme ederek kültürel hayata katkı sağlıyorlardı.¹¹ Diğer taraftan ise özellikle savaş dönemlerinde kendileri bu güç merkezleri arasında bir baskı ile karşı karşıya kalıyorlardı. Nasturîler için özellikle 13 ve 14. yüzyıllardaki Moğol ve Timur istilalarıyla zirveye ulaşan siyasi kaos ve baskı ortamı, onları geniş bir coğrafi alandan dar bir alana sıkıştırdı. İstilaların yarattığı baskı onları savunmasız ovalardan Van ile Urmiye arasında kalan daha “güvenli” sarp dağlık bölgelere doğru sürükledi. Osmanlı Devleti’nin 15-16. yüzyıllarda yarattığı siyasi istikrar ortamı, Nasturîleri kısmen de olsa ovalara indirdi.¹²

19. yüzyıla gelindiğinde Nasturîler, coğrafi olarak yoğunlukla birbirine yakın üç bölgeye yayılıyorlardı. Bunlardan ilki İran’da Kaçarlar egemenliğindeki Azerbaycan eyaletine bağlı Salmas ve Urmiye ovalarıdır. Diğer ikisi ise Osmanlılar hakimiyetinde olan Hakkâri’nin dağlık alanları ile Musul’un kuzeyiydi.¹³ Bölgenin birbirine rakip iki büyük gücü Osmanlı ile İran Devletleri arasındaki sınır bölgesinde yaşamaları ve İngiltere, Rusya, Fransa gibi devletler ve Amerikan Protestan misyonerleri gibi aktörlerin birçok parametreleri içinde barındırarak bölgeyle ilgilenmesi, onları geçmişte olduğu gibi birçok güç odağının olduğu değişken bir sosyo-politik ortamla karşı karşıya bıraktı. Bu durum, Nasturîleri bölgedeki yeni gelişmelerin bir aktörü haline getirdi. Artık “güvenli” dağlık yaşam alanlarına kadar gelen güçlerin politikaları karşısında kaçmak yerine mevcut bölgede varlıklarını sürdürmeye çalışacak ve politikalar üreteceklerdi. Osmanlı Devleti’nin koruma ve kurtarmaya dayanan modernleşme politikaları, İngiltere, Fransa ve Rusya gibi büyük güçlerin bölgedeki nüfuz mücadelesi, misyonerlerin dine davet vaazları ve Müslüman komşuları arasında Nasturîler, sosyo-politik olarak dönüştürülecek ve dönüştürecekleri.

¹¹ Dalyan, *age.*, s. 10-12.

¹² *Age.*, s. 12-13.

¹³ John Joseph, *The Modern Assyrians of the Middle East – Encounters with Western Christian Missions, Archaeologists, and Colonial Powers*, Brill, Leiden-Boston-Köln, 2000, s. 33.

Nasturîlerin “Yeni Düzen”i

Geleneksel imparatorlukların ulus-devletlere dönüşümünün birinci dereceden etki alanlarından biri devlet-toplum ilişkisi olduğunu ifade etmiştik. Meydana gelen egemenlik anlayışındaki değişim, devletin topluma ve toplumun da devlete dair algı ve tanımını yeniden şekillendirdi. Nasturîler özelinde belirtmek gerekirse, bir taraftan onlar için Osmanlı sadece binlerce kilometre uzaklıkta bulunan padişah değil valisi, kaymakamı, asker gücü ve vergi memurlarıyla artık kapı komşularıyken, konsolosluk, bürokrat ve misyonerleriyle de büyük güçler ise potansiyel müttefikleriydi. Diğer taraftan Osmanlı Devleti için ise Nasturîler, sınır bölgesinin sıradan bir Hristiyan tebaası değil, düzenli vergi vermesi, nüfus kaydı yapılması ve büyük güçlerin nüfuzundan korunması gereken vatandaşlardı. Büyük güçler için ise onlar, Osmanlı ve İran karşısında desteklenmeleri gereken ve rakip büyük güce kaptırılmaması gereken dikkate değer bir unsurdu. Tarafların birbirlerine dair bu yaklaşımları, ilişki pratiğinde meydana gelen gelişmelerin çerçevesini belirledi.

Bu bağlamda ilk olarak, Osmanlı Devleti ile Nasturîlerin ilişki pratiğini ele alalım. Osmanlı devleti, sınır bölgesinde kurmaya çalıştığı “yeni düzen” için birinci hedefi “aracı elitler”i devlet ile “vatandaş”ı arasından çıkarmaktı. Bu hedef, bölgenin sosyo-politik yapısında bir kırılma yarattı. Bu çerçevede M. Atmaca bu kırılmayı üç aşamaya ayırır. İlk aşama, seküler liderler olarak tanımlanan emirlerin hâkim olduğu klasik dönem, ikincisi, emirlikler ortadan kaldırılınca şeyhlerin öne çıktığı dini liderler dönemi, üçüncüsü, Sultan II. Abdülhamit tarafından Hamidiye Alayları’nın kurulmasıyla başlayan aşiret ağaları dönemi.¹⁴ Bu süreçle Osmanlı Devleti’nin “aracı elitleri” ortadan kaldır(a)madığı, meydana gelen şeyin ise aktörlerin değiştiği idi. Buna rağmen Osmanlı’nın toplumla kurduğu ilişkiyi yarı bağımsız pozisyonda güçlü kurumsal yapılar olan emirliklere nazaran daha dar bir otorite alanına sahip aşiret ağaları üzerinden kurması, bölgedeki diğer

¹⁴ Metin Atmaca, “Three Stages of Political Transformation in the 19th century Ottoman Kurdistan” *Anatoli*, 8/2017, s. 43-44.

unsurlar gibi Nasturîler ile devlet arasındaki mesafeyi ortadan kaldırmadıysa da kısalttı. Bu bağlamda Osmanlı Devleti, Nasturîlere yönelik denetim menziline artırmaya çalıştı. Erzurum Vilayeti'ne hitaben yazılan bir evrakta Osmanlı bürokrasisinin Nasturîler için neyi hedeflediğini şu cümlelerle anlamaktayız: *Van sancağına tabii Cölemerg ve Gever kazalarında meskun Nasturî milletinin daire-i medeniyete idhallerinin ve bu babda icrası icab eden tedabire ve tazaruâtına dairen mukaddem ve muahhar varid olan muharerat – bunların ıslah-ı ahvali hazıra – için kuvveti cebriyesi lüzumunun - olunduğu gibi sureti leffen– suhuletle duhul-ı taht-ı inzibata mehma-emken istidad getirilmesi hususunda...*¹⁵ Bu bağlamda Osmanlı Devleti, merkezinde kendisinin olduğu bir medeniyet ve inzibat yani düzen dairesine Nasturîleri entegre etme çabasıdaydı. Devletin, onları “daire-i medeniyet”e veya “duhul-ı taht-ı inzibat”a almak için atılması gereken ilk adım, toplumun nitel ve nicel olarak tanımlanmasıydı.

Kurulmaya çalışılan “yeni düzen” Osmanlı’ya bir maliyet çıkartırken diğer vatandaşlar gibi Nasturîlere de bu maliyeti karşılamak üzere yükümlülükler yükledi. Verginin temel gelir kaynağı olduğu bir ekonomik sistemde kimden ne kadar alınacağını cevabı yapılacak nüfus sayımlarıyla anlaşılacaktı. Nüfus sayımıyla elde edilen verilerle devlet, Nasturîleri daha detaylı tanımlayacaktı. Bu girişim, vergiyi sırtında bir yük gören diğer vatandaşlar gibi Nasturîlerin direnciyle karşılaştı. Van Valisi Ferik Bahri Paşa’nı 1894 tarihli merkeze gönderdiği bir evrakta Nasturîlerin Teyari kabilesi Meliklerinden¹⁶ İsmail’in iki yüz kişiyi yanına alarak nüfus sayımını erteleme talebi için Mar Şimun’un¹⁷ yanına gittiğini ve Mar Şimun’un da iki bin kişi ile bu talebi yerine getirmek için Hakkârî’nin Cölemerg kazasına gelmesi üzerine bölgeye asker sevk edildiği bilgisini veriyordu.¹⁸ Van Valisi Bahri Paşa’nın nüfus sayımının yapılması için askeri gücün yanı sıra bölgenin nüfuzlu

¹⁵ BOA., A. MKT. MHM. 443/33.

¹⁶ Melik, Nasturî cemaatinin ileri gelenlerine ait unvanlardan biridir.

¹⁷ Mar Şimun, Nasturîlerin dini liderlerine ait bir unvandır. Hiyerarşide birinci sıradadır.

¹⁸ BOA., BEO. 401/30070.

kişilerini aracı yapmaktaydı. 1894 tarihli dahiliye nezaretine gönderdiği bir bilgi notunda Bahri Paşa şu bilgileri vermektedir: 22 Temmuz sene 310 tarihli acizanemde arz olunan cerh meselesinden dolayı Diz nahiyesine savuşmuş olan Nasturî milleti reisi-i ruhanisi Mar Şimun Efendi oradan gideceği istihbar kılınmağla – avdet ettirmekle beraber milleti merkumenin tahrir-i nüfusu için nesâyah-i muktezide bulunmak üzere oralarca nüfus-ı cari ve hatiri Başkaleli Şeyh Hamid Paşa nahiyeyi mezbureye izam kılınmış ve istihsal olunacak netice ba'dehu arz edileceği – bulunmuş olmağla beraynı malumat maruzdur.¹⁹ Askeri kuvvetlerin sevk edilmesi, nüfuzlu kişilerin aracılığıyla ikna etme çalışmaları gibi yöntemlerle Devlet, topluma nüfuz etmede yetersiz kalmaktaydı. Osmanlı'nın bu aşamadan sonraki politikası ise Nasturîlerin devlete entegrasyon çalışmalarından oluşmaktaydı. Bu bağlamda, cemaatin ileri gelenlerine yerel bürokrasinin çeşitli kademelerinde görevler verilip maaş tahsis ediliyor ve onlar nişanlar ile ödüllendiriliyordu.²⁰ Osmanlı Devleti için bu tür yol ve yöntemlerle Nasturîlerle kurduğu/kurmaya çalıştığı yeni ilişki biçiminin muhafaza edilmesi, bölgede yabancı devletler ve misyonerler gibi yeni aktörlerin varlık göstermesiyle daha zor hale geldi. Bu durum Nasturîler için ise yeni dengeler ve imkanlar anlamına gelmekteydi.

18. yüzyılda Büyük Britanya'daki "evangelist uyanış" ve Protestanlığın orada ve Amerika'da dini yaşamda yayılması, havariler döneminden itibaren Hristiyanlık tarihinin en büyük misyoner hareketini on dokuzuncu yüzyılda meydana getirdi. Bu amaçla Londra'da 1799 yılında *Church Missionary Society of London* ve 1804'te *British and Foreign Society* adlı misyoner toplulukları kurulurken ABD'de ise 1810 yılında *American Board Commissioner for Foreign Missions* adlı Protestan misyoner kurumu kuruldu.²¹ İncil'in mesajını dünyanın dört bir tarafına yayma faaliyeti Roma Katolik Kilisesi tarafından ise birkaç yüzyıl önce başlatıldı. Hatta Katolik misyonerliğinin Nasturî Kiliselerine 16. yüzyılda, Doğu Hristiyanlarına ise daha erken dönemlerde temas ettiği

¹⁹ BOA., DH. ŞFR. 167/98.

²⁰ Dalyan, **agt.**, s. 76.

²¹ Joseph, **age.**, s. 65.

görülmektedir. Ancak 19. yüzyılın başında Avrupa kolonileri yayıldııkça ve ticari pazar büyüdükçe, misyoner çağrılara açık bir dünya, karşı konulmaz bir şekilde Protestan çağrıya hazır hale geldi. Yani Avrupa ve Amerika'da Protestan dini yaşamın canlanması ile Batı'nın yeni ekonomik ve emperyal faaliyetleri birleşti. Endüstri Devrimi sayesinde iletişim ve ulaşımda engellerin ortadan kalkması ise misyonerler için cennetten bir kaynaktı.²² Onlar için artık Tanrı'nın "doğru" mesajını dünyanın öbür ucuna götürmek çok zor değildi. Öyle ki, *American Board Commissioner for Foreign Missions* kurulduktan on yıl sonra kurumun iki misyoneri Osmanlı coğrafyasına ulaşmıştı. 1831 yılında şubelerini açan kurum, 19. yüzyılın sonunda Osmanlı Devleti'nin her yerindeydi.²³

Doğu Hristiyanlık geleneğinin temsilcilerinden biri olarak Nasturî cemaati, 19. yüzyıl misyoner faaliyetlerinin muhataplarından biriydi. Onların nazarında yüzyıllardır Müslümanlar arasında yaşayan bu cemaatin, yeniden Tanrı'nın mesajıyla buluşturulması gerekirdi. Nasturiler ile temas eden ilk misyonerlerden olan Ashel Grant için *Kiliseden gelen çan seslerini bu vadiler ve kayalar duymuyordu*.²⁴ Onların buradaki varlık nedeni de zaten "vahşi ve yarı medeni"²⁵ olan bu insanlara çanın sesini tekrar duyurmaktı. A. Grant, Nasturîler arasında bulunma gerekliliğini şöyle açıklıyor: *Fakat bütün kırsal manzaraların romantizmine ve ilkel ataerkil alışkanlıklarına rağmen, çalılardan oluşturulan bir çadır altında zeminde oturan ve göçebe hayatın isimsiz binlerce yoksunluğundan muzdarip bu insanları medeni bir hayata taşıma misyonu, İsa'nın davasına ve onun ihmal edilmiş bu sevgili cemaatine kendini adanmak hayli fedakârlık ister. Sadece deneyim bile, bu dağlık bölgelerde böylesi bir hayat sürdürenlerin misyonerlere nasıl ihtiyacı olduğunu açıklayabilir. Ama eğer vadilerin büyük köy-*

²² Age., s. 66

²³ Age., s. 67

²⁴ Asahel Grant, **Nasturiler ya da Kayıp Kabileler- Bir Misyonerin Nasturilere Dair İzlenim ve Düşünceleri**, Avesta Yayınları, İstanbul, 2015, s. 57.

²⁵ Bullard, Asa. **The Well-Spring No. 1 - No. 53. Vol. 4**, The Massachusetts Sabbath School Society, January 1 -December 31, 1847. Archives Unbound, <http://tinyurl.gallegroup.com/tinyurl/77xPi3>. Accessed 26 Sept. 2018.

lerinde kalıcı yerler inşa edilecekse hem sağlık hem de fayda açısından Nasturîlerin Zozanlarına yani dağ yükseltilerine ve yine daha yüksek vadilerde suyun olduğu yerlere taşınması gerekir. Böyle bir hayat İsrail'in Davut peygamberinin yaşadığı tatlı hayata benzer ve neden bu kutlu niyete ve Tanrı'nın muhabbetine, dağlarda meskûn bu insanların göğsünde şekli bir ruha ve övgü dolu dindarlığımıza katkıda bulunmasın ki?²⁶ Nesturîlerle, onları “medeni hayata taşıma misyonu”yla temas kuran Protestan misyonerler Urmiye ve Hakkâri bölgelerinde misyoner okullarıyla faaliyet yürüttüler. Özellikle kız çocukların alındığı bu okullarda eğitim alan öğrencilerin *Bu karanlık vadileri tamamen aydınlatacağını* düşünüyorlardı.²⁷ Misyonerlerin medeniyet taşıyıcılığı görevine dair Nasturîler arasında farklı yaklaşımlar ortaya çıktı. Cemaatin bir kısmı, misyonerleri kendi kültürel ve dini inançlarına karşı bir tehlike olarak görmekteydi. Mar Şimun cemaat mensuplarının misyonerlerle iletişim kurmalarını yasaklıyordu.²⁸ A. Grant, seyahati sırasında karşılaştığı Nasturî rahibin, kiliselerinin düştüğü durumdan yakındığını ve halkın tamamını Papacılığa²⁹ döndürmek üzere çaba içinde olan Papacıların hilelerine kurban gitmesinden korktuğunu söylüyor.³⁰ Bu tür endişenin etkisiyle bazı Nasturîler, kızların Protestan okullarına gönderilmesine karşı çıktılar. Hatta kızlarını misyoner okuluna gönderen bir kadın kayınpederi tarafından evden kovulmaktaydı.³¹

Diğer taraftan ise bazı Nasturîler, misyonerlerin varlığını kendileri için bir fırsat olarak görmekteydi. Her türlü engellemeye rağmen çocuklarını –özellikle kızlarını- misyoner okullarına gönderen babalar vardı.³² Bölgede yabancı misyoner ve seyyahlar arttıkça Nasturîlerde

²⁶ Grant, *age.*, s. 63.

²⁷ Thomas Laurie, **Woman and Her Saviour in Persia**, Gould and Lincoln, Boston, 1863, s. 193.

²⁸ *Age.*, s. 75-76

²⁹ Papacılık olarak kastedilen Hristiyanlığın Katolik mezhebidir.

³⁰ Grant, *age.*, s. 46

³¹ Kız çocuklarının okula göndermede gösterilen direncin temel nedenlerinden biri, onların göre okulun sadece erkeklerin gidebileceği bir yer olduğu düşüncesinde olmalarıydı. Laurie, *Age.*, s. 164.

³² Laurie, *age.*, s. 127-128.

talep ve beklentiler oluşmaktaydı. 1890 yılında bölgeye gezen Isabella L. Bird ile Gever'de karşılaşan papaz ondan şunu talep ediyor: *Bir öğretmenin aramıza girip oturması ve sabah gölgeleri gibi geçmeden karanlığımızı aydınlatması için yalvarıyorum. Biz kör kılavuzlarız, hiçbir şey bilmiyoruz ve halkımız dağlarda kaybedilen koyunlar gibi. Mezarlarının karanlığına girdiklerinde, onlara nasıl ışık vereceğimizi bilmiyoruz ve bu yüzden hepimiz yok oluyoruz.*³³ 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren Nasturîler ile misyoner ve Batılı güçler arasındaki ilişkinin niteliği daha çok politik talep ve beklentiler etrafında şekillendi. Bu, misyonerlerin Tanrı'nın mesajını yayma amacıyla, Batılı devletlerin emperyal politikaları keşiştiği aşamaydı. Misyonerlik faaliyetleri, Batılı güçlerin gerek birbirleri arasındaki rekabette gerek İran ve Osmanlı üzerine politik baskı yaratmada ve yerel gruplara nüfuz etmede önemli bir aracıydı. Dolayısıyla misyoner faaliyetlerin Batılı güçlerin nüfuz mücadelesinin bir örtüsü olduğu kanaati, Osmanlı Devleti'nde oluşmaya başladığı dönemin yazışmalarından anlaşılıyor. 1893 yılında Nasturîlerin yoğunlukta yaşadığı Hakkâri'nin Gever kazasında Mr. Brown adlı bir İngiliz misyonerin Nasturî ahaliye zahire ve para dağıttığına dair haberler merkeze iletilirken misyonerin bu faaliyetinde gizli bir amacının olduğuna dair şüphelere yer veriliyordu.³⁴ Bu bilgi notundan yaklaşık bir yıl sonra Van Valisi Bahri Paşa imzasıyla merkeze gönderilen ve Yaver-i Ekrem Derviş Paşa tarafından takdim edilen bir layihada, İngiliz misyoner Mr. Brown'un Nasturî reis-i ruhanisi Mar Şimun'u etkisi altına alarak Nasturîler üzerinde İngiltere'nin nüfuzu altına almaya çalıştığı bildirilmekteydi. Ayrıca misyoner ve onunla ortak hareket eden Mar Şimun'un bu tür teşebbüslerinin önüne geçmek için Nasturîler arasında önemli bir nüfuza sahip olan Mar Şimun'un yeğeni Nemrud Efendi ile cemaatin bazı ileri gelenlerine hediyeler sunulduğu, nişanlar takdim edildiği ve maaşa bağlandığı bilgisi veriliyordu.³⁵ Protestanlık fa-

³³ Isabella L. Bird, **Journeys in Persia and Kurdistan Vol. II**, John Murray, London, 1891, s. 281.

³⁴ BOA., BEO. 188/14042.

³⁵ BOA., Y. MTV. 108/22.

aliyetleri aracılığıyla nüfuz kurmaya çalışan İngiltere'nin bölgede karşısına çıkan rakipleri arasında Katolik Fransa ve Ortodoks Rusya öne çıkmaktaydı. 1898 yılına ait, ilk aşamada Hariciye Nezaretine hitaben yazılmış ve daha sonra Dahiliye Nazırı'nın Padişah'a arzını dahi içeren yazışmalarda, Fransa'nın Van konsolosluğunda çalışan Cizvit tarikatına mensup Per dö Frans adlı bir papazın ahaliyi *fitne ve fesada tahrik eyleyen* girişimlerine dair bilgiler mevcuttur.³⁶ Yazışmalara göre, Per dö Frans'ın Nasturîler arasında hayvan hırsızlığı nedeniyle çıkan adli bir vakada taraf olmaya çalıştığı, yereldeki yetkililerin kararlarına müdahaleye girişmenin yanı sıra ahaliyi bir kiliseye toplayarak Katolik mezhebine dair övücü sözler sarf ettikten sonra onlara ...*Hiçbir şeyden çekinmemelerine ve fakat idareyi saltanat-ı seniyyede kaldıkça ilerde yine Ek-radın zulm ve tasallutundan azade olamayacaklarından Fransız tabiiyetini kabul etmeleri ve gerçi dahili tabiiyet olurlar ise kendilerini muhafaza için Fransa askerini de celb olunacağını ifade etmiş ve ahaliyi merkumede her bir emrine razı olacaklarına*³⁷ söz verdiği ifade edilmektedir. Osmanlı idaresinin buna karşı önlemi ise misyonerin bölgeden uzaklaştırılması kararı oldu.³⁸ Bu tür olaylar geliştikçe Osmanlı'nın misyoner faaliyetlerine dair duyarlılığı artmaktaydı. Nasturîler üzerinde nüfuz kurmada İngiltere ve Fransa ile aynı yöntemi kullanan Rusya'nın girişimleri merkezi idare tarafından yakından takip ediliyordu. Emperyal rakiplerine nazaran coğrafi yakınlığın verdiği avantajla bölge ve Nasturîler üzerinde nüfuz oluşturan Rusya, bölgeye Ortodoks papazlar gönderiyordu.³⁹ Hatta Rusya'ya giden veya götürülen ve Ortodoks mezhebine geçen Nasturîlerin bazı ileri gelenleri, Nasturîleri mezhep değişikliğine ikna için geri geliyorlardı.⁴⁰ Dolayısıyla, Osmanlı yönetiminin Rusya'nın mezhep üzerinden Nasturîlere dair temasına dair hassasiyeti üst düzeye çıkıyordu. Zira Osmanlı, daha Rusya'dan propaganda

³⁶ BOA., A. MKT. MHM. 642/2.

³⁷ Agb.

³⁸ Agb.

³⁹ BOA., DH. ŞFR. 211/14.

⁴⁰ BOA., DH. ŞFR. 296/152.

yapmak üzere papazların geleceğine dair istihbarat bilgisine ulaşmasıyla, engelleme girişimlerinde bulunmaktaydı.⁴¹ Örneğin 1899 tarihli merkezden Van vilayetine gönderilen şifreli bir telgrafta, halen Rusya’da bulunan ve Nasturîler arasında karışıklık çıkaran Rahip Toma’nın Van’a geleceği bilgisi üzerine, onun gelişini engellemek üzere gerekli tedbirlerin alınması talep ediliyordu.⁴²

Osmanlı Devleti’nin modernleşme/merkezleşme programı, Batılı güçlerin nüfuz yarışı ile beraber Nasturîler ile ilişkileri yeni bir boyut kazanan Müslüman-Kürt aşiretler, Nasturîleri politik bir aktöre dönüştüren üçüncü bir unsurdu. Özellikle Batılı devletlerin Nasturîleri keşfetmesiyle beraber onları himaye etmeye çalışması, Müslüman-Kürt aşiretler üzerinde olumsuz bir etki yaratmaktaydı. Bölgede artan yabancı misyonerler, Nasturîlere karşı öfkelenmelerine neden oluyordu.⁴³ 1840’lı yıllarda bölgede bulunan seyyahlardan A. Henry Layard, geçtiği yerlerde Amerikalı misyonerler tarafından yapılan okullara ve yurtlara rastladığı ve bu durumun Kürtlerde kıskançlık ve şüphe uyandırdığını not ediyordu.⁴⁴ Müslüman ve Hristiyanlar arasında gerilim sürekli arttı. Hakkâri Miri Nurullah Bey ile Cizre-Botan Miri Bedirhan Bey’in 1843’te başlayan ve kanlı sonuçlanan saldırılar dizisi, bu duyguların dışavurumuydu.⁴⁵ Bu olaylar, Nasturî-Kürt ilişkisinde sonraki dönemlerdeki ilişkiyi şekillendiren bir kırılmaya neden oldu. Kürtler tarafında saldırıya uğrama endişesi, bir yandan Nasturîleri Batılı güçlere daha da yakınlaştırırken diğer yandan cemaatin politik anlamda mobilize olmasına neden oldu. 1880 yılından Şeyh

⁴¹ BOA., DH. TMIK. M. 137/11.

⁴² BOA., BEO. 1408/105580.

⁴³ Martin van Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 276-277.

⁴⁴ Austen Henry Layard, **Nineveh and Its Remains: With an Account of a Visit to the Chaldean Christians of Kurdistan, and the Yezidis, or Devil-Worshippers; and a Enquiry into the Manners and Arts of the Ancient Assyrians Vol 1**, John Murray, Londra, 1849, s. 178.

⁴⁵ Bruinessen, **age.**, s. 277. Bedirhan Bey ve onun Hakkâri Miri Nurullah Bey ile Nasturîlere yönelik hareketlerine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Dalyan, **age.**, s. 99-111; Fatih Gencer, “**Merkezi İdari Düzlemler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı**”, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2010, s. 69-146.

Ubeydullah'ın isyan girişimi sırasında Mar Şimun ile Şeyh Ubeydullah arasında bir iş birliği geliştirme girişimleri, Nasturî-Kürt ilişkilerinde kısa süreli bir değişim söz konusuydu. Ancak iki taraf arasındaki iş birliği, isyanın bastırılmasından sonra yerini tekrar çatışmalara bıraktı.⁴⁶ Dolayısıyla sonraki aşamalarda her iki taraf da diğer tarafı kendi varlığı için bir tehlike olarak görmeye devam etti.

Dini Bir Cemaatin Politik Bir Kimliğe Dönüşümü

Geleneksel imparatorluktan modern merkezi devlete geçişin yaşandığı 19. yüzyılda sınırlar, emperyal iddiayla yerel siyasi oluşumların temas noktalarıydı. Sınırlar belli başlı siyasal yaşam biçimlerinin merkezi olarak düşünülebilir: Savaş zamanlarında şiddetli mücadele ve barış zamanlarında ise üretken ekonomik ticaret. Aslında sınırlar, merkezi çaresiz bırakabilecek kadar siyasal, askeri, dinsel ve ekonomik yapıların benzersiz ve karmaşık bir toplamıdır. Buralar, merkezi devlet, hegemonyasıyla istikrarı tesis etmeye çalıştıkça, kültürel, coğrafi ve siyasal sınırların bulanıklaştığı karşılıklı etkileşim alanlarıdır.⁴⁷ Dolayısıyla Batılı güçlerin egemenlik alanları Osmanlı sınırlarına doğru geliştikçe imparatorluklar arası “sınır bölgeleri”, etkileşim/temas alanı haline geldi.⁴⁸ Sınırın sakinleri, yaşanan dönüşümden payını fazlasıyla alan kesimdi. Merkezileşmeye çalışan Osmanlı, emperyal parametrelerle nüfuz mücadelesine girişen Batılı güçler ve politikleşen komşuları arasında Nasturîler, bu süreci pasif bir edilgen unsur olarak geçirmediler. Yaşanan iktidar mücadelesi ve kurulmaya çalışılan “yeni düzen” onları, politik bağlamda bir mobilizasyon sürecine götürdü.

Emperyal politikalarla nüfuz yarışında olan Batılı Devletler, yeni dünya karşısında kendini hem korumak hem yarışa katılmak için yenilenme programı başlatan Osmanlılar ve öfkeli komşuları arasında Nasturîler, kendi politik gündemlerini oluşturdular. Bu çerçevede kendi politik kimliklerini oluşturmak için düşmanlara ve müttefiklere

⁴⁶ Dalyan, *age.*, s. 115-116.

⁴⁷ Mostafa Minawi, *Osmanlılar ve Afrika Talanı – Sahra'dan Hicaz'a İmparatorluk ve Diplomasi*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2018, s. 37-38.

⁴⁸ *Age.*, s. 38.

ihtiyaçları vardı. Onlar, her ikisini de bulmada zorluk yaşamadılar. 1892 yılında Osmanlı Devlet merkezi ile Van vilayeti taşra yönetimi arasında geçen yazışmalarda, Nasturî reis-i ruhanisi Mar Şimun'a ait olduğu söylenen tercümelerinin ekte sunulduğu iki kita "muzır" mektubun ele geçirildiğinden söz edilmektedir. Mar Şimun'un emrindeki Meliklere gizlilik vurgusuyla bazı taleplerde bulunduğu anlaşılan mektubun birinci kitasında şu ifadeler geçmektedir: *Melik Berçu ve Melik Petruyi biliniz ki o vakit benim kağıdım size yetişsin dua ediniz Melik İsmail ve Tuhub'dan Melik Babu ve Melik Eşuyil aşağı kiliseye giriniz kilisenin içinde beş kişi yemin ediniz. Haç ve İncile ki bu gönderdiğim kâğıttan bir söz dışarı çıkmasın. Andan sonra kağıdımı çıkarınız. - olan kağıdımı okuyunuz. Eğer biriniz yemin etmek istemez ise onu bu maslahata karıştırmayınız ve o işi ona beyan etmeyiniz. Hiç hiç kim ki bu sırrı beyan etse kara mührümü gönderip mahrum ederim. Senhadus onun üzerine gitsin elhak tarafında- tarafında ve Melikler tarafında o adam mahrum olsun. Çünkü kendi milletinin sırrıdır. Fakat çok mukayyet olunuz. Kağıtlar gayri adamların eline girmesin. Her o vakit ki kilisenin içinde yazdırınız...*⁴⁹ Dua okutarak, yemin ettirerek ve sırrı ifşa edene beddua ederek dini lider vasfıyla Meliklerine hitap eden Mar Şimun, mektubun ikinci kitasındaki sözlerinde, onu dini bir liderden politik bir lidere dönüştüren bütün koşullar mevcuttu. İlk olarak halkı mobilize edecek bir trajik bir hikâye oluşturunca: *...Düadan sonra size malumdur ki ne kadar cevr ve eziyetler ve zulümleri kabul etmiş bizim milletimiz o kâfir İslamlardan yalancı peygamberlerinin zamanından şimdiye kadar fakat her çend ki zulümleri var imiş bazı vakitler puta merhamet gösterirlerdi. Lakin şimdiki tahtın üzerine oturdu bu sultan Hamid istiyoruz ve siz de isteyiniz ki bunun tahtı düşsün. Çünkü kâfir ve hain bir düşmandır. Hristiyanlara düşmandır. İstiyor ki bir gün kendi ahalisindeki askerlerin süngülerini Hristiyanların kanlarıyla serhun etsin...*⁵⁰ Patrik, İslam'ı ve temsilcisi Sultan Abdülhamit'i birer düşman figürüne dönüştürürken, Hristiyanlığı ise safları sıklaştıracak politik bir teze dönüştürüyordu. Geriye bu "düşman" karşısında onları yaşadıkları "zulümden" kurtulmalarını sağlayacak müttefik ve dostlar bulmak kalıyordu. Patrik onun

⁴⁹ BOA., İ. HUS. 4/16.

⁵⁰ Agb.

adresini de mektubunda veriyordu: ...*Şimdi Rusya Devleti deniz gibi dalgalarmı bu ovalara da atsin alacağı yerini alsın bu ilkayı ancak bir bahane arıyorlar. Onların bahanesi kan dökülmesi olacak nasıl ki çok defalar size mahlumat vermişim Rusya Devleti aslan gibidir kan kokusu arkasında gezer. Bu ayda kendilerinize çabuk tedarik ediniz bir kavga açmız. Aşağı Pervalilerden eğer yapabilirsiniz – sizin kanlar sebebiyle beş kâğıt yazar o kansız Türk tarafınızdan Ermeni lisanıyla bir Rus İmparatoru için İngiliz senatosu için o yerleri size gösterecektir. O yerler için siz ehemmiyetle şikâyet ediniz. Biz de yazdık ve yazıyoruz. Bu yazacağımız lazım olan yerlerdir. Ettiğiniz şu kadar kafidir başka şeylerde Ohannes size bildirir doğrudur kim ki kabul etmesin – hususun her kim ki bu sırrı başkalarının yanında açar ise o haindir...*⁵¹ Patrik cemaatine müttefiklerinin adresi verirken Rusya İmparatoru ve İngiliz senatosuna şikâyet mektupları göndererek politik tezlerine uluslararası bir meşruiyet kazandırmayı hedeflemekteydi.

Nasturî davası için uluslararası bir kamuoyu oluşturmada Mar Şimun tek politik aktör değildi. Yurt dışında yaşayan Nasturîler, bu konuda girişimlerde bulunuyorlardı. 1895 yılında aynı şekilde Osmanlı yönetiminin eline geçmiş olan Londra'da yaşayan Nasturîler tarafından gönderilen mektuplarda, politik bir kimliğe dönüşen Nasturîliğin mensuplarının yaşadıkları, uluslararası bir gündeme dönüştürmek istediği anlaşılıyor.⁵² Mektupların birinde Londra'da bulunan Nasturî bir öğrenci, Mar Şimun'a Londra'da yayın yapan bir gazetede Yakubi, Ermeni gibi Doğu Hristiyanları hakkında bilgiler veren bir köşe ayrıldığını ve Nasturîlerin lideri olarak kendisinden Nasturîlerin yaşadıklarını anlatan bir yazı yazmasını talep ediyordu. Diğer bir mektupta İso adlı Nasturî öğrenci, Avrupa'da düvel-i muazzam arasında büyük bir savaşın meydana geleceğine ve İngiltere parlamentosunda Türkiye ve başka yerlerde yaşayan Hristiyanlar için özel bir meclis kurulduğuna dair haberlerin dolaştığını söyleyerek Hakkâri'deki Nasturîleri dünyadaki gelişmelerden haberdar ediyordu. Ayrıca kendisi

⁵¹ Agb.

⁵² BOA., BEO. 420/31433.

de memleketteki havadisler hakkında haberdar edilmek isteğini mektubun sonunda belirtiyordu.⁵³ Bu tür girişim ve faaliyetlerle yeniden inşa ettikleri kimlikleriyle politik bir aktör olan Nasturîler, elbette bu kadar çok aktör ve dengenin olduğu bir yerde politik olarak homojen yapıda olmaları beklenemezdi. Cemaat içinde Rusya, İngiltere ve Osmanlı yanlıları gibi hizipleşmeler olmaktadır. Öyle ki yukarıda Mar Şimun'un Meliklere yazdığı mektubu, Osmanlı devletine teslim ve tercüme eden kişi patriğin yeğeni Nemrud Efendiydi.⁵⁴ Cemaatin liderliği için çekişme içinde olan amca-yeğen farklı güçleri desteklemektelerdi. Amca Mar Şimun, İngiltere yanlısıyken yeğen Nemrud Efendi'nin ise Rusya yanlısı olduğu bilgisi yazışmalarda yer alıyordu.⁵⁵ Her türlü sınırlılıklar, çekişmelere rağmen Nasturîlik, 19. yüzyılın son çeyreğinde politik bir kimlik ve Nasturîler politik bir aktör olmuştu. Nasturîlerin dünyasındaki bu gelişmeler, 1915 ve 1924 Nasturî isyanlarının altyapısını oluşturdu.⁵⁶

Sonuç

Rönesans, Reform, Sanayii Devrimi ve Aydınlanmanın verdiği altyapısal destekle Avrupa, kolonyal politikalarıyla geleneğin karşısında modern, eski karşısında yeniyi temsil ederek, 19. yüzyıl dünyasını şekillendirdi. Böylesine bir güç karşısında iktidarını korumak isteyen gelenekselin temsilcileri olan imparatorluklar için belki de tek yol ona benzemektir. 19 yüzyıla gelindiğinde geleneksel bir imparatorluk olarak Osmanlı Devleti de çıkış yolunu Batı karşısında Batılılaşmakta buldu. İmparatorluk, "çağın gereklerini" yerine getirerek egemenlik alanını kurmaya çalıştı. Osmanlı Devleti, bu güç karşısında bir savunma programı olarak hayata geçirdiği Tanzimat, Islahat ve Meşrutiyet ile egemenlik anlayışında değişikliğe gitti. Bu değişim, devlet-

⁵³ Agb.

⁵⁴ BOA., İ. HUS. 4/16.

⁵⁵ BOA., Y.EE. 132/26.

⁵⁶ 1915 ve 1924 yıllarında meydana gelen Nasturî isyanları hakkında detaylı bilgi için bkz. Tarık Ziya Arvas, "**Hakkâri Nasturileri (1836-1936)**", Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, 2010, s. 139-174, 187-195.

toplum ilişkisi arasındaki mesafeyi kısaltıyordu. Öyle ki, imparatorluğun en ucundaki sınır bölgelerindeki ilişki yapısı dahi gelişmelerden payını aldı. Geleneksel devlet yapısında devlet egemenliğinin en gevşek olduğu sınır bölgelerinden yaşayan Nasturîler, devletin merkezileşme programlarıyla denetim menzilini artırma çabasına direnç göstererek karşılık verdi. Bu aşamada Osmanlı'nın önlem almaya çalıştığı Batılı güçler, misyonerleriyle, konsoloslarıyla, yerel ortaklarıyla onun kapı komşusu oluyordu. Dolayısıyla Osmanlı-İran sınır bölgesi ve Nasturîler bir güç ve nüfuz mücadelesinin muhatabı oldu. Birden çok güç merkezlerinin olduğu karmaşık ve kaotik “yeni düzen”, Nasturîlere zorluklar ve fırsatların her an gelip gittiği esnek bir zemin yaratmaktaydı. Osmanlı'nın tebaadan vatandaşa dönüştürme girişimleri, Batıların Tanrı'nın “doğru” mesajını ileten misyonerlik faaliyetlerinden mezhep tercihi üzerinden nüfuz etmeye evrilen emperyal politikaları karşısında Nasturîler, direnç gösteriyor, taraf oluyor, kendi içinde ayrışıyor ve tercihlerde bulunuyordu. Yani onlar, “yeni düzen”nin pasif bir unsuru değil, aktif bir aktörü oluyorlardı. Bu bağlamda, Nasturîlik, Nasturîler için artık bir mezhepten çıkıp, düşmanları ve müttefikleri olan politik bir kimliğe dönüşmüştü. 19 yüzyılda Nasturîliğin bu şekilde politik bir kimliğe dönüşümü, 1915 ve 1924 yıllarındaki Nasturî isyanlarının toplumsal ve politik altyapısını oluşturdu.

Kaynakça

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi

A. MKT. MHM. 443/33

A. MKT. MHM. 642/2

BEO. 188/14042

BEO. 401/30070

BEO. 420/31433.

BEO. 1408/105580

DH. ŞFR. 167/98

DH. ŞFR. 211/14

DH. ŞFR. 296/152

DH. TMIK. M. 137/11

İ. HUS. 4/16

Y.EE. 132/26

Y. MTV. 108/22

Gazete

Bullard, Asa. **The Well-Spring No. 1 - No. 53. Vol. 4**, The Massachusetts Sabbath School Society, January 1 December 31, 1847. Archives Unbound, http://tinyurl.galegroup.com/tin_yurl/77xPi3. Accessed 26 Sept. 2018.

Literatür

Abdulla, Nejat, **İmparatorluk Sınır ve Aşiret Kürdistan ve 1843-1932 Türk-Fars Sınır Çatışması**, Avesta Yayınları, İstanbul, 2010.

Alkan, Mehmet Ö. (Edit.), **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 1 / Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017.

Anzerlioğlu, Yonca, **Nasturiler**, Tamga Yayınlar, Ankara, 2000.

Arvas, Tarık Ziya, **Hakkâri Nasturileri (1836-1936)**, Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, 2010.

Ateş, Sabri, **The Ottoman-Iranian Borderlands –Making a Boundary, 1843-1914**, Cambridge University Press, New York, 2013.

Atmaca, Metin, “Three Stages of Political Transformation in the 19th century Ottoman Kurdistan” **Anatoli**, 8/2017.

Barkey, Karen, **Farklılıklar İmparatorluğu Osmanlılar – Bir Karşılaştırmalı Tarih Perspektifi**, Versus Yayınları, İstanbul, 2011.

Berkes, Niyazi, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.

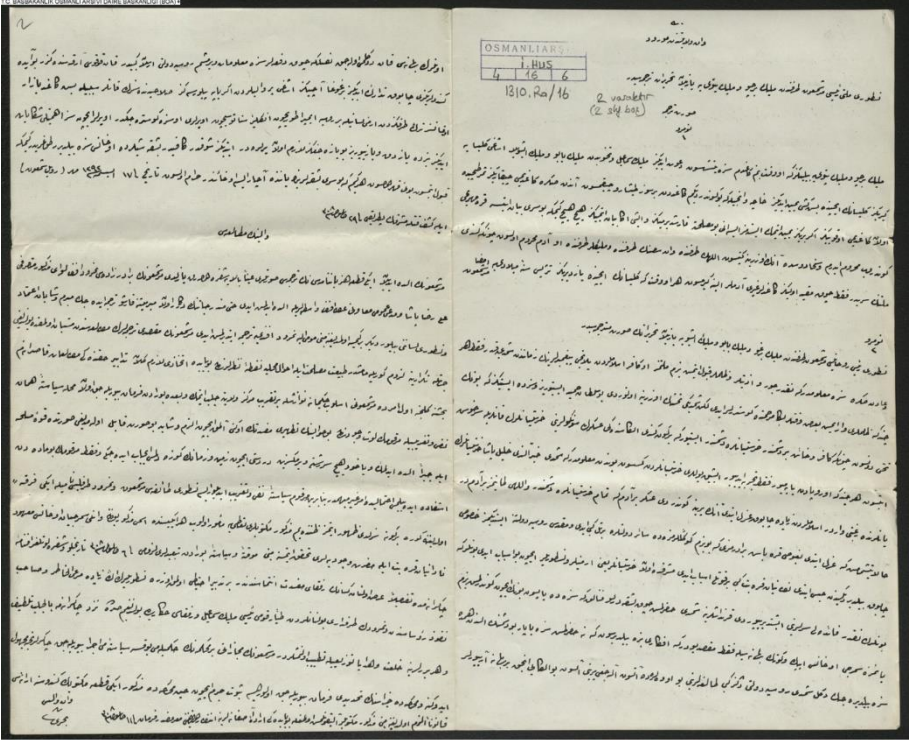
Bird, Isabella L., **Journeys in Persia and Kurdistan Vol. II**, John Murray, London, 1891.

Bruinessen, Martin van, **Ağa, Şeyh, Devlet**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

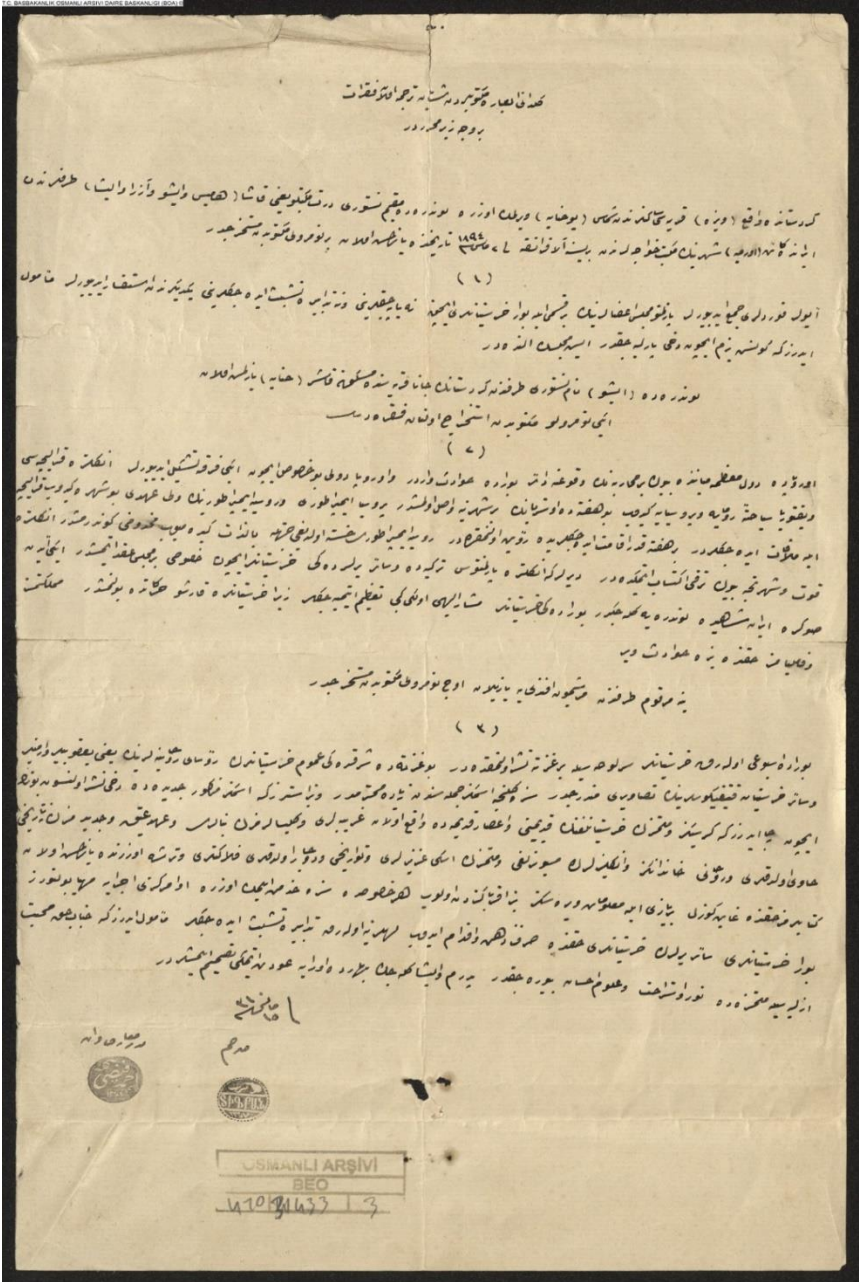
Dalyan, Murat Gökhan **19. Yüzyıl’da Nasturiler-İdari Sosyal Yapı Ve Siyasi İlişkileri**, Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta, 2009.

- Gencer, Fatih, **Merkezi İdari Düzlemler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı**, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2010.
- Giddens, Anthony, **Ulus Devlet ve Şiddet**, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2008.
- Grant, Asahel, **Nasturiler ya da Kayıp Kabileler- Bir Misyonerin Nasturilere Dair İzlenim ve Düşünceleri**, Avesta Yayınları, İstanbul, 2015.
- Joseph, John, **The Modern Assyrians of the Middle East – Encounters with Western Christian Missions, Archaeologists, and Colonial Powers**, Brill, Leiden-Boston-Köln, 2000.
- Laurie, Thomas, **Woman and Her Saviour in Persia**, Gould and Lincoln, Boston, 1863.
- Layard, Austen Henry, **Nineeveh and Its Remains: With an Account of a Visit to the Chaldean Christians of Kurdistan, and the Yezidis, or Devil-Worshippers; and a Enquiry into the Manners and Arts of the Ancient Assyrians Vol 1**, John Murray, Londra, 1849.
- Lewis, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Arkadaş Yayınları, İstanbul, 2015.
- Mardin, Şerif, **Türk Modernleşmesi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.
- Minawi, Mostafa, **Osmanlılar ve Afrika Talanı – Sahra'dan Hicaz'a İmparatorluk ve Diplomasi**, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2018.
- Ortaylı, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017.
- Öz, Mehmet, **Kanun-ı Kadimin Peşinde Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2015.
- Sarıkçıoğlu, Melike, **Osmanlı-İran Hudud Sorunları (1847-1913)**, TTK, Ankara, 2013.
- Stanford J. Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Cilt. 2, İstanbul, E Yayınları, 1994.

Ek 1: Mar Şimun'un Meliklere Yazdığı Mektupların Tercümesi

Ek 3: Londra'da Yaşayan Nasturilerin Yazdıkları Mektupların Tercümesi

HAKKÂRÎ'DE NASTURÎ FAALİYETLERİ (1915-1924)

Alpaslan ÖZTÜRKÇİ* - Eylem ÖZTÜRKÇİ**

ÖZET

1924 isyanına kadar Hakkâri, Nasturilerin yoğun olarak yaşadığı bir bölgeydi. Emperyalist devletlerin kolaylıkla manipüle edebildikleri Nasturi topluluğu, önce I. Dünya Savaşı yıllarında Rusların Van işgali sırasında bu devlete destek verdiler. Daha sonra ise Musul meselesinin çözümü amacıyla toplanan Haliç Konferansı'nın (Mayıs 1924) başarısız olmasıyla Türk-İngiliz ilişkilerinin en sıcak dönemini yaşadığı bir kesitte İngiliz politikalarının bir aracına dönüşen Nasturiler, İngilizler'in "özerk bölge" vaadiyle ayaklandılar. Türkiye Cumhuriyeti tarihinde merkezi otoriteye karşı ilk isyan hüviyeti de taşıyan Nasturi isyanı, 8 Ağustos-15 Ekim 1924 tarihleri arasında kapsayan yaklaşık 70 günlük bir tarih kesitinde gerçekleşti. İsyân Tiyari Nasturileri'nin Hakkâri Valisi Halil Rifat Bey'i alkoyması, Jandarma komutanı Binbaşlı Hüseyin Tevfik ve üç jandarma erini şehit etmesiyle başlamış, Kürt aşiretlerinin de desteğiyle Diyarbakır'da konuşlu Cafer Tayyar Paşa komutasındaki 7. Kolordunun Hezil çayına ulaşarak isyancı Nasturileri Irak'a sürmesiyle sona ermiştir. Böylece Osmanlı Devleti ve Cumhuriyet dönemlerinde devletin her zor anında büyük güçlerin aracına dönüşen isyancı Nasturilerin Hakkâri'deki varlığına son verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hakkâri, Nasturi İsyânları, İngiliz Politikaları, Rus Politikaları, Musul Meselesi.

* Dr. ORCID: 0000-0003-2877-8415. alpaslan6507@gmail.com.

** Yüzüncü Yıl Üniversitesi Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi, ORCID: 0000-0003-0434-7717 eylemozturkci@hotmail.com.

NASTURI ACTIVITIES IN HAKKARI (1915-1924)**ABSTRACT**

Untill the 1924 rebellion, Hakkâri was a Nasturi dominated city by population . The Nasturi community, who could be easily manipulated by the imperialist states, initially supported Russia during the Russian occupation of Van in World War I. Following the failure of Haliç conference which was organised with the aim of resolving Mosul dispute, in the most critical time of British - Turkish relations, Nasturies revolted against Turkey with the promise of autonomous territory. Nasturi rebellion, significant since it is the first uprising against the central authority in the history of the republic of Turkey, lasted for 70 days between the dates 8 August -15 October 1924 .The rebellion started with the abduction of Mr Halit Rifat the governor of Hakkâri, and martyring 3 gendarmerie commanders by Nasturies and ended with exiling rebel Nasturies out of Hakkâri towards Iraq by the 7th corps under the leadership of General Tayyar with the help of Kurdish tribes. As a result, being a stooge in the hands of external forces in every difficult times of the Ottoman and Republican era, rebel Nasturi existence in Hakkâri was completely terminated.

Key Words: Hakkâri, Nasturi Revolts, British Politics, Russian Politics, Mosul Dispute

Giriş

Nasturi ismi, İsa Mesih'in hem insan hem de Tanrı olduğu yaklaşımına dayanan kristolojik görüşün sahibi "Nestorius'tan" gelir (Çelik, 1996: 44; Tarakçı, 2010: 226). Önemli bir bölümünün göçebe olması, Orta Doğu'da geniş bir coğrafyaya dağılmaları ve nüfuslarının batılılarca sürekli manipüle edilmesi gibi sebeplerle tam sayıları tespit edilememektedir. Osmanlı kayıtlarına göre 20.Yüzyıl başlarında Türkiye-İran hududunda Hakkâri'den Musul'a kadar uzanan bölgede yaşayan Nasturilerin nüfusu 70 bin kadardır (Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH. EUM. 4Sb. 23/113).

Nasturiler, Timur'un Bağdat'ı ele geçirerek gerçekleştirdiği Nasturi katliamından sonra Hakkâri civarını güvenli bir bölge görerek yerleşmişler ve coğrafyaya da uygun bir toplumsal örgütlenme olan aşiret yapısına sahip olmuşlardır (Özcan ve Dalyan, 2013: 150). Osmanlı Devleti'nin egemenliğinde yüzyıllarca merkezi otoriteyle ciddi bir sorun yaşamadan varlıklarını sürdürmüşlerdir. 19. Yüzyıldan itibaren iki sebeple bu durum değişmeye başlamıştır; Birincisi; Osmanlı Devleti'nin sınır güvenliğini sağlama noktasında yaşadığı güçlüklerdir. Nasturiler, 1843 yılında etnik ve inanç faktöründen ziyade merkezi otoritenin zayıf olduğu konjonktürü fırsat bilerek her yıl patrikleri vasıtasıyla Osmanlı Devleti'ne verdikleri vergiyi ödemeyerek başkaldırmışlardır. Bunun üzerine bölgenin Miri Nurullah Bey güneydoğuda o dönem etkili olan Cizre Bey'i Bedirhan'dan yardım istemiştir. Bedirhan Bey Nasturiler üzerine seferler düzenlemiştir (Yılmaz, 2015: 112). İkincisi ise İngiltere ve Rusya'nın Orta Doğu'ya yönelik emperyalist tasarımlarında Nasturileri kullanmaya başlamalarıdır. 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Orta Doğu'ya hâkimiyet noktasında İngiltere ve Rusya arasında yoğun bir rekabet yaşanmaktaydı. Çarlık Rusya'sı bölgede İngiliz egemenliğini (Pax Britanicca) yıkmaya çalışmaktaydı. Bunun için de önce Karadeniz'i bir Rus gölü haline getirmesi, Akdeniz ve Orta Doğu'da etkin bir güç haline gelmesi gerekiyordu. Rusya açısından bu noktada Türk Boğazları ve Basra Körfezi en stratejik bölgelerdir. Rusya, Nasturileri kullanarak bir yandan

çoklu toplum strüktürü sebebiyle güvenlik sorunları yaşayan Osmanlı Devleti'ne karşı yıkıcı politikalar geliştirebilir hem de zengin petrol yatakları sebebiyle İngiltere'nin Orta Doğu egemenliğinin kilit noktasını teşkil eden Basra Körfezi'ne tehdit potansiyeli oluşturabilirdi. Buna karşın bölgedeki statükonun korunmasını kendi çıkarları açısından uygun gören İngiltere, Rusya'nın Orta Doğu politikasının kendi çıkarları açısından tehdit potansiyeli taşıdığı farkındaydı. Bu sebeple Orta Doğu'da Rus politikalarına yardımcı olma potansiyeli taşıyan Nasturileri asla göz ardı etmemiş onların koruyuculuğunu Rusya'ya kapturmamak için bu unsuru yakından takip etmiştir. Rusya'nın bölgede etkili olduğu Brest-Litovsk Antlaşması'na (1917) kadar Nasturiler üzerinde ciddi bir siyasal etki yaratamayan İngiltere, Rusya'nın bölgeden çekilmesinden sonra Osmanlı Devleti'ne sonra da Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı bu unsuru Orta Doğu ve özellikle de Musul politikalarının aracı olarak sonuna kadar kullanacaktır.

I. Dünya Savaşı Yıllarında Nasturi Faaliyetleri

İngiltere'nin Erzurum Konsolosu Taylor tarafından 1869 yılında Kont Clarendon'a gönderilen bir mektupta yer alan şu ifadeler I. Dünya Savaşı'nda Nasturilerin nasıl emperyalist politikaların aracına dönüşeceklerinin habercisi gibidir;

Nasturiler: Ermenilerden sonra gelen en nüfuzlu Hristiyan toplumdur. Bunların önemi zengin veya akıllı olduklarından değildir. İran hududuna yakın dağlık bölgede oluşları nedeniyle, gerektiği zaman savaşçı ve pratikte bağımsız bir konumda oluşlarındandır... Bunlar Kürtlerden ve Türklerden öylesine yakınmakta ve acınacak durumdadırlar ki, kendi inanç ve yurtlarını bile feda ederek bir yabancı himayesine [girmeyi] dört gözle bakmaktadır [beklemektedirler]. Nitekim bunların dini lideri Mar Shmoon Ruslara bir uvertür yapmış durumdadır. Halen, her ne kadar bu entrikalar Osmanlı Devleti'ne zarar vermez görünürse de ileride Türkiye ve Rusya arasında çıkacak bir kapışmada Van bölgesinde hareket yapan bir Rus kuvvetine yardımcı ve Diyarbakır'a inmelerine yol açabilirler (Yılmaz, 2015: 115).

Kuşkusuz Osmanlı yöneticileri de İngiliz konsolosunun yukarıda sözünü ettiği olguların farkındaydı. Emperyalist devletlerin diplomatik temsilciliklerinin ve bunların yan örgütü gibi çalışan misyoner yapıların Nasturiler üzerindeki faaliyetlerinin devlete büyük zarar verebileceğini biliyorlardı. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nin Nasturileri I. Dünya Savaşı öncesinde ve savaş yıllarında yakından takip ettiği anlaşılmaktadır. Örneğin Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü Kaleminden Van Vilayetine gönderilen 22 Teşrin-i Evvel 1330 (4 Kasım 1914) tarihli şifreli telgrafta Nasturilerin hükümete karşı fiili bir isyanda bulunmadıkları sürece müdahale edilmemesi ve yalnız durumlarının takip ve tahkik edilmesi istenmekteydi (**BOA**, DH.ŞFR. 46/195). Yine Dahiliye Nezaretinden Musul Vilayetine gönderilen 29 Haziran 1330 (12 Temmuz 1914) tarihli telgrafta şunlar talep edilmekteydi;

Musul Vilayetine

*Dahil vilayette bulunan Nasturilerin mikdar-ı nüfusu ile buldukları mevakinin ve vaziyet-i hazır-ı siyasiye ve ictimaiyeleriyle kendilerinin ne gibi propogandalara maruz bulduklarının ve hükümetin bunlar için aniyen ne gibi tedâbire müracaat etmesi muvafık olacağı hakkındaki mütalaalarının mufassalen ba-rapor işarı (**BOA**, DH.ŞFR. 42/263)*

Osmanlı Devleti'nin Nasturileri yakından takip etme, stratejisinin ne kadar isabetli olduğu I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı Devleti ve Rusya arasında Nasturileri kazanmak için yoğun bir rekabetin ortaya çıkmasıyla anlaşılacaktır. Nasturilerin, I. Dünya Savaşı'nın başladığı 1914 yılına kadar Ruslarla temaslar yürüttüğü ve bu çerçevede Tiyari (Hakkâri-Çukurca-Kazan vadisi) Nasturilerinin dini-siyasi reisi Mar Şimon'un defalarca Rusya'ya gidip geldiği bilinmektedir (**BOA**, DH.EUM. 4Sb. 23/113; Yılmaz, 2015:115). Osmanlı Devleti'nin bu noktada Rusya'yla ilişkileri yürüten Mar Şimon'u cezalandırmak yerine onun vasıtasıyla Nasturileri kazanma yoluna gittiği Dâhiliye Nezareti'nin Van Vilayetine gönderdiği şu telgraftan anlaşılmaktadır; *Patrik Mar Şimon'un Rus neşriyatına kapılmaması ve hükümetimize tamamen ısındırılması babının temini rey'inize muhavveldir (havale edilmiştir) (**BOA**,*

DH. ŞFR. 42/44). Yine Nasturileri kazanma bağlamında vergileri hafifletilir, Nasturi aşiret reislerine maaş bağlanır ve bölgede bir nahiye oluşturularak müdürlüğüne de Mar Şimon'un yeğeni Davut Efendi 2 bin kuruş maaşla atanır (Yılmaz, 2015: 116). I. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı-Rus Savaşı başlamadan Hakkâri Sancağı'nın bağlı bulunduğu Van Vilayeti Valisi Tahir Paşa Mar Şimon'u davet ederek Nasturilerin, Rusya'nın bölge politikalarının aracı olmamasını istemiş ve kendisine hediyeler vererek taltif etmiştir. Ancak Osmanlı Devleti'nin bütün müsamahalı politikalarına rağmen, batılı büyük devletlerin diplomatik unsurlarının ve misyonerlerinin kışkırtmalarıyla birçok azınlık gibi bağımsızlık rüyaları gören Nasturiler isyanda kararlıdır. Aşiret yapısına dayalı bir sosyal strüktüre sahip ve hiçbir devlet tecrübesi bulunmayan Nasturilerin böyle bir devlet kursalar dahi bunu nasıl devam ettireceklerini çok da düşünmedikleri anlaşılmaktadır. Zira Nasturi Patriği 1915 Nasturi isyanında başlangıcı kabul edilebilecek bir antlaşmaya çoktan imza atmıştır. Patrik, Güney Azerbaycan'a hakim Rus General ile 10 Mayıs günü anlaşarak seferberlik ilan eder ve Ruslardan 25.000 tüfek ister (Sakin ve Kapıcı, 2013:210). Yüklü miktardaki bu silahlar I. Dünya Savaşı ve 1924 İsyânında Nasturilerin cephanesi olacaktır. İsyânın başlamasından yaklaşık 5 ay sonra harekete geçen Osmanlı birlikleri önce Hakkâri'nin kuzey ve doğusundaki sonrasında ise Çukurca bölgesindeki Nasturileri kontrol altına alır. Nasturiler İran'a kaçmak zorunda kalırlar (Metin, 2010: 155). Rusya'da Bolşeviklerin iktidara gelmesiyle 15 Aralık 1917 yılında müttefiklerle Brest- Litovsk Antlaşması'nı imzalayan bu devletin askeri birlikleri Aralık sonunda bölgeden tamamen çekilir (Metin, 2010: 155). Bu tarihten sonra Nasturilerin yeni koruyucusu ve kışkırtıcısı İngiltere'dir artık. Almanya ve Osmanlı Devleti'nin Bakü petrollerine ulaşma ve Osmanlı ordularının Orta Asya'daki Türklerle temas kurma ihtimali İngiltere-Rusya ikilisini Urmiye Konferansı ile uzlaşmaya götürür. İngiltere Nasturilere bağımsızlık vadeder. Savaştan kaçan Rus askerlerinden, Ermenilerden ve Nasturilerden birlikler teşkil eder ve bölgeye subaylar gönderir (Metin, 2010: 156). Bu birliklerden teşekkül eden 4 bin kişilik grup 1918 Şubat- Ağustos aylarında Başkale-Soğuk Bulak

arasında yenilgiye uğratılır. Bu yenilgiden sonra Nasturiler, İngiliz uçaklarının korumasında Hemedan'a oradan da İngilizler tarafından kurulan Bağdat'a 40 km mesafedeki Bakuba Kampı'na yerleştirilir (Sakin-Kapıcı, 2013, 211-212).

İngiltere, kamplardaki Nasturilerin masraflarının 2 milyon sterlini bulması üzerine önce Nasturilere kalıcı bir yurt bulmaya yöneldi. Nasturilerin Urmiye ya da Kanada'ya yerleştirilmeleri düşünülmüştür. Ancak bu planlardan vazgeçen İngilizler, 1919 yılından itibaren Nasturileri Kürtler gibi Irak'ta Arap Devleti'nin özerk unsurları olarak değerlendirme planını devreye sokmuştur. Bu planın en büyük destekçileri İngiltere'nin Orta Doğu politikasında etkili iki isim Lord Curzon ve Irak Yüksek Komiseri Sir Percy Cox'tur. Bu ikilinin başını çektiği İngiliz dış politika yapıcılarının açısından, Musul-Kerkük petroleri İngiltere için yaşamsal değerdedir ve vazgeçilmezdir. İlerde Musul için bir mücadelenin yapılacağından emin olan Curzon-Cox ikilisi Kürt ve Nasturi gibi etnik-dini unsurları Irak devleti içinde özerk yapılar olarak ikame ederek Türkiye ile bu bölgenin bağına kesmeyi planlamaktaydı. İngiltere bu plan doğrultusunda Nasturilere, Hakkâri Urmiye bölgesinde özerklik vaad ederek "Levi Birlikleri" olarak bilinen dört tabur oluşturmuştur (Bayburt, 2010: 48). İngiliz tarzında örgütlenen ve teçhiz edilen bu birlikler Hakkâri-Şırnak ve Van bölgelerinde yaşayan Müslüman halka karşı saldırılarda bulunmuşlardır. Buna tepki olarak Kürt aşiretleri İngiliz birliklerine saldırılarda bulunurlar (Sakin-Kapıcı, 2010, 212). Bunun üzerine İngilizler Levi birliklerine dayanan tampon bölge planından vazgeçerler.

Bu planın başarısızlığından sonra İngilizlerin siyasi çözüm arayışlarını devreye soktuğu görülmektedir. Bu kapsamda Paris Barış Konferansı'nda sınırları doğuda Urmiye Gölü, Batıda Fırat Nehri, Kuzeyde Van Gölü, Güneyde ise Halep ve Musul'un kuzeyini içine alacak bağımsız bir Nasturi Devleti müttefiklere sunulan bir dilekçeyle talep edilmiştir. Bu kadar geniş sınırlarda 70 bin Nasturi'nin bağımsız devlet talepleri kadar bir konferansa sunulan dilekçeyle bunu elde edebileceklerini düşünmeleri de Nasturi yöneticilerinin siyasal gerçeklikten

ne kadar kopuk olduğunu gösteren önemli bir veri olarak kabul edilebilir.

18-26 Nisan 1920 tarihlerinde Osmanlı topraklarını paylaşmak amacıyla toplanan Sen-Remo konferansında Nasturi meselesi yine Lord Curzon tarafından gündeme getirilir. Curzon sayılarını 100 bin olarak verdiği Nasturileri “Bağımsız Kürdistan” kurulduğunda eski yerlerine yerleştirmelerini önermiştir (Yılmaz, 2015:119). Ancak Sevr imzalandığında Antlaşma metninde Nasturi adı dahi geçmeyecektir.

Siyasi çözüm arayışlarında istediklerini alamayan Nasturiler, Sevr’den sonra tekrar silaha sarılmışlardır. Ağa Petros I. Dünya Savaşı yıllarında Ruslarla yakın çalışmış 15 bin Nasturinin Rus Ortodoks mezhebine geçmesinde etkili olmuştur. Ayrıca savaş yıllarında Kürt ahaliyi isyana teşvik etmek için büyük gayret göstermiştir (BOA, DH.KMS. 23/43). Savaş sonrasında ise Ağa Petros, Nasturi komutanı olarak yine sahnededir ve Hakkâri’yi işgal etmeyi planlamaktadır. Buna göre 8 bin Nasturiden oluşan askeri güç Hakkâri’yi ele geçirerek burayı kurtarılmış bölge ilan edecek ve Hakkâri’ye Nasturi nüfus yerleştirilecektir. 27 Ekim 1920’de yapılan bu harekât başarısız olur. Bundan sonra Ocak 1921 yılında Bakuba kampı kapatılır ve Nasturiler Akra yakınlarındaki Mindan Kampına yerleştirilirler. Bu defa İngilizlerin “tedrici sızma planıyla” 1921’in Mayıs-Ağustos ayları boyunca bir kısmı Hakkâri’ye dönen Nasturilerin bir kısmı Avrupa ve ABD’ye, bir kısmı da Bağdat ve Urmiye’ye göç etmiştir (Kaymaz, 2010:155). Bu başarısızlıktan sonra Ağa Petros özerk Asuri Devleti yönünde yeni bir plan geliştirir. Buna göre Petros tamamının Asuri olduğunu iddia ettiği Nasturi, Keldani, Süryani, Yakubi ve Maruni toplumlarıyla bunların akrabası olarak değerlendirdiği Ezidileri de bu devletin çatısı altında toplamayı planlıyordu. Planını hayata geçirebilmek amacıyla önce Fransızlarla görüşen Petros, İngilizlerin engellemesiyle Fransızlarla görüşmelerinden bir sonuç alamamıştır (Ayabakan, 2015: 61-62-63). 1922 yılında Ağa Petros’un başkanlığını yaptığı heyet bu plan çerçevesindeki teklifini bu defa TBMM’ye sundu. Meclis’e sunulan teklife göre Türkiye Devleti’nin vatandaşlık tanımı içinde Asuri toplumuna

da yer verilmesi, bölgedeki asker ve polislerin Nasturilerden teşkil edilmesi, özerk Asuri yönetiminde kanunların kendilerinin kutsal kabul ettiği “Synhadus” olarak kabul ettikleri metinlere göre yapılması talep ediliyordu. Tüm bunların karşılığında ise Nasturiler; sınır güvenliğinin sağlanmasında Türk Ordusuyla birlikte hareket edecekler, her yıl vergi verecekler ve özerk bölgedeki bütün okulların eğitim dili Türkçe olacaktı (Ayabakan, 2015: 62). Plan TBMM tarafından kabul edilmeyince Ağa Petros tarafından genişletilerek 1923 yılında İngilizlere sunuldu. Sir Henry Dobbies başkanlığındaki İngiliz yetkililerce görüşülen plan kabulü halinde bölgedeki Kürt aşiretlerinin ayaklanacağı endişesiyle reddedildi. İngilizler tarafından Petros’a verilen resmi karşılıktaki ise konunun kendilerinin yetkisinde olmadığı, bu sebeple Irak hükümetiyle görüşerek bir çözüm önerisi bulunması tavsiyesi iletili (Ayabakan, 2015: 72).

Lozan Konferansı’nda İngilizlerin adlandırmasıyla “küçük müttefik” olarak Fransız delegasyonu içinde yer alan Nasturilerin temsilcisi Ağa Petros’un bu defa müttefikler ve Türk heyetiyle yaptığı görüşmelerle bir çıkış yolu aradığı görülmektedir. Petros müttefiklere kendilerine özerklik verilirse İran’ı, Mezopotamya’yı ve Kürdistan’ı Türkiye’ye karşı koruyacaklarını söylerken (Anzerlioğlu, 1996: 144), İsmet Paşa’ya da Hakkâri, Başkale, Yüksekova’ya dönmeleri karşılığında Nasturi ve Keldanilerin Türk hükümetine bağlılıklarını ve Türkiye’nin Musul emellerinde Nasturilerin yardım edebileceğini ifade eder. Ancak İngilizler Türk Nasturi yaklaşmasına engel olmuşlardır (Kaymaz, 2010:136-137).

1924 Nasturi İsyanı

1921 yılında Hakkâri’ye dönüşlerinden sonra 1924 yılında yeni bir Nasturi isyanıyla karşılaşılmaktadır. Bu isyanın tarihsel değeri Türkiye Cumhuriyeti’ne karşı azınlıkların çıkardığı ilk ayaklanma olmasıdır. 7-8 Ağustos 1924 tarihinde başlayan bu isyan da Nasturilerin karşısında özerk eğilimlere görece hoşgörülü kozmopolit Osmanlı Devleti yerine üniter-ulus bir devlet olarak Türkiye Cumhuriyeti vardır. Üniter-ulus bir devlet için özerklik ve onu çarıştıran her türlü

girişim varoluşsal bir meseledir ve devletin varlığına bir tehdit olarak algılanır. Bu sebeple Türkiye Cumhuriyeti kendisine karşı ilk isyan niteliği de taşıyan Nasturi isyanını sert bir şekilde bastıracaktır.

1924 Nasturi isyanının dış dinamiğini İngiltere'nin Musul Politikaları oluşturur. İngiltere, Lozan Barış görüşmelerinde Musul meselesini konferans sonrasına erteleme amacına antlaşmanın 3. Maddesinin 2. Fıkrasında yer alan; *Türkiye ile Irak arasındaki sınır bu antlaşmanın yürürlüğe girişinden başlayarak dokuz aylık bir süre içinde Türkiye ile İngiltere arasında dostça bir çözüm yoluyla saptanacaktır. Öngörülecek süre içinde iki hükümet arasında bir antlaşmaya varılmazsa anlaşmazlık Milletler Cemiyeti Meclisine götürülecektir* hükümleriyle ulaştı (Üzgel ve Kürkcüoğlu, 2002:262). Bundan sonra özellikle I. Dünya Savaşı'ndan itibaren İngiltere'nin Orta Doğu politikalarının küçük bir enstrümanı olan Nasturiler, Musul Meselesi bağlamında en önemli araçlardan biri halini aldı.

Lozan'ın yukarda yer verilen 3/2 maddesi uyarınca Ekim 1923'te Türk hükümetine başvuran İngiltere, Musul meselesinin çözümü için görüşmelere başlanmasını istedi. Bu amaçla 19 Mayıs 1924 tarihinde toplanan Haliç (İstanbul) Konferansında Türkiye'yi bir sürpriz beklemekteydi. Zira konferansta İngiliz heyetinin başkanı Irak Yüksek Komiseri Percy Cox, Türkiye'den Musul'un yanında Nasturiler için Hakkâri'yi de istedi. İngiltere'nin bu yaklaşımı başlıca üç nedene dayanır: Birincisi; bu talep konuyu o dönem İngiltere'nin etkisinde bulunan Milletler Cemiyetine götürebilmek amacıyla Lozan'da ön görülen 9 aylık süreyi dolduracak bir gerekçe bulmaya yönelik diplomatik bir hamledir. İkincisi; Musul meselesinde Nasturilerden yararlanmayı amaçlayan İngiltere bu taleple Nasturileri hem umutlandırmış hem de tahrik etmiş oluyordu. Üçüncüsü; bu amacına ulaşması halinde İngilizler kamplardaki Nasturiler için ödediği 2 milyon sterlinden kurulacağı gibi Türkiye ve Musul arasındaki tampon bölgeye Hristiyan bir topluluk yerleştirmiş olacaktı.

Haliç Konferansı 5 Haziran'da herhangi bir çözüme ulaşmadan dağılınca İngilizler Nasturileri tekrar isyana teşvik etmek için faaliyetlere başladı (Hallı,1972: 27). İngiltere'nin 6 Ağustos 1924 tarihinde Musul meselesinin çözümü için Milletler Cemiyeti'ne başvurusundan hemen sonra 7-8 Ağustos'ta Hakkâri'de Nasturi isyanı patlak verdi. İsyân, Çukurca'yı ziyarete giden Hakkâri Valisi Halil Rifat Bey, İl Jandarma Komutanı Binbaşı Hüseyin Tevfik, bir teğmen, bir grup er, bir tahsildar ve üç hayvan kiracısından oluşan konvoyun Tiyari Nasturileri tarafından Han Gediği civarında pusuya düşürülüp, Vali'nin esir, Jandarma Komutanı ve üç erin şehit edilmesiyle başlamıştır (İkdâm, 14 Ağustos 1924: s.1; Hâkimiyet-i Milliye, 13 Ağustos 1924: s.1; Tevhid-i Efkâr, 14 Ağustos 1924: s.1). Nasturileri isyan etmeleri noktasında cesaretlendiren en önemli faktör Hezil Çayı'nın doğusuyla Çölemerik'in güneyinde Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'nin idari ve askeri teşkilatının olmamasıdır. Daha sonra aşığı Tiyari Nasturilerinin önde gelen isimlerinden Hoşabe isyanın tertipçisi Tuhup aşireti reisi Gulyano'ya karşı çıkararak Vali'nin serbest bırakılmasını sağlamıştır (Tunçay, 2012: 118).

İsyân sonrası 14 Ağustos 1924 tarihinde toplanan Bakanlar Kurulu isyanın bastırılması görevini Genel Kurmay Başkanlığına verdi ve harekâtın Irak sınırındaki statükonun ihmal edilmeden yapılmasını, bu konuda bölgede Türkiye yanlısı Şikak aşireti reisi Sımko Ağa'dan yararlanılması kararlarını aldı (Anzerlioğlu, 1996: 175). Harekât öncesinde yoğun bir propaganda faaliyeti yürütülmesi de dikkat çekicidir. Bu kapsamda Valiyi esir alanların, Jandarma kumandanını şehit eden Nasturilere yardım edenlerin Musul'a hatta İngiltere'ye de gitmeler mutlakla cezalandırılacakları, askere karşı silah kullanmayanlara dokunulmayacağı, önceden itaatsizlik edenlerin bundan vazgeçerlerse kendilerine dokunulmayacağı işlenen ana temalardı (Tanin, 10 Teşrin Evvel 1924: s.1).

Genelkurmay Başkanlığı da harekât sorumluluğunu 7. Kolordu Komutanlığına verir. Kolordu Komutanı Cafer Tayyar Paşa, bu olayın

Musul'un geri alınması için bir fırsat olarak değerlendirilebileceğini düşünür ve Mustafa Kemal Paşa'ya şu teklifte bulunur:

İngilizler Musul Vilayeti'ni Mütareke'den sonra bir olup bitti ile işgal ettiler. Aynı hareketi ben de yapabilirim. Eğer bu hareketim, hükümetin politikasına uygun çıkarsa, Musul Vilayeti kazanılmış ve dava halledilmiş olur, aksi halde, tarihi mesuliyet benim üzerime yüklenir. Siz de, "Kumandan Hükümetin isteğine aykırı olarak bu hareketi yapmıştır, kendisini Diwan-ı Harp'e verdik, mesul edeceğiz" dersiniz ve işi yine politika ile halledersiniz (Yılmaz, 2015: 123-124; Anzerlioğlu, 1996: 182).

Mustafa Kemal Paşa'nın Cafer Tayyar Paşa'ya cevabı ise: *Zaten sizi, bu işi bu tarzda yapabileceğinizi düşünerek intihap ettim. Rasgele bir kumandanın başarabileceği bir iş değildir, bu hususta sizden eminim olur (Yılmaz, 2015: 124; Anzerlioğlu, 1996: 182).*

7. Kolordu Kürt aşiretlerinin de desteğiyle bastırma hareketine başladı. İsyanın bastırılmasında kullanılan en önemli güç Van Vali Vekili ve güneydoğu sınır komiseri 8. Aşiret Fırka Komutanı Albay Süleyman Sabri Bey'in komutasındaki kuvvetlerdi (Tunçay, 2012: 118). Türk ordusu 26 Eylül tarihinde Zap suyuna ulaşmış daha sonra 10 Ekim'de Hezil çayına kadar ilerleme kaydedilmiştir. Türk topraklarını terk eden Nasturilerin İmadiye'ye kaçmasıyla harekât tamamlanmıştır. 1921 tedrici sızma planıyla Hakkâri'ye yerleşen Nasturilerin sayısı 8 bin olarak tahmin edilmektedir. Harekât sonrasında Irak'a kaçanların sayısının 5 bin olduğu tahmin edilmektedir. Bu durumda 3 bin Nasturi çatışmalarda ölmüş ya da esir edilmiştir (Anzerlioğlu, 1996: 180-183).

Türk ordusunun Hezil Çayına ulaşmasının hemen sonrasında İngiltere Türkiye'ye bir nota vermiş ve 11 Ekim öğleden sonraya kadar bölgeden askeri birliklerin derhal çekilmesini istemiştir. İngiltere Hezil ve Habur sularının birleştiği noktadan itibaren Hezil suyunun doğusu ile Beytüşşebap ve Çölemerik'in güneyinden geçen bir hattı Irak toprağı kabul ediyordu (Anzerlioğlu, 1996:181). Türkiye buna karşın İngilizlerin statükoyu bozarak Türk topraklarının bombalandığını Mil-

letler Cemiyeti'ne bildirmiştir. Bu gelişmeler üzerine Milletler Cemiyeti Türkiye-Irak sınırında geçici bir hat çekilmesine karar vermiş ve Brüksel Hattı çizilmiştir. Bu hat ile Süleymaniye Irak'a bırakılırken Hakkâri'nin Türkiye toprağı olduğu kabul ediliyordu (Anzerlioğlu, 1996: 181). Bundan sonra da Kuzey Irak'ta bulunan İngilizler, İmadiye, Zaho, Ahra, Revandiz, Erbil, Süleymaniye'de içlerinde Nasturilerin de bulunduğu birlikleri hazır bekletmiş ve çeşitli saldırılarda bulunmuştur. İngilizlerin bu girişimleri Türkiye ve Milletler Cemiyeti tarafından protesto edilmiştir. İngiltere'nin bu girişimlerinin amacının Türkiye'ye Musul meselesi bağlamında son bir gözdağı olduğu anlaşılmaktadır. Zira İngilizler artık Nasturiler'i Irak ordusu içinde ikame etmeye başlamışlardı (Anzerlioğlu, 1996:183). Bu faaliyetler sonucunda İngiltere Nasturileri tamamen yanına çekerek Musul'u Türkiye'den koparma hedeflerinde önemli bir aşama kaydetmişlerdir. Zira Türkiye, Irak sınırına bir hat çektiği gibi Musul Meselesinin Milletler Cemiyeti'nde görüşülmesi öncesinde bu kurulu konunun içine çekmeyi başarmıştır.

1924 Nasturi isyanında dikkat çekici bir nokta da eski Bitlis valisi Yusuf Ziya'nın kışkırtmalarıyla ordu içinden bir kısım unsurların silahlarıyla birlikte karşı tarafa geçmiş olmasıdır. Bu kişilerin liderliğini yapan İhsan Nuri isimli yüzbaşı daha sonra Ağrı isyanlarında karşımıza çıkacaktır. Yusuf Ziya ise Divan-ı Harp tarafından suçlu bulunarak idam edilmiştir (Tunçay, 2012: 117-119; Yaylalı, 2007: 5). Ancak bütün İngiliz kışkırtmalarına rağmen Kürtlerin Nasturi isyancıları süpürme harekâtında Türk ordusuna sağladıkları destek açıktır. Dâhiliye Nezaretinden Başvekâlete gönderilen 27 Ekim 1924 tarihli rapor bu olguyu desteklemektedir;

İngilizlerin cenubda ücretle asker toplamaya yeltenerek aşaire (aşiretler) yaptığı teklifâtın kamilen red edildiği dağlık şehirlerde başı boş dolaşan bazı kimselerden pek az bir kuvvet tedarik edebileceği ve İngilizlerin elinde yegâne silah olacak bu kuvvetle Nasturi bakiyyesinden başka kuvvet olmadığı haber-i birle alınan malumata atfen altıncı taburdan bildirildiği İran

hudud komiserliğinden işar edilmekle arz-ı keyfiyet olunur efendim. (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.10/112.756.15).

Görüldüğü gibi İngilizlerin parayla asker toplama girişimlerine aşiretler iltifat etmemiş bu teklifler reddedilmiştir. Nitekim bu destek karşılıksız kalmayacak harekâтта yararlılık gösterenlere 1925 yılında devlet tarafından madalya verilecektir (BCA, 30.10/194.329.5).

Sonuç

Modern Ortadoğu tarihinde dinî, mezhepsel ve etnik unsurlar emperyalist devletlerin güç tasarımlarının aracı olagelmışlerdir. Bu topluluklardan biri de Nasturilerdir. Rusya ve İngiltere başta olmak üzere emperyalist güçlerin misyonerleri ve diplomatik kanalları Nasturiler üzerinde yoğun faaliyet sürdürmüşlerdir. 19. Yüzyılın ikinci yarısından Brest- Litowsk (1917) Antlaşması'na kadar daha çok Rusya'nın kontrolünde olan Nasturiler, 1915 isyanında bu devletten yoğun silah desteği almışlar ancak bağımsızlık hedeflerine ulaşamamışlardır. Rusların Brest-Litowsk Antlaşması'yla bölgeden çekilmesinden sonra İngiltere'nin kontrolüne girmişlerdir. 1918-1923 yılları arasında Nasturiler, İngiltere'nin Musul ve Kerkük politikalarının bir enstrümanı olarak kullanılmışlardır. Nasturileri I. Dünya Savaşı yıllarında ve Cumhuriyet döneminde özerklik ve bağımsızlık vaatleriyle harekete geçiren İngiltere, Musul üzerinde mücadelenin yoğunlaştığı bir konjonktürü işaret eden Ağustos 1924'te isyana teşvik etmişlerdir. Bu isyan 7. Kolordu tarafından bastırılmış ve Nasturiler, Hakkâri'yi terk etmek zorunda kalmışlardır. Böylece kolaylıkla emperyalist devletlerin Orta Doğu politikalarının aracına dönüşebilen Nasturiler, 1915 ve 1924 yıllarında gerçekleştirdikleri iki büyük isyan ve bu tarih aralığında yürüttükleri silahlı ve diplomatik mücadeleden sonuç alamayarak yerlerinden ve yurtlarından olmuşlardır.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA, DH. ŞFR., 46/195. 26 Teşrin-i Evvel 1330 (8 Kasım 1914).

BOA., DH. ŞFR., 42/263. 29 Haziran 1330 (12 Temmuz 1914).

BOA, DH. EUM., 4 Sb., 23/113 (tarih yok)

BOA., DH. ŞFR., 42/44. 3 Haziran 1330 (16 Haziran 1914).

BOA, DH.KMS.,23/43. 29 Mayıs 1330 (11 Haziran 1914).

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA, 30.10/112.756.15. 27 Ekim 1924.

BCA, 30.10/194.329.5. 15 Ocak 1925.

Gazete Haberleri

“Hakkâri Valisi”, **İkdam**, 14 Ağustos 1924: s.1.

“Hakkâri’de Bir Hadise”, **Hakimiyet-i Milliye**, 13 Ağustos 1924, s.1.

“Hakkâri Faciası”, **Tevhid-i Efkar**, 14 Ağustos 1924, s.1.

“Irak Hududunda Vaka”, **Tanin**, 10 Teşrin Evvel 1924, s.1

Araştırma Eserleri

Anzerlioğlu, Yonca, **Nasturiler ve 1924 Ayaklanması**, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1996.

Ayabakan, Levent, “Kürt-Nasturi İlişkileri ve Ağa Petros’un Özerk Asuri Devleti Projesi (1919-1923)”, **Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi**, C I, S I, 2015, s. 49-76.

Bayburt, Deniz, “ Milli Mücadele Döneminde Süryaniler”, **Gazi Akademik Bakış Dergisi**, C 3, S 6, Yaz 2010, s. 45-72.

Çelik, Mehmet, **Ortadoğu Mozaigi Süryaniler-Nasturiler**, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, 1996.

Kaymaz, İhsan Şerif, “Birinci Dünya Savaşı Sonunda Musul Vilayeti’nde İngiliz Yönetiminin Kurulması”, **Memleket Siyaset/ Yönetim Dergisi**, 2010, C 5, S 14, s. 104-149.

Metin, Barış, “Urmiye ve Havalisinde Ermeni ve Nasturilerin Faaliyetleri (1917- 1918)”, **Gazi Akademik Bakış Dergisi**, C 4, S 7, Kış 2010, s. 153-163.

- Hallı, Reşat, **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar (1924-1938)**, Genel Kurmay Başkanlığı Harp Tarihi Başkanlığı Resmi Yayınları, Ankara, 1972.
- Özcan, Uğur ve Dalyan, Murat Gökhan, “ XIX. Yüzyıl Osmanlı Devleti’nde Nasturi, Ermeni, Yezidi ve Çerkez Topluluklarında Başlık Parası Uygulamaları”, **Milli Folklor**, Yıl. 25, S 98, s.150-164.
- Sakin, Serdar ve Kapıcı, Zeki, “İngiltere, Nasturiler ve İç Toprak Projesi (1919- 1922)”, **International Journal of History Studies**, C 5, S 5, 2013, s. 207-224.
- Tarakçı, Muhammet, “Nestorius ve Kristolojisi”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C 19, S 1, 2010, S 215-241.
- Tunçay, Mete, **Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara, 2012.
- Üzgel, İlhan ve Kürkçüoğlu, Ömer, “Batı Avrupa’yla İlişkiler (İngiltere’yle İlişkiler)”, **Türk Dış Politikası**, C 1, (Ed. Baskın Oran), İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s.258-277.
- Yaylalı Derya, **Cumhuriyet Dönemi Bölücü Faaliyetler İçinde Ağrı Dağı Ayaklanmaları 1926-1930**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2007.
- Yılmaz, Abdurrahman, “ Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminde Nasturi Ayaklanmaları”, **Tarih Okulu Dergisi**, S XXI, Mart 2015, s. 107-129.

HAKKÂRÎ'DEKİ NASTURÎ HRİSTİYAN TİYYARİLER'İN BÖLGE HALKI İLE MÛNASEBETLERİ

Sıddık YILDIZ*

ÖZET

Nasturîlerin Hakkâri çevresinde meskûn olduğu ve 20'nci yüzyılın başlarına kadar kendilerine özgü aşiret yaşamı sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Nasturîlerin bir kolu olan Tiyyari Aşireti'nin yarı göçebe bir yaşam tarzına sahip olduğu ve geçim kaynaklarının yaylaklarda besledikleri hayvanlara dayandığını görülmektedir. Hakkâri'nin dağlık bölgelerinde yaşayan Tiyyari Aşireti'nin Müslüman Kürt Aşiretler ile yan yana yaşadığı tespit edilmektedir.

Çalışmamızın amacı olan Tiyyari Aşireti'nin çevre aşiretlerle olan ilişkilerinin temelinde çoğunlukla Müslüman Aşiretler olduğu görülmektedir. Bu aşiretlerden Pervari'de bulunan Kürt Aşireti ile Tiyyari Aşireti arasında çıkan problemlerin Tiyyarilerin, Kürt aşiretleri üzerine hücumu, yaptıkları baskınlar sonucunda çıktığı anlaşılmaktadır. Tiyyariler'in, Pervari'ye yaptıkları bu baskınlar sonucunda Pervari bölgesinde askeri tedbirler alındığı görülmektedir. Pervari Kürt Aşiretleri ile Tiyyariler arasında sulh çalışmalarının da bölgenin dini liderlerinin aracılık ettiği görülmektedir. Ayrıca Tiyyari Aşiretine bağlı kişilerin ya da grupların çevredeki meskun mahallerde işlemiş olduğu suçların (adam öldürme, hayvan kaçırma ve mal gasbı gibi) diğer aşiretlerin Tiyyarilere tepki göstermesine ve Tiyyarilere karşı birleşmelerine neden olduğu görülmektedir.

* Öğretim Görevlisi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, s.yildiz@ahievran.edu.tr

Tiyyarilerin, bölgedeki aşiretler ile ilişkilerinin de pekte iyi olmadığı görülmektedir. Genel itibariyle Tiyyariler, buldukları bölgede savaşçı ve kavgacı bir görüntü verilmiş ve devlete isyancı bir aşiret olarak tanınmıştır. Belgelerde tesit edildiği kadarıyla Osmanlı Devleti'nin aşiretler arasında yapılan kavga ve savaştan da rahatsız olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Pervari ve Pervar-i Bala'da Tiyyarilerin saldırı ve tecavüzlerinin önlenmesi için hükümetçe gereken tedbirlerin alınması gerektiği ifade edilmektedir. Aksi takdirde aşiretler arasında geri dönüşü olmayacak olayların çıkacağı konusunda uyarılarda bulunmaktadır.

Ayrıca Tiyyarilerin bölgelerinde İngilizlerle görüştikleri ve bunun da hükümetçe hoş karşılanmadığını görüyoruz. Tiyyarilerin Hakkâri ve civarında itaatsiz davrandıkları, istiklâl istedikleri ve mektep açmak bahanesiyle aşiret arasına İngilizleri soktuklarına dair haberler ve İngilizlerin Tiyyariler ile görüşme yapma taleplerinin de hükümetçe engellendiği belgelerden anlaşılmaktadır. Çalışmamızın maksadı, Hakkâri ve civarında meskûn Hristiyan Tiyyarilerin bölge halkı ile olan ilişkilerini Devlet Arşivlerinin belgelerine dayanarak ve diğer kaynaklar ile de destekleyerek ortaya çıkan bilgileri bilimsel bir bakış açısı ve üslupla ele alınarak akademik bir metin ortaya koyabilmektir.

Anahtar Kelimeler: Tiyyariler, Hakkâri, Nasturiler.

THE RELATIONS OF NASTURÎ CHRISTIAN TIYYARI IN HAKKÂRÎ WITH THE PEOPLE OF THE REGION

ABSTRAC

It is understood that the inhabitants were inhabited in the vicinity of Hakkâri and they lived their own tribal life until the beginning of the 20th century. The Tiyyari tribe, a branch of the Nestorians, has a semi-nomadic lifestyle and its livelihood is based on animals fed on the highlands. The Tiyyari tribe, which lives in the mountainous areas of Hakkâri, is found to live side by side with the Muslim Kurdish tribes.

The aim of our study is the relationship between the tribal tribes and the Tiyyari tribe are mostly Muslim tribes. It is understood that the problems between these tribes and the Kurdish tribe in the Pervari and the Tiyyari tribe emerged as a result of the attacks of the Tiyyaris and Kurdish tribes. As a result of these raids by Tiyyaris, Pervari, military measures were taken in Pervari region. Pervari Kurdish tribes and Tiyyariler between the peace of the region's religious leaders are seen. In addition, it is seen that the crimes committed by the people or groups affiliated to the Tiyyari tribe in the local neighborhoods (such as manslaughter, animal kidnapping and property arrest) caused the other tribes to react to the Tiyyaris and to unite against Tayyarari.

The relationship between Tiyyaris and tribal tribes in the region is not very good. In general, the Tiyyaris were given a warrior and belligerent image in the region and were recognized as a rebel tribe. As understood in the documents, it is understood that the Ottoman State was disturbed by the fighting and the war between the tribes. In particular, Pervari and Pervar-i Bala Tiyyarilerin to prevent attacks and rape by the government should be taken the necessary measures should be taken. Otherwise, it is warned that there will be no return between the tribes.

We also see that the Tiyyarilerin met with the British in the regions and that it is not welcome by the government. Tiyyari tribe members in and around Hakkâda behaved in a disobedience, they want independence and in the excuse of opening the school between the tribe and the British to put news among the British and the British to interrogate the request to meet with the documents is understood by the government. The aim of our study is to present an academic text by examining the relations of the Christian Tiyyaris in Hakkâri and its surroundings with the people of the region on the basis of the documents of the State Archives and by supporting them with other sources in a scientific perspective and style.

Key Words: Tiyyariler, Hakkâri, Nasturiler.

Giriş

Hakkâri, Dilce nehrinin kollarından birisi olan Zap suyunun sağ kıyısına yakın ve deniz seviyesine 1650 metre yükseklikte kurulmuş bir şehirdir. Türkiye'de ulaşımın en zor olduğu bölgelerden birisidir. Van'dan önce güneye giden yol, Van-Başkale arasındaki Kurubaş ve Güzeldere geçitlerini aştıktan sonra Başkale'den başlayarak Zap Suyu vadisinden aşağıya doğru geçerek sık dönemeçlerle dolu bir yol ile Hakkâri'ye ulaşır. Bugün Hakkâri olarak tanınan şehrin eski adı Çölemerik'tir. Hakkâri'nin adı, 639 yılında ilk Müslüman Arap akınları bölgeye geldiği sırada bölgenin adı için kullanılan "Hakkâriyye"den kaynaklanmaktadır.

Bir bölge adı olarak Hakkâri, Van gölünün güney kıyılarına yakın başlayarak bugünkü Türkiye sınırının dışına da sarkarak dağlık kesimleri içine alan çok yükseltili yörenin adı olarak tanımlanır. Bu bölgenin merkezi olan yerleşim yerinin ismi ise Çölemerik'tir. Lakin Çölemerik ismi günümüzde unutulmuş ve hem bölgeye hem de bölge merkezine Hakkâri adı verilmektedir¹.

Hakkâri bölgesi, tarihî dönemlerde geniş bir alana karşılık gelen ve Anadolu'nun Güney ve Doğu ucunun birleştiği coğrafi bölümde bulunmaktadır. Coğrafi olarak Güneydoğu Toroslar ile Irak- İran sınırı boyunca uzanan Zagros sıra dağlarının birleşme bölgesinde bulunan Hakkâri, dağlık geniş bir alan olup; güneyinde Erbil ve Musul ovalarının bulunduğu Mezopotamya düzlükleri, kuzeyinde ise kadim Azerbaycan ve Ermeniyeye platosu bulunmaktadır. Hakkâri'nin dik ve zorlu bir yer yüzeyine sahip olması, tarih boyunca çeşitli imparatorluk ve devletler tarafından yönetim altına alınmasını zorlaştırdığı gibi o devletlere de bağımlılığının kısa ve yüzeysel kalmasına neden olmuştur. Coğrafyanın bu etkisinden dolayı bölge halkı sosyo-politik olarak aşiretler halinde örgütlenmiştir².

¹ Metin Tuncel, *Hakkâri*, TDV İslam Ansiklopedisi, C 15, İstanbul, 1997, s. 205.

² Yaşar Kaplan, *Hakkâri Tarihi*, Hakkâri Valiliği, Hakkâri İl Yıllığı, Hakkâri, 2016, s. 19.

Hakkârililer uzun müddet hiçbir devletin tabiiyetine girmeden yaşamıştır. Ünlü Musul Atabeyi Zengi bunları itaat altına almaya çalışmış, çok sayıda kaleyi ele geçirmiş bu kalelerden birisine de İmadiye ismini verilmiştir. Daha sonraki dönemde Hakkâri beyleri, Timur'a boyun eğmişler ve 16'ncı yüzyılda ise Safevi Devleti'nden sonra Osmanlı idaresine girmişlerdir. Osmanlı hâkimiyetine girmesine karşın Hakkâri yarı bağımsız olarak yaşamışlardır. Osmanlı idaresinde Hakkâri, Van eyaleti sancakları arasında sayılmakla birlikte, genellikle bu eyalete tabi bir hükümet olarak sayılmaktadır³.

Nasturilik, Anadolu ve İran kuzey batı coğrafyasında yaşayan halkların Hristiyanlığı kabulünden sonra M.S 431 yılında Efes Konsülü ile birlikte başlayan dinî tartışmalar ve mezhepsel görüş farklılıklardan dolayı İstanbul Patriği Nastur'un görüşlerine inanan halka verilen isimdir⁴. Tiyyariler de Nasturiler'in bir kolu olarak görülmektedir. "Dağlı Hristiyanlar" veya "Hristiyan Kürtler" olarak ifade edilen Nasturiler, Ortadoğunun en eski halklarından birisi olarak bilinmekle birlikte, ırkî olarak hangi ırka mensup oldukları tam olarak tespit edilememektedir. Bazı kaynaklarda Tiyyariler hakkında "Tiyyari Asurileri" ifadesi de kullanılmaktadır⁵. Bu halkın ırkî olarak tespit edilememesinin en önemli nedeni ise bölgede etnik kimliklerini değil dinî kimliklerini ön plana çıkararak yaşamaları onların dinî yönüne yapılan vurgudan dolayı Nasturi ismi ile müsemma olmuşlardır. Lakin dünyada yayılan milliyetçilik akımına karşı koyamayan Nasturiler de Osmanlı Devleti içindeki diğer milletler gibi kendisine bir ortak geçmiş ve milli kimlik arayışı yoluna girmişlerdir⁶.

Hakkâri'de meskûn Nasturiler, Hristiyanlığı kabul etmiş ve Doğu Kilisesi'ne bağlanmışlardır. Fakat Nasturiler hem dini bakımdan hem

³ Besim Darkot, "Hakkâri", **MEB İslam Ansiklopedisi**, C V/I, İstanbul, 1987, s. 99.

⁴ Murat Gökhan Dalyan, "XIX. Yüzyıl Nasturilerinde Kılık Kıyafet Kültürü", **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S 22, Aralık 2010, s. 20.

⁵ Ferhat Güngör, "Ortadoğu Denklemine Irak Türkmenleri ve Geleceği", **Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi**, C 1, S 2, Aralık 2014, s. 21.

⁶ Özeden Özgen, "Hakkâri Bölgesinde Yaşamış Dini Topluluklar", **ASSAM**, C 3, S 6, Ocak 2016, s. 35.

de mezhep bakımından Katoliklere göre sapık sayılan bir mezhep olarak görülmektedir. Bu yönüyle Nasturiler hem dinî hem de imanî birlikten ayrılmaktadır. Nasturilerin önemli bir bölümü kendileriyle aynı toprakları paylaştıkları Kürtler gibi aşirete mensupturlar. 1900'lü yılların başında Hakkâri'de bulunan bir gezgin yazmış olduğu eserde o zamanki Nasturi aşiretleri hakkında şu bilgileri vermektedir: "Burada oturan Hristiyanların hiç de küçük olmayan bir bölümü de "aşiret"tir. Silahsız olanların ise iki efendiye hizmet eden hoş olmayan bir konumları vardı. Ve hükümetin kolunun uzandığı yerlere kadar hükümetin, Kürt reislerinin etki alanları içinde ise Kürt reislerinin "rayat"larıdır. Mar Şamun, Tiyyari ve Tıxuma Hristiyan aşiretlerinin kabul edilmiş reisi ve bölgedeki bütün Müslümanların en kadim ve en kutsal taht olarak kabul ettikleri yerin sahibi olarak bizzat Kürtler arasında büyük bir yeri vardı"⁷.

19'uncu yüzyılda Tiyyari aşireti ile ilgili yazılan bir raporda şu bilgiler verilmektedir. Hakkâri havalisindeki Hristiyanları teşkil eden Nasturi mezhebine bağlı ve dört fırkadan oluşan bir aşirettir. Tiyyari ismi, buradaki aşiretlerin ismidir. Tiyyarilerin bölgedeki mevcudu tahminen 2000 hane civarında olup nüfus miktarı ise yaklaşık 8-10 bin kişidir. Tiyyarilere ait dört cemaat birleşmeleri halinde 2500'e yakın silahlı adam çıkarabilmektedirler. Tiyyari aşireti Van Vileyeti'nin dağlarına tabi Hakkâri Mutasarrıflığı dâhilinde Çölemerik Kazasında, Musul Vilayeti dağları sınırında yerleşmiş olup etrafı İslam aşiretleri ile çevrilidir⁸.

1. Tiyyari Aşireti'nin Çölemerik'teki Aşiretlerle İlişkisi

Hakkâri'de yaşayan Hristiyan Nasturi Tiyyari aşiretinin Osmanlı Devlet kayıtlarına göre 19'uncu yüzyılın ikinci yarısında hem Hakkâri ve hem de Hakkâri civarında bulunan Müslüman ahali ile hırsızlık, gasp ve yağmaya dayanan olumsuz bir ilişki olduğu kayıtlara yansıyan

⁷ Ferhat Tekin, **Hakkâri Örneğinde Aşiret, Cemaat ve Akrabalık Örüntülerinin Modernleşme ve Kırsal Çözülme Sürecindeki Siyasal ve Toplumsal Sonuçları**, Selçuk Üniversitesi SBE (Master Tezi), Konya, 2005, s. 30.

⁸ BOA, DH. TMIK.M.103.31.11.2.

çeşitli olaylar sonucunda görülmektedir. Aşağıda belirteceğimiz olaylardan anlaşıldığı üzere Tiyyari aşiretinin bölgedeki aşiretler ile güzel bir ilişkide olmadığı gibi çevresindeki aşiretlere saldırı ve yağma gibi olumsuz hareketlerde bulunduğu tespit edilmektedir.

Bu olaylardan birisi, 4 Ocak 1888 tarihinde Musul'dan alınan bir telgrafta, Musul'da bulunan kardeşi Şeyh Nureddin Birîfkanî Tekkesine ait 1706 ve tekkeye bağlı müritlerine ait 6000 adet koyunun il sınırları içinde yaşayan Tiyyari Hristiyan aşireti tarafından gasp ve yağma edildiği resmi makamlara bildirilerek; hayvanların yağması ile yetinmeyen Tiyyari aşiret üyelerinin, tekke müritlerinden olan Mehmed isimli kişiyi de katlettikleri ifade edilmiştir. Bu durum üzerine tekke müridleri, yapılan yağma sonucunda ellerinde alınan koyunların geri verilmesi ve yağmacıların gerekli cezalara çarptırılmasını arzu eden dilekçelerini ilgili makamlara sunmuşlardır⁹.

Hükümetin bu dilekçeye vermiş olduğu cevapta; olaydan haberdar olduklarını ve durumun Padişaha bildirileceği ifade edildikten sonra Musul'da bulunan konargöçer aşiretlerden olan Ertuş aşiretinin Tiyyarilerden bir miktar koyun çaldıklarını ve bunun karşılığında da Tiyyari aşireti ise Ertuş aşiretinden 2100 kadar koyun gasp ettiklerini ifade edilerek, gasp edilen bu bir miktar koyunun Tiyyari aşiretinden geri alındığını ifade etmişlerdir. Lakin öldürüldüğü iddia edilen Sofi Mehmed hakkında bir bilgi alınmadığı bildirilmiştir. Belgede son olarak Tiyyari aşiretine ait büyük bir kısmın hükümete tabi olmayı reddeden ve sürekli isyan eden bir kabile olarak tanımlanmıştır¹⁰.

Tiyyariler ile bölge halkı ile yaşanan bir başka olay ise 9 Mart 1900'de Hakkâri Mutasarrıflığı tarafından İstanbul Hükümeti'ne gönderilen bir dilekçede; Tiyyariler'den birtakım eşkıyanın Çölemerik Kazasına bağlı Devin köyünü basacaklarına dair bir haber alındığını, alınan bu haber üzerine Çölemerik ahalisinin Tiyyari eşkıyası olarak

⁹ BOA, DH.MKT.01475.901

¹⁰ BOA, DH.MKT.01500.48.0

nitelendirdikleri bazı kişileri tutuklayarak olası bir olayın önünü almak için tedbir aldıkları ifade edilmiştir. Ancak bu yapılan tutuklamaya gerek Nasturilerin Reisi Mar Şamun ve gerekse Tiyyarilerin önde gelen liderleri verdikleri dilekçeler ile yapılan bu tutuklamaların haksız olduğunu ve Tiyyarilerin Devın köyüne saldırı teşebbüslerinin kesinlikle aslı esası olmadığı halde taraflı bazı memurlar tarafından haksızlığa uğradıklarını ifade etmişlerdir. Bu olayın tarafsız memurlar tarafından soruşturulmasını isteyen Tiyyari aşiretinin önde gelenlerinin isteği üzerine Hakkâri idare meclisi ve askerlerden oluşan bir heyet kurularak olayın araştırılacağı söylenmiştir¹¹. Kurulan bu heyet Çölemerik'e giderek Kürd aşiretlerinin iddialarını araştırmış ve yapılan araştırma sonucunda ortaya atılan iddianın suni olduğunu ve suç isnat edilen olayların aslı ve esası olmadığı ortaya koymuştur. Tahkikatı yapan heyet, bu suni suçlamaların ardından tutuklanan Tiyyari aşiretine bağlı kişilerin affedilmesini, eğer bu durumun yapılmadığı takdirde Çölemerik köylerine Tiyyarilerin yapacağı saldırıların önünün açılacağını, zaten Tiyyari ve Çölemerik ahalisi arasında bir husumet olduğu ve bu husumetin geri gelmesinin tehlikeli olacağını ifade etmiştir. Tahkiki yapanlar, devlete vergisini aksatmadan veren Tiyyarilerin, Çölemerik ve Çölemerik ahalisinin içine giremeyeceğini bunun da Tiyyarilere yapılan bir aksız uygulama olacağını düşündüklerini söylemişlerdir¹².

Bu olayın barış ile çözülmesi için iki tarafın katılımı ile 15 Kasım 1900 tarihinde merkez kazaya dört saat mesafede bulunan Deyrise köyünde bir uzlaşma metni imzalanmıştır. İmzalanan bu anlaşmada İslam ahali ile Tiyyariler arasındaki husumetin nedeninin ve nasıl giderileceğini şöyle ifade edilmiştir; “geçmişten bu yana herkes birbiriyle kardeş gibi geçinmekte iken nasılsa gidip gelmemeğe başlamış ve görüşmemek yüzünden cümlemizin hayatı zarar görmüş ve görmektedir. Çünkü alışveriş için birbirimiz diğerinin içerisine gitmeğe emniyet etmediğimiz gibi kendi ürettiğimiz mahsullerimizi dahi birbirimizle

¹¹ BOA, TMIK.M.0088.00026.002.001

¹² BOA, DH.TMIK.M.00088.00026.004.001

karşılıklı satıp alamadığımız için ya mahvolup gidiyor ya da diğerinden düşük fiyatla mahallemize gelen muhtarlara satmağa mecbur oluyor idik.

İşte iki taraf için ilişkilerin kesilmesi halk üzerinde ticaret yönünden zarar verdiği gibi Hükümet dahi eksik ticaretten ve iki taraf arasındaki husumetin devamından dolayı vergilerinin tamamını alamayarak ekonomik zorluklar çıkarmıştır. Bu zarara ve zorluklara artık gerek kalmaması gerekliliğine binaen, devletin adaleti ile herkesin emniyet ve rahat içinde yaşamaları şeklinde bir uzlaşmaya gidilmiştir. Bu emniyet ile iki tarafta birbirleri ile görüşme ve ticarete devam etmelidir. Bunun için düşmanlığı ortaya çıkaran sebeplerin bu zaman kadar aralarında öldürme, gasp ve hırsızlık gibi çeşitli tecavüzler olmuşsa da hepsini usul-i aşair kanuna göre birimiz diğerini affederek şimdi ya da ileride birbirlerini dava etmemek konusunda anlaşmaya varmışlardır.

Bu anlaşmadan sonra herkes ticaret ve diğer işler için tam bir emniyet içinde birbirlerine ait yerlerde dolaşabilecektir. Eğer iki taraftan birisi diğerine saldırır ise taarruza uğrayan adam derhal devlete müracaat edecek ve hükümet dahi bu kişileri tutulacaktır. Birimizin bir hayvanına ya da mallarına iki taraftan birisi zarar verir ise o yerin reisi onu ortaya çıkarıp sahibine teslim etme veya zararını karşılamaya söz vermiştir. Bu sözünü yerine getirmez ise “Hoda ne kerde” (Allah göstermesin) husumetin tekrarı gibi olaylar meydana çıkarsa sözünü yerine getirmeyen ve bu sebebe sebebiyet verecek iki taraftan hangisi olursa olsun Osmanlı Devleti gözünde suçlu ve halkın emniyetini ihlal etmeye gayret gösterdiği düşünülerek en ağır cezanın verilmesine razı olacaklardır. İslam ahali ile Tiyyariler arasında yapılan bu anlaşmayı İslam ahali adına Ziya Bey, Tiyyariler adına ise Nasturi Reisi Mar Şamun imza etmişlerdir¹³.

Çölemerik merkezde bulunan İslam ahali ile Tiyyariler arasında 1900 tarihinde imzalanan bu anlaşmanın yanı sıra bir de idari önlem alınması için İstanbul Hükümetine bir layiha gönderilmiştir. Buna

¹³ BOA, Y.PRK.KOM.00010.00073.003.002

göre, Çölemerik'in bir ara Hakkâri Vilayetinin merkezi olduğu ve sonradan bu halini muhafaza edemeyerek ilçe haline dönüştürülmüş olduğundan bahisle, bu durumun Çölemerik'te meydana gelecek olaylara kaymakamlık tarafından müdahale edilemediği ifade edilmiştir. Buna göre Çölemerik'in merkez bulunduğu Beytüşşebab ve Livin kazalarını da içine alan bir sancak teşkil edilmesi istenmektedir.

Bunu nedeninin sadece bölgenin asayışı için değil, bölgedeki ekonomik gelirlerin de artacağı ve bölgenin kendi kendisine yeter bir ekonomiye sahip olabileceği ifade edilmektedir. Ayrıca, Tiyyariler'in Beytüşşebab kazasına ödemesi gereken vergilerden hiç birinin tahsil edilemediği anlaşılmaktadır. Eğer Çölemerik bir büyük sancak olur ise bu alınamayan vergiler de toplanabilecektir¹⁴. Böylece 1900'de Çölemerik'te Tiyyariler ile bir sulh yolu bulunmuş ve bölgedeki Kürd ve Nasturi aşiretlerin arasındaki düşmanlığa bir son verilmiştir.

Tiyyariler ile ilgili bir arşiv belgesinde geçen şu ifadeler, Tiyyarilerin bölgedeki asayiş üzerindeki olumlu ve olumsuz etkilerini anlamamızda bize yardımcı olacaktır. 2 Şubat 1903 tarihli bu belgede, "Tiyyari meselesinin Fransız Konsolosluğu tarafından takip edildiği ve bölgenin kar ile kaplı olmasından dolayı bir asayişsizlik olmadığından bahisle, bölgedeki durumun aşiret yöntemleri ile çözüldüğü ve Tayarilerin üç seneden beri Çölemerik'e gelememekte oldukları, bu nedenden ötürü de bölgedeki asayişin hem diğer Nasturiler için hem de Çölemerik ahalisi için asayişin ve emniyetinin "ber-kemâl" olduğu" ifade edilmektedir¹⁵. Tiyyari aşireti mensuplarının diğer bölge halkının yaşam alanlarına girmemesinin, o bölgenin asayişinde bir bozulma yaşanmamasına neden olduğu anlaşılmaktadır.

2. Hakkâri Bölgesi, Pervari Bala, İmadiye'de Bulunan Aşiretler ile Tiyyari Aşiretinin İlişkileri

Tiyyari Nasturilerine bağlı olan aşiretlerin Çölemerik'te olduğu gibi meskûn oldukları Hakkâri bölgesi, Pervari-i Bala ve İmadiye'de

¹⁴ BOA, Y.PRK.KOM.00010.00073.005.002

¹⁵ BOA, HR.TH.00278.00028.001.001

de ilgili arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre yağma ve gaspta bulunmuşlar ve çevresindeki aşiretler ile ilişkilerini kötü yönde ilerletmişlerdir.

İmadiye bölgesinden 10 Nisan 1888'de Seraskerlik makamına gelen bir yazıdan anlaşıldığı üzere, Tiyyari Nasturileri'nin İmadiye ve çevresindeki aşiretlere saldırılar düzenledikleri, bu saldırılarının ve yağmalarının durdurulması için İmadiye'de konuşlandırılmak üzere 4. Orduya bağlı Van veya Hakkâri'deki taburlardan iki bölük askerin bölgeye sevki istenmiştir¹⁶. Bölge halkının Tiyyari aşiretine karşı bölgeye asker istemesini gerektiren olaylardan birisi de 4 Ağustos 1888'de Musul Vilayetine çekilen bir telgraftan anlaşılmaktadır. Bu telgraftan anlaşıldığı üzere Van Vilayetine bağlı İmdadiye Kazasındaki Tiyyari Hristiyanlarının bölge halkına yapmış oldukları muamele üzerine, etraftaki İslam aşiretlerin Tayyariler üzerine bir saldırı düzenleyeceği haberinin bir haftadır söylendiği ifade edilmiştir¹⁷. Bu durumun devletçe halledilmesi ve bölgedeki aşiretlerin arasında bir barış yapılması gerektiği istenilmiştir. Bu iş için ise bölgede nüfuzlu bir ki olan Nakşibendi Şeyhi Mehmed Efendi'nin aracılık etmesi istenmiştir¹⁸. Aynı tarihlerde Pervari Kazasında da Pervari ahali ile Nasturi Tiyyariler arasında bir huzursuzluk ve kavga olduğu anlaşılmaktadır. 16 Ağustos 1888 tarihli bir belgede Tiyyariler ile Pervari'de bulunan Kürd aşiretleri arasında meydana gelen bir kavga, Musul Valiliği tarafından doğrudan İstanbul'a bildirilen iki adet telgraf ile öğrenilmiştir¹⁹. Bu olayın öğrenilmesinin ardından bölgeye Padişahın emri ile bir tahkik heyeti gönderilmiş ve aşiretlere gerekli nasihatın yapılması istenmiştir. Yapılan araştırmada Pervari-yi Bala ve Tiyyari aşiretlerinin cemaatleri ayrılarak iki tarafın da birbirine saldırılması önlenmiştir.

¹⁶ BOA, DH.MKT.01527.00106.001.001.

¹⁷ BOA, Y.PRK.MYD.0007.00046.003.001; CBOA, DH,ŞFR.00263.00047.001.001.

¹⁸ BOA, Y.PRK.DH.00002.00088.001.001.

¹⁹ BOA, Y.PRK.MYD.00007.00080.001.001.

Ancak, aşiretler arasında yapılması planlanan barışın yapılamadığı ve bu konunun ertelendiği, Van Valisi Halil Bey'in Çölemerik kazasına gelip Kürt aşiret reisleri ile Tiyyari, Tonucu, Bazi, Celiveyve ve Dızı firkalarının reislerinin bir barış yapma teşebbüs etmişlerdir. İki tarafın aşiret liderleri valinin direktifi ile kendi yerleşim yerlerine sınır olan ortak bir yerde toplanmışlar, barış yapılması için gerekli merasim ve protokolün yapılması ve bu husustaki Padişah emrinin kendilerine verilmesi konusunda bir karara varmışlardır. Anlaşmaya aracılık edecek Nakşibendi Şeyh Mehmed Efendi dahi Çölemerik'e gelmek için yola çıkmış, yol şartlarının müsait olmamasından ötürü gelememesine rağmen bölgede yapılmaya çalışılan barış gayretleri geçişi de olsa meyvesini vermiş ve bölgedeki Tiyyari Hristiyanları ile Kürt aşiretleri arasındaki soğukluk şimdilik geçici olarak sonuçlandırılmıştır²⁰. Van Vilayeti tarafındaki Tiyyari Hristiyanları ile Kürt aşiretlerinin arasındaki kavgaları sona erdirip barış yapılmasını sağlayan Nakşibendi Şeyhi Mehmet Efendiye ait tekkeye bağlı köylerin vergilerden muaf tutulması ile Şeyh Mehmet Efendi hükümet tarafında ödüllendirilmiştir²¹.

Tiyyariler ile Kürt aşiretleri arasındaki olaylar son bulmamıştır. Bu sefer Pervari bölgesinde bulunan Nasturi Tayyari aşireti mensuplarına karşı eski bir devlet memuru tarafından haksız bir taarruz yapıldığını görmekteyiz. 12 Nisan 1901'de Musul'dan Dersaadet İngiliz Sefaretine gönderilen bir yazıda; Pervari eski Müdürü Reşit Bey'in Tiyyari aşireti mensubu 15 Hristiyan'ı katlettiği ve koyunlarına el koyduktan sonra Nakşibendi Şeyhi Bahaeddin Efendiye de yardımla 10 bin silahlı aşiret mensubu toplayarak Tiyyari Hristiyanlarını öldürmek ve mallarına el koymak için harekete geçtiği ve bu duruma müdahale edilmez ise Hristiyanlara çok büyük tehlike yaratacağı bildirilmiştir²². İngiliz Sefaretine gönderilen yazıdan haberdar olan hükümet acele olarak almış olduğu önlemler sayesinde, Pervari ahalisine yardım için toplanan 10 bin kişi ve onlara karşı toplanan Tiyyari Nasturileri uygun

²⁰ BOA, Y.PRK.MYD.00007.00126.003.001.

²¹ BOA, Y.PRK.UM.00013.00020.001.001.

²² BOA, BEO.001650.123677.002.001.

bir şekilde dağıtılmıştır. Daha sonra aşiret usulü gereğince her iki aşiretin de nasihatle yola getirilmesi için çalışmalar başlatılmıştır²³.

Bu çalışmalar devam ederken 4 Mayıs 1901’de Pervari ahalişi tarafından Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen bir telgrafta: “Hem civar bulunduğumuz Tiyyari aşireti saldırmaları üzerine öteden beri devlete itaatsiz olduğu bilinen aşiretin Pervari nahiyesi hakkında olan kötü düşünceleri, istilaya dönüşmüştür. Tiyyariler her fırsatta nahiyemizin ahalişini öldürüyorlar, hayvanlarımızı gasp ediyorlar ve evlerimizi yakıyorlar” demekle Tiyyariler hakkında şikâyette bulunmuşlardır. Lakin bu şikâyetten bir sonuç alamayan bölge ahalişi 18 Temmuz 1901’de Sadaret makamına telgraf göndermişlerdir. Daha önce gönderdikleri dilekçe ile yaptıkları şikâyetten bir sonuç alamadıklarını belirtmişler ve bu konuda Van ve Musul Vilayetlerinin gösterdikleri önem üzerine Tiyyari aşiretine gönderilen memurların bir ay içinde yaptıkları görüşmelerin neticesiz kaldığı ifade etmişlerdir. Bu durumda can ve mal güvenliklerinin kalmadığını eğer hükümet bu duruma bir çare bulamaz ise kendilerini savunacaklarını” ifade etmişlerdir²⁴.

Ayrıca 22 Eylül 1903 tarihli bir belgeye göre Tiyyari Nasturilerinin, Salahiye Nahiyesine saldırdıklarını, 2000 kişinin saldırdığı nahiyede köy muhtarı ile sekiz erkek ve iki kadının öldürüldüğü, ayrıca 10 kişiyi de yaraladıkları anlaşılmıştır. Bununla da yetinmeyerek 10 evi yakmışlar ve mallarının tamamını gasp etmişlerdir. Tiyyariler bu saldırılarını bir buçuk sene sürdürmüşler ve bu saldırı sırasında 14 kişiyi öldürmüşler, 20 kişiyi yaralamışlar ve bütün mallarını gasp etmişlerdir. Bu durum Salahiye Nahiyesi sakinlerini endişelendirmiş ve bu duruma tedbir alınması için hükümetten yardım istemişlerdir. Hükümet durumun önemine binaen 800 kişiden oluşan iki tabur ile dört dağ taburunu bölgeye sevk etmiştir. Ayrıca belgede, zaten bölgedeki Tiyyari halkının öteden beri devlete vergisini vermediği ve hatta bölgede

²³ BOA, DH.TMIK.M.00104.00086.002.001.

²⁴ BOA, DH.TMIK.M.00104.00069.005.001.

gezen yabancı misyonerlerin rekabet ve telkinlerinin altında buldukları hükümet tarafından bilinmekte olduğu ifade edilmektedir. Ancak bölgenin dik dağlar ile kaplı olması bu aşiretlerin itaat altına alınmasını güçleştirdiği ve bunun için de 4. Ordu kuvvetlerinden yardım talep edildiği ifade edilmiştir²⁵. Tiyyari aşiretlerinin bölgede eşkıya tabir edilecek derecede öldürme ve mal gaspı yaptıkları görülmektedir. Bu da bölge ahalisi ile olan ilişkilerinde etkili olmakta ve Müslümanlardan sürekli bir şekilde olumsuz bir tavır görmektedir.

3. Tiyyari Hristiyanlarının Avrupalı Ülkeler ile İlişkileri

Tiyyarilerin bölgedeki uygunsuz hareketleri yanında Hristiyan olmalarından dolayı bölgedeki İngiliz ve Fransız Konsoloslukları ile dini ve siyasi olarak hamilik ilişkisi içinde olduğu anlaşılmaktadır. Buna ek olarak bölgede İngiliz misyonerlerinin Tiyyari Hristiyanları için mektep açtığı görülmektedir. Bu okullardan bazılarını Nasturi reisi Mar Şamun adına 19 adet okulun İngiliz misyonerlerinden Braun tarafından açtığı anlaşılmaktadır. Bu okullardan Tiyyarilerin oturdukları Tiyyari-i Süfla'da, Zir köyü içinde Merkî isimli yerde bir adet okul ve İngiliz papazına ait bir de ev bulunmakta ve Tiyyarilerin oturduğu Şebvü'l-Bezan adlı yerleşim yeri içinde yer alan Zodota köyünde de 1 adet okul bulunduğu görülmektedir²⁶.

Misyoner okullarının, Tiyyarilerin meskûn olduğu yerlerde açılmasından sonra Hükümet bu durumu yerinde tespit etmiş ve bu durum hakkında şu tespiti yapmıştı: "Osmanlı Devleti'ne hem vergi vermeyen ve hem de emirlerine uymayarak bir çeşit bağımsız gibi yaşayarak Hakkârî'de yerleşmiş Tiyyari aşireti arasına son zamanlarda okullar açarak İngilizlerin aralarına girdikleri ve bu yüzden de uzak olmayan bir gelecekte çıkacak sıkıntılara göğüs germek gerekeceği söylentisinin şüphesiz olduğundan bölgedeki Tiyyari aşiretinin kontrol altına alınmasına ve itaat dairesine alınmasının gereklidir"²⁷. Tiy-

²⁵ BOA, BEO.001785.133804.001.001.

²⁶ BOA, Y.PRK.KOM.00010.00073.001.001.

²⁷ BOA, DH.ŞFR.00042.00012.001.001.

yari meselesini tetkik için 1912 senesinde bölgede görevlendirilen Kemal Efendi, Tiyyari aşiretinin önceden beri Osmanlı Devleti'ne boyun eğmediğini ve bağımsızlık fikirlerinin olduğunu ifade ettikten sonra “Protestan papazlarının aralarına girerek onların teşvikleri ile Protestan mezhebine doğru meylettiklerini” tespit etmiştir²⁸.

Ayrıca, Tiyyarilerin oturduğu yerleşim yerlerine gelen Batılı misyonerlerin, “uyanın artık, devir değişti. Tanzimat geldi. Padişah ferman verdi. Kürt beyleri artık sizin kılınıza bile dokunamaz. Sizden vergi de alamaz haraç da alamaz...” diye propaganda yapmışlar ve Nasturileri, Kürtlere karşı, Kürtleri de Tanzimat Fermanı'na ve dolaşısıyla hükûmete karşı kıskırtmışlardır. Payitaht'ta bulunan İngiliz Seferi, yetkisi olmadığı hâlde Tanzimat kanunlarını uygulamak için Türk hükûmetine sürekli baskı yaparken Şemdinli'de İngiliz misyoneri ve gezgini tarafından, “bu ferman, Kürt beylerinin pabucunu dama atıyor” diye konuştuklarının işitildiği söylenmektedir²⁹.

Böylece bazı Hristiyan devletlerin Tiyyari aşiretinin Nasturi Hristiyanlığından kendi mezhebine geçirmeye çalıştıkları görülmektedir. Protestan İngiliz ve Amerikan misyonerleri ile Ortodoks Ruslar'ın Nasturileri kendi taraflarına çekmeye yönelik çalışmalar yaptıkları görülmektedir³⁰. Örneğin, Adliye Nezaret'ine gelen bir yazıda; Van vilayeti dahilindeki Nasturi Millerinden olan Tiyyari aşiretinin Katolik mezhebine sokulmaya çalışılmakta olduğu ve Nasturilerin Patiriki Mar Şamun Efendi'nin vefatı bu arzusunun ortaya çıkmasına hizmet edeceği söylenmesine karşın Mar Şamun'un birader-zadesi olan ve Patriklığe atanması gereken Mitran Oraha Efendi'nin Hakkâri'den gelip Keldani Patrikhanesine misafir oldu, Tiyyari aşiretinin Katoliklik mezhebini kabul etmesine rağmen devlet tarafından “Memalik-i Mahrûse-i Şahane'de 8 mezheb ve edyan-ı serbest olub ancak bir aşiret halkının öyle umumen ve müçtemian tebdil-i mezheb muamelelerinin icrasına

²⁸ BOA, HR.SFR.3.00007.00009.001.001.

²⁹ Cabir Doğan, “1843–1846 Nasturi Olayları ve Bedirhan Bey”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S 22, Ankara, 2010, s. 5.

³⁰ Abdurrahman Yılmaz, “XX. Yüzyılın Başında Nasturiler: Kültürleri, Kürtler Ve Merkezi Otorite İle İlişkileri”, **Turkish Studies**, 8/5, Ankara, Spring 2013, s. 1002.

cevaz verilemeyeceği” hususu edilerek hükümetçe bu değişikliğe katiyen müsaade edilmeyeceği söylenerek Tiyyari aşiretinin toplu halde Katolik mezhebine geçmesi engellenmiştir³¹.

Yine Katolik mezhebine geçmek isteyen Tiyyari aşireti reislerinden Musul'a gelen Nemrud Bey'in Tiyyari aşiretinin mezhep değiştirmek amacı ile Patrikhaneye müracaat ettikleri takdirde durumun Musul Valiliğine bildirileceği ve Musul'a gidenlerin zaten birkaç yıldan beri Katolik mezhebine girme yolunda oldukları ve Tiyyari aşiretinin mezhep değiştirme fikrine dair şimdilik araştırmaları olmadığı bildirilmiş ve eğer bir mezhep değişikliği olur ise olayın Van Vilayetine bildirmeleri istenmiştir³².

4. Sonuç

Hakkâri, Van, Bitlis ve Musul Vilayetleri dâhilinde yaşadıkları anlaşılan Tiyyari Aşireti Nasturi Hristiyanlarının bir kolu olarak görülmektedir. Tiyyariler de bölgede birlikte yaşadıkları Kürtler gibi aşiret düzeninde yaşamaktadırlar. Hakkâri ve çevresinde yaşayan bu aşiret dört cemaatten oluşmakta ve Tiyyari ismi buradaki aşiretleri temsil etmektedir.

Osmanlı Devlet arşivi belgelerine göre, Tiyyari aşiretinin bulunduğu çevrede özellikle Kürt aşiretleri ile ilişki içinde olduğu görülmektedir. Hakkâri bölgesi, Çölemerik, Pervari, İmadiye, Van ve Musul bölgesinde yaşayan Kürt aşiretleri ile gasp, kavga ve öldürmeye kadar giden bir ilişkiye sahip olan Tiyyari aşiretlerinin bu durumu Osmanlı Devleti'nin de dikkatini çekmiştir. Tiyyariler, özellikle Hakkâri ve çevresinde bulunan Kürt aşiretlerine saldırarak mallarına, canlarına zarar verdikleri görülmektedir. Sadece aşiretlere değil bazen de tekkelere saldırarak buradaki hayvanları gasp ettikleri ve insanları katlettikleri de tespit edilmiştir. Bazen de bölgedeki aşiretlerin Tiyyariler'e saldırdığı ve onlara kayıplar verdirdiği görülmüştür.

³¹ BOA, BEO. 002051.153803.001.001.

³² BOA, BEO.002061.154503.001.002.

Tiyyari aşireti bölgedeki diğer Kürt aşiretleri ile yaşadıkları problemler dışında Osmanlı Devleti'ne de itaat problemi olduğu olaylarla anlaşılmaktadır. Yaşanan her olay sonrasında Osmanlı Devleti'nin Tiyyari aşiretinin aşiret usulü ile ıslah edilmesini istemiş lakin aşiret mensupları her seferinde yeni bir olaya sebebiyet vererek devlete isyankâr olmuşlardır. Aşiret usulü gereği bölgede sözü geçen kişiler devlet eliyle görevlendirilerek bölgedeki Kürt aşiretleri ile Tiyyari aşireti arasındaki sorunları çözerek barış ortamı oluşturmaya çalışmıştır.

Sonuç olarak yaşadıkları bölgelerde çevresinde bulunan aşiretler ile iyi geçinemeyen Tiyyari aşiretleri, hem yaptıkları hayvan yağmaları, mal gaspları, ev yapmalar ve adam öldürmeler gibi sebeplerden dolayı diğer aşiretleri kendilerine düşman etmişlerdir. Bazen bölge aşiretleri birleşerek bölgelerinde asayişsizlik çıkaran Tiyyariler üzerine yürümek istemişler ise de bu tür girişimlerin devlet tarafından önlenmediği görülmektedir. Ayrıca sadece bölgedeki aşiretler ile değil Avrupalı devletler, Protestan misyoner teşkilatlar ile siyasi ve dini ilişkilerde bulunan Tiyyari aşiretleri Osmanlı Devleti'nde buldukları bölgede hem bölge halkı için hem de devlet için bir sorun olmaktan kurtulamamıştır.

Kaynakça

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BEO.001650.123677

BEO.001785.133804

BEO. 002051.153803

BEO. 002061.154503

DH.MKT.01475.901

DH.MKT.01500.48

DH.MKT.01527.00106

DH.TMIK.M.103.31.11.2

DH.TMIK.M.00088.00026

DH.TMIK.M.0088.00026

DH.TMIK.M.00104.00086

DH.TMIK.M.00104.00069

DH.ŞFR.00042.00012

DH,ŞFR.00263.00047

HR.SFR.3.00007.00009

HR.TH.00278.00028

Y.PRK.MYD.0007.00046

Y.PRK.KOM.00010.00073

Y.PRK.MYD.00007.00080

Y.PRK.MYD.00007.00126

Y.PRK.DH.00002.00088

Y.PRK.UM.00013.00020

Y.PRK.KOM.00010.00073

DARKOT Besim, "Hakkâri", **MEB İslam Ansiklopedisi**, C V/I, İstanbul, 1987.

DALYAN Murat Gökhan, "XIX. Yüzyıl Nasturilerinde Kılık Kıyafet Kültürü", **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S 22, Aralık 2010.

DOĞAN Cabir, "1843–1846 Nasturi Olayları ve Bedirhan Bey", **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S 22, Ankara, 2010.

GÜNGÖR Ferhat, "Ortadoğu Denklemine Irak Türkmenleri ve Geleceği", **Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi**, C 1, S 2, Aralık 2014.

KAPLAN Yaşar, **Hakkâri Tarihi**, Hakkâri Valiliği, Hakkâri İl Yıllığı, Hakkâri, 2016.

ÖZGEN Özeden, "Hakkâri Bölgesinde Yaşamış Dini Topluluklar", **ASSAM**, C 3, S, 6, Ocak 2016.

TEKİN Ferhat, **Hakkâri Örneğinde Aşiret, Cemaat ve Akrabalık Örüntülerinin Modernleşme ve Kırsal Çözülme Sürecindeki Siyasal ve Toplumsal Sonuçları**, Selçuk Üniversitesi SBE (Master Tezi), Konya, 2005.

TUNCEL Metin, “*Hakkâri*”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C 15, İstanbul, 1997.

YILMAZ Abdurrahman, “XX. Yüzyılın Başında Nasturiler: Kültürleri, Kürtler Ve Merkezi Otorite İle İlişkileri”, **Turkish Studies**, 8/5, Ankara, Spring 2013.

HAKKÂRÎ KAYMAKAMLARI (NİSAN 1849-AĞUSTOS 1887)

Murat ALANDAĞLI*

ÖZET

Osmanlı İmparatorluğu dönemin söylemiyle yüz elli yıllık buhrandan kurtulmak ve özellikle de mali ve idarî disiplini yeniden tesis etmek maksadıyla Tanzimat Fermanı'nı ilan etmişti. İmparatorluğun özlemini çektiği merkez-taşra koordinasyonunun sağlanması şüphesiz iyi bir idarî taksimattan geçmekteydi. Çok geçmeden eyaletlerde vali, sancaklarda muhassıllık ve meclisleri oluşturuldu. Daha dar anlamda bir idarî birim olan kazalarda orada doğup büyümüş, bölgeyi, halkı tanıyanların müdür olarak görev yapabileceklerdi. 1842 yılında sancakların başına valilere mülki, idarî ve askerî alanlarda yardımcı olmak maksadıyla getirilen kaymakamların, 1871'deki düzenlemeyle birlikte kazalara görevlendirildikleri görülmektedir.

Osmanlı-İran sınırında oldukça önemli bir mevkide yer alan Hakkâri uzun yıllar Abbasi sülalesinden geldiğine inanılan Beyler vesilesiyle kâh Yurtluk-Ocaklı ve kâh hükümet sistemiyle idare edilmiştir. Şüphesiz bu imparatorluk idaresinde sık kullanılan bir sistem değildi. Fakat İranlıların muhtemel saldırısı sırasında bölgeyi terk etmeyip mukavemet göstermeleri imparatorluk stratejisi için vazgeçilmezdi. XIX. yüzyıla geldiğinde ise Hakkâri'de imparatorluğun diğer tüm birimleri gibi idarî taksimattan nasibini almış ve Van Muhassıllığı üzerinden Erzurum Eyaletine bağlanmıştır.

* Öğr. Gör. Hakkâri Üniversitesi, muratalandagli@hakkari.edu.tr

Nisan 1849 tarihli bir belge bizlere Hakkâri'de bir eyalet merkezinin tesis edildiğine dair bilgi vermektedir. Küçük bir meclisin kurulması, on bir adet Hakkâri haritasının acil bir şekilde basılarak hazırlanması gibi konularda imparatorluğun ilgili birimleri arasında müteakip senelerde yapılan yazışmalarda bu konuya dair bilgi edinmek mümkün. Bu nedenle çalışmada Nisan 1849 tarihi ile Van ve Hakkâri vilayetlerinin birleştirilerek Van'ın vilayet merkezi olduğu Ağustos 1887 tarihi esas alınarak bu süre zarfında Hakkâri kaymakamı olarak görev yapmış mülkiye mensuplarına dair bilgiler sergilenecektir. Maksadımız ise Devlet Arşivlerinin ilgili fonları başta olmak üzere yöre ve kişilere dair bazı araştırma ve inceleme eserlerinden hareketle idaresi gayet müşkül olan bu havalide görev yapmış kaymakamların kişisel bilgileri, meslekî becerileri, yöreye dair izlenimleri gibi pek çok insanî ve meslekî bilgi yumağını akademik bir üslupla ortaya koyabilmektir.

Anahtar Kelimeler: Hakkâri, Kaymakam, Mülkiye, Kaza, Sancak.

GOVERNOS OF HAKKÂRÎ DISTRICT (FROM APRIL 1849 TO AUGUST 1887)

The Ottoman Empire proclaimed the Tanzimat Fermanı order to get rid of the discourse of the era and to re-establish the financial and administrative discipline. The central-provincial coordination, which the empire had longed for, was undoubtedly passed through a good administrative division. Soon the governors in provinces, ensembles and councils were created in the banners. In an accident, which was an administrative unit in a narrower sense, they were born and raised there and they could serve as managers of the people, who knew the region and the people. In 1842, the governors, who were assigned to the governors in order to assist the governors in the civil, administrative and military fields were assigned to accidents together with the regulation in 1871.

Hakkâri, which has a very important position on the Ottoman-Iranian border, was governed by the system of yurtluk-ocaklık on the occasion of the Beyler who was believed to have come from the Abbasid dynasty for many years. Undoubtedly, this was not a system commonly used in the administration of the empire. However, the Iranians were not indispensable for the imperial strategy during the possible attack. XIX. century, like all the other units of the empire in Hakkâri, took its share from the administrative division and was connected to the province of Erzurum via Van Muhassılığı.

A document dated April 1849 informs us that a provincial center has been established in Hakkâri. It is possible to obtain information about this issue in the correspondence made between the related units of the empire in the following years, such as the establishment of a small parliament, and the emergence of eleven pieces of Hakkâri map. For this reason, the study will be exhibited on April 1849 dated and the provinces of Van and Hakkâri and the date of August 1887, when Van became the provincial center. In addition to this, the state archives, especially related to the relevant funds of the region and some of

the research and examination of the work of the people who work in this airport, which is very difficult to manage the administration of personal information, professional skills, such as the impressions of the region, many people and professional information ball in an academic style to reveal.

Key Words: Hakkâri, District Governor, Sanjak, Civil Service.

Giriş

Van ilinden çıktuktan sonra önce doğu ve akabinde de güneye yönelen yol, Kurubaş ve Güzel Dere isimli iki engeli aştıktan sonra Zap Vadisine ulaşır. Vadi boyunca giderek dar ve keskin virajlı bir hal alan yol, Hakkâri'ye¹ kadar uzanır. Bu yolun aksine seyreden bir başka güzergâh ise Uludere'den Süvari Halil geçidinden Şırnak'a, oradan da ikiye ayrılarak Siirt ve Mardin istikametinde devam eder. Bahse konu bu iki güzergâh Hakkâri'yi ülkemizin diğer pek çok kentiyle irtibatlı hale getirmektedir. Sarp kayalarla çevrili şehrin önemi derin vadileri takip eden kuzey, doğu ve batı istikametindeki yolların kesişim noktasında yer alması, bu yolların bu gün doğu sınırimız olan İran sınır kapısıyla uluslararası bir hüviyete bürünmesi nedeniyle artmıştır. Dolayısıyla Hakkâri'nin oldukça dağlık bir arazide yer almasına rağmen bu denli doğal bir yol güzergâhına sahip olması, erken tarihi dönemlerden itibaren buranın idarî bir birim olarak var olmasında büyük bir etkindir.² Süryani ve batı kaynaklarında izlerini rastladığımız Hakkâri'ye 1040 yılında ilk olarak Oğuzlar gelmiştir. 1054 yılında Selçuklular bir müddet bölgede kalmışlardır. İbnü'l Esir'den öğrendiğimiz kadarıyla yöre halkı huzursuzluk çıkarıp, yol emniyetini ihlal ettiğinden pek çok kale Irak Selçukluların eline geçmiştir. Bölge sırasıyla İlhanlı, Karakoyunlu, Celayirliilerden sonra Van Gölü havzasında hükümlan olmuş Timur'un hâkimiyetine geçmiştir.

Osmanlı-Safevi mücadelelerinin odağında yer alan Van daha önce birkaç kez el değiştirmiş ise de 24 Ağustos 1548'de Osmanlıların eline geçti. Böylece Şah Tahmasb'ın *Mademki benim sarı kayam fermanım al-*

¹ Hakkâri adı; 639 yılında ilk Müslüman Arap akınları yöreye ulaştığında bölge için kullanılan Hakkâriyye'den gelmektedir. Ayrıca Hakkâri ismi etimolojik olarak "her" ve "kari" kelimelerinden meydana gelmiştir. "Her", hep anlamında; Kari ise "ebilme, gücü yetmek" anlamına gelen "karîn" fiili kökünden olup "edebilenler, güçlü, kuvvetli" manasına gelmektedir. Cu-le-merg kelimesi de Cu (su arki, kanal), le (de, da edatı) ve merg (çayır, mera) kelimelerinin birleşmesi ile oluşmuş olup; su arklarının dolandığı mera anlamına gelmektedir. Bk. **Hakkâri İl Yıllığı**, Haz. Yaşar Kaplan, Hakkâri, 2015, (<http://www.hakkarikulturturizm.gov.tr>), (Erişim T. 03.06.2019)

² Metin Tuncel, "*Hakkâri*", **TDV. İslam Ansiklopedisi**, C 15, İstanbul 1997, s.205.

tındadır, Osmanlı sultanlarından ne korkum vardır! şeklinde övünç kaynağı olan Van Kalesini kaybetmiştir.³ İmparatorluğunun Van ve havalisini ele geçirmesi üzerine Hakkâri Van'a bağlandı. Neticede Hakkâri yer yer Yurtluk-Ocaklık ve hükümetlik olarak adlandırılan idare sistemiyle XIX. yüzyıla kadar bu statüde varlığını sürdürmüştür.⁴ XIX. yüzyılın ortalarında Erzurum Eyaleti, Van Sancağına⁵ bağlı olan Hakkâri 1876'da vilayet merkezi olmuştur. 1888'de ise tekrar Van'a bağlı bir sancak hüviyetine kavuşmuştur. Yirminci yüzyıl başlarında aynı statüde olduğu anlaşılmaktadır.⁶ Bizler bu çalışmada XIX. yüzyıl imparatorluk idarî ve ekonomik değişim ile dönüşümünden diğer tüm yönetim birim ve merkezleri gibi etkilenen Hakkâri'nin mülkî idarecilerinden kaymakamları ulaşabildiğimiz arşiv kaynakları nispetinde ele almayı gayret edindik. Fakat bundan önce imparatorluk merkez ve taşra idarî yapılanmasındaki bahse konu değişim ve dönüşme kısaca değinmekte fayda görmekteyiz.

I-İmparatorluk Ekonomik ve İdarî, Yapısındaki Değişim ile Dönüşüme Bakış

Tanzimat her ne kadar aksini iddia eden çalışmalar⁷ olsa da yaygın kanaate göre muasır bir idare hüviyetine erişmek maksadıyla hayata geçirilmişti. Taşra nezdinde her geçen gün derin yaralar açan, iltizam sistemi kaldırılmış⁸, herkesten geliri nispetinde vergi alınacağı, can, mallarının korunacağı bildirilmişti. Aslında bu taahhütler kendi içinde karşılıklı bir anlaşmanın da göstergesi olarak okunmalıdır. Nitekim imparatorluk idaresi kangren olmuş bir uygulamaya neşter vuracak,

³ Orhan Kılıç, "*Van*", **TDV. İslam Ansiklopedisi**, C 42, İstanbul, 2012, s.507

⁴ Hakkâri tarihi hakkında yapılmış geniş bir çalışma için Bk. Yaşar Kaplan, **Hakkâri İl Yıllığı**, Hakkâri, 2015, <http://www.hakkarikulturturizm.gov.tr> (Erişim Tarihi: 03.06.2019)

⁵ Tuncer Baykara, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş, I, Anadolu'nun İktisadi Taksimatı**, Ankara, 1988, s.118.

⁶ Baykara, **age.**, s.138.

⁷ Rifa'at 'Ali Abou-El-Haj, **Modern Devletin Doğası, 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu**, (Çev. Oktay Özel-Canay Şahin), İmge Yay., 2. Baskı, Ankara, 2018, s.142, 146.

⁸ Abdüllatif Şener, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi**, İşaret Yay., İstanbul, 1990, s.104,105.

buna karşılık taşra ahali sadık, çalışkan ve üretken olacaktı. Tanzimat yeniliklerinin planlanması vazifesi II. Mahmut döneminde açılmış Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye'ye verildi.⁹ Böylesine büyük bir ümit ve yeni bir başlangıç amaçlayan harekete belki de en büyük tepki Hakkârî bölgesinden yükseldi. Anlaşıldığı kadarıyla daha önce bölgeyi yöneten aileye mensup olan Bedirhan Bey, Tanzimat uygulamaları kapsamında redif miralay yapılmıştı. Ayrıca yönetiminde bulunan Cizre ve Midyat da idarî değişikliklerden nasiplenmiş ve Musul Vilayeti'ne bağlanmıştı. Bahse konu yöreler halkının da istememesine rağmen imparatorluk idaresinin bu karardaki ısrarı bölgede Bedirhan Bey İsyanı olarak adlandırılacak bir harekete yol açtı. Oysa tam da bu dönemde Tanzimat hareketinin, uygulamalarının ruhunun taşra idareci ve halkına anlatılması için imparatorluk bürokrasisi hummalı bir gayretle birbirini takip eden yol, arayışlar içerisine girmiştir. 1850 yılının bitimine birkaç ay kala başlayan ve Anadolu-Rumeli idarecilerini teftiş ederek başarılı olanların ödüllendirilmesi, başarısız olanlarının ise zabıt altına alınması amaçlı teftiş komisyonlarının cabası bu meydana bir hareket olarak okunmalıdır.¹⁰ Sadece merkezin değil elbette taşranın da ne gördüğü, okuduğu, istediği önemliydi. Bu nedenle bu sefer taşradan “erbab-ı dirayet” şeklinde tabir olunan bilgi sahibi, güvenilir kişilerin, imparatorluk merkezine teşrifleri ve bölgelerine dair düşüncelerini yazılı olarak sunmalarına fırsat verildi. Gerek merkezden giden ve gerekse de merkeze gelen heyetlerin dillendirdikleri meseleler daha ziyade bölge halklarının maruz kaldıkları ağır vergiler, yolsuzluk ve haksızlıklar ile yol-köprü, içme suyu vb. ihtiyaçlar dâhilinde sınıflandırılabilir. Nihayet imparatorluk idaresi tüm bunların üstesinden gelmek adını nispeten faydalı olacağına inandığı “İmar Meclislerini” tesis etmiştir.¹¹ Fakat adeta çıkmaza girmiş bu tür arayışlar Mustafa Nuri Paşa'nın da aktarımıyla vergi toplama sistemi, artı geliri

⁹ Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vala (1838-1868)**, TTK. Yay., Ankara, 1999.

¹⁰ Musa Çadircı, *Tanzimat Dönemi'nde Türkiye'de Yönetim (1839-1856)*, **Belleten**, S LII (203), Türk Tarih Kurunu Yayınları, Ankara, s.620-622.

¹¹ M. Tayyip Gökbilgin, *Tanzimat Hareketi'nin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilatına Etkileri*, **Belleten**, S 121-124, TTK. Yay, Ankara, 1967, s.103,104.

düzenli ve sistemli bir şekilde elde edilmesini amaç edinen Tanzimat uygulamaları maalesef aksi yönde sonuçlar vermesiyle tam bir hayal kırıklığına tol açmıştır.¹² Kanımızca mali politikaları ıslah ve revize etme gayretinde olan imparatorluk bürokrasisinin bu minvalde hayata geçirdiği ve fakat olumsuz dönüt veren uygulamaları, merkez ve taşra idarî yapısında da kimi değişikliklere neden olmuştu. Belki de bu yüzden 1842 yılında büyük umutlarla kurulan muhassıllıklardan vazgeçilerek tekrar eski sisteme dönülmesini ön gören düzenlemeyi takiben bir dizi değişiklik hayata geçirilmiştir.¹³ Takvim-i Vekayi'nin 14 Şubat 1842 tarih ve 238 sayılı nüshası açıkça Tanzimat'ı, yönetim birimlerine atanan idarî ve malî görevlilerin bekleneni vermekten çok uzak kaldıklarını ilan etmekteydi. O halde taşrada farklı bir uğraş gerekliydi. Acaba merkezî atama yerine taşralı, yani bizzat bölgeyi bilen, tanıyan ailelerden iyi huylu, mahir, becerikli olan biri “müdür” olarak tayin edilebilir miydi?¹⁴ Nihayet büyük ümitlerle vali, kaymakam, müdür üçlüsünden oluşan yeni bir taşra idarî yapısına doğru yola çıkıldı. Çok geçmeden sancaklarda eyaletlerdekinden daha küçük olan ve bizzat kaymakamların başkanlık edecekleri yerel meclisler kuruldu.¹⁵ Maalesef imparatorluğun bu meyanda attığı adımlar başından beri taşrada her bölgede müdür olabilecek meziyette kişilerin olmayışı, meclislerde görev alanların çoğunun ayan, kethüda veya voyvoda olmaları ve kendi bireysel çıkarlarını ön plana alan uygulama, düzenlemeler nedeniyle kısır doğmuştu.

¹² Mustafa Nuri Paşa, **Netayic üş-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi**, C III-IV, (Sad. Neşet Çağatay), TTK. Yay., Ankara, 1992, s.293.

¹³ Vecihi Tönük, **Türkiye’de İdare Teşkilatının Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durumu**, Kanaat Matbaası, 1945, s.170, 171.

¹⁴ Musa Çadircı, “Türkiye’de Kaza Yönetimi (1840-1876)”, **Belleten**, S LIII, s.237-257; Musa Çadircı, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması (1840-1864)*, **Yusuf Hikmet Bayur’a Armağan**, TTK. Yay., Ankara, 1985, s.270, 271.

¹⁵ Musa Çadircı, *Osmanlı Döneminde Yerel Meclisler*, **Çağdaş Yerel Yönetimler**, C II, S V, 1993, s.4,5.

a. İmparatorluk İdaresinde Kaymakamlık Biriminin Tesisi

Bir bölgeye kaymakam atamak için öncelikle oranın kaza hüviyetine kavuşturulması gerekmektedir. Bu nedenle idarî birim değişikliğine dair ilk olarak kaza merkezlerinin tespiti önemli bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kapsamda belirlenen her bölgede asayiş sağlayacak, nispeten merkez ile haberleşmeye imkân verecek ve ayrıca muhtemel büyüme ile genişlemeye de uygun olan bir yerleşke kaza merkezi yapılmalıydı. Bu idarî birimlerin işlerini yürütmek maksadıyla kaymakamlıklar tesis edilmiştir.¹⁶ Kaymakamlara bu hususta hâkim ve müdürler de yardımcı olacaklardı. Kaymakamlığın tesis edileceği bölgeler Meclis-i Vala tarafından belirlenir, Padişah'ın onayının akabinde hayata geçirilirdi. Bu husustaki tüm bürokratik iş ve işlemler dâhiliye ve maliye nezaretlerince takip edilmekteydi. Ardından 22 Eylül 1858 tarihli talimatname ile imparatorluk idaresi vali, mutasarrıf, kaymakam ve müdür gibi taşra mülkî idarecilerinin görev ve mesuliyetlerini ilan etti. Buna göre eyaletler vali, livalar kaymakam ve kazalar ise müdürlerin idaresine bırakılmıştı. Talimatnamenin yirmi sekiz ila otuz altıncı maddeleri kaymakamların kanun, nizam ve talimatları harfiyen uygulama, mahkeme, meclis ve kaza müdürlerini kontrol etme, eşkiya hareketleri önleyecek tedbirler alma, memurların durumunu kontrol etme vb. idarî, askerî ve mali pek çok hükümlülüklerini ihtiva etmekteydi.¹⁷ Klasik Dönem Osmanlı taşra yönetiminin bel kemiği olan sancak idarî biriminden kopuşun simgesi olan 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi de benzer minvalde idarî yapı ve görevlilerinin tanımlarını yapmaktaydı.¹⁸ Artık vilayetler ön plana çıkmış ve buralardan sınırları çok daha daraltılmış bir yapı oluşturulmuştur. Vilayet sancaklara, sancaklar kazalara ve kazalar da köylere ayrılıyordu. Bu nizamnameyi takip eden 1871 tarihli “İdare-yi Umumiye-yi Vilayet Nizamnamesi” ile Rumeli’de 10 vilayet, 44 sancak ve Anadolu’da ise 16 vilayet ile 74 sancak, son olarak da Afrika da 1 vilayet ile 5 sancak

¹⁶ **Takvim-i Vekayi**, 15 Şubat 1842, s.238.

¹⁷ **Düster**, Sene:1279, s.352-365.

¹⁸ Bkz. İlber **Ortaylı**, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)**, TTK. Yay., III. Baskı, Ankara, 2018, s.62,63.

oluşturulmuştur. İdarî ve mülkî alandaki bu tür değişimlerin yanında asıl olarak 1864 ve 1871 tarihli nizamnamelerin önemli özelliği, merkezi idarede izlerini gördüğümüz görev paylaşımının taşraya da sıçramış olduğunu ortaya koymalarıdır.¹⁹ Daha önce Padişah'ın vekil-i mutlak ibaresiyle temsilcisi olan valiyi bu dönemde artık meclisler ve kaymakamlar ile birlikte anmak ve yorumlamak çok daha doğru olacaktır. Bu durum şüphesiz kaymakamlar Tanzimat fikrî cereyanına uygun tipler arasında seçilmesine zemin hazırlamıştır.²⁰

b. Tarihsel, Mülki ve İdarî, Anlamıyla Kaymakamlık

Kelime anlamıyla “birinin yerine geçen, yerini tutan, vekil, naib” anlamına gelen kaymakam, esas olarak Osmanlı idarî ve askerî teşkilatı başta olmak üzere diğer pek çok müessesede rol alan kimi görevliler için kullanılan bir unvandır.²¹ Tanımından da anlaşılacağı üzere önceleri vekâlet belirten bir anlamda iken zamanla bir unvana dönüşmüştür. Kaymakamlık tabiri bilindiği kadarıyla imparatorluğun merkez ve taşra teşkilatında XVI. yüzyıldan itibaren kullanılmaktadır.²² Bu nedenle vekillik anlamına dair Sadaret Kaymakamlığı gibi erken dönem örneklerine çok sık rastlanılmaktadır. Nitekim usul gereği sefere çıkan sadrazam kendi yerine işlerine vekâlet edecek birini bırakırdı.²³ Kaymakamlık ibaresinin yine muzıka-i hümayun, harbiye mektebi ve askerî tabiplikte bir rütbe olarak kullanıldığını da görmekteyiz. Ayrıca imparatorluk idaresi için bir hayli önemli olan seyyid ve şeriflerden mesul olan eyalet, sancak ve kazalarda onlarla ilgili işleri yürütenlere de kaymakam denilmiştir. Diğer taraftan Osmanlı malî, sosyo-kültürel tarihinin önemli ve vazgeçilmez bir parçası olan vakıf

¹⁹ Ortaylı, *age.*, s.71.

²⁰ Kaymakam olma kriterleri hakkında Bkz. Mehmet Güneş, **Osmanlı Devleti'nde Kaymakamlık (1841-1871)**, Kitabevi Yay., İstanbul, 2014, s.108,109.

²¹ Yücel Özkaya, *Kaymakam*, **TDV. İslam Ansiklopedisi**, C 25, İstanbul, 2002, s.84; Midhat Sertoğlu, **Osmanlı Tarih Lügati**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1986, s.168.

²² Kullanım alanı pek fazla olmakla beraber, Sefer'de olan Sadrazamın yerine vekâlet eden ve adına Sadaret Kaymakamı denilirdi. Bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinde Merkez ve Bahriye Teşkilatı**, TTK. Yay., Ankara, 1988, s.180, 181, 184.

²³ Uzunçarşılı, *age.*, s.181,182.

siteminde de gelir-gider kalemleriyle uğraşan görevlilere vakıf kaymakamı, mütevellî kaymakamı denilmekteydi. Bu kullanımlarının dışında özellikle klasik dönemde imparatorluk idaresine Eflak, Boğdan gibi özel statü ve esaslarla bağlı idarî birimlere de kaymakamlık şeklinde hitap edilmiştir. Yine ahalisinin inanç ve itikadı farklı olan Cebel-i Lübnan örneğinde rastladığımız üzere kimi bölgeler kaymakamlık uygulamasıyla yönetilmiştir.²⁴ Hicaz örneğinde olduğu gibi bunun tersi bir durumda da yani ahalisinin tamamı Müslüman olan ve fakat diğer bazı farklı öneme haiz bölgelerin idaresinde de yine bu tabir kullanılmıştır. İmparatorluk merkez idaresinden bir hayli uzak olan Sayda, Cidde, Habeş'te de kaymakamlık idaresi tesis edilmiştir. Nihayet kaymakamlığın XVII. yüzyıldaki önemli bir kullanım alanından da bahsetmek gerekmektedir. Nitekim anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde Anadolu ve Rumeli'de şehir ve kasabalara mimar-ı hassa-i kaymakam denilen bazı görevliler tayin edilmiştir.

Yukarıdaki tanım ve tariflerden de anlaşıldığı üzere kaymakamlık, Osmanlı mali, askerî, siyasî, sosyo-ekonomik ve idarî yapısında kullanılan yaygın bir unvandır. Bu minvaldeki kullanımı bir kenara bırakır esas konumuza döndüğümüzde ise özellikle mülkî ve idarî bir vazife ifa eden kişi bağlamında bakıldığında akla kimi sorular gelmektedir. Bunlardan ilki eğitim-öğretim hayatları, ikincisi nasıl seçtikleri ve nihayet göreve atanmaları ile başlamaları şeklinde sıralanabilecek üç önemli adımda bu soruları yanıtlamayı uygun bulduk.

Erken dönem, yani henüz kaymakam atama nizam ve uygulamalarının tam olarak yerleşmediği dönemde kaymakamların nüfuzlu kişilerden seçtikleri malumdur. Fakat bilindiği üzere Mekteb-i Mülkiye'nin kurulması bu konuda bir milattır. Zira Mekteb-i Mülkiye Tanzimat esaslarını taşraya tam olarak aktaracak, uygulayacak kişilerin yetiştirilmesi amacıyla açılmıştı. Bu nedenle özellikle kaymakam adaylarının mülkiyede imparatorluğun siyasî yapısı, tarihi, coğrafyası ile mesleklerine dair hesap, ekonomi-politik gibi konular başta olmak

²⁴ Lübnan'da Dürziler ve Marunîler için hazırlanmış çifte kaymakamlık statüsü hakkında Bkz. Ortaylı, *age.*, s.52.

üzere güncel antlaşmaların yer aldığı yoğun ve disiplinli bir eğitim-öğretim görmeleri zorunluymdu.²⁵ Bu derslere şüphesiz kurum, kurullar arası koordinasyon, çalışma, sonuç alma gibi diğer yetenek ve beceri sağlayıcı aktiviteleri de katmak gerekir. Nitekim kaymakamlar görevlerine başladıklarında idarî, hukukî, ziraat meclisleri ile diğer kimi daire ve memurlardan oluşan hayli kalabalık ve yoğun bir yardımcı grubuyla ifa-i vaziyet etmek mecburiyetindeydiler.

Tüm işlemlerin akabinde ataması yapılan kaymakamların isimleri genellikle Ceride-i Havadis ve Ceride-i Askeriyye’de ilan edilirdi. Göreve başlama yemini anlaşıldığı kadarıyla merkezde Meclis-i Vala’da taşradakiler için ise cami ya da umuma açık bir mahalde yapılmaktaydı.²⁶ Son olarak göreve başlayan kaymakamlar taşrada ihtiyaç duyduklarının muhataplarına aktarılması veya diğer kimi bürokratik iş, işlemleri takip etmek maksadıyla İstanbul’da bir kethüda görevlendiriyorlardı. Bu elbette basit bir atama usulü değildi talebin yine Babîlî’nin olurundan geçmesi şarttı.

c. Hakkâri’de Kaymakamlık İdaresinin Kurulması

Yukarıda kısmen değinildiği üzere Bohtan Bey’i Bedirhan Bey isyanının bastırılmasının akabinde var olan Hakkâri emirliği kaldırılarak, 1849 yılında Diyarbakır, Van, Muş, Hakkâri Sancakları ile Cizre, Bohtan ve Mardin kazalarından müteşekkil olan bir Kürdistan Eyaleti oluşturuldu.²⁷ Mevcut düzenlemelere göre idarî olarak bir eyaletin valisi başka bir göreve atanırsa bir kaymakam bu görevi ifa edebilecekti. Ayrıca kimi zaman iki vilayetin idaresine tek vali atanıyor ve vali diğer vilayetten kaymakamı idarî olarak bölgesinden mesul tutabiliyordu.

²⁵ Özkaya, agm., s.85.

²⁶ “padişahuma ve devlet-i aliyyelerine sadakatten sayrılmayacağıma ve padişahımın ruhsat-ı seniyyesiyle kabulü mücaz olan hedaya-yı resmiyeden başka memnu olan hediye kabul etmeyeceğime ve emval-i miriyyeyi irtikab ve telef etmeyib ve hiç kimseye ettirmeyeceğime ve lüzum-ı hakikisi tebeyyün etmedikçe hazine-i miriyye masarif vukuunu tecviz eylemeyeceğime ve icab-ı sahihi olmadıkça mücerred riayet i hatra mebni memur istihdamına lüzum göstermeyeceğime” Bkz. **Takvim-i Vekayi**, def’a 419.

²⁷ Güneş, age., s.35.

Nitekim Hakkâri ve Van'ın idaresinden sorumlu olan Van valisi, Hakkâri'ye sık sık gelip gitmemek için yerine vekâlet edecek bir kaymakam tayin etmişti.²⁸ Kaymakamlar, asayişi sağlamak amacıyla bölgelerindeki güçlü kişiler ve aşiretlerle görüşerek nasihat yoluyla düzeni sağlamayı amaçlamışlardır.²⁹ Bu, her bölge için olmasa da Hakkâri gibi aşiret yapılanmasının yaygın olduğu bölgelerde sık sık başvurulan bir uygulamaydı. Aynı zamanda aşiret yapılanmasının yaygın olduğu nahiyelerde idarî nizamnamelerin aksine farklı bir yapılanmanın olduğuna rastlamaktayız. Nitekim bu tür bölgelerde var olan aşiret yapılarını esas alan birden fazla idarî birim tesis edilebilmekteydi. Bu minvalde bir örneğe Erzurum Vilayeti Salnamesinde tesadüf edilen Hakkâri'de rastlanılmaktadır. Bu dönemde Hakkâri'ye bağlı Beytüşşebap Nahiyesi sınırları dâhilinde konargöçer Hertuş (Ertuş) aşireti bulunmaktaydı. Önceleri Beytüşşebap Nahiyesinin bir müdürü varken, bahse konu bu durum nedeniyle bir de Hertuş (Ertuş) aşiretinden mesul bir başka müdür atanarak bir nahiyede iki müdürün görev yaptığı enteresan bir yapı oluşturuldu.³⁰

II - Hakkâri'de Görev Yapan Kaymakamlar

Bu bölümde gerek arşiv kaynakları ve gerekse de araştırma, inceleme eserlerinden hareketle Hakkâri'de görev yapmış kaymakamlara dair bilgiler ortaya konulmaya çalışılacaktır. Sicil-i Ahval defterlerinde bahse konu kaymakamlara dair bilgilerin yer almayışı maalesef onların mesleki ve eğitim, öğretim ile kişisel hayatlarına dair bilgi sahibi olmamıza fırsat tanımamıştır. Hakkâri'nin sık sık idarî olarak bağlı bulunduğu vilayetler başta olmak üzere sancak veya kaza olmasının yanında bir arada eyalet hüviyetinde olmasından kaynaklanan bir bilgi yoğunluğu olmasından dolayı bu eksiklik arşiv fonlarında tespit edilen belgeler vesilesiyle nispeten giderilmiştir. Bu belgelerin tetkikiyle ele aldığımız döneme ait tespit ettiğimiz kaymakamlara dair aşağıdaki

²⁸ BOA. İ.MVL.202/6420, T.09.Ca.1267.

²⁹ BOA. İ.MVL.712/31, T. 06.R.1282.

³⁰ Beytüşşebap Nahiyesi Müdürü Ali Ağa ve Hertuş Aşireti Müdürü Şaban Ağa'dır., Bkz **Salname-i Vilayet-i Erzurum**, Yıl:1288, (M. 1871).

şekliyle kronolojik olarak bilgi yumağı oluşturmak mümkün olabilmiştir. Sicil-i ahval kayıtlarında kaymakamlara dair bilgilere erişilememiş olması aslında çalışmamızın bir ayağını boş bırakmıştır. Tematik olarak ortaya çıkan bu bilgi eksikliği aşağıda hissedileceği üzere anlamda da kısır bir izahı kaçınılmaz bırakmıştır.

I- Mehmed Nazım Bey³¹

Arşiv araştırmalarında tesadüf edildiği kadarıyla her ne kadar Osmanlı İmparatorluğu dâhilinde kaymakamlık idaresi 1842 tarihinde hayata geçirilmiş ise de Hakkâri özelinde ilk olarak 1252 (M.1837/38) tarihli bir kayda rastlamaktayız. Nitekim bu kayda göre Mehmet Nazım Paşa³² oğlu hakkında kaleme alınmış bir sicil'e göre Hakkâri'nin eski kaymakamıdır. Bu kayıt esas olarak Mehmet Nazım Bey'in 1251 yılında Sakız'da doğduğunu öğrendiğimiz Ahmet Sait Bey hakkında tutulmuş bir sicil defteri varakasına aittir. Yani doğrudan Mehmet Nazım Bey ile ilgili değildir. Bu tarihten önce kaymakam olarak görev yapanlara dair maalesef henüz bilgi sahibi değiliz.

II- Ahmet İzzet Paşa³³

Osmanlı-İran sınır hattında tansiyonun yükseldiği ve İran'ın Nurullah Efendi'yi tutuklamasından dolayı ilişkilerin gerginleştiği gerildiği bir ortamda Anadolu Ordu Müfettişinden gönderilen bir yazı komumuz açısından oldukça önemlidir. Nitekim Ordu komutanı, sınır güvenliğinin sağlanması noktasında sınır hattında olan Hakkâri başta olmak üzere diğer vilayetlere idarecilerin atanmasının şart olduğunu belirtmektedir. Bu tarihten hemen sonra olmalı ki bizler İzzet Paşa'yı Hakkâri'de kaymakam olarak görmekteyiz. Zira 29.06.1265 (10 Eylül

³¹ 1252 (M.1837/39) tarihinde

³² BOA. DH. SAİD.d. 1/458, T.20.12.1252

³³ 1266(M.1850,1851); 1237 yılında Girit'in Resmo kasabasında doğan Hacı İzzet Paşa, 1847 yılında Van ve Hakkâri valiliğine atanmış sonra Cidde, Trablusgarp valiliklerinde hizmet etmiş, 1860 yılında göçmenler komisyonu başkanlığına ve aynı yıl içinde Harput, sonra Sivas valiliğine atanmış, bir süre de Yanya'da valilik yapmıştır. Edirne'de iki kez valiliği vardır... Ela Özkan, *Harput Valisi Hacı Ahmet İzzet Paşa, Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Uluslararası Harput'a Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu*, 2015, s. 469.

1849)³⁴ tarihli bir belge bizlere İzzet Paşa'nın bölgede kaymakamlık vazifesine atandığına dair bir nişan-ı hümayundan bahsetmektedir.³⁵ Hakkâri'nin bir eyalet statüsüne getirilmesi noktasında bu devirde ciddi uğraşların sergilendiğini görmekteyiz.³⁶ Fakat oluşturulmuş Hakkâri Eyaleti'nin Tırhala eski mutasarrıfı Ziya Bey'in idaresine bırakıldığını da görmemiz gerekmektedir. O halde bu dönemde Hakkâri'de mutasarrıfın da kaymakamın da bulunduğunu söyleyebiliriz.³⁷ Bu idarî ve mülkî değişiklikleri Meclis-i Kebir'in kurulması kaçınılmaz olarak izlemiştir.³⁸ Hakkâri'nin bir eyalet statüsüne getirilmesi olayından Musul'unda etkilendiği söylenebilir.³⁹ İzzet Paşa'nın bölgedeki cizye vergisinin toplanması ile varidatının ziraat erbabına aktarılması noktasında ciddi uğraşlarının olduğu görülmektedir.⁴⁰ 1267 (1851/1852) tarihli bir belgeden anlayabildiğimiz kadarıyla Hakkâri kaymakamı Gevar merkezli Doski, Oramar Nahiyeleri'nin kapsayan bir uygunsuzlukla meşguldür. Bu uygunsuzluğun kaymakam paşanın gayret ve inayeti sayesinde sona erdirildiği anlaşılmaktadır.⁴¹ Resmi literatüre uygunsuzluk olarak girmiş bu olayın nedenleri hakkında fazlaca bilgiye sahip olmamakla birlikte müsebbiplerinin cezalandırıldığı ve sonuçlandırıldığını görebilmekteyiz.

III- İsmail Kamil Paşa⁴²

İsmail Kamil Paşa'nın kaymakamlığında dair ilk bilgi onun yeni Sadrazam'ı tebrikine dair belge oluşturmaktadır.⁴³ Bu dönemde imparatorluk idarî birimlerinde bir bağlılık yemini talebinin olduğunu Balıkesir naibi ve Hakkâri kaymakamlığından gelen Padişah'a bağlılık

³⁴ Rumî, Hicrî tarih çevirmelerinde Türk Tarih Kurumunun Tarih Çevirme Kılavuzu kullanılmıştır. (Erişim Tarihi:15-17- Mart 2019)

³⁵ BOA. A.DVN. MHM. 7/40, T. 29.06.1265

³⁶ BOA. A.MKT. MHM.12/85, T.20.05.1268

³⁷ BOA. A.MKT. MHM.12/85, T.05.06.1265

³⁸ BOA. A.MKT. UM.63/17, T.11.08.1267

³⁹ BOA. A.MKT. NZD. 33/4, T.23.06.1267

⁴⁰ BOA. A.AMD. 31/90, T.07.12.1267

⁴¹ BOA. A. MKT. UM. 74/20, 11.11.1267

⁴² 1868, (1852/1853)

⁴³ BOA. A.TFŞ. 11/43, T.26.07.1268-BOA. A.TFŞ.13/50, T.29.11.1265.

ve muhabbetlerini içeren cevaplardan anlaşılmaktadır.⁴⁴ Ayrıca aynı dönemde Hakkâri'de görev yapacak mülkî ve idarî birimlerde görevli memurlar ve idarecilerin kullanabileceği mahiyette Türkçe olarak bastırılmış bir eyalet haritasının bastırılması noktasında hummalı bir uğraşın sergilendiğine şahitlik etmekteyiz.⁴⁵ Bu haritanın on bir adet olarak Hendeshanede çok acil olarak bastırılıp ilgili memur ve zabıtlere iletilmesinin elzem olduğu vurgulanmıştır. Nihayet 23.05.1268 (M. 4 Ağustos 1852) tarihli bir belge bahse konu haritanın on bir adet olarak bastırılıp bölgeye gönderildiğinden bahsetmektedir.⁴⁶ Yaklaşık iki aylık bir zamanın akabinde bahse konu haritaların alındığına dair mahalli cevap gönderilmiştir.⁴⁷ Kamil Paşa'nın bölgede başarılı bir idare sergilediği ve bu nedenle sık sık takdire şayan bir idareci olduğuna dair bilgilere, belgelerde tesadüf edilmiştir.⁴⁸ Van'dan ayrılarak müstakil bir sancak haline getirilen Hakkâri'de kaymakamın çok başarılı olduğu ve bölgede sevilen biri olduğuna dair raporlar da imparatorluk idaresine ulaşmıştır.⁴⁹ Bu yöndeki telkinler şüphesiz en çok onu mutlu etmiştir. Onun gece gündüz memleketin idaresi noktasındaki gayretinin ifade edildiği satırlar, kendi döneminde sağlanan refah ve huzur ortamı nedeniyle pek çok kişinin İran'dan Hakkâri'ye hicret ettiği şeklinde devam eder.⁵⁰ Bu yöndeki gayretleriyle merkezi idare nezdinde olumlu bir intiba bırakmış olmalıdır. Nitekim bölgede uzun süredir kimi fenalıklar yapan Duskilli Reşo'nun padişah tarafından af edilmesi hayli önemli bir taziyik yaratmıştır.⁵¹ İsmail Kamil

⁴⁴ BOA. A.MKT. MHM.37/44, T.08.12.1267

⁴⁵ BOA. A.MKT. MHM. 38/64, T.04.01.1268

⁴⁶ BOA. A.MKT. MHM.44/87, T.23.05.1268; BOA. A.MKT. UM. 94/5, T.06.05.1268

⁴⁷ BOA. A.MKT. UM. 98/70, T.15.07.1268.

⁴⁸ BOA. A.AMD.42/24, T.06.05.1269

⁴⁹ BOA. A.DVN.89/58, T.02.09.1269; BOA. MVL.260/37, T.16.11.1269; BOA. MVL.262/29, T.18.12.1269; BOA. AMD. 42/24, T. 06.05.1269; BOA. A.AMD.53/2, T.18.02.1271

⁵⁰ BOA. A.MKT. UM.

⁵¹ BOA. AMD.42/38, T.16.05.1269

Paşa'nın Hakkârî kaymakamlığı sırasında hem onu ve hem de imparatorluk taşra-merkez idaresini en çok uğraştıran mesele Gevar kazasında ortaya çıkan Eşkîya Reşo olayıdır.⁵²

Kamil Paşa, İran sınırına yapılan askerî tabyaların giderlerinin Hakkârî halkından değil de merkez hazinesinden tedarik edilmesi noktasında gayret sarf etmiştir.⁵³ Bu dönemde yazışmalara konu olmuş bir diğer önemli mesele ise yöredeki Ermenilerin zorla İslam'ı kabulleri noktasındaki kimi uğraşlara dair söylencelerle ilgilidir.⁵⁴ Kamil Paşa'nın görev süresi boyunca meşgul olduğu en önemli meselelerden biri şüphesiz Gevar Kazasının Mahkam köyünde tesadüf ettiğimiz Reya Temo (Toma)⁵⁵ isimli ve aslında Şemaşe olarak tanınan Protestan rahibine aittir. Öğrendiğimiz kadarıyla Tamo, İran Rumiye kasabasından bazı Amerikalı papazları beraberinde getirerek ev, okul ve konak inşa etmeye kalkışmıştır. Tamo tüm bu uğraşını bölgedeki Müslüman unsuru Protestan mezhebine meylettirmek maksadıyla sergilediği anlaşılmaktadır.⁵⁶ Ayrıca İran ve Rusya'nın ittifak kurarak siyasî arenada yakınlaşmalarından rahatsız olan pek çok İranlının da kaçarak Osmanlı topraklarına sığındığına yine bu dönemde şahitlik etmekteyiz.⁵⁷ Tarihin cilvesi ki, bu tür demografik hareketliliğin bir sonucu olarak her türlü iyi niyet ve idareye rağmen Hakkârî'den İran'a geçenlerin durdurulamadığı bir dönemde, firar eden ahaliye iyi davranılması ve geri dönmeleri noktasında gerekli çabayı sergilemediği ge-

⁵² BOA. İ.DH.238/14401, T.11 N. 1267

⁵³ BOA. A.AMD.35/82, T.24.04.1268

⁵⁴ BOA. A.MKT.UM., 63/55. İsmail Kamil Paşa yürütmüş olduğu tahkikatta bölgede böyle bir zorlamanın olmadığını sadece bir yıl kadar evvel Nazlı isimli bir kadının kendi rızasıyla İslam'ı kabul ettiğini ifade etmiştir.

⁵⁵ Tamo, Burada yeri gelmişken üniversitemizin çok değerli iki üyesinin ismini zikretmek isterim. Başından beri, çalışmamı takip ederek gerekli dokunuşları yapan ve kimi konularda yerinde tespitler yapmama vesile olan sayın Dr. Öğr. Üy. İhsan Seddar Kaynar ve onca yoğunluğuna rağmen çalışmamı okuma teveccühünde bulunarak yöreye dair kimi yer ve kişi adlarında gerekli düzeltmeleri yapmama vesile olan Arş. Gör. Sayın Yaşar Kaplan'a çok teşekkür ederim.

⁵⁶ BOA. A.MKT.UM., 138/24, T. 17.N.1269

⁵⁷ BOA. ML. MSF. d. 11141, T.1274

rekçesiyle İsmail Kamil Paşa görevinden azledilerek Van'a tayin edilmiştir.⁵⁸ İsmail Kamil Paşa'nın son olarak vefat eden Yakup Paşa'nın yerine Kudüs'e vali olarak atandığını görmekteyiz.⁵⁹

IV- Mustafa Paşa⁶⁰

Yukarıda onca başarı ve çabasını ifade etmeye çalıştığımız İsmail Kamil Paşa'nın belgelerin muhtevasına yansımamış kimi nedenlerden dolayı azledilerek Van'a çekildiği ve yerine Mustafa Paşa'nın kaymakam olarak atandığını 25.06.1270 (6 Eylül 1854) tarihli belgeden öğrenmekteyiz.⁶¹ Takip edebildiğimiz kadarıyla onun önceki görevi Ankara kaymakamlığıdır.⁶² Kendisine kethüda olarak Yahya Sezai Efendi görevlendirilmiştir.⁶³ Mustafa Paşa, Hakkâri kaymakamlığı süresince gayretli ve dirayetli, mülkî idareye ve bölgenin durumuna vakıf ve o zamana kadar iyi hizmetlerinin müşahede edilmiş olması sebebiyle mutasarrıf olarak atanmıştır.⁶⁴ Onun bu göreve getirilmesinde Bedirhan Bey İsyanında göstermiş olduğu başarının önemi büyüktür. Hakikaten kendisine verilen nişanın sırf bu başarısından dolayı akrabalarına intikal ettirildiği anlaşılmaktadır.⁶⁵ Mustafa Bey'in oğluna verilen imtiyaz beratının daha sonradan henüz bilinmeyen bir nedenden dolayı yenilenmediği anlaşılmaktadır.⁶⁶ Mustafa Paşa gerek alacak verecek ve gerekse de tereke konusunda burada incelediğimiz kaymakamlar arasında en fazla yazışmaya konu olmuş kaymakamdır.⁶⁷ Henüz

⁵⁸ BOA. A.MKT. UM.137/92, T.13.09.1269.

⁵⁹ BOA. A.TŞF.19/20, T.09.03.1271; BOA. A.AMD.64/71, T.1271; BOA. A.MKT. MHM. 62/48, T.29.02.1271

⁶⁰ 1270 (M.1854/1855)

⁶¹ BOA. A.DVN. MHM.19.51; Ayrıca bu hususta Bkz. BOA. A.MKT. UM. 160/58, T.19.10.1270; BOA. A.MKT.UM., 161/87, T.27/11/1270; BOA. A.MKT. UM. 154/78, T.23.Ca.270.

⁶² BOA. A.TŞF. 17/24, T.25.Ca.1270

⁶³ BOA. A.MKT. NZD. 136/91, T.19.16.1271.

⁶⁴ BOA. A.DVNS. TVCM. d. No:1, s.13, T. Evahir-i R. 1281

⁶⁵ BOA. A.MKT.UM., 246/63, T.28.11.1272

⁶⁶ BOA. A.MKT. MHM. 93/18, T.28.11.1272

⁶⁷ Osman Bey'in validesi Hatice Hatun'un Hakkâri Kaymakamı müteveffa Mustafa Paşa'daki alacağının terekasından ödenmesi, BOA. A.MKT. DV.97/28, T.27.12.1272

tam olarak nerede olduklarını yani mahalli mi yoksa merkez, dersaadet'te mi olduklarını bilemediğimiz kişilere olan borcu ile zevcesi ve çocuklarının terekəsi meselesi sık sık belgelerde zikredilmektedir.⁶⁸ Nihayet terekésinin satılarak borçlarının kapatılması ve mahdumlarına da maaş⁶⁹ verilmesine karar verilmiştir.⁷⁰ Onun borçlarının bir kısmının maliye hazinesinde bulunan parasından ödendiği anlaşılmaktadır.⁷¹ Mustafa Paşa döneminde Musul mutasarrıfı Hilmi Efendi tarafından gönderilen ve Musul İngiltere konsolosluğundan alınan bir bilgiye dayalı olan belge, bu dönemde Nasturiler, kaymakam ve yöre insanı arasındaki ilişkiye dair önemli bilgiler içermektedir. Fakat belgenin muhtevasının çok iyi tetkik edilmesi kaçınılmazdır. Nitekim belge dolaylı olarak Hakkâri ve havalisinde bu dönemde Nasturi, İngiltere ve Kürt Beyleri iş birliğini ele alır. Temel argüman Nasturi Patriği Marşoa'nun⁷², bazı eşkıyanın Hakkâri kaymakamının öldürmesi hadisesinde yardımcı olduğudur. Fakat imparatorluğun resmi kaynaklarına göre bizler Mustafa Paşa'nın eceliyle öldüğünü görüyoruz.⁷³ Bu, bizleri düşündüren oldukça ilginç bir olaydır. O halde bahsi geçen tercüme konsolosluk varakası acaba gerçek değil de çarpıtılmış bir hüviyette miydi?⁷⁴ Mustafa Paşa ayrıca Rodos'ta sürgünde iken firar ederek Hakkâri havalisine gelmiş Hırvatalı Mehmet adındaki bir kişiye

⁶⁸ **BOA.** A.MKT. MHM.116/46, T.07.01.1274; Ayrıca Bkz. **BOA.** MVL. 182/132, T.13.04.1273; **BOA.** A.MKT. UM.249/58, T.25.12.1272; **BOA.** A.MKT. UM, 260/62, T.17.03.1273.

⁶⁹ **BOA.** MVL.317/61, T.17.01.1274.

⁷⁰ **BOA.** HR. MKT. 222/7, T.1274; bir yük yirmi üç bin sekiz yüz otuz sekiz kuruş'luk alacağıının..., **BOA.** A.MKT. NZD. 371/15.

⁷¹ **BOA.** A.MKT. NZD. 371/15, T.05.04.1278; **BOA.** A.MKT. DV. 97/28, T.27.12.1272; **BOA.** A.MKT. MHM.116/46, T.07.01.1274.

⁷² Mar-Şimon

⁷³ **BOA.** A.MKT. UM.285/67, T.24.S.273.

⁷⁴ "...Mehmed Ağa, Çölemerk ahalisiyle beraber Albak Kazasının Çardivan Karyesine gittiler ve Hrsitiyan köylerini ve Albak'da olan reaya köylerini... garet edüp, hallerinde bir çey bırakmadılar, Başkal'a paşası Mustafa Paşa Kürtlere nasihat vermek ve hallarını tahkik etmek üzere Albak'a azimet eyledi, Mehmed Ağa ve Çölemerk ahalisi Mustafa Paşa'nın sözünü dinlemediler kendüsünü tutup yirmi kişi ile birlikte katl, idam ettiler. **BOA.** A.MKT. UM. 232/91, T.9.S.1272

bölgede kol kanat germekle itham edilmiştir.⁷⁵ Mustafa Paşa'nın kaymakamlığı esnasında İran'dan bazı kimselerin Hakkâri havalisine gelerek kimi kalıp akçeler ile halktan hayvan satın aldıkları anlaşılmaktadır.⁷⁶ Özellikle Albak kazası havalisinde gerçekleşen bu olayda beş, altı ve yirmilik kalıp akçeler kullanılarak bölge halkından bin'e yakın koyun alıp götürülmüştür. İmparatorluk idaresi mahalli muhatabını bu hususlarda dikkatli olunması, alış-verişlerin eder para özerinde titizlikle yapılması haliyle tebaasının zarar görmesinin önüne geçilmesi noktasında uyarmıştır. Mustafa Paşa'nın vefatı ile Hakkâri'ye kaymakam olarak Rumeli eski Mutasarrıfı Ömer Faiz Efendi'nin atandığı anlaşılmaktadır.⁷⁷

V- Ömer Faiz Efendi⁷⁸

Mustafa Paşa'nın ölümünden sonra imparatorluk idaresi yönetim ve denetimine oldukça önem verdiği Hakkâri'ye kaymakam olarak bir an evvel birini atamak için uğraş sergilemiştir. Rumeli mutasarrıfı olan ve mir-i mirân-ı kirâmdan olan Ömer Faiz Efendi 1272 tarihinde kaymakam olarak atanmıştır.⁷⁹ Mir-i mirân Ömer Faiz Efendi'ye Hakkâri kaymakamlığı vazifesi 21.09.1272 (M.03 Aralık 1856) tarihinde tevdi edilmiştir.⁸⁰ Onun bu göreve atanmadan önce Canik eski kaymakamı olduğu anlaşılmaktadır.⁸¹ Erişebildiğimiz arşiv malzemesi maalesef Ömer Faiz hakkında bizlere cömert davranmamaktadır.

VI- Hacı Hamdi Paşa⁸²

Hacı Hamdi Paşa'nı maaşına zam yapılması noktasındaki talebine imparatorluk idaresi olumsuz cevap vermiş ve fakat rütbesinin üçüncü

⁷⁵ BOA. A.MKT.UM., 264/19, T.1273

⁷⁶ BOA. A.MKT. MVL. 68/20,

⁷⁷ BOA. A.AMD.56/59, T.1271; BOA. İ.MMS. 7/280, T.17.09.1272.

⁷⁸ 1272 (M.1856/1857)

⁷⁹ BOA. İ.MMS. 7/280, T.17.L.272; BOA. A.AMD.56/59; BOA. A.MKT. NZD.318/90, Muharrem 1273.

⁸⁰ BOA. A.DVN.113/65.

⁸¹ BOA. MAD.d., No:7851, s.185, T. 1281.

⁸² 1272, (M.1856/1857)

dereceye yükseltilmesi ve ayrıca oğulları Ali ve İbrahim Beylere de kapıcıbaşılık vazifesinin verilmesi uygun bulunmuştur.⁸³ Hacı Hamdi Bey'in kaymakamlığı döneminde Hakkâri'den Anadolu Ordusuna hayvan tedariki hususunda ciddi bir katkının sağlandığı anlaşılmaktadır. Nitekim bu dönemdeki yazışmalarda yıllık olarak verilmesi gereken hayvan miktarının önceki senelere oranla tedarik edilemediği ve fakat nispeti ölçüsünde bedel olarak koyunun teslim için elde tutulduğu ifade edilmiştir.⁸⁴ Hacı Ahmet Paşa'nın kaymakamlığı döneminde Van valisi ile kendisi hakkında kimi şikâyetlerin merkeze intikal ettiği anlaşılmaktadır.⁸⁵

VII- Behçet Paşa⁸⁶

Hacı Hamdi Paşa'nın yerine kaymakam olarak Behçet Paşa'nın Hakkâri kaymakamlığına atandığına dair bilgiye Mahmut Paşa'nın Lazistan mutasarrıflığı ve Tayyip Bey'in ise Mentеше Kaymakamlığına atandıklarına dair bilgiyi içeren belgede tesadüf etmekteyiz.⁸⁷

VIII- Hacı Ahmet Paşa⁸⁸

Hacı Ahmet Paşa'nın Hakkâri'ye kaymakam olarak atanmadan önce Lazistan mutasarrıflığı görevini yürüttüğü anlaşılmaktadır.⁸⁹ Ahmet Paşa kaymakam olarak atandıktan sonra Halit Efendi'yi kethüda olarak tayin etmiştir.⁹⁰ Fakat bu atamaya rağmen uzun süredir hala görevine başlamadığına dair cevap yazısı merkeze ulaşmamış, kendisine görev emrinin tekrar tevdi edilmesi istenmiştir.⁹¹ Onun davranışının bölgenin iklim ve doğal coğrafyasının zorlayıcı nedenlerinden mi

⁸³ BOA. A.AMD. 68/11, T.1271

⁸⁴ BOA. A.MKT. MHM.84/55, T.13.06.1272.

⁸⁵ BOA. MVL. 568/46, T.27.07.1274; Ayrıca Bkz. BOA. MVL. 570/49, T.05.10.1274
⁸⁶ 1272, (M.1856/1857)

⁸⁷ BOA. A.MKT. MHM. 80/64, T.13.11.1272

⁸⁸ 1273(M.1857/1858)

⁸⁹ BOA. A.MKT. MHM. 93/68, T.22.12.1272, Onun kaymakam olarak atanması hakkında ayrıca Bkz. BOA. A.MKT. MHM.758/7, T.27.11.1272; BOA. A.MKT. MHM. 94/68, T.22.12.1272

⁹⁰ BOA. A.DVN.115/33, T.1277

⁹¹ BOA. A.DVN.114/97, T.24.11.1272

yoksa başka kişisel nedenlerden mi kaynaklandığı henüz tespit edilememiştir.⁹² Bu emri takip eden yaklaşık üç aylık bir zaman diliminin akabinde kaymakamın görevine başladığına dair tahrirat merkeze ulaşmıştır.⁹³ Bu kadar uzun süren bir görev idaresi nihayetinde bölgedeki başarılı politika ve uygulamalarından dolayı kendisine Mecidi nişanının verildiğini görmekteyiz.⁹⁴ Onun maaşının arttırılması yönünde bir talebinin olup olmadığı henüz tespit edilememiştir. Daha sonraları ise Hacı Ahmet Paşa'nın torunları olan Hacı Mehmet Ali ve Hacı İbrahim Beylerin Rikab-ı Hümayun Kapıcıbaşılığı vazifesine getirildiği ve beşinci rütbeden Mecidiye rütbesinin kendilerine verildiği görülmektedir.⁹⁵

Onun kaymakamlığı döneminde Hakkâri'de tapu nizamâtı ile ilgili emirname hayata geçirilmiştir.⁹⁶ Diğer taraftan Hacı Ahmet Paşa'nın muhtemel bir şikâyetten dolayı Erzurum'da mahkeme edileceğine dair bir bilgi de kaynaklarda mevcuttur.⁹⁷ Ona dair bu bilgiye erişmemize fırsat veren konu ise Hakkâri kaymakamlığı sırasında kendisine giydirilen hilat'ın bahasının fazla olduğu ve hazineyi zarara uğrattığı yönündeki şikâyettir.⁹⁸ Her nedense özellikle onun kaymakamlık yaptığı dönemde Hakkâri, Bursa, Edirne ve Harput kaymakamlarının maaşlarına yirmişer binlik bir zam yapılmıştır.⁹⁹ Hacı Ahmet Paşa tarafından tayin olunan ve idarî nizam ile kıstaslardan mahrum kimi müdür ve memurlardan bölgedeki halkın huzursuz olmasında büyük bir rol oynadıkları onun görev yaptığı döneme dair tesadüf ettiğimiz

⁹² **BOA.** A.MKT: MHM. 104/39, T.25.04.1273; **BOA.** A.MKT. MHM.104/39, T.25.04.1273

⁹³ **BOA.** A.MKT: MHM. 108/74, T.24.07.1273; **BOA.** A.MKT. MHM.110/38, 26.08.1273

⁹⁴ **BOA.** A.MKT. MHM.97/29, T.19.01.1273; A. AMD.68/11; **BOA.** A.DVN.118/42, T.14.03.1273

⁹⁵ **BOA.** A.DVN. MHM.19/51, T.03.1273

⁹⁶ **BOA.** A.MKT.UM., 310/5, T.27.Recep.1274

⁹⁷ **BOA.** A.MKT. MHM.328/41, T.01.03.1274;

⁹⁸ **BOA.** A. MKT. MVL.119/96, T.26.02.1277

⁹⁹ **BOA.** A. MKT. NZD.299/32, T.24.05.1276

olumsuzluklardandır.¹⁰⁰ Hacı Ahmet Paşa kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla Hakkâri kaymakamlığından sonra Sivas Mutasarrıflığı görevine getirilmiştir.¹⁰¹

IX- Mehmet Tecelli Efendi¹⁰²

Çok sık rastlanılmasa da bölgede kaymakamlara vekâlet edenlerin de olduğunu ifade etmemiz gerekmektedir. Yaptığımız araştırmalarda tesadüf ettiğimiz bu husustaki ilk istisnai örnek Mehmet Tecelli Efendi'dir.¹⁰³ Onun döneminde özellikle mülkî ve idarî işlere pek fazla girmediğini Tapu nizamı hakkındaki bir yazıya kendisinden önce kalemeye alınmış cevabi bir yazısı göndermesinden anlaşılmaktadır.¹⁰⁴

X- Yusuf Kemal Bey¹⁰⁵

Yusuf Kemal Bey Hakkâri Kaymakamı olarak atanmasından dolayı merkezi idareye teşekkürlerini bildiren bir yazı göndermiştir.¹⁰⁶ O, yörede kaymakam olarak göreve başlamasının hemen akabinde bölgedeki müdürleri teftişe başlamıştır. Onları görevlerine sadık kalmaları ve titiz olmaları noktasında uyarmıştır.¹⁰⁷

XI- Kenan Paşa¹⁰⁸

İncelememiz neticesinde bölgeye giden ve fakat ahali ile uyuşamadığına dair şikâyetleri hâsıl olan kaymakam Kenan Paşa'dır. Nitekim onun bu yöndeki şikâyeti üzerine Hakkâri Muhasebecisi olarak görev yapan Besim Efendi ile tayinlerinin yapılması düşünülmüş ise de Babıali bunu uygun bulmayarak Siirt kaymakamı Nazım Paşa ile becaişlerine karar vermiştir.¹⁰⁹ Bu dönemde sürsat vergisinin toplanması

¹⁰⁰ BOA. MVL.570/49, T.19.S.1274

¹⁰¹ BOA. A.MKT. UM.388/48, T.09.Ca.1276; BOA. A. DVNS.BUY.İLM.d., No:4, s.163, T.27.Ca.1276

¹⁰² 1274 (M.1858/1859)

¹⁰³ BOA. A.AMD.86/97, T.1274

¹⁰⁴ BOA. A.MKT. MHM.131/81, T.17.10.1274

¹⁰⁵ 1274 (M.1858/1859)

¹⁰⁶ BOA. A.MKT. UM.314/76, T.13.10.1274

¹⁰⁷ BOA. MVL.570/75, T.12.10.1274

¹⁰⁸ 1277(M.1861/1862)

¹⁰⁹ BOA. A.MKT. MVL. 127/10, T.19.10.1277

hususundaki baskılar ile halkın buna karşı olan direnci böylesi bir uyumsuzluğu tetiklemiş olabilir.¹¹⁰ Ayrıca onun döneminde bölgede sıcak gerginliklere ve çekişmelere neden olan bir başka olay daha vardır. Kenan Paşa'nın kaymakamlığı döneminde bölgede meydana gelen Nasturilere mensup Tiyari taifesinin de içerisinde bulunduğu bir karışıklığı askerî hareketliliğe başvurmadan bitirmeye gayret ettiği anlaşılmaktadır. O daha ziyade öncelikli olarak arabulucu bir memur vesilesiyle hadiseyi bitirmeyi düşünmüştür. Bölgede Nasturilerin Tiyari taifesi ile Tehop¹¹¹ taifesi arasındaki çekişme ve anlaşmazlığın oraya asker göndermeden halledilmesi yönündeki arzusu kaymakam ve Anadolu Ordusunda mirlivasına yazılan tahriratta anlaşılmaktadır.¹¹² Kenan Paşa Hakkârî kaymakamlığı esnasında Nakşî Şeyhi Abdullah'ın ahırını kendi havyalarını barındırmak için kullanmış ve taahhüt etmiş olduğu kirayı vermemiştir. Başkale'de bulunan bu ahır Kenan Paşa üç yıl boyunca yanındaki samanlık ve bir ada ile birlikte kullanmış fakat kirasını ödememiştir.¹¹³ Nakşî Şeyhi Abdullah onun Siird Kaymakamı olarak atanmasından sonra kirasının karşılanması için talepte bulunmuştur. Kenan Paşa'nın Siirt'e atanmasında yöre ahali ile yaşadığı benzer uyumsuzlukların neden olduğu söylenebilir.¹¹⁴ Nitekim döneme ait belgelerin dilinden onun kimi vergileri arttırması halk nazarında huzursuzluğa neden olmuş ve bir kısım ahali İran'a göç ettiği anlaşılmaktadır.¹¹⁵ Kenan Paşa ayrıca İran'ın bölge halkı üzerindeki faaliyetlerine dair düşüncelerini içeren yazılar kaleme alarak imparatorluk merkezini bilgilendirmiştir.¹¹⁶ Fakat anlaşıldığı kadarıyla kendi döneminde İran'dan gelen-gidenlere uygulanan karantina kurallarına gerektiği gibi uyulmadığı anlaşılmaktadır.¹¹⁷ İmparatorluk idaresinin hayati önem verdiği bu kontrollerin düzgün yapılmaması tepki

¹¹⁰ BOA. A.MKT. MHM.198/97, T.16.04.1277

¹¹¹ Tuhub

¹¹² BOA. A.MKT.UM., 367/9, T.22.02.1276.

¹¹³ BOA. A.DVN.167/83, T.15.01.1278

¹¹⁴ BOA. A.MKT. UM. 367/9, T.22.02.1276

¹¹⁵ BOA. A.MKT. UM. 429/72, T.15.03.1277

¹¹⁶ BOA. HR. MKT.308/54, 07.M.1276

¹¹⁷ BOA. MVL.583/141, T.25.B.1275

çekmiş benziyor. Onun, ayrıca Musul İngiltere konsolosunun bildirdiğine göre Hakkâri ve havalisindeki Nasturi zümresinin tamamını zorla uzaklaştırmak istediğini de öğrenmekteyiz. Nitekim benzeri suçlamalar ile göze batan Kenan paşanın görevden alınması kaçınılmaz olmuştur.¹¹⁸ Sonuç olarak bireysel veya çevresel pek çok nedenden dolayı görevini gerektiği gibi yapmamasından dolayı azlinin istenildiğine şahitlik etmekteyiz.¹¹⁹ Hakkâri halkının kendisi hakkındaki zaman zaman beliren olumlu, olumsuz niyet ve görüşlerine¹²⁰ rağmen görevinden el çektirilen Kenan Paşa'nın Siirt Kaymakamı ile olan becayişinden gayet memnun olduğu anlaşılmaktadır.¹²¹

XII- Besim Efendi¹²²

Kenan Paşanın Hakkâri halkı tarafından şikâyet edilmesi ve hakkında tahkikat başlaması nedeniyle artık orada durmasının uygun olmayacağı düşünülerek görevden alınmıştır. Geçici bir süreliğine olsa gerek, oluşmuş bu açığı gidermek adına bölgeyi bilen, tanıyan biri olarak Van ve Hakkâri Eyaleti Muhasebecisi olan Besim Efendi'nin kaymakam olarak atanmasına karar verilmiştir.¹²³ Besim Efendi beş altı seneden beri bölgede mal müdürlüğü ve muhasebeci olarak görev yapmış olması onun için önemli bir avantaj olmuştur.¹²⁴ Geçici bir süreliğine atandığını Siirt Kaymakamı İzzetlü Nazım Paşa'nın atanmasından anlayabilmekteyiz. Nitekim bilindiği gibi Kenan Paşa Siirt'e, Nazım Paşa ise Hakkâri'ye kaymakam olarak atanmıştır.

XIII- Mehmed Nazım¹²⁵

Tıpkı Kenan Paşa gibi Mehmet Nazım'da Hakkâri'ye kaymakam olmaktan duyduğu memnuniyeti ifade etmiş ve bir an önce görevine

¹¹⁸ BOA. MVL.611/26, T.Şevval 1277

¹¹⁹ BOA. MVL.610/44, T.27.09.1277

¹²⁰ BOA. MVL.612/58, T.11.11.1277

¹²¹ BOA. A.MKT. UM. 475/49,T.23.11.1277

¹²² 1277(1861-1862)

¹²³ BOA. A.MKT. MVL, 127/10, T.19.10.1277; BOA. İ.MVL.19914, T.04. L.1277

¹²⁴ BOA. MVL.633/27, T.19.Za.1278

¹²⁵ 1277, (M. 1861/1862)

başlamak istediğini belirtmiştir.¹²⁶ Nihayet 04.02.1278 (M.16 Nisan 1862) tarihli bir belgede Nazım Paşa'nın görevine başladığını görmekteyiz.¹²⁷ Çok geçmeden yaklaşık iki yıllık bir sürenin akabinde Mehmet Nazım Bey bu görevden azledilmiştir.¹²⁸ Diğer taraftan 25.12.1279 (M.8 Mart 1864) tarihinde istifa ettiği anlaşılmaktadır.¹²⁹ O halde kendisinin imparatorluğun idarî ve mülkî teamülleri bağlamında istifa etmesine rağmen azledildiği anlaşılmaktadır. O özellikle ağdet-i ağnam ve öşür vergilerinin toplanması hususunda önemli bir caba sarf etmiştir.¹³⁰ Mehmet Nazım Paşa'nın ismi kendisine yakın bazı kişilerin yöre halkından zorla para alarak gelir elde etmesine; kimi kişi veya ailelerin İran'a geçmesine müsamaha gösterdiği gibi pek çok suçlamaya konu olmuştur.¹³¹ Her nasıl ise Ohri ahalisinden olup ailesini terk eden İsmail'in Hakkâri'de olup olmadığı, Heriği Aşireti'nin Musul-Hakkâri arasındaki hareketliliği, kimi eşkıyalık olaylarındaki¹³² başarısızlıkları onun suçlandığı bazı önemli gelişmelerdendir. Sonuç olarak görevinden el çektirilmesine giden sürecin bölgedeki ekonomik politikaları ve bunun ortaya çıkardığı çarpık sonuçların halk nazında yaratmış olduğu rahatsızlık olduğu söylenebilir. Zira o başından beri yörenin gelir-gider dengelerinde büyük değişikliklerin yapılmasını öne sürmektedir.¹³³

XIV- Abdullah Musib Paşa¹³⁴

Abdullah Paşa'nın 03.05.1281 tarihinde Yemen Valisi Ahmet Paşa'nın Van Mutasarrıflığına tam olarak ne zaman bu göreve başladığını bilemediğimiz Abdullah Paşa'nın görev yerinin değiştirilmesi

¹²⁶ BOA. A.MKT. UM. 479/99, T.22.12.1277

¹²⁷ BOA. A.MKT. MHM.230/62; BU hususta ayrıca Bkz. BOA. A.MKT. UM. 488/67, T.20 Za.1277.

¹²⁸ BOA. İ.MVL.488/, T.12.02.1280.

¹²⁹ BOA. MVL.651/26.

¹³⁰ BOA. A.MKT. MHM.236/69, T.22.03.1278.

¹³¹ BOA. A.MKT. MHM. 429/72, T.15.03.1276.

¹³² BOA. A.MKT. UM. 572/95, T.20.12.1278; BOA. A.MKT. UM. 572/11, T.25. Z.1278

¹³³ BOA. İ.MVL.488/22129, T.10 Temmuz.1279

¹³⁴ 1280 (M.1864/1865)

noktasında bir talebinin olduğu anlaşılmaktadır.¹³⁵ Fakat onun bu talebi uygun görülmemiştir.¹³⁶ İncelemelerimizde Abdullah Paşa Hakkâri kaymakamı olmadan evvel Çıldır Sancağı kaymakamı olarak görev yaptığı anlaşılmaktadır.¹³⁷ Ve yine bilinmeyen bir nedenden dolayı Hakkâri eski kaymakamı Abdullah Musib Paşa'nın Van'a atandığı anlaşılmaktadır.¹³⁸

XV- Behram Paşa¹³⁹

Azledilen Mehmet Nazım Paşa'nın yerine göreve getirilmiştir. Çok kısa bir süre görevde kalmıştır. Ulaşabildiğimiz kaymakamlar hakkında en az bilgiye sahip olduğumuz sima olarak karşımıza çıkmaktadır. İmparatorluk idaresi kendisine özellikle ithal edilmesi yasak olan yabancı tuz'unun bu havaliden memlekete getirilmesine engel olunması noktasında önemli ikazlarda bulunmuştur.¹⁴⁰

XVI- Nurettin Paşa¹⁴¹

Nurettin Paşa'nın 03.05.1281 tarihli bir belgeden öğrendiğimiz kadarıyla Abdullah Paşa'nın yerine Hakkâri kaymakamı olarak atandığını görmekteyiz.¹⁴² Nurettin Paşa Hakkâri valisi olmadan evvel Hüdevandigar eyaleti mutasarrıflığı yapmıştır.¹⁴³ O sonraki görevinde ise Lazistan'a mutasarrıf atanmıştır.¹⁴⁴

¹³⁵ BOA. A.MKT. MHM.283/27, T.27.05.1280

¹³⁶ BOA. A.MKT.MHM., 283/27, T.27.05.128

¹³⁷ BOA. A.MKT. MHM. 283/27, T.27.05.128

¹³⁸ Ceride-i Askeriyye, defa.36, 23.R.1281

¹³⁹ 1280, (M. 1864-1865)

¹⁴⁰ BOA. A.MKT. MHM. 272/69, T.25.02.1280, Belgede direk olarak Behram Paşa'ya hitap edilmese de belge tarihi dikkate alınarak böyle bir saptama yapılmıştır.

¹⁴¹ 1281, (M. 1865/1866)

¹⁴² BOA. A. MKT. MHM. 313/94, T.03.05.1281

¹⁴³ BOA. A.MKT. MHM.313/94, T.03.05.1281.

¹⁴⁴ Ceride-i Askeriyye, defa.40

XVII- Ramiz Paşa

Ramiz Paşa, bölgeye kaymakam olarak atandıktan sonra gerek havası ve gerekse de coğrafyasının kendisinde uyandırdığı rahatsızlık nedeniyle yerinin değiştirilmesini istemiştir.¹⁴⁵ Neticede onu oldukça kısa süren bu deneyimi bölgeyi bilen, tanıyan Galip Paşa'nın kendisinin yerine kaymakam olarak atanmasıyla görevi son bulmuştur.¹⁴⁶

XVIII- Galip Paşa¹⁴⁷

Galip Paşa Hakkâri kaymakamlığı sırasında maaşının az olduğunu belirterek çok daha fazla geliri olan bir bölgede görev yapmak istediğini belirtmiştir.¹⁴⁸ Anlaşıldığı kadarıyla onun daha önce görev yaptığı Tırnova Kaymakamlığı görevinden dolayı oluşmuş zimmeti, hâlihazırdaki maaşından kesilmekte ve bu nedenle maaşı bir hayli azalmaktadır. Nitekim dönem itibarıyla Hakkâri kaymakamlarının maaşı pek de az olarak tabir edilecek bir durumda değildir. 1857'de Hakkâri kaymakamları 15.000 kuruş maaş almaktaydı.¹⁴⁹ 1862 tarihinde ise bu rakam 11.800 kuruş olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁵⁰

XIX- Seyyid Ağa¹⁵¹

Seyyid Ağa'nın bir dönem Dersim Sancağı Kaymakamı görevini yaptığını biliyoruz. Ve nedenini bilmediğimiz bir şekilde görevden ayrılıp istirahata geçmiştir. Onun bilgi, görgü ve tecrübesinden yararlanmak isteyen imparatorluk idaresi Hakkâri gibi oldukça hassas bir konumda görüp önem verdiği bölgeye kaymakam olarak atamıştır.¹⁵²

¹⁴⁵ BOA. İ.MVL.521/23431, T.2 T.sani.1280

¹⁴⁶ BOA. MVL.690/72, T.20. T.Evvel.1280

¹⁴⁷ 1281, (M. 1865/1866)

¹⁴⁸ BOA. MVL.704/45, T.10.02.1282

¹⁴⁹ BOA. MAD.d. No:9229, s.28.

¹⁵⁰ BOA. MAD.d., No:9253, s.12.

¹⁵¹ 1281 (M.1865/1866)

¹⁵² BOA. MVL.457/79, T.09.Ca.1281

XX- Derviş Efendi¹⁵³

Erzurum Vilayetine yazılan bir tahriratta Van Sancağı dâhilinde bulunan Çölemerik kazasında Arasaz/Aramaz olan Asakir-Şahanenin konaklama ve barınması için bir askerî kışlanın yapılmasına dair belgede Derviş Bey'e tesadüf edilmektedir.¹⁵⁴ Derviş Paşa'nın kaymakamlığı sırasında Haydaranlı Aşireti¹⁵⁵ ve muhtemelen Ertuş Aşiretiyle¹⁵⁶ ilgili iki önemli problem yaşadığı söylenebilir.

Sonuç

Bu çalışma neticesinde elde ettiğimiz sonuçlardan ilki şüphesiz imparatorluk idaresinin, İran sınırında oldukça hassas bir konumda yer alan Hakkâri'yi ve doğal olarak da idaresini önemseydiği yönündedir. Bu nedenle zaman zaman bölgenin huzur ve güvenin sağlanması noktasında gayret göstermesi maksadıyla Hakkâri kaymakamlarına merkezden emirler gönderilmiştir.¹⁵⁷ Tesadüf ettiğimiz kaymakamlardan farklı bir maharet veya meziyeti olduğu için Hakkâri'ye atananlara rastlayamadık. Fakat hemen her durumda ve zamanda olabileceği gibi atanmaktan memnuniyet duyan veya duymayan kaymakamlara rastlanılmıştır. Fakat yerinde izah edildiği üzere mümkün mertebeye bölgeyi bilip tanıyan veya alışkın, deneyim sahibi kişilerin tercih edildiği anlaşılmaktadır. Kaymakamlar genellikle bölgedeki aşiret yapıları, onlardan alınan vergi, askerî mükellefiyetler, mahalli kimi sorunlar ve İran hududunun korunup kollanması gibi meseleler ile meşgul olmuşlardır. İmparatorluk idaresi İran'a bilinçli ve sistemli olarak aile, kabilelerin geçişine müsaade eden, görmezden gelen kaymakamları usulünce cezalandırmıştır. Diğer meslektaşları gibi İstanbul'a bir ket-hüda seçtikleri görülen Hakkâri kaymakamlarının imparatorluk merkezine olan uzaklığı ve doğal coğrafi şartların ortaya koyduğu sıkıntılı

¹⁵³ 1284, (M.1868/1869)

¹⁵⁴ BOA. A.MKT. MHM.398/79, T.29 Şubat 284

¹⁵⁵ BOA. A.MKT.196/78.

¹⁵⁶ BOA. MVL.780/88, T.08.02.1282

¹⁵⁷ BOA. İ.DH. 238/14401, T. 19.L.1267.

ve çetin şartlar hem mesleki hayatlarını ifa etmeleri ve hem de ulaşımlarında bir hayli zorlandıkların aşikârdır. Neticede çalışma her türlü eksikliğine rağmen aslında bir yönüyle sık sık satır aralarında zikredilen bu bireysel ve mesleki meşakkatti; diğer yönüyle de her türlü sıkıntı ve zorluğa rağmen bölgeye pür dikkat sadık, hâkim olmayı yeğleyen bir imparatorluk idaresinin uğraşını gözler önüne sermektedir.

KAYNAKÇA

A-ARŞİV KAYNAKLARI

A.MKT. MHM. 313/94, T.03.05.1281.

A.AMD. 68/11, T.1271; 31/90, T.07.12.1267; 35/82, T.24.04.1268; 42/24, T.06.05.1269; 56/59, T.1271; 86/97, T.1274; 53/2, T.18.02.1271; 42/24, T. 06.05.1269; 42/38, T.16.05.1269.

A.DVN. MHM.19/51, T.03.1273; 7/40, T. 29.06.1265;19/51.

A.DVN.113/65; 114/97, T.24.11.1272; 115/33, T.1277; 167/83, T.15.01.1278; 89/58, T.02.09.1269; 118/42, T.14.03.1273.

A.DVNS. TVCM. d. No:1, s.13, T. Evahir-i R. 1281.

A.MKT. DV.97/28, T.27.12.1272.

A.MKT. MHM. 38/64, T.04.01.1268; 429/72, T.15.03.1276; 80/64, T.13.11.1272; 93/18, T.28.11.1272; 93/68, T.22.12.1272; 758/7, T.27.11.1272; 94/68, T.22.12.1272; 116/46, T.07.01.1274; 131/81, T.17.10.1274; 198/97, T.16.04.1277; 230/62; 236/69, T.22.03.1278; 283/27, T.27.05.1280; 328/41, T.01.03.1274; 37/44, T.08.12.1267; 44/87, T.23.05.1268; 84/55, T.13.06.1272; 97/29, T.19.01.1273; 116/46, T.07.01.1274; 12/85, T.05.06.1265; 12/85, T.20.05.1268; 313/94, T.03.05.1281; 398/79, T.29 Şubat 284; 104/39, T.25.04.1273; 110/38, 26.08.1273; 62/48, T.29.02.1271; 272/69, T.25.02.1280,

A.MKT. UM. 249/58, T.25.12.1272; 260/62, T.17.03.1273; 488/67,T.20 Za.1277; 94/5, T.06.05.1268; 246/63, T.28.11.1272; 475/49,T.23.11.1277; 479/99, T.22.12.1277; 98/70, T.15.07.1268; 137/92, T.13.09.1269; 314/76, T.13.10.1274; 232/91, T.9.S.1272; 367/9, T.22.02.1276; 429/72, T.15.03.1277; 572/95, T.20.12.1278; 572/11, T.25. Z.1278; 74/20, 11.11.1267;

246/63, T.28.11.1272; 264/19, T.1273; 310/5, T.27.Recep.1274;
367/9, T.22.02.1276; 63/55; 285/67, T.24.S.273; 388/48,
T.09.Ca.1276; 63/17, T.11.08.1267; 160/58, T.19.10.1270;
161/87, T.27/11/1270; 154/78, T.23.Ca.270; 138/24, T.
17.N.1269.

A.MKT. MVL. 127/10, T.19.10.1277; 68/20; 119/96, T.26.02.1277.

A.MKT. NZD. 136/91, T.19.16.1271; 371/15, T.05.04.1278; 33/4,
T.23.06.1267; 299/32, T.24.05.1276; 371/15; 318/90, Muharrem
1273.

A.MKT.196/78.

DVNS.BUY.İLM.d., No:4, s.163, T.27.Ca.1276.

A.TFŞ. 11/43, T.26.07.1268; 13/50, T.29.11.1265; 19/20,
T.09.03.1271; 17/24, T.25.Ca.1270.

DH.SAİD.d. 1/458, T.20.12.1252.

HR. MKT. 222/7, T.1274; 308/54, 07.M.1276.

İ.DH. 238/14401, T. 19.L.1267; 238/14401, T.11 N. 1267.

İ.MMS. 7/280, T.17.L.272.

İ.MVL.202/6420, T.09.Ca.1267; 488/, T.12.02.1280; 488/22129, T.10
Temmuz.1279; 521/23431, T.2 T.sani.1280; 712/31, T.
06.R.1282; 568/46, T.27.07.1274; 570/49, T.05.10.1274; 317/61,
T.17.01.1274; 457/79, T.09.Ca.128; 570/49, T.19.S.1274;
570/75, T.12.10.1274; 583/141, T.25.B.1275; 610/44,
T.27.09.1277; 611/26, T.Şevval 1277; 612/58, T.11.11.1277;
633/27, T.19.Za.1278; 651/26; 690/72, T.20. T.Evvel.1280;
704/45, T.10.02.1282; 780/88, T.08.02.1282; 260/37,
T.16.11.1269; 262/29, T.18.12.1269; 182/132, T.13.04.1273.

MAD.d. No:9229; 7851; 9253.

ML.MSF.d. 11141, T.1274.

B- BASMA ESERLER

Düstur, Sene:1279, s.352-365.

Takvim-i Vekayi, 419, 238.

Salname-i Vilayet-i Erzurum, Yıl:1288, (M. 1871).

Ceride-i Askeriyye, 36, 40.

C-ARAŞTIRMA-İNCELEME ESERLERİ

ABOU-EL-HAJ Rifa'at 'Ali, **Modern Devletin Doğası, 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu**, (Çev. Oktay Özel-Canay Şahin), İmge Yay., 2. Baskı, Ankara, 2018.

BAYKARA Tuncer, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş, I, Anadolu'nun İktisadi Taksimatı**, Ankara, 1988.

ÇADIRCI Musa, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması (1840-1864)", **Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan**, TTK. Yay., Ankara, 1985.

-----"Tanzimat Dönemi'nde Türkiye'de Yönetim (1839-1856), **Bellekten**, S LII (203), Türk Tarih Kurunu Yayınları, Ankara.

-----"Türkiye'de Kaza Yönetimi (1840-1876)", **Bellekten**, S LIII.

-----"Osmanlı Döneminde Yerel Meclisler" **Çağdaş Yerel Yönetimler**, C II, S V, 1993.

GÖKBİLGİN M. Tayyip, "Tanzimat Hareketi'nin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilatına Etkileri", **Bellekten**, S 121-124, TTK. Yay, Ankara, 1967.

GÜNEŞ Mehmet, **Osmanlı Devleti'nde Kaymakamlık (1841-1871)**, Kitabevi Yay., İstanbul, 2014.

KAPLAN Yaşar, **Hakkâri İl Yıllığı**, Hakkâri, 20105, <http://www.hakkarikulturturizm>.

KILIÇ, Orhan, "Van", **TDV. İslam Ansiklopedisi**, C 42, İstanbul, 2012, s.505-510.

Mustafa Nuri Paşa, **Netayic üş-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi**, C III-IV, (Sad. Neşet Çağatay), TTK. Yay., Ankara, 1992.

ORTAYLI İlber, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)**, TTK. Yay., III. Baskı, Ankara, 2018.

ÖZKAYA Yücel, *Kaymakam*, **TDV. İslam Ansiklopedisi**, C 25, İstanbul, 2002.

- SERTOĞLU Midhat, **Osmanlı Tarih Lügatı**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1986.
- SEYİTDANLIOĞLU Mehmet, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vela (1838-1868)**, TTK. Yay., Ankara, 1999.
- ŞENER Abdüllatif, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi**, İşaret Yay., İstanbul, 1990.
- TÖNÜK Vecihi, **Türkiye’de İdare Teşkilatının Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durumu**, Kanaat Matbaası, 1945.
- TUNCEL Metin, *Hakkâri*, **TDV. İslam Ansiklopedisi**, C 15, İstanbul 1997, s.205.
- UZUNÇARŞILI İ. Hakkı, **Osmanlı Devletinde Merkez ve Bahriye Teşkilatı**, TTK. Yay., Ankara, 1988

OSMANLI SON DÖNEMİNDEN GÜNÜMÜZE TÜRK KAMU YÖNETİMİ ÖRGÜTLENMESİ (HAKKÂRİ İLİ ÖRNEĞİ)

Necmettin KOÇ*

ÖZET

1982 Anayasasına göre, Türk Kamu Yönetimi, coğrafya durumuna, ekonomik şartlara ve kamu hizmetlerinin gereklerine göre illere, iller de diğer kademeli bölümlere ayrılır. Diğer kademeli bölümden kastedilen ilçe ve bucaktır. Anayasaya göre “ il” merkezi yönetimin temel örgütlenme birimidir. Türkiye’de 2019 yılı itibariyle toplam 81 il bulunmaktadır. Hakkâri ilimiz bu illerden biridir. Osmanlı idare sisteminde hükümet sancağı Hakkâri, Osmanlı- İran sınırında yer almaktadır. Yıllarca yerel beylerin iktidar mücadelesinin ortak alanı olan Hakkâri, Kanuni Sultan Süleyman’ın 1548 tarihli ikinci İran seferi sonrasında Osmanlı himayesine girmiştir. Osmanlı Devleti 19. yüzyılın ortalarına kadar bu hükümet sancağının yönetimini Osmanlıya bağlı Hakkâri beylerine vermiştir. Kendisine Safevi Devletine karşı yardım eden bölgedeki yerel beyler Osmanlı Devletinin birer sancak beyi olmuştur. Bu şekilde bu yerel beyler Osmanlı idari sistemine yani kamu yönetimine dahil olmuşlardır. Bu şekilde oluşturulan sancaklar Osmanlı kanunnamelerinde yurtluk- ocaklık (Ekrad) ve hükümet olarak adlandırılmıştı. Bu sistemin amacı; İran sınırına yakın bölgelerin merkezi sisteme bağlanmasını kolaylaştırmaktı. Çünkü Hakkâri son derece zor sarp bir coğrafyaya sahip olması Hakkâri’nin kontrol edilmesini zorlaştırıyordu . Osmanlı yönetimi yerel beylere birtakım imtiyazlar vererek onların askeri güçlerinden ve bölgedeki

* Kamu Yönetimi Uzmanı/ Öğretmen, MEB, necmkoc65@hotmail.com

nüfuzlarından yararlanmak istemiştir. Hakkâri'nin Osmanlı kamu yönetimi içindeki bu sistemi bulunduğu şartlar itibarıyla içinde hem ekonomik hem de etkiliydi. 19. Yüzyılın başlarında Hakkâri beyleri Van muhafızlarına, Van muhafızları da Erzurum Valilerine bağlı bir kamu yönetimi sistemine dahil idiler. Merkezi Çölemerik olan Hakkâri, diğer bir önemli bir yönetim yeri Başkale'ydi. Osmanlı kamu yönetimi organları o dönemdeki belgelerde, Hakkâri Asayiri Hakimi, Çölemerik Mutasarrıfı, Hakkâri Hakimi, Liva-i Hakkâri Beyi, Hakkâri Aşireti Zabiti şeklinde örgütlenmişti. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, 78/3286, 1806).

17. yüzyılda Çölemerik'ten bahseden yazarlardan Katip Çelebi Culamerik şeklinde yazdığı kasabanın Van eyaletine bağlı olduğunu ve iki vadi arasında yükselen bir tepe üzerinde kalesi bulunduğunu ifade eder. Aynı yüzyılda Evliya Çelebi'de adını bazen Culumeri bazen Çelemerik biçiminde yazdığı Çölemerik Kalesi'nin Van eyaletine dâhil Hakkâri'nin merkezi olduğunu söyler. (Tuncel,1997:205-206)

Anahtar Kelimeler: Hakkâri, Kamu Yönetimi, İl Yönetimi, Merkezi Yönetim.

ABSTRACT

According to the 1982 Constitution, the Turkish Public Administration is divided into provinces according to geography, economic conditions and the requirements of public services, and other provinces. The other stepwise is the district and the district. According to the Constitution, lenme province “is the main organizational unit of central government. There are a total of 81 provinces in Turkey as of 2019. Our province of Hakkâri is one of these provinces. The government banner in the Ottoman administration system is located on the Ottoman-Iranian border. Hakkâri, which was the common area of the power struggle of the local gentlemen for years, entered the Ottoman patronage after the second Iranian expedition of Suleyman the Magnificent in 1548. Until the middle of the nineteenth century, the Ottoman Empire gave the administration of this government banner to the Ottoman rulers of Hakkâri. The local gentlemen in the region, who helped him against the Safavid state, became the flag beys of the Ottoman Empire. In this way, these local gentlemen were included in the Ottoman administrative system. The sancaks created in this way were named as (Ekrad ak and anc Government rad in Ottoman law. The purpose of this system is; To facilitate the connection of the regions close to the Iranian border to the central system. Because Hakkâri's extremely difficult geography had made it difficult to control Hakkâri. The Ottoman administration gave some privileges to local beys and wanted to take advantage of their military forces and their influence in the region. This system of Hakkâri in Ottoman public administration was both economic and effective in terms of its conditions. At the beginning of the 19th century, the Hakkâri beys were included in the guards of the Van guards, and the Van guards were involved in a public administration system attached to the Erzurum Governors. Another important place of administration was Hakkâri, which was the Central Coppersmith, and Başkale. Ottoman public administration bodies were organized in the documents of that period as Hakkâri Asayiri Judge, Çölemerik Mutasarrıfı, Hakkâri Judge, Liva-i Hakkâri

Bey, Hakkâri Tribunal Officer (Prime Ministry Ottoman Archive, 78/3286, 1806).

The town which he wrote as Katip Çelebi Culamerik in the 17th century refers to the fact that he used to belong to the province of Van and that he had a fortress on a hill rising between two valleys. In the first century, Evliya Çelebi says that Çölemerik Castle, which he wrote sometimes in the form of Çelemerik, sometimes called Cuum, is the center of Hakkâri, which is included in the province of Van (Tuncel, 1997: 205-206).

Key Words: Hakkâri, Public Administration, Provincial, Administration, Central Management.

GİRİŞ

639 yılında ilk Müslüman Arap akınlarının bu bölgeye ulaştığı düşünülmemekte ve bölge ismi bu yüzden bu bölge için kullanılan Hakkâriyye'den gelmektedir. Bugün Hakkâri olarak tanınan ve hala halk arasında kullanılan kentin eski ismi Çölemerik'tir. Hakkâri, Van gölünün güney kıyıları yakınından başlayarak günümüzde dağlık kesimleri içine alan çok engebeli bir bölgeyi eski adı olan Çölemerik ise buranın merkezini belirtmektedir. Hakkâri'nin ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu hakkında bilgi olmamakla birlikte Süryani kaynaklarında "Gulmar" şeklinde geçmekte, batı kaynaklı eser ve haritalarda ise "Culamerg" veya "Julamerk" biçiminde tanımlanmaktadır. 13. yüzyılın ikinci yarısında İlhanlılar daha sonra Karakoyunlular idaresine geçen Hakkâri, Timur'un Van bölgesini egemenliği altına almasıyla Hakkâri Timur'un hakimiyet alanına girmiştir. Akkoyunların 15. yüzyılda Safevilerin 16. yüzyılda bölgeye hakim olmasıyla Hakkâri kozmopolitik bir kamu yönetimi anlayışıyla karşı karşıya kalmıştır.

1. Osmanlı Son Döneminde Hakkâri'de Kamu Yönetimi Örgütlemesi

Arşivden temin edilen önemli belge ve defterler ile Devlet Salnamelerinden istifade edilen bilgiler doğrultusunda değerlendirildiğinde Hakkâri'deki Kamu yönetimi örgütlemesi 18. Yüzyılın sonlarından yani 19. yüzyılın başlarından değerlendirilmesini zorunlu kılmıştır. Özellikle bu dönem bile dikkate alındığında Hakkâri'nin idari statüsünün çokça değişiklik gösterdiği görülmektedir.

Hakkâri bölgesi Kanuni Sultan Süleyman'ın 1548 tarihli ikinci İran seferi sonrasında Osmanlı egemenliğine girmeye başlamıştır. Bu sırada Osmanlı hâkimiyetine giren Hakkâri, beyleri arasında iktidar mücadeleleri yaşanmaktadır. Beylerden Zeynel bin Melik Bey, Hakkâri beyi konumunda bulunan amcası Seyyid Muhammed bin Zahit'e başkaldırmıştı. Osmanlı yönetiminin de desteğini arkasına almış olan Zeynel Bey, kısa sürede Hakkâri'nin tamamına hâkim olmayı ba-

şarmıştı. Böylece Hakkâri, hükümet sancağı statüsünde olarak Osmanlı idari teşkilatı içerisindeki yerini almış ve bu yönetim tarzı 19. yüzyıla kadar devam etmiştir. (Yegin,2014:145-147). Son yüzyılın başlarına kadar bile Hakkâri Beyleri Van Muhafızlarına, Van Muhafızları da Erzurum Valilerine bağlıydılar. Bu dönemde Hakkâri hükümetinin başında Mustafa Bey bulunmaktaydı. Hakkâri Hükümeti'nin merkezi Çölemerik'di. Diğer bir önemli yeri de Başkale'ydi. Hakkâri Beyleri duruma göre iki bölgede de ikâmet ederlerdi. (Salibi,1997:332)

1820 tarihli bir belgede Kanuni Sultan Süleyman'ın İran ile savaşları esnasında ve Van Eyaleti'nin fethedilmesi sırasında Hakkâri Beylerinin devlete epey hizmet ettikleri için padişahın Hakkâri sancağını Hakkâri beylerinin yönetimine verdiğinden bahsedilmektedir. Ancak devlet bunun karşılığında Hakkâri Beylerinden; İranlıların Hakkâri'ye saldırması durumunda bölgedeki kaleleri terk etmeyip muhafaza etmelerini ve devlete sadık kalmalarını beklemekteydi. Bu bilgiden Hakkâri sancağının yönetiminin 19. Yüzyılda da ocaklık yoluyla yani hizmet karşılığında verildiği anlaşılmaktadır. 19. yüzyılın başına gelinceye kadar Hakkâri Beylerinden devlet açısından en uygun olan seçilir ve beratı hazırlanarak Erzurum'a gönderilirdi. Seçilen kişi Erzurum'a çağrılır, hilat giydirildikten sonra Hakkâri Beyliği'nin başına geçerdi. Beylerin bağlı oldukları eyalet valilerinin yanlarına gelmesine ayrı bir önem yüklenmekteydi. Çünkü bu şekilde beyler valilerin üstünlüğünü dolayısıyla devlet otoritesini tanıdıklarını göstermiş olurlardı. Nitekim Mustafa Bey de Erzurum Valisi'ni ziyaret ettikten sonra hilat giyerek görevine başlamıştı. Bu yolla beyliğe atanan kişilerden devlet hem idari hem de askeri birtakım hizmetler beklemekteydi. (BOA, HAT, 1821).

Erzurum Valisi Galip Paşa, Hakkâri'nin statüsünden bahsederken *...ocaklık ve yurtluk da'vası ise yine memâlik-i saltanat-ı seniyye içinde cârî yani mutasarrıfî sâir memûrîn gibi aralıkda tebeddül itmeyüb te'bîd olmak kandan ibaret olub hatta Devlet-i Aliye hudûdunda sâkin olanların bağ bahçe ve tarla müsüllû emlâkı bile aher devlet sekinesine bey'i hilâf-ı kanun ve şürût idüğünden...* ifadesini kullanmıştır. (Gencer,2011:78)

Hakkâri Beyinin sadece kendisi değil bir kısım akrabaları da yönetici konumundaydı. Örneğin yurtluk-ocaklık statüsünde bulunan Çehrik Kalesi Hakkâri Beylerinin akrabası olan Yahya Bey'in yönetimindeydi. Yine Hakkâri'ye bağlı olan Deyrik de yurtluk-ocaklık olarak Hakkâri Beyi'nin akrabasından Mehmet Bey'in tasarrufundaydı. (Derviş Paşa, 1286:112) Osmanlı devletinin 19. Yüzyıldaki kamu yönetimi anlayışı Tanzimat fermanı ve sonrasında yapılan idari reformlar ile yeniden şekillenmiştir. Tanzimat Fermanı'ndan sonra kamu yönetimini düzenlemek için birçok nizamname hazırlanmıştır. Bunlardan 1864 Vilayet Nizamnamesi, Tanzimat Fermanından sonra kamu yönetimini dönüştüren en önemli faaliyetleridir. Bu nizamnamelerle Osmanlı Devleti'nin mülki yönetim sisteminde bu tarihe kadar devam etmiş olan eyalet, sancak ve diğer mülki üniteler yerine yenileri kabul edilmiştir. Bu nizamnameyle idari taksimat birimlerinin en büyüğünü vilayetler oluşturmuştur. Vilayetler sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar karyelere bölünmekte ve karye (köy) bir belediye idaresi olarak kabul edilmiştir. (Karal, 1995:153-154) Bu dönemde Hakkâri'nin kamu yönetimi sıklıkla değişiklik göstermiştir. Bulunduğu coğrafi ve idari konum itibarıyla eyaletler bazen devletlerarası geçişi sağlanan bir sancak olmuştur. Bulunduğu coğrafi ve idari konum dolayısıyla zorlu şartlara sahip olan Hakkâri 19. yüzyılda Van ve Erzurum eyaletleri arasında geçiş gösteren bir sancak olmuş, daha sonra idari taksimat içerisinde vilayet statüsüne geçmiştir. Bu süreçte Hakkâri'nin 19. Yüzyılın başlarında kamu yönetimi sistemi içerisinde sancak statüsünde kaldığı görülmüştür. Merkezîyetçiliğin sağlanması ve idari taksimatın yeniden şekillenmesinde etkili olan önemli girişimlerin başında 1839 Tanzimat Fermanı gelmektedir. Ancak uygulamanın nasıl olacağı ile ilgili bir mevzuatın şekillenmesi olmadığı için uygulama yüzeysel kalmıştır. Bedirhan beyin Van bölgesinde Tanzimat Fermanı ile süreçten ayaklanmasıyla Hakkâri dahil olmak üzere bölgede yeni bir kamu yönetimi sürecini başlatmıştır. Van, Hakkâri, Muş sancaklarıyla Cizre, Bohtan ve Mardin kazalarından oluşan yeni bir eyalet teşkil edilmiştir. (Çadırcı, 2007:187-195)

Tarih içinde İran'ın özellikle Doğu Anadolu bölgesi üzerinden Osmanlı devletine nüfuz etmek istemesi özellikle İran sınır olan Hakkâri'nin stratejik önemini artırmıştır. Stratejik öneme haiz Hakkâri'nin yönetimi soylarının Abbasilere dayandığına inanılan beylerin elinde bulunuyordu. (Gençer, 2015:411-412) Bu durum Hakkâri'nin nüfuzunu elinde bulunduran beylerle Osmanlı arasında denge siyaseti izlendiği ve bu denge siyasetinin o dönemde bir sancak olan Hakkâri'nin kamu yönetimi üzerinde etkili olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Hakkâri Beyi ve onun hükmü altında olan aşiretler hangi devlete tabi olursa, yaşadıkları bölgeler de fiilen o devletin egemenliği altına girmektedir (Ay, 2015:13) Osmanlı yetkilileri İran sınırında bulunan Hakkâri'nin önemini anlatırken, burasının Van Kalesi'nin kilidi konumunda olduğunu dile getirmişlerdi. Yani Hakkâri İranlıların Anadolu'ya sarkmasını engelleyen doğal bir kale gibiydi. (Derviş, 1286:112)

1849-1850 tarihlerinde liva olan Hakkâri'nin 1850 tarihinden önce eyalet statüsü aldığı söylenebilir. Çünkü 1849 tarihli belgede Hakkâri'nin eyalet statüsü kazandığı belirtilmiştir. (Özkan, 2017:88) 1849 tarihinde Hakkâri ve İmadiye sancaklarıyla Mahmudiye kazasından Hakkâri eyaletinin teşkil edilmesi ve mahalli-i mezkûra münasip bir mal müdürü atanması hususunda Maliye Nazırına gönderilen yazıda, bu mahallerin ordû-yi hümâyûna kumanda ve nezaret etmek üzere bölgenin askeri yönetimini İzzet Paşa hazretlerine vererek maiyetinde bir meclis oluşturulmasına karar verilmiştir. Böylece Hakkâri, 1850-1856 tarihleri arasında 6 yıllık bir süreçte idari taksimat içerisinde eyalet olarak yer almıştır. . (Özkan, 2017:88) 1847-1856 tarihleri arasındaki Devlet Salnameleri dışında; 1851 tarihli Anadolu ve Rumeli'deki eyalet ve liva muhasebe defterinde Hakkâri, eyalet olarak belirtilmiştir. Yine 1850 tarihli Rumeli ve Anadolu'daki vilayetler ile sancak ve kazalarına gönderilen cizye evrakının miktarı ile ilgili defterde Hakkâri eyaleti ve ona bağlı sancaklara (livalara) değinilmiştir. Özellikle 1850 ve sonrasındaki süreçte Hakkâri'nin eyalet mi yoksa sancak mı olduğu konusunun kesinleşmesi açısından bu belgeler oldukça önemlidir. (Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye,1849-1856)

1865-1876 tarihleri arasında Erzurum eyaletine bağlı olmak dışında Hakkâri genellikle Van eyaletine bağlı bir Sancak (liva) olarak merkezin sınır güvenliğini sağlamak amaçlı bir yönetim merkezi olduğu görülmektedir. Çünkü Erzurum Eyaletine bağlı sancaklar sıralanırken Hakkâri için “Hakkâri Van Sancağı (Livası)” şeklinde bir tabir kullanılmıştır. 1887 yılından sonraki süreçte Hakkâri, Van Vilayetine bağlanmıştır. Bu dönemde Van vilayetine bağlı sancaklar Hakkâri ve Van’dır. Bu idari statüsünü 1925 yılına kadar korumuştur. (Özkan,2017:195-196) Bu veriler Hakkâri’nin Van’a bağlı olarak kamu yönetimini sürdürdüğü gerçeğine bizi götürmektedir. 1925 tarihli Devlet Salnamesi incelendiğinde de Hakkâri’nin statüsünü koruduğu görülmektedir. Bu tarihte Hakkâri Vilayetine bağlı olan sancaklar ise; Şemdinân, Gevar ve Beytüşşebab’dır (Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1925)

2.Cumhuriyet döneminde Hakkâri’de Kamu Yönetimi Örgütlemesi

Cumhuriyetin ilanıyla birlikte yeni bir devlet kurulduğu ve birçok yönden Osmanlı Devletinden ayrıldığı söylene de, Türkiye’deki siyasal ve sosyal sistemler çoğunlukla Osmanlı’dan devralınmıştır (Çevik, 2007: 51). 1930’larda temel biçimini almış olan Türk kamu yönetimi sistemi, biçimsel bakımdan ana çizgileriyle 19. yüzyıl Osmanlı yönetim sisteminin bir benzeri ve devamı niteliğindedir (Yalçındağ, 1970: 20).

Cumhuriyet, Osmanlı Devletinin son döneminden sadece yönetim sisteminin biçimsel yönlerini miras olarak almamış; merkeziyetçilik gibi kamu yönetimine ilişkin bazı temel gelenekler, Osmanlı bürokrasisinin oluşturduğu olumlu olumsuz tutumlar, davranışlar ve değerler de yeni dönemde varlığını sürdürmüştür. Öte yandan, Osmanlı Devleti’nin son döneminde iyice belirginleşen bürokrasi-vatandaş çatışması da Cumhuriyetin hazır bulduğu Osmanlı miraslarından (Yalçındağ, 1970: 55).

Lozan Antlaşmasının Meclis’te onaylanmasıyla Türkiye Devleti uluslararası alanda da tanınmış ve yeni bir sürece girilmiştir. Osmanlı

İmparatorluğu'nun yerine kurulan Türkiye Devleti'nin yapılanma süreci, Ankara'nın "Türk Devleti Hükümetinin merkezi" yapılması ve Cumhuriyetin ilanı ile netlik kazanmıştır (Ahmad, 2006: 69-70). 29 Ekim 1923 tarih ve 364 sayılı "Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun Bazı Mevaddının Tevzihan Tadiline Dair Kanun" ile devletin yeni şekli belirlenmiş ve devlet başkanı olarak cumhurbaşkanlığı oluşturulmuştur. Böylelikle Cumhuriyet rejimi devlet şekli olarak kabul edilmiş ve Türkiye Devleti'nin Cumhuriyet idaresi ile yönetileceği ilan edilmiştir (Afetinan, 1998a: 129-131).

Meclis tarafından ve kendi üyeleri arasından seçilecek olan Cumhurbaşkanı, yürütme organının başı olan Başvekili Meclis üyeleri arasından seçecek ve hükümeti kurmakla görevlendirecekti. Başvekil de Meclis üyeleri arasından İcra Vekilleri Heyetini oluşturacak ve Cumhurbaşkanı'na sunacak, Cumhurbaşkanı da bunu Meclisin onayına sunacaktı. Böylece "Meclis Hükümeti" sisteminden biraz uzaklaşmış ve parlamenter sisteme doğru yaklaşmıştır (Gözübüyük, 1995: 43).

Birinci Dünya Savaşı sonrasında 24.04.1915'de Rusların işgaline uğrayan Hakkâri 22.04.1918 tarihinde kurtarılmıştır. 1926 yılında yapılan Ankara Antlaşması ile Musul dahil beş bölgesi ulusal hudutlar dışında kalan Hakkâri aynı yıl il statüsü kazanmıştır. 1933 yılında Van İline bağlanmış, 1936 yılında yeniden il statüsü kazanmıştır.

3. Sonuç

Başbakanlık Osmanlı Arşivinden temin edilen belge ve defterler ile Devlet Salnameleri ile Hakkâri İlinin devlet örgütlemesini ve kamu yönetiminde geçirdiği evreleri ile süreçlerinden anlaşıldığı üzere Osmanlı-İran sınırında yer alan Hakkâri Sancağı, Osmanlı idari sistemine hükümet sancağı olarak dâhil olmuştur. Osmanlılar, sancağın yönetimini Hakkâri Beylerine vermiş ve bu durum 19. yüzyılın ortasına kadar devam etmiştir. Osmanlı merkezî yönetiminin zayıflamasıyla birlikte İranlılar, Hakkâri'nin bir kısım yerlerini ele geçirmiş ve bir süreliğine de olsa Hakkâri Beyleri de İranlılara ve İranda ki mev-

cut kamu yönetimi örgütlemesine tabi olmuştur. Buna karşılık Osmanlılar Hakkâri Beylerini kontrol altına almaya ve bölgedeki hükümler haklarını İranlılara kabul ettirmeye çalışarak bölgeyi kazanmaya çalışmıştır. Osmanlı-İran arasında bir çekişme alanı olan Hakkâri, Kasr-ı Şirin antlaşması ile Türk Toprağı kabul edilmiş ve şehir merkeziyle beraber dört ilçeden müteşekkil Türk Kamu Yönetimi Örgütlemesine dahil olmuştur .

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA, A.MKT.MHM. Dosya: 12 Gömlek: 45 Tarih: (H.1265-M.1849).

BOA,ML.d. Dosya: 1701Tarih: (H.1267/M.1851).

BOA, ML.VRD.CHM. d. Dosya: 1226 Tarih: (H.1266/M.1580).

BOA, ML.MSF.d. Dosya: 17658 Tarih: (H.1280/M.1863).

BOA, A.DVNS.NŞT.d. Dosya: 80 Tarih: (H.1320/M.1902).

2-Salnameler

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1847-1849 Tarihleri Arasındaki Devlet Salnameleri.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1849-1856 Tarihleri Arasındaki Devlet Salnameleri.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye,1856-1864 Tarihleri Arasındaki Devlet Salnameleri.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1887-1915 Tarihleri Arasındaki Devlet Salnameleri.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1925 Tarihli Devlet Salnamesi.

3-Tetkik Eserler

Ay, T., **Tanzimat'ın Hakkâri'de Uygulanması**, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Bitlis: Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, 2015.

- Çadırcı, M., **Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi**, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2007.
- Gencer, F., “19. Yüzyılın Başlarında Hakkâri Sancağına Dair Bazı Tespitler”, **Tarih Okulu Dergisi**, Eylül S XXIII, 2015.
- Karal, E. Z., **Osmanlı Tarihi**, C VII, Ankara, 1995.
- Özkan, E., **19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı (1839-1914)**, Yayınlanmış Doktora Tezi, Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, 2017.
- Yalçındağ, S., “Kamu Yönetim Sistemimizin Tarihsel Evrimi Üzerine Notlar”, **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt 3, Sayı 2, ss. 20- 57, 1970.
- Gözübüyük, A. Ş. ve Sezgin, Z., **1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1957.
- Afetinan, A., **Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 4. Baskı, Ankara, 1998a.
- Afetinan, A., **Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 1998b.

SULTAN II. ABDÜLHAMİD DEVRİNDE HAKKÂRİ SANCAĞINDA BELEDİYECİLİK FAALİYETLERİ

Şeyhmus BİNGÜL*

ÖZET

Tanzimat'ın ilanını müteakip gelişmelerle hukuki altyapısı sağ-
lamlaştırılan 19. yüzyıl Osmanlı modernleşmesi, idari, siyasi, askeri,
kültürel hususlar gibi birçok alanda yeniliğe vesile olmuştur. 19. yüz-
yılın başlıca önemli gelişmelerinden biri de belediyeçilik faaliyetleridir.
Bu dönemin büyüyen kent olgusu çerçevesinde şekillenen belediyeçi-
liğin ilk örneği 1854'te İstanbul'da hayata geçirilmiştir. Taşrada ise bu
usul 1864 Vilayet Nizamnamesi ile gündeme gelmiştir. İdari yapılan-
madaki dönüşümlerin etkisiyle 1867'de kapsamı genişletilen nizam-
name çerçevesinde belediyeçilik mümkün merteye bütün Osmanlı vi-
layetlerinde uygulanmaya çalışılmıştır.

Temizlik, şehir planı, sağlık, imar ve bayındırlık gibi faaliyetlerle
mükellef tutulan belediyelerin asıl yaygınlaşma dönemi ise II. Abdül-
hamid devrine denk gelmektedir. Bu dönemde çıkarılan kanun ve ni-
zamnameler ile belediyelerin görev alanları genişletilmiş ve idari birim
niteliğindeki her kazaya bir belediye dairesi kurulması benimsenmiş-
tir. Fakat dönemin mali ve askeri koşulları her yerde belediye dairele-
rinin kurulmasına müsaade etmemiştir. Sınır boylarından birini teşkil
eden ve II. Abdülhamid devrinin ilk yıllarında vilayet ile sancak sta-
tüsü arasında el değiştiren Hakkâri, 1889'da kesin bir şekilde sancak
olarak Van vilayetine bağlanmıştır. İdari yapılanmadaki sürekli dönü-

* Arş. Gör. Dr. Muş Alparslan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
bingul.dtcf@gmail.com

şüm ve asayişsizliğin varlığı, buradaki kurumsallaşmayı doğrudan etkilemiştir. Sözgelimi 19. yüzyılın son yıllarına gelindiğinde bile Hakkâri sancağının bazı kazalarında belediye dairesi mevcut değildi.

Osmanlı arşiv vesikaları esaslı yürütülen bu çalışmada tespit edilen verilere göre ilgili dönemde Hakkâri sancağındaki belediyeler, görev tanımları itibariyle birçok hususla mükellef olsa da büyük çoğunlukla sağlık işleriyle anılmıştır. Bunun sebebi ise bu dönemde ihmal edilmesi mümkün olmayan salgın hastalıkların yaygın olmasıydı. Belediye tabipleri aracılığıyla halk sağlığının korunmasına dair çalışmaların yürütüldüğü bu dönemde Hakkâri sancağındaki belediyelerin bütçelerinin düşük olması tabip ihtiyacının karşılanmasında zorluklara sebep olmuştur.

Osmanlı arşiv vesikaları, dönemin salnameleri ve muhtelif kaynakların kullanımı ile Hakkâri'deki belediyeciliğin niteliği ve beledi hizmetlerinin önündeki engeller ile belediyecilik tanımına giren işlerin nasıl icra edildiği bu bildirinin konusunu teşkil etmektedir. Böylece Tanzimat yenilikleri çerçevesinde geliştirilip II. Abdülhamid döneminde yaygınlaştırılan ve modern kent olgusunun önemli bir parçasını teşkil eden belediyeciliğin Hakkâri'ye yansımaları izah edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hakkâri, Belediyecilik, Sağlık, Kentleşme, Modernleşme

MUNICIPALITY ATTEMPTS IN HAKKARI IN ABDULHAMİD II ERA

Ottoman modernization period with Tanzimat in 19th century was the transition process through which innovations occurred in administrative, political, military and financial areas. The movements in the area of municipality was one of these innovations in that era. The first example of municipality appeared in “Şehremaneti” in İstanbul which was the capital city of Ottomans in 1854. The transition of the rest of the country to modern municipality was provided by 1864 Regulation which was called as “Vilayet Nizamnamesi”. In the following years, with the implementation of the new laws, government tried to establish municipalities in all of the regions.

Municipalities were loaded with public works, cleaning and health care. The main institutionalization of Ottoman municipalities was after the period of Abdulhamid II. At that time, the duties and authorities of the municipalities were extended. Also the administrators aimed to establish the municipalities in each “qazas”, however financial and military conditions through the 19th century could not provide that. Hakkâri was a border region and its administrative statutes changed between “sanjak” and “vilayet” during Abdulhamid II era and finally it was added into the “vilayet” of Van as a “sanjak” in 1889. The continuous changes in administrative status and insecurity problems directly affected Hakkâri’s institutionalisation. For instance, some qazas of Hakkâri did not have municipalities even in the last years of 19th century.

Based on the archives of Ottoman period, this study shows that municipalities in Hakkâri were mostly popular with health-related duties. The result of that was the common epidemics in that era, which could not be underestimated. Doctors of the municipality struggled with the protection of health of the society. As the financial sources of Hakkâri municipalities were limited, there were difficulties in finding necessary doctors for that area.

In this study, the documents from that era and the other sources will be used to show how municipality worked in Hakkâri and the problems they had in that era. As municipalities were an important part of modernization of the cities, the attempts for founding municipalities in Abdulhamid II era will be shown through the example of Hakkâri.

Key Words: Hakkâri, Municipality Attempts, Health, Urbanization, Modernization

Giriş

Tarihte birçok medeniyete ev sahipliği yapan Hakkâri, 16. yüzyılda Osmanlı Devleti idaresine geçmiştir. Bu dönemden itibaren Van merkezli idare edilen Hakkâri, Tanzimat'ın uygulanmaya konduğu 1847'ye kadar büyük ölçüde Osmanlı Devleti'ne tabi Hakkâri Beyleri tarafından yönetilmiştir. Böylece Tanzimat Fermanı'nın geliştirmeye çalıştığı modern hukuk devleti olgusunun Hakkâri'ye yansması devletin diğer bölgelerine göre biraz daha geç bir döneme denk gelmiştir. Bunun başlıca sebepleri Hakkâri'nin Osmanlı-İran hududunun en sarp ve dağlık bölgelerinden birini oluşturması ve burada aşiret hayatının baskın olmasıyla izah edilebilir. Nitekim bu hususlar, 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca Hakkâri'nin idari taksimatının şekillenmesini de doğrudan etkilemiştir. Sözgelimi idari taksimat, Hakkâri'deki yerleşik hayat ve İran hududu boyunca tesis edilmeye çalışılan asayişin niteliğine bağlı bir şekilde dönüşmekteydi. İdari taksimatın sürekli ve kısa sürelerde dönüşümü ise buradaki kurumsallaşmanın çehresini belirlemiştir. Zira Tanzimat dönemi yenilikleri çerçevesinde tesis edilmeye başlanıp II. Abdülhamid döneminde giderek yaygınlaşan 19. yüzyılın modern kurumları, büyük ölçüde vilayet ya da sancak merkezlerinde hayata geçirilirdi. Vilayet ve sancak merkezlerinin seçilmesinin sebebi ise Tanzimat dönemi boyunca sağlanmaya çalışılan merkezi devlet aygıtının buralarda daha düzenli tesis edilmiş olmasıydı.

Tuna Vilayet Nizamnamesinden hareketle 1867'de tüm Osmanlı kentlerinde hayata geçirilmesi hedeflenen belediye meclisleri, Osmanlı şehirlerinin kalkınması ve buralarda bir düzenin kurulması adına oldukça kapsamlı yetkiler üstlenmekteydi. Fakat her ne kadar Tanzimat'ın geliştirdiği nizamnamelerle gündeme gelse de belediyeciliğin asıl gelişim dönemi, II. Abdülhamid dönemine denk gelmiştir. Bu dönemde ise mali ve siyasi buhranlar, devlet ekonomisi ile toplum hayatı üzerinde olumsuz bir etkiye mahal verdiğinden belediyeciliğin tanımına giren yükümlülükler imkânlar elverdikçe yerine getirilebilmiştir. Sözgelimi belediyecilik ülkenin tüm topraklarında düzenli ve etkili bir şekilde hayata geçirilememiştir. Dolayısıyla İstanbul merkezli

yürütülen modernleşme, Hakkâri için uzak bir taşra kentinin yerel amillerinin zorlayıcı koşulları çerçevesinde şekillenebilmiştir. Nitekim Osmanlı arşiv vesikaları bu hususu somutlaştırmaktadır. Arşiv vesikalarından hareketle çerçevesi çizilen bu çalışmada, Hakkâri'nin belediyeçilik faaliyetleri itibarıyla 19. yüzyılın “kent kültüründen” oldukça uzak bir noktada kaldığını ileri sürmek yerinde olacaktır.

Osmanlı Taşrasında Belediyeciliğin Yaygınlaştırılması ve Hakkâri Sancağında Belediyelerin Kuruluşu

19. yüzyılda kentlerin sosyo-ekonomik ve demografik değişimleri ile Osmanlı Devleti'nin dış dünyayla ilişkilerinin yarattığı yeni atmosfer, geleneksel Osmanlı kent yönetimini yetersiz bir noktaya taşımıştır. Klasik dönemde kadılık müessesesi ile bütünleşen belediye hizmetleri¹, 1826'da İhtisap Nazırlığı bünyesinde yürütülse de mevcut koşulların zorlayıcı etkisi neticesinde 1854'te ilk modern belediye örgütlenmesi İstanbul'da kurulmuştur.² Ulaşım, su, imar ve sağlık gibi konulara dair problemlerin çözümünün yanı sıra Kırım Savaşı vesilesiyle İstanbul'da bulunan yabancıların talepleri modern belediyeciliğin ilk örneğinin burada kurulmasında etkili olmuştur.³ Nitekim 19. yüzyıl Osmanlı modernleşmesi, genel olarak Avrupalıların yönetim biçimi ve hayat tarzlarını Osmanlı'ya dayatmaları ve bunun yöneticilerce git gide benimsenmesi şeklinde gelişmiştir.⁴ Bu etkinin 19. yüzyılda giderek artması Şehremaneti adı altında belediye faaliyetlerine başlanmasını gerektirmiştir. Şehremaneti daha sonra Paris usulü örnek alınarak Altıncı Daire-i Belediye şeklinde yeniden düzenlenmiştir.⁵ Bu birimin pilot bölgeleri yoğun bir nüfusa sahip olup iş ve diplomasi çevrelerinin bulunduğu kentten zengin semtleri olan Beyoğlu ve Galataydı.

¹ Hamiyet Sezer Feyzioğlu, **Tanzimat Döneminde Kadılık Kurumu ve Şer'i Mahkemelerde Düzenlemeler**, Kitabevi, 2010, s. 11.

² Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu: Yerel Yönetim Metinleri**, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 1-3.

³ Musa Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, TTK, Ankara 1997, s. 273.

⁴ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev: Boğaç Babür Turna, Arkadaş Yayınları, Ankara, 2017, s. 173-174.

⁵ İlber Ortaylı, “Belediye”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 5, 1992, s. 397.

Bu semtlerde sokak ve caddelerin temizliği, imarı ve bunların aydınlatılması ile ekmek üretimi, kasaplık, hayvan kesimi ve alkollü içecek alım satımı gibi hususları kapsayan nizamnamelerin çıkarılmasıyla ilk uygulama hayata geçirilmiştir. Daha sonra da çeşitli nizamname ve kanunlarla beledi hizmetlerin kapsamı ayrıca genişletilmiştir.⁶

İstanbul merkezli yürütülen modern belediyeçiliğin taşraya yansımaları ise 1864 Vilayet Nizamnamesi ile mümkün olmuştur. Nizamname, her kazada birer belediye meclisi kurulmasını kapsamıştır. Mithat Paşa'nın Tuna ve Bağdat'ta kurduğu meclislerin örnek teşkil etmesiyle taşrada belediye meclislerinin kurulmasına 1867'den itibaren özen gösterilmiştir. Buna rağmen belediyelerin asıl kurumsallaşma ve yaygınlaşma dönemi II. Abdülhamid dönemine denk gelmektedir. 1877'de çıkarılan Dersaadet ve Vilayet Belediye Kanunları, Osmanlı şehirlerindeki belediyeleri idari bir birimden öte hükmi bir şahsiyet hüviyetine yaklaştırmıştır.⁷ Daha sonra yol yapım-onarım, su kanalları, ölçü ve tartı aletleri gibi birçok alanda belediyelerin görev ve sorumlulukları genişletilerek kentlerin kalkınmasına dair kapsamlı programlar düzenlenmiştir.⁸

Tuna ve Bağdat'ın yanı sıra ilk Osmanlı taşra belediyeleri daha çok liman kentlerinde kurulmuştur. Bunun başlıca sebebi ise bu kentlerin ticari özelliğinden ileri gelmekteydi. Bu yüzden İzmir, Selanik ve Beyrut gibi şehirler belediye dairelerinin kısa sürede hayata geçirildiği yerler olmuştur. Bunlar dışında birçok kentte belediyeler kurulmuşsa da taşra belediyelerinin hukuksal altyapısının gelişimi İstanbul'daki gelişmelere göre daha yavaş ve parçalı bir seyir izlemiştir. Bunda taşra kentlerinin hepsinin aynı özellikleri taşımaması ve bazı bölgelerde uygulamanın geç bir şekilde hayata geçirilmesi etkili olmuştur.⁹ Nitekim

⁶ Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Döneminde Modern Belediye...**, s. 5-15.

⁷ İlber Ortaylı, "Belediye...", s. 398.

⁸ Osman Nuri Ergin, **Mecelle-i Umur-ı Belediye**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayını, Cilt: 1, İstanbul, 1995, s. 1959-1977.

⁹ Tarkan Oktay, "Belediyenin Tarihsel Gelişimi", **Türkiye'de Yerel Yönetimler**, Ed: Recep Bozağlan, Yüksel Demirkaya, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2008, s. 144-146.

bu çalışma kapsamındaki Hakkâri ve çevresi, II. Abdülhamid dönemine temel teşkil eden Tanzimat'ın öngördüğü modern hukuk devletine mahsus kurumsallaşmaya geç bir dönemde dahil edilen yerlerdendi. Tanzimat'ın buradaki uygulanma süreci ve müteakip gelişmeler birçok kurum gibi belediyeçiliğin de sonraki dönemlerdeki kaderini etkilemiştir. Üstelik Hakkâri, bir ticaret şehri vasfına da sahip değildi. Sözelimi Hakkâri'nin coğrafi konumu ile idari yapılanması belediye örgütlenmesinin buradaki niteliğini belirleyici etkenlerdendi. Bu yüzden kentin belediyeçilik sahasını etkileyen bu durumunu kısaca izah etmekte fayda vardır.

16. yüzyılın ortalarında Osmanlı hakimiyetine giren Hakkâri, 19. yüzyılın ortalarına kadar Van eyaletine bağlı bir sancak olmakla birlikte ocaklık statüsünde idare edilen yerlerden birini oluşturmuştur.¹⁰ Bu süre içerisinde Hakkâri'nin merkezi Çölemerik¹¹ ve Başkale kazaları arasında sürekli el değiştirmiştir. Buranın İran sınırının korunması açısından Van kalesini tahkim eden bir konumda olması önemini arttırmaktaydı. Fakat Hakkâri'nin başlıca özelliklerinden biri 19. yüzyıl boyunca devlet hazinesine çok küçük bir katkı sağlamış olmasıydı.¹² Hakkâri'nin siyasi ve toplumsal konumunda belirleyici olan bir hususiyeti ise yoğun bir aşiret bölgesi olmasıydı. Bu yüzden hem İran hem de Osmanlı Devleti'ne tabi konar-göçer aşiretlerin yaylak mekânı olması hasebiyle uzun yıllar asayiş sorunlarıyla anılmıştır.¹³

Tanzimat'ın uygulanmaya başlandığı 1847'den itibaren Hakkâri'nin idari taksimatında kısa aralıklarla sıkça değişikliğe gidilmiştir. 1852'de Hakkâri eyaleti şeklinde idare edilen kent, daha sonra

¹⁰ Metin Tuncel, "Hakkâri", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 15, 1997, s. 206.

¹¹ Çölemerik için ayrıca bkz. Besim Darkot, "Çölemerik", **MEB İA**, Cilt:3, İstanbul, 1944, s. 441-442

¹² Fatih Gencer, "19. Yüzyılın Başlarında Hakkâri Sancağına Dair Bazı Tespitler", **Tarih Okulu Dergisi**, Sayı: 23, 2015, 411-415

¹³ Musa Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri...**, s. 195-196.

Van ve Erzurum'a bağlanmış, 1881'de de vilayet statüsüne geçirilmiştir. 1889'da ise yeniden Van vilayetine bağlı bir sancak haline getirilmiş ve bu statüsünü Cumhuriyet dönemine kadar muhafaza etmiştir.¹⁴

19. yüzyılın ikinci yarısında en üst idari birim olarak sancak ya da vilayet statüsünde olup sınırları değişen Hakkâri, ortalama 4-6 kazadan müteşekkildi. II. Abdülhamid döneminin büyük bir kısmında sancak şeklinde idare edilen Hakkâri'nin kabaca sınırları Çölemerik, Albak¹⁵, Gevar¹⁶, Şemdinan¹⁷, Mahmudi¹⁸ ve Beytüşşebab kazalarından meydana gelmekteydi.¹⁹ Hakkâri'nin idari taksimatındaki sürekli değişim, buradaki idarenin kolaylaştırılması amacıyla planlanmaktaydı. Fakat bu dönüşüm, 19. yüzyılın modern kurumlarının burada sistematik bir şekilde yer edinmesini sekteye uğratmıştır. Örneğin kent merkezinin hangi kaza olması gerektiği uzun müddet tartışmalı bir hal almıştır. Hakkâri vilayeti, sancağa dönüştürülüp Van vilayetine bağlandığında sancak merkezi Çölemerik olarak belirlenmiştir. Çölemerik'in merkez olarak seçilmesinin sebebi buradaki "asi aşiretler" ile Nesturi kabilelerinin ıslah edilmesi düşüncesinden ileri gelmekteydi. Fakat mülga vilayetin idarecileri Çölemerik'e gitmeyerek Albak kazasını merkez şeklinde kullanmıştır. Bu yüzden mali ve mülki birimler iç içe geçmiş ve adeta bir yönetim karmaşası meydana gelmiştir.²⁰

¹⁴ Yaşar Kaplan, "Hakkâri Tarihi", <http://acikerisim.hakkari.edu.tr:8080/xmlui/handle/123456789/208>, Erişim Tarihi: 02.03.2019.

¹⁵ Arşiv belgelerinde Albak ya da Elbak kazası Başkale ile birlikte kullanılmaktadır. Örnek için bkz. **BOA.HR.SYS.2889/44**, 19 B 1313 (5 Ocak 1896). Albak, Hakkâri'ye bağlı bir kaza iken Başkale ise Albak'ın nahiyelerinden biridir. Fakat zamanla Başkale de kaza statüsüne geçirilmiş ve her iki ismin birlikte kullanıldığı olmuştur. Günümüzde Van iline bağlı Başkale ilçesidir. Bilgi için bkz. Tahir Sezen, **Osmanlı Yer Adları Sözlüğü**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2006, s. 22.

¹⁶ Günümüzde Hakkâri ilinin Yüksekova ilçesidir. Bilgi için bkz. Tahir Sezen, **Osmanlı Yer Adları...**, s. 389.

¹⁷ Günümüzde Şırnak ilinin Şemdinli ilçesidir. Bilgi için bkz. Tahir Sezen, **Osmanlı Yer Adları...**, s. 232.

¹⁸ Günümüzde Van ilinin Özalp ilçesi sınırlarında kalan bölgedir. Bilgi için bkz. Tahir Sezen, **Osmanlı Yer Adları...**, s. 43.

¹⁹ **Van Vilayet Salnamesi**, H. 1315 (M. 1897), 185-196.

²⁰ **BOA. DH.MKT.1636/76**, 12 S 1306 (18 Ekim 1886).

Sancak merkezinin belirleyici hususlarından biri ulaşım ve haberleşme imkanlarıyla doğrudan ilgiliydi. Zira Çölemerik'e civar yerlerden biri dağ ve biri de dere olmak üzere iki yoldan ulaşım sağlanmaktaydı. Dağ yolu kış aylarında karla kapandığı gibi dere yolu da arabaların geçeceği düzeyde tanzim edilmemişti. Bu yüzden sancak merkezi olarak seçilen kazanın en başlıca ihtiyacı muntazam yollardı. Bu ihtiyaç diğer tüm kazalar için de geçerliydi.²¹ Ayrıca Hakkâri sancağı merkezi olarak seçilmesi muhtemel tüm bölgeler, modern bir kent olgusundan uzak bir hüviyetteydi. Yolların yanı sıra bu bölge, haberleşme araçlarından da mahrumdu. Bu mahrumiyetten ötürü mümkün merite tüm bölgenin telgraf hatlarıyla vilayet merkezine eklemlenmesi de gerekmekteydi.²² Aşiret hayatının baskın olduğu bir hudut bölgesi olarak Hakkâri'nin haberleşme ve ulaşım imkânlarının arttırılması buradaki kurumların işleyişi için son derece elzemdi. Çünkü belediye dairesi dâhil devlet kurumlarının ayakta kalmasını sağlayan gelir kalemleri itibariyle vergilerin toplanması ve düzenin sağlanması merkezi devlet anlayışının sağlamaştırılmasından geçmekteydi.

Kent tarihi araştırmalarında ana kaynaklardan birini oluşturan salnamelere bakıldığında Hakkâri'nin tabii olduğu Van'ın belediyeçiliğe dair en erken kayıtları 1870 yılına kadar gitmektedir. Fakat bu döneme ait kayıtlarda belediye dairesi sadece Van merkezinde mevcuttur.²³ İdari taksimatın sürekli dönüşümünün de etkisiyle Hakkâri kent merkezi ve bağlı kazalarının belediye dairelerine dair bilgiler ise oldukça dağınıktır. Vilayet memurlarını detaylı bir şekilde ihtiva eden salnamenin vilayet statüsündeki Hakkâri'de çıkarılamaması bu zorluğu biraz daha arttırmaktadır.²⁴ Van'daki belediyelere dair bilgileri ihtiva eden ilk kayıtların geçtiği dönemde Hakkâri kaza statüsündedir. Hakkâri'de belediye dairesinin tam olarak ne zaman kurulduğuna dair bilgilere ulaşılamamışsa da en erken kayıtlar 1880'li yılları işaret

²¹ BOA. DH.MKT. 1387/30, 28 Ra 1304 (25 Aralık 1886).

²² BOA. DH.MKT. 1627/24, 8 L 1306 (7 Haziran 1889).

²³ **Erzurum Vilayet Salmameleri**, H. 1287-1293 (1870-1876).

²⁴ Hakkâri'de salname çıkarılamamasının sebeplerinden biri burada matbaa bulunmamasıdır. Bilgi için bkz. BOA. ŞD. 1874/41, 8 M 1299 (30 Kasım 1881).

etmektedir. Buna göre 1884'te, yani Hakkâri'nin vilayet olduğu dönemde, Dize kazasında²⁵ ve 1887'de de Albak kazasında belediye daireleri mevcuttu.²⁶ Dize kazasının 1884'te belediye reisi Hasan Ağa adında biri olup belediye meclisinde Müslüman, Yahudi ve Nesturilerin ismi geçmektedir. 1890'da ise Gevar, Çölemerik ve Şemdinan kazalarında belediye dairelerinin ismi geçmektedir.²⁷

Vilayet Belediye Kanunu'nun birinci maddesi her şehir ve kasabayı birer belediye meclisi merkezi şeklinde addetmesine rağmen 1889'a gelindiğinde Hakkâri'nin kent merkezi olarak kullanılan Başkale'de belediye dairesinin olmadığı rapor edilmiştir. Van vilayeti yöneticileri ile Dahiliye Nezareti arasında yapılan yazışmada Başkale'de belediye dairesinin bulunmama sebebi "anlaşılamayan bir durum" şeklinde izah edilmiştir.²⁸ 1887'de Albak'ta ismi geçmesine rağmen 1889'da Başkale'de belediye dairesinin olmamasında hem idari taksimattaki değişimler hem de belediye riyasetine ayrılan bütçenin azlığından dolayı bu işe rağbet gösterilmemesinin etkisi vardır. Fakat asıl mesele buradaki belediyelerin işlevleriyle doğrudan ilgiliydi. Zira belediyeler birçok hizmeti yerine getirecek durumda değildi. Örneğin; 1891'de büyüklüklerinden dolayı Hakkâri sancağına tabi Mahmudi ve İmadiye kazalarında belediye dairelerine ihtiyaç duyulmuştur.²⁹ Şurayı Devlet'te yapılan görüşmede "her ne kadar Van belediyelerinin memurlara maaş vermekten öteye geçmediği" belirtilse de kanun gereğince bu kazalarda belediye kurulmasına izin verilmiştir.³⁰ Nitekim 1897'ye gelindiğinde Mahmudi kazası, Van sancağına tabi olup burada belediye dairesi kurulmuştur. Albak merkezli idare edilen Hakkâri'de ise merkez belediyenin yanı sıra Çölemerik ve Gevar kazalarında birer belediye dairesi mevcuttur. Hakkâri'nin diğer kazaları

²⁵ BOA, ŞD. 1875/40, 10 Ş 1301 (5 Haziran 1884).

²⁶ BOA. DH.MKT. 1470/105, 5 R 1305 (21 Aralık 1887).

²⁷ BOA. DH. ŞFR. 142/18, 13 Ca 1307 (5 Ocak 1890).

²⁸ BOA. DH.MKT. 1612/119, 3 Ş 1306 (4 Nisan 1889).

²⁹ BOA. DH.MKT. 1921/81, 12 B 1309 (11 Şubat 1892).

³⁰ Şeyhmus Bingül, XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Van, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2018, s. 252.

Beytüşşebab, Hamidiye ve Şemdinan'da³¹ ise belediye daireleri yoktur.³² İmadiye ise Hakkâri sancağından ayrılarak Musul'a bağlanmıştır. 1897 verilerine göre Hakkâri belediyelerindeki memurlar aşağıdaki gibidir.

Tablo 1: Hakkâri Sancağı Belediyelerindeki Memurlar (1897)³³

Kaza	Belediye Re-isi	Azalar	Kâtip
Hakkâri (Albak)	Seyyid Bey	Kasım Efendi, Şerif Bey, Osman Efendi, İlyas Ağa, Haçık Ağa	Abdülhamid Efendi
Çölemerik	Mustafa Efendi	Ali Ağa, Ahmed Ağa, Abraham Ağa, (Münhal/Boş)	(Münhal)
Gevar	Hasan Ağa	Habib Ağa, Ömer Ağa, Hacı Ağa, İsmail Ağa, Minas Ağa	(Münhal)
Mahmudi (Van)	Ayvaz Ağa	Nimet Ağa, Hüseyin Efendi, David Ağa, Kırkor Ağa	Hafız Efendi

Hakkâri'de belediye azaları Müslim ve gayrimüslim ayrımına dikkat edilerek seçilmiştir. 1877'de çıkarılan belediye kanununa göreyse belediyelerin personelleri tabip, baytar, mühendis gibi müşavir üyeler dışında kâtip, sandık emini, zabıta, çavuş ve ihtiyaç duyulan alana göre benzeri görevlilerden oluşmaktaydı. Kâtipler belediyenin tüm işlerine dair yazışmalardan sorumlu kişilerdi.³⁴ 1897 itibariyle iki kaza belediyesinin kâtip kadrolarında açık olması yazışmaların düzenli bir şekilde tutulmadığı şeklinde yorumlanabilir. Nitekim 1905'te bile Hakkâri belediyelerinin neredeyse tamamında gelir ve gider bütçeleri iç içe olacak şekilde düzensiz bir şekilde tutulduğundan merkezi hükümet,

³¹ 1907 yılına ait bir arşiv vesikasına göre Şemdinan'da belediye dairesi mevcuttur.

³² **Van Vilayet Salnamesi**, H. 1315 (M. 1897), s. 181-196

³³ **Van Vilayet Salnamesi**, H. 1315 (M. 1897), s. 181-196.

³⁴ İlber Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)**, TTK, Ankara, 2011, s. 190.

bütçe kalemlerinin yeniden düzenlenmesini Hakkâri belediyesi yöneticilerine bildirmişti.³⁵ Buna karşın 1897’de, Van vilayet merkezinde belediye tabibi, sandık emini, müfettiş ve başkâtip gibi görevliler mevcuttu.³⁶ Bu son husus, idari birim itibariyle kentlerin kaza, sancak ya da vilayet gibi idari statülerde olmalarının kurumsallaşmanın niteliği üzerindeki etkisinin açık örnekleri şeklinde değerlendirilebilir.

Belediye bütçelerinin belediye hizmetleri ve maaş ödemelerinde yetersiz kalması çeşitli görevlerde bulunma hususunda birçok kişinin imtina etmesine sebep olmuştur. Bu yüzden kâtip veya diğer statülerdeki görevlilerin bulundurulamamış olması muhtemeldir. Örneğin; Hakkâri belediyelerini idare eden reislerin maaşı 80 ile 100 kuruş arasında değişmekteydi. Bunlardan merkez belediyesi Albak reisinin maaşı 100 kuruştur. Merkez belediyesi hüviyetindeki bir kurumun riyaseti için oldukça düşük olan bu meblağdan dolayı muktedir kişiler belediye reisliğine rağbet göstermemekteydi. Bu yüzden de Hakkâri muhtarları Albak belediye reisinin maaşının 200 kuruşa çıkarılmasını Dâhiliye Nezareti’ne teklif etmişti. Fakat belediye kanununa göre maaş ödemelerinin genel giderlerin beşte birini geçmemesi gerekiyordu. Hakkâri’de ise bu husus ihlal edildiğinden belediye reisi maaşına zam yapılması imkansızdı.³⁷ Belediye reislerinin maaşlarının düşük olmasının sebeplerinden biri ise belediyenin elde ettiği gelirlerin azlığına bağlıydı. Üstelik mevcut gelirler düzenli bir şekilde toplanamamaktaydı. Dolayısıyla belediyenin mali kazanç itibariyle hazineye katkısı neredeyse yoktu. Bu husus Şura-yı Devlet’in de yukarıda izah ettiği çerçevede, Hakkâri’nin 19. yüzyıla dair karakteristik özelliklerinden biriydi. Belediyenin bütçe sorunu ve harcamaları ve hazineyle ilişkisi ise bir sonraki bölümde incelenmiştir.

³⁵ BOA. BEO. 2539/190353, 13 M 1323 (20 Mart 1905).

³⁶ Van Vilayet Salnamesi, H. 1315 (M. 1897), s. 147.

³⁷ BOA. DH.MKT. 1470/105, 5 R 1305 (21 Aralık 1887).

Hakkâri Sancağı Belediyelerinin Bütçe Sorunu ve Beledi Hizmetler Önündeki Engeller

1877 Vilayat Belediye Kanunu, belediyelerin görev tanımını oldukça geniş tutmuştur. Şehrin imar ve temizliğinin yanı sıra nüfus sayımı, hijyen tedbirleri alma, itfaiye kurma, dilsiz-sağır okulu ve sanayi mektepleri açma gibi görevler verilen taşra belediyeleri, uygulamada bir çok hususu yerine getirememiştir. Belediyelerin başlıca sorunu içinde buldukları mali yetersizlik haliydi. Kanuna göre devlete ait bazı vergiler, padişah iradesiyle konulması muhtemel vergiler, duhuliyeye resmi, şerefiye, para cezaları, kantar resmi, hayvan alım-satım ve kesim resmi gibi gelirler belediyelere ayrılmıştı. Bu gelir kalemleri modern kent olgusuna ait belediyecilik hizmetlerinin hayata geçirilmesi için oldukça kısıtlıydı. Bu yüzden Osmanlı'daki belediyelerin büyük çoğunluğu birçok beledi hizmeti yerine getirmediği gibi çoğunun müstakil bir binası bile yoktu.³⁸ Bu hususların büyük bir çoğunluğu Hakkâri belediyeleri için de geçerliydi.

Hakkâri belediyelerinin en detaylı gelir-gider kalemlerine ait kayıtlardan biri 1907 yılına aittir. Bu dönemde merkezden görevlendirilen müfettişlerin denetimi neticesinde mevcut kayıtlar incelenerek bir istatistik yapılmıştır. Hakkâri belediyelerinin bütçeyle ilgili problemlerinden biri gelir ve giderlerin iç içe gösterilmesiydi. Bu yüzden Şura-yı Devlet vilayet idarecilerini uyararak defterlerin ayrı ayrı ve düzenli tutulmasını telkin etmiştir.³⁹ Bu husus Osmanlı taşra belediyelerinin genel bir karakteri olup Dâhiliye Nezareti sık sık hesap cetvellerinin usulsüz tutulmasından dolayı belediyeleri uyardı.⁴⁰ 1907'de Hakkâri merkez belediyesinin gelir-gider durumu aşağıdaki gibiydi.

³⁸ İlber Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri...**, s. 186-192.

³⁹ BOA. BEO. 2539/190353, 13 M 1323 (20 Mart 1905).

⁴⁰ İlber Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri...**, s. 189.

Tablo 2: Başkale Belediyesinin Gelir-Gider Cetveli⁴¹

Gelir		Gider	
Cinsi	Meblağı	Cinsi	Meblağı
Kantar Rüşümü	2.000	Cülus-u Hümayun	1.200
Kile	625	Fukara ve Muhtaçlara Sadaka ve Maaş	1.026
Hayvan	1.250	Kaldırım ve Yol Yapımı	1.214
Zebhiye	2.000	Mekke ve Medine'ye Gönderilen	400
Mezbaha	1.850	Meyve Bahçesi Yapılan Arsa ve Muhtelif Onarım	800
İcbar Pulları	350	Mahpus ve Kimsesizlerin Vefatına Harcanan	350
Nakdi Ceza	500	Sandık Eminliği Kâtiplerine	4.000
Çalgı Vs.	200	Çavuş	720
Bina Rüşümü	150	Kırtasiye Bedeli	15
Toplam	8.925	Toplam	8.925

1907 yılındaki verilere göre Hakkâri'nin kent merkezi olan Başkale belediyesinin en büyük gelir kalemi, tarım ve hayvancılık vesilesiyle alınan kantar, kile ve zebhiye vergilerden oluşmaktaydı. En geniş harcama kalemi ise belediye memurlarına ödenen maaşlardır. Cülus-ı hümayun masrafı ve kimsesizlerle muhtaçlara yapılan sosyal yardım ödemeleri ise mühim bir harcama kalemine denk gelmektedir. Kent düzenlemeleri itibariyle ise sadece yol ve kaldırım yapımı adı altında cüzi bir harcama yapılmıştır. Ayrıca 1897 yılı ile karşılaştırıldığında çavuş ve kâtiplerin eklenmesiyle memur sayısında artış yaşanmıştır. Belediye hizmetlerin niteliğine göre yapılan istihdam ile belediyenin gelir ve giderleri itibariyle Hakkâri belediyeleri, Van vilayeti merkezindeki belediye ile karşılaştırıldığında derin bir fark mevcuttur. Örneğin Van merkez belediyesinde arsa, dükkân, kahvehane, baraka, mezbaha, del-

⁴¹ BOA. DH.TMIK.S. 71/44-11, 13 M 1325 (26 Şubat 1907).

laliye (tellaliye), eczane ve esnaf tezkiresi gibi birçok gelir kalemi mevcuttu.⁴² Hakkâri sancağının diğer kazalarının gelir ve gider bütçeleri ise aşağıdaki gibidir:

Tablo 3: Gevar Kazasının Belediye Bütçesi⁴³

Gelir		Gider	
Cinsi	Meblağı	Cinsi	Meblağı
Nakdi Ceza	513	Cülus-u Hümayun Masrafı	380
Kile ve Kantar Rüsumu	1.500	Veladet-i Hümayun Masrafı	420
Zebhiye Rüsumu	1.120	Vefat Eden Kimsesiz Fukaranın Defni	550
Hayvan Rüsumu	810	Memur ve Muhtaçlara Verilen Maaş	1.700
Tezkire Esması	150	Meclis-i İdare Kararıyla Yapılan	593
Yol Yapım Fazlası Olup Satılacak Esması	300	İlaç ve Tedavi Masrafı	400
Belediye Bakiyesi	100	Hükümet Konağı Onarım	450
Toplam	4.493	Toplam	4.493

Tablo 4: Çölemerik Kazasının Belediye Bütçesi⁴⁴

Gelir		Gider	
Cinsi	Meblağı	Cinsi	Meblağı (Kuruş/Para)
Kantar Rüsumu	450	Cülus-u Hümayun Masrafı	107,10
Zebhiye Rüsumu	175	Vefat Eden Kimsesiz Vebalı Kadının Defni	89
Hayvan Rüsumu	75	Veladet-i Hümayun Masrafı	118
Nakdi Ceza	19	Vefat Eden Kişiyeye	65,20
Toplam	739	Köprü Onarımı	126,20
		Vefat Eden Kimsesizin Defin İşleri	60,20

⁴² BOA. BEO. 2539/190353-4, 10 M 1325 (23 Şubat 1907).

⁴³ BOA. DH.TMIK.S. 71/44-2, 20 Z 1324 (4 Şubat 1907).

⁴⁴ BOA. DH.TMIK.S. 71/44-3, 23 Z 1325 (7 Şubat 1907).

		Belediyeye Alınan Bir Adet Kantar Bedeli	170
		Toplam	736,30

Tablo 5: Şemdinan Kazası Belediye Bütçesi⁴⁵

Gelir		Gider	
Cinsi	Meblağı	Cinsi	Meblağı
Hayvan Rüşümü	100	Cülus-u Hümayun	200
Kile Rüşümü	100	Veladet-i Hümayun	100
Zebhiye	500	Muhtaç ve Fukara Defni	75
Kantar	275	Tevaim Doğumu ⁴⁶ ve Muhtaçlara	600
Toplam	975	Toplam	975

Tablo 6: Mahmudi Kazası Belediye Bütçesi⁴⁷

Gelir		Gider	
Cinsi	Meblağı	Cinsi	Meblağı
Zebhiye	275	Cülus-u Hümayun	400
Kile	155	Kâtip Maaşı	240
Kantar	145	Çavuş Maaşı (6 Aylık)	150
Hayvan	205	Kırtasiye	36
Münşeat	350	Muhtaçların Defin İşlemleri	100
Nakdi Ceza	250	Temizlik ve Köprü Tamiri	30
Toplam	1380	Toplam	956

Örnek teşkil etmeleri itibariyle yer verilen bu istatistiklere göre merkez sancak belediyesinin yanı sıra kaza belediyelerinin de gelir kalemlerinin neredeyse tamamı tarım ve hayvancılık alanlarına aittir. Bu belediyelerin gelirlerinin giderleri tamı tamına karşıladığı görülmektedir. Fakat bu husus her zaman geçerli olmamıştır. Belediye harcamaları ise daha çok maaş ödemeleri ve sosyal yardım alanında yoğunlaşmıştır. Bu verilerden hareketle belediyelerin görev tanımında yer

⁴⁵ BOA. DH.TMIK.S. 71/44-5, 6 S 1325 (21 Mart 1907).

⁴⁶ Tevaim maaşı ikiz ya da üçüz çocuk doğumunda ailelere ayrılan bütçedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Güven Dinç, Fatma Şimşek, Haldun Eroğlu, "Osmanlı İmparatorluğunda Tev'em Maaşı", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 16, 2009, s. 77-100.

⁴⁷ BOA. DH.TMIK.S. 71/44-7, 7 Ra 1325 (20 Nisan 1907).

alan temizlik, onarım, su işleri, itfaiye ve daha birçok alanda Hakkâri belediyelerinin oldukça geri kaldığını belirtmek mümkündür. Nitekim Hakkâri sancak merkezi ve kaza idarecilerinin II. Abdülhamid döneminde Dahiliye Nezareti'nden talep ettikleri yegâne istek belediyelerin tabip istihdamına dairdi. Zira bu dönemde salgın hastalıklar başta olmak üzere halk sağlığını tehdit eden birçok tehlike mevcuttu. Örneğin 1887'de Osmanlı topraklarını birçoğunda olduğu gibi Hakkâri'de de Frengi hastalığı yayılmış⁴⁸, 1889'da ise Başkale'de ölümlere sebep olan boğaz ağrısı şeklinde bir hastalık türemiştir. Çözüm olarak ise Van vilayeti karantina tabibinin buraya gönderilmesi gündeme gelmişse de bu husus mümkün olmamıştır.⁴⁹

1890'lı yıllarda yoğunlaşmak üzere 20. yüzyılın başlarına kadar Hakkâri idarecileri belediyelere tabip atanmasına dair onlarca talepte bulunmuştur. Bu dönemde belediyelerin vazifelerinden biri belediye tabibi adı altında sıhhi memurlar tahsis etmektir. Hakkâri sancak merkezi dâhil buraya bağlı belediyelerde tabip olmaması hem hastalıkların yayılmasını kolaylaştırmakta hem de yaralanma ve ölüm gibi vakaların araştırılmasını sekteye uğratmaktaydı.⁵⁰ Belediyelerin mevcut bütçelerinin tabip atanmasında yetersiz kalması ise idarecilerin bu masraf kaleminin hazineden karşılanmasına dair talepte bulunmalarına sebep olmuştur. Fakat hükümet, diğer belediyelere de emsal teşkil etme ihtimalinden dolayı bu talebi uzun müddet reddetmiştir.⁵¹

1893'te tabip atanmasına dair yapılan bir talepte merkez belediyesinin gelirlerinin oldukça düşük olmasından dolayı belediyeye tabip atanması mümkün değildi.⁵² Diğer kaza belediyelerinden buraya takviye yapılmak suretiyle tabip atanmasına çalışılmışsa da bunda da başarılı olunamamıştır. Örneğin; atanması planlanan tabibe aylık 750 kuruş maaş bağlanması planlanmıştır.⁵³ Bu miktar merkez belediyesine

⁴⁸ BOA. DH.MKT. 1450/5, 4 M 1305 (22 Eylül 1887).

⁴⁹ BOA. DH.MKT. 1612/119, 3 Ş 1306 (4 Nisan 1889).

⁵⁰ BOA. DH.MKT. 452/63, 10 Za 1309 (6 Haziran 1892).

⁵¹ BOA. DH.MKT. 2054/96, 5 Ş 1310 (22 Şubat 1893)

⁵² BOA. DH. MKT. 114/6, 10 M 1311 (24 Temmuz 1893).

⁵³ BOA. DH. MKT. 297/70, 20 R 1312 (21 Ekim 1894).

ait olduğu belirtilen yıllık gelirin neredeyse iki katı kadardı. Belediyelerin tabip atayacak bütçesinin olmaması ve hazinenin de bu hususta çekinceli davranması idarecileri askeri tabiplerden istifade etme yoluna sevk etmiştir. Fakat bu da askeri birimlerdeki ihtiyaçtan dolayı süreklilik arz etmemiştir.⁵⁴ Dolayısıyla Hakkâri sancağındaki bütün belediyelerin bir tabip atayacak kadar fazladan bütçeleri mevcut değildi.

1890'larda tabip atanmasına dair yapılan talep, 20. yüzyılın başlarında giderek artmıştır. 1907'de yapılan böylesi bir talep uzun soluklu bürokratik yazışmalara sahne olmuştur. Zira belediye tabibinin yoksunluğu cezai durumlarda sorunlar çıkmasına sebep olmaktadır. Bu dönemde meydana gelen ölümlü bir vakadan hareketle tabip ihtiyacının haklılığı adeta ispatlanmaya çalışılmıştır. Buna göre bıçak ile yaralandıktan sonra ölen bir kadının ölüm sebebi ve ölümüne sebep olan alet tabip yokluğundan dolayı incelemeye tabi tutulamamıştı. Bu yüzden Hakkâri merkez belediyesinin acilen bir tabibe ihtiyacı vardı.⁵⁵ Bu dönemde yıllık geliri 7-8 bin kuruş olan Hakkâri belediyesine aylık bin kuruş maaşla bir tabip atanmasına ise imkan yoktu. Bu yüzden Hakkâri ve Van yöneticileri Bitlis'e hazine tarafından maaşı ödenmek üzere tabip atandığını haber aldıklarını beyan eden taleplerini nezarete bildirerek aynı müsamahanın Hakkâri'ye de gösterilmesini istemişlerdir.⁵⁶ Bitlis'in Genç sancağına atanan tabibin maaşının hazineden karşılandığına dair söylentilerin nezarete bildirilmesi üzerine Dâhiliye Nezareti, bu konuyu geçiştirmiştir. Maliye Nezareti'nin bu husustaki çekincesi ise buna müsaade edilmesi durumunda birçok belediyenin aynı talepte bulunması ihtimaline dairdir.⁵⁷ Dolayısıyla Hakkâri belediyesinin yanı sıra ülkedeki birçok belediyenin benzer sorunlarla baş etmeye çalıştığını buradan hareketle iddia etmek mümkündür. Bu yüzden de yapılan talep kesin bir dille reddedilmiş ve sorunun yerel bütçe ile halledilmesi yolunun zorlanması yerel idareci-

⁵⁴ BOA. DH. MKT. 493/34-2, 15 Ca 1320 (20 Ağustos 1902).

⁵⁵ BOA. DH. MKT. 1159/2-2, 18 M 1325 (3 Mart 1907).

⁵⁶ BOA. DH. MKT. 1159/2-3, 23 S 1325 (7 Nisan 1907).

⁵⁷ BOA. DH. MKT. 1159/9, 22 R 1326 (24 Mayıs 1908).

lere önerilmiştir. Nitekim 1909 yılına gelindiğinde ameliyat gerekti-
ren yaralanmalara hâlâ imkanlar ölçüsünde askeri cerrahlar tarafın-
dan müdahale edilmekteydi.⁵⁸

Tabip yokluğundan dolayı sıhhi işlerle ilgilenen berber, bakkal ya
da rastgele şahıslardan oluşan “ehl-i vükuf” bir kesim türemiş ve bun-
lar hastalıklar ve çeşitli yaralanma vakalarıyla ilgilenmiştir. Hatta bu
kişiler vazifeleri olmadığı halde ölüm ve yaralanmaların durumuna
dair raporlar dahi düzenlemiştir. Bu şekliyle cerrahi kanunlara mu-
halefet edilmiş olursa da Hakkâri kent merkezinden ayrıca kazalarda
da benzer kişiler türemiştir. Bu sorun ancak II. Meşrutiyet’in ilanıya
ve “meşruti yönetimin tabip eksikliği gibi halkın zararına olan husus-
ları” kabul etmeyeceği gerekçesiyle çözülebilmiştir. Böylece 1890’lı yıl-
lardan beri giderek ihtiyacı artan ve uzun bir dönem çeşitli taleplere
mevzubahis olan tabip ataması ancak 1911’de yapılmıştır. Bu tarihte
atanan doktor ise Mikail Oseb Karagözyan adında bir gayrimüslim-
dir.⁵⁹

Hakkâri’deki tabip ihtiyacının uzun bir müddet yerel ve merkezi
bütçenin elverişsizliğinden dolayı karşılanamaması burayı “ehl-i vü-
kuf” denilen kişilerin yanı sıra misyonerlere de açık bir alan haline
getirmiştir. Başka bir deyişle 19. yüzyıl boyunca salgın hastalıkların
birçok bölgeyi etkisi altına alması sonucunda tabip eksikliği, misyoner-
lerin daha rahat bir çalışma imkânı elde etmesine sebep olmuştur.
Böylece misyonerlerin Hakkâri’de Gayrimüslimler ve Müslümanlarla
iletişim kurmaları daha da kolaylaşmıştır. Öyle ki aşiret reisleri tara-
fından misyonerler tarafından tedavi edilmeye ciddi bir rağbet oluş-
muştur. Ekonomik imkanların kısıtlı olduğu bu bölgede tabip ihtiya-
cının farkında olan misyoner örgütleri ise burada özellikle tabip mis-
yonerler görevlendirerek hem Gayrimüslimler hem de Müslümanlar-
ın güvenini elde etmiştir. Hatta bu misyonerler İran tarafında bile

⁵⁸ BOA. DH.MKT. 2736/80-1, 12 M 1327 (3 Şubat 1909)

⁵⁹ BOA. DH.ID. 18-1/35-30, 11 Ca 1329 (10 Mayıs 1911).

itibar kazanmıştır.⁶⁰ Böylece misyonerler kendi ideolojilerini yayacak imkân bulurken ahali de bir alternatif olarak bu misyonerlerin mesleklerinden istifade etme yoluna gitmiştir.

Sonuç

19. yüzyılın Avrupai tarzdaki bir kurumu olarak Osmanlı şehirlerinde tesis edilmeye çalışılan belediye daireleri, her yerde aynı nitelikte ve etkide hayata geçirilememiştir. Kentlerin sosyo-ekonomik yapısı ve mali durumun etkilediği belediyeciliğin Hakkâri'deki serüveni oldukça düzensiz bir seyir izlemiştir. II. Abdülhamid döneminin başlıca programlarından biri kalkınma olsa da Hakkâri'nin uzak bir hudut kenti olması ve buradaki gelirlerin azlığı belediyecilik sahasında geri kalınmasına sebep olmuştur. Belediyelerin fiziksel koşullarının iyileştirilmesi ve harcama kalemlerinin bulunduğu bölgedeki yerel bütçe ile karşılanmasına dair kanunlar ise hükümetin taşra belediyelerine yardım yapmasını ayrıca engellemiştir.

Hakkâri kent merkezi ile bağlı kazaların belediyeleri oldukça düşük gelir kalemleri ile ayakta durmuş ve bu gelirler ancak giderleri karşılayabilmiştir. Kanunlar çerçevesinde belediyelerin görev tanımında birçok hizmet olsa da bu hususta Hakkâri belediyeleri son derece yetersiz kalmıştır. Bu dönemde belediyelerin Dâhiliye Nezareti'nden yaptığı başlıca talep, sıhhi hizmetlere yönelik olmuştur. Belediyelerin görev tanımında yer alan belediye tabipleri bulundurmaya yönelik sorumluluğun Hakkâri belediyelerince yerine getirilememesi hazineden yardım talep edilmesine sebep olmuşsa da bu sorun ancak II. Meşrutiyet idaresinde çözüme kavuşturulabilmiştir. Bu çalışma kapsamında örnekleme oluşturulan ve mühim bir mevzuu teşkil eden sıhhi taleplerin, dönemin salgın hastalıkları da göz önünde bulundurulduğunda, yerel hükümetin yetersizliğinden dolayı merkezi hükümet tarafından da karşılanamaması belediyecilik tanımına giren diğer bir-

⁶⁰ Murat Gökhan Dalyan, **XIX. Yüzyılda Amerikalı Misyonerlerin Hakkâri Günlüğü 1830-1870**, Öncü Kitap, Ankara, 2012, s. 9-29.

çok hususta da geri kalındığına işaret etmektedir. Fakat bu husus sadece Hakkâri'ye özgü değildi. Sözgelimi, belediye bütçelerinin yetersizliğinden kaynaklı hizmet sunumundaki geri kalmışlık, birçok Osmanlı taşra belediyeleri için geçerli olan bir husustu.

KAYNAKÇA

1- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.): 2539/190353

Dahiliye İradeler (DH.ID.): 18-1/35.

Dahiliye Mektubi (DH.MKT.): 114/6, 297/70, 452/63, 493/34, 1159/2, 1387/30, 1470/105, 1612/119, 1627/24, 1636/76, 1921/81, 2054/96, 2736/80.

Dahiliye Şifre (DH. ŞFR.): 142/18.

Dahiliye Tesri-i Muamelet Komisyonu (DH.TMIK.S.): 71/44.

Hariciye Siyasi (HR.SYS.): 2889/44

Şura-yı Devlet (ŞD.): 1874/41, 1875/40.

2- Salnameler

Erzurum Vilayet Salnameleri (1870-1876).

Van Vilayet Salnamesi (1897).

3- Diğer Kaynaklar

BİNGÜL, Şeyhmus, **XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Van**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2018.

ÇADIRCI, Musa, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, TTK, Ankara 1997.

DALYAN, Murat Gökhan, **XIX. Yüzyılda Amerikalı Misyonerlerin Hakkâri Günlüğü 1830-1870**, Öncü Kitap, Ankara, 2012.

DARKOT, Besim, "Çölemerik", **MEB İA**, Cilt:3, İstanbul, 1944, s. 441-442.

- DİNÇ, Güven; ŞİMŞEK, Fatma; EROĞLU, Haldun, “Osmanlı İmparatorluğunda Tev’em Maaşı”, *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 16, 2009, s. 77-100.
- ERGİN, Osman Nuri, **Mecelle-i Umur-ı Belediye**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayını, Cilt: 1, İstanbul, 1995.
- FEYZİOĞLU, Hamiyet Sezer, **Tanzimat Döneminde Kadılık Kurumu ve Şer’i Mahkemelerde Düzenlemeler**, Kitabevi, 2010.
- GENCER, Fatih, “19. Yüzyılın Başlarında Hakkâri Sancağına Dair Bazı Tespitler”, **Tarih Okulu Dergisi**, Sayı: 23, 2015, s. 409-431.
- KAPLAN, Yaşar, “Hakkâri Tarihi”, <http://acikerisim.hakkari.edu.tr:8080/xmlui/handle/123456789/208>, Erişim Tarihi: 02.03.2019.
- LEWIS, Bernard, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Çev: Boğaç Babür Turna, Arkadaş Yayınları, Ankara, 2017.
- OKTAY, Tarkan, “Belediyenin Tarihsel Gelişimi”, **Türkiye’de Yerel Yönetimler**, Ed: Recep Bozağlan, Yüksel Demirkaya, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2008, s. 119-156.
- ORTAYLI, İlber, “Belediye”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 5, 1992, s. 398-402.
- ORTAYLI, İlber, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)**, TTK, Ankara, 2011.
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, **Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu: Yerel Yönetim Metinleri**, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.
- SEZEN, Tahir, **Osmanlı Yer Adları Sözlüğü**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2006.
- TUNCEL, Metin, “Hakkâri”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 15, 1997, s.205-207.

1861-1925 DÖNEMİ TAPU VE KADASTRO GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİNDEKİ HAKKÂRİ TAPU KAYITLARI*

Adnan TORUN** - Hakkı ŞAHİN***

ÖZET

Özel mülkiyete ilişkin taşınmazların kayıt altına alınması, 21 Mayıs 1847 tarihli bir tüzük ile başlamış ve bu tarih Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü'nün kuruluş tarihi olarak kabul edilmiştir. Bu görevi yerine getirmek üzere de *Defterhane-i Amire Kalemî* yetkili kılınmıştır. Bahse konu tüzük ile; taşınmaz kayıtlarının mahallinde iki nüsha olarak tutulması, birer örneğinin Defterhane-i Hakani İdaresi'ne gönderilerek orada korunması usulü benimsenmiştir. 6 Haziran 1858 tarihli *Arazi Kanunu* ile de mülkiyet düzeni daha sağlam temellere oturtulmuştur. 132 maddeden oluşan Arazi Kanunu'nun ilk maddelerinde arazinin türleri sayılmış ve devamında da tapu işlemlerine yön verilmiştir.

Defterhane-i Hakani Nezareti bakanlık düzeyinde bir daire iken 1913 yılında “*Defter-i Hakani Emaneti*” adı altında Maliye Nezaretine bağlanmış, 28 Kasım 1922 tarihinde ise *Umur-ı Tasarrufiye Müdüriyet-i Umumiyesi* adı ile yeniden örgütlenmiştir. 1924 yılında *Tapu Umum Müdürlüğü* adını alan teşkilata 1925 yılında kadastro birimi eklenmiş, daha sonra da bugünkü adına kavuşmuştur.

Miri araziye ilişkin taşınmazların ilk tapu kayıtları Arazi-i Atik, vakıf ilişkili kayıtlar Vakf-ı Atik, emlake ilişkin kayıtlar da kaydın türüne

* Bu bildiri, kurumsal bir bildiri olup sahibi Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğüdür.

** Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı, Şube Müdürü,

*** Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı, Uzman

göre Emlak Daimi/Emlak Yoklama Defterlerine kaydedilerek ilgililerine sened-i Hakaniler verilmeye başlanmıştır. Bilahare 1884 yılından itibaren ise yetki tapu idarelerine bırakıldığından taşınmazın türüne bakılmaksızın her türlü tapu işlemi Kurumumuzca yapılmaya başlanmış ve taşınmaz türü ne olursa olsun hepsi aynı defterler içinde yer almıştır. Bu defterlere genel olarak Zabıt-Kayıt Defteri adı verilmektedir.

Kurumsal bildiri hazırlamak üzere yapılacak olan bu çalışma kapsamında Hakkâri iline ait bir adet Arazi-i Atik, bir adet Arazi-i Cedit, bir adet Mikyaslı Cedit, üç adet Zabıt ve iki adet de Hasılat Defteri olmak üzere toplam sekiz adet defterde kayıtlı özel mülkiyet kapsamındaki tapu kayıtları incelenecektir.

Bu çalışma ile belirtilen dönemdeki taşınmaz türleri, mülkiyetin cinsiyetlere göre dağılımı, köy/mahalle adları, kayıtların aktiflik/pasiflik durumu ile taşınmazların el değişiklikleri ile bölgenin sosyal ve ekonomik yapısı da ortaya çıkarılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hakkâri, Çölemerik, Vakıf Adı, Taşınmaz Türü, Köy ve Mahalle Adı

LAND REGISTERS OF HAKKARI CONTAINING 1861-1925 IN ARCHIVE OF GENERAL DIRECTORATE OF LAND REGISTERS

ABSTRACT

The registration of the immovable properties of private property started with a regulation dated 21 May 1847 and this date was accepted as the foundation date of the “General Directorate of Land Registry and Cadastre”. In order to fulfill this duty, “Defterhane-i Amire Kalemi” was authorized. By this law; two copies of the immovable property records were regulated at the place in where properties were and one copy was sent to the Administrative Office (Defterhane-i Amire Kalemi) to protect the immovable records’ originality. With the Law dated 6 June 1858, the property patterns were built on more solid ground. In the first articles of the this Law of 132 sub-article, the types of land were listed and in subsequent articles, process of land register were regulated.

“Defterhane-i Hakani Nezareti” was a ministry-level bureau in 1913 afterwards under the name of the “Defter-i Hakani Emaneti” it was integrated to the Finance Ministry. On 28 November 1922 it was reorganized under the name of “Umur-ı Tasarrufiye Müdüriyet-i Umumiyesi”. In 1925, the cadastral unit was added to the organization which was named ‘Tapu Umum Müdürlüğü’ in 1924 afterwards the organization gained its present name “General Directorate of Land Registry”.

The first land registry records related to demense were recorded in books of Arazi-i Atik, the first land registry records related to foundation were recorded in books of Vakf-ı Atik and the first land registry records related properties were recorded in books of Emlak Damimi/Emlak Yoklama. By these record people who had rights on land and properties were issued title deeds (Sened-i Hakani). Later on in 1884, authority was left to land registry office so that all kinds of process of land registry were regulated by our Institution regardless of

the type of the real estate and all records of land registry were recorded in one kind of book. This book is generally called, “Zabıt-Kayıt Defteri”.

Within the scope of this study, which will be carried out to prepare institutional manifesto, land registers of private property in one ‘Arazi-i Atik Book’, one ‘Arazi-i Cedid Book’, one ‘Mikyashlı Cedit Book’, three ‘Zabıt Kayıt Books’ and two “Hasılat Books”, all eight books related to Hakkâri, will be examined.

With this study in the period stated, the types of immovable properties, distribution of property by sex, names of villages / neighborhoods, status of activity/passivity of records and changes and values of immovable properties and social and economic structure of the region will be revealed.

Key Words: Hakkâri, Çölemerik, Name of Foundation, Type fo Property, Name of Neighborhood and Village

Giriş

A- Defter-i Hakani'nin Kısa Tarihçesi

Üç kıta üzerinde ve oldukça geniş bir coğrafyada 600 yıl hâkimiyet kurmuş ve çeşitli milletleri bünyesinde barındırmış olan Osmanlı Devleti, resmi belgeleri muhafazaya bugünkü tabirle arşivciliğe büyük önem vermiştir. Bu itibarla sahip olduğumuz arşiv varlığımız, millî olduğu kadar milletlerarası bir değer de taşımaktadır. Bu belgelerin muhafaza edildiği en önemli arşivlerden birisi de Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşividir.

Osmanlı Devleti'nde askerî, idari ve mali amaçlarla yapılan nüfus, arazi kullanımı ve gelirlerin tespiti ile bu sayımlara dayanılarak belirlenen gelir kaynaklarının görevlilere taksim ve tahsisi işlemlerine Tahrir-i Memleket veya günümüz deyimi ile Nüfus ve Arazi Sayımı adı verilmektedir. Sayım (Tahrir) işini yapmakla görevlendirilenlere Tahrir Heyeti, tutulan defterlere de Defter-i Hakani veya Tapu Tahrir Defteri denilmektedir. Bu defterlerin bir kısmı İstanbul'da Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nün Osmanlı Arşivi Dairesi Başkanlığında, diğer bir kısmı ise Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı Arşivinde bulunmaktadır. Arşivimizde yer alan tahrir defterleri yalnız XV-XVII. yüzyıl tarihleri için önemli arşiv belgeleri olmayıp içerdikleri kayıtlar ve sonradan yapılan derkenar ve ilave pusulalar ile yakın zamanlara kadar uzanan çok önemli bilgileri günümüze ulaştırmaktadır. Bu defterlerin en yaygın olarak kullanılanları Mufassal, İcmal ve Evkaf defterleridir.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü'nün temeli, Defterhane-i Hakani teşkilatına dayanmaktadır. Defterhane'nin, Osmanlı Devleti'nin en önemli üç hazinesinden birisi sayılması, burada muhafaza edilen defterlerin devletin idari, iktisadi, askeri ve sosyal yapısını ortaya koyan ana kütükler olmasından kaynaklanmaktadır. Bu kütükler ayrıca, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetindeki toprakları kayıt altına alması bakımından da tarihî ve hukukî kıymet taşımaktadır.

Tanzimat'ın getirdiği yeniliklerin de etkisiyle mülkiyet hakkının tanınarak taşınmazların kayıt altına alınması, 21 Mayıs 1847 (H.) 5 C Ahir 1263 Tarihli Tüzük (Tapu Hakkında İcra Olunacak Nizam) ile başlamış ve bu tarih, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğünün kuruluş tarihi olarak kabul edilmiştir. Bu işlemin yerine getirilerek hak sahiplerine tuğralı tapu senetlerinin verilmesi için de Defterhane-i Amire Kalemî yetkili kılınmıştır. Bu tüzük ile taşınmaz kayıtlarının mahallinde iki nüsha olarak tutulması, bu kayıtların birer örneğinin Defterhane-i Hakani İdaresi'ne gönderilerek orada muhafaza edilmesi ve Defterhanece doldurulup mahalline gönderilen tuğralı tapu senetlerinin de mal sahiplerine verilmesi usulü getirilmiştir. Daha sonra 1858 (H.1274) tarihli 132 maddeden oluşan Arazi Kanunu (Arazi Kanunname-i Hümayunu) çıkarılarak mülkiyet düzeni daha sağlam temellere oturtulmuştur.

Şekil I: (H.) 1274/ (M.) 1858 Tarihli Arazi Kanunname-i Hümayunu

Arazi Kanununun I. Maddesinde arazi; Arazi-i memluke (mülk), Arazi-i miriye (miri), Arazi-i mevkufe (vakıf), Arazi-i metruke, Arazi-i mevat (ölü) olmak üzere beş gruba ayrılmıştır. İlk tutulan tapu kayıtlarına çiçek usulü veya künye usulü tapu kayıtları adı verilmiş ve bu kayıtlar Arazi-i Atik denilen defterlere kaydedilmiştir. Şahısların tapu

idarelerine gitmeleri sonucu talepleri üzerine yapılan işlemlere “daimi” tapu kayıtları, arazilerin yetkili memurlar vasıtası ile yerlerinde görülüp, incelenerek kayıt altına alınması sonucu da “yoklama” tapu kayıtları oluşturulmuştur. Yoklama usulü, günümüzde 3402 Sayılı Kadastro Kanuna göre yapılan kadastro çalışmasının daha basit bir şeklidir.

Yoklama Defterleri, yoklamayı yapan yetkili kimselerin haiz oldukları sıfatlara göre ve bu işlerden alınan harçların tahakkuk ve tahsiline göre türlere ayrılmaktadır. Yoklama kayıtlarında, mahalle ve köy ihtiyar heyetleri tarafından tasdik edilmiş olmakla beraber mahalle veya köyün bağlı bulunduğu kaza veya vilayet Meclis İdarelerince tasdik edilmesi ve yoklamaların gerektirdiği harçlarının da tahsili esas alınmıştır. Bu iki işlemi ikmal edilmemiş ve netice itibariyle örnekleri Defterhane’ye gönderilmemiş olan yoklama kayıtlarına ise “Tasdiksiz yoklama” adı verilmiştir. Hukuki kıymet taşıyan tapu kayıtlarından sayılmayan tasdiksiz yoklama kayıtları, ancak bir ispat vesikası niteliğindedir. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivindeki tapu kayıtlarının tamamı *tasdikli ve muteber* kayıtlardandır. 1909 Yılıının Ağustos ayından itibaren mal sahiplerine verilen Tuğralı tapu senetlerinin Defterhanece Doldurularak mahalline gönderilmesi işlemine son verilmiş ve bu yetki günümüzde olduğu gibi mahalli tapu idarelerine bırakılmıştır.

Osmanlı Devleti’nde 5 Şubat 1912 tarihinde ilan edilen “1384 Sayılı Emval-i Gayrimenkullerin Tahdit ve Tespiti Hakkındaki Kanun-ı Muvakkat” ile Konya’nın Çumra İlçesinde ilk kadastro çalışmaları başlatılmıştır. Defterhane-i Hakani Nezareti bugünkü anlamda bakanlık düzeyinde bir daire iken 1329 (M.1913) yılında Defter-i Hakani Emaneti adı ile Maliye Nezaretine bağlanmıştır. 28 Teşrin-i Sani 1338 (M.1922) tarihinde ise “Umur-u Tasarrufiye Müdüriyet-i Umumiyesi” adı ile yeniden örgütlenmiştir. 1924 senesinde “Tapu Umum Müdürlüğü” adını alan teşkilata, 22 Nisan 1341 (M.1925) tarihli ve 658 Sayılı Kanun ile kadastro birimi eklenmiş, 1927 yılında ise “Muvazene-i Umumiye Kanun”unda” “Tapu ve Kadastro Müdüriyet-i Umumiyesi”

adıyla anılan kurum, 6083 Sayılı Teşkilat Kanunu ile Çevre ve Şehircilik Bakanlığına bağlı bir kamu kurumu olarak “Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü” adı altında görevini yürütmektedir.

B- TAPU VE KADASTRO GENEL MÜDÜRLÜĞÜ KAYITLARINDA HAKKÂRİ

I-Genel Çerçeve

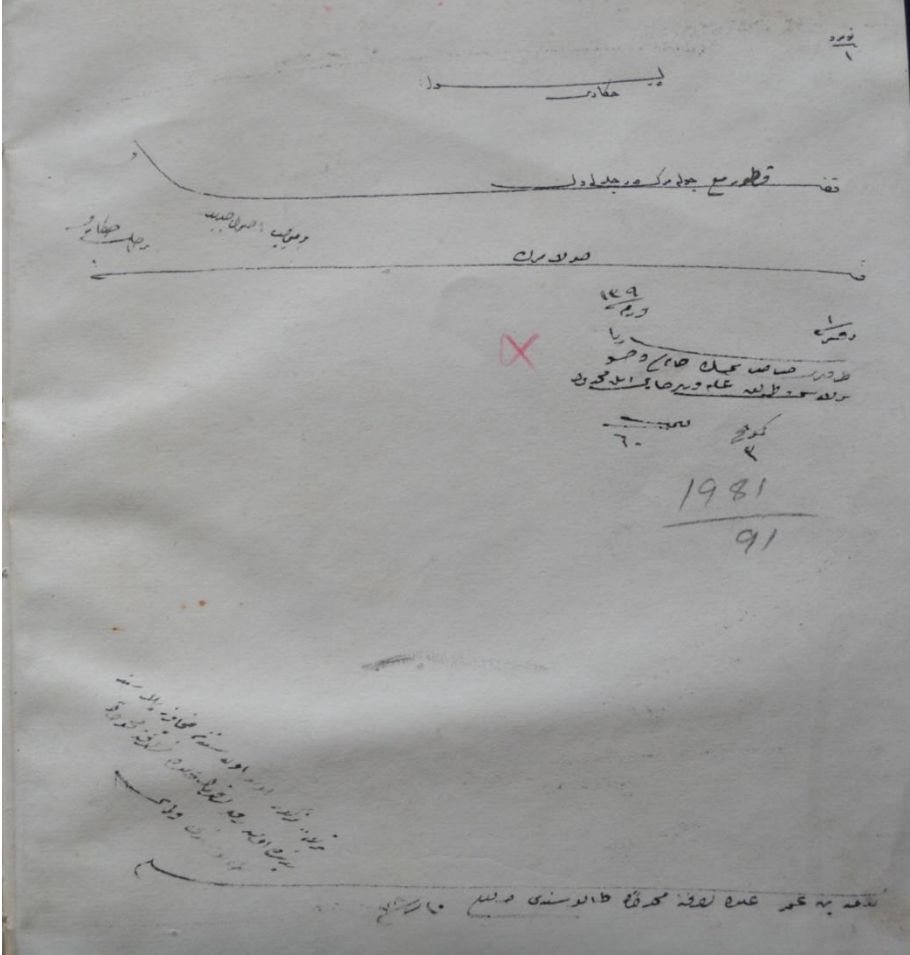
Bu çalışma kapsamında Arşivimizde yer alan (H.) 1278 ila (R.) 1341 yılları aralığında Hakkâri’ye ait 8 adet Tapu Zabıt-Kayıt Defterinde mevcut 9.200 adet tapu kaydı üzerinde inceleme yapılmış, bu kayıtların 3.543 adedinin tesis edildikten sonra işlem gördüğü (pasif kayıt), geriye kalan 5.657 adet tapu kaydının ise sonradan bir tapu işlemine tabi tutulmadığı (aktif kayıt) tespit edilmiştir.

Tablo:1 Hakkâri’ye Ait Tapu Zabıt-Kayıt Defterleri			
Defter Türü	Dönemi	Cilt Adedi	Kayıt Adedi
Arazi-i Atik	1278 -1288 (H.)	1	1.933
Arazi-i Cedit	1295-1297 (R.)	1	614
Mikyashlı Cedit	1298 (R.)	1	82
Zabıt-Kayıt	1300-1315 (R.)	3	6.232
Hâsılat	1325-1341 (R.)	2	339
TOPLAM	(H.) 1278- (R.) 1341	8	9.200

II- Hakkâri’ye Ait İlk Tapu Kayıtları

Hakkâri’de tapu idaresinin kurulmasını müteakip (H.) 10 R.Ahir 1278 tarihinde Defter:1 Varak:139 numarası ile Çölemerik şehir merkezinde ilk tapu kaydı oluşturulmuştur. “Tarla” vasıflı ve “ 3 Güyeç” miktarlı olan bu taşınmazın değeri “60 kuruş” olup hududu; “Tarafları sahib-i temessük hanesi ve Haso tarlası ve tarik-i amm ve nehr-i cari” ile mahdut şeklindedir.

Ayrıca “Uhde-i tasarrufuna müceddeden tapu senedi dade” iktisabı ile “Ömer oğlu Muaz” adına tesis edilen bu ilk tapu kaydına ait Arazi-i Atık Defteri sayfa örneği Şekil: II’de gösterilmiştir.

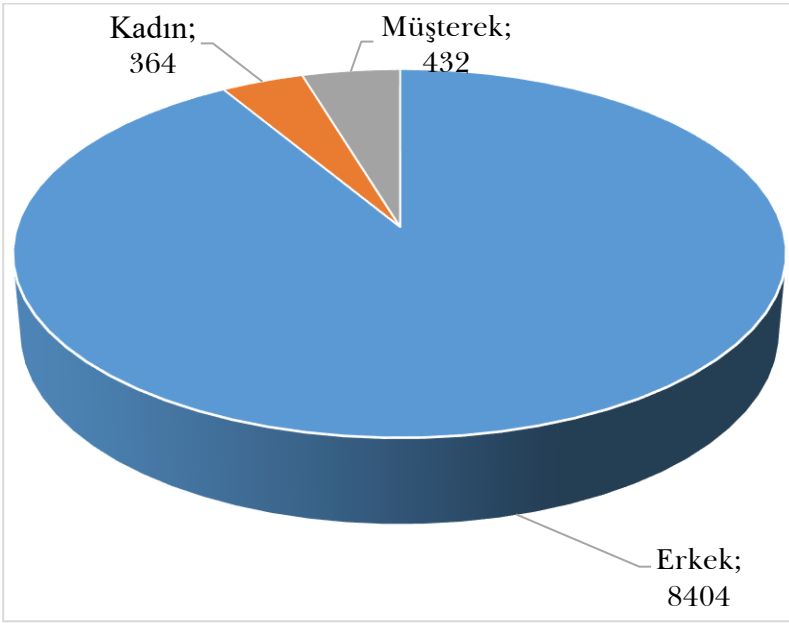

Şekil II: (H.) 10 R.Ahir 1278 Tarihli Tapu Kaydını Kapsayan Arazi-i Atık Defteri Sayfa Fotokopisi

Hakkârî'nin köylerinde ise ilk tapu kayıtları (H.) 9 Recep 1281 tarihinde oluşturulmuştur. Geyveran Köyünde kâin “tarla” vasıflı ve “1,5 ölçek” miktarlı olan bu kayıt Defter:8 Varak 156 numaralı ve “Uhde-i tasarrufuna müceddeden tapu senedi dade” iktisabı ile “İbrahim oğlu Haco” adına tescil edilmiş olup hududu; “Tarafları Resul

tarlası ve Karasu ve nehr-i cari ve Kendal ile mahdut” şeklindedir. Aynı tarihte aynı edinme sebebi ile aynı malik adına 4 adet taşınmaz kaydı daha oluşturulmuştur. Bahse konu tapu kaydı Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü sicillerinde kayden herhangi bir tedavüle konu olmamıştır.

Merkez sicillerinde güncelleştirme yapılmadığı gibi tapu kayıtları üzerine kadastro işlemlerine ilişkin revizyon bilgileri de aktarılmadığından bu hususların mahalli Hakkâri Tapu Müdürlüğü sicillerinden araştırılması gerekmektedir. (H.) 1278 ila (R.) 1341 yılları arasında Hakkâri şehir merkezi ile kaza ve köylerine ait toplam 9.200 adet tapu işlemi yapılmıştır. Bu taşınmaz kayıtlarının 8.404 adedi erkekler, 364 adedi kadınlar, 432 adedi ise erkek ve kadınlar adına müşterek olarak kaydedilmiştir.

Şekil III: 1861-1925 Yılları Arasında Düzenlenen Tapu Kayıtlarında Mülkiyetin Cinsiyetlere Göre Dağılımı

III- Hakkâri Tapu Kayıtlarının Türü ve Adedi

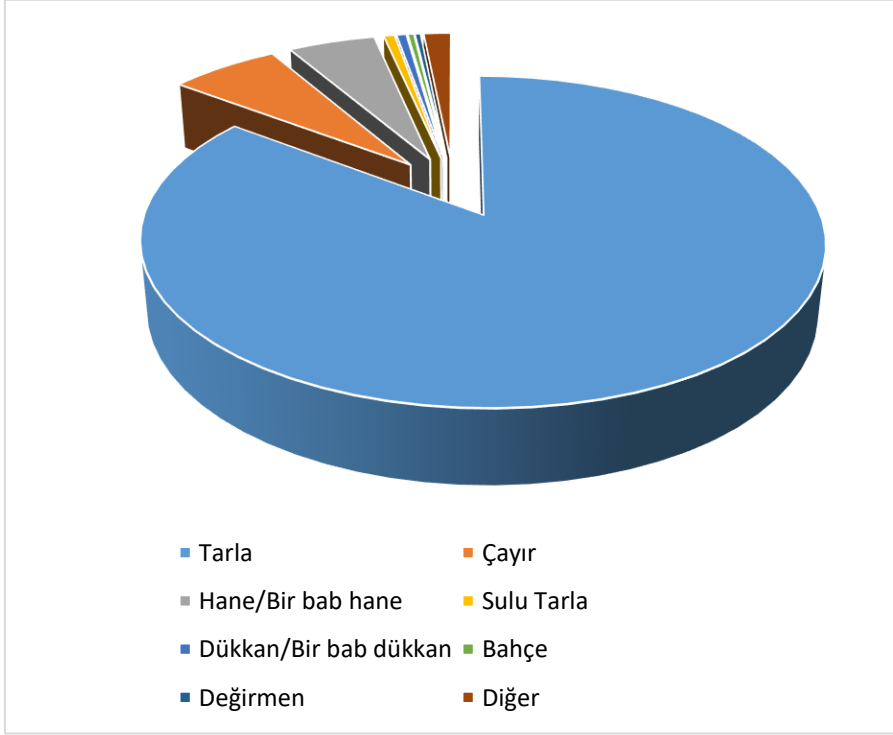
Sürdürülen çalışmalar neticesinde elde edilen verilerin çok daha anlamlı ve anlaşılır olması maksadıyla tablolaştırılması uygun görülmüştür. (Bkz. Tablo:2) Bu maksatla öncelikle verilerin; tür ve adetlerinin yer aldığı aşağıdaki tablo oluşturulmuş ve sonunda kısa bir değerlendirme yapılmıştır.

TAŞINMAZIN TÜRÜ	ADEDİ
Ağaçlık	1
Ahır	15
Ahır (Bir bab)	5
Arsa	7
Arsa (Bir bab)	2
Bahçe	32
Bahil tarla	8
Bezirhane (Bir bab)	1
Çayır	577
Değirmen mülk ebniyesi	22
Değirmen mülk ebniyesi (Bir bab)	6
Değirmen yeri	1
Dim tarla	1
Dink	1
Dükkan	18
Dükkan (Bir bab)	33
Fevkani hane (Bir bab)	10
Fırın (Bir bab)	1
Han	2

Hane	303
Hane (Bir bab)	158
Hane maa ahır	1
Hane maa bahçe	7
Hane maa bahçe (Bir bab)	1
Hane maa müstemilat (Bir bab)	1
Hane ve ahır ve bahçe	1
Harabe değirmen	1
Harabe hane	2
Harabe hane maa arsa (Bir bab)	1
İki gözlü hane (Bir bab)	2
Kavaklık eşcarı	2
Koyun Kömü	8
Köm	20
Köm (Bir bab)	6
Mekteb-i Rüştiye maa bahçe	1
Mer'a	1
Samanlık	16
Samanlık (Bir bab)	9
Sulu tarla	58
Tahtani hane (Bir bab)	6
Tarla	7849
Tarla maa harabe hane	1
Tarla-Çayır	2
TOPLAM	9200

Tablo II: Hakkâri'de 1861-1925 Yılları Arasında Düzenlenen 9.200 Adet Tapu Kaydında Geçen Taşınmazın Tür ve Adedi

Tablodan da anlaşılacağı üzere incelenen toplam 9.200 adet tapu kaydının çoğunluğunu tarla, çayır, hane, köm, ve dükkân oluşturmaktadır. Taşınmaz türlerinin bu dağılımı, Hakkâri'yi daha önce görmeyenler için şehrin bir resmini de ortaya koymaktadır. Nitekim yaygın taşınmaz türleri bölgede insani ve coğrafi zaruretlerin elzem kıldığı bir rızıkla ilgili doğada verilen mücadeleyi ifade etmektedir.

Şekil V: 1861-1925 Yılları Arasında Hakkâri'de Düzenlenen 9.200 Adet Tapu Kaydının Türlerine Göre Dağılımı.

IV- Taşınmazların Yer Aldığı Yerleşim Birimleri (Köy ve Mahalle Adları)

Bu taşınmazlar kaydedilirken esas alınan köyler de büyük önem taşımaktadır. Nitekim bu kıstas yöreye dair bu gün olduğu kadar düne dair de bir onomastik inceleme yapabilmemize fırsat verecektir. Zira

çok daha sağlıklı bir köy adı okuması yapmak üzere kullandığımız salnameler bizlere bugün var olan köy adları ile ismi değişmiş köylere dair kesitler sunmuştur.

Tablo III: 1861 ila 1925 Yılları Arasında Düzenlenmiş Tapu Kayıtlarında Geçen Hakkârî'nin Köy Adları

SIRA NO	KÖY ADI	SIRA NO	KÖY ADI
1	Akar	57	*Kani Zeyrek
2	Alas (Alpak)	58	Karınç
3	Arman	59	Kasr
4	Babulan	60	Kaşkabulak
5	Bağ Ulya	61	Kator
6	Başkale (Alpak)	62	Kaval
7	Baz (Alpak)	63	Kıran
8	Berdük	64	Kivil
9	Brescan/Berihan	65	Koçanis
10	Ceyş-i Süfla	66	*Kondu Çürük
11	*Çalık	67	*Kontizorik
12	*Çalık Pirovan	68	Koranis/Kotranis
13	Çuh (Alpak)	69	*Kükürt
14	Dandirkan	70	Kürüm
15	Derisse	71	*Kürük
16	Dirganis	72	*Kürük Malkason
17	Dirzengil	73	*Kürük Markosav
18	Elkik	74	Malkosan
19	Eremyan	75	Mendan
20	*Ervanis	76	Merzan

SIRA NO	KÖY ADI	SIRA NO	KÖY ADI
21	Esteğran	77	*Muhin
22	Evanis/Evranis	78	Nepatik
23	Fakı Balyan	79	Nispas
24	*Gelet Ulya	80	Nişe
25	*Gerlubey	81	*Ovaturaz/Ovatarane
26	Gevgan	82	Pakan
27	*Gevnin	83	Pay
28	*Gezne	84	Payanis/Palanis
29	*Gireperan	85	Payi Ulya
30	*Giveran	86	*Perteşe
31	Goranis	87	Pınar
32	Guntjörk	88	Pilan/Piran
33	Guvasade	89	Piri
34	Hacı Ulya	90	Pirkanis
35	Hacı Ulyan	91	*Pirodan
36	Hacilan	92	*Reşanik
37	Hakiran	93	Rezan
38	Halilan	94	Sadunan
39	Hananis Süfla	95	Sarı
40	Hananis Ulya	96	*Savenyan
41	Harabe	97	Sifan
42	Harolanis	98	Sivin
43	*Harusi	99	Sorman
44	Hazkiyan	100	*Sürün

SIRA NO	KÖY ADI	SIRA NO	KÖY ADI
45	Hendek	101	Şimuninis
46	*Hımartaş	102	Şita/Şeyta
47	*Hinrevan	103	Şitni Ulya
48	*Homartasan	104	*Tersava
49	Horizan	105	*Vandergan
50	Hoşa İbrahim	106	Varhanis
51	Hüseyin Süfla	107	*Yabanlı
52	Hüseyin Ülya	108	Zaranis Süfla
53	İrisan (Alpak)	108	Zaranis Ulya
54	İsteğran (Alpak)	110	Zeran
55	*Kabilelik	111	Zeyri
56	Kahrıman	112	Zir-i Piran (Alpak)

Transkripsiyon esnasında köy, mahalle ve mevkii adları da zaman zaman birbiriyle karışabilmektedir. Yani bir defterde köy adı olarak belirtilen bir ifade, başka bir defterde mahalle olarak, bazı mevkii adları da farklı defterlerde mahalle olarak karşımıza çıkabilmektedir. Bu sebeple yukarıdaki listelerde belirtilen köy, mahalle ve mevkii adları listelere yerleştirilirken tereddüt ettiğim anlar olduğuna bilgilerinize sunmak istiyorum.

1861-1925 Dönemi Hakkârî'ye ait tapu kayıtlarında geçen 112 adet köyün adı yukarıdaki listede alfabetik olarak gösterilmiştir. Yapılan çalışmanın kapsamı dışında kaldığından bu köylerin günümüzdeki durumu ile ilgili bir tespit yapılmamıştır. Bu köylerin çok az bir kısmının okunuşunda da tereddüt hâsıl olmuştur. Okunuşlarında tereddüt edilen köylerin adı listede (*) şeklinde gösterilmiş ve bazı köy adları da eski yazının okunabilme özelliğinden dolayı alternatifli olarak yeni harflere çevrilmiştir.

Tablo IV: 1861 ila 1925 Yılları Arasında Düzenlenmiş Tapu Kayıtlarında Geçen Hakkâri'nin Mahalle Adları

SIRA NO	MAHALLE ADI	SIRA NO	MAHALLE ADI
1	Nefs-i Çölemerik	6	Hakıran
2	Bacır	7	Kale
3	Bağ Ülya	8	Kamış
4	Binkassır	9	Kıran
5	Dağ Göl	10	Molla Hüseyin

Değerlendirme ve Sonuç

Çalışma kapsamında üzerinde inceleme yapılan 9.200 adet tapu kaydının türleri arasındaki sıralamada; 7.849 ile tarla birinci sırayı almış, ikinci sırada 577 adet ile çayır üçüncü sırada da 461 adet ile hane kayıtları yer almıştır. Bu verilere göre yöre halkının çoğunlukla döneminde ziraat ve özellikle küçükbaş hayvancılıkla iştigal ettiği gözlemlenmiş ve yörede çok sayıda değirmen kaydı da tespit edilmiştir.

1861'li yıllarda kadınların mülk edinim oranı erkeklere oranla son derece az iken çalışmamızın son dönemlerinde bu oran dikkat çekici şekilde kadınların lehine artmıştır. Ayrıca araştırmamız esnasında Haziran 1307 daimi tarihli ve 1 sıra numaralı tapu kaydı kapsamında, Sivin Köyünde Maliye Hazine-i Celilesi adına kayıtlı (4.000) Atik dönüm miktarlı bir mer'a kaydına da rastlanmıştır. Ölçü birimleri bölgelere göre farklılık göstermekle birlikte (1) Atik dönüm 918,672 M²'ye tekabül etmektedir.

KAYNAKÇA

A-ARŞİV KAYNAKLARI

Arazi-i Atik, Cedid, Mikyaslı Cedid, Vakf-ı Cedid ve Hâsılat Kayıt/Defterleri

T.C. Dahiliye Vekaleti, **Köylerimizin Adları**, İstanbul, 1928: Hilal Matbası

B-ARAŞTIRMA İNCELEME ESERLERİ

- Torun, Adnan, “Osmanlı’dan Günümüze Tapu-Kadastro Arşivi ve Tapu Arşiv Otomasyon Projesi (TARBİS)”, **I. Uluslararası Türk Arşivleri Sempozyumu İstanbul**, 17-19 Kasım 2005, Nuran Koltuk (ed.), Ankara: Başbakanlık Basımevi, 113-121, 2005.
- Torun, Adnan, “Osmanlı Dönemi Vakıf Araştırmalarında Kuyud-ı Kadime Arşivi'nin Rolü ve Önemi”, **Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu İstanbul-Edirne**, 9-10-11 Mayıs 2012, Mehmet Kurtoğlu (ed.), Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 305-310, 2012.
- Torun, Adnan, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kayıtlarında Bodrum (1847-1930)”, **III. Uluslararası Her Yönüyle Bodrum Sempozyumu Bodrum**, 30 Ekim-1 Kasım 2013, İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi., C 2, 817-833, 2013.
- Torun, Adnan, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kayıtlarında Niksar (1847-1927)”, **Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu Tokat**, 25-26 Eylül 2014, Ankara: Salmat Basım Yayıncılık Şti., C 2, 551-577, 2014.
- Torun, Adnan, “Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kayıtlarında Merzifon (1852-1919)”, **III. Uluslararası Geçmişten Günümüze Merzifon ve Amasya Yöresi Sempozyumu Merzifon**, 8-10 Ekim 2015, Ankara: Edge Akademi Yayıncılık, 264-279, 2015.
- Torun, Adnan, “Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kayıtlarında Kıbrıs 1848-1878” (Limasol Örneği), **Osmanlı Döneminde Kıbrıs Lefkoşa**, 2015, İstanbul: Seçil Ofset, 280-293, 2016.
- Torun, Adnan, “1848-1878 Dönemi Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivindeki Kıbrıs’a Ait Vakıf İlişkili Tapu Kayıtları”, **Osmanlı Döneminde Kıbrıs Vakıfları Sempozyumu Lefkoşa**, 2017, Lefkoşa: YDÜ Matbaası, 11-29, 2017.
- Yıldırım, Mehmet- Kadioğlu, Songül, **DEFTERHANE’DEN TAPU VE KADASTRO’YA “Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğün Tarihçesi”**, TKGM, Ankara, 2010.

EKLER:

**Ek-I: Hakkâri Sancağı, Çölemerik Kazası Kaza Merkezine Ait
(H.) R.Ahir 1278 Tarihli Sened-i Hakani**

Ek-II: Hakkâri Sancağı Çölemerik Kazası, Pakan Köyüne Ait
(R.) Haziran 1301 Y. Tarihli Sened-i Hakani

٢١٧

بازار
میدان
بلدیه

سند حاقانی

صردہ نمبر
٦٤

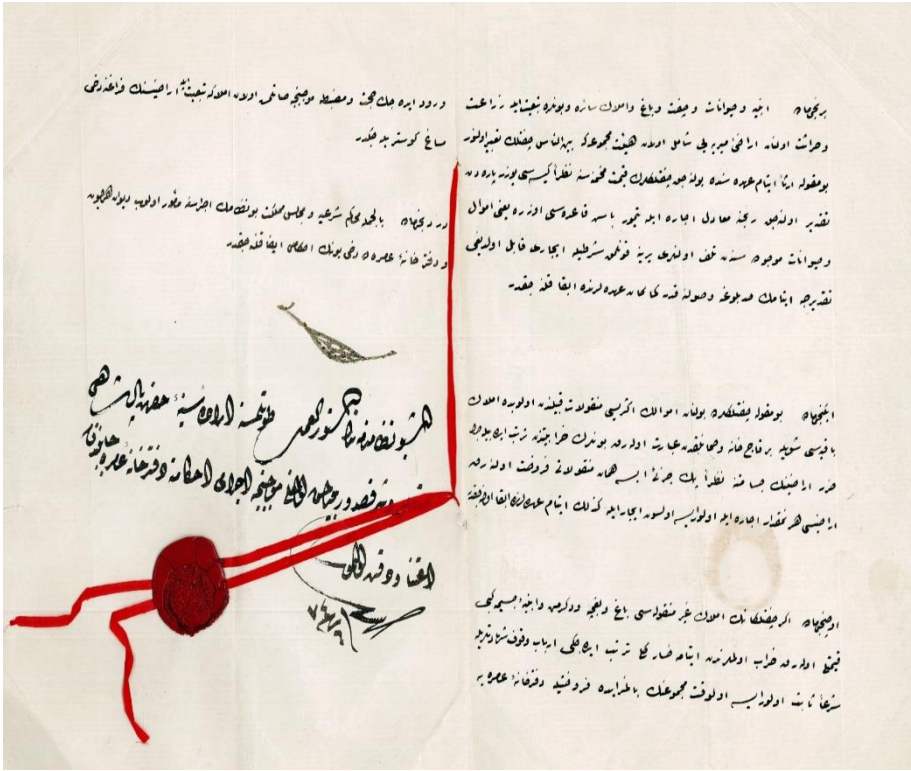
ملاحظات	رقبہ	ناحیہ	قضا	لوہ	صاحب
	مربع	زقاق	محلہ	شہر	شہر
	کوئی نہیں				
	رقبہ الجواب				
				جنسی	نر
				نوعی	انسانی
				حدود	نزد خانہ تولاں و تولاں و تولاں و تولاں
				مقداری	بروز غنیمت مقدار اولیٰ و اولیٰ مقدار اولیٰ و اولیٰ
				مقتضی	
				صاحب	تیمور و تولاں و تولاں و تولاں
				حجت	تولاں و تولاں و تولاں و تولاں
				اعطای	سند
				منصرفی	تیمور و تولاں و تولاں و تولاں
				قیستی	
				بدلت	

سبب نصیر توتیم ہاوان اولدیر کہ
 بلوہ محمد زور علیہ شہوت تولاں
 قیاد رسدہ و لغتہ سببہ اعماق و سببہ اعماق
 ضبط و تصرف سببہ حادی و تولاں و تولاں و تولاں

و قرض خانہ خانانہ تولاں و تولاں و تولاں
 و تولاں و تولاں و تولاں و تولاں
 سنہ ١٣٠١

Ek-III: (M.) 1858 Tarihli Tapu Nizamnamesi

TEŞEKKÜR

Bu Sempozyumu düzenleyen ATAM Başkanı Değerli Hocam Sn. Prof. Dr. Mehmet Ali Beyhan'a, Hakkâri Valiliğine, Hakkâri Ü. Rektörlüğü'ne ve Hakkâri İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü'ne,

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü adına hazırlanan bu kurumsal bildiriye sağladıkları desteklerden dolayı Tapu ve Kadastro Genel Müdürü Sn. Mehmed Zeki ADLI ve Arşiv Dairesi Başkanı Sn. Dr. Bekir Tarık YİĞİT'e,

Ayrıca bildiriye katkılarından dolayı Başkanlığımız Personeli Uz. Zenzem Bingöl, Uz. Murat AÇIKEL ile Hakkâri Üniversitesi Öğretim Görevlisi, Sn. Murat ALANDAĞLI'ya teşekkürlerimizi sunuyoruz.

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

Sosyal yardım gubesi:

Faaliyetine devam etmektedir. fakir ve kimsesiz olan okul talebesinden " II " çocuğu giydirmiş ve memlekette fakir bulunan bir çok hastaların yardımına koğmuştur.

kinin meccani olarak halka tevzi edilmekte ve fakir olanların tedavileride meccanen icra edilmektedir. bu hususta Temirz bir Vatenseverlik duygusu ile ve büyük bir feraget nefisle Halkın sahhata koruyan , sosyal yardım şubemiz Başkanı Doktor Habip poyrazın mesaisi yüksek takdirlerinize şayandır.

Muhitin durumu noktayı nazarından pek ehemmiyetli gözükken sıtma ve sıtma ile mücadele hakkında kıymetli konferanslar verilmiş ve bu konferanslar Halkın diliyle Halka anlatılabilmektedir.

Kitapsaray gubesi :

evimiz : birinci altı aylık raporda arz edildiği üzere Bir tek odadan ibaret bulunmaktadır. bununla beraber Halkın okuma zevkini artırmak için her türlü tedbirlere vaş vurulmuş, partiden ve diğer kardeş halkevlerinden kitap, gazte ve mecmualardan mada Cumhuriyet ,karagöz gaztelarına abone olmak suretiyle,Okuyucuların okuma zevklerini artırmaya çalışmıştır.

köycülük gubesi :

Köy gezilerine , Bilhassa sporcu arkadaşlar devam etmektedir. Halkın ekseriyeti Lisan bilmediğinden bu şubenin faaliyeti daha fazla müsbet sahaya intikal edememektedir.

Köylere giden münevver sporcular köycülüğün ehemmiyeti hakkında Lisan bilenlere ve bunların delâletiyle diğer Vatandaşlarımıza irşat-kâr nasihatlarında bulunmuşlardır.

Hakkâriye çok yakın olan Mahalle ve köylere Devet edilen halk,ziraat konferansı dolayisiyle Ankaraya gelen Çiftçi kardeşlerinin Radyo başındaki konuşmalarını dinlemiştir.

Sayın İlbay ve İlyön kurulu Başkanı Sadullah Koloğlu da "köycülük , ehemmiyeti inkişafı " mevzulu kıymetdar bir konferansla bu yoldaki faaliyeti , fikir bilgi ve duygu zenginlikleriyle tedviç etmiştir.

Hakkâri Halkevi başkanı
İhsan Kazancıoğlu

B. İhsan

(Signature)

5

TEK PARTİ DÖNEMİ TÜRKİYE’SİNİN TAŞRASINDAN HAKKÂRİ HAKKINDA İKİ RAPORUN ANLATTIKLARI

İrşad Sami YUCA*

ÖZET

Türkiye’de son yıllarda giderek önem kazanan mikro tarih ve kültür çalışmalarının, ülkenin geniş taşrasında saklı insani zenginlikleri gün yüzüne çıkarmasından dolayı önemi giderek artmaktadır. Günümüzde Anadolu taşrasında yapılmakta olan birçok yeni nesil sosyal incelemelerde hem metotların farklılaşması hem de disiplinler arası ilişkinin daha fazla kurulmasından kaynaklı olarak ortaya yepyeni bilgiler çıkmaktadır. Bu çalışmaların tarih alanının farklı dönemleriyle ilgili varlığı söz konusu olsa da daha çok Cumhuriyet dönemi Türkiye’sini anlamaya dönük bir yoğunlaşma gerçekleşmiştir. Bu düşünsel çerçeveden hareketle Türkiye’nin Tek Partili yıllarında ülkenin en uzak vilayetlerinden Hakkâri hakkında bilgi verebilmek mikro tarih anlayışı bağlamında heyecan verici olacaktır. Bu bildiri de, Tek Partili yılların merkezi ve ideolojik erkin Hakkâri vilayeti hakkında tasavvurlarının izini verecek iki raporun karşılaştırmaya dayalı bir değerlendirmesi yapılacaktır. Tek Partili yıllarda Hakkâri merkezden uzak sosyo-ekonomik geri kalmışlığının yanı sıra devlete/rejime itaatin de zayıf olduğu farz edilen bir vilayettir. Bu zaman zarfında resmi hüviyetli makam ve kişilerce tutulan iki raporun içeriğinde devrin hakim siyasi-bürokratik bakışının bir resmini çıkarmak da çalışmanın ana gayelerinden biridir. Ayrıca bu çalışma ile iki raporun muhtevasından

* Doç. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, s.yuca@alparslan.edu.tr

hareketle rejimin benimsediği Türk ve Türkçe kimliğinin dışında kalan Hakkâri'nin sahip olduğu sosyal ve kültürel yapısına karşın merkezi siyasi ve bürokratik erkin yaklaşımını görebilmek de ayrı bir önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tek Parti, CHP, Hakkâri, Hakkâri Halkevi, Rapor

DURING THE SINGLE PARTY PERIOD FROM PROVINCES OF TURKEY: TWO REPORTS ABOUT HAKKARI

ABSTRACT

Micro-history and cultural studies increasingly important in recent years in Turkey, especially the country's extensive reserves in the provinces are increasingly important due to the richness of the human face removal day. Nowadays, in the new social surveys of Anatolian provinces, new information emerged due to the differentiation of the methods and the more interdisciplinary relationship. This study is being said about the rotation of the date field at different times over the period of the Republic of Turkey but rather it is also possible to say that an intensified. Starting from this conceptual framework of Turkey's Single Party of the year in order to provide information about the most remote province of Hakkâri, the country's micro-date understanding of context will be exciting. In this paper, a comparative assessment will be made of two reports that will allow the perception of the central and ideological power of the Single Party years about the Hakkâri province. In the Single Party years, Hakkâri is a province which is assumed to be weak due to its socio-economic backwardness as well as to the state / regime. A picture of the political-bureaucratic view of the right of the period in the content of the two official reports held by the persons and persons within this period is also one of the main objectives of the study. Moreover, it is important to see the approach of the central political and bureaucratic power despite the social and cultural structure of Hakkâri which is outside the Turkish and Turkish identity adopted by the regime based on the content of the two reports.

Key Words: Single Party, CGP, Hakkâri, Hakkâri People's House, Report

Giriş

1919-1923 yılları arasında siyasi ve askeri alanlarda sürdürülen Milli Mücadele nihai olarak 24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan Antlaşması ile uluslararası sahada yeni Türkiye'nin resmîyeti sağlanmış oldu. Her ne kadar Lozan yeni bir devletin siyasi bağımsızlık senedi hükmünde olsa da kurumsal anlamda selefi Osmanlı Devleti'nin bıraktığı toplumsal, ekonomik, siyasal, askeri, sivil bürokratik ve aydın kültürünün miraslarını da devir almaktaydı. Yeni genç devlet, rejim meselesini 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyet'i tercih ederek yepyeni bir siyasal kültürü Anadolu'ya taşımaktaydı. Rejimin himayekârı konumunda olan Gazi Mustafa Kemal Paşa ve onun etrafında birleşen laik, ulusalcı ve modernist sivil bürokrasi, asker ve aydınlar toplumu liderin koyduğu hedeflere ulaştırmak için ulus-devlet anlayışına yöneldiler.¹ Bu ideolojik perspektif merkezden çevreye doğru benimsetmek öncelikli bir hedef olarak belirmiştir.² Bilhassa Ulus Mektepler, Halkevleri, Türk Ocakları gibi eğitim ve kültür kurumları vasıtasıyla bu anlayışın toplumda bir karşılığının oluşmasına kendilerini adadılar.

Kemalistler olarak da adlandırılan yeni rejimin kadroları Tek Partili bir iktidar olmanın getirdiği hükmetme avantajlarından istifade etmeyi sonuna kadar kullanmışlardır. Partinin merkez ve taşra kadroları toplumun erişmesini arzu ettikleri laik, ulusçu ve çağdaş yaşam hedefleri için şevkle çalışmaktaydılar.³ Bu çalışmalar bazen müsamereler, şenlikler, resmi bayramlar, toplantılar, balolar, sportif faaliyetler ve bazen de başka tür kültürel etkinlikler altında yapılmaktaydı. Toplumun çağdaşlaşmasına ve laik Türk kimliğinin benimsenmesine dönük olarak yapılacak çalışmalarda Anadolu taşrasının sosyal yapısının bilinmesi elzem bir konuydu. Çünkü çok kimlikli ve dilli Osmanlı'nın mirasını ulus-devlet çizgisine getirmek belki de dönemin Kemalist kadrolarının

¹ Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012, s. 211-212.

² Kemal H. Karpat, **Türkiye'de Siyasal Sistemin Evrimi 1876-1980**, İmge Kitabevi, Ankara, 2007, 41-46.

³ Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2011, s. 71-72.

üstesinden gelmesi gereken en önemli sorunların başında gelmekteydi.⁴ Bundan dolayı ülke sathında barışın ve çağdaşlaşmanın ancak bu şekilde tesis edilebileceğine dair güçlü bir kanaatleri de söz konusu idi. Ancak bunların yolu Anadolu taşrasını iyi bilmekten geçmekteydi.

Yeni Türkiye'nin çağdaşlaşma hamlelerinde merkezin, taşradan sosyo-ekonomik açılardan haberdar olmak istemesi dönemin koşullarında en mühim öncelikleri arasındaydı. Taşraya dair elde edilebilecek ideolojik aygıtların çeşitliliğine rağmen en güvenilir yol olarak parti mensubu kişilere verilen çalışma ve teftiş etme görevleriydi. İncelemelerde bulunması ve bunu bir rapor şeklinde parti üst yönetimine sunması, üstlenilen görevin doğal bir bürokratik seyriydi. Bu çalışmaya esas olan konu Tek Partili yıllarda görevlendirilen iki partilinin Hakkâri hakkında yaptıkları incelemelerin sonucunda beyan ettikleri raporların analizine dayanacaktır. Ülkenin uzak bir taşrasını simgeleyen ve demografik yapısının belirgin bir şekilde farklılık teşkil etmesinden dolayı Hakkâri, Tek Partili yılların hem unuttuğu hem de tanımak istediği bir vilayettir.

Osmanlı dönemi dâhil olmak üzere unutulmuş ve adeta kaderine terk edilmiş olan Hakkâri, Lozan Antlaşması sonucunda Anadolu'nun bazı bölgelerinde devam eden işgallerin örnek bir vilayetidir. Lozan imzalanmasına karşın Musul ve Hakkâri bölgelerindeki İngiliz işgali ise hala devam etmekteydi. İngilizler, Musul ve Hakkâri bölgelerindeki stratejik öneme sahip menfaatlerini bırakmamak için sınırın belirlenmesi konusunun çözüme kavuşmasını istememekteydi. İngilizler, 19 Mayıs 1924 tarihinde toplanan Haliç Konferansı'nda bu amacına hizmet edecek bir teklifi Türkiye'ye sunmuştu. İngilizler, Hakkâri ilinin, Beytüşşebap, Çulemêriğ ve Revandız kazalarının Nesturi yurdu olarak Irak'a bırakılmasını talep etti.⁵ Ancak bu talep Türkiye tarafından, hem Misakı Milliye hem de onu oluşturan dinamiklerin ruhuna aykırı olduğu için kabul edilmemişti. Türkiye, Musul ve Hakkâri için

⁴ İter Turan, "Siyasal İdeoloji Olarak İslam ve Milliyetçilik", (Der.) Richard Tapper, **Çağdaş Türkiye'de İslam**, İstanbul, s. 41-50.

⁵ Yaşar Kaplan, **Hakkâri Tarihi**, Hakkâri İl Yıllığı, Vamedia Yayınevi, Van, 2015, s.39.

Milletler Cemiyeti'ne başvurmuş ve yeni bir sınırın belirlenmesini istemiştir. Milletler Cemiyeti bu bölgeler için verdiği karar sonucunda Musul Irak'a bırakıldı ve Hakkâri ise Türkiye'ye bırakıldı. Türkiye bunu kabul etmeyeceğini bildirmesine rağmen 5 Haziran 1926'da Türkiye, İngiltere ve Irak ile Ankara Antlaşması (Türk-Irak Sınırı ve İyi Komşuluk Antlaşması) imzalandı.⁶ Hakkâri aynı yıl vilayet statüsü kazanmıştır. 1933 yılında Van vilayetine kaza olarak bağlanmış, ancak üç yıl sonra yani 1936 yılında yeniden vilayet statüsünü kazanmıştır.⁷

1923'ten itibaren ülkede Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) tek ve iktidar olarak kurduğu yeni siyasal rejim tipi halkçı ve ulusçu ilkeleleriyle memleketin sorunlarını ve toplumun yapısal özelliklerini bir bütün şeklinde görmeye odaklanmıştı. Demografik ve dil yapılarının değiştiği bölgelerde farklı siyasal tercihlere, değişime zorlayıcı başka kültürel ve politik aygıtları kullanmaktaydı.⁸ Özellikle asayişin temini ve rejime dönük karşıt tevessüllere karşı son derece duyarlı olan askeri ve sivil bürokrasi her gelişmeyi CHP genel merkezine çeşitli iletişim araçlarıyla bildirmekteydi. Rejimin ideolojik duyarlılığı şark vilayetlerinin sosyal yapısında demografik olarak ana kitleyi oluşturan Kürtlerin ve neden oldukları isyan türünden kalkışmalardan dolayı daha da artmaktaydı. Anadolu'nun şarki diyarının en ücra yerinde bulunan Hakkâri'nin de Ankara'daki rejimin ana kadrolarının gözündeki portresi pek değişken değildi.⁹ Bu minvalde Hakkâri'yi yakından tanımak amacıyla rejimin erken yıllarında hazırlanmış birçok çalışma mevcuttur. Ancak bu çalışmada yer alan iki raporun anlatacakları, özellikle merkezi temsil eden Kemalist kadroların taşraya bakışlarını ve bu çerçevede gelişen ilişkilerin nasıl olduğuna dair bazı mühim tarihi cevaplar taşımaktadır.

⁶ Yaşar Kaplan, **age.**, s. 39.; Faruk Kaya, "Hakkâri İli'nin İdari Coğrafya Analizi", **JASSS**, Sayı: 11, Kış 2015, s. 95.

⁷ Mehmet Top, **Hakkâri**, Hakkâri Valiliği Yayınları, Anıt Matbaa, Ankara 2010, s. 94.

⁸ Erik Jan Zürcher, **Savaş, Devrim ve Uluslaşma: Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi 1908-1928**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 301-312.

⁹ Ahmet İlyas, "Tek Parti Döneminde Aşiretleri Kontrol Altına Almak İçin Çıkarılan Kanun ve Hazırlanan Raporlar", **JASSS**, Sayı: 28, Sonbahar, 2014, ss. 329-348.

I- Hakkâri Mebusu İzzet Ulvi Aykurt'un Raporu

Tek Partili yıllarda TBMM'nin VI. döneminde 1939-1943 yılları arasında Hakkâri mebusu olan İzzet Ulvi Akyurt¹⁰ CHP Genel Sekreterliğinin kendisine tevdi ettiği teftiş etme görevi icabıyla Hakkâri'ye gelir.¹¹

Aykurt Hakkâri hakkında hazırladığı raporunu partinin II. Büro-suna takdim etmiştir. Rapor genel olarak Hakkâri'nin Tek Partili yıllardaki sosyal, ekonomik ve idari düzeni ile ilgili bilgileri ihtiva etmektedir. Ancak Aykurt'un raporunda Tek Partili yılların hâkim ideolojik anlayışı ve söylemi ile alakalı mühim izleri taşıdığını da söylemek mümkündür. Zaten bu bildirin ana hedefi merkezin taşrayı nasıl algıladığı ve tanımladığı olduğundan raporda yer alan bazı söylem ve ifadeler bu perspektifle ele alınacaktır. Aykurt'un hangi yıl Hakkâri'yi ziyaret ettiğini tespit etmek mümkün olamadığından ancak raporda Nisan-Ağustos ayları arasında Van ile Hakkâri arasında karların erimesi ile yolların seyahat etmeğe imkân tanıdığı bir vakitte gittiğini ifade etmektedir. Güzergâh olarak Ankara'dan Diyarbakır'a oradan ise Bitlis ve Van'a geldiğini söyler. Yolların fiziki durumunun kötü oluşundan dolayı Hakkâri'nin kendi kazalarıyla dahi irtibatının çok kısıtlı olmasından önemle bahsetmektedir. Hakkâri'nin ulaşım bakımından bu yıllarda yatırımlardan uzak kalmış olması, çağdaş hayattan uzak ve merkezin de unuttuğu bir vilayet olarak tarif edilmektedir.¹²

¹⁰ Aykurt, 1879 yılında Eskişehir'de dünyaya gelir. Babası İsa Bey annesi ise Ayşe Hanımdır. Mülkiye Mektebi'ni bitirir. Eskişehir Şer'îye Mahkemesi Kayıt Memurluğu, Başkâtibi, Kütahya Tahrirat Kâtibi, İzmit, Kayseri, Gümüşhane Sancakları İdare Meclisi Başkâtibi, Mekke Emaneti Divân Efendisi, Ulukışla ve Akşehir Kaymakamı, Ankara Erkek Lisesi tarih öğretmeni, Hâkimiyet-i Milliye gazetesi yazarı ve Yazı İşleri Müdürü, Müdafaa-i Hukuk 1. Grup Kâtibi, Maarif Vekâleti Hususi Kalem Müdürü, Türk Ocakları Muallimler Birliği Umumi Kâtibi, Türk Dili Tetkik Cemiyeti Kol Başkanı olarak birçok farklı alanda görevler üstlenmiştir. TBMM'de II., III., IV. ve V. dönemlerde Afyonkarahisar, VI. dönem Hakkâri mebusu oldu. IV. dönem Parlamentolar Türk Grubu kurucu üye olarak vazife üstlendi. Evli ve 3 çocuk sahibi olan Aykurt 08.11.1957 tarihinde vefat etmiştir. **TBMM Albümü 1920-2010**, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, Cilt: 1, Ankara, 2010, s. 327.

¹¹ **CCA.**, 30.10.76.500.16.; **CCA.**, 490.1.658.199.2.1.

¹² **CCA.**, 490.1.658.199.2.1.

Uzun ve meşakkatli bir yolculuktan sonra Hakkâri'ye varan Ak-yurt ilk izlenimlerini şehrin fiziki yapısı ve doğası hakkındaki izlenimlerini raporunda vermektedir: *Hakkâri vilayetinin merkezi Çölemerik'tir. Etrafı dağlarla çevrilmiş küçük bir kasabadır. Birbirinden oldukça ayrı altı mahalleden teşekkül eder. Bunlar: Bulak, Dağ gül, Biçer, Pehlivan, Bağlaya, Merzan adındadır. Bu mahallelerin nüfusu 7.600 kadardır.*¹³ Küçük bir şehir görüntüsüne sahip ve altı mahalleden müteşekkil olarak Hakkâri'yi tarif etmiştir.

Dağlık coğrafi yapısı ve ülkenin en ücra bir yerinde olan Hakkâri'nin, Cumhuriyet dönemi zarfında sahip olduğu sosyo-kültürel ve ekonomik gelişmişliği ile ilgili önemli verileri de raporunun başlarında dile getirmektedir. Aykurt'a göre; *Merkez halkı bir küçük kasabalı seviyesinde olup bir kısmı okuryazar ve münevverdir. Üst tarafı köylü hal seviyesinde bir hayat sürmektedir. Çoğu fakirdir. Geri olan memleketlerinin Cumhuriyet devrinde yükseltilmesine çalışıldığını görerek memnun ve müteşekkir olduklarını her vesile ile göstermektedirler.*¹⁴

Aykurt'un raporunda Anadolu'nun genelinde görülen nüfus probleminin bilhassa Doğu Anadolu'da daha fazla hissedildiğini dile getirmiştir. Bunun, kara yollarının yetersizliğinden, tren hatlarının buralara kadar ulaşamaması, kış ikliminin uzun sürmesi ve bölgenin dağlık yapısından kaynaklandığını belirtmektedir. Ona göre bu sebepler en temelde ürün alışverişinden kaynaklı ticaretin, medeniyet etkileşiminin ve insan hareketliliğinin önündeki en önemli engellerdir. Özellikle Hakkâri ile kendi kaza ve köyleri arasında dahi düzgün ve kullanışlı yollarının olmadığını da ekler. Doğu Anadolu'nun Hakkâri ile birlikte diğer vilayetlerinin de geri kalmışlıktan kurtulabilmesi için en önemli çözümün yolların iyileştirilmesi ve tren hattının Van'a kadar uzatılmasında olduğunu Ankara'ya tavsiye etmiştir.¹⁵

Hakkâri'de yapılan imar çalışmaları ve bu manadaki halkın memnuniyeti hakkında da bazı bilgiler veren Aykurt; "Sıhhiye daire, Posta

¹³ CCA., 490.1.658.199.2.1.

¹⁴ CCA., 490.1.658.199.2.1.

¹⁵ CCA., 490.1.658.199.2.2.

ve Telgraf, hususi idare binası ve aygırhane ve sair bu gibi binalar yapıp bitmiştir. Çarşısı, yolları tanzim edilmektedir. Merkezde mükemmel bir ilk mektep binası yapılmaktadır.”¹⁶ Diyerek devletin burada imkânlar doğrultusunda azımsanmayacak imar faaliyetlerini gerçekleştirdiğini dile getirmiştir.

Cumhuriyet rejiminin Türk toplumu için hedef kıldığı çağdaşlaştırma ve refah seviyesini yükseltme seferberliğinin, buradaki gayretli Vali'nin idaresinde memurlar ve öğretmenler tarafından büyük bir heyecan içerisinde yürütüldüğünü dile getirmektedir. Aykurt bu çalışmaların halk nazarında da memnuniyetle karşılandığını gerek birebir ve gerekse Halkevinde gerçekleştirdiği toplu görüşmelerinden edindiğini aktarmıştır. Şunları söyler; *Halk kanunlarımızdan, bahusus Hakkâri'de imkân dairesinde kalkınma yapılmasından memnundur.*¹⁷

Raporunun birçok yerinde Aykurt, Hakkâri'nin az gelişmişliğinin temel sebebini yol ve yol ağının kötü oluşuna bağlamaktadır. Vilayetin genel olarak Van'ın dışında başka vilayetlerle de bir yol bağlantısının olmayışından dolayı burada kültürel etkileşimi ve ticari gelişmeleri de olumsuz etkilediği fikrindedir. Hakkâri'nin en önemli sorunu olarak gördüğü yol probleminin aşılması konusunda Ankara'ya önerilerini de dile getirmiştir. Şu ifadeleri sarf etmiştir; *Hakkâri'nin Zap suyu yükseklerinden ve yalçın kayalıkların yamaçlarından ve kaya yarıklarından giden bir yolu vardır ki dehşetli uçurumlarla doludur. Çok yerlerinde hayvanla değil, tehlikesiz olarak yaya gitmek bile güçtür. Her sene hayvan ve insanca zayıp vuku buluyormuş. İşte Hakkâri'nin en büyük derdi ve terakkisinin en büyük mâniî fikrimce bu yol vaziyetidir. (...) Hakkâri'nin Zap suyu kenarından geçen tehlikeli yolunun genişletilerek araba işler bir hale getirilmesi ve köprü yapılması için Nafia Vekâletince bir miktar daha tahsisat verilmesi ve yol ihtiyacının halli istirham edilmektedir.*¹⁸

¹⁶ CCA., 490.1.658.199.2.2.

¹⁷ CCA., 490.1.658.199.2.2/3.

¹⁸ CCA., 490.1.658.199.2.5.

II- Hakkâri Halkevi Başkanı İhsan Kazandioğlu'nun Raporu

Cumhuriyet'in Osmanlı'dan devir aldığı sosyal ve kültürel mirasın en önemli sorunu eğitilmiş insan sayısındaki düşük oran idi. Cumhuriyet'in erken yıllarından başlanarak okullaşma hamleleri dönemin iktisadi ve de coğrafi zorluklarına rağmen sürdürülmeye çalışılmıştır. Türk Ocakları'nın 1932 yılında kapatılıp rejimin ideolojik kimliğine ve de doğasına uygun olarak Halkevlerinin kurulmasındaki önemli bir hedef ise eğitimin çitasını artırmaktı. Halkevleri rejimin bir kültür hamlesi olarak şehirlerde ve unutulmuş uzak taşralarda milletin çağdaşlaşmasına ve rejimin siyasi figür ve ilkelerini benimsemesine dahası eğitilmelerine çalışacaktır. Kısa sürede birçok merkezde açılan şubelerden birisi ise 21 Şubat 1937'de Hakkâri Halkevi şubesidir.¹⁹

Hakkâri Halkevi kuruluşunu gerçekleştirdikten sonra dönemin imkânları çerçevesinde yedi alt şubeyle kapılarını Hakkârililere açmıştır. Şubenin tarihsel gelişimi içerisinde ayrı bir yeri olan ve üçüncü dönem başkanlığını 1938-1940 yılları arasında sürdüren öğretmen İhsan Kazandioğlu'nun yürüttüğü çalışmalar bir hayli dikkat çekmektedir.²⁰ Ayrıca Tek Partili yılların idealist bir öğretmeni ve rejimin çağdaş bir figürü olarak da tarihte belirmektedir.

Kazandioğlu Halkevi'ne başkan olduğu dönemde evin çalışmaları ve Hakkâri hakkında edinmiş olduğu düşünce ve kanaatlerini kaleme aldığı birinci ve ikinci altı aylık raporlarının ilkinin 12 Aralık 1938 tarihinde, ikincisini ise 21 Ocak 1939 tarihinde CHP Genel Sekreterliğine göndermiştir.²¹ Bu raporlarında Tek Partili yıllarda Hakkâri vilayetinin sahip olduğu sosyal doku, eğitim, kültürel çalışmalar ve ekonomik

¹⁹ CCA., 490.01.956.701.2.24.; Ahmet İlyas, "Cumhuriyet'in Yitik Modernleşme Mirasına Bir Örnek: Hakkâri Halkevi Ve Çalışmaları", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 18, 2019, ss. 589-603.; Zeki Arıkan, "Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi", **Atatürk Yolu Dergisi**, Cilt: VI, Sayı: 23, 1999, ss. 261-281.; Canser Kardaş, **Diyarbakır Halkevi ve Karacadağ Dergisi**, Grafiker Yayınları, Ankara, 2018, s. 14-17.

²⁰ CCA., 490.01.940.647.1.75/79.; Ahmet İlyas, agm., ss. 589-603.

²¹ CCA., 490.1.985.817.3.1/6.

hayat ile rejimin halk nezdindeki algısı ile ilgili mühim bilgiler vermektedir.

Örneğin kaleme almış olduğu ilk raporunda Halkevi'nin Dil-Tarih ve Edebiyat Şubesi faaliyetleri hakkında bilgi verirken Hakkâri'de baskın konuşulan dil olan Kürtçe²² ismini zikretmeyerek; *Muhitin dil bakımından istimal etmekte olduğu fonetiği muhtelif birkaç lisanın halitasından başka bir şey değildir. Muhit bilhassa dil inkılabına ve bununla birlikte harf inkılabına çok muhtaçtır.*²³ İfadelerini kullanarak rejimin burada eğitim ve öğretim faaliyetlerine gerekenden daha fazla önem vermesi gerektiğini vurgulamaktadır. Ulusçu politikaların egemen olduğu bu zaman aralığında rejimin sadık bir sivil bürokratinin bu tarz düşüncelere sahip olması dönemin ruhuna uygunluk taşımaktadır. Ayrıca sarf ettiği bu sözlerinden dil ve harf inkılabının öneminin burada zikredilmesindeki diğer bir amaç ise şube bünyesinde gerçekleşen Türklük çalışmaları ve tarih şuuru ile alakalı araştırma ve seminerler vasıtasıyla bu bilgilerin halka benimsetilmesinde dil sorunun giderilmesinin öncelikli bir sorun olduğudur.

Hakkâri'deki Türkçe bilme sorunu hakkında ilaveten devletin diğer müesseselerinin de aynı sorunla ciddi denilebilecek bir düzeyde ve resmi günlük işlemlerde yaşadığını ifade eder. Türk memurların resmi işleri için gelen eşhasa sorun ve taleplerini çözmede büyük gayret gösterdiğini beyan eder. Ancak mahkeme ve adliye koridorlarının bu dil sorununu en çok yaşadığı yerler olarak tarif eder. Kazandıoğlu şunları dile getirir; *Bilhassa: Mahkemeler, her gün ve her zaman bu müşkül*

²² Hakkâri vilayeti 1927 nüfus sayımına göre Beyüşşebap, Gevar, Hakkâri merkez ilçe ve Şemdinan ilçelerinden mütevellittir. Vilayetin toplam nüfusu 24.980'dir. Toplam nüfus içerisinde Türkçe konuşanlar 1.044, Kürtçe 17.005, Tatarca 937, Arapça 4, Yahudice 74, Çerkesçe 4 ve son olarak sair diller başlığında ise 53 kişi belirlenmiştir. **TCBİUM Umumi Nüfus Tahriri (1927)**, Fasikül I, Matbuat Matbaası, Ankara, 1929, s. 239. Osmanlı döneminde Hakkâri'nin demografik yapısı için bkz. Mehmet Demirtaş, "XIX Yüzyılın İkinci Yarısında Hakkâri Sancağında Demografik Durum", **Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyumu 14-16 Kasım 2014**, Ankara, 2016, ss. 163-182.

²³ CCA., 490.1.985.817.3.2.

vaziyetin esiridirler. Tercüme denilen keyfiyetin esastan büsbütün başka safhalara da dökülüşü, görülecek işlerin çok defalar aykırı istikamette yol almasını da intaç etmektedir.²⁴

Kazandıoğlu Hakkârî'de dil sorunu hakkında sınıfsız ve kaynaşmış halkçılığın manevi algısı ve ulus-devlet ideolojisinin bir gereği olarak dönemin Kürtçe konuşan Hakkârî'nin toplumsal yapısı için şu belirlemeleri, Tek Partili yılların genel siyasi yaklaşımının mühim bir tezahürü gibidir; *Irki asaletimizin, bize bahsettiği sarsılmaz kardeşlik duyguları yabancı bir fonetiğin esiri olan halkımıza çok kereler ve uzun zamandan beri devam ede gelen bir camiaya mensubiyet hisleri, kıvrıntılar halinde ve zararsız bir mahiyette yaşamak istidadını göstermektedir. Halk öz lisani ile daha yakından temas etmediği için dışarıda bir biriyle olan temasında hiçbir mana ifade etmeyen lisan halitasını kullanmaktan kendisini kurtaramıyor.*²⁵ Kazandıoğlu'nun Kürtçe ile ilgili hiçbir mana ifade etmeyen tanımlaması yine Tek Partili yılların dışlayıcı ve tek tip kılma siyasetinin bir yansıması olarak rapora yansımıştır. Bir diğer husus ise Cumhuriyet dönemi iskân politikalarını hatırlatır türden Hakkârî'de mukim olan insanların Türkçe konuşanlarla temasının artırılması veyahut okullaşmanın gerekliliğine işaret etmiştir.

Raporunda sıklıkla dil sorunu üzerine yoğunlaştığı görülen Kazandıoğlu'nun 1938-1939 yılları arasında Türkçe öğrenme ile ilgili şu bilgileri de aktarmaktadır. *Kültür dairesinden istatistiklere nazaran: 938-939 ders yılı içerisinde, merkezle birlikte Beytüşşebap, Yüksekova, Şemdinli kazalarıyla Çukurca okulunda bulunan ve okuyan çocukların erkek ve kız yekûnu 125'dir. Vilayetin nüfusu ise 36.750'dir. Buna nazaran okuyanların ve dolayısıyla dil öğrenenlerin adedi 294 kişide 1 kişidir. Eğer bu yüzde nispetiyle ifade edilecek olursa bir kişinin üçte biri okuyor ve lisan öğreniyor demektir. Bu feci nispetleri göz önüne alan Halkevimiz muhitte öz lisana karşı merbutiyetin en esaslı duygularla tecellisine çalışıyor. Halkı öz lisaniyle her vakit karşı karşıya getirmek için muhtelif mevzular üzerinde ve onların anlayabileceği şekilde konferanslar tertip ediyor. Verdiği rakamların feci bir nispet olarak gören*

²⁴ CCA., 490.1.985.817.3.2.

²⁵ CCA., 490.1.985.817.3.2.

Kazandıoğlu, halkın öz lisani olarak tanımladığı Türkçeyi öğrenmeleri için Halkevi'nin de bazı görevler üstelendiğine dikkat çekmek istemiştir. Hakkâri'nin kaza ve köylerinde kültür evlerinin azlığı ve imkânların kısıtlılığından dolayı dil öğrenme ve çağdaş kültürün nüvelerini öğrenmede yeteri oranda ilerleme sağlanmadığından yakınlıkla partinin bu sorunları çözüme yolunda kendilerine daha fazla yardım yapmasını temenni etmiştir.²⁶

Kazandıoğlu her iki raporun diğer safhalarında Ar, Gösterit, Spor, Köycülük, Kitapsaray ve Sosyal Yardım şubelerinin Hakkâri merkez ve taşrasında yürüttüğü faaliyetler hakkında kısa bazı bilgiler vermiştir. Çalışmalardan tatmin edici bir neticenin alınmasının dil sorununun çözülmesine bağlı olduğunu vurgular. Dil sorununun kısa sürede üstesinden gelinememesini dönemin maddi imkânlarının kısıtlılığı, yersizlik, uygun malzemelerin tedariki problemi, yeteri memur ve öğretmenin olmayışına bağlamaktadır. Ayrıca Hakkâri'nin ülkenin en uzak yerinde olması, engebeli coğrafi yapısı ve yol bağlantılarının çok kötü oluşunu diğer nedenler olarak görmektedir. Bütün bu zorluklara rağmen vatansever memur ve öğretmenlerin gayretleri ile Hakkâri'de Ebedi Şefin ve Milli Şerifin gösterdiği hedefleri yakalamaya çalıştıklarını önemle vurgulamıştır. Kazandıoğlu'nun Hakkâri ile ilgili raporunun genelinde gördüğü ana sorun lisandır. Yani Türkçe konuşma ve öğrenmedeki yetersizliklerden doğan sorunların varlığı buradaki çağdaşlaşma hedeflerini ve bu hedeflerin halka benimsetilmesini sekteye uğratmaktadır. Kazandıoğlu son olarak Hakkâri Halkevi'nin alt şubelerinde yapılan bütün çalışmalarda sıklıkla önlerine halkla iletişim kuramama gibi temel bir sorunun belirliğini önemle vurgulamıştır.²⁷

²⁶ CCA., 490.1.985.817.3.3/4.

²⁷ CCA., 490.1.985.817.3.4-8.; Özden Özgen, "Cumhuriyet Dönemi Hakkâri Bölgesindeki Madenler 1923-1980", *Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyumu 14-16 Kasım 2014*, Ankara, 2016, ss. 323-344.

Sonuç

Türkiye’de 1923’te bir rejim olarak Cumhuriyet’in kabul edilmesiyle beraber Kemalist yönetici erkin gösterdiği çağdaş ve laik hedefleri yakalamak adına birçok inkılap ve düzenlemeye gidilmiştir. Bu yolda merkezin fedakâr bürokrat ve siyasilerinin yanı sıra taşrada görev gören memurların ve partililerinde gayreti yüksektir. Cumhuriyet döneminin erken yıllarında CHP iktidarının inkılapların ve rejimin toplumda kök salmasının önemli bir yolu olarak taşra idari birimleri hakkında tutulan raporların verdiği bilgileri önemsemişlerdir. Bu maksada uygun olarak birçok partili milletvekili ve diğer kişiler parti tarafından görevlendirmeleri nedeniyle taşra vilayetleri ve kurumları hakkında raporlar tutmuşlardır. Bu çalışmada ise Tek Partili yılların hâkim olduğu bir zaman zarfında Hakkâri hakkında birisi mebus diğeri Halkevi başkanının tuttuğu iki rapor ele alındı.

Ele alınan ilk rapor 1939-1943 yılları arasında Hakkâri mebusu olarak TBMM’de görev yapmış olan İzzet Ulvi Aykurt’un Hakkâri’yi ziyaretinden sonra kaleme aldığı ve CHP’nin II. Bürosuna sunduğu rapordur. Bu raporda Aykurt, Hakkâri’nin genel coğrafi, sosyal, kültürel ve ekonomik özellikleri hakkında mühim bilgiler vermiştir. Ancak raporun genelinde hakim olan Aykurt’un düşüncesi merkezden çok uzak kalmış olan Hakkâri’de çağdaş yaşamın örneklerinin az görüldüğünü, bunun sebebinin de yolların çok kötü oluşuna bağlamaktadır. Burada kara yolunun çok kötü oluşu vilayet merkezinin kendi kazalarıyla bile iletişimini kısıtlı hale getirmiştir. Ayrıca tren hatlarının buraya kadar uzanmamasından dolayı sosyal iletişim ve etkileşimi çok zayıf kılmıştır. Paralelinde ekonomik geri kalmışlığın da ortaya çıkmasında bir diğer saik olarak rapor etmiştir. Aykurt, Hakkâri’nin öncelikli sorununun yol olduğunu ve bunun üstesinden gelinmesi için Ankara’nın daha fazla ödenek tahsis etmesini tavsiye etmiştir.

Çalışmada ele alınan ikinci rapor ise 1938-1940 yılları arasında Hakkâri Halkevi başkanı olan öğretmen İhsan Kazandıoğlu’nun Hakkâri ve Halkevi’nin çalışmaları hakkında tuttuğu raporlarıdır. Ka-

zandıoğlu Hakkâri ve Halkevi çalışmaları hakkında kaleme aldığı raporlarının genel muhtevsındaki ana düşüncesi Hakkâri'nin merkezin uzak ve unutulmuş bir vilayeti olduğudur. Bu uzaklık ve unutulmuşluk bir de dil sorunu ile de birleşince belirgin bir geri kalmışlığın ortaya çıkmasına neden olduğuna kanaat getirmiştir. Gayretli memur ve öğretmenlerin tüm imkân ve malzeme sıkıntısına karşın çalışkan olduklarını aktararak, eğitim ve öğretimin yaygınlaşması için çaba sarf ettiklerini ancak dil sorununun her zaman bütün devlet binalarında belirgin bir şekilde karşılarını çıktığını vurgular. Ana lisanları olan Türkçeyi unutan vatandaşlarımız olarak tarif ettiği Hakkârilileri karmaşık bir fonetikte bir dil (Kürtçe) konuştuklarını söyler. Ona göre vilayetin gelişmesi için bu dil sorununun giderilmesi, halkın çağdaş yaşamı anlaması ve özümsemesi yolunda önemli bir engeli kaldırmak olacaktır. Son olarak Ankara'nın bu dil sorununu aşmaları için daha fazla mali ve eğitilmiş insan desteği vermesi gerektiğini tavsiye etmiştir.

Kaynakça

CCA., 30.10.76.500.16.

CCA., 490.01.940.647.1.75/79.

CCA., 490.01.956.701.2.24.

CCA., 490.1.658.199.2.1.

CCA., 490.1.658.199.2.2.

CCA., 490.1.658.199.2.3.

CCA., 490.1.658.199.2.5.

CCA., 490.1.985.817.3.1/6.

CCA., 490.1.985.817.3.2.

CCA., 490.1.985.817.3.3/4.

CCA., 490.1.985.817.3.4-8.

Ahmad, Feroz, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2011.

- Arıkan, Zeki, “Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi”, **Atatürk Yolu Dergisi**, Cilt: VI, Sayı: 23, 1999, ss. 261-281.
- Demirtaş, Mehmet, “XIX Yüzyılın İkinci Yarısında Hakkâri Sancağında Demografik Durum”, **Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyumu 14-16 Kasım 2014**, Ankara, 2016, ss. 163-182.
- İlyas, Ahmet, “Cumhuriyet’in Yitik Modernleşme Mirasına Bir Örnek: Hakkâri Halkevi Ve Çalışmaları”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 18, 2019, ss. 589-603.
- İlyas, Ahmet, “Tek Parti Döneminde Aşiretleri Kontrol Altına Almak İçin Çıkarılan Kanun ve Hazırlanan Raporlar”, **JASSS**, Sayı: 28, Sonbahar, 2014, ss. 329-348.
- Kaplan, Yaşar, **Hakkâri Tarihi**, Hakkâri İl Yıllığı, Vameda Yayınevi, Van, 2015.
- Kardaş, Canser, **Diyarbakır Halkevi ve Karacadağ Dergisi**, Grafiker Yayınları, Ankara, 2018.
- Karpat, Kemal H., **Türkiye’de Siyasal Sistemin Evrimi 1876-1980**, İmge Kitabevi, Ankara, 2007.
- Kaya, Faruk, “Hakkâri İli’nin İdari Coğrafya Analizi”, **JASSS**, Sayı: 11, Kış 2015.
- Özgen, Özden, “Cumhuriyet Dönemi Hakkâri Bölgesindeki Madenler 1923-1980”, **Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyumu 14-16 Kasım 2014**, Ankara, 2016, ss. 323-344.
- TBMM Albümü 1920-2010**, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, Cilt: 1, Ankara, 2010.
- TCBİUM Umumi Nüfus Tahriri (1927)**, Fasikül I, Matbuat Matbaası, Ankara, 1929.
- Top, Mehmet, **Hakkâri**, Hakkâri Valiliği Yayınları, Anıt Matbaa, Ankara 2010.
- Tunçay, Mete, **Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012.
- Turan, İlter, “Siyasal İdeoloji Olarak İslam ve Milliyetçilik”, (Der.) Richard Tapper, **Çağdaş Türkiye’de İslam**, İstanbul, 1991.

Zürcher, Erik Jan, Savaş, Devrim ve Uluslaşma: Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi 1908-1928, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009.

Ekler:

Büro. II
DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

H A K K Â R İ :

Hakkâri Mebusu : İzzet Ulvi Aykurt:

Vazife icabı gitmek zarurî idi. Ora ahvalini bilenlerden tahki-
kat yaparak her yıl ağustosun on beşi ile Eylül ayının sonuna kadar (Van)
ile (Hakkâri) arasında (Yayla yolu) nun karlılardan kurtulduğunu ve buradan
yolculuğun nisbeten daha kolay olacağını öğrendim.

O mevsim içinde Diyarbakırdan Bitlis ve Vana giderek oradan da
çok yerlerin (3.000) metreden fazla yükseklikte olan kısmın karlı dağ ve
yayla sırtları üzerinden Hakkâriye (Çölemerik) gittim.

Yüksek ova, Beytüşşebab , Şemdinli kazaları Vilâyet merkezine
sarp mekkâre yolları ile bağlıdır.

Hakkâri merkezi:

Hakkâri Vilâyetinin merkezi (Çölemerik) dir. Etrafı dağlarla çev
rilmiş küçük bir kasabadır. Birbirinden oldukça ayrı altı mahalleden teşek
kül eder. Bunlar(Bulak, Dağgül, Biçer, Pehlivan, Bağulya, Merzan) adında-
dır. Bu mahallelerin nüfusu (7.600) kadardır.

Vilâyet Merkezinin denizden yüksekliği : (1650) dir,
Kasabanın bulunduğu düze yakın bir yamaçta bir kaç kilometre
mesafede (Zapsuyu) na karışan bir çay korkunç uçurumları dibinde, çukurlar
da görülmektedir.

Nüfus:

Aldığım malûmata göre son nüfus vaziyeti şudur:

Nüfus:

10 033 Vilâyet merkezi köyleriyle beraber
6 103 Yüksek ova kazası
15 697 Beytüşşebab "
4 033 Şemdinli "
35.866

Vilâyetin umumî mesahası ve ekilen kısmı:

Vilâyetin umumî sathı mesahası (15.505) kilometre murabbaında
olup bundan Vilâyet merkezile kazalarda (15.000) dekar mikdarı yer ekilip
biçilmektedir.

Buğday, Arpa, Darı, Mısır, Nohut, Mercimek , Fasulye, Patateş,
Kavun, Karpuz ve yerine göre sebzeler meyvelere yetişmektedir.

Hakkâri Vilâyetinde kilometre başına (2) nüfus isbaet ediyor.

İctimai hal:

Merkez halkı bir küçük kasabalı seviyesinde olup bir kısmı okur
yazar, ve menevverdir. Üst tarafı köylü hal ve seviyesinde bir hayat sür-
mektedirler. Çoğu fakirdir.

Geri olan memleketlerinin Cumhuriyet devrinde yükseltilmesine
çalışıldığını görerek memnun ve müteşekkir olduklarını her vesilede gös-
termektedirler.

Umumî müşahade ve mütaleaları:

Şunu arz etmeliyim ki her şeyin başı ve temeli insandır. Memleke-

490 01 658199 2

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

Sosyal yardım gubesi:

Faaliyetine devam etmektedir. Fakir ve kimsesiz olan okul talebesinden " II " çocuğu giydirmiş ve memlekette fakir bulunan bir çok hastaların yardımına koymuştur.

kinin meccani olarak halka tevzi edilmekte ve fakir olanların tedavileride meccanen icra edilmektedir. bu hususta Temirz bir Vataneverlik duygusu ile ve büyük bir feragat nefisle Halkın sıhhatına koruyan , sosyal yardım şubemiz Başkanı Doktor Habip poyrazın mesaisi yüksek takdirlerinize şayandır.

Muhtin durumu noktayı nazarından pek ehemmiyetli gözükken sıtma ve sıtma ile mücadele hakkında kıymetli konferanslar verilmiş ve bu konferanslar Halkın diliyle Halka anlatılabilmektedir.

Kitapsaray gubesi :

evimiz : birinci altı aylık raporda arz edildiği üzere Bir tek odadan ibaret bulunmaktadır. bununla beraber Halkın okuma zevkini artırmak için her türlü tedbirlere vasıf varılmış, partiden ve diğer kardeş halkevlerinden kitap, gazete ve mecmualardan mada Cumhuriyet ,karagöz gaztelarına abone olmak suretiyle, Okuyucuların okuma zevklerini artırmaya çalışmıştır.

köycülük gubesi :

Köy gezilerine , Bilhassa sporcu arkadaşlar devam etmektedir. Halkın ekseriyeti Lisan bilmediğinden bu şubenin faaliyeti daha fazla müsbet sahaya intikal edememektedir.

Köylere giden münevver sporcular köycülüğün ehemmiyeti hakkında Lisan bilenlere ve bunların delâletiyle diğer Vatandaşlarımıza irşat-
kâr nasihatlarında bulunmuşlardır.

Hekâriye çok yakın olan Mahalle ve köylerden Davet edilen halk ,ziracı konferansı dolayisiyle Ankaraya gelen Çiftçi kardeşlerinin Radyo başındaki konuşmalarını dinlemiştir.

Şeyin İlbay ve İlyön kurulu Başkanı Sadullah Koloğlu da "köycülük , ehemmiyeti inkişafı " mevzulu kıymetdar bir konferansla bu yoldaki faaliyeti , fikir bilgi ve duygu zenginlikleriyle tedviç etmiştir.

Hekâri Halkevi başkanı
İnsan kazandıçlı

B. İlyön

(Signature)

**ÇOK PARTİLİ HAYATA GEÇERKEN HAKKÂRİ
MİLLETVEKİLİ ALİ REŞAT GÖKSİDAN'IN 1946 TARİHLİ
HAKKÂRİ VİLAYETİNİN SORUNLARI VE ÇÖZÜM
ÖNERİLERİNE DAİR RAPORU**

Resul KÖSE*

ÖZET

Hakkâri vilayeti ülkenin merkezine en uzak ve coğrafi yapı itibarıyla en sarp vilayettir. Vilayetin kendine özgü bu şartları geçmişten günümüze buraya yatırım imkânlarının ulaşmasını engelleyen en büyük amillerden olmuştur.

1923 yılında kurulan Cumhuriyet Türkiye'sinin yıllarca süren savaştan çıkmış ülkeyi imar etmesi işi hiç de kolay değildi. Ancak yatırıma daha çok muhtaç olan bölge ise ülkenin Doğu vilayetleriydi. Bu vilayetlerden de en muhtacı şüphesiz Hakkâri vilayeti idi.

Ülkeyi 1923 yılından kesintisiz 1950 yılına kadar idare eden CHP'nin, Doğu Vilayetleri'nin geri kalmışlığını ortadan kaldırmak, Batıdaki vilayetler ile eşit konuma getirmek için daha en başından beri birtakım politikalar yürüttüğü bilinen bir gerçektir. Ancak bu politikalar, bazı sebepler yüzünden başarıya ulaşamamıştır.

İşte bu çalışmada; DP'nin kurulduğu ve de ilk çok partili seçimin yapıldığı 1946 yılında Hakkâri'nin tek vekili olan CHP'li Ali Reşat Göksidan tarafından Hakkâri ilinin muhtelif konularına dair hazırlanan raporu merkeze alıp tek parti döneminde Hakkâri vilayetinin mevcut koşulları ele alınmıştır. Raporun en önemli taraflarından biri vilayetin

* Öğr. Gör., Sağlık Bilimleri Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü,
E mail: resul.kose@sbu.edu.tr

eksikliklerini örtme yerine açık yüreklilikle her şeyi olduğu gibi ortaya koymuş ve en azından bundan sonra yapılacaklar konusunda yetkililere ön bilgi verilmesi ve birtakım önerilerde bulunmasıdır.

Rapora göre Hakkâri vilayeti gelişmişlik bakımından ülkedeki en geri vilayettir. Bu gerilik gerek yol gerek eğitim gerek sıhî ve adli teşkilat gibi birçok alanda kendini göstermektedir.

Rapor, 1946 yılı Hakkâri vilayetinin adeta bir aynası gibi vilayetin dönem itibariyle sahibi olduğu imkânlar ya da daha doğrusu imkânsızlıklarını ortaya koyarken sosyal hayata dair de çok değerli bilgiler sunmuştur. Sosyo-kültürel hayata dair verilen bilgilere baktığımızda CHP yönetiminin yıllarca Doğu vilayetlerinde uygulamaya çalıştığı bazı politikaların başarısız olduğunu görmekteyiz. Bu başarısızlıkların rapora göre sebepleri arasında devletin buralara yeterli miktarda bütçe ve personel ayıramaması vardı. Raporda verilen bilgiler ışığında yelpazeyi geniş tutup diğer Doğu vilayetlerine de baktığımızda oralarda da CHP Hükûmetlerinin en başında önüne koyduğu hedeflere türlü sebeplerle ulaşamadığını söyleyebiliriz.

Anahtar Kelimeler: CHP, DP, Ali Reşat Göksidan, Hakkâri, sosyo-kültürel, maârif, adlî, sağlık yatırımları.

**THE REPORT ON THE PROBLEMS OF HAKKÂRİ AND
SOLUTION PROPOSALS OF ARG, THE DEPUTY OF HAKKÂRİ
DURING THE TRANSITION TO MULTI-PARTY REGİME IN
1946**

ABSTRACT

The province of Hakkâri is the furthest one to the center of the country and geographically, the most rugged area of the country. These unique conditions of the province have been one of the biggest factors preventing the access of investment opportunities from past to present.

The Reconstruction of the country, that emerged from the war, lasted many years, by the Republic of Turkey was founded in 1923, was not easy. However, the region that is more in need of investment was the Eastern provinces of the country. Undoubtedly, the most needy in these provinces was Hakkâri province.

It is a well-known fact that the CHP, which ruled the country from 1923 until the year 1950 without interruption, had carried out a number of policies from the beginning to equalize the backwardness of the Eastern provinces and to make it equal with the provinces in the West. However, these policies did not succeed because of some reasons. türk-gesi

In this study; In 1946, when the DP was founded and the first multiparty election was held, Ali Reşat Göksidan, CHP, the sole deputy of Hakkâri, prepared a report on various issues of the province of Hakkâri., was shown as a reference and was discussed the current conditions of Hakkâri province in the single party period. One of the most useful sides of the report is that, instead of covering the deficiencies of the province, everything was openly put forward, and at least the preliminary information was given to the authorities and some suggestions were made about what to do next.

According to the report, the province of Hakkâri is the most non-developed province .This nondevelopment can be seen in many areas such as roads, education and sanitary and judicial organizations.

The report revealed the opportunities and facilities, indeed thw impossibilities of the province as a mirror of the Hakkâri province in 1946. It also provided valuable information on social life. When we look at the information given about the socio-cultural life, we see that some policies that the CHP administration tried to implement in the eastern provinces for many years failed. According to the report, the state couldnt have enough amount of budget and couldn't allocate staff .These were the some reasons for being unsuccesful on the policies. Based on these reports, we can say that CHP governments could not reach the targets at other Eastern provinces that they determined at the beginning, because of different reasons.

Key Words: CHP, DP, Ali Reşat Göksidan, Hakkâri, socio-cultural, education, judicial, health investments.

Giriş

Hakkâri vilayeti, coğrafya olarak Van Gölü'nün güneydoğusunda doğuda İran, güneyde Irak sınırına kadar uzanan ülkenin en yüksek ve dağlık vilayettir. Günümüzde Hakkâri, batıda Siirt, Şırnak ve kuzeyden Van vilayeti ile çevrilidir.

Hakkâri adı, vaktiyle Van Gölü'nün güneyinde ve kısmen de İran taraflarında yaşayan Hakar kabilesinden gelmiştir. Bu kabilenin Sümerlerden geldiği sanılmaktadır. Bu kadar eski bir tarihe sahip olan Hakkâri, yüzyıllar boyu birçok devletin himayesi altında yaşadktan sonra 16. yüzyılda Osmanlı hâkimiyeti altına girmişti. Üç asırlık bir Osmanlı hâkimiyetinin ardından Birinci Dünya Savaşı sırasında Ruslar Çölemerik'i 24 Mayıs 1915'te işgal etmişti. Ruslar bu bölgede yaşayan Nasturileri¹ ayaklandırmak için Türk ordusuna karşı kullandılar. Bu durum karşısında bölgede yaşayan Müslümanlar Rus ve Nasturi zulmünden kaçarak civar vilayetlere dağıldılar. 1918'de Çölemerik ve Gevar (Yüksekova) kurtulunca isyancı Nasturiler, Urmiye bölgesine çekildiyse de daha sonra ilk fırsatta tekrar saldırıya geçtiler. Bu dönemde Van Valisi Haydar Bey idaresindeki Türkler, Nasturileri yenilgiye uğrattılar. Millî Mücadele Döneminde Şikak aşireti Reisi Simko ile 20. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'nın iş birliği ile Ermeniler ve Nasturilerin bölgeye girmesine engel olundu.²

Bilindiği üzere Milli Mücadele'nin kazanılmasının ardından toplanan Lozan Konferansı'nda İngilizler, Mondros Mütarekesi'nden sonra haksız yere işgal ettikleri Musul'u sahip olduğu zengin petrol yataklarından dolayı bırakmak istememişlerdi. Musul, bu sebeple daha sonra taraflar arasında çözülmek üzere Lozan Antlaşması kapsamı dışında tutulmuştu. Taraflar, 19 Mayıs- 9 Haziran 1924 tarihleri arasında İstanbul'da toplanan Haliç Konferansı'nda bir araya geldi. Ancak burada Musul'un hangi tarafa ait olduğu konusunda başka

¹ Nasturiler hakkında geniş bilgi için bkz. Yonca Anzerlioğlu, **Nasturiler**, Ankara, 2000; Kadir Albayrak, **Keldâniler ve Nasturiler**, Vadi Yayınları, Ankara, 1997, s. 77

² **Hakkâri İl Yıllığı 1967**, Ankara, 1972, s.84

İngiliz murahhasların Hakkâri vilayetine ait bazı arazi üzerinde talepte bulunması üzerine bir sonuç çıkmamıştı. Daha sonra İngilizler meseleyi, Lozan'ın hükmü gereği 6 Ağustos'ta Milletler Cemiyeti'ne götürdü.³

İngilizler bu süreçte istediklerini alabilmek için Nasturileri kullanmıştı. Türkiye'nin de beklediği Nasturi isyanı, Hakkâri Valisi Halil Rifat Bey'in 7 Ağustos 1924'te kaçırılmasıyla başlatıldı.⁴ İngilizler tahrik ve teşvik ettikleri asilere isyanda doğrudan destek vermişlerdi. Türk ordusunun kararlı tutumu sayesinde isyan kısa sürede bastırıldı. 22 Eylül 1924'te bölgede asi Nasturilerden eser kalmamıştı.⁵

Türkiye ve İngiltere arasında gerginliğin artması üzerine Milletler Cemiyeti Meclisi, 30 Eylül 1924'te toplanarak Musul sorununu inceleyecek bir komisyon kurulmasını kararlaştırmıştı. Bu komisyonda Türkiye'nin talebi doğrultusunda *Brüksel Hattı* denilen sınır çizilmişti. Buna göre Musul, Hakkâri'den ayrılıyordu. Komisyon İngiltere, Türkiye ve Irak'ta temaslarda bulunduktan sonra 16 Temmuz 1925 tarihinde raporunu tamamlayıp Milletler Cemiyetine vermişti.⁶ Bu rapor doğrultusunda Türkiye ile İngiltere Musul meselesini 5 Haziran 1926 tarihli Ankara Antlaşması ile çözüme kavuşturmuştur. Antlaşma'ya göre Musul bazı koşullarda Irak tarafına bırakılırken Hakkâri ise Türkiye'de kaldı. Bunda Türkiye'nin içinden geçtiği birtakım iç ve dış faktörlerin etkisi olmuştu.⁷

³ **TBMM Zabıt Ceridesi** C 9, Devre II, İctima Senesi II, Meclis 18 Ekim 1924 tarihli müzâkereleri s. 5-21; Mahmut Goloğlu, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1 1924-1930 Devrimler ve Tepkileri**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s.60

⁴ **TBMM Zabıt Ceridesi** C 9, Devre II, İctima Senesi II, s. 5-21, Meclis 18 Ekim 1924 tarihli müzâkereleri.

⁵ Reşat Hallı, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924-1938)**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1972, s.28-63.

⁶ Kemal Melek, **İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu (1890-1926)**, Üçdal Nesriyat, İstanbul, s.46-47; Musul Tahkik Komisyonu'nun Cemiyet-i Akvâm'a Verdiği Rapor'un tam metni için bkz. Raif Karadağ, **Musul Raporu**, Sadeleştirerek Yayına Hazırlayan Ömer Hakan Özalp, Emre Yayınları, İstanbul.

⁷ İsmail Soysal, **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, I. Cilt (1920-1945)**, TTK Yayınları, Ankara, 1989, s.304-317.

1924'te Hakkâri'de çıkan Nasturi isyanından yaklaşık beş ay sonra Doğu vilâyetlerinde Şeyh Sait İsyanı çıkmıştı. Bu isyanın yayılma ihtimaline karşı Hakkâri'yi de içine alan bölgede 23.02.1925 tarihinde sıkıyönetim ilan edilmişti.⁸

Hükûmetin sıkıyönetim bölgesine Hakkâri'yi de alması boşuna değildi. Çünkü vilayetin hemen güneyinde ikili ilişkilerin hiç de iyi olmadığı İngilizler vardı. Nitekim İngilizler, Şeyh Sait İsyanı ile ilgili görülerek idam edilen Seyit Abdülkadir'in oğlu Seyit Abdullah'ı babasının intikamını almak için amcasının oğlu Seyit Taha ile birlikte kışkırtıp onlara her türlü desteği vererek 10 Haziran 1925'te tahminen 1200- 1700 civarındaki isyancıyla Şemdinli'yi basmalarını sağlamıştı.⁹ 1 Ağustos 1925 günü, asker üç koldan Şemdinli'ye yürüdü. Bölgeye askerin geldiğini duyan asiler, Şemdinli'den başlayarak bütün civar köylerini boşaltmış ve İngiliz işgali altındaki Irak'a çekilmiştir.¹⁰ Şemdinli olaylarından beş yıl sonra Hakkâri 1930 yılında da Irak tarafından gelen Barzan aşiretinin saldırılarına maruz kalmıştı. Temmuz ayında bölgede çıkan Oramar olayları Ekim ayının ortalarına doğru ancak son bulmuştu.¹¹

Hakkâri'de Cumhuriyet'in ilk yıllarında yukarıda bazı örneklerini verdiğimiz gibi sürekli isyanların ve sorunların görülmesi, vilayetin gelişimini şüphesiz olumsuz etkilemişti.¹² İşte bu sebeple 1933 yılında

⁸ **Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi** 30 18 1 1/ 12 17 76; Bundan sonra bu Arşiv belgelerine yapılacak atıflarda "BCA" kullanılacaktır. **TBMM Zabıt Ceridesi**, C 14, Devre II, İçtima Senesi II, TBMM Matbaası, Ankara, 1976, s. 306-309; **Resmî Gazete**, 26.03.1925, Sayı 85, No: 114.

⁹ Muzaffer İlhan Erdost, **Şemdinli Röportajı**, Onur Yayınları, Ankara, 1993, s. 108-111; Alpay Kabacalı, **Tarihimizde Kürtler ve Ayaklanmaları**, Cem Yayınevi, İstanbul, s. 45-48.

¹⁰ Muzaffer İlhan Erdost, **age.**, s. 108-111; Alpay Kabacalı, **age.**, s. 45-48.

¹¹ **BCA** 490 1 0.07 1 4 4; Reşat HALLI, **age.**, s.312-317.

¹² 1927 genel nüfus sayımında vilayetin merkez nüfusu sadece 801 kişiydi. Bu durum 1945 sayımına kadar hep 2.000 kişinin altında kalmıştı. Bkz. Metin Tuncel, "Hakkâri", **DİA**, C 15, s.207.

Hakkâri vilayeti gerek nüfusunun ve gelirinin azlığı gerekse iktisadiyatının bir vilayet merkezi mertebesinde gelişmemesi gibi mühim sebeplerden dolayı lağvedilmiş ve bir kaza halinde Van vilayetine bağlanmıştır.¹³

İsmet İnönü'nün 1935 yazında Doğu illerine yaptığı tarihi ziyaret sonrası Hükümet'in bu tarihe kadar idari taksimatta uyguladığı politikalarda değişikliğe gidilmişti. Yeni politika gereğince muhtelif gerekçelerle bölgede yeni idari teşekküller meydana getirilmişti. Bunlardan birisi de Hakkâri vilayeti idi. 25.12.1935 tarih ve 2885 sayılı Kanun'a göre Şemdinli, Hakkâri, Gevar kazaları ile Siirt vilayetinin Beytüşşebap kazasından teşekkül etmek ve merkezi Çölemerik kasabası olmak üzere Hakkâri tekrardan vilayet olmuştu.¹⁴

Ülkenin merkezine en uzak vilayet olan Hakkâri'nin Cumhuriyetin ilk yıllarında ülkenin en geri vilayeti olmasının şüphesiz türlü sebepleri vardır. Bu sebeplerin neler olduğu hususunda mahallinden ya da herhangi bir resmî belge hüviyeti arz etmeden yalnızca sorumluluk sahibi kişi ya da makamlara vilayetin sorunları ve bu sorunlarla ilgili çözüm önerileri sunan rapor ya da benzeri çalışmaların önemi çok fazladır. Bu tarz çalışmalarda sorunun asıl sebepleri tüm yönleriyle net bir şekilde ortaya konulabildiği gibi sorunların çözümüne dair önerilen hususlar da devrin şartlarını ve zihniyetini anlama adına önemli olmaktadır.

Örneğin Cumhuriyetin ilk yıllarında Milli Emniyet Hizmetleri (MAH) Teşkilatının bölgedeki vilayetlerin durumu ile ilgili gönderdiği raporlarda bölgeye memurların neden gitmediklerine dair ayrıntılı bilgilere ulaşılabilmektedir.¹⁵ Bu raporlardan 08.04.1928 tarihli

¹³ TBMM Zabıt Ceridesi C 15, Devre 4, İçtima 2, TBMM Matbaası, Ankara,1933, s.236; Resmi Gazete, 27.05.1933 No: 2411.

¹⁴ Saygı Öztürk, **İsmet Paşa'nın Kürt Raporu**, Doğan Kitap, İstanbul, 2008, s.30-31.

¹⁵ Hamit Pehlivanlı tarafından 1925-1938 yılları arasında Doğu ve Güneydoğu ile ilgili farklı tarihlerde farklı isimlerce hazırlanan raporların bir değerlendirmesi yapılmıştır. Bkz. Hamit Pehlivanlı, "Cumhuriyetin İlk Yıllarından Günümüze Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Meseleleri: Örnek Raporlar Işığında Karşılaştırmalı Bir İnceleme", Değişen Dünya Dengeleri İçinde Askeri Ve Stratejik Açidan Türkiye 23-

Hakkâri Vilayeti Raporu'nda Devlet memurlarının hayat koşulları için Hakkâri'de para olsa dahi birtakım ihtiyaçları karşılamanın mümkün olmadığı; burada cami, dükkân, fırın, han, hamam, esnaf, sebze meyve gibi şeylerin karşılanamadığı belirtilmişti.

Bölgedeki memurların durumu ile ilgili verebileceğimiz bir diğer örnek de Birinci Umumi Müfettiş¹⁶ Abidin Özmen'in Müfettişlik muntakası dâhilinde yer alan Hakkâri vilayetinde yaptığı tetkik neticesine dair İçişlerine gönderdiği 03.09.1943 günlü ve 277/246 sayılı rapordur. Bu raporun memurlara ait olan kısmında; *her türlü murakabeden azade ve dört beş yılda bir olsun teftiş görmeyen memurlar vazife ve kanun telakkisinden tamamıyla uzaklaşmış, mesleki ve şahsî ahlak bakımından Cumhuriyet idaresine yakışmayacak vaziyete düşmüş*¹⁷ şeklinde bir tarif yapılmıştı.

Bu raporlardan birisi de tebliğimize konu olan Hakkâri'nin 1946 yılında Meclisteki tek Milletvekili Ali Reşat Göksidan'ın¹⁸ Hakkâri'nin muhtelif konularına ait sorunları ve çözüm önerilerine dair hazırlanmış

25 Ekim 1995 İstanbul, **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I**, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 1996, s. 557-559.

¹⁶ Tek Parti döneminde çoğu Doğu ve Güneydoğu vilayetlerinde türlü maksatlarla Umumi Müfettişlikler kurulmuştu. Bunlardan ilki 1927 yılında Elâzığ, Urfa, Bitlis, Hakkâri, Diyarbakır, Siirt, Mardin, Van illerinde kurulan Birinci Umumi Müfettişlik idi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cemil Koçak, **Umumi Müfettişlikler (1927-1952)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

¹⁷ **BCA** 30 10.0 0/ 132 18 949.

¹⁸ Ali Reşat Göksidan, 1895 yılında Balıkesir Sındırgı ilçesinde doğdu. Babasının adı Mehmet, annesinin adı Münibe'dir. Göksidan, gençlik yıllarında İstiklal Harbi'nde Demirci Kaymakamı İbrahim Ethem Bey'in kurduğu Demirci Akıncıları adlı örgütlenmeye Sındırgı'dan katılanlar arasında yer aldı. Bu örgüt, yaklaşık 1,5 yıl Yunan işgal kuvvetleri ile kuva-yı milliyeye mücadelesi vermişti. Daha sonraki yıllarda çiftçilik ve siyasetle içli dışlı olan Göksidan, 1943 yılında CHP Kaza İdare Heyeti Reisi iken Cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından Balıkesir milletvekilliği kadrosu dolu olduğu için Hakkâri milletvekilliğine aday gösterilmiş ve 1943-1946 yılları arasında 7. Dönem Hakkâri milletvekilliği yapmıştır. Bu kısa vekillik görevinden bir müddet sonra 10.09.1949 tarihinde vefat etti. Göksidan'ın hayatı için bkz. **TBMM Albümü 1920-2010** 1. Cilt 1920-1950, Ankara, 2010, s. 395; İsmail Oğuz, Nurettin Gülmez, "Demirci Kaymakamı İbrahim Ethem Bey ve Demirci Akıncıları", **CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, C 14, Sayı 1, Mart 2016, s. 445; **Resmî Gazete**, 24 Şubat 1943, Sayı 5339, s. 4532.

olduğu rapordur. Biz bu çalışmada raporu merkeze alıp bu dönemde Hakkâri vilayetinin ve de bölgenin şartlarını ele alacağız.

Ali Reşat Göksidan ve 1946 Tarihli Raporu

Ali Reşat Göksidan, 1943 yılında milletvekili seçildikten sonra sadece Hakkâri vilayetinin sorunlarıyla ilgilenmemiştir. Aynı zamanda ülkenin¹⁹ ve bölgenin sorunlarıyla da yakından ilgilenmiştir. Milletvekilliği sırasında Parti yönetimi tarafından Diyarbakır bölgesi müfettişi olarak Güneydoğudaki vilayetlere teftiş amaçlı ziyaretler gerçekleştirmiş, vilayetlerin sorunlarına dair raporlar hazırlayıp Parti üst yönetimine sunmuştu.²⁰ Bu raporlar o dönem Parti ve Hükûmetin takip edeceği politikalarda etkili olmuştur.

Bu minval üzere hazırlanan raporlardan birisi de 1946 tarihli Hakkâri vilayeti için hazırladığı rapordur. Bu rapor, üç yıllık bir mebusluk ve de Parti müfettişliği deneyimi sonrasında Ali Reşat Bey'in kendi seçim bölgesine ait hazırlamış olduğu bir rapordur. Ali Reşat Bey, her ne kadar Hakkâri dışından birisi olsa da rapor öncesi üç yıllık mebusluk ve bölgede yaptığı Parti müfettişliği tecrübesi, Onun bölgenin ve Hakkâri vilayetinin sorunlarına nüfuz etmesini sağlamıştır.

Raporu değerli kılan bir diğer husus, raporun hazırlandığı tarihte ülkenin yıllardır süren tek partili siyasal yaşamdan çok partili bir hayata geçmiş olmasıydı. Rapordan yalnızca iki ay sonra genel seçimler yapıldığı için raporda CHP'li bir milletvekilinin seçim bölgesine ve yöre halkına dair düşünceleriyle birlikte ülke yönetimini uzun yıllardır elinde tutan CHP iktidarının ülke geneli ve bölge özelinde takip ettiği politikaların yerindeki yansımalarını görebilmekteyiz. Raporun güzel tarafı vilayetteki eksikliklerin çok açık yüreklilikle ifade edilmiş olmasıdır.

Hakkâri İlinin Muhtelif Durumlarını Her Yönden ve Her Bakımdan Bu Güncü Durumunu Gösterir Kısaca Bir Rapordur başlıklı dokuz sayfalık bu

¹⁹ Bkz. **TBMM Tutanak Dergisi**, C 17, Dönem 7, Toplantı 2, TBMM Basımevi Ankara, 1945, s. 550-559.

²⁰ Ali Reşat Göksidan'ın Siirt vilayeti teftiş raporu için bkz. **BCA** 490 1 0.0 1580 486 3.

rapora düşülen *25.05.1946 tarihinde genel sekretere gönderildi* notundan hareketle raporun bu tarihten birkaç gün önce Parti yönetimine sunulduğunu anlamaktayız.²¹

Ali Reşat Bey raporunun girişinde Hakkâri'nin genel bir tablosunu çizmişti. O'na göre Hakkâri ili ülkenin en geri kalmış, bakımsız, yolsuz vilayeti idi. Vilayet halkından ise Hakkârili olarak bir sanatla iştilal eden köylü ve kasabalı tek bir fert bulmak mümkün değildi. Hakkâri il merkezinde bakkallık ve bezirgânlık yapan bir tek adam vardı; o da Siirtliydi. Halkın kasabalı, köylü kısmı tamamıyla çobandı. İl halkından Türkçe okuyup yazma bilip konuşabilen beş yüzde bir olarak tahmin olunmaktaydı. Ancak Cumhuriyetin onuncu yılından itibaren halktan aşiret reisi veya şeyhi gibi adamların çocuklarından sayısı az olmakla birlikte ortaokul ve liseyi bitirenler olmuştu. Halkın eğitime kıymet vermemesi cehaletten olmakla beraber çok engin yolsuzluk ve ümransızlık içerisinde kalmış Hakkâri'de basit devlet memurluklarından başka yapacak bir iş bulunamamasından da kaynaklanmaktaydı.

Ali Reşat Bey, Hakkâri'nin genel tablosunu bu şekilde çizdikten sonra ilin her türlü hususlarının anlaşılabilmesi için coğrafi durumundan başlayarak bilgiler vermiştir. Gerçekten de Hakkâri vilayetinin ümrandan geri kalmasının en önemli sebebi, sahibi olduğu coğrafi durumdu.

Ali Reşat Bey, her hususa dair bilgilere girmeden evvel bu raporu hazırlama sebebini de şu samimi cümle ile izah etmişti: “Hiç olmazsa bundan sonra Hakkâri'yi anlamak isteyen devlet memuru, teknisyen, mühendis, milletvekili, doktor herhangi bir vatandaş bu rapordan esaslıya yakın bilgi alabilir düşüncesi ile ilk bakımdan lüzumsuz sayılır zannedilecek bilgiyi dahi kaydetmeği düşündüm.”

Ali Reşat Bey, raporunun başında evvela ilin coğrafi ve zirai durumu hakkında bilgi vermişti. Ona göre vilayetin tamamına yayılmış

²¹ BCA 490 1 0.0/ 658 195 1.

tek ya da sıra halinde yüksek dağlar vardı. İl merkez ilçesi bir çukur içerisindeydi ki bu durum adeta bir şemsiyenin ters çevrilmiş halini andırmaktaydı. İlde yağış az ve arazi umumiyetle çok dağlık olduğundan ziraata elverişli hiç arazi yoktu. Yalnız Yüksekova ilçesinde bir parça ziraat yapılmaktaydı. Fakat rakımı yüksek olduğundan mahsul geç yetişmekteydi. Ali Reşat Bey, raporunun bu kısmında halkın yiyeceği hububatını dışarıdan bilhassa Van'dan getirmesine rağmen burada da toprak mahsulleri vergisi alınmakta olduğunu belirtmiş; bu ilde bu verginin tahsili için yapılan masrafın toplanan vergiden daha fazla olduğunu belirtmişti.²²

Vilayetin Yol Durumu ve Nafia Teşkilatı

Rapora göre Hakkâri'nin bu tarihlerde iki yolu vardı. Bunlar da kışın uzun müddet karlarla kapandığından ili tecrit edilmiş bir duruma sokmaktaydı. Bunlardan biri, Van-Başkale-Hakkâri yoluydu. Bu yol, Başkale'den sonra Zap vadisini takip edip sarp yerlerden geçmekteydi ki bu yola Hakkârililer dere yolu adını vermekteydiler. Bu yoldan yedi ay müddetle hayvanla gidip gelmek mümkündü. Kalan aylarda yol karla kapalı olduğundan ancak yaya gidilip gelinebiliyordu. Yolun Zap vadisindeki bazı sarp yerleri, yolcuları daima hayati tehlike ile karşı karşıya bırakmaktaydı. Hatta halk tarafından bu vadede dik ve sarp kayalarda açılmış gedikler vardı. Bunlara *Arslan kapı*, *Suran kapı* gibi adlar verilmişti. Tüm bu olumsuzluklara rağmen ilin daha işlek olan yolu buydu. İkincisi; yalnız yazın otomobil bile kullanılabilen Van'dan başlayıp Gürpınar ilçesinden Hakkâri'nin Nebirnav, Berçilen yaylalarından, Karadağ yamaçlarından geçip Sümbül dağının dibinde Hakkâri'ye erişen yoldu. Bu yol bazı yerlerde 3.000 metre yükseltiye çıkabilmekteydi.

Ali Reşat Bey, vilayetin nafia ve yol durumundan kısaca bahsettikten sonra bu hususlarda ilerleme sağlanamamasını daha çok personel eksikliğine bağlamıştı. Çünkü rapora göre bu tarihte Hakkâri'de ne nafia müdürü ne de fen memuru vardı. İl emrinde memur evleri için

²² BCA 490 I 0.0/ 658 195 I lef 63.

70.000 lira tahsisat bulunduğu halde fen memuru bulunmadığından bu inşaat emanet yolu ile yapılamamaktaydı.²³

Ali Reşat Bey'e göre Hakkâri'yi madden ve manen kalkındırmak maksadı ile ilk olarak ele alınacak nokta yol meselesiydi. Ona göre Van-Başkale-Hakkâri yolu mevcut halde diğerine nispetle daha işlek olmakla beraber Van-Gürpınar-Hakkâri yolu bir toprak düzlemesi ile daha yararlı bir hale getirilebilirdi. Ali Reşat Bey yolları medeni hayatta özellikle içtimai ve iktisadi canlanışın ve milletçe kaynaşmanın başlıca vasıtası olarak görmekteydi. Ancak İl Özel İdaresinin bütçesi yetersiz olduğundan Hakkâri iline merkezce yardımda bulunularak bu yolların bir an önce yaptırılması zaruri idi. Yine Reşat Bey, vilayet merkez ve ilçelerin yol, köprü, bina yapımı ve tamiri işleri ile hiç olmazsa inşaat aylarında ilgilenecek bir nafia teşkilatının lüzumlu olduğunu da düşünmekteydi.²⁴

Reşat Bey, Hakkâri ilinde yol davasının halli ile halkta hareket ve memleketin diğer yerlerini tanıma arzusunun uyanacağı gibi oralarda çalışan ve bundan sonra gidip çalışacak olan memurların da haklı olan endişelerinin yarı yarıya azaltılmış olacağını düşünmekteydi.²⁵

Raporda Hakkâri vilayetinin yol durumu böyle iken acaba bu tarihlerde Doğu'nun diğer vilayetleri ve ülkenin karayolu durumu nasıldı? Aslında pek de iç açıcı değildi. Çünkü yeni Türk devleti kuruluşunu gerçekleştirdikten sonra yol şebekesinde daha çok demiryoluna ağırlık vermiş, karayoluna gereken önemi vermemişti. Bu demiryolu ağının geliştirilmesini Hakkâri vilayeti özelinde olmasa da bölgesel olarak değerlendirdiğimizde ülkenin Doğu bölgesinde daha fazla yaygınlaştığını görüyoruz. 1923 yılında ülkedeki mevcut demiryollarının %75'i Ankara'nın batısında yer alırken bu oran 1950'de %40 olmuştur.

²³ BCA 490 1 0.0/ 658 195 1 lef 64.

²⁴ BCA 490 1 0.0/ 658 195 1 lef 69.

²⁵ BCA 490 1 0.0/ 658 195 1 lef 69.

Cumhuriyet Döneminde yapılan demiryollarının %75'i Ankara'nın doğusunda, %25'i Ankara'nın batısında inşa edilmişti.²⁶

II. Dünya Savaşı, demiryollarının önemini yitirdiği yıllar olmuştu. Bunun sebepleri; motorlu araç sayısının artarak karayollarına olan isteğin artması, petrol fiyatlarının düşmesi, uçaklardaki kapasite hız ve güvenliğin artması olarak sıralanabilir. Türkiye'de de aynı dönemde demiryolları önem kaybetmeye başlamıştır. Bunlarla birlikte Türkiye'nin ulaşım politikasının değişmesinde dış yönlendirmelerin de etkisi olmuştur. ABD'nin 1947 yılında Türkiye'ye yapacağı yardım programına yol konusu da dâhil edilmişti. Bu çerçevede ABD Federal Karayolu Teşkilatı (Federal Bureau of Public Roads) Genel Müdür Yardımcısı H. G. Hilt başkanlığındaki bir uzman heyet Türkiye'de incelemelerde bulunmuş ve *Hilt Raporu* adıyla anılan raporu hazırlamışlardı.²⁷ Raporda karayolu ulaşımının üstünlükleri sayılarak demiryolunun tercih edilmesi eleştirilirken demiryolu şebekesinin Doğu Anadolu'da Van'a kadar uzatılmasından başka önemli bir ihtiyaç olmadığı belirtilmişti. Dönemin siyasilerinin de bu görüşleri benimsemesi sonucunda ülkede karayolu yapımına ağırlık verilmiştir. Böylelikle 1948'den itibaren ülkede demiryolları geri plana itilmeye başlamıştır.²⁸

Yol meselesi Göksidan'ın rapor tarihinden hemen sonra kurulan Recep Peker Hükûmetinin (07.08.1946-10.09.1947) programında esaslı bir şekilde yer almıştı. Programda demiryolu yapımında olduğu gibi ciddi ve programlı bir çalışma yapılacağı ve ilk on beş yıl içinde 20 bin kilometrelik bir şose şebekesinin hesaplandığı belirtilmişti.²⁹ Yol

²⁶ Cezmi Eraslan, 18 Aralık 2008 **Cumhuriyet Döneminde Demiryolları Sempozyumu**, Atam Yay., Haz. Mukaddes Arslan, Ankara, 2010, s. X.

²⁷ Sami Güven, **1950'li Yıllarda Türk Ekonomisi Üzerinde Amerikan Kalkınma Reçeteleri, Hilt Raporu, Thornburg Raporu, Barker Raporu**, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa 1998, s.9-24.

²⁸ İsmail Yıldırım, **Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923-1950)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2001, s. 48-49.

²⁹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Dönem 8 Cilt 1 İnikat 3, Sayfa 27-71; **Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetler, Programlar ve Genel Kurul Görüşmeleri**, C 1, Hazırlayanlar, İrfan Neziroğlu, Tuncer Yılmaz, TBMM Basımevi, Ankara, 2013, s.410-428.

programı 3 Ağustos 1948 tarih ve 3/7840 sayılı Hükûmet kararnamesi ile kabul edilerek 8 Ağustos 1948 tarihinde yürürlüğe girmişti.³⁰ Buna göre üçer yıllık üç devrede 23.054 km.'lik yol yapılmasına dair program kabul edilmiştir.³¹

Bu bağlamda Mecliste 25.10.1948'de dönemin Başbakanı Hasan Saka Doğu'nun kalkınma işini bir plân ve programa bağlamak maksadıyla bir komisyonun kurularak Hükûmetin faaliyete geçtiğini söylemiştir. Komisyonun hazırlayacağı programa esas teşkil edecek konular arasında Doğu'da Hükûmet konakları gibi bazı kamu binaları ve memur evlerini mahalli inşa usul ve malzemelerini de nazarı dikkate almak suretiyle yapmak, yaz kış geçilmeye müsait yol şebekesi tesis etmek ve suları ıslah eylemek de vardı.³²

Meclisin 1949 yılı bütçesi için 26.02.1949 tarihli görüşmelerde Bayındırlık Bakanı Şevket Adalan, yol inşası hususunda uygulanacak olan dokuz yıllık programda Doğu Anadolu'da aşağı yukarı 3.800 km. uzunlukta yolların yapılacağını söylemişti.³³ 28 Şubat'ta kabul edilen 1949 yılı Bütçe Kanunu'na³⁴ göre 17 Doğu vilayeti ve Edirne vilayetinin kalkınması için Hükûmet tarafından 10 milyon liralık bir ödenek konulmuştu. Bu ödenekten 5.260.000 lira Bayındırlık Bakanlığına tahsis edilmişti. Bayındırlık Bakanı Adalan, Meclisin 09.05.1949 tarihli müzakerelerinde bu ödeneğin 200 bin lirasının Edirne ili ve geri kalanının da Doğu Anadolu yolları inşasına harcanacağını söylemişti. 1949 yılı programına alınmış olan yollar şunlardı: Nizip-Birecik-Urfa,

³⁰ Nuray Özdemir, **Cumhuriyet Dönemi Karayolu Politikası (1923-1960)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2006, s.150.

³¹ **TBMM Tutanak Dergisi**, C 16, Dönem 8 Toplantı 3, TBMM Basımevi, Ankara, 1949, s.735-736.

³² **TBMM Tutanak Dergisi**, C 13, Dönem 8, Toplantı 3, s. 86-93 .

³³ **TBMM Tutanak Dergisi**, C 16, Dönem 8 Toplantı 3, TBMM Basımevi, Ankara, 1949, s.735-736.

³⁴ 28.02.1949 tarih ve **5350 sayılı Kanun; Resmî Gazete**, 01.03.1949- Sayı: 7144.

Urfa-Siverek-Diyarbakır, Diyarbakır-Silvan, Bitlis-Tatvan, Muş-Tatvan-Van, Van-Hakkâri, Van-Patnos-Doğu Beyazıt, Doğu Beyazıt-Iğdır, Çoruh-Şavşat, Çoruh-Yusufeli, Rize-Güneyce-İspir yolu.³⁵

1949 yılında Nizip- Birecik- Urfa – Siverek- Diyarbakır- Silvan yolu inşa edilmişti. 1950 yılında 1.100 kilometre yol üzerinde çalışmalara devam edilecekti. Nizip'ten Tatvan'a kadar olan yol 1950'de tamamlanacaktı. Yine üzerinde çalışılan Van-Hakkâri, Van-Ağrı yolları üzerinde çalışmalara devam edilecekti. Rize-Erzurum ve Çoruh-Erzurum yolu üzerinde çalışmalara devam edilerek bu iki yol dört senede tamamlanacaktı. Yine güneyde oldukça ehemmiyetli olan Urfa- Viranşehir- Mardin- Midyat- Cizre yolu üzerinde çalışmalara başlanacaktı. Kiğı- Karakoçan, Kemaliye- Çatal, Of- Çaykara yolları da Doğu kalkınması programına alınmıştı.³⁶

Yol programında görülmektedir ki Ali Reşat Bey'in raporunda belirttiği Van-Hakkâri arası yolun yapılması Hükûmet tarafından dikkate alınmıştı.

İçtimai Durum

Rapora göre bu yıllarda Hakkâri halkı yarı göçebe zümrelerden oluşmakta olup halk arasında halen aşiret ruhu hâkimdi. Halk hayvancılıkla uğraştığı için yazın ot ve sürü peşinde zomadan zomaya göç etmekteydi.³⁷ Kışın köylerine inen halkın kışlık yerleri mevcut olmadığı için davarların çoğalmasına da çok fazla imkân yoktu.

Hakkâri merkez ilçesinin kasaba merkezindeki halk müstakil bir aşirete mensup olmayıp kısmen Pinyaniş ve kısmen de Gravi aşiretine mensuptu. Ancak Çukurca bucağında bütün halk Pinyaniş aşiretine mensuptu. Beytüşşebap ilçesinde Mamhuran, Gevdan, Jirki, Kaşuri, Güvan, Gravi aşiretleri mevcuttu. Yüksekova ilçesinde Pinyaniş, Dırı,

³⁵ TBMM Tutanak Dergisi, C 19, Dönem VIII, Toplantı 3, TBMM Matbaası, Ankara, 1949, s. 288.

³⁶ TBMM Tutanak Dergisi, C 24, Dönem 8 Toplantı 4, TBMM Basımevi, Ankara, 1950, s.955-958.

³⁷ Zoma yüksek dağlarda bol otlulu, ağaçsız, sulak yerlerde kurulan bir nevi çadırli karargâhtı.

Dosdki, Oramar aşiretleri vardı. Şemdinli ilçesinde Herki ve Gerdi aşiretleri vardı. Bu aşiretlerin içinden Pinyaniş ve Gravi aşiretleri ön planda olup çoğunluğu teşkil etmekteydiler. Ali Reşat Bey aşiretlerin isimlerini bu şekilde sıraladıktan sonra bu aşiretlerin iç düzenine dair bilgiler de vermişti. Ona göre Pinyaniş aşireti ahlaken daha mazbut olup rapor tarihine kadar devlete karşı olan sadakati ile temayüz etmişti. Bu aşiretlerin tamamı halen ağalık ruh ve zihniyetine bağlıydı. Aşirette fertler Hükûmet kapısına başvurmadan evvel ağalara gitmek âdetinden kurtulamamışlardı. Muhitteki birleşmeler imam nikâhı ile ve yerli adetlere göre yapılmakta olup erkeklerin birden fazla kadınla evli olması yaygındı. Resmi nikâha ancak merkez ve ilçe halkı, bilhassa yerli memurlar rağbet etmekteydi. Evlenmelerde başlık denilen ve çok miktarda istenilen para ve eşya evlenmelere engel olmaktaydı. Yaylacılık halkı imardan, meyve ve sebzeçilikten ve kümes hayvanları yetiştirmekten alıkoymaktaydı. Raporun yazıldığı yıla kadar köylü giyeceğini dışarıdan getirirken bir yıl önce gönderilen dokuma tezgâhları halka dağıtılmıştı. Halk daha önce hiçbir sanata alışmadığından ilk başlarda bunu yadırgamıştı. Ancak daha sonra Valilikçe yapılan teşvik ve telkin faydalı olmuş, halk bu sanata alışmaya başlamış, tezgâh sahipleri artık kendi giyeceklerini kendileri dokumaya başlamıştı.

Halkın kazancı ve kazanç kaynaklarının azlığı dolayısı ile hayat seviyesi ve geçinme tarzları pek basitti. Temizlik mefhumundan halk tamamıyla uzaktı. Bunda uzaklık, yolsuzluk, nakil vasıtalarının pahalılığı yüzünden buraya gelen malların fiyatlarının çok yüksek olmasından dolayı lüzumlu malların getirilememesi etkili olmaktaydı. Ali Reşat Bey, imkânsızlıkların ne derece şiddetli olduğunu sabun örneğini vererek anlatmıştı. Rapora göre Hakkâri'de yaşayış seviyesi ve tüketim kabiliyeti daha yüksek olan memurlar için 10'ar kilo sabun siparişi Viayet tarafından 19.10.1944 tarihinde sipariş verilmesine rağmen bu

sabunlar 02.07.1945 tarihinde ancak Hakkâri'ye getirilebilmişti. Sabunlar Hakkâri'nin uzak olmasından dolayı diğer vilayetlere verilen sabun fiyatlarından oldukça yüksek fiyata mal olmuştu.³⁸

Ali Reşat Bey, iktisadi olarak ziraat sahasında Hakkâri içinde bu husustaki faaliyetlere en müsait olan fakat yayla olması dolayısı ile geç mahsul veren Yüksekova ilçesine erken yetişen tohumların dağıtılmasını istemiştir. Yine devlet tarafından dağıtılıp halkın ilgi duymaya başladığı dokuma tezgâhı işinin burada tutunup yayılması için devletin yöre halkına ucuz iplik dağıtmasının çok yerinde olacağını, böylelikle çobanlıktan başka bir şey yapamayan halk arasında sanat hayatının yavaş yavaş uyanmaya başlayabileceğini belirtmişti.³⁹

Ali Reşat Bey'in Yüksekova ilçesi halkına tohum dağıtılması yönündeki önerisi aslında dönem CHP hükûmetleri tarafından takip edilen politikaya uygun düşmekteydi. Örneğin Birinci Umumi Müfettiş İbrahim Tali doğrudan Başvekil İsmet Paşa'ya 21.06.1932'de yazdığı raporda Müfettişlik bölgesinde ziraatın gelişimi için gayri fenni bir surette takip edilen ziraat sisteminin değiştirilmesi ve ıslah edilmesini istemişti. İbrahim Tali, tarımın en önemli sorunlarından birisi olan nitelikli ziraat için Diyarbakır'daki numune tarlasında bir tohum ıslah istasyonu tesis edilmesi önerisini sunmuştu.⁴⁰ İbrahim Tali Ankara'dan bu isteklerde bulunurken kendisi de yerelde imkânları ölçüsünde bir şeyler yapmaya çalışıyordu. Bu maksatla Urfa vilayetinde buğday ıslahı için Adana'dan buğday tohumu getirtmiş, Hakkâri vilayeti Gevar kazasında da sebze yetiştirilmesi için tedbirler almıştı.⁴¹

Ali Reşat Bey'in Hakkâri'de dokumacılığın geliştirilmesi yönündeki isteği sadece bu vilayete özgü bir istek değildi. Doğu vilayetlerinin birçoğunda da dokumacılık geliştirilmek isteniyordu. Bu durum hal-

³⁸ BCA 490 1 0.0/ 658 195 1 lef 65-66.

³⁹ BCA 490 1 0.0/ 658 195 1 lef 70.

⁴⁰ BCA 30 10.0 0/ 69 457 2.

⁴¹ BCA 30 10.0 0/69 457 15 lef 3-5.

kın Ankara'dan sürekli dokuma tezgâhı ve iplik istemesine sebep oluyordu.⁴² 1937 yılında Celal Bayar'ın kurduğu Hükûmette Doğu'da dokumacılığın geliştirilmesi konusu Hükûmet programına bile alınmıştı.⁴³

Bu konuda rapor tarihinden birkaç yıl önce, 1943 yılında Hükûmet, bölgede dokumacılık kursları açarak köylülere el dokumacılığı sanatını öğretmeye başlamıştı. Köylülere ücretsiz ve numune mahiyetinde dağıtılmak üzere yapılan ve bir program dâhilinde ve toplu olarak vilayetlere gönderilen el dokuma aletlerinin dağıtımıyla; ziraat ve hayvancılıkla meşgul köylünün mevsim ve iklim şartları dolayısıyla boş geçirmek mecburiyetinde buldukları zamanlarını doldurmak, ellerinde bulunan yün, pamuk ve keten gibi iptidâî maddeyi çıkrıkla iplik yapmak suretiyle şahsi ve ailevi giyim eşyalarını tezgâhta bizzat dokumalarını sağlamayı istiyordu. Yine vilayetlere gönderilen tezgâhlarla kooperatifler kurulmasını da istemekteydi.⁴⁴ Hükûmetin bu isteği sonrasında Doğu'da birçok yerde kooperatifler kurulmuştu.⁴⁵

Sihhî Teşkilat ve Halkın Sıhhat Durumu

Rapora göre *İlde sıhhat teşkilâtı namına hiçbir şey yoktu*. Merkez ilçesi ile Yüksekova ve Beytüşşebap ilçelerinde hükûmet tabipliği ve merkezde Sağlık ve Sosyal Yardım Müdürlüğü teşkilatı mevcut ise de tayin edilen doktorlar gelmemekteydi. Bunlardan mecburi hizmete tabi olanlar da tazminat ödeyerek çekilmelerinden dolayı Vilayet mütema-

⁴² Bu istekler hususunda 1943 yılı Erzurum ve Tunceli vilayetleri örnekleri için bkz. **BCA** 490 1 0.0/ 499 1 2006.

⁴³ 01.11.1937'de kurulan Celal Bayar'ın Hükûmet programında Doğuda 10.000 iğlik bir iplik fabrikası kurulması hedefi vardı. Bkz. **TBMM Zabıt Ceridesi**, Dönem 5, Cilt 20, İnikad 3, Sayfa 19-42; **Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetler, Programlar Ve Genel Kurul Görüşmeleri**, s.254-284.

⁴⁴ **BCA** 490 1 0.0/ 499 2006 1, s.474.

⁴⁵ Van, Kilis, Gaziantep, Adıyaman, Besni, Diyarbakır'da kurulan bazı kooperatifler için bkz. **BCA** 30 18 1 2/ 76 59 7; **BCA** 30 18 1 2/ 108 35 3; **BCA** 30 18 1 2/ 108 48 18; **BCA** 30 18 1 2/ 116 47 16; **BCA** 30 18 1 2/ 97 117 2; **BCA** 30 18 1 2/ 104 4 8; **BCA** 30 1 0.0/ 76 479 6.

diyen doktorsuz kalmaktaydı. Seyyar ve sabit sıhhat memurlarının bulunmaması da durumu son derece güçleştirmekteydi. Bu yüzden halkın ve memurların sıhhi durumları meçhul ve tehlikeli bir hâl içindeydi. Salgın hastalıkların zuhurunda müdahale edecek bir teşkilat yoktu. İki seneden beri İl merkezinde hükümet tabibi ve sıhhat müdürü olmadığı için 1944 yılında Çukurca bucağında zuhur eden tifüs hastalığı ile mücadele için Vilayetin bütün sıhhat teşkilatını seferber etmesi hususunda emir verilmiş ve icrası mümkün olmayan garip tedbirlere başvurulmuştu. Ali Reşat Bey, her kazada mutlak bir hükümet tabibinin bulunması hususunun zaruri olduğu gibi salgın hastalıkları kontrol ve bunlardan bilhassa senelerden beri tatbik edilmemiş olan çiçek aşısını tatbik için Merkez ve mülhakatta birer seyyar ve sabit sıhhat memuru bulundurulmasının zarurî olduğunu ifade etmişti. Rapora göre halk uyuzdan son derece mustarıptı. Sıtma da ehemmiyetli tahribat yapmaktaydı. İlaçsızlık ve doktorsuzluk İlin en büyük dertlerinin başında gelmekteydi. Teşkilatsızlık ve halkın en basit sıhhi esaslara riayeti bilmemesi yüzünden çok olan doğumla ölüm başa baş gitmekteydi.⁴⁶ Yine Reşat Bey, Merkez ilçesinde ve diğer ilçelerde birer doktor ve birer sıhhat memuru gönderdikten başka onların faaliyetine ve faydalı olmalarına imkân vermek üzere dispanserler kurulması ve kurulanların belli başlı vasıtalarla teçhiz edilmesini istemiştir.

Reşat Bey, sıhhi alanda yapılacak olan işler sayesinde sağlığı ile ilgilenilen halkın sıhhatini kazandıktan, korunma tedbirlerine alışmasından başka Hükûmete bağlanacağı ve kendisinde Hükûmet işlerini kolaylaştırma, Hükûmet isteklerine uyma yönünde bir eğilimin hâkim olacağı değerlendirilmesinde bulunmuştur.⁴⁷

Raporda Vilayetin sağlık koşulları bu şekilde ortaya konulurken birkaç yıl sonra Hükûmetin hazırladığı Doğu Kalkınma Programı'nda; Doğunun, Hakkâri vilayetinin sağlık sorunlarının giderilmesine de yer verilmişti.

⁴⁶ BCA 490 1 0.0/ 658 195 1 lef 66.

⁴⁷ BCA 490 1 0.0/ 658 195 1 lef 69.

Sağlık Bakanı Kemali Bayizit, Mecliste 25 Şubat 1949 tarihli müzâkerelerde 1949 yılı bütçesinden Doğu illerine tahsis edilen 10 milyon liradan iki milyon liralık ödeneğin Sağlık Bakanlığına ayrıldığını, bu ödenekle 1949 senesi içinde bilhassa hudut bölgelerindeki ilçelerde 15 sağlık merkezi tesis edileceğini söylemişti. Sağlık merkezlerinin özellikle hudut ilçelerinde kurulmak istenmesinin sebebi, dışarıdan bulaşıcı hastalıkların yurda girişine mâni olmaktı. Yine ödenekten düşünülen harcamalar arasında Diyarbakır, Erzurum büyük hastaneleri hariç Doğuda yolların kavşak noktasında bütün Doğu illerinin sağlığını temin edecek büyük bir hastane inşası da vardı. Bakanlık, sağlık merkezlerinin dışında Doğu illerinde vaktiyle Sağlık Bakanlığı tarafından kurulmuş ve bir müddet sonra kaldırılmış olan seyyar tabiplikleri de yeniden kurma düşüncesindeydi.⁴⁸ Meclis'in 09.05.1949 tarihli müzâkerelerinde Bakan Kemali Bayizit'in açıklamalarına bakıldığında az önce değindiğimiz rakamın Bakanlığa tahsis edilmediğini anlıyoruz. Bakanın açıklamasına göre Doğu bölgesi ödeneğinden Sağlık Bakanlığına bir milyon iki yüz bin lira ayrılabilmişti. Demek ki Bakanlığın ödeneğinde önceki planlamadan farklı olarak kesintiye gidilmişti. Bu ödenekle Bakanlık bu tarih itibarıyla bölgede; Doğu Beyazıt, Özalp, Hakkâri Merkez, Nusaybin ve Akçakale'de olmak üzere beş sağlık merkezi inşa için planları hazırlanan ve ihale sürecine giren teşebbüslere girişmişti. Bunun dışında Bakanlık, motorlu vasıtalarla donatılmış yirmişer hasta yatırabilecek ve bu hastaların her türlü acil ihtiyacını karşılayabilecek, D.D.T. tatbikatı ve emrazı sâriye mücadelesi yapmak ve aynı zamanda buldukları hastaları yatırmak üzere üç seyyar hastane hazırlığı içerisindeydi.⁴⁹ Bu açıklamalardan kısa bir süre sonra her türlü sıhhi yardım faaliyetinde bulunmak üzere teşkil edilen motorlu üç sağlık ekibi 27 Haziran 1949'da Ankara'dan bir kafile halinde hare-

⁴⁸ **TBMM Tutanak Dergisi**, C 16, Dönem 8 Toplantı 3, TBMM Basımevi, Ankara, 1949, s. 621-626.

⁴⁹ **TBMM Tutanak Dergisi**, C 19, Dönem VIII, Toplantı 3, TBMM Matbaası, Ankara, 1949, s. 288-289.

ket etmişti. Kafiler bizzat Bakan tarafından uğurlanmıştı. Bakan Bayizit bu uğurlamada ekiplerin doktor ve memurlarına kısa bir konuşma yapmış ve Doğu illerinde vazife görmenin önemini belirterek bunlara başarı dileğinde bulunmuştu.⁵⁰

Hükûmetin bu Kalkınma Programı gereğince gerçekten bir şeyler yapmaya çalıştığı ortadaydı. Programın ertesi yılda devam ettirilebilmesi hedefiyle Doğu İlleri Kalkınma Programı ve Edirne vilayeti için 1950 yılı bütçesine 1949 yılına kıyasen 3 milyon lira fazlasıyla 13 milyon liralık bir ödenek konulmuştu.⁵¹

1950 yılı bütçe görüşmelerinde Bakan Bayizit, 1949 yılı bütçesinden Doğu İlleri Kalkınma Programı için ayrılmış olan ödeneğin ne surette kullanıldığına dair Meclisi bilgilendirmiştir. Buna göre, Sağlık Bakanlığına ayrılan 1.200.000 liranın 750.000 lirası, doğuda hudut bölgelerinde güney ve güneydoğudan gelecek olan sâri hastalıkları önleyici ve aynı zamanda bu bölgelerin koruyucu hekimlik vazifesini yapacak olan sağlık merkezlerinin inşası için ayrılmıştı. Akçakale, Nusaybin, Hakkâri, Özalp, Doğubayazıt'ta birer sağlık merkezlerinin inşası devam etmekteydi. Geri kalan para ile de hastanesi, laboratuvarı, ilâcı ve her nevi malzemesi olan motorlu seyyar sağlık ekipleri kurulmuştu. Bu ekiplerden bir numaralı ekip temmuz başında çalışmalara başlamıştı. Görev sahası ise Van Özalp, Başkale, Muradiye ilçeleriyle Hakkâri'nin Merkez, Yüksekova, Şemdinli ilçeleri ve Ağrı Doğubayazıt ilçesi olmuştu. İki numaralı ekip Mardin Nusaybin, Kızıltepe, Cizre, Midyat, Savur, Derik, Mazıdağı ilçelerinde, üç numaralı ekip ise Urfa Akçakale, Suruç, Birecik, Bozova, Viranşehir, Hilvan ilçeleriyle Bingöl Kiğı ve Karlıova ilçelerinde çalışmıştı. Bu ekipler hastalık taraması yapmış, hastaları tedavi etmiş, parasız ilâç dağıtmış, aşı tatbik etmiş ve ayrıca her köyün bütün evlerini ve giyecek eşyalarını D.D.T. ile ilaçlamıştı. Üç ekibin kontrol ettiği köy sayısı 1.796 olmuştu. 46.390

⁵⁰ **Ayn Tarihî**, Haziran 1949.

⁵¹ Bu para Bakanlar Kurulu Kararlarıyla bakanlıklar bütçelerinin ilgili tertiplerine aktarılacaktı.

eve D.D.T. yapılmış ve 5.691 kilo saf D.D.T. ile 74.120 kilo petrol sarf edilmişti.

Bakan, 1949 yılı çalışma mesaisi hakkında bilgi verdikten sonra 1950 yılı planlamasına göre yapılacakları sıralamıştı. 1950 yılı içinde Hakkâri vilayetinde yeni bir sağlık merkezi yoktu ama Doğunun diğer yerleri planlanmıştı. Bununla birlikte Bakan, Doğu vilayetlerinde seyyar sağlık ekiplerinin yine takviyeli olarak işe sevk edileceğini söylemiştir.⁵²

1950 yılı başlarında ülkede 201 hastane ve 22 sağlık merkezi vardı. Bunların vilayetler bazında dağılışı dengeli değildi. Ülkede hastanelerin en çok olduğu vilayet İstanbul idi. İstanbul'da bu tarihteki hastane sayısı 50 iken aynı yıl 17 Doğu vilayetinde sadece 28 idi. Hastanelerin çoğu İstanbul, İzmir ve Ankara gibi belli başlı birkaç vilayette toplanmıştı. Aslında bu dengesizlik Doğu vilayetlerinin kendi aralarında da vardı. Bu 28 hastaneden en çok payı almış olan vilayet, Gaziantep vilayeti idi. Bu tarihte hiç hastanesi olmayan Doğu vilayetleri; Erzincan, Hakkâri, Siirt ve Tunceli idi.⁵³

Ali Reşat Bey'in raporunda belirttiği Hakkâri vilayetindeki doktor eksikliği aslında tüm ülkenin, bölgenin sorunuydu. Bu sorun devletin kuruluşuna kadar gitmekteydi.⁵⁴ Raporun hazırlandığı yıl, 1946 yılı Sağlık Bakanlığı bütçesinin müzâkeresi sırasında Doğudaki doktor eksikliği Mecliste gündeme gelmiş; Ağrı, Kars, Erzurum ve Siirt gibi Doğu vilayetlerindeki doktor sorununu dile getiren bölge vekilleri bu hususta Hükûmetin zorunlu hizmet görevine dair bir kanun tasarısı üzerinde çalıştığını belirtmişlerdi. Daha sonraki yıllara baktığımızda CHP döneminde böyle bir kanun çıkarılmamıştır. 1946 yılı dönem Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Dr. Sadi Konuk⁵⁵ sağlık hizmetlerini

⁵² **TBMM Tutanak Dergisi**, C 24, Dönem 8 Toplantı 4, TBMM Basımevi, Ankara, 1950, s.1082-1083.

⁵³ **İstatistik Göstergeler 1923-2002**, DİE Yayınları, Ankara, 2003, s.46.

⁵⁴ Bkz. 8 Kasım 1923 tarih ve **369 sayılı Kanun**; **TBMM Zabıt Ceridesi**, İkinci Devre Birinci İctima Senesi Cilt 3, Ankara, s. 310-311.

⁵⁵ **TBMM Albümü**, age., s.383.

görmek için ülkedeki faal hizmette olan asker, sivil hekim sayısının 3 bin küsur olduğunu, bu sayı ile 19 milyonluk nüfusun sağlık işlerine yetiilmeye çalışıldığını ifade etmişti. Konuk, şikâyet ve istekleri haklı bularak Vekâlet olarak doktor vs. sağlık görevlileri sayısının hızla artırılmaya çalışıldığını ve ellerinden geleni yaptıklarını söylemiştir.⁵⁶

Demokrat Parti iktidarının ilk yıllarında yine bölgeden İğdır hastanesine bir operatör tayini yönündeki isteğe Sağlık Bakanı, Meclisin 16.05.1952 tarihli müzakerelerinde cevap vermişti. Bakan, Bakanlık olarak mevzuat yetersizliğinin hala devam ettiğini ve bu eksikliğin ne derece sıkıntılar doğurduğundan bahsetmişti. Bakan, eldeki doktorları âdil bir surette memleketin ihtiyacına göre dağıtamadıklarını itiraf ederken Bakanlığın içinde bulunduğu durumu açıkça anlatmıştı. Bakana göre bu tarihte ülkedeki yedi küsur bin doktordan üç bini, 1.791.000 nüfusu olan İstanbul şehrinde toplanmıştı. Diğer 4 bini de 20 milyon insana taksim edilmişti. Bakan, yine Bakanlık olarak memuriyet talebinde bulunulan bir doktora Van'da, Hakkâri'de vazife teklif edildiği zaman teklifin kabul edilmediğini söylemişti. Hatta bu tabipler Bakana göre Orta Anadolu'yu, Konya'yı, Eskişehir'i dahi beğenmiyordu. Bu kabul etmeyenler yalnız Batı vilayetleri halkından yetmiş doktorlar değildi. Doğu vilayetleri halkından olan doktorlar dahi kendi bölgelerine tayin edildikleri vakit ya reddediyorlar ya da gitmiyorlardı. Bakan yine sorunun çözümü için doktorlara zorunlu hizmet kanun tasarısının yasalaşması gerektiğini söylemişti. Bakanın ifadesine göre bu tarih itibarıyla tasarı, Sağlık Komisyonunda kabul edilmişti. Bakan doktor açığının ne derece önemli olduğunu açılan hastanelerin işletilememesi sonucu ile açıklamaya çalışmıştı. Bakan, büyük masraflarla inşa edilen hastane ve sağlık merkezlerinin doktor gönderilemediğinden dolayı birçoğunun kapısının kilitli olduğunu da söyleyerek Meclisten bu konuda tasarının yasalaşması için destek istemişti.⁵⁷

⁵⁶ **TBMM Tutanak Dergisi**, C 20, Dönem 7, Toplantı 3, TBMM Basımevi, Ankara, 1946, s.446-447.

⁵⁷ **TBMM Tutanak Dergisi**, C 15, Dönem 9, Toplantı 2, s.253-257.

Doğu'nun sağlık ihtiyacı CHP dönemi boyunca çözülememiş olsa da Doğu vilayetlerinin bu konuda ikinci plana itildiğini CHP iktidarının son yıllarında yapılan merkezi harcamalara bakarak söyleyemeyiz. Özellikle 1949 yılından itibaren uygulamaya konulan Doğu Vilayetleri Kalkınma Programında Doğu için ciddi yatırımlar yapılmıştı.

1943-1945 döneminde Sağlık Bakanlığının yaptığı yatırımlarda iller geneli ortalama kamu harcaması nüfusa oranla kişi başına 2,50 TL iken bu oran Doğu illerinde ortalama 2,68 TL ile daha yüksek düzeyde gerçekleşmiştir. 1946-1950 döneminde de iller genelinde ortalama harcama 6,38 TL iken, Doğu illerinde 6,63 TL olmuştur.⁵⁸

Kültür Seviyesi ve Milli Eğitim Teşkilâtı

Ali Reşat Bey'in raporunda vilayetin kültürel yapısı ve de okul durumu ile ilgili olarak bilgiler de verilmişti. İlerdeki eğitim teşkilatı ve öğretmen yetersizliği had safhadaydı.

Rapora göre, Hakkâri halkının yüzde doksan sekizi Türkçe bilmediği gibi bilenlerde ana dil olarak evlerinde ve aralarında Kürtçe konuşmaktaydı. Vilayette okuryazara da nadiren tesadüf edilmekteydi. İl dâhilinde ilkokullar sınırlı yerlerde olup, bunlara da öğretmen gönderilmemiş olduğundan faal ve kullanımda değildi. İl merkezinde beş sınıflı bir ilkokul mevcut ise de bu okul hiçbir zaman tam bir kadro ile çalışmamış ve tecrübeli bir başöğretmene kavuşmamıştı. Ali Reşat Bey, Hakkâri iline tayin edilmekte olan öğretmenlerin tecrübelilerden değil umumiyet itibariyle ilk mezunlardan olması, bunların harcırahlarını alıp vazifeleri başına gelmelerinden birkaç ay sonra askere alınmaları ve bu sebeple açıkta kalan yerlerde vekil öğretmenle iş görülmesi gibi hususlardan da şikâyet etmekteydi. Bu sıkıntının yanı sıra İl Özel İdare bütçesinin yetersizliği sebebiyle hem asil hem de vekil öğ-

⁵⁸ Metin Kopar, **Cumhuriyet Halk Partisi Döneminde Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar (1927-1950)**, Atam Yay., Ankara, 2009, s.88.

retmene maaş verilmesinde müşkülât çekilmekteydi. Yine muhit itibarıyla vekil öğretmen bulunamaması da okulların bazen kapalı genellikle randımsız kalmalarına sebep olmaktadır.

Rapor tarihinde resmî kayıtlara göre vilayet dâhilindeki bütün okulların durumu şu şekilde idi: Merkeze bağlı Livin bucağı okulu dört sınıflı, tek öğretmenli, bir önceki yıl lise birden ayrılan bir vekil öğretmen tarafından idare edilmişti. Okulda 38 öğrenci mevcuttu. Bu tarihte öğretmeni yoktu. Livin Bucağı'nın Marinos köyü okulu bir sınıflı ve bir öğretmenli olup orta birden ayrılmış bir vekil tarafından idare edilmekteydi. Okul, 36 mevcutlu olup bu tarihte öğretmensizdi. Beytüşşebap Merkez okulu bir sınıflı, bir öğretmenli ve 30 mevcutlu. Bir önceki yıl ortaokul birden ayrılmış bir erkek öğretmen tarafından idare edilmişti. Bu tarihte öğretmeni yoktu. Beytüşşebap ilçesinin Kılaban bucağı okulu bir sınıflı, bir öğretmenli, 40 mevcutlu olup asil bir öğretmen tarafından idare edilmekteydi. Beytüşşebap ilçesinin Gerur bucağı okulu bir sınıflı, bir öğretmenli ve 21 mevcutlu. 1945 yılında ortaokuldan mezun bir vekille idare edilmişti. Rapor tarihinde öğretmeni yoktu. Beytüşşebap ilçesinin Dırahini okulu öğretmen olmamasından açılmamıştı. Beytüşşebap Hilal köyü okulu dört sınıflı, bir öğretmenli ve 39 mevcutlu. Asil öğretmeni vardı. Yüksekova ilçe Merkez okulu beş sınıflı, iki öğretmenli, 68 mevcutlu. 1945 yılında bir asil ve orta üçten ayrılmış bir vekille idare edilmişti. Bu tarihte bir öğretmeni yoktu. Yüksekova Oramar bucağı okulu iki sınıflı, bir öğretmenli, 15 mevcutlu. Ortadan mezun bir erkek vekil öğretmen tarafından idare edilmişti. Asil öğretmeni yoktu. Şemdinli ilçesi Merkez okulu, beş sınıflı olup bir öğretmenli, 21 mevcutlu. Asil bir öğretmen tarafından idare edilmekteydi. 1944-1945 ders yılı içinde mevcut kız ve erkek öğrenci sayısı il dâhilindeki bütün okullarda 365 erkek 79 kız olmak üzere 444 öğrenciden 42 erkek 4 kız öğrenci mezun olmuştu. Vilayette tahsil çağında 2.769 erkek 2.399 kız olmak üzere toplam 5.168 çocuk mevcuttu.

Ali Reşat Bey, vilayet dâhilindeki okulların eksikliklerini bu şekilde ifade ettikten sonra bu eksikliklerin ortaya çıkardığı tablo için

*Noksan teşkilatlı mekteplerde yapılan tedrisattan müspet bir netice alınmamasında, mektebi bitiren çocuklar Türkçeyi bile layığı ile öğrenememekte ve katırcı olmaktan da ileri gidememektedirler*⁵⁹ tespitinde bulunmuştur.

Ali Reşat Göksidan, %98'i Kürtçe veya Arapça konuşan halka Türkçeyi öğretmek için okul meselesinin ilin içtimai durumu içerisinde ayrı bir dava olarak görülüp ele alınması gerektiğini düşünmekteydi.

1945 yılı nüfus sayımına baktığımızda Hakkâri vilayetindeki toplam 35.124 kişiden erkeklerin %97,1'i Kürtçe konuşmakta iken bu oran kadınlarda %99,7 idi.⁶⁰ Bu rakamlar da Göksidan'ın verdiği bilgilerle resmi verilerin örtüştüğünü göstermektedir.

Göksidan, buradaki köy ve kasabalar her bakımdan yurdun orta ve batısındakilerden farklı az nüfuslu ve fakir olduklarından okul bulunan yerlerde dahi çocukları okula devam ettirmek mümkün olmadığından bu çevrede diğer bölgelerde uygulanan okul ve öğretim sisteminden farklı olarak geniş teşkilatlı yatılı okullar açılmasının uygun olabileceğini belirtmişti. Buralarda ilk tahsil çağındaki çocuklar, aile muhitlerinden ve aşiret ruhundan kendilerini uzak tutan bu çeşit okullarda Hükûmet tarafından parasız olarak okutulmalıydı. Ancak bu suretle genç neslin yeni bir ruh ve zihniyetle istikbale hazırlanması ve Türkçe öğrenmeleri mümkün olabilirdi.

Göksidan yine halkın da mümkün olduğu kadar Türkçe öğrenmesi, görgü ve zihniyetin de değiştirilebilmesi bakımından bu ildeki belli başlı köylere radyo dağıtılmasını gerekli görmekteydi.⁶¹

Hakkâri'deki okul durumu böyle iken peki Doğunun diğer vilayetlerinde okullaşma durumu nasıldı? 1936-1937 yılı istatistiki verilere bakıldığında maalesef durum pek de iç açıcı değildi. Bu yıl ülkedeki

⁵⁹ BCA 490 1 0.0/ 658 195 1 lef 67-68.

⁶⁰ 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara, 1949, s. 9.

⁶¹ BCA 490 1 0.0/ 658 195 1 lef 69.

6.123 ilkokuldan 17 doğu ve güneydoğu vilayetinde 597 ilkokul vardı. Bölgedeki 13 vilayet, ilkokul sayısı bakımından memleketteki en fakir vilayetleri oluşturmaktaydı. Hakkâri 3 ilkokul ile en az okul olan vilayetti. Ancak sadece İstanbul'daki ilkokul sayısı ise 536 idi. Bu da bölgeler arası dağılımda bir dengenin olmadığını göstermekteydi.⁶²

1949 yılında Doğu İlleri Kalkınma Programı çerçevesinde tahsis edilen 10 milyon liralık ödenekten 3 milyon lirası eğitim işleri için ayrılmıştı. 25.02.1949 tarihli Meclis müzakerelerinde Millî Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu, bu üç milyonunun nasıl sarf edileceğini şu şekilde açıklamıştı: *Üç yıl için bir plân yaptık. Maarifin en acil işlerini ihtiva etmek üzere, asgari yine her yıl üçer milyon lira kabul edilir düşüncesi ile üç yıl içinde Doğu illerimizde yapılacak işleri bu plâna dâhil ettik. (...) Dört madde üzerinde işe başlamayı düşündük: Bir; kasabalardaki ilkokulların yapımı, iki; öğretmen evleri inşası üç; Doğuda muhtaç olduğumuz bazı bölge okullarının inşası, Dört; gezici kadın öğretmenleri. Bakanın kastettiği bu Doğu illeri; Ağrı, Bingöl, Bitlis, Çoruh, Diyarbakır, Elâzığ, Erzincan, Erzurum, Gümüşhane, Hakkâri, Kars, Mardin, Muş, Siirt, Tunceli, Urfa ve Van idi.*⁶³

Programda eğitim işleri için ilk başta 3 milyon liranın ayrılacağı planlansa da Meclis 09.05.1949 tarihli müzakerelerde Millî Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu'nun konuşmasından anlıyoruz ki bu ödenekte kısıtlamaya gidilmiş ve Millî Eğitim Bakanlığına Doğu Anadolu kalkınma ödeneğinden 1.940.000 lira ayrılmıştı. Banguoğlu, bu parayla Bakanlıkça 1.400.000 lirası kasabalarda yapılacak 20 ilkokul binasına, 100.000 lirası yine bu kasabalarda yapılacak 10 öğretmenevi binasına, 250 bin lirası 18 gezici köy demircilik ve marangozluk, 36 tane köy kadınları gezici kursları masraflarına, 100 bin lirası Van'da köy enstitüsü binalarına, 50 bin lirası geçen yıl inşaatına başlanmış olan dört

⁶² BCA 30 1 0.0/ 90 559 2 lef 13-14.

⁶³ TBMM Tutanak Dergisi, C 16, Dönem VIII, Toplantı 8, TBMM Matbaası, Ankara, 1949, s.621-632; 28.02.1949 tarih ve 5350 sayılı Kanun; Resmî Gazete 01.03.1949-Sayı: 7144.

bölge okulu bina ve tesislerinin ikmaline, 40 bin lirası da halk tarafından binaları yapılmakta olan ortaokullara tahsis edildiğini belirtmişti.⁶⁴

1950 yılı Bütçe Kanunu tasarısında 1949 yılında Doğu vilayetlerine tahsis edilmiş olan paralar ile yapılan yatırımların neler olduğu, 1949-1950 eğitim-öğretim yılında açılan okul ve kurslara dair bilgiler de verilmişti. Buna göre, bu öğretim yılı başında Doğu illerinde açılan köy kadınları gezici kurs sayısı 45 idi. Millî Eğitim Bakanlığı 1949 yılında Doğu kalkınması için kendisine ayrılan ödenek ile 11'i beş ve 8'i üç dershaneli olmak üzere 19 okul yapımına başlamış, bunlardan yarısından fazlasını bitirmişti.⁶⁵

6 ve daha yukarı yaşlardaki Doğu vilayetlerindeki nüfus ve okuma yazma bilenlerin illere göre sayısına⁶⁶ baktığımızda 1950 yılına gelindiğinde Hakkâri'deki 35.378 kişiden %8,92'si, 2.969 kişi okuma yazma bilmekteydi. 1950 yılı ülke okuma yazma oranı 32,37 idi. Hakkâri vilayeti oranı ülke ortalamasının oldukça gerisinde olduğu gibi diğer Doğu vilayetlerinden de geri bir duruma sahipti. Hakkâri vilayetinde 1949-1950 eğitim öğretim yılında 35 ilkokul, 45 öğretmen ve 1.275 öğrenci sayısına ulaşılmıştı. Bu rakamlarla Hakkâri, ülkede ve Doğuda ilkokul sayısı en az il olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶⁷

Cumhuriyetin ilk yıllarında Doğu vilayetlerindeki eğitimin en önemli ihtiyaçlarından birisi Ali Reşat Bey'in raporunda da belirtildiği üzere öğretmen eksikliğiydi. Bölgedeki öğretmen eksikliğini gidermek için Hükümetin düşündüğü tedbirlerden birisi de Doğuya gidecek olanlara fevkalâde zam vermektir. Bu maksatla 07.06.1925 tarih ve 2049 sayılı kararname ile Şark vilayetlerine gidecek muallimlere maaşların zamlı olarak verilmesi kararlaştırılmıştı. Bu vilayetler arasında

⁶⁴ **TBMM Tutanak Dergisi**, C 19, Dönem VIII, Toplantı 3, TBMM Matbaası, Ankara, 1949, s. 288-289.

⁶⁵ **TBMM Tutanak Dergisi**, C 24, Dönem 8, Toplantı 4, TBMM Matbaası, Ankara, 1950, s.308-313; **Resmî Gazete**, 01.03.1950 sayı 7445.

⁶⁶ **Millî Eğitimde 50 Yıl 1923-1973**, **DİE**, s.5-14'ten yararlanılarak hazırlanmıştır.

⁶⁷ **Millî Eğitimde 50 Yıl 1923-1973**, **age.**, 18-31'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Hakkâri de vardı.⁶⁸ Yine 4 Mayıs 1927 tarihli kararname ile uzak ve hususi vilayetlerde istihdam edilen maarif memurlarıyla öğretmenlere verilmesi lazım gelen zamlar hakkında düzenlenen talimatname yürürlüğe konmuştu.⁶⁹

Aslında Hükümet, Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren yetişen öğretmenlerin önemli bir kısmını ihtiyacın daha çok hissedildiği Doğu vilayetlerine göndermeye çalışmıştı. Örneğin 1926 ve 1927 yıllarında muallim mekteplerinden mezun olan bin öğretmenin çoğu Vekâlet tarafından Orta Anadolu ve Doğu vilayetlerindeki okullara tayin edilmişti. Bu sayıdan 228 öğretmen Doğu vilayetlerine gönderilmişti.⁷⁰ Ancak her ne kadar bu yıllarda bu kadar sayıda öğretmen gönderilmiş olsa da bölgenin ihtiyacı karşılanamamıştır.⁷¹

Bölgenin eğitiminde sadece okul ya da öğretmen eksikliği sorunu yoktu. Tayin edilen öğretmenlerin nitelikleri ve hemen bölgeden uzaklaşma istekleri bölgeden merkeze gönderilen raporlara yansımıştı. Doğu vilayetlerinde günümüzde de olduğu gibi bu yıllarda öğretmenlerin en büyük sorunlarından birisi de mesken sorunuydu. Hükümetin Meclise 17.11.1948 tarihinde sunduğu 1949 yılı Bütçe Kanun tasarısında bu soruna çözüm üretilmeye çalışılmıştı. Doğu illerinin eğitim ve kültür işleri ile ilgili teklifleri arasında ilkokul öğretmenleri için yapı sandığını geliştirilmesi teklifi de vardı. İllkokul öğretmenleri yapı sandığının Doğu illerinde yaptırdığı ev sayısı, bu tarihe kadar 56 olmuştu. Bu sayıdan 35'i yalnızca bu yıla aitti. Bakanlık, Doğu ille-

⁶⁸ **BCA** 30 18 1 1/ 14 36 1; **Resmî Gazete**, 13.07.1925, Sayı: 137; Kanun'un 14. maddesinde sayılan bu Doğu vilayetleri şuralardı: Artvin, Ardahan, Erzurum, Ergani, Bayezid, Bitlis, Hakkâri, Siirt, Süleymaniye, Kars, Kerkük, Genç, Muş, Musul, Van, Derim ve Erzincan.

⁶⁹ **BCA** 30 18 1 1/ 24 16 27.

⁷⁰ **TBMM Zabıt Ceridesi**, C 3, Devre 3, İçtima Senesi 1, TBMM Matbaası, Ankara, s.214.

⁷¹ **BCA** 30 10.0 0/ 142 20 7.

rinin kültürel kalkınmasında hisseleri büyük olacak olan ilkokul öğretmenlerinin kendilerini barındıracak ev bulabilmeleri için alınan bu tedbiri yerinde bulmuş ve bu miktarın süratle artırılmasını istemişti.⁷²

Adalet Teşkilâtının Durumu

Rapor tarihinde Hakkâri merkezinde bir asliye mahkemesi ve Yüksekova ile Beytüşşebap ilçelerinde birer sulh yargıçlığı mevcuttu. Şemdinli ilçesinde teşkilat yoksa da işlerinin azlığı ve Yüksekova'nın buraya yakın olması dolayısı ile işleri Yüksekova sulh yargıçlığı tarafından yürütülmekteydi. Hakkâri merkezi, tabii şartlar bakımından mürettep bir ağır ceza mahkemesine muhtaçtı. Ağır cezalı işlerin de kışın sekiz ayında Hakkâri'den veya mülhakatından Van'a sanık ve tanık sıfatı ile gitmek ölümü göze almak kadar güç olduğundan bu müşkülât karşısında birçok mühim vakalar adliyeye aksetmemekte veya şahitsiz ve delilsiz kalmaktaydı. Bu sebeple Hakkâri merkezinde ağır ceza mahkemesi ve yine merkezle ulaşımın güçlüğü sağlandığı Beytüşşebap'ta asliye mahkemesi kurulması zarurî idi.

Ali Reşat Bey, adalet teşkilatının eksikliklerinden bu şekilde bahsettikten sonra raporunda bu teşkilatta çalışan personellerin sorunlarından da bahsetmişti. O'na göre Merkez ve mülhakata tayin edilen hâkimlerin yaşama şartları mevkileri ile mütenasip bir hale getirilmeliydi. Çünkü Hakkâri'ye tayin edilen hâkimler gelmekten çekinmekte, gelenler de kısa bir müddet sonra ayrılmanın çaresini aramaktaydılar. Bu hal kadroların senelerce boş kalmasına sebep olmaktaydı. Ali Reşat Bey'in önerisi, buralara tayin edilecek hâkimlerin nöbetleşe ve belirli bir müddet için gönderilmeleri ve değiştirilmelerinde de çekmiş oldukları ıstaplarla mütenasip olarak Batıda iyi yerlere gönderilmelerinin prensip olarak kabul edilmesi gerektiği gibi kalmalarını temin için mevkileri ve diğer muhtelif sebepleri de göz önünde bulundurulacak kendilerine salahiyet maaşı verilmesiydi. Örneğin Van'a hâkim muavini olarak tayin edilip gönderilen birinin iki sene için salahiyet

⁷² **TBMM Tutanak Dergisi**, C 16, Dönem VIII, Toplantı 8, TBMM Matbaası, Ankara, 1949, s.208-209.

maaşı verilmek sureti ile Hakkâri'ye gönderilmesi mümkün olabilirdi. Ali Reşat Bey, personel istihdamındaki düzensizliğin yarattığı durumu bir örnek vererek anlatmıştı. Kendisi iki sene evvel Hakkâri'ye vardığında vilayette sorgu yargıcı olan Nadir Omay, iki sene Hakkâri'de çalıştıktan sonra arkadaşları gibi Batıya naklini beklemekte iken geçen ekim ayında yine Doğu sayılan Siirt'e nakledilmiş fakat yerine gelen olmadığından bir seneden beri yine orada kalmış ve üçüncü senenin sonunda tekrar Siirt'e gönderilmek istenmişti. Nadir Omay, üç sene burada kaldığına ve lisede okuyacak çocuğu olduğundan lisesi bulunan bir yere naklini defalarca istemesine rağmen bu mümkün olmamıştı. Omay'ın iyi bir yere nakledilerek onun ve benzer kişilerin çalışma ve bağlılıklarının artırılmasına ve Doğu'ya gelmelerinin teşvikine çalışılması lazımdı.⁷³

Ali Reşat Bey raporunda, sadece adliye teşkilatının personeli ile ilgili hususlara değinmemiştir. Reşat Bey, hangi idarede olursa olsun Hakkâri ilinin ve ona benzeyen diğer illerin kalkınmasına yarayacak mühim amillerden birisini de memurlar olarak görmekteydi. Ona göre buralara gelen memurların diğer yerlerde başarısızlığa uğramış, bilgisiz, tecrübesiz kimseler olmamasına dikkat edilmeliydi. Buralara sadece Doğu hizmetini geçirmeyi değil dürüst ve verimli bir şekilde hizmeti gaye edinmiş kişiler gönderilmeliydi. Reşat Bey, bunu isterken bu memurların da çekmiş olduğu mahrumiyetlerin mümkün olduğunca giderilmesi, çeşitli hususlarda buralardaki memurların teşvik edilmesini istemişti. Reşat Bey, memurların bu bölgelerde kaldıkları müddetçe ihtiyaçlarının karşılanmasını şart olarak görmekte olup ilkokul çağındaki çocuklarını bile ya okulsuzluk veya öğretmensizlik yüzünden okutamayan, oturacak ev bulamayan, günlük yiyecek ve giyecek maddelerini elde edemeyen her memurun şikâyet etmekte, orarlardan bir an önce ayrılmak istemekte haklı olduğunu belirtmişti. Ona göre bu sebeple Doğu'ya giden bütün memurlara katlandıkları mahrumiyetlere karşılık olarak zam yapılmalı, tahsil çağındaki çocukları devletçe okutulmalı, gittikleri yerde rahat evlere kavuşmaları, belli

⁷³ BCA 490 1 0.0/ 658 195 1 lef 68-69.

başlı yiyecek ve giyecek maddelerinin zamanında yerlerinde bulun-
rulmaları sağlanmalıydı.⁷⁴

Rapordan kısa bir süre sonra Doğu bölgesinin adliye teşkilatının personel sorunu Meclis gündemini meşgul etmiştir. Doğudaki adli teşkilatın çalışan bulmadaki sorunu için Meclis'in 27.12.1947 tarihli müzakerelerinde İstanbul Milletvekili Osman Nuri Köni⁷⁵ ve Diyarbakır Milletvekili Feyzi Kalfagil zorunlu Doğu hizmetinin getirilmesini istemişlerdi. Ancak ne var ki bu müzâkerede Adalet Bakanı Şinasi Devrin⁷⁶ bu istekler karşısında sessiz kalarak cevap vermemiştir.⁷⁷

Doğuya hâkim ve savcılarının gitmemesi meselesi iki yıl sonra Meclisin 23.02.1949 tarihli müzakereleri sırasında yeniden gündeme gelmiş ve bu hususta Adalet Bakanlığı eleştirilmişti. Dönem Adalet Bakanı Fuad Sirmen⁷⁸ eleştirilere şu açıklama ile cevap vermeye çalışmıştı: *Şarka kötü hâkim gidiyor, şu oluyor, muayyen devreye koymalıdır gibi mütalâalar oldu. (...) Biliyorsunuz Hâkimler Kanunu 60 liraya gelmiş bir hâkimi teminata mazhar kılar. Teminata mazhar olmuş bir hâkimin yerini değiştirmeye yerinden oynatmaya inkân yoktur, hakkımız da yoktur. Adalet Bakanının elinde bu hususta ne vardır? Ne yapabilir? Terfi listesinin başına gelmiş bir hâkime İstanbul veya Ankara gibi bir yerden Şarka gitmesini istersek dahi kabul etmez ve terfi listesinin başından ismini silip terfi listesinin sonuna geçmesini göze alır, olduğu yerde kalır. Biz onu zoraki gönderince teminat nerede kalır. İkinci müşkülât, bir hâkim Garpta veya kendisine göre uygun gördüğü bir yerde yerleşince onu o yerden değiştirmek için inzibati bakımdan bir sebep bulunmayınca onu yerinden nasıl ayırırım? Esas veya örnek olarak alabileceğimiz modern memleketlerden hiçbirinde Şarktakileri Garba, Garptekileri Şarka göndermek kabîlinden objektif bir şeyin de mevcut olduğuna rastlamış değiliz. Belki biz bunun ufak tefek mahzurlarını izale için dahi dolambaçlı bir*

⁷⁴ BCA 490 I 0.0/ 658 195 I lef 71.

⁷⁵ TBMM Albümü, age., s.475.

⁷⁶ TBMM Albümü, age., s.508.

⁷⁷ TBMM Tutanak Dergisi, C 8, Dönem 8 Toplantı 2, TBMM Basımevi, Ankara, 1948, s.426.

⁷⁸ TBMM Albümü, age., s.496.

yoldan giderek teminatı kaldırmış olacağız. Her müşküle rağmen imkân buldukça Garpte veya tercih edilen yerlerde münhaller bulundukça buralara Şark bölgesinde hizmet etmekte olan arkadaşları tercihen aldırırmaktayım. Bazısından minnet telgrafları almaktayız. Meselâ Örtülü'de Iğıl Kazasında bulunan bir çocuğun kararnamesi geliyor, ona Çarşamba'ya veya Yalova'ya tayin edildin diye yazıldığı zaman tabii memnun oluyor ve biz bu esas dâhilinde hareket ediyoruz. Yaparken en evvel sırada olanları alıyorum. Bunların istisnası oluyor, tek istisnaları şöyle oluyor: Heyeti sıhhiyeden rapor getiriyor; “hayatı için tehlikelidir orada bulunamaz, bu hâkim şu hastalıkla malûldür, şöyle heyeti sıhhiyesi olan bir yerde olması lâzımdır” diye. Bu gibi raporlar yüzleri aşmıştır. Hatta bu raporların ciddiyetine inanmadığım için bunları müteaddit heyeti sıhhiyelerden geçiriyorum. Şunu da açık olarak arz edeyim ki; Başbakanlığa müracaat ederek, merkezi Hükûmette, verdiği raporların sıhhatinden şüphe edilen kimseler için daha yüksek bir heyeti sıhhiye kuralım da bir de oradan geçirelim, diyorum. Çünkü bu raporları idari bir merci kendiliğinden keenlemyekun adedemez. Hâkim hastalanır, vefat edebilir. Bu mesuliyeti hiçbir vicdan sahibi adam üzerine alamaz. Her raporlu da kaldırıldığı takdirde Şarka hiç kimse bulunamıyor. Ben bugün İstanbul'da, sizlere söyleyebilirim, 3-5 hâkime Bursa'da açılan hukuk reisliğini teklif ettim, kabul etmediler. İstanbul sulh hâkimi Bursa'ya hukuk reisliğine gitmiyor. Burdur'a, Bartın'a ağır ceza reisi olarak gitmelerini teklif ettim, gitmiyorlar.⁷⁹

Adalet Bakanının bu açıklamaları ve o yıllardaki hâkim ve savcılarının tutumlarına bakacak olursak sorunun temelinde mevzuat eksikliği vardır. Hâkim ve savcılarının mahrumiyet bölgelerine gitmesi için bir yasal düzenleme tam anlamıyla yapılmamıştır. CHPnin Cumhuriyet kurulduğundan bu tarihe kadar böylesine bir düzenlemeyi yapmaması ya da yapamaması ayrıca düşünülecek tartışılacak bir konudur.

Bakanın açıklamalarından anladığımız bir diğer husus hâkim ve savcılarının mahrumiyet bölgesi diye gitmek istemedikleri tek yer aslında sadece Doğu vilayetleri değildir. Marmara, Akdeniz, Karadeniz bölgelerindeki yukarıda adı geçen vilayetlere bile gitmekten hâkim ve

⁷⁹ TBMM Tutanak Dergisi, C 16, Dönem 8 Toplantı 3, (23.02.1949) TBMM Basımevi, Ankara, 1949.

savcılarının imtina ettikleri görülmektedir. Bu yıllarda bu görevliler İstanbul ve Ankara'da çalışmayı diğer tüm vilayetlere göre tercihen istemektedirler.

Ali Reşat Bey'in adalet teşkilatı ile beraber Doğuda görev yapan diğer vekâletlerdeki memurların şartlarının iyileştirilmesi yönündeki talebi aslında bu yıllarda devletin en üst tepe yönetimi tarafından da düşünülen tedbirlerdendi. Dâhiliye Vekili Hilmi Uran 11.03.1944 tarihinde, Şark vilayetlerindeki memurların katlandıkları mahrumiyetler karşılığında tazminat mahiyetinde maaşlarına zam yapılması için bir tetkikat yapmış ve bunun devlete maliyetini kalem kalem hesaplatarak Başvekâlete bir rapor sunmuştu. Rapora göre bilhassa Doğu ve Güney vilayetlerini ihtiva eden mıntukaların coğrafi ve hususî vaziyetleri buralara gönderilecek memurlara maddî manevî menfaatler temini suretiyle memuriyet hayatını istekli hâle getirmek için buralara hususi ehemmiyet verilmesini istemişti.⁸⁰ Görülüyor ki Hükûmet, sorunu çözmeye konusunda iyimserdi. Ancak ülkenin bu yıllarda içinden geçtiği savaş koşullarından kaynaklı mali sorunlar bu isteğin hayata geçmesini engellemekteydi.

Başbakan Hasan Saka 12.11.1948 tarihinde Mecliste Doğunun kalkınması işini bir program dâhilinde ele aldıklarını söylerken Bakanlıkların ortaklaşa hazırlayacağı programa esas teşkil edecek olan mülhazalar arasında ilk sırada bu illere gönderilecek memurlara mahrumiyet derecelerine göre bir tazminat vermek ve bazı haklar tanımının olduğunu belirtmişti.⁸¹

Görülüyor ki Ali Reşat Bey'in ve diğer üst düzey devlet görevlilerinin gündeminde yer alan Doğu vilayetlerine memurların gidip gitmemesi, buralardaki memurların şikâyet ve ihtiyaçlarına dair meseleler CHP iktidarı boyunca çözüme kavuşturulamamıştır. Bu durum üzerinde en başta bütçe imkânlarının yetersiz oluşu etkiliydi. Ya de-

⁸⁰ BCA 30 10.0 0/ 132 949 18.

⁸¹ TBMM Tutanak Dergisi, C 13, Dönem 8, Toplantı 3, (12.11.1948) s. 86-93.

ğilse CHP hükûmetlerinin Doğu'ya memur göndermeme gibi bir niyet içerisinde olduğu söylenemez. Günümüz Türkiye'sinde bile hâlâ Doğu vilayetlerine gönderilen bazı memuriyetlerde maaşlara ilâve tazminatlar veriliyor olmasına rağmen yine de memurların gitmediklerini ya da gitme konusunda çok da istekli olmadıklarını görüyoruz. Bunda tek sorun bölgenin diğer vilayetlerle ulaşımının çözülmesi etkili olmayacaktır. Bu sorunu etraflıca bir bütün olarak düşündüğümüzde güvenlik endişesi ile beraber sosyal, kültürel, iktisadi birtakım mahrumiyetlerin ortadan kaldırılması, sorunu çözüme kavuşturma maksadıyla düşünülecek olan tedbirlerdendir.

Asayiş Durumu

Ali Reşat Bey, İl'in dâhili asayişini *eskisine nispetle düzgün* olarak belirtmişti. Ancak rapora göre Irak ve İran ile sınırdaş olduğu için sık sık hariçten gelen çapulcuların meydana getirdikleri hadiseler yaşanmaktaydı. Bu sebeple Ali Reşat Bey'e göre uzun bir hudut bölgesinin muhafazası için tahsis edilen kuvvetler kâfi gelmediğinden her ilçe hududunda bir taburun yerleştirilmesi lüzumlu idi.⁸²

İran tarafından sadece Hakkâri vilayetine yönelik çapulculuk faaliyeti görülüyordu. Sınır hattında yer alan diğer Doğu vilayetlerine de çapul amaçlı akınlar yapılıyordu. Bu akınlar bazen yüzlerce silahlı kişi tarafından gerçekleştirilmekteydi. Örneğin 28-29.10.1943 gecesi 250 kadar İranlı çapulcu Yüksekova'ya bağlı Dilezi köyünü basmış, buradan 1.500 koyundan mürekkep sürüyü İran'a kaçırmaya teşebbüsü sırasında oradaki muhafaza karakolundaki askerlerle çıkan çatışma sonunda ancak 150 koyun kurtarılabilmişti. Yine 13-14.11.1943 gecesi Yüksekova'nın Lenbe köyünü basan çapulcular 300 kadar koyunu İran'a kaçırmaya teşebbüs etmişler ancak koyunlar sınırdan aşırılamadan geri alınmıştı.⁸³

Irak sınırında ise mütemadiyen yaşanan çapul maksatlı akınlardan başka bu yıllarda Irak merkezi yönetimi ile sürekli sorun yaşayan

⁸² BCA 490 1 0.0/ 658 195 1 lef 69.

⁸³ BCA 30 10.0 0/ 105 686 51.

kuzeydeki Barzan aşireti, Hakkâri sınırında Türk devletinin sürekli teyakkuzda olması gerekliliğini doğurmaktaydı. Ali Reşat Bey'in bu raporunu yazdığı dönemde Barzan aşireti reisi Molla Mustafa Barzani, Irak Hükûmetine karşı tekrar isyan etmişti. Türk Dışişleri Bakanlığı 16.08.1945'te Barzan aşiretinin Türkiye'ye iltica etmesi durumunda Türk-İrak-İngiliz muahedenamesi ve Sadabat Paktı'na dayanarak Türkiye ile Irak arasındaki iyi komşuluk ve dostluk bağının zedelenmemesi için Türkiye sınırında gerekli tedbirlerin alınması maksadıyla durumu Genelkurmay ve İçişleri Bakanlığına bildirmişti.⁸⁴

Sonuç

1923 yılında kurulan Cumhuriyet Türkiye'sinin yıllarca süren savaştan çıkmış ülkeyi her anlamda imar etmesi işi hiç de kolay değildi. Ancak imara daha çok muhtaç olan bölge ise ülkenin Doğu vilayetleriydi. Doğu vilayetlerinden Hakkâri vilayeti gelişmişlik bakımından ülkedeki ve bölgedeki en geri vilayetti. Bu gerilik; gerek yol gerek eğitim gerek sıhî ve adli teşkilat gibi birçok alanda kendini göstermekteydi.

Cumhuriyet kurulduktan sonra Hakkâri'nin durumu 1926 yılına kadar Lozan'dan beri İngiltere ile devam eden Musul sorunundan kaynaklı belirsizliğini korumuştur. Hakkâri İngiltere ile varılan 1926 tarihli Ankara Antlaşması ile Türkiye tarafında kalmıştı. Bu ilk yıllardaki belirsizlik hâliyle Hakkâri ile ilgili yapılacak olan planlamaları askıya aldırılmıştır. Ayrıca 1924 yılında Hakkâri'de çıkan Nasturi isyanı ardından bölgede çıkan ancak etkileri sebebiyle Hakkâri'yi de ilgilendiren Şeyh Sait ve hemen ardından çıkan Şemdinli isyanları Hakkâri'nin güvenli bir bölge olmaması sonucunu doğurmuştur. Tüm bu isyanların ardından 1930 yılının sonlarına kadar devam eden Oramar olayları da bu tarihe kadar Hakkâri'nin asayiş problemlerinden idi. Yıllarca süren savaşlar ve asayiş problemleri Hakkâri'nin nüfusunda da azalmalara yol açmıştı. Öyle ki 1927 yılı Hakkâri merkez nüfusu

⁸⁴ BCA 30 10.0 0/ 259 747 45.

sadece 801 kişi idi. Bu nüfus geçmişte yaşanmış olaylar ve de Hakkâri'nin mahrumiyetlerinden dolayı 1945 yılında bile hala 2.000 kişinin altında idi. Yaşanan bu olaylar Hakkâri'de Cumhuriyetin ilk yıllarında istenirse de çok fazla yatırımın yapılmasına engel teşkil edecek durumlardandı.

Hakkâri'de olayların durulduğu yıllarda ülke, dünyada yaşanan ekonomik krizden nasibini almıştı. Ardından 1939 yılında çıkan ve 1945 yılına kadar devam eden II. Dünya Harbi hem ülkenin hem bölgenin hem de özelde Hakkâri vilayetinin sorunlarına devletin çok da fazla eğilememesine yol açmıştı.

Dünya Harbi'nin ülkede ve bölgede etkilerinin hissedildiği yıllarda, 1943-1946 yılları arasında Hakkâri milletvekilliği yapan Balıkesirli Ali Reşat Göksidan, her ne kadar Hakkâri'li olmasa da seçim bölgesi Hakkâri vilayeti ve diğer Doğu vilayetlerinin sorunlarıyla yakından ilgilenen bir milletvekili olarak karşımıza çıkmaktadır. Ali Reşat Göksidan, 1946 yılında Parti yönetimine Hakkâri vilayetinin muhtelif sorunları ve çözüm önerilerine dair bir rapor sunmuştur.

Göksidan'ın hazırladığı rapora baktığımızda Hakkâri vilayeti gerek yol gerek eğitim gerek sıhhi ve adli teşkilat gibi birçok alanda gelişmişlik bakımından ülkedeki en geri vilayettir ki diğer bazı kaynaklarla da karşılaştığımızda Göksidan, vilayetinin ve bölgenin sorunlarını çok iyi analiz etmiş ve bu sorunların giderilebilmesi için bazı önerilerde bulunmuştur.

Vilayetin geri kalmasında Reşat Bey'in de vurguladığı gibi en önemli âmil yolsuzluktu. Çünkü yılın neredeyse yarısından fazla bir süre dışarıyla irtibatı olmayan, Ankara'ya en uzak bu vilayetin sorunlarını çözmesi ya da herhangi bir alanda ilerleme kaydedebilmesine imkân yoktur. Bir yerin gelişmesinde ilerleme kaydedebilmesinde kanaatimizce olması gereken en önemli etken geçmişte olduğu gibi günümüzde de güvenlik ve ulaşımdır. Hakkâri bu anlamda 1930'lu yıllara kadar devlet açısından sorunlu bir bölge olmuştur. Ulaşım prob-

lemi ise her ne kadar günümüzde çözüme kavuşmuş olsa da CHP döneminde, rapor tarihi olan 1946 yılında çözüme kavuşmuş bir konu değildi. Bu durum bir devletin vatandaşına güvenlik, adalet, sosyal, sağlık, eğitim vs. gibi hizmetleri götürmesine engel teşkil etmiştir. Örneğin raporda da belirtildiği üzere devletin bu saymış olduğumuz hizmetleri yöre halkına götüreceği personeli bölgeye gitmekten yana pek istekli olmamıştır. Bu durum hâkim ve savcısından öğretmenine doktorundan teknik personeline kısaca bir devlet hizmetinde çalışan herkeste görülmekteydi. Öncelikle yol ve diğer mahrumiyetler sebebiyle bölgeye dışarıdan çalışacak kişilerin gelmemesi hâliyle devletin buralara yapacağı yatırımların ulaşmasını engellemiştir. Çünkü bölgeye ne kadar çok okul, hastane ve adliye yapılırsa yapılsın buralarda çalışacak personel bulunamadıktan sonra yapılan yatırımın hiçbir anlamı kalmamaktadır. Hatta üstüne üstelik bu yatırım belli bir noktadan sonra israf halini alabilmektedir. Bu saymış olduğumuz meslek gruplarından çoğu mesleki güvenceye ya da özel sektörde daha çok gelir getiren iş imkânlarına sahip oldukları için devlet bu meslek gruplarını bölgede zorunlu olarak da mevzuat yetersizliğinden dolayı tutamamıştır.

Rapor tarihinden hemen birkaç yıl sonra CHP iktidarının Doğu Kalkınma Programı çerçevesinde yapılacak olan yatırım kalemleri listesinde Göksidan'ın raporunda Vilayete dair belirttiği eksikliklerden yol, eğitim ve sağlık ihtiyaçları da vardı. Yani devlet genelde Doğu vilayetleri özelde de Hakkâri vilayetinin yol, okul ve hastane problemlerine el atmıştı. Bu da demek oluyor ki Ali Reşat Bey'in raporu Ankara'da Hükûmet nezdinde etkili olmuştu.

CHP Hükûmetleri, Doğunun ve de Hakkâri vilayetinin Batı vilayetlerine göre geri kalmışlığına son vermek için kalan birkaç yıllık iktidarları döneminde bazı politikalar takip etmişlerdir. Bu politika, Demokrat Parti döneminde üzerinde daha fazla hassasiyetle durulan bir konu olmuştur. Ancak devlet yönetimindeki bu iyi niyete rağmen bu-

ralara türlü sebeplerle yeterli miktarda bütçe ve özellikle personel ayrılamaması ya da gönderilememesi vilayeti diğer vilayetlerden daha sonraki yıllarda da geri kalmaktan kurtaramamıştır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Belgeleri)

BCA 30 1 0.0/ 90 559 2 lef 13-14

BCA 30 10.0 0/ 105 686 51

BCA 30 10.0 0/ 132 949 18

BCA 30 10.0 0/ 142 20 7

BCA 30 10.0 0/ 259 747 45

BCA 30 10.0 0/ 69 457 2

BCA 30 10.0 0/69 457 15 lef 3-5

BCA 30 18 1 1/ 14 36 1

BCA 30 18 1 1/ 24 16 27

BCA 30 18 1 2/ 76 59 7

BCA 30 18 1 2/ 108 35 3

BCA 30 18 1 2/ 108 48 18

BCA 30 18 1 2/ 116 47 16

BCA 30 18 1 2/ 97 117 2

BCA 30 18 1 2/ 104 4 8

BCA 30 1 0.0/ 76 479 6

BCA 490 1 0.0/ 1580 3 486

BCA 490 1 0.0/ 499 1 2006

BCA 490 1 0.0/ 499 2006 1

BCA 490 1 0.0/ 658 195 1

Diğer Kaynaklar

- 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı**, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara, 1949.
- Albayrak, Kadir, **Keldâniler ve Nasturîler**, Vadi Yayınları, Ankara, 1997.
- Anzerlioğlu, Yonca, **Nasturiler**, Ankara, 2000.
- Ayn Tarihi**, Haziran 1949.
- Eraslan, Cezmi, 18 Aralık 2008 **Cumhuriyet Döneminde Demiryolları Sempozyumu**, Atam Yay., Haz. Mukaddes Arslan, Ankara, 2010, s. X.
- Erdost, Muzaffer İlhan, **Şemdinli Röportajı**, Onur Yayınları, Ankara, 1993.
- Goloğlu, Mahmut, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I 1924-1930 Devrimler ve Tepkileri**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Güven, Sami, **1950'li Yıllarda Türk Ekonomisi Üzerinde Amerikan Kalkınma Reçeteleri, Hilts Raporu, Thornburg Raporu, Barker Raporu**, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa 1998.
- Hakkâri İl Yıllığı 1967**, Ankara, 1972.
- Hallı, Reşat, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924-1938)**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1972.
- İstatistik Göstergeler 1923-2002**, DİE Yayınları, Ankara, 2003.
- Kabacalı, Alpay, **Tarihimizde Kürtler ve Ayaklanmaları**, Cem Yayınevi, İstanbul.
- Karadağ, Raif, **Musul Raporu**, Sadeleştirerek Yayına Hazırlayan Ömer Hakan Özalp, Emre Yayınları, İstanbul.
- Koçak, Cemil, **Umumi Müfettişlikler (1927-1952)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- Kopar, Metin Kopar, **Cumhuriyet Halk Partisi Döneminde Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar (1927-1950)**, Atam Yay., Ankara, 2009.

Melek, Kemal, **İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu (1890-1926)**, Üçdal Nesriyat, İstanbul.

Millî Eğitimde 50 Yıl 1923-1973, DİE.

Oğuz, İsmail, Gülmez, Nurettin, “Demirci Kaymakamı İbrahim Ethem Bey ve Demirci Akıncıları”, **CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, C 14, Sayı 1, Mart 2016.

Özdemir, Nuray, **Cumhuriyet Dönemi Karayolu Politikası (1923-1960)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2006, s.150.

Öztürk, Saygı, **İsmet Paşa'nın Kürt Raporu**, Doğan Kitap, İstanbul, 2008.

Pehlivanlı, Hamit, “Cumhuriyetin İlk Yıllarından Günümüze Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Meseleleri: Örnek Raporlar Işığında Karşılaştırmalı Bir İnceleme”, Değişen Dünya Dengeleri İçinde Askeri Ve Stratejik Açından Türkiye 23-25 Ekim 1995 İstanbul, **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I**, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 1996.

Resmî Gazete, 01.03.1949- Sayı: 7144.

Resmî Gazete, 01.03.1950 sayı 7445.

Resmî Gazete, 13.07.1925, Sayı: 137.

Resmî Gazete, 24 Şubat 1943, Sayı 5339.

Resmî Gazete, 26.03.1925, Sayı 85, No: 114.

Resmî Gazete, 27.05.1933 No: 2411.

Soysal, İsmail, **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, I. Cilt (1920-1945)**, TTK Yayınları, Ankara, 1989.

TBMM Albümü 1920-2010 1. Cilt 1920-1950, Ankara, 2010.

TBMM Tutanak Dergisi, C 13, Dönem 8, Toplantı 3.

TBMM Tutanak Dergisi, C 16, Dönem 8 Toplantı 3, TBMM Basımevi, Ankara, 1949.

TBMM Tutanak Dergisi, C 17, Dönem 7, Toplantı 2, TBMM Basımevi, Ankara, 1945.

- TBMM Tutanak Dergisi**, C 20, Dönem 7, Toplantı 3, TBMM Basımevi, Ankara, 1946.
- TBMM Tutanak Dergisi**, C 24, Dönem 8 Toplantı 4, TBMM Basımevi, Ankara, 1950.
- TBMM Tutanak Dergisi**, C 8, Dönem 8 Toplantı 2, TBMM Basımevi, Ankara, 1948.
- TBMM Tutanak Dergisi**, C 15, Dönem 9, Toplantı 2.
- TBMM Tutanak Dergisi**, C 19, Dönem VIII, Toplantı 3, TBMM Matbaası, Ankara, 1949.
- TBMM Zabıt Ceridesi** C 15, Devre 4, İçtima 2, TBMM Matbaası, Ankara, 1933.
- TBMM Zabıt Ceridesi**, C 14, Devre II, İçtima Senesi II, TBMM Matbaası, Ankara, 1976.
- TBMM Zabıt Ceridesi**, C 9, Devre II, İçtima Senesi II, Meclis 18 Ekim 1924 tarihli müzâkereleri.
- TBMM Zabıt Ceridesi**, C 3, Devre 3, İçtima Senesi 1, TBMM Matbaası, Ankara.
- TBMM Zabıt Ceridesi**, Dönem 5, Cilt 20, İnikad 3, Sayfa 19-42.
- TBMM Zabıt Ceridesi**, Dönem 8 Cilt 1 İnikat 3, Sayfa 27-71.
- Tuncel, Metin “Hakkârî”, **DİA**, C 15.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetler, Programlar ve Genel Kurul Görüşmeleri**, C 1, Hazırlayanlar, İrfan Neziroğlu, Tuncer Yılmaz, TBMM Basımevi, Ankara, 2013.
- Yıldırım, İsmail, **Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923-1950)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2001.

**BİRİNCİ UMUMÎ MÜFETTİŞ AVNİ DOĞAN VE DÂHİLİYE
VEKİLİ HİLMİ URAN TARAFINDAN 1943 VE 1944
YILLARINDA HAZIRLANAN 3 ÖNEMLİ RAPORDA
HAKKÂRİ'YE DAİR HUSUSLAR**

Suat AKGÜL*

ÖZET

Yeni Türkiye, kurtuluş ve kuruluş aşamasında çok çeşitli iç ve dış sorunlarla mücadele etmek durumunda kalmıştı. Cumhuriyet'in ilanından sonra iç sorunlar ve iç güvenliğin sağlanmasına yönelik uğraşlar daha öncelik kazandı. Bu bağlamda önce 1924 Nasturi İsyanı ardından 1925 Şeyh Sait olayı yeni kurulan devleti iç güvenliğin sağlanması ve sürdürülmesi konusunda tedbirler almaya yöneltti. Bu konuda askerî, siyasî, ekonomik ve sosyal alanlarda alınacak önlemler ve yapılacak düzenlemeler ve uygulamalar konusunda çeşitli kişiler raporlar hazırladılar, çalışmalar yaptılar. Bunların bir kısmı uygulamaya konuldu, bir kısmı yol gösterici ve bilgilendirici oldu, bir kısmı ise dikkate alınmadı. 1927 yılında kapsamlı bir düzenlemeye gidildi. Elazığ, Urfa, Van, Bitlis, Hakkâri, Siirt, Mardin ve Beyazıt (Ağrı) illerinin dâhil olduğu merkezi Diyarbakır olan "Birinci Umumî Müfettişlik" adında bir idarî yapı oluşturuldu. Haziran 1927 tarihinden itibaren faaliyete geçen yeni sistem ile çok kapsamlı uygulamalar yapılmıştır. Ülkenin başka yerlerinde de Genel Müfettişlikler kuruldu. Alınan tedbirler ve yapılan uygulamalar zaman zaman etkisiz ve sonuçsuz kaldı. Daha etkin ve yararlı sonuçlar almak amacıyla çok çeşitli raporlar hazırlanarak, görüşler oluşturuldu. Bu raporları hazırlayanlardan birisi de Mülkiye Müfettişi Avni Doğan'dır. Avni Doğan 18 Haziran 1943

* Dr. (E) Albay Antalya/Türkiye, suatakgul1@gmail.com.

tarihinden 31 Aralık 1947 tarihine kadar “Birinci Umumî Müfettiş” olarak görev yaptı. Avni Doğan bu görevde iken bölgenin idaresi konusunda birçok rapor hazırladı. Bu raporlardan birisi 1 Aralık 1943 tarihli ve 321 Numaralı Rapordur. Bu rapor uygulamaya konulduktan sonra ortaya çıkan ihtiyaç üzerine, 25 Ağustos 1944 tarihinde bu rapora ek olarak bir rapor daha hazırladı. Bu raporlardan ilki hakkında genel olarak bilgi sahibi olursa da ikincisi bilinmemektedir ve incelenmemiştir. Raporun birinci kısmında, Birinci Umumî Müfettişlik bölgesinin tarihî ve coğrafi durumu anlatılmaktadır. Ayrıca bölgenin etnik, siyasi, sosyal ve kültürel durumu hakkında da bilgi verilmektedir. Bu veriler ışığında alınması gereken tedbirler belirtilmektedir. 1944 tarihli ikinci rapor ise daha ayrıntılıdır. Raporun özeti “Birinci Umumî Müfettişlik mıntukasında Hükümetin her tarafta ve her hadise karşısında vaziyete hâkim kalabilmesi için yapılması gereken acele işler” şeklindedir. İncelenen konuların genel başlığı; “1-Acele olarak yapılması gereken işler 2-Uzun yıllara sâri bir temsil ve ıslahat programı nasıl hazırlanabilir? 3-Hülasa ve mülahazalar”dır. Müfettiş Avni Doğan, sorunları, sorunların kaynaklarını isim ve olay belirterek anlatmaktadır. Aynı dönemde Birinci Umumî Müfettişlik Bölgesi Mülkiye Müfettişi olarak görev yapan ve 1946-1949 yıllarında Hakkâri Valisi olan Cahit Ortaç’ın bu iki rapor hakkındaki kısa görüş ve değerlendirmeleri de önemlidir.

Bu dönem 2.Dünya harbinin yaşandığı ve dolaylı olarak Türkiye’nin de etkilendiği bir zaman dilimine denk gelmektedir. Özellikle 1943 yılında meydana gelen ve kamuoyunda “Orgeneral Mustafa Muğlalı” olayı olarak bilinen “Van-Özalp Olayları”, Devleti, Hükümeti, Bakanları ve diğer ilgilileri sorunların çözümü konusunda arayışa sevk etti. Raporlar hazırlandı, incelendi ve bazıları da uygulamaya dönüştü. İşte bu süreçte İçişleri Bakanlığı görevinde bulunan ve konu ile ilgili çalışmalar yapan kişilerden birisi de Hilmi URAN’dır. Hilmi URAN, Bakanlık görevini ifa ederken birçok kişiden ve yetkililerden raporlar aldı. Bunları inceleyip değerlendirerek kendisi de bir rapor hazırladı. Çok kapsamlı olan ve çok ciddi bir hazırlık temeli üzerine

oturtulduğu anlaşılan bu rapor “Bazı şark vilayetlerinde tatbiki lüzumlu temsil tedbirleri hakkında rapordur” başlığı ile 9 Aralık 1944 tarihinde ilgililere yayınlandı.

Aynı dönemde hazırlanmış ve birbirini tamamlayan bu 3 raporda, şark vilayetlerinin sorunları ve bu bölgede alınacak tedbirler incelenirken Hakkâri ili ve ilçeleri de bu kapsam içinde yer almıştır. Bu çalışma ile bahse konu 3 raporda Hakkâri ile ilgili yer alan hususlar incelenecek ve değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Hakkâri, Avni Doğan, Hilmi Uran, Cahit Ortaç, Umumî Müfettişlikler, Birinci Umumî Müfettişlik.

**ISSUES RELATED TO HAKKARI IN THE 3 IMPORTANT
REPORTS PREPARED BY 1ST GENERAL INSPECTOR AVNI
DOĞAN AND INTERIOR MINISTER HILMI URAN İN 1943
AND 1944**

ABSTRACT

The New Turkey has struggled with a variety of internal and external forces during the liberation and establishment phase. After the proclamation of the Republic, the first attempt was made to correct internal problems and to ensure internal security. The new state took security measures primarily due to the riots of nasturi in 1924 and Sheikh Sait in 1925. Several people have prepared reports on military, political, economic and social issues. They did some work. A few of these studies were put into practice. As a result of these studies, a comprehensive arrangement was made in 1927. The “1st General Inspectorate”, which is located in Diyarbakir, is included in Elazığ, Urfa, Van, Bitlis, Hakkâri, Siirt, Mardin and Beyazıt (Ağrı) provinces. This new organization, which has been active since June 1927, started to operate. General inspectors were established elsewhere in the country. The measures taken and the applications made have sometimes not been effective. A wide variety of reports have been prepared in order to achieve more effective and useful results. One of those reports is the property inspector Avni Doğan. Avni Doğan served as “1st General Inspector” from 18 June 1943 until 31 December 1947. While in this position, Avni Doğan has prepared many reports on the administration of the region. One of these reports is dated December 1, 1943 and numbered 321. After this report was put into practice, he prepared another report on August 25, 1944. We have some information about the first of these reports. However, the second report has not been examined and is unknown. The first part of the report describes the historical and geographical situation of the 1st General Inspectorate. Information about the ethnic, political, social and cultural status of the region is given. Measures to be taken in light of this datum are stated. The second report of 1944 is more detailed. The summary of

the report is “urgent work that the government has to do in order to dominate the situation in the 1st General Inspectorate region, everywhere and in the face of each incident”. The general title of the topics examined is: “1-urgent work to be done 2-work to be done in many years and Improvement Program 3-summary and evaluations”. Inspector Avni Doğan describes the problems, the sources of the problems by specifying names and events. In the same period, Cahit Ortaç, who served as an inspector of property in the 1st General Inspectorate and was governor of Hakkâri between 1946-1949, made short reviews and evaluations of these two reports.

World War II also affected Turkey. The Van-Özalp events, which occurred in 1943 and which were known as the “General Mustafa Muğlalı” event in public, mobilized Turkey, the government, ministries and other interested parties. The reports were prepared, reviewed, and some were put into practice. One of the people who are working on the subject is the Interior Minister Hilmi Uran. Hilmi Uran has received reports from many people and officials while serving as the ministry. By examining and evaluating these, he prepared a report himself. He's prepared a very comprehensive report. The name of this report was “Report on the necessary representation measures applied in some eastern provinces”. This report was published to the concerned persons on December 9, 1944.

These three reports, which were prepared in the same period and complemented each other, examined the problems of the eastern provinces and the measures to be taken in this region. In this report, there were issues related to Hakkâri province and its districts. In this study, the issues related to the rights in these reports will be examined.

Key Words: Hakkâri, Avni Doğan, Hilmi Uran, Cahit Ortaç, General Inspectors, 1st General Inspectorate.

Giriş

Türkiye, kurtuluş ve kuruluş aşamasında çok çeşitli iç ve dış sorunlarla mücadele etmek durumunda kalmıştı. Cumhuriyet'in ilanından sonra iç sorunlar ve iç güvenliğin sağlanmasına yönelik uğraşlar daha öncelik kazandı. Bu bağlamda önce 1924 Nasturi İsyanı ardından 1925 Şeyh Sait olayı yeni kurulan devleti iç güvenliğin sağlanması ve sürdürülmesi konusunda tedbirler almaya yöneltti.¹ Bu konuda askerî, siyasi, ekonomik ve sosyal alanlarda alınacak önlemler ve yapılacak düzenlemeler ve uygulamalar konusunda çeşitli kişiler raporlar hazırladılar, çalışmalar yaptılar. Bunların bir kısmı uygulamaya konuldu, bir kısmı yol gösterici ve bilgilendirici oldu, bir kısmı ise dikkate alınmadı.² 1927 yılında kapsamlı bir düzenlemeye gidildi. Elazığ, Urfa, Van, Bitlis, Hakkâri, Siirt, Mardin ve Beyazıt (Ağrı) illerinin dâhil olduğu merkezi Diyarbakır olan "Birinci Umumî Müfettişlik" adında bir idarî yapı oluşturuldu. Haziran 1927 tarihinden itibaren faaliyete geçen yeni sistem ile çok kapsamlı uygulamalar yapılmıştır. Ülkenin başka yerlerinde de Genel Müfettişlikler kuruldu.³ Alınan tedbirler ve yapılan uygulamalar zaman zaman etkisiz ve sonuçsuz kaldı. Daha etkin ve yararlı sonuçlar almak maksadıyla çok çeşitli raporlar hazırlandı, görüşler oluşturuldu.⁴ Bu raporları hazırlayanlardan birisi Mülkiye Müfettişi Avni Doğan'dır. Avni Doğan'ın hazırladığı

¹ Suat Akgül, **Musul Meselesi ve Nasturi İsyanı**, Berikan Yayınları, Ankara 2004., Suat Akgül, *Şeyh Sait İsyanını Etkileyen Sebepler*, **Kara Harp Okulu Dergisi** Cilt 1, Sayı 1, Yıl 1994, s.50-59.

² Derleyen: Tuba Yıldırım, **Kürt Sorunu ve Devlet Tedip ve Tenkil Politikaları**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011.

³ Hüseyin Koca, **Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları**, Konya 1998, s.164-165.

⁴ Genel Müfettişlikler ve hazırlanan raporlar için bakınız; TC.Dahiliye Vekaleti Jandarma Umum Kumandanlığı, **Dersim**, Sayı: 55058, Ankara 1932, s.206-215., Hüseyin Koca, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Dönemi Umumî Müfettişlikleri (Genel Valilikler, 1927-1947)*, Yeni Türkiye Yayınları, **Türkler** Cilt: 17, Ankara 2002, s.357-366., Engin Çağdaş Bulut, *Devletin Taşradaki Eli: Umumi Müfettişlikler*, **CTAD**, Yıl: 11, Sayı: 21 (Bahar 2015), s.83-110., Tuğba KORHAN, *Cumhuriyet Döneminde Umum Müfettişlikleri İle İlgili Bir Değerlendirme*, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Nisan 2012, Yıl: 4, Sayı: 7, s.134-143., Ferit Yücebaşı, *İç Denetim Sağlama Aracı Olarak Umumî*

raporlar, dönemin İçişleri Bakanı Hilmi Uran'ı da etkileyecek; O da kapsamlı bir rapor hazırlayacaktır.

Hakkâri Bölgesinin Jeopolitik Önemi:

Hakkâri çok eski ve köklü bir geçmişe sahiptir. Bu yapısı dolayısı ile her dönem gelişmelerin odağında olmuştur. Coğrafi konumu itibariyle de yakınında ve çevresinde bulunan diğer güçlerin hedefinde bulunmuştur. Bölgede Osmanlı son döneminden itibaren özellikle Rusya merkezli birtakım hareketler meydana getirilmiştir. Sonraki dönemde İngiltere'nin de bölge üzerinde bazı politikalar yürüttüğünü ve emeller beslediğini görmekteyiz.⁵

Hakkâri bölgesi Türkiye, İran ve Irak sınırlarının kesişim noktasında bulunmaktadır. Bu coğrafyada değişik dinî ve etnik gruplar mevcuttur. Rusya'nın sıcak denizlere açılma hedefi, İngiltere'nin Ortadoğu üzerindeki emelleri, İran'ın bölge hâkimiyeti düşüncesi, Ermeni, Nasturi gibi etnik grupların istekleri ve bazı aşiretlerin hareketleri bölgede sürekli bir huzursuzluk kaynağı meydana getirmiştir.⁶ Bölge ve çevresi aynı zamanda Azerbaycan'ın sosyal, kültürel, coğrafi ve tarihî özelliklerinden de unsurlar barındırmaktadır.

Hakkâri bölgesinde Merkezî Hükümetin ve yerel yöneticilerin bölgede huzur ve güvenliği sağlama çabaları çoğu zaman yetersiz kalmıştır. 1924 Nasturi ve hemen ardından 1925 Şeyh Sait isyanları ile birlikte Anadolu'nun Doğu ve Güney doğusunda bazı idarî, askerî, iktisadî ve sosyal önlemler alınması ihtiyacı hâsıl oldu. 1925 yılından

Müfettişlikler: Birinci Umumî Müfettişlik Örneği, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, XXXIV, Van 2017, ss. 425-459.

⁵ Nevin Yazıcı, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hakkâri İsyanları (1843-1933)* Devlet Dergisi, Sayı:461, Eylül-Ekim 2015.

⁶ Suat Akgül, *Rusya'nın Doğu Anadolu Politikası (1918'e Kadar)*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 1995, s.10-17.

1938'e kadar çok çeşitli önerileri içeren raporlar hazırlandı, uygulamalar yapıldı. Bu öneriler, uygulamalar ve önlemler içinde Hakkâri bölgesi de yer almaktaydı.⁷

II. Dünya Savaşı ile birlikte bölgede yeni durumlar ve gelişmeler ortaya çıktı. Ülkenin ve bölgenin güvenliğine yönelik tedbirler alınarak tehlikeler bertaraf edilmeye çalışıldı. Bir kısım öneriler de çok daha uzun yılları kapsayan içerikler taşımaktaydı. İşte bu dönemin önemli şahsiyetlerinden ikisi Avni Doğan ve Hilmi Uran'dı. Bu isimler, bölgenin huzur ve güvenliğinin sağlanması ile birlikte çok uzun yıllara yayılan kapsamlı çözüm önerilerinde bulunmuşlardır.

Umumî Müfettiş Avni Doğan'ın 1 Aralık 1943 Tarihli Raporu:⁸

Avni Doğan Mülkiye mezunudur. Çeşitli yerlerde Kaymakamlık ve Valilik görevlerinde bulundu. 1923 yılında Yozgat (Bozok) Milletvekili olarak Meclise girdi ve uzun yıllar Milletvekili olarak görev yaptı. 18 Haziran 1943 – 31 Aralık 1947 tarihleri arasında merkezi Diyarbakır olan ve aralarında Hakkâri'nin de bulunduğu Birinci Umumi Müfettişlik görevine atandı. Sonraki dönemde 8'inci İnönü Hükümetinde Devlet Bakanı olarak görev yaptı.⁹

Birinci Umumî Müfettiş Avni Doğan ilk olarak geçmişte daha önce yapılmış çalışmaları ve uygulamaları inceledi. Görevde olan ve olmayan yetkililerden bilgiler aldı ve sorumluluk alanındaki bölgede teftişler yaptı. Bölgeyi yerinden inceledi. Bu çalışmaları sonucunda kendisi de raporlar hazırladı. Raporunda belirttiği hususları hayatiyete geçirmek için uğraş verdi.¹⁰ Bu raporlardan birisi 1 Aralık 1943 tarihinde 321 Numaralı Raporudur.

⁷ Reşat Hallı, **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar (1924-1938)**, Genelkurmay Başkanlığı Ankara 1972. Genelkurmay Başkanlığı, **Doğu Bölgesindeki Geçmiş İsyanlar ve Alınan Dersler**, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1946.

⁸ Avni Doğan, **1 Aralık 1943 Tarih ve 321 Sayılı Rapor**, s.1-67.

⁹ TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, **TBMM Albümü 1920-2010**, 4. Cilt (1960-1983), Ankara 2010, s.1650., Cengiz Şavklı, **Atatürk Döneminde Parlamento Faaliyetleri (1920-1938)**, AÜ. TİTE Doktora Tezi, Ankara 2011, s.275.

¹⁰ Suat Akgül - Kenan Esengin, **Orgeneral Mustafa Muğlalı ve Van - Özalp Olaylarının İyüzü**, Ankara 2004, s.83 vd., Ferit Yücebaş, a.g.m., s. 445 vd.

Birinci Umumi Müfettiş Avni Doğan'ın 1943 tarihli raporu toplam 67 sayfa ve 3 kısımdan oluşmaktadır. "İçindekiler" başlığı altındaki bu Kısımlar ve Bölümler şöyledir: Raporun Yazılışındaki Maksat ve Taktik Edilen usûl (s.1-3), Birinci Kısım: Coğrafi Durum (s.4-15), Bölgenin Tarihine Toplu Bir Bakış (s.15-22), İkinci Kısım: Bölgede Bugünkü İdarî ve İctimai Durum (s.22-34), Son Yirmi Yıl İçinde Tasarlanan İslahat Projeleriyle Alınan neticeler (s.34-58), Üçüncü Kısım: Bölgede Acele Yapılması gereken İşler (s.58-61), Uzun Yıllara Sâri Bir Temsil ve İslahat Programı Nasıl Hazırlanabilir? (s.61-65), Hülâsa (s.65-66), Mülâhazalar ve Netice (s.66-67).

Avni Doğan, raporun yazılışındaki maksadı ve hazırlanış yöntemini şöyle ifade etmektedir: "Gerek vilayet dosyalarında ve gerek alakalı vilayetlerde, Birinci Umumî Müfettişlik bölgesi hakkında esaslı bazı bilgilerin bulunduğunu tahmin etmek mümkündür. Ancak, bu müteferrik malumatın –bir bakışta- umumî ve toplu bir bilgi edinmeye elverişli olmadığını kabul etmek yerinde olur. Parça parça ve her birisi bir dosyada gizli kalan bu malumatı, maksada uygun bir sıra ve intizam içinde toplamak; bölgenin coğrafyasını, içinde yaşayan halkın tarihî devrelerden itibaren geçirdiği siyasî değişiklikleri kısaca kaydetmek; bugünkü durumu belirtmek; Umumî Müfettişlik mıntokasını zaman zaman kasıp kavuran isyan hadiselerinin sebepleriyle sirayet mıntokalarını göstermek; insan kitesinin içtimai hayatını ve siyasi temayüllerini göstermek; şimdiye kadar devletçe tertip olunup da kısmen tatbik edilen ve kısmen kuvvede kalan ıslahat projeleriyle bunlardan alınan neticeleri tahlil eylemek; idare bakımından faydaları inkâr edilemeyecek bir zarurettir. Raporu yazarken, istifade edilen kaynakların sağlam olmasına, her türlü hissi düşüncelerden uzaklaşarak realitelere dayanılmasına itina edilmiştir. İlmî ve tarihî malumat, en itimada değer membalardan alınmış ve faydalanılan devlet istatistikleriyle dosyalardaki malumat değerlendirilmiş, tetkik ve müşahedelere istinat eden

kısımında ise tevil ve tefsirlerden kaçınılarak hadiseler olduğu gibi aksettirilmiştir.”¹¹

Raporun birinci kısmında, Birinci Umumî Müfettişlik bölgesinin tarihî ve coğrafi durumu ayrıntılı olarak anlatılmaktadır.¹² İkinci kısımda da bölgenin etnik, dinî-mezhebî, siyasi, sosyal ve kültürel durumu hakkında ve asayiş durumu konularında bilgiler verilmektedir. “İdarî Durum” başlığı altında mevcut durumun kapsamlı bir eleştirisi yapılmaktadır. Mevcut uygulamaların ümit verici olmadığı vurgulanmaktadır. Valilerin ve kaymakamların yetersiz ve bilgisiz olduklarını, orta ve küçük memurların ise kalite bakımından çok düşük seviyede bulduklarına işaret etmektedir. Devlet teşkilatının günlük işleri çözmeye çalışmakla vakit geçirdiğini belirtmektedir. Hudutlar, kaçakçılığa ve propagandalara açıktır. Gümrük muhafaza teşkilatının hudut boylarında aslî vazifeleri dışında olmak üzere –on kilometrelik bir derinlik içinde- deruhte eyledikleri emniyet ve asayiş işlerini layıkıyla yerine getiremediklerini söyleyen Avni Doğan bu şartlar altında halkın devlete meyletmesinin çok zor olduğu görüşündedir.

Avni Doğan raporunun üçüncü kısmında bölgede kısa ve uzun vadede yapılması gerekenleri anlatmaktadır. Kısa vadede bölgedeki memurların vazifelerini doğru ve düzgün yapmalarının önemli olduğunu, jandarmanın da bölge insanlarına emniyet telkin edecek bir tavır içinde olması gerektiğini söylemektedir. Avni Doğan özellikle sınır bölgelerine dikkat çekmektedir. Çünkü tehdidin ana kaynaklarının sınırlardan sızdığını ve gerek kaçakçılık gerekse güvenliği tehdit eden kişilerin girişlerinin bu yollardan olduğunu belirterek Hakkâri ve Van bölgesindeki sınır güvenliğinin takviye kuvvetler kaydırılarak artırılması gerektiğini ifade etmektedir.¹³

Uzun vadede yapılması gerekenler konusunda da kapsamlı planlamalar yapılmasını, ihtiyaç olan hukuki düzenlemelerin gerçekleştirilmesini

¹¹ Avni Doğan, **Adı geçen rapor (Agr.)**, s.1-2.

¹² **Agr.**,s.4-22.

¹³ **Agr.**,s.48,51.

rilmesini ve bu işleri yapacak nitelikli bilgili kadroların bölgede görevlendirilmelerini istemektedir. Bu işlerin de 3-5 senelik değil 60-70 seneye yayılarak planlanması ve uygulanması gerektiğini ifade etmektedir.¹⁴ Bu işlerin sağlıklı ve etkin yürütülmesi için de bölgede hızla yol yapılarak birbiri ile bağlantılarının kurulması gerektiğini söylemektedir. “Diyarbakır-Silvan-Malabadi-Bitlis yolunun süratle ikmalî ve Van-Gürpınar-Şeyhmanes-Çölemerik yolunun dört tekerlekli vesait için müsait bir hale konması, yapılması gereken acele ve mühim işlerin başında gelir”¹⁵ diyerek konunun önemine dikkat çekmektedir.

Raporunda belirttiği hususların hiç vakit kaybetmeden ve bir an evvel hayatiyete geçirilmesini isteyen Avni Doğan ancak bu şekilde başarı sağlanacağı ve bölgenin diğer bölgeler gibi kalkınacağı inancındadır. Bunun için de izlenmesi gereken yolu şu şekilde ifade etmektedir: *Bir cemaatin ruhunu değiştirmek ve o cemaati istenilen kültürün nüfuzuna intibak ettirmek için, tatbik edilecek ıslahat, devamlı ve birbirlerini tamamlayan bir ıslahat olmalıdır. Bu ıslahatta, “şiddetin” hiçbir rolü olamaz. Milli vahdeti vücuda getiren en büyük amil, duygu ve düşünce birliğidir. Bu da telkin ve terbiye ve sirayet yolu ile elde edilebilir. Büyük bir muvaffakiyet için uzun bir emeğe ve sonsuz bir sabıra ihtiyaç vardır. Beş on sene gibi kısa bir zaman içinde ciddi bir netice elde edileceğine inanmamak ve esaslı bir başarı için bazen altmış-yetmiş ve daha uzun seneleri göze almak gerekir.. Bu sebeple sıhî, iktisadî, terbiyevî, içtimaî ve idarî tetkiklerde bulunmak, doğru ve esaslı bir program hazırlanmasına kifayet edecek malumatı hazırlamak için şimdiden alakalı vekâletlerce değerli ve ciddi zevatın seçilerek muntıkaya gönderilmesi yerinde olur. Umumi Müfettişlik, elindeki bütün vesaitle böyle bir heyetin mesaisine iştirak etmeğe hazırdır.*¹⁶

Avni Doğan bu raporun sonunda bir değerlendirme yapmaktadır. Bu değerlendirme aynı zamanda hazırladığı bu ilk raporun da bir

¹⁴ Agr., s.59-67.

¹⁵ Agr.,s.61-62.

¹⁶ Agr.,s.62-64.

özeti mahiyetindedir. Avni Doğan raporun “Hülasa” başlıklı bölümünde şunları söylemektedir: “Birinci Umumi Müfettişlik bölgesi, Türkiye’nin en mümbit, en verimli bir yeridir. Üç yabancı ülkenin sınırlarındadır. Bu kıymetli bölgede Türkçe’den başka bir dil konuşulmaktadır. Türk camiasından farklı bir içtimai ve siyasi şartlar gelişmektedir. Milli birliğimize ve milli menfaatimize aykırı olan bu büyük kitleyi kendimize çekecek müspet ve esaslı bir mesaimiz yoktur. Harici bir karışıklık ve müdahale halinde, şark bölgesi hakiki bir tehlike kaynağı olabilecektir. Cumhuriyet Hükümetinin el koyup da halledemediği bir dava yoktur. Şark vilayetlerimizin de tıpkı Eskişehir, Bursa, Konya gibi yurdun hakiki bir parçası haline getirilmesi için ilk ve esaslı şart, Hükümetin bu işe el atmasıdır. Hükümet bu milli davayı halledecek kudrete sahiptir”.¹⁷

Rapor ile ilgili olarak; 1943-1946 yılları arasında Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi Mülkiye Müfettişi, 1946-1949 yılları arasında da Hakkâri Valisi olarak görev yapmış olan Cahit Ortaç¹⁸ bir değerlendirmede bulunmuştur. Cahit Ortaç el yazısı ile raporun sonuna şunları yazmış ve altını imzalamıştır: “ Beni bu bölgede 7 seneden fazla hizmet vermeye zorlayan işte bu sebeplerdir. Şevkle ve fedakârca. Babam ve Avni Doğan koca Rumeli kayıtsızlığımızdan gitti. Bu yerler bizimdir. Bizim kalacaktır. Doğu aslen vefalı ve Türktür.”¹⁹

İlk Rapordan Sonra Hazırlanan 25 Ağustos 1944 Tarihli Ek Rapor:²⁰

Avni Doğan, 1 Aralık 1943 tarihinde 321 Numaralı rapor uygulamaya konulduktan sonra ortaya çıkan ihtiyaç üzerine, 25 Ağustos 1944 tarihli bu ilk rapora ek olarak bir rapor daha hazırladı. Bu rapo-

¹⁷ Agr.,s.66-67.

¹⁸ Çeşitli il ve ilçelerde Kaymakamlık ve Valilik yapmıştır. Mahalli İdareler Genel Müdürlüğünde bulunmuştur. Cumhuriyet Senatosunda iki dönem Bursa Senatörü olarak görev yapmıştır.

¹⁹ Agr.,s.67.

²⁰ Avni Doğan, **1 Aralık 1943 Tarih ve 321 Sayılı Rapora 25 Ağustos 1944 Tarihli Ek Rapor**, s.1-27+16.

run özeti “Birinci Umumî Müfettişlik mıntukasında Hükümetin her tarafta ve her hadise karşısında vaziyete hâkim kalabilmesi için yapılması gereken acele işler” şeklindedir. İncelenen konuların genel başlığı; “1-Acele olarak yapılması gereken işler 2-Uzun yıllara sâri bir temsil ve ıslahat programı nasıl hazırlanabilir? 3-Hülasa ve mülâhazalar”dır. İlk raporda Üçüncü Kısım olarak belirtilen ilgili bölüm “Ek” olarak hazırlanan bu raporda ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir. Müfettiş Avni Doğan, sorunları, sorunların kaynaklarını isim ve olay belirterek anlatmaktadır. Özellikle Jandarma teşkilatının geçmişte yaptığı uygulamalar ve bu uygulamalardaki yanlışları raporda geniş yer tutmaktadır. Hükûmeti her tarafta hâkim kılmak için yapılması gerekenleri; “Jandarma-Zabita kuvvetleriyle hudut kıtalarının ve Gümrük Muhafaza teşkilatının maddî ve manevî ıslahı, memurların, vazifelerini doğru ve namus dairesinde yapacak bir hale getirilmesi, hükûmet konakları, karakol binaları, memur evleri, seri muhabere vasıtaları, hastane ve yol gibi idarî ve medenî ihtiyaçların temini, hükûmet teşkilatının muhtelif branşları arasında iş ve düşünce birliğinin tesisi” şeklinde özetlemiştir.²¹ Raporun bu bölümü “Jandarma kuvvetleriyle hudut kıtalarının ve Gümrük Muhafaza teşkilatının maddî ve manevî ıslahı” üst başlıklı bölüm “Jandarma” alt başlığı ile başlamaktadır.”²²Avni Doğan’ın bu “Ek” Raporunda; bölgedeki Jandarma teşkilatının nitelik ve nicelik açısından yetersizliği dolayısıyla bazı jandarma subaylarının yanlış ve yanıltıcı uygulamalar meydana getirdikleri, bunun neticesi de Rusya, İran ve İngiltere gibi ülkelerle sorunlar yaşanmasına neden oldukları ifade edilmektedir.²³ Avni Doğan raporunda isim ve tarih vererek jandarmanın eksik ve yanlış uygulamalarını dile getirmekte bu konunun nasıl halledilmesi gerektiği konusunda düşüncelerini ifade etmektedir.

²¹ Avni Doğan, **25 Ağustos 1944 Tarihli Ek Rapor**, s.2.

²² **Adı geçen ek rapor**, s.3-4.

²³ **Ager.**, s.5-9.

Avni Doğan, Van ve Hakkâri'deki hudut taburlarının yetersiz olduğunu ve buraların ihtiyaç duyulduğu kadar personelle desteklenmesi gerektiğini söylemektedir. Hudut Taburlarının vaziyeti hususunda da bazı yolsuzluk, hukuksuzluk ve usulsüzlükler yapıldığını bu yüzden ilgili ülkelerle sorunlar yaşandığını ve kaçakçılığın önlenemediğini rapor etmektedir. Buna göre: *Birinci Umumi Müfettişlik mıntkasında asayışi muhil vakalar, yalnız yabancı devletlerle hemhudut vilayetlere inhisar etmektedir. Muş, Bitlis ve Diyarbakır vilayetlerindeki hadiseler Anadolu'nun iç vilayetlerindeki vukuattan fazla değildir. Bu sebeple hudut vilayetlerimizdeki muhafaza teşkilatı ile hudut kıtalarını ıslah eder, kaçakçılık ve çapulı giden suiistimal yollarını tıkarsak bölgenin sükûn ve huzurunu temin etmiş oluruz.*²⁴ demekte ve Hudut Kıtalarının ıslahı hakkında düşündüğü çareleri de belirtmektedir.²⁵

Avni Doğan, Gümrük Muhafaza Teşkilatı konusunda da değerlendirmelerde bulunmaktadır. Bu konudaki görüşlerini ayrıntılı olarak 1943 tarihli raporunda dile getirmişti. Bu bölümde Gümrük Muhafaza teşkilatının diğer teşkilatlara nazaran daha iyi durumda olduğunu ancak bunun asıl nedeninin hükümette iş başında olan kişilerin şahsi gayretlerinden kaynaklandığını söylemektedir. Bu bölümün sonunda yaptığı değerlendirme ise şöyledir: *Şark Vilayetlerinde hâkim olmanın şartı, jandarma kuvvetleriyle hudut kıtalarının ve Gümrük Muhafaza teşkilatının maddi ve manevi ıslahını amildir. Bu mesele acele olarak başlaması gereken işlerin başında gelir.*²⁶

Avni Doğan Müfettişlik mıntkasında görev yapacak memurların iyi seçilmesinin önemine de temas etmektedir. Memurların vazifelerini doğru ve namus dairesinde yapmaları gerektiğini, Nahiye Müdürlerinin, Tahrirat Kâtiplerinin ve diğer memurların iyi seçilmesi halinde bölgede başarılı işler yapılacağı inancındadır. Memurların meslek mekteplerinde kursa tabi tutularak sağlık, yol yapımı, köy işleri, ziraat, kooperatifçilik gibi konularda bilgilendirilmelerinin önemine

²⁴ Ager., s.10-11.

²⁵ Ager., s.11.

²⁶ Ager., s.12-13.

işaret etmektedir. Hükümet konaklarının, karakol binalarının, memur evlerinin, emin ve seri muhabere vasıtalarının, hastane ve yol gibi idarî ve medenî tesislerin yapılmasının çok önemli olduğunun; böylece bu bölgede görevli kişilerin kendilerini ve ailelerini mahrumiyet halinde görmeyecekleri düşüncesindedir.²⁷ Bazı vilayetlerde birkaç doktor olmasına rağmen Hakkârî'de hiç doktor bulunmadığını söylemektedir.²⁸ Ayrıca yolların ve ulaşımın da çok yetersiz bulunduğunu, kısa zamanda yolların yapılmasının bir ihtiyaç haline geldiğini, bu bağlamda Van-Gürpınar-Çölemerik-Beytüşşebap yolunun da bir an evvel yapılması gerektiğini belirtmektedir.²⁹ Bölgede fabrikaların da kurulması gerektiğini söyleyerek Bitlis ve Muş ile birlikte Hakkârî'de de bir Eternit fabrikasının faaliyete geçirilmesinin önemine işaret etmektedir.³⁰

Avni Doğan, Hükümet teşkilatının muhtelif branşları arasında iş ve düşünce birliğinin sağlanmasının vazifenin başarılmasında önemli bir amil olduğu görüşündedir. Bölgedeki Devlet idarecileri arasında bazı ihtilaf konuları olduğunu, bu yüzden dirayetli idareciler ile devlet daireleri ve vazifeliler arasında bir düşünce ve iş birliğinin mutlaka sağlanması gerektiği düşüncesindedir.³¹

Avni Doğan raporunun sonuç bölümünde: “Birinci Umumi Müfettişlik bölgesinde hükümeti, her tarafta ve her hadise karşısında vaziyete hâkim kılacağımızı umduğumuz tedbir ve teklifleri arz etmiş bulunuyorum. Bu bölgeye en iyi memurlar görevlendirilmeli en lüzumlu vasıtalar tahsis edilmelidir. Şimdiye kadar Cumhuriyet idaresinin el koyup da halledemediği bir mesele yoktur. Yeter ki inanmak ve lüzum-

²⁷ Ager., s.14-18.

²⁸ Ager., s.20.

²⁹ Ager., s.21.

³⁰ Ager., s.23.

³¹ Ager., s.24.

muna kani olmak merhalesinden tatbik sahasına geçmiş olalım” demektedir.³² Eklerle birlikte 43 sayfalık raporun 27 sayfalık ana bölümü bu ifadelerle sona ermektedir.

Ek Raporun Listelerinde Hakkâri’ye Dair Hususlar:

Bu raporun EK bölümünde toplam 6 başlıktan oluşan ihtiyaç ve talepler listesi vardır. Bu listelerde bölgenin vilayetleri tek tek yer almaktadır. Hakkâri’nin ihtiyaçları şu şekilde belirtilmiştir: “Hükümet Konakları: Merkezde Hükümet konağı yoktur. Yapıtılması lazımdır. Beytüşşebap ve Şemdinli kazalarında mevcut olup Yüksekova kazasında yoktur. 16 nahiye merkezinde de yoktur. Yapıtılması lazımdır.³³

Karakol Binaları: Vilayet merkezi ile Beytüşşebap ve Yüksekova kazalarında beheri 15000 liradan 3 ve Levin, Marinos, Dirzengil, Haruna, Besusin, Girana, Feraşın, Dirahini, Mihri, Gerur, Güyan, Zab, Dilezi, Harabe, Tuluran, Oramar, Buti nahiye ve köylerinde beheri onar bin liradan 17 karakol binası inşa edilmelidir.³⁴

Kaymakam ve Nahiye Müdür Evleri: Beytüşşebap, Şemdinli ve Yüksekova kazalarında beheri onar bin liradan 3 kaymakam evinin, 6 nahiye merkezinde de beheri beşer bin liradan 6 nahiye müdür evinin yapıtılması gerekmektedir.³⁵

Memur Evleri: Merkezde 15, Beytüşşebap kazasında 14, Yüksekova’da 9 ve Şemdinli’de 9 olmak üzere beheri onar bin liradan kazalarda 32 memur evinin yapıtılması lazımdır.³⁶

Telefon Hatları: 225 kilometrelik galvenizli tel, 2250 fincan ve 2250 deveboynuna ihtiyaç vardır.³⁷

³² Ager., s.27.

³³ Ager., s.29.

³⁴ Ager., s.32.

³⁵ Ager., s.35.

³⁶ Ager., s.38.

³⁷ Ager., s.42.

Yol İşleri: Van-Gürpınar-Hakkâri-Beytüşşebap hattı için 250 kilometre yol yapımına ihtiyaç vardır. Bu yol gerek asayiş için gerekse askerî bakımdan önemlidir".³⁸

Ek raporun listeler kısmı 6 başlıktan oluşmaktadır. Her bölüm bir liste halinde gösterilmektedir. Her bölümün ayrıntılı açıklaması birer ikişer sayfa olarak ilgili listenin arkasında bulunmaktadır. Bu listeler bölümü 16 sayfadan oluşmaktadır.

Avni Doğan'ın Diğer Raporlarında Hakkâri'ye Dair Hususlar:

1943 ve 1944 yılında hazırlanan bu raporlar Genel Müfettiş Avni Doğan'ın vazifesinin hemen başında yaptığı tetkikler ve incelemeler sonucu ortaya çıkmıştır. Avni Doğan raporlarında belirttiği hususları Müfettişlik vazifesinde uygulamaya çalışmıştır. Ancak gerek Dünya Savaşının yansımaları gerekse Van-Özalp Olayının etkileri dolayısı ile düşüncelerini tam olarak hayatiyete geçirdiğini söyleyemeyiz³⁹. Avni Doğan'ın görevinin hemen başında kaleme aldığı bu görüşlerinden başka görevinin sonuna doğru da önemli raporlar hazırlamıştır. Bu sonradan yazılan raporların Genel Müfettişlik görevi esnasında edindiği tecrübelerden ve ortaya çıkan yeni durumlar karşısında zorunluluklardan hazırlandığı anlaşılmaktadır.

Avni Doğan çeşitli zamanlarda ve çeşitli vesilelerle Doğu Anadolu'nun meseleleri hakkında araştırmalar yaparak raporlar hazırlamış bir devlet adamıdır. 1943 ve 1944 yılında görevinin ilk günlerinde hazırladığı raporlardan başka görevinin son günlerinde de raporlar hazırlamıştır. Bu raporlar da öncekilerin devamı mahiyetinde olması ve uygulamaların sonuçlarının görülmesi bakımından önemlidir. Bu yüzden bu raporlardan ikisinden bahsetmek gerekir. Bunlardan 18 Ekim 1947 ve 6 Kasım 1947 tarihlerinde arka arkaya hazırlanmış olan iki rapor diğerlerine göre daha dikkat çekici ve önemlidir.

³⁸ Ager., s.43.

³⁹ Suat Akgül - Kenan Esengin, age., s.90-92.

Avni Doğan tarafından İçişleri Bakanına, Diyarbakır'dan 18 Ekim 1947 tarihinde 713 sayı ile gönderilen raporda şöyle denilmektedir: *Kürt istiklâl hareketi sönmemiştir. Dışarıda ve içerde bunu gaye ittihaz eden birçok teşekküller vardır. Bu hareketi, şimdilik yabancı devletlerden, yalnız Rus hükümeti desteklemekte ve Slav istila hareket plânlarının içinde, Kürt unsurlardan istifade etmek, kat'i olarak yer almış bulunmaktadır. Irak'ta Kürtlük cereyanı bütün kuvvetle halâ yaşamaktadır. Gizli teşekküllerin siyasî tahrikleri ve neşriyatı devam etmekte ve Barzanlı Molla Mustafa'nın firarına rağmen silahlı çetelerin mevcudiyetine bir türlü son verilememektedir. Bunlar bir hakikat olduğuna göre Türkiye Cumhuriyeti'ne düşen görev bu muntıkada her türlü ihtimalleri bertaraf edecek bir hacimde lüzumlu emniyet tedbirlerini tam olarak almaktır. Müşahede ve kanaatime dayanarak ve mes'ul bir adam sıfatıyla arz edeyim ki tedbirler yeter ölçüde henüz alınmamıştır. Bu sebeple daima şark vilâyetlerinde herhangi bir hadise çıkabilir, müzminleşebilir ve sirayet hudutlarını genişletebilir⁴⁰.*

Avni Doğan mevcut durumun büyük riskler taşıdığı ve endişe verici olduğu düşüncesindedir. Bu bölgedeki gelişmelerin ülkenin tamamına sirayet edebileceği ihtimalinin göz ardı edilmemesini istemektedir. Bu genel değerlendirmelerden sonra ortaya çıkan durumu maddeler halinde şu şekilde belirtmiştir: *1)Ordu birlikleri herhangi bir savaş ihtimali karşısında savaşı kabul edeceği mevzilerin yakınına çekilmiş ve bu suretle 1. Genel Müfettişlik Bölgesinde İran hududundan Muş'a kadar olan saha çok kıfayetsiz birliklerin muhafazasına bırakılmıştır. 2) İran ve Irak hududu Beytüşşebap'tan Çaldıran'a kadar 670 kilometredir. Bu uzun sınır boyunu 1800 ila 2000 mevcutlu bir tek Alay korumaktadır. Bu birliğin konuşları toplu olup aralarında kilometrelerce mesafe açıktır. Geri ve müteferrik hizmetler için ayrılan erler çıkarıldığı takdirde hudut aşağı yukarı 1000–1200 kişilik bir kuvvetin nezareti altında demektir. Bu cılız kuvvet huduttan girecek herhangi bir çeteyi ne önleyebilir ne de görebilir. Kışın Barzanlı Molla Mustafa hudutlarımızın içinde iki gün kaldığı ve o zaman mevcut kuvvetler şimdikinden bir misli fazla olarak iki alay olduğu halde bir keşif müsademesi bile yapılmadığı*

⁴⁰ **Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE Arş.)**, Klasör:1457, Dosya:1, Fihrist: 9-1, 9-9.

ibret teşkil etmelidir. 3) Hudut gerisindeki kuvvetlere gelince: Van merkezinde iki taburdan mürekkep bir piyade birliği ve bundan başka Başkale'de 10'uncu Seyyar Jandarma Taburu, Özalp'te Van Süvari Bölüğü, Çaldıran ve Hakkâri'de birer Piyade Takip Bölükleri vardır. Seyyar Jandarma birliklerinin bugünkü mevcudu çok yetersizdir. Seyyar ve takip kuvvetleri adını alan bu jandarma birliklerinin ellerindeki vasıta ve talim terbiye kabiliyetlerindeki kıfayetsizlik nedeniyle süratle harekete geçmekten uzak, uzun ve mütemadi yürüyüşler istidadından mahrumdur.. Vilayet ve kaza merkezlerindeki muhtelif dairelerdeki yüksek memurların çoğu münhaldir. Vakıa İkinci Dünya Savaşı içinde ve savaşın hitamını müteakip, Rusların delaletiyle İran'da bir Kürt hükûmeti nüvesi vücuda getirildiği sıralarda bile, Türkiye'deki Kürtçe konuşan vatandaşlarımız son derece hazımlı, ihtiyatlı hareket etmişler ve bir gaille çıkarılmamışlarsa da iç ve dıştan yapılan tahrikler devam ettiği ve ileri demokrasi adına yapılan taşkınlıklar, devlet nüfuzunu zedelediği sürece her an bir tehlike beklemek ve ona göre tedbir almak zorundayız. Barzanlı Molla Mustafa'nın Ruslar tarafında yeni baştan teçhiz edildiğine dair kuvvetli haberler vardır. Suriye ve Irak'taki Kürtçüler siyasî faaliyetlerine hararetle devam etmektedirler.⁴¹

Avni Doğan bu raporun hemen ardından buna ek olarak 6 Kasım 1947 tarihinde ve 1405–3316 sayı ile İçişleri Bakanı Münir Hüsrev Göle'ye şu raporu göndermiştir: *Doğu sınırlarımızdaki seyyar jandarma birliklerince alındığı bildirilen yeni tedbirleri şükranla karşılıyoruz. Daha ne gibi tedbirlere ihtiyaç olduğu ikinci defa olarak yüksek adınıza takdim ettim. Yüksek bakanlıkça, birlikleri geliştirecek, serok ve idare edecek subay ve gedikli kadrosundaki zevatın tayininde arz ettiğim vasıflarda olmasının temini birinci plâna alınmalıdır. Barzanlı Molla Mustafa'nın son defa 23 Mayıs 1947 tarihinde 700–800 kişilik bir kuvvetle Hakkâri üzerinden yurdumuza girip, üç gün geçiş yaptığı sırada, sağ ve solundaki kuvvetlerimizin bir keşif müsademesi bile yap-*

⁴¹ **ATASE Arş.**, aynı yer., Suat Akgül, *Birinci Umumî Müfettiş Avni Doğan'ın 1947 Tarihli İki Önemli Raporu*, Prof. Dr. Abdulhalûk Çay Armağanı, C I, Ankara 1998, s.39-46.

*madığını hatırlamak yerinde olur. Türkiye Cumhuriyeti için siyasi emniyet bakımından bir numaralı mevki işgal eden bu davaya karşı gösterilen yüksek alâkayı minnetle karşılayacağım.*⁴²

Avni Doğan'ın bu iki raporundan çıkan sonuca göre bölgede asayişin temini için sadece askerî tedbirlerin yeterli olmayacağı, kültür ve iskân politikalarında da önemli adımlar atılması gerektiği şeklindedir. Askerî tedbirler ile birlikte ıslahat işleri de gevşemeden yürütülmelidir. Ayrıca bölgeye gönderilecek subaylar ve diğer görevliler, yetenekli, idealist ve fedakârlık ruhu ile hareket edecek kişiler arasından özenle seçilmelidir. Bu son raporlar ile 1943 ve 1944 tarihli raporları karşılaştırdığımızda değişen önemli bir durum olmadığını, aynı konuların dile getirildiğini görmekteyiz.

9 Aralık 1944 Tarihli Hilmi Uran Raporu:

Avni Doğan'ın bölgede Umumi Müfettiş olduğu dönemde İçişleri Bakanı da Hilmi Uran'dı. Hilmi Uran aynı zamanda Avni Doğan'ı Genel Müfettişlik görevine atayan kişiydi. Bu yüzden irtibatları, ilişkileri ve tavırları önemlidir. Hilmi Uran'ın kapsamlı raporunu hazırlamasında Avni Doğan'ın çalışmalarının etkisi olduğu gibi Avni Doğan'ın uygulamalarında ve sonraki hazırladığı raporlarda da Hilmi Uran'ın etkisi vardır. Bu yüzden aynı zaman diliminde hazırlanan bu raporları aynı kapsamda değerlendirmek doğru olur.

Hilmi Uran, Avni Doğan gibi Mülkiye mezunudur. Kaymakamlık, Mutasarrıflık ve Valilik görevlerinde bulunmuştur. TBMM'nde 2. Dönemden 8. Döneme kadar Adana-Seyhan milletvekilliği yaptı. Nafia Vekili ve Adliye Vekili olduktan sonra 21 Mayıs 1943 tarihinde Dâhiliye Vekili oldu.⁴³ 6 Ağustos 1946 tarihine kadar bu görevde kaldı. İçişleri Bakanı Hilmi Uran'ın bu görevi esnasında hazırladığı 9 Aralık 1944 tarihli ve ***Baza şark vilayetlerinde tatbiki lüzumlu temsil tedbirleri***

⁴² ATASE Arş, Kl: 1457, Dol: 77, Dos:1, Fh:7-7, 11.

⁴³ TBMM, TBMM Albümü – 1920-2010 - 1. Cilt 1920-1950, Ankara 2010, s.499. TBMM Zabıt Ceridesi, İ:25, 21.5.1943, Cilt:1, s.119.

hakkında rapordur başlıklı 37 sayfalık rapor çok önemlidir.⁴⁴ Bu raporda; çok kapsamlı ve ayrıntılı bir değerlendirme yapıldıktan sonra çözüm yolları konusunda önerilerde bulunmaktadır. Bundan sonra yapılacak benzer çalışmalarda hep Hilmi Uran'ın bu raporu temel ve esas alınmıştır. Başbakanlık ve Cumhurbaşkanlığı görevlerinde bulunmuş olan Süleyman Demirel'in bu raporu okuduğu ve incelediği anlaşılmaktadır. Demirel bu raporun önemine işaret ederek *Devletin arşivinde bir Dersim Raporu var. Kazım Orbay'ın raporu. Çok önemli bir rapor. Bir Hilmi Uran Raporu var. Hilmi Uran, çok önemli bir rapor. Müthiş bir şey. O günkü Doğu. O günkü Türkiye.* şeklinde bir değerlendirmede bulunmuştur.⁴⁵ Bu raporda işlenen genel hususları ve Hakkâri hakkında yazılanları belirtmekte yarar vardır.

Rapor Başvekil Şükrü Saraçoğlu'na hitaben yazılmıştır. *Cumhuriyetin karşılaştığı en büyük dâhili mesele şark vilayetleri meselesi diye vasıflandırduğumuz –kürtlük- meselesidir* diye başlamaktadır. Sonraki cümlelerde bölgenin nüfus yapısı anlatılmaktadır.⁴⁶

Tedbirleri iki esaslı gruba ayırarak değerlendirmektedir: *1-Bu vilayetlerimizde tatbik edilecek bir temsil ve kalkınma siyasetinin esaslarını isabetle tayin ederek onları hükümet siyaseti halinde uzun seneler müstemirren tatbik etmek ve bunun icap ettirdiği tahsisatı her sene bütçelerine muntazaman koyabilmek. 2-Böyle bir temsil siyaseti semeresini verinceye kadar hükümetin oralarda çıkabilecek –içli, dışlı- her hadise karşısında vaziyete hâkim kalabilmesi tedbirlerini tamamlamak. Bu vilayetler için şimdiye kadar takarrür ettirilmiş ve planlanmış bir temsil ve kalkınma programının mevcudiyetini ben bilmiyorum ve hatta elime geçen birçok raporlarda böyle bir temenni cesaretle izhar edilmiş görülmekte olmasına rağmen, bu mevzuun bu ana kadar ciddiyetle ele alınıp derli, toplu münakaşa ve tetkik edilmiş olduğunu zannetmiyorum. Fakat buna mukabil oralarda hükümetin durumunu kuvvetli tutmak gayesiyle*

⁴⁴ Hilmi Uran, **9 Kânunuevvel 1944 Tarihli Rapor (ATASE Kütüphanesi)**.

⁴⁵ Barış Ertem, *1950 Genel Seçimleri Sürecinde Cumhuriyet Halk Partisi ve Demokrat Parti'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Teşkilatlanması*, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Ekim 2017, Yıl 9, Sayı 19, s.173.

⁴⁶ Hilmi Uran, *adı geçen rapor*, s.1.

atılmış ciddi ve esaslı adımlar, alınmış isabetli tedbirler vardır. Yalnız ilk zamanlar pek hararetle başlayan bu arzunun da seneler geçtikçe –daha ziyade tahsisat esirgenmesi yüzünden- gittikçe hızını kaybetmiş olduğu sezilmektedir. Hâlbuki bir temsil ve kalkınma tedbirlerini küll halinde bir hükümet programı olarak takarrür ettirdikten sonra ona bir an evvel başlamak ne kadar lazımsa böyle bir temsil siyaseti ile oralardaki bir milyondan fazla bir vatandaş küntlesine yurt içinde dil ve dilek birliği temin edilinceye kadar da hükümetin oralarda kuvvetli bulunması tedbirlerinin tamamlanmasına devam edilmesi ve bunun katıyyen gevşetilmemesi o kadar lüzumlu görülür.⁴⁷ Hilmi Uran raporunda asıl amacı iki başlık halinde değerlendirmektedir. Buna göre esas olan bölgede yapılacakların, uzun seneleri ihtiva eden bir hükümet politikası çerçevesinde olması ve bunun da uygulanabilmesi için devletin bölgede güçlü bulunması gerektiğidir.

Bu genel amaç ve yöntemden sonra tedbirleri maddeler halinde şu şekilde belirtmiştir: a) Lüzumlu yerlerde açılan, açılacak olan Jandarma Karakolları binalarının bir an evvel inşası; b) Vilayet, kaza, nahiyeye, hükümet daireleriyle Jandarma dairelerinin bir an evvel inşası; c) Karakollar arasında telefon irtibatının tamamlanması; hatta yer, yer telsizle muhabere imkânının temini; d) Mıntıkanın mühim telakki edilen her tarafına, her mevsimde motorlu vasıtaların gidişini mümkün kılacak surette oralardaki şoselerin ikmalî; e) memurların terfihî, sıhhatlerinin korunması, çocuklarının okutulması ve kendilerine barınacak birer ev yapılması.⁴⁸

Hilmi Uran, raporun içeriği ve hedefi konusundaki değerlendirmelerinden sonra bu raporun yazımında nasıl bir usul takip edildiğini ve nelerin anlatılacağını da şu şekilde belirtmiştir: “1-Hükümetin bir gün oralarda bu bakımdan ne durumda olduğunu teşrih etmek; 2-İstenildiği gibi kuvvetli bir duruma gelebilmemiz ve vaziyete tamamıyla hâkim kalabilmemiz için oralarda daha neler yapılması icap ettiğini izah etmek; Sonra da: 3- Bu davayı kökünden halledebilmiş olmak için tekmlî vekâletler mesaisini şümulü içine alan bir temsil ve kalkınma programının neler olabileceğini arz ederek bu programın

⁴⁷ Hilmi Uran, *agr.*, s.2.

⁴⁸ Hilmi Uran, *agr.*, s.3.

yahut tadilen tasvip edilecek herhangi bir programın bir an evvel tatbikini istirham etmek istiyoruz. Yalnız şark vilayetlerimizde müteşekkil üç umumi müfettişlik de bu büyük ve milli dava ile sıkı sıkı alakalı olduğundan teşrih ve teklifler bu müfettişlik mıntukalarını birer birer ele alarak arz edilecektir ve her müfettişlik mıntukasında bugünkü icap ettiği ikinci kısım olarak arz edildikten sonra temsil programı olarak düşündüklerimiz de ayrıca üç umumi müfettişliğe şamil bir şekilde ve müşterek tedbirler halinde teklif edilecektir.”⁴⁹

Raporda bu genel değerlendirmeden sonra konular, üç ana başlık halinde incelenmektedir. Üç Müfettişlik bölgesi ayrı ayrı değerlendirilmektedir. İlk bölüm Dördüncü Müfettişlik Mıntukasıdır. Bu bölüm de iki kısım halinde incelenmiştir. Birinci kısımda bölgenin coğrafi durumu, mülki taksimatı, nüfus ve etnik yapısı, okul ve eğitim durumu, varidat, hükümet daireleri ve binaları, memur evleri, jandarma karakolları, hastane, doktor, eczane ve sağlık hizmetleri gibi konular veriler ışığında incelenmektedir. Raporun İkinci kısmında ise mıntukada bir an evvel yapılması gereken hususlar anlatılmaktadır. Bu kısımda vilayet, kaza ve nahiyelerdeki hükümet daireleri, jandarma karakolları ve telefon durumu, lüzumlu görülen şoseler, memur durumu ve terfihi işleri, vilayet ve kaza bazında incelenmektedir.⁵⁰ Birinci ve Üçüncü Müfettişlik Mıntukaları da Dördüncü Müfettişlik Mıntukası konusu işlenirken yapıldığı gibi aynı planla anlatılmaktadır.⁵¹ Son bölümde ise bu üç müfettişlik bölgesi için de yapılması gerekenler ortak tedbirleri içeren açıklamalarla anlatılmaktadır. Bu öneriler ağırlıkla bölgede yeni bir iskân politikası ve hükümet işlerinin sıkı tutulmasına yöneliktir. Ayrıca idealist ve özel seçilmiş memurların bölgeye atanmasının gerekli olduğu vurgulanmaktadır. Yapılacak işlerin bölgedeki insana zor ve şiddet kullanılarak değil; yumuşak ve gönül kazanılarak,

⁴⁹ Hilmi Uran, **agr.**, s.2-3.

⁵⁰ Hilmi Uran, **agr.**, s.3-11.

⁵¹ Hilmi Uran, **agr.**, s.11-29.

şefkat içinde ve ikna edici bir tavırla yürütülmesi gerektiği belirtilmiştir.⁵²

Hilmi Uran Raporunda Hakkâri'ye Dair Hususlar:

Hilmi Uran raporunda; amaç, hedef ve çözüm yolları her üç müfettişlik mıntıkası için de aynı önerilerde bulunmaktadır. Bu yüzden raporun bu bölümleri aynı zamanda Hakkâri için de geçerlidir. Bundan başka raporda, Birinci Müfettişlik Mıntıkası ayrıca incelenirken Hakkâri ile ilgili yapılan bazı tespitler vardır.

“Birinci Umumi Müfettişlik Mıntıkası” başlığı altında incelenen bölümün birinci kısmında müfettişliği oluşturan vilayetler sıralanmıştır. Müfettişlik; Diyarbakır, Urfa, Mardin, Siirt, Bitlis, Muş, Van ve Hakkâri vilayetlerinden oluşmaktadır. Yüzölçümüne göre Hakkâri, Muş ve Urfa'dan sonra üçüncü büyüklükte bir vilayettir. Ardından tüm müfettişlik vilayetlerinin nüfus ve etnik durumu bir tablo halinde verilmiştir. Buna göre Hakkâri'nin nüfusu 36.332'dir. Bu sayı Hakkâri'nin diğer Vilayetlerin hepsinden çok daha az bir nüfusa sahip olduğunu göstermektedir.⁵³ Hakkâri'nin hane sayısı da şöyledir: Hakkâri merkez:395, Yüksekova:232, Beytüşşebap:103, Şemdinli:15.⁵⁴ Hakkâri Vilayetinde 317 köy vardır. Bunların 8'inde okul bulunmaktadır. Vilayette merkez dâhil ortaokul ve lise yoktur. Bu köylerin 110 tanesinin hane sayısı 20 haneden azdır.⁵⁵

Hakkâri Vilayeti özel idare verileri ise şöyledir: 1943 senesi hususi idare bütçesi 93.518 liradır. Bu rakam Birinci Umumi Müfettişlik mıntıkasına dâhil 8 vilayetin tahsisatının oran olarak en azıdır. Varidat/vergi durumu da 171.534 liradır. Bu da diğer vilayetlerin en azıdır. Bu varidatın büyük kısmı hayvan vergisidir.⁵⁶

⁵² Hilmi Uran, **agr.**, s.29-37.

⁵³ Hilmi Uran, **agr.**, s.11-13.

⁵⁴ Hilmi Uran, **agr.**, s.14.

⁵⁵ Hilmi Uran, **agr.**, s.14-15.

⁵⁶ Hilmi Uran, **agr.**, s.15.

Hakkâri Vilayetinde sadece Şemdinli'de hükümet dairesi binası bulunmaktadır. Beytüşşebap'ta bulunan ise harap vaziyettedir. Merkez dâhil diğer yerlerde bulunmamaktadır. Hakkâri, Müfettişlik mıntıkasındaki vilayet merkezleri içinde hükümet dairesi bulunmayan tek vilayettir. Vali konağı mevcuttur. Yüksekova ve Şemdinli kazalarında kaymakam evi vardır. Jandarma karakol binaları yetersizdir. Telefon hatlarının ıslaha ve tadile ihtiyacı vardır.⁵⁷

Raporda en ayrıntılı işlenen konulardan birisi şose yollar meselesidir. Birinci Umumi Müfettişlik mıntıkasında yer yer şose yollar mevcut olmasına rağmen bunların tamamı bozuktur. Hakkâri Vilayeti merkezine ancak Temmuz ayının 15'inden Eylül ayının 15'ine kadar motorlu vasıta ile gidilebilmektedir. Bunun dışında atla gitmek lazımdır. Fakat Aralık ayından Mart sonuna kadar buraya atla da gidilemez. Yol kapanır. Kazalar da ise; Şemdinli, Yüksekova ve Beytüşşebap'a motorlu vasıta hiçbir mevsimde gitmez. Buralara da Aralık ayının 15'inden Martın sonuna kadar at dâhil hiçbir vasıta ile gidilemez.⁵⁸

Müfettişliğin diğer vilayetlerinde bir tek Diyarbakır'da hastane mevcuttur. Vilayet merkezleri ile bazı kazalarda da doktor mevcuttur. Ancak Hakkâri'de hastane, doktor ve eczane bulunmamaktadır.⁵⁹

Hakkâri'de hiç bulunmayan ya da tamire muhtaç memur evleri, nahiye müdürü evleri, kaymakam evleri, hükümet daireleri ve jandarma karakolları binaları öncelikle yapılmalıdır. Hakkâri'de 28 Jandarma Karakolu vardır ancak bunlardan 4'ünün binası kendisine aittir. Diğerleri kiralık ve haraptır. 20 Karakol binası acilen inşa edilmelidir.⁶⁰

Mıntuka dâhilinde işleyen demiryolu Van'a kadar uzatılırsa bundan Hakkâri'nin de yararlanabileceği değerlendirilmektedir. Ayrıca

⁵⁷ Hilmi Uran, **agr.**, s.18.

⁵⁸ Hilmi Uran, **agr.**, s.19.

⁵⁹ Hilmi Uran, **agr.**, s.19.

⁶⁰ Hilmi Uran, **agr.**, s.20-22.

Van vilayetinden şosenin Hakkâri'ye kadar uzatılması halinde bir nebze de olsa ulaşım imkânı sağlanmış olacaktır.⁶¹

Raporun ikinci kısmında müfettişlik bölgesinde yapılması gerekenler anlatılmaktadır. Bu öneriler Hakkâri için de geçerlidir. Buna göre; *Hükümeti kuvvetli tutmak ve halk nazarında şerefli ve kuvvetli göstermek için yapılacak bazı işlere öncelik vermek gerekmektedir. Her şeyden önce mıntıkaya afif, becerikli, enerjik, hatta idealist memur gönderilmesi burada alınacak tedbirlerin başında gelir.*⁶²

Raporun bu bölümüne kadar bölgede yapılması gereken teknik ve maddi işler anlatılmıştır. Bundan sonraki bölüm raporun son bölümünü oluşturan “Üçüncü Kısım”dır. Bu başlık altında ve “temsil tedbirleri diye düşündüklerim” alt başlığı içinde incelenmektedir. Bundan sonraki bölüm 3 Müfettişlik mıntukası için de ortak önerileri içermektedir. Bölgedeki insanların iş imkânları yaratılarak batı bölgelerine göçlerinin teşvik edilmesi ana düşüncedir. Ayrıca Müfettişlik mıntukasına Türkiye'nin dışından gelen muhacirlerin ve Türkiye'nin içinde nüfus artışı dolayısı ile iş imkânları daralan ve azalan insanların göç etmelerinin teşvik edilmesi önerilmektedir. En önemli geçim kaynağı olan hayvancılıkta kazanç sağlayacak düzenlemeler yapılması, topraksız köylüler için toprak temini, birtakım sanat işleri için okullar açılması şeklinde ayrıntıları da olan önerilerde bulunmaktadır. Bölgede görev yapacak memurların da özel insanlardan seçilmesinin ve bunların ekonomik ve sosyal şartlarının arttırılmasının gerekliliğine işaret edilmektedir. Bu şekilde bölgeye göç etmiş olanların ekonomik olarak desteklenmesiyle bir çekim merkezi oluşturacağı düşünülmektedir. Bölgede kapsamlı ve kalıcı bir iskân politikasının uygulanması bunun için de hukuki bazı tedbirler alınması gerektiği belirtilmektedir. Bu tedbirlerin çok büyük bir ödenekle mümkün olacağından bu işlere kısım kısım el atarak yıllar içinde sorunların çözülebileceğine

⁶¹ Hilmi Uran, **agr.**, s.22.

⁶² Hilmi Uran, **agr.**, s.19.

dikkat çekilmektedir. Ancak esas önemli noktanın bu işe bir an evvel ve kararlılıkla başlanması gerektiğidir.⁶³

Avni Doğan ve Hilmi Uran Raporları Hakkında Bir Değerlendirme:

Aynı dönemde hemen hemen aynı eğitimi almış ve benzer görevlerde bulunmuş iki devlet adamının bir sorunun çözümü için yaptığı çalışmalarda bazı ortak özellikler bulunmaktadır. Bu iki Devlet Adamı da sorunun çözümü için kapsamlı önerilerde bulunmuşlardır.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da jandarma subayı olarak uzun yıllar görev yapmış ve bu görevlerde edindiği birikimleri kitap ve makale haline getirerek yayınlamış olan Jandarma Albay Nazmi Sevgen, Harp Akademileri Komutanlığında 1970 yılında verdiği bir konferansta bu iki raporla ilgili bir değerlendirmede bulunmuştur. Nazmi Sevgen yaptığı konuşmada Devletin Doğu ve Güneydoğu Anadolu konusunda yeterli çalışmalar yapmadığını belirttiikten sonra “ Mes’ullerin içinde bir atılған idealist çıkmıştır ki o da rahmetle anmamız lazım gelen Diyarbakır’da Birinci Genel Müfettiş Avni Doğan Bey’dir. Bu zatın İçişleri Bakanlığına sunduğu 1 Kasım 1943 tarihli 63 büyük sayfalık raporu, üç büyük kısımda, coğrafi durum, bölgenin tarihine toplu bakış, bölgede bugünkü idari ve içtimai durum, son yirmi yıl içinde tasarlanan ıslahat projeleriyle alınan neticeler, bölgede acele yapılması gereken işler, uzun yıllara sâri bir temsil ve ıslahat programı nasıl hazırlanabilir, mülhazalar ve netice gibi bahisleri ihtiva etmektedir. Rahmetlinin hükümete teklif ettiği hayırlı işler yapılmış olsaydı, herhalde Doğu Anadolu’yu bugünkü çehresiyle görmeyecektik. Herhalde bu rapor, hükümeti bir derece olsun uyarılmış olmalı ki zamanın İçişleri Bakanı rahmetli Hilmi Uran 20.6.1944 tarih ve I-303 numaralı (Zata mahsustur) işaretli şu yazıyı Avni Doğan Bey’e göndermiştir: *Meclisin yaz tatiline geçmesini müteakip şark vilayetlerimizin durumunu ma-*

⁶³ Hilmi Uran, *agr.*, s.29-37.

hallinde görmek ve tetkik etmek istiyorum. Benim şimdiye kadar edinmiş bulunduğum kanaate göre oralar için kararlaştırılması gereken iki esaslı nokta vardır. Bunlardan birisi o vilayetlerimizde tatbik edilecek devamlı bir temsil ve kalkınma siyasetinin esaslarını isabetle tayin ederek onu bir Devlet siyaseti halinde uzun seneler müstemirren tatbik etmek ve bunun icap ettirdiği tahsisatı her sene bütçelerine muntazaman koyabilmek. Diğeri de böyle bir temsil siyaseti semerelerini verinceye kadar hükümetin her hadise karşısında vaziyete hâkim kalabilmesi tedbirlerini itihaz etmesi ve bu cümleden olarak yol, karakol, telefon ve memur gibi mevzular üzerinde alınması lazım gelen tedbirleri planlaştırmaktır. Bu yazı ile sabit oluyor ki koca devletin 1944 yılına kadar birçok isyanlara vesair hadiseler sahne olmuş bölge için ne bir planı ne de bir kararı bulunmadığı sabit olmaktadır.”⁶⁴ şeklinde her iki rapor hakkında, kendi birikimlerini de yansıttığı bir değerlendirmede bulunmuştur.

Sonuç

Kuruluş sürecinden itibaren Türkiye; çok boyutlu ve çeşitli sorunlarla karşılaşmıştır. Bu sorunları çözebilmek maksadıyla mülki, idari amirler, bürokratlar, müfettişler ve askeri yetkililer çalışmalar yapmışlar, raporlar hazırlamışlardır. İyi yetişmiş ve önemli görevlerde bulunmuş Avni Doğan ve Hilmi Uran bu kişilerden ikisidir. Her ikisi de Mülkiye'den mezun olup kaymakamlık ve Valilik görevlerinden başka Doğu ve Güneydoğu Anadolu hakkında çalışmalar yapmışlardır. Biri-kimlerini yaptıkları görevlerinin haricinde hazırladıkları çalışmalarla da paylaşmışlardır.

Avni Doğan 18 Haziran 1943 tarihinden 31 Aralık 1947 tarihine kadar “Birinci Umumî Müfettiş” olarak görev yaptı. Bu görevde iken bölgenin idaresi konusunda birçok rapor hazırladı. Bu raporlardan birisi 1 Aralık 1943 tarihli rapordur. Bu rapor uygulamaya konulduktan sonra ortaya çıkan ihtiyaç üzerine, 25 Ağustos 1944 tarihinde bu rapora ek olarak bir rapor daha hazırladı. Raporun birinci kısmında,

⁶⁴ Nazmi Sevgen, **Doğuda Kürt Meselesi**, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul 1970, s.19-20.

Birinci Umumî Müfettişlik bölgesinin tarihî ve coğrafi durumu, etnik, siyasi, sosyal ve kültürel durumları hakkında bilgiler verilmektedir. Bu veriler ışığında alınması gereken tedbirler belirtilmektedir. 1944 tarihli ikinci rapor ise daha ayrıntılıdır. Müfettiş Avni Doğan raporunda, sorunları, sorunların kaynaklarını isim ve olay belirterek anlatmaktadır. Aynı dönemde Birinci Umumî Müfettişlik Bölgesi Mülkiye Müfettişi olarak görev yapan ve 1946-1949 yıllarında Hakkâri Valisi olan Cahit Ortaç'ın bu iki rapor hakkındaki kısa görüş ve değerlendirmeleri de önemlidir.

Bu dönem 2.Dünya harbinin yaşandığı ve dolaylı olarak Türkiye'nin de etkilendiği bir zaman dilimine denk gelmektedir. Özellikle 1943 yılında meydana gelen ve kamuoyunda “Orgeneral Mustafa Muğlalı” olayı olarak bilinen “Van-Özalp Olayları”, Devleti, Hükümeti, Bakanları ve diğer ilgilileri sorunların çözümü konusunda arayışa sevk etti. Raporlar hazırlandı, incelendi ve bazıları da uygulamaya dönüştü. İşte bu süreçte İçişleri Bakanlığı görevinde bulunan ve konu ile ilgili çalışmalar yapan kişilerden birisi de Hilmi Uran'dır. Hilmi Uran, Bakanlık görevini ifa ederken birçok kişiden ve yetkililerden raporlar aldı. Bu incelediği raporlar arasında Avni Doğan'ın hazırladıkları da vardı. Zaten Avni Doğan'ı bu göreve Hilmi Uran atamıştı. Bu yüzden birbirlerinden etkilenmeleri ve esinlenmeleri doğaldı. Hilmi Uran bu raporları inceleyip değerlendirerek kendisi de bir rapor hazırladı. Çok kapsamlı olan ve çok ciddi bir hazırlık temeli üzerine oturtulduğu anlaşılan bu rapor 9 Aralık 1944 tarihinde ilgililere yayınlandı.

Aynı dönemde hazırlanmış ve birbirini tamamlayan bu 3 raporda, şark vilayetlerinin sorunları ve bu bölgede alınacak tedbirler incelenirken Hakkâri ili ve ilçeleri de bu kapsam içinde yer almıştır. Bölgenin ve Hakkâri'nin geri kalmışlıktan kurtarılması ve Türkiye'nin diğer şehirleri gibi bir duruma getirilmesi için yapılan öneriler ve verilen uğraş günümüz sorunlarının çözümüne de ışık tutacak mahiyettedir.

Bu çalışma ile bahse konu 3 raporda Hakkâri ile ilgili yer alan hususlar incelenmiş ve değerlendirilmiştir.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri:

Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE Arş.),
Klasör:1457, Dosya:1, Fihrist: 9-1, 9-9.

Avni Doğan, **1 Aralık 1943 ve 25 Ağustos 1944 Tarihli ve 321 Sayılı Raporlar** (Suat Akgül Özel Arşivi).

Hilmi Uran, **9 Kânunuevvel 1944 Tarihli Rapor** (ATASE Kütüphanesi).

Kitaplar:

Akgül, Suat; **Musul Meselesi ve Nasturi İsyanı**, Berikan Yayınları, Ankara 2004.

Akgül, Suat - Esengin, Kenan; **Orgeneral Mustafa Muğlalı ve Van-Özalp Olaylarının İçyüzü**, Ankara 2004.

Akgül, Suat, **Rusya'nın Doğu Anadolu Politikası (1918'e Kadar)**, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 1995.

Genelkurmay Başkanlığı, **Doğu Bölgesindeki Geçmiş İsyanlar ve Alınan Dersler**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1946.

Hallı, Reşat, **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar (1924-1938)**, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara 1972.

Koca, Hüseyin; **Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları**, Konya 1998.

Sevgen, Nazmi, **Doğuda Kürt Meselesi**, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul 1970.

Şavklı, Cengiz, **Atatürk Döneminde Parlamento Faaliyetleri (1920-1938)**, AÜ. TİTE Doktora Tezi, Ankara 2011.

TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, **TBMM Albümü – 1920-2010**, 1. Cilt (1920-1950), Ankara 2010.

TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, **TBMM Al-
bümü 1920-2010**, 4. Cilt (1960-1983), Ankara 2010.

TBMM, Zabıt Ceridesi, İ:25, 21.5.1943, Cilt:1.

T.C.Dahiliye Vekaleti Jandarma Umum Kumandanlığı; **Dersim**, Sayı:
55058, Ankara 1932.

Yıldırım, Tuba (Derleyen); **Kürt Sorunu ve Devlet Tedip ve Tenkil
Politikaları**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011.

Makaleler:

Akgül, Suat; *Birinci Umumî Müfettiş Avni Doğan'ın 1947 Tarihli İki
Önemli Raporu*, **Prof. Dr.Abdulhalûk Çay Armağanı**, Cilt I, An-
kara 1998, ss.39-46.

Bulut, Engin Çağdaş; *Devletin Taşradaki Eli: Umumi Müfettişlikler*,
CTAD, Yıl, 11, Sayı 21 (Bahar 2015), ss. 83-110.

Ertem, Barış, *1950 Genel Seçimleri Sürecinde Cumhuriyet Halk Partisi ve
Demokrat Parti'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Teşki-
latlanması*, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**,
Ekim 2017, Yıl, 9, Sayı, 19.

Koca, Hüseyin; *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Dönemi Umumî Müfet-
tişlikleri (Genel Valilikler, 1927-1947)*, Yeni Türkiye Yayınları,
Türkler, Cilt: 17, Ankara 2002, ss.357-366.

Korhan, Tuğba; *Cumhuriyet Döneminde Umum Müfettişlikleri İle İlgili Bir
Değerlendirme*, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Dergisi**, Nisan 2012, Yıl 4, Sayı 7, ss.134-143.

Yazıcı, Nevin, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hakkâri İsyanları (1843-1933)*,
Devlet Dergisi, Sayı:461, Eylül-Ekim 2015.

Yücebaş, Ferit; *İç Denetim Sağlama Aracı Olarak Umumî Müfettişlikler: Bi-
rinci Umumî Müfettişlik Örneği*, **Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, XXXIV, Van 2017, ss. 425-
459.

CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA HAKKÂRİ’NİN SOSYO-EKONOMİK DURUMU VE NÜFUS ÖZELLİKLERİ (1925-1930)

Ünal TAŞKIN*

ÖZET

Hakkâri ili, Van ilinin kuzeyinde ve Şırnak'ın doğusunda yer almaktadır. Doğuda İran'a, güneyde Irak'a komşu olan il sınır şehridir. Hakkâri bugün, Merkez'de, Çukurca, Şemdinli ve Yüksekova ilçelerine bölünmüş olup, 7.121 km² alana sahiptir. Coğrafi olarak, il engebeli ve dağlık bir alanda bulunur ve Zap Suyu Vadisi'nde bulunur ve Van'a Kurubaş ve Güzeldere geçitleri ile bağlanır. Yine şehir, vadilerle İran ve Şırnak'a bağlı konumu ile önceki dönemlerden bu yana idari merkez olarak tanınmıştır.

Şehrin adı, 639 yılından itibaren bölgede kendisini hissettiren Arap akınlarında, bölge için kullanılan Hakkâriye'den gelmektedir. Hakkâriye bölgesi Van Gölü'nün güney kıyılarında başlayan ve bugün bir kısmı Irak sınırları içinde kalan alanı ifade etmek için kullanılıyordu. Bu bölgenin idari merkezi olarak kabul edilen yeri Çölemerik olarak adlandırılıyordu. Cumhuriyetin ilk yıllarında vilayet olarak teşkilatlandırılan bu coğrafya için Hakkâri, yönetim merkezi için Çölemerik adı kullanılıyordu. Ancak zamanla Hakkâri adı, il merkezi için de kullanıldı.

Bölge üzerinde ilk Türk hâkimiyeti 1040 yılında Oğuzların gelmesiyle başlamış fakat kalıcı olmamıştır. Sonraki dönemlerde Selçuklular ve onlara bağlı yöneticiler tarafından idare edilen bölge, Zengi, İlhanlı, Karakoyunlu, Celayirli, Timurlu, Akkoyunlu ve Safevi hâki-

* Doç. Dr., Adıyaman Üniversitesi, unaltaskin@hotmail.com

miyetleriyle tanıştı. Bölge Osmanlı idaresinde Van eyaletinin bir parçası idi. Osmanlı idaresinde ocaklık ve hükümetlik sancak statüsünde yönetilen bölge, yeniden imar ve tahkim edilmiştir. XIX. yüzyılda yapılan idari bir düzenleme ile kısa süreliğine vilayet haline getirilen Hakkâri (1876), bir süre sonra Van vilayetine bağlı bir sancağa dönüştürülmüştür (1888).

Şehir I. Dünya Savaşı sırasında birkaç kez Rus istilâsına uğradı ve ancak 1918 yılında kurtarılabildi. Cumhuriyetin ilanından sonra vilayet olarak teşkilatlandırılmasına rağmen harap olmuş ve nüfusu azalmış bir kasaba görünümündeydi. Bu yıllarda 4 kaza ve 7 nahiyeden oluşan vilayet yaklaşık 25.000 nüfusa sahipti. Genel itibariyle hayvancılığın yapıldığı bölgede tarımsal faaliyetler de yapılıyordu.

Bu çalışmada Cumhuriyetin ilk yıllarında Hakkâri vilayetinin sosyo-ekonomik durumu ve nüfus özellikleri hakkında bir değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Hakkâri, Sosyo-ekonomik durum, Nüfus.

**IN THE FIRST YEARS OF THE REPUBLIC SOCIO-ECONOMIC
STATUS AND POPULATION CHARACTERISTICS OF
HAKKARI (1925-1930)**

ABSTRACT

Hakkâri province, in the north of province of Van and in the east of Şırnak are located. The province which is adjacent to Iran in the east and Iraq to the south is a border city. Hakkâri today, in the Merkez, Çukurca, Şemdinli and Yüksekova districts are divided and has an area of 7.121 km². Geographically, the province is located on a hilly and mountainous area and is located in the Zap Suyu Valley and is connected to Van via the Kurubaş and Güzeldere passages. Again, the city has been recognized as the administrative center since the previous periods with its location connected with the valleys to Iran and Şırnak.

The name of the city comes from the name of Hakkâriye which is used for the region in the Arab invasions that made itself felt in the region since 639. Hakkâriye area was used to express the area starting from the southern shores of Lake Van and some of which are in Iraq. The place, which was accepted as the administrative center of this region, was called Çölemerik. This geography was organized as a province in the first years of the Republic and called Hakkâri. Çölemerik name was used as administrative center. However, the name Hakkâri was used for the center in time.

The first Turkish domination in the region began with the arrival of the Oghuzs in 1040, but it was not permanent. In the following periods, the region, ruled by the Seljuks and their rulers, saw the power of Zengid, İlkhanid, Qara Qoyunlu, Jalairid, Timurid, Aq Qoyunlu and Safavid. The region was part of the Van province in the Ottoman administration. In the Ottoman administration, the region, which was governed by the *ocaklık* and the *hükümetlik* status, was reconstructed and fortified. Hakkâri (1876), which was converted into a province for a short period by an administrative arrangement in the

XIX century, was transformed into a sanjaq of Van province after a while (1888).

The city was occupied by the Russian invasion several times during World War I and it was saved in 1918. After the proclamation of the Republic Hakkâri was organized as a province but city was destroyed and its population was diminished. The province consists of 4 *kaza* and 7 *nahiya* and has a population of approximately 25,000. In general, in the region where animal husbandry was carried out a little agricultural activities were carried out.

In this study, in the first years of the Republic, the socio-economic status and population characteristics of the Hakkâri province will be evaluated.

Key Words: Hakkâri, Socio-economic status, population

Giriş

Hakkâri'nin merkez olduğu Hakkâri ilinin kuzeyinde Van, batısında Şırnak illeri bulunur. Doğuda İran ve güneyde ise Irak ile komşu olan il, bir sınır şehri özelliği göstermektedir. Hakkâri günümüzde, Merkez, Çukurca, Şemdinli ve Yüksekova ilçelerine ayrılmıştır ve 7.121 km²'lik alana sahiptir. Coğrafi olarak oldukça engebeli ve dağlık bir alana yayılan il, Zap Suyu Vadisi boyunca devam eden ve Kurubaş ile Güzeldere geçitleriyle Van'a bağlantısı sağlanan bir konumdadır. Benzer şekilde yine vadiler aracılığı ile İran ve Şırnak'a bağlanan konumu, önceki devirlerden beri bir idari merkez olarak itibar görmesini sağlamıştır¹.

Şehir I. Dünya Savaşı sırasında birkaç kez Rus istilâsına uğradı ve ancak 1918 yılında kurtarılabildi. Cumhuriyetin ilanından sonra vilayet olarak teşkilatlandırılmasına rağmen harap olmuş ve nüfusu azalmış bir kasaba görünümündeydi. Bu yıllarda 4 kaza ve 7 nahiyeden oluşan vilayet yaklaşık 25.000 nüfusa sahipti. Nüfusun büyük oranda Müslümanlardan oluştuğu şehirde az miktarda gayrimüslim vatandaş da bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti zamanında ciddi bir Nesturi nüfusun yaşadığı Hakkâri'de I. Dünya Savaşı boyunca pek çok Nesturi İran'a, oradan da Irak'a göç etmek zorunda kaldı². Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte sınır sorunlarının çözümü için İngilizlerle anlaşmaya çalışan Türkiye Cumhuriyeti, İngilizlerin kışkırttığı ve desteklediği Nesturilerin, 1924 yılında olaylara sebep olmaları üzerine, Nesturileri Hakkâri dışına çıkartmak zorunda kaldı³. Bu sebeplerden yöredeki gayrimüslim oranı Cumhuriyetin ilk yıllarında oldukça azalmıştı.

1927 yılı itibarıyla tarım ve hayvancılığa dayalı bir ekonomisi olan Hakkâri'nin az da olsa sanayi ve ticaret alanlarında da faaliyet yürüttüğü söylenebilir.

¹ Metin Tuncel, "Hakkâri", **DİA**, XV, İstanbul, 1997, s. 206.

² Faruk Alaeddinlioğlu, "Hakkâri'de Nüfus ve Yerleşme", **Hakkâri**, Hakkâri Valiliği (Edt. Mehmet Top), Hakkâri, 2010, s. 92.

³ Dündar Alikılıç, "Hakkâri Tarihi", **Hakkâri**, Hakkâri Valiliği (Edt. Mehmet Top), Hakkâri, 2010, s. 75.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye'nin diğer vilayetlerinde olduğu gibi Hakkâri'de de okuryazar kesim, nüfusun oldukça küçük bir kısmına tekabül ediyordu

Vilayetin İdari Taksimatı

Cumhuriyetin ilk yıllarında kuzeyde Van vilayeti, doğuda İran, güneyde Irak ve batıda Siirt vilayeti ile komşu olan Hakkâri vilayeti, Çölemerik, Beytüşşebap, Şemdinan (Şemdinli) ve Gevar adlı dört kazadan müteşekkildi. Çölemerik kazasının Livin (Payaltı) ve Çal (Balat-Salayekkan) nahiyeleri ile 71 köyü, Beytüşşebap (Elki) kazasının Guvan nahiyesi ve 86 köyü, Gevar (Diza) kazasının Uramar, Bacirge (Deri deresi) ve Dostki (Bakrican) nahiyeleri ile 75 köyü ve Şemdinli (Şemdinan, Nehri) kazasının ise Kerdi (Heriki) ve Humaro (Yembo) nahiyeleri ile 23 köyü bulunuyordu. Vilayetin kapladığı alan ise 15.505 km² idi⁴. Ancak Hakkâri vilayeti, 5 Haziran 1926'da Türkiye, İngiltere ve Irak ile Ankara Antlaşması'nın (Türk-Irak Sınırı ve İyi Komşuluk Antlaşması) imzalanması sonucu nihai sınırlarına kavuşabildi⁵.

Tarım ve Hayvancılık

Hakkâri vilayetinin yayıldığı arazi genel itibariyle dağlık olduğundan tarım arazisi olarak kullanılan yerler oldukça sınırlıydı. Genel itibariyle toprakların %10'unda tarım yapılabilmekteydi. Bu oran aşağı yukarı vilayetteki plato alanlarına tekabül eder. Doğru Torosların çöküntü oluşu olan en geniş düzlük de yine Yüksekova (Gevar Ovası) olarak adlandırılan ve Nehil Vadisi boyunca yaklaşık 30 km devam

⁴ **1925-1926 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi**, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1926, s. 610; **1926-1927 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi**, Matbaa-i Müdüriyet-i Umumiye Neşriyatı, thsz., s. 840; **1927-1928 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi**, Matbaa-i Müdüriyet-i Umumiye Neşriyatı, thsz., s. 860; **1928-1929 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı**, İstanbul, Matbuat Umum Müdürlüğü Devlet Matbaası, 1929.s. 480; Musa Şaşmaz, **Türkiye'nin İdari Taksimatı (1920-2013)**, VII, Ankara, 2014, s. 143.

⁵ Hakkâri Valiliği, **Hakkâri İl Yıllığı**, Hakkâri, 2003, s. 39.

eden alandır⁶. Ovalık olarak nitelendirilebilecek alan ise sadece %2 kadardır⁷. Vilayet genelinde tarımın yapılabileceği gün sayısı da azdır. Bu sebeplerden sınırlı bir zaman diliminde sınırlı birtakım ürünler yetiştirme imkân ve kabiliyetine sahiptir. Cumhuriyetin ilk yıllarında daha ziyade geleneksel tarımın yapıldığı hesaba katılırsa (arazisinin engebesinden dolayı bugünde çok farklı değildir), tarımın vilayet genelinde önemli bir katma değer sağladığı söylenemez. Ancak bu olumsuzluklara rağmen vilayetin bazı yerlerinde özellikli ürünler yetiştiriliyordu. Vilayetin Beytüşşebap kazasında çoğunlukla darı ve Gevar kazasında ise tütün üretiliyordu. Yine Şemdinli'nin muhtelif yerlerinde tarım yapılmaktaydı.

1928 yılında vilayette 5 dönüm bakla, 30 dönüm nohut, 20 dönüm fasulye, 20 dönüm mercimek, 4.136 dönüm buğday, 932 dönüm arpa, 150 dönüm mısır, 1.000 dönüm pirinç, 5.000 dönüm darı, 721 dönüm çavdar ve 25 dönüm kenevir ekimi yapılmıştır. Ekimi yapılan bu ürünlerden 40 ton buğday, 18,5 ton arpa, 13 ton mısır, 36 ton pirinç, 15 ton darı, 1 ton fasulye, 250 kg bakla, 2.100 kg nohut, 1.500 kg mercimek, 2 ton burçak, 500 kg susam ve 750 kg kenevir tohumu elde edilmiştir⁸.

Et ve süt ürünleri elde edilen büyükbaş ve küçükbaş hayvancılığın geliştiği vilayette, ayrıca nakliye vasıtası olarak kullanılan at ve eşek gibi hayvanlar da yoğunlukla bulunmakta idi.

Tablo 1: 1927-28 Yılı Hakkâri Vilayeti Hayvan Sayıları (Baş)

Hayvan Adı	Çölemerik	Gevar	Şemdinli	Beytüşşebap	Toplam
Beygir	51	118	8	104	281
Kısrak	57	68	14	540	679
Merkep	86	-	11	268	365
Katır	233	51	6	60	365
İnek	590	409	61	271	1.331

⁶ Faruk Kaya, "Hakkâri İlinin İdari Coğrafya Analizi", **JASSS**, 41, Winter 2015, s. 83.

⁷ Faruk Alaeddinlioğlu, "Hakkâri'nin Coğrafi Özellikleri", **Hakkâri**, Hakkâri Valiliği (Edt. Mehmet Top), Hakkâri, 2010, s. 17.

⁸ **1928-1929 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı**, 1929.s. 481.

Öküz	691	289	204	1.062	2.246
Manda	-	29	-	-	29
Koyun	11.549	3.393	2.533	32.292	40.767
Keçi	12.000	4.654	1.941	20.890	39.385

Tablo 2: 1927-28 Yılı Hakkâri Vilayeti Hayvansal Ürün Miktarları (Kg)

Ürün Adı	Çölemerik	Gevar	Şemdinli	Beytüşşebap	Toplam
Süt	124.500	96.624	43.200	29.290	557.224
Yün ve Yapağı	14.647	16.104	7.600	69.876	108.227
Keçi Kılı	15.000	5.659	2.200	8.467	31.326

Kaynak: 1927-1928 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, s. 861.

Nüfus

1927 yılı verilerine göre Hakkâri'de yaklaşık 25.000 kişi yaşıyordu. Bu nüfusun 12.968'ini erkekler, 12.012'sini ise kadınlar oluşturuyordu. Vilayette nüfus yoğunluğu ortalaması 1,6 idi⁹. Nüfusun vilayeteki kazalara ve köylere dağılımı aşağıda verilmiştir.

Tablo 3: Kazaların Nüfusu (1927)

	Şehir ve Kaza Merkezleri			Nahiye ve Köyler			Toplam Nüfus		
	Kadın	Erkek	Toplam	Kadın	Erkek	Toplam	Kadın	Erkek	Toplam
Çölemerik	393	408	801	2.361	2.805	5.166	3.403	3.843	7.246
Beytüşşebap	167	192	359	3.162	4.122	7.284	5.824	7.059	12.883
Şemdinli	38	41	79	668	968	1.636	706	1.009	1.715
Gevar	164	481	645	482	489	971	1.497	1.675	3.172
Toplam	762	1.112	1.884	6.673	8.384	15.057	11.430	13.586	25.016

Kaynak: 28 Teşrin-i Evvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, s. 23.

Buna göre toplam nüfusta en kalabalık yer Beytüşşebap idi ve Burasını Merkez kaza olan Çölemerik takip ediyordu. Ağırlıkla kırsal nüfusun yaşadığı vilayette, nüfusu toplamda 1.000'i geçen hiçbir merkez yoktu.

⁹ Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **28 Teşrin-i Evvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri Vilayet, Kaza, Şehir ve Köyler İtibariyle Türkiye Nüfusu**, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, 1928, s. 26.

Tablo 4: Hakkâri Doğum ve Ölüm Oranları (1927-28)

	Ölüm	Doğum
Çölemerik	48	56
Beytüşşebap	-	-
Şemdinli	6	19
Gevar	4	2
Toplam	58	77

Kaynak: 1927-1928 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, s. 862.

Nüfusun Medeni Durumu

Cumhuriyetin ilk yıllarında Hakkâri vilayeti genelinde evli olanlar 8.990 kişi iken bekâr nüfus 9.004 kişiden ibaretti¹⁰. Toplamda 189 kişinin ise medeni hali bilinmemekteydi.

Tablo 5: Hakkâri İli Medeni Hal Durumu (1927)

Kaza Adı	Cinsiyet	Bekâr	Evli	Dul	Boşanmış	Bilinmeyen
Hakkâri	Erkek	1.860	1.869	123	4	-
	Kadın	1.395	1.788	232	1	1
Beytüşşebap	Erkek	1.926	1.500	79	-	-
	Kadın	1.487	1.729	303	-	-
Gevar	Erkek	655	872	44	2	180
	Kadın	635	714	105	2	-
Şemdinli	Erkek	368	515	38	3	-
	Kadın	678	3	-	2	8
Toplam	Erkek	4.809	4.756	284	9	180
	Kadın	4.195	4.234	640	5	9

1927 yılı verilerine göre medeni hali dul olarak kaydedilenler arasında, kadınlar erkeklerin iki katından fazladır. Dul kategorisindeki kadınlar, 640 kişi olup toplam dul sayısının yaklaşık %70'ini oluşturmaktadır. Dul kadın sayısının fazla olması, bölgedeki genel asayişsizlikle ilgili olmalıdır. 1918'den itibaren Ruslarla, sonrasında Nesturi ve İngilizlerle yürütülen mücadeleler neticesinde bu kayıpların verildiği

¹⁰ Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri Fasikül I**, Hüsnutabiat Matbaası, Ankara, 1929, s. 173.

düşünülebilir. Ancak yine de bu veriler bile durumu açıklamak için yeterli değildir.

Okuryazar Nüfus

1927 yılında Türkiye nüfusu toplamda 13.629.488 kişiden oluşmaktaydı. Bu nüfusun 1.111.496 kişisi okuma yazma bilen 12.517.992 kişisi ise okuma yazma bilmeyenlerden meydana geliyordu. Bu yıl itibarıyla okuma yazma bilenlerin genel nüfusa oranı sadece %8 kadardı. Geriye kalan yaklaşık %92'lik kesim ise okuma yazma bilmeyenlerden oluşuyordu. Aynı yıl için Hakkâri vilayeti genelinde okuma yazma bilenlerin sayısı toplamda 263 kişi idi ve bu nüfusun 229 kişisini erkekler oluşturuyordu. Okuma yazma bilenlerin toplam nüfusa oranı ise %1,37 idi. Bu oran aynı zamanda Türkiye ortalamasının da altındadır. Okuryazar erkekler vilayet genel nüfusunun %2,28'ini, kadınlar ise %0,38'ini oluşturuyordu¹¹.

Tablo 6: Hakkâri İli Okur Yazar Oranı (1927)

Kaza Adı	Cinsiyet	Okur - Yazar	Okur - Yazar Olmayan
Hakkâri	Erkek	156	3.700
	Kadın	23	3.394
Beytüşşebap	Erkek	20	3.485
	Kadın	-	3.519
Gevar	Erkek	53	1.700
	Kadın	11	1.445
Şemdinli	Erkek	-	924
	Kadın	-	691
Toplam	Erkek	229	9.809
	Kadın	34	9.049

Vilayette okuryazarlar doğal olarak şehir merkezinde yoğunlaşmıştır ve toplamda 179 kişiden oluşmaktadır. Merkez kazadan sonra toplamda 64 kişiyle Gevar gelmektedir. Beytüşşebap'ta okuma yazma bilen toplam 20 kişi varken, bu zamanda Şemdinli'de okuma yazma

¹¹ Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet Merkezi İstatistik Müdüriyeti Umumiyesi, **28 Teşrin-i Evvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri Vilayet, Kaza, Şehir ve Köyler İtibariyle Türkiye Nüfusu**, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, 1928, s. 42.

bilen kimse yoktu. 1925 yılında 1'i kız 6'sı erkek olmak üzere toplam 7 ilk mektep eğitim veriyordu¹². 1927 yılında 1'i Merkez kazada ve 1'i Gevar'da olmak üzere toplam 2 ilk erkek mektebi vardı. Merkez kazadaki mektepte 25, Gevar'da ise 15 öğrenci eğitim görüyordu¹³.

Yaş Grupları

1927 yılı verilerine göre Hakkâri'de yaşayan 24.980 kişinin 12.968'ini erkekler, 12.012'sini ise kadınlar oluşturuyordu. Bu nüfusun 0-12 yaş arasındakiler 6.866 kişiden ibaretti. 13-19 yaş arasındakiler toplam 924 kişiydi. Üretken yaş grubu olarak değerlendirileceğimiz 20-60 yaş arasında olanlar ise 10.499 kişiydi. 60 yaş üstü insanlar ise 764 kişiden oluşmaktaydı. Vilayette yaşlarının kaç olduğu bilinmeyen 68 kişi daha bulunmaktaydı. Bu durumda nüfusun %27,5'i çocuklardan (0-12 yaş), %3,7'si gençlerden %42,1'i orta yaşlılardan (20-60 yaş) ve %3'ü ise yaşlılardan oluşmaktaydı. Yaşı bilinmeyenlerin oranı ise genel nüfus içerisinde %0,2'ye karşılık gelmekteydi.

Tablo 7: Hakkâri İli Yaş Grupları Tablosu (1927)

Kaza Adı	Cinsiyet	1 Yaş Altı	1-2 Yaş	3-6 Yaş	7-12 Yaş	13-19 Yaş	20-45 Yaş	46-60 Yaş	61-70 Yaş	71 Yaş Üstü	Bilinmeyen
Hakkâri	Erkek	104	282	605	332	115	1.694	506	152	54	12
	Kadın	73	215	551	368	151	1.635	298	91	81	4
Beytüşşebap	Erkek	101	251	683	502	210	1.304	332	89	25	8
	Kadın	74	237	547	395	238	1.567	325	101	25	10
Gevar	Erkek	64	126	212	108	58	909	179	56	18	22
	Kadın	83	146	247	104	72	618	117	39	18	12
Şemdinli	Erkek	20	55	114	38	29	535	91	27	15	-
	Kadın	12	40	94	83	51	314	75	11	41	-
Toplam	Erkek	289	714	1.614	980	412	4.442	1.108	324	113	42
	Kadın	242	638	1.439	950	512	4.134	815	242	85	66

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri Fasikül I**, 1929, s. 173.

¹² 1925-1926 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1926, s. 610.

¹³ 1927-1928 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, Matbaa-i Müdüriyet-i Umumiye Neşriyatı, thsz., s. 862.

Nüfusun Dini Dağılımı

1927 yılı sayım sonuçlarına göre Hakkâri'de kaydedilen nüfusun %99,5'ni Müslümanlar oluşturmuyordu. Müslümanlardan sonra en kalabalık cemaat toplamda 43 kişiden oluşan ve sadece vilayet merkezinde bulunan Musevi cemaati idi. Vilayet genelinde dinsiz veya dini bilinmeyen 2 kişi varken geriye kalan 34 kişi ise sair dinler kategorisinde kaydedilmiştir.

Tablo 8: Dinler ve Cemaatler

Kaza Adı	Cinsiyet	İslam	Musevi	Sair Dinler	Dinsiz
Hakkâri	Erkek	3.803	43	8	2
	Kadın	3.417	-	-	-
Beytüşşebap	Erkek	3.497	-	8	-
	Kadın	3.501	-	18	-
Gevar	Erkek	1.753	-	-	-
	Kadın	1.456	--	-	-
Şemdinli	Erkek	924	-	-	-
	Kadın	691	-	-	-
Toplam	Erkek	9.977	43	16	2
	Kadın	9.065	-	18	-

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri Fasikül I**, 1929, s. 217.

Meslekler

1927 yılı verilerine göre Hakkâri vilayetinde meslek sahibi olanlar 5.731, meslek sahibi olmayanlar ise 13.390 kişiydi. Bu durumda vilayet halkının %30'u meslek sahibi %70'i ise bir meslek sahibi değildi. Vilayet genelinde meslek sahibi nüfusun büyük çoğunluğunu tarım sektöründekiler oluşturmaktaydı. Tarımla uğraşan toplamda 4.749 kişi, meslek sahibi nüfusun %82'sine denk geliyordu. Sanayi alanında mesleğe sahip olanlar toplam 34 kişiden oluşuyor ve meslek sahibi nüfus içindeki oranları ise %0,5'e denk geliyordu. Ticaretle uğraşanlar 60 kişi olup meslek sahibi nüfusun %1'ini oluşturmuyordu. Serbest meslekle uğraşanlar ise 15 kişiden ibaretti ve %0,2'lik bir orana sahipti. Bunlar dışında Hakkâri vilayeti genelinde 144 devlet memuru, 1

hâkim, 684 ordu personeli ile 25 PTT görevlisi de bulunuyordu. Bu durumda meslek sahibi nüfusun %2,5'i devlet memuru, %12'si ordu personeli, %0,01'i hâkim ve %0,4'ü ise PTT çalışanlarından oluşmaktaydı. Bunlara ek olarak çeşitli türden meslekleri icra eden fakat muhtelif başlığı altında kaydedilen toplam 19 kişi daha vardı. Bunlar ise meslek sahibi nüfusun %0,3'üne denk geliyordu.

1927 yılı verilerinde Hakkâri vilayetinde meslek sahibi olarak kaydedilen kadınlara da tesadüf edilmektedir. Ancak bunların kahir ekseriyeti tarım sektöründe faaliyet yürütmektedir. Sadece 1 kadın ticaret ile uğraşmaktadır.

Tablo 9: Meslekler

Kaza Adı	Cinsiyet	Tarım	Sanayi	Ticaret	Serbest Meslek	Memur	Hâkim	Ordu	PTT.	Diğer	Mesleksiz veya Bilinmeyen
Hakkâri	Erkek	2.408	29	45	9	56	1	181	22	15	1.450
	Kadın	48	-	1	-	-	-	-	-	-	3.368
Beytüşşebap	Erkek	1.452	-	-	3	11	-	1	1	-	2.037
	Kadın	87	-	-	-	-	-	-	-	-	3.432
Gevar	Erkek	692	3	14	2	68	-	267	-	4	703
	Kadın	14	-	-	-	-	-	-	-	-	1.442
Şemdinli	Erkek	404	2	-	1	9	-	235	2	-	271
	Kadın	4	-	-	-	-	-	-	-	-	687
Toplam	Erkek	4.596	34	59	15	144	1	684	25	19	4.461
	Kadın	153	-	1	-	-	-	-	-	-	8.929

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri Fasikül I**, 1929, s. 195.

Anadiller

Hakkâri'de 1927 sayımı verilerine göre toplamda 17.005 kişinin anadili olarak kullandığı Kürtçe, en fazla konuşulan dildir. Vilayet toplam nüfusu içinde Kürtçe konuşanların oranı %89 civarındadır. Kürtçe'den sonra sırasıyla Türkçe, Tatarca, İbranice, Arapça ve Çerkezce gelmektedir. Anadili Türkçe olanlar 1.044 kişi olup toplam nüfus içerisinde %5,5'e karşılık gelmekteydi. Yine Türkçe'nin bir kolu olan Tatarca'yı anadili olarak kullanan nüfus ise 937 kişiden oluşmaktaydı ve nüfusun %5'ni meydana getiriyordu. Bu durumda vilayet genelinde anadili Türkçe olanların oranı %10 civarındaydı. İbranice ise toplamda 74 kişi tarafından kullanılmaktaydı ve nüfusun %0,3'üne denk geliyordu.

Bu anadillerden başka her biri toplam 4 kişi tarafından konuşulan Arapça ve Çerkezce'ye de tesadüf ediliyordu. Diğer yandan vilayet genelinde, anadili konusunda tanımlamaya gidilmemiş toplam 53 kişi daha bulunuyordu.

Tablo 10: Anadiller

Kaza Adı	Cinsiyet	Türkçe	Arapça	Yahudice	Çerkezce	Kürtçe	Tatarca	Diğer
Hakkâri	Erkek	272	-	43	-	3.531	-	10
	Kadın	64	-	31	-	3.306	-	16
Beytüşşebap	Erkek	15	-	-	-	3.482	-	8
	Kadın	3	-	-	-	3.497	-	19
Gevar	Erkek	418	1	-	-	1.334	-	-
	Kadın	51	-	-	-	468	937	-
Şemdinli	Erkek	203	3	-	4	714	-	-
	Kadın	18	-	-	-	673	-	-
Toplam	Erkek	908	4	43	4	9.061	-	18
	Kadın	136	-	31	-	7.944	937	35

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri Fasikül I**, 1929, s. 239.

Sonuç

Hakkâri Vilayeti cumhuriyetin ilk yıllarında genel itibarıyla tarım ve hayvancılıkla geçinen bir ekonomiye sahipti. Mevcut konumu dolayısıyla tarım sektörünün kısıtlı ve ancak ihtiyaca yetecek ölçüde örgütlendiği görülmektedir. Zira ticaret sektöründe konumlanmış kişilerin sayısal azlığı, vilayetin bu yıllarda ticari açıdan çok da canlı olmadığını göstermektedir. Tarımsal ürünlere dikkat edilirse buğday, arpa, pirinç gibi temel tüketim ürünlerinden oluşmaktadır. Diğer yandan fasulye, mercimek, nohut, bakla, mısır gibi saklanabilir ve hububat ağırlıklı üretim, genel beslenme alışkanlığını da anlamımızı sağlamaktadır. Tarımsal arazi olarak kullanılacak yerlerin azlığı ve iklimin dar bir zaman diliminde tarıma müsaade etmesinden kaynaklı olarak, vilayette hayvancılığın daha etkin bir şekilde yürütüldüğü söylenebilir. Coğrafyasından ve ikliminden kaynaklanan bu imkânsızlıklardan dolayı vilayette, özellikle küçükbaş hayvancılığın mecburi bir gelişim gösterdiği açıktır.

Kaynakça

Yıllıklar ve İstatistikler

1925-1926 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1926.

1926-1927 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, Matbaa-i Müdüriyet-i Umumiye Neşriyatı, thsz.

1927-1928 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, Matbaa-i Müdüriyet-i Umumiye Neşriyatı, thsz.

1928-1929 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı, İstanbul, Matbuat Umum Müdürlüğü Devlet Matbaası, 1929.

Hakkâri Valiliği, **Hakkâri İl Yıllığı**, Hakkâri, 2003.

Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **28 Teşrin-i Evvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri Vilayet, Kaza, Şehir ve Köyler İtibariyle Türkiye Nüfusu**, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, 1928.

Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri Fasikül I**, Hüsniyat Matbaası, Ankara, 1929.

Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri Fasikül III**, Başvekalet Müdevvenat Matbaası, Ankara, 1929.

Tetkik Eserler

ALAEDDİNLİOĞLU, Faruk, “Hakkâri’de Nüfus ve Yerleşme”, **Hakkâri**, Hakkâri Valiliği (Edt. Mehmet Top), Hakkâri, 2010, s. 81-111.

ALAEDDİNLİOĞLU, Faruk, “Hakkâri’nin Coğrafi Özellikleri”, **Hakkâri**, Hakkâri Valiliği (Edt. Mehmet Top), Hakkâri, 2010, s. 17-54.

ALİKILIÇ, Dünder, “Hakkâri Tarihi”, **Hakkâri**, Hakkâri Valiliği (Edt. Mehmet Top), Hakkâri, 2010, s. 57-77.

KAYA, Faruk, “Hakkâri İlinin İdari Coğrafya Analizi”, **JASSS**, 41, Winter 2015, s. 79-99.

ŞAŞMAZ, Musa, **Türkiye’nin İdari Taksimatı (1920-2013)**, VII, Ankara, 2014.

TUNCEL, Metin, “Hakkâri”, **DİA**, XV, İstanbul, 1997, s. 205-207.

HAKKÂRÎ'NİN DEMOGRAFİK YAPISI (1923-1950)

Güven DİNÇ*

ÖZET

Bu çalışmada Türkiye'nin en güneydoğu kısmında yer alan Hakkâri'nin 1923-1950 yıllarındaki demografik yapısı incelenmektedir. I. Dünya Savaşı ve sonrasında yaşanan gelişmelerde Hakkâri derinden etkilenmiştir. Hakkâri ili sınırları Cumhuriyet döneminde önceki dönemlere göre daha küçük bir coğrafyayı kapsamaktadır. 1936 yılına kadar Hakkâri ilinin idarî durumu netlik kazanmamış, bu ise nüfus ve demografik tespitler yapılmasını zorlaştırmıştır. Hakkâri'de 1927 yılında büyük çoğunluğu kırsal kesimde yaşayan 25.016 kişi vardı. Hakkâri'de 1927-1950 yıllarında hızlı bir nüfus artışı yaşanmıştır. Bunun bir sonucu olarak Hakkâri Cumhuriyet'in ilk yıllarında ülke nüfusunun %0,8'ini oluştururken 1950 yılına geldiğinde bu oran %0,21'e yükselmiştir. 1940-1945 evresinde nüfus artışı yaşanmamıştır. İncelenen süreçte Hakkâri nüfusu büyük oranda kırsal kesimde yaşamaktaydı. Cumhuriyet döneminde Hakkâri'nin demografik özelliklerinden biri oldukça genç bir nüfusa sahip olmasıdır. Hakkâri'de görülen geleneksel yaşamın bir sonucu olarak medeni durumda evlilikler resmî kayıtlara çoğunlukla girmemiştir. Buna uygun olarak boşanma hadiseleri de yok denecek düzeydedir. Tarım ve hayvancılığın temel ekonomik kazanç olduğu Hakkâri'de eğitim alanında oldukça geri kaldığı görülmektedir. Cumhuriyet'in gerçekleştirmek istediği eğitim inkılapları her ne kadar büyük çabalar ortaya konulsa da Hakkâri'de istenilen neticeleri vermiş görünmemektedir.

Anahtar Kelimeler: Hakkâri, Cumhuriyet, Türkiye, Demografi, Nüfus

* Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü/ANTALYA.
gdinc@akdeniz.edu.tr

DEMOGRAPHIC STRUCTURE OF HAKKÂRI (1923-1950)**ABSTRACT**

In this study, the demographic structure of Hakkâri located in the southeast part of Turkey from 1980 to 1950 is examined. Hakkâri was affected negatively by the developments in World War I and after. The boundary of Hakkâri province covers a smaller geography in the Republic period than the previous periods. Until 1936, the administrative situation of the province of Hakkâri was not clear, which made it difficult to take demographic information. There were 25,016 people in Hakkâri in 1927, and the majority of them lived in rural areas. The population increase was rapid in Hakkâri from 1927 to 1950. As a result of this, Hakkâri constituted 0.8% of the country's population in the first years of the Republican period, and by 1950, this rate rose to 0.21%. No population growth occurred in Hakkâri during the 1940-1945 phase. The population of Hakkâri was mostly living in rural areas. One of the demographic characteristics of Hakkâri during the Republican period was that it had a very young population. As a result of the traditional life in Hakkâri, marriages in marital status often did not recorded officially. According to this, divorce events are also not to be considered. The majority of the population in Hakkâri was engaged in agriculture and livestock breeding. Although the Republican administration made great efforts, it could not make education reforms in Hakkâri as required.

Key Words: Hakkâri, Republic, Turkey, Demography, Population

Giriş

Günümüzde Hakkâri olarak bilinen şehrin eski adı Çölemerik'tir. Hakkâri adı, 639 yılında, ilk Müslüman Arap akınları yöreye ulaştığı sırada bu bölge için kullanılan Hakâriyye'den (Hakkâriyye) gelmektedir. Bir bölge adı olarak Hakkâri, Van gölünün güney kıyılarından başlayarak günümüzde Türkiye sınırları dışında kalan dağlık kesimleri de içine alan engebeli bir yöreyi; Çölemerik ise buranın merkezi olan kasabayı nitelemektedir. Cumhuriyet döneminde sahası eskisine göre daralan ve bir kısmı Türkiye sınırları dışında kalan vilayet için Hakkâri, bu vilayetin merkezi için Çölemerik adı kullanılmış, ancak zamanla Çölemerik adı unutulmuş ve vilayet ve merkez şehre Hakkâri denilmiştir.¹

Tarihte çok daha geniş bir coğrafyayı kapsayan Hakkâri; güneyde Musul, kuzeyde Van Gölü kıyıları; batıda Cizre ve doğuda Urmiye Gölü'ne kadar uzanan dağlık bölgeyi kapsamaktaydı. Günümüzde Hakkâri tarihî coğrafyasının bir kısmı Türkiye'de Van ve Şırnak illerinde, bir kısmı da İran, Azerbaycan ve Irak sınırları içerisinde kalmıştır.²

Hakkâri bölgesinin ilk merkezi İmadiye (Duhok'un ilçesi) olarak da bilinen Aşeb kalesidir. Daha sonra ise Culemêrg bölgenin merkezi olmuştur.³ Bu şehir Süryani kaynaklarında Gularmak (Gulmar) şeklinde geçmekte, Batı kaynaklı eser ve haritalarda ise Culamerg veya Julamerik biçimlerinde yazılmaktadır.⁴

Hakkâri coğrafyasında bulunan derin vadiler, su kaynakları, bitki çeşitleri, ormanlar ve yabanî hayvanlar en eski tarihlerden itibaren insanların barınma, korunma ve yeme içme gibi en temel ihtiyaçlarının karşılanabilmesine uygun bir ortam sağlamıştır. Bu sebeple tarih ön-

¹ Metin Tuncel, "Hakkâri", **İslâm Ansiklopedisi**, C 15, TDVY., İstanbul, 1997, s.206.

² Yaşar Kaplan, "Hakkâri Tarihi", **Hakkâri İl Yıllığı**, Vamede Yay., Van, 2015, s.19.

³ Kaplan, **age.**, s.19-20.

⁴ Tuncel, **agm.**, s.206.

cesi devirlerden itibaren Hakkâri coğrafyası insan topluluklarının yaşadığı alanlardan biri olmuş ve M.Ö. 100 bin ile 40 binli yıllara tarihlenen yerleşmelerin izleri bulunmuştur. Hakkâri bölgesinin bilinen ilk sakinleri Hurri kökenli topluluklardır. Urartu devletinin kurulmasıyla Hakkâri bölgesi Asur ve Urartu devletleri arasında savaş alanı haline gelmiştir. MÖ. IX. ve VIII. yüzyıllara kadar bölge birçok kez Asurluların saldırısına uğramıştır.⁵

Zengin maden yatakları bölgede uygarlıkların gelişmesinde etkili olmuştur. Asur ve Kimmer ve Medlerin saldırıları sonucu Urartuların MÖ. 560 yılında yıkılmasıyla bölge sırasıyla; Medler (MÖ. 585-550), Persler (MÖ. 550- 331), Büyük İskender (MÖ. 331-323), Atropoten Satraplığı (MÖ. 323-312), Selökidler (MÖ. 312-82), Tigran (MÖ. 82-66), Roma-Part (MÖ. 66-MS. 193), Arsaklılar (MS. 193-297), Sasaniler (297-627) gibi devletlerin egemenliği altında kalmıştır.⁶ Roma İmparatorluğu'nun 395 yılında ikiye bölünmesinden sonra Doğu Roma İmparatorluğu (Bizans) bölgeyi ele geçirmek için büyük çaba sarf etmişse de bunda başarılı olamamıştır.⁷

Hakkâri bölgesi 640 yılında Hz. Ömer zamanında Müslümanlar tarafından fethedildi.⁸ Selçuklu Türkleri XI. yüzyıldan itibaren bölgeye gelmeye başladılar ve 1054'te Hakkâri ve çevresine tam olarak hâkim oldular.⁹ Bölge XIII. yüzyılın ikinci yarısında İlhanlıların yönetimine geçti. İlhanlılardan sonra Karakoyunluların ve Celayirlilerin idaresi altına giren Hakkâri, Timur'un Van gölü çevresine hâkim olması üzerine Timur Devleti hâkimiyetine dâhil oldu. XV. yüzyılın

⁵ Kaplan, *age.*, s.20-21.

⁶ Kaplan, *age.*, s.21.

⁷ Dündar Alikılıç, "Hakkâri Tarihi", **Hakkâri**, Ed. Mehmet Top, Hakkâri Valiliği Yay., Ankara, 2010, s.62.

⁸ Kaplan, *age.*, s.24.

⁹ Alikılıç, *agm.*, s.63-64.

ikinci yarısında Akkoyunluların, XVI. yüzyılın başında Safevilerin yönetiminde kalan Hakkâri, bu yüzyılın ortalarında Osmanlı hâkimiyyetine geçmiştir.¹⁰

XVII. yüzyılda Katib Çelebi, *Cülâmerik*'in Van eyaletine bağlı olduğunu ve iki vadi arasında yükselen bir tepede kalesinin bulunduğunu belirtmiştir. Evliya Çelebi de Cülûmerik ve Çelemerik biçiminde yazdığı Çölemerik Kalesi'nin Van eyaletine dâhil Hakkâri hâkimliğinin merkezi olduğunu söylemektedir. XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar Van eyaleti içinde bir sancak şeklinde yönetilen Hakkâri genellikle bu eyalete bağlı *hükümet* statüsünde idare olunmuştur.¹¹

Tanzimat döneminde Hakkâri'nin idari taksimatı sık sık değişikliğe uğramıştır. Hakkâri bulunduğu coğrafi ve idarî konumu dolayısıyla 1847 yılında Diyarbakır, Van, Muş, Hakkâri, Mardin, Cizre ve Bohtan'ın birleştirilerek yeni kurulan Kürdistan Eyaleti'ne bağlı bir sancak haline getirilmiştir. 1849 tarihinde eyalet statüsü kazanmıştır. 1856-1865 tarihleri arasında ise Van eyaletine bağlanmıştır. Bu dönemde Hakkâri eyalet statüsünden çıkarak sancak statüsüne düşürülmüştür. Salnamelere göre 1865-1876 tarihleri arasında Erzurum Eyaletine bağlı bir sancak idi. Bu durum Van ve Hakkâri'nin aynı vali tarafından idare edildiğini ve Van-Hakkâri bölgesinin bir bütün olarak kabul edildiğini göstermektedir.¹² 1877 yılında ise tekrar Van eyaletine bağlanmıştır. 1881'de yeniden ayrı bir vilayete dönüştürülmüş ise de 1889'da yeniden sancak olarak Van vilayetine bağlanmış ve bu statüsünü 1925 yılına kadar korumuştur.¹³

¹⁰ Ela Özkan, "19. Yüzyılda Hakkâri'nin İdari Taksimatındaki Değişiklikler (1839-1925)", *JASSS*, S 65, 2018, s.382.

¹¹ Tuncel, agm., s.206; Zeki Tekin, "Zeynel Bey Ve Oğullarının Hakkâri Hâkimliği Mücadelesi ve İsyânları", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C 10, S 2, 2007, s.120-121; Fatih Gencer, "19. Yüzyılın Başlarında Hakkâri Sancağına Dair Bazı Tespitler", *Tarih Okulu Dergisi*, S XXIII, 2015, s.429.

¹² Özkan, agm., s.384-389.

¹³ Kaplan, *age.*, s.35.

1881-82-83 Osmanlı genel sayımına göre Hakkâri sancağına dâhil bulunan Mamurat'ül-Hamid'de 4.830 Müslüman, 1.066 Ermeni olmak üzere toplam 5.896 kişi sayılmıştı.¹⁴

XIX. yüzyıl sonlarında Hakkâri, Çölemerik, Elbak, Gevar, Şemdinan, Mahmudi, Norduz, Çal, Mamurat'ül-Hamid, Beytüşşebab, Oramar ve İmadiye olmak üzere 11 kaza, 50 nahiye ve 1272 köyden oluşmaktaydı. 1890 salnamesine göre 11 kaza 54 nahiye ve 1272 köyden müteşekkil oldukça geniş bir sahaya sahipti.¹⁵

XIX. yüzyılın sonlarında bölge hakkında bilgi veren Cuinet, Van Çölemerik kasabasında 300 ev, 20 dükkân, 75 öğrencinin devam ettiği bir rüştiye bulunduğunu, kaza nüfusunun 4.600 kişi olduğunu kaydetmiştir.¹⁶ Yine Cuinet'in verdiği bilgiye göre, Çölemerik'te 16.900 Müslüman, 2 bin Ermeni, 15 bin Nasturi, toplam 33.900; Şemdinan'da (Şemdinli) 15.700 Müslüman, 1.900 Ermeni, 9 bin Nasturi, 200 Yahudi, toplam 18.470; Gevar'de (Yüksekova) 14.700 Müslüman, 1.900 Ermeni, 9 bin Nasturi, 300 Keldani, 300 Yahudi, toplam 26.200; Beytüşşebab'ta 12 bin Müslüman, 5 bin Nasturi, 1.700 Keldani toplam 18.700 kişi vardı.¹⁷

Birinci Dünya savaşı esnasında Rus işgaline uğrayan Hakkâri bölgesi üç yıl boyunca büyük bir yıkıma ve bölge demografik açıdan büyük değişikliğe uğramıştır. Savaşın sonra 5 Haziran 1926'da imzalanan Ankara Antlaşması ile Türkiye'ye sınırlarında kalmıştır.¹⁸

Cumhuriyet Döneminde Hakkâri Nüfusu (1923-1950)

Hakkâri nüfusunu ele almadan önce buna etki eden gelişmeleri değerlendirmekte fayda vardır. Cumhuriyet devrinin ilk yıllarında Hakkâri'nin sınır durumunun kesinleşmemiş olması bu dönemde demografik yapıyı etkileyen en önemli unsur olmuştur. Bilindiği üzere

¹⁴ Kemal Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1930-1914)**, Timaş Yay., İstanbul, 2010, s.306.

¹⁵ Kaplan, **age.**, s.35.

¹⁶ Tuncel, **agm.**, s.206.

¹⁷ Özden Özgen, "Hakkâri Bölgesinde Yaşamış Dini Topluluklar", **ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi**, C 3, S 6, 2016, s.35.

¹⁸ Kaplan, **age.**, s.41.

Lozan Barış Antlaşması ve sonrasında İngiltere, işgal altında tuttuğu Musul'u elde edilebilmek için diplomatik çabalarını yoğunlaştırırken, işgali ettiği toprakları genişletmek ve Hakkâri yöresini dolaylı olarak elde edebilmek için birtakım kışkırtmalara ve askerî hazırlıklara girişmişti. İngilizler Irak'ın kuzeyine yerleştirilen Nasturîler arasında yaptığı propagandalar sonucunda isyan çıkarmayı başardı. Hakkâri Valisi Halil Rifat Bey, 7 Ağustos 1924'te keşif için geldiği Hangediği'nde, Nuhup Nasturî aşiretinin saldırısına uğradı ve esir alındı. Aynı saldırıda il jandarma komutanı Binbaşı Hüseyin Bey'le üç jandarma eri de şehit edilmişti. Bu olay Ankara Hükümeti'nin şiddetli tepkisine yol açtı. Tepkiler üzerine vali serbest bırakılsa da Türk Hükümeti Nasturîlere karşı güç kullanarak 12-28 Eylül arasında Nasturîleri yeniden Hakkâri dışına çekilmeye zorladı.¹⁹

Lozan Barış Antlaşması'nda çözümlenemeyip sonraya bırakılan Musul Sorunu 5 Haziran 1926'da Türkiye, İngiltere ve Irak arasında imzalanan Ankara Antlaşmasıyla çözüme kavuşmuştur. Bu antlaşmaya göre Hakkâri'ye bağlı olan Zaho ve İmadiye ilçeleri Irak tarafında bırakıldı. Hakkâri'nin ilçesi konumundaki Başkale ise Van vilayetine bağlandı. Çölemerik ise, 1924'te kurulan Hakkâri Vilâyeti'nin Merkez İlçesi durumuna getirildi.²⁰

Hakkâri nüfusunu etkileyen bir başka gelişme 1932 yılında meydana geldi. 1932 yılında Şemdinan ilçesi²¹; ertesini yıl da Hakkâri Van iline bağlandı.²² Böylece vilayet statüsünden düşürüldü. Hakkâri 1936 yılına gelindiğinde yeniden il yapıldı.²³ Bu değişiklikler Hakkâri ilinin sınırlarında ve ilçe sayılarında da değişikliklere yol açtığından 1936 yılına kadar nüfus oranları bu değişikliklere göre farklılıklar arz etmektedir.

¹⁹ Top, **age.**, s.75. Nasturî isyanları ile ilgili bkz. Cihangir İleri, "Osmanlı Devleti'ndeki Nasturîlerin Genel Durumu ve Nasturî İsyanları", **Süryaniler ve Süryanilik**, Hzl. Ahmet Taşgın, Eyyüp Tanrıverdi, Canan Seyfeli, Orient Yay., Ankara, 2010, s.118-132.

²⁰ Top, **age.**, s.76.

²¹ **BCA.**, 30-18-1-2/29-46-13.

²² **BCA.**, 34-18-7/30-18-1-2.

²³ **BCA.**, 34-11-1/101-4-9.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Hakkâri'nin vilayet sınırlarının belirsizliği dolayısıyla nüfus bilgilerini öğrenme konusunda büyük zorluklar vardır. Bu sebeple Hakkâri nüfusuna ait ilk net bilgiler 1927 yılı nüfus sayımından elde edilebilmektedir. Cumhuriyet'in ilk nüfus sayımı olan 1927 yılı sayımında Hakkâri nüfusu 25.016 kişi olarak kayıtlara geçmiştir. Bu nüfusun 13.586'sı (% 54,30) erkek, 11.430'u (% 45,69) kadındı.

Tablo 1: 1927 Nüfus Sayımında Hakkâri Nüfusu

İlçe Adı	Şehir Nüfusu			Şehre Bağlı Köyler			Diğer Nahiyeye ve Köyler			Nahiyeye ve Köylerin Yekûnu			Yekûn		
	K	E	Y	K	E	Y	K	E	Y	K	E	Y	K	E	Y
Hakkâri (Merkez)	393	408	801	649	630	1279	2361	2805	5166	3010	3435	6445	3403	3843	7246
Beytüşşebap	167	192	359	2495	2745	5240	3162	4122	7284	5657	6867	12524	5824	7059	12883
Şemdinan	38	41	79	-	-	-	668	968	1636	668	968	1636	706	1009	1715
Güvar	164	481	645	851	705	1556	482	489	971	1333	1194	2527	1497	1675	3172
Yekûn	762	1122	1884	3995	4080	8075	6673	8384	15057	10668	12464	23132	11430	13586	25016

Kaynak: T.C. Başvekâlet Merkezî İstatistik Müdüriyeti Umumiyesi, **28 Teşri-nevvel 1927 Umumî Nüfus Tahriri, Vilayet, Kaza, Şehir ve Köyler İtibariyle**, Yayın No: 3, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, 1928, s.23.

1927 nüfus sayımına göre Hakkâri vilayeti içerisinde en kalabalık nüfus Beytüşşebap ilçesiydi. Beytüşşebap 5.824 kadın, 7.059 erkek olmak üzere toplam 12.883 nüfusu barındırmaktaydı. Ancak Beytüşşebap'taki bu nüfus daha çok kırsal kesimdeydi. Zira ilçe merkezindeki nüfus sadece 359 kişiden ibaretti (% 2,79). Buna karşın Hakkâri merkez nüfusu 801 kişi ile en kalabalık yerleşim birimi konumundaydı (Hakkâri merkezinin ilçedeki oranı: %11,1). Bu tarihte Hakkâri vilayet nüfusunun %88,95'i nahiyeye ve köylerde yaşamaktaydı. 1927 yılında Hakkâri vilayetinde hiçbir yerleşim yeri 10 bin kişinin üzerinde değildi.

1935 yılında Hakkâri Van vilayetine bağlı bir ilçe (kaza) konumundaydı. Dolayısıyla bu tarihte sadece Hakkâri merkez ve bağlı nahiyeye ve köylerinin nüfusunu vermek daha doğru olacaktır. 1935 yılı nüfus sayımında Van vilayetine bağlı bir kaza (ilçe) konumunda bulunan Hakkâri, merkez ilçesi, Çal ve Levin nahiyeleri ve bunlara bağlı köylerden ibaretti. Buna göre Hakkâri ilçesinin toplamı 4.600 erkek

(% 47,84), 5.015 (% 52,16) kadın olmak üzere toplam 9.615 kişiydi. Hakkâri merkez kasabasında 791 (% 50,64) erkek, 771 (% 49,36) kadın, toplam 1.562 kişi yaşamaktaydı.²⁴ Merkez ilçede 1927 yılında da benzer bir görüntü vardı. Ancak merkez ilçe köyler ve nahiyelerle birlikte değerlendirildiğinde 1927 yılındaki rakamlardan farklı bir sonuç elde edilmektedir. Hakkâri ilçesi genelinde erkek nüfus 1927 yılında %53 oranında iken 1935 yılında bunun tersi bir sonuç vardır. Bu durumun nedeni tespit edilememekle beraber Hakkâri'nin Van vilayetine bağlanmasının etkili olabileceği değerlendirilmiştir.

Tablo 2: 1940 Yılı Nüfus Sayımına Göre Hakkâri Nüfusu

İlçe Adı	Şehir Nüfusu			Nahiye ve Köyler			Yekûn			
	E	K	T	E	K	T	E	K	T	%
Çölemerik	1015	806	1821	4617	4581	9198	5632	5387	11019	30,2
Beytüşşebap	451	363	814	7706	7614	15320	8157	7977	16134	44,3
Şemdinli	146	60	206	1521	1756	3277	1667	1816	3483	9,6
Yüksekova	461	397	858	2543	2409	4952	3004	2806	5810	15,9
Yekûn	2073	1626	3699	16387	16360	32747	18460	17986	36446	100

Kaynak: T.C. İstatistik Genel Müdürlüğü, **20 İlkteşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı, Vilayetler, Kazalar, Nahiyeler ve Köyler, İtibariyle Nüfus ve Yüzey Ölçüleri**, s.XV, Ankara, 1940.

1936 yılında Hakkâri yeniden vilayet statüsüne yükseltilince 1940 yılında daha ayrıntılı bilgiler elde edebilmek mümkün olmaktadır. Bu tarihte Hakkâri merkezinin adı “Çölemerik” olarak kaydedilirken nüfusu 1821 kişiydi. Çölemerik’e bağlı nahiye ve köylerde ise 9.198 kişi sayılmıştı. Vilayet genelinde ise toplam 36.446 kişi kayıtlıydı. Nahiye ve köyler de dâhil edildiğinde en kalabalık ilçe Beytüşşebap idi (15.320). Beytüşşebap nüfusu ilin %44’ünü, Hakkâri ise %30,2’sini teşkil etmekteydi. En az nüfus ise Şemdinli ilçesinde bulunmaktaydı. Di-

²⁴ T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, **Genel Nüfus Sayımı: 20 İlk Teşrin 1935, Van Vilayeti, Kat’i ve Mufassal Neticeler**, C 56, Mehmet İhsan Basımevi, Ankara, 1937, s.20.

ğer yandan bu tarihte Hakkârililerin sadece %10,15'i şehir merkezlerinde yaşamaktaydı. Nüfusun geri kalanı nahiyeye veya köylerde yaşıyordu.²⁵

Tablo 3: 1945 Yılı Nüfus Sayımına Göre Hakkâri Nüfusu

İlçe Adı	Şehir Nüfusu			Nahiye ve Köyler			Yekûn		
	E	K	T	E	K	T	E	K	T
Çölemerik	1154	991	2145	5074	4733	9807	6228	5724	11952
Beytüşşebap	392	354	746	6158	5960	12118	6550	6314	12864
Şemdinli	397	157	554	1498	1596	3094	1895	1753	3648
Yüksekova	746	466	1212	2782	2666	5448	3528	3132	6660
Yekûn	2689	1968	4657	15512	14955	30467	18201	16923	35124

Kaynak: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Genel Müdürlüğü, **1 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı**, Yayın No: 286, C 65, Ankara, 1950, s. X.

1945 yılına gelindiğinde ise Hakkâri nüfusunda azalma görülmektedir. Bu azalma şehir merkezlerinde gerçekleşmemiştir. Şehirli nüfus beş yılda 958 kişi artmıştır. Buna karşılık kırsal nüfus 2.280 kişi azalmıştır. Bu azalma nedeniyle şehirli nüfus %13,26 seviyesine yükselmiştir. Bu yıllar arasında genel nüfusun düşmesinin temel nedeni 20-25 sene öncesine dayanmaktadır. 1914-1924 yıllarında yaşanan gelişmeler nedeniyle doğumların az, ölümlerin ise çok olması 1940-1945 devresinde doğurganlık çağına giren nüfusun azalmasının temel nedeni olmuştur. Ayrıca bu dönemde II. Dünya Savaşı'nın sürmesi nedeniyle baba olacak yaştaki erkek nüfusun önemli bir kısmı seferberlikte görev almıştır. Türkiye fiilen II. Dünya Savaşı'na girmese de savaşın sıkıntılarını yaşamıştır. Tüm bunlar 1940-1945 yılları arasında Hakkâri'de kırsal nüfusun azalmasına yol açmıştır.

Bu tarihlerde Hakkâri nüfusunun neredeyse tamamı Hakkâri'de doğmuştu. 1945 yılında erkeklerin 16.416'sı (% 90,2), kadınların 16005'i (% 94,6) aynı ilçede, erkeklerin 331'i (1,8), kadınların 310'u (% 1,8) Hakkâri'nin başka bir ilçesinde, erkeklerin 1.389'u (% 7,6), kadınların 556'sı (% 3,3) başka bir ilde, erkeklerin 65'i (% 0,4), kadınların

²⁵T.C. İstatistik Genel Müdürlüğü, **20 İlkteşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı, Vilayetler, Kazalar, Nahiyeler ve Köyler, İtibariyle Nüfus ve Yüzey Ölçüleri**, Ankara, 1940, XV.

52'si (% 0,3) başka ülkelerde doğmuştu. Toplamda nüfusun %92,3'ü aynı ilçede doğmuştu. Bu ise Hakkâri'de toplumsal hareketliliğin fazla olmadığına işaret etmektedir.

Yabancı ülkelerde doğan toplam 117 Hakkâri vatandaşına bakıldığında bunların 67'si Irak, 36'sı İran, 7'i Yunanistan, 3'ü Bulgaristan, 2'si Romanya, 1'i Fransa ve 1 diğer ülkeler doğumluydu. Yurtdışı doğumlu sayısında etkili unsur sınır komşusu bulunan Irak ve İran ile olan tarihsel ve kültürel bağlardır.

Tablo 4: Doğum Yerlerine Göre Hakkâri Nüfusu (1945)

Cinsiyet	Yaşadığı İlçede Doğanlar	Hakkâri'nin Başka İlçesinde Doğanlar	Başka İlde Doğanlar	Başka Ülkede Doğanlar	Toplam
Erkek	16416	331	1389	65	18201
Kadın	16005	310	556	52	16923
Toplam	32421	641	1945	117	35124

Kaynak: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Genel Müdürlüğü, **1 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı**, Yayın No: 286, C 65, Ankara, 1950, s.152-154.

Tablo 5: 1950 Yılı Nüfus Sayımına Göre Hakkâri Nüfusu

İlçe Adı	Şehir Nüfusu	Nahiye ve Köyler	Toplam
Çölemerik	2756	11711	14467
Beytüşşebab	1882	15121	17003
Şemdinli	410	3955	4365
Yüksekova	1143	7229	8372
Yekûn	6191	38016	44207

Kaynak: T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı**, Yayın No. 410, İstanbul, 1961, s.15.

1950 sayımında kadın ve erkek nüfus miktarları şehir merkezi ve kırsal kesimde ayrı ayrı gösterilmemiştir. Ancak vilayet genelindeki erkek ve kadın nüfusu şöyledir: 23.685 erkek, 20,522 kadın olmak üzere toplam 44.207 kişidir.²⁶

Bu nedenle 1945 sayımındaki oranlar 1950 sayımı için de uygulanmıştır. Bu yıl yapılan sayımına göre son beş yıl içerisinde

²⁶ T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı**, Yayın No. 410, İstanbul, 1961, s.15.

Hakkâri'de büyük bir nüfus artışı izlenmektedir. Hakkâri'de 1945 yılında 35.124 kişi olan vilayet nüfusu beş yıl içerisinde 9 binin üzerinde bir artış sergilemiştir. Bu ise 1945 yılı rakamlarına göre toplamda %25,86'lık bir artış demektir.

Tablo 6: Hakkâri'de Nüfus Artış Oranları (1945-1950 - %)

İlçe Adı	Şehir Nüfusu	Nahiye ve Köyler	Toplam
Çölemerik	28	19	21
Beytüşşebab	152	25	32
Şemdinli	-26	28	20
Yüksekova	-6	33	26
Yekûn	33	25	26

Tablodan açık bir şekilde anlaşıldığına göre en büyük nüfus artışı Beytüşşebap ilçesinde gerçekleşmiştir. Beytüşşebap merkezinde %152, kırsalında ise %25 oranında artış gözlenmiştir. Şemdinli ve Yüksekova ilçe merkezlerinde azalma olmuştur. Buna karşılık aynı ilçelerin kırsal kesimlerinde artış diğer ilçelere göre daha fazla olmuştur. Buradan bu ilçelerdeki nüfustan köylere göç yaşandığı anlaşılmaktadır.

Tablo 7: Çölemerik (Hakkâri) Merkez İlçesi ve Kırsalı Nüfusu (1927-1950)

Yıllar	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek (%)	Kadın (%)
1927	3403	3843	7246	47,0	53,0
1935	4600	5015	9615	47,8	52,2
1940	5632	5387	11019	51,1	48,9
1945	6228	5724	11952	52,1	47,9
1950	7542	6926	14467	52,1	47,9

Çölemerik nüfusu 1927'den 1950'ye kadar 2 katına (% 100) yakın yükseliş göstermiştir. Aynı durum ülke genelinde %53,5 oranında seyretmiştir. Ayrıca bu orana 1939'da ülkeye katılan Hatay da dâhildir. Dolayısıyla Hakkâri'de ilçesi ve kırsalında görülen nüfus artışı kayda değerdir. Vilayet genelinde ise bu artış oranı aynı süreçte %77 dolaylarındadır.

Hakkâri vilayeti genelinde 1927-1950 yılları arasında görülen genel nüfus artışının bir sonucu olarak Hakkâri nüfusu 1927 yılında ülke

nüfusunun %0,8'lik bir oranına sahipken bu oran 1950 yılında %0,21'e yükselmiştir.

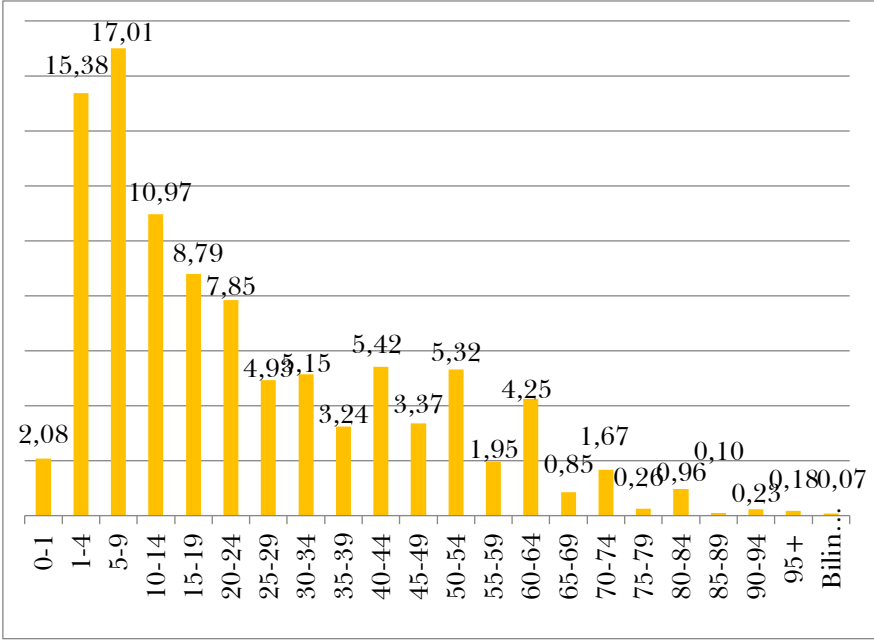
Hakkâri Nüfusunun Yaş Durumu

Hakkâri'de 1950 yılına kadar yaş durumunu belirleyen en önemli husus ülke genelinde uygulanan nüfus arttırıcı veya arttırmayı engelleyici politikalar. Nüfusun artmasına yönelik uygulanan pronatalist politikalar yaş oranlarının aşağıya çekilmesinde önemli bir etken olurken, sağlık bakımından meydana gelen iyileşmeler yaş ömrünün uzamasını sağlamıştır.

Hakkâri vilayetinin yaş durumuna dair ilk bilgilerin 1927 yılı nüfus sayımından elde edilebilmesi mümkündür. Ancak bu sayımda ilişkin Hakkâri vilayetinin yaş durumuna ilişkin verilen rakamlarda büyük hatalar bulunduğu anlaşıldığından yaş durumunun tespiti hatalı olacaktır.²⁷

Hakkâri nüfusunun yaş oranları 1945 ve 1950 yılı sayımlarından elde edilebilmektedir. 1945 yılında beşer yaş aralıklarla gruplandırılan nüfusun en kalabalık kesimini %17 ile 5-9 yaş arası teşkil etmekteydi. 1-4 yaş arası ise %15,38 idi. 0-19 yaş toplumun %54,23'ünü oluşturmaktaydı. Dolayısıyla bu tarihte Hakkâri'nin demografik açıdan oldukça genç bir nüfusa sahip olduğu söylenebilir.

²⁷ T.C. Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, **28 Teşrini Evvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül-I, Mufassal Neticeler, İcmal Tabloları**, Hüsnütabiat Matbaası, Ankara, 1929, s.XXV.

Grafik 1: Hakkâri Nüfusunun Yaş Dağılımı (1945)

1945 yılı itibariyle Hakkâri vilayeti genelinde 100 yaşını aşmış kişi sayısı 26 idi. Bunun 17'si erkek, 9'u kadındı.²⁸

1950 yılına gelindiğinde hızlı nüfus artışının etkisiyle nüfus daha genç hale gelmiştir. 1945-1950 yıllarındaki hızlı nüfus artışını da teyit edecek tarzda 0-4 yaş aralığındaki bebekler nüfusun en kalabalık bölümünü teşkil etmiştir (% 19,19). Bir önceki sayımda bu oran %17,46 idi. Nüfusun kalabalık diğer bir yaş grubu ise 5-9 yaş aralığıydı. Bu kesimde %14,32'lik bir oran vardı.²⁹ Aynı yıl ülke genelinde 0-5 yaş aralığı %14,75, 5-9 yaş aralığı ise 12,29'luk bir orana sahipti.³⁰

²⁸ T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Genel Müdürlüğü, **1 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı**, Yayın No: 286, C 65, Ankara, 1950, s.80

²⁹ T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Genel Müdürlüğü, **22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı**, s.182-183, 196.

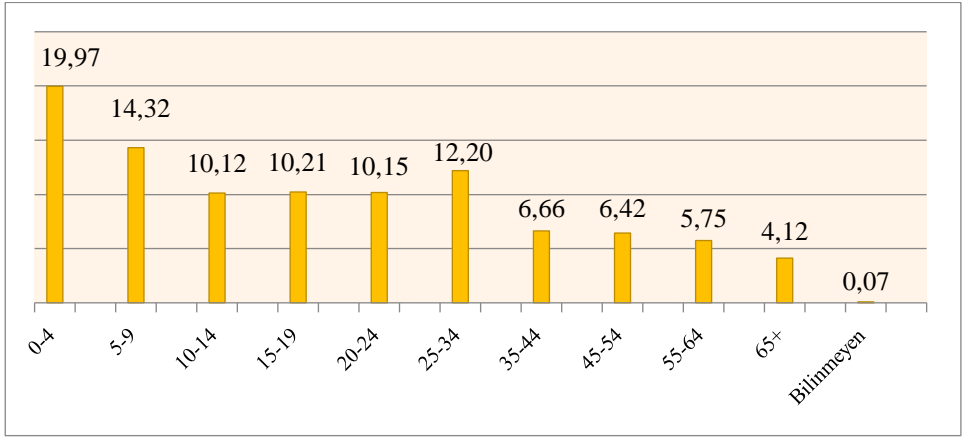
³⁰ T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Genel Müdürlüğü, **22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı**, s.66-67.

0-19 yaş aralığı Hakkâri toplumunun %54,62'si gibi büyük bir kesimini teşkil etmekteydi. Toplumun çalışabilirlik yönünden en önemli yaş aralığı sayılan 20-44 aralığında sadece %29,01'lik bir kesim vardı.

Tablo 8: Hakkâri'de Yaş Oranları (1950)

0-4		5-9		10-14		15-19		20-24		25-34		35-44		45-54		55-64		65+		Bilinmeyen
E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	
477	405	364	268	262	184	236	214	231	217	277	261	133	161	133	150	141	112	107	75	3
1	8	2	8	6	8	5	8	7	1	9	4	2	0	6	3	5	8	2	1	0
8829		6330		4474		4513		4488		5393		2942		2839		2543		1823		33
% 19,97		% 14,32		% 10,12		% 10,21		% 10,15		% 12,20		% 6,66		% 6,42		% 5,75		% 4,12		% 0,07

Grafik 2: 1950 Yılı Hakkâri Nüfusunun Yaş Dağılımı (%)

Hakkâri Nüfusunun Medenî Durumu

Hakkâri'nin demografik yapısı incelenirken üzerinde durulması gereken konulardan biri de medeni durumdur. Türkiye'de medeni durumu etkileyen en önemli hususlardan biri kültürel yapının şeklidir. Hakkâri'de de incelenen dönemde medeni durumu etkileyen esas etmenin geleneksel yaşam tarzının olduğu belirtilmelidir. Bunun yanında elbette ki yaş durumu da medeni durumun şekillenmesinde etkili olmuştur. Hakkâri nüfusu oldukça genç bir nüfusa sahip olduğundan medenî durum da buna göre biçimlenmiştir.

1927 yılı itibariyle Hakkâri’de evlilik yaşına sahip nüfusta evli ve bekâr oranları birbirine yakındı. Hakkâri nüfusunun %47’si bekâr ve yine %47’si evliydi. Boşanmış kişi sayısı yok denecek düzeylerdeydi. Boşanmış nüfusun azlığı resmî nikâhın göz ardı edilmesinden ve geleneksel yaşamın hüküm sürdüğü coğrafyada boşanma olayına olumlu bakılmamasından kaynaklanmaktaydı.

Tablo 9: Hakkâri’de Medeni Durum (1927)³¹

Cinsiyet	Bekâr	Evli	Dul	Boşanmış	Meçhul
Erkek	4809	4756	284	9	180
Kadın	4195	4234	640	5	9
Toplam	9004	8990	924	14	189

Kaynak: T.C. Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, **28 Teşrin Evvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül-I**, s.XXV.

1945 yılı nüfus sayımında Hakkâri’de medeni durumla ilgili daha net bilgiler edinebilmek mümkündür. Bu yıl 14 ve daha alt yaşlarda erkeklerde 8.917, kızlarda 7.042 toplamda ise 15.959 kişi vardı. Bunların resmî herhangi bir evlilik yapmadıkları kabul edilirse geriye kalan nüfusun %21,3’ü bekâr, %69,96’sı evli, %9’u dul ve %0,1’i boşanmış durumdaydı. Burada dikkat çeken noktalardan biri dul nüfus oranının erkeklerde az (% 3,85) iken kadınlarda %13,92 gibi yüksek bir oranda bulunmasıdır. Benzer bir durum 1927 yılında da söz konusu idi.

Tablo 10: Hakkâri’de Medeni Durum (1945)

Cinsiyet	0-14	Bekâr	Evli	Dul	Boşanmış	Toplam
Erkek	8917	2578	6328	357	3	18183
Kadın	7042	1490	6987	1373	14	16906
Toplam	15959	4068	13315	1730	17	35089

Kaynak: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Genel Müdürlüğü, **1 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı**, s.103

1950 sayımında Hakkâri’deki evlilik sayıları sadece il ve ilçe merkezlerinde kaydedilmişti. Ayrıca tablodan da anlaşılacağı üzere

³¹ İlgili kaynakta Hakkâri nüfusunun toplamda 24.980 kişi gösterildiği belirtilmelidir.

Hakkâri'de evlilikler resmî olarak kayıtlara girmemiştir. Boşanma hadiseleri ise birçok yıl ya görülmemiş ya da kaydedilmemiştir. Boşanmalarla ilgili bu durumun ortaya çıkmasında resmî evlilik sayılarının da az olması etkili olmuştur. Diğer yandan dul nüfus oranında erkekler 1950 yılında 15 yaş ve üzeri nüfusun %2,32'sini teşkil ederken kadınlarda aynı oran %6,34'tü. Dolayısıyla 1950'li yıllara kadar kadınlardaki dul oranının fazlalığı devam etmiştir.

Böylesi bir sonucun çıkması Hakkâri bölgesinin kendisine ait özelliklerden kaynaklanmaktadır. Aşiretlerde evlilikler genellikle aşiret içinde (endogamik) gerçekleşmektedir. Hakkâri'de aşiretliler arasında evlilik, baba soylu olarak en yakın akrabalarından başlayan ve gittikçe açılan bir daire biçiminde olmaktadır. Evliliğin ilk olarak kardeş çocukları arasında gerçekleşmesi tercih edilmektedir. Aşiret içindeki en dikkat çekici evliliğin amca çocukları arasında olduğu bilinmektedir. Bunun yanında kırsal kesimde sıklıkla görülen *berdel* evlilikleri de bu sonucun çıkmasında etkilidir.³² Hakkâri günümüzde de evlilik hızının en düşük seyrettiği iller arasında yer almaktadır.³³

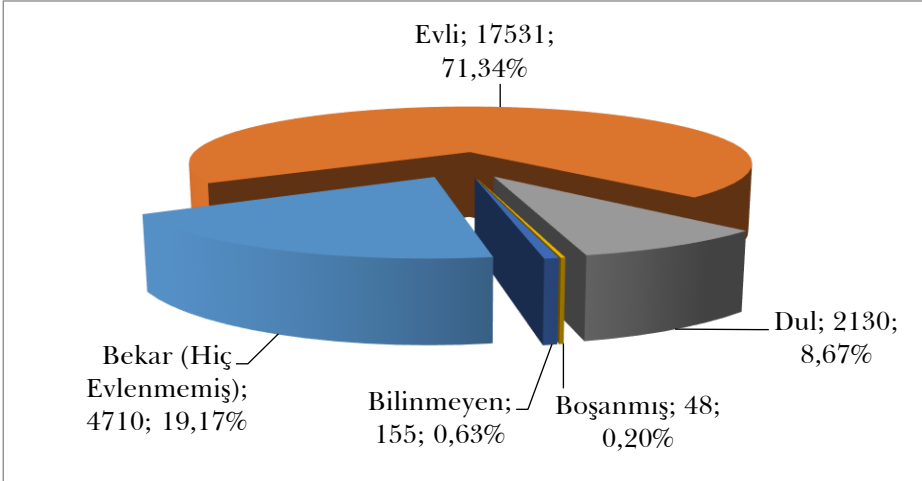
Tablo 11: Hakkâri'de Medeni Durum (1950-15 Yaş Üstü)

Cinsiyet	Bekâr	Evlî	Dul	Boşanmış	Bilinmeyen	Toplam
Erkek	3206	8761	571	23	85	12646
Kadın	1504	8770	1559	25	70	11928
Toplam	4710	17531	2130	48	155	24574

Kaynak: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Genel Müdürlüğü, **22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı**, s.104.

³² Ferhat Tekin, **Hakkâri Örneğinde Aşiret, Cemaat ve Akrabalık Örüntülerinin Modernleşme ve Kırsal Çözülme Sürecindeki Siyasal ve Toplumsal Sonuçları**, Selçuk Üniversitesi SBE., Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2005, s.71-74.

³³ Zafer Başkaya, Abdullah Ünal, "Türkiye'de Evlenme Ve Boşanma Oranlarının İller Düzeyinde Zamansal Değişimi (2001-2015)", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C 10, S 53, 2017, s.342, 354-355.

Grafik 3: Hakkâri Nüfusunun Medeni Durumu Dağılımı (1950).**Tablo 12:** İl ve İlçe Merkezlerinde Evlenme ve Boşanma Sayıları (1938-1950).

Yıllar	Evlenme	Boşanma
1938	18	
1939	24	
1940	13	
1941	15	
1942	28	
1943	35	2
1944	62	
1945	49	
1946	19	
1947	13	
1948	23	
1949	24	1
1950	19	

T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Evlenme İstatistikleri, 1932-1958**, Yayın No: 398, Ankara, 1960, s.5-7; T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Nüfus Hareketler İstatistiği, Evlenme, Boşanma ve Ölümler, 1938-1951**, Yayın No: 345, Ankara, 1953, s.10, 44; T.C. Başvekâlet İstatistik Genel Müdürlüğü, **Evlenme İstatistikleri, 1932, 1940, 1945, 1950, 1960- İl ve İlçe Merkezlerinde**, Yayın No: 418, Ankara, 1962, s.1; T.C. Başbakanlık İstatistik Enstitüsü Başkanlığı, **Evlenme İstatistikleri, 1940, 1945, 1950, 1963- İl ve İlçe Merkezlerinde**, Yayın No: 457, Ankara, 1964, s.3; T.C. Başbakanlık İstatistik Enstitüsü Başkanlığı, **Evlenme ve Boşanma İstatistikleri,**

1945-1964, Yayın No: 504, Ankara, 1966, s.11, 25; T.C. Başbakanlık İstatistik Enstitüsü Başkanlığı, **Evlenme ve Boşanma İstatistikleri, 1946-1965**, Yayın No: 523, Ankara, 1967, s.9, 25; T.C. Başbakanlık İstatistik Enstitüsü Başkanlığı, **Evlenme İstatistikleri, 1967**, Yayın No: 566, Ankara, 1968, s.2; T.C. Başbakanlık İstatistik Enstitüsü Başkanlığı, **Boşanma İstatistikleri, 1932-1962**, Yayın No: 450, Ankara, 1964, s.5; T.C. Başbakanlık İstatistik Enstitüsü Başkanlığı, **Boşanma İstatistikleri, 1940-1963**, Yayın No: 471, Ankara, 1965, s.5.

Hakkâri Nüfusunun Eğitim Durumu

Demografi çalışmalarında göz önünde bulundurulmuş önemli özelliklerden biri eğitim konusudur. Bir toplumun eğitim düzeyi demografik açıdan hangi seviyede olduğunun önemli göstergeleri arasında sayılmaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti kuruluşundan itibaren eğitime büyük önem vermiştir. Osmanlı döneminde özellikle taşrada ihmal edilen eğitim Cumhuriyet döneminde gerçekleştirmek istenen inkılâpların en önemli dayanak noktalarından birini teşkil etmekteydi. Bu nedenle eğitim kurucu önder Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün de üzerinde en fazla durduğu konuların başında gelmiştir.

Hakkâri vilayeti dâhilinde 1926 yılında eski dönemlerden kalma biri kız, diğerleri erkek olmak üzere 6 ilk mektep bulunduğu ileri sürülmektedir. Ancak Cumhuriyet devrinin ilk kültür kurumu olan ilkokulun 1925 yılında Çukurca'da açıldığı bilinmektedir. Hakkâri merkezinde ise 1928 yılında ilkokul eğitime başlamıştır.³⁴

1928 yılında vilayet genelinde okuma yazma oranı erkeklerde %2,28, kadınlarda %0,38 oranındaydı. Okul sayısı ise sadece 2 idi. Ertesi yıl ise 2 okulda 2 öğretmen ve toplam 44 öğrenci vardı. Bu oranlar

³⁴ Özden Özgen, "Cumhuriyet Döneminde Hakkâri'de Eğitim (1923-1960)", **ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi**, S 10, 2018, s.67.

ülke ortalamalarının da oldukça altındaydı.³⁵ Mevcut iki okul Çölemerik ve Gevar (Yüksekova) kazalarında idi.³⁶ 1927 yılında Hakkâri vilayeti genelinde okuma yazma bilenler sadece 263 (% 1,4) kişiden ibaretti. Bilmeyenler ise 18.858 (% 98,6) kişiydi.³⁷

Bu özet rakamlar Hakkâri’de eğitim konusunda ne kadar geri kaldığının en açık ifadeleriydi. Bu durum hazırlanan tetkik raporlarına da yansımıştı. Millî Emniyet Hizmeti Riyâseti tarafından 1928 tarihinde hazırlanan raporda *Maarif hemen hemen Hakkâri vilayetinde yok gibidir* denilmekteydi.³⁸

Hakkâri’de okul sayısının az olması devlet tarafından buraya gönderilen eğitim ödeneğinin az olduğunu da göstermektedir. 1933 yılında 5 yıllık tahsilâta nazaran verilmesi gereken 11.141 liranın sadece 800 lirası Hakkâri’ye verilmiş; 10.341 lira vilayette zimmet olarak kalmıştır. Ayrılan ödenek diğer Doğu illerine göre oldukça azdı ve Hakkâri son sırada gelmekteydi.³⁹

1933-1934 eğitim öğretim yılında Hakkâri’de 3 erkek öğretmen vardı. Yüksekova’da ilkokul mezunu bir, orta ve orta dereceli meslek mektebinden mezun bir erkek olmak üzere 2 erkek öğretmen görev yapıyordu.⁴⁰

1930’lu yılların sonlarına doğru Hakkâri’de eğitim alanında ilerleme kaydedildiği söylenebilir. Hakkâri’deki öğretmen ve okul ihtiyacının karşılanması için Birinci Umum Müfettişliği’nin çabalarıyla vilayetteki okullara 1937 yılında bir muallim ve bir mektep, 1938 yılında

³⁵ Demirtaş, agm., s.68-69.

³⁶ Özgen, agm., s.68.

³⁷ T.C. Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, **28 Teşrini Evvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül-I**, s.172.

³⁸ Bahattin Demirtaş, “Doğu ve Güneydoğu Bölgelerinde Eğitim (1923-1938)”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 41, 2008, s.66-68.

³⁹ Özgen, agm., s.66.

⁴⁰ Özgen, agm., s.67.

bir muallim bir mektep, 1939 yılında 7 muallim 5 mektep ilavesi yapılmıştır.⁴¹

1939-1940 eğitim öğretim yılında Hakkâri'de ilk ve ortaöğretim çağı sayılan 7-16 yaş aralığında 7.697 çocuk vardı. Bunların sadece 444'ü (% 5,77) okula devam ediyordu. Bu yaş aralığında bulunan 7.253 çocuk okula gitmiyordu. Okula giden çocukların 327'si şehir merkezlerinde idi. Şehir merkezlerinde okula gitmeyen çocukların sayısı 396 idi (% 56,77). Köylerde durum daha kötüydü. Köylerde okuma çağında bulunan 6.974 çocuğun sadece 117'si okula gidiyordu (% 1,68). 3 veya 5 yıllık ilkokullardan mezun olan çocuk ise yoktu.⁴²

Aynı yıl Hakkâri'de okul ve öğretmen durumu ise şöyleydi: Şehir merkezlerinde 3, köylerde 4 toplamda 7 okul vardı. Şehirlerdeki 3 okulda 9, köylerdeki 4 okulda 5 öğretmen görev yapmaktaydı.⁴³ Bu yıl Hakkâri'de merkez ile birlikte 4 ilçe (kaza) olduğuna göre bunlardan birinde okul yoktu. Köy sayısının 88 olduğu göz önünde bulundurulursa köylerdeki 4 okulun yok derecesinde olduğu daha net anlaşılır.

1942 yılında, vilayet merkezi ve kazalarında 6 ilkokul faaldi. Bu mekteplerde, 53 kız, 510 erkek öğrenci okula devam ediyordu. Halk dersanelerinde ise 1.180 kadın, 2.400 erkek olmak üzere toplam 3.587 vatandaş eğitim görmekteydi. 1944-1945 eğitim öğretim yılında ise bütün okullarda mevcut 365 erkek, 79 kız olmak üzere 444 öğrenciden 42 erkek, 4 kız öğrenci mezun olabilmmişti. Öğrenim çağında ise 2.769 erkek, 2.399 kız olmak üzere 5.168 çocuk vardı ve çocukların büyük bir çoğunluğu okula gitmiyordu. Öğretmen yokluğu veya bina

⁴¹ Özgen, agm., s.67.

⁴² Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Maarif İlk Tahsil Çağındaki Çocuklar İstatistiği, 1940, (Nisan 1940 Tarihi İtibariyle)**, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul, Yayın No: 188, 1942, s. XXVIII.

⁴³ Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Maarif İlk Tahsil Çağındaki Çocuklar İstatistiği, 1940, s. XXX.**

yetersizliğinden okulu bırakan çocuklar Türkçeyi bile tam anlamıyla öğrenemiyorlardı.⁴⁴

1945 yılından itibaren vilayetin farklı yerlerinde okuma yazma kursları kuruldu. 1948-1949 öğretim yılında, açılan okuma kursları yanında kızlar için dikiş kursu da açıldı. Bu kursa 20 kız öğrenci katıldı. Ayrıca 1949-1950 öğretim yılında 3 dönem halinde köy kadınları gezici kursu açıldı⁴⁵ Bütün bu rakamlar devletin özellikle 1940'lerden itibaren eğitimi geliştirmek için büyük çaba sarf ettiğini göstermekte, ancak ekonomik yetersizlikler, kökleşmiş geleneksel sosyo-ekonomik yapıların etkisiyle istenilen sonuçlara ulaşamamıştır.

1950 yılı itibariyle 28 erkek muhtelif kurslardan tahsil görmüş durumdaydı. Bunun yanında 715 erkek, 100 kadın olmak üzere toplam 850 ilkokul mezunu; 192 erkek, 20 kadın olmak üzere 212 ortaokul-lise mezunu; 74 erkek, 5 kadın olmak üzere toplam 79 mesleki ve teknik okul mezunu; 50 erkek, 3 kadın olmak üzere 53 üniversite mezunu bulunmaktaydı. 17.816 erkek, 16.336 kadın olmak üzere toplam 34.152 kişinin herhangi bir okuldan mezuniyeti yoktu. Buna göre erkeklerin %94,41, kadınlarda %99,22'si herhangi bir okulda tahsil görmemişti. Erkeklerin %3,78'i ilkokul mezunu iken bu oran kadınlarda %0,6 derecesine kadar düşmekteydi.

Tablo 13: Hakkâri'de Tahsil Durumu (1950)

Cinsiyet	Muhtelif Kurslar	İlkokul	Ortaokul ve Lise	Muhtelif Mesleki Okullar	Üniversite ve Yükseköğretim	Tahsil Görmeyenler	Toplam
Erkek	25	715	192	74	50	17846	18902
Kadın	0	100	20	5	3	16336	16464
Toplam	25	815	212	79	53	34182	35366
Erkek (%)	0,13	3,78	1,02	0,39	0,26	94,41	100
Kadın (%)	0	0,607	0,12	0,03	0,02	99,22	100
Ortalama (%)	0,07	2,304	0,6	0,22	0,16	% 96,65	100

Kaynak: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Genel Müdürlüğü, **22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı**, s.237.

⁴⁴ Özgen, agm., s.67.69.

⁴⁵ Özgen, agm., s.74-75.

Tablo 14: 1945 Yılında Hakkâri Nüfusunun Yaş Durumu

Yaş Grupları	0-1	1-4	5-9	10-14	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65-69	70-74	75-79	80-84	85-89	90-94	95+	Bilimleyen	Toplam
Miktar	730	542	5973	3854	3087	2757	1730	1808	1139	1903	1182	1868	685	1492	297	585	91	338	34	81	63	25	35124
%	2,08	15,38	17,01	10,97	8,79	7,85	4,93	5,15	3,24	5,42	3,37	5,32	1,95	4,25	0,85	1,67	0,26	0,96	0,10	0,23	0,18	0,07	100,00

Kaynak: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Genel Müdürlüğü, **1 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı**, s. 68-69.

Tablo 15: Hakkâri'de Okul Çağındaki Çocukların Eğitim Durumu (1939-1940 Eğitim Öğretim Yılı)

Merkez/ Köyler	7		8		9		10		11		12		13		14		15		16		Yekûn			Okula Devam Eden Çocuk Sayısı	Okula Devam Etme Oranı (%)						
	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	Y			E	K	Y			
Hakkâri Merkez	85	36	64	28	30	16	39	15	7	10	26	11	17	4	14	7	13	7	3	4	30	8	13	44	18	2	21	47,76			
Hakkâri Köyleri	26	23	14	13	11	8	13	10	6	2	50	68	93	87	71	70	86	77	76	12	10	9	7	11	10	21	35	82	3,76		
Hakkâri Yekûn	34	26	20	16	14	10	16	11	6	9	69	60	94	10	4	10	4	75	84	93	90	83	13	11	14	11	26	25	3	29	11,23
Şemdinli Merkez	0	1	1	1	0	0	1	0	2	3	4	1	1	1	3	0	2	0	0	1	14	8	22	18	2	20			90,91		
Şemdinli Köyleri	10	4	99	50	58	53	48	62	53	38	47	26	40	36	35	33	46	31	34	12	46	44	5	50	95	6	1	0	0	0,00	
Şemdinli Yekûn	10	4	10	51	59	53	48	63	53	40	50	30	41	37	36	36	46	33	34	12	47	45	9	51	97	3	18	2	20	2,06	
Yüksekova Merkez	16	8	12	15	9	5	16	4	10	2	19	9	6	6	2	6	9	7	3	4	10	2	66	16	8	51	1	2	63	37,50	
Yüksekova Köyleri	7	6	5	3	3	3	1	5	2	3	6	2	6	3	2	3	0	0	6	1	38	29	67	0	0	0	0	0	0,00		
Yüksekova Yekûn	23	14	17	18	12	8	17	9	12	5	25	11	12	9	4	9	9	7	9	5	14	0	95	23	5	51	1	2	63	26,81	
Beytüşşebap Merkez	10	5	4	10	5	3	4	5	4	5	6	4	3	0	0	5	8	2	4	10	48	49	97	23	8	31			31,96		
Beytüşşebap Köyleri	32	27	18	20	20	17	20	18	14	12	18	17	14	16	17	19	16	20	16	19	19	17	37	17	17	37	28	7	35	0,93	
Beytüşşebap Yekûn	33	27	19	21	21	18	21	18	14	13	18	17	17	14	16	18	20	16	20	17	20	18	38	20	18	38	51	1	66	1,70	
Merkezler Yekûn	11	1	50	81	54	44	24	60	24	23	20	55	25	27	11	19	18	32	16	10	19	46	2	26	72	27	5	32	45,23		
Köyler Yekûn	69	60	38	39	38	31	40	34	24	22	28	30	30	25	26	31	30	27	35	32	36	33	69	10	1	11				1,68	
Yekûn	80	65	46	45	42	33	46	36	26	24	33	33	32	26	28	33	33	28	36	33	40	36	76	37	6	44				5,77	
Toplam Yekûn	1465		920		764		827		516		671		593		617		624		700		7697		444								

Kaynak: Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Maarif İlk Tahsil Çağındaki Çocuklar İstatistiği**, 1940, s. XXX.

Hakkâri Nüfusunun Meslekî Eğilimleri

Bir toplumun demografik göstergelerinden biri o toplumda yer edinmiş meslekler ve kazançlarıdır. Toplumun tarım veya sanayi toplumu olup olmamasına göre değişen meslekler bulunabilir ve bunlar toplumun diğer demografik özelliklerinin şekillenmesinde başat rol oynar. Bu bakımdan Hakkâri nüfusunun demografik göstergelerinin tespitinde değerlendirilen verilerden biri de meslekler olmuştur.

Türkiye’de 1927 yılında bir sanayi sayımı gerçekleştirilmiştir. Ne var ki bu sayım Hakkâri’de icra edilmemiştir.⁴⁶ Dolayısıyla incelenen dönemde Hakkâri’nin meslek eğilimleriyle ilgili en sağlıklı bilgiler 1945 ve 1950 nüfus sayımlarından elde edilebilmektedir.

1945 yılında Hakkâri’de 13.807 kişinin mesleği tespit edilebilmiştir. 23.157 kişinin ise ya mesleği yoktu ya da kaydedilmemişti. Mesleği kaydedilenlerin %89,5’i tarım ve hayvancılık ile meşguldü.

Tablo 16: Hakkâri’de Meslek Grupları (1945)

Meslekler	Erkek	Kadın	Toplam	%
Tarım ve Hayvancılık	8733	1811	10544	89,5
Sanayi ve Küçük Sanatlar	93	2	95	0,7
Ticaret	87	3	90	0,7
Nakliye ve Ulaşım	76	1	77	0,6
Yönetim, Hizmet ve Serbest Meslek	1129	18	1147	8,4
Ev Ekonomisi ve Şahsi Hizmet	9	5	14	0,1
Mesleksiz-Mesleği Meçhul	8074	15083	23157	-
Toplam	18201	16923	35124	100

Kaynak: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Genel Müdürlüğü, **1 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı**, s.267.

1950 yılında ise Hakkâri nüfusunda mesleği tespit edilenlerin %95,4’ü çiftçi, ormancı, balıkçı, avcı kategorisinde bulunmaktaydı. Hakkâri’de balıkçı olmadığına göre bunların çiftçi ağırlıklı olmak üzere ormancı ve avcı olduğu anlaşılmaktadır. Bu grubun 5 yaş ve

⁴⁶ T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **Sanayi Sayımı, 1927**, Yayın No: 584, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1969, s.38.

üzeri bütün toplumdaki oranı %78,5'ti. Sanatkâr, imalatçı, niteliksiz işçi grubunda ise %1,8 oranında nüfus vardı.

Tablo 17: Hakkâri'de Meslek Grupları (1950)

Meslekler	1950 (5 Yaş ve Üzeri)			Mesleklerin Oranları
	E	K	T	
Teknik Elemanlar ve Serbest Meslek	64	5	69	0,2
Teşebbüs Sahibi, İdareci, Büro Çalışanı	497	3	500	1,4
Satıcılar	16	4	20	0,1
Çiftçi, Ormancı, Balıkçı, Avcı	14830	12943	27773	78,5
Madenci	0	0	0	0,0
Nakliyeci	46	0	46	0,1
Sanatkâr, İmalatçı, Niteliksiz İşçi	485	148	633	1,8
Hizmet Sektöründe Görevli Olanlar	55	6	61	0,2
Mesleksiz veya Mesleği Belirlenemeyen	2921	3355	6276	17,7
Toplam	18914	16464	35378	100,0

Kaynak: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Genel Müdürlüğü, **22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı**, s.293-295.

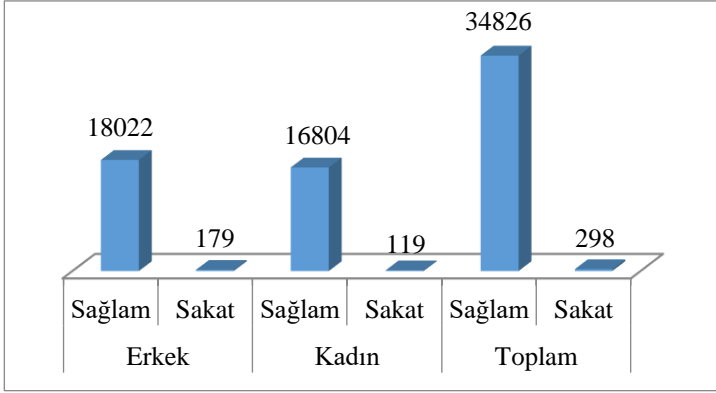
Hakkâri Toplumunun Sağlık Durumu

1927 sayımında ülke nüfusu sakatlıklar itibariyle de sayıma tabi tutulmuştur. Bu sayede hangi ilde ne kadar sakat vatandaş olduğu anlaşılabilen ve uzun savaş yıllarının bedensel etkisi izlenebilmektedir. Bu tarihte Hakkâri nüfusunun büyük kısmında herhangi bir maluliyet tespiti yapılmamıştır. Sadece 30 kör, 18 sağır-dilsiz, 19 total, 3 çolak, 4 kambur ve 78 kişide muhtelif maluliyetler tespit edilmiştir.⁴⁷

1945 yılında Hakkâri nüfusu sakatlıklar itibariyle de sayılmıştır. Buna göre Hakkâri nüfusunun sadece %0,8'inin herhangi bir fiziki sakatlık engeli vardı. 35.124 kişilik nüfusun 34.826'sında (% 99,15) herhangi bir fiziki engel hali yoktu.

⁴⁷ T.C. Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, **28 Teşrin Evvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül-I**, s. LIII.

Grafik: Hakkâri'de Nüfusun Sakat/Sağlam Durumu (1945)

Kaynak: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Genel Müdürlüğü, **1 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı**, s.91-93.

Dinî İnanç ve Dil İtibariyle Hakkâri Nüfusu

Hakkâri'de Cumhuriyet öncesi dönemde 100 bine yaklaşan bir Nasturi nüfusu bulunduğu ileri sürülmektedir. Ancak Nasturiler, 1924 yılında çıkardıkları isyan üzerine Irak tarafına sürüldüler.⁴⁸ Bu tarihten sonra bölgede çok az sayıda Hristiyan vatandaş kalmıştır. Dolayısıyla bölge nüfusu dini açıdan neredeyse homojen bir hale dönüşmüştür. Bu durum 1927 yılında net bir şekilde görülebilmektedir. 1927 yılı nüfus sayımında Hakkâri vilayetinde 19,042 Müslüman, 43 Musevi, 34 diğer dinlere mensup kişi yaşamaktaydı.⁴⁹ Aynı yıl 17.005 kişi Kürtçe, 1.044 kişi Türkçe, 937 kişi Tatarca, 74 kişi İbranice, 4 kişi Arapça, 4 kişi Çerkezce anadiline sahipti. 53 kişinin ise diğer dilleri konuştuğu veya tespit edilemediği kaydedilmiştir.⁵⁰

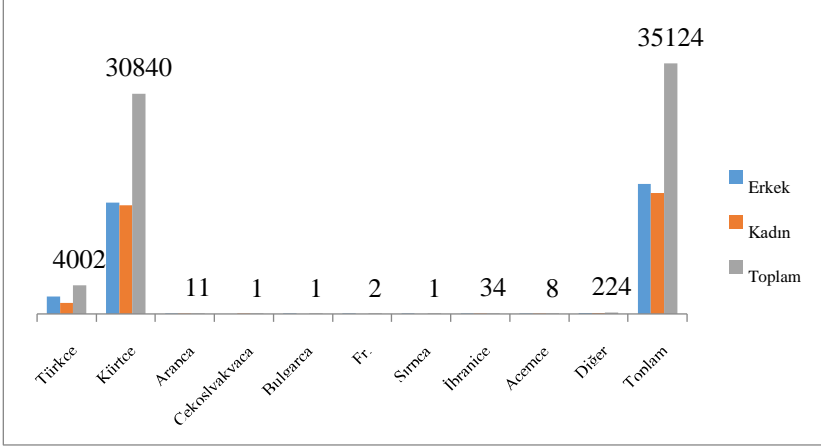
⁴⁸ Abdurrahman Yılmaz, "Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminde Nasturi Ayaklanmaları", **Tarih Okulu Dergisi**, S XXI, 2015, s.108-124.

⁴⁹ T.C. Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, **28 Teşrini Evvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül-I**, s. LIII.

⁵⁰ T.C. Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, **28 Teşrini Evvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül-I**, s.239.

1945 yılına gelindiğinde Hakkâri'de 35.124 kişilik nüfusun 35.360'ı Müslüman inancına mensuptu. 34 kişi de Musevi idi.⁵¹ Aynı yıl anadil konusunda %87,8 oranında Kürtçe yaygınlığı vardı. Türkçe Hakkâri'de %11,4 oranında idi.⁵²

Grafik: Hakkâri'de Konuşulan Anadiller (1945)

Tablo 18: Hakkâri'de Konuşulan Anadiller (1945)

	Türkçe	Acemce	Arapça	Çekce	Bulgarca	Fr.	Sırpça	İbranice	Kürtçe	Diğer	Toplam
Erkek	2433	5	6		1	2	1	21	15617	115	18201
Kadın	1569	3	5	1				13	15223	109	16923
Toplam	4002	8	11	1	1	2	1	34	30840	224	35124

Kaynak: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Genel Müdürlüğü, **1 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı**, s.138-143.

Sonuç

Türkiye'nin en güneydoğusunda yer alan Hakkâri ilinin demografik yapısı esas olarak coğrafya ile belirlenmiştir. İbn-i Haldun'un *coğrafya kaderdir* sözü tarihsel süreçte ve Cumhuriyet döneminde Hakkâri

⁵¹ T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Genel Müdürlüğü, **1 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı**, s.168.

⁵² T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Genel Müdürlüğü, **1 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı**, s.138-143.

için geçerli olmuştur. Bölgenin dağlık oluşu, ulaşım imkânlarının kısıtlılığı demografik yapının şekillenmesinde başat rolü oynamıştır.

Cumhuriyet döneminde, öncesi döneme kıyasla daha dar bir coğrafyayı ifade eden Hakkâri vilayetinin 1923-1950 arasındaki demografik yapısını etkileyen en önemli gelişme hiç kuşkusuz Nasturî ayaklanmasıdır. Hakkâri, 1924 yılında Nasturî ayaklanması ile büyük bir demografik değişime uğramıştır. Bu ayaklanma sonucunda Nasturîler Türkiye dışına sürülürken vilayet genelinde Müslüman yoğunluk dinî açıdan bir homojenlik teşkil etmiştir.

1927 nüfus sayımına göre 25.016 kişiden oluşan Hakkâri vilayetinin %88,95'i kırsal kesimde yaşıyordu. İlçeler de büyük çaplı ilçeler değildi. Hakkâri merkez ilçesi de dâhil olmak üzere köyleriyle birlikte 10 bini geçen ilçe yoktu. Hakkâri 1927-1950 yıllarında 1940-1945 dönemi hariç sürekli olarak hızlı bir nüfus artışı sergilemiştir. Hızlı nüfus artışının bir sonucu olarak Hakkâri nüfusu 1927 yılında ülkenin %0,8'lik bir oranına sahipken bu oran 1950 yılında %0,21'e yükselmiştir. Ancak bu artış dışarıdan gelen göçlerle değil, doğal nüfus artışı şeklinde gerçekleşmiştir.

Hakkâri nüfusunun önemli demografik göstergelerinden biri oldukça genç bir nüfusa sahip olmasıdır. İncelenen dönemde Hakkâri nüfusunun yarısından fazlası 0-19 yaş aralığında idi. Medenî durum açısından geleneksel kültürün hâkim olduğu coğrafyada evlilik ve boşanma hadiseleri buna göre şekillenmiş ve resmî evlilik ve boşanma olayları düşük seyretmiştir.

Eğitim alanında büyük çabalar gösterilse de Hakkâri'nin coğrafi özellikleri, hızlı artan genç nüfusu nedenleriyle Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilmek istenen eğitim inkılapları bölgeye yeterince etki edememiştir. Nitekim 1927'de okuryazar oranı erkeklerde %2,28, kadınlarda %0,38 oranında iken 1950 yılında vilayetin %96,65'i herhangi bir okuldan mezun olamamıştı.

Kaynakça

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA., 30-18-1-2/29-46-13.

BCA., 34-11-1/101-4-9.

BCA., 34-18-7/30-18-1-2.

TÜİK Yayınları

Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Maarif İlk Tahsil Çağındaki Çocuklar İstatistiği, 1940, (Nisan 1940 Tarihi İtibariyle)**, Hüs-nütabiat Matbaası, İstanbul, Yayın No: 188, 1942.

T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **Sanayi Sayımı, 1927**, Yayın No: 584, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1969, s.38.

T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Genel Müdürlüğü, **1 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı**, Yayın No: 286, C 65, Ankara, 1950.

T.C. Başbakanlık İstatistik Enstitüsü Başkanlığı, **Boşanma İstatistikleri, 1932-1962**, Yayın No: 450, Ankara, 1964.

T.C. Başbakanlık İstatistik Enstitüsü Başkanlığı, **Boşanma İstatistikleri, 1940-1963**, Yayın No: 471, Ankara, 1965.

T.C. Başbakanlık İstatistik Enstitüsü Başkanlığı, **Evlenme İstatistikleri, 1940, 1945, 1950, 1963- İl ve İlçe Merkezlerinde**, Yayın No: 457, Ankara, 1964.

T.C. Başbakanlık İstatistik Enstitüsü Başkanlığı, **Evlenme İstatistikleri, 1967**, Yayın No: 566, Ankara, 1968.

T.C. Başbakanlık İstatistik Enstitüsü Başkanlığı, **Evlenme ve Boşanma İstatistikleri, 1945-1964**, Yayın No: 504, Ankara, 1966.

T.C. Başbakanlık İstatistik Enstitüsü Başkanlığı, **Evlenme ve Boşanma İstatistikleri, 1946-1965**, Yayın No: 523, Ankara, 1967.

T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, **Genel Nüfus Sayımı: 20 İlk Teşrin 1935, Van Vilayeti, Kat'ı ve Mufassal Neticeler**, C 56, Mehmet İhsan Basımevi, Ankara, 1937.

- T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı**, Yayın No. 410, İstanbul, 1961.
- T.C. Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, **28 Teşrin Evvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül-I, Mufassal Neticeler, İcmal Tabloları**, Hüsnütabiat Matbaası, Ankara, 1929.
- T.C. Başvekâlet İstatistik Genel Müdürlüğü, **Evlenme İstatistikleri, 1932, 1940, 1945, 1950, 1960- İl ve İlçe Merkezlerinde**, Yayın No: 418, Ankara, 1962.
- T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Evlenme İstatistikleri, 1932-1958**, Yayın No: 398, Ankara, 1960.
- T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Nüfus Hareketler İstatistiği, Evlenme, Boşanma ve Ölümler, 1938-1951**, Yayın No: 345, Ankara, 1953.
- T.C. İstatistik Genel Müdürlüğü, **20 İlkteşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı, Vilayetler, Kazalar, Nahiyeler ve Köyler, İtibariyle Nüfus ve Yüzey Ölçüleri**, Ankara, 1940.

Telif Eserler

- ALİKILIÇ, Düandar; “Hakkâri Tarihi”, **Hakkâri**, Ed. Mehmet Top, Hakkâri Valiliği Yay., Ankara, 2010, s.57-77.
- BAŞKAYA, Zafer; Abdullah Ünal, “Türkiye’de Evlenme Ve Boşanma Oranlarının İller Düzeyinde Zamansal Değişimi (2001-2015)”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C 10, S 53, 2017, s. 338-358.
- DEMİRTAŞ, Bahattin; “Doğu ve Güneydoğu Bölgelerinde Eğitim (1923-1938)”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 41, 2008, s.63-87.
- GENCER, Fatih; “19. Yüzyılın Başlarında Hakkâri Sancağına Dair Bazı Tespitler”, **Tarih Okulu Dergisi**, S XXIII, 2015, s.409-431.
- İLERİ, Cihangir; “Osmanlı Devleti’ndeki Nasturilerin Genel Durumu ve Nasturi İsyanları”, **Süryaniler ve Süryanilik**, Hzl. Ahmet Taşğın, Eyyüp Tanrıverdi, Canan Seyfeli, Orient Yay., Ankara, 2010, s.117-132.
- KAPLAN, Yaşar; “Hakkâri Tarihi”, **Hakkâri İl Yıllığı**, Vamede Yay., Van, 2015, s.19-41.

- KARPAT, Kemal; **Osmanlı Nüfusu (1930-1914)**, Timaş Yay., İstanbul, 2010, s.306.
- Metin Tuncel, “Hakkâri”, **İslâm Ansiklopedisi**, C 15, TDVY., İstanbul, 1997, s.205-207.
- ÖZGEN, Özden; “Cumhuriyet Döneminde Hakkâri’de Eğitim (1923-1960)”, **ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi**, S 10, 2018, s.64-87.
- ÖZGEN, Özden; “Hakkâri Bölgesinde Yaşamış Dini Topluluklar”, **ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi**, C 3, S 6, 2016, s.33-53.
- ÖZKAN, Ela; “19. Yüzyılda Hakkâri’nin İdari Taksimatındaki Değişiklikler (1839-1925)”, **JASSS**, S 65, 2018, s.381.-392
- TEKİN, Ferhat; **Hakkâri Örneğinde Aşiret, Cemaat ve Akrabalık Örüntülerinin Modernleşme ve Kırsal Çözülme Sürecindeki Siyasal ve Toplumsal Sonuçları**, Selçuk Üniversitesi SBE., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2005, s.71-74.
- TEKİN, Zeki; “Zeynel Bey Ve Oğullarının Hakkâri Hâkimliği Mücadelesi ve İsyânları”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C 10, S 2, 2007, s.119-132.
- YILMAZ, Abdurrahman; “Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminde Nasuri Ayaklanmaları”, **Tarih Okulu Dergisi**, S XXI, 2015, s.107-129.

20. YÜZYILIN BAŞINDA HAKKÂRİ VE ÇEVRESİNDE DEMOGRAFİK YAPI VE SOSYAL DURUM

İsmail ÖZÇELİK*

ÖZET

Hakkâri ve civarı, Van Gölü'nün Güneydoğusuna düşen ve doğuda İran, Irak sınırına kadar uzanan Türkiye'nin en sarp ve dağlık yörelerinden biridir. M.Ö. 7000'den bu yana bir yerleşim yeri olan Hakkâri isminin Türkistan kökenli olan ve Ön Asya'ya göç etmiş olan Akar aşiretinden geldiği iddia edilmektedir. M.Ö. 3000-2000 yılları arasında burada Kutlar (Gutiler) ve Sabarlar yaşamıştır. Ardından burada Sabarlara dayanan Hurriler, bilahare Hurri ve Mittani olarak iki konfederasyona ayrılmışlardır. Devletin sınırları Kerkük'ten Akdeniz'e kadar uzanmaktaydı. Hitit hakimiyeti ile bu devlet ortadan kaldırıldı. Ardından bölgede Asur ve Urartu hakimiyetleri yaşandı. Med ve Persler, Büyük İskender ve Selevoslar, Partlar ve Araks Krallığı Dönemi, Sasaniler ve İslam Fütuhâtı bölgede yaşanan hakimiyetler zincirini oluşturmuştur. Bunun ardından Selçuklu ve Osmanlı hâkimiyetleri gerçekleşmiştir. Selçuklulardan sonra yerel beyler yönetiminde aşiret düzeni içinde süren yönetim şekli Osmanlı hâkimiyetine kadar devam etmiştir. Osmanlılar zamanında bölge üzerinde Safevi-Osmanlı mücadelesi yaşanmıştır. Ancak Hakkâri ve Van yöresi 1548 yılında kesin olarak Osmanlı idaresine girmiştir. Burası Van Beylerbeyliğine bağlı olmuştur. Yerel beyler, uzun yıllar Osmanlı idaresine bağlı olarak vergi ödemek suretiyle hâkimiyetlerini sürdürdüler. XIX. Yüzyıla gelindiğinde Osmanlı hakimiyeti sarsıntı geçirmeye başladı. Bu dönemde bölgede tam anlamıyla devlet otoritesi kurulamamıştır. Ancak

* Prof. Dr. Kırıkkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi (iozcelik6@gmail.com)

ilerleyen yıllarda durum değişmiştir. Sanayi devrimi sonucu sömürgecilik faaliyetlerinin gelişmesi ve özellikle Orta Doğu üzerinde egemen olmak isteyen güçler, yöredeki sosyal durum ve inanç yapısı ile aşiret düzeninden yaralanmışlardır. Denilebilir ki Hakkâri en istikrarlı dönemini Osmanlı Döneminde yaşamıştır. Özellikle 19. Yüzyıldan itibaren emperyalist güçlerin el attığı Nesturiler, Türk idaresine karşı kullanılmışlardır. Bu sunumla 20. Yüzyılın başında Osmanlı arşiv kayıtlarından Hakkâri'nin demografik yapısı ve başlıca aşiretleri ile sosyal durumunun nasıl bir görünüm arz ettiği ayrıntılarıyla ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hakkâri Sancağı, Nesturi, Şemdinan, Çölemerik, Van Beylerbeyliği

EARLY 20TH CENTURY İN HAKKÂRİ DEMOGRAPHIC STRUCTURE AND SOCIAL SITUATION

ABSTRACT

Hakkâri and around the Lake Van in southeastern Iran falling and east, extending to the border with Iraq, it is one of Turkey's most rugged and mountainous regions. It is claimed that the name of Hakkâri, which has been a settlement since 7,000 BC, came from the Akar tribe of Turkestan origin and who had migrated to Asia Minor. B.C. Between 3000-2000 here Kutlar (Gutiler) and Sabar lived. Then the Hurrites based here on the Sabars were then divided into two confederations as Hurri and Mittani. The borders of the state stretched from Kirkuk to the Mediterranean. This state was abolished by Hittite rule. Then the Assyrian and Urartu domination took place in the region. Med and Persians, Alexander the Great and the Seleucids, the Parthians and the Araks Kingdom, the Sassanids and the Islamic Futures have formed a chain of dominance in the region. Then Seljuk and Ottoman domination took place. After the Seljuk administration the local tribes lived in the management of the tribal order continued until the Ottoman rule. During the Ottomans, the Safavi-Ottoman struggle took place in the region. However, in 1548 the Hakkâri and the Van region entered the Ottoman administration. This place is connected to the Van Ottoman administration and definitively Van governor. Local gentlemen, for many years depending on the Ottoman administration, surrendered their domination by paying taxes. It can be said that the most stable period of Hakkâri lived in the Ottoman period. However, the situation has changed in the following years. In the century XIX, Ottoman domination began to shake. In this period, the state authority in the region has not been fully established. The development of colonial activities as a result of the industrial revolution and the forces that wanted to dominate the Middle East were wounded by the social situation and belief structure and tribal order in the region. The Nestorians, which were used by the imperialist powers

in the 19th century, were used against Turkish rule. With this presentation, the demographic structure of Hakkâri in the beginning of the 20th century and the main tribes and social status of Hakkâri will be explored in detail.

Key Words: Hakkâri Sancağı, Nesturi, Şemdinan, Çölemerik, Van governor.

Giriş

Hakkâri, Anadolu'nun güneydoğusunda olup, merkez kasabası Dicle Nehri'nin kollarından Zap Suyu'nun (Büyük Zap) sağ kıyısına 3 kilometre uzaklıkta bulunmaktadır.¹Hakkâri ve civarı, Van Gölü'nün güney-doğusuna düşen ve doğuda İran, Irak sınırına kadar uzanan Türkiye'nin en sarp ve dağlık yörelerinden biridir.² M.Ö. 7000'den bu yana yerleşim yeri olan Hakkâri isminin Türkistan kökenli olan ve Ön Asya'ya göç etmiş olan Akar aşiretinden geldiği iddia edilmektedir.³ Akar aşiretinin Kafkasya üzerinden bu isimle anılan bölgeden Hakkâri çevresine inerek buraya yerleştiği ve "Akkari" adının zamanla Hakkâri şekline dönüştüğü ifade edilmiştir.⁴ Akar adının Oğuz Yörük cemaatleri arasında da, Yozgat ve Maraş'ta Akarlı, Tire ve Yeşilhisar'da Ağarlı, Rumelide de Akarca şeklinde ismi geçen cemaatler bulunmaktadır.⁵ Yine Hakkâri adı ilk Müslüman Arap akınları bölgeye ulaştığı zaman bu bölge için kullanılan Hakkâriyye adından dönüştüğü de bilinmektedir.⁶

Hakkâri'nin geçmişi yazılı tarih devirlerinin öncesine kadar inmektedir. Burada MÖ 3000-2000 yılları arasında Kutlar (Gutiler) ve Sabarlar yaşamıştır. Ardından Sabarlara dayanan Hurriler, bilahare Hurri ve Mittani olarak iki konfederasyona ayrılmışlardır. Bu devletin sınırları Kerkük'ten Akdeniz'e kadar uzanmaktaydı. Hitit hakimiyeti ile bu devlet ortadan kaldırıldı. Daha sonra bölgede Asur ve Urartu hakimiyetleri yaşandı. Med ve Persler, Büyük İskender, Selevoslar, Partlar ile Araks Krallığı Dönemi ve Sasaniler bölgeye hükümran ol-

¹ Metin Tuncel, "Hakkâri", **DİA**, Cilt 15, s.215.

² Besim Darkot, "Hakkâri", **İA**, 5.Cilt, İstanbul,1967, s.97.

³ Adnan Menderes Kaya, **Hakkâri Tarihi Konuşan Bir Kent**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2010, s.14.

⁴ Fahrettin Kırzioğlu, **Kıpçaklar**, Türk Tarih Kurumu Yay, Ankara, 1992, s. 195.

⁵ Cevdet Türkay, **Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatler**, İşaret Yayınları, İstanbul, 2001, s.157-161.

⁶ Orhan Kılıç, "Klasik Dönem Osmanlı İdari Sisteminde Hükümet Sancaklar: Hakkâri Hükümeti Örneği", **XIV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, II. Cilt, I. Kısım, TTK Yay. Ankara,2005, s.709.

muşlardır. Bölge Hz. Ömer zamanından başlayarak Müslüman orduların akınına uğramasına rağmen XI. Yüzyıla kadar burada kalıcı bir hakimiyet tesis edilememiştir.⁷ İslam Fütuhatının ardından Hakkâri ve çevresinde Selçuklu hâkimiyeti gerçekleşmiştir. Selçuklulardan sonra yerel beyler yönetiminde aşiret düzeni içinde süren geleneksel yönetim şekli, Osmanlı hâkimiyetine kadar devam etmiştir. Bu zaman zarfında Hakkâri, Büyük Selçuklu (1054), Musul Atabeyleri (1127), Zengiler (1142-1143), İlhanlı (1259), Karakoyunlu (1349-1445), Timur (1387), Akkoyunlu (1468) ve Safevi devletlerinin hakimiyetinde kalmıştır. Hakkâri beyleri Timurlu, Akkoyunlu ve Safevi dönemlerinde bu devletlerin hakimiyetini tanıyarak, varlıklarını sürdürmüşlerdir.⁸ 1534 tarihinde Osmanlı egemenliğine giren Hakkâri üzerinde Safevi-Osmanlı mücadelesi yaşanmıştır. Ancak, Hakkâri ve Van yöresi 1548 yılında kesin olarak Osmanlı idaresine girmiştir.⁹

Hakkâri'nin Osmanlı topraklarına katılması Kanuni Sultan Süleyman'ın Irakayn Seferi sonucunda gerçekleşmiştir.¹⁰ Bundan sonra Hakkâri, "Ocaklık" olarak Osmanlı idaresinde bir idari birim olarak varlığını sürdürmüş ve burası Van Beylerbeyliğinin kurulmasından sonra da Hakkâri beylerinin idaresine bırakılmıştır.¹¹ Zeynel Bey' in oğlu olan Zekeriya Bey idaresinde "Hükümet" şeklinde yönetilmiştir.¹² Osmanlıların eyalet teşkilâtı XVI. yüzyıl ortalarına doğru istikrarlı bir şekil almıştı. Osmanlı yönetiminde Hakkâri Van Beylerbeyliğine bağlı olmuştur. Buradaki yerel beyler, uzun yıllar Osmanlı idaresine bağlı olarak vergi ödemek suretiyle hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir. Hakkâri,Doğu-Anadolu'da mülkiyetleri Osmanlı hükümeti ta-

⁷ Kılıç, agm. s.709.

⁸ Kılıç, agm. s.710.

⁹ Orhan Kılıç, **XVI ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)**, Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yay., Ankara-1997.

¹⁰ Yılmaz Öztuna, **Büyük Türkiye Tarihi**, 4.Cilt, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1983, s.124.

¹¹ İsmail Özçelik, **Devlet-i 'Aliyye'nin Toplumsal Düzeni ve Kurumları**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2013, s.107.

¹² Tüncer Baykara, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş, I**, s.205.

rafından sahiplerine ait olarak kabul edilmiş olan ve kendilerine yazılan fermanlarda “Cenab” tabiri kullanılan Cizre, Genç, Bitlis, İmadiye, Mahmudiye, Hakkâri, Eğil, Palu ve saire gibi sancaklardan biri olup, bunlar “Hükümetlik Sancakları Sistemi”¹³ ile idare edilen eyaletler olarak, Osmanlı Devleti’nin yüksek hâkimiyetini tanıyarak her sene muayyen bir vergi verirler, lüzumu halinde askerleriyle devlete hizmete gelirlerdi. Bunlara “Serbest Mîr-i miranhk” da denilirdi. Bu şekildeki “Serbest Mîr-i mîranlık” ta tumar ve zeamet teşkilâtı bulunmaz, sancakları o beylerin mülkü sayılırdı.¹⁴ “Mir Aşiretliği” adıyla Van, Diyarbakır, Şehrizor’da dört yüz kadar aşiret reislikleri vardı ki bunlar protokol ve derece itibariyle Sancakbeyi ile zeamet sahipleri arasında idiler. Bu reisler sancakbeyleri ile birlikte sefere giderler; vefat ettiklerinde dirlikleri oğullarına, yoksa en yakınlarına verilirirdi.¹⁵ Hakkâri’de bu statüde Van Beylerbeyliğine bağlı olarak “Hükümetlik” statüsü ile 1847 yılına kadar idare edilmeye devam ettirmiştir.¹⁶ Tanzimat’tan sonraki yeni idari yapılanmada Hakkâri Erzurum vilayetine bağlanmıştır. Ancak, 1865’te tekrara Van vilayetine bağlanmıştır. Aynı yılda Hakkâri, Van Vilayetini iki sancağından biriydi. Bu sırada Hakkâri Sancağı, Çölemerik, Mahmudi (Hoşap), Albak,¹⁷ Gevar,¹⁸ Şemdinan, Beytuşşebab, Çal (Çukurca), Kotur (Tiyar-ı Ulya) ve Dirî (Tiyar-ı Sufla) olmak üzere 9 kazadan oluşuyordu.¹⁹ 1876-1878 yılları arasında

¹³ “Hükümetlik Sancakları” da aynen “Yurtluk -Ocaklık Sancaklar” gibi fetih sırasında ki hizmet ve itaatlarından dolayı eski sahiplerine tevcih edilip yönetimi kendilerine bırakılan yerlerdir. Hükümet sancaklarının yurtluk- ocaklık sancaklarından farkı buralarda tahrir yapılmaması buralarda tumar ve zeamet bulunmamasıdır. Üstelik bu sancaklarda Osmanlı ümerası ve kul taifesi de bulunmamaktadır. Bu tip yerlerden söz edilirken sancak tabiri kullanılmamıştır. Hükümetler iç işlerinde serbest ve adeta özerk bir yapıya sahip görülmektedir. Ancak hükümet sancakları tasarruf eden Beyler, buraların mutlak hâkimi değillerdi. Zira buralara merkezden kadı atamaları yapılmış ve alınana kararlarda bu görevlilerin hükümleri etkili olmuştur.

¹⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, 1. Cilt, Türk Tarh Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s.531-533.

¹⁵ Uzunçarşılı, **age.**, s.531-533

¹⁶ Kılıç, agm., s.710. Kılıç, **age.**, 141-142.

¹⁷ Başkale

¹⁸ Yüksekova

¹⁹ Kaya, **age.**, s.73.

vilayete dönüştürülen Hakkâri, 1888 yılında yeniden Van'a bağlanmıştır.²⁰

Hakkâri en istikrarlı dönemini Osmanlı Döneminde yaşamıştır. Ancak ilerleyen yıllarda durum değişmiştir. XIX. Yüzyılda bilindiği gibi Osmanlı hakimiyeti genel olarak sarsıntı geçirmeye başlamış ve bölgede tam anlamıyla devlet otoritesi kurulamamıştır. Sanayi devrimi sonucu sömürgecilik faaliyetlerinin gelişmesi bölgenin önemini arttırmış ve bu nedenle özellikle Ortadoğu üzerinde egemen olmak isteyen güçler, yöredeki sosyal durum, inanç yapısı ile aşiret düzeninden yararlanmak istemişlerdir. Böylece 19. Yüzyıldan itibaren emperyalist güçlerin el attığı bu bölge ile civarında yaşayan Nesturiler ile bazı aşiretler, Osmanlı idaresine karşı kullanılmışlardır.²¹

Hakkâri'nin Van vilayetine bağlılığı, 1915 Rus işgaline kadar devam etmiştir. 1918 yılında Rus ve Nesturi işgalinden kurtarıldıktan sonra 1919 yılında Hakkâri Sancağının "Bağımsız Sancak" olarak idaresi konusunda bir tezkere ve kanun tasarısı hazırlanarak (14.01.1919) Hakkâri bağımsız sanacak konumuna getirilmiştir.²² Bir ara 1922 yılında Başkale ve Hoşap kazalarının Hakkâri'den ayrılarak, Van Sancağına bağlanması ve Hakkâri Sancağı merkezinin Çölemerik ile Çölemerik Kazası merkezinin Başkale'ye nakledilmesi kararlaştırılmıştır.²³ Ancak Hakkâri Türkiye Cumhuriyeti döneminde yeniden vilayet olarak teşkilatlandırılmıştır. Şehrin statüsü 1926 yılında Van'a bağlı "Kaza" durumuna düşürülmüşse de 1936 yılında tekrar "Vilayet" statüsüne kavuşmuştur.²⁴

19. Yüzyılın Sonu ve 20. Yüzyılın Başında Hakkâri' de Sosyal Yapı

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti çok uluslu bir yapıya sahipti. Bu devirde milliyet düşüncesinin ön plana çıkmasından önce, dinsel esaslara

²⁰ Kılıç, agm., s.710.

²¹ Bakınız: Yonca Anzerlioğlu, **Nasturiler**, Tamga yay, Ankara, 2000.

²² TCDA, 30-10-0-0/66-439-10.

²³ TCDA, 30-18-1-1/5-32-10. (21.10.1922)

²⁴ Kılıç, agm., s.710.

göre topluluklar farklılaşıyor ve bu anlamda birbirlerinden ayrışıyorlardı. Bu nedenle Osmanlı Devleti, Çok dinli, çok dilli, çok kültürlü bir Türk-Müslüman devlet olarak doğdu ve öyle kaldı. Halkların kültürel çeşitliliğini ortadan kaldırmaya değil, korumaya çalıştı.²⁵ Bu yaşantı ve durum aynı devlet bünyesinde yüz yıllarca sürmüştü. Hâkim unsur ve devleti kuran etkin güç Müslümanlardan oluşuyordu.²⁶ Ancak farklı unsurlar beraberce “Millet Sistemi” içinde aynı eyalet, sancak ve kazalarla köylerde bir arada yaşantılarını sürdürmüşlerdi. Fakat devlet, zaman ilerledikçe tebaasını oluşturan farklı etnik grupların değişmesini önleyemedi. Bu nedenle, 19. Yüzyıldan başlayarak din yerine etnik aidiyetler öne çıkmış ve ulusal kimlikler toplumlar için ön plana çıkmaya başlamıştır. Bunun doğal sonucu olarak da Osmanlı Devleti’nin her şehrinde benzer manzara hâkim olmuştur.²⁷ İşte bunun doğal bir sonucu olarak, 20. Yüzyılın başında Hakkâri ve çevresinde yaşayan farklı kimlik ve unsurların bir aradaki birlikteliği de bundan etkilenmiştir. Hakkâri ve çevresindeki Müslüman ve Müslüman olmayan gruplar incelenecek olursa aşağıdaki manzara ortaya çıkacaktır.

Hakkâri ve Çevresinde Müslüman Aşiretler ve Altı Yapıları (Mal-Ocak-Aşiret)

Aşiret Altı Yapıları (Mal-Ocak-Aşiret): Aşiret, Arapçada kabile anlamında toplum yapılanmasında küçük bir birim olan “Cemaat” anlamında kullanılmıştır. Ayrıca aşiret, bir soydan gelen, birlikte yaşayarak, konup göçen kimseler topluluğu ve göçebe kabile anlamına da gelmektedir.²⁸ Aşireti kavmi bir zümre olarak tanımlayan Ziya Gökalp, aşirete Oğuzlarda “Uz” denildiğini ve “İl”in bir organı olduğunu söyler.²⁹ İl veya Ulus adı altında gruplandırılan konargöçerler sırasıyla aşiret, cemaat, oymak, mahalle, oba (aile) şeklinde bölümlere ayrılmış

²⁵ Özçelik, *Devlet-i Aliyye’ nin Toplumsal Düzeni ve Kurumları*, s.89.

²⁶ Özçelik, *Devlet-i Aliyye’ nin Toplumsal Düzeni ve Kurumları*, s.88.

²⁷ Özçelik, *Devlet-i Aliyye’ nin Toplumsal Düzeni ve Kurumları*, s.89.

²⁸ Özçelik, *Devlet-i Aliyye’ nin Toplumsal Düzeni ve Kurumları*, s.70.

²⁹ Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, (Haz. Fikret Şahanoğlu), Türk Kültürü Yay. İstanbul, 1974, s.197.

ve tasnif edilmişlerdir.³⁰ Hakkâri yöresinde aşiretin alt yapısını oluşturan üç aşama vardır ki bunlar “mal”, “ocak” ve “aşiret” tir.³¹

Hakkâri’de “Mal”, aşiretin en alt düzeyindeki bir sosyal birimidir. Farsça bir kelime olan “mal”, ev anlamına da gelmekte olup, Kürtçeye de buradan geçmiş ve bu anlamla kullanılmaktadır. Ancak aynı atadan gelen hanelerin bir araya gelmesiyle sülalelerin oluştuğu bilinir.³² Buna göre “Mal”, bir atadan gelen baba soylu akraba topluluğu, yani sülaleyi ifade eder. Burada ki “Mal” kavramı bir araziye, mülke ya da bir yerde ikamete değil, soya yönelik bir birliktir. “Mal” kelimesi, sosyolojik olarak aynı zamanda geniş ev ve familya anlamına gelip, bir familyaya bağlılığı ifade eder. Türklerdeki aile ve boy düzenine baktığımızda benzer durumun var olduğu anlaşılır.³³

Hakkâri’deki sosyal yapıda ikinci aşama “Ocak” yani kabiledir. “Mal” dan bir sonraki üst düzeyi oluşturur.³⁴ “Mal” ların yani ailelerin bir araya gelmesiyle “Ocak/kabile” ortaya çıkar. Ocağın kabilelere ismini vermiş olduğuna inanılan erkek kardeşler veya amcaoğullarından türediğine inanılır ki bu durum, Türklerdeki hakimiyetin aile üyelerinin erkekleri arasında yönetme ve yetki bakımından söz sahibi olmaları ile uyumluluk göstermektedir.

“Aşiret” ise sosyal hiyerarşide “Mal” ve “Ocak” ın daha üst basamağını oluşturur. “Aşiret”, kabilelerin bir araya gelmesiyle meydana gelir. Geleneksel olarak aşireti oluşturan kabilelerin bir ataya dayandığı kabul edilir. Fakat bu konuda bir tespit ve soy kütüğü çıkarmak çoğu kez imkânsızdır. Bazı sülale ve aşiretler askeri ve politik başarıları nedeniyle diğerlerini etrafında toplayarak gelişir ve büyür. Bu durum tarihte Türk devletlerinde ki boy düzeninde de var olan bir husustur.

³⁰ Özçelik, **Devlet-i Aliyye’ nin Toplumsal Düzeni ve Kurumları**, s.70.

³¹ Bu yapılanma Türk aile ve boy düzenini ile de örtüşmektedir.

³² Nitekim bu durum Türkiye’de yaşayan Araplar arasında da yaygındır. Özellikle Mardin, Midyat ve Siirt havalisinde Arapça “Beyt” kelimesi aile ve soy anlamında kullanılmaktadır. Örneğin; Beyt’ül Hindi, Beyt’ül Debbağ... gibi

³³ Bakınız İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Boğaziçi Yayınevi, İstanbul,

³⁴ Adnan Menderes Kaya, **Hakkâri Tarihi Konuşan Bir Kent**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2010, s. 91

Nitekim Gazneli, Karahanlı, Selçuklu ve Osmanlılarda gelişim bu suretle gerçekleşmiştir. Hakkâri yöresinde aşiret, aynı zamanda etnik olarak aynı kökenden gelmeyi değil, bir toplumsal oluşumu ve mensubiyeti gösterir.³⁵

Hakkâri aşiretlerindeki idari yapılanma ve yönetim şekline baktığımızda aşiretin başında “Mir” unvanlı beyler tarafından yönetildiği görülür.³⁶ Türk tarihinde taşrada bir idari birim olan eyaletin beylerine de gerek Selçuklularda ve gerekse Osmanlılarda “Mir” denilmiştir. Eyalet beyi olan “Mir”e emri altındaki diğer aşiret beylerini de ikta veya tımar sistemine göre idari birim amiri ve yöneten olduğu için, “Mir-i Miran” denilmiştir ki, bu daha sonra Osmanlılarda “Beylerbeyi” şeklinde kullanılmıştır.³⁷ Nitekim Hakkâri’de de “Beyzade” veya “Mir”ler yönettikleri aşiretten kendilerini ayırır ve üstün tutarlar. Kabilelerin başında ise aynı kandan gelen ve bey sayılıp “Ağa” denilen reisler vardır. Bunlar kırsal kesimde yaşar, “Beyzade” veya “Mir” ler ise, şehirde yaşarlar ve okur yazardırlar. Sözüünü ettiğimiz bu yapılanma Türklerdeki karizmatik hakimiyet anlayışına aynıyle benzetmekte ve uyuşmaktadır.³⁸

Aşireti yöneten ağanın yedi göbeğe kadar olan akrabalarına “Pısağa” denilir. Bunlar aşiret reisi ailesini oluştururlar.³⁹Şırnak’ın Silopi ve Cizre’ye ilçelerinde bu isimde bir kabilenin varlığı aslında bunların

³⁵ Kaya, *age.*, s.93.

³⁶ Burada da Türk sosyal yapısındaki Oğuzhan annesinde boy beyi olan beylerle aynı yapılanma söz konusudur. Nitekim Hakkâri yöresinde “Mir”lere “Beyzade” de denilmiştir.

³⁷ Bakınız: İsmail Özçelik **Devlet-i Aliye’nin Taşra Yönetimi**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2016.

³⁸ Bakınız: Bahaeddin Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, Cilt-I, 1000 Temel Eser, Millî Eğitim Bakanlığı Yay, Ankara, 1971. Türk devlet ve sosyal hayatında da “Hükümdar” veya “Bey” vefat ettiğinde, yönetme hakkı en büyük çocuğa değil, en başarılı olabileceğine inanılan ve etrafına geniş bir taraftar kitlesi toplayıp, güçlü olana Tanrı’nın “kut” vermesi sonuç ve inancı ile ancak hakimiyet ve idareciliği tahakkuk eder.

³⁹ Kaya, *age.*, s.95.

bir topluluk olduğunu gösterir. Hakkâri'deki "Pısağa" lar Cizre taraflarından geldiklerini söylerler. Yedi göbek akraba kavramı bunlar arasında yaygındır.⁴⁰

"Kabile Reisi" aşireti oluşturan kabilelerin başındaki reislerdir. Bunlar aşiret arasındaki meselelerde görüş bildirir ve sözleri dinlenir şahsiyetlerdir. Ayrıca kabile içinde "Raspi" adı verilen yaşlı, deneyimli ve saygın kişiler bulunur ki, bunlar çoğu kez aynı zamanda kabile reisidirler. "Raspi", "Aksakal" ve "Akil adam" olarak kabul görülür ve kanaat önderi konumundadır. Bu durum Türk kültüründe de var olan bir husustur. Zaten "Raspi" "Beyaz/Ak sakallı" anlamına gelmektedir.⁴¹

Soyluluğu olmayan aşiret üyelerine "Kırmanç" denilir. Aşiretin en alt basamağını oluşturur. Kendi aşiretinden ayrıлып başka aşiretin bünyesine katılanlar da "Kırmanç" sayılırlar.⁴² Bunlar yaşayan halk kesimin oluştururlar.⁴³

Hakkâri ve Çevresinde Aşiretler

Artuşi (Ertuşi): Hakkâri ve çevresindeki en büyük iki aşiretinden biridir. Hakkâri Merkez Yüksekova ve Çukurca ilçelerinde yaşar. Hakkâri dışında Çatak, Başkale, Gürpınar, Şemdinli, Şırnak ve Beytüşşebap'ta bulunmaktadır. Bu aşiretin bir bölümü Irak'ta Musul yö-

⁴⁰ Kaya, **age.**, s.96. Bu durum Türklerde de çok önem verilen bir husustur eski Türkler yedi göbeğe kadar dedelerini bilir ve bu şekilde dedesini sayamayana kız vermezlerdi.

⁴¹ Kaya, **age.**, s.96. Günümüzde de Türk Dünyasında bu uygulama devam etmektedir. Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan' da devlet ve ülke meselelerin çözümü için onlar Meclisi toplantılarda görüşmeler yapılır meselelere çözüm aranır Türk dünyasındaki bu uygulama aşiretler arasında da yaygın olarak tespit edilmektedir keza Kırgızistan'da "Aksakallar Mahkemesi" adıyla görev yapan mahkemeler bulunmaktadır. Nitekim, günümüzde de Anadolu'da özellikle kırsal kesimde sözü dinlenir ve hatırı sayılır kanaat önderleri halk arasında çıkan sorunları yargıya taşımadan kendi aralarında görüşüp çözüme kavuştururlar.

⁴² Kaya, **age.**, s. 96.

⁴³ Osmanlılarda konar göçer olan Türkmenler de "Etrak" olarak nitelendirilmişlerdir. İşte Türkmenler, sözünü ettiğimiz "Kırmançı" topluluğuna paralellik arz ederler.

resinde de yaşamaktadır. Artuşî aşiretinin Van yöresindeki ismi “Her-tuşî” dir.⁴⁴ 19-20 yüzyılda Musul-Van arasında göçebe bir yaşam süren aşiret, Irak sınırı çizilince ikiye bölünmüştür. Aşiretin bir kısmı Türkiye’de bir kısmı Irak’ta kalmıştır. Hakkârî’nin Uzundere Köyü aşiretin merkezidir.⁴⁵ Tarihe bakıldığında Artuşî aşiretinin yörenin yerli aşireti olmadığı anlaşılmaktadır.⁴⁶ II. Abdülhamit devrinde bu aşiretin Hakkârî sancağı dahilinde 700 hane nüfusa sahip olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁷

Fahrettin Kırzioğlu, Ertuş Bey’in Horasan’dan gelerek Çukurca’ya yerleşmiş zengin bir boy beyi olduğunu söylemektedir.⁴⁸ Artuşî aşireti iki büyük kola ayrılmaktadır. Bunlardan birisi “Mendan” bir diğeri de “Hacımendân” adını taşımaktadırlar bunlardan birincisi Beytüşşebap merkezli, ikincisi de Çatak merkezlidir.⁴⁹ Bunların her

⁴⁴ Yaşar Kalafat, **Harezimde’den Hakkârî’ye Hakkârî’den Golan’a**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2009, s.74.

⁴⁵ Kaya, **age.**, s.132.

⁴⁶ Semih Tufan Gülaltay, Kürt Aşiretleri, Bu aşiretle ilgili şunları kaydetmiştir: Hakkârî, Şırnak, bölgesindeki köylere yayılmış meşhur bir korucu aşiretidir. Aşiretin ağalarından birisiyle 2004 yılında Antalya’da yemek yediğimizde bana “atalarımız Semerkant’an göç etmişler” demişti. Bunun gerçek olduğuna aradan üç yıl geçtikten sonra vakıf oldum. Oğuz destanında: Semerkant ilinin iktaa(Tımar) olarak verildiği “Tuşî Koca” olarak bir alperenden bahis edilmektedir. “Koca” ünvanı İslam öncesi çağlardaki evliyalara verilen sıfattır. Dede Korkut destanında da “Uşun Koca” adlı bir veliden bahis edilmiştir. “Koca” ünvanlı Alperenlerin diğeri sıfatı ise “Er”dir. Dede Korkutun Kazak Türkleri arasında adı “Er Korkut”dur. “Tuşî Koca”nın da ünvanının “Er Tuşî” olduğu kesinleşmektedir. Bu aşiretin “Er Tuşî Koca”nın oymağı olduğu anlaşılmaktadır.

⁴⁷ Bayram Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid in Doğu Anadolu Politikası**, Orkun Yayınları, İstanbul, 1983, s.148.

⁴⁸ Fahrettin Kırzioğlu, “Ertuşlu/Hertuşlu Boyu”, **Ülkemiz Dergisi**, Sayı: 14, Temmuz-1967, s. 6. “Artuş” veya “Ertuş” ismini ele aldığımızda Şemsettin Sami, Doğu Türkistan’da Bu isimde bir şehrin varlığından söz etmektedir. Artuş şehri Kaşgar’ın yaklaşık 35 kilometre kuzeyinde bulunduğu ve bu aşiretin Doğu Türkistan’ın bu Artuş şehrinde gelmiş olabileceği yönünde de iddialar bulunmaktadır. Yöredeki inanışa göre Artuşî adı, Ertuş Bey adında bir şahıstan kaynaklanmaktadır iddiaya göre Musul’un Barzan mıntukasında ki Govent dağları civarından gelen Ertuş Bey’in 12 oğlu olmuş her çocuktan bir kabile türemiş böylece aşiret 12 kola ayrılmıştır.

⁴⁹ Kaya, **age.**, s.135. Aşiret ile ilgili bu yapılanmanın özellikle Oğuzlardaki 12’li boy düzeni ile aynı olduğu görülmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla bu aşiret birçok kabileyi bünyesinde toplamış olan bir boy lar birliğidir.

biri de ilginç bir şekilde Oğuz geleneğinde olduğu gibi altı alt kabileye ayrılmaktadır. Mendanlar; Şerefan, Mamhuran, Jirki, Haccan, Şıdan ve Gevdan isimli kabilelerden oluşur. Hacımendanlar da Alan, Ezdinan, Halilan, Havuştan, Mehmet Piran ve Zevkan (Sevikanlı) isimli kabilelerinden oluşur.⁵⁰

Artuşilerin yönetici çıkaran kabilesi “Gravi” lerdir. Bunlar da Van'ın Çatak ve Gürpınar yöresinde yaşarlar. Güçlü bir kabile oldukları için Artuşilere yöneticilik ve liderlik yapmışlardır.⁵¹

Pinyanişi (Bunyanişi): Hakkâri yöresindeki en büyük iki aşiret olan Artuşî ile Pinyanişi aşiretleridir.⁵² Yörede anlatılan efsaneye göre, Ertuş ve Pinyaniş aynı dağın birisi güneyinde diğeri kuzeyinde yaşayan iki kardeşlerdir. Bunların İran'dan göç edip geldiklerine dair anlatılar vardır.⁵³ Artuşî ve Pinyanişi aşiretlerinin halk inançları, gelenek ve göreneklerinde farklılıklar bulunmamaktadır.⁵⁴ Pinyanişiler, Hakkâri Merkez, Yüksekova ve Çukurca ilçeleri ile Van'ın Gevaş ve Başkale ilçelerine yerleşmişlerdir. Yaşlıların verdiği bilgilere göre Hakkâri ve Van dışında, Kars, Ardahan, Ağrı, Bitlis ve Şırnak gibi illerde de Pinyanişiler yaşamaktadır.⁵⁵ Bu aşiret birçok kabileyi bünyesinde toplayan bir boylar birliğidir. Zaten aşireti oluşturan kabileler de farklı bölgelerden geldiklerini söylemektedirler.⁵⁶

Pinyanişi aşireti orta Asya'dan gelerek Konya ve Karaman yörelerinin yurt tutmuş olan Karaman boyundandırlar. Daha sonra bunların bir kısmı Kıbrıs'a iskân etmiş bir kısmı Trabzon'a gönderilmiş, bir kısmı da kaçarak Hakkâri'ye gelmişlerdir. Hakkâri'de ilk yerleştikleri

⁵⁰ Kaya, *age.*, s.135.

⁵¹ Cevdet Türkay, *Oymak, Aşiret ve Cemaatler*, s.79.

⁵² Semih Tufan Gülaltay, Kürt Aşiretleri, Oğuzların Çunkar boyuna mensupturlar. Oymaklarından bir kısmı Çölmerik'e (Hakkâri) yerleşmiş, batıya doğru gidenler de Kayseri Bünyan kasabasını kurdular. Hakkâri'deki “Bünyan-iş” oymağı ile Kayseri Bünyanlılara aynı oymağın iki farklı koludurlar.

⁵³ Kalafat, *age.*, s.74.

⁵⁴ Kalafat, *age.*, s.80.

⁵⁵ İsmet Alpaslan, *Atatürk Yılında Ağrı*, Ankara, 1982, s.154.

⁵⁶ Kaya, *age.*, s.141.

yer, “Pelanis” köyüdür.⁵⁷ Timur, Suriye ve Anadolu seferi esnasında Karaman’dan bazı aşiretleri beraberinde götürmüş ve bunların bir kısmı Karabağ, Van ve Hakkâri yöresine yerleşmiştir. Evliya Çelebi, Kanuni Sultan Süleyman’ın İran seferleri esnasında koyduğu nizamaya göre Hakkâri beylerinin uç bölgelerini, Pinyanişilerin ise Ordu’nun yardımcı vazifelerini gördüklerini söyler.⁵⁸ “Gece gündüz Acem ile Cenk ederler hepsi 6000 askerdir uzun boylu iri elli mertler olup, nice defalar Urmiye ve Tebriz hanlarının elli bin askerine karşı koymuşlardır” şeklinde ifadeleri ile bu aşiretin savaşçıları ve savaşçılığında söz etmiştir.

Pinyanişi Aşireti Hakkâri yöresinde, Çukurca ve Yüksekova olmak üzere her biri altışar olmak üzere iki gruba ayrılmışlardır. Bu altı kabilede ilki, Bilican, Musan, Barkuşan, Zidan (Çallılar), Malbubiler ve Soracoğani’lerdir. İkinci altı kabile de Zeydan, Kezan, Diran, Pirhulkiler, Şivelanlar (Keviji) ve Piruzbeyler’dır.⁵⁹ Pinyanişi aşireti 20. Yüzyılın başında “Hamidiye Alayları”na 250 atlı ve 300 yaya olmak üzere 550 kişilik muharip çıkarmıştır.⁶⁰

Diğer Aşiretler: Hakkâri’de Artuşî ve Pinyanişi aşiretlerinin dışında daha küçük olan diğer aşiretlerde bulunmaktadır. Bu aşiretler de şunlardır:

Silahi: Bu aşiret, Hakkâri merkez ile Durankaya Beldesi ve çevresinde oturan bir aşirettir. “Silahi”, “Selahi” veya “Felahiye” gibi adlarla da anılmıştır. Bunlar, Güney Anadolu’da “Gavur Dağları”nda yaşayan yörüklerdendir. Osmanlı iskân siyaseti sırasında İslâhiye yöresine yerleştirilen aşiret, kısa bir süre sonra bölgeden ayrılmış ve Van ile Urmiye arasındaki bölgeye gelmiştir. Bunlardan bir grup Hakkâri’ye ge-

⁵⁷ Kaya, *age.*, s.142.

⁵⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Cilt 3, s.551.

⁵⁹ Kaya, *age.*, s.144.

⁶⁰ İsmail Özçelik, *Devlet-i Aliye’nin Kamusal Düzeni*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2014, s. 390, Kodaman, *age.*, 70-72.

lerek yurt tutmuştur. Geldikleri yer olan İslâhiye adından dolayı burada kendileri İslahiyeli olarak adlandırılmışlar ve yöre ağzının etkisiyle isim “Silâhi” şekline dönüşmüştür.⁶¹

1915 Yılı öncesinde aşiretin başında sırasıyla Esat Ağa ve Timur Ağa yöneticilik yapmışlardır. Hakkârî’de yaşayan Nimetoğulları, Ferdi, Biban, Mendan, Esadağalı, Timurağlı, Mollazade, Zir (Gümüşlü) ve Cavşini (Mavi Gözlü) sülaleleri Silahı aşiretindedir.⁶²

Dostki: Yüksekova bölgesinde yaşayan bu aşiretin Silvan’dan geldiği söylenmektedir. Diyarbakır yöresinde Mervani Devletini kuran Bad/Baz’ın babası Dostki’den adını aldığı bilinir. Kayıtlara göre milattan sonra 985 yılında Bad bin Dostik, Silvan’a gelerek buraya oturmuştur. Bitlis’in Hizan civarından olduğu tahmin edilmektedir.⁶³ Bu aşiret 6 kabileye ayrılır. Bunlar, Oramar, Çiyayi, Ertisi, Katuli, Şukeyl ve Canan kabileleridir.⁶⁴

Herki: Şemdinli ilçesinde bulunan bir aşirettir. Aşiret, Irak ile Türkiye arasında göçer olmaları sebebiyle gidip gelmişlerdir. Kışlak yerleri Erbil’dir.⁶⁵ Bu aşiretin yerleşik olan kısmına “Herki Bineci”,

⁶¹ Kaya, *age.*, s.149-150. 19 yüzyılın başında Sivas’ın Şarkpare kazasında Türkmen cemaatleri arasında “Selahi” adında bir kabile yaşamaktadır. Bu kabile yöneticilerin haksız vergi toplamaları üzerine bölgeyi terk etmişlerdir. Güneye sarkarak Antep civarına gelmiş ve oradan da Hakkârî yöresine gitmiş oldukları tahmin edilebilir. Görüşlerine başvurduğumuz “Silahi” Aşireti Reisi Abdurrahman Keskin’e aşiret adının nereden geldiği sorusuna; “Selahattin Eyyubi soyundan geldiği için bize Selahattin adının kısaltılmış hali olan “Silahi” deniliyor. Biz köklü bir aşiretiz.” Cevabını verdi. Ancak, “bana farklı bilgi verenler oldu. Sizin aşiret Antep’ten gelmiş” deyince, güldü ve bürosunda oturan yaşlı birkaç kişiye dönerek, “doğruyu öğrenmiş, anlatalım mı?” dedi. Evet manasında başlarını sallamaları üzerine, “Bunu nereden öğrendin?” Ben de “siz anlatın, ben de size söyleyeceğim.” Dedim. Ardından bana aşiretlerin tarihçesini anlattı. “Nasıl ulaştın, bu bilgiye?” dedi. Hakkârî yöresinde eşek beslenmez. Halbuki sizin aşiret eşekleri ile meşhurmuş Üstelik bu eşeklerin İç Anadolu eşi olduğu söyleniyor, dedim. “Vallahi bravo, doğru söylüyorsun. Göç sırasında yanımızda getirmişiz” dedi. Benzer bir diyalog da İl Kültür Müdürü Emin Öztrak Bey ile yaşandı.

⁶² Kaya, *age.*, s. 149-151.

⁶³ Sıddık Unalan, “Mervanoğulları Döneminde Diyarbakır”, **I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri**, Diyarbakır,2004, s.172.

⁶⁴ Kaya, *age.*, s. 152.

⁶⁵ Kaya, *age.*, s. 154-155.

Göcebe olan kısmına da “Herk-i Revent” denilir.⁶⁶ 20. Yüzyılın başında yapılan nüfus sayımında Hakkâri Sancağı dahilindeki bu aşiretin yerleşik olarak 500 hane, konargöçer olarak ta 3000 haneden oluştuğu anlaşılmaktadır.⁶⁷

Beyzadeler: “Mirler” de denilen Beyzade Aşireti, Hakkâri yöresinde yönetici soy olmakla ön plana çıkmış ve ün yapmıştır. Zaten bunların Çukurca yöresinde yöneticilik yaptıkları bilinmektedir. Kaynaklara göre, sülalenin kurucusu Şemdinli’ye adını vermiş olan Emir Şemsettin’dir. Bağdat ve Musul arasında göçebe dolaşırken güçlü bir Arap kabilesi olan Şammar Aşireti ile çatışmış, bozguna uğradıktan sonra Emir Şemsettin aşiretini alıp Şemdinli’ye gelmiş ve Sutuni köyüne yerleşmiştir.⁶⁸ Beyzadeler diğer aşiretler gibi etnik manada karma farz edilmektedir.

Humar (Humaru): Yörede Humaru’nun aşiret adı mı yoksa bölge adı mı olduğu konusunda kesin bir netlik yoktur. Bazı grupları bünyesinde bulunduran bölgenin bu topluluklara isim olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁹ Osmanlı Arşiv kayıtlarında “Humar” adıyla kayıtlı olan aşiret “Zerza” adlı aşiret ile birlikte topluca “Şemdinan Aşireti” adıyla kayıt altına alınmışlardır.⁷⁰ II. Abdülhamit devrinde “Şemdinan Kazası ma’ Zerzan” adıyla kayıtlı olup, 2500 haneden oluştuğu anlaşılmaktadır.⁷¹

Baylar: Hakkâri merkez, Yüksekova ve Şemdinli ilçelerinde dağınık olarak yaşarlar.

⁶⁶ Kaya, *age.*, s. 154.

⁶⁷ Kodaman, *age.*, s.149.

⁶⁸ Besim Darkot, *İslam Ansiklopedisi*, “Şemdinan”, s. 495-496.

⁶⁹ Kaya, *age.*, s. 158.

⁷⁰ Darkot, *agm.*, s.495.

⁷¹ Kodaman, *age.*, s.149.

Seyitler: Irak'tan gelerek buraya yerleşen “Sadate Nehri” ailesinden ismini almıştır. Bu aile Arap asıllıdır. Soylarının Abdülkadir Geylani'den geldiği söylenir.⁷² 19. Yüzyıl ve sonrasında Hakkâri yöresindeki misyonerlik faaliyetlerine büyük tepki ve direnç göstermişlerdir. En ünlü yöneticileri Seyyit Taha'dır. Yörede “Seydan” adıyla anılırlar. 20. Yüzyılın başında “Hamidiye Alayları” na dahil olmuş ve 350 yaya ile 300 atlı olmak üzere toplam 650 savaşçı güç oluşturup, çıkarmışlardır.⁷³

Zerzalar: Hakkâri Yöresinin bilinen en eski aşiretidir. Eski kaynaklarda aşiretin adı “Zerzari” şeklinde geçer.

Gerdi: Gerdi aşireti, Şemdinli yöresi aşiretlerindedir. II. Abdülhamid zamanında yapılan sayımda bu aşiretin 600 hane nüfusa sahip olduğu bilinmektedir.⁷⁴ Aşiretin bir bölümü günümüzde Irak'ın Erbil şehri civarında yaşamaktadır. Bu aşiretin Gevdan şeklinde geçen kayıtlarında Hamidiye alaylarına 250 yaya ve 300 atlı olarak savaşçı vermiş olması muhtemeldir.⁷⁵

Diri: Bu aşiret, daha ziyade Yüksekova yöresinde yaşantısını sürdürmektedir. II. Abdülhamid devrinde yapılan bir sayımda 700 hane olarak kaydedilmiştir.⁷⁶ Diri aşireti, Diri ve İsabeyler olmak üzere iki kola ayrılmaktadır.

Bu aşiretlerin dışında Hakkâri yöresinde yaşayan diğer bazı aşiretler de bulunmaktadır. Bunlar, Marinus, Mizuri, Bervari, Regan ve Nirve, isimli aşiretlerdir.

Hakkâri Yöresinde Aşiretsiz Olan Gruplar (Kırmançlar/Kırmaçlar): Hakkâri Bölgesinde yaşayan bütün topluluklar aşiretli değildir. Aşiretsiz gruplar içinde yer alan bu unsurlar bir ağa veya aşirete bağlı

⁷² Kaya, **age.**, s.166.

⁷³ Özçelik, **age.**, s.390.

⁷⁴ Kodaman, **age.**, s.149.

⁷⁵ Özçelik, **age.**, s.390.

⁷⁶ Kodaman, **age.**, s.149.

olmayıp, bağımsız gruplardır. Örnek vermek gerekirse yörede “Levin” denilen ve Hakkâri merkezinde yaşayanlar bir aşirete bağlı değildirler. “Kırmaç” veya “Kırmanç” adlı gruplar da bir aşirete bağlı değildir. Aslında “Kırmanç” deyimini yörede iki anlama gelmektedir. Bunlardan biri, Zaza diyalektini kullananların dışında kalan Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da yaşayan aşiretlerin dışında kalan aşiretleri yani Kürt adının karşılığını ifade eder. İkincisi de aşiretsiz ve topraksız köylüleri ifade eder.⁷⁷

Hakkâri Yöresinde Müslüman Olmayan Topluluklar

Nasturiler: Nasturilerin tarihi alanları Osmanlı Devleti (Kuzey Irak’ın Musul) ile İran’ın Urmiye çevresindeki alanlarda yaşamışlardır.⁷⁸ Nesturiler, etnik kimlikten daha çok, dinsel vasıflarıyla ön plana çıkmışlardır. Etnik kimlikleri bilinmemektedir.⁷⁹ Hakkâri bölgesindeki Hristiyan topluluk ve kültürünün çoğunluğunu teşkil eden Nasturiler, Yoğun olarak, Yüksekova, Şemdinli, Başkale ve Hoşap’ta, İran’da Tergavar, Mergavar, Urmiye yaylasıyla güneyde Musul ve çevresinde Müslüman çoğunluk içinde ve onlarla beraber yaşamışlardır.⁸⁰ Osmanlı Devleti’nde diğer gayrimüslim tebaanın yararlandıkları bütün ayrıcalıklardan yararlanan Nasturiler, din ve kültürlerini serbestçe yaşamışlar ve bu hoşgörü ortamında 20. yüzyıla kadar dinsel ve kültürel olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.⁸¹

⁷⁷ Kaya, *age.*, s.177.

⁷⁸ Özçelik, **Devlet-i Aliyye’ nin Toplumsal Düzeni ve Kurumları**, s.107.

⁷⁹ Özden Özgen, “Hakkâri Bölgesinde Yaşamış Dini Topluluklar”, **ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi**, (ASSAM-UHAD), ASSAM International Refereed Journal, Sayı:6, Yıl, 2016, s.35. Asya’nın çeşitli ülkelerinde yaşayan ve bir Hristiyanlık mezhebinin mensupları olan Nasturiler, kendilerine “Nasturi” (İngilizce: Nestorian) yerine, “Asuri” (İngilizce: Assyrian) veya Doğu Kilisesi (İngilizce: Church of the East) veya “Doğu Asurileri” (İngilizce: Eastern Assyrian) adını vermeyi tercih ederler. Nasturiler, “Dağlı Hristiyanlar” veya “Hristiyan Kürtler” olarak da adlandırılırlar.

⁸⁰ Özçelik, **Devlet-i Aliyye’ nin Toplumsal Düzeni ve Kurumları**, s.107.

⁸¹ Selahattin Satılmış, “XIX. Yüzyılda Nesturiler ve İngiliz Misyonerlik Faaliyetleri”, **Bellekten**, LXXI (261), Ankara, 2007, s.653-668.

Nasturiler ve Keldaniler⁸²in geçmişi incelendiğinde; Nasturi Mezhep, adını 428-431 yılları arasında İstanbul Patriği olan Nestorius'tan alırlar. Nestorius'a göre İsa'nın insani kimliği ile tanrısal kimliği birbirinden ayrıdır. Bu nedenle Nestorius öğretisi bazı kaynaklarda diofizit⁸³ (iki tabiatçı) olarak adlandırılmıştır.

Nasturi patrikleri 1918 yılına kadar Hakkâri'nin Kodşanis/Koçanis köyünü patriklik merkezi olarak benimsemiş ve bu köyde ikamet etmişlerdir. Nasturiler, 19. Yüzyılın başından itibaren kendileriyle yakın temas kuran misyonerler tarafından Ermeniler gibi bir maceraya sürüklenmiş ve yavaş yavaş huzurları bozulmaya başlamıştır.⁸⁴ Bu bağlamda Batılı Misyonerlerin yöreye gelişini iyi karşılayan Nasturiler, Avrupa devletlerinin kaderlerini tayin konusunda kendilerine yardımcı olacaklarını ummuşlardır.⁸⁵ Kışkırtma ve gerilimler sonucunda 19. Yüzyılda Hakkâri bölgesinde yaşayan Kürtlerle Nasturiler arasında yıllarca süren gerginlik ve çatışmalar yaşanmıştır. Devlet tarafından alınana tüm tedbirlere rağmen iki taraf arasındaki gerilim azalmamıştır.⁸⁶ Hakkâri'nin Dağlarında yaşayan Nasturilerin durumunu incelemek üzere Fransız ve Amerikalı misyonerler bölgeye gelmiş, buradaki aşiretler ve liderleri ile temas kurmuşlardır.⁸⁷ 1843 yılında

⁸² Kuzey Mezopotamya'daki Asuri toplumunun büyük bir bölümü 16. yüzyılda Papa'nın üstünlüğünü kabul ederek, Katolik kilisesi ile birleşmiştir. Katolik sayılan bu Asuriler, "Keldani" (İngilizce: Chaldean) adıyla tanınırlar.

⁸³ Hz. İsa'nın yarı insan, yarı Tanrı olduğuna inananlara ve inançlarına "Diofizit" denilmiştir. Bu inanç, Hz. İsa'nın yemek yerken insan, şifa dağıtarken Tanrı olduğu yolundaki görüşü benimser. Bu düşüncenin zıttı olan "Monofizit" anlayışın ise "Diofizit" görüşten farkı, Hz. İsa'da var olduğuna inanılan insani ve tanrısal tabiatların katışma ve değişme olmaksızın tek bir tabiatta birleşmesi ve tek tabiata dönüşmesidir. Buna göre kelam İsa ile birleşmeden önce de Hz. İsa Tanrı idi ve Meryem'den doğan çocuk, tam bir insan ve tam bir Tanrı'dır. Meryem'de Tanrı'nın annesidir.

⁸⁴ Mehmet Çevik, "Büyük Devletlerin Doğu Anadolu ve Kuzey Irak Politikalarında bir Başka Unsur Nasturiler", **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1995, s. 88-101.

⁸⁵ Özgen, agm., s.37.

⁸⁶ Özgen, agm., s.38.

⁸⁷ Jelle Verheij, "Hakkâri, Batulılar ve Nasturiler, Hakkâri'nin 19. Yüzyıl Tarihi İle İlgili Avrupa ve Amerikan Kaynakları", **Tarihte Hakkâri Sempozyumu**, (Sunulan Bildiri Metni), Hakkâri Üniversitesi, 14- 16 Aralık, 2014.

Amerikalı Asahel Grant, Aşuta' da⁸⁸ bir misyon ve okul inşa etme girişiminde bulunmak istemiştir. Osmanlı Devleti bölgede etkinliğini sürdürüp, merkezi hakimiyeti tesis etmeye çalışırken tam bu sırada Nizip'te (1839) Osmanlı Ordusunun Kavalalı Mehmet Ali Paşa kuvvetlerine karşı yenilmesi üzerine Botan Beyi olan Bedirhan Bey öncülüğünde yerel Kürt aşiret reisleri Bab-ı Ali'den bağımsızlıklarını isteyerek, harekete geçmişlerdi.⁸⁹ Bu sırada Hakkâri'de yaşayan Nesturiler, devlet yönetimini mi yoksa çıkan isyan tarafını mı seçecekleri konusunda pek emin değillerdi. Bu nedenle 1842 yılından itibaren Hakkâri'de Nurullah Bey ile Nasturiler arasında gerilim artmıştır. Nurullah Bey'in talebiyle 1843 yılında Bedirhan Bey'in birlikleri Nüküs Beyi Mehmed'in de yardımıyla, Hakkâri'deki Nesturilere saldırmış ve Nasturilerin Köyleri tahrip edilmiştir.⁹⁰

19. yüzyıl ortalarına kadar, Hakkâri nüfusunun önemli bir kısmını oluşturan Nasturiler, 1843 ve 1846'da isyanlarına rağmen Osmanlı Devleti, izlediği politika ile Nesturi unsurunu memnun etmek ve hoşnut tutmak maksadıyla, 15 Ocak 1860/ (H-21-06-1276) Hakkâri sancağı dahilindeki Nesturilerin devlete olan ve ödenmeyen vergi borçlarının zorla ve askeri güç kullanarak, cebren tahsili yoluna gidilmeyeceğini ve “usul-i hakimane ile ve gaile çıkarılmadan” tahsil edilmesini kararlaştırarak, esnek bir politika izlemiştir.⁹¹ Ayrıca 18 Temmuz 1860/ (H-29-12-1276) tarihli bir yazıdan anlaşıldığına göre, Hakkâri'de bulunan Nesturi topluluğunun Osmanlı Devleti'ne ısındırılması için “Marşimaun” denilen baş rahiplerini mükafatlandırıp, taltif etmiştir. Ayrıca Nesturi topluluğunun devlete olan vergilerini Muş eski kaymakamına ödediklerini iddiaları üzerine bu konuda gerekli tahkikatın yaptırılması yoluna gitmiştir.⁹²

⁸⁸ Çukurca ilçesi Çıgılı Köyü

⁸⁹ Jelle Verheij, agb., s.2.

⁹⁰ Jelle Verheij, agb., s.2.

⁹¹ TCDA, A MKT.UM- 390-51-0.

⁹² TCDA, A MKT-UM-41-53-0.

Buna rağmen Nesturi ve diğer unsurlar üzerindeki dış devletlerin yoğun menfi propagandaları hem misyonerler hem de resmi görevliler tarafından yürütülmüştür. Nitekim, 17 Eylül 1894/ (H-16-03-1312) Tarihli bir belgede aynı gün, Van'daki İngiliz konsolosunun Hakkâri Sancağı'na bağlı olan Hamidiye, Albak (Başkale) ve Mahmudiye kazalarına yaptığı bir gezide Ermeniler ve Nasturilere kötü yönde telkinler yaptığı ve Nesturilerden birisinin hanesinde misafir olduğu esnada evin köpekleri tarafından ısırıldığı ile tedavi görmek için Van'a gittiği kaydedilmiştir.⁹³ İşte bu gibi nedenlerle Hakkâri'de yaşanan gerginlikler sonucunda Nesturiler, Cizre Emiri Bedirhan Bey ile Hakkâri Emiri Nurullah Bey'in düzenlediği isyanı bastırmada önemli ölçüde zayıf vermişlerdir. Sürüp giden hadiseler nedeniyle 22 Kasım 1899 tarihinde Van vilayetine bağlı olan Hakkâri ve yöresinde çıkan Milan, Şavlı, Artuş gibi aşiretlerin birbirleriyle olan anlaşmazlıklarının ve vilayet dahilinde yaşayan Tayyari Nasturileri gibi birtakım Hristiyan ahaliyi de etkileyip rahatsız ettiği, hatta Payanisi vukuatında bunun etkisinin olduğu ve bu gibi olaylarda yetersizliği görülen Hakkâri Mutasarrıfı Ziya Bey bir yazıyla görevinden alınmıştır. Yerine başka birinin tayin edilmesinin uygun olacağı görülmüştür.⁹⁴

17 Ocak 1901 tarihinde Hakkâri (Çölemerik) bölgesinde Nesturi nüfusunun dağılımı toplam olarak 19.302 kişiden oluşuyordu. 20. yüzyılın başında Hakkâri Bölgesi'nde Kürtlerle Nesturiler arasında varılan anlaşmaya rağmen iki taraf arasındaki çatışmalar sürmüştür. 1913 yılı mayıs ayında aşiretlerin Van taraflarında Ermenileri, Hakkâri tarafında ise Nesturilere saldırdığı haberini alan İngiliz Dışişleri Bakanı Haziran 1913'te Osmanlı Devleti'nden suçluların cezalandırılmalarını huzur ve güvenliğin sağlanmasını istemiştir.⁹⁵

1915-1918 döneminde Kürt aşiretleri ile çatışan Hakkâri Nasturileri, önce İran'da Urmiye yöresine ve daha sonra İngiliz yönetimine

⁹³ TCDA, DH.MKT.284-27-0

⁹⁴ TCDA, DH-ŞFR, 278-101-0.

⁹⁵ Özgen, agm., s. 40.

girerek Irak'a iltica etmişlerdir. 1920 baharında savaş sırasında Nesturilerin lideri ve Baz aşireti mensubu olan Petros Ağa, Hakkâri vilayetindeki dağlarda bulunan topraklara geri dönmek isteyenlere tercih hakkının verilerek, Türk- İran sınırı üzerinde Hakkâri ile Urmiye' nin birleştirilip, tampon bir "Asurlu Devleti" yaratma planı yaptıysa da bu plan gerçekleşmedi. Savaştan sonra yurtsuz kalan Nesturiler İngilizlerin desteği ile kendilerine yurt aramaya başladılar. Fakat ne Türkiye ne de İran Nesturileri Hakkâri ve Urmiye bölgesine yerleştirmek istemiyordu. Bunun üzerine o yıllarda yaklaşık 8000 Nesturi Hakkâri yöresindeki dağ ve vadilere gizlice gelip yerleşerek 1924 yılına kadar orada yaşamışlardır.⁹⁶

Hakkâri Bölgesi'ne gizlice sızan Nesturiler, 1924 yılı ağustos ayında çıkarmış oldukları isyan ve asayişsizlik nedeniyle hükümetin kanun ve emirleri ile o zamanki Vali, Jandarma Miralay Halil Rifat ve Jandarma Komutanı Binbaşı Hüseyin Bey, Nesturilere nasihatlerde bulunmak için bir "Nasihat Heyeti" görevlendirildi. Çukurca'ya giden heyet, Han Deresi'nde Nesturiler tarafından pusuya düşürüldü. Binbaşı Hüseyin Bey öldürüldü, diğer görevliler esir alındılar. Esirler, Geyman köyündeki Aşuta Nesturilerinin Reisi Melik Hoşbe tarafından kurtarılarak, Çukurca'ya getirildi. Bu hadise üzerine, bir Alay ile El-Cezire Cephesi'ndeki kuvvetler, Nesturileri tenkil için görevlendirildiler. 12-28 Eylül 1924 tarihleri arasında yürütülen "Şemdinli Harekâtı" ile Nesturiler tenkil edilerek geri püskürtülmüşlerdir. ve yöre halkın da yardımıyla Nesturiler, Hakkâri hudutlarından sürülerek sınır dışına çıkarıldılar.⁹⁷ Bundan sonra Türkiye'de Nasturi nüfusu kalmamıştır. Ancak Hakkâri, Pervari, Erüh, Şırnak, Cizre ve Nusaybin dolaylarında hemen her köyde eski Nasturi kiliselerinin kalıntlarına rastlamak mümkündür.⁹⁸

⁹⁶ Faik Bulut, **Dar Üçgende Üç İsyân**, Evrensel Basım Yayınları, İstanbul, 2009, s.198.

⁹⁷ Özgen, agm., s. 41.

⁹⁸ Levent Ayabakan, "Kürt-Nasturi İlişkileri ve Ağa Petros'un 'Özerk Asuri Devleti Projesi'" (1919-1923), **Sakarya Üniversitesi, Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi**, C 1, S 1, s.49-76. Türkiye'deki eski Nasturi yerleşim alanının tamamıyla 5.-7. yüzyıl

Yezidiler/Ezidiler: Yörede yaşayan dini sosyal gruplardan biri olan Yezidiler de Irak, İran, Suriye, Türkiye Ermenistan ve Gürcistan da azınlık halinde yaşayan bir topluluktur. Yezidiler esas olarak Musul'un güneybatısında Sincar Dağlarında Şeyhan bölgesinde yoğun olarak yaşamakla birlikte, Türkiye'nin sınır yörelerine de yerleşmişlerdi. Yezidilerin dini mezhep ve millet olarak tanıdıkları yer Osmanlı toprakları olmuştur.⁹⁹ Bir görüşe göre Yezidi adı eski İran dininde iyilik Tanrısı olan “İzd” veya “Yezdan” kelimesinden gelmektedir.¹⁰⁰

Diğer taraftan Zerdüştük'te “horoz” kutsal bir hayvandır. Yezidilikte de kutsal ve her şeyin yaratıcısı durumunda olan “Melek Tavus”, horoza benzer bir şekilde tasvir edilmektedir. Yezidi topluluğunun Âdem peygamberden sonraki ikinci ataları “Ezda” (Tanrıverdi)dir. Yezdilere bundan dolayı “Ezdai”, “Ezidi” veya “Yezidi” denilmektedir. Nitekim kendilerinin “Ezda”dan geldiklerine inanan Yezidiler, kendi soylarından olmayan birinin bu dine girebilmesini mümkün görmemektedirler.¹⁰¹ Yezidiler Kürtçe konuşmalarına ve öteki bütün görenek ve giyinişleri Kürtlerinkine benzemesine karşın, inanç farklılığından dolayı toplumla uyuşamamışlar ve topluma yabancı kalmış-

daki Bizans-İran sınırının doğusuna denk gelmesi ilgi çekicidir. Nasturi/Asuri kilisesinin önderi olan Patrik IV. Mar Dinkha (en:Dinkha IV) 26 Mart 2015'e kadar ABD'nin Chicago kentinde ikamet etmektedir. Irak'ta Keldaniler halâ kayda değer bir nüfusa sahip olduğu halde, Asuri toplumu sayıca çok küçülmüştür. Nasturiler ayin ve ibadetlerinde Asurice'nin Doğu lehçesini kullanırlar.

⁹⁹ Özgen, agm., s. 42. Yezid isminin kaynağı hakkında birbirinden farklı bazı görüşler İleri sürülmüştür bu görüşlerden yaygın olanı Emevilerin halifesi Muaviye'nin oğlu Yezid'in isminden geldiği belirtilen görüştür. Bu görüş Yezdi toplumu dışındakiler tarafından ortaya atılmıştır. Şii Müslümanlar Yezidilere Hasan ve Hüseyin'i öldürerek gayri meşru yollardan gasp etmeye çalışan Yezid'in soyundan geldikleri gözüyle bakarlardı.

¹⁰⁰ Orhan Türkdoğan, **Doğu ve Güneydoğu Kabile ve Aşiret Yapısı**, IQ Kültür Sanat Yayınları. İstanbul, 2005, s.76.

¹⁰¹ Özgen, agm., s. 42. Çünkü onlara göre, Yezidi soyu temizdir ve diğer ırklardan üstündür. Yezdi inancına göre kendileri Hz. Adem'in kanından yaratılmışlardır. Diğer insanlar ise Hz. Havva'nın kanından yaratılmıştır.

lardır. Çevre şartlarına oranla çok daha ilkel bir hayat yaşayan Yezidilerin gerek çevre ile gerekse devletle olan resmi ilişkileri son derece sınırlı kalmıştır.¹⁰²

Yezidilerin inançlarında Allah tarafından affedilen “yer yüzüne inmiş melek”, “Melek Tavus” kültü önemli bir yer tutar. Bu durum Yezidilerin kelime-i şehadetlerinde, “la ilahe illallah, Emin Cebrail habibullah”¹⁰³ şeklinde yer almaktadır. Görüldüğü gibi Yezidi inanç esaslarında melek ve peygamber inançları iç içedir. Yezidi inancına göre Melek Tavus, hiçbir şey yokken vardır. Tanrının izniyle Yezidilerin yol göstermek için Tanrı’nın katından yeryüzüne insan şeklinde bürünmüş olarak gelmiştir.¹⁰⁴

İran ve Mezopotamya’da yaşamış ve yaşayan dinlerin izlerini ve tesirlerini gösteren Yezidilik hem ismi hem de tarihi açısından günümüze kadar tartışıla gelmiştir. Bu inanç sistemi bazı hususlarda Hristiyanlık ve Müslümanlıktan etkilenmiştir. Tam olarak nasıl oluştuğu ve ilk olarak tarihin hangi dönemde ortaya çıktığı belli değildir. Yezidilerin önemli bir kısmı, 19. yüzyılda Hakkâri sancağına bağlı 14 köyde ve Musul civarında yaşamışlardır. 1892 yılına kadar askere alınmayan ve nüfus sayımları yapılmayan Yezidiler, “Hamidiye Alayları”nın kuruluşunda yer almak istediler. Fakat onların bu isteği 4 Ordu Hümayunu tarafından 25 Mart 1892 tarihinde yayımlanan bir

¹⁰² İsmail Beşikçi, **Kürdistan Üzerinde Emperyalist Bölüşüm Oyunları (1915-1925)**, Yurt Kitap Yayınları, Ankara, 1992, s.512.

¹⁰³ Yani Allah’tan başka ilah yoktur. Emin Cebrail (Melek Tavus) Allah’ın sevgili meleğidir.

¹⁰⁴ Özgen, agm., s. 43. Yezidiliğin kurucusu Adi bin Musafir Şam’ın Baalbek nahiyesinde Beytufar köyünde 1072 yılında doğmuş ve 1162 yılında Sincar’da ölmüştür. Adil Hakkâri’de Çukurca’da bir Hristiyan Manastırı’nın yakınlara gelip yerleşmiştir. Nefsine hâkim oluşu, yoksulluk içinde yaşayışı ve mucizeleri ile bütün o çevrede kendisine bir taraftar kitle sağlamıştır. Ölümünden sonra Yezidilik tarihi adeta belirsizleşmiştir. Çok sınırlı kaynaklarda özellikle Selçuklular döneminde Nurettin Zengi nin komutanı Bedrettin Lulu döneminde kabrinin yakılıp yıkılmasından söz edilmektedir.

tezkere ile kabul görmemiştir. Ancak Yezidilerin kendi hallerine bırakılmasının da birtakım sorunlar yaratacağı düşünülerek, yedek asker olarak yazılmaları uygun bulunmuştur.¹⁰⁵

20. yüzyılın başında hemen hemen Hakkâri ve çevresinde kuzey Irak'a doğru 150.000 Yezidinin yaşadığı 500 kadar köyün varlığından söz edilmektedir.¹⁰⁶ Müslüman Kürtlerle aralarında aşiret savaşları çıkmış ve bu savaşlarda Kürtler, Yezidileri ya yok etmiş ya da ele geçirdiklerini köle olarak kullanılmışlardır.¹⁰⁷

Ermeniler: Ermenilerin erken dönem tarihleri hakkında açık ve kesin bilgiler yoktur.¹⁰⁸ Fransız Akademisi tarafından çizilmiş olan ve Ermeni yazarların 1765 yılına kadar hazırlanmış olan Ermenistan haritasında, Ermenistan'ın sınırları verilmiştir. Buna göre ülkenin güney sınırı yaklaşık olarak Cizre, İmadiye ve nehri ile dağların izler, aynı yönde doğuya doğru devam eder. Uzun yıllar dostane ilişkiler içerisinde olan Müslümanlar ve Ermeniler arasında 1895-1896 yıllarında soğukluk girmiştir. Bu tarihlerde Ermeni komitacıları ve ortaya çıkan milliyetçi söylemleri sebebiyle Ermenilerle Türkler ve Kürtler arasında nifak tohumları atılmıştır.¹⁰⁹ Bilindiği gibi 1896 yılında Van'da Ermeni ayaklanması başlamış, Van ve Bitlis vilayetlerinde Ermeni Komiteleri tarafından kanlı eylemler gerçekleştirilmiştir. Ermeni çetelelerinin başlattığı bu eylem ve katliamlar Hakkâri bölgesindeki Müslüman halk ve Yahudileri de kapsamıştır.¹¹⁰ 1881 yılında Van ve Hakkâri çevresinde Ermeni nüfusu aşağıdaki bölümde gösterilmiştir.¹¹¹

Yahudiler: Yahudilere İran'ın bir kısmı Ermenistan, Suriye ve Türkiye'nin doğusunda Hakkâri yöresinde rastlanmaktaydı. Altıncı

¹⁰⁵ Özgen, agm., s. 44.

¹⁰⁶ Bu rakam batılı yayınların abartılı bir yansıması olmalıdır.

¹⁰⁷ Özgen, agm., s. 45.

¹⁰⁸ İsmail Özçelik, **Ermeni İddiaları ve Gerçekler**, Türkar Yay, Ankara, 2001, s.1-2.

¹⁰⁹ Mayewski, **Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar**, Çev Azmi Süslü, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1986, s.126.

¹¹⁰ Geniş bilgi için: İsmail Özçelik, **Ermeni Sorunu ve Gerçekler**, Gündüz Eğitim Yayıncılık, Ankara, 2005.

¹¹¹ Özgen, agm., s. 46.

yüzyılda Babilli bir Fatih Yahudilerin ibadet merkezinde Kudüs'teki büyük Tapınağı yıkarak pek çok Yahudi'yi Mezopotamya'ya sürmüştür. İsrailoğulları bir doğu Aram eve yani Asur Kalde Hristiyanların konuştukları diğer dakika konuşmak dayadılar giyim kuşamları Kürtlerin pek az farklılık gösterirdi. Yahudiler, ticaret ve küçük sanat işlerini yapmada nam salmışlardı.

Yahudiler diğer gayrimüslim gruplar ile birlikte Osmanlı yönetiminde yüzyıllarca yaşadılar. 1835 yılında ayrı bir millet olarak kabul edilen Osmanlı Yahudileri diğer cemaatlerden farklı olarak kendilerine tanınan geniş hürriyet ve imtiyazlardan yararlandılar. Diğer topluluklar Avrupa devletlerince bağımsız birer ulus olma yolunda desteklenirken, Yahudiler, bir grup olarak yaşamlarını sürdürdüler Tanzimat Döneminde kurulan eyalet ve Liva meclislerinde Yahudi temsilciler de görev aldılar. 19. yüzyılda Hakkâri sancağının toplam nüfusu yaklaşık olarak 300.000 kişiden oluşuyordu. Bu nüfusun 4000'i Yahudilerden oluşuyordu. Bu Yahudi nüfusu Hakkâri Bölgesi'nde dağlarda ki köylerde yaşıyorlardı.¹¹²

Kürtlerle zaman zaman çatışma içerisine girmişlerdir. 1868 yılında Van sancağına bağlı Başkale kazasında yaşayan Yahudilere, Müslüman ahali ve burada hükümet çalışanlarınca kötü muamele yapıldı. Olayların araştırılması için idare tarafından tehdit Komisyonu oluşturuldu Yahudilerin zararların karşılanması için Başkale'de yaşayan ve topraksız olan Yahudilere devlet tarafından Toprak dağıtıldı ve Hakkâri tapu idaresince bu topraklar kayıt altına alındı¹¹³

Osmanlı Devleti'nde Yahudilere olan iyi niyetli yaklaşımlar her dönem devam etti Hakkâri sancağının Merkezi İdaresi olan Başkale'de yaşayan Yahudi Hahambaşı 12 Nisan 1880 tarihinde dört "Mecidi Nişanı" ile taltif edildi. Başkale kazası ile Yüksekova kazası arasında yaşamış olan Müseviler, Hakkâri'nin 20 kilometre kadar güneyinde ve Çukurca'da çok yakın olan İmadiye kazasında iskeletler 1899

¹¹² İsmail Mangaltepe, "XIX. Yüzyıl Seyahatnamelerinde Hakkâri", **III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu Bildirileri**, Van, 2008, s.219.

¹¹³ Özgen, agm., s. 48.

tarihinde Başkale kazasında 100 hane Yahudi Kalamış köyünde 12 hane Yahudi vardı. Burada Ticaretle uğraşıyorlardı. Yüksekova kazasında ise 3 hane Yahudi mevcuttu. Van civarında ise Yahudilerin yerleşmiş olduğu bir köy dahi yoktu.¹¹⁴

1927 yılında Cumhuriyet Devri'nin ilk nüfus sayımı yapıldığında Hakkâri vilayetinde 43 erkek 31 kadın olmak üzere toplam 74 Musevi mevcuttu. Yahudiler Yüksekova'da Dizi ve Yahudi Mahallesi'nde yaşıyorlardı. Yahudilerin nüfusları devlet tarafından dikkatli bir şekilde takip edilmişti. Hakkâri'de bulunan son Yahudi grubu, 1948'de İsrail Devleti'nin kurulmasından sonra İsrail'e göç etmiştir. Yahudilerin büyük bir çoğunluğunun İsrail'e göç etmiş olduğu ve Hakkâri'de hiç Yahudi vatandaşın kalmadığı resmi kayıtlarda olmakla birlikte, Hakkâri bir ayet ve halen sayıları az da olsa Müslüman ve Kürt olan Yahudilerin bulunduğu Hakkârililer tarafından dile getirilmektedir.¹¹⁵

Hakkâri ve Çevresinde Yaşayan Unsurların Nüfus Dağılımı

Hakkâri ve çevresinde görülen 20. yüzyıla kadar gelinen süreçte farklı unsurların varlığı açıkça anlaşılmaktadır. Ancak kaynaklarda bu unsurların sayısal verileri yerli ve yabancı kaynaklara göre bazı farklılıklar göstermektedir. Devlet salnameleriyle yerli ve yabancı araştırmacıların hazırladığı tetkikleri bu konuda bir fikir vermektedir. Aşağıda bu sayısal verilerin yer aldığı tablolar incelendiğinde Hakkâri ve yöresi nüfus dağılımları hakkında genel bir kanaat sahibi olunmak mümkün olacaktır. Hakkâri'de 19. Yüzyılın sonlarında dinsel ve etnik sayısal durumlarının görünüm aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.¹¹⁶ Aşağıdaki Tablo-1'de Hakkâri ve yöresinde (1891 Yılı) 180.000 Müslüman Nüfusu bulunmaktadır. Buna karşılık Hristiyanların (15.000 Ermeni-62.000 Nesturi- 5.000 Keldani olmak üzere) toplam nüfusu:112.000'dir. Ayrıca Hakkâri'de Yahudilerin nüfusu 4.000 ve Yezidilerin de yine 4.000 nüfuslu oldukları görülmektedir.

¹¹⁴ Mayewskyi, *age.*, s.132.

¹¹⁵ Özgen, *agm.*, s. 48.

¹¹⁶ Cuinet, V., *La TurquieD' Asie*, 1891

Tablo 1: Hakkârî’de Nüfusun Dinsel ve Etnik Dağılımı (1891) (Fransız Cünet’e Göre):

Dini Grup	Topluluk Adı	Sayı	Toplam
Müslüman	Türk	20.000	
Müslüman	Kürt	160.000	180.000
Hristiyan	Ermeni (Gregor- yan)	15.000	
Hristiyan	Nasturi (Reaya)	40.000	
Hristiyan	Nasturi (Oto- nom)	52.000	
Hristiyan	Katolik Keldani	5.000	112.000
Yahudi		4.000	4.000
Yezidi (Ezidi)		4.000	4.000
Genel Toplam			300.000

Tablo 2: 1891Yılında Hakkârî Nüfusun Unsurlar ve Kazalara Göre Dağılımı (Fransız Cünet’e Göre):

Kaza Adı	Müslü- man	Ermeni	Nasturi	Keldani	Yahudi	Yezidi	Toplam
Çölemerik	16.900	2.000	15.000	-	-	-	33.900
Şemdinan	15.270	-	3.000	-	200	-	18.470
Gever ¹¹⁷	14.700	1.900	9.000	500	300	-	26.200
Çal ¹¹⁸	11.930	-	31.960	-	-	-	43.890
Beytuşşe- bap	12.000	-	5.000	1.700	-	-	18.700
Oramar ¹¹⁹	14.870	-	11.040	-	-	-	25.910
Elbak ¹²⁰	28.270	3.000	10.000	-	1.600	-	42.870
Mamuretul Hamid ¹²¹	13.840	3.000	-	-	-	-	16.840
İmadiye ¹²²	14.500	-	3.000	3.000	1.900	1.500	23.940
Mahmudi ¹²³	25.680	2.500	1.000	-	-	2.500	31.680
Nordız ¹²⁴	12.000	2.600	3.000	-	-	-	17.600
Toplam	180.000	15.000	92.000	5.000	4.000	4.000	300.000

¹¹⁷ Gever, Yüksekova’nın eski adıdır.

¹¹⁸ Çal, Çukurca’nın eski adıdır.

¹¹⁹ Oramar, Dağlıca olarak bilinen ve Yüksekova yakınında bir yerleşim birimi.

¹²⁰ Elbak, Başkale’nin eski adıdır.

¹²¹ Mamuretul Hamid,

¹²² İmadiye,

¹²³ Mahmudi, Hoşap’ın eski adıdır.

¹²⁴ Nordız, Gürpınar ve civarının eski adıdır.

Tablo 3: (17. Ocak 1901) Hakkâri Bölgesinde Nesturi Nüfusu ve Bunun Yerleşim Birimlerine Göre Dağılımı:¹²⁵

MEVKİ	KÖY	M.O.H*	M.H*	T.H*	G.M.K*	G.M.E*	TOP.	M.K*	M.E.*	TOP.	Y. N*
Tıyar-ı Aliye N.	22	329	130	479	1.727	1.710	3.477	378	372	750	4.227
Tıyar-ı Süfela N.	13	382	150	532	831	776	1.607	290	290	580	2.187
Baz Nah.	6	290	156	446	784	796	1.580	335	345	680	2.260
Tuhup N.	9	840	115	955	2.790	2.790	5.580	297	298	595	6.175
Diz Nah.	10	300	4	304	883	917	1.800	10	14	24	1.824
Tar Nah.	7	233	-	233	637	636	1.273	-	-	-	1.273
Koçanis K	1	37	-	37	52	75	127	-	-	-	127
Çöleme-rik	1	30	-	30	91	89	180	-	-	-	180
Halil K.	1	8	-	8	19	10	29	-	-	-	29
Çöleme-rik Top- lam	70	2.449	575	3.024	7.814	7.839	15.453	1.310	1.319	2.629	18.282
Şemdi- nan	-	-	-	-	674	596	1.270	-	-	-	-
Hami- diye	-	-	-	-	77	80	157	-	-	-	-
Cilo/Ge- ver	-	-	-	-	1.001	1.221	2.222	-	-	-	-
Toplam	-	-	-	-	1.752	1.897	3.649	-	-	-	-
Hakkâri Sancağı Nesturi Top- lamı:	-	-	-	-	9.566	9.376	19.302	-	-	-	-

T.C. Devlet Arşivinde Van Vilayetini 21Şubat 1912/ (H-30-03-1330) Tarihi itibariyle nahiyeleri ile birlikte okullarını, hayır kurumlarını ve vilayetin tarih ile coğrafyasını gösteren defterler ile Hakkâri

¹²⁵ Özgen, agm., s. 39.

* M.O.H. Müslüman Olmayan Hane

* M.H. Müslüman Hane

* T.H. Toplam Hane

* G.M.K. Gayrimüslim Kadın/Kız

* G.M.E. Gayrimüslim Erkek

* M.K. Müslüman Kadın/Kız

* M.E. Müslüman Erkek

* Y.N. Yekün Nüfus

sancağının Gevar, Çölemerik ve Şemdinan kazalarının müslim ve gayrimüslim nüfuslarını gösteren defterler yer almakta olup, bunlar Van Vilayeti Salnamesi'nin hazırlanmasına veri olmak üzere Van Valiliğince hazırlanmıştır.¹²⁶

Hakkâri'deki Ermeni nüfusuna gelince, 20. Yüzyılın başında kıyaslamalarla gidildiğinde Müslüman Nüfusuna göre %7 ile 10 arasındadır. Beytuşşebabp, Şemdinli ve Çatak havalisinde 15.000 civarındadır.¹²⁷

Ancak, Doğu vilayetlerinin bir kısmında konargöçer olan aşiretler ile bölgenin dağlık kısımlarında yerleşik olan Kürtler ve Hakkâri Sancağı dâhilinde aşiret halinde yaşayan birtakım Nesturiler, nüfus sayımlarında ve bu arada 1914 yılında ki tahrir ve tescil işlemlerinde de kayıt olunamamışlar, bu nedenle her yıl düzenli olarak yapılan nüfus kayıt istatistiklerinin dışında kalmışlardı.¹²⁸Bu nedenle verilen rakamlar, çeşitli araştırmacıların elde ettikleri verilerle salnamelerden derlenmiştir. Dolayısıyla verilen rakamların tam olarak gerçekleri yansıtmadığı da unutulmamalıdır.

Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadelede Hakkâri Çevresinde Yaşanan Göçler ve Hareketlilik

Birinci Dünya Savaşı Bütün Osmanlı Coğrafyasını olumsuz etkilediği gibi, savaş Hakkâri ve havalisinde de halk üzerinde olumsuz etkiler yaratmıştır. Bu savaş esnasında Hakkâri ve havalisi Rus işgaline uğramış olması nedeniyle Hakkâri aşiret ile ahalsinin önemli bir kısmı Musul vilayeti taraflarına göç etmek zorunda kalmışlardır. Zira bu savaş yıllarında Van, Bitlis ve diğer doğu vilayetlerinden “Şark Mültecileri” adıyla halkın önemli bir kısmı canlarını kurtarmak üzere yerlerini terk ederek, Ermeni zulmü ve Rus işgali nedeniyle göçerek Çukurova

¹²⁶ TCDA, DH-SYS-100-7-0 (Bunlar 4.belge, 4varak, 5.belge,6 varak, 6.belge 4 varak ve 8.belge 4 varaktır.)

¹²⁷ Özgen, agm., s.46.

¹²⁸ Orhan Sakin, “1914 Nüfus İstatistiğine Göre Ermeni Cemaatinin Nüfusu”, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/1914-nufus-istatistigine-gore-ermeni-cemaatinin-nufusu/>, Erişim Tarihi: 01.03.2019

bölgesine giden kitleler olduğu gibi, Hakkâri'den de Irak taraflarına kitlesel göçler yaşanmış ve aşiretlerin önemli bir kısmı Hakkâri'den ayrılarak göç etmişlerdir. Bu yıllarda yörede önemli bir nüfus hareketliliğinin yaşandığı görülmektedir. Nitekim arşiv kayıtlarından savaş sona erdikten sonra bilahare ancak İstiklal Harbi'nin de bitmesi sonrasında Hakkâri ve havalisinde yaşamış olan halkın Irak topraklarından geri dönerek, Türkiye'ye gelip, Hakkâri ve çevresindeki eski yerleşim birimlerinde yıkılan ve harap olan evlerini onararak inşa ettikleri ve yeniden buraya yerleştikleri anlaşılmaktadır.¹²⁹

Millî Mücadele yıllarında, 21 Ekim 1920 tarihinde TBMM Hükümeti, Nihat Paşa Komutasında Musul, Bitlis, Diyarbakir, Mamuratülaziz Livaları ve Urfa ile Hakkâri Sancaklarında “El-Cezire Cephesi” olarak yapılandırmış ve bu vilayetleri Güney Cephesinin askeri ve güvenlik konularını çözmek üzere bu isimle kurulan Cephenin sınırları içinde mütalaa olunmuştur.¹³⁰ Batı Cephesinde Yunanlılarla süren mücadele esnasında bu civarda Irak'ın içlerine doğru “Revandiz Harekatı” adıyla İngilizlerin Musul Vilayetini işgal ve askeri faaliyetlerine karşı bir askeri operasyonun Özdemir Bey komutasında yerli milis kuvvetleriyle yapıldığı ancak gerekli destek ve yardım ile ikmal sağlanamadığı için harekatın sonuçsuz kaldığı bilinmektedir.

Bu arada Hakkâri ve çevresinde yaşayan halkın ve aşiretlerin misyonerlerin olumsuz telkinlerine karşı devlet ve hükümete itiatları ve aydınlatılmaları konusunda Van Müftüsü olan Şeyh Masum'un önemli bir rol oynadığı ve halkı etkilediği anlaşılmaktadır. Nitekim bu konuda önemli ve olumlu bir rol oynayan ve çaba gösteren Van Müftüsü Şeyh Masum Efendi'nin hükümet tarafından taltif edildiği kayıtlardan anlaşılmaktadır.¹³¹

Millî Mücadeleden sonra Hakkâri Milletvekili olan Asaf Bey'e 09 Ocak 1926 tarihinde Millî Mücadele sırasında yörede gösterdiği üstün

¹²⁹ TCDA, 272-0-0-12/45-76-8. (08.08.1925)

¹³⁰ TCDA, 30-10-0-0/45-291-4.

¹³¹ TCDA, 30-10-0-0/132-952-18.

gayret ve hizmetlerinden dolayı “Beyaz Şeritli İstiklal Madalyası” ile taltif edilmiş ve mükafatlandırılmıştır.¹³²

Sonuç

Görüldüğü gibi aile ve boy düzeni bakımından Hakkâri’de ki toplumsal düzen, Türk toplumsal yapısı ile geleneksel işleyiş bakımından birebir örtüşmektedir. Kuşkusuz bu durum Türklerle Kürt topluluklarının yakın temas içinde olmaları ve etkin kültür alışverişi içinde bulduklarının açık bir göstergesidir. Bu benzerlik idari yapılanmaya ve sosyal hayata yansiyarak varlığını korumuştur.

Türkiye Irak ve İran sınırlarını kesiştiği noktada bulunan Hakkâri bölgesi, Osmanlı Devleti’nin karakteristik özelliği gibi 20. Yüzyılın başına kadar çeşitli dini ve etnik topluluklarının yaşadığı bir alan olmuştur. Türkiye’nin Ortadoğu’ya açılan kapısı olması nedeniyle stratejik bir konuma sahip olan Hakkâri’nin nüfusunun 19. Yüzyılın sonu ve 20. Yüzyılın başında büyük çoğunluğunun Müslümanlardan oluştuğu görülmektedir. Bunların yanında Nesturi, Ermeni, Keldani, Katolik, Yezidi ve Yahudi toplulukları da bu çevrede yaşantılarını sürdürmüşlerdir. Bu unsurların zaman zaman birbirleriyle ve Müslümanlarla çatışmaları ve devlet güçlerine karşı ayaklanmaları söz konusu olmuştur. Dış devletlerin ve misyonerlerin yöre insanları üzerinde etkin bir faaliyet ağının olduğu bazı gruplar, özellikle devlet aleyhine siyaset malzemesi olarak da kullanılmışlardır.

Hakkâri’nin Ortadoğu ve Rusya arasında geçiş güzergahı üzerinde olması nedeniyle bu bölgede, Irak ile İran’ın doğal zenginliklerinin bulunması ve bu sahalara yakın bulunması Hakkâri’nin coğrafi konumunu önemli kılmıştır. Bu nedenlerle dış devletlerin Hakkâri’de yaşayan topluluklarının heterojen yapısından da yararlanarak, çeşitli misyonerlik faaliyetlerine girişmeleri sonucunu doğurmuştur. Bu devletlerin buradaki azınlıkların sözde korunması adına kendilerini kullandıkları tarihte görülen bir vakadır. Nitekim, Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı’na girince Kürtlerle çatışma halinde olan azınlıklar

¹³² TCDA, 30-10-0-0/195-332-3.

emperyalist devletlerin vaatlerine inanarak, Osmanlı Devleti aleyhine ayaklanmışlardır. Örneğin Savaşın ilk yıllarında Rusya'nın himayesinde Osmanlı Devleti'ne karşı hareket eden Nesturiler, 1917 ihtilalinden sonra, bu defa İngiltere'nin yanında yer almışlardır. Ancak savaş neticesinde Nesturiler, zarar görmüş ve Irak bölgesine çekilmek zorunda kalmışlardır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri: (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı)

TCDA, DH-SYS-100-7-0

TCDA, DH-ŞFR, 278-101-0

TCDA, A MKT.UM- 390-51-0.

TCDA, A MKT-UM-4153-0.

TCDA, DH.MKT.284-27-0

TCDA, 272-0-0-12/45-76-8. (08.08.1925)

TCDA, 30-10-0-0/45-291-4.

TCDA, 30-10-0-0/132-952-18.

TCDA, 30-10-0-0/195-332-3.

TCDA, 30-10-0-0/66-439-10.

TCDA, 30-18-1-1/5-32-10. (21.10.1922)

Kitap ve Makaleler:

Alpaslan, İsmet, **Atatürk Yılında Ağrı**, Ankara, 1982, s.154.

Anzerlioğlu, Yonca, **Nasturiler**, Tamga yay, Ankara, 2000.

Ayabakan, Levent, "Kürt-Nasturi İlişkileri ve Ağa Petros'un 'Özerk Asuri Devleti Projesi'" (1919-1923), **Sakarya Üniversitesi, Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi**, C 1, S 1.

Baykara, Tüncer, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş, I**, s.205.

- Beşikçi, İsmail, **Kürdistan Üzerinde Emperyalist Bölüşüm Oyunları (1915-1925)**, Yurt Kitap Yayınları, Ankara, 1992.
- Bulut, Faik, **Dar Üçgende Üç İsyân**, Evrensel Basım Yayınları, İstanbul, 2009.
- Cuinet, V., **La TurquieD' Asie**, Paris, 1891.
- Çevik, Mehmet, "Büyük Devletlerin Doğu Anadolu ve Kuzey Irak Politikalarında bir Başka Unsur Nesturiler", **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1995,
- Darkot, Besim, "Hakkâri", **İslam Ansiklopedisi**, 5.Cilt, İstanbul, 1967.
- Darkot, Besim, "Şemdinan", **İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1967.
- Evliya Çelebi, **Seyahatname**, Üçdal Neşriyat Yay, İstanbul, 2011.
- Gökalp, Ziya, **Türk Medeniyeti Tarihi**, (Haz. Fikret Şahanoğlu), Türk Kültürü Yay. İstanbul, 1974.
- Kafesoğlu, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, Boğaziçi Yayınevi, İstanbul, 1981.
- Kalafat, Yaşar, **Harezim'den Hakkâri'ye Hakkâri'den Golan'a**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2009,
- Kaya, Adnan Menderes, **Hakkâri Tarihi Konuşan Bir Kent**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2010,
- Kılıç, Orhan, "Klasik Dönem Osmanlı İdari Sisteminde Hükümet Sancaklar: Hakkâri Hükümeti Örneği", **XIV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, II. Cilt, I. Kısım, TTK Yay. Ankara, 2005.
- Kılıç, Orhan, **XVI ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)**, Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yay., Ankara-1997.
- Kırzioğlu, Fahrettin, "Ertuşlu/Hertuşlu Boyu", **Ülkemiz Dergisi**, Sayı: 14, Temmuz-1967.
- Kırzioğlu, Fahrettin, **Kıpçaklar**, Türk Tarih Kurumu Yay, Ankara, 1992.
- Kodaman, Bayram, **Sultan II. Abdülhamid in Doğu Anadolu Politikası**, Orkun Yayınları, İstanbul, 1983.

- Mangaltepe, İsmail, “XIX. Yüzyıl Seyahatnamelerinde Hakkâri”, **III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu Bildirileri**, Van, 2008.
- Mayewski, **Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar**, Çev Azmi Süslü, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1986.
- Ögel, Bahaeddin, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, Cilt-I, 1000 Temel Eser, Millî Eğitim Bakanlığı Yay, Ankara, 1971.
- Özçelik, İsmail, **Devlet-i ‘Aliyye’nin Toplumsal Düzeni ve Kurumları**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2013.
- Özçelik, İsmail, **Devlet-i Aliye’nin Kamusal Düzeni ve Kurumları**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2014.
- Özçelik, İsmail, **Devlet-i Aliye’nin Taşra Yönetimi**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2016.
- Özçelik, İsmail, **Ermeni İddiaları ve Gerçekler**, Türkar Yay, Ankara, 2001.
- Özçelik, **Ermeni Sorunu ve Gerçekler**, Gündüz Eğitim Yayıncılık, Ankara, 2005.
- Özgen, Özden, “Hakkâri Bölgesinde Yaşamış Dini Topluluklar”, **ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi**, (ASSAM-UHAD), ASSAM International Refereed Journal, Sayı:6, Yıl, 2016.
- Öztuna, Yılmaz, **Büyük Türkiye Tarihi**, 4.Cilt, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1983.
- Sakin, Orhan, “1914 Nüfus İstatistiğine Göre Ermeni Cemaatinin Nüfusu”, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/1914-nufus-istatistigine-gore-ermeni-cemaatinin-nufusu/> 01.03.2019
- Satılmış Selahattin, “XIX. Yüzyılda Nesturiler ve İngiliz Misyonerlik Faaliyetleri”, **Bellekten**, LXXI (261), Ankara, 2007.
- Tuncel, Metin, “Hakkâri”, **DİA**, Cilt 15. İstanbul, 1986.
- Turan, Osman, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, Ötüken Yay, Ankara, 2004.

- Türkay, Cevdet, **Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatler**, İşaret Yayınları, İstanbul, 2001.
- Türkdoğan, Orhan, **Doğu ve Güneydoğu Kabile ve Aşiret Yapısı**, IQ Kültür Sanat Yayınları. İstanbul, 2005.
- Unalan, Sıddık, “Mervanoğulları Döneminde Diyarbakır”, **I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri**, Diyarbakır,2004.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, 1. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.
- Verheij, Jelle, “Hakkâri, Batılılar ve Nasturiler, Hakkâri'nin 19. Yüzyıl Tarihi İle İlgili Avrupa ve Amerikan Kaynakları”, **Tarihte Hakkâri Sempozyumu**, (Sunulan Bildiri Metni), Hakkâri Üniversitesi, 14- 16 Aralık, 2014.

1927 GENEL NÜFUS SAYIMI VERİLERİ IŞIĞINDA HAKKÂRİ

Mustafa ŞEHİTOĞLU* - Nevzat ERDOĞAN**

ÖZET

Milli Mücadele sonrası Türkiye Cumhuriyeti Devleti, kurumları ve toplumuyla yeni bir yapılanma sürecine girmişti. Bu süreç içerisinde bir taraftan yeni rejimin tamamlayıcısı olan inkılapların yapılması öngörülmüş diğer taraftan da sahip olunan insan kaynağının her yönüyle düzeyinin tespiti zorunlu hale gelmişti. Bu zorunluluk Cumhuriyet tarihinin ilk sistematik ve kapsamlı nüfus sayımının yapılmasını sağlamıştır. Cumhuriyet Türkiye'sinin inşa edildiği ilk yıllarda yapılan 28 Ekim 1927 Genel Nüfus sayımı, yeni kurulan devletin dayandığı toplum yapısının daha iyi anlaşılması için oldukça önemli ve güvenilir bilgiler sunmuştur. Yapılan bu nüfus sayımı, iller hakkında sadece nicel veriler belirtmiyor aynı zamanda Cumhuriyet'in sahip olduğu insan profilinin belirli kriterlere göre niteliklerini de ortaya koyuyordu. 1927 Genel nüfus sayımı sonuçları; uzun süren bir var olma mücadelesini kazanmış olan yeni Cumhuriyet toplumunun, geçim kaynaklarının ne olduğu, sosyoekonomik durumunun düzeyini, okuryazarlık oranlarının durumunu, konuşulan ana dillerin sayısını, yaş gruplarını, medeni hal durumlarını öğrenmemizi sağlayan önemli verileri sunmaktadır. 1927 Genel nüfus sayımında yer alan vilâyetlerden biri de Hakkâri'dir. Bu çalışma ile amacımız, Hakkâri'nin toplum yapısını oluşturan dinamiklerin yapısını, bu kentin sahip olduğu nüfusun niteliğini, resmi olan ilk sonuçlara göre ortaya koymaktır. 1927

* Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, İ.İ.B.F., Kamu Yönetimi, m.sehitoglu@alparslan.edu.tr.

** Öğr. Gör. Muş Alparslan Üniversitesi, Sosyal Programlar M.Y.O., n.erdogan@alparslan.edu.tr.

Genel Nüfus sayımı verileri ışığında hazırlanan bu çalışma ile kadim bir geçmişe sahip olan Hakkâri'nin Cumhuriyetin ilk yıllarında sahip olduğu nüfus potansiyelinin niceliği ve niteliği değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hakkâri, 1927 Genel Nüfus Sayımı, Beytüşşebap, Gevar, Şemdinan.

HAKKÂRİ IN THE LIGHT OF 1927 GENERAL CENCUS DATA

ABSTRACT

After the National Struggle, the Republic of Turkey had entered a restructuring process with its institutions and the society. In this process, the reforms which were complementary to the new regime, on the one hand, were envisaged, and the level of human resource owned, by the other side, had to be determined. This necessity led to the first systematic and comprehensive census of the Republic's history. October 28, 1927 General Census which was done in the first years of the Republic of Turkey presented highly important and reliable information for better understanding of the structure of the society on which the newly established state was based. This census did not only indicate quantitative data on the provinces, but also the characteristics of the person profile of the Republic according to certain criteria. 1927 General Census results provide important data that inform us on the means of livelihood, the level of the socioeconomic status, the status of literacy rates, the number of native speakers, age groups and marital statuses in the new Republican society which had won a long struggle for existence. One of the cities in the 1927 General Census is Hakkâri. The aim of this study is to reveal the structure of the dynamics that constitute the social structure of Hakkâri and the nature of the population of this city according to the first official results. This study, which was prepared in the light of the 1927 General Census data, evaluated the quantity and quality of the population potential of Hakkâri, which has an ancient history, in the first years of the Republic.

Key Words: Hakkâri, 1927 General Census, Beytüşşebap, Gevar, Şemdinan

Giriş

Eski adı Çölemerik olarak bilinen Hakkâri şehri, M.Ö. 7000'den itibaren bir yerleşim yeri olmuştur.¹ Adının kaynağına ilişkin farklı birçok görüş olmasına rağmen, Hakkâri adına ilk olarak VII. yüzyıl Arap tarih kaynaklarında rastlanmaktadır. İlk Müslüman Arap akınlarının başladığı 639 itibaren bölgeye *Hakkâriyye* denilmiştir.² Ünlü Arap tarihçisi İbn-i Havsâl; Yöredeki Hakkâri yani Herkariyan (güçlü savaşçı) anlamına gelen ve o coğrafyada yaşayan boyların adıdır diye yazmaktadır. Hakkâri isminin eski çağlarda burada hüküm süren *Hakar* adlı bir Sümer boyundan geldiği de ifade edilmiştir.³ Tarihçi İbn-i Esir, Hakkâri ve çevresini El-zawzan (Zozan/yayla) olarak adlandırmıştır.⁴ Kâtip Çelebi de *Cûlâmerik* şeklinde yazdığı Çölemerik'ten bahsederken XVII. yüzyılda kasabanın Van eyaletine bağlı olduğunu ifade eder. Bu yüzyılda Evliya Çelebi ise adını hem *Cûlâmerik* hem de *Çelemerik* biçiminde yazdığı Çölemerik Kalesi'nin Van Eyaleti'ne dâhil Hakkâri hâkimliğinin merkezi olduğunu söyler.

Bir dönem Hakkâri'ye Akkoyunluların hâkim olduğunu, 1472 tarihli bir Akkoyunlu eseri olan Meydan Medresesi'nden anlaşılmaktadır. Kanuni Sultan Süleyman döneminde 1536 yılında Osmanlı Devleti idaresine girdi.⁵ Osmanlı yönetimi altında Zeynel Bey döneminde giren Hakkâri, 1847 tarihine kadar "Hükümet" satatüsü ile buradaki beyler tarafından yönetildi.⁶ Daha sonra Osmanlıların Van'ı fethetmesi üzerine kurulan Van Eyaleti'ne bağlandı. XIX. yüzyılın başlarında Van Eyaleti içinde bir sancak durumunda kalan Hakkâri genellikle bu

¹ DüNDAR Ali Kılıç, *Hakkâri Tarihi*, **Hakkâri**, Ed: Mehmet Top, Hakkâri Valiliği Yayın no:6, Anıt Matbaa, Ankara 2010, s. 57.

² Özden Özgen, *İngiliz Emperyalizminin Gölgesinde 1923-1930 Dönemi Hakkâri Bölgesindeki Ayaklanmalar*, **Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyumu**, C 1, Canset Form Matbaacılık, Ankara 2016, s. 298.

³ DüNDAR Ali Kılıç, *age.*, s. 57.

⁴ Yalçın-Heckmann L., **Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri**, İletişim yayımları, İstanbul 2002, s.53.

⁵ Güven Şahin, Mustafa Kahraman, *Hakkâri'nin Turizme Yönelik Potansiyelleri Hakkında Bir Değerlendirme*, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Dergisi**, S 34, İstanbul, 2017, s.2.

⁶ Hacı Tansu, **Hakkâri Rehberi**, Anıt matbaası, Ankara 2010, s.11.

eyalete bağılı bir hükümet statüsünde kalmıştır. Hakkâri 1876 yılında vilayet merkezi haline getirilmiş, 1888 yılında yeniden bir sancak merkezi olarak Van vilayetine bağlanmıştır.⁷ Birinci Dünya savaşında bölgede yaşayan Nesturilerin de yardımı ile Ruslar tarafından 23 Mayıs 1915 tarihinde işgal ettikleri Hakkâri'den 22 Nisan 1918 tarihinde çekilmiştir.⁸ Cumhuriyetin ilanı ile birlikte Hakkâri, 1924 tarihinde Çölemerik merkez ilçesi olmak üzere il yapıldı.⁹

Bu dönemde Türkiye'de 25 Haziran 1927 gün ve 1164 sayılı kanun ile Umumi Müfettişlikler kurulmuştur. Bu kanunun birinci maddesi kuruluş amacını şöyle açıklıyor: *bazı vilayetleri ilgilendiren ve bu vilayetlerin ortak faaliyeti ile giderilmesi mümkün olan ihtiyaçlar hususunda vilayetler üzerinde ilerdeki maddelerde yazılan yetkilere haiz Umumi Müfettişlikler kurulmasına...* karar verildi. Bu kanun üzerine çıkarılan 27 Kasım 1927 gün ve 5858 sayılı kararnamenin birinci maddesi ile Elazığ Urfa Bitlis Van gibi bazı iller ile birlikte Hakkâri'de de bir Umumi Müfettişlik kurulmuştur. Müfettişlik vilayet üzerinde bir makam olmamasına rağmen, bazı alanlarda bakan yetkisine sahip olan Umumi Müfettiş bölgesi dâhilindeki vilayet valilerinin bazı kararlarını bozabilecek veya değiştirebilecektir. Esas itibarıyla güvenlik tedbirleri olarak kurulan bu teşkilat sonraki yıllarda kaldırılmıştır.¹⁰

İngiltere ile 1926 yılında yapılan Ankara Antlaşması ile Hakkâri'nin beş bölgesi Musul gibi sınır dışında kaldı. Hakkâri, 20 Mayıs 1933 tarihinde çıkarılan 2197 sayılı kanunla ilçe durumuna getirilmiş ve Van iline bağlanmıştır.¹¹ 25 Aralık 1935 tarihinde içerisinde

⁷ Metin Tuncel, *Hakkâri*, TDV İslam Ansiklopedisi, C 15, İstanbul, 1991, s. 206.

⁸ Muzaffer İlhan Erdost, *Şemdinli Röportajı*, Kurtuluş Basımevi, Ankara 1993, s. 71.

⁹ Dündar Ali Kılıç, agm., s. 76.

¹⁰ Mefahir Behlülçil, *İmparatorluk ve Cumhuriyet Dönemlerinde İllerimiz*, BDS Yay. İstanbul 1992, s. 170.

¹¹ "Dâhiliye Vekâleti'nin 1933 yılında, Cumhuriyet'in onuncu yıldönümü nedeniyle hazırladığı ve 1923'ten itibaren yürütülen çalışmaların özetlendiği raporda "çok vilayet usulünün ülke için faydalı olmadığına dikkat çekilmiştir. İllerden bir bölümünün genel ve yerel gelirleri kendi ihtiyaçlarını karşılamadığı, bir bölümünün ise coğrafi, iktisadi durumu veya nüfusu itibarıyla il olarak kalmasının imkânsız olduğu gerekçeyle kaldırılmasına karar verildiği belirtilmiştir. Bu gerekçelerden dolayı il statüsü iptal edilen illerden biride Hakkâri'dir. 01.06.1932 tarih ve 2042 sayılı kanunla

Hakkâri'nin de olduğu yeni vilayetlerinin kurulması hakkındaki kanun tasarısı kabul edildi.¹² Daha sonra 4 Ocak 1936 tarihinde çıkarılan 2885 sayılı kanunla yeniden il statüsüne getirilmiştir.¹³ Türkiye'nin Ortadoğu'da stratejik bir ili olan Hakkâri, coğrafi olarak sık dağlarla kaplı bir bölge olarak nüfus yerleşmelerine kısıtlı imkân veren bir bölgedir. Buna karşılık Hakkâri bölgesi çok eski dönemlerden itibaren yerleşim yeri olmuştur. Bunda Hakkâri'nin sahip olduğu stratejinin yanı sıra doğal korunaklı bir yer olması ile bölgedeki İslam ve Hristiyan unsurların dini inziva mekânlarının varlığı nüfus yapısında etkili olmuştur. Bu sebeple, bölgede yaşanan nüfus hareketleri ve nüfusun bu bölgedeki dağılımı önemli ve incelemeye değerdir.

Birinci Dünya Savaşı ve Milli mücadele gibi ağır ve yıkıcı savaşlardan sonra kurulan Türkiye Cumhuriyeti, toparlanma ve yeniden yapılanma sürecine girmiş ve elindeki verileri istatistiksel dokümana dönüştürmüştür. Cumhuriyetin sahip olduğu insan kaynağının sayısını ve özelliklerini belirlemek, yeni kurulan Cumhuriyet için oldukça önemliydi. Bu verilerden biri de insan kaynağı ile ilgili olduğundan bir nüfus sayımı yapma gereği ortaya çıkmıştır. Nüfus sayımı, bir ülkenin dayanmış olduğu insan kaynağının özelliklerinin tespiti için önemli bilgiler sağlamaktadır. Bu nedenle 1927 yılında yapılacak genel nüfus sayımı için hazırlıklara başlandı. Nüfus sayımının için yapılabilmesi için 1922 yılından itibaren bazı kanunlar çıkartılmıştır. İlk resmi hazırlık 1926 yılında Başbakanlığa bağlı olarak çalışacak Merkezi İstatistik Dairesi'nin kurulması oldu.¹⁴ İstatistik dairesi bu ilk genel nüfus sayımının önemi gereği hem tüm coğrafyayı, hem de tüm

Hakkâri'ye bağlı Şemdinhan köyü idari statüsünde düzenleme yapılarak nahiye teşkilatına dönüştürülmüştür. 20.03.1933 tarih ve 2197 sayılı "Bazı Vilayetlerin İlga ve Bazılarının Birleştirilmesi Hakkında Kanun'a göre, Hakkâri il teşkilatı kaldırılarak Yüksekova ilçesi ile birlikte Van iline, Beytüşşebap ilçesi ise Siirt'e bağlanmıştır.", **Bkz.:** Faruk Kaya, "Hakkâri İli'nin İdari Coğrafya Analizi", **TASS**, S 11, Kış 2015, s.88.

¹² **TBMM Zabıt Ceridesi**, D 5, C 7:172,173; **Düster**, 3.Tertip, C 17.171.

¹³ Faruk Kaya, agm., s.88-89.

¹⁴ Hayati Doğanay, **Türkiye'nin Beşeri Coğrafyası**, Pegem Akademi, İstanbul 2014, s.58.

etnik gruplardan kadın ve erkekleri kapsayacak şekilde detaylı bir hazırlığa girmişti. Yapılan çalışmalar neticesinde Cumhuriyet döneminin ilk genel nüfus sayımı 28 Ekim 1927 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Daha sonraki nüfus sayımları 1935 ile 1990 yılları arasında düzenli olarak sonu 0 ve 5 ile biten yıllarda yapılmıştır. 1990 yılından sonra ise nüfus sayımlarının sonu 0 ile biten yıllarda uygulanması kanunla belirlenmiş ve bu kapsamda 22 Ekim 2000 tarihinde ülkemizde on dördüncü Genel Nüfus Sayımı gerçekleştirilmiştir.¹⁵

1927 yılında yapılan en kapsamlı ilk nüfus sayımı sırasında sokağa çıkma yasağı ilan edilmiş ve buna göre yapılan sayım sonucunda toplam nüfus 13.648.270 kişi olarak açıklanmıştır.¹⁶ Toplam nüfus içerisinde yer alan 1.044.306 kişi Trakya bölgesinde bulunurken, geriye kalan 12.615.969 kişi de Anadolu coğrafyasında bulunmaktadır. 1927 yılı sayımına göre Türkiye nüfusunun yaklaşık %24'ü kentlerde yaşarken %76'sı da kırsalda yaşamaktadır.¹⁷ Yine ilk genel nüfus sayımı verilerine dayanak, Türkiye'nin sahip olduğu nüfusun yerleşim birimlerine göre dağılımında ise nüfusun yüzde 25'i şehirlerde ikamet ederken, nüfusun büyük bir kısmını oluşturan yüzde 75'i ise taşrada yaşamaktadır.¹⁸ Bu nüfus sayımı sonuçlarına göre Türkiye nüfusunun yüzde 48.20'si erkek, %51.80'i ise kadın nüfusedir.¹⁹ Hatay ilinin de toplam nüfusu eklenerek hesaplanan ilk nüfus verilerininin dağılımı 63 il, 328 ilçe, 40.600 belde ve köye dağılmıştır. Ülkemiz, nüfus yoğunluğunun toplam yüzölçümüne oranı ise 18 olarak tespit edilmiştir.²⁰

¹⁵ TÜİK, **İstatistik Göstergeler (1923-2009)**, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara 2009, s.3.

¹⁶ T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü; 28 Teşrinievvel 1927 **Umumi Nüfus Tahriri**, f. I, Hüsniyat Matbaası, İstanbul 1929, s. XVII; Tahir Kodal, "*Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Genel Nüfus Sayımında Çorum Vilâyetinin Nüfus Özellikleri*", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C 19, S 1, Elazığ 2009, s. 242.

¹⁷ Fikret Babuş, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik-Sosyal Politikalar Çerçevesinde Göç ve İskân Siyaseti Uygulamaları**, Ozan Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 132.

¹⁸ T.C. Baş Vekâlet Merkezi İstatistik Müdüriyet Umumiyesi..., İstanbul 1929, s.4.

¹⁹ **Umumi Nüfus Tahriri (1929)**..., s.14.

²⁰ TÜİK, **age.**, s. 8.

Bu çalışma ile nüfus açısından farklılık gösteren Hakkâri'nin 1927 yılında yapılan Genel Nüfus sayımı sonuçlarına göre bir analizi yapılmıştır. Böylece nüfus verileri ile Hakkâri ilinin o dönemde sahip olduğu nüfusun hem niceliğinin hem de niteliğinin yapısı ele alınmıştır.

1. İlk Genel Nüfus Sayımına Göre Hakkâri Vilayetinin Nüfus Özellikleri

İlk genel nüfus sayımının sırasında nüfus tespiti yapılan illerden biri de Hakkâri'dir. 1927 sayımına göre Hakkâri il genelinde toplam 254 yerleşim yerinde meskûn olan kişi sayısı toplam nüfusu 24.980 kişidir. Bu toplam nüfus içerisinde kadın nüfusu 12.012 kişi iken, erkek nüfusu 12.968'dir. Hakkâri, %7,5'lik kentli nüfusu ile Türkiye'de Artvin ilinden sonra ikinci sırada gelmektedir.²¹ Hakkâri'de erkek nüfusu kadın nüfusundan 926 kişi daha fazladır. Hakkâri merkezde toplam yaşayan kişi sayısı toplam 7.273 kişidir. Bunun 3.417'si kadın iken, 3.856 kişi de erkektir. O dönemki idari dağılımda Hakkâri'nin bir ilçesi olan ve Hakkâri merkez nüfusundan daha kalabalık bir nüfusa sahip olan ilçesi Beytüşşebap'tır. Beytüşşebap'ın toplam ilçe nüfusu 12.883 kişidir. Bu nüfusun 6.448'i kadın, 6.435' de erkektir. Bu ilçenin Hakkâri merkezden daha kalabalık bir yer olmasının sebebi o dönemdeki idari taksimatta mevcut ilçe olan Çukurca'nın da Beytüşşebap ilçesi sınırlarında sayılıyor olmasındandır. Yerleşim yeri sayısı bakımından bakıldığı zaman da Beytüşşebap ilçesi en çok yerleşim yerine sahip olan ilçedir. Beytüşşebap ilçe sınırı geniş bir alanı kapsadığı için böyle bir sonuç ortaya çıkmıştır. Hakkâri'nin bir diğer kalabalık ilçesi Gevar'ın (Yüksekova) toplam nüfusu 3.209 kişidir. Bunun 1.456'sı kadın, 1.753'ü de erkeklerden oluşmaktadır. Şemdinan (Şemdinli) ilçesinin nüfusu ise 1.615 kişidir. Bu nüfusun 691'i kadın, 924'ü erkektir. 1927 yılı itibariyle Hakkâri'nin yüz ölçümü 15.505 km²'dir. Toplam nüfusunun il yüz ölçümüne oranı ise km²'ye 1,6'dır. Bu sayı km²'ye 17.89 kişi sayısının düştüğü Türkiye ortalamasının çok altındadır. Yüz ölçümünün en büyük olduğu ilçesi Şemdinan'dır. Buna rağmen hem

²¹ Mustafa Köse, **1927 Nüfus Sayımı ve Sonuçlarının Değerlendirilmesi**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 143.

nüfus miktarının en az olduğu hem de yerleşim yerinin en az olduğu yer Şemdinan ilçesidir. Kadın nüfusu sayısının erkek nüfusundan daha fazla olduğu yerler Beytüşşebap ve Şemdinan iken Hakkâri ve Gevar'da erkek nüfusu daha kalabalıktır.²² O dönem de kırsal nüfusun ülke nüfusu içerisindeki yeri daha fazla yer tutarken 1927 verileri değerlendirildiğinde Türkiye'nin toplam nüfusu içinde Hakkâri ilinin yer aldığı oran hesaplandığında 0,0018 gibi oldukça az bir oran çıkmaktadır. Böyle bir durumun oluşmasında şüphesiz Hakkâri'nin sahip olduğu yüzölçümünün büyük bir kısmının dağlık alanlarla kaplı olması ve bu alanların yerleşim alanları kurmaya yeterince elverişli olmamasıdır.

Tablo-1: Vilayet İtibariyle Nüfusun Cinsiyete Göre Miktarı, Yüz Ölçümü, Nüfus Yoğunluğu ve Yerleşim Yeri Sayısı

Vilayet ve Kazalar	Nüfus Mevcudu			Mesahai Sathiyeye km ² (Yüz Ölçümü)	Nüfus Kefafeti (Nüfus Yoğunluğu)	Mevaki Adedi (Yerleşim Yeri Sayısı)
	Kadın	Erkek	Yekûn			
Beytüşşebap	6.448	6.435	12.883	4.400	2.9	73
Gevar	1.456	1.753	3.209	3.040	1.0	63
Hakkâri	3.417	3.856	7.273	3.510	2.0	69
Şemdinan	691	924	1.615	4.555	0.3	49
Yekûn (Toplam)	12.012	12.968	24.980	15.505	1.6	254

Kaynak: TCBIUM, **Umumi Nüfus Tahriri (1929)...**, s. XVIII.

1.1. Doğum Yerleri İtibariyle Nüfus

Hakkâri'ye ait yukarıda değinilen toplam il nüfusu içinde bulunan 10.038 erkek ve 9.083 kadından oluşan 19.121 kişinin hepsi Türkiye'de doğmuştur. Nüfus verilerine göre bunun dışında tespit edilen bilgiler şöyledir; Hakkâri merkezde doğum yeri Irak olan 4 erkek, Gevar'da İran doğumlu olan 4 erkek 1 kadın, Beytüşşebap'ta Almanya

²² **Umumi Nüfus Tahriri(1929)...**, s.8.

doğumlu 17 erkek, Şemdinan'da ise Rusya'da doğmuş 1 erkek ve 1 kadın bulunmaktadır.

Tablo-2: Nüfusun Mahalli Tevellüt İtibariyle Dağılımı

Vilayet ve Kazalar	Cinsiyet	Türkiye	Irak	İran	Almanya	Rusya
Hakkâri	Kadın	3.413	4	-	-	-
	Erkek	3.856	-	-	-	-
Beytüşşebap	Kadın	3.519	-	-	-	-
	Erkek	3.488	-	-	17	-
Gevar	Kadın	1.453	2	1	-	-
	Erkek	1.746	3	4	-	-
Şemdinan	Kadın	690	-	-	-	1
	Erkek	923	-	-	-	1
Toplam	Kadın	9.075	6	1	-	1
	Erkek	10.013	3	4	17	1
Genel Toplam		19.088	9	5	17	2

Kaynak: TCBIUM, **Umumi Nüfus Tahriri (1929)**..., s.,275.

1.2.Medenî Hâle Göre Nüfus

1927 Genel nüfus sayımında hakkında sayısal bilgilerin verildiği diğer bir başlık da illerin medeni hal durumlarıdır. Hakkâri'ye bakıldığında toplam nüfus içinde 9.004 kişi bekâr iken 8.990 kişi ise evlidir. Toplam dul sayısı 924 kişi, boşanmış sayısı ise 14 kişidir. Boşanmada sayının az olmasının sebebi yörede bu durumun hoş karşılanmamasıdır. Türkiye genelinde nüfus içerisinde en az bekâr erkek nüfus oranı yüzde 47.91 ile Hakkâri'dir. Bununla birlikte kadın bekâr oranının en fazla olduğu ikinci il yine Hakkâri'dir. Bu oran yüzde 46.17'dir.²³ Genel toplama Beytüşşebap kazasında haklarında bilgi toparlanamayan 2.929 kadın ve 2.930 erkek ilave edilmemiştir. Buna rağmen Türkiye'de nüfus yoğunluk itibariyle, toplam nüfusa bakıldığında, hem kadınlarda hem de erkeklerde evlilik oranı en yüksek olan illerden biri Hakkâri'dir. Bu oran kadınlarda yüzde 46.62 iken erkeklerde

²³ T.C. Baş Vekâlet Merkezi, **İstatistik Müdüriyet Umumi Nüfus Tahriri Fasikül III, Usuller Kanun ve Talimatnameler Neticelerin Tahlili**,(1929), Başvekalet Müdevvenat Matbaası, Ankara 1929, s.19.

yüzde 47.38'dir.²⁴ Nüfus miktarının doğal bir sonucu olarak Hakkâri'nin evli, bekâr ve dul kişi sayısı bakımından en fazla sayıya sahip olan kazası Beytüşşebap'tır. En az sayıya sahip olan kazası da Şemdinan'dır. Ancak, Umumi Nüfus Tahririnde Medeni Hal başlığı altında Şemdinan kazası hakkında bilgi verilirken evli kadın sayısı sadece 3 olarak belirtilmiştir. Şemdinan kazasında yaşayan kadın sayısına bakıldığında bu sayının yanlış olduğu tahmin edilmektedir. Bu durum basım sırasında oluşmuş maddi bir hatadan kaynaklanmış olabilir. Çünkü 691 kadından sadece 3 kişinin evli görünmesi az bir rakamdır. Tablo-3'te görüldüğü üzere vilayet ve kazalarda yer alan boşanma sayısının genel toplamı 14 kişi olarak görünmektedir. Bu oldukça düşük bir sayıdır. Boşanmanın hiç olmadığı kaza Beytüşşebap'tır. Dul kişi sayısının fazla olduğu yer Beytüşşebap ve Hakkâri iken, en az olan Gevar kazasıdır. Şemdinan'da hiç dul kadın sayısı olmaması dikkat çekicidir.

Tablo-3: Hakkâri Vilayeti Nüfusunun Hali Medeni Grupları İtibariyle Dağılımı

Hakkâri							
Vilayet ve Kazalar	Cinsiyet	Nüfusu	Bekâr	Evli	Dul	Boş	Bilinmeyen
Hakkâri	Kadın	3.417	1.395	1.788	232	1	1
	Erkek	3.856	1.860	1.869	123	4	-
Beytüşşebap	Kadın	6.448	1.487	1.729	303	-	-
	Erkek	6.435	1.926	1.500	79	-	-
Gevar	Kadın	1.456	635	714	105	2	-
	Erkek	1.753	655	872	44	2	180
Şemdinan	Kadın	691	678	3	-	2	8
	Erkek	924	368	515	38	3	-
Yekûn (Toplam)	Kadın	12.012	4.195	4.234	640	5	9
	Erkek	12.968	4.809	4.756	284	9	180
Genel Toplam		24.980	9.004	8.990	924	14	198

Kaynak: TCBIUM, *Umumi Nüfus Tahriri (1929)...*, s.172-173.

²⁴ *Umumî Nüfus Tahriri Fasikül III...*, s.20.

1.3.Yaş Gruplarına Göre Nüfus

Yaş gruplarının tespiti nüfus sayımları için en önemli verileri oluşturmaktadır. Bir ülkedeki nüfusun genç veya yaşlı olduğu, nüfusun hangi yaş gruplarında yoğunlaştığı bilgisi o ülkenin ekonomik, eğitim ve sağlık alanlarındaki gelişmişliğini açıklamak için önemli bilgiler verir. 1927 genel nüfus sayımına göre yaş grupları dikkate alındığında Hakkâri nüfusunun genç nüfus aralığında yığıldığı görülmektedir. Nüfusun en fazla toplandığı yaş aralığı 20-45 yaş grubudur. Bu yaş grubunda 4.134 kadın, 4.442 erkek bulunmaktadır. Bu grubu 3-6 yaş gurubundaki çocuklar izlemektedir. Hakkâri’de ekonomik yapıda iş gücü talebinin karşılanabilmesi açısından 13-19 ve 20-45 yaş arasında önemli bir dinamik nüfusun olduğu görülmektedir. Ancak o yıllarda genelde ülkenin özelde ise bölgenin içerisinde bulunduğu ekonomik şartlar, genç nüfus avantajının kullanılmasına olanak vermemektedir. Tabloda vilayet genelinde 71 yaş ve üzeri kişi sayısında erkekler daha fazladır. Bu yaş aralığında 85 kadın, 113 erkek bulunmaktadır. Bir diğer önemli bilgi de meçhul yaş grubu hakkındadır. Bu sayımda Hakkâri vilayet genelinde 26 kadının ve 42 erkeğin toplam 68 kişinin yaşı çeşitli sebeplerden dolayı belirlenememiştir. Şemdinan kazasında 0-1 yaş aralığındaki kişi sayısı 32’dir. Bu sayı vilayet geneline göre oldukça düşüktür. Bunun sebebi, Cumhuriyetin ilk yıllarında yaşanan yetersiz sağlık hizmetleri yüzünden anne ve çocuk ölümlerinin yaşanması durumuyla ifade edilebilir.

Tablo-4: Hakkâri Vilayeti Nüfusunun Yaş Grupları İtibariyle Dağılımı

Hakkâri											
Yaş Grupları											
Vilayet ve Kazalar	Cinsiyet	0-1	1-2	3-6	7-12	13-19	20-45	46-60	61-70	71-Üzeri	Yaşı Bilinmeyen
Hakkâri	Kadın	73	215	551	368	151	1.635	298	91	31	4
	Erkek	104	282	605	332	115	1.694	506	152	54	12
Beytüşşebap	Kadın	74	237	547	395	238	1.567	325	101	25	10
	Erkek	101	251	683	502	210	1.304	332	89	25	8
Gevar	Kadın	83	146	247	104	72	618	117	39	18	12
	Erkek	64	126	212	108	58	909	179	56	19	22
	Kadın	12	40	94	83	51	314	75	11	11	-

Şemdinan	Erkek	20	55	114	38	29	535	91	27	15	-
Yekûn (Toplam)	Kadın	242	638	1.439	950	512	4.134	815	242	85	26
	Erkek	289	714	1.614	980	412	4.442	1.180	324	113	42
Genel Top- lam		531	1.352	3.053	1.930	924	8.576	1.923	566	198	68

Kaynak: TCBIUM, **Umumi Nüfus Tahriri (1929)...**, s.172-173.

1.4.Okur-Yazarlık Yönünden Nüfus

1927 genel sayımında ülke genelinde tespiti yapılmak istenen bir diğer önemli konu da toplumdaki okur-yazarlık oranlarıdır. Cumhuriyetin ilk yıllarında okuma yazma bilenlerin sayısı ne yazık ki azdı. 1927 Nüfus sayımına göre Türkiye genelinde 1.111.496 kişi okuma-yazma bilmekte, 12.517.992 kişi ise okuma-yazma bilmemektedir.²⁵ Bu dönemde ülke genelinde ve özellikle doğu bölgelerinde eğitim ve öğretim işlerine ait raporlar da olumlu değildi. Hakkâri'de vilayet nüfusu içerisinde okuma yazma bilmeyen kadın nüfusu yüzde 99.62, bilen kadın sayısının nüfusa oranı ise yüzde 0.38'dir. Okuma yazma bilmeyen erkek sayısı yüzde 97.72 iken bilenlerin sayısının toplam nüfusa oranı yüzde 2.28'dir. Hakkâri'de o yıllarda 2 okul mevcuttu. 1929-1030 yılları arasında Hakkâri'de 2 okul, 2 öğretmen ve 44 öğrenci vardır.²⁶ Bu durum karşısında eğitim alanında önemli adımların atılması için 1927 genel nüfus verileri önemli bilgiler vermiştir.

Hakkâri vilayetinin de okuryazarlık oranları ülke geneli ile benzer bir tablo çizmektedir. 1927 yılı nüfus verilerine göre Hakkâri vilayeti genelinde okuma-yazma bilmeyenlerin sayısı 18.858 kişidir. Buna karşılık okuma yazma bilenlerin sayısı ise sadece 263 kişidir. Tablodan sağlanan bir diğer bilgi ise okuma yazma bilenlerin arasında sadece 34 kadının olmasıdır. Vilayet genelinde okuma yazma bilen erkeklerin sayısı kadınlardan daha fazladır. Okuma yazma oranının en fazla olduğu yer 179 kişi ile Hakkâri merkez iken, en az bilenlerin olduğu yer

²⁵ Sertel, Savaş, *Cumhuriyetin İlk Nüfus Sayımı Sonuçlarına Göre Malatya'da Nüfus*, **Akademik Bakış Dergisi**, Mart-Nisan 2015, S 48, s. 92-93.

²⁶ Özden Özgen, *Cumhuriyet Döneminde Hakkâri'de Eğitim (1923-1960)*, **ASSAM**, S 10, 2018, s.66-68.

20 kişi ile Beytüşşebap kazasıdır. Bu kazada okuma yazma bilen kadın yoktur. Şemdinan kazasında da hem erkek hem de kadın nüfusundan okuma yazma bilen kişi sayısı yoktur.

Tablo-5: Hakkâri Vilayeti Nüfusunun Yaş Grupları İtibariyle Dağılımı

Hakkâri			
Vilayet ve Kazalar	Cinsiyet	Okuma Yazma Bilen	Okuma Yazma Bilmeyen
Hakkâri	Kadın	23	3.394
	Erkek	156	3.700
Beytüşşebap	Kadın	-	3.519
	Erkek	20	3.485
Gevar	Kadın	11	1.445
	Erkek	53	1.700
Şemdinan	Kadın	-	691
	Erkek	-	924
Yekûn (Toplam)	Kadın	34	9.049
	Erkek	229	9.809
Genel Toplam		263	18.858

Kaynak: TCBIUM, *Umumi Nüfus Tahriri (1929)...*, s.172-173.

1.5.Meslek Grupları ve Faaliyet Dalları İtibariyle Nüfus

Osmanlı'nın mirası bir coğrafyaya, ekonomik yapıya ve insan kaynağı üzerine kurulmuş olan Cumhuriyetin, ilk yıllarında işleyen ve geniş tabana yayılan bir ekonomik yapıdan söz etmek pek de mümkün değildi. Böyle bir durumun yaşanmasında; özetle uzun süren savaşların yaratmış olduğu ekonomik yıkım ve üretimi yapacak unsurların etkisiz hale gelmesi söylenebilir. Milli mücadele sonrası ekonominin toparlanmaya çalışılması ve ülkenin yeniden inşa edilmesi çabalarına rağmen, bu dönemde halkın hemen tamamı fakir konumundadır. Nüfusun büyük bir kısmının taşrada bulunması nedeniyle ekonomik yapının temel dinamiklerini bu dönemde tarım ve hayvancılık oluşturmaktaydı. Tarıma ve hayvancılığa dayalı ekonomiye sahip olan Türkiye'nin, 1911-1921 yılları arası yaşanan savaşlar neticesinde üretimi sağlayacak erkek nüfusunun önemli bir oranda azalmasına neden

olmuştur. Bu durum tarım ekonomisinin zarar görmesine neden olurken geçim sıkıntısı nedeniyle doğudan batıya göçlerin başlamasına da neden olmuştur.

Tablo-6: Hakkâri Vilayeti Nüfusunun Meslek Grupları ve Faaliyet Dalları İtibariyle Dağılımı

Hakkâri													
Vilayet ve Kazalar	Cinsi-yet	Meslekler										Mesleksiz	
		Zirai	Snai	Ti-cari	Ser-best	Me-mur	Ha-kim	Ordu	P.T.T	Muh-telif Mes-lekler	Top-lam Mes-lek		
Hakkâri	Ka-dın	48	-	1	-	-	-	-	-	-	-	49	3.368
	Erkek	2.048	29	45	9	56	1	181	22	15	2.406	1.450	
Beytüşşebap	Ka-dın	87	-	-	-	-	-	-	-	-	87	3.432	
	Erkek	1.452	-	-	3	11	-	-	1	1	1.468	2.037	
Gevar	Ka-dın	14	-	-	-	-	-	-	-	-	14	1.442	
	Erkek	692	3	14	2	68	-	267	-	4	1.050	70	
Şemdinan	Ka-dın	4	-	-	-	-	-	-	-	-	4	687	
	Erkek	404	2	-	1	9	-	235	2	-	653	271	
Yekûn (Toplam)	Ka-dın	153	-	1	-	-	-	-	-	-	154	8.929	
	Erkek	4.595	34	59	15	144	1	684	25	19	5.577	4.461	
Genel Toplam		4.749	34	60	15	144	1	684	25	19	5.731	13.390	

Kaynak: TCBIUM, **Umumi Nüfus Tahriri (1929)...**, s.195.

1927 yılında yapılan nüfus sayımı Türkiye'nin ekonomik yapısını öğrenmek açısından oldukça önemliydi. Ekonomik yapıda atılacak adımlarda bu sonuçlardan yola çıkılacaktı. Bu nüfus sayımında Hakkâri vilayetine baktığımızda en yaygın ekonomik faaliyet olarak tarımı görülmektedir. Genel olarak tüm meslek gruplarında kadın nüfusu erkek nüfusuna oranla çok daha az yer almıştır. Hakkâri genelinde tarım ile uğraşanların toplam sayısı 4.749 kişidir. Tarım ile uğraşanların en fazla olduğu yer 2.096 kişi ile Hakkâri merkezdir. Beytüşşebap'ta 1.579 kişi, Gevar'da 706 kişi, Şemdinan'da 408 kişidir. Tarım ile uğraşan kadın sayısının en fazla olduğu yer 87 kişi ile Beytüşşebap'tır. Bu sayıyı 489 kişi ile Hakkâri takip etmektedir. Tarım ile uğraşan erkeklerin Hakkâri vilayeti toplam nüfusuna oranı yüzde

64.10, kadınların ise yüzde 2.63'tür.²⁷ Ordu mesleğinin en faz olduğu yer, 267 kişi ile Gevar ve 235 kişi ile Şemdinan'dır. Hâkimlik mesleğinin olduğu tek yer Hakkâri merkezidir. Yine ticaret ile uğraşan tek kadın Hakkâri merkezdedir. Hakkâri'de 12 yaşından büyük olup meslek sahibi olanların vilayet nüfusu içerisindeki oranı yüzde 46.76'dır. Bu oranın yüzde 2.64'ünü kadınlar oluştururken geri kalan yüzde 44.12'sini de erkekler oluşturmuştur.²⁸ Tablo-6'da ayrıntıları görüldüğü gibi sanayi ile uğraşanların sayısı il genelinde toplam 34 kişi olduğu tespit edilmiştir. Bu durum kırsal bir kent olan Hakkâri'nin doğal yapısının bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

1.6.Konuşulan Dillere Göre Nüfus Dağılımı

Cumhuriyet döneminin ilk nüfus sayımında dikkate alınmış bir diğer sosyal konu ise illerde konuşulan veya bilinen lisanelerin hangileri olduğunun tespiti meselesi olmuştur. 1927 Genel nüfus sonuçlarına göre Hakkâri'de en çok konuşulan dil Kürtçe olarak tespit edilmiştir. Konuşulan lisana göre yapılan tespitlerde dikkat çeken bir diğer bilgi de Hakkâri merkezde Yahudice konuşan 31 kadın ve 43 erkeğin varlığıdır. Yine Gevar'da 937 kişinin Tatarca konuşuyor olması ve bunların hepsinin sadece kadın olması muhtemel bir matbu hata olduğu düşüncesini güçlendirmektedir.

Tablo-7: Hakkâri Vilayeti Nüfusunun Mevcut Dinlere Göre Dağılımı

Hakkâri								
Vilayet ve Kazalar	Cinsiyet	Türkçe	Arapça	Çerkezce	Yahudice	Kürtçe	Tatarca	Bilinmeyen
Hakkâri	Kadın	64	-	-	31	3.306	-	15
	Erkek	272	-	-	43	3.531	-	10
Beytüşşebap	Kadın	3	-	-	-	3.497	-	19
	Erkek	15	-	-	-	3.482	-	8
Gevar	Kadın	51	-	-	-	468	937	-
	Erkek	418	1	-	-	1.334	-	-
Şemdinan	Kadın	18	-	-	-	673	-	-
	Erkek	203	3	4	-	714	-	-
	Kadın	136	1		31	7.944	937	35

²⁷ Umumi Nüfus Tahriri Fasikül III, ..., s. 27.

²⁸ Umumi Nüfus Tahriri Fasikül III, ..., s. 26.

Yekûn (Toplam)	Erkek	908	3	4	43	9.061		18
Genel Toplam		1044	4	4	74	17.005	937	53

Kaynak: TCBIUM, **Umumi Nüfus Tahriri (1929)...**, s.217.

1.7.Maluliyet/Sakatlık Durumuna Göre Nüfus

1927 yılındaki verilere göre Hakkâri nüfusunun çeşitli maluliyet (sakatlık) durumlarına göre değerlendirildiğinde sakat nüfusun sağlam nüfusa oranla çok az olduğu görülmektedir. Hakkâri genelinde değişik maluliyetlerden dolayı toplam 152 kişi sakat görünmektedir. İl genelinde tüm sakatlıklarda erkek sayısı kadınlardan fazladır. Hakkâri'de sağlam olan kadın nüfusu yüzde 99.57 iken erkek nüfusunun oranı yüzde 98.87'dir. Kadın nüfusunda değişik maluliyetler taşıyanların oranı 0.43 iken, erkeklerde bu oran yüzde 1.13'tür. Bu sayı toplam nüfusun içindeki sağlam nüfusa oranı yüzde 0,80'e denk düşmektedir.²⁹

Tablo-8: Hakkâri Vilayeti Nüfusunun Maluliyet/Sakatlık Durumuna Göre Dağılımı

Hakkâri								
Vilayet ve Kazalar	Cinsiyet	Sağlam	Ama	Sağır/Dilsiz	Topal	Çolak	Kambur	Bilinmeyen Sakatlıklar
Hakkâri	Kadın	3.401	4	1	2	-	1	8
	Erkek	3.791	8	12	8	1	3	33
Beytüşşebap	Kadın	3.518	-	1	-	-	-	-
	Erkek	3.502	1	1	1	-	-	-
Gevar	Kadın	1.447	4	1	4	-	-	2
	Erkek	1.729	4	1	2	2	-	13
Şemdinan	Kadın	678	3	-	2	-	-	8
	Erkek	903	6	1	-	-	-	14
Yekûn (Toplam)	Kadın	9.044	11	3	6	-	1	18
	Erkek	9.925	19	15	13	3	3	60
Genel Toplam		18.969	30	18	19	3	4	78

Kaynak: TCBIUM, **Umumi Nüfus Tahriri (1929)...**, s.217.

²⁹ **Umumi Nüfus Tahriri Fasikül III...**, s.56.

1.8.Dinlere-Mezheplere Göre Nüfus

1927 sayımında tespiti yapılan bir diğer konu başlığı da mevcut nüfus içinde hangi inançların olduğu ve mensuplarının sayısıdır. 1927 sayımında Türkiye nüfusunun yüzde 97.36'lık kısmını Müslümanlar oluştururken geriye kalan yüzde 2.67 kısmını da diğer dinlere mensup kişiler olduğu tespit edilmiştir.³⁰ 1927 nüfus sayımı verilerine göre Hakkâri'de toplam 19.042 Müslüman, sadece Hakkâri merkezde yaşayan 43 Musevi, 34 belirlenemeyen dine mensup kişi ve 2 inançsız kişi tespit edilmiştir. Hakkâri'de gayrimüslim sayısının yok denecek kadar azdır. 1927 yılı itibariyle Hakkâri genelinde özellikle hiçbir Hristiyan din mensubunun bulunmamasının sebebi 1915 yılında uygulanan ve Ermenilerin bölgeden göç etmesine neden olan Tehcir Kanunu ile açıklanabilir. I. Dünya Savaşı sürecinde yoğunluk kazanan ve milli mücadele döneminde Doğu cephesinin kapanmasına kadar şiddetini artıran Ermeni olayları ile birlikte gelişen siyasi ve askeri olaylar, göçler ve katliamlar, Ermeni ve Müslüman halklarının bir arada yaşama imkânını kaybetmesine neden olmuştur.³¹

Tablo-9: Hakkâri Vilayeti Nüfusunun Ana Lisana Göre Dağılımı

Hakkâri					
Vilayet ve Kazalar	Cinsiyet	Müslüman	Musevi	Belirlenemeyen Din Mensubu	İnançsız
Hakkâri	Kadın	3.417	-	-	-
	Erkek	3.803	43	8	2
Beytüşşebap	Kadın	3.501	-	18	-
	Erkek	3.497	-	8	-
Gevar	Kadın	1.456	-	-	-
	Erkek	1.753	-	-	-
Şemdinan	Kadın	691	-	-	-
	Erkek	924	-	-	-
Yekûn (Toplam)	Kadın	9.065	-	-	-
	Erkek	9.977	43	34	2
Genel Toplam		19.042	43	34	2

Kaynak: TCBIUM, **Umumi Nüfus Tahriri (1929)...**, s.67.

³⁰ **Umumi Nüfus Tahriri (1929)...**, s.30.

³¹ Mete Tunçay, *Azınlıklar Nüfusu*, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 6, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.1563-1564.

2. Sonuç

Cumhuriyet tarihinin gerçekleştirilen ilk ve en kapsamlı genel nüfus sayımı, yeni devletin öz kaynağı olan nüfusun niteliğini belirlemesine olanak tanımıştır. Toplumun sosyal, kültürel, eğitim ve ekonomik yapısının ne durumda olduğunu detaylandıran bir istatistik olmuştur. Çalışmamızda Hakkâri vilayetinin; sosyoekonomik durumunun düzeyi, mevcut inançları, okuryazarlık oranları, konuşulan anadillerin sayısı, yaş grupları ve medeni hal durumları ilk genel nüfus sayımına göre analiz edilerek, değerlendirilmiştir. İlk genel nüfus sayımı sırasında nüfus tespiti yapılan illerden biri de Hakkâri'dir. 1927 sayımına göre Hakkâri il genelinde toplam 254 yerleşim yerinde meskûn olan kişi sayısı toplam nüfusu 24.980 kişidir. Bu toplam nüfus içerisinde kadın nüfusu 12.012 kişi iken, erkek nüfusu 12.968'dir. Hakkâri'de nüfusun en fazla toplandığı yaş aralığı 20-45 yaş grubudur. Bu yaş grubunda 4.134 kadın, 4.442 erkek bulunmaktadır. 1927 nüfus sayımı verilerine göre Hakkâri'de toplam 19.042 Müslüman, sadece Hakkâri merkezde yaşayan 43 Musevi, 34 belirlenemeyen dine mensup kişi ve 2 inançsız kişi tespit edilmiştir. Hakkâri'de sağlam olan kadın nüfusu yüzde 99.57 iken erkek nüfusunun oranı yüzde 98.87'dir. Kadın nüfusunda değişik maluliyetler taşıyanların oranı 0.43 iken, erkeklerde bu oran yüzde 1.13'tür. Tarım ile uğraşanların en fazla olduğu yer 2.096 kişi ile Hakkâri merkezdir. Beytüşşebap'ta 1.579 kişi, Gevar'da 706 kişi, Şemdinan'da 408 kişidir. Tarım ile uğraşan kadın sayısının en fazla olduğu yer 87 kişi ile Beytüşşebap'tır. Bu sayıyı 489 kişi ile Hakkâri takip etmektedir. Tarım ile uğraşan erkeklerin Hakkâri vilayeti toplam nüfusuna oranı yüzde 64.10, kadınların ise yüzde 2.63'tür. Yine ticaret ile uğraşan tek kadın Hakkâri merkezdedir. Hakkâri'de 12 yaşından büyük olup meslek sahibi olanların vilayet nüfusu içerisindeki oranı yüzde 46.76'dır. Nüfus sonuçlarına göre Hakkâri'de en çok konuşulan dil Kürtçe olarak tespit edilmiştir. Konuşulan lisana göre yapılan tespitlerde dikkat çeken bir diğer bilgi de Hakkâri merkezde Yahudice konuşan 31 kadın ve 43 erkeğin varlığı olmuştur. Türkiye genelinde nüfus içerisinde en az bekâr erkek nüfus oranı yüzde 47.91 ile Hakkâri'dir. Bununla birlikte kadın bekâr oranının en

fazla olduğu ikinci il yine Hakkâri'dir. Bu oran yüzde 46.17'dir. Hakkâri'de vilayet nüfusu içerisinde okuma yazma bilmeyen kadın nüfusu yüzde 99.62, bilen kadın sayısının nüfusa oranı ise yüzde 0.38'dir. Okuma yazma bilmeyen erkek sayısı yüzde 97.72 iken bilenlerin sayısının toplam nüfusa oranı yüzde 2.28'dir. Hakkâri vilayeti nüfusu kentsel nüfus bakımından Türkiye ortalamasının altında kalmıştır. Bahsi geçen başlıklarda Hakkâri vilayeti hakkında yukarıda değerlendirilen oranlar ileriki yıllarda buraya yapılacak olan yatırımlar için önemli bilgiler sunmuştur.

3. Kaynakça

- BABUŞ Fikret; **Osmanlı'dan Günümüze Etnik-Sosyal Politikalar Çerçevesinde Göç ve İskân Siyaseti Uygulamaları**, Ozan Yayıncılık, İstanbul 2006.
- BEHLÜLGİL Mefahir, **İmparatorluk ve Cumhuriyet Dönemlerinde İllerimiz**, BDS Yay. İstanbul 1992.
- DOĞANAY Hayati, **Türkiye'nin Beşeri Coğrafyası**, Pegem Akademi, İstanbul 2014.
- ERDOST Muzaffer İlhan, **Şemdinli Röportajı**, Kurtuluş Basımevi, Ankara 1993.
- HECKMANN L Yalçın-, **Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri**, İletişim yayınları, İstanbul 2002.
- KAYA Faruk, "Hakkâri İl'inin İdari Coğrafya Analizi", **TASS**, S 11, Kış 2015.
- KILIÇ Dündar Ali, "Hakkâri Tarihi", **Hakkâri**, Ed: Mehmet Top, Hakkâri Valiliği Yayın no:6, Anıt Matbaa, Ankara 2010.
- KODAL Tahir, "Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Genel Nüfus Sayımında Çorum Vilâyetinin Nüfus Özellikleri", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C 19, S 1, Elazığ 2009.
- KÖSE Mustafa, **1927 Nüfus Sayımı ve Sonuçlarının Değerlendirilmesi**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

- ÖZGEN Özden, “İngiliz Emperyalizminin Gölgesinde 1923-1930 Dönemi Hakkâri Bölgesindeki Ayaklanmalar”, **Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyumu**, C 1, Canset Form Matbaacılık, Ankara 2016, s. 297-320.
- , “Cumhuriyet Döneminde Hakkâri’de Eğitim (1923-1960)”, **ASSAM**, S 10, 2018.
- SERTEL Savaş, “Cumhuriyetin İlk Nüfus Sayımı Sonuçlarına Göre Malatya’da Nüfus.”, **Akademik Bakış Dergisi**, Mart-Nisan 2015, S 48, s., 80-96.
- ŞAHİN Güven, Mustafa Kahraman, “Hakkâri’nin Turizmde Yönelik Potansiyelleri Hakkında Bir Değerlendirme”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Dergisi**, S 34, İstanbul, 2017.
- T.C. Başvekâlet Merkezi İstatistik Müdüriyet Umumiyesi, **1927 Umumi Nüfus Tahriri, Hüsnütabiat Matbaası**, İstanbul 1929.
- T.C. Başvekâlet Merkezi, **İstatistik Müdüriyet Umumî Nüfus Tahriri Fasikül III, Usuller Kanun ve Talimatnameler Neticelerin Tahlili, (1929)**, Başvekalet Müdevvenat Matbaası, Ankara 1929.
- TANSU Hacı, **Hakkâri Rehberi**, Anıt matbaası, Ankara 2010.
- TBMM Zabıt Ceridesi**, D.5, C 7:172,173; Düstur, 3.Tertip, C 17.171.
- TUNCCEL Metin, “Hakkâri”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C 15, İstanbul, 1991.
- TUNÇAY Mete, “Azınlıklar Nüfusu”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 6, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.
- TÜİK, **İstatistik Göstergeler (1923-2009)**, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara 2009.

CUMHURİYETTEN GÜNÜMÜZE HAKKÂRİ İL NÜFUSUNUN GELİŞİMİ VE DAĞILIŞI ÜZERİNDE COĞRAFİK FAKTÖRLERİN ETKİSİ

Süleyman YILMAZ*

ÖZET

Hakkâri ili Doğu Anadolu Bölgesi'nin güneydoğu ucunda yer alan bir ildir. Hakkâri ili doğuda İran, güneyde Irak Devletleri ile kuzeyde Van, batıda Şırnak illeriyle komşudur. Ortalama yükseltisinin çok fazla olduğu Hakkâri ili; Merkez ilçe, Yüksekova, Şemdinli, Çukurca ve Derecik ilçeleri ile birlikte toplam beş ilçeye ayrılır. Hakkâri ili tarihte birçok uygarlığa ev sahipliği yapmasına rağmen coğrafyasından dolayı tarih boyunca pek fazla gelişmeyen bir il olmuştur. Hakkâri ilinin tarih boyunca gelişmemesinin nedenleri doğal ve beşeri nedenlerdir. Hakkâri ilinin gelişimi üzerinde etkili olan doğal ve beşeri faktörler aynı zamanda il nüfusunun gelişimi ve dağılışı üzerinde de etkili olmuştur. Hakkâri il nüfusunun gelişimi ve dağılışı üzerinde doğal faktörlerden özellikle yeryüzü şekilleri, iklim, bitki örtüsü, hidrografi ve toprak yapısı; beşeri faktörlerden ise ilin sosyo-ekonomik ve siyasal koşulları etkili olmuştur. Hakkâri ilinin nüfus gelişimi ve dağılışı üzerinde etkili olan doğal faktörlerden en önemlisi yeryüzü şekilleridir. Hakkâri ilinde yeryüzü şekillerinin çok engebeli ve arızalı bir yapıda olması, iklim koşullarının etkisi, doğal afetler gibi nedenler ilin ulaşımını ve ekonomik faaliyetlerini olumsuz bir şekilde etkilemiştir. İlin yaklaşık %88'i dağlık alanlardan oluşmasından dolayı ilde tarımsal faaliyetlerden hayvancılık faaliyetlerini ön plana çıkarmıştır. Fakat il-

* Hakkâri Üniversitesi, suleymanyilmaz@hakkari.edu.tr

deki hayvancılık faaliyetleri de ilkel ve aile geçimine yöneliktir. Yeryüzü şekillerinin de etkisi sonucu Hakkâri ilinin iklimi karasal iklimdir. İlde kışlar çok soğuk ve kar yağışlı, ilkbahar ve sonbahar ayları yağmurlu, yaz ayları ise kurak geçmektedir. Özellikle fiziki faktörlerin etkisi sonucu şekillenen ulaşım ilde dar ve derin vadilerden geçmektedir. Dar ve derin vadilerden geçen yollar gerek merkez ilçede gerekse diğer ilçelerde önemli sorunlardan birini oluşturmaktadır. Ulaşımındaki sıkıntılar genellikle kış aylarında yoğun kar yağışı ve çığ tehlikesi, ilkbahar ve sonbahar aylarında heyelan, sel, kaya düşmesi gibi doğal afetler ilin gelişimini etkilemiştir. Doğal faktörlerin etkisi yanı sıra ilin sosyo-ekonomik ve siyasal durumu da ilin nüfus gelişimi ve dağılışı üzerinde etkili olmuştur. Özellikle 1980 yıllarından sonra yaşanan siyasi olaylar ilde yoğun göçlerin yaşanmasına neden olmuştur. Siyasal olayların yanı sıra ilin sosyo-ekonomik gelişmişlik bakımından gelişmemiş olması ve işsizlik oranının da yüksek olması gibi nedenler ilde göç hareketliliği üzerinde itici bir rol oynamıştır.

Anahtar Kelimeler: Hakkâri, Coğrafya, Nüfus

**THE EFFECT OF GEOGRAPHICAL FACTORS ON THE
DEVELOPMENT AND DISTRIBUTION OF THE POPULATION
OF HAKKÂRİ PROVINCE FROM THE REPUBLIC TO
PRESENT**

ABSTRACT

Hakkâri province is a province located at the southeast end of the Eastern Anatolia Region. Hakkâri province is adjacent to Iran in the east, Iraq in the south and Van in the north and Sirnak in the west. The province of Hakkâri where the average rise is high; Central District, Yüksekova, Şemdinli, Çukurca and Derecik districts are divided into five districts. Although Hakkâri city has hosted many civilizations in history, it has been a province that has not developed much during the history due to its geography. The reasons why Hakkâri province is not developed throughout history are natural and human causes. The natural and human factors affecting the development of Hakkâri have also been influential on the development and distribution of the province population. Natural factors on the development and distribution of the population of Hakkâri, especially the earth forms, climate, vegetation, hydrography and soil structure; the socio-economic and political conditions of the province were effective. The most important natural factors affecting the population development and distribution of Hakkâri are the landforms. In Hakkâri province, the effects of climate conditions, natural disasters and negative effects on the transportation and economic activities of the city were affected negatively by the fact that the landforms were very uneven and defective. Since 88% of the province is comprised of mountainous areas, it has brought livestock production activity to the forefront in the province. However, animal husbandry activities in the province are also primitive and family livelihood. As a result of the influence of the earth shapes, the climate of Hakkâri is continental climate. In the province, winters are very cold and snowy, spring and autumn are rainy and summer months are dry. Transportation, which is shaped by the effect

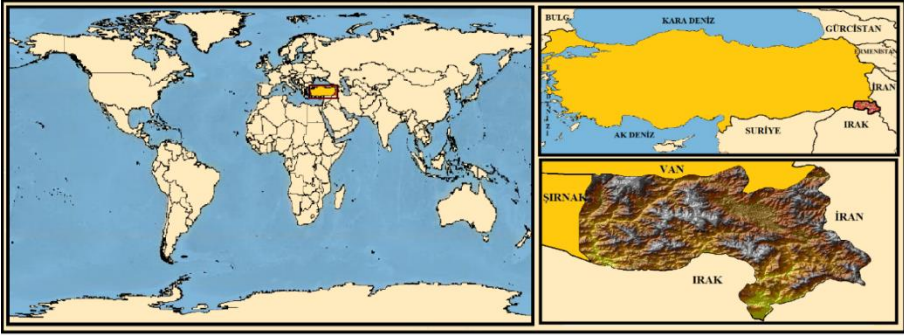
of physical factors, passes through narrow and deep valleys in the province. Roads passing through narrow and deep valleys constitute one of the important problems in the central district and other districts. Difficulties in transportation have often affected the development of the province in the winter months due to heavy snowfall and avalanche danger, and natural disasters such as landslides, floods, rock falls in the spring and autumn months. In addition to the impact of natural factors, the socio-economic and political situation of the province also affected the population's development and distribution. Especially after 1980's political events caused intense migration in the province. In addition to political events, reasons such as the lack of socio-economic development of the province and the high unemployment rate played a significant role in the migration mobility in the province.

Key Words: Hakkâri, Geography, Population

GİRİŞ

Bu çalışmanın konusu Hakkâri il nüfusunun gelişimi ve dağılışı üzerinde etkili olan coğrafik faktörlerin incelenmesidir. Çalışmada doğal ve beşeri faktörlerin il nüfusunun gelişimi ve dağılışı üzerindeki etkilerine değinilmiştir.

Hakkâri ili Doğu Anadolu Bölgesi'nin güneydoğu ucunda yer almaktadır. Hakkâri ili doğuda İran, güneyde Irak Devletleri ile kuzeyde Van, batıda Şırnak illeriyle komşudur. Ülkemizde ortalama yükseltinin en fazla olduğu illerden biri olan Hakkâri ili; Merkez ilçe, Yüksekova, Şemdinli, Çukurca ve Derecik ilçeleri ile birlikte toplam beş ilçeye ayrılır (Harita 1).

Harita 1: Hakkâri İli Lokasyon Haritası

Cumhuriyetten günümüze (1927-2018) kadar yapılan nüfus sayımlarına bakıldığında Hakkâri il nüfusunun yıllar itibariyle sürekli artmadığı görülmektedir. Hakkâri il nüfusunun yıllar itibariyle sürekli artmamasında doğal ve beşeri faktörlerin önemli bir etkisi olmuştur. Hakkâri ilinin nüfus gelişimi ve dağılışı üzerinde etkili olan coğrafik faktörlerden biri doğal faktörlerdir. Doğal faktörlerden özellikle yer-yüzü şekilleri ve iklimin ilin nüfus gelişimi ve dağılışı üzerinde önemli bir etkisi vardır. Doğal faktörlerin olumsuz etkisi il nüfusu üzerinde itici bir rol oynamakta; nitekim bu durum göç hareketliliğine neden olmaktadır. Diğer bir ifade ile Hakkâri ilinde dağlık ve engebeli alanların fazla olması, yerleşmeye ve tarıma uygun alanların az olması, ula-

şımın dar ve derin vadilerden geçmesi ve çığ, heyelan, sel ve kaya düşmesi gibi görülen doğal afetler nüfus üzerinde itici bir rol oynamakta ve nüfusun gelişimini ve dağılışını etkilemektedir.

Hakkâri ilinin nüfus gelişimi ve dağılışı üzerinde etkili olan diğer bir faktör ise beşeri faktörlerdir. İlin sosyo-ekonomik, siyasal yapısı ve yıllar içerisinde idari yapısında meydana gelen değişiklikler nüfusun gelişimi ve dağılışı üzerinde etkili olmuştur. İlde nüfusun gelişimini ve dağılışını etkileyen en önemli faktör ekonomik sorunlardır. İl ekonomisine bakıldığında tarım alanlarının azlığından dolayı ilin temel geçim kaynağı hayvancılık faaliyetleridir. Hayvancılık faaliyetleri de ilkel ve aile geçimine yöneliktir. İlde sanayileşme faaliyetlerinin olmaması ve sınır ticaretinin gelişmemesi nedeni ile işsizlik çok önemli bir sorundur. İlde ekonomik sorunların yanında özellikle 1985-2000 yılları arasında gerek bölge illerinde gerekse Hakkâri ilinde yaşanan siyasal olaylar ilin nüfus gelişimini etkilemiştir. İlde özellikle başta ekonomik ve siyasal olayların etkisi sonucu kırsal alanlardan şehirlere doğru yoğun göçler yaşanmıştır. Zaman içerisinde kırsal alanlardan şehirlere doğru yaşanan göçler kırsal alanlardaki nüfusun azalmasına; şehirlere yaşanan nüfusun da artmasına neden olmuştur. Kırsal alanlardaki nüfusun giderek azalması nedeni ile bazı yerleşim alanlarının nüfusu giderek azalmış ve nüfusun mekânsal dağılışında önemli değişikliklere neden olmuştur.

CUMHURİYETTEN GÜNÜMÜZE HAKKÂRİ İL NÜFUSUNUN GELİŞİMİ VE DAĞILIŞI

Hakkâri İl Nüfusunun Gelişimi (1927-2018)

İnsan sayısının ifadesi olan nüfus; ülkelerin kalkınması, dünyadaki etki alanlarının genişletmesi, kültür ve medeniyetlerini yaymaları ve askeri bir güç oluşturmaları bakımından önemli bir faktördür (Atalay, 2004:207). Diğer bir ifade ile nüfus, ülkelerin en önemli zenginlik kaynağıdır. Çünkü her ülkenin kalkınabilmesi için çeşitli üretim kollarındaki iş yerlerinde iş gücü olarak insana ihtiyaç vardır. Nüfusu fazla olan ülkeler bu işgücünü sağlamakta güçlük çekmez (Şahin, vd.

2005:286). Herhangi bir yerde nüfus çeşitli nedenlerden dolayı zaman içerisinde sürekli değişmektedir. Nitekim 1927-2018 yılları arasında Hakkâri ilinin nüfus gelişimine bakıldığında il nüfusunun sürekli artmadığı görülmektedir. 1927 yılında yapılan nüfus sayımlarında Hakkâri il nüfusu 25.016 kişidir. 1935 yılında yapılan ikinci nüfus sayımında Hakkâri nüfusu 8.093 kişi artarak 33.109 kişi olmuştur. Hakkâri il nüfusu 1940 yılına kadar sürekli artmıştır. Fakat 1940 yılında 36.446 kişi olan il nüfusu 1945 yılında %-3,62 oranında azalarak 35.124 kişiye gerilemiştir. 1945 yılından sonra il nüfusu 1985 yılına kadar sürekli artmıştır. Nitekim 1985 yılında 182.645 olan il nüfusu 1990 yılında -10.166 kişi azalarak 172.479 kişi olmuştur. Diğer bir ifade ile Hakkâri il nüfusu 1990 yılında bir önceki döneme göre %-5,56 oranında azalmıştır. 2000 yılında yapılan nüfus sayımları sonuçlarına göre il nüfusu 236.581 kişi olmuştur. 2000 yılından sonra yapılan nüfus sayımlarında ise il nüfusunun sürekli artmadığı görülmektedir. Nitekim Hakkâri il nüfusu 2009 yılında bir önceki yıla göre %-0,70, 2010 yılında ise %-2,12, 2013 yılında %-2,48, 2016 yılında ise %-3,93 oranında azalmıştır. 2018 yılında yapılan nüfus sayım sonuçlarına göre ise il nüfusu 286.470 kişidir. Hakkâri il nüfusunun cinsiyete göre dağılımına bakıldığında tüm sayım yıllarında erkek nüfusunun kadın nüfusundan fazla olduğu görülmektedir. 1927-2018 yılları arasında ilin yıllık nüfus artış hızına bakıldığında ise nüfus artış hızının sürekli artmadığı görülmektedir. Hakkâri ilinin yıllık nüfus artış hızının en fazla olduğu yıl 2011 yılı iken, yıllık nüfus artış hızının en az olduğu yıl ise 2016 yılıdır (Tablo 1).

Tablo 1: Yıllar İtibariyle Hakkâri İlinin Nüfus Gelişimi (1927-2018)

Yıl	Toplam	Erkek	%	Kadın	%	Artan-Azalan Nüfus Miktarı	Değişim Oranı %	Hakkâri İlinin Yıllık Nüfus Artış Hızı %
1927	25.016	13.586	54	11.430	46	-	-	-
1935	33.109	17.502	53	15.607	47	8.093	32,35	35,04
1940	36.446	18.460	51	17.986	49	3.337	10,07	19,21
1945	35.124	18.201	52	16.923	48	-1.322	-3,62	-7,39
1950	44.207	23.297	53	20.910	47	9.083	25,85	46,00

1955	54.824	29.376	54	25.448	46	10.617	24,01	43,05
1960	67.766	36.332	54	31.434	46	12.942	23,60	42,38
1965	83.937	46.680	56	38.257	44	16.171	23,86	42,80
1970	102.312	54.813	54	47.499	46	18.375	21,89	39,59
1975	126.036	68.264	54	57.772	46	23.724	23,18	41,70
1980	155.463	84.056	54	71.407	46	29.427	23,34	41,96
1985	182.645	100.715	55	81.930	45	27.182	17,48	32,22
1990	172.479	93.913	54	78.566	46	-10.166	-5,56	-11,45
2000	236.581	130.682	55	105.899	45	64.102	37,16	31,60
2007	246.469	128.904	52	117.565	48	9.888	4,17	5,84
2008	258.590	138.494	54	120.096	46	12.121	4,91	48
2009	256.761	135.884	53	120.877	47	-1.829	-0,70	-7,09
2010	251.302	128.988	51	122.314	49	-5.459	-2,12	-21,49
2011	272.165	147.567	54	124.598	46	20.863	8,30	79,75
2012	279.982	154.526	55	125.456	45	7.817	2,87	28,31
2013	273.041	146.155	54	126.886	46	-6.941	-2,48	-25,10
2014	276.287	148.538	54	127.749	46	3.246	1,19	11,81
2015	278.775	151.013	54	127.762	46	2.488	0,90	8,96
2016	267.813	142.486	53	125.327	47	-10.962	-3,93	-40,11
2017	275.761	148.490	54	127.271	46	7.948	2,96	29,24
2018	286.470	157.107	55	129.363	45	10.709	3,88	38,10

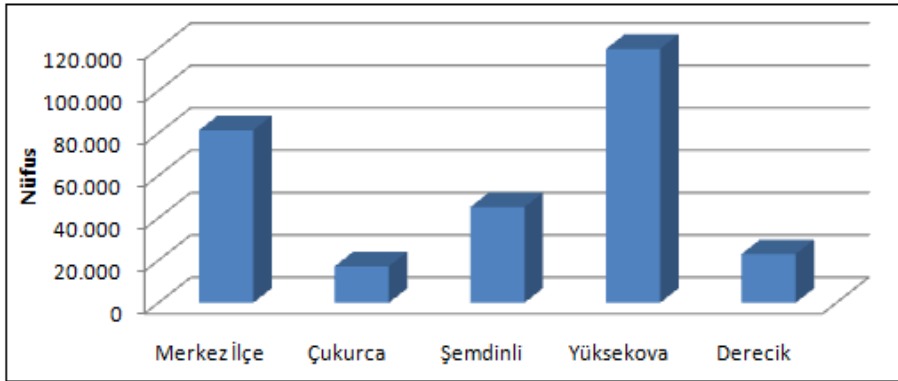
Kaynak: DİE (2000), TÜİK (2019)

1927-2018 yılları arasında Hakkâri Merkez ve ilçelerinin nüfus gelişimine bakıldığında nüfusu sürekli artan bir ilçenin olmadığı görülmektedir. 1927 yılında Hakkâri ilinin toplam nüfusu 25.016 kişidir. 1927 yılında nüfusun ilçelere göre dağılımına bakıldığında Merkez ilçesinin nüfusu 7.246 kişi, Beytüşşebap ilçesinin nüfusu 12.883 kişi, Şemdinli ilçesinin nüfusu 1.715 kişi, Yüksekova ilçesinin nüfusu ise 3.172 kişidir. 2018 yılına gelindiğinde ise Hakkâri ilinin toplam nüfusu 286.470 kişi olduğu görülmektedir. 2018 yılında nüfusu en fazla ilçe Yüksekova, nüfusu en az olan ilçe ise Çukurca ilçesidir. Nüfusun ilçelere göre dağılımına bakıldığında Merkez ilçesinin nüfusu 81.424 kişi, Çukurca ilçesinin nüfusu 17.216 kişi, Şemdinli ilçesinin nüfusu 45.117 kişi, Yüksekova ilçesinin nüfusu 119.760 kişi, Derecik ilçesinin nüfusu ise 22.953 kişidir (Tablo 2, Şekil 1).

Tablo 2: Yıllar İtibariyle Hakkâri Merkez ve İlçelerin Nüfusları (1927-2018)

Yıl	Merkez İlçe	Beytüşşebap	Çukurca	Şemdinli	Uludere	Yüksekova	Derecik	İl Toplamı
1927	7.246	12.883	-	1.715	-	3.172	-	25.016
1940	11.019	16.134	-	3.483	-	5.810	-	36.446
1945	11.952	12.864	-	3.648	-	6.660	-	35.124
1950	14.467	17.003	-	4.365	-	8.372	-	44.207
1955	11.849	18.974	6.597	5.842	-	11.562	-	54.824
1960	15.248	11.279	8.187	7.396	10.472	15.184	-	67.766
1965	19.424	13.060	9.697	9.493	12.198	20.065	-	83.937
1970	25.724	14.720	11.789	11.521	13.677	24.881	-	102.312
1975	30.620	18.409	15.105	14.063	15.709	32.130	-	126.036
1980	38.534	19.033	16.450	17.458	18.976	45.012	-	155.463
1985	43.888	21.544	20.479	23.921	20.456	52.357	-	182.645
1990	52.906	-	20.351	30.219	-	69.003	-	172.479
2000	77.532	-	11.080	45.930	-	102.039	-	236.581
2007	77.926	-	12.352	51.034	-	105.157	-	246.469
2008	83.423	-	14.506	52.779	-	107.882	-	258.590
2009	86.631	-	11.608	51.814	-	106.708	-	256.761
2010	79.576	-	11.021	52.159	-	108.546	-	251.302
2011	82.423	-	14.469	61.402	-	113.871	-	272.165
2012	81.549	-	15.294	67.173	-	115.966	-	279.982
2013	80.497	-	15.601	60.616	-	116.327	-	273.041
2014	79.335	-	16.251	63.261	-	117.440	-	276.287
2015	79.562	-	17.250	63.816	-	118.147	-	278.775
2016	76.933	-	15.477	62.577	-	112.826	-	267.813
2017	76.984	-	16.661	65.941	-	116.175	-	275.761
2018	81.424	-	17.216	45.117	-	119.760	22.953	286.470

Kaynak: DİE (1927-2000), TÜİK (2019)

Şekil 1: Hakkâri Merkez ve İlçelerin Nüfusları (2018)

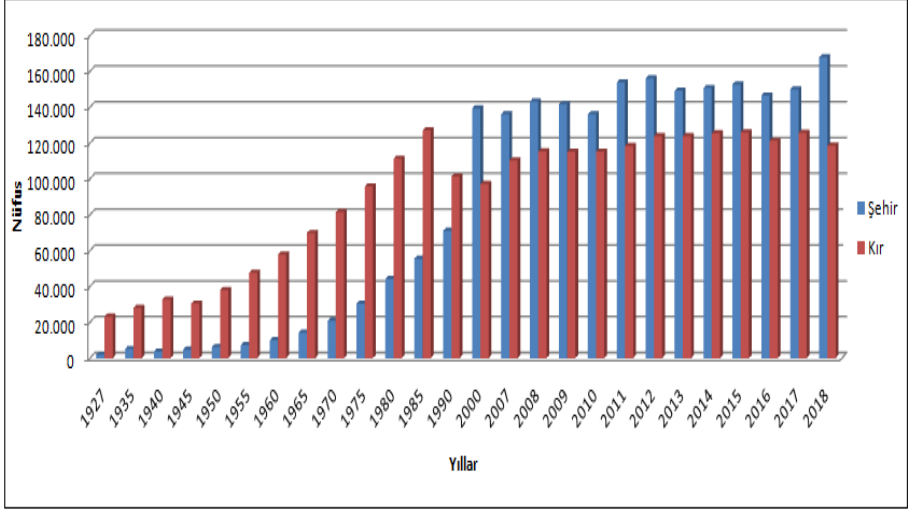
Şehir ve kırsal nüfusunun değişiminde göçlerin önemli bir etkisi vardır. Kırsal alanlarda özellikle sosyo-ekonomik, siyasal ve doğal faktörlerin itici etkisi sonucu şehirlere doğru yoğun göçler olmaktadır. Hakkâri ilinde de itici faktörlerin etkisi sonucu kırsal alanlardan şehirlere doğru yoğun göçler yaşanmıştır. 1927-2018 yılları arasında Hakkâri ilinde şehir ve kırsal nüfusunun dağılımına bakıldığında yıllar itibariyle kırsal nüfusun azaldığı, şehir nüfusunun ise arttığı görülmektedir. Nitekim 1927 yılında toplam nüfusun 1.884 kişisi şehirlerde yaşarken, 23.132 kişisi ise kırsal alanlarda yaşamaktadır. Diğer bir ifade ile 1927 yılında Hakkâri il nüfusunun %8'i şehirde yaşarken, %92'si kırsal alanlarda yaşamıştır. 2018 yılında ise şehirde yaşayanların oranı %59 olurken, kırsal alanlarda yaşayanların oranı ise %41 olmuştur (Tablo 3, Şekil 2).

Tablo 3: Yıllar İtibariyle Hakkâri İlinin Şehir ve Kırsal Nüfusu Ve Oranları (%)

Yıl	İl Nüfusu	Şehir	%	Kırsal	%
1927	25.016	1.884	8	23.132	92
1935	33.109	5.102	15	28.007	85
1940	36.446	3.699	10	32.747	90
1945	35.124	4.657	13	30.467	87
1950	44.207	6.191	14	38.016	86
1955	54.824	7.216	13	47.608	87
1960	67.766	9.956	15	57.810	85
1965	83.937	14.132	17	69.805	83
1970	102.312	20.794	20	81.518	80
1975	126.036	30.332	24	95.704	76
1980	155.463	44.118	28	111.345	72
1985	182.645	55.563	30	127.082	70
1990	172.479	71.099	41	101.380	59
2000	236.581	139.455	59	97.126	41
2007	246.469	136.124	55	110.345	45
2008	258.590	143.225	55	115.365	45
2009	256.761	141.632	55	115.129	45
2010	251.302	136.050	54	115.252	46
2011	272.165	153.860	57	118.305	43
2012	279.982	156.109	56	123.873	44
2013	273.041	149.217	55	123.824	45
2014	276.287	150.779	55	125.508	45

2015	278.775	152.790	55	125.985	45
2016	267.813	146.538	55	121.275	45
2017	275.761	150.058	54	125.703	46
2018	286.470	167.905	59	118.565	41

Kaynak: DİE (2000), TÜİK (2019)

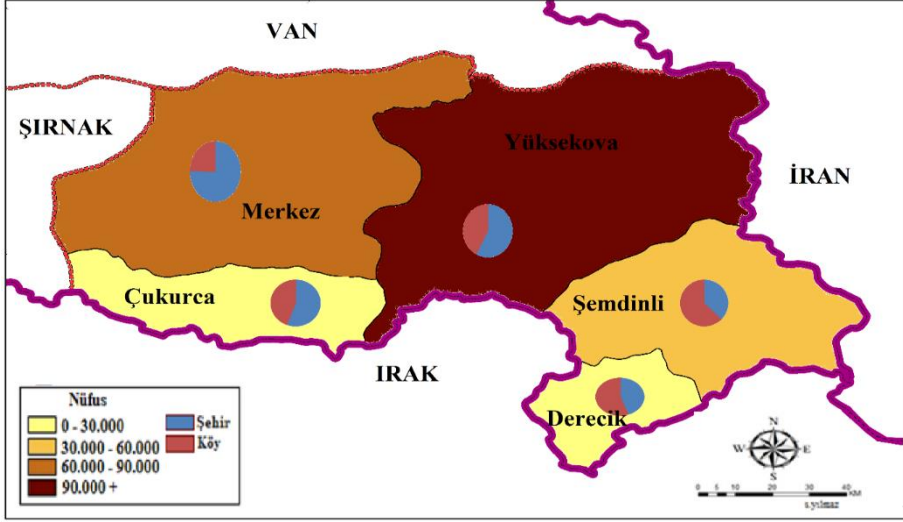
Şekil 2: Hakkâri İlinin Şehir ve Kır Nüfusu (1927-2018)

Hakkâri ilinde şehir ve kır nüfusunun ilçelere göre dağılımına baktığımızda yıllar itibari ile kırsal nüfusun azaldığı, şehirde yaşayan nüfusun ise arttığı görülmektedir. Nitekim 1990 yılında Merkez ilçede şehirde yaşayanların oranı %57, Çukurca ilçesinde %26, Şemdinli ilçesinde %23, Yüksekova ilçesinde ise %41'dir. 2018 yılında ise kırsal alanlardan şehirlere doğru yaşanan göçlerden dolayı kırsal alanların nüfusunda azalmanın devam ettiği, şehirde yaşayan nüfusun ise giderek arttığı görülmektedir. 2018 yılında Merkez ilçede nüfusun %76'sı, Çukurca ilçesinde %56'sı, Derecik ilçesinde %44'ü, Şemdinli ilçesinde %38'i, Yüksekova ilçesinde ise %58'i şehirde yaşamaktadır (Tablo 4, Harita 2).

Tablo 4: İlçelere Göre Şehir ve Köy Nüfusları (1990-2018)

	1990			2000			2018		
	Toplam	Şehir	Köy	Toplam	Şehir	Köy	Toplam	Şehir	Köy
Merkez	52.906	30.407	22.499	77.532	58.145	19.387	81.424	61.549	19.875
Çukurca	20.351	5.205	15.146	11.080	7.471	3.609	17.216	9.597	7.619
Derecik	-	-	-	-	-	-	22.953	10.184	12.769
Şemdinli	30.219	7.001	23.218	45.930	14.177	31.753	45.117	16.973	28.144
Yüksekova	69.003	28.486	40.517	102.039	59.662	42.377	119.760	69.602	50.158
Toplam	172.479	71.099	101.380	236.581	139.455	97.126	286.470	167.905	118.565
Oran %									
	1990			2000			2018		
	Toplam	Şehir	Köy	Toplam	Şehir	Köy	Toplam	Şehir	Köy
Merkez	100	57	43	100	75	25	100	76	24
Çukurca	100	26	74	100	67	33	100	56	44
Derecik	-	-	-	-	-	-	100	44	56
Şemdinli	100	23	77	100	31	69	100	38	62
Yüksekova	100	41	59	100	58	42	100	58	42
İl Toplamı	100	41	59	100	59	41	100	59	41

Kaynak: DİE (1990-2000), TÜİK (2019)

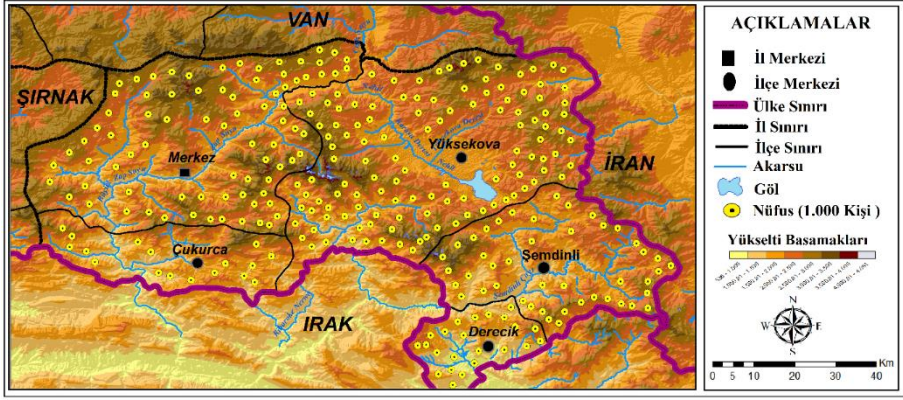
Harita 2: Hakkâri İlçe Nüfusları ile Şehir ve Köy Nüfuslarının Dağılışı (2018) (Kaynak: TÜİK, 2019)

Nüfusun Dağılışı ve Yoğunluğu

Yeryüzünde her yer insanların yerleşmesi için uygun değildir. Ancak doğal koşulların insan yaşamını kolaylaştırdığı yerler daha fazla nüfus çekmektedir (Koday, Erhan, 2010: 226). Diğer bir ifade ile yeryüzünün herhangi bir parçasında nüfusun dağılışı eşit değildir; bazı kısımlarda seyrek, bazı kısımlarda sık nüfus bulunur (Selen, 1957:4). Dünya nüfus dağılışı doğal çevre faktörleri ile beşeri faktörlerin etkisi altında şekillenmektedir. Doğal çevre faktörleri iklim, yeryüzü şekilleri, su kaynakları, toprak özellikleri ve yeraltı zenginlikleridir. Beşeri faktörler ise toplumsal ve ekonomik örgütlenme, teknolojik durum, coğrafik konum ve tarihsel faktörler şeklinde sıralanabilir (Başibüyük, 2008:212). Gerek ülkemizde gerekse Hakkâri ilinde de doğal ve beşeri faktörler nüfusun dağılışı ve yoğunluğu üzerinde etkilidir.

Hakkâri ilinde doğal faktörlerden özellikle yeryüzü şekilleri ve iklim; beşeri faktörlerden ise sosyo-ekonomik ve siyasi koşullar ilin nüfus gelişimi, dağılışı ve yoğunluğu üzerinde etkili olmuştur. Hakkâri ilinde nüfusun dağılışına bakıldığında dağlık ve engebeli alanlarda

nüfusun seyrek, düz ve ovalık alanlarda ise nüfusun sık olduğu görülmektedir. Nitekim Hakkâri ilinde coğrafik şartların uygunluğundan dolayı en fazla nüfusun Yüksekova ilçesinde olduğu görülmektedir. Diğer bir ifade ile Yüksekova ilçesinde dağlık ve engebeli alanların azlığından dolayı nüfus diğer ilçelere göre daha fazladır. Nitekim 2018 yılında nüfusun ilçelere göre dağılımına bakıldığında Merkez ilçesinin nüfusu 81.424 kişi, Çukurca ilçesinin nüfusu 17.216 kişi, Şemdinli ilçesinin nüfusu 45.117 kişi, Derecik ilçesinin nüfusu 22.953 kişi, Yüksekova ilçesinin nüfusu ise 119.760 kişidir (Harita 3).

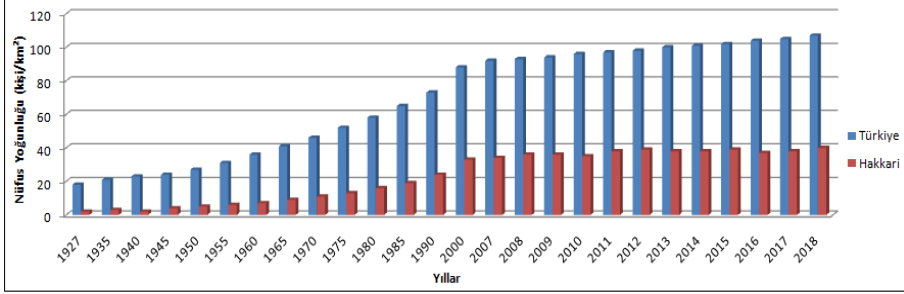
Harita 3: Hakkâri ilinde Nüfusun Dağılışı (2018) (Kaynak: TÜİK, 2019)

Gerek dünya, gerekse herhangi bir ülkenin nüfusu, nüfusun dağılışı, yoğunluğu sürekli değişme içerisindedir (Atalay, 2011: 5). Nitekim gerek ülkemiz gerekse Hakkâri ilinin nüfusu, nüfusun dağılışı ve yoğunluğu da yıllar itibari ile sürekli değişmektedir. Nüfus yoğunluğu, sınırları belli bir alandaki nüfus ile o yerin alanı (yüzölçümü) arasındaki ilişkiyi yansıtan bir kavramdır. Alan değişmeden nüfusun çoğalması nüfusun yoğunluğunun artışına tersi durum ise yoğunluğun düşmesine işaret eder (Özgür, 2010: 33). Hakkâri ilinin aritmetik nüfus yoğunluğu tüm sayım yıllarında Türkiye ortalamasının altındadır. 1927 yılında Hakkâri ilinde km^2 'ye 2 kişi düşerken, Türkiye'de 18 kişi düşmüştür. 2018 yılına gelindiğinde ise Türkiye'de km^2 'ye 107 kişi, Hakkâri ilinde km^2 'ye 40 kişi düşmüştür (Tablo 5, Şekil 3).

Tablo 5: Yıllar İtbarıyla Türkiye ve Hakkâri İlinin Aritmetik Nüfus Yoğunluğu (kişi/ km²)

Sayım Yılı	Türkiye		Hakkâri İli	
	Nüfus	Nüfus Yoğunluğu (kişi/km ²)	Nüfus	Nüfus Yoğunluğu (kişi/km ²)
1927	13.648.270	18	25.016	2
1935	16.158.018	21	33.109	3
1940	17.820.950	23	36.446	2
1945	18.790.174	24	35.124	4
1950	20.947.188	27	44.207	5
1955	24.064.763	31	54.824	6
1960	27.754.820	36	67.766	7
1965	31.391.421	41	83.937	9
1970	35.605.176	46	102.312	11
1975	40.347.719	52	126.036	13
1980	44.736.957	58	155.463	16
1985	50.664.458	65	182.645	19
1990	56.473.035	73	172.479	24
2000	67.80.927	88	236.581	33
2007	70.586.256	92	246.469	34
2008	71.517.100	93	258.590	36
2009	72.561.312	94	256.761	36
2010	73.722.988	96	251.302	35
2011	74.724.269	97	272.165	38
2012	75.627.384	98	279.982	39
2013	76.667.864	100	273.041	38
2014	77.695.904	101	276.287	38
2015	78.741.053	102	278.775	39
2016	79.814.871	104	267.813	37
2017	80.810.525	105	275.761	38
2018	82.003.882	107	286.470	40

Kaynak: DİE (2000), TÜİK (2019)

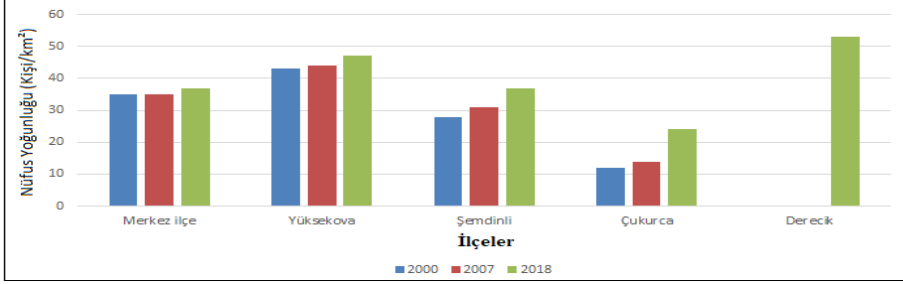
Şekil 3: Yıllar İtibariyle Türkiye ve Hakkâri İlinin Aritmetik Nüfus Yoğunluğu (kişi/ km²)

Hakkâri ilinde aritmetik nüfus yoğunluğunun ilçelere göre dağılımına bakıldığında 2000 yılında aritmetik nüfus yoğunluğunun en düşük olduğu ilçe Çukurca ilçesi (km²'ye 12 kişi), aritmetik nüfus yoğunluğunun en fazla olduğu ilçe ise Yüksekova ilçesi (km²'ye 43 kişi)'dir. 2018 yılında ise aritmetik nüfus yoğunluğunun en düşük olduğu ilçe tekrar Çukurca ilçesi (km²'ye 24 kişi), aritmetik nüfus yoğunluğunun en fazla olduğu ilçe ise Derecik ilçesi (km²'ye 53 kişi)'dir. 2018 yılında ise aritmetik nüfus yoğunluğunun ilçelere göre dağılımına bakıldığında Merkez ilçede km²'ye 37 kişi, Yüksekova'da km²'ye 47 kişi, Şemdinli ilçesinde km²'ye 37 kişi, Çukurca ilçesinde km²'ye 24 kişi, Derecik ilçesinde ise km²'ye 53 kişi düşmektedir (Tablo 6, Şekil 4, Harita 4).

Tablo 6: Yıllar İtibariyle Hakkâri İlindeki İlçelerin Aritmetik Nüfus Yoğunluğu (kişi/ km²)

	2000	2007	2018
Merkez ilçe	35	35	37
Yüksekova	43	44	47
Şemdinli	28	31	37
Çukurca	12	14	24
Derecik	-	-	53
İl	33	34	40

Kaynak: DİE (2000), TÜİK (2019)

Şekil 4: Yıllar İtbarıyla Hakkâri İlindeki İlçelerin Aritmetik Nüfus Yoğunluğu (kişi/ km²)

Harita 4: Hakkâri Merkez ve İlçelerinin Aritmetik Nüfus Yoğunlukları (2018) (Kaynak: TÜİK, 2019)

NÜFUSUN GELİŞİMİ VE DAĞILIŞI ÜZERİNDE ETKİLİ OLAN COĞRAFİK FAKTÖRLER

Doğal Faktörler

Hakkâri il nüfusunun gelişimi ve dağılışı üzerinde coğrafik faktörlerin önemli bir etkisi vardır. Nitekim yeryüzü şekilleri, iklim, hidrografiya, toprak yapısı ve bitki örtüsü gibi faktörler nüfusun gelişimi ve dağılışı üzerinde etkili olan doğal faktörlerden bazılarıdır. Nüfusun gelişimi ve dağılışı üzerinde etkili olan doğal faktörlerden biri yeryüzü şekilleridir. Yeryüzü şekillerinin dağlık, engebeli ve yükseltinin fazla

olduğu alanlarda nüfus azdır. Dağlık, engebeli ve yükseltinin fazla olduğu alanlarda nüfusun az olmasının nedeni yeryüzü şekillerinin insanların yaşam koşullarını olumsuz bir şekilde etkilemesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim dağlık, engebeli ve yükseltinin fazla olduğu alanlarda sıcaklık ve yağış koşulları değişmekte, tarıma uygun olmayan arazilerin fazla olmasından dolayı hayvancılık faaliyetleri ön plana çıkmakta, ulaşım topografyaya göre şekillenmekte ve genellikle dar ve derin vadilerden geçmekte, aynı zamanda yerleşmeye uygun alanlar azalmaktadır.

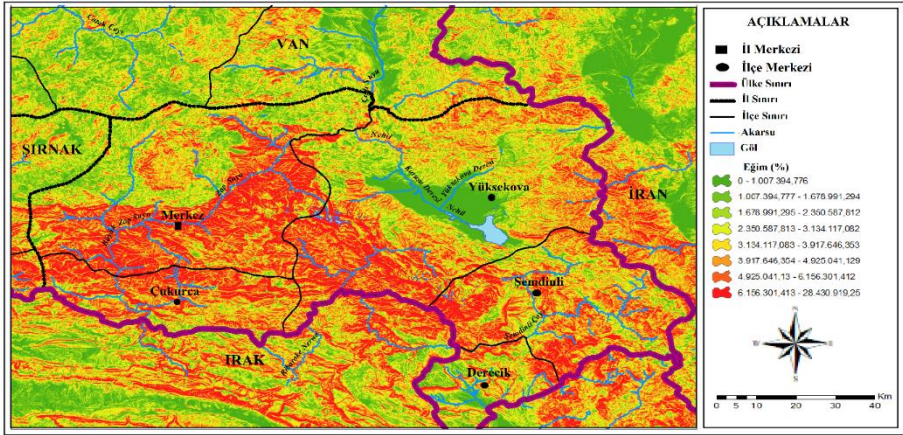
Hakkâri ilinin yeryüzü şekillerine bakıldığında ilin çok engebeli, yükseltisi fazla ve arızalı bir topografyaya sahip olduğu görülmektedir (Harita 5-6). Muhteşem dağları ve vadileriyle ünlü olan Hakkâri il merkezi ve çevresi, değişik yükseltilerde ve eğimlerde dağlarla kaplıdır. İlin %87,6'sı dağlık, %10,3'ü platoluk, %2,1'i ovalıktır. Hakkâri il topraklarının büyük bir kısmını dağlar oluşturmaktadır. Az bir kısmı ova, diğer kısmı ise yaylalardan meydana gelmiştir (Çevre İl Durum Raporu, 2012: 13).

Harita 5: Hakkâri İlinin Fiziki Haritası

(**Kaynak:** <http://www.viewfinderpanoramas.org/Coverage%20map%20viewfinderpanoramas-org3.htm> 20.02.2019 sitesinden indirilen DEM (Sayısal Yükseklik Modeli) verileri ve Arcgis programı ile yapılmıştır).

Hakkâri ilinin yükseltisinin fazla olması aynı zamanda dağlık, engebeli ve eğimli bir yapıya sahip olması başta ulaşım ve tarımsal faaliyetleri olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Hakkâri ilinde ulaşım bakıldığında yolların dar ve derin vadilerden geçtiği görülmektedir. Dar ve derin vadilerden geçen yollar özellikle kış ve bahar aylarında çığ, heyelan, kaya düşmesi, sel gibi doğal afetlerin yaşanmasına neden olmaktadır. İlin yeryüzü şekillerinden dolayı tarıma uygun araziler çok azdır. Tarıma uygun arazilerin azlığından dolayı ilde hayvancılık faaliyetleri ön plana çıkmıştır. İlde eğim ve engebeli arazinin fazla olması nedeniyle yerleşim yerinin kurulması zordur (Harita 7). Bu nedenle ilde özellikle yeryüzü şekillerin dağlık ve engebeli olduğu alanlarda yerleşim birimleri gelişmemektedir.

Harita 6: Hakkâri İlinin Eğim Haritası

(Kaynak: <http://www.viewfinderpanoramas.org/Coverage%20map%20viewfinderpanoramas-org3.htm> 20.02.2019 sitesinden indirilen DEM (Sayısal Yükseklik Modeli) veriler ve Arcgis programı ile yapılmıştır).

Nüfusun gelişimi ve dağılışı üzerinde etkili olan diğer bir önemli doğal faktör de iklimdir. İklim koşullarının elverişli olduğu alanlarda nüfus fazla iken, iklimin koşullarının elverişli olmadığı alanlarda ise nüfus azdır. Diğer bir ifade ile iklim, insanların yeryüzünde dağılışını kısıtlayan doğal bir faktördür (Tümertekin ve Özgüç, 2004: 264-265).

Hakkâri ili denizlerden uzak ve yüksek dağlarla çevrili olması nedeniyle genel olarak karasal iklimin etkisi altındadır. Ancak güneyden gelen hava hareketlerinin etkisine giren kesimlerde sıcaklık ortalaması biraz yükselmekte ve güney kesimler kuzeye oranla daha ılıman geçmektedir (Alaeddinoğlu, 2010: 17). Hakkâri ilinde yazlar sıcak ve kurak, ilkbahar ve sonbahar ayları yağmur yağışlı, kış ayları ise kar yağışlı geçmektedir. 1950-2017 yılları içerisinde ortalama en yüksek sıcaklık 30.9 °C ile ağustos ayında, ortalama en düşük sıcaklık ise -8.0 °C ile ocak ayında olduğu tespit edilmiştir. Bu yıllar içerisinde aylık toplam yağış miktarı ortalamasına bakıldığında ise en fazla yağışın nisan ayında en az yağışın ise ağustos ayında düşmüştür. Yağışın mevsimlere göre dağılımına bakıldığında en fazla yağışı ilkbahar aylarında en az yağışı ise yaz aylarında almaktadır (Tablo 7).

Tablo 7: 1950 – 2017 Yılları Arasında Hakkâri İlinde Görülen İklimsel Veriler

HAK-KARI	Ocak	Şubat	Mart	Nisan	Mayıs	Haziran	Temmuz	Ağustos	Eylül	Ekim	Kasım	Aralık
Uzun Yıllar İçerisinde Gerçekleşen Ortalama Değerler (1960 - 2017)												
Ortalama Sıcaklık (°C)	-4.6	-3.2	2.1	8.2	14.3	20.3	24.9	24.8	20.2	13.0	5.3	-1.5
Ortalama En Yüksek Sıcaklık (°C)	-0.4	1.1	6.5	12.9	19.3	25.8	30.8	30.9	26.4	18.5	9.9	2.5
Ortalama En Düşük Sıcaklık (°C)	-8.0	-6.8	-1.8	3.9	9.1	14.0	18.2	18.1	13.8	7.8	1.1	-4.8
Ortalama Güneşlenme Süresi (saat)	4.0	5.2	5.8	6.7	8.9	11.7	12.2	11.5	10.1	7.2	5.3	3.9
Ortalama Yağışlı Gün Sayısı	11.1	10.8	13.1	13.4	11.9	4.1	1.4	1.0	1.9	8.4	8.5	9.9

Aylık Toplam Yağış Miktarı Ortala- ması (mm)	90.1	105.1	120.3	126.9	65.4	15.8	4.0	2.8	7.0	61.4	87.6	93.1
--	------	-------	-------	-------	------	------	-----	-----	-----	------	------	------

Kaynak: <https://www.mgm.gov.tr/veridegerlendirme/il-ve-ilceler-istatistik.aspx?k=A&m=HAKKARI> 28.11.2018

Hidrografik faktörlerde aynen diğer fiziki faktörler gibi nüfusun gelişimi ve dağılışı üzerinde etkili olan bir faktördür. Hakkâri ilinin hidrografyasına bakıldığında bütün akarsular Dicle'nin kolları durumundadır. Bu kolların en önemlisi Hakkâri ile özdeşleşmiş olan Zap suyudur. Hakkâri'de göller; çok küçük olduğu gibi buzul ya da krater kökenlidir. Karadağ üzerindeki krater gölü, Cilo ve Sat dağları üzerindeki de buzul gölleridir. Bu göllerin en büyüğü ise Bay gölüdür. Merkez ilçede Kırıkdağ eteklerinde; Seyithan, Golaşın ve Golan gölleri mevcuttur (Tarım İl Mastır Planı, 2006, 27-28) (Harita 7).

Harita 7: Hakkâri İlinde Yerleşim Birimleri İle Hidrografyanın Dağılışı

Bitki örtüsü de nüfusun gelişimi ve dağılışı üzerinde etkili olan doğal faktörler arasındadır. Bitki örtüsü içinde ormanlar önemlidir. Çünkü ormanların sık olduğu ve geniş alanlara yayıldığı yerlerde yerleşim yerleri birimleri kurma ve tarım yapma imkânları çok sınırlıdır.

Dolayısıyla buralarda nüfus da çok azdır (Şahin ve Doğanay, 2000:181). Hakkâri ilinin bitki örtüsü karasal iklimden dolayı bozktırdır. İlde doğal bitki örtüsünün yeryüzü şekilleri ile yakın ilgisi vardır. Dağların dik yamaçları aşınmadan dolayı çoraklaşmışken, eğimin azaldığı yerler orman ve çalılarla örtülüdür. Orman sınırı 1800-2000 m'ye kadar devam etmektedir. 2000-3000 m yükseklikte bulunan araziler zengin çayırlarla kaplıdır. Bu alanlarda yüksekliği bir metreyi bulan gevenlere de sıkça rastlanır. 3000 m'den sonra doğal bitki örtüsü ortadan kalkar. Vadi tabanları ise bataklık, orman ve orman altı çayır ve otlaklardır. İl topraklarının %25,6'sı orman ve funda örtüsü altındadır (Tarım İl Mastur Planı, 2006: 28).

Beşeri Faktörler

Doğal faktörler gibi beşeri faktörlerde nüfusun gelişimi ve dağılışı üzerinde etkilidir. Nitekim Hakkâri il nüfusunun gelişimi ve dağılışı üzerinde etkili olan beşeri faktörler; sosyo-ekonomik, siyasal koşullar ile ilin idari yapısında meydana gelen değişikliklerdir. İlde nüfusun gelişimini etkileyen en önemli faktör ekonomik sorunlardır. Hakkâri ilinin ekonomik özelliklerine bakıldığında temel geçim kaynağı hayvancılık faaliyetleridir. İlde sanayinin gelişmemesi, tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin ilkel ve aile geçimine yönelik olması, güvenlik nedenlerinden dolayı yayla ve mera alanların kullanılmaması, sınır ticaretinin gelişmemesi gibi nedenler ilde ciddi manada işsizliğe neden olmuştur. İşsizlik oranının yüksek olması nedeniyle Hakkâri ilinden diğer illere yoğun göçler yaşanmıştır. Hakkâri ilindeki göç hareketliliğine bakıldığında genellikle ilin verdiği göç aldığı göçten fazladır. Yıllar itibari ile Hakkâri ilinin göç göstergelerine bakıldığında 1975-1980 döneminde Hakkâri ili 4.562 kişi göç alırken; 6.626 kişi göç vermiştir. Bu dönemde ilin net göç miktarı -2.064 iken, net göç hızı ise %0-14,48'dir. 1980-2000 dönemleri arasında gerek bölgede gerekse ilde yaşanan siyasal olayların etkisi ile ilin verdiği göç miktarında önemli artışların olduğunu görülmektedir. Nitekim Hakkâri ili 1985-1990 döneminde verdiği göç 11.462 kişi, aldığı göç 6.990 kişi, net göç

hızı ise %0-28,74'tür. 1995-2000 dönemlerinde ise Hakkâri ilinin verdiği göç 15.715 kişi, aldığı göç 13.369 kişi ve net göç hızı ise %0-12,47'dir. 2016-2017 dönemine bakıldığında ise ilin verdiği göç 10.380 kişi, aldığı göç 9.997 kişi, net göç hızı ise %0-1,39 olmuştur (Tablo 8, Şekil 5).

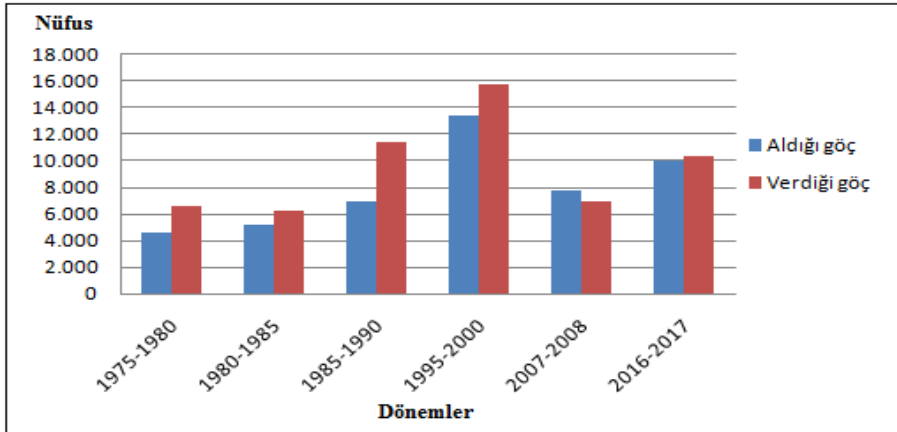
Tablo 8: Hakkâri İlinde Göçler (1975-2017)

GÖÇ GÖSTERGELERİ							
Hakkâri	DÖNEM- LER	1975- 1980	1980- 1985	1985- 1990	1995- 2000	2007- 2008**	2016- 2017**
	Aldığı göç	4.562	5.211	6.990	13.369	7.801	9.997
	Verdiği göç	6.626	6.263	11.462	15.715	6.981	10.380
	Net göç miktarı	-2.064	-1.052	-4.472	-2.346	820	-383
	Net göç hızı (%)	-14,48	-6,14	-28,74	-12,47	3,18	-1,39

Kaynak: -Kocaman, T. (2008), **Türkiye’de İçgöçler ve Göç Edenlerin Nitelikleri (1965-2000)**, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü.

- **TUİK**, Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (2007-2017).

** Veriler bir yıllık döneme aittir.

Şekil 5: Hakkâri İlinde Göçler (1975-2017)

Hakkâri ili sosyo-ekonomik gelişmişlik bakımından gelişmemiş bir ilidir. Nitekim ilin sosyo-ekonomik gelişmişlik seviyesine bakıldığında 1996 yılında 76 il arasında 70. sırada iken, 2003 yılına gelindiğinde

sosyo-ekonomik gelişmişlik sırası 81 il içerisinde 77 olmuştur (Dinçer vd., 2003: 56). 2011 yılına gelindiğinde ise Hakkâri ilinin sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralaması 80 olmuştur (Kalkınma Bakanlığı, 2013: 50). 2004 yılında ilçelerin bağlı oldukları il içerisinde gelişmişlik sıralaması incelendiğinde Hakkâri ili içerisinde 0,05534 gelişmişlik endeksi ile en gelişmiş ilçe merkez ilçe ve -1, 23625 gelişmişlik endeksi ile en az gelişmiş ilçe Şemdinli ilçesidir. 872 ilçe içerisinde Merkez ilçe 308, Çukurca 509, Yüksekova 703, Şemdinli ilçesi ise 832. Sıradadır (Dinçer ve Özaslan, 2004: 115).

Hakkâri ilinin nüfus gelişimi üzerinde etkili olan önemli faktörlerden biri de siyasi faktörlerdir. Özellikle 1985’li yıllarından sonra meydana gelen siyasi olaylar başta Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki illeri etkilemiştir. Siyasi olayların etkisi sonucu ortaya çıkan güvenlik sorunları özellikle kırsal kesimde yaşayan insanları göçe zorlamıştır. Topyekûn köyün, mezranın boşaltılması şeklinde cereyan eden bu göçlerle ailelerin sosyal ve ekonomik düzenlerinin temeli olan topraklarıyla, iş ve üretim kaynaklarıyla temasları büyük ölçüde koparılmıştır. Bu insanların önemli bir bölümü de yaşam koşullarına tamamen yabancı oldukları, güvenlik yönünden emin olan kentlere yerleşmişlerdir (Sevim, 2010: 242).

Siyasi nedenlerden kaynaklanan zorunlu göçler Hakkâri ilinde yaşayan nüfusu da etkilemiştir. Siyasi olaylardan dolayı temel geçim kaynağı hayvancılık faaliyeti olan ilde insanlar mera alanlarını kullanamaması nedeniyle ekonomik anlamda zor bir duruma düşmüş; güvenlik, işsizlik ve yoksulluğun da etkisi sonucu ilde zorunlu göçler yaşanmıştır. Bu göçlerin plansız oluşu, göç edenleri bireysel ya da aile olarak mağdur ettiği kadar onların sığındığı kentlerin de sosyo-ekonomik dengesini bozmuştur (Yüceşahin ve Özgür, 2006: 15). 1990-2000 yılları arasında siyasal ve diğer sebeplerden dolayı Olağan Üstü Hal bölgesi (OHAL) illerinde köy boşaltılmaları sonucu yapılan göçlere bakıldığında boşalmış köy sayılarının en fazla olduğu yıllar 1990 ile 1997 yılları arasındadır. Boşalmış köy sayılarının en üst düzeye

ulaştığı 1997 yılında en fazla köyü boşalmış il Mardin iken, köy boşalmalarının en az olduğu il ise Adıyaman'dır. Hakkâri ilinde 1997 yılında 25 köy, 2000 yılında 27 köy boşaltılmıştır. Bu yıllar arasında geri dönüş yapan köy sayısı 3'tür (Tablo 9).

Tablo 9: Olağanüstü Hal Bölgesi İllerinde Boşalmış/Boşaltılmış Köyler (1990-2000)

İller	Boşalmış Köy Sayısı			1997'de İllere Göre Toplam Köy Sayıları	1997'de İllere Göre Boşalmış Köyler Oranı (%)	Geri Dönüş Yapılan Köy Sayısı
	1990	1997	2000			
Adıyaman	-	1	-	406	0.2	1
Ağrı	1	3	1	571	0.5	2
Bingöl	4	36	29	327	11.0	8
Bitlis	-	60	60	342	17.5	2
Diyarbakır	-	57	45	832	6.9	18
Elazığ	7	14	9	563	2.5	5
Hakkâri	-	25	27	125	20.0	3
Mardin	6	117	127	568	20.6	-
Muş	-	5	5	376	1.3	1
Siirt	8	58	69	280	20.7	7
Tunceli	4	80	72	372	21.5	13
Van	-	14	19	584	2.4	2
Batman	1	23	20	267	8.6	7
Şırnak	24	86	86	242	35.5	-
Toplam	55	579	569	5.855	9.9	69

Kaynak: Yüceşahin, M. ve Özgür, E.M., (2006), "Türkiye'nin Güneydoğusunda nüfusun zorunlu yerinden oluşu: Süreçler ve mekânsal örüntüler", *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 4 (2), 15-35

SONUÇ

Türkiye'nin en dağlık ve engebeli illerinden biri olan Hakkâri ili gerek doğal gerekse beşeri faktörlerin etkisinden dolayı nüfusu yıllar itibari ile sürekli artmamıştır. Doğal faktörlerden özellikle yeryüzü şekilleri ve iklim; beşeri faktörlerden ise sosyo-ekonomik, siyasal ve idari

yapıda meydana gelen değişiklikler nüfusun gelişimini ve dağılımını etkilemiştir.

Hakkâri ilinde yeryüzü şekillerinin çok engebeli ve arızalı bir yapıda olması, iklim koşullarının etkisi, doğal afetler gibi nedenlerin ekonomik faaliyetlerini, yerleşmeye ve tarıma uygun alanları ve ulaşımı olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Diğer bir ifade ile ilin yaklaşık %88'i dağlık alanlardan oluştuğu için hem yerleşmeye hem de tarıma uygun alanlar çok azdır. Tarımsal alanların azlığından dolayı ilde hayvancılık faaliyetleri ön plana çıkmıştır. Fakat ildeki hayvancılık faaliyetleri de ilkel ve aile geçimine yöneliktir. Fiziki faktörlerin etkisi sonucu şekillenen ulaşım faktörü ilde dar ve derin vadilerden geçmektedir. Hakkâri ili, Hakkâri-Van ve Hakkâri-Şırnak kara yolu ile Türkiye'nin diğer illerine bağlanmaktadır. Hakkâri-Van karayolu ulaşım açısından Hakkâri-Şırnak karayoluna göre daha işlektir. Dar ve derin vadilerden geçen yollar gerek merkez ilçede gerekse diğer ilçelerde önemli sorunlardan birini oluşturmaktadır. Nitekim ulaşımındaki sıkıntılar nedeniyle özellikle kış aylarında yoğun kar yağışı ve çığ tehlikesi, bahar aylarında ise heyelan, kaya düşmesi ve sel gibi doğal afetlerin gelişimini etkilemiştir.

Doğal faktörlerin yanı sıra ilin sosyo-ekonomik ve siyasal durumu da ilin nüfus gelişimi ve dağılımı üzerinde etkili olmuştur. Hakkâri ilinde işsizlik oranlarının fazla olması, ilde sanayinin gelişmemesi, nüfusun önemli bir kısmının hayvancılık faaliyetleri ile uğraşması ve yapılan hayvancılık faaliyetlerinin de ilkel ve aile geçimine yönelik olması ilde yoğun göçlere neden olmuştur. Ayrıca 1985 yılından sonra yaşanan siyasal olaylar da ilde yoğun göçlerin yaşanmasına neden olmuştur. İldeki göçler kırsal alanlardan kent merkezlerine ve daha sonra başta Van ili olmak üzere Türkiye'nin diğer illerine yönelik olmuştur. İlde verilen göçler alınan göçlerden fazla olduğundan dolayı bazı dönemlerde il nüfusunun azaldığı görülmektedir.

Hakkâri il nüfusunun gelişimi ve dağılımı üzerinde coğrafik faktörlerin olumsuz bir etkisi olmasına rağmen ilin doğal ve ekonomik değerlerinin özellikle turizm, hayvancılık, madencilik, sınır ticareti gibi

ekonomik faaliyetlerin sürdürülebilir bir şekilde kullanılması ilde yoğun bir şekilde yaşanan göçlerin önlenmesinde ve ilin sosyo-ekonomik ve kültürel kalkınmasında önemli bir rol oynayacaktır. Diğer bir ifade ile Türkiye'nin güneydoğu ucunda yer alan, İran ve Irak devletleri ile sınırı bulunan ve genç nüfus oranının yüksek olduğu Hakkâri ilinin özellikle coğrafyası ile uyumlu turizm çeşitlerinin, ilde tarımsal alanların azlığından dolayı küçükbaş hayvancılık ile arıcılık faaliyetlerinin, ilin hem İran hem de Irak devletleri ile komşu olmasından dolayı sınır ticaretinin ve madencilik faaliyetlerinin geliştirilmesi ilde hem işsizliğin hem de yoğun göçlerin önlenmesinde önemli bir katkı sunacaktır.

KAYNAKÇA

- Alaeddinoğlu, F., **Hakkâri'nin Coğrafi Özellikleri**, Ankara, TC Hakkâri Valiliği Yayını, 2010.
- Atalay, İ., **Genel Beşeri ve Ekonomik Coğrafya**, 5. Baskı, İzmir, 2011.
- Atalay, İ., **Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği**, 2. Baskı, İzmir, 2004.
- Başbüyük, A., **Nüfus Coğrafyası, Genel Coğrafya**, Pegem Akademi, 2. Baskı, Ankara, 2008.
- Dinçer, B., ve Özaslan, M., **İlçelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması**, Ankara, DPT-BGYUGM, 2004.
- Dinçer, B., Özaslan, M., ve Kavasoglu, T., **İllerin ve Bölgelerin Sosyo Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması**, Ankara, DPT-BGYUGM, 2003.
- DİE., TC Baş Vekâlet Merkezi İstatistik Müdüriyeti Umumiyesi, **1927 Umumi Nüfus Tahriri Vilayet, Kaza, Şehir ve Köyler İtibariyle Türkiye Nüfusu, Merkezi Nüfus Müdüriyeti Umumiyesi Neşriyatından 3**, Türk Ocakları Merkezi Heyeti Matbaası, 1928.
- DİE., **20 İlk Teşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı Vilayetler, Kazalar, Nahiyeler ve Köyler İtibariyle Nüfus ve Yüz Ölçümü**, 1940.
- DİE., **Genel Nüfus Sayımı**, Ankara, 1945.
- DİE., **Umumi Nüfus Sayımı Vilayet, Kaza, Nahiye ve Köyler İtibariyle Nüfus**, 1950.

- DİE., **1955 Yılı Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu**, Yayın 399, Cilt 67, İstanbul, 1961.
- DİE., **Genel Nüfus Sayımı İl, İlçe, Bucak ve Köyler İtibariyle Nüfus**, Yayın No 444, Ankara, 1960.
- DİE., **Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Özellikleri, İl Fasikülleri**. (www.tuik.gov.tr, E.T.: 16.03.2019), 2000.
- Hakkâri Valiliği Çevre İl Müdürlüğü, **Çevre İl Durum Raporu**, Hakkâri, 2012.
- Koday, S, Erhan, K., “Çoruh Vadisinde Nüfus Dağılışı”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2010 14 (2): 221-230, 2010.
- Kocaman, T., **Türkiye’de İçgöçler ve Göç Edenlerin Nitelikleri (1965-2000)**, Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, 2008.
- Özgür, E.M., **Nüfusun Coğrafi Analizi**, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Coğrafya Bölümü Ders Notları, Ankara, 2010.
- Selen, H.S., **Türkiye’nin Nüfus Dağılışı**, Ankara, 1957.
- Sevim, Y., “Doğu Anadolu bölgelerinde terör nedeniyle boşaltılan, yeniden yerleşime açılan köylerde yapılan çalışmalarla ilgili bir değerlendirme”, **I. Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu**, Şırnak, Şırnak Üniversitesi, 2010.
- Şahin, C , ve Doğanay, H., **Türkiye Coğrafyası**, Ankara: Öğretmen Serisi Kitapları 4, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, 2000.
- Şahin, C, Doğanay, H ve Özcan, N.A., **Türkiye Coğrafyası (Fiziki, Beşeri, Ekonomik, Jeopolitik)**, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara, 2005.
- Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, **Hakkâri İli Tarım Master Planı**, 2006.
- T.C. Kalkınma Bakanlığı, **İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması**, Ankara, SEGE – 2011, 2013.
- TUİK, (2007-2018), Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi, (www.tuik.gov.tr, E.T.: 16.03.2019).

TUİK, (1965-2000), Genel Nüfus Sayımları. (<https://biruni.tuik.gov.tr/nufusmenuapp/menu.zul>, E.T.: 28.02.2019).

Tümertekin, E, Özgüç, N., **Beşeri Coğrafya İnsan, Kültür, Mekân**, İstanbul, Çantay Kitabevi, 2004.

Yüceşahin, M. ve Özgür, E.M., “Türkiye’nin Güneydoğusunda Nüfusun Zorunlu Yerinden Oluşu: Süreçler ve Mekânsal Örüntüler”, **Coğrafi Bilimler Dergisi**, 4 (2), 15-35, 2006.

<https://www.mgm.gov.tr/veridegerlendirme/il-ve-ilceleristatistik.aspx?k = A&m=HAKKARI> erişim tarihi: 28.11.2018

<http://www.viewfinderpanoramas.org/Coverage%20map%20viewfinderpanoramas-org3.htm>, E.T.: 20.02.2019

MÜTAREKE DÖNEMİNDE İNGİLİZLERİN HAKKÂRİ VE ÇEVRESİNDE TAKİP ETTİĞİ SİYASET ÜZERİNE BAZI DEĞERLENDİRMELER

Oktay BOZAN*

ÖZET

Kerkük'ün 1918 Mayıs ayında İngilizlerce işgaliyle Osmanlı Devleti'nin bölgedeki nüfuzu azalmıştır. Bunun üzerine Süleymaniye'deki Osmanlı Mutasarrıfı Mansur Bey, bölgeyi ve aşiretleri idare edemediği gerekçesiyle görevini vekâleten nakibü'l-eşraf Şeyh Mahmut Berzenci'ye bırakmıştır. Bu arada Ekim 1918'de Halep düşmüş ve İngilizler Musul'a yaklaşmıştır. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından üç gün sonra 3 Kasım 1918'de Musul Vali Vekili Nuri Bey'e gelen İngiliz yetkililer şehrin teslim edilmesini istemişlerdir. Musul'daki 6. Ordu Komutanlığı, konunun hükümetler arasında netliğe kavuşturulmadan İngilizlere şehrin tamamını teslim etmemiştir. Ancak 8 Kasım 1918'de İngiliz askerler şehri tamamen işgal etmişlerdir. Bir gün sonra 6. Ordu Komutanı Ali İhsan Paşa da Musul'u terk etmiştir. İngilizler bir süre Süleymaniye halkına, eşrafa ve aşiret reislerine iyi davranmışlar, barış anlaşması imzalanana kadar geçici bir süreyle orada buldukları izlenimi yaratmışlardır. Ancak Mondros Ateşkes Antlaşmasının imzalanmasından sonra İngilizlerin Kürtlere karşı takip ettiği politika değişmiştir.

Bu süreçte İngilizlerin Ermeniler ve Nasturiler lehine bir siyaset takip etmesi bölgedeki Kürt aşiretlerinin ciddi tepkisine yol açmıştır. Özellikle Şeyh Mahmut Berzenci'ye yönelik İngiltere'nin takip ettiği

* Dicle Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, oktaybozan210@gmail.com.

siyaset Hakkâri ve çevresindeki aşiretlerin Osmanlı Devleti'nden yana bir siyaset takip etmesine zemin hazırlamıştır. Zira Kuzey Irak'ta yavaş yavaş gün yüzüne çıkan Kürt-İngiliz geriliminin Osmanlı topraklarına sirayet etmesi ihtimali vardı. Bu dönemde bölgede yaşanan Kürt-İngiliz gerilimi bazı Kürt aşiretlerinin olaya müdahale etmesine neden olmuştur. Osmanlı Devleti bu nedenle İngilizlerin, işgal bölgesini genişletmesinden büyük endişe duymuştur. Bu gayrimeşru muameleye daha fazla dayanamayarak Şeyh Mahmut'a iltihak eden aşiretler, İngilizlere tepki göstermeye başlamışlardır. Hatta İngilizlerden kurtulup tekrar Osmanlı Devleti'ne bağlanmak için Amerikan Hükümeti'nden yardım istemeye karar vermişlerdir. Ancak İngiliz İstihbarat Servisi, kimi Kürt aşiretleri üzerinde gerçekte savaş günlerinde başlatmış olduğu planları yoğunlaştırmıştır. Kürt aşiretlerinin büyük bir çoğunluğunun İngilizlerden ve yaptıkları propagandadan hoşlanmadıkları da bir gerçektir. Başlangıçta Şeyh Mahmut Berzenci'yi Osmanlı Devleti'ne karşı yanına çekmeyi başaran İngilizler bir süre sonla onunla ihtilafa düşünce bu sefer Hakkâri ve çevresinde geniş bir nüfuza sahip olan Seyyid Taha'yı elde etmeye çalışmıştır. Osmanlı yetkilileri bölgedeki gelişmeleri yakından takip ederek İngilizlerin Nasturi ve Ermeni politikalarına karşı Kürt aşiretlerini teyakkuza geçirmiştir. Bu arada aşiret reisleri ile de sağlıklı ve etkili bir politika takip ederek bölgenin elden çıkması ve dolayısıyla İngilizlerin işgal sahasının kuzeye doğru genişlemesini engellemiştir.

Anahtar Kelimeler: Seyyid Taha, Şırnak Aşireti, Şeyh Mahmud Berzenci, Nasturiler, Ermeniler.

SOME EVALUATIONS ON THE POLİTİCS FOLLOWED BY THE BRİTİSH İN HAKKÂRİ AND İTS SURROUNDİNGS

ABSTRACT

With the occupation of Kirkuk by the British in May 1918, the influence of the Ottoman Empire in the region decreased. Upon this, Mansur Bey, the Ottoman governor of Suleymaniye, left the post to chief of the prophet's descendants Sheikh Mahmud Berzenci, acting as deputy for the region and the tribes on the grounds that he could not manage the tribes. In October 1918, Aleppo fell and the British approached Mosul. On November 3, 1918, three days after the signing of the Mudros Armistice, the British authorities arrived at Mosul Governor's Office, Nuri Bey, and requested that the city be delivered. The 6th Army Command in Mosul did not hand over the entire city to the British before the matter was clarified among the governments. However, on 8 November 1918, British soldiers occupied the city completely. A day later, the 6th Army Commander Ali İhsan Pasha left Mosul. The British did not show a bad attitude to the people of Suleimaniyeh, the chiefs and tribesmen for a while, and they had the impression that they had been there for a while until the peace agreement was signed. However, after the signing of the Armistice of Mondros, the policy pursued by the British against the Kurds has changed.

In the process, the British followed a policy in favor of the Armenians and the Nestorians, which led to a serious reaction of the Kurdish tribes in the region. In the meantime, the politics followed by Britain towards Sheikh Mahmud Berzenci has set the ground for the tribes in Hakkâri and its environs to follow a policy that is in favor of the Ottoman Empire. There is a possibility that the Kurdish-British tensions that slowly emerge in northern Iraq will spread to the Ottoman territory. In this period, the Kurdish-British tension in the region caused some Kurdish tribes to intervene. The Ottoman Empire was therefore very concerned about the expansion of the occupation zone by the British. As they could not stand this illegitimate treatment, the

tribes joining Sheikh Mahmud began to react to the British. They even decided to get rid of the British and ask the American Government for support to connect with the Ottoman Empire. However, the British Intelligence Service has intensified the plans that some Kurdish tribes had actually initiated during the war. It is a fact that the majority of Kurdish tribes do not like the British and their propaganda. The British, who managed to draw Sheikh Mahmud Berzenci against the Ottoman Empire at the beginning, tried to obtain the Sayyid Taha, who had a wide influence in this region and this time, in the light of the conflict with him. The Ottoman authorities closely followed the developments in the region and vindicated the Kurdish tribes against the Nasturi and Armenian policies of the British. In the meantime, with the tribal leaders followed a healthy and effective policy of the region emerged and thus prevented the expansion of the British occupation area to the north.

Key Words: Seyyid Taha, Sirnak Tribe, Sheikh Mahmud Berzenci, Nestorians, Armenians.

Giriş

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Harbi'nin sonunda mağlup sayılmış, 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalamaya mecbur bırakılmıştı. Mondros Mütarekesi'nin 7 ve 12. maddelerine istinaden başta Güneydoğu Anadolu olmak üzere ülkenin hemen hemen her tarafına asker sevk ederek işgale başlamışlardır. 3 Kasım 1918'de Musul'a giren General Cassel, 6. Ordu Komutanı Ali İhsan Paşa'ya Irak'ın hududunun; Süleymaniye, Erbil, Akra, İmadiye, Siirt, Silvan, Ergani ve Siverek'in kuzeyinden geçtiğini söyleyerek, bu hattın güneyindeki bütün Türk birliklerinin silah ve cephane ile birlikte teslim edilmesini isteyerek işgal bölgesinin daha da genişleyeceğini ima etmiştir¹. Aslında Musul'da işgale sebep teşkil edebilecek ve İngiliz ordusunun emniyetini tehdit edecek hiçbir asayişsizlik ve karışıklık yoktu. İngilizlerin bu tehditlerini protesto etmekle yetinen 6. Ordu Komutanı Ali İhsan Paşa, bu koşullarda Harbiye Nezareti'ne istifasını sunmuştur. General Marshall, Ali İhsan Paşa'nın 8 Kasım 1918 günü Musul'u terk etmesini istemiştir. 8 Kasım 1918 günü bir İngiliz müfrezesi hükümet konağındaki Osmanlı bayrağını indirerek yerine İngiliz bayrağı çekmiştir. Bütün bu baskılar ve Osmanlı Hükümeti'nin çekingen tutumu üzerine 6. Ordu birlikleri Nusaybin'e doğru yola çıkarılmıştır. İngilizlerle sıcak çatışmaya girmekten imtina eden ve Mondros Mütarekesi hükümlerine aykırı olduğunu İngilizlere anlatmakta yetersiz kalan Osmanlı Hükümeti, Musul'un tahliyesini kabullenmiş ve birliklerine bu yönde talimat vermiştir.

Kerkük'ün 1918 Mayıs ayında İngilizlerce işgaliyle Osmanlı Devleti'nin bölgedeki nüfuzunun azalması üzerine Süleymaniye'deki Osmanlı Mutasarrıfı Mansur Bey, bölgeyi ve aşiretleri idare edemediği gerekçesiyle görevini vekâleten nakibü'l-eşraf Şeyh Mahmut Berzenci'ye bırakmıştır. Kadiri şeyhlerinden Kak Ahmet'in torunu olan Şeyh Mahmut, İngilizlerin Birinci Dünya Savaşı esnasında Irak'ı işgal etmeye başlamasıyla beraber İngilizlerle münasebet içerisine girmiştir.

¹ Oktay Bozan, **Milli Mücadele Döneminde Diyarbakır**, Çizgi Yayınları, Konya, 2016, s. 140.

İngilizler, 1 Kasım 1918'de Şeyh Mahmut Berzenci'yi Süleymaniye valisi olarak ilan etmişlerdir².

Bu süreçte İngilizlerin Ermeniler ve Nasturiler lehine bir siyaset takip etmesi bölgedeki Kürt aşiretlerinin ciddi tepkisine yol açmıştır. Bu arada Şeyh Mahmut Berzenci'ye yönelik İngiltere'nin takip ettiği siyaset Hakkâri ve çevresindeki aşiretlerin Osmanlı Devleti'nden yana bir siyaset takip etmesine zemin hazırlamıştır. Güney Kürdistan'da yavaş yavaş gün yüzüne çıkan Kürt-İngiliz geriliminin Osmanlı Kürdistanı'na sirayet etmesi ihtimali vardı. Nitekim bu dönemde Bahdinan bölgesinde yaşanan *Kürt-İngiliz* gerilimi Goyan bölgesine sıçramış, Goyanlıların Şırnak Aşireti mensup olması sebebiyle Şırnak Aşireti Reisi Sorzade Abdurrahman Ağa'nın olaya müdahale etmesi Mondros Mütarekesi şartlarına göre bir işgal ihtimalini doğurmuştur. Osmanlı Devleti bu nedenle İngilizlerin Kuzey'e girmesinden büyük endişe duymuştur. İngilizlerin Şırnak sınırındaki çatışmaları ve özellikle Nasturilerden oluşan bir birlik kurmaları Şırnaklı Abdurrahman Ağa'nın İngilizler aleyhine sert beyannameler neşretmesine yol açmıştır. Bunun üzerine İngilizler, Şırnak Aşireti Reisi Abdurrahman Ağa'yı Kürtleri İngilizler aleyhine kışkırttığı gerekçesiyle Osmanlı Devleti'ne şikâyet etmiştir³.

Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin temel çekincesi bölgede bir karışmanın çıkması ve İngilizlerin bunu bahane ederek Mütareke şartlarına göre bölgeyi işgal etmesidir. Nitekim bu gelişmelerden kısa bir süre sonra Zaho İngiliz siyasi hâkiminin ziyaret için gittiği Geliye Goyan'da öldürülmesi bölgedeki tansiyonun artmasına neden olmuştur. Yüzbaşı Perason 4 Nisan 1919'da Biju'dan Mergi'ye giderken Karoer adlı Goyan köyünde öldürülmüştür⁴. İngilizlere karşı meydana gelen

² Cengiz Kartın, *İngiliz İstihbarat Belgelerinde Erbil 1918-1919*, Yazıgen Yayınları, İstanbul, 2018, s.189.

³ Mesut Ahmet, *İngiliz Belgelerinde Kürdistan 1918-1958*, Doz Yayınları, İstanbul, 1992, s. 37.

⁴ Mesut Yeğen, *İngiliz Belgelerinde Kürdistan 1918-1958*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2011, s. 37-38

ve gittikçe genişleyen bu tepki İngiliz belgelerinde *Pan-Kürt ve Pan-Hristiyan hareket olarak* tanımlanmıştır⁵.

İngilizler, aşiret reisleri ve din adamlarını kendi yanına çekmeye çalışmaktadır. Özellikle Şemdinan, Oramar ve Barzan aşiretlerinin önde gelen şahsiyetlerinin kazanılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bedirhanilerin de İngilizlerin politikası kapsamında kazanılmaya çalışıldığı görülmektedir. İngilizler, Nasturi ve Ermenileri bölgeye yerleştirme ve onlardan istifade etme amacı gütmüştür. Van Valisi Haydar Bey, 2 Mayıs 1919 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda şöyle değerlendirmektedir; İngilizler hüsn-i kabul değilse bile mukavemet göreceklerini hissettikleri yerlerde doğrudan doğruya sokulup yerleşmektedirler. Mukavemet göreceklerini anladıkları yerleri işgal için Kürt milleti menfaatine çalışmakta olduklarına dair meşâyih-i ulema ve rüesayı ikna ile temin-i hüsnü kabulleri için dahi tavassut etmektedirler. Şemdinan, Oramar ve Goyan'a nüfuz etmek için Barzan şeyhi, Şeyh Mahmud ve Bedirhani Ahmed Faik'i tavassutları buna delildir. Hatta Oramar gibi sadakatleri olmasa bile Nasturiler nezdinde pek ziyade olduğu cihetle İngilizlere hiçbir vecihle emniyet edemeyeceği malum olan Oramar aşireti rüesasına yazdıkları mektuplarda içlerine girmesine müsaade eylediği takdirde muvakkaten hüviyetini ketme (gizleme) mecbur oldukları büyük bir zatı oraya getireceklerini ve görüştükten ve emniyet hâsil ettikten sonra o zatı tanıyacaklarını ve fevkalade memnun olacaklarını bildiriyorlar ki hüviyeti ketm edilen o büyük zatın Ravendüz İngiliz memur-ı siyasisi olduğu tahakkuk etti. Bedirhanlılardan Ahmed Faik'in İngilizlerin Kürt milleti kavm-i riyasetine aldanması bu suretle sabit olmasına binaen Bedirhanlıların da İngiliz hesabına çalışmaya ikna edilmeleri ihtimalini nazar-ı dikkate almış ve arz etmişim. Mamafih İngilizlerin girdikleri yerlerde ibtidâ avam-ı nası memnun edecek harekâttan sonra sureti katıyyede yerleşmek istedikleri ve meşâyih-i ulema ve rüesaya ehemmiyet vermemektedirler. Hristiyanları Müslümanlara tercihle bütün

⁵ Ahmet, *age.*, s. 31.

ahali-i İslamiyeyi gücendiriverirler. Ahiren Irak'da bu yüzden karışıklıklar zuhur ettiğini ve ahali-i İslamiye'ni silahlarını toplamaya tehlük gösterdiklerini mevsuken haber aldım. İngiltere ile Amerika ve Japonya arasında ihtilaf zuhuru sahih olmasa bile sadece şüyu bütün aşairi ümide düşürerek bize daha ziyade samimiyet göstermelerini iltizam etti. İhtilaf tahakkuk etse İngilizlerin bu havalide Irak'da nüfuzu kalmayacağı ve İngiltere'nin müzaharetinden başka kuvvetleri olmaması ve en adisinden en büyüğüne kadar bütün aşair ve rüasa-yı aşairin takaddüm (yarışma) hastalığına müptela olmaları hasebiyle bir noktada ittifak etmeyecekleri meczum (hastalık derecesinde) olan en müfrit Kürt milliyetperverlerinin de tamamen lehimize döneceğine emin bulunduğumu arz ederim⁶.

Bu arada İngilizler yaklaşık iki ay boyunca Süleymaniye halkına, eşrafa ve aşiret reislerine kötü bir tutum sergilememişler ve barış anlaşması imzalanana kadar geçici bir süreyle orada buldukları izlenimi yaratmışlardır. Ancak iki ay sonra Süleymaniye siyasi hâkimi başka bir yere naklolunmuş ve yerine Mister Kerniha ve Bill namında iki siyasi hâkim atanmıştır. Bu değişiklikten sonra İngiliz siyasetinde bir değişim yaşanmıştır. İngilizler halka ve aşiret reislerine karşı incitici hareketlere girişmiş, Şeyh Mahmut Berzenci'nin nüfuzunu kırarak birtakım eylemlerde bulunmuşlardır. Üç ay sonra Mister İlison namında bir başka siyasi hâkim Kürdistan Valisi unvanıyla Süleymaniye'ye gelerek aşiretlerdeki ve halktaki bütün silahların teslim edilmesini istemiştir. Mister İlison, Süleymaniye'nin o güne kadar görmediği *umumhaneyi* alenen açmış, İslam dininin büyüklerinden olan merhum Şeyh Kak Efendi'nin mezarını ziyaret için her sene Süleymaniye'ye gelen aşiretlerin ziyaretini yasaklamış, her gün farklı bahanelerle para cezaları kesmiş, velhasıl kötü muamelesiyle halkı ve aşiretleri isyan noktasına getirmiştir. Bu gayri meşru muameleye daha fazla dayanamayarak Şeyh Mahmut'a iltihak eden aşiretler, İngiliz memurlarının bu uygulamalarının önünü almaya ve Osmanlı Devletinden ay-

⁶ BOA, DH. KMS, 50-3/25.

rılmamaya ahdetmişlerdir. Neticede İngilizlerden kurtulup tekrar Osmanlı Devleti'ne bağlanmak için Amerikan Hükümeti'den yardım istemeye karar vermişlerdir. İran'ın Tahran ve Tebriz şehirlerindeki Amerikan Konsolosluklarına başvurma kararı alınmıştır.

Bu aşamada İstanbul'dan da Süleymaniye ve İngiliz ahvalini durdurmaya yönelik bir çalışma yapılmıştır. Altunköprü Mıntıka Kumandanı Yüzbaşı Reşit Zeki ile Seyyid Ahmet Efendi, İngilizlerin tahliyesi için Amerikan Hükümeti ile ilişkiye geçmek üzere İstanbul'a gönderilmişlerdir. Fakat Süleymaniye Siyasi Hâkimi İlison bu durumu haber alır almaz İstanbul'a telgraf çekerek heyeti tutuklattırmıştır. Ramazan ayından on gün önce 20 Mayıs 1919'da İran'a tabi Oramar ve Merivan aşiretlerinin reisleri olan Mahmudhanlar, Şeyh Mahmut'un ceddî olan Şeyh Kak Ahmet Efendi Hazretlerini mezarını ziyaret etmek için yaklaşık beş yüz kişilik bir toplulukla Süleymaniye'ye doğru yola çıkmıştır. Mister İlison'un askerlere grubun önünü kesme emri vermesi üzerine çatışma çıkmış, dört beş saat süren çatışmadan sonra İngilizler geri çekilmiştir. Mahmudhanlar, Süleymaniye'ye girerek İngiliz Siyasi Hakimi Muavini Mister Kerniha'yı ve İngiliz askerlerini esir alıp Şeyh Mahmut'a teslim etmiş, birkaç gün Süleymaniye'de kaldıktan sonra bölgelerine dönmüşlerdir.

Bu çatışmadan beş gün sonra, yani 25 Mayıs 1919'da İngilizler altı yüz kişilik bir müfrezeyi birkaç makinalı tüfekle Kerkük'ten Süleymaniye'ye sevk etmiştir. Bu birliklerin Süleymaniye'ye yaklaştıklarını haber alan Şeyh Mahmut Berzenci, kardeşi Şeyh Abdülkadir'i süvarileriyle çarpışmaya göndermiştir. İki üç saat devam eden muharebede ölen ve yaralanan İngilizlerin dışındakiler esir düşmüş, bir kısmı da Kerkük'e doğru firar etmiştir. Şeyh Abdülkadir ertesi gün Derbend mıntıkasında İngilizlerin 500 kişilik başka bir müfrezesine rast gelmiş ve üç saat içinde onları da dağıtmıştır. El konulan silahlar, erzak arabaları ve otomobiller Şeyh Mahmut'a gönderilmiştir. Bu muharebelerin devam edeceğinin anlaşılması üzerine Şeyh Mahmut bizzat harekete geçmiştir. Hemun, Cıbari, İsmail, Azizi ve Süleymaniye civarında

yaşayan halk da onun birliklerine katılmıştır. Karada topçu birlikleriyle saldıran ve havadan bombardıman yapan İngilizlere karşı sürdürülen savaşta İngilizlerin sevk ettiği bütün kuvvetler yenilgiye uğramıştır⁷.

Şeyh Mahmut Berzenci'ye Karşı Seyyid Taha

İngilizler Şeyh Mahmut Berzenci ile çatışmaya başladıkları Mayıs 1919'da Şemdinanlı (Şemdinli) Seyyid Taha'yla temasa geçmişlerdir. Amaçları onun nüfuzunu kullanarak ileride Şeyh Mahmut Berzenci'nin yokluğundan *doğacak siyasi boşluğu* doldurmaktadır. Bağdat'taki İngiliz yetkililerinin İngiliz Hükümetine sunduğu rapora göre Seyyid Taha ile 25 Mayıs 1919'da görüşülmüştür⁸. Söz konusu raporda, Şeyh Mahmut hareketinin İran ve Osmanlı coğrafyasındaki tüm Kürtlerin bağımsızlığı için savaşan bir hareket olarak tanımlanmıştır. İran Kürdistanı'ndan destek aldığı söylenen hareketin derhal ortadan kaldırılmaması durumunda, bölgede tarafsız duran güçlü aşiretlerin de mücadeleye katılacakları ve hatta bu hareketin Kuzey Kürdistan'a da sirayet edebileceği öngörüsünde bulunulmuştur. Bu nedenle stratejik bir önemi bulunan Süleymaniye'nin kontrol altında tutulmasının, Kürdistan'ın diğer parçalarının kontrolünden daha önemli olduğu ifade edilmiştir.

Osmanlı arşivlerinde yer alan bir rapora göre ise Seyyid Taha, İngiliz siyasi hâkiminin daveti üzerine Bağdat'a doğru yola çıkmış fakat Erbil'de görüştüğü ağalar, İngilizlerin teklif ettikleri paradan fazlasını vermeye hazır olduklarını belirtmişler, din düşmanı olan İngilizlerin teklifini kabul ederek Müslümanlar arasında nifak çıkarmamasını istemişlerdir. Toplantının tarihinin zikredilmediği rapora göre Seyyid Taha, *Erbil ağalarının* tavsiyelerini kabul etmemiş ve haktan büyük tepki almıştır. Bu arada Süleymaniye ile Kerkük arasındaki bölgede İngilizlerle savaşmakta olan Şeyh Mahmut, altı süvarisini göndererek Seyyid Taha'yı davet etmiş ve kendi rızasıyla gitmemesi durumunda

⁷ Sinan Hakan, *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 133-134.

⁸ Yeğen, *age.*, s. 47-48.

alıkonulacağını bildirmiştir⁹. Raporda Seyyid Taha'nın Şeyh Mahmut ile görüşüp görüşmediğine ya da meselenin akıbetine ilişkin bir bilgi yer almamakla beraber, Seyyid Taha'nın İngilizlerle münasebetinin Güney Kürtlerince de desteklenmediği anlaşılmaktadır. Burada dikkate değer bir nokta, İngilizlerin Kürdistan'da kendi çizdikleri çerçeve dışında Kürt oluşumuna karşı olmalarıdır. İngilizler, Güney Kürdistan'ın bağımsız bir ülke olarak şekillenmesini ve Kuzey Kürdistan ile İran Kürdistanı'na genişlemesini istememişlerdir. Bu arada Şeyh Mahmut Berzenci hareketi ve güneydeki İngiliz-Kürt çatışmaları nedeniyle, Osmanlı Devleti, Kuzey Kürdistan'daki asayişin sağlanması ve Kürtlerin devlete bağlılığının kuvvetlendirilmesi hususundaki çalışmalarına hız vermiştir. Özellikle Seyyid Taha ile İngilizlerin ilişkisi üzerine büyük bir mesai harcamıştır¹⁰.

Van Valisi Haydar Bey, Seyyid Taha'yı daha dikkatle takip etmiş, attığı her adımı anında ihbar etmiştir. Seyyid Taha, Şeyh Mahmut Berzenci'nin İngilizlerle savaştığı günlerde Bağdat'a kadar gidip İngilizlerle görüşmüş, İran hükümetiyle ve Nasturilerle ilişki kurmuştur. Seyyid Taha'nın bu tavrı Kürt aşiretlerinin tepkisini çekmiştir. Van Valisi Haydar Bey'in 22 Haziran 1919 tarihli raporunda İngilizlerin Seyyid Taha üzerinden yapmaya çalıştıkları faaliyetler hakkında şu bilgiler vermektedir; şimdi Şemdinan'dan aldığım raporlarda Seyyid Taha'nın İngilizlerden yirmi altı bin lira ve bir miktar tüfenk ve cep hane olarak Şemdinan'ın Noşar köyüne ve biraderi Seyyid Muslih'in merkez kazaya geldikleri, Ravandüz'den bir İngiliz memuruyla bir telgraf memuru ve bir Arap jandarması Şemdinli merkezine gelerek bir gece Seyyid Muslih'e misafir kaldıktan sonra deri döndükleri, Seyyid Taha'nın İngilizlere vicdanını satarak Kürt rüesasına İngiliz'e tabiiyet için mazbata imzalattırmak istediği Oramar ve Rusteki aşiretlerinin teklifi reddettikleri, Şeyh Mahmut'un İngilizlere ilan-ı harb ederek iki bin telef verdirdiği, Arap aşiretleri üzerine sevk edilen İngiliz

⁹ BOA, DH. KMS, 50-3/25.

¹⁰ M. S Lazarev, **Emperyalizm ve Kürt Sorunu (1917-1923)**, Çev: Mehmet Demir, Özge Yayınları, Ankara, 1993, s. 72.

kuvvetinin mağlup ve perişan olduğu bildiriliyor. Bir daha İngiliz memuru gelir ve maiyetinde Arap rüesası getirirlerse jandarmanın kuvve-i cebriyesiyle vilayet haricine çıkarılması için mutasarrıf ve kaymakama emir verdim. İngiliz memurlarının telgraf çekmek için keşif yapmak maksadıyla geldiği ve Seyyid Taha'nın kardeşi Seyyid Muslih'i Şemdinan'a kaymakam yapmak istediği anlaşılıyor. Seyyid Muslih zahiren devlete itaat ve sadakat gösteriyor. Bir daha gelirse emiri buyurulursa İngiliz memurunun da Şemdinan hududuna girmesini men edeyim¹¹.

Van Valisi Haydar Bey, konuyla ilgili raporunda Seyyid Taha'yı vicdanını İngilizlere satmakla itham ederek Seyyid Taha'nın Kürt aşiret reislerine İngilizlere tabi olmaları yönünde bir mazbata imzalatmak istediğini, Şemdinli bölgesindeki Oramar ve Rusteki aşiretlerinin bu teklifi reddetdiklerini belirtmiştir. Nitekim 18 Haziran 1919 tarihli Meclis-i Vükela'de İngilizlerin Geliye Goyan mıntukasında gezerek, *din ve vatanperverlikle meşhur* olan Kürt aşiret reislerini kah parayla kah zorla elde etmeye ve Osmanlı Devleti'nden ayırmaya çalıştıkları, bu saikle çalışan İngiliz Siyasi Hâkiminin bu olaylardan hoşnut olmayan aşiretler tarafından katledildiği belirtilmiştir¹². Güney Kürdistan'da İngilizlerle mücadele eden Şeyh Mahmut Berzenci, Derbend bölgesindeki yoğun çatışmalar sırasında İngilizlere esir düşmüştür. Şeyh Mahmud, 19 Haziran 1919'da İngilizlere esir düşmüş ve yargılanmak üzere Bağdat'a gönderilmiştir. Bu süreçte Osmanlı Devleti, Şeyh Mahmut Berzenci'ye yardım etmemiş, olayların kuzeye sirayet etmesini engellemeye çalışmakla yetinmiştir.

Seyyid Taha'nın Nasturilerle İttifakı

Seyyid Taha'nın İngilizlerle münasebeti, İngiliz yanlısı olan Nasturilerle ittifakını beraberinde getirmiştir. İngilizler, Seyyid Taha ile Nasturiler arasında ittifak kurarak, ekseriyetle İran'a iltica etmiş Van Nasturilerinin İmadiye bölgesinde iskân ettirilmesini planlamıştır¹³.

¹¹ BOA, DH. KMS, 50-3/25.

¹² BOA, MV, 216/39.

¹³ BOA, DH. KMS, 50-3/25.

Seyyid Taha'nın Güney Kürdistan'da İngilizlerle beraber Kürtlere karşı savaşan Nasturilerle yakınlaşması ve İngilizlerin bu yakınlaşmayı kullanarak Nasturileri bölgede bir aktör haline getirmeye çalışmaları Kürtler arasında büyük tepkilere neden olmuştur. Seyyid Taha'nın bu yeni stratejik hatası, Kürt aşiretlerinin kendisine tümüyle sırt çevirmelerine neden olmuştur. Erzurum'da bulunan 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa da Seyyid Taha meselesiyle ilgilenmiştir. Hassas bulunduğu bu meseleyle ilgili olarak hükümeti sürekli bilgilendiren Kazım Karabekir Paşa, Erzurum Valiliğine ve bölgedeki kumandalara da bu konuda tebliğlerde bulunmuştur. Seyyid Taha'nın Nasturilerle ilişkisini ve bu durumun Osmanlı Devleti açısından "olumlu" neticesini şu şekilde dile getirmektedir: Seyyid Taha, Nasturilerle uyularak yerlerine yerleştirmeyi üstüne aldığı için aşiretler nezdinde itibarı kaybolmuştur. Fakat bununla beraber, parayla ve sair suretlerle aşiretleri tekrar kazanma ihtimali vardır¹⁴.

Kazım Karabekir'in bu ifadelerinden anlaşıldığı üzere, Seyyid Taha'nın Nasturilerle birleşmesi ve Nasturilerin yerlerine yeniden yerleştirilmeleri işini üstlenmiş olması, Kürtler arasında itibarını kaybetmesine neden olmuştur. Şıkaklı Simko Ağa'nın geçmişte Nasturi Patriği Mar Şemon'u öldürmesinden dolayı İran Kürdistanı'nda süregelen Kürt-Nasturi çatışmaları, Van Nasturilerinin Kürtlerden kaçarak İran tarafına iltica etmeleri, Güney Kürdistan'da başlayan Kürt-Nasturi gerilimi ve İngilizlerle Fransızların Nasturileri himaye politikaları gibi hususlar nedeniyle Seyyid Taha'nın Nasturilerle ilişkisi Kürtlerde ciddi bir tepkiye yol açmıştır. Bu arada Seyyid Taha'ya İngilizlerce *Rumiye'den Cezire*'ye kadarki bölgede *beylik* vaat edildiğine dair söylentiler de çeşitli raporlara konu olmuştur. Vali Haydar Bey, Osmanlıların İngilizlere karşı herhangi bir husumet göstermemelerine karşılık İngilizleri temsil eden Ravenduz siyasi hâkiminin yürüttüğü çalışmaları şöyle değerlendiriyor: *İngiliz siyasi hâkimleri aşiretleri aleyhimize ayaklandırmak için her türlü tedbire başvurmakta kusur etmiyorlar.*

¹⁴ Hakan, *age.*, s. 183.

*Aşiret reislerine tahriksnameler gönderdikleri gibi, Seyyid Taha'ya Cizre ile Rumiye arasında beylik vaat ediyor ve külliyetli mavzer, top, makine tüfek ve hayvanlar veriyor. Simko'yu da sınırımıza saldırmak için kandırmaya çalışıyorlar*¹⁵.

Seyyid Taha'nın İngilizlerle ve Nasturilerle yakınlaşmasına karşılık diğer Kürt ağalarının Osmanlı Devletine bağlı buldukları anlaşılmaktadır. Nitekim 15 Temmuz 1919'da Oramar ve Deri aşiret reisleri Sito Ağa ve Rüstem Bey Van'ın merkezine gelerek Osmanlı Devletine sadakatlerini bildirmişler, İmadiye İngiliz siyasi hâkiminin gönderdiği 31 Mayıs 1919 tarihli bir beyannameyi Van Valisine teslim etmişlerdir. Valinin bildirdiğine göre İngiliz siyasi hâkimi, İngilizlerin barış konferansında Kürtlerin istiklali için çabaladıkları halde Kürtlerce yanlış anlaşıldıklarını ifade etmişlerdir¹⁶. Van Valisi Haydar Bey 15 Temmuz 1919 tarihli raporunda Seyyid Taha'nın Nasturilerle ilişkisinin Kürt aşiretlerince tasvip edilmediğini belirterek, bundan istifade edilebileceğini eklemiştir. Görüldüğü üzere bölgenin dengelerini çok iyi bilen Haydar Bey, Kürt aşiretleri ile hasım olan ve Güney Kürdistan'da İngiliz himayesinde Kürtlerle savaşan Nasturiler ile Seyyid Taha'nın birlikteliğinin Kürt aşiretlerinde yarattığı hoşnutsuzluktan faydalanmayı ihmal etmemiştir. Vali Haydar Bey, birkaç gün sonraki bir başka raporunda çalışmalarının sonuç vermeye başladığını bildirmiş, Hakkâri'den aldığı istihbarata göre Seyyid Taha'dan yüz çeviren aşiretlerin Osmanlı'ya meylinin arttığını ifade etmiştir.

İngilizlerin Seyyid Taha'ya beylik vaadinde bulunduğuna dair söylentilerin çıkmasından hemen sonra Seyyid Taha ile beraberindeki Revanduz İngiliz siyasi hâkiminin Şemdinan kaymakamına gelerek Şemdinan'ı boşatmasını istedikleri görülmektedir¹⁷. İngiliz yetkili Şemdinan kaymakamı Muhammed Efendi'ye bu talebi yazılı olarak sunmuş, Şemdinan kasabasının İngiliz Devletinin idaresi altında bulunduğunu, bu yazılı emirleri gereği memurları ve askerleriyle birlikte

¹⁵ BOA, DH. KMS, 50-3/25.

¹⁶ BOA, DH. KMS, 50-3/25.

¹⁷ BOA, DH. KMS, 50-3/25.

Van'a gitmeye mecbur olduğunu bildirmiştir. Kaymakam hastalığını bahane ederek zaman kazanmaya çalışmış, İngilizlerle sıcak temastan çekinen Van Valisi Haydar Bey 23 Temmuz 1919 tarihli telgrafında Şemdinan'ın boşaltılıp boşaltılmayacağını Dâhiliye Nezaretine sormuştur¹⁸. Dâhiliye Nezaretinin Van Valisine gönderdiği 24 Temmuz tarihli cevapta temkinli bir dil kullanıldığını görmekteyiz. Şemdinan'ın boşaltılmasında ısrarcı olunması halinde zor kuvvet karşısında yapılabilecek bir şey olmadığından çekilmek gerekebileceğini açıkça ifade etmiştir. Devletin içinde bulunduğu ağır siyasi şartlardan kaynaklanan çaresizliğini bu cevabıyla ortaya koyan hükümet, Hariciye Nezareti üzerinden diplomatik bir çalışma başlatmıştır¹⁹.

Osmanlı Hükümetinin, Şemdinan hadisesi konusunda kararlı bir tavır göstermemesi üzerine, Van Valisi Haydar Bey, tüm mesuliyeti üstlenerek harekete geçmiş ve Hakkâri Mutasarrıf Vekilinden, Gevar (Yüksekova)'dan 20 kişilik bir nizamiye kuvveti alarak Şemdinan'a gitmesini ve İngilizlere şu mesajı iletmesini istemiştir: *Kasabanın tahliyesi için hükümetten emir almadık, alınırsa tahliye ederiz. Siz gelip bize silah dahi atsanız karşılık vermeyeceğiz. Fakat Seyid Taha ve emsali asiler kasabayı işgale teşebbüs ederse silahla karşılık veririz*²⁰. Van Valisi Haydar Bey'in bu kararlı tavrı kısa sürede olumlu sonuç vermiş, İngilizlerin bu talepten vazgeçtiklerini bildirmiştir. Netice itibarıyla Şemdinan tahliye edilmiştir²¹.

Van Valisi Haydar Bey 21 Temmuz 1919 tarihli raporunda İngilizlerin Simko ve Seyyid Taha idaresinde iki beylik kurmayı amaçladığı şöyle dile getirilmiştir, Nasturiler İmadiye cihetlerine muvakkaten iskân için İngilizler tarafından kısmen Musul'a kadar getirilmiştir. İngilizlerin son teşebbüsleri Simko'ya Rumiye, Dilman ve Hoy havalisi Taha'ya da Cizre'den Ruhiye'ye kadar olan yerlerde beylik vererek her ikisini de üzerimize tasallut olacağı ve bunlar bizimle uğraşırken

¹⁸ BOA, DH. KMS, 50-3/25.

¹⁹ BOA, DH. KMS, 50-3/25.

²⁰ BOA, DH. KMS, 50-3/25.

²¹ BOA, DH. KMS, 50-3/25.

Nasturi ve Ermeniler istedikleri yerlere yerleştirerek bilahare Kürtleri bunların idaresi ve esareti altına vermek olduğu anlaşılıyor²².

Bu dönemde İran ve Güney Kürdistan'da İngilizlerle beraber hareket eden Nasturiler, Şırnak bölgesindeki Kürt ağalarına İngilizlere tabi olmalarını dile getirmiştir. Nasturi Patriği Mar Şemun'un biraderi ve aynı zamanda Nasturi askerlerinin kumandanı olan Davud Efendi tarafından Şırnaklı Abdurrahman, Temirhan, Alihan ve Süleyman Tatar Ağalara yazılan Arapça mektuplar Bitlis Vali Vekiline ulaştırılmış ve Vali Vekili tarafından tercümesiyle beraber Dâhiliye Nezaretine gönderilmiştir. Davud Efendi, Kürtlerin İngiltere gibi büyük bir devlete karşı savaşmasının yanlış olduğunu ifade ederek, İngilizlere karşı savaşan ya da İngiliz karşıtı aşiretlere yardım eden Kürt ileri gelenlerini bu tutumlarından vaz geçirmeye çalışmıştır²³. Nasturi Kumandanı Davud, Şırnak ağalarının Mar Şemun ile geçmişe dayanan dostluk bağlarını kullanarak ve muhtemelen İngilizlerin telkiniyle Şırnak ağalarını İngilizlere karşı savaş halinde olan güneydeki Kürt aşiretlerine yardım etmemeye ve İngiltere devletine tabi olmaya davet etmiştir²⁴.

İngilizler, bölgede çoğunluğu Nasturilerden geri kalanı ise Ermenilerden oluşan *Taberiye* adlı bir askeri birlik kurmuştur. Bu birlik hem bölgedeki Hristiyan halkı Müslümanlardan koruma hem de asayişi sağlama görevini üstlenmiştir. İngilizler ile Kürtler arasındaki çatışmanın sebeplerinden biri olan bu birliklerin en önemlisi yukarıda bahsi geçen Davud'un kumandanlığını yaptığı Nasturi birliğidir. Siirt mutasarrıf vekili Şükrü imzasıyla Dâhiliye Nezaretine gönderilen raporda, Şırnak'ın güneydoğusundaki Geliye Goyan mıntukasında cereyan eden Kürt-İngiliz çatışmasına dair önemli bilgiler verilmektedir. Siirt Mutasarrıfının ve Şırnaklı Abdurrahman Ağa'nın yazışmalarında İngilizlere bağlı bu birliklerin Nasturi'den ziyade Ermeni olarak nitelendirildiği göze çarpar²⁵.

²² BOA, DH. KMS, 50-2/25.

²³ Hakan, *age.*, s. 227.

²⁴ Hakan, *age.*, s. 228-229.

²⁵ Hakan, *age.*, s. 230.

Siirt Mutasarrıf Vekili, 27 Ağustos 1919'da Şırnak Kaymakamlığından aldığı bilgiye dayanarak, İngilizlerin 1.500 kadar Ermeni'nin bulunduğu karma bir kuvvetle ve uçaklarla Geliye Goyan'a saldırdığını, Goyanlıların yardım talebinde bulunmak üzere Şırnak'a adam gönderdiklerini bildirmektedir. Fakat raporda Şırnak kaymakamlığının verdiği rakamlara rağmen bu kuvvetin ne kadarının İngiliz, ne kadarının da Ermeni olduğuna ve saldırının mahiyetine ilişkin net bir bilgiye ulaşılamadığı ifade edilmiştir²⁶. İngilizlerin Nasturilerden ve Ermenilerden kurulu birliklerinin Geliye Goyan'a saldıracakları haberi Şırnak bölgesinde büyük yankı oluşturmuştur. Goyanlılar, Şırnak ağalarından yardım talebinde bulunmuş, Şırnak ağaları da Osmanlı Devleti'nin bu olası saldırıyı önlememesi durumunda İngilizlerle çatışmaya gireceklerini beyan etmişlerdir. Bu arada Cizre'nin Silopi nahiyesine bağlı Besin köyü 22 Ağustos 1919 Cuma günü üç İngiliz uçağı tarafından bombalanmış, bombardımanda mescitte ve Şırnaklı bir ağaya ait köşkte zayıat meydana gelmiştir. Ayrıca Silopi bölgesindeki Basuri köyündeki türbeye saldırılmış, türbedeki sanduka ve sair eşya tahrip edilmiştir. Olaya tanık olan köylüler, saldırganların Ermeni çeteciler olduğunu iddia etmişlerdir. Osmanlı yetkilileri, Şırnak aşiretine mensup olan Silopi halkının diğer aşiretlerle birleşerek Zaho'ya saldıracağı yönünde ihbarlar almaya başlamıştır²⁷.

İngilizlerin, Kürtlerden şikâyetçi oldukları bu günlerde Şırnak Aşireti Reisi Abdurrahman Ağa da İngilizlerin Ermenilere verdiği desteği eleştirmektedir. 28 Ağustos 1919 tarihli telgrafında İslam dininin kadim hasmı olan Ermeni çetesinin İngiliz hükümetinin yardımıyla Zaho'da toplandığını ifade ederek şöyle demektedir: *Kürdistan arazi-sini istila etmek emeliyle hududu tecaviüz ederek, köylerimizi, mescitlerimizi uçaklarla bombardıman ve tahriple beraber birçok masum çocuk ve kadını telef ettiler*²⁸.

²⁶ BOA, DH. KMS, 53-3/70.

²⁷ Hakan, *age.*, s. 231.

²⁸ BOA, DH. KMS, 53-3/4.

Abdurrahman Ağa, Ermeni ve İngiliz saldırılarının başladığı günden beri Halife'nin emrine uyarak sükûneti muhafazaya çalıştıklarını, fakat yapılan mezalime karşı takatleri kalmadığını bildirmiştir. Aşiretlerin teskin edilemediğini, Ermeni ve İngiliz askerleriyle savaşın kaçınılmaz hale geldiğini söyleyen Abdurrahman Ağa, bölgenin Ermenistan'a teslim edilmemesi hususunun dikkat çekmiştir. Abdurrahman Ağa'nın bu telgrafi üzerine Dâhiliye Nezareti, konuyu Bitlis Vilayetine ve Siirt Mutasarrıflığına ileterek Ermenilerin böyle bir tecavüzde bulunup bulunmadığını, meselenin hududun hangi tarafından ve hangi tarihte olduğunu Ermenilerin yanında hakikaten ecnebi askerler olup olmadığını var ise takribi miktarını sormuştur. Telgrafın devamında şu emre yer verilmiştir: Ahalinin işe karıştırılması maazallah ecnebi müdahalesine ve oraların işgaline sebebiyet vereceğinden ahaliden olan Müslümanlar ile Ermeniler arasında zinhar silahlı çatışmasına meydan verilmeyerek, çetenin yalnızca askeri kuvvetlerle uzaklaştırılması ve tenkili icap eder"²⁹.

Kürt aşiretleri arasında İngiliz karşıtlığının gün geçtikçe artması üzerine Musul'un İngiliz siyasi hâkimi, Şırnaklı Abdurrahman Ağa'ya bir mektup yazarak açıklama yapma gereği duymuştur. 27 Eylül 1919 tarihli bu mektupta *Taberiye* kuvvetlerinin görevinin bölgede düzeni korumak olduğu belirtilerek, bunun dışında herhangi bir amaç güdüldüğü vurgulanmıştır. İngiliz siyasi hâkimi, Kürtlerin Hristiyanlara saldırmaması halinde Kürtlere taarruzda bulunulmayacağını beyan etmiştir³⁰.

Seyyid Taha'ya Karşı Seyyid Muslih

Van Valisi Haydar Bey'in Seyyid Taha'yı yakından takip etmiştir. Haydar Bey, çeşitli taltiflerle Seyyid Taha'nın kardeşi Seyyid Muslih'in Osmanlı Devletine yakınlaşmasını sağlayarak Seyyid Taha'nın nüfuzuna zarar vermeye ve İngilizler nezdindeki önemini ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Planı fena halde hasta olan Şemdinan kaymakamını

²⁹ Hakan, *age.*, s. 235.

³⁰ BOA, DH. KMS, 53-3/70.

başka yere naklederek yerine vekâleten Seyyid Taha'nın kardeşi Seyyid Muslih'i atamaktır. Dâhiliye Nezareti'nden Vali Haydar Bey'e cevaben gönderilen 8 Ağustos 1919 tarihli telgrafta geçen *Şeyh Muslih'in kaymakam vekâletine tayini, sadakati halinde ne kadar faydalı ise aksi durumda o kadar zararlı olacağı beyanına hacet yoktur* sözleriyle Seyyid Muslih'e duyulan güvensizlik dile getirilmiştir³¹. Bunun üzerine Van Valisi Şemdinan Kaymakamı Muhammed Afak'ı merkez vilayete geri çekecek yerine Adilcevaz kaymakamını atamıştır³². İleride görüleceği üzere Seyyid Muslih'in taltifi yönündeki ısrarı üzerine bu konu Meclis-i Vükela kararlarına yansiyacak ve Haydar Bey'in bu politikası Osmanlı Devleti lehine sonuçlar verecektir.

Seyyid Taha meselesinin çözülmeye çalışıldığı bir dönemde Van Valiliğinde bir görev değişikliği olmuş, Vali Haydar Bey'in yerine Mithat Bey atanmıştır. Fakat bu atamayı takip eden yaklaşık bir aylık süre içinde Haydar Bey'in Eski Van Valisi sıfatıyla Seyyid Taha meselesine ilişkin yazışmalarda bulunduğu görülmektedir. Vali Haydar Bey, Şemdinan bölgesindeki gelişmeler üzerine bu kez de Seyyid Muslih'in *emirulümeralık* unvanıyla taltif edilmesini önermiş, önerisi Van'ın yeni valisi Mithat Bey'in mütalaasına sunulmuştur. Mithat Bey, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 11 Ağustos 1919 tarihli telgrafında şöyle demektedir: Şemdinan'ın tahliyesi hakkında İngilizlerin bahsedilen teklifine ait telgrafname görülemediğinden önem derecesi anlaşılammış ise de İngilizlerin öteden beri muhtelif icraat ve propagandalarından bahsedilmesine nazaran o havalı hakkında suiniyetleri açıktır. Kendilerinin aldatmalarına kapılan ve o havalide oldukça nüfuz sahibi bulunan Seyyid Taha'yı elde ettikleri gibi mümaileyhin biraderi olan Seyyid Muslihiddin'i de elde etmek istedikleri anlaşılmaktadır. Mithat Bey, telgrafın devamında Haydar Bey'in teklifi doğrultusunda hare-

³¹ BOA, DH. KMS, 50-3/25.

³² BOA, DH. KMS, 50-3/25.

ket edilerek Seyyid Muslihiddin'e emirülümeralık unvanının verilmesinin ve bazı ileri gelenlere gerekli taltifatın yapılmasının uygun olacağını beyan etmiştir³³.

Seyyid Taha hareketine karşı Seyyid Muslih'in taltif edilmesine çalışılması kısa sürede sonuç vermiştir. Eski Van Valisi Haydar Bey imzalı 26 Ağustos 1919 tarihli raporun 1.maddesinde yer alan *Seyyid Muslihiddin'e emirulümeralık vaadi hükümetle teşrik-i mesai etmesinin temin etti* ifadesinden, bu çalışmanın Osmanlı Devleti açısından istenen sonucu verdiğini anlıyoruz³⁴. Raporun 2. maddesinde İngilizlerin Kürtlerle yaşadıkları sorunlara değinildikten sonra bunun Osmanlı açısından bir avantaj olduğu dile getirilmiştir. İngilizlerle hareket eden Seyyid Taha gibi Kürt ileri gelenlerinin nüfuz kaybına uğradıklarına vurgu yapılmıştır. Haydar Bey, Ravenduz halkının İngiliz siyasi memur muavinini ve subaylarını Erbil'e kovduğunu, eskiden Seyyid Muslihiddin'den ve Seyyid Taha'dan korktukları için mesafeli duran kimselelerin artık devlete yaklaştıklarını belirtmekte ve bölgeye bir müfreze gönderilmesi halinde hükümetin nüfuz kazanacağından emin olduğunu söylemektedir. Rapora göre Seyyid Muslih, Van Valisi Haydar Bey'in telkini üzerine biraderi Seyyid Taha'ya bir mektup göndererek onu Osmanlı Devletine sadakate çağırmıştır. Haydar Bey'e göre, Seyyid Taha bu mektuba cevaben İslam fakirlerine yardım için uğraştığını, yasak olduğu için siyasetle ilgilenmediğini, kendilerini hangi hükümet himaye ederse ona vergi vereceklerini beyan etmiş fakat gönderdiği elçisiyle kardeşi Şeyh Muslih'i tehdit etmiştir. Vali Haydar Bey'e göre Seyyid Taha'nın İngilizlerle ilişkisini reddetmesi önemlidir. Bu sözlerde doğruluk payı bulunmasa da Seyyid Taha amaçlarına ulaşamayacağını anlamıştır.

Seyyid Taha ile İngilizler arasında mutabakat sağlanamadığının anlaşılması üzerine Dâhiliye Nezareti'nden Van Valiliğine çekilen 29 Ağustos 1919 tarihli şifreli telgrafta, Seyyid Muslih'e emirülümeralık

³³ BOA, DH. KMS, 50-3/29.

³⁴ BOA, DH. KMS, 50-3/29.

verilmesinin münasip görüldüğü fakat bu taltifatın yeni zorluklara neden olup olmayacağı konusunda tereddüt yaşandığı dile getirilerek resmi muamelenin ertelenmesi hususunun Van Valiliğince mütalaa edilmesi istenmiştir³⁵. Eski Van Valisi Haydar Bey'in Dâhiliye Nezaretine cevaben gönderdiği 31 Ağustos 1919 tarihli telgrafta, Osmanlı Devleti'nin Kürt politikasına ilişkin önemli ipuçları sunmaktadır. Haydar Bey, Seyyid Muslih'e emirulümeralık vaadinde bulunduğunu hatırlatmakta ve Kürtlerin devlete hizmet ettiğini kabul etmektedir. Öte yandan emirulümeralığın aslında paşalık unvanına denk olduğuna işaret ederek maksada ulaşılmış olduğundan dolayı bu taltifatın ertelenmesini önermektedir³⁶. Anlaşıldığı kadarıyla Güney Kürdistan'daki Kürt hareketi neticesinde İngilizlerin nüfuz kaybetmesi Osmanlı Devleti lehine sonuçlar getirmiştir. Kürt ileri gelenleri arasında yaşanan ayrışmada çoğunluğun Osmanlı Devleti'nden yana tavır takınmasıyla Osmanlı Devleti amacına ulaşmıştır. Bu nedenle Seyyid Muslih'e emirulümeralık unvanının verilmesinin ertelenmesi düşünülmüşse de nihayetinde bu taltifat yapılmıştır. Nitekim Ankara'da ilk meclise mebus seçilen Seyyid Muslih'in Paşa unvanına haiz olduğu görülmektedir³⁷.

Seyyid Taha'nın Osmanlı Devletine Sadakati

İngilizler, kendileri ile ortak hareket eden Kürt reislerinin idaresinde özerk Kürt devletinin kurulmasını savunmuş ve beraberindeki aşiret reislerini buna inandırmıştır. Ancak 1919 yılı ortalarından itibaren bu düşüncenin inandırıcılığını yitirdiği özellikle Şeyh Mahmut Berzenci hadisesinden itibaren İngilizlere destek veren Kürt aşiretlerinin tamamen muhalif hale geldiği görülmektedir³⁸. İngilizlerle yakınlaşarak Osmanlı Devletini zor duruma sokan Seyyid Taha, daha önce de belirtildiği üzere hareketinin Kürtlerce kabul görmemesi ve bölgede değişen dengeler nedeniyle politika değişikliğine gitmek zo-

³⁵ BOA, DH. KMS, 50-3/29.

³⁶ BOA, DH. KMS, 50-3/29.

³⁷ BOA, DH. KMS, 50-3/29.

³⁸ Yeğen, *age.*, s. 104-108.

runda kalmıştır. Rumiye'den bir şahısla Van Valisine mektup göndererek Osmanlı Devletine sadakatini sunmuştur. Vali Mithat Bey'e 19 Kasım 1919'da ulaştırılan bu mektupta önceki Van Valileri olan Cevdet ve Haydar Beylerin düşmanca tavırlarıyla kendisini İngilizlerle temas kurmak zorunda bıraktıklarını iddia etmiş, İngilizlerle mecburi temasının gerekçelerinden birinin de bankadaki parasını alabilmek olduğunu belirtmiştir. Bundan böyle hükümete itaat ve hizmete hazır olduğunu beyan eden Seyyid Taha'nın mektubu 19 Kasım 1919 da Van Valisi tarafından Dâhiliye Nezaretine iletilmiştir. Seyyid Taha'nın ve kardeşlerinin aşiretler üzerinde büyük bir nüfuza sahip olduğuna işaret eden Vali Mithat Bey, Seyyid Taha'nın da dördüncü dereceden bir mecidiye nişanıyla taltif edilmesini istemiştir. Ayrıca savaş zamanında Seyyid Taha'nın 100.000 civarında servetinin yok olduğunu hatırlatarak, kendisine kâfi bir miktarda ödeme yapılmasını ve 5-6 yüz kuruş maaş verilmesini önermiştir. Dâhiliye Nezareti'nden Van Vilayetine yazılan 26 Kasım 1919 tarihli yazıda, Şemdinan eşrafından Seyyid Muslihiddin Efendi'ye emirülümeralık, Oğuzhan, Behram ve Seyyid Emin ağalar ile Oramar Reisi Sito, Derki Reisi Tahir ve Sultan Ağalara beşinci rütbeden nişan-ı Zişan verilmesinin karara bağlandığı tebliğ edilmiştir.³⁹.

1919 yılında İngilizlerle ilişki içinde olan Şemdinanlı Seyyid Taha'nın hilafet ve saltanata bağlılık telgrafı çektiğini görüyoruz. Seyyid Taha, *Zat- ali-i sadaret-i uzmaya" ithaflıyla Osmanlı Sadrazamına gönderdiği 6 Ocak 1920 tarihli telgrafında ailesinin asırlardan beri hilafet ve saltanata sadakatle hizmet ettiğini, aile erkânı ve binlerce mensubuyla kendilerine hizmete hazır olduğunu beyan etmiş ve sözlerine şöyle devam etmiştir: "se-kiz on senedir, özellikle harbin son senelerinde binlerce aile efradıyla birlikte gösterdiğimiz hizmet ve fedakârlığa karşı, taltif edilip, sevinç ümidi verilmiş bazı garazkârların aracılığıyla maruz kaldığım bunca inhitamlardan (kırılma)*

³⁹ BOA, DH. KMS, 50-3/29; **Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1993, s. 62, 75, 398.

*da son derece müteessirim*⁴⁰. Diğer Kürt reisleri tarafından rencide edildiğini belirten Seyyid Taha, hilafet ve saltanata olan sadakat ve ubudiyetini yineleyerek telgrafına son vermiştir. Seyyid Taha'nın Osmanlı Devletine sadakatini bildirmesi, İngilizlerin bir yandan Kürtlerle savaşıp, öte yandan bazı Kürtleri öne çıkararak bölgeyi kontrol etme politikasının sonuçsuz kaldığını göstermektedir⁴¹.

Bu arada Ermeni delegasyonu Reisi Boğos Nubar Paşa ile Kürt delegasyonu Reisi Şerif Paşa, Paris Barış Konferansına ortak bir muhtıra sunmuşlardır. Osmanlı Devleti'nden bağımsız, Ermenilerle mutabık bir çerçeveyi öngören bu muhtıra bölgede Ermenistan ve Kürdistan adıyla iki devletin kurulmasını hedeflemekteydi. Paris Barış Konferansına ortak muhtıra sunan Şerif Paşa'ya çeşitli şehirlerden tepkiler yükselmiştir. Bu kapsamda Hakkâri Sancağı ile sair mahallerin aşiret reisleri tarafından Hariciye Nezaretine çekilen 1 Mart 1920 tarihli protesto telgrafında Şerif Paşa lanetlenmiştir. Telgrafta öncelikle Şerif Paşa'nın Wilson Prensiplerini işgal vesilesi yaparak ve *Kürdistan temsilcisi kılığında bürünerek* Konferanstan taleplerde bulunması üzerine bu beyana mecbur kaldığı ifade edilmiştir. Kürt ve Türk milletlerinin *on üç asırdan beri din, ırk ve adet bakımından birbirlerine bağlı oldukları ve müşterek bir milli ve iktisadi hayatı paylaştıkları söylenmiş ve Kürtlerin Osmanlı camiasından ayrılma fikrinde olmadıkları* dile getirilmiştir. Bu beyanatın devamında şöyle denmektedir: Bir Kürdistan istiklal veya muhtariyetiyle uğraşacaklarına onların terakki ve inkişafını sağlayacak yeni ve uygun idare usullerinin tesisiyle işgal eylemiş olsalar daha vicdani bir mesaide bulunmuş ve daha menfaatli neticeler elde etmiş olurlar. Barıştan sonra memleketimizin manevi ve sosyal durumuna tamamıyla mutabık ve vakıfane bir idare tesis edeceği kati surette umut edilen Osmanlı Hükümetinden daha adil bir hükümete, İslam halifesinden daha sağlam bir istinatgâha, Türklerden daha cana yakın ve müşfik bir vatandaşa tüm yeryüzünde tesadüf edilemeyeceğine tarihi ve umumi harbi şahit gösteren Kürtler, mukadderatını menfaate değişen

⁴⁰ BOA, DH. KMS, 50-3/25.

⁴¹ Hakan, *age.*, s. 320.

ve Kürdistan diye boş sözler savuran ve Paris ve Londra'da bu maksat uğruna didinen Şerif Paşa'yı protesto eder⁴².

SONUÇ

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Harbi'nin sonunda mağlup sayılmış, 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalamaya mecbur bırakılmıştır. İngilizlerle sıcak çatışmaya girmekten imtina eden ve Mondros Mütarekesi ahkâmına aykırı olduğunu İngilizlere anlatmakta yetersiz kalan Osmanlı Hükümeti, Musul'un tahliyesini kabul etmiş ve birliklerine bu yönde talimat vermiştir. İngilizlerin Irak'da Ermeniler ve Nasturiler lehine bir siyaset takip etmesi ve bölgedeki Kürtlere yönelik baskıcı tutumu Kürt aşiretlerinin ciddi tepkisine yol açmıştır. İngilizler, bölgede çoğunluğu Nasturilerden geri kalanı ise Ermenilerden oluşan *Taberiye* adlı bir askeri birlik kurmuştur. Bu birlik hem bölgedeki Hristiyan halkı Müslümanlardan koruma hem de asayiş sağlama görevini üstlenmiştir. İngilizler halka ve aşiret reislerine karşı incitici hareketlere girişmiş ve Şeyh Mahmut Berzenci'nin nüfuzunu kırarak birtakım eylemlerde bulunmuşlardır. İngilizler Şeyh Mahmut Berzenci ile çatışmaya başladıkları Mayıs 1919'da Şemdinanlı Seyyid Taha'yla temasa geçmişler ve onun nüfuzundan faydalanmak istemişlerdir. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin temel çekincesi bölgede bir kargaşanın çıkması ve İngilizlerin bunu bahane ederek Hakkâri ve çevresinin de işgal etmesidir. Seyyid Taha'nın İngilizlerle münasebeti, İngiliz yanlısı olan Nasturilerle ittifakını beraberinde getirmiştir. Seyyid Taha'nın Güney Kürdistan'da İngilizlerle beraber Kürtlere karşı savaşan Nasturilerle yakınlaşması ve İngilizlerin bu yakınlaşmayı kullanarak Nasturileri bölgede bir aktör haline getirmeye çalışmaları Kürtler arasında büyük tepkilere neden olmuştur. Seyyid

⁴² **Takvim-i Vekayi**, 8 Mart 1336 (1920); Bu telgrafta Mamhuran Aşireti Reisi İsmail, Gravi Aşireti Reisi Lezgin, Hakkâri Bey'i Şeyh Hamidpaşazade Abdullah, Çölemerik Kürtleri namına Abbasi sülalesinden Abdullah, Oramar Reisi Sito, Merziki Aşireti Reisi Derviş, Veberi Aşireti Reisi Rasim, Dairan Reisi Hüseyin, Abbasi sülalesinden Ahmet, Cafer, Nihan Reisi Ahmet, Dursun, Bahutan Aşireti Reisi Muhammet, Purufkar Reisi Ali, Nasri Reisi Süleyman, Boli Reisi Kulihan, Riran Reisi Kulihan, Şemsiki Reisi Ömer, Şevli Reisi Arif, Haydaran Reisi Emin.

Taha'nın İngilizlerle ve Nasturilerle yakınlaşmasına karşılık diğer Kürt ağaları Osmanlı Devletine bağlı kalmışlardır. Osmanlı yetkilileri bu süreçte çeşitli taltiflerle Seyyid Taha'nın kardeşi Seyyid Muslih'in Osmanlı Devletine yakınlaşmasını sağlayarak Seyyid Taha'nın nüfuzunu kırmaya çalışmıştır. İngilizlerle yakınlaşarak Osmanlı Devletini zor duruma sokan Seyyid Taha, daha önce de belirtildiği üzere hareketinin Kürtlerce kabul görmemesi ve bölgede değişen dengeler nedeniyle politika değişikliğine gitmek zorunda kalmıştır. Seyyid Taha'nın Osmanlı Devletine sadakatini bildirmesi, İngilizlerin bir yandan Kürtlerle savaşım, öte yandan bazı Kürtleri öne çıkararak bölgeyi kontrol etme politikasının sonuçsuz kaldığını göstermektedir.

Bu arada Kürt delegasyonu Reisi Şerif Paşa, Ermeni delegasyonu Reisi Boğos Nubar Paşa ile Paris Barış Konferansına sunduğu ortak bir muhturaya Hakkâri ve çevresindeki aşiretler de tepki göstermiş ve Şerif Paşa'yı lanetlemiştir. Protesto telgrafında Kürt ve Türk milletlerinin on üç asırdan beri din, ırk ve adet bakımından birbirlerine bağlı oldukları ve müşterek bir milli ve iktisadi hayatı paylaştıkları söylenmiş ve Kürtlerin Osmanlı camiasından ayrılma fikrinde olmadıkları dile getirilmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

BOA, DH. KMS, 50-3/25

BOA, DH. KMS, 50-3/29

BOA, DH. KMS, 53-3/4

BOA, DH. KMS, 53-3/70

BOA, MV, 216/39

Kitap, Makale ve Gazete

AHMET, Mesut, **İngiliz Belgelerinde Kürdistan 1918-1958**, Doz Yayınları, İstanbul, 1992.

BOZAN, Oktay, **Milli Mücadele Döneminde Diyarbakır**, Çizgi Yayınları, Konya, 2016.

HAKAN, Sinan, **Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

KARTIN, Cengiz, **İngiliz İstihbarat Belgelerinde Erbil 1918-1919**, Yazıgen Yayınları, İstanbul, 2018.

LAZAREV, M. S, **Emperyalizm ve Kürt Sorunu (1917-1923)**, Çev: Mehmet Demir, Özge Yayınları, Ankara, 1993.

Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara,1993.

Takvim-i Vekayi, 8 Mart 1336 (1920)

YEĞEN, Mesut, **İngiliz Belgelerinde Kürdistan 1918-1958**, Dipnot Yayınları, Ankara, 2011.

İNGİLİZ BİNBAŞI EDWARD WILLIAM CHARLES NOEL'İN İSTİHBARAT RAPORLARINDA HAKKÂRİ VE YÖRESİ

Cengiz KARTIN*

ÖZET

Sanayi İnkılâbı ile başlayan süreç, dünya tarihinde insanoğlunun değişme ve gelişmelere çok hızlı uyum sağlama zorunluluğunu da beraberinde getirmiştir. Söz konusu bu değişim ve gelişmeleri en yakinen takip eden ve bunu bir devlet sistemi içinde eriten devlet, hiç kuşkusuz ki İngiltere olmuştur. Kurduğu sistemle 19. yüzyılda *Güneş Batmayan Ülke* olarak nitelenen Birleşik Krallık, Birinci Dünya Savaşından önce dünyanın hemen hemen bütün bölgelerine söz konusu yörenin hakkında birinci elden kaynaklara sahip olmak için pek çok arkeolog, asker, doktor, siyasi subay, konsolos, büyükelçi v.s. göndermiştir. Gönderilen bu kişilerin temel vasıflarına bakıldığında gidecekleri yörenin kültür, dil ve dinleri hakkında ciddi bilgilerle donatıldığı görülmektedir.

Güneş Batmayan Ülkenin temsilcileri konumunda olan, etiketlerinde çeşitli meslek guruplarının isimlerini taşıyan, sahada; politika yürütücüleri konumunda olan bu kişilerin en önemli vazifesi: istihbari bilgi toplamak olmuştur. Toplanan bu verilerin işlenmesi ise Londra'da politika kurucular marifeti ile gerçekleştirilmiştir.

Birinci Dünya Savaşının başlamasından çok önce -genelde Osmanlı topraklarına özelde ise- Anadolu ve Hakkâri bölgesine pek çok İngiliz görevli gelmiştir. Yapılan çalışmalar ise en eski kaydı 1099 ta-

* Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ckartin@erciyes.edu.tr veya cengizkartin@gmail.com

rihine kadar giden The National Archives'da (İngiliz Ulusal Arşivi'nde) toplanmıştır. Britanya'nın başkenti Londra'da, Kew Gardens Train Station'a yürüme mesafesi ile 7-8 dakikalık bir mesafede bulunan söz konusu arşiv, 3 katlı bir kompleks hüviyetindedir. Binbaşı Edward William Charles Noel'in yazışmaları da burada kayıt altına alınmıştır.

Hakkında çok az bir bilgiye sahip olunan Binbaşı Noel, 1886'da İngiltere'de dünyaya gelmiştir. Arşiv belgelerinde kendisinin eğitimi hakkında herhangi bir bilgiye rastlanılmayan Noel'in, Birinci Dünya Savaşı esnasında İran ve Irak'ta görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Bu görevlendirmelerinde bir Kürt devleti kurulmasını sabit bir fikir olarak Londra'daki politika kuruculara kabul ettirmeye çalışan Noel; Hakkâri vilayetine de özel bir önem vermiştir. Hakkâri'yi kurulması planlanan Kürt devletinin sınırlarında Musul merkezli bir yapı içerisinde takdim eden Noel, yöredeki etkili aşiret liderlerinden Said Bey ve Kürşad Bey hakkında kendilerinin İngiliz boyunduruğunu kabul edeceklerine dair önemli bilgiler içeren raporlar hazırlamıştır.

Binbaşı Noel, Birinci Dünya Savaşı'nın hitamı ile başlayan süreçte de Güneydoğu Anadolu ile ilgili istediği planlamaları yapmaya çalışmıştır. Söz konusu bildiri kapsamında, Noel'in bu isteği ve tutulan raporların hakikat payı irdelenmeye çalışılacak ve sonuç olarak yüzyıllar geçse de büyük devlerin amaçlarından asla vazgeçmeden planlarının gerçekleşmesi için çaba sarf etmeye devam ettikleri dün, bugün ve yarın bağlamında değerlendirilmeye çalışacaktır.

Anahtar Kelimeler: Binbaşı Noel, Hakkâri, İngiliz Ulusal Arşivi, Kürşad ve Said Bey, Kürt Devleti Planı.

HAKKÂRİ AND ITS NEIGHBOURHOOD IN ENGLISH MAJOR EDWARD WILLIAM CHARLES NOEL'S INTELLIGENCE REPORTS

ABSTRACT

The process which started with the industrial revolution also brought about the necessity of human beings' quick adaptation to changes and developments. The state which most closely followed those changes and developments and dissolved them in a state systematic was undoubtedly Britain.

The United Kingdom, which was described as *the empire the sun never sets on* with the help of its system in the 19th century, appointed many archaeologists, soldiers, doctors, political officers, consuls, ambassadors, etc. worldwide to obtain information from the primary resources about the region in question before the World War I. Considering the main characteristics of these people, it is seen that they were equipped with crucial information about the culture, language and religions of the region they were appointed.

With various job titles those representatives of *the empire the sun never sets on* were known as policy pursuers in the public eye, but their main task was to gather intelligence. The processing of the data was carried out in London by means of policy makers.

Many British officials came to the Ottoman domain, specifically to Anatolia and Hakkâri, long before the World War I. The obtained intelligence was gathered in The National Archives, the oldest records of which dates back to 1099. The aforesaid archive is a 3-storey complex with a walking distance of 7-8 minutes from Kew Gardens Train Station in London. Major Edward William Charles Noel's correspondence was also kept under record here.

Major Noel about whom a little is known was born in England, in 1886. It is understood that Noel whose education background cannot be found in archive documents was assigned to Iraq and Iran during

the World War I. Noel who tried hard to get policy makers in London to accept the foundation of Kurdish State in his reports paid particular attention to Hakkâri. In addition to presenting Hakkâri in the borders of planned Kurdish State in a Mosul centred structure, he prepared some intelligence reports about some prominent tribe leaders like Said Bey and Kursad Bey who accepted British yoke.

Major Noel desired to manage the process that started with the end of the World War I in accordance with his own will. The paper claims, Major Noel's desire and the truth of the reports will be tried to be examined in the context of yesterday, today and tomorrow, where centuries later, the Great States continue to strive for the realization of their plans without giving up their aims to probe the accuracy of the aforesaid will and reports.

Key Words: Major Noel, Hakkâri, The Nationla Archives, Kürsad and Said Beg, The Kurdish State Plan.

GİRİŞ

THE NATIONAL ARCHIVES (İNGİLİZ ULUSAL ARŞİVİ)

Coğrafi Keşifler ve Sanayi İnkılâbı ile başlayan süreçleri oldukça iyi yöneten ve bunun gereklerini yerine getirmek noktasında gözünü budaktan esirgemeyen İngilizler için dünya; ben ve öteki üzerine inşa edilmiştir. Bu inşa sürecinde ötekinin neye sahip olduğunun bilgisini elde etmeye matuf pek çok girişim gerçekleştirilmiştir. Söz konusu bu girişimlerin tamamı bu işe gönül vermiş İngilizler marifetiyle gerçekleştirilmiştir. Söz konusu bu girişimlerin çıktılarının muhafazası ise The National Archives'ın (İngiliz Ulusal Arşivi'nin) kurulması ile gerçekleşmiştir¹.

Birleşik Krallık'ın başkenti olan Londra'da Kew Gardens Station'a yürüme mesafesi olarak yaklaşık 7-8 dakikalık bir uzaklığa sahip olan The National Archives'da 1990'ların sonuna kadar araştırmacılar fo-

¹ Akdes Nimet Kurat, "İngiliz Devlet Arşivinde ve Kütüphanelerinde Türkiye Tarihine Ait Bazı Malzemeye Dair", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C VII, S 1, Mart 1949, s. 1.

tokopi hizmeti ile yararlanmış; bu tarih sonrasında ise fotoğraf makinelerinin kullanılması sonucu hem arşiv belgelerinin temini kolaylaşmış hem de bilgi daha hızla yayılmıştır. Yalnız burada başta tarihçiler olmak üzere araştırmacılar için en büyük handikap İngiliz arşivinin nicel olarak muazzam büyüklüğüne karşın; yerelde bu bilgilerin karşısına konulacak olan bilgilerin bazen sınırlı kalması olmuştur.

Arşivde: Dışişleri Bakanlığı kayıtlarının yanı sıra Hava Bakanlığı, Savaş Bakanlığı başta olmak üzere pek çok bakanlık ve büronun kayıtları saklı tutulmaktadır. Söz konusu bu dokümanların tasnifinde ise mikrofilmler, kutu kataloglar, basılı kataloglar ve online kayıtlar olmak üzere bir tasnifleme gerçekleştirilmiştir. Bildiri; kutu kataloglar, basılı kataloglar ve online kayıtlar esas olmak üzere hazırlanmıştır. Bu hazırlıkta kutu katalogların 1906-1919, basılı katalogların 1920-1951 arası dönemi ihtiva etmesi, online kayıtların ise her tarihe ait belgeleri kapsamaması esas amil olmuştur.

İNGİLİZLERİN KALEMİNDEN BÖLGE İLE İLGİLİ İZLENİMLER

Sanayi İnkılâbının getirdiği teknik üstünlüğe gözünü budaktan esirgemeyen, kendisini dünyaya nizam verme güdüsü ile motive eden bir kadroyu da ilave eden İngiltere kurduğu özel ve tüzel pek çok kurum, müessese ve bunların mensupları ile dünyayı tanımaya çalışmıştır. Bu çalışmanın konu açısından 19. Yüzyılın ilk yarısında örneklemi Shiel oluşturmaktadır. Kendisi Kraliyet Coğrafya Topluluğu'nun (Royal Geographical Society) dergisinde yayınladığı yazılarında bölgeye dair izlenimlerini aktarmıştır. Hakkâri, Tiyari, Van ve Hazar Denizi ekseninde 1838'de seyahatler gerçekleştiren Shiel, seyahati boyunca Hakkâri ve çevresinde kendisine Kürtlerin eşlik ettiğini belirtmiş, bu süre içerisinde karşılaştığı güçlükleri ...*Yollar genellikle çok kötü, dağlar arasındaki geçitler oldukça dar ve yaz aylarında olmamıza rağmen hava çok soğuk* ... şeklinde ifade etmiştir. Hakkâri ve çevresinde yaşayan bölgedeki Kürtlerin geçim kaynağının tarım olduğunu ifade eden Shiel,

yapılan tarımın ilkel olduğundan kaynaklı olarak insanların oldukça fakir olduğu notunu düşmüştür².

Shiel, Çölemerik'e ulaştığında burada Ermeni ve Kürtleri birlikte yaşar bulduğunu ve iki toplumun birlikte oldukça iyi geçindiğini ifade etmiştir³. Bu ifadeden aslında 93 Harbine kadar bölge içerisinde yaşayan din, dil ve ırk farkı bulunan toplumların bir arada rahat bir şekilde yaşam sürdüğü yargısına varılırsa, bu yargı İngiliz bir seyyahın gözünden teyit edilmiş olur. Bir başka tespit ise Milli Mücadele yıllarında - her ne kadar azınlıkta dahi olsalar- kimi Kürt liderlerin Ermeni önderlerle birlikte Türklere karşı birlikte hareket etme planı içerisinde olmalarıdır⁴. Hakkâri'de kaldıkları süre içerisinde Ermenilerden oldukça dostane bir tavır gördüğünü ifade eden Shiel, şehirde bulunan en görkemli evlerin de Ermenilere ait olduğu bilgisine yer vermiştir⁵.

İngiltere'nin 19. Yüzyıl sonunda Van konsolosluğu görevinde bulunan ve bölge ile ilgili pek çok rapor düzenleyen isimlerden biri olan F. R. Maunsell ise Van'a bağlı olan Norduz, Çatak, Mukus ve ayrıca Hakkâri'ye bağlı Habur ile ilgili vermiş olduğu bilgilerde burada bulunan yabancı koyun sürülerinden bahsederken, domuz sürülerinin ve

²J. Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz, Through Kurdistan via Van, Bitlis, Se'ert and Erbil to Suleimaniyeh", **Journal of the Royal Geographical Society of London**, Londra 1838, C 8, s. 54.

³Shiel, "Notes...", s. 57; Burada üzerinde düşünülmesi gereken husus, Ermenilerle Kürtlerin 19. Yüzyılın başlarında bu denli iyi münasebetlere sahipken, bu münasebetlerin nasıl 1877-1878 sonrasında farklılaştığı ve sadece bu iki toplumun değil, Türklerin de dâhil olduğu bir ötekileştirme operasyonunu batılı güçlerin burada uyguladığı hususudur. Başta Rusya ve İngiltere olmak üzere, bölge dışı güçler, Osmanlı toplumlarını çok iyi analiz ederek kendi politikalarını şekillendirmiş ancak Osmanlı Devleti bu politikaları etkisiz kılacak politikaları ne yazık ki üretmemiştir.

⁴Burada Birinci Dünya Savaşının akabinde yapılan 1919 tarihli Paris Barış görüşmelerine Kürt Teali Cemiyeti adına katılan Osmanlı Devleti'nin eski Stockholm Büyükelçisi ve eski Sadrazamlardan Kürt Sait Paşa'nın oğlu olan Şerif Paşa ile konferansa Ermeni delegesi olarak katılan Boghos Nubar Paşa arasında imza edilen ortak deklarasyon örnek olarak gösterilebilir. Bk. **PRO, FO 371/4193**, "Armenian Kurdish Relations", Belge No: 157141, Tarih: 20 Kasım 1919.

⁵Shiel, "Notes...", s. 58.

boz ayların özellikle geceleri ürünlere ciddi zarar verdiğinden halkın şikâyet ettiğini de kaydetmiştir⁶.

Cudi ve Gabar dağları arasında yer alan yükseltilerin isimlendirilirken dikkatli olunması gerektiği üzerinde duran Maunsell, Kürtlerin ve Hristiyanların bu yükseltilere farklı farklı isimler verdiklerini ifade etmiştir⁷.

Tıpkı Shiel gibi Maunsell de Kraliyet Coğrafya Topluluğu için bölgede pek çok sondaj çalışması gerçekleştirmiştir. Onun yapmış olduğu bu çalışmalarda Van-Hakkâri,Zaho-Siirt bölgesi şu şekilde tasnife tabi tutulmuştur:

Van Gölünün güney kıyılarını oluşturan merkezi Kürdistan'ın Kuzey bölgeleri: Mermer, ve mika ağırlıklı bölge,

Hakkâri ve çevresinde bakır madeni ağırlıklı bölge,

Zaho'nun kuzey kısmında yer alan kireçtaşı ağırlıklı bölge,

Siirt çevresinde alçı taşı ve kaya tuzu ağırlıklı bölge⁸.

Birinci Dünya Savaşı'nın hitamında bölge ile ilgili planlamalar yapan İngilizlerden sahada olan Yüzbaşı Read 31 Aralık 1918'de Hakkâri ve Kürtler hakkında bir rapor hazırlamıştır⁹. Raporun ayrıntıları, İngilizlerin bölgedeki çalışmalarının ayrıntılarını göstermesi açısından son derece önemli bilgilere sahiptir. Read'in hazırlamış olduğu raporda bu tarihte Hakkâri'nin, Basra vilayetine bağlı bir mutasarrıflık olduğu, savaş öncesinde Van ile birlikte Basra'ya bağlandığı, fakat Hakkâri'nin aşağı kısımlarında yer alan Amadia'nın Musul'a bağlanmasına karar verildiği bilgisinin aktarıldığı görülmektedir.

Yine bu raporda verilen bilgilere göre bu tarihte Tiyari, Hakkâri'nin bir kazasıdır. Burası Zap Vadisi, Çölemerik ve Amadia

⁶ Frederick Richard Maunsell, "Central Kurdistan", *The Geographical Journal*, Ağustos 1901, C 18, No: 2, s. 126.

⁷ Maunsell, "Central...", s. 134.

⁸ Maunsell, "Central...", s. 141.

⁹ **PRO, AIR 20/512**, "Note on Kurdistan From Capt. Read", s. 23.

arasında konumludur. Hakkâri'nin tamamı -iki köy hariç olmak üzere- Kürt ve Nasturilerden oluşur. Bu iki köy Karanfil ve Pagi köyüdür ki burada Ermeniler ikamet eder. Neri, Hakkâri'ye bağlı olan bir başka kazadır.

Hakkâri ve Urmiye'nin dışında Nasturiler Kürtlerle karışmış bir şekilde yaşarlar. Bu karışıklık Bitlis'te ve Cudi Dağı eteklerinde de fark edilir şekildedir. Ermeni yerleşimi Başkale'nin kuzeyinden Siirt'e, oradan da Muş platosuna uzanır. Ayrıca Van Gölü çevresindeki nüfus da, Ermenilerle Kürtlerin karışımı bir tablo arz eder.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİ TÜRKLER VE KÜRTLER

Osmanlı Devleti döneminde Yavuz Sultan Selim döneminde Kürtlerle başlayan münasebetler bölgenin coğrafi özellikle nedeniyle yurtluk-ocaklık statüsü içerisinde değerlendirilmiştir. Yani Osmanlı Devleti bu yapı içerisinde hayat sürdüren Kürtlere rahat bir yaşam sunmuştur. II. Mahmud dönemine değin devam eden bu sistem çağın koşulları çerçevesinde merkezi otoritenin tesisine yönelmiştir. Bu yönelim neticesinde bölge ileri gelenlerinden Bedirhan Bey isyan etmiştir¹⁰. Bu isyan Osmanlı Devleti'nin merkezileşme siyasetini ciddi şekilde etkilemese de yine de yapılacak olan değişikliklerin kapsamlı yapılması noktasında bir devlet aklının ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir.

Söz konusu devlet aklının bir yansıması olarak II. Abdülhamit döneminde Kürtleri alışageldikleri sosyal yaşantularından koparmadan,

¹⁰ Michael Eppel, "The Demise of the Kurdish Emirates: The Impact of Ottoman Reforms and International Relations on Kurdistan During the First Half of the Nineteenth Century", **Middle Eastern Studies**, C 44, No. 2, 2008, s. 253; Michael M. Gunter, "The Kurdish Question in Perspective", **World Affairs**, C 166, No. 4, İlkbahar 2004, s. 199; Hirmis Aboona, **Assyrians, Kurds And Ottomans**, Cambria Yayınları, New York 2008, s. 176; Ahmed Ramiz (Lütfi), **Emir Bedirhan**, Bgst Yayınları, İstanbul 2007, s. 12; Bedirhan Bey, Osmanlı Devleti tarafından onaylanan emirliğinin yanı sıra aynı zamanda miralay (Albay) rütbesine de sahiptir. Bkz. Martin Van Bruinessen, **Ağa, Seyh, Devlet**, Yedinci Baskı, Çeviri: Banu Yalkut, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 272.

imparatorluk bünyesi içinde *toplumsallaştırma* gayretleri görülmüştür¹¹. Bu sürecin sonunda Sultan kendi ismini verdiği Hamidiye Alaylarını teşkil etmiştir¹². Alayların teşkili özellikle İngiltere ve Rusya gibi büyük güçlere karşı bir önlem olması açısından önemlidir¹³.

Kimi yazarlara göre Sultan II. Abdülhamit bu uygulamasıyla Kürtlere karşı hem Panislamist bir yaklaşım içerisinde olmayı hedefliyor; hem de Kürt yerel temsilcilerin otoritelerinin sınırlandırılması sırasında yaşanan rahatsızlığı, Kürtleri de yönetime ortak ederek aşmayı hedefliyordu¹⁴. Bu doğrultuda Bedirhan Bey'in oğlu Bahri Bey¹⁵

¹¹ Aslında Sultanın burada yapmış olduğu uygulama ile kendisi “Bave Kurdan” yani Kürtlerin Babası olarak nitelendirilmiştir. Bk. James Ciment, **The Kurds: State And Minority In Turkey, Iraq And Iran**, Facts On File Yayınları, Amerika 1996, s. 42; Martin Strohmeier, **Crucial Images In The Presentation of A Kurdish National Identity, Heroes And Patriots, Traitors And Foes**, Brill Yayınları, Boston 2003, s. 16; Bu nitelendirmenin tabii sonucu ise genel olarak İstanbul’un özel olarak ise Sultan’ın hâkimiyetinin bölgede hissedilir bir nitelik kazanması olmuştur. Bk. Cevdet Küçük, “Abdülhamit II”, **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., İstanbul 1988, C 1, s. 220.

¹² Zeynep Çamsoy, **Milli Mücadele Döneminde Kürdistan Teali Cemiyeti (1918-1927)**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007, s. 37.

¹³ Martin Van Bruinessen, **Kürtlük, Türklük, Alevilik**, İletişim yay., İstanbul 1992, s. 185.

¹⁴ Levent İbrâl, **Kürt Milliyetçiliğinin Oluşum Süreci (1918-1926)**, Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009, s. 23.

¹⁵ Bedirhan Bey’in iki çocuğu İngiliz istihbarat örgütleriyle iş birliği yaparak devlete açıkça isyan etmişlerdir. Bunlardan bir tanesi Mehmet Emin Ali Bey (1851–1926), diğeri Malatya Mutasarrıfı Halil Rami Bey’dir. Halil Rami Bey, ağabeyi M. Emin Ali Bey’in oğulları Kamuran ve Celadet Bey’ler ile birlikte, İngiliz istihbaratından Binbaşı Noel’in direktiflerine uyarak 1919 yılında Sivas Kongresini basmaya ve M. Kemal Paşa’yı ortadan kaldırmaya kalkışmıştır. Bilal Şimşir, **Kürtçülük**, Bilgi Yayınevi, İstanbul 2007, s. 104; ayrıca bk. **ATASE**, İSH, Kutu: 103, Gömlek: 107, Tarih: 1 Aralık 1335 (1 Aralık 1919).

Sultanın yaveri, Baban aşiretinden Abdurrahman Paşa Dahiliye Nazırı, Ubeydulah'ın oğlu Seyit Abdülkadir¹⁶ Ayan Meclisi başkanı yapılmış; ayrıca Sultana bağlı nesiller yetiştirmek üzere aşiret mektebi açılmıştır¹⁷.

Hamidiye Alaylarının kuruluşunda askeri açıdan yararlar düşünlüdüğü kadar, yöre halkının medeniyet yolunda ilerleme kaydedecekleri de göz ardı edilmemekteydi. Bu yolla konar-göçer aşiretlerin devletin kanun ve nizamları dairesinde hayat seviyeleri yükseltilecekti. Yine bu birlikler sayesinde, Rusya sınırı emniyet altına alınarak, Ermeni isyanları önlenecekti. Böylece bölgede asayişin temini de sağlanacaktı.

Dördüncü ordu kumandanı olan Müşir Zeki Paşa¹⁸ ve Şakir Paşaların teklifi ve iş birliği üzerine Rus-Kazak alaylarından esinlenerek organize edilen Hamidiye Alayları, 1890 tarihinden itibaren oluşturulmaya başlanmıştır. Alaylar, Doğu Anadolu'da yaşayan Türkmen, Karakalpak, Kürt ve Arap aşiretlerinden teşkil edilmiştir.

Hamidiye Alayları ile ilgili ilk yazılı nizamname; 1891'de çıkarılmıştır. Çıkarılan nizamname özetle, bu teşkilatın kuruluş amacı olarak

¹⁶ Seyit Abdülkadir (1851–1925) Mekke'ye sürülen Nakşibendi Şeyhi Ubeydullah'ın dört oğlundan birisidir. 1879 Şeyh Ubeydullah ayaklanmasında silahlı isyancıların lideridir. 1881 yılında babasıyla birlikte Hicaz'a sürülmüştür. 1890 başlarında İstanbul'a geri dönmüştür Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin kurucu üyesidir. 1910 yılında Ayan Meclisine atanan Seyit Abdülkadir, 1918 yılında Kürdistan Teali Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer almıştır. İbrâl, **Kürt Milliyetçiliğinin...**, s. 77-86.

¹⁷ İbrâl, **Kürt Milliyetçiliğinin...**, s. 23.

¹⁸ Dördüncü ordu kumandanı Müşir Zeki Paşa'nın da desteklediği bu projeye, paşaların büyük bir kısmı karşı çıkmıştır. Buna rağmen Sultan II. Abdülhamit, Zeki Paşa'yı bu işle görevlendirdi. Kendisine Erzincan'ı merkez seçen Müşir Zeki Paşa, 1891 ilkbaharında faaliyete geçti. İlk iş olarak Mirlivâ Mahmud Paşa'yı Van, Malazgirt, Hıms taraflarına gönderip aşiretlerden Hamidiye Alaylarının kurulumunu başlattı. Bu faaliyet beş yıl sürdü. 1896'da Erzincan, Tunceli, Erzurum, Diyarbakır, Van, Malazgirt, Urfa ve doğuda daha birçok yerde Hamidiye Süvari Alayı meydana getirildi. Bu dönemde sadece Erzurum vilayeti dâhilinde 8 alay kuruldu. Ayrıntılı bilgi için bk. Bayram Kodaman, **Sultan II. Abdülhamit Devri Doğu Anadolu Politikası**, TKAE yay., Ankara 1987; Özge Gürsoy, **Modernleşme Sürecinde Ordu (Nizam-ı Cedid'ten 1938'e)**, Kocaeli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli 2010.

memleketin düşmana karşı savunulması işinin her ferdin görevi olduğunu ve aşiretlerin de bu savunmaya katılmaları gerektiğini vurgulamaktaydı. Buradan da anlaşılacağı üzere Sultan II. Abdülhamit, özellikle Osmanlı Devleti'nin son döneminde özerk bir şekilde hareket eden aşiretleri merkeze bağlayarak kontrol altına almaya çalışmıştır. O, bu politikanın yürütülmesinde, en çok halifelik makamına ve hilafet kurumuna güveniyordu. Zira aşiretler yüzyıllarca maddeten İstanbul'dan ayrı ve bağımsız yaşamasına rağmen, manen halifeye ve hilafet makamına bağlılıklarını sürdürmüşlerdi¹⁹.

Hamidiye Alaylarının başlarına nizami ordudan süvari albayları ve yüzbaşılar atanmıştır. Aşiretin reisleri genellikle yarbay (kaymakam), aşiretin ağaları ise yüzbaşı olarak yardımcı atanmış ve maaş bağlanıp; rütbe ve nişan verilmiştir. Alay haline getirilen aşiretler vergiden muaf tutulmuş böylelikle alay mensubu olmak aşirete sosyal statünün yanında maddi kazançlar da getirmiştir²⁰.

Geçen zaman içerisinde Hamidiye Alaylarının subay ihtiyacını karşılamak için aşiret okulları da açılmıştır. İlk aşiret mektebi 3 Ekim 1892 yılında İstanbul Beşiktaş'ta, günümüzde Kabataş Lisesi olarak bilinen binada yatılı öğretime başlamıştır. Okulun müfredatı II. Abdülhamit'in görüşlerine uygun olarak düzenlenmiştir. Bu okuldan mezun olanların bir kısmı nahiye müdürü, kaymakam olarak da imparatorluk sınırları içerisinde görev yapmıştır.

¹⁹ Mehmet Aydın, **İkinci Abdülhamit Han'ın Liderlik Sırları**, Okumuş Adam Yayıncılık ve Eğitim Hizmetleri, İstanbul 2001, s. 58.

²⁰ Şimşir, **Kürtçülük**, s. 216; Bu aşiretler içerisinde Sultana en fazla bağlı olan aşiretin Milli aşireti olduğu anlaşılmaktadır. Aşiretin lideri olan İbrahim Paşa Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesini kabul etmemek suretiyle Şam'ı sultan adına ele geçirdiğini açıklamışsa da üzerine gönderilen askerler tarafından öldürülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bk. Selçuk Günay, "II. Abdülhamit Devrinin Son Yıllarında Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Irak'ta Aşiret Mücadeleleri ve Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Ankara 1995, S 2, s. 97.

**BİNBAŞI EDWARD WILLIAM CHARLES NOEL'İN (1886-
1974) YAŞAMI VE BÖLGEYLE İLGİLİ ÇALIŞMALARI²¹**

1886'da İngiltere Gainsborough'da Edward Noel'in en büyük oğlu olarak dünyaya gelen Edward William Charles Noel Birinci Dünya Savaşı öncesinde Kafkaslarda görev yapmış²², savaşın patlak vermesini müteakip Şimşir'e göre Nisan 1915'te İran'ın Ahvaz kentinde göreve başlamıştır²³. Bu tarihten önceki görev yeri olarak İngiliz

²¹ Resim 1918'de Süleymaniye'de çekilmiştir. Bk.. Rafiq Hilmi, **Kurdistan At The Dawn Of The Century**, A New Hope Yayınları, Londra 1998, s. 51; Binbaşı Noel, İngiltere'nin en üst düzey istihbarat görevlilerinden birisidir. Kendisi hakkında ne The National Archives'da, ne İngilizce ya da Türkçe basılı gazete ve kitaplarda 3 kare fotoğraf haricinde resim bulmak mümkündür.

²² Murat Güztoklusı, **Kurtuluş Savaşımızın Kapanmayan Cephesi: Musul Özdemir Harekatı**, Pozitif Yayınları, İstanbul 2008, s. 46.

²³ Şimşir, **Kürtçülük...**, s. 323; bu tarihi Edmonds, önce Basra akabinde de Ahvaz olarak vermiştir. Cecil John Edmonds, **Kürtler, Türkler ve Araplar: Kuzeydoğu Irak'ta Siyaset, Seyahat ve İnceleme (1919-1925)**, Çeviri: Serdar Şengül ve Serap Rüken Şengül, Avesta Yayınları, İstanbul 2003, s. 57.

Ulusal Arşivi kayıtlarında Süleymaniye bölgesine 30 Mart 1915 tarihinde atandığı bilgisi mevcuttur²⁴.

Belgelerden ve kaynaklardan İngilizce haricinde Rusça, Farsça, Fransızca ve Kürtçe bildiği anlaşılan Noel²⁵, 27 Eylül 1919'da 455 nolu kararlar Mısır Seferi Kuvvetler Komutanlığı'na politik subay olarak atanmasına rağmen, Bağdat Sivil Yönetimi'nin²⁶ kadrosunda görev yapmaya devam etmiştir²⁷. Sivas Kongresi'nin basılması girişiminde Elazığ Valisi Ali Galip ile birlikte hareket eden Binbaşı Noel'in teşebbüsünü erken haber alan Mustafa Kemal Paşa'nın dirayetli ve son derece isabetli erken harekete geçmesi ile Binbaşı Noel Anadolu'yu terk etmek zorunda kalmıştır²⁸. Her ne kadar İngiltere'nin İstanbul Yüksek Komiserliği Noel ile Ali Galip Bey'in aynı yerde olmalarını *tatsız bir tesadüf* olarak nitelemiş olsa da²⁹, eldeki belge ve bulgular bunun hiç de rastlantı eseri bir olay olmadığını ortaya koymuştur. Belgelerden takip edildiği kadarıyla Binbaşı Noel'in 19 Eylül tarihinde İstanbul,

²⁴ **PRO, FO 371/4148**, "Monthly Return of Gazetted Officers Serving Under The Civil Commissioner, M.E.F., Showing Appointments And Stations on The 1st December 1918 And Probable Moves During The Month", Tarih: 13 Aralık 1918, s. 113.

²⁵ **PRO, FO 371/4148**, "Monthly Return of Gazetted Officers Serving Under The Civil Commissioner, M.E.F., Showing Appointments And Stations on The 1st December 1918 And Probable Moves During The Month", Tarih: 13 Aralık 1918, s. 113; Öke, Binbaşı Noel'in Kürtçe bilgisinin oldukça ileri olduğunu ifade etmiştir. Mim Kemal Öke, **Musul Komposu 1918-1926**, Genişletilmiş Altıncı Baskı, İrfan Yayınları, İstanbul 2012, s. 100.

²⁶ Bağdat Sivil Yönetimi, İngiltere'nin Kürt politikasının belirlenmesinde en önemli merkezlerden biri olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk. Percival Phillips ve K. B.E., **Mesopotamia: The "Daily Mail" Inquiry At Baghdad**, Carmelite House Yayınları, Londra 1922, s. 39; Arnold Talbot Wilson, "Mesopotamia 1914-1921", **Journal of The Royal Central Asian Society**, C 8, No. 3, 1921, s. 152; **PRO, T 1/12536**, "Index I, Alphabetical List Gazetted Officers of Civil Administration Showing Pay Drawn by Each, So Far as Fixed", Tarih: Şubat 1919, s. 6-8; **PRO, T 1/12536**, "From Lt.-Col. A. T. Wilson, C S.I., C M.G., C I.E., D S.O. To The Secretary Of State For India And London", Tarih: 24 Eylül 1919, No: Treasury 50201, s. 25;

²⁷ **PRO, FO 371/4193**, "From Foreign Office", Tarih: 13 Ekim 1919, No: 138987.

²⁸ Hasan Kayalı, "The Struggle For Independence", **The Cambridge History Of Turkey: Turkey In The Modern World**, C 4, 2008, s. 126; **İstiklal Harbi Gazetesi**, "Sivas Kongresi'nde Dün Yemin Edildi", 6 Eylül 1919.

²⁹ Abdullah Kehale, **Milli Mücadele'de İç İsyenlar ve Cemil Cahit'in (Toydemir) Anıları**, Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği Yayınları, İstanbul 1997, s. 58.

Mersin yolu ile İngiltere'ye ulaşacağı bilgisini Bağdat Sivil Komiserliği vermişse de³⁰; daha sonra Amiral De Robeck'ten gönderilen telgrafta Noel'in 30 Ekim'de İstanbul'dan ayrılacağı ve 6 Kasım 1919'da Londra'ya ulaşacağı bilgisine yer verilmiştir³¹. Bu bilgilere rağmen Noel'in İstanbul'dan ayrılış tarihi De Robeck tarafından 31 Ekim olarak bildirilmiştir³². Neticede Noel, Londra'ya 17 Kasım 1919 tarihinde ulaşmıştır³³.

Binbaşı Noel'in bu tarihten sonra hangi faaliyetler içerisinde olduğuna dair elde Türkçe ve İngilizce kaynaklarda oldukça sınırlı bir iki bilgi olmakla birlikte ölüm tarihi³⁴ ve bölgedeki gerçekleştirmiş olduğu faaliyetler göz önüne alındığında kendisinin birinci sınıf bir istihbarat uzmanı olduğu bilgisi doğrulanmaktadır³⁵.

Binbaşı Noel'in Bölgedeki Misyonu

Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği günlerde Musul, Kerkük, Erbil, Hakkâri ve çevresinde aktif şekilde görev yapan Binbaşı Noel'in misyonu yerli ve yabancı bilim adamları tarafından çok farklı değerlendirilmiştir. Konuyla ilgili McDowall Onun, yerel anlaşmalar yapmaya ve İngiltere'nin İran'daki kısımlarını da içeren birleşik bir Kürt devletini desteklemeyeceğini bildirmek üzere Süleymaniye yöresini atandığını iddia etmiştir. Rus bilim adamı Lazarev ise onun misyonunu halk için geçerli ve kabul edilebilir bir geçici yönetim sisteminin

³⁰ **PRO, FO 371/4193**, "From Civil Commiisioner, Baghdad", Tarih: 7 Ekim 1919, No: 142096.

³¹ **PRO, FO 371/4193**, "From Admiral De Robeck, Constantinople", Tarih: 27 Ekim 1919, No: 146566.

³² **PRO, FO 371/4193**, "From Admiral De Robeck, Constantinople", Tarih: 13 Kasım 1919, No: 152187.

³³ **PRO, FO 371/4193**, "To Admiral De Robeck, Constantinople", Tarih: 17 Kasım 1919, No: 1784.

³⁴ **The Times**, "Lieuttenat-Colonel E.W.C. Noel", Tarih: 19 Aralık 1974, s. 16.

³⁵ **PRO, FO 371/6346**, "Reported Acquisition By Nationalist Agents Of Papers Given By General Staff Intelligence To Sureyya Bedr Khan, From G.H.Q. Egypt To War Office", 9 Şubat 1921, No: E-1844, s. 23.

kurulması olarak takdim etmiştir³⁶. Mumcu bu misyonu, İngilizlerin Kürtler arasında bir nabız yoklaması yapmak ve gerektiğinde bir ayaklanma çıkartmak şeklinde açıklamıştır³⁷. Celil'e göre onun esas görevi: ekonomik ve askeri strateji bakımından önemli olan bölgelerde İngiliz nüfuzunun yayılmasına hizmet etmek olmuştur³⁸. Öke'ye göre ise Binbaşı Noel'in görevi 30 Ekim 1918 sonrasında gelişen olaylardan yararlanarak bir Kürt devletinin kurulmasının sağlanmasıdır³⁹.

Yukardaki tanımlama ve bakış açılarından farklı olarak misyon tanımını -kendisinin de bölgede uzun sürelerde görev yapmış olması ve Kürtler özelinde çalışmalar yapmış olması nedeni ile- bir İngiliz olan Edmons tarafından yapılmıştır. Ona göre Binbaşı Noel, Süleymaniye bölgesine açlara ve çıplaklara yiyecek temin etmek, çiftçilere tohum ve çift sağlamak için görevlendirilmiştir⁴⁰.

Yukarda ifadesini bulan farklı amaç ve görev tanımlamalarının tamamen olaya bakış açısından kaynaklı olarak farklılaştığı görülmektedir. Yalnız gelişen olay akışı değerlendirildiğinde Öke ve Mumcu'nun görüşleri isabetli olmakla birlikte bunun İngiltere'de bulunan politika kurucularındaki karşılığı tam olarak böyle değildir. Bu değerlendirme tamamen bölge insanlarına dönük bir bakış açısı ile karşılık bulurken Londra merkezli bakış açısı tamamen menfaate ve istismara odaklı bir durum arz eder.

³⁶ M. S Lazarev, **Kürdistan Tarihi**, Avesta Yayınları, İstanbul 2010, s. 219; Edmonds, **Kürtler, Türkler...**, s. 53; Noel'in görev tanımında benzer görüşü Mihoyan'da çalışmasında yer vermiştir. Bk. Şakire Xidoye Mihoyan, **İki Dünya Savaşı Arasında Irak'ta Kürt Sorunu**, Çeviri: J. Slav, Peri Yayınları, İstanbul 2008, s. 19.

³⁷ Uğur Mumcu, **Kürt-İslam Ayaklanması 1919-1925**, İkinci Baskı, Tekin Yayınları, Ankara 1991, s. 15.

³⁸ Celil, Celile M. Lazarev, O. Tagalina, M. Gasaratyan ve Şakire X. Mihoyan, **Yeni ve Yakınçağda Kürt Siyaset Tarihi**, Üçüncü Baskı, Peri Yayınları, İstanbul 1998, s. 129.

³⁹ Mim Kemal Öke, **Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu (1918-1926)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Seri III, Ankara 1992 s. 12; Ertürk, s. 198.

⁴⁰ Edmonds, **Kürtler, Türkler...**, s. 113-114.

Binbaşı Noel'in Önerileri ve Hakkârî

Binbaşı Noel, Londra'ya bölgeye gelişinden ayrılışına değin geçen süre içerisinde Hakkârî'nin de içerisinde bulunduğu coğrafya ile ilgili pek çok rapor sunmuştur. Bu raporların titiz bir inceleme ile doktora tezlerine konu olacak ölçüde değerlendirilmesi Türk akademisi için bölge dışı aktörlerin bölgeyi şekillendirmekte hangi argümanlar ve bilgilerle hareket ettiğini anlamak adına çok önemli bilgileri ihtiva etmektedir. Bildiri bunun sadece küçük bir bilgi kırıntısını kapsamaktadır.

Yukardaki girizgâh sonrasında Binbaşı Noel'in 1919'da hazırlamış olduğu Revanduz raporunda bölge ile ilgili ortalama rakamlar şu şekilde gerçekleşmiştir⁴¹:

	Savaş Öncesi	1919 Yılı
Toplam Yıllık Mahsulat	800 kilo	300 kilo
Ev	1.200	300
Pulluk	404	129

Yukardaki rakamları dönemin şartları içerisinde orta ölçekte bir köy olduğu anlaşılan Dergala için de şu şekilde raporlamıştır⁴²:

Dergala Köyünde Emtia	Savaş Öncesi	1919 yılı
Evler	100	20
Pulluk	55	9
Buğday ve arpa ekimi	40 ton	½ ton
Koyun	800	100
Arı kovanı	179	0
İnek	70	1

Yukardaki her iki tabloda dikkatli bir şekilde incelendiğinde bir asker olan Noel'in aynı zamanda birinci sınıf istihbarat uzmanı olduğu da kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Verilen bilgilerin Birinci Dünya

⁴¹ PRO, FO 141/806, "Precis of Affairs In Southern Kurdistan During The Greater War", Baghdad 1919, s. 9.

⁴² PRO, AIR 20/512, "Gazeteer Notes No. 9", Tarih: 18 Ocak 1919, s. 149-150.

Savaşı'nın Irak'ın kuzey bölgesi için ne denli tahripkâr bir tabloyu getirdiği anlaşılmaktadır. Yalnız burada ifade edilmesi gerekli bir husus tablonun bizzat kendi devletinin başını çektiği İtilaf Devletleri'nin yayımlacı emellerinin neticesi olduğudur.

Binbaşı Noel, yukarıda ifadesini bulan raporların benzerlerini Süleymaniye-Erbil-Hakkâri ekseninde yaptığı incelemelere dayandırmıştır. Yine yapılan seyahat ve araştırmalarda bölgedeki siyasi atmosfer de raporlarda yerini bulmuştur. Onun Simko ve Seyit Taha hakkında hazırlamış olduğu bilgiler bunun en önemli örneklerini vermiştir. Ona göre Hakkâri'den İran'a kadar olan alanda Simko ve Taha önemli iki Kürt lideridir ve İngilizler söz konusu bu kimseleri kullanarak bölgede daha aktif bir politika yürütebilirdi. Gelişen olaylar da Noel'i haklı çıkartacak gelişmelere gebe idi. Özellikle Noel'e göre Simko, İngilizlerden sadece küçük bir işaret beklemektedir⁴³. Bölgedeki Türkler lehine olan durumun değiştirilmesinin yolu olarak bu iki aşiret liderinin ortak hareket ettirilmesine dönük girişimlerde de bulunan Noel'e Seyit Taha yeşil ışık yakmaktan geri durmamıştır⁴⁴.

Yakılan bu yeşil ışık ile Revanduz-Hakkâri aralığında bir hakimiyetin tesisinde kesenin ağzının açılması gerektiği üzerinde de duran Noel özellikle Seyit Taha'nın Süleymaniye'de Şeyh Mahmud'un otoritesinin benzerini söz konusu bölgede İngilizler adına inşa edeceğinden emindi⁴⁵. Yalnız burada Noel'in üzerinde özellikle durduğu husus Türklerin pozisyonu olmuştur. Özellikle Özdemir Bey'in harekâtı Noel'i oldukça endişeye düçar etmiştir. Hakkâri'nin hinterlandında olan Akra'da yaşanan gelişmeler de Binbaşı Noel'in dikkatle takip ettiği bir bölge olmuştur. Onun bölgede yaşanan hadiseleri kendi dü-

⁴³ **PRO, AIR 23/341**, "From Noel, Arbil To High Commissioner, Baghdad", Tarih: 24 Kasım 1922, s. 66.

⁴⁴ **PRO, AIR 23/341**, "From Noel, Arbil To High Commissioner, Baghdad", Tarih: 25 Kasım 1922, s. 71.

⁴⁵ **PRO, AIR 23/343**, "Copy Of Memorandum Dated 28th January, 1923, From Major Noel, C I.E., D S.O., Arbil, To The Secretary To H.E., The High Commissioner For Irak, Baghdad", Tarih: 28 Ocak 1923, s. 75.

şünce dünyasında yoğurduktan sonra Londra'ya raporladığı bir duruma örnek olması açısından bölgedeki hava şu şekilde aksettirilmiştir:

Revanduz ve Süleymaniye'deki Türklerin nüfuzunun artması ile birlikte bir özerklik iddiası Türkler tarafında önerildi gibi düşünülebilir. Fakat resmin dışına Türkleri atacak olursak Süleymaniye'de kurulan Kürt hükümetinin biçimi İngiliz hükümetinin güvenini sağlamış durumda ve ayrıcalıklar iddia etmek noktasında Akra, Güney Kürdistan'ın geri kalanının garanti edilmesi noktasında pek de geri de kalmış sayılmaz.

Bu hissın Akra'da uyanmasının sebebi şüphesiz ki ateşli bir Kürt miliyetçisi olan Salih Zeki sebebi iledir. O, bölge ileri gelenlerinin istifa etmesi yönündeki isteklerine rağmen birkaç gün önce konumundan istifa etti. Onun istifasının temelinde Kürt haklarının tanınması talebi ve Arap hükümetine karşı memnuniyetsizlik yatmaktadır.

Seyit Taha, Kürtlerin Musul'daki olaylara etki eden durumlarla ilgili şikâyet ettiklerini ifade etmektedir. Eğer Araplarla Kürtlerin arasında gelişen nokta bu ise eski düzen Kürtlerin faydasına olabilir. Şu an Akra'da kaymakamlık ve polis şefliği Araplar tarafından yürütülmektedir⁴⁶.

Özerk Kürt Devletleri Önerisi ve Burada Hakkâri'nin Yeri

Binbaşı Noel gelişen koşullar ve Kürtlerin durumunu göz önünde tutmak suretiyle Londra'ya kendi dünyasındaki özerk yapılanma ile şekillenecek Kürt devletleri tasarısını sunmuştur. Bu tasarıya göre⁴⁷:

Merkezi Süleymaniye olan Güney Kürdistan,

Merkezi Musul olan Merkezî Kürdistan,

Merkezi Diyarbakır olan Batı Kürdistan yapıları oluşturulmalıdır.

Aslında söz konusu bu önerinin Erzurum Kongresi'nin gerçekleştirilmiş ve Sivas Kongresi'nin hazırlıklarının da devam ettiği günlere

⁴⁶ PRO, AIR 23/369, "From E. Noel To Chief Staff Officer", Tarih: 5 Nisan 1923, s. 71.

⁴⁷ PRO, FO 371/4192, "Diary of Major E. Noel on Special Duty", Tarih: 25 Temmuz 1919, No:107502, s. 9.

rastlaması hayli önemlidir. Konunun önemi Binbaşı Noel'in söz konusu tarihlerde Sivas Kongresi'ni de basmak için planlamalar içerisinde olmasında gizlidir. Mustafa Kemal Paşa'nın erken davranması ile Binbaşı Noel'in kaçarak Anadolu'yu terk etmesi ile neticelenecek olan bir dizi olay yaşanmıştır⁴⁸.

Yukarda ifadesini bulan planlamalar çerçevesinde kurulması planlanan özerk yapı içerisinde Hakkâri'yi Musul merkezli merkezi Kürdistan içerisinde düşünen Noel'e göre aslında buranın ahalisi de bunun için can atmaktadır⁴⁹. Belgenin buraya kadar olan kısmı Noel'in Kürtlere hoş görünmek ve misyonunun gerekli kıldığı bir hususu yerine getirmek olarak değerlendirilmelidir. Çünkü o aynı zamanda *Her an için küçük bir yerleşim biriminde dahi 3.000 silahlı birlik toplayabilecek bir aşiret birliğine karşı askeri önlemleri almamızı öneririm*⁵⁰ demek suretiyle de aslında bağlı olduğu devletin menfaatlerini öncelleyen bir politikanın sahada temsilcisi olduğunu göstermiştir.

Söz konusu bu temsilcilik misyonuna rağmen Noel'in, genelde Kürtlerin yaşadığı coğrafya liderleri ile özelde ise Hakkâri yöresi liderleri ile yakından ilgilendiği ve onlara bir devlet vaadinde bulunmaktan geri kalmadığı anlaşılmaktadır. Yörenin etkili liderlerinden olan Hakkâri emiri ve Hamidiye alaylarının bölgedeki sorumlusu olan Kürt Said Bey'le yaptığı görüşmelerde, onun İngilizler lehine bölgede faaliyetler yürüttüğü, İngilizlerden yazılı teminat istendiğini; Van, Erzurum ve Trabzon yöresinin de kendi hâkimiyeti altına verilmesini talep ettiğini iddia etmiştir⁵¹. Konunun müteakip yazışmalarında Süleymaniye'den iyi cins 5 atın bölgeye gönderilerek Said Bey'e teslim edil-

⁴⁸ **ATASE**, İSH, Kutu: 48, Gömlek: 138, Tarih: 11 Eylül 1335 (11 Eylül 1919).

⁴⁹ Aslında Binbaşı burada algı yönetimi yapmaktadır. Konuyla ilgili Genelkurmay belgeleri bunun aksini kanıtlayan belgelere sahiptir. Ayrıntılı bilgi için bk. **ATASE**, İSH, Kutu: 105, Gömlek: 15, Tarih: 22 Mayıs 1335 (22 Mayıs 1919); **ATASE**, İSH Kutu No: 85, Gömlek No: 27, Belge No: 4, Tarih: 4 Haziran 1335 (4 Haziran 1919).

⁵⁰ **PRO, FO 371/4192**, "Diary of Major E. Noel on Special Duty", Tarih: 25 Temmuz 1919, No:107502, s. 9.

⁵¹ **PRO, AIR 20/512**, "From Poldist Koi to Political Baghdad", Tarih: 1 Şubat 1919, s. 50.

diği, bunun yapılması planlanan kalkışma için yeterli bir kuvvetten ziyade bir başlangıç olduğu belgelere yansımıştır⁵². Yine yöredeki kimi aşiret liderlerinin İngilizlerden etkili simaların Hakkâri yöresine gelmesini talep ettikleri anlaşılmaktadır. Bu talepte olası Ermeni düşmanlığı ve olası Ermeni devletinin varlığından korkmanın da bir etken olduğu belgelere yansımıştır⁵³.

Yazışmaların ilerleyen günlerde bir görev dağılımını da beraberinde getirecek bir süreci işlettiği anlaşılmaktadır. Bölgenin nüfuzlu beylerinden Kürşad Bey'in aşiretler arasında ne miktarda para ve silah toplaması gerektiği, nasıl bir planlama ile hareket edilmesinin arzulandığı soruları ve talepleri bu sürece yönelik hamlelerin ifadesi olmuştur⁵⁴.

1 Şubat 1919'da Bağdat Sivil Yönetimine Koikol teşkilatından Kürşad Bey hakkında oldukça önemli bir telgraf gönderilmiştir. Bu telgrafta Kürşad Bey'in Hakkâri'den kuzeye İngilizlerin lehine olacak bir ilerleme sağlayacağı, ancak İngilizlerden bir deklerasyon ricasında bulunduğu bilgisi aktarılmıştır. Bu deklerasyonda İngiliz hükümetinin hakimiyetinin kabulü halinde Kürşad Bey'e ne uygun görülecekse (ödüllendirme olsa gerek) bundan sonra Kürşad Bey gibi her kim ki İngiliz hakimiyetini kabul ettiğini ilan ederse, Kürşad Bey gibi muamele görecektir ibaresinin olmasını istediği ifade edilmiştir⁵⁵.

Kürşad Bey'in İngiliz hâkimiyetini tanıma ile ilgili getirmiş olduğu öneriler Bağdat Sivil Yönetimince değerlendirilmiş ve kendisine ulaştırılmak üzere aşağıdaki cevabi yazı kaleme alınmıştır:

Kürşad Bey'e çok teşekkür ederiz. Gerçekten getirmiş olduğu teklif kendisinin tam bir Kürt milletinin dostu olduğunu göstermektedir. Siz ona

⁵² PRO, AIR 20/512, "From Political Mosul to Political Baghdad", 2 Şubat 1919, s. 51.

⁵³ PRO, AIR 20/512, "From Noel Begijni, Rowanduz to Political Baghdad Repeated to Koi", 12 Şubat 1919, s. 51; PRO, AIR 20/512, "Poldist, Koi Sanjak's No. 194 Addressed Political Baghdad Repeated Noel 1st February, as Folloes", 2 Şubat 1919, s. 51.

⁵⁴ PRO, AIR 20/512, "From Political Baghdad to Noel Rowanduz", 12 Şubat 1919, s. 52.

⁵⁵ PRO, AIR 20/754, "From Poldist Koi. To Political Baghdad", Tarih: 1 Şubat 1919, s. 2.

istediği yönde bir deklarasyonu vermekte yetkilisiniz. Kürşad Bey eski Türk hükümetinin hâkimiyetinin yerine İngiliz hükümetinin hâkimiyetini kabul etti. Eğer Kürt ileri gelenleri ve özellikle Kürdistan'ın dağlarında, Dicle-Habur ve iki Zap arasında yaşayan aşiret liderleri de Kürşad Bey gibi İngiliz hâkimiyetini kabul ederlerse; onların sadece en yakında bulunan İngiliz görevlilerine ulaşmaları yeterli olacaktır. Onların taleplerinin İngiliz hükümeti tarafından en iyi şekilde karşılanacaklarına dair söz verilebilir. Bu anlamda eğer Allah'ın ve Kürtlerin adil bir yönetim konusunda isteği birleşirse bunun gerçekleşmesi için önlerinde hiçbir engel olmayacaktır⁵⁶.

Yukardaki süreç ciddi şekilde etüt edildiğinde Öncelikle İngilizler herhangi bir çaba içerisine girmeden Hakkârili Kürtlerin ileri gelenlerinden Kürşad Bey, bölgede bulunan Kürtler adına İngilizlerden talepte bulunmuştur. Osmanlı Devleti'nin artık son günlerinin yaşandığının neredeyse bütün Anadolu insanı tarafından görüldüğüne bir kanıt olarak değerlendirilen bu durum karşısında İngilizler önce meseleye çok önem vermemişlerse de Musul bürosundan gerekli uyarılar yapıldıktan sonra olay ciddi şekilde yeniden düşünülmüştür.

Bağdat Sivil Yönetimi'nin konu ile ilgili yeniden düşünmesinde Binbaşı Noel'in de katkısı olmuştur. Binbaşı Noel ilki 2 Şubat 1919, ikincisi 12 Şubat 1919 tarihli olmak üzere konu ile ilgili iki telgraf göndermiştir. İlk telgrafında Başkale Kürtlerinin bağımsızlık ilan ettiği ve bunun desteklenmesinin bölgedeki İngiliz menfaatleri için oldukça önemli olduğunu ifade eden Binbaşı Noel⁵⁷, ikinci gönderisinde bu destekle birlikte bir de ciddi bir uyarıda bulunmuştur. Revanduz'dan Bağdat Sivil Yönetimi'ne göndermiş olduğu 12 Şubat 1919 tarihli bu ikinci telgrafında Binbaşı Noel, Kürşad Bey'in kendi faaliyetlerini sadece kendi aşiret bölgesi olan Başkale civarı ile sınırlı tuttuğunu, bu sınırlı tutuşta onun güçlü bir Ermeni karşıtlığının yattığını, bölgede

⁵⁶ PRO, AIR 20/754, "From Political Baghdad on Tour at Mosul To Rewanduz, Baghdad and Mosul", Tarih: 1 Şubat 1919, s. 2-3.

⁵⁷ PRO, FO 371/4147, "From Political, Baghdad To Foreign and Tehran", Tarih: 6 Haziran 1919, s. 440.

kendisinden ciddi şekilde korkulduğunu, onun görüşlerinin ve önyargılarının Ermeni devletinin biçimlenmesinde ciddi sorunlara neden olma potansiyelinin varlığını bildirmiştir⁵⁸.

Bu düşüncelerle konu ile ilgili yazışmaların devam ettiği Bağdat Politik Büro'dan Binbaşı Noel'e 12 Şubat 1919'da gönderilen telgraf-tan anlaşılmaktadır. Bu telgrafta Kürşad Bey ve aşiretine bu tarihe gelinceye değin ne kadar para verildiği ve şu anda onların ne kadar aylık aldığı bilgisinin iletilmesi istenmişse de⁵⁹; cevabi yazıda sadece Kürşad Bey'in faaliyetlerini yalnız Başkale ve Amadia civarında sınırlandıracağına dair söz verdiği bilgisi iletilmiştir⁶⁰.

SONUÇ

1583 tarihinde William Harborne'un İstanbul'a büyükelçi olarak atanması ile başlayan Osmanlı-İngiliz münasebetleri aslında Sanayi İnkılâbı'na değin iki eşit devletin birbiri ile eşit münasebeti ölçüsünde gelişmiştir. Sanayi İnkılâbı'nın gerçekleşmesi ve hemen akabinde Avrupalı devletlerin İngiliz malları karşısında kendi çıkarlarını korumak için gümrük duvarlarını yükseltmeleri İngilizleri yeni arayışlara sevk etmiştir. Bu çerçevede Osmanlı Devleti'nin Mısır sorunu ile başlayan süreci iyi okuyan İngiliz devlet yöneticileri Osmanlı Devleti ile 1838 Balta Limanı Ticaret Sözleşmesi'ni imza etmişlerdir. Bununla birlikte artık ikili münasebetler İngilizlerin sömüren, Osmanlı'nın ise sömürülen bir pozisyonu ile devam etmiştir.

Gerek söz konusu yukarıda bahsedilen süreç, gerekse İngilizlerin tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı ülkesinde de gerçekleştirdiği öteki üzerinden kendini konumlama stratejisi ötekinin neye sahip olduğunun öğrenilmesine yönelmiştir. İşte bu saikle hareket eden İngilizlerden J. Shiel 1838'de Hakkâri ve çevresine yapmış olduğu seyahatleri

⁵⁸ PRO, AIR 20/754, "From Noel, Rewanduz To Political Baghdad", Tarih: 12 Şubat 1919, s. 3.

⁵⁹ PRO, AIR 20/754, "From Political Baghdad To Noel, Rewanduz", Tarih: 12 Şubat 1919, s. 4.

⁶⁰ PRO, AIR 20/754, "From Poldist Koi., To Noel Repeated Politicak Baghdad", Tarih: 12 Şubat 1919, s. 4.

Royal Geographical Society kurumunun dergilerinde yayınlamıştır. Yine bölge ile yakından ilgilenen İngiltere'nin Van konsolosu F. R. Maunsell pek çok rapor ortaya koymuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın hitamı ile başlayan süreçte ise Yüzbaşı Read bölge ile ilgili sosyal yapı tahliline girişmiştir.

1886'da İngiltere'de dünyaya gelen Kafkaslar ve Irak bölgesinde aktif siyaset yapan Binbaşı Noel ise; kendisinden önce toplanmış olan bilgilerin üzerine fanatikçe bir kurgu inşa etmeye çalışmıştır. Söz konusu bu kurguda özerk ya da bağımsız Kürt devletlerinin oluşturulması esas gaye olarak belgelerde ifadesini bulmuştur. Söz konusu bu hedefin Londra'da politika kurucularda ciddi bir karşılık bulduğu söylemezse de, Noel'in faaliyetlerinin de engellenmediği görülmektedir.

Binbaşı Noel bu amaçla Hakkâri ve çevresindeki Kürt şefleri ile pek çok zaman hem yüz yüze hem de yazışmalar yapmak suretiyle görüşmeler gerçekleştirmiştir. Bunlar içerisinde bölgede sözü dinlendiği anlaşılan Hamidiye Alaylarının bölgedeki yöneticisi konumunda olan Kürşad Bey ile de yukardaki amaç çerçevesinde görüşmeler gerçekleştirmiştir.

Kürşad Bey'e 5 atın ve çeşitli hediyelerin sunulduğu anlaşılan belgelerden takip edildiği kadarı ile İngilizler bölgeden Türklerin atılması için her yolu denemişler ve her zafiyet olarak değerlendirdikleri açıklıktan yararlanmak yolunu tutmuşlardır. Binbaşı Noel'in ağırlıklı olarak 1919 yılında Kürşad Bey ile yazışmaları yaptığı, 1922 ve hatta 1923'e kadar da bunu devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Kendisinin Elazığ Valisi Ali Galip ile birlikte Sivas Kongresi'ni basma girişiminin Mustafa Kemal Paşa tarafından etkisiz bırakılması sonrasında da faaliyetlerine devam ettiği anlaşılan Noel'le ilgili yapılacak çalışmalar meselenin dün-bugün-yarın bağlamında Türk dış ve iç politikasının belirlenmesinde önemli verileri beraberinde getireceği kuşkusuzdur. Konuyla ilgili bir diğer önemli husus da bölge dışı aktörlerin bölgeyi

dizayn etme gayretlerinde kendilerine yerel halktan buldukları kişilerin sonlarının da hep kullanılmaktan öte bir anlama sahip olmadığı gerçeğidir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Türk Arşiv Belgeleri

ATASE, İSH, Kutu: 48, Gömlek: 138, Tarih: 11 Eylül 1335 (11 Eylül 1919).

ATASE, İSH, Kutu No: 85, Gömlek No: 27, Belge No: 4, Tarih: 4 Haziran 1335 (4 Haziran 1919).

ATASE, İSH, Kutu: 103, Gömlek: 107, Tarih: 1 Aralık 1335 (1 Aralık 1919).

ATASE, İSH, Kutu: 105, Gömlek: 15, Tarih: 22 Mayıs 1335 (22 Mayıs 1919).

İngiliz Arşiv Belgeleri

PRO, AIR 20/512, "From Noel Begijni, Rowanduz to Political Baghdad Repeated to Koi", 12 Şubat 1919, s. 51.

PRO, AIR 20/512, "From Poldist Koi to Political Baghdad", Tarih: 1 Şubat 1919, s. 50.

PRO, AIR 20/512, "From Political Baghdad to Noel Rowanduz", 12 Şubat 1919, s. 52.

PRO, AIR 20/512, "From Political Mosul to Political Baghdad", 2 Şubat 1919, s. 51.

PRO, AIR 20/512, "Gazeteer Notes No. 9", Tarih: 18 Ocak 1919, s. 149-150.

PRO, AIR 20/512, "Note on Kurdistan From Capt. Read", s. 23.

PRO, AIR 20/512, "Poldist, Koi Sanjak's No. 194 Adressed Poltical Baghdad Repeated Neol 1st February, as Folloes", 2 Şubat 1919, s. 51.

PRO, AIR 20/754, "From Noel, Rewanduz To Political Baghdad", Tarih: 12 Şubat 1919, s. 3.

- PRO, AIR 20/754**, “From Poldist Koi. To Political Baghdad”, Tarih: 1 Şubat 1919, s. 2.
- PRO, AIR 20/754**, “From Poldist Koi., To Noel Repeated Politicak Baghdad”, Tarih: 12 Şubat 1919, s. 4.
- PRO, AIR 20/754**, “From Political Baghdad on Tour at Mosul To Rewanduz, Baghdad and Mosul”, Tarih: 1 Şubat 1919, s. 2-3.
- PRO, AIR 20/754**, “From Political Baghdad To Noel, Rewanduz”, Tarih: 12 Şubat 1919, s. 4.
- PRO, AIR 23/341**, “From Noel, Arbil To High Commissioner, Baghdad”, Tarih: 24 Kasım 1922, s. 66.
- PRO, AIR 23/341**, “From Noel, Arbil To High Commissioner, Baghdad”, Tarih: 25 Kasım 1922, s. 71.
- PRO, AIR 23/343**, “Copy Of Memorandum Dated 28th January, 1923, From Major Noel, C I.E., D.S.O., Arbil, To The Secretary To H.E., The High Commissioner For Irak, Baghdad”, Tarih: 28 Ocak 1923, s. 75.
- PRO, AIR 23/369**, “From E. Noel To Chief Staff Officer”, Tarih: 5 Nisan 1923, s. 71.
- PRO, FO 141/806**, “Precis of Affairs In Southern Kurdistan During The Greater War”, Baghdad 1919, s. 9.
- PRO, FO 371/4147**, “From Political, Baghdad To Foreign and Tehran”, Tarih: 6 Haziran 1919, s. 440.
- PRO, FO 371/4148**, “Monthly Return of Gazetted Officers Serving Under The Civil Commissioner, M.E.F., Showing Appointmens And Stations on The 1st December 1918 And Probable Moves During The Month”, Tarih: 13 Aralık 1918, s. 113.
- PRO, FO 371/4148**, “Monthly Return of Gazetted Officers Serving Under The Civil Commissioner, M.E.F., Showing Appointmens And Stations on The 1st December 1918 And Probable Moves During The Month”, Tarih: 13 Aralık 1918.
- PRO, FO 371/4192**, “Diary of Major E. Noel on Special Duty”, Tarih: 25 Temmuz 1919, No:107502, s. 9.

- PRO, FO 371/4192**, “Diary of Major E. Noel on Special Duty”, Tarih: 25 Temmuz 1919, No:107502, s. 9.
- PRO, FO 371/4193**, “Armenian Kurdish Relations”, Belge No: 157141, Tarih: 20 Kasım 1919.
- PRO, FO 371/4193**, “From Admiral De Robeck, Constantinople”, Tarih: 27 Ekim 1919, No: 146566.
- PRO, FO 371/4193**, “From Admiral De Robeck, Constantinople”, Tarih: 13 Kasım 1919, No: 152187.
- PRO, FO 371/4193**, “From Civil Commiisioner, Baghdad”, Tarih: 7 Ekim 1919, No: 142096.
- PRO, FO 371/4193**, “From Foreign Office”, Tarih: 13 Ekim 1919, No: 138987.
- PRO, FO 371/4193**, “To Admiral De Robeck, Constantinople”, Tarih: 17 Kasım 1919, No: 1784.
- PRO, FO 371/6346**, “Reported Acquisition By Nationalist Agents Of Papers Given By General Staff İntelligence To Sureyya Bedr Khan, From G.H.Q. Egypt To War Office”, 9 Şubat 1921, No: E-1844, s. 23.
- PRO, T 1/12536**, “From Lt.-Col. A. T. Wilson, C S.I., C M.G., C I.E., D.S.O. To The Secretary Of State For India And London”, Tarih: 24 Eylül 1919, No: Treasury 50201, s. 25.
- PRO, T 1/12536**, “Index I, Alphabetical List Gazetted Officers of Civil Administration Showing Pay Drawn by Each, So Far as Fixed”, Tarih: Şubat 1919, s. 6-8.

Kitaplar

- Aboona, Hirmis, **Assyrians, Kurds And Ottomans**, Cambria Yayınları, New York 2008.
- Aydın, Mehmet, **İkinci Abdülhamit Han'ın Liderlik Sırları**, Okumuş Adam Yayıncılık ve Eğitim Hizmetleri, İstanbul 2001.
- Bruinessen, Martin Van, **Ağa, Şeyh, Devlet**, Yedinci Baskı, Çeviri: Banu Yalkut, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.
-, **Kürtlük, Türklük, Alevilik**, İletişim yay., İstanbul 1992.

- Celil, Celile ve M. Lazarev, O. Tagalina, M. Gasaratyan ve Şakire X. Mihoyan, **Yeni ve Yakınçağda Kürt Siyaset Tarihi**, Üçüncü Baskı, Peri Yayınları, İstanbul 1998.
- Ciment, James, **The Kurds: State And Minority In Turkey, Iraq And Iran**, Facts On File Yayınları, Amerika 1996.
- Edmonds, Cecil John, **Kürtler, Türkler ve Araplar: Kuzeydoğu Irak'ta Siyaset, Seyahat ve İnceleme (1919-1925)**, Çeviri: Serdar Şengül ve Serap Rüken Şengül, Avesta Yayınları, İstanbul 2003.
- Güztoklusu, Murat, **Kurtuluş Savaşımızın Kapanmayan Cephesi: Musul Özdemir Harekatı**, Pozitif Yayınları, İstanbul 2008.
- Hilmi, Rafiq, **Kurdistan At The Dawn Of The Century**, A New Hope Yayınları, Londra 1998.
- Kehale, Abdullah, **Milli Mücadele'de İç İsyenlar ve Cemil Cahit'in (Toydemir) Anıları**, Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği Yayınları, İstanbul 1997.
- Kodaman, Bayram, **Sultan II. Abdülhamit Devri Doğu Anadolu Politikası**, TKAE yay., Ankara 1987.
- Lazarev, M. S, **Kürdistan Tarihi**, Avesta Yayınları, İstanbul 2010.
- Mihoyan, Şakire Xidoye, **İki Dünya Savaşı Arasında Irak'ta Kürt Sorunu**, Çeviri: J. Slav, Peri Yayınları, İstanbul 2008.
- Mumcu, Uğur, **Kürt-İslam Ayaklanması 1919-1925**, İkinci Baskı, TeKin Yayınları, Ankara 1991.
- Öke, Mim Kemal, **Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu (1918-1926)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Seri III, Ankara 1992.
-, **Musul Komplosu 1918-1926**, Genişletilmiş Altıncı Baskı, İrfan Yayınları, İstanbul 2012, s. 100.
- Phillips, Percival ve K. B.E., **Mesopotamia: The "Daily Mail" Inquiry At Baghdad**, Carmelite House Yayınları, Londra 1922.
- Ramiz, Ahmed (Lütfi), **Emir Bedirhan**, Bgst Yayınları, İstanbul 2007.

Strohmeier, Martin, **Crucial Images In The Presentation of A Kurdish National Identity**, Heroes And Patriots, Traitors And Foes, Brill Yayınları, Boston 2003.

Şimşir, Bilal, **Kürtçülük**, Bilgi Yayınevi, İstanbul 2007.

Makaleler

Eppel, Michael, "The Demise of the Kurdish Emirates: The Impact of Ottoman Reforms and International Relations on Kurdistan During the First Half of the Nineteenth Century", **Middle Eastern Studies**, C 44, No. 2, 2008, s. 237-258.

Gunter, Michael M., "The Kurdish Question in Perspective", **World Affairs**, C 166, No. 4, İlkbahar 2004, s. 197-205.

Günay, Selçuk, "II. Abdülhamit Devrinin Son Yıllarında Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Irak'ta Aşiret Mücadeleleri ve Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Ankara 1995, S 2, s. 103-132.

Kayalı, Hasan, "The Struggle For Independence", **The Cambridge Histof Of Turkey: Turkey In The Modern World**, C 4, 2008, s. 112-146.

Kurat, Akdes Nimet, "İngiliz Devlet Arşivinde ve Kütüphanelerinde Türkiye Tarihine Ait Bazı Malzemeye Dair", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C VII, S 1, Mart 1949, s. 1-19.

Küçük, Cevdet, "Abdülhamit II", **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., İstanbul 1988, C 1, s. 216-224.

Maunsell, Frederick Richard, "Central Kurdistan", **The Geographical Journal**, Ağustos 1901, C 18, No. 2, s. 121-141.

Shiel, J., "Notes on a Journey from Tabriz, Through Kurdistan via Van, Bitlis, Se'ert and Erbil to Suleimaniyeh", **Journal of the Royal Geographical Society of London**, Londra 1838, C 8, s. 54-101.

Wilson, "Arnold Talbot, Mesopotamia 1914-1921", **Journal of The Royal Central Asian Society**, C 8, No. 3, 1921, s. 144-161.

Gazete Haberleri

İstiklal Harbi Gazetesi, “Sivas Kongresi’nde Dün Yemin Edildi”, 6 Eylül 1919.

The Times, “Lieuttenat-Colonel E.W.C. Noel”, Tarih: 19 Aralık 1974, s. 16.

Tezler

Çamsoy, Zeynep, **Milli Mücadele Döneminde Kürdistan Teali Cemiyeti (1918-1927)**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.

Gürsoy, Özge, **Modernleşme Sürecinde Ordu (Nizam-ı Cedit’ten 1938’e)**, Kocaeli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli 2010.

İbral, Levent, **Kürt Milliyetçiliğinin Oluşum Süreci (1918-1926)**, Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009.

**I. DÜNYA SAVAŞI SONRASINDA İNGİLTERE’NİN MUSUL
POLİTİKASI: KÜRT AYRILIKÇI HAREKETLERİNİN VE
RAF’IN İNGİLİZ POLİTİKALARI DOĞRULTUSUNDA
KULLANILMASI (1919-1923)**

İsmail KÖSE*

ÖZET

Misak-ı Millî sınırları içerisinde yer alıp, Mondros Ateşkesi’nden iki hafta sonra işgal edilen Musul Vilayeti’nin İngiltere için önem kazanması bölgedeki petrol yataklarının keşfi sonrasında 1917 yılı ortalarından itibaren. Nitekim İngiltere, 1916 yılı Mayıs ayında Fransa ile imzaladığı Sykes-Picot Antlaşması ile Musul’u Suriye’nin bir uzantısı olarak Fransa’ya bırakmayı kabul etmişti. Bir yıl sonra fikrini değiştiren Londra, Musul’u Fransa’dan alabilmek için girişimlere başlamıştır. Irak, Filistin ve Suriye’nin Arap asillerle birlikte hareket eden İngiliz askerleri tarafından işgal edilmesi İngiltere’nin Musul’a yönelik politikalarını güçlendirmiştir. Buna karşın Musul’un 1920 yılı Ocak ayında Meclis-i Mebusan tarafından kabul edilen Misak-ı Millî sınırları içerisinde yer alması, Gazi Mustafa Kemal Atatürk önderliğindeki Milli Hareket’in Anadolu işgaline izin vermemesi Musul’a yönelik İngiliz politikaları önündeki ikinci engel olarak ortaya çıkmıştır. İngiltere’nin Musul’u işgal altında tutabilmek için RAF’ı etkin kullanımı Musul’un işgalinde sonucu değiştirici etkide bulunmuştur.

İngiliz hava kuvvetleri RAF’ın kara askerlerine havadan destek sağladığı ilk uygulamalardan birisi Musul’daki faaliyetlerdir. İngiliz

* Doç. Dr.: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi. ismailkosetr@ktu.edu.tr; ismailkosetr@hotmail.com.

Hava Kuvvetleri, bazı çekince ve tereddütlerle birlikte RAF'ın yer operasyonlarına etkili destek verebilmesinin en iyi test edilebileceği yerin Mezopotamya olduğuna karar vermiştir. Londra, RAF ile birlikte Kürt ayrılıkçıları da Türkiye'ye karşı kışkırtarak sahada iki koldan amaçlarını elde etmeye çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ayrılıkçı Kürtler; Musul, RAF, Millî Mücadele

**BRITISH POLICY ON MOSUL AFTER WWI: USE OF RAF AND
KURDISH SEPARATIST MOVEMENTS IN FAVOR OF BRITISH
POLICIES (1919-1923)**

ABSTRACT

The Vilayet of Mosul, which had been included Turkish National Pact and had been occupied two weeks after the Mudros Ceasefire, became important for UK after 1917, by the discovery of oil reserves. UK, due the treaty of Sykes-Picot signed in the year of 1916 May, had accepted annexation of Mosul to France as a part of Syria. Moreover, almost one year after, London after the discovery of oil changed its mind, started to handle some maneuvers to occupy Mosul itself. Occupation of Palestine, Iraq and Syria by UK due to help of Arab revolt, fostered British demands on Mosul. None the less, inclusion of Mosul into Turkish National Pact by TGNA in January 1920 and Anatolia defense of Turks under the leadership of Gazi Mustafa Kemal Ataturk became an obstacle UK had to cope with to annex Mosul. British use of air force (RAF) helped occupation of area by British forces.

One of the first implementation of support to land forces by Royal Air Forces (RAF) is Mosul operations. British Air Command decided to use RAF against anti-British movements in the field and Mesopotamia was one of the most convenient area to test RAF power on mountainous tribal life. Meanwhile as a seconding policy British air agencies had tried to escalate anti-Turkish propaganda among separatist Kurdish tribal chiefs.

Key Words: Separatist Kurds, Mosul, RAF, Turkish National Struggle

Giriş

Petrol varlığının 1917 yılında keşfiyle Musul'dan vazgeçmek niyetinde olmayan İngiltere üç koldan yürüyen bir dış politika anlayışını yürürlüğe koymuştur: (1) İngiliz Kraliyet Hava Kuvvetleri'ni (*Royal Air Force-RAF*) kullanmak suretiyle dağlık alanlardan oluşan Musul havalisindeki İngiliz karşıtı hareketleri yok etmek (2) Bölgedeki ayrılıkçı Kürt hareketlerini kışkırtarak Türkiye'yi Musul'dan vazgeçmeye zorlamak (3) Lozan'da Musul sorununu Milletler Cemiyeti'ne havale edebilmek ya da sahadaki gücünü tahkim edebilmek için sorunu öteleyebilmek. Bu amaçla Londra, Hakkâri bölgesini de içine alan geniş bir sahada faaliyet yürütmüştür. Bütün bu çalışmalara Lozan sonrasında bir de İngiltere tarafından teşvik edildiği konusunda güçlü şüpheler bulunan Faşist Mussolini İtalyası'ndan gelen tehditler eklenmiştir. Londra, daha Lozan görüşmeleri başlamadan, 1920 yılında Kürt ayrılıkçı hareketleri kışkırtıp, RAF'ı kullanarak Musul Havalisini kontrol altına almak için harekete geçmiştir. Nitekim, 1920 yılı Mart ayında, RAF Bölge Komutanı H. Trenchard tarafından hazırlanan memorandumda Mezopotamya'nın RAF tarafından kontrol edilebilmesi için bölgedeki uçakların tamirine, depoların genişletilmesine, havaalanlarının ıslahına ve yenilenmesine acilen ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir.

Bu çalışmada İngiltere'nin Musul'da Kürt ayrılıkçı hareketlerini kışkırtma girişimleri ve RAF'ın kullanılması suretiyle İngiliz karşıtı hareketlerin bombardıman edilerek yok edilmesi ele alınacaktır. İngiliz arşiv kayıtlarına göre 1920'li yıllarda nüfusu 250.000 kişi olan Musul'da 218.000 Sünni; 25.000 Hristiyan; 5.000 Yahudi ile 7.500 Yezidi yaşamaktaydı. Irak'ın toplam nüfusu 1.511.000 kişi idi.¹ İngilizler, Irak ve özellikle dağlık araziden oluşan Musul'daki sömürge idaresini kurmakta zorlanmaktaydılar. RAF'ın bölgede kullanılması fikri söz konusu zorluklara çözüm aranırken ortaya çıkmıştır.

¹ AIR 9/4, "Scheme for the organization of the Forces of the Crown in Mesopotamia", with Appendix A: "Conditions in Mesopotamia", undated.

Osmanlı Devleti döneminde Irak üç idari birimden oluşuyordu: Bağdat, Basra, Musul. Nüfus nehir boylarında yoğunlaşmıştı. Osmanlı Devleti çökildikten sonra ülkede güvenlik ve huzur kalmamıştı.² İngiltere'nin Irak manda idaresini üstlenmesine 1919 yılı Ocak ayında toplanan Paris Barış Konferansı'nda karar verildi. Söz konusu görüşmeler yapılırken, Musul-Süleymaniye havalisinde Kürtler 1919 yılı Mart-Mayıs ayında geniş katılımlı bir başkaldırı başlatmış; Kürt Ulusal Komitesi, Türklere bağlı otonom bir yönetim için uğraşmış fakat hareket başarılı olamamıştı. Önder Mustafa Kemal Paşa, Musul'da söz konusu gelişmeler yaşanırken TBMM Ankara'da açıldıktan iki hafta sonra, Mayıs ayı başında yaptığı konuşmada, Misak-ı Milli sınırının İskenderun'un güneyinden geçip, doğuya doğru Musul, Süleymaniye, Kerkük'ü içine alarak tamamlandığını ifade etmişti.³ Önder'in mesajı mebuslardan daha çok TBMM'deki her türlü faaliyeti iş birlikçileri vasıtasıyla takip eden İngiltere'ye idi.

Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin (RAF) Kuzey Irak'ta Görevlendirilmesi

Manda idarelerinin taksimi ve dağıtımı, TBMM Ankara'da açıldıktan iki gün sonra, 25 Nisan 1920 tarihinde San Remo Konferansı'nda resmileştirildi. İngiliz manda idaresine karşı Irak halkı Haziran 1920'de ilkinden daha geniş çaplı bir ayaklanma başlattı. Protestolar, Temmuz ayında Musul Vilayeti'ne de yayıldı. Zaho, İmadiye, Dohuk, Akra, Sincar, Zibar, Köysancak, Raniye, Salahiye, Kerkük, Süleymaniye, Ravendiz, Erbil, yerleşimlerini içine alan Musul Vilayeti, Mondros Ateşkesi'nin imzasından iki hafta sonra İngiliz Birlikleri tarafından işgal edilmişti. Musul'daki birliklere komuta eden Ali İhsan Paşa, beraberindeki büyük kısmı yaralı ve hasta askerlerle birlikte Mardin'e çekilmiş daha sonra İngiliz emirlerine uymadığı için işgal güçleri tarafından sudan bir bahane ile İstanbul'da tutuklanarak

² Ali A. Allawi, **Irak Kralı I. Faysal**, (çev. Hakan Abacı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul, 2014. s. 411-413.

³ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: I, C 2, İçtima S 1, 1 Mayıs 1336 [1920]. s. 165.

Malta'ya gönderilmişti.⁴ Bundan sonra VI. Ordu'nun başına Kenan Bey getirilmiş, karargâh Diyarbakır'da kurulmuştu. Türk Ordusu savaş sonrası karmaşası içinde yeniden örgütlenmeye çalışıp, Anadolu batıdan ve güneyden işgal edilirken İngilizlerin Musul işgaline karşı çıkabilecek etkin bir güç yoktu. Musul'da Kürtler çoğunluğu oluşturmaktaydı. Kürtler'den sonraki en kalabalık nüfus Türkmenlere aitti. Yahudi ve Yezidiler'in de yaşadığı Vilayette üçüncü büyük nüfus Araplara aitti.

İngiliz Hükümeti dağlık ve sarp arazilerden oluşup merkezinde Musul Vilayeti'nin yer aldığı Kuzey Irak'ın yönetilmesinin kolay olmayacağını biliyordu. Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki Türk güçlerinin yalnız başına veya Bolşevikler ile birlikte Türklerin ortak bir harekâtla Musul'a saldırmamasından korkuluyordu. Bu yönde istihbaratlar alınmaktaydı. 1920 yılında bütün Irak'ta yaklaşık 61.000 İngiliz işgal askeri vardı. Olası bir saldırıya karşı kara ordusuyla mücadele edip, Kürt asi aşiretlerini kara güçleriyle denetim altına almak olanaksızdı. Eldeki olanaklar yetersiz kaldığından Irak ve Musul'un kontrolü için konvansiyonel usullerin dışında yeni yöntemlerin kullanılmasına ihtiyaç vardı.

Koloniler Bakanı Winston Churchill, özellikle Irak'ın dağlık kuzey bölgelerinin kontrol altına alınabilmesi için İngiliz Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin (*Royal Air Force-RAF*) bölgede görevlendirilmesinin en etkili yöntem olacağını düşünüyordu. I. Dünya Savaşı'nda ilk defa kullanılan hava kuvvetleri daha çok propaganda materyali atma ve gözlem faaliyetlerine hizmet etmişti. Churchill'in önerisinden önce RAF'ın, Savaş Bakanlığı emrine tahsis edilerek Irak'ta kullanılması gündeme gelmiş fakat kesin karar verilememişti. Musul Vilayeti'ndeki işgal gücü piyade, süvari birlikleri, Irak Ordusu'na ait topçu birlikleri ve zırhlı araçlardan oluşmaktaydı. Millî Mücadele güçlerinin Yunan birlikleri

⁴Ali İhsan Sabis, **Harp Hatıralarım İstiklal Harbi ve Gizli Cihetleri**, Nehir Yayınları: İstanbul, 1993. s. 23-30.

karşısında kazandıkları zaferler Musul'daki İngiliz işgal güçlerini en-dişelendirmektedir.

Osmanlı idaresinde Musul Vilayeti'nde ahali göçebe ya da yarı-göçebe bir hayat tarzında yaşıyordu. Tarihin erken çağlarından itibaren değişmeden devam eden bu yaşam şeklinde sıkça rastlanan aşiret asabiyeti ve aşiretler arası anlaşmazlıklar çokça yaşanmaktaydı. İngiliz işgali sonrasında söz konusu durum değişmemişti. Nitekim Savaş Bakanlığı aşiretler arası kıskançlık (*jealousy*), anlaşmazlıklar ve Sünniler ile Şiiler arasındaki karşıtlığı bölgenin işgalinde kendilerinin en büyük avantajları olarak görmekteydiler. Ordu Komutanlığı raporlarında halkın elinde bol miktarda tüfek bulunduğu tespit edilmişti. Kürtler, Araplardan daha iyi savaşçılardı. Halkın, askeri olarak cezalandırıldığına, kısa hafıza nedeniyle cezalandırmanın erkenden unutulduğu da Ordu raporlarında yer almaktaydı. Bu nedenle başkaldırıların bastırılması, Ordu raporlarındaki ifadeyle *cezalandırmaların sürekliliğinin sağlanabilmesi*, uzak, dağlık alanlara ulaşılabilmesi için RAF'ın kullanılması şarttı.⁵

İngiltere, San Remo'da Irak'ın manda idaresini resmen üstlenmeden bir ay önce, 1920 yılı Şubat ayı sonunda Koloniler Bakanı Winston Churchill tarafından Kuzey Irak'ın ana üssü Musul işgalinin sürdürülebilmesi için RAF'ın kullanımına dair bir muhtıra hazırlandı. Raporunda, Vahhabi Arapların, Türklerin ya da Bolşeviklerin Musul'a yönelik ani bir saldırısına karşı tedbir alınması gerektiği, dağlık alanda savunmanın en masrafsız ve uygun şekilde RAF'ın kullanımıyla yapılacağı kaydediliyordu. Musul'da acilen RAF uçaklarının kullanabileceği havaalanları ve üsler kurulmalıydı. Merkez karargâh Başkent Bağdat'ta olacaktı. Raporunda, Musul bölgesinde kullanılacak uçakların, personel nakline uygun, bombalama yapabilen, makineli tüfek ateşiyle yer hedeflerini vurabilen, gerektiğinde insan öldürmeyen kimyasal mühimmat kullanabilen hava araçları olması gerektiği belirtilmişti.

⁵ AIR 9/4, "Note on the nature of tribal warfare in Mesopotamia", by General Staff, War Office, 4March 1920.

Hava operasyonları, yer güçleri tarafından desteklenmeli, yerde nehir geçebilen zırhlı araçlar bulunmalıydı. Savaş Bakanlığı'nın elinde bu amaçlara uygun yeni geliştirilen R-34 uçakları mevcuttu. Irak, Osmanlı dönemi eyalet taksimatıyla benzer şekilde askeri işgal operasyonları için üçe bölünmüştü. Musul'un da içinde bulunduğu dağlık Kuzey Irak kısmında RAF'ın kontrolü sağlayabilmesi için 4.000 İngiliz ve 10.000 Iraklı askere ihtiyaç vardı. Churchill, daha önce konuyu Parlamento gündemine getirmişti, Hava Kuvvetleri tarafından uygun görülmesi halinde Irak'ta RAF'ın kullanılmasını Kabine'ye tavsiye edecekti.⁶ Böylece RAF'ın Irak'ta kullanılması için gerekli süreç başlatılmış oldu.

Hava Kuvvetleri'nin RAF'ın Musul işgal harekâtlarında kullanılmasını olumlu bulması sonrasında gerekli hazırlıklar yapılmaya başlandı. Öncelikle Musul merkezde bir tane olmak üzere uygun yerlere havaalanları yapılacak, alanların iâşe, ikmal ve güvenliği için gerekli tedbirler alınacaktı. Irak'ta RAF'ın görevlendirilmesinde takip edilecek usule dair Hava Kuvvetleri Komutanı Sir. Hugh M. Trenchard tarafından Churchill'in Şubat sonundaki talebine cevap veren bir muhtıra hazırlanarak 12 Mart'ta Savaş Bakanlığı'na sunuldu.⁷

Hesaplamalara göre gerekli hazırlıkların yapılması bir yıl süreceğinden RAF, 1921 yılı Nisan ayında Musul'daki görevi devralabilecekti. Irak'taki operasyonlar için yeni uçaklar üretilmesi gerekiyordu. Hatta, Hava Kuvvetleri raporlarına göre; gerektiğinde sarp araziler arasında personel nakliye edilmesine uygun uçakların geliştirilmesi faydalı olacaktı. Hava Kuvvetleri Komutanı Trenchard, İngiliz Orduları Kurmay Başkanlığı'ndan sahadaki asker sayılarıyla birlikte Irak'ın genel durumunu bildiren bir rapor istedi. Irak'ta görevlendirilecek

⁶ AIR 9/4, Memorandum by Rt. Hon. Winston Spencer Churchill, Colonial Secretary, to CAS [Chief of Air Staff], 29 February 1920.

⁷ AIR 9/4, Secret minute by Sir H. Trenchard, Chief of Air Staff, to the Secretary of State, 12 March 1920.

personelin de eğitimi yaklaşık bir yıl süreceğinden kararın acilen verilip, personelin eğitimine başlanmalıydı.⁸

Londra'da RAF'ın Irak'ta kullanılması için hazırlıklar tamamlanmaya çalışılırken, Musul ile Elcezire arasındaki hatta 1920 yılı Temmuz ayında Milli Mücadele güçleriyle işgalci İngilizler arasında yoğun çatışma başladı. Çatışmalar ve takip edilecek politika TBMM Gizli Celsesi'nde görüşülerek gerekli tedbirlerin alınmasına karar verildi. Abdülkadir Kemali Bey'in yerine Musul cephesinde mücadele yürütmek üzere Elcezire cephesi kumandanlığına Nihat Paşa tayin edildi.⁹ İngilizler bu değişiklikten haberdardı. Nihat Paşa ile birlikte Abdülkadir Bey de Musul Valiliğine tayin edilmişti. Her ikisi 1921 yılı Şubat ayında görev yerlerine giderken Sivas'ın Alacahan nahiyesi ile Malatya'nın Hekimhan nahiyesinde iki kez eşkıyaların saldırısına uğrayarak soyulmuştur.¹⁰ Abdülkadir Bey, Musul'daki görevine başlayamamış, Musul'daki görevine hiç başlayamamıştır.

Elcezire çarpışmaları İngilizlere bölgedeki Türk etkinlik ve gücünün hesaplanandan çok daha fazla olduğunu gösterdi. Çarpışmalar RAF'ın kullanımına yönelik girişimlerin hızlandırılmasını sağladı. I. Dünya Savaşı esnasında Batı cephesinde etkin olarak ilk başta propaganda bildirisi atmak ve gözlem yapmak amacıyla daha sonra bombardıman yapmak için kullanılan RAF İngiliz zaferine önemli katkı sağlamıştı. Hindistan'ın kuzeybatı sınırındaki RAF operasyonları süreklilik sağlandığında etkili olmuştu. Musul'daki gibi göçebe halka karşı RAF, kara güçlerinden çok daha kalıcı ve başarılı operasyonlar yürütebilirdi. Hava Tümgeneral Salmond, durumu yerinde görüp sahayla il-

⁸ AIR 9/4, Secret minute by Sir H. Trenchard, Chief of Air Staff, to the Secretary of State, 12 March 1920.

⁹ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: I, C 3, İçtima S 26, 3 Temmuz 1336 [1920]. s. 74.

¹⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: I, C 2, İçtima S 151, 15 Şubat 1337 [1921]. s. 265-266.

gili bir rapor hazırlamak üzere Irak'a gönderildi. Arabistan'daki çatışmalar nedeniyle Salmond'un çöl üzerinden geçip Irak'a gitmesine bölgedeki güçlere komuta eden General Allenby tarafından izin verilmedi. Salmond'un girişimi başarısız olsa da Londra son gelişmeler sonrasında RAF'ın Irak'ta görevlendirilmesine kararlıydı. Hazırlıklar Trenchard komutasında yapılmaktaydı.

Hava Kuvvetleri Komutanı Trenchard, dağlık topografyasıyla Kuzey Irak'a benzeyen Hindistan'daki tecrübelerini Musul'da kullanmak istiyordu. Buna karşın RAF envanterindeki uçakların mevcut tasarımlarıyla tek başına bir ülkeyi savunmaya yetmeyeceğinin, kara gücü olmadan RAF'ın sonuç alıcı etki gösteremeyeceğinin farkındaydı. Bu durumda Musul'da görevlendirilecek RAF filoları mutlaka etkili kara güçleri tarafından desteklenmeli, iki kuvvet arasında telsiz iletişimi mevcut olmalıydı. Osmanlı Dönemi idari taksimat ile uygun olarak RAF'ın Irak'taki görev dağılımın; (1) Kuzey Grup (Şergat) (2) Merkez Grup (Bağdat) (3) Güney Grup (Hilla) şeklinde olması kararlaştırıldı. Selahaddin'e bağlı bir yerleşim olan Şergat, Musul operasyonlarının yönetileceği ana üs olacaktı. İlk başta iki filo, iki koltuklu DH.9A tipi keşif; bir filo iki motorlu üç koltuklu DH.10 bombardıman uçağı görevlendirilmesine karar verildi. Üç filo Şergat ile Musul arasında paylaşılacaktı.¹¹

Bir uçak filosu ortalama 12-24 aynı tip uçaktan oluştuğundan Musul havalisinde ilk başta 48 keşif uçağı, 12 bombardıman uçağı görevlendirilmesinin planlandığı görülmektedir. DH.10 bombardıman uçakları, üstün performansları, ortalama uçuş süreleri sayesinde Musul kuzeyindeki dağlık alanların kontrol altında tutulmasını sağlayacaktı. Arşiv vesikaları bu alanları "Kürt bölgeleri" şeklinde kaydetmiş, bölgedeki Türkmen varlığı hemen bütün yazışmalarda görmezden gelinmiştir. Güvenliğin daha kolay sağlanabileceği Kerkük ve Erbil'de havaalanları yapılarak RAF'ın operatif etkisi maksimize edilecekti.

¹¹ **AIR 9/4**, Memorandum by the Air Staff, "On the power of the Air Force and the application of this power to hold and police Mesopotamia", March 1920.

Bağdat Grubu'nda; Bristol avcı uçakları, tek koltuklu Snipe avcı uçakları, iki motorlu Vickers-Vimy bombardıman uçakları, iki hava gemisi ve iki personel nakliye uçağı kullanılması kararlaştırıldı. Güney Grubu'nda da Bağdat ile benzer uçaklar kullanılacaktı. Plana göre; RAF'ın Irak'taki gücü sekiz filoya ulaştığında kara kuvvetleri sayısı minimize edilecek, komuta kontrol RAF'a geçecekti.

Açıkça görüldüğü gibi RAF, Irak'taki operasyonlara başlamadan önce titiz bir planlama dahilinde, uçak tür ve sayıları topografya dikkate alınarak düzenlenmiştir. Topografik özelliklerle ilgili detaylı bir çalışma yapılmış, Musul etrafındaki dağlık arazinin dünyadaki en zorlu yeryüzü şekillerine sahip olduğu tespit edilmişti. Dağların zirveleri 11.000 feet (3.352 m.) ya da daha yüksekti. Dağlar; derin vadiler, dik uçurumlar ve sarp yamaçlarla birbirinden ayrılmaktaydı. Bu bölgeye sadece hava araçlarıyla girilebilirdi, İngiliz Ordu raporlarına göre bölgede yaşayanların büyük kısmı, göçebe ya da yarı göçebe Kürtlerden oluşmaktaydı. Kürtlerin tamamı Sünni idi. RAF göreve başlamadan önce Irak'taki İngiliz güçlerini gösteren detaylı haritalar hazırlanmasını istiyordu. Haritalarda, düşman güçlerin dağılımı ve ortalama rakamları da işaretlenmiş olacaktı. Ayrıca, Türklerin, Arapların ya da Bolşeviklerin bölgeye saldırmaları durumunda takip edilecek en uygun yöntemin önceden belirlenmesi gerekmekteydi.¹²

RAF tarafından talep edilen haritalar 1920 yılı Nisan ayı sonunda hazırlanarak Hava Kuvvetleri'ne gönderildi. Musul havalisinde İngiliz işgal güçleri mobil birliklerden oluşuyorlardı, Bağdat-Musul-İran ana bağlantı rotalarını ve kervan yollarını kontrole edecek şekilde konuşlanmışlardı. Musul'un kuzeyindeki birlikler, ya Kifri, Erbil, Ravendiz, Rania, Süleymaniye yerleşimlerinde ya da bu yerleşimlerin yakınında konuşlanmışlardı. Bölgedeki İngiliz işgal güçleri; Bir Hint Süvari Alayı, İngiliz Topçu Birlikleri, Hint Piyade Birlikleri ve Süryani

¹² **WO 32/5806**, Minute by Secretary of State for the DMO [Director of Military Operations], 10 April 1920.

Piyade Birliklerinden oluşmaktaydı.¹³ İşgalciler içinde yerel Süryani birliklerinin bulunması dikkat çekicidir. Nitekim İngiltere bu birlikler vasıtasıyla 1925-1926 yılları arasında Türk sınırında ayaklanma çıkararak Türkiye'yi Musul'dan vazgeçmeye zorlayacaktır.

Irak'taki işgal harekâtlarında RAF'ın kullanılmasına yönelik çalışmalar sürerken, daha önce de ifade edildiği üzere İngiltere 25 Nisan'da San Remo'da Irak Manda İdaresi'ni resmen üstlendi. Bu tarihten itibaren RAF'ın işgal görevini devralabilmesi amacıyla; Hava Kuvvetleri Komutanı Trenchard'ın talimatıyla hava ve yer operasyonları için gerekli personelin eğitilmesine, gerekli malzemenin bir araya toplanıp ilk olarak Mısır'a nakledilmesine yönelik çalışmalara başlandı. Operasyonların aksamaması amacıyla uçakların tamiri ve bakımı için bir motor tamir tesisinin kurulması kararlaştırıldı.¹⁴

Hava Kuvvetleri ve İngiliz Genel Kurmayı arasında Irak'ta güvenliğin nasıl sağlanacağına dair planlamada uyum sorunları vardı. Genel Kurmay başkanlığı, ani bir Arap ya da Kürt isyanı karşısında RAF'ın devreye girmesini istiyordu. İstihbarat raporları Araplar ile Kürtler arasında birlik olmadığını gösterdiğinden olası bir başkaldırı yerel olmanın ötesine geçemeyecekti. Herhangi bir yerde çıkabilecek yerel ayaklanmaya karşı RAF'ın ivedilikle harekete geçebilecek şekilde taktik bir yapılanmaya sahip olması gerekmektedir. Bu amaçla, Musul'da 1, Şergat'ta 2, Bağdat'ta 5 filo kurulması isteniyordu. Filolar, Musul'da 2, Şergat'ta 1, Bağdat'ta 2 kıta; Kerkük, Erbil, Kifri ve Kanikin'de birer bölük kara gücü, üç batarya ve üç L.A.M. Bölüğü tarafından desteklenecekti. Süleymaniye'deki kara birlikleri, Türkiye ile sınır antlaşması yapıncaya kadar azaltılmadan yerinde kalacaktı.¹⁵ Savaş sonra-

¹³ **WO 32/5806**, Minute by War Office staff to DCIGS [Deputy Chief of Imperial General Staff], 15 April 1920.

¹⁴ **AIR 9/14**, Secret minute by Sir H. Trenchard, Chief of the Air Staff, to Secretary of State, 6 May 1920.

¹⁵ **WO 32/5230**, "The Situation in Mesopotamia, should it be decided to evacuate NW Persia and withdraw our troops on all fronts within the area covered by existing rail-heads", 10 May 1920.

sında yaklaşık 40.000 Süryani işgal güçlerine sığınmıştı. İngilizler Süryani mültecilerden bir an önce kurtulmak istiyordu. Süryanilerin tekrar yerleştirilebilmesi de ancak Musul'un elde tutulması ile mümkündü.

İngiliz Hava Gücünün Göreve Başlaması: Musul Havalisi'ndeki RAF Faaliyetleri

Manda idaresi resmen üstlenildikten hemen sonra, 1920 yılı Haziran ayında başlayan son Arap ayaklanması neticesinde yapılan takviyelerle, 1920 yılı sonunda İngiltere'nin Irak'taki işgalci askeri gücü 17.000 İngiliz, 85.000 Hintli olmak üzere toplam 102.000 askere yükseltildi. İşgal gücünün İngiltere'ye yıllık maliyeti ortalama 30 milyon sterlindi. Bu kadar büyük ve masraflı bir gücün Irak'ta tutulmasının en önemli nedeni Anglo-Persian petrol kuyularının korunması ve Basra Körfezi'nin kontrol edilebilmesiydi. Asker sayısının azaltılıp kontrolün artırılmasının en etkili yolu RAF'ın bir an önce askeri harekâtlara başlamasıydı.

İngiliz istihbaratı, Türk Milliyetçilerin Musul'da işgal karşıtı Kürt liderlerle temasta olduğunu tespit etmişti. Beyaz Ordu lideri Wrangel'in yenilmesi Türklerin ve Bolşeviklerin güneye nüfuzunu kolaylaştırmıştı. Musul elinden alınan Fransa, Kilikya'da Türklere karşı savaşmaya isteksizdi. Bu durum İngiliz işgal güçlerinin batı kanadını savunmasız hale getirmiştir. Durum değerlendirmesi yapan General B. Radcliffe ve Koloniler Bakanı Churchill; 10 Aralık'ta Kabine'ye sunduğu muhtıradan, Anadolu'nun işgalinde Yunanlılara verilen desteğin neden olduğu sorunlara dikkat çekerek, Türk güçlerinin Musul'da ayaklanacak Kürt aşiretleriyle birlikte başlatacağı bir saldırı İran'da, Enzeli ve Tebriz'den incek Bolşevik güçleriyle desteklenmesi halinde İngiltere'nin çok zor durumda kalacağını bildirdi. Churchill'e göre; Musul'da Türklere çatışmak kaçınılmazdı, askeri üstünlüğü ele geçirmenin en etkili yolu, 1921-1922 yıllarında Irak'taki askeri gücün en

az 80 bin askerde (15 bin İngiliz, 65 bin Hintli) tutulması ve RAF'ın etkin olarak görev almasıydı.¹⁶

Bütün bu endişeleri teyit edecek şekilde İngiliz Savaş Bakanlığı'na, Diyarbakır ve Mardin'deki İngiliz ajanları tarafından 1920 yılı Aralık ayı başında Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle Irak'a yönelik bir "işgal" planının uygulamaya konulduğu bilgisi ulaştı. Özellikle petrol bölgesi Musul'u elde tutabilmek için RAF'ın kullanılması dahil olası her girişimi deneyen Koloniler Bakanı Churchill acilen tedbir almak için harekete geçti. Ajanlardan gelen telgraf tam olarak çözümlenememişti fakat Güneydoğu'da askeri komutanlar ile mülkü amirlerin değiştirildiği, Türk birliklerinin Kuzey Irak'taki yerel aşiretlerle birlikte saldırıya geçebileceği bildirilmişti.¹⁷

Söz konusu haberlerin Londra'ya ulaştığı tarihte Türk Düzenli Ordusu'nun Yunanlılara karşı ilk cephe mücadelesi olacak olan I. İnönü Çarpışmalarının hazırlıkları yapılmaktaydı. Her ne kadar Doğu'da Ermeniler yenilmiş, Gümrü Antlaşması ile Doğu sınırı garanti altına alınmış olsa da mevcut şartlar altında ikinci bir cephe açılıp Irak'a harekât düzenlenmesi olanaksızdı. Churchill ve saha ajanları büyük olasılıkla Ermenilerin mağlubiyeti sonrasında Doğu'da serbest kalan 15. Kolordu'nun Irak sınırına kaydırılarak Musul'a yönelik geniş bir çaplı saldırı başlatılmasından endişelenmekteydi. Hatta, İngiliz istihbaratı, 1920 yılı Ekim ayında Türkler ile Bolşevikler arasında bir anlaşma imzalandığı bilgisini de elde etmiş, anlaşmanın metni Londra'ya gönderilmişti.¹⁸ Söz konusu bilgi yanlıştı. Zira bu tarihte sadece Bekir Sami Bey Başkanlığı'ndaki Türk heyeti Bolşeviklerle görüşmüş fakat anlaşma sağlanamadan heyet geri dönmüştü. Türk-Rus

¹⁶ FO 371/5232, Rt Hon. W.S. Churchill, War Office, 10 December 1920, circulating a memorandum by General Radcliffe, Director of Military Operations, "The situation in Mesopotamia", 7 December 1920.

¹⁷ FO 371/5232, Appendix A: Telegram No. X767 from General Officer Commanding-in-Chief, Mesopotamia, to War Office, 28 November 1920.

¹⁸ AIR 23/437, Telegram No. 89131, 1 June 1921, extract from Soviet/Nationalist agreement signed at Trebigoud on 28 October 1920.

Antlaşması ancak beş ay sonra; 16 Mart 1921 tarihinde imzalanabilecektir.

Eski bir Osmanlı Subayı olup, Bir-i Tunus çarpışmaları esnasında İngilizlere esir düşüp, daha sonra da İngilizlerin tarafına geçen Arap Milliyetçi hareketi önderlerinden Cafer Askeri'nin¹⁹ küçük kardeşi Tahsin Askeri İngilizlere istihbarat desteği sağlayarak, Arap milliyetçilerin Türkler tarafından Musul'da yapılan propaganda çalışmalarından rahatsız olduklarını, Nihat Paşa'nın Irak'a mektuplar gönderdiğini; Türklerin, Prens Burhaneddin krallığı altında Irak'ı kendi korumasına almak istediğini bu amaçla bol miktarda para gönderildiğini ilettiler.²⁰

Bütün bu gelişmeler, 1920 yılı Temmuz ayından itibaren özellikle Kuzey Irak'taki işgal hareketlerinde iki filo ile aktif olarak yer almaya başlamış olan RAF'ın daha etkin kullanımını kaçınılmaz hale getirdi. RAF'ın üçüncü filosu Mısır'daydı. Bu filonun da ivedilikle Irak'taki güçlere katılması kararlaştırıldı. Her ne kadar, ilk başta 1921 yılı Nisan ayından sonra RAF'ın Irak'taki görevi devralması planlanmış olsa da, kara güçlerinin Irak'taki işgali yerleştirmekte karşılaştıkları güçlükler, Arap milliyetçiler tarafından organize edilen geniş çaplı isyanlar ve Kuzey Irak bölgesinde bulunan Musul Vilayeti'nin kontrol altına alınmasında karşılaşılan olanaksızlıklar üzerine RAF gerek araç, yer hizmetleri gerekse personel eğitimleri tam hazır olmadan planlanandan bir yıl önce göreve başlamıştır. RAF personelinin ilk altı aylık görevde karşılaştığı en önemli sorun, tropik özellik taşıyan radyatörlerden yoksunluk, gece ve gündüz aşırı ısı farkları, yazları dayanılmaz sıcaklar, sivrisinekler ve buna bağlı sıtma hastalığı, kum fırtınaları, haritaların büyük oranda yanlış olması, Musul havalisinde dağlık arazinin çok

¹⁹ Cafer el-Askeri, **İsyancı Arap Ordusu'nda Bir Harbiyeli**, (çev. Halit Özkan), Klasik Yayınları: İstanbul, 2008. s. 78-80.

²⁰ **FO 371/5232**, Cipher, From General Officer Commanding, Mesopotamia, to War Office, 2 December 1920.

sarp ve derin olması nedeniyle alçak uçuşun gerekmesi bunun da çok tehlikeli olmasıydı.²¹

Bütün bu olumsuzluklara karşın RAF ilk altı aylık görevinde, özellikle bombardıman ve keşif uçakları vasıtasıyla gerek Musul'a yönelik bir harekât düzenlemek isteyen Türk Birlikleri üzerinde gerekse Millî Mücadele ile birlikte hareket eden Kürt ve Türkmen aşiretleri üzerinde çarpışmaların sonucunu değiştiren bir etki göstermiş, yerel halk RAF uçuşlarından Londra'nın umduğundan çok daha fazla tedirgin olmuştur.

Sakarya Savaşı sonrasında, 1921 yılı Eylül ayından 1922 yılı Ağustos ortalarına kadarki zaman aralığında Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki Türk Ordusu, Yunanlılara son darbeyi vurabilmek için Büyük Taarruz hazırlıklarını yapmakla meşgul olmuştur. Taarruz hazırlıklarını “sad” gizlilik rumuzu konulan bu dönemde, kolordulara taktiksel manevralar yaptırılmış, düşman cephesinin dikkatinin dağıtılması için sahte birlik kaydırmaları ya da saldırı tertipleri gerçekleştirilmiştir. Bunlardan birisi de Diyarbakır ve etrafındaki kolorduların Nusaybin üzerinden Irak sınırına doğru yaptığı aldatma hareketleridir. İngiliz saha ajanları Diyarbakır'daki hareketlenmeyi Londra'ya, *Türkler kuzeyden ve kuzeydoğudan Musul'a saldıracaklar* şeklinde rapor ettiler. İstihbarat raporları, Kuzey Irak'taki Türk propagandasının Şeyh Ahmet Senüsi tarafından yürütüldüğünü de kaydetmiştir. Churchill, 13 Kasım'da Bağdat'taki yüksek komisere gönderdiği acil ve çok gizli kodlu mesajda ani bir Türk saldırısına karşı Musul sınırında gerekli tedbirlerin ivedilikle alınması talimatını verdi.²²

Churchill'in talimatına ek olarak, Sivas ve Nusaybin'den Musul'a uzaklıklar, ulaşım olanakları ve olası bir Türk ileri harekâtının Musul'a

²¹ **AIR 9/14**, “The work of the Royal Air Force in Mesopotamia”: Confidential note by Rt Hon. W.S. Churchill, Secretary of State for Air, to Cabinet members, 19 February 1921.

²² **AIR 23/437**, Very secret minute 1/1599 by General HQ Mesopotamian Expeditionary Force, to Special Service Officer, Mosul, 13 November 1921.

ulaşabileceği süreler hesaplanarak buna göre bir strateji oluşturulmaya çalışıldı. Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal İngilizlerin desteğiyle manda idaresini yürütebilmek amacıyla Irak Krallığı'na getirilmişti. Faysal ve Nuri Said Paşa İngilizlerin isteğiyle olası bir Türk ileri harekâtında Türk birliklerinin Resulayn ile Elcezire arasındaki kısımda savunmasız olacağından buradan birliklere saldırmayı planlıyordu. Eski bir Osmanlı Subayı olan Nuri Sait Paşa, Hatay krizi esnasında da Ankara'dan elde ettiği istihbari bilgileri İngiliz Büyükelçisi George R. Clerk'e raporlayacaktır.²³

Irak'taki işgalin daha etkili yürütülebilmesi ve Musul'un elde tutulabilmesi için 12-30 Mart 1921 tarihleri arasında Kahire'de bir dizi toplantı yapıldı. Büyük oranda Koloniler Bakanı Churchill'in yönlendirmesiyle Savaş Bakanlığı, RAF'ın Irak'taki filo sayısı sekize çıkartılarak, Musul dahil bütün Irak'taki kontrolün 1922 yılı Ekim ayından itibaren RAF tarafından üstlenilmesine karar verildi. Plana göre; ilk olarak 1921 Kasım ayında bir Vickers Vimy filosu Mısır'dan Irak'a nakledilecekti. İkinci bir Vickers Vimy filosu ve personel nakline uygun uçaklar 1922 yılı Mart ayında Irak'a nakledilecekti. Böylece Irak'taki İngiliz uçak filosunun sayısı toplam sekize ulaşmış olacaktı. Vickers Vimy filolarında 52 subay, 312 diğer rütbede havacı asker ve 166 Arap görev yapacaktı. Hava operasyonlarını desteklemek amacıyla Irak'taki zırhlı araçlar yeni geliştirilen tanklarla değiştirilecekti. Hasta ve yaralı askerlerin Bağdat'tan direkt olarak Kahire'ye nakli için yine 9 veya 10 adet Vickers Vimy model ambulans uçakları görevlendirilecekti. Mevcut iki büyük hava istasyonuna ek olarak Musul'da da istasyon görevi görebilecek üçüncü bir havaalanı inşa edilecekti. RAF personelinin sayısı toplam: 680 subay, 781 İngiliz diğer rütbede havacı

²³ FO 371/16086, Confidential despatch No. 17 from Sir G. Clerk, Constantinople, to Secretary of State for Foreign Affairs, 6 January 1932.

asker, 198 Hintli diğer rütbede havacı asker ve 908 Arap'tan oluşacaktı. Sekiz filo büyüklüğündeki RAF operasyonlarının yıllık maliyeti 3 milyon sterlin olarak hesaplanmıştı.²⁴

Planlamaya göre, özellikle Musul havalisinde Türklerle iş birliği yapan ya da başkaldırıya niyetlenen aşiretlere önce havadan bildiri atılarak uyarı yapılacak, uçaklar havadan aşiretlerin köyleri üzerinde bir tür üç-dört kez tekrarlanan korkutma uçuşu yapacak bunlardan sonuç alınamazsa “düşmanın”, arşiv vesikasında aynı bu şekilde ifade edilmektedir önce sürüleri sonra da köyleri bombalanacaktı. İngiliz hâkimiyetini kabul etmeyen ya da Türklerle iş birliği yapan Türkmen ve Kürt aşiretlere karşı yukarıdaki uygulama rutin olarak tekrarlanacaktı. Gerekli hallerde kara ve hava güçleri kombine harekâtlar düzenleyerek sonuç alabileceklerdi. Yer hizmetleri ve güvenliği kara birlikleri tarafından RAF personeliyle ortaklaşa düzenlenecekti. Ayrıca, Irak ve Musul'da görevlendirilecek telsiz ya da telgraf iletişimini yakalayıp çözecek kriptografi personeli de RAF'ın operasyon sahasında görevlendirilecekti.²⁵

İngiliz Arşiv vesikalarında enteresan bir bilgi göze çarpar. 21 Aralık 1921 tarihli şifre telgrafta Türk Ordusu'nun 1922 yılı Baharında Afyonkarahisar üzerinden bir saldırı başlatacağı bildirilmekteydi. Aynı istihbarat raporları Türk Ordusu'nun Elcezire üzerinden 1922 yılı başında Musul'a saldıracağını bildiriyordu. Bölgedeki işgal gücü büyük oranda RAF tarafından sağlandığından, güçlü bir kara saldırısı karşısında RAF'ın yeterli olup olmayacağı önemli bir sorundu. Son istihbarat bilgilerine göre Türk saldırısı 15 Mart'ta başlayacak, Kürtler ve Türkmenler saldırıya destek vereceklerdi. Türk güçlerinin merkez destek noktası küçük bir Türk birliğinin bulunduğu Ravendiz idi. 1921 yılı Temmuz-Eylül aylarında RAF tarafından özellikle Ravendiz

²⁴ **AIR 9/14**, Despatch from Sir H. Trenchard, Chief of the Air Staff, Air Ministry, to the Secretary of State, 28 July 1921.

²⁵ **AIR 9/14**, Despatch from Sir H. Trenchard, Chief of the Air Staff, Air Ministry, to the Secretary of State, 28 July 1921.

defalarca bombalanmış fakat bölgedeki Türk güçlerinin ayrılması sağlanamamıştı. Ahmet Senüsi Musul'daydı.²⁶ Londra, Büyük Taarruz öncesinde Türk güçlerinin Musul'u geri almak için düzenleyeceği bir taarruzdan endişe etmekteydi. Her ne kadar Türk Ordu envanterinde Almanya'dan getirilen uçaklar olsa da bunlar gerek sayı gerekse kapasite olarak yetersizdi. Türk taarruzunun önündeki en büyük engel RAF'ın bölgedeki güçlü varlığıydı.

Yarbay Özdemir Bey'in Musul'u Geri Almak için Hareket Geçmesi ve RAF Bombardımanları

Londra'daki 1921 yılı planlaması doğrultusunda RAF Musul görevinde bütün yetki ve hizmeti üstlendi. Bu tarihe kadar, Musul havasında keşif harekâtları yapılmış, köylere bildirimler atılmış ve boyun eğmeyen bölgeler bombalanmıştı. En etkili ve yoğun bombardıman Yarbay Özdemir Şefik Bey'in 1922 yılı Ağustos ayında Musul üzerine harekete geçmesi sonrasında yaşanmıştır.

Türklerle birlikte ayaklanacaklarına dair bilgi alınan Kürt ve Türkmenlere İngiliz gücünü göstermek amacıyla RAF uçakları, 11 Mart 1922 tarihinde bir Irak konvoyuna saldırıp, 800 at, 4000 deve yağmalayan İbni Suud'a bağlı Vahhabi ihvan güçlerine karşı 14-5 Mart'ta bir hava saldırısı düzenledi. Saldırıda Vahhabiler ağır zayıyata uğradılar, Musul'daki aşiretler ise Irak'ın diğer yerlerindeki aşiretlerle benzer şekilde mecburen hava saldırılarından korunabilecekleri alanlara çekildiler. Her ne kadar aşiretler korkutularak sindirilmiş ve İngiliz güdümlü Irak Kralı Faysal tarafından Bağdat'ta yapılan toplantılarla sömürge yönetimine karşı isyan etkisizleştirilmeye çalışılmışsa da Londra halen Türkler tarafından, Kazım Karabekir Paşa komutasında bir kolordunun Musul'a saldırı düzenlenebileceği korkusunu taşıyordu. Anadolu'daki her çeşit ordu manevra ve hareketleri yakından takip ediliyordu. İngiliz Ordusu bu tür bir saldırıya karşı RAF'ın böl-

²⁶ AIR 23/437, Telegram No. 78 from Adviser, Mosul, to High Commissioner, Baghdad, 27 January 1922.

gedeki gücüne güvendiği için Türk Ordusu'nun elindeki uçakların sayısının belirlenmesi önemliydi. Büyük Taarruz'dan bir ay önce; 1922 yılı Temmuz ayında İngiliz istihbarat elemanları Türk Ordusu'nun elinde 22 savaş uçağı olduğunu, 18 uçağın batı cephesinde, 3 uçağın doğuda ve 1 uçağın güneyde olduğunu bildirdi. Havaalanları Ankara, Bukeşid, Erzurum, Harput'ta idi.²⁷ Genelkurmay kayıtlarına göre; Büyük Taarruz başladığında Türk Ordusu'nun elinde 10 uçak vardır.²⁸ İngiliz istihbarat görevlileri rakamı abartmışlardı, havaalanları ise eksik fakat doğru tespit edilmişti.

Temmuz ayına kadar 300 tüfek toplamında küçük Türk birliklerinin Ravendiz'de toplandığı yönündeki istihbarat ve yerel kaynaklardan elde edilen teyit üzerine 10 Temmuz'da Ravendiz RAF tarafından bombalandı. Dohuk'taki kara güçlerinin bir kısmı Türk birliklerinin geçeceğine inanılan Akra'ya kaydırıldı. Bir Sih Birliği ve 1 Bölük Hintli batarya birliği Erbil'e gönderildi. Bu güçler bir süvari bataryası tarafından desteklendi, bunlara ek olarak: 1 levy (Zorla askere alınan birlik, Arap) Süvari Alayı ve Levy Batarya bölüğü Musul'da ihtiyat olarak hazır bekletilmekteydi.²⁹

Musul'da İngiltere'ye karşı resmen ilan edilmiş bir savaş yaşanmıyordu. Türk birliklerinin çarpışmaları bölgede kendiliğinden ortaya çıkan hareketler gibi gösteriliyordu. Nitekim Başkumandan Mustafa Kemal Paşa, 1921 yılı Ekim ayında TBMM Gizli Celsesi'nde yaptığı konuşmada Musul'da İngiltere ile doğrudan çatışmaya girmeyi tercih etmediğini söylemişti.³⁰ Yarbay Özdemir Bey'in Musul'daki faaliyetlerinin çete hareketi gibi gösterilmek istenmesi bu nedenleydi. RAF'ın

²⁷ AIR 23/800, Secret memorandum No. I/18 from General HQ British Forces in Iraq, 7 July 1922.

²⁸ Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi, Büyük Taarruz, C II, K. 6, Kitap 2, Genelkurmay Başkanlığı Basımevi, Ankara, 1968. s. 13.

²⁹ WO 32/5844, Note by General Staff, War Office, the latest intelligence regarding Turks and Kurds, 14 July 1922.

³⁰ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: I, C 2, İçtima S 94, 16 Temmuz 1337 [1921]. s. 351-352.

Türk birliklerine karşı etkin kullanımı Büyük Taarruz sonrasında Musul'da yoğunlaşan faaliyetler neticesinde gerçekleşmiştir.

Büyük Taarruz başlamadan önce, Türk güçlerinin Musul'daki faaliyetleri ivme kazandı. İngiliz yer ajanları karadan RAF unsurları havadan Nisan ayından itibaren Özdemir Bey'i izlemekteydiler. İngilizler, 1921 yılı başından itibaren olası bir Türk taarruzuna karşı gerek yer gerekse hava unsurlarıyla yoğun bir hazırlık yapmışlardı. Eldeki güçlere ek olarak İngilizler Araplardan ve Süryanilerden de ayrı ayrı birlikler oluşturmuşlardı. Nasturiler de İngilizlere destek veriyordu. Nasturi lideri Ağa Petros da İngilizler ile birlikte hareket ettiği Ankara tarafından bilinmekteydi.³¹ Hakkâri sınır bölgesine yakın kasabalarda yaşayan Nasturiler İngiltere tarafından etkin olarak sınırı istikrarsızlaştırmak kullanılabilirdi.

Türk ilerleyişi 1922 yılı Ağustos ayında, Büyük Taarruz'dan birkaç hafta önce başladı. İngiliz karşı hazırlığını tam olarak bilemeden yerel Kürt ve Türkmen aşiretlerinin desteğiyle Yarbay Şefik Özdemir Bey komutasında Ravendiz'den (bugünkü Hakkâri sınırından yaklaşık 45 km. güneyde) hareket eden güçler Derbent ve Rania'ya doğru ilerledi. Amaç Süleymaniye yolunu açarak buraya varmaktı. 15 Ağustos'ta RAF uçakları Türk güçlerini yoğun şekilde bombalayarak ilerlemeyi engelledi. Bu esnada İngilizler tarafından ödeme yapılarak tarafsız kalması sağlanan Piştar Kürtleri de Türk birliklerine katıldı. İngilizler karargâhlarını Erbil yakınlarındaki Köysancak'ta (bugünkü Hakkâri sınırından yaklaşık 114 km. güneydoğuda) kurmuşlardı. Buradan, Türk birliklerine karşı saldırı için harekete geçildi. RAF'ın etkili bombardımanına rağmen Derbent 30 Ağustos'ta Türkler tarafından kuşatıldı.³²

³¹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: I, C 3, İçtima S 150, 14 Mart 1337 [1921]. s. 425-426.

³² **AIR 23/800**, Despatch No. 0/2139/5 from Col B. Vincent, General HQ British Forces in Iraq, for distribution to all units, 6 September 1922.

Aynı tarihte Batı Cephesi'nde Yunan birlikleri kuşatılarak yok edilmiş, Büyük Zafer kazanılmıştı. Yarbay C F.W. Hughes komutasındaki Kürt, Süryani ve Araplardan oluşan İngiliz Levy (Zorunlu askere alınan birlikler) işgal güçleri Köysancak'a geri çekilmek zorunda kaldı. İşgal güçleri, Irak Levy birlikleriyle birlikte Erbil, Kerkük ve Kifri yakınında Kingerban'da savunma hattı kurdu. İşgalciler Yarbay Özdemir Bey'in karşısında tutunamayınca ilk başta Süleymaniye'yi de RAF unsurlarının yardımıyla boşaltmışlardı.³³ Süryaniler, Nasturiler'le benzer şekilde Türkiye sınırına yakın kısımlarda, özellikle Hakkâri havalisinde yoğun nüfusa sahiptiler. İngilizlerle iş birliği yapmaları durumunda Musul ile Anadolu'nun Hakkâri üzerinden gerçekleşen bağlantısını kısmen kesmiş olacaktı. Bu durumda kara bağlantısı en sağlıklı Elcezire üzerinden sağlanabilirdi.

Kara çarpışmalarında ağır şekilde mağlup olan işgal güçleri hava unsurlarını ön cepheye sürdü. Bu tarihten itibaren RAF unsurları tarafından aralıksız bombalanan Türk birlikleri Erbil yönünde Şaklava'ya kadar ilerledikten sonra ağır bombardıman karşısında bir kez daha duraklamak zorunda kaldılar. Ordu raporlarına göre İngilizler bu çatışmalarda 69 kayıp vermişlerdi. Arşiv kayıtlarında çeşitli bahanelerle basite indirgenmeye çalışılan ağır İngiliz yenilgisi üzerine RAF uçakları Irak görevine giderken kararlaştırıldığı şekilde sadece bombardıman yapmıyor, Arap, Kürt ve Türkmen köylerine halkın iradesini yok etmeye yönelik propaganda materyalleri de atıyordu.³⁴ İngiliz Arşiv vesikalarında da açıkça görüldüğü üzere RAF'ın yokluğunda ya da RAF'a yakın güçte bir Türk filosunun desteğinde Musul'un geri alınması çok zor olmayacaktı. RAF'ın sekiz filo gücündeki bombardıman uçakları çarpışmaların sonucunu değiştirmiştir.

RAF Güçleri, 15 Eylül'e kadar Türk birliklerini ve birlikte hareket eden Kürt ve Türkmenleri bombalamayı sürdürdü. RAF tarafından

³³ AIR 9/14, Secret report No. 0178/272 by General Staff, War Office, 30 September 1922.

³⁴ AIR 23/800, Despatch No. 0/2139/5 from Col B. Vincent, General HQ British Forces in Iraq, for distribution to all units, 6 September 1922.

bombalanan el-Hasan Aşireti, el-Hamed, Albu-Naşi Aşireti (11 Mayıs'ta dört gün aralıksız) yer almaktaydı. Yerel halk hava bombardımanlarından yılmıştı. Birlikler Musul ve Kerkük'ten kalkan RAF unsurları tarafından beş gün aralıksız bombalandı. Çatışmalarda Arapların hemen tamamı, Kürt aşiretlerinin bir kısmı İngilizlere destek vermektedir. 16 Eylül'de Birakapra'ya (bugünkü Hakkâri sınırından yaklaşık 40 km. güneyde) ulaşan Türk birlikleri yoğun bombardımanla karşılaştı. 12 Eylül'de de Kerkük yönündeki Kürt aşiretlerinin ilerleyişi yine RAF bombardımanı ile durdurulmuştu. Şeyh Mahmut Karadağlı'nın kardeşi Şeyh Abdülkadir başkanlığındaki Kürt Konseyi'nin 5 Eylül'de İngiliz desteğinde Süleymaniye'ye hakim olmasıyla Reina yönünden Türk birliklerine verilen Kürt desteği sona erdi. Şeyh Abdülkadir, bağımsız bir Kürdistan için İngilizlerle anlaşmıştı ve uzun süredir İngilizlerle birlikte hareket ediyordu.³⁵

Nitekim 1920 yılında İngiliz iş birlikçisi Seyit Abdülkadir'in Londra tarafından Musul'a vali tayin edildiği söylentisi Ankara'ya ulaşmıştı.³⁶ Bu dönemde İngilizler, Doğu illerindeki vatandaşları kışkırtarak Milli Mücadele örgütlenmesini sekteye uğratmaya çalışıyordu. 8 Ekim 1919 tarihinde Kürtlerin lideri olduğu iddiasıyla Seyit Abdülkadir, Amerika'nın İstanbul Yüksek Komiseri Amiral Mark L. Bristol ile görüşerek ABD'nin Ermenilere yaptığı gibi kendilerine de yardım etmesini istemişti.³⁷

Yoğun RAF bombardımanı karşısında geri çekilmek zorunda kalınması ve Ankara'dan yardım gelmemesi, emrindeki Cezayirli ve Tunuslu askerlerin taraf değiştirmesi, gökyüzünde bazen her yeri gören göz bazen de her yere erişen ölüm olan RAF karşısında hemen bütün hareket kabiliyetini kaybeden Yarbay Özdemir Bey'i daha da zorda

³⁵ **AIR 9/14**, Secret paraphrase telegram No. X.4873 (two parts) from G.O.C. [General Officer-in-Command], General HQ Iraq, to War Office, 18 September 1922.

³⁶ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: I, C 3, İçtima S 57, 2 Eylül 1336 [1920]. s. 468.

³⁷ **Library of Congress Manuscript Division (LCMD), The Papers of Mark L. Bristol-I, War Diary**, Confidential, Con. 7497-18. October 8, 1919. s. 2.

bıraktı. İngilizler, RAF'ın sonuç değiştirici etkisini Ravendiz çatışmalarında gördüler. Ayrıca Irak'taki RAF operasyonları ile uzak garnizonlar arasında, Kahire, Bağdat, Amman, Filistin gibi RAF uçaklarından yararlanıp daha hızlı hareket kabiliyeti kazanmanın yanında gerek personel gerekse malzeme naklini de denenmiş oldu.

Özdemir Bey'in Ravendiz'den başlayan harekâtıyla Türk güçlerinin Musul'u geri almaya ne kadar yaklaştığı, İngiliz arşiv vesikalarının satır aralarındaki endişeden kolaylıkla anlaşılır. Buna karşın kış yaklaşıyordu, Kürt aşiretleri ve Araplar taraf değiştirmeye başlamıştı, Hakkâri civarında yoğunlaşan Süryaniler ve Irak Arapları en başından İngilizlerle iş birliği halindeydi, birlikler Akra-Erbil-Kerkük-Kifri hattına yayılmıştı. Bölgede beş filo RAF gücü, iki topçu bataryası vardı. İşgal güçleri yeni bir Türk ilerleyişini durdurabilmek için Zaho-Akra arasına, Dohuk ve Mindan'dan desteklenebilecek şekilde iki tabur Süryani Levy birliği, 1 batarya birliği, iki RAF filosu yerleştirdiler. Türk birliklerinin ani ilerlemesi halinde Sako akarsuyu üzerindeki köprü uçurulacaktı. Musul ile Zaho arasında tam ortada bulunan Batıksu'da 1 Hintli batarya birliği, 1 Hintli piyade taburu, 1 kol zırhlı araç, 2 kol saha ambulansı, Bağdat-Musul arasına saha howitzer makineli tüfek, mayın birliği, İngiliz askerlerden oluşan 2 tabur, 1 zırhlı araç, Kerkük yakınına 1 Hint bölüğü, 1 kol zırhlı araç, 2 Hint taburu yerleştirildi. Musul'da 3 filo D.H. 9A uçağı, Kerkük'te 1 Snipe ve 1 Bristol filosu, Bağdat'ta 2 Vickers Vernon filosu, Şaibah'ta 1 D.H. 9A filsou vardı.³⁸ Musul havalisindeki bombardıman uçakları ağırlıklı olmak üzere filou sayısı 5 filoya çıkarılmıştı. Irak'ın kalan kısmında 3 filo vardı.

Görüldüğü gibi paniğe kapılan İngiliz Ordusu, güney Irak'tan kuzeye kara ve hava birliği kaydırmış, genel bir savaşa hazırlanmıştı. Buna karşın RAF'ın yokluğunda Anadolu'dan destek alabilecek bir

³⁸ AIR 9/14, Secret despatch No. AIR/ 606 from Air Vice Marshall J.M. Salmond, Air Officer Commanding, Air HQ British Forces in Iraq, Baghdad, to Chief of the Air Staff, Air Ministry, 12 October 1922.

kuvvetin bu kadar şaşalı fakat toplama birliklerden oluşan gücü mağlup etmesi zor değildi. Türk birlikleri zafer kazandıkça yerli ahalinin desteği de arttığından ileri harekât kartopu etkisi yapabilecekti. Ankara, Büyük Zafer sonrasında sorunun diplomatik olarak çözülebileceğini düşünerek, Özdemir Bey'in ısrarlı taleplerine rağmen Musul harekâtına destek sağlan (a)madı. Ekim ayı ortalarından itibaren İngiliz işgal güçleri Ankara'dan Özdemir Bey'e çekilme emri geldiğini tespit ettiler.³⁹ Nitekim kış şartları, RAF bombardımanı ve yukarıda açıklanan diğer nedenlerden ötürü ilerleyemeyen Türk güçleri zayıt vermemek için çekilmeye başlamıştır.

Özdemir Bey, 17 Ekim'de Kala Diza'ya geçerek burada Pizhdar Aşiret liderleriyle görüştü. İngilizler Özdemir Bey'in bütün hareketlerini yakından takip ediyorlardı. Kendisi Kale Diza'ya geldiği gün kent RAF tarafından bombalandı. Hava bombardımanı sonrası bölgeye yığılan güç kuzeye doğru hareket ederek, Reina, Köysancak, Kala Diza İngilizler tarafından tekrar işgal edildi. İşgalciler herhangi bir direnişle karşılaşmamışlardı. Saha raporuna Köysancak'taki direnişin önceki günkü hava bombardımanı sayesinde kırıldığı kaydedilmiştir.⁴⁰

Bu kayıt bombardımanların şiddetini göstermektedir. Nitekim İngiliz Ordusu, RAF'ı Irak'ta görevlendirirken, sarp dağ yamaçlarında insan öldürmeyen kimyasal gaz kullanılabilmesine karar verilmişti. İngiltere I. Dünya Savaşı esnasında ve Çanakkale'de Türk askerlerine karşı kükürt klorür bileşeninden oluşan hardal gazı kullanmıştı. Musul operasyonlarında kullanılması düşünülen gaz da büyük olasılıkla hardal gazıdır.

Musul'daki operasyonlarda kimyasal silah kullanıldığını gösteren İngiliz arşiv vesikasına bu çalışma esnasında rast gelinmemiştir. Fakat

³⁹ FO 371/7781, Paraphrase telegram No. 745 from the High Commissioner, Iraq, to the Secretary of State for the Colonies, 22 October 1922.

⁴⁰ FO 371/7781, Paraphrase telegram No. 745 from the High Commissioner, Iraq, to the Secretary of State for the Colonies, 22 October 1922.

raporlar bombardımanların yıkıcı etkisini ve yoğunluğunu açıkça ortaya koymaktadır. Irak'taki RAF güçlerine Eylül ayından itibaren komuta eden Hava Mareşal J. M. Salmond, Aralık 1922 tarihinde subay okulu öğrencilerine verdiği derste RAF bombardımanını şu şekilde kaydetmiştir: *Benim Eylül sonunda Irak'a varmamdan sonraki iki ay dahil altı ayda Kürdistan'ın çeşitli yerlerine yaklaşık 135 ton bomba attık. ... Evzdemir [Özdemir] bu [ağır] bombardıman sayesinde ülkedeki etkinliğini genişletemedi.*⁴¹ Bunun anlamı İngilizlerin Musul havalisine ayda ortalama 22.5 ton bomba atmalarıdır. Salmond ayrıca, Özdemir Bey'in planlarının ve Ankara'nın niyetlerinin iş birlikçiler vasıtasıyla ele geçirilmesinin de kendilerine büyük yardım sağladığını kaydetmiştir.⁴² Sadece Süleymaniye işgal edilirken, RAF tarafından kente 57 ton bomba bırakılmış, 55 round mermi ile yerleşim üzerinde yayılım ateşi yapılmıştır. Yine RAF tarafından yandaş aşiretlere sadece Süleymaniye'de 900 çift bot, 7.500 çift çorap, 190 set katır/at nahı, 400 libre deri yağı atılmıştır.⁴³

Son bombardımanlar sonrasında Özdemir Bey ana üs Ravendiz'e geri çekilmişti, İngilizler, Lozan Konferansı başlamadan Türk birliklerini Musul'dan çıkarmak istiyorlar fakat Ravendiz'e saldırmaya cesaret edemiyorlardı. Kasım ayında yerel iş birlikçi Seyid Taha, Ravendiz'deki Türk birliğinin kalan kısmına karşı RAF desteğinde bir saldırı düzenlemeyi İngilizlere teklif etti. Seyit Taha, önceki aylarda Simko Ağa ile birlikte İran'a karşı isyana destek verdiği için bölgede değildi. Seyit Taha'dan sonra Simko Ağa da gelerek İngilizlere iş birliği teklif etti.⁴⁴

Kürt aşiretlerin önemli kısmının İngilizlerle iş birliği yapması sonrasında, cephanesi bitmek üzere olan Yarbay Özdemir Bey'in elinde

⁴¹ **AIR 9/14**, Secret Air Staff memorandum No. 20, a lecture by Air Marshall Sir J.M. Salmond to students at Staff College, Quetta, undated.

⁴² **AIR 9/14**, Secret Air Staff memorandum No. 20, a lecture by Air Marshall Sir J.M. Salmond to students at Staff College, Quetta, undated.

⁴³ **AIR 9/14**, Secret Air Staff memorandum No. 20, a lecture by Air Marshall Sir J.M. Salmond to students at Staff College, Quetta, undated.

⁴⁴ **AIR 8/34**, Secret paraphrase telegram No. X.5053 (in three parts) from Air Officer Commanding, Iraq, to Air Ministry, 21 November 1922.

çok fazla olanak kalmadı. Ağustos ayındaki Ravendiz taarruzu büyük bir fırsattı fakat RAF karşısında istenilen başarı sağlanamamıştı. RAF vasıtasıyla Musul ve sınır bölgesi sıkı kontrol altına alınmıştı. Türk birliklerinin yanında kalan birkaç aşiretten birisi de, Reina'nın güneydoğusundaki Abbas Mahmut idi. Ani bir baskın artık olanaksızdı. Türk birlikleri 1923 yılı Nisan ayında, Lozan Konferansı'nın ikinci turu toplanmadan önce İran'a geçtiler, burada silahlarını bırakan birlikler Türkiye'ye döndü. İngiltere, Lozan görüşmelerinde Musul konusunu Milletler Cemiyeti'ne havale ederek, kendi istedikleri gibi halledebilecekleri ortamı yarattılar.⁴⁵ 8 Aralık 1922 tarihli Bakanlar Kurulu zaptı, İngilizlerin Musul hususunda Ankara'nın çok ısrar etmesi halinde petrol keşfedilmemiş olan kuzeyden Kifri'ye kadar uzanan bir koridoru Türkiye'ye bırakmaya razı olacağı görülmektedir. Teklifin Lozan Başdelegesi Lord Curzon'dan gelmesi dikkat çekicidir.⁴⁶

Sonuç

İngiltere, petrol yatakları keşfedildikten sonra Musul'u işgal etmeye karar vermiş, Musul'daki işgalini sona erdirmemek için türlü entrikalar çevirmiştir. Yerel aşiretlerin Türkiye'ye karşı kıskırılmasından istenilen sonuç elde edilemeyince bu sefer İngilizlere büyük bir stratejik avantaj sağlayacak olan RAF unsurları kullanıma sokulmuştur. İngiliz Arşiv vesikalarında Musul politikası ve bu politikaya yönelik faaliyetler ayrıntılı olarak yer almaktadır.

İngiltere'nin saha planlaması sonrasında RAF'ı kullanıma sokması, bölgede umulanın ötesinde bir etki göstermiş, çoğunlukla açık araziye yayılmış olan yerel aşiretler RAF bombardımanlarından büyük zarar görmüşlerdir. İngiliz bombardımanları, halkın geçim kaynaklarını hedef alarak göçebeler için hayati olan hayvan sürülerinin önemli miktarlarda zarar görmesine, köylerin yıkılıp, yolların tahrip olmasına

⁴⁵ **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, Çev. Seha L. Meray, C I, 3. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001. s. 269-294.

⁴⁶ **AIR 9/14**, Secret conclusions of a meeting of the Cabinet Committee on Iraq, held at the House of Commons, on 8 December 1922.

neden olmuştur. Bütün bu olumsuzluklara rağmen Yarbay Özdemir Şefik Bey komutasındaki az sayıda Türk gücünün bölgedeki harekâtlarına yerel aşiretler; Kürt ve Türkmen fark etmeksizin destek vermişlerdir.

RAF bombardımanları, önce halkın geçim kaynağı olan küçük ya da büyükbaş hayvan sürülerinin bombalanması, halk İngilizlerin istediği politikaları desteklemezse bu sefer yaşam alanlarının bombalanması, bundan daha sonuç alınmazsa bizzat sivillerin yaşadığı köylerin bombalanması şeklinde sıralı ve kademeli bir şekilde artırılan şiddetle gerçekleştirilmiştir.

Millî Mücadele'nin elinde bulunan uçakların sayısının yetersiz olması, Batı Cephesi'ndeki Yunan işgali, bu cepheye ağırlık verilmesinin bir zorunluluk olması gibi nedenlerle RAF'a karşı herhangi bir etkili karşılık verilememiştir. İngilizler, daha sonraki yıllarda bir harp strateji usulü olacak olan önce ağır bombardıman sonra kara güçleriyle işgal yöntemini ilk defa Musul'da Ravendiz çarpışmaları esnasında uygulamışlardır.

Hava hâkimiyeti Musul'un kaybında önemli bir etkidir. İngiliz Devleti hava hâkimiyetini kullanarak Musul'daki işgalini sürdürebilmiş, yerel aşiretleri acımasızca bombalayarak Musul'u elde tutabilmiştir. Hava kuvvetleri ayrıca gözetleme ve İngiliz iş birlikçisi dağ kabilelerine mühimmat, iâşe, kıyafet ulaştırılması için de kullanılmıştır. Musul karada değil önce gökte sonra diplomasi masasında kaybedilmiştir. Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün dediği gibi "İstikbal Göklerde-dir". O gökler İngiliz denetiminde olduğu için Musul'un istikbal ve istiklali İngilizler tarafından belirlenmiştir.

Kaynakça

A-Arşiv Vesikaları ve Resmi Belgeler

PRO [Public Record Office] AIR 23/437, Telegram No. 78 from Adviser, Mosul, to High Commissioner, Baghdad, 27 January 1922; Telegram No. 89131, 1 June 1921, extract from Soviet/Nationalist agreement signed at Trebigoud on 28 October

1920; Very secret minute I/1599 by General HQ Mesopotamian Expeditionary Force, to Special Service Officer, Mosul, 13 November 1921.

AIR 23/800, Secret memorandum No. I/18 from General HQ British Forces in Iraq, 7 July 1922; Despatch No. 0/2139/5 from Col B. Vincent, General HQ British Forces in Iraq, for distribution to all units, 6 September 1922; Despatch No. 0/2139/5 from Col B. Vincent, General HQ British Forces in Iraq, for distribution to all units, 6 September 1922.

AIR 8/34, Secret paraphrase telegram No. X.5053 (in three parts) from Air Officer Commanding, Iraq, to Air Ministry, 21 November 1922.

AIR 9/14, “The work of the Royal Air Force in Mesopotamia”: Confidential note by Rt Hon. W.S. Churchill, Secretary of State for Air, to Cabinet members, 19 February 1921; Despatch from Sir H. Trenchard, Chief of the Air Staff, Air Ministry, to the Secretary of State, 28 July 1921; Despatch from Sir H. Trenchard, Chief of the Air Staff, Air Ministry, to the Secretary of State, 28 July 1921; Secret report No. 0178/272 by General Staff, War Office, 30 September 1922; Secret paraphrase telegram No. X.4873 (two parts) from G.O.C. [General Officer-in-Command], General HQ Iraq, to War Office, 18 September 1922; Secret despatch No. AIR/ 606 from Air Vice Marshall J.M. Salmond, Air Officer Commanding, Air HQ British Forces in Iraq, Baghdad, to Chief of the Air Staff, Air Ministry, 12 October 1922; Secret Air Staff memorandum No. 20, a lecture by Air Marshall Sir J.M. Salmond to students at Staff College, Quetta, undated; Secret Air Staff memorandum No. 20, a lecture by Air Marshall Sir J.M. Salmond to students at Staff College, Quetta, undated; Secret conclusions of a meeting of the Cabinet Committee on Iraq, held at the House of Commons, on 8 December 1922.

AIR 9/4, “Scheme for the organization of the Forces of the Crown in Mesopotamia”, with Appendix A: “Conditions in Mesopotamia”, undated; “Note on the nature of tribal warfare in Mesopotamia”, by General Staff, War Office, 4 March 1920; Memorandum by Rt. Hon. Winston Spencer Churchill, Colonial Secretary, to CAS

Chief of Air Staff], 29 February 1920; Secret minute by Sir H. Trenchard, Chief of Air Staff, to the Secretary of State, 12 March 1920; Secret minute by Sir H. Trenchard, Chief of Air Staff, to the Secretary of State, 12 March 1920; Memorandum by the Air Staff, "On the power of the Air Force and the application of this power to hold and police Mesopotamia", March 1920; Secret minute by Sir H. Trenchard, Chief of the Air Staff, to Secretary of State, 6 May 1920.

FO 371/16086, Confidential despatch No. 17 from Sir G. Clerk, Constantinople, to Secretary of State for Foreign Affairs, 6 January 1932.

FO 371/5232, Rt Hon. W.S. Churchill, War Office, 10 December 1920, circulating a memorandum by General Radcliffe, Director of Military Operations, "The situation in Mesopotamia", 7 December 1920; Appendix A: Telegram No. X767 from General Officer Commanding-in-Chief, Mesopotamia, to War Office, 28 November 1920; Cipher, From General Officer Commanding, Mesopotamia, to War Office, 2 December 1920.

FO 371/7781, Paraphrase telegram No. 745 from the High Commissioner, Iraq, to the Secretary of State for the Colonies, 22 October 1922; Paraphrase telegram No. 745 from the High Commissioner, Iraq, to the Secretary of State for the Colonies, 22 October 1922.

WO 32/5230, "The Situation in Mesopotamia, should it be decided to evacuate NW Persia and withdraw our troops on all fronts within the area covered by existing railheads", 10 May 1920.

WO 32/5806, Minute by Secretary of State for the DMO [Director of Military Operations], 10 April 1920; Minute by War Office staff to DCIGS [Deputy Chief of Imperial General Staff], 15 April 1920.

WO 32/5844, Note by General Staff, War Office, the latest intelligence regarding Turks and Kurds, 14 July 1922.

Library of Congress Manuscript Division (LCMD), The Papers of Mark L. Bristol-I, *War Diary*, Confidential, Con. 7497-18. October 8, 1919. s. 2.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: I, C 2, İçtima S 151, 15 Şubat 1337 [1921].

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: I, C 3, İçtima S 57, 2 Eylül 1336 [1920]

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: I, C 3, İçtima S 150, 14 Mart 1337 [1921].

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: I, C 2, İçtima S 1, 1 Mayıs 1336 [1920].

TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: I, C 3, İçtima S : 26, 3 Temmuz 1336 [1920].

TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: I, C 2, İçtima S : 94, 16 Temmuz 1337 [1921].

B-Telif Eserler

Allawi, Ali A., **Irak Kralı I. Faysal**, (çev. Hakan Abacı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul, 2014.

Ali İhsan Sabis, **Harp Hatıralarım İstiklal Harbi ve Gizli Cihetleri**, Nehir Yayınları: İstanbul, 1993.

Cafer el-Askeri, **İsyancı Arap Ordusu'nda Bir Harbiyeli**, (çev. Halit Özkan), Klasik Yayınları, İstanbul, 2008.

Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi, Büyük Taarruz, C II, K. 6, Kitap 2, Genelkurmay Başkanlığı Basımevi, Ankara, 1968. s. 13.

Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, Çev. Seha L. Meray, C I, 3. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2001. s. 269-294.

XIX. YÜZYILIN SON ÇEYREĞİNDE HAKKÂRİ ŞEYHLERİ VE MİSYONERLER

Murat Gökhan DALYAN*

ÖZET

XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren Hakkâri bölgesinde görülmeye başlayan yurtdışından gelen misyonerler, ilk önceleri kendilerine göre kafir olanları aydınlatmak için gelmişlerdir. Zamanla hedeflerinde olan Müslümanları Hristiyanlaştıramayacaklarını anlayınca bu sefer Hristiyan olan ancak kendilerinden olmayan Ermeniler ve Nasurileri kendi mezheplerine dahil ederek onları kendince düzeltme yoluna gitmişlerdir. Bunun içinde onların buldukları bölgelere seyahat etmiş ve onlarla iletişim kurma olanaklarını bulmaya çalışmışlardır. Bu seyahatleri sırasında bu grupların Müslüman komşularıyla karşılaşmış ve onları da anlamaya çalışmışlardır. Hakkâri bölgesindeki Müslümanların özellikle şeyh adı verilen kanaat önderlerinin etrafına hareket ettikleri gözlemlenmiş ve onları çoğunlukla bölgedeki rakipleri ve nadir olarak da olsa kısmen dostları olarak görmüşlerdir. Büyük çoğunlukla misyonerlere göre Hakkâri Şeyhleri, hedeflerindeki azınlıklara yönelik yapılan eylemlerin tetikleyicisi ve isteklendirme kaynağıdır. Bu nedenle onlarla iletişimi kurulurken son derece dikkatli ve özenli hareket etmişlerdir.

Hakkâri Şeyhleri için ise bu misyonerler bölgelerine dışarıdan gelen, kendilerinden aşağıda görmüş oldukları azınlıklarla ilgilenen ve beraberlerinde ilginç eşyalar taşıyan tuhaf yabancılarıdır. Bununla birlikte bu kimseler sahip oldukları tıbbi bilgi ve ilaçlar nedeniyle faydalı

* Doç.Dr. Adıyaman Üniversitesi Eğitim Fakültesi/ Temel Eğitim Bölümü

insanlar olup zaman zaman tedavi için başvurulan kimselerdir. Yüzyılın son dönemlerine doğru misyonerlerin sahip olduğu politik dış uzantılar Hakkâri ve çevresindeki diğer şeyhler tarafından da fark edilmiştir. Bu bağlamda Şey Ubeydullah ve oğulları, Amerikalı ve İngiliz misyonerlerin dış devletlerin öncüsü olarak kabul görerek onlar vasıtasıyla dış güçlerle iletişim kurmaya çabalamıştır. Misyonerler ise şeyhlerle kurmuş oldukları iletişim sayesinde ilk önce azınlıklara ve daha sonra da Müslüman unsurlara kolayca ulaşabileceklerini varsaydıklarından onlara gereken önemi vermiş ve onlarla özel ilgilenmişlerdir. Özellikle tıp alanında başlayan bu iletişim I. Dünya Savaşı'na doğru politik iş birliğine doğru kaymaya başlamıştır. Ancak adı geçen savaş bu iletişimin önüne geçmesiyle birlikte şeyh ve misyoner ilişkisi zorunlu olarak sona ermiştir. Bu bildiride Amerikan ve İngiliz misyoner arşivi kullanılarak Hakkâri şeyhleri ve özellikle Şeyh Ubeydullah ve oğullarının Amerikalı ve İngiliz misyonerleriyle olan ilişkisine değinilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Şeyh Ubeydullah, Şeyh Sadık, Şeyh Barzani, Amerikalı ve İngiliz Misyonerler.

SHEIKHS AND MISSIONERS OF HAKKÂRİ AT THE LAST QUARTER OF 19TH CENTURY

ABSTRACT

Starting to be seen in Hakkâri region in the first half of the 19th century, foreign missionaries aimed to enlighten the heretic people when they first come to the region. After a while, they noticed that they would never be able to convert Muslims of the region and started to convert Christians who were not from their sect, Armenians and Nestorians. To convert those Christians, missionaries traveled to the regions where Armenians and Nestorians lived. During these trips, missionaries encountered and interacted with Muslim neighbors of Armenians and Nestorians. In Hakkâri region, the missionaries noticed that Muslims of the regions follow the people who were called sheikhs, religious leaders of the region. Although missionaries collaborated with sheiks sometimes, the sheikhs of the region were seen as opponents by the missionaries. According to the most of the missionaries, the sheikhs were reasons of the actions towards the Christians from others sects. Because of that reason, missionaries were so careful when they were interacting with the sheikhs of the region. On the other hand, the missionaries were seen as foreigners who were carrying interesting materials and interacting with Christian minority groups, who were seen as second class citizens in the region, by the sheikhs of the region. In addition, they were seen as people who can cure sick people thanks to their medicine knowledge. At the end of the 20th century, the sheikhs of the region noticed political connections and networks of the missionaries. Because of this reason, Sheikh Ubeydullah and his sons tried to make connections with foreign countries through British and American missionaries. Missioners also had good relationship with sheikhs both to reach Christian minorities of the region and Muslims in the region. Although the relationship between sheikhs and missioners started with collaboration in medicine, this relationship evolved into a political collaboration close to World War I. But the Wolr War I ended the collaboration between the sheikhs of the region and missioners. In

this study, I investigated the relationship of Sheikh Ubeydullah and his sons with British and American missionaries by using archives of those missionaries.

Key Words: Sheik Ubeydullah, Sheik Sadık, Sheik Barzani, American and British Missioneries.

Misyonerlere Göre Kürt Şeyhleri

Kürt sosyal yaşamında önemli rolleri bulunan Şeyhler genel olarak dini hiyerarşide en üst düzeyi temsil eden insanlar olarak misyonerlerin pek fazla haz etmedikleri insanlar olarak görülmüşlerdir. Bunda misyonerlerin ilişkide buldukları azınlıklara karşı taşkın hareketleri düzenleyen insanlar olarak görüyorlardı¹. Bu bağlamda 1876 yılında Bitlis yakınlarında bulunan bir Şeyh, Amerikalı misyonerlere dağlık bölgelere gidip faaliyet göstermemelerini güvenliklerini garanti edemeyeceği gerekçesiyle istemiştir². Misyonerlerin Şeyhlere olan ilgi ve duyguları şeyhlerin onlara olan davranışlarıyla doğrudan bağlantılıdır. 1910 yılında İran bölgesindeki Kürtler arasında faaliyet gösteren Holliday ve yardımcısı Garabed, ilk misafir oldukları köyün şeyhi tarafından iyi karşılanıp misafir edildikleri için onu iyi bir şekilde tarif etmişlerdir. Gezilerinin başka bir durağında karşılaştıkları diğer bir şeyhin misyonerlik faaliyetlerine izin vermemesi neticesinde ondan Hristiyanlardan ve misyonerlerden nefret eden bir şahıs olarak resmetmişlerdir³. Onlara göre şeyhlerin din görevlileri kalıtsal bir şekilde babadan oğla devredilen bir görevdir⁴.

Yine misyonerlere göre onlar İslami Osmanlı Devleti'nin yaşaması ve Hristiyanlar ve İranlılar üzerinde zafer kazanması için dua ediyorlardı⁵. Ancak onlara karşı olumsuz duygulara sahip olmalarına rağmen misyonerlik yapmak istedikleri bölgelerde tehlike altında faaliyet

¹ S. G. Wilson, **Persia: Western Mission**, Presbyterian Board of Publication and Sabbath-School Work, Philadelphia 1896, s.89-90. Bütün bu olumsuz duygularına rağmen kendilerine iyi davranan ve misafir eden şeyhleri de övmekten geri durmamışlardır. **Foreign Missions and Evangelism**, Envelope Series, Vol. IX, No. 3., October 1906, Boston 1906, s.8.

² Fred Burnaby, **At Sirtında Anadolu**, Çev. Fatma Taşkent, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s. 331.

³ **The Seventy-Fifth Annual Report of the Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church in the United States of America, Presented to the General Assembly, May, 1912**, New York: Presbyterian Building, 156 Fifth Avenue 1912, s. 366.

⁴ W.A.Wigram-Edgar T.A.Wiagram, **İnsanlığın Beşiği Kürdistan'da Yaşam**, Çev. İbrahim Bingöl, Avesta Yayınları, İstanbul 2004, s.140.

⁵ Hans Lukas Kieser, **İskalanmış Barış: Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938**, Çeviren: Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul 2005,

göstermemek için onlarla mecburen iyi ilişkiler kurmak zorunda olduklarının farkındaydılar. Çünkü onların özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren toplumda ağalardan ve beylerden daha fazla güç ve nüfuzlarının olduğunun bilincindeydiler⁶. Hatta misyonerlere göre Şeyhler kendilerini İslam tarihinde Übeydullah örneğinde olduğu gibi İslam dininin üçüncü en önemli kişileri olarak görmekte ve çevrelerine bunu lanse etmektedirler⁷. Muhtemeldir ki, kendilerinden önce gelen bu iki kişi Hz. Muhammed ve Ali'dir. Onun dışında Barzani şeyhlerinden Şeyh Abdüsselam'da taraftarlarınca Mehdi⁸ ve hatta daha ilerisi ilan edilmiştir⁹.

Kürtler, din adamlarının Allah tarafından kutsanmış insanlar olarak görür ve onlar Şeyh adını verirlerdi. Şeyhin huzuruna vardıklarında diz çökerek kendilerine dua etmesi için onun ellerini ayakkabılarını ve elbiselerini öperlerdi. Şeyhlerin bütün siviller üstünde otoritesi bulunmaktadır. Onun bütün sözleri ve emirleri tamamen doğru kabul edilerek herkes tarafından kayıtsız şartsız kabul görürdü. Şeyhlerini o kadar kutsal gören müritleri onun banyo yaptığı suyu içerlerdi. Şeyh Übeydullah toplum tarafından o kadar kabul görmüştür ki, binlerce Kürt'e Ruslarla olan savaşa Rus topraklarının ağzının Allah tarafından kapatılacağını ve onların ateşle hiç kimsenin yaralanmayacağını belirtmiştir. Kendisinin her gece Rus ordugâhına giderek onların topraklarındaki barutlarını aldığını ve bunu kanıtlamak için her sabah eli simsiyah barutlu bir şekilde müritlerine göstermiştir. Toprakların

s.180; David McDowall, **Modern Kürt Tarihi**, Çev. Neşenur Domaniç, Doruk Yayınları, İstanbul 2004, s.87-89.

⁶ Hans Lukas Kieser, *age.*, s.181-182.

⁷ Wadie Jwaideh, **Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi**, Çev. İsmail Çekem- Alper Duman, İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2007, s.157.

⁸ Wadie Jwaideh, *age.*, s.221.

⁹ Wadie Jwaideh, *age.*, s.228

barutlarını aldığı için Ruslardan korkmamalarını ifade ederek götürmüştür. Onun bu sözlerine inanan Kürtlerin birçoğu savaş meydanında kalmıştır¹⁰.

Kürt Şeyhlerinin Güçlenmeleri

XIX. yüzyılda Doğu Anadolu ve İran sınır bölgelerinde meydana gelen çatışmalarda dini liderlerden şeyhlerin büyük etkisi olmuştur. Bu anlamda onlar, isyan eden veya harekâta kalkışan bir ağanın veya liderin etrafında diğer aşiretlerin toplanmalarında telkinleri vasıtasıyla etkili olmuşlardır. Bunun en büyük nedeni şeyhlerin kendilerini Abbasiler ve Emeviler gibi Arap sülalelerine ve sahabe Halid b. Velid gibi bir aileye bağlayarak toplum üzerinde büyük nüfuz sahibi olmalarıdır.¹¹ Bu bağlamda 1840 yılında aslen Kürt olan Amediye Paşası da kendisini Arap soyuna bağlamıştır¹². Hatta Übeydullah gibi bazı şeyhler daha ileri giderek kendilerini bizzat Kureyş Kabilesinden ve peygamber soyundan geldiğini vurgulamış ve halk arasında oldukça büyük bir nüfuz kazanmışlardır. Ancak onların her türlü hareketleri, statüleri ve politik durumları misyonerlerce takip edilmiş, merkezlerine ve irtibatla oldukları konsoloslara bildirilmiştir¹³. Misyonerlerin

¹⁰ Isaac Adams, **Darkness and Daybreak, Personal Experiences, Manners, Customs, Habits, Religious and Social Life in Persia**, Published in the Interest of Persian Mission, 1898, s. 178-179.

¹¹ Bazil Nikitin, **Kürtler Sosyolojik ve Tarihi İnceleme**, Özgülük Yolu Yay., İstanbul Aralık 1976, s. 230-231; V.Minorsky-Th.Bois-D.N. Mac Kenize, **Kürtler&Kürdistan**, Doz Yayınları, 2.Baskı, İstanbul 2004, s.84-89; Wadie Jwaideh, **age.**, s. 131; David McDowall, **Modern Kürt Tarihi**, Çev. Neşenur Domaniç, Doruk Yayınları, İstanbul, 2004, s.37.

¹² George Percy Badger, **The Nestorian and Their Rituals: With The Narrative Of A Mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-1844. And Of A late Visit to Those Countries In 1850; Also, Researches Into The Present Condition Of The Syrian Jacobites, Papal Syrians, And Chaldeans, And An Inquiry Into The Religious Tenets into The Yezedees**, Vol. II., London, MDCCCLII, s.265.

¹³ **British Documents On Ottoman Armenians Volume 1 1856-1880**, Ed.by Bilâl N. Şimşir, TTK Yay., Ankara, 1989, s.89-90; P.Avyarov, **Osmanlı-Rus ve İran Savaşları'nda Kürtler 1801-1900**, Çev. Muhammed Varlı, Sipan Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 123-124; İsmail Beşikçi, **Doğu Anadolu'nun Düzeni; Sosyo/Ekonomik ve Etnik Temeller**, Ankara, 1969, s.358. Van bölgesinin önemli dini liderlerinden Avrasiler de kendilerini peygamber soyuna bağlamaktadırlar. Bkz. İbrahim Avras, **Tarihi Hakkatlar**, Biyografi. Net Yayınları, İstanbul, 2005, s. 15-16.

büyük çabasına rağmen Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar Sünni Kürtler, şeyhlerinin etrafında dinlerin bağlı kalarak misyonerlerden uzak kalmışlardır¹⁴. Kürt toplumunda Şeyhlerin dini özellikleri ve güçleri dışında toplumda konumlarını arttıran özelliklerden birisi de onların aşiret çatışmalarında arabuluculuk yapmalarıdır. Bu görevleri onların aynı zamanda toplum üzerindeki siyasi ve politik nüfuzunu arttırmaktadır¹⁵. Bunda şeyhlerin kendilerinin varlıklı insanlar olarak görmeleri ve politik kazanç elde etmek istemelerinin de önemi büyüktür¹⁶. İsmail Beşikçiye göre Kürtler arasında dini ve siyasi liderliği kendi bünyesinde birleştiren figürler her zaman merkezi yönetimle sürtüşmüşlerdir.¹⁷

Nehrili Şeyh Taha ve Amerikalı Misyonerler

Bedirhan Bey'in Nasturi kırımından sonra Hakkâri bölgesindeki misyonların geleceği için bir gezi düzenleyerek bölgenin etkili olan şeyhi ile görüşmeyi planlamışlardır. Nitekim 20 Ekim 1847 yılında bu bölgedeki altı veya sekiz Nasturi köyünde misyonerlik yapabilmek için Nehri Köyü'nde ikamet eden ve bölgede bir veli ve evliya gibi görülen Şeyh Taha (misyonerde Tahir olarak geçmektedir) ile görüşme yapmak için bu köye doğru yola çıkmışlardır. Ceviz ağaçları ve çeşitli çalılıklarla kaplı olan iki Nasturi aileyle birlikte 50-60 hanelik köye girdiklerinde yerel yardımcıları biraz telaşlanmışlardır. Kendilerini karşılayan Şeyhin hizmetkârına geliş amaçlarını ifade etmiş ve Şeyhin gelmesini beklemişlerdir. Ertesi gün Şeyh, misyonerleri evinin loş bir odasında kabul etmiştir. Misyonerlere göre Şeyh, Kürtlerce veli olarak kabul edilen siyah paltolara bürünmüş ve beyaz bir türban takmış fanatik bir Müslüman'dan başka bir şey değildir. Şeyh'in Farsçayı bilmesinden dolayı Wright onunla rahat bir şekilde burada bulunma nedenini Nasturiler olduğunu açıklayarak buradaki faaliyetleri için ondan

¹⁴ Hans Lukas Kieser, *age.*, s. 146.

¹⁵ Martin van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet Kürdistan'ın Sosyal ve Siyasi Yapısı*, İteşim Yay., İstanbul 2006, s.21.

¹⁶ David McDowall, *Modern Kürt Tarihi*, Çev. Neşenur Domaniç, Doruk Yayınları, İstanbul 2004, s.37.

¹⁷ İsmail Beşikçi, *age.*, s.311-313.

izin talep etmiştir. Görüşme sonunda Şeyh Taha, Wright'e Hakkâri dağlarında rahatça faaliyet göstermeleri için kendi mührünü taşıyan gerekli kağıtları verdiği gibi misyonerlerin kendi dostları olduğunu da ifade etmiştir. Şeyh'ten böyle bir belge almaları misyonerlerin Kürtlerden korkmadan rahatça hareket etmelerini sağlamıştır. Özellikle bu konuda sıkıntı çeken yerel yardımcıları oldukça rahatlamışlardır. Buna rağmen bu şeyh, Müslüman olan daha sonra ramazan orucunu bozduğu ve eski dini olan Yahudiliğe döndüğü için bir kadını kendi oğluna bıçaklatacak kadar barbar bir şeyh olarak Nasturi kırımından kışkırtıcı olarak direkt olarak sorumludur.¹⁸

Şeyh Übeydullah ve Misyonerler

Şeyh Übeydullah Kürt şeyhleri içerisinde misyonerleri yabancı devletlerle ilişkide aracı olarak gören ve kullanmak isteyen ilk Kürt Şeyhi olarak kabul edilmelidir. Ondan önce Kürt Şeyhleri böyle bir girişimde bulunmamışlardır. Onun bu girişimde bulunmasının bizce en önemli nedeni onun babası zamanında Bedirhan Bey'in yabancı

¹⁸ **The Missionary Herald: Containing The Proceeding At Large of The American Board of Commissioners for Foreign Mission; With A View of Other Benevolent Operations for The Year 1848.** Vol. XLIV.,s.54-59; Hans Lukas Kieser, **age.**, s.98-99; Wadie Jwaideh, **age.**, s.134-137. 20 Ekim 1847 yılında bu bölgedeki 6 veya sekiz Nasturi köyünde misyonerlik yapabilmek için Nehri Köyü'nde ikamet eden ve bölgede bir veli ve evliya gibi görülen Şeyh Taha'yla görüşme yapmak için bu köye doğru yola çıkmışlardır. Ceviz ağaçları ve çeşitli çalılıklarla kaplı olan iki Nasturi aileyle birlikte 50-60 hanelik köye girdiklerinde yerel yardımcıları biraz telaşlanmışlardır. Kendilerini karşılayan Şeyhin hizmetkârına geliş amaçlarını ifade etmiş ve Şeyhin gelmesini beklemişlerdir. Ertesi gün Şeyh, misyonerleri evinin loş bir odasında kabul etmiştir. Misyonerlere göre Şeyh, Kürtlerce veli olarak kabul edilen siyah paltolarla bürünmüş ve beyaz bir türban takmış fanatik bir Müslüman'dan başka bir şey değildir. Şeyh'in Farsçayı bilmesinden dolayı Wright onunla rahat bir şekilde burada bulunma nedenini Nasturiler olduğunu açıklayarak buradaki faaliyetleri için ondan izin talep etmiştir. Görüşme sonunda Şeyh Tahir, Wright'e Hakkâri dağlarında rahatça faaliyet göstermeleri için kendi mührünü taşıyan gerekli kağıtları verdiği gibi misyonerleri kendi dostları olduğunu da ifade etmiştir. Şeyh'ten böyle bir belge almaları misyonerlerin Kürtlerden korkmadan rahatça hareket etmelerini sağlamıştır. Özellikle bu konuda sıkıntı çeken yerel yardımcıları oldukça rahatlamışlardır. Bkz. *The Missionary Herald*: aynı sayfalar.

güçlerce cezalandırılmasına tanıklık etmesi veya buna tanıklık eden insanlardan bu izlenimi elde etmesidir.

1870'lere doğru Şeyh Ubeydullah, babasının ölümünden sonra yönetime gelmiştir. Kendisi Hakkâri'deki küçük Oramar kabilesinin reisiydi. Onun asıl gücünün kaynağı kabilesi değil kendi nüfuzunda toplamış olduğu dinî güçten kaynaklanmaktaydı. Şeyh Übeydullah'ın bu dinî gücün kaynağı atalarını ünlü İslam kumandanı Halid bin Velid'in soyundan geldiğini iddia etmesinden ve bunun diğer Kürtlerce kabul edilmesinden kaynaklanmıştır¹⁹. 93 Harbi'nde devletin yanında yer alarak Ruslara karşı doğudaki kabileleri dini gücü ile etkisi altına almış, Ruslara karşı savaşmak için etrafına toplamıştır. Şeyh Übeydullah'ın dini etkisi sadece Osmanlı Devleti'ndeki Kürtleri değil, aynı zamanda İran Kürtlerini de etkilemiştir.

Misyonerler ve dolayısıyla azınlıklarla olan ilişkisinde önceleri katı bir tutum sergileyen Übeydullah, daha sonra İran ve Osmanlı Devleti'nin durumunda yararlanıp bağımsız olmak için bu gruplarla yakın ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Bunda misyonerlerin Bedirhan Bey yanında olduğu gibi kendi ülkelerinin politikalarıyla doğrudan bağlantılı olduğunu düşünmüştür²⁰. Ancak misyonerlerle yakın ilişkiye geçmeden önce Şeyh, kendisini Süryani gibi Hristiyan tehdidine karşı Osmanlı Devleti'ne yardımcı olan kişi olarak görmektedir. Bu şekilde hükümetten destek almaya çalışmaktadır. Onun biraz da bu korkusunun altında Ermenilerin ve Nasturilerin kendi bölgelerinde dış devletlere

¹⁹ Robert E. Speer, **Presbyterian foreign missions; an account of the foreign missions of the Presbyterian church in the U.S.A.**, Philedelphia 1901, s.75; Minorsky, **Kürtler**, Korel Yay. Gül Ofset, İstanbul 1992, s.63.

²⁰ Robert E. Speer, **age.**, s.74-75; John Joseph, **The Modern Assyrians of The Middle East Encounters With Western Christian Missions, Archaeologists, And Colonial-Powers**, Brill, Lieden-Boston-Köln 2000, s.118-119.. Misyonerler onu tasvirlerinde Protestanlığın önemli erdemlerinden olan içki içmemesi ve sade yaşantısını övmüşlerdir. Bkz. Wadie Jwaideh, **age.**, s.157-159.

dayanarak bağımsız bir devlet olmaya çalışmalarından duyduğu korkunun önemi büyüktür. Hatta bu konuda hükümeti azınlıklar aleyhine teşvik etmiştir.²¹.

5.2.Misyonerlerin Şeyh Übeydullah ile İrtibata Geçme Beklentileri

Amerikan misyonerleri -özellikle de şeyhle yakın ilişki içinde bulunan Cochran-, 1880 yıllarında orta çıkan Şeyh Übeydullah isyanından özellikle sorun yaşadıkları Osmanlı topraklarındaki Protestanlaştırma faaliyetleri için gelecekte umutlanmıştır. Şeyh ile kurmuş olduğu yakın ilişki nedeni ile Hakkâri dağlarında bulunan Nasturileri rahat ve güvenli bir biçimde birkaç defa ziyaret etme olanağına kavuşmuştur²². Cochran'ın hastalanan Şeyh'i tedavi etmesi, Übeydullah'ın misyonerlere karşı olumlu yaklaşmasına sebep olmuştur. Amerikan Presbyteren misyonerlerinden Cochran'ın Şeyh Übeydullah'la kurmuş olduğu bu yakın ilişki aynı zamanda 1880 yılında Şeyh'in İran topraklarını istilası sırasında Urmiye şehrinde bulunan Nasturi Protestanlarının ve Amerikan misyonerlerinin saldırılardan korunmasına yardımcı olmuştur²³.

Şeyh Übeydullah'ın Misyonerlerden Beklentileri

Şeyh, öncelikle misyonerlerin dış dünyanın güçlü temsilcileri olduğunu fark etmiştir. Bu nedenle onlarla iyi ilişkiler kurup bağlantılarından faydalanma yolunu seçmiştir. Misyonerlerden Robert E. Speer, 1880 yılında Şeyh Übeydullah'ın misyonerle iyi geçinmek niyetinde olduğunu bu nedenle Nasturilerle olan ilişkilerinin iyi olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Şeyh Übeydullah'a 1880 yılında Hakkâri çevresinin ahvali İstanbul'dan sorulunca mektubun Nasturilerle ilgili olan bölümünde onlardan övgü ile bahsederek sultanın en iyi kulları oldu-

²¹ David McDowall, *age.*, s.94.

²² Robert E. Speer, *age.*, s.80.

²³ Julius Richter, *A History of Protestan Missions in The Near East*, Fleming H. Revell Company, London And Edinburgh 1910, s.307.

ğunu belirtmiştir. Bu konudaki düşünceleri tekrar kendisine sorulunca kendisi aynı ölçüde cevap vermiştir. Şeyh Übeydullah'ın İstanbul ile yaptığı yazışmasında Nasturiler hakkında bu kadar olumlu ifadeler kullanmasının temelinde büyük bir olasılıkla kalkışacağı isyanda Nasturileri kendi yanına çekebilme ve onların desteğini sağlayabilme içgüdüğü yatmaktadır. ABCFM misyonerleri ise, Şeyh Übeydullah'la olan yakın ilişkileri sayesinde Osmanlı topraklarında kendi misyonları için daha rahat hareket alanı sağlayacağını düşünmüşlerdir²⁴. Şeyh de Amerikan misyonerleri ile kurduğu bu dostluk ile Avrupalıların desteğini alarak başlatacağı isyanını meşru olduğunu dünyaya anlatmayı ve onlar sayesinde dış dünyadan ve misyonerlerin arkasında olduğunu varsaydığı ülkelerden özellikle de İngiltere'den destek bağlantıları elde etmeyi amaçlamıştır²⁵. Bu nedenle Şeyh Übeydullah, sık sık ABCFM misyonerlerini kendisini ziyaret etmeleri için davetlerde bulunmuş ve onları sıcak bir şekilde karşılamıştır. Bu da misyonerleri gelecek için olumlu düşüncelere sevk etmiştir²⁶. Şeyh Übeydullah düşündüğü isyan için destek almayı planlamış olduğu dış güçlerin temsilcileri olarak gördüğü misyonerlere kolaylıklar sağlamıştır. Misyonerler de bu ortamdan faydalanarak isyan hazırlıkları sırasında Nasturiler içine rahatlıkla seyahat edebilmişlerdir. Bu ziyaretlerinden birisini Cochran kıtlık zamanlarında gerçekleştirmiştir²⁷.

Şeyhin İran Saldırısı ve Bunun Misyoner ile Nasturilere Etkisi

Şeyh Übeydullah'ın İran topraklarından Urmiye'ye saldırısı sırasında buradaki Nasturiler tedirgin olmuşlardır. Urmiye yakınlarında Seir gibi yerleşim yerlerindeki Nasturiler, savaş sırasında çıkacak kargaşadan kurtulmak için eşyalarını ve hayvanlarını alarak köyü boşaltmışlardır. Şeyh Übeydullah, Urmiye şehrini kuşatırken oradaki Amerikan ABCFM misyonerlerinin çıkaracağı kargaşadan korunmaları

²⁴ Robert E. Speer, *age.*, s.74-75.

²⁵ John Joseph, *age.*, s.118-119.

²⁶ Robert E. Speer, *age.*, s.76.

²⁷ Robert E. Speer, *age.*, s.80.

için şehri terk etmelerini istemiştir. Ancak misyonerlerin kalması durumunda da sahip oldukları okul ve binalara bayraklarını çekmelerini istemiştir. Bunun üzerine ABCFM misyonerleri İngiliz konsolosluğundan aldıkları bayrağı binalarına ve mülklerine çekmişlerdir. Buldukları mahalle de Nasturiler hatta diğer misyoner Katolikler dâhi toplanmışlardır. Bu şekilde çıkan kargaşadan büyük ölçüde kurtulmuşlardır²⁸. Ancak yine de Şeyh Ubeydullah'ın İran'a saldırısı sırasında Nasturilerden 50 kişi şeyhin adamları tarafından öldürülmüş 800 kadarının da elbiseleri soyulmuştur. Bu nedenle zaman zaman misyonerler tedirgin olmuşlardır²⁹.

Şeyh Übeydullah'ın İngilizlere bu kadar önem vermesinin altında yatan gerçek onun İngiliz desteğini kazanmak istemesinden kaynaklanmaktaydı. Bu amaç için ayaklanma sırasında Şeyh, İngilizlere eğer ayaklanma başarılı olur ise bölgedeki eşkıyalık faaliyetlerinin sona erdirileceğini ayrıca Türk-İran sınır bölgesinin düzene kavuşacağını belirtmiştir. Yine Urmiye'de toplanan konferansta eğer başarılı olur ise Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında eşitliği kabul ettiğini ve eğitim alanında kiliseler açılmasını kabul ederek kolaylıklar sağlamayı kabul ettiğini belirtmiştir. Bu vaatlerle Şeyh, İngilizlerin desteğini alarak ayaklanmayı başarıya ulaştıracağını düşünmekteydi³⁰.

Amerikan misyonerlerinin şeyh ile olan iyi ilişkileri sayesinde Nasturi köylerinden ancak bir ikisi talana uğradı ve sadece birkaç kişi öldü³¹. Şeyh Übeydullah'ın İran ordusuna yenilip Urmiye bölgesinden çekilmesiyle İran askerleri bölgeye gelerek taşkınlık yapmış Nasturilere ait olan üç köyü yakarak sakinlerini öldürmüşlerdir³².

²⁸ Robert E. Speer, *age.*, s.85-86; John Joseph, *age.*, s.120-121.

²⁹ **The Forth-Fourth Annual Report Board Of Foreign Missions Of The Presbyterian Church Of The United States Of America Presented To The General Assembly, May. 1881.**, New York, Mission House, 23 Centre Street. 1881, s.45-46.

³⁰ Erol Kurubaş, **Başlangıçtan 1960'a Değın Kürt Sorununun Uluslar arası Boyutu**, Ümit Yay., Ufuk Dizisi, Aralık İstanbul 1997, s. 22-23.

³¹ Robert E. Speer, *age.*, s.93.

³² Robert E. Speer, *age.*, s.94-95.

1880 yılında Şeyh Übeydullah'ın Urmiye bölgesine olan saldırısında Kürtlerin bölgeyi yağmalaması misyonerleri telaşa düşürmüş ve hükümetlerinden yardım istemelerine neden olmuştur. Bu olay Amerika Devleti ile İran arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasına zemin hazırlamıştır. Çünkü bölgedeki misyonerlerden Shedd'in kayınbiraderi Amerikan kongresinde üye olan Hon. R. R. Dawes, kız kardeşinden dolayı İran bölgesine özel ilgi göstermiştir. Bu bölgeden gelen haberler arasında Kürtler, Hristiyanları ve özellikle Amerikalıları katlediyor gibi havadisler kongrede olay olmuş ve Amerikan senatosunun genel sekreteri Mr. William M. Evarts, derhal İngiltere ile irtibata geçerek İngiliz siyasetine yön veren Mr. Lowell'den bölgedeki konsolos ve büyükelçilerinden Earl of Granville aracılığıyla politik etkilerini Amerikalı misyonerler için kullanmasını istemişlerdir. Bunun üzerine Tahran'daki İran hükümetiyle görüşen İngilizler durumun araştırılmasını istemişlerdir. İran hükümeti, İngilizlere yardımcı olmaya çalıştıkları gibi Amerikalı misyonerlerin kendilerinin ve ülkelerinin dostu olarak geçen yaşanan kıtlıklarda büyük yardımlarını gördüklerini söyleyerek kendilerinden yana misyonerlere iyi davranıldığını belirtmişlerdir. Bu görüşmeleri gerçekleştiren Konsolos-General Abbot'ta kendi gözlemlerinde durumun abartılacak kadar olmadığını ve misyonerlerin yaşanan olumsuzluklara rağmen güvende olduğunu belirtmiştir. İran Şah'ı, Abbott'a Amerikalı misyonerlere değer verdiklerini göstermek için güneş ve aslan armalı devlet madalyasıyla İran vatandaşlarına yaptığı hizmetten dolayı Dr. Cochran'ı ödüllendirmiştir³³.

Şeyh Übeydullah olayında misyonerlerin kaldığı nazik durum Amerikan kongresinde tartışmalara neden olarak İran'daki olaylara daha dikkatli bir şekilde eğilmelerine neden olmuştur. Kongrede yaşanan tartışmalar sonunda kendisi de bir presbiteryen olan Pensilvanya meclis üyesi Andrew G. Curtin'in öncülüğünde İran'a bir büyükelçi atanması kararlaştırılmıştır. Bu bağlamda 9 Haziran 1883 yılında Türkiye'deki misyonerlerin çocuklarından ve misyonerlerden birisi

³³ S . G. Wilson, **Persian Life and Customs With Scenes and Incident of Residence and Travel in Land of The Lion and The Sun**, New York-Toronto 1895, s. 122-123.

olan Mr. S G. W. Benjamin, İran'ın ilk Amerikalı büyükelçisi olmuştur³⁴.

Şeyh Muhammed Sadık

1889 yılında Bervari Kürtleri ile Nasturiler arasında meydana gelen sürtüşme sırasında Amerikalı misyonerlerden Mc Dowell bu bölgede bulunmaktaydı. Bu misyoner, bölgede daha etkin olabilmek adına her iki tarafla da iletişim kurarak ortamdaki faydalanma yolunu seçmiştir. Mc Dowell ve yanındaki misyoner yardımcıları, Bervari Şeyhi Muhammed ile görüşmelerde bulunmuşlardır. Bu ilk görüşmede şeyh kendilerine kibar davranmakla birlikte misyonerlere karşı soğuk bir tavır takınmıştır. Bu görüşme sırasında Mc Dowell, bölgedeki dinamikleri, sosyal yapı ve çevresel etmenleri gözlemleyerek bölgede misyon faaliyetlerinin yayılması için bir doktor gönderilmesi gerektiğini ifade etmiştir; çünkü bölgede geçen yaz faaliyet gösteren Dr. Oshana ve Dr. Cochran geri dönmüşlerdir. Mc Dowell'in bu çağrısı üzerine Urmiye'den Dr. Wishard görevlendirilmiştir.

Wishard, bölgeye Musul üzerinden hareket etmiştir. Musul'a vardığında bölgeyi kasıp kavuran kolera yüzünden bölgede karantina uygulanmasından geçmiş ve doktor olduğu anlaşılınca şehri kasıp kavuran bu hastalığı tedavi etmek için bir süre burada tutulmuştur. Dr. Wishard buradan ayrılınca yönünü Hakkâri bölgesine çevirmiş ve Mc Dowell ile birlikte hastalıktan muzdarip olan şeyh ve çevresini oldukça memnun etmiştir. Şeyh bu sefer de onlara gayet kibar davranmakla birlikte eski soğuk tavrını üzerinden atmış ve misyonerleri oldukça sıcak karşılamıştır. Misyonerler şeyhin misyon faaliyetlerine engel çıkarma ihtimalini bu şekilde bertaraf ettikten sonra Tiyari bölgesiyle ilgilenmişlerdir. Şeyh ile kurmuş oldukları bu yakınlıkla, Nasturi kabilelerinin bulunmuş olduğu dağlara açılan bu bölgeyi bir üs olarak

³⁴ S . G. Wilson, *age.*, s.123-124; Joseph L. Grabill, **Protestant Diplomacy and the Near East, Missionary Influence on American Policy, (1820-1927)**, Minneapolis 1971, s.137-138.

kullanmayı amaçlamışlardır³⁵. 1890 yılında Amerikan misyonerleri Hakkâri bölgesindeki faaliyetlerine şeyh ile kurmuş oldukları yakınlık sayesinde rahat bir şekilde devam etmişlerdir. Bu yıl özellikle misyoner doktorlar sayesinde çok rahat olduklarını düşünmekteydiler. Ayrıca Osmanlı Devlet otoritesinin bu bölgede oldukça zayıf olduğunun bilincinde olarak faaliyetlerini özellikle Tehoma, Tiyari ve Baz gibi aşiretler arasında gerçekleştirmişlerdir³⁶.

1893 yılının yazında Şeyh'in üç karısından birisi, annesi, kızları ve hizmetçileri ve refakat için gönderilmiş olan altı adamını iyi bir şekilde ağırlamak için ellerinden geleni yapmış ve hastanelerinin iki odasını onlara tahsis ederek rahat ettirmeye çalışmışlardır. Misyonerlere göre şeyhin bu karısının erkek çocuklarının tamamı ölmüş sadece kız çocukları hayatta kaldığı için şeyhin en sevdiği karısı değildir³⁷. Ertesi yıl Amerikan misyonerleri, Osmanlı Devleti'nin bölgede okul açmalarını ve kitap sirkülasyonunu engelleme faaliyetlerine rağmen daha önceki doktorları sayesinde irtibat halinde olmuş oldukları Şeyh Muhammed'in, ailesinden birkaç kişiyi muayene etmeleri için Amerikan misyonerlerinin Urmiye bölgesindeki hastanesine gönderip burada tedavi ettirmesi, Amerikan misyonerlerinin bölgede daha rahat çalışmalarına ortam hazırlamıştır³⁸.

Şeyh Übeydullah'ın ölümünden sonra yerine oğlu Şeyh Muhammed Sadık geçmiştir. O babasının politikasının aksine misyonerlerle ve azınlıklarla daha sert bir ilişki kumuştur. 1895 yılında Urmiye Nas-

³⁵ **The Fifty- Third Annual Report Board Of Foreign Missions Of The Presbyterian Church Of The United States Of America Presented To The General Assembly, May. 1890.**, New York, Mission House, 53 Fifth Avenue. 1890. s. 168-173.

³⁶ **The Fifty- Fourth Annual Report Board Of Foreign Missions Of The Presbyterian Church Of The United States Of America Presented To The General Assembly, May. 1891**, Mission House, 53 Fifth Avenue. 1891, s.162-172.

³⁷ **The Fifty- Seventh Annual Report Board Of Foreign Missions Of The Presbyterian Church Of The United States Of America Presented To The General Assembly, May. 1894**, New York, Mission House, 53 Fifth Avenue. 1894. s.188.

³⁸ **The Fifty- Eighth Annual Report Board Of Foreign Missions Of The Presbyterian Church Of The United States Of America Presented To The General Assembly, May. 1895**, New York, Mission House, 53 Fifth Avenue. 1895. s.154-56.

turi ileri gelenlerinden Mar Gauriel'in ve yakınlarının İran sınırlarında öldürülmesi ile olay da Hakkâri bölgesindeki Şeyh Sadık ve adamları İngiliz misyonerleri tarafından sorumlu tutulmuştur. Misyonerler tarafından bu daha sonra İngiliz konsoloslukları durumu İstanbul'da bulunan büyükelçiliklerine bildirerek olayla İngiltere hükümeti adına Osmanlı Devletine baskıda bulunmuşlardır. Bu baskı neticesinde kurulan tahkikat komisyonunda memurlar Şeyh Sadık'ın olayla ilgisi olduğuna dair bir kanıt bulamışlardır.

1903 tarihinde Musul bölgesinden bir Şeyh, yakalandığı hastalıktan dolayı Urmiye bölgesindeki misyoner hastanesine tedavi için başvurmuştur. Bir dizi aplikasyon sonucundan ilerlemiş tifodan dolayı bir şey yapılamayacağı kendilerine söylenince, adamları ve müritleri son günlerini kendi topraklarında geçirmesi için hazırlıklar yaptıkları esnada Şeyh yolda vefat etmiştir. Onun vefatını misyonerlere yükleyen adamları başta Doktor Cochran olmak üzere misyonerleri öldürmekle tehdit etmişlerdir. Bu esnada misyonerlere Şeyh Muhammed Sadık'ın misyonerler adına güvence vermesinden sonra şeyhin adamları onların masum olduğuna inanarak onları rahat bırakmışlardır³⁹.

³⁹ **The Sixty-Sixth Annual Report Board Of Foreign Missions Of The Presbyterian Church Of The United States Of America Presented To The General Assembly, May. 1903.**, New York, Mission House, 156 Fifth Avenue. 1903 s.265. 27 Haziran 1896 yılında Urmiye'nin ileri gelen din adamlarından Mar Gabriel, Urmiye'deki çekişmelerden kaçarak Türk-İran sınırındaki Mevana'ya gelmiştir. Burada yanındakilerle birlikte Nasturi Patriği veya Matranı'nı görmek için yola çıkmıştır. Matranı görüp görüşmesini yaptıktan sonra Mar Gabriel, Şeyh Übeydullah'ın oğlu olan Şeyh Sadık'ın evinde misafir olarak ağırlanmıştır. Hikâyeye göre yemekten sonra kendisine Urmiye'ye dönmesi tavsiye edilmiştir. Tam bu sırada evin ek binalarından Mar Gabriel ve çevresindekiler kuşatılmıştır. Ertesi gün Kürtler tarafından İran sınırına götürülerek burada yanındakilerle birbirine bağlanarak hançerlenmiştir. Daha sonra cesetler soyulmuştur. Ölenler arasında beş din adamı ile Mar Gabriel'in yeğeni de bulunmaktadır. Sayıları 12-14 olarak belirlenen bu cesetler daha sonra gömülmek için İran'a götürülmüştür. Gabriele Yonan'a göre din adamları bizzat Şeyh'in adamları tarafından öldürülmüştür. Bkz. Robert E. Speer, **age.**, s.205-206; HR.SYS. Dosya No: 2758 Gömlek No: 56; Gabriele Yonan, **Asur Soykırımı Unutulan Bir Holocoust**, Çeviren: Erol Sever, Pencere Yayınları, I. Baskı Mart 1999, s.65.

Şeyh Taha

Şeyh Sadık'ın ölümünden sonra Şeyh Taha, Hakkâri bölgesinde Nehri hanedanına hakim olmuştur. İngiliz misyonerlere göre Kürtler arasında onun dini otoritesi sorgulanamaz ve eleştirilemezdi. 1908 yılında amcası Abdülkadir hakkını aramak için Şemdinli'ye gelmesine rağmen güç Şeyh Taha'da kalmıştır. Şeyh Taha yazları Katrona Köyü'nde ikamet etmektedir. Bu köy birkaç yıl öncesine kadar bir Süryani köyü olmasına rağmen Nehri Şeyhleri buraya el koyarak bir tek Hristiyan'ın bile yaşamasına izin vermemişlerdir. Nasturi Patriği Mar Şamun, baskısı ve tehditlerinden dolayı şeyhten çekinmektedir⁴⁰.

Şeyh Reşid

1908 yılının Ağustos ayında Hakkâri'den Şeyh Übeydullah'ın torunlarından Şeyh Reşid, Bervari Metropoliti Mar Yawala'nın evini soyarak bütün eşyalarına el koyduğu gibi küçük kızlarını çıplak bıraktığı gibi yaşlılara da dayak atmıştır⁴¹. 1909 yılının aralık ayında Çal Ağası, Hakkâri bölgesindeki Şeyh Übeydullah'ın torunu olan Reşid'in Barzani Şeyhi için İngiltere'nin baskısı nedeniyle hemen tutuklanmasını beklediğini ancak neden geç kalındığını sormuştur⁴².

1911 yılında Hakkâri'den Şeyh Reşid, tedavi için Urmiye'deki Amerikalı misyonerlerin hastanesine gelmiştir. Onun gelişiyle misyoner Doktor Packard, Şeyh Reşid'e eşlik etmek ve onun korumasında olmak için çıkmayı düşündüğü Hakkâri gezisini iki hafta ertelemiştir. Şeyh Reşid'in eşliğinde oldukça rahat bir yolculuk geçiren Packard, bu sayede ziyaret etmeyi planladığı yerleri ziyaret ederek görüşmelerini gerçekleştirmiş ve Şeyh'in konağına dönmüştür. Şeyhin ailesinin kullandığı kırk odalı olarak inşa edilmesinin planlandığını ancak batı

⁴⁰ W.A.W. "A Visist to Matran", **Quarterly Report of Assyrian Mission**, No. LXXIV, Published for the Assyrian Mission London 1908, s.932-934.

⁴¹ W.H.Browne, **Quarterly Report of Assyrian Mission**, No. LXXIII, Published for the Assyrian Mission London 1908, s.911.

⁴² George S Reed, " A Mountain Journey", **Quarterly Report of Assyrian Mission**, No. LXXIX., Published for the Assyrian Mission London 1910, s.1017-1019.

tarafındaki bölümünün bitirildiği ve ceviz ağaçlarının gölge ettiği konağında misafir olmuştur. Packard, edindiği bilgiye göre bir Süryani kilisesinin karşısında bulunan bu konak yakınlardaki kiliselerin taşlarından malzemelerinden yapılmıştır. Konakta kadınların hasta olduğunu gören misyoner doktor onları muayene etmiştir. Ona göre şeyhin kadın hanesinde dikiş ve nakış dahil halkı hiçbir şey yapmamaktadır. Hatta dikiş işlerini çok iyi dikiş makinesi kullanan bir hizmetçileri gerçekleştirmektedir. Buna rağmen ev halkı ve şeyh bu bölgede oldukça popüler olan tütün işi ve ticareti ile uğraşmaktadır. Burada kaldığı müddetçe Packard, Kürtlerin Hristiyanlaştırılması için kafa yormuş ise de bunun son derece tehlikeli bir uğraş olduğunu düşünmüştür⁴³. Misyonerler sadece şeyhleri yakınlık kurmakla kalmadılar hatta onların İran'da açmış oldukları Westminster Hastanesinde tedavi olmak için gelen hanımlarıyla da yakınlık kurmaya çalışmış hatta onlara İncil ve Hristiyanlık propagandası yapmışlardır. 1914 yılında Kürt Şeyhlerinden birinin tepeden turnağa silahlı altı koruması eşliğinde gelen hasta hanımına hastanede kaldığı süre zarfında odasında ve kendi odasında misyonerlerden Bayan Cochran, sürekli olarak İncil okumuş ve vaaz vermiştir. Bayan Cochran, daha sonra misyonerlik örgütüne dini değişmese bile artık Hristiyanlara ve misyonerlere yönelik en azından iyi düşüncelere sahip olmasını sağladım demiştir⁴⁴.

Şeyh Abdülkadir

Misyonerler XIX. yüzyılın son dönemlerinde Kürtler arasında artan milliyetçilik dalgasının kendilerine yeni olanaklar sunduğunun farkına varmışlardır. Bunda Kürtlerin onlar vasıtasıyla batılı devletlerle iletişim kurmak istemesinin önemi büyüktür. İlk aşaması genel anlamda Şeyh Übeydullah'la başlayan bu akım daha sonraları Şeyh

⁴³ **The Seventy-Fourth Annual Report of the Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church in the United States of America, Presented to the General Assembly**, May, 1910, New York: Presbyterian Building, 156 Fifth Avenue 1911, s. 325-326.

⁴⁴ **The Seventy-Seventh Annual Report of the Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church in the United States of America, Presented to the General Assembly**, May, 1914, New York: Presbyterian Building, 156 Fifth Avenue 1914, s.343.

Barzani ile devam etmiştir. II. Meşrutiyet döneminde Kürt Teali Cemiyeti'nin önemli simalarından ve kurucularından Şeyh Übeydullah'ın oğlu Şeyh Abdülkadir üzerinde taşıdığı dini unvana rağmen milliyetçilik duygularıyla Amerikalı misyonerlerden Hakkârî ve sair bölgelerde okullar açmaları konusunda istekte bulunmuş ve elinden geldiğince onlara yardımcı olacağına söz vermiştir. Misyonerler ise onun isteğiyle bu artık azınlıklara yönelik yağma faaliyetlerini bırakmak istediğini düşünmüş ve hemen Aşita/Çığılı bölgesine McDowell ile Allen isimli iki misyoneri göndermeye karar vermişlerdir. Bu konuda misyonerlerin acele etmesinin en büyük sebebi devletten önce Kürtler arasında okulları açmak ve ilk okuma kitaplarını İncil'den ve diğer dini metinlerden oluşturarak Kürtleri bu ilk okuma sayesinde Hristiyanlaştırma adına büyük bir fırsat elde edeceklerini düşünmelerinden kaynaklanmaktadır⁴⁵. 1913 yılında Şeyh Abdülkadir ve dört arkadaşı Bohtan bölgesini kendilerine merkez yaparak Amerikalı misyonerler ve yardımcılarıyla irtibat halinde olmuş ve onlara her türlü kolaylıkları sağlamışlardır. Kürtler arasında okul açmaları halinde her türlü dini özgürlüğü sağlayacakları yönünde sözler dahi veren bu grubun toplanma ve istişare merkezi Bohtan'daki misyonerlerin yerel yardımcısının evi olmuştur. Misyonerler onların bu isteği ve tutumu sayesinde misyonerlik faaliyetlerinde herhangi bir sıkıntıyla karşılaşmadıklarını belirtmektedirler. Kürt milliyetçilerin bu isteklerine misyonerler o dönem için açmış oldukları üç okul ile karşılık vermekle birlikte onların istedikleri gibi bir hamle başlatamamışlardır. Çünkü onlar açılan bu okulların sonuçlarını hızlı bir şekilde görme eğiliminde olmuşlardı⁴⁶. Misyonerler bu istek karşısında Kürtçe bilen yerel yardımcılarından Kasha Daniel'i bir Kürtçe sözlük ve İncil hazırlaması için görevlendirmişlerdir Bu çalışmalardan sözlük hazırlanmış ise de Kürtçe İncil, I.

⁴⁵ **The Seventy-Fifth Annual Report of the Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church in the United States of America, Presented to the General Assembly, May, 1912, New York: Presbyterian Building, 156 Fifth Avenue 1912, s.364.**

⁴⁶ **The Seventy-Seventh Annual Report of the Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church in the United States of America, Presented to the General Assembly, May, 1914, New York: Presbyterian Building, 156 Fifth Avenue 1914, s.339, 342.**

Dünya Savaşı'nın başlaması ve Daniel'in de bunun kurbanlarından olmasından dolayı bitirilememiştir. Onun kaybı misyonerler için büyük olmuştur. Çünkü Daniel aynı zamanda Hakkâri bölgesindeki eğitim öğretimde önemli bir isimdi⁴⁷.

Barzani Şeyhleri ve Misyonerler

Kürtler arasında şeyhler genel olarak misyonerlerden ve Hristiyanlardan nefret eden kişiler olarak betimlenmesine rağmen zaman zaman kendilerine iyi davranan şeyhlerden de bahsetmektedirler. Şeyhlerle olan ilişkiler özellikle yüzyılın son çeyreğinde oldukça artmıştır. Taraflar arasındaki ilişkide artık sadece dini hüviyetten çıkmış ve bu ilişkiye artık politik ve ekonomik boyutlarda eklenmiştir. Kuzey Irak'taki Şeyh Abdülislam Barzani, bölgesindeki Hristiyanlara karşı iyi davranan kişilerin başında gelmektedir. Bunun temelinde ise onun misyonerler vasıtasıyla İngiltere'nin desteğini almaktır. Wigram'a göre şeyh bütün İngilizleri yakın dostu olmaktan hoşnut olmaktadır. Hatta anlaşmazlık yaşadığı Osmanlı Hükümeti'ne karşı kendi bölgesini İngiltere'ye devredeceği söylentisi bile çıkmıştır. Barzani Şeyhi'nin misyonerlerle iyi ilişkisi zaman zaman onlara Kürt bölgelerinde gezilerinde kendi özel kırmızı sarıklı adamlarını eşlik ettirmesi ona Osmanlı Devleti ile sorunlar yaşadığında misyonerler vasıtasıyla İngiliz Konsolosu'nun yardımını sağlamıştır. Son olarak her ne kadar toplumunda bir şeyh olarak her dediği anında yerine getirilen bir insan olmasına rağmen misyonerlere yakın görünmek için Hristiyan köylerini yağma eden Her iki Aşireti'ni bu konuda cezalandırmaktan çekinmemiştir. Misyonerlere göre o, kurumları olan Canterbury Kilisesi'nden bölgesinde okullar açmak için bölgesine misyonerler göndermesini ve onların yardımıyla Kürdistan'ın kurulmasını istiyordu. Bu amaçla onlardan kendisini memleketlerine döndüklerinde İngiltere Kralı George ile görüşürmesini istemiştir⁴⁸. Ancak İngilizler,

⁴⁷ 80th Annual Report of the Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church in the United States of U.S.A. 1917, s.308.

⁴⁸ W.A.Wigram-Edgar T.A.Wigram, *age.*, s.174-200. Barzani'nin çocukları I. Dünya Savaşı'nda İngilizlerle iş birliği yapma olanağı elde etmiş iseler de bu uzun sürmemiş ve onlarla da savaşmaktan çekinmemişlerdir. Bu savaşlar sonunda İngilizler, 79 Kürt

Kürtlerle I. Dünya Savaşı'na kadar olan dönem boyunca ilgilenmemişlerdir. I. Dünya Savaşı'ndan sonra özellikle Mezopotamya'daki çıkarlarından dolayı Kürtlerle ilgilenmeye başlayacaklardır. Nitekim 27 Ağustos 1919 İstanbul İngiliz Büyükelçiliği'ndeki görevlilerden T. Hohler'den, İngiliz Başbakanı Özel Kalemci Phiplip Kerr'e giden belgede Hohler, *Kürtlerin ve Ermenilerin durumu beni hiç ilgilendirmez. Kürt sorununa verdiğimiz önem Mezopotamya bakımındandır. Diğer taraftan Wilson beni korkutuyor, ajanları devamlı hatalar yapıyorlar. Noel'e gelince fanatiğin biri, Ermenistan ve Kürdistan'ın sınırlarının kesin olmadığı konusunda sizlerle aynı düşüncedeyim.* Söзlerini sarf ederken⁴⁹ diğer bir meslektaşı ve İngiliz Dış ilişkileri Müsteşar Yardımcısı olan Eyre Crowe'de İngiliz Dış İlişkileri Müsteşarı George Kidston'a 28 Kasım 1919'da gönderdiği mektupta ... *Kürtlere her ne kadar inanmasak da onları kullanmamız çıkarlarımız gereğidir.* ... sözleriyle İngilizlerin Kürtlere bakışını ortaya koymaktadır⁵⁰

Şeyhler Arasındaki Rekabet

Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı iki Kürt bölgesinden nehri ile Barzan bölgesi şeyhleri arasında büyük bir rekabet mevcuttur. Nehri Şeyhi olan Übeydullah ve oğulları Abdulkadir ile Sadık bölgelerindeki Hristiyanlara karşı zalimce davranırken Barzan Şeyhi oldukça iyi muamele etmektedir. Son dönemlerde Barzan Şeyhi gibi Nehri Şeyhinin de oğlu misyonerlerle iletişime geçerek onlar vasıtasıyla dış dünyadan

Köyü'nü bombalayarak 1.365 evi yakıp yıkmışlardır. İngilizlerle yaşadığı olaylar ve hayal kırıklıkları neticesinde Şeyh Mahmut Barzani daha son İngilizler hakkında " Kendimi İngiliz Uşaklarına Teslim etmektense açık düşmanlarım olan Türklere teslim olmayı yüz kere yeğ tutarım " diyecektir. Bkz. Bazil Nikitin **Kürtler 2. Sosyolojik ve Tarihi İnceleme**, Çev. H.D ve A.S, Özgürlük yolu Yay., İstanbul Mart-1978, s. 43-44; Getrude L. Bell, **Mezopotamya'da 1915-1920 Sivil Yönetimi**, Çev. Vedü İlmen, Yaba Yayınları, İstanbul 2004, s.143-144.

⁴⁹ **İngiliz Devlet Belgeleri Türkiye'nin Parçalanması ve İngiliz Politikası (1900-1920)**, Editör: Ö. Andaç Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul 2005,s. 229-230; David Mcdowall, **age.**, s.170.

⁵⁰ **İngiliz Devlet Belgeleri Türkiye'nin Parçalanması ve İngiliz Politikası (1900-1920)**, s. 240-241.

haberler almaya çalışmıştır. Şeyh Sadık, Hakkâri bölgesinde yüz katrıla tütün ve silah kaçaklığı yaparak büyük bir servet edinmiştir⁵¹. Mark Sykes'in Hakkâri bulunduğu dönemde Şeyh Muhammed Sadık'ın Avrupalılara hayran olduğunu ve bu kıtadaki bankaların fazi oranlarını takip ettiğini belirtmiştir. Ona göre fazile içli dışlı olan şeyh yıllık %2 ve %3 beğenmeyerek yüzde %10 veya %15 net faiz geliri istemiştir⁵². Daha sonra Bu servetini İngiliz misyonerler vasıtasıyla İngiltere'de bir bankaya yatırarak faiz almak istemiştir. Wigram'a göre bir müddet sonra İngiliz sermayesinin bulunmuş olduğu Lombard Street'e büyük bir servet yatırılarak şeyhin zenginlikleri güvence altına alınmıştır⁵³.

Kürtler arasında oldukça etkili olan bu iki Şeyh ailesi I.Dünya Savaşı sırasında halk arasında birbirlerinin nüfuzlarını kıskandıkları için birbirlerini kötölemekten ve karşı tarafta yer almaktan kaçınmamışlardır⁵⁴. Bu tarihte misyonerlerin Hakkâri bölgelerinde gezileri oldukça sakin ve rahat geçmiştir. Bunda Şeyh Muhammed Sadık'ın rakibi olan Oramar Aşireti Reisi Sutu'nun onun tarafından yenilgiye uğratılıp gücünün azaltılması etkili olmuştur⁵⁵.

Sonuç

Misyonerler için Kürt Şeyhleri ilk dönemler, Kürt beylerini azınlıklar üzerine saldırmaları için kışkırtan ve dikkat edilmesi gereken kişiler olarak görmüşlerdir. Ancak beylerin zamanla güç kaybetmesine bağlı olarak şeyhlerin artan gücü karşısında onlarla iletişime geçebilmek için tubbi misyonerliği kullanmışlardır. Bu sayede şeyhlerle iletişim kurarak daha rahat bir şekilde misyonerlik yapmaya çalışmışlardır. Ve de bunda kısmen de olsa başarılı olmuşlardır. Şeyhler ise kuşkuyla yaklaştıkları bu yabancıların zamanla politik güçlerinin farkında

⁵¹ W.A.Wigram-Edgar T.A.Wiagram, **age.**, s. 204-205; David McDowall, **age.**, s.136.

⁵² Muzaffer İlhan Erdost, **Şemdinli Röpörtajı**, Ankara 2016, s. 52-53.

⁵³ W.A.Wigram-Edgar T.A.Wiagram, **age.**, s. 204-205; David McDowall, **age.**, s.136.

⁵⁴ Getrude L. Bell, **age.**, s.128-129.

⁵⁵ **The Sixty-Sixth Annual Report Board Of Foreign Missions Of The Presbyterian Church Of The United States Of America Presented To The General Assembly**, May. 1903., New York, Mission House, 156 Fifth Avenue. 1903 s.266.

olarak onlar vasıtasıyla dış güçlerle irtibata geçerek politik ve ticari güç kazanmaya çalışmışlardır. Özellikle Abdülkadir döneminde karşılıklı etkileşim ve kurulan diyalog I. Dünya Savaşı neticesinde sona ermiştir. Yine bu dönemde kurulan misyonerle olan ilişki günümüzdeki Kürt ayrılıkçılarına ilham olmaktadır.

KAYNAKÇA

80th Annual Report of the Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church in the United States of U.S.A., 1917.

Bazil Nikitin, **Kürtler Sosyolojik ve Tarihi İnceleme**, Özgülük Yolu Yay., İstanbul Aralık 1976.

Bazil Nikitin, **Kürtler 2. Sosyolojik ve Tarihi İnceleme** Çev. H.D ve A.S, Özgürlük yolu Yay., İstanbul Mart-1978.

British Documents On Ottoman Armenians Volume 1 1856-1880, Ed.by Bilâl N. Şimşir, TTK Yay., Ankara 1989.

David Mcdowall, **Modern Kürt Tarihi**, Çev. Neşenur Domaniç, Doruk Yayınları, İstanbul 2004.

Erol Kurubaş, **Başlangıçtan 1960'a Değın Kürt Sorununun Uluslar arası Boyutu**, Ümit Yay., Ufuk Dizisi, Aralık İstanbul 1997.

Foreign Missions and Evangelism, Envelope Series, Vol. IX, No. 3., October 1906, Boston 1906.

Fred Burnaby, **At Sirtında Anadolu**, Çev. Fatma Taşkent, İletişim Yayınları, İstanbul 1999.

Gabriele Yonan, **Asur Soykırımı Unutulan Bir Holocaust**, Çeviren: Erol Sever, Pencere Yayınları, I. Baskı Mart 1999

George Percy Badger, "The Nestorianand TheirRituals: With The Narrative Of A Mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-1844. And Of A late Visit to Those Countries In 1850; Also, Researches Into The Present Condition Of The Syrian Jacobites, Papal Syrians", And Chaldeans, And An Inquiry Into The Religious Tenets into The Yezeedees, Vol. II.,London **MDCCCLII**.

George S Reed, " A Mountain Journey", **Quarterly Report of Assyrian Mission**, No. LXXIX., Published for the Assyrian Mission London 1910.

- Getrude L. Bell, **Mezopotamya'da 1915-1920 Sivil Yönetimi**, Çev. Vedii İlmen, Yaba Yayınları, İstanbul 2004.
- Hans Lukas Kieser, **Iskalanmış Barış: Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938**, Çeviren: Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.
- Isaac Adams, Darkness and Daybreak, **Personal Experiences, Manners, Customs, Habits, Religious and Social Life in Persia, Published in the Interest of Persian Mission**, 1898.
- İbrahim Avras, **Tarihi Hakikatler**, Biyografi. Net Yayınları, İstanbul 2005.
- İngiliz Devlet Belgeleri Türkiye'nin Parçalanması ve İngiliz Politikası (1900-1920)**, Editör: Ö. Andaç Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul 2005, s. 229-230; David McDowall, **age.**, s.170.
- İsmail Beşikçi, **Doğu Anadolu'nun Düzeni; Sosyo/Ekonomik ve Etnik Temeller**, Ankara 1969,
- John Joseph, **The Modern Assyrians of The Middle East Encounters With Western Christian Missions, Archaeologists, And Colonial Powers**, Brill, Lieden-Boston-Köln 2000.
- Joseph L. Grabill, **Protestant Diplomacy and the Near East, Missionary Influence on American Policy, (1820-1927)**, Minneapolis 1971.
- Julius Richter, **A History of Protestant Missions in The Near East**, Fleming H. Revell Company, London And Edinburgh 1910.
- Martin van Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet Kürdistan'ın Sosyal ve Siyasi Yapısı**, İteşim Yay., İstanbul 2006.
- Minorsky, **Kürtler**, Korel Yay. Gül Ofset, İstanbul 1992.
- Muzaffer İlhan Erdost, **Şemdinli Röportajı**, Ankara 2016.
- P. Avyarov, **Osmanlı-Rus ve İran Savaşları'nda Kürtler 1801-1900**, Çev. Muhammed Varlı, Sipan Yayıncılık, İstanbul 1995.
- Robert E. Speer, **Presbyterian foreign missions; an account of the foreign missions of the Presbyterian church in the U.S.A.**, Philadelphia 1901, s.75.

S . G. Wilson, **Persian Life and Customs With Scenes and Incident of Residence and Travel in Land of The Lion and The Sun**, New York-Toronto 1895.

S. G. Wilson, **Persia: Western Mission**, Presbyterian Board of Publication and Sabbath-School Work, Philadelphia 1896.

The Fifty-Eighth Annual Report Board Of Foreign Missions Of The Presbyterian Church Of The United States Of America Presented To The General Assembly, May. 1895, New York, Mission House, 53 Fifth Avenue. 1895.

The Fifty-Fourth Annual Report Board Of Foreign Missions Of The Presbyterian Church Of The United States Of America Presented To The General Assembly, May. 1891, Mission House, 53 Fifth Avenue. 1891.

The Fifty- Seventh Annual Report Board Of Foreign Missions Of The Presbyterian Church Of The United States Of America Presented To The General Assembly, May. 1894, New York, Mission House, 53 Fifth Avenue. 1894.

The Fifty- Third Annual Report Board Of Foreign Missions Of The Presbyterian Church Of The United States Of America Presented To The General Assembly, May. 1890, New York, Mission House, 53 Fifth Avenue. 1890.

The Forth-Fourth Annual Report Board Of Foreign Missions Of The Presbyterian Church Of The United States Of America Presented To The General Assembly, May. 1881, New York, Mission House, 23 Centre Street. 1881.

The Missionary Herald: Containing The Proceeding At Large of The American Board of Commissioners for Foreign Mission; With A View of Other Benevolent Operations for The Year 1848, Vol. XLIV., Boston 1848.

The Seventy-Fifth Annual Report of the Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church in the United States of America, Presented to the General Assembly, May, 1912, New York: Presbyterian Building, 156 Fifth Avenue 1912.

The Seventy-Fifth Annual Report of the Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church in the United States of America,

Presented to the General Assembly, May, 1912, New York:
Presbyterian Building, 156 Fifth Avenue 1912.

**The Seventy-Fourth Annual Report of the Board of Foreign Missions
of the Presbyterian Church in the United States of America,**
Presented to the General Assembly, May, 1910, New York:
Presbyterian Building, 156 Fifth Avenue 1911.

**The Seventy-Seventh Annual Report of the Board of Foreign Missi-
ons of the Presbyterian Church in the United States of Ame-
rica,** Presented to the General Assembly, May, 1914, New York:
Presbyterian Building, 156 Fifth Avenue 1914.

**The Seventy-Seventh Annual Report of the Board of Foreign Missi-
ons of the Presbyterian Church in the United States of Ame-
rica,** Presented to the General Assembly, May, 1914, New York:
Presbyterian Building, 156 Fifth Avenue 1914.

**The Sixty-Sixth Annual Report Board Of Foreign Missions Of The
Presbyterian Church Of The United States Of America Present-
ed To The General Assembly,** May. 1903., New York, Mission
House, 156 Fifth Avenue. 1903.

**The Sixty-Sixth Annual Report Board Of Foreign Missions Of The
Presbyterian Church Of The United States Of America Present-
ed To The General Assembly,** May. 1903., New York, Mission
House, 156 Fifth Avenue. 1903.

V.Minorsky-Th.Bois-D.N. Mac Kenize, **Kürtler&Kürdistan,** Doz Ya-
yınları, 2.Baskı, İstanbul 2004.

W.H.Browne, **Quarterly Report of Assyrian Mission,** No. LXXIII,
Published for the Assyrian Mission London 1908.

W.A.W. "A Visist to Matran", **Quarterly Report of Assyrian Mission,**
No. LXXIV, Published for the Assyrian Mission London 1908.

W.A.Wigram-Edgar T.A.Wigram **İnsanlığın Beşiği Kürdistan'da
Yaşam,** Çev. İbrahim Bingöl, Avesta Yayınları, İstanbul 2004.

Wadie Jwaideh, **Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi,**
Çev. İsmail Çekem- Alper Duman, İletişim Yayınları, 4. Baskı,
İstanbul 2007.

MÂÂRİF SÂLNÂMELERİ İŞİĞİNDA OSMANLI SON DÖNEMİNDE HAKKÂRİ'DE EĞİTİM

Mehmet Emin DİNÇ*

ÖZET

Antik çağlardan beri beşerî meskûn mahal olan Hakkâri, inişli-çıkışlı çeşitli devirler geçirdikten sonra 1535'ten sonra Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.

Hakkâri, Osmanlı döneminde idari bakımdan değişik yapılanmalar geçirmiştir. Bir dönem vilayet statüsünde iken Osmanlı son dönemlerinde Van vilayetine bağlı bir liva (sancak) haline getirilmiştir.

Hakkâri coğrafyasında asırlar boyunca değişik din, mezhep ve etnik kökenden gelen topluluklar, Osmanlı Türklerinin adalet, güven ve hoşgörü anlayışı içinde birlikte yaşamışlardır.

19. Yüzyıl ile 20. Yüzyıl başlarında Hakkâri bölgesinde Müslüman Türkler, Kürtler Katolik Ermeniler ve Nesturîler birlikte yaşamaktaydı. Nesturîler daha çok dağlık bölgelerde yaşıyorlardı.

Osmanlı devleti meşrutiyetle birlikte eğitimin yaygınlaştırılması atağına girişmişti. Devletin bu uzak köşesinde de önemli eğitim yatırımları yapılmış ve okullar açılmıştır. Hakkâri bölgesinde merkez ve kazalarda ilkokullar ve ortaokullar, bazı köylerinde ise ilkokullar açılmıştır. Katolik Ermenilere kilise Murahhasının (delege) sorumlu müdürlüğünde olmak üzere bir Ermeni ilkokulu açılmasında izin verilmişti. Nesturîler arasında ise herhangi bir okuma yazma faaliyeti ve organizasyonu yoktu.

* Dr. Öğretim Üyesi, Adıyaman Üniversitesi Eğitim Fakültesi Temel Eğitim Bölümü, medadas@gmail.com

Özellikle Sultan II. Abdülhamit'in eğitim politikaları ve çabalarından Hakkâri bölgesi de yararlanmış ve nasibini almıştır. Ancak yerel yöneticilerinde eğitime desteği ve katkısı da büyük olmuştur. Devlet açtığı okullara öğretmenler tayin etmiş, hademe görevlendirmiş ve maaşlarını da hazine kaynaklı olarak ödemiştir.

Hakkâri bölgesinin Müslüman halkı arasında dini duyguların yüksek oluşu, din eğitimine olan ihtiyacı ve talebi de yükseltmiş; bundan kaynaklı olarak bölgede yaygın ve etkin bir şekilde medreselerde vücut bulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hakkâri, Eğitim, Salname, Osmanlı Son Dönemi.

ABSTRACT

Hakkâri has been a place of settlement since the antiquity. After centuries of uneven situations under the governance of various civilisations or states, it went into the rule of Ottoman State in 1535.

Hakkâri's governmental status has changed various times within the time of Ottoman State. At the beginning of the Ottoman rule it was given a provincial status, but towards the late Ottoman period, its status was changed to a sub-province (liva or sancak), which was attached to Van province.

From late 19th Century to early 20th Century, the majority of Hakkâri's population was formed from Muslim Turks and Kurds, Catholic Armenians and Nestorians. Nestorians were rather living in rural areas of the region.

Starting with the time of constitutional monarchy, the Ottoman Government issued a policy of disseminating the institutions and opportunities of education and training. So, important investments were made to this remote region in order to establish and activate new schools in Hakkâri. Primary and middle schools were established in Hakkâri town centre and some nearby towns, while several primary schools were founded in attached villages. Catholic Armenians were also issued a permission to establish an Armenian primary school under the administration and responsibility of the official delegation of the local Armenian Church. On the other hand, there was not any attempt or organisation amongst Nestorians to either establish a school nor learn or teach reading, writing and etc.

Hakkâri has benefited a lot from all educational policies and attempts, especially the ones that were initiated by Sultan Abdulhamid the 2nd. Besides, local governors and administrators were also contributed in those educational initiatives. The government assigned teachers and other staff to these schools and paid their salaries from the main treasury.

As a result of the Hakkâri's Muslim population's intense religious feelings and beliefs, the need and demand for religious education were also increased. Therefore, various madrasahs were come into open in the region.

Key Words: Hakkâri, education, annual, the last period of the Ottoman.

GİRİŞ

Antik çağlardan beri beşerî meskûn mahal olan Hakkâri, inişli-çıkışlı çeşitli devirler geçirdikten sonra 1535'ten sonra Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.

Hakkâri, Osmanlı döneminde idari bakımdan değişik yapılanmalar geçirmiştir. Bir dönem vilayet statüsünde iken Osmanlı son dönemlerinde Van vilayetine bağlı bir liva (sancak) haline getirilmiştir¹.

19. Yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti, Hakkâri Sancağını coğrafi ve siyasî özelliklerinden dolayı yerel yöneticiler aracılığıyla idare etmiştir. Bu nedenle Hakkâri sancağında adli, idari ve mahalli yönetim merkezden gönderilen memurlarla değil, mahalli aşiretlerin idaresi ve kontrolü altındaydı².

Hakkâri'nin dağlık bölgelerinde yaşayan Nesturîler, okul ve benzeri bir kuruma sahip değillerdi. 19. Yüzyılın ikinci yarısında Nesturî toplumunda birkaç din adamının dışında hemen hemen okuma yazma bilen hiç kimse yoktu. Bölgede bulunan iki Hristiyan Okulu da Ermenilere aitti³.

Nesturîlerde din eğitimi papazların İncil okutmaları ve bazı ilahilerin ezberletilmesi ile sınırlı idi. Eğitim, papazların evlerinde ve kış aylarında plansız-programsız bir şekilde yapılmaktaydı. Bu eğitimin dili eski Süryanice idi⁴.

Hakkâri, ancak 1926 yılında Ankara Antlaşması ile bugünkü statüsünü kazanabilmiştir⁵.

¹ Hakkâri İl Yıllığı, 2003, Hakkâri Valiliği, s.25

² Murat Gökhan Dalyan, XIX. Yüzyıl'da Doğu Süryanilerinde Sosyal ve Ticarî Hayat, Kitabevi, İstanbul, 2018, s. 22.

³ M. G. Dalyan; XIX. Yüzyıl'da Doğu Süryanilerinde Sosyal ve Ticarî Hayat, s. 171-172.

⁴ M. G. Dalyan; XIX. Yüzyıl'da Doğu Süryanilerinde Sosyal ve Ticarî Hayat, s. 173.

⁵ Hakkâri İl Yıllığı, 2003, Hakkâri Valiliği, s. 25.

Hakkâri coğrafyasında asırlar boyunca değişik din, mezhep ve etnik kökenden gelen topluluklar, Osmanlı Türklerinin adalet, güven ve hoşgörü anlayışı içinde birlikte yaşamışlardır⁶.

Mâârif Sâlnâmelerinde Hakkâri'de Eğitim

Osmanlı devletinde Tanzimat döneminden itibaren eğitimin düzenlenmesi, geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması çalışmalarına daha büyük bir önem ve hız verilmiştir. Ancak bu çabalar uzun süre devletin merkezi olan İstanbul ve yakın çevresi ile sınırlı kalmıştır. Asıl büyük atılımlar Meşrutiyet dönemi ile birlikte gerçekleştirilmeye başlamıştır. İşlevselliğini yitirdiği düşünülen klasik eğitim anlayışının ve kurumlarının yerini alabilecek yeni kurumlar oluşturulması düşüncesi, birkaç müessesenin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Sıbyan mekteplerinin düzenlenerek iptidailere dönüştürülmesi ve orta eğitim verecek kurumların açılması bunlar arasında sayılabilir⁷. Sıbyan mekteplerinin programının takviyesiyle meydana gelen orta öğretim kurumları olan Rüşdiye veya Rüşdiler, devlete memur yetiştirmek, var olan memurların mesleki bilgilerini arttırmak üzere kuruluyordu⁸. Yine eğitim faaliyetlerinin düzenli yürütülebilmesi için her vilayete bir maarif müdürü atanmıştır⁹. 1879 yılında kararı alınan ve 1882 yılından itibaren görevlendirilen maarif müdürleri vasıtasıyla¹⁰, eğitim öğretim meseleleri yerinden takip edilmeye çalışılmıştır. Maarif meclisleri oluşturulmaya çalışılmış, bu meclislerde imam ve papazlara da sorumluluklar yüklenmiştir¹¹. Bu modern eğitim kurumları ortaya çıkmadan önce, eğitim öğretim faaliyetleri genel itibariyle camiler ve gayrimüslimlerin

⁶ Hakkâri İl Yıllığı s. 25,

⁷ Ünal Taşkın, "Maarif Salnamelerinde Mamuratülaziz", **JASSS**, 6/3, March 2013, p. 1329.

⁸ Ünal Taşkın "Vilayet ve Maarif Salnamelerine Göre Turgutlu Kazasında Osmanlı Eğitim Kurumları", **Uluslararası Turgutlu Sempozyumu Bildirileri**, C 2, Turgutlu, 2018, s. 913-914.

⁹ Ünal Taşkın, "1317 (1899-1900) Maarif Salnamesi'ne Göre Trabzon Vilayeti'nde Eğitim Kurumları", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2/7, Spring 2009, s. 245.

¹⁰ Ünal Taşkın, "Maarif Salnamelerinde İşkodra Vilayetine Air Veriler", **Yeni Türkiye**, 21/67, Mart-Haziran 2015, s. 1672.

¹¹ Ünal Taşkın vd., **Elazığ Eğitim Tarihi**, Elazığ, 2010, s. 168.

yoğun olduğu yerlerde ise kiliseler vasıtasıyla yürütülüyordu¹². Ancak eğitimdeki yenileşme ile birlikte müslüman ve gayrimüslimlerin kendi cemaatlerini eğittikleri kurumlar da ortaya çıktı. Diğer yandan yabancı devletlerin misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde yabancı okullar da tesis edilmeye başlandı. Özellikle Sultan II. Abdülhamid dönemi, eğitimin Anadolu illerinde yaygınlaştırılması çalışmalarının hız kazandığı bir dönem olmuştur.

Sultan Abdülhamid Anadolu'nun en uzak ve ücra köşelerine kadar eğitim-öğretim kurumlarının yaygınlaştırılmasını temel politikalarından birisi haline getirmiştir. Onun devr-i saltanatında gerçekten Anadolu'nun en uzak bölgelerinde okulların açılması için teşviklerde bulunulmuş, hatta devlet ve yerel yönetim bütçelerinden pay ayrılarak ve tahsisat gönderilerek ilk ve ortaokul seviyesinde eğitim kurumları açılmıştır. Buralara öğretmen ve hademeler tayin edilmiş, maaşları bütçeden ödenmiştir.

Her yıl olmasa da birçok yıla ait Maarif Sâlnâmeleri hazırlanarak, memleketin her yerindeki eğitim-öğretim kurumları ve faaliyetleri kayıt altına alınmaya çalışılmıştır. Biz, işte bu bildiriye son dönem Osmanlı Mâârif Nezareti Sâlnâmelerine dayanarak hazırlamaya çalıştık. Temin edebildiğimiz beş adet Sâlnâme'de ki kayıtları tesbit ettik.

1.1. 1316 (1898) Yılına Ait Mâârif Sâlnâmesi¹³:

1316 (1898) Yılına Ait Mâârif-i Umumiye Sâlnâmesi'nde Hakkâri ve çevresindeki eğitim kurumları şöyle yer bulmuştur:

1.1.1. Rüşdiyeler:

1. Van Vilayeti Elbak Mekteb-i Rüşdîsi
Muallim-i Evvel: Ömer Lütfî Efendi
Muallim-i Sâni: Münhaldir.
Hüsn-ü Hat Muallimi: Derviş Efendi
Talebe:20

¹² Ünal Taşkın, "Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 1/3, Spring 2008, s. 344.

¹³ **1316 Maarif Nezareti Sâlnâmesi**, Matbaa-i Amire, 1316, s. 1207-1210.

- Hademe:1
2. Gevar Mekteb-i Rüşdîsi:
Muallim-i Evvel: Salih Efendi
Hüsn-ü Hat Muallimi: Münhaldir
Talebe:20
Hademe:1
3. Çölemerik Mekteb-i Rüşdîsi:
Muallim Vekili: Hasan Efendi
Hüsn-ü Hat Muallimi: Hamdi Efendi
Talebe:18
Hademe:1

Bu Sâlnâme'de Elbak kazasında Şeyh Kütüphanesi adıyla bir kütüphanenin bulunduğu da kayıtlıdır.

1.2. 1317 (1899) Yılına Ait Maarif Sâlnâmesi¹⁴

1899 Yılına Ait Sâlnâme-i Nezaret-i Mâârif-i Umumiye 'de Van Vilayeti bölümünde Hakkâri Sancağındaki Okullar Tablosu şöyle gösterilmektedir:

1.2.1. Rüşdiyeler:

1. Hakkâri Sancağı Merkez Mekteb-i Rüşdiyesi
Muallim-i Evvel Vekili: Nuri Efendi
Muallim-i Sani: Münhaldir.
Hat Muallimi: Derviş Efendi
Talebe:37
Hademe:1
2. Çölemerik Kazası Mekteb-i Rüşdiyesi
Muallim-i Evvel Vekili: Hasan Efendi
Hat Muallimi: Mehmed Ferid
Talebe:36
Hademe:1
3. Gevar Kazası Mekteb-i Rüşdiyesi

¹⁴ 1317 Maarif Nezareti Sâlnâmesi, Matbaa-i Amire, 1317, s. 1423-1431.

Muallim: Salih Efendi
Hat Muallimi: Münhaldir
Talebe:22
Hademe: 1

Bu Sâlnâmede Hakkâri sancağındaki medrese ve gayrimüslim okullarına da yer verilmiştir.

1.2.2. Medreseler

Hakkâri Livası Elbak Kazasında Piran Medresesi (Cami-i Kebir Mahallesinde)

Müderris:1
Talebe:12

Hakkâri Livası Çölemerik Kazasında Meydan Medresesi (Cami-i Kebir Mahallesinde)

Müderris:1
Talebe:15

1.2.3. Gayrimüslim Mektepleri

Hakkâri Livası Elbak Kazası Narsisyan Katolik Mektebi (Katolik Murahhası namına ruhsat verilmiş. İptida derecesinde 15 talebesi var. 1315-1897'de açılmış.)

1.2.4.İptidâi Mektepler-İlkokullar

Hakkâri Sinn-i Kal'â Başkala İptidaiye Mektebi- 1 Kanûn-ı Evvel sene 1314-1896. (Yeniden inşâ ve açılış).

Hakkâri Sinn-i Kal'â Şıh Feti Nahiyesinde Mekteb-i İptidaiye-1 Eylül sene 1314-1896'da açılmış.

1.3. 1318 (1900) Yılına Ait Maarif Salnamesi¹⁵

1318 (1900) Yılına Ait Sâlnâmenin Van Vilayeti bölümünde Hakkâri Sancağındaki Okullar Tablosu şöyle gösterilmektedir:

1.3.1.Rüşdiyeler:

Gevar Mekteb-i Rüşdîsi- (Dize Kasabası'nda)

Muallimi: Salih Efendi

Hat Muallimi:

Talebe:36

Hademe:1

Elbak Sancağı Mekteb-i Rüşdîsi- (Başkale Kasabasında)

Muallim-i Evvel Vekili: Nuri Efendi

Muallim-i Sâni: Ziyaeddin Efendi

Hüsn-ü Hat Muallimi: Derviş Efendi

Talebe:27

Hademe:1

Çölemerik Mekteb-i Rüşdîsi

Muallim Vekili: Hasan Efendi

Hüsn-ü Hat Muallimi Vekili: Ferid Efendi

Talebe: 27

Hademe: 1

1.3.2.Medreseler:

Hakkâri Livası Elbak Kazasında Piran Medresesi (Cami-i Kebir Mahallesiinde)

Müdürris:1

¹⁵ 1318 Maarif Nezareti Salnâmesi, Matbaa-i Amire, 1318, s. 1595-1598.

Talebe:16

Medresenin Bânisi: Hakkâri Beylerinden Hüsrev Bey

Hakkâri Livası Çölemerik Kazasında Meydan Medresesi (Cami-i
Kebir Mahallesinde)

Müderri:1

Talebe:15

Medresenin Bânisi: Hakkâri Beylerinden İzzeddin Şir Bey

1.3.3. Gayrimüslim Mektepleri:

1.Hakkâri Livası Elbak Kazası Narsisyan Katolik Mektebi

(Katolik Murahhası namına ruhsat verilmiş. Müdür-i Mesûli: Ka-
tolik Murahhası,

İptida derecesinde 65 talebesi var ve hepsi zükûr.

Mektebin Küş'âd Tarihi: 18 Mart, sene 1315)

İbtidai Mektepler-İlkokullar:

Hakkâri Livası Elbak Kazası – Rüşdî – Başkale Mevkii, Masraf
Miktarı: 10.840

Hakkâri Livası Gevar Kazası – Rüşdî – Dize Mevkii, Masraf Mik-
tarı: 5.800

Hakkâri Livası Çölemerik Kazası – Rüşdî – Çölemerik Mevkii,
Masraf Miktarı: 8.200

Hakkâri Livası Elbak Kazası – Zükûr-ı İptidai-Tuvani Karyesinde,
Masraf Miktarı: 1.200

Hakkâri Livası Çölemerik Kazası – Zükûr-ı İptidai – Çölemerik
Mevkii, Masraf Miktarı:

Hakkâri Livası Elbak Kazası – Zükûr-ı İptidai– Karabalyan Karye-
sinde, Küş'âd: 314, Masraf Miktarı: 1.200

Hakkâri Livası Elbak Kazası – Zükûr-ı İptidai- Başkale Karyesinde, Küşadı: 316, Masraf Miktarı: 972

1.4. 1319 (1903) Yılına Ait Maarif Salnamesi¹⁶:

1.4.1. Rüşdiyeler:

1. Van Vilayeti Mekteb-i Rüşdîsi:
Muallim: Hüsn-i Hatt Muallimi Salih Efendi
Talebe: 18
Hademe: 1
2. Van Vilayeti Elbak Sancağı Mekteb-i Rüşdîsi
Muallim-i Evvel Vekili: Taha Efendi
Muallim-i Sâni: Ziyaeddin Efendi
Hüsn-ü Hat Muallimi: Derviş Efendi
Talebe:50
Hademe:1
3. Çölemerik Mekteb-i Rüşdîsi:
Muallim Vekili: Hasan Efendi
Hüsn-ü Hat Muallim Vekili: Ferid Efendi
Talebe:16
Hademe:1

1.4.2. Medreseler:

Hakkâri Elbak Kazası Piran Medresesi-Cami-i Kebir Mahallesi

Talebe: 12

Medresenin Bânisi: Hüsrev Bey

Hakkâri Elbak Meydan Medresesi-Cami-i Kebir Mahallesi

Talebe: 15

Medresenin Bânisi: İzzeddin Bey

1.4.3. Gayrimüslim Mektepleri:

1. Hakkâri Elbak Nersesyan Katolik İptidaisi

¹⁶ 1319 Maarif Nezareti Salnâmesi, Matbaa-i Amire, 1319, s. 922-928.

Talebe: 35

Kuruluşu: 18 Mart 1315

1.5. 1321 (1903) Yılına Ait Maarif Sâlnâmesi¹⁷:

1321 (1903) Yılına Ait Sâlnâme-i Nezâret-i Mâârif-i Umumiye 'de Hakkâri bölgesine ait kayıtlar şöyledir:

1.5.1.Rüşdiyeler:

1. Van Vilayeti Gevar Mekteb-i Rüşdîsi:
Muallim: Hüsn-i Hatt Muallimi Salih Efendi
Talebe:18
Hademe:1
2. Van Vilayeti Elbak nam-ı diğer Başkala Sancağı Mekteb-i Rüşdîsi:
Muallim-i Evvel Vekili: Taha Efendi
Muallim-i Sâni: Ziyaeddin Efendi
Hüsn-ü Hat Muallimi: Derviş Efendi
Talebe:50
Hademe:1
3. Van Vilayeti Çölemerik Mekteb-i Rüşdîsi:
Muallim Vekili: Hasan Efendi
Hüsn-ü Hat Muallim Vekili: Ferid Efendi
Talebe:16
Hademe:1

1.5.2.Medreseler:

Hakkâri Elbak Kazası Piran Medresesi-Cami-i Kebir Mahallesi

Talebe: 12

Medresenin Bânisi: Hüsrev Bey

Hakkâri Elbak Meydan Medresesi-Cami-i Kebir Mahallesi

Talebe: 15

¹⁷ 1321 Maarif Nezareti Sâlnâmesi, Asr Matbaası, 1321, s. 688-690.

Medresenin Bânisi: İzzeddin Bey

1.5.3. Gayrimüslim Mektepleri:

1. Hakkâri Elbak Nersesyan Katolik İptidaisi

Talebe: 35

1.6. Sultan Hâmid'in Tahta Geçişinden Sonra Açılan Mektepler:

Elbak-Başkale Rüşdîsi

Gevar-Dize Rüşdîsi

Çölemerik Merkez Rüşdîsi

Elbak Erkek İptidaisi-Tuvani Karyesinde

Elbak Erkek İptidaisi-Karabalyan Karyesinde

Elbak-Başkale İptidaisi

Osmanlı Son Dönemlerinde Hakkâri'de Eğitim Durumunun Değerlendirilmesi

1898 yılında Hakkâri merkez kazası olan Çölemerik, Elbak (Başkale) ve Gevar (Yüksekova)'daki üç ortaokul, ortalama 20'şer talebe ve 2'şer öğretmenle eğitim-öğretim faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu sayı azdır, ancak bir başlangıç olarak önemli ve değerlidir.¹⁸

1899 yılında aynı ortaokullar eğitim-öğretim faaliyetlerini devam ettirmişler, ancak öğrenci sayısı bir önceki yıla göre artış göstermiş, 58'den 95'e çıkmıştır.¹⁹

1896'da açılmış olan Başkale kasabası ve Feti Nahiyesindeki ilkokullar bu yıllarda da eğitim-öğretim hizmetlerini sürdürmüşlerdir.²⁰

1900 yılında aynı ortaokullar öğrenci sayılarını arttırarak eğitim-öğretim faaliyetlerine devam etmişlerdir. Aynı sene içinde Başkale ka-

¹⁸ 1316 Maarif Nezareti Salnâmesi, s.1207-1210

¹⁹ 1317 Maarif Nezareti Salnâmesi, s.1423-1427

²⁰ 1317 Maarif Nezareti Salnâmesi, s.1431

zasındaki Katolik Ermeni Nersisyan Kilisesi'ne bağlı ilkokul ise öğrenci sayısını 65'e çıkarmıştır ki, bu önemli ve kayda değer bir husustur. Çünkü ayrı devlet kurma yoluna giren Ermeniler, artık kiliseyi ve eğitim kurumlarını bu davalarına hizmet edecek adam yetiştirme yeri olarak değerlendirmeye başlamışlardır.²¹

Aynı Salnamede 1900 yılında Hakkâri bölgesindeki ilk ve orta okullar için harcanan tahsisat miktarı da okullar bazında ayrı ayrı verilmiş, toplam da o yıl için 28.212 lira harcandığı belirtilmiştir.²²

1903 yılına ait Salnamede aynı veriler tekrarlanmış, ancak Başkale'deki ortaokulun öğrenci sayısında bayağı bir artış olduğu gözlenmiştir. Bu da bu yıllarda artan Ermeni olayları yüzünden Başkale kazasına bir nüfus yığılması olduğunu göstermektedir.²³

KAYNAKLAR:

1316 Maarif Nezareti Salnâmesi, Matbaa-i Amire, 1316.

1317 Maarif Nezareti Salnâmesi, Matbaa-i Amire, 1317.

1318 Maarif Nezareti Salnâmesi, Matbaa-i Amire, 1318.

1319 Maarif Nezareti Salnâmesi, Matbaa-i Amire, 1319.

1321 Maarif Nezareti Salnâmesi, Asr Matbaası, 1321.

Hakkâri Valiliği, **Hakkâri İl Yıllığı**, 2003.

DALYAN, Murat Gökhan, **XIX. Yüzyıl'da Doğu Süryanilerinde Sosyal ve Ticarî Hayat**, Kitabevi, İstanbul, 2018.

TAŞKIN, Ünal "Vilayet ve Maarif Salnamelerine Göre Turgutlu Kazasında Osmanlı Eğitim Kurumları", **Uluslararası Turgutlu Sempozyumu Bildirileri**, C 2, Turgutlu, 2018, s. 911-924.

TAŞKIN, Ünal- vd., **Elazığ Eğitim Tarihi**, Elazığ, 2010.

²¹ **1318 Maarif Nezareti Salnâmesi**, s.1591-1597

²² **1318 Maarif Nezareti Salnâmesi**, s.1597

²³ **1321 Maarif Nezareti Salnâmesi**, s.688

- TAŞKIN, Ünal, “1317 (1899-1900) Maarif Salnamesi’ne Göre Trabzon Vilayeti’nde Eğitim Kurumları”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2/7, Spring 2009, s. 244-262.
- TAŞKIN, Ünal, “Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 1/3, Spring 2008, s. 343-366.
- TAŞKIN, Ünal, “Maarif Salnamelerinde İşkodra Vilayetine Ait Veriler”, **Yeni Türkiye**, 21/67, Mart-Haziran 2015, s. 1665-1673.
- TAŞKIN, Ünal, “Maarif Salnamelerinde Mamuratülaziz”, **JASSS**, 6/3, March 2013, p. 1327-1353.

MAARİF SALNAMELERİNE GÖRE 1898-1903 YILLARI ARASINDA HAKKÂRİ'DE EĞİTİM VE ÖĞRETİM

Necati DEMİR*

ÖZET

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Hakkâri'nin idari yapısı sık sık değiştirilmiştir. Hakkâri 1847'de sancak durumunda olup Van Vilayeti'ne bağlıdır. 14 Aralık 1847 tarihinde idari yapı değiştirilmiş, yeni bir eyalet oluşturulmuş, Van ile birlikte oraya bağlanmıştır. 1853 yılında Van tekrar ayrı bir vilayet yapılmış, Hakkâri buraya bağlanmıştır. 1866'da Hakkâri, Van ile birlikte Erzurum vilayetine bağlanmıştır. 1877 yılında Van, yeniden vilayet olarak planlanmış ve Hakkâri de sancak hâline getirilmiştir. 1881 tarihinde Hakkâri, ayrı vilayete dönüştürülmüştür. 1889 yılında yeniden sancak hâline getirilerek Van vilayetine bağlanmıştır. Cumhuriyet Dönemi'ne kadar da böyle devam etmiştir.

1891'de Hakkâri sancağının kazaları şunlardır: *Mahmudi, Mamuratiül Hamid, Albak (Sancak merkezi / Başkale), Norduz, Hakkâri, Gevar (Yüksekova), Şemdinan, Oramar, Beytüşşebab, Amadiye, Çal.* 1899'da ise Hakkâri sancağının kazaları şunlardır: *Albak (Başkale), Colemerg, Şemdinan, Gevar, Hamidiye, Beytüşşebab.*

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde hazırlanan Maarif Salnameleri ve il salnameleri eğitim öğretim açısından son derece önemli kaynaklardır. Maarif Salnameleri, Maarif-i Umumiye Nezareti tarafın-

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi / Ankara necatidemir522@gmail.com

dan 1316-1321 (1898-1903) yılları arasında 6 defa basılan eğitim-öğretim hayatı ile ilgili yıllıklardır. Bunlardan 1320 yılı salnamesi yayımlandığı belirtilse de şimdiye kadar hiçbir nüshasına rastlanmamıştır. Maarif salnamelerinde, Maarif Nezareti'nin tarihi, eğitim-öğretim ile ilgili nizamnameleri, çeşitli derecelerdeki okullar ile bu okullara ilişkin ders müfredatları ve yönetmelikleri, okullar ile ilgili detaylı bilgilerin yanı sıra; idari yapıyı oluşturan tüm vilayetlerdeki okullar, bu okullardaki öğretmen ve öğrenciler, kütüphaneler, medreseler, matbaalar ve gazeteler ile ilgili önemli bilgiler bulunmaktadır.

Kaynaklara göre 1894-95 yılında Hakkâri sancağında 3 rüştiye okulu bulunmaktaydı. Üç yıl sonra durumun değişmediği anlaşılmaktadır. Zira 1316 (1898) yılı Maarif Salnamesi'ne göre Hakkâri'nin kazası olan Albak'ta (20 öğrenci), Gevar'da (20 öğrenci), Çölemerik'te (18 öğrenci) birer rüştiye bulunmaktadır. Maarif salnamesine göre 1899'da Hakkâri'de 54 adet iptidai bulunuyordu. 1905 yılına ait istatistiklerde, Van ve Hakkâri sancaklarında birer adet olmak üzere 2 adet erkek idadinin eğitim verdiğini görmekteyiz.

Sonuç olarak biz, salnameler ve diğer kaynakların ışığında Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Hakkâri ilinin sergilediği eğitim öğretim durumunu araştıracağız. Okullar, bu okullardaki öğretmen ve öğrenciler, kütüphaneler, medreseler, varsa matbaalar ve gazeteler hakkında bilgileri bilim dünyası ile paylaşmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Hakkâri, Eğitim-Öğretim, Okullar, Osmanlı Devleti

EDUCATION AND TRAINING IN HAKKÂRİ BETWEEN 1898-1903 IN ACCORDANCE WITH THE EDUCATION ANNUALS

ABSTRACT

In the last period of the Ottoman Empire, the administrative structure of Hakkâri has been changed frequently. Hakkâri is sanjak in 1847, is connected to the province of Van province. On 14 December 1847 the administrative structure was changed, a new state was formed and connected with Van. Van in 1853 again a separate province was made, Hakkâri connected here. In 1866, Hakkâri was connected to the province of Erzurum with Van. In 1877, Van was reconstructed as a province and Hakkâri was converted into a sanjak. In 1881, Hakkâri was converted into a separate province. In 1889, it was re-converted into a province and connected to the province of Van. This was the case until the Republic Period.

The subprovinces of Hakkâri in 1891 were as follows: *Mahmudî, Mamuratul Hamid, Albak (Sanjak center / Baskale), Norduz, Hakkâri, Gevar, Semdinan, Oramar, Beytussebab, Amadiye, Play*. In 1899, the subprovinces of Hakkâri sanjak were: *Albak (Baskale), Colemerg, Semdinan, Gevar, Hamidiye, Beytussebab*.

In the last period of the Ottoman Empire, the Education annulas and province annuals are the most important sources of education. Education Annuals which are annuals related with education and training published six times by Ministry of Education between the years of 1316-1321 (1898-1903). Although the year of 1320 annual of them was published, no copies have not found yet. History of the Ministry of Education, regulations related to education and training, various degrees of schools and course curricula and regulations related to these schools, as well as detailed information about schools; there are important information about schools in all provinces, teachers and students in these schools, libraries, madrasahs, press and newspapers in Education annuals.

According to the sources, there were 3 Ottoman Junior High Schools in Hakkâri sanjak in 1894-95 . Three years later, it is understood that the situation has not changed. According to 1316 (1898) year annual, there are Ottoman Junior High Schools Hakkâri's subprovinces in Albak (20 students), in Gevar (20 students) and in Çölemerik (18 students). According to the annual of the education in 1899 in Hakkâri, there were 54 primary schools. In the statistics of 1905, we see that two male high schools, one high school in Van and the one in Hakkâri sanjak, were educated.

As a result, we will investigate the education of the province of Hakkâri in the last period of the Ottoman Empire in the light of annuals and other sources. We will try to share information with the world of science about schools, teachers and students in these schools, libraries, madrasahs, if there were, printing houses and newspapers.

Key Words: Hakkâri, Education and Training, Schools, Ottoman Empire

Giriş

Hakkâri, 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'nin İran sınırında yer almaktadır. Ayrıca coğrafi yapısı ve iklim şartları sert ve zordur. Hem sınırda yer alması hem de coğrafi özelliklerinden dolayı bu şehir ve taşrasına devletin hizmet götürmesi tarih boyunca daima çok zor olmuştur.

Salname, kelime anlamı ile “yıllık” demektir. Kelime Farsça sâl (yıl) ile nâme (yazılı şey, mektup) kelimelerinden meydana gelmiştir. Terim anlamıyla ise Osmanlı Devleti Dönemi'nde yayımlanmış resmî yıllıktır. Salmeler gerçekte önemli tarihî kaynaklardır. Onlar genel bilgiler ile birlikte yazıldığı yıla ait idari ve siyasi yapı ile ilgili bilgiler, askerlik ve eğitim ile ilgili bilgiler içermektedir. Ayrıca nüfus, sağlık, din, tarih, ekonomi, haberleşme, ulaşım, tarım vb. gibi pek çok konuda bilgi vermektedir¹. Pek çok çeşidi vardır: Vilayet salnameleri, Hariciye salnameleri Maarif salnameleri, Nezaret salnameleri, Bahriye salnameleri Askeriye salnameleri ... bunlardan bazılarıdır².

1. Türklerde Eğitimin Kısa Tarihi

Türklerde; okuma, öğrenme, eğitim her zaman önemli sayılmıştır. Bu yüzden Türkler, temeli eğitim ve bilgiye dayanan pek çok un-suru dünya milletlerine hediye etmişlerdir.

Sözlü Türk kültürünün en önemli görevlerinden biri de eğitimidir. Okul kavramının ve okulların olmadığı zamanlarda eğitimin bütün çeşitleri halk kültürü ile yapılmaktaydı. Yani halk, tecrübeleriyle kültürünü oluşturuyor, onunla nesillerini eğitiyordu. Atlı göçebe toplum hâlinde yaşayan Hun Devleti Dönemi ve Köktürkler Dönemi'nde Türkler, gelenekten gelen bir eğitim düzeni kurmuşlardı. Kız çocuklarını anneler, erkek çocuklarını babalar hayatın her alanında, bir töre içinde, süreklilik arz eden biçimde yetiştirirdi³. Uygurlar Dönemi'nde

¹ Bilgin Aydın, “Salnâme”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 32. s.52.

² Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara 2006, s. 6-10.

³ Akyüz, *age.*, s. 6-10.

kitap basma tekniği geliştirdi. Yazılan kitaplar elden ele dolaştı. Dolayısıyla eğitimde uygulama ve sözlü anlatıma kitap, kâğıt ve yazı da eklenmiş oldu. Karahanlılar Dönemi'nde Uygurlardan gelen tecrübe ile Müslüman olmaktan dolayı gelen medrese eğitimi birleşti ve düzenli eğitim sistemi kuruldu. Bu dönemde Türkler arasında çok sayıda bilim, eğitim, devlet ve siyaset adamı yetişti. Selçuklu Dönemi'nde Karahanlıların tecrübesi de eğitime eklenerek, eğitim ve öğretim açısından daha da verimli olmuştur.

2. Osmanlı Dönemi'nde Eğitime Kısa Bir Bakış

Osmanlı Dönemi'nde Türkler gittikleri her yerde eğitim için uygun zemini ve mekânı kurmaya çalışmışlardır. Osmanlı Dönemi'nde eğitimin temel direği yine medreselerdir denilebilir. Ancak azınlık çocuklarının üst düzey yönetici olarak yetiştirildikleri Enderun ismiyle de bir eğitim kurumu ortaya çıkmıştır.

Osmanlı Devleti'nde ilköğretim, 19. yüzyılın sonlarına kadar kendini çok da yenilemeden basit düzeyde kalmıştır. İlkokul üstü eğitim, yalnızca erkeklere verilmiştir. Eğitimde ağırlıklı konu "din" olup nakil ve ezbere dayanmaktadır. Tanzimat'a kadar eğitim genel olarak ücretsizdir. 1776'dan itibaren askerî okullar açılmış, ancak bu okullar da medreselerin etkisinden kurtulamamıştır⁴.

1839'da Abdülmecid, tahta çıkmış, Tanzimat Fermanı'nı yayımlamış, siyasal ve sosyal düzenlemeler yapılacağı duyurulmuştur. Ancak bu fermanla eğitim ve öğretimle ilgili bir hedef gösterilmemiştir. Bir süre sonra yapılan ıslahatların eğitim temelli olması gerektiği ortaya çıkmıştır. Abdülmecid, konuyla yakından ilgilenmiş; 1845, 1847 yıllarında alınan kararlarla sıbyan mektepleri dört yıllık olmuş ve ehliyetsiz kişilere hocalık yaptırılmaması kararlaştırılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde 1846'da *Meclis-i Maarif-i Umumiye* kurulmuştur. Sınıf ve imtihan sistemi kurulmuştur. Yıllar geçtikçe eğitimin dü-

⁴Akyüz, *age.*, s. 59-60.

zenlenmesi ve kalitelileşmesi için ciddi adımlar atılmıştır. 1869'da yayımlanan *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi* ile eğitim bir devlet işi durumuna gelmiştir. Her köyde ve mahallede bir sıbyan mektebinin, 500 evli kasabalarda rüştiyelerin, 1000 evli kasabalarda idadiyelerin, vilayet merkezlerinde sultanilerin açılması, hocaların ise Dârülmualim mezunu olması gerektiği kararlaştırılmıştır⁵.

3. 19. Yüzyılın Sonu ve 20. Yüzyılın Başlarında Hakkâri'de Açık Olan Okul Türleri

3.1. Medreseler:

Türklerde ilk medrese Türk ümerasından Nişabur hâkimi Emir Nasr tarafından 1033'te Medrese-i Nasiri adıyla Nişabur'da açılmıştır. Bu eğitim kurumları "Nizamü'l-Mülk, "Medrese-i Nizamiyye"ler ile geliştirilmiştir. Osmanlılarda ilk medrese Orhan Bey tarafından açılmış ve yaygınlaştırılmıştır. Tam anlamıyla düzene Fatih Sultan Mehmed tarafından sokulmuştur. Osmanlılar medreseleri Türkistan ve Selçuklu birikimleri üzerine kurmuşlardır. Bu yüzden Orhan Gazi zamanından Osmanlıların Gerileme Dönemi'ne kadar dünya üzerindeki en köklü ve en verimli eğitim kurumları olmuştur⁶. Osmanlı'nın son yıllarında çağının gelişmelerine ayak uyduramamış, Cumhuriyet Dönemi'nde kaldırılmıştır.

3.2. Sıbyan Mektepleri:

İlk mektep, taş mektep, dârü'l-talim, dârü'l-huffaz, mektep de denilen ilk eğitim ve öğretimin yapıldığı yerlerdir. İlk kez hangi tarihte ve nerede açıldığı konusunda kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır. İlk öğrenim vermek üzere kurulan okullara verilen genel addır. Bu mekteplerde 5-6 yaşlarındaki sabilerin okuduğu için sıbyan adı verilmiştir. Hemen her mahallede açıldığı için "mahalle mektebi" adıyla anıldığı

⁵ Geniş bilgi için bk. Cavit Binbaşıoğlu, **Başlangıçtan Günümüze Türk Eğitim Tarihi**, Ankara 2009, 104-206; Hüseyin Memişoğlu, **Geçmişten Günümüze Bulgaristan'da Türk Eğitim Tarihi**, Ankara 2002, s. 33-34.

⁶ Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II**, İstanbul 1993, s. 436-439.

gibi taşla yapılmış binalar olduğu için “taş mekteb” de denmiştir. Buralarda eğitim genellikle imam, müezzin, ... nadiren medreselerden yetişmiş hocalar tarafından verilmiştir. Verilen dersler ise alfabe (elifba), Kur’an, yazı, ilmihâl, hesap ve dinî bilgilerden ibarettir. Sonradan Kur’an’ı düzgün okumak için “tecvit”, lügat öğretmek için “tuhfe” dersler de eklenmiştir. Kadroları uygun olan okullarda az da olsa tarih ve coğrafya eğitimi verilmiştir⁷. Bu okullar, bir programı olmadığı ve öğretmenleri yeterli eğitimi almadıkları için Osmanlı Devleti’ni çağın gerisinde bırakmada birinci derecede rol oynamışlardır. İslah edilemeyince 1869 *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi* ile yerini yavaş yavaş *Mekteb-i İptidailere* bırakmıştır.

3.3.İptidaî Mektebi veya Mekteb-i İptidaiye:

İlkokul. Tanzimat’tan sonra eğitimin modernleşmesi için Sıbyan mekteplerine alternatif olarak kurulmuştur. Sıbyan okullarına göre daha düzenli ve çağdaş idi.

3.4.Rüştiye Mektebi veya Mekteb-i Rüştiye:

Şimdiki ortaokul derecesindeki okullardır. Rüştiye adı ile ilk mektep, sıbyan mekteplerinin üzerine, II. Mahmud (1808–1839) zamanında 1838’de İstanbul’da açılmıştır. Rüştiye mekteplerini daha verimli yapmak için 1838’de Mekatib-i Rüştiye Nezareti kurulmuştur. Başlangıçta öğretim 6 yıldır. 1869 *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi* ile bu süre 4 yıla indirilmiştir. 500 haneden fazla sakini olan her yerleşim merkezine kurulması zorunlu hâle getirilmiştir. Buradan mezun olanlar idadilere devam etmekteydi.

3.5.İdadi:

İdadiye de denilir. 1869 tarihli nizamname rüştiyelerin üstüne olmak üzere kurulmuştur. Kendisinden üstün olan mekteplere öğrenci yetiştirmek amacıyla tesis edilmiştir. Bu okula ilk mektebi (mekteb-i

⁷ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, İstanbul 1993, s. 201-202.

İptidaîye) bitirenler alınır, yedi sene eğitim verilirdi. Bu yüzden daha sonraki yıllarda liselere denk sayılmıştır.

3.6.Dârümuallimîn-i İptida:

Erkek öğretmen okulu. Osmanlı Dönemi'nde açılan ilk öğretmen okuludur. 16 Mart 1848'de Abdülmecid'in emriyle açıldı. Başlangıçta yalnızca rüştiyelere öğretmen yetiştirmekteydi. Daha sonra iptidailere ve idadilere öğretmen yetiştirmek için teşkilatlandırıldı. Daha sonra yeniden düzenlenip ilk ve orta dereceli okullara öğretmen yetiştiren bölümüne *Dârümuallimîn-i İptadiye*, yüksek öğretmen okullarına öğretmen yetiştiren bölümüne *Dârümuallimîn-i Âliye* denilmiştir.

4. 19. Yüzyılın Sonu ve 20. Yüzyılın Başlarında Hakkâri'de İdari Yapı

1295 (1878)'te yayımlanan Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'de Hakkâri'nin adı hiç geçmez. Daha sonra Hakkâri'ye bağlanacak olan *Colemerye kazası*, *Beytüşşebab kazası*, *Şemdinan kazası*, *Kotur-Albak kazası*, *Gevar kazası* (Yüksekova) Van'ın kazaları olarak sayılmıştır⁸.

1889'da ise Hakkâri Sancağı'nın durumu şöyledir: *Hakkâri merkez*: 3 nahiye, 155 köy; *Albak kazası*: 9 nahiye 154 köy; *Gevar kazası*: 5 nahiye 150 köy; *Şemdinan kazası*: 4 nahiye, 131 köy; *Mahmudi kazası*: 5 nahiye, 83 köy; *Norduz kazası*: 2 nahiye, 71 köy; *Çal kazası*: 6 nahiye 50 köy; *Mamüretülhamit kazası*: 2 nahiye, 44 köy, *Beytüşşebab kazası*: 7 nahiye, 46 köy; *Oramar kazası*: 2 nahiye, 34 köy; *İmadiye kazası*: 5 nahiye 395 köy. Bu hâliyle Hakkâri sancağı 10 kaza, 54 nahiye ve 1272 köyden oluşmaktadır⁹.

1891'de Hakkâri sancağının kazaları şunlardır: *Mahmudi*, *Mamuratiül Hamid*, *Albak (Sancağın merkezi)*, *Norduz*, *Hakkâri*, *Gevar*, *Şemdinan*, *Oramar*, *Beytüşşebab*, *Amadiye*, *Çal*.

⁸ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1235 (1878), s. 384-386; Tarık Ziya Arvas, "Devlet Salmelerine Göre 1848-1918 Yılları Arasında Van Vilayeti'nin İdari Taksimatı", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S 30, 2016, s. 409-410.

⁹ Arvas, agm., s. 410.

Hakkâri'nin 19. yüzyılın sonundaki durumu ile ilgili en önemli kaynaklardan birisi hiç şüphesiz 1899'da bir defa yayımlanan *Van Vilayet Salnamesi*'dir.

1899'da Hakkâri Van'a bağlıdır. Aynı yıl Hakkâri iline bağlı kazaların adları şöyledir: 1) Albak kazası, 2) Colemerg kazası, 3) Şemdinan kazası, 4) Gevar kazası, 5) Hamidiye kazası, 5) Beytüşşebab kazası. Nüfus durumu ise şöyledir:

5. 19. Yüzyılın Sonu ve 20. Yüzyılın Başlarında Hakkâri'de Nüfus¹⁰

1899'da yayımlanan *Van Vilayeti Salnamesi*'nde Hakkâri'nin nüfusu verilmiştir. Salnameye göre Hakkâri'nin 1899 yılındaki nüfusu şöyledir:

Tablo 1: 1899'da Hakkâri Sancağında Nüfus

1899'da Hakkâri Sancağında Nüfus					
	Müslüman		Gayrimüslim		
Kaza Adı	Nüfus	Oran	Nüfus	Oran	Toplam
Albak	21771	79,8	5503	20,2	27274
Colemerg	15902	59,6	10758	40,4	26660
Şemdinan	14547	87,7	2033	12,3	16580
Gevar	16676	72,9	6192	27,1	22868
Hamidiye	7150	85,3	1236	14,7	8386
Beytüşşebab	28427	75,5	9137	24,3	37665
Toplam	104473	74,9	34859	25,1	139433

Kaynak: **Van Vilayeti Salnamesi 1315 (1897)**, (1. Defa), s.204

Hakkâri'nin 1898'de toplam nüfusu 139.433 olarak hesaplanmıştır. O yıl nüfusun %74.9'u Müslüman, %25.1'i de gayrimüslim olduğu anlaşılmaktadır. Bu her dört kişiden üçünün Müslüman birinin de gayrimüslim olduğu anlamına gelmektedir. Bu nüfusun okula okul yaşındaki oranını tespit etmek mümkün görünmemektedir.

¹⁰ Hakkâri'nin nüfus verileri: **Van Vilayeti Salnamesi 1315 (1897)**, (1. Defa), s.204.

Yazılı kaynaklardan anlaşıldığına göre Hakkâri'de yaşayan gayri-müslimlerin çoğunluğu Nasturi'dir.

6. 19. Yüzyılın Sonu ve 20. Yüzyılın Başlarında Hakkâri'de Eğitim ve Kültür Kurumları

19. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'nin güneydoğu sınırı durumunda olan Hakkâri'de az sayıda da olsa hem modern okullar hem de geleneksel okullar eğitim öğretim yapmaktadır. Bununla birlikte modern anlamda okullaşmanın yeni başladığı görülmektedir.

19. yüzyılın sonlarında Hakkâri'de dinî ve etnik kimliğe dayalı azınlık okulları da bulunmaktadır.

1883 yılında Gevar ve Albak (Başkale) olmak üzere iki rüştiye açıktır. Gevar Rüştiyesinde 35, Albak Rüştiyesinde 4 olmak üzere toplam 5 öğrenci öğrenim görmektedir¹¹.

19. yüzyılın sonlarında Hakkâri'de bir gazetenin çıktığı, herhangi bir kütüphane varlığı ve matbaa bulunduğu ile ilgili bir kayda rastlanmamıştır.

Cuinet'e göre 1890'lı yıllarda Van vilayetinde 21 adet, Hakkâri sancağı içerisinde 3'ü Gregoryen Ermenilere, 3'ü Yahudilere ve 2'si de Keldanilere ait olmak üzere 8 adet iptidai (ilkokul) bulunmaktaydı¹².

1894-95'te Hakkâri sancağında 54 adet İslam iptidai mektebi eğitim öğretim yapmaktaydı. Bu okullarda 585 erkek öğrenci öğrenim görmektedir¹³.

¹¹ Mehmet Ö. Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, DİE yay., Ankara 2000, s. 46.

¹² V. Cumet, *La Turquie d'Asie: Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée de Chaque Province De L'Asie-Mineure*, Tome: II, Paris 1891, s. 655; M. Zeydin Yıldız- Orhan Deniz, "Maarif Salnamelerine Göre, 19. Yüzyıl Sonunda Van'da Eğitim Ve Kültürel Hayat", *Doğu Coğrafya Dergisi*, C 12, . 35, s. 205.

¹³ Alkan, *age.*, s. 96.

1894-95 yılında Hakkâri sancağında 3 rüştiye okulu faaliyet göstermekteydi. Bu yılda Hakkâri okullarının genel durumu şöyledir:

Tablo 2: 1894-95 yılında Hakkâri Sancağında Rüştiyelerin Durumu

Okulun açık olduğu merkez	Eski öğrenci	Yeni kayıt	Okuldan ayrılan öğrenci	Diploma alan öğrenci	Bir sonraki yıla devreden öğrenci	Memur Öğretmen
Çölemergik	42	-	-	5	37	2
Gevar	23	-	-	3	2	1
Albak	20	-	9	2	9	2
Toplam	85	-	9	10	66	5

Kaynak: M. Ö. Alkan, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924**, s.85.

7.Hakkâri'de 1897'de (H.1315) Eğitim Öğretim

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye'nin ilk baskısı bilindiği gibi 1316 / 1898 yılında yapılmıştır. Bu baskıdan bir yıl önce de *Van Vilayet Salnamesi* yayımlanmıştır. Bu salnamede de Hakkâri'deki eğitim ve öğretimin durumundan kısaca bahsedilmiştir.

Van Vilayet Salnamesi'ne göre 1897'de Albak'ta bir rüştiye bulunmaktadır. Bu rüştiyenin muallim-i evveli Ömer Lütü Efendi, Rika muallimi Mustafa Derviş Efendi'dir. Aynı yıl Albak'ta bir de sıbyan okulu mevcuttur. Bu okulun öğretmeni ise Ahmed Efendi'dir.

1897'de Gevar'da da bir rüştiye eğitim öğretim yapmaktadır. Muallim-i evvel vekili Salih Efendi'dir. Rika muallimi ise yoktur.

1897'de Cölemerg'de de bir rüştiye bulunduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu okula hem muallim-i evvel hem de rika muallimi atanmamış görünmektedir¹⁴.

¹⁴ **Van Vilayet Salnamesi 1315**, Van, s. 207.

8.Hakkâri'de 1898'de (H.1316) Eğitim Öğretim

Eğitim yönetimi: 1898'de Hakkâri Van vilayetine bağlıdır. 1316 Maarif Salnamesi'ne göre 1898'de Hakkâri eğitiminin bağlı olduğu Van Maarif Müdürü: Behcet Efendi'dir. Behcet Efendi ayrıca muhasebe memurluğu da yapmaktadır. Sandık emini ise Ahmed Efendi'dir. *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*'ye göre Hakkâri'nin eğitim-öğretim durumu şöyledir:

Rüştiyeler: *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*'de daha önce açık olan üç rüştiyeden bahsedilmiştir:

Albak Mekteb-i Rüştiyesi: *Muallim-i evvel:* Ömer Lütfi Efendi, *Muallim-i sani:* Münhaldır (boştur); *Hüsn-i hat muallimi:* Derviş Efendi; Talebe: 20; Hademe: 1.

Gevar Mekteb-i Rüştiyesi: Muallim: Salih Efendi; Hüsn-i hat muallimi: Münhaldır; Talebe: 20; Hademe: 1.

Çölemerg Mekteb-i Rüştiyesi: Muallim vekili: Hasan Efendi; Hüsn-i hat muallimi: Hamdi Efendi; Talebe: 18; Hademe: 1¹⁵.

1316 Maarif Salnamesi'nde daha önce kurulmuş medreseler ile ilgili bilgi bulunmamaktadır.

Görüldüğü gibi 1898'de *Albak*, *Gevar* ve *Çölemerg* olmak üzere Hakkâri'nin üç ilçesinde rüştiye açılabilmiştir. *Şemdinan*, *Hamidiye* ve *Beytüşşebab* kazalarında rüştiye açılmamıştır. Eğitim öğretim büyük ihtimalle eski tip sıbyan mektepleri ve medreselerde sürdürülmekte idi.

1898'de Hakkâri'deki rüştiyelerde 58 erkek öğrenci öğrenim görmektedir.

1316 /1898 yılı Maarif Salnamesi'nde Hakkâri'de açık bulunan gayrimüslim okulları hakkında da bilgi bulunmamaktadır.

¹⁵ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye 1316, [1898]*, İstanbul, s. 1206-1208.

9.Hakkâri'de 1899'da (1317) Eğitim Öğretim

Eğitim yönetimi: 1899'da Hakkâri sancağı, Van vilayetine bağlıdır. 1899'da da Van Maarif Müdürü Ahmed Behcet Efendi'dir. Behcet Efendi muhasebe memurluğu da yapmaktadır. Maarif sandık emini Halil Efendi'dir. Hakkâri'nin 1899'da sancak olarak adı geçmektedir. *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*'ye göre 1899'da Hakkâri'nin eğitim-öğretim durumu şöyledir:

Rüştiyeler: *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*'de daha önceki yıllarda açılmış üç rüştiyeden bahsedilmiştir:

Hakkâri Sancağı Mekteb-i Rüştiyesi: Muallim-i evvel vekili: Nuri Efendi; Muallim-i sani: Münhaldir; Hüsn-i hat muallimi: Derviş Efendi; Talebe: 38; Hademe: 1.

Çölemerek Kazası Mekteb-i Rüştiyesi: *Muallim vekili:* Hasan Efendi; Hat muallimi: Muammed Ferid Efendi; Talebe: 32; Hademe: 1.

Gevar Mekteb-i Rüştiyesi: Muallim: Salih Efendi; Hat muallimi: Münhaldir; Talebe: 22; Hademe: 1.

Medreseler: *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*'de iki medreseden bahsedilmiştir:

Hakkâri levası Albak kazası *Pizan Medresesi* (Cami-i Kebir Mahallesi'nde) Müderris 1; Talebe 12.

Hakkâri levası Çölemerig kazası *Meydan Medresesi* (Cami-i Kebir Mahallesi'nde)¹⁶ Müderris 1; Talebe 15.

¹⁶ Hakkâri Merkez Biçer Mahallesi'nde bulunan Meydan Medresesi kapı üzerindeki kitabeden anlaşıldığına göre 1700-1701 yılında inşa edilmiştir. Yaptıranı belli değildir.

Hakkâri Meydan Medresesi

(Foto: Necati Demir)

İptidailer: *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*'de iki iptidaiden bahsedilmiştir:

Cülus-ı Hüayun Hazret-i Padişahi Yevm-i Mesudundan beri hücceten küşad olunan (açılan) mektepler:

Hakkâri levası Senkale kazası Başkale mevkisi, İptidai: Yapılış tarihi: Kânunuevvel Sene 314.

Hakkâri levası Senkale kazası Şekefeti nahiyesi (?), İptidai: Yapılış tarihi: Kânunuevvel Sene 314.

Gayrimüslim mektepleri: *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*'de sadece bir gayrimüslim mektebinden bahsedilmiştir:

Hakkâri levası Albak kazası Narsisyan Mektebi: Katolik cemaati adına; Ruhsat verilen sorumlu müdür: Ohannes; Mektebin derecesi: İptidai; 25 erkek öğrenci. Kız öğrenci yok. Açılış tarihi: 18 Mart 1315¹⁷.

1899'da *Albak*'ın adı Hakkâri olarak değiştirildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla *Hakkâri*, *Gevar* ve *Çölemeg* olmak üzere Hakkâri'nin üç ilçesinde rüştiye açıktır. *Şemdinan*, *Hamidiye* ve *Beytüşşebab* kazalarında

¹⁷ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye 1317*, [1899], İstanbul, s. 1422-1431.

hâlâ Rüştiye açılmamıştır. Rüştiye öncesi eğitim öğretim büyük ihtimalle eski tip sıbyan mektepleri ve medreselerde sürdürülmekte idi.

1899 yılı Maarif Salnamesi'ne göre Hakkâri'de Albak ve Çölemerg'de olmak üzere iki medresenin açık olduğu anlaşılmaktadır.

1899 yılı Maarif Salnamesi'nden anlaşıldığına göre Senkale (?) kazasında iki tane iptidai okulu açık olduğu görülmektedir.

1899'da rüştiyelerde 92 erkek öğrenci öğrenim görmektedir. Bir önceki yıl bu sayının 598 olduğu göz önüne alınırsa öğrenci sayısında ciddi bir artış söz konusudur. Ancak aynı yıl Hakkâri'nin nüfusunun 139.433 olduğu dikkate alınırsa öğrenci sayısı binde bir bile değildir.

1899 yılı Maarif Salnamesi'nden anlaşıldığına göre Katolik cemaatinin 1315 (1897)'te iptidai mektebi açtığı ve 25 öğrencisinin bulunduğu anlaşılmaktadır.

10. Hakkâri'de 1900'de (1318) Eğitim Öğretim

Eğitim yönetimi: 1900'de Hakkâri, Van vilayetine bağlıdır. Hakkâri'nin bağlı olduğu Van Maarif Müdürü Ahmed Behcet Efendi'dir. Behcet Efendi ayrıca muhasebe memurluğu da yapmaktadır. Maarif sandık emini bir önceki yılda olduğu gibi Halil Efendi'dir.

Rüştiyeler: 1318 yılında basılan *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*'de daha önceki yıllarda açılmış üç rüştiyeden bahsedilmiştir. Bu rüştiyeler hakkında geçen yıllara göre daha ayrıntılı bilgi de verilmiştir.

Albak Sancağı Mekteb-i Rüştiyesi: Muallim-i evvel vekili: Nuri Efendi; Muallim-i sani: Ziyaeddin Efendi; Hüsn-i hat muallimi: Derviş Efendi; Talebe: 27; Hademe: 1.

Gevar Mekteb-i Rüştiyesi: Muallim: Salih Efendi; Hat muallimi: Salih Efendi; Talebe: 26; Hademe: 1.

Çölemerek Mekteb-i Rüştiyesi: Muallim vekili: Hasan Efendi; Hat muallimi vekili: Ferid Efendi; Talebe: 27; Hademe: 1.

Cülus-ı Hüayun Hazret-i Padişahi Yevm-i Mesudundan beri küşad olunan (açılan) mektepler:

Hakkâri levası Albak kazası: Mektebin derecesi: Rüştîye. Mektebin bulunduğu mevki: Başkale kasabası: Yapılış tarihi: - Miktar-ı Mazrufı: 10840 kuruş.

Hakkâri levası Gevar kazası: Mektebin derecesi: Rüştîye. Mektebin bulunduğu mevki: Dize kasabası: Yapılış tarihi: - Miktar-ı Mazrufı 5800 kuruş.

Hakkâri levası Çölemerg kazası: Mektebin derecesi: Rüştîye. Mektebin bulunduğu mevki: Çölemerg kasabası: Yapılış tarihi: - Miktar-ı Mazrufı 8600 kuruş.

Medreseler: Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye'de Pizan Medresesi ve Meydan Medresesi olmak üzere iki medrese hakkında bilgi verilmiştir:

Hakkâri levası Albak kazası: Medresenin ismi: *Pizan Medresesi*; Bulunduğu mevki: Cami-i Kebir; Müderris: 1, Talebe: 12 . Yaptıran: Hakkâri beylerinden Hüsrev Bey.

Hakkâri levası Çölemerg kazası: Medresenin ismi: *Meydan Medresesi*; Bulunduğu mevki: Cami-i Kebir; Müderris: 1, Talebe: 15. Yaptıran: Hakkâri beylerinden İzzeddin Şerik Bey.

İptidailer: Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye'de daha önceki yıllarda açılmış üç erkek rüştiyesinden bahsedilmiştir:

Hakkâri levası Albak kazası; Mektebin derecesi: Zükur-ı İptidai Tavani kurbunda. Mevkisi İptidai Yapılış tarihi: 1314 Miktar-ı Mazrufı 1200 kuruş.

Hakkâri levası Albak kazası Zükur-ı İptidai Karabelyan kurbunda mevkisi İptidai Yapılış tarihi: 1314 Miktar-ı Mazrufı 1200 kuruş.

Hakkâri levası Albak kazası Zükur-ı İptidai Başkale kasabasında İptidai Yapılış tarihi: 1318 Miktar-ı Mazrufı 792 kuruş.

Gayrimüslim mektepleri:

Hakkâri levası Albak kazası Narsisyan Mektebi: Katolik cemaati adına ruhsat verilen sorumlu müdür: Ohannes; Mektebin derecesi: İptidai; 25 erkek öğrenci. Kız öğrenci yok. Açılış tarihi: 18 Mart 1315¹⁸.

1900 yılında Hakkâri eğitim ve öğretimde geçen yıllara göre önemli bir ilerleme sağlayamamıştır. Daha önce açılmış okullarda eğitim öğretim devam etmektedir.

Gevar, Albak ve Çölemerik Rüştüyerleri 1900 yılında eğitim öğretime devam etmektedir. Bu okullarda toplam 80 erkek öğrenci öğrenim görmektedir. Aynı yıl medreselerde 27, azınlık okulunda ise 25 öğrenci bulunmaktadır. Bu sayı çok düşüktür. Nüfusla oranlandığında yaklaşık bin kişiden biri okula gitmektedir.

Gayrimüslimlere ait Narsisyan Katolik Mektebinde 1900 yılında 25 öğrenci eğitim öğretime devam etmektedir.

11. Hakkâri'de 1901'de (H.1319) Eğitim Öğretim

Eğitim yönetimi: 1901'de Hakkâri Van vilayetine bağlıdır. 1901'de Van Maarif Müdürü Behcet Efendi. Behcet Efendi ayrıca muhasebe memurluğu da yapmaktadır. Maarif sandık emini: Halil Efendi'dir.

Rüştüyeler: 1319 yılında basılan *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*'ye göre eskiden açık olan rüştüyeler eğitim öğretime devam etmiştir.

Gevar Mekteb-i Rüştüyesi: Muallim: Salih Efendi; Hat muallimi: Münhaldir; Talebe: 18; Hademe: 1.

Albak Sancağı Mekteb-i Rüştüyesi : Muallim-i evvel vekili: Taha Efendi; Muallim-i sani: Ziyaeddin Efendi; Hüsn-i hat muallimi: Derviş Efendi; Talebe: 50; Hademe: 1.

¹⁸ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye 1318, [1900], İstanbul, s.1094-1100.*

Cölemerek Kazası Mekteb-i Rüştîyesi : Muallim vekili: Hasan Efendi; Hat muallimi vekili: Ferid Efendi; Talebe: 16; Hademe: 1.

Cülus-ı Hüayun Hazret-i Padişahi Yevm-i Mesudundan beri küşad olunan (açılan) mektepler:

Hakkâri levası Albak kazası: Mektebin derecesi: Rüştîye. Mektebin bulunduğu mevki: Başkale kasabası: Yapılış tarihi: - Miktar-ı Mazrufı: 10840 kuruş.

Hakkâri levası Gevar kazası: Mektebin derecesi: Rüştîye. Mektebin bulunduğu mevki: Dize kasabası: Yapılış tarihi: - Miktar-ı Mazrufı 5800 kuruş .

Hakkâri levası Çölemerg kazası: Mektebin derecesi: Rüştîye. Mektebin bulunduğu mevki: Çölemerg kasabası: Yapılış tarihi: - Miktar-ı Mazrufı 8600 kuruş.

Medreseler:

Hakkâri levası Albak kazası: Medresenin ismi: Pizan Medresesi; Bulunduğu mevki: Cami-i Kebir; Müderris: 1, Talebe: 12 . Yaptıran: Hakkâri beylerinden Hüsrev Bey.

Hakkâri levası Cölemerg kazası: Medresenin ismi: Meydan Medresesi; Bulunduğu mevki: Cami-i Kebir; Müderris: 1, Talebe: 15. Yaptıran: Hakkâri beylerinden İzzeddin Şerik Bey.

İptidailer:

Hakkâri levası Albak kazası: Mektebin derecesi: Zükur-ı İptidai; Mektebin bulunduğu mevki: Tavani kurbunda; Yapılış tarihi: 1314; Miktar-ı Mazrufı 1200 kuruş.

Hakkâri levası Albak kazası: Zükur-ı İptidai; Mektebin bulunduğu mevki: Karabelyan kurbunda; Yapılış tarihi: 1314 Miktar-ı Mazrufı 1200 kuruş.

Hakkâri levası Albak kazası: Zükur-ı İptidai; Mektebin bulunduğu mevki: Başkale kasabasında; Yapılış tarihi: 1318 Miktar-ı Mazrufı 792 kuruş.

Gayrimüslim mektepleri:

Hakkâri levası Albak kazası Narsisyan Mektebi: Katolik cemaati adına ruhsat verilen sorumlu müdür: Ohannes; Mektebin derecesi: İptidai; 25 erkek öğrenci. Kız öğrenci yok. Açılış tarihi: 18 Mart 1315¹⁹.

1901'de rüştiyelerde 84, medreselerde 27, azınlık okullarında 25 olmak üzere toplam 136 öğrenci okula gitmektedir. Nüfusla oranlandığında bu yaklaşık binde birdir.

12. Hakkâri'de 1903'te (H.1321) Eğitim Öğretim

Eğitim yönetimi: 1903'te de Hakkâri Van vilayetine bağlıdır. 1901'te Van Maarif Müdürü Behcet Efendi. Behcet Efendi ayrıca Muhasebe memurluğu da yapmaktadır. Maarif sandık emini: Halil Efendi'dir.

Rüştiyeler:

Gevar Mekteb-i Rüştiyesi: Muallim: Salih Efendi; Hüsn-i hat muallimi: Salih Efendi; Talebe: 18; Hademe: 1.

Albak Sancağı nam-ı diğer Başkale Sancağı Mekteb-i Rüştiyesi : Muallim-i evvel vekili: Taha Efendi; Muallim-i sani: Ziyaeddin Efendi; Hüsn-i hat muallimi: Derviş Efendi; Talebe: 50; Hademe: 1.

Cölemerek Kazası Mekteb-i Rüştiyesi : Muallim vekili: Hasan Efendi; Hat muallimi vekili: Ferid Efendi; Talebe: 16; Hademe: 1.

Cülus-ı Hümayun Hazret-i Padişahi Yevm-i Mesudundan beri küşad olunan (açılan) mektepler:

Hakkâri levası Albak kazası: Mektebin derecesi: Zükur-ı Rüşdi; Mektebin bulunduğu mevki: Tavani kurbunda; Yapılış tarihi: 1314; Miktar-ı Mazrufi 1200 kuruş.

Hakkâri levası Albak kazası: Mektebin derecesi: Zükur-ı Rüşdi; Mektebin bulunduğu mevki: Karabelyan kurbunda; Yapılış tarihi: 1314; Miktar-ı Mazrufi 1200 kuruş.

¹⁹ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye 1319, [1901], İstanbul, s. 922-929.*

Hakkâri levası Albak kazası: Mektebin derecesi: Zükur-ı Rüşdi; Mektebin bulunduğu mevki: Başkale kasabasında; Yapılış tarihi: 1318 Miktar-ı Mazrufı 792 kuruş.

Medreseler:

Hakkâri levası Albak kazası: Medresenin ismi: Pizan Medresesi; Bulunduğu mevki: Cami-i Kebir; Müderris: 1, Talebe: 12 . Yaptıran: Hüsrev Bey.

Hakkâri levası Cölemerg kazası: Medresenin ismi: Meydan Medresesi; Bulunduğu mevki: Cami-i Kebir; Müderris: 1, Talebe: 15. Yaptıran: Hakkâri beylerinden İzzeddin Bey.

Gayrimüslim mektepleri:

Hakkâri levası Albak kazası Narsisyan Mektebi: Katolik cemaati adına; Ruhsat verilen sorumlu müdür: Ohannes; Mektebin derecesi: İptidai; 25 erkek öğrenci. Kız öğrenci yok. Açılış tarihi: 18 Mart 1315²⁰.

1903'teki sayılar 1901 sayıları ile aynıdır. Hakkâri'de rüştiyelerde 84, medreselerde 27, azınlık okullarında 25 olmak üzere toplam 136 öğrenci okula gitmektedir. Nüfusla oranlandığında bu da yaklaşık binde birdir.

13.Maarif Salnameleri (1903 yılı) Sonrası Hakkâri'de Eğitim Öğretim

20. yüzyılın başlarında Hakkâri ve Hakkâri'nin bağlı olduğu Van vilayetinde okulların sayısında çeşitlenme meydana gelmiştir. 1905 yılına ait istatistiklerde, Van ve Hakkâri sancaklarında birer adet olmak üzere 2 adet erkek idadinin eğitim vermeye başladığı anlaşılmaktadır.²¹.

²⁰ Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye 1321, [1903], İstanbul, 688-692.

²¹ Alkan, age., s. 156.

1905-1908 yıllarında Hakkâri'de resmî ve özel okul sayıları ise şöyledir²²:

Tablo 3: 1905-1908 Yıllarında Hakkâri'de Resmî ve Özel Okul Sayıları

1905-1908 Yıllarında Hakkâri'de Resmî ve Özel Okul Sayıları										
	Resmî Okullar			Ermeni			Mu-sevi	Nas-turi	Amerikan	
	Erkek	Kız	Karı-şık	E	K	KR	KR	KR	E	K
İptidai	2		3			1	1	7		
Rüşdi	3									
İdadi	1									
Darül-mual limin-i İptidai	1									
Top-lam	7		3			1	1	7	1	1

(Kaynak: M. Ö. Alkan, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924, s.156)

Tablo 4: 1905-1908 Yıllarında Hakkâri'de Resmî ve Özel Okul Sayıları

1905-1908 Yıllarında Hakkâri'de Resmî ve Özel Okul Sayıları												
	Amerikan Protestan			Fransız	İngiliz			Alman		TOPLAM		
	E	K	KR	E	E	KR	E	KR	E	K	KR	
İptidai	5	-	11	-	-	5	-	-	7	-	28	
Rüşdi	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-	
İdadi	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	
Darül-mual limin-i İptidai	-	-	-	-	-	-	-	-	1			
Top-lam	5		11			5			12		28	

Kaynak: M. Ö. Alkan, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924**, s.156.

²² Alkan, *age.*, s. 156.

1913-1914 yılında Van'da bir Sultani²³ açıldığı görülmektedir. Öyle anlaşılmaktadır ki Hakkâri'de okulu bitiren öğrenciler Sultani'de okumak için Van'a gelmişlerdir.

Sonuç:

Daha önceleri ve sonraları zamanlarda olduğu gibi Hakkâri, 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin sınır bölgesinde yer almaktadır. Ayrıca coğrafi şartları ve iklimi serttir. Hem uç bölgede olması hem de coğrafi şartlarından dolayı bu ilimizin eğitim öğretim durumunu etkilediği anlaşılmaktadır. Aynı yıllarda Balkanlar'da ve Osmanlı Devleti'nin değişik bölgelerinde okullaşmanın hızlı olmasına rağmen konuyu Hakkâri'de yavaş ilerlemesi bunu göstermektedir.

19. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'nin güneydoğu sınırı durumunda olan Hakkâri'de az sayıda da olsa hem modern okullar hem de geleneksel okullar yer almaktadır. Bununla birlikte modern anlamda okullaşmanın yeni başladığı görülmektedir.

Öyle anlaşılmaktadır ki *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*'de Hakkâri'nin eğitim öğretim durumu ile ilgili tam bilgi verilmemiş veya verilememiştir. Zira salnamelerde sadece 3 iptidaiden bahsedilirken başka kaynaklarda 54 iptidainin açık olduğu anlaşılmaktadır. Aynı durum azınlık okulları için de geçerlidir. Salnamelerde sadece bir Katolik okulundan bahsedilirken diğer kaynaklarda Nasturilerin 7, Ermenilerin 1, Musevilerin 1 okulunun açık olduğu görülmektedir²⁴. Salnamelere göre Hakkâri'de nüfusun binde biri okula gitmektedir.

Alkan'ın çeşitli kaynaklardan yararlanarak yayımladığı istatistiklerde ise durum biraz farklıdır. O aynı yıllarda 54 iptidaiden 25 de

²³ Osmanlı Devleti'nde ilk açılan ve Batılı tarzda eğitim öğretim veren Sultani, Galatasaray Sultanisi'dir. Sultaniler daha sonra Osmanlı coğrafyasında önemli şehir merkezlerinde de açılmaya başlandı. Sultanilerin sayısı 1913 yılında 36'ya yükselmiştir. Van Sultanisi de bunlardan birisidir. 1913-14 yılında Van Sultanisi'nin öğrenci sayısı belli değildir (Alkan, *age.*, 226).

²⁴ Alkan, *age.*, s. 156.

yabancı ve azınlık okulundan bahseder²⁵. Aynı yıllarda 10 tane de devlet okulu bulunmaktadır. Dolayısıyla bu durumda okul sayısı 89'a çıkmaktadır. Bu hâlde yaklaşık 1500 kişiye bir okul düşmektedir.

19. yüzyılın sonlarında Hakkâri Müslüman okullarında tek bir kız çocuğu birle yoktur. Bununla birlikte Ermeni, Musevi, Nasturi okullarında eğitim karışık verilmektedir. Bu yıllarda Hakkâri'de açık olan Amerikan ve İngiliz okulları da karma eğitim vermektedir.

Beklendiği gibi 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında Hakkâri'de idadi, idadi-i mülki, mekteb-i sanayi, rüştiye-i askeriye, mekteb-i edeb, mekteb-i maliye, Darümuallimat, Sultani, Darülmaarif bulunmamaktadır. Hatta bağlı olduğu Van vilayetinde de yoktur. Ancak 1902 yılından sonra Hakkâri'ye bir *Darümuallimin-i İptida* açılmış olması ilgi çekicidir.

19. yüzyılın sonlarında Hakkâri'de dinî ve etnik kimliğe dayalı azınlık okulları da bulunmaktadır.

Hakkâri'de bir gazetenin çıktığı, herhangi bir kütüphane varlığı ve matbaa bulunduğu ile ilgili bir kayda rastlanmamıştır.

Kaynakça:

Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, Pegem A Yayıncılık, Ankara 2006, s. 6-10.

Mehmet Ö. Alkan, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924**, DİE yay., Ankara 2000.

Tarık Ziya Arvas, "Devlet Salnamelerine Göre 1848-1918 Yılları Arasında Van Vilayeti'nin İdari Taksimatı", **Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S 30, 2016, s. 409-410.

Bilgin Aydın, "Salnâme", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, İstanbul 2009, C 36. s..52.

Cavit Binbaşoğlu, **Başlangıçtan Günümüze Türk Eğitim Tarihi**, Anı yay., Ankara 2009.

²⁵ Alkan, *age.*, s. 156.

V. Cunet, **La Turquie d'Asie: Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnee de Chaque Province De L'Asie-Mineure**, Tome: II, Paris 1891.

Tevfik Güran, **Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı: 1897**, DİE yay., Ankara 1997.

Hüseyin Memişoğlu, **Geçmişten Günümüze Bulgaristan'da Türk Eğitim Tarihi**, Ankara 2002.

Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II**, MEB yay., İstanbul 1993.

Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III**, MEB yay., İstanbul 1993.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye 1316, [1898], İstanbul

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye 1317, [1899], İstanbul

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye 1318, [1900], İstanbul

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye 1319, [1901], İstanbul

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye 1321, [1903], İstanbul

M. Zeydin Yıldız- Orhan Deniz, "Maarif Salnamelerine Göre, 19. Yüzyıl Sonunda Van'da Eğitim ve Kültürel Hayat", **Doğu Coğrafya Dergisi**, C 12, S 35, s. 197-208.

Van Vilayeti Salnamesi 1315, [1897], Van Vilayet Matbaası.

OSMANLI MODERNLEŞME DÖNEMİNDE HAKKÂRİ SANCAĞI'NDA AÇILAN MÜSLÜMAN EĞİTİM KURUMLARI

Hatip YILDIZ*

ÖZET

Osmanlı Devleti'nde, Tanzimat'ın ilanından sonra daha planlı bir şekilde başlayan modernleşme çabaları, İstanbul'un dışında yani vilayetlerde de peyderpey hayata geçirilmiştir. Osmanlı modernleşme döneminde, merkezde olduğu gibi taşrada da yenilik yapılan alanlardan biri de eğitimidir. Bu doğrultuda, 1870'lerden itibaren vilayetlerde farklı düzeylerde pek çok modern okul açılmaya başlanmıştır.

Osmanlı'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi, bugünkü Hakkâri ili ve ilçelerinin tamamı ile Van ve Şırnak'ın bazı bölgelerini içine alan Hakkâri Sancağı'nda da Maarif Nezareti tarafından bazı modern ibtidai mektepleri açılmıştır. Bunların başında; Elbak (Başkale) İbtidai Mektebi, Bedreka-i Hamidi İbtidai Mektebi, Karabalyan Erkek İbtidai Mektebi, Tavani (Necm-i Hamidi) İbtidai Mektebi ve Şikefti İbtidai Mektebi gelmektedir. Ancak bu okullar, bölgenin temel eğitim ihtiyacını tam olarak karşılayamamıştır. Çünkü Hakkâri Sancağı'nda okul yaşına gelmiş olan çocukların eğitimi için en az 40 civarında ibtidai mektebinin daha açılması gerektiği kayıtlarında yer almıştır. Fakat maarif bütçesinin yetersizliğinden dolayı, bu okulların açılması uzun yıllar mümkün olmamıştır.

Hakkâri Sancağı'nda, sözü edilen ibtidai mekteplerinden başka, Osmanlı modern eğitim sisteminde uzun yıllar ortaöğretimin birinci

* Doç. Dr., Dicle Üniversitesi, hatipyildiz@dicle.edu.tr

basmağını oluşturan bazı mülki rüşdiye mektepleri de açılmıştır. Bunlar; Elbak (Başkale) Rüşdiye Mektebi, Gevar (Yüksekova) Rüşdiye Mektebi, Hakkâri (Çölemerik) Rüşdiye Mektebi ve Şemdinan Rüşdiye Mektebi olarak kayıtlarda yer almıştır. Ayrıca, II. Abdülhamid'in saltanatının son yıllarında ve II. Meşrutiyet Dönemi başlarında Hakkâri Sancağı merkezinde bir idadi mektebi ile bir sanayi mektebinin açılması için de teşebbüste bulunulmuş, fakat bu alanlarda muvaffak olunamamıştır.

Bu çalışmada; söz konusu ibtidai ve rüşdiye mekteplerinin açılışları ile öğretmen, öğrenci, ders ve eğitim durumları ayrıntılı olarak incelenmiştir. Böylece, Hakkâri Sancağı'nın Osmanlı dönemi modern eğitim yapısı ana hatlarıyla ortaya konulmuştur.

Çalışmanın hazırlanmasında; Osmanlı Devlet Salnameleri, Maarif Salnameleri, Vilayet Salnameleri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maarif Nezareti belgeleri ve konuyla ilgili araştırma eserlerden faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Hakkâri, eğitim, ibtidai ve rüşdiye okulları.

MUSLIM EDUCATION INSTITUTIONS OPENED IN THE HAKKÂRİ SANJAK DURING THE PERIOD OF OTTOMAN REFORM

ABSTRACT

In the Ottoman State beginning of from the Tanzimat period in a more structured way the modernity process, namely outside the province but in Istanbul in the 1870s could be implemented step by step. Ottoman reform period, as well as in the center, one of the areas in the provinces of innovation is education. At different levels in the province since 1870 many modern schools were opened.

As in the other regions of the Ottoman Empire, there are also some modern Muslim scholarships in the Hakkâri Sanjak, which contains all Hakkâri provinces and districts and some parts of Van and Şırnak, as well as the traditional classical educational institutions. At the beginning of these are Elbak (Başkale) Primary School, Bedreka-i Hamidi Primary School, Karabalyan Primary School, Tavani (Necm-i Hamidi) Primary School and Şikefti Primary School.

In Hakkâri Sanjak, besides these primary schools, some rushdie schools, which is the first example of modern civilian schools. These are Elbak (Başkale) Rushdie School, Gevar (Yüksekova) Rushdie School, Hakkâri (Çölemerik) Rushdie School and Şemdinan Rushdie School. In addition, at the end of the II. Abdülhamid period and during the II. Constitutional Monarchy Period, it was attempted to open a high school and an industrial school, but this was not successful.

In this study; opening of the primary and rushdie schools; students, teachers, classes and educational status will be examined in detail. Thus, the modern education structure of the Hakkâri Sanjak will be revealed.

In the preparation of the work; Ottoman State Yearbooks, Education Yearbooks, Provinces Yearbooks, Documents of the Ministry of

Education in the Ottoman Archives of the Prime Ministry and related research works will be used.

Key Words: Ottoman, Hakkâri, education, primary and rushdie schools.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde kapsamlı olarak III. Selim'le başlayan modernleşme çabaları, II. Mahmud'la büyük bir ivme kazanarak Tanzimat Dönemi'nde devam etmiş ve II. Abdülhamid'le zirveye ulaşmıştır. Bu süreçte askeri, siyasi, idari, hukuki ve eğitim gibi alanlarda önemli çalışmalar yapılmıştır.¹ Bilhassa eğitim alanında ibtidai, rüşdiye, idadi ve meslek okulları gibi çok sayıda modern eğitim kurumları açılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde temel eğitimin verildiği en eski kurumlar sıbyan mektepleridir. Merkezi bir teşkilâttan ve ortak bir eğitim-öğretim ve idare sisteminden yoksun olup, standart bir eğitim programına ve yeterli araç-gerece sahip olmayan bu mektepler zamanla eğitimde yetersiz kalmıştır.² Bu nedenle, 1847 yılında, sıbyan mekteplerinin ders programlarının değiştirilmesi yönünde ilk ciddi adımlar atılmıştır.³ Yapılan hazırlıklar sonucunda, 1863'ten itibaren İstanbul'daki 36 sıbyan mektebinde yeni yöntem ve tekniklerle eğitime başlanması kararlaştırılmıştır. 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde ise sıbyan mekteplerinin ıslahı için "ibtidaî" adı altında öğretim yapan yeni okulların açılması gerekli görülmüştür. Bu doğrultuda ilk ibtidaî mektebi 1872'de "İbtidai Nümune Mektebi" adıyla açılmıştır.⁴

Osmanlı'da bir taraftan sıbyan mektepleri eğitime devam ederken, diğer taraftan da yeni okullar olan ibtidai mekteplerinin sayısı bilhassa II. Abdülhamid Dönemi'nden itibaren hızla artmaya başlamıştır. Nitekim 1877 yılında Osmanlı Devleti sınırları içinde sayıları

¹ Emel Poyraz, "Tanzimat Dönemi Çağdaşlaşma Çabaları", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Yıl:33, Cilt: 97, Sayı: 193, Temmuz- Ağustos 2011, s. 118.

² İbrahim Bozdemir, **Osmanlı Sıbyan Mekteplerinde Eğitim ve Öğretim**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1991, s.17.

³ Ali Rıza Erdem, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim: II. Mahmud ve Tanzimat Döneminde İlköğretimde Yapılan Yenilikler ve Değerlendirmesi", **Yeni Türkiye**, Sayı: 32, Yıl: 2000, s. 757.

⁴ Sebahattin Arıbaş, "Başlangıçtan II. Meşrutiyet'e Kadar Osmanlılarda Sıbyan Mektepleri (İlköğretim Okulları)", **Yeni Türkiye**, Sayı: 32, Yıl: 2000, s. 714-716.

200'ü geçmeyen yeni usûl okullar, 1892-1893 ders yılında 3.057'ye ulaşarak epeyce çoğalmıştır.⁵

Osmanlı Devleti'nin temel eğitim kurumları olan medreseler ve onların altında eğitim veren sıbyan mektepleri, XVII. yüzyıla kadar devletin her alanda ihtiyaç duyduğu ehliyetli kişileri yetiştirmiştir. Ancak bu dönemde savaşlarda alınan yenilgiler, XVIII. yüzyıldan itibaren Avrupa tarzında yeni askeri okulların açılmasına neden olmuştur. Fakat sıbyan mektepleri ile sözü edilen askeri okullar arasında eğitim düzeyi bakımından büyük bir uçurum vardır. Bu nedenle, sıbyan mektepleri ile askeri okullar arasında yer alan ve "rüşdiye" adı verilen yeni bir okul çeşidinin açılmasına ihtiyaç duyulmuştur.⁶

Osmanlı'da ilk olarak açılan ve kendine özgü yönleri bulunan rüşdiye mektepleri; 1839 yılında açılan Mekteb-i Maarif-i Adliye ile Mekteb-i Ulum-i Edebiye'dir. Bu iki okul, Babîâlî'ye memur yetiştirmeye devam ettiği halde, yeni ihtiyaçlara ve Tanzimat Dönemi'nin reformlarına ışık tutmaktan uzaktır. Bu nedenle, orta dereceli okullar olan rüşdiyelerin yeniden yapılandırılmasına ve yeni okulların açılmasına teşebbüs edilmiştir.⁷ Bu çerçevede, 1845'te kurulan Muvakkat (Geçici) Maarif Meclisi'nde⁸, Bilad-ı selase (Üsküdar, Galata ve Eyüp) ile Boğaziçi'nde ilk etapta 30 adet ve taşrada dahi gerektiği kadar rüşdiye mektebi açılması uygun görülmüştür. Fakat numune olmak üzere ilk etapta Dersaadet'te 4 ve Üsküdar'da 1 sıbyan mektebi rüşdiyeye dönüştürülerek o şekilde idare edilmeye başlanmıştır.⁹ Böylece 1847'de başlangıç olarak Davud Paşa, Bayezid, Üsküdar, Tophane ve Babîâlî

⁵ Bayram Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 86

⁶ Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a)**, Alfa Yayınları, İstanbul, 1999, s. 129.

⁷ Muammer Demirel, "Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", **Türkler**, C 15, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 51-53.

⁸ Uğur Ünal, **Meclis-i Kebir-i Maarif (1869-1922)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2008, s. 1.

⁹ **BOA**, İ. DH, 231/13875, Meclis-i Maarif Reisi Abdülhak Efendi'nin 19 Mart 1851 (16 Cemaziyülevvel 1267) tarihli yazısı.

civarında Ağa Camii'nde olmak üzere 5 adet rüşdiye mektebi açılmıştır.¹⁰

Osmanlı'nın açtığı ilk sivil modern eğitim kurumları olan rüşdiyelerin sayısı İstanbul'da hızla artmaya başladıktan sonra vilayetlerde de bu okulların açılmasına teşebbüs edilmiştir. Bu çerçevede, Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin kararı üzerine padişahın iradesiyle 2 Haziran 1853 tarihinde, 25 vilayette rüşdiyelerin peyderpey açılması kararlaştırılmıştır.¹¹ Fakat bu karar ancak 1856'da uygulamaya konulabilmiştir.¹² Bundan sonra ise vilayetlerdeki rüşdiye sayısında hızlı bir artış olmuştur. Nitekim 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi yayımlandığı sırada çeşitli vilayetlerde 87 rüşdiye mektebi vardır.¹³

Osmanlı modernleşme döneminde, ülke genelinde rüşdiyelerin yanı sıra, "ıdadi" olarak adlandırılan modern okullar da açılmıştır. İdadiler, yüksek askeri okullara öğrenci hazırlayan ön sınıflar olarak ilk defa 1845 yılında ordu merkezleri ile Bosna'da açılmıştır. "İdadi" ismi müstakil bir ortaöğretim kurumu olarak ise gerçek hüviyetini 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde bulmuştur. Bu nizamnameye göre, Müslüman olan ve olmayan Osmanlı vatandaşlarını birbirleriyle kaynaştırmak ve ortak bir kültür çerçevesinde yetiştirmek düşüncesiyle üç yıllık idadiler kurulacaktır.¹⁴ Nizamname doğrultusunda eğitim alanında yapılan çalışmaları gösteren 2 Eylül 1873 tarihli bir kayıttan, ilk etapta Dersaadet'te 3 veya 4 idadi mektebinin açılmasının planlandığı anlaşılmaktadır.¹⁵

1869 Maarif Nizamnamesi'nde hemen açılması öngörülen ve gerekli altyapı, program ve talebe kabulü çalışmaları yapılan söz konusu idadiler, maddi imkânsızlıklar ve öğretmen yokluğu yüzünden 6 Ocak

¹⁰ Demirel, agm., s. 51-53.

¹¹ Demirel, agm., s. 51-53, 55-59.

¹² Demirel, agm., s. 52.

¹³ Kodaman, **age.**, s. 92.

¹⁴ Mustafa Ergün, "Medreseden Mektebe Osmanlı Eğitim Sistemindeki Değişme", **Yeni Türkiye**, Sayı: 32, Yıl: 2000, s. 746.

¹⁵ **BOA**, Y. EE, 37/86, 09/B/1290.

1874 tarihine kadar ne İstanbul'da ve ne de taşrada bir türlü açılmamıştır. Ancak belirtilen tarihte "Darülmaarif" adlı rüşdiye düzeyindeki okul idadiye çevrilmiş ve böylece İstanbul'da ilk mülki idadi mektebi açılabilmiştir.¹⁶

II. Abdülhamid Dönemi'nde idadilerin önemi anlaşılmasına rağmen, hemen açılması yoluna gidilememiştir. Bunun en büyük sebebi parasızlıktır. Yapılan çalışmalar sonucunda, idadi masraflarının karşılanması için gerekli olan mali kaynağın sağlanması üzerine vilayetlerde idadi açma seferberliği başlamıştır. Nitekim ilk hamlede 1885 yılında Bursa, Edirne, Yanya ve Çanakkale'de birer idadi açılmıştır. Aynı yıllarda Anadolu'nun birçok vilayetinde de idadi okulu açılmasına karar verilmiş ve yapımlarına başlanmıştır.¹⁷ Bütün bu çalışmalar neticesinde, II. Abdülhamid Dönemi sonlarında 93'ü resmi, 11'i hususi ve 5'i de askeri olmak üzere Osmanlı'daki toplam idadi sayısı 109'a ulaşmıştır.¹⁸

Gelişen batı teknolojisi karşısında manevra kabiliyetini kaybeden Osmanlı Devleti, bu duruma eğitimli insan gücü ile son vermek istemiştir. Bu çerçevede, diğer modern okulların yanı sıra, mesleki ve teknik eğitim veren okullara da önem vermeye başlamıştır. Öncelikle merkezde açılan bu okullar, daha sonra taşraya da yayılmıştır.¹⁹ 1848'de Zeytinburnu'nda açılıp kapanan ilk erkek sanayi mektebinden sonra, taşrada ilk sivil meslek okulları Tuna Valisi Mithat Paşa'nın gayretleriyle kimsesiz çocuklar için açılan Islahhanelerdir.²⁰ Taşrada

¹⁶ Fatih Demirel, **Mekteb-i İdadi**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2010, s. 13.

¹⁷ Kodaman, **age.**, s. 119.

¹⁸ Kodaman, **age.**, s. 129.

¹⁹ Ebubekir Çınar, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Mesleki ve Teknik Eğitim", **www.os-ar.com**; Sevtap Kadioğlu, "Osmanlı Döneminde Türkiye'de Ziraat Okulları Üzerine Notlar", **www.bilimtarihi.org/pdfs/ziraat-okullari.pdf**, s.2-4.

²⁰ Akyüz, **age.**, s. 150.

açılan Islahhaneler, 1885 yılından itibaren “Mekteb-i Sanayi” adını almaya başlamıştır.²¹ Bu sanayi okullarının çoğu ise I. Dünya Savaşı sırasında kapanmıştır.²²

A. HAKKÂRİ SANCAĞI'NDA TEMEL EĞİTİM

Osmanlı modernleşme döneminde, diğer bölgelerde olduğu gibi, bugünkü Hakkâri ili ve ilçelerinin tamamı ile Van ve Şırnak'ın bazı bölgelerini içine alan Hakkâri Sancağı'nda da, eski usul sıbyan mektepleri uzun yıllar eğitime devam etmiş, hatta bu dönemde yenileri de açılmıştır.²³ Fakat bu okullar bölgenin temel eğitim ihtiyacını tam olarak karşılayamadığı için modern okulların açılmasına teşebbüs edilmiştir. Bu çerçevede, Hakkâri bölgesinin modern temel eğitim kurumlarına olan ihtiyacı, Hakkâri Vilayeti İdare Meclisi'nin Maarif Nezareti'ne takdim ettiği 22 Aralık 1887 tarihli mazbatayla açıkça ifade edilmiştir. Bu mazbatada, Müslim ve gayrimüslim ayrımı yapılmadan bölgede yaşayan Nasturilerin çocukları için de eğitim alanında atılması gereken adımlara dikkat çekilerek şu hususlara değinilmiştir:

“...Muallimleri Nasturi papazlarından olmak ve bu muallimlere aylık 200'er ve bevvablarına 50'şer kuruş maaş ve her mektep için 300 kuruş da masarif-i müteferrika (çeşitli masraflar) tahsisi ve Nasturi çocuklarının lisan-ı Osmanî ile de tedrisi için 250'şer kuruş maaşla Türki muallimi dahi tayin kılınmak üzere Tuhub, Tiyari-i Ulya ve Tiyari-i Süfla nahiyeleri ile Gevar sancağı merkezinde bulunan Berzelan ve Çölemerik'e tabi Koçani köylerinde birer mektep açılması mevki açısından ve maslahat bakımından elzemdir...Çünkü şu aralık birtakım Amerika ve İngiliz misyonları Nasturi kabileleri içinde dolaşıp beğendikleri yerlerde birer mektep açmaya gece gündüz çabalamaktadırlar. Vilayetçe alınan müessir tedbirler sayesinde Nasturilerin birtakımı

²¹ Kemal Turan, **Mesleki Teknik Eğitimin Gelişmesi ve Mehmed Rüştü Uzel**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul,1992, s. 35-36.

²² Mustafa Ergün, “Medreseden Mektebe Osmanlı Eğitim Sistemindeki Değişme”, <http://www.egitim.aku.edu.tr/ergun3.htm>.

²³ **Maarif Nezareti R. 1310-1311 Ders Yılı İstatistikî**, Matbaa-i Amire, Darülhilafetü-laliye, 1318, s. 51.

bunları kabul etmeyip def etmekte ise de, bazıları akçeye tama etmekte ve iğfal olunmaktadır. Bunların açacakları mekteblerin usul ve nizamı dairesinde men' ve kapatılması mahallerine yazılmakta ise de, bu adamların buralardan külliye ellerinin kesilmesi, sözü edilen mekteblerin yanı sıra, sair icab eden yerlerde de yalnız hocalarına 200'er kuruş maaş verilmek üzere lüzumu kadar mektep açılması için vilayete izin verilmesine bağlıdır. Bunun mevki açısından ve siyaseten birçok faydası dahi olacağı arz ve izahtan varestedir.”²⁴

Söz konusu mazbatada, bölgenin muhtaç olduğu ıslahat ve ilerlemenin meydana gelmesinin de maarife bağlı olduğu ve devletin bunu desteklemesi gerektiği belirtilerek, bu hususta şu ifadelerle yer verilmiştir:

“Hakkâri Vilayeti ahalisinin muhtaç oldukları ıslahat ve terakkiyatın güzel bir şekilde vücuda gelmesi ahalinin maarif ve ilim tahsil etmesine bağlıdır. Maarifin yaygınlaştırılması ve ilim nurunun neşri yoluna gidilmezse, cehalet karanlığıyla zahiri bir saadet ve maneviyat sebeplerini aramaktan aciz bulunan vahşi ahalinin hallerinin ıslahına olunacak teşebbüslerin layığıyla faydalı olamayacağı muhakkaktır. Bu cihetle vilayette ilim ve maarifin yaygınlaştırılması hususuna devletçe bakılmak ehemmiyetli ve lüzumlu olup, ona göre bir an evvel gereğinin yapılması lazımdır.”²⁵

Hakkâri İdare Meclisi'nin yoğun çabalarına rağmen, söz konusu mazbatanın kısa vadede henüz bir neticesinin görülemediği, mahalinden gönderilen yazılardan anlaşılmıştır. Hakkâri Sancağı'nı gezen ve teftiş eden Van valisi de burada gördükleri ve yaptığı araştırmalar sonucunda, bölgenin eğitim durumunun mazbatada belirtilen hususları teyit ettiğini belirtmiştir. Bu nedenle, içeriğine nazaran mazbatada belirtilen hususların bir an evvel uygulamaya geçirilmesini ve şayet tamamı yerine getirilemiyorsa hiç olmazsa Çölemerik kasabasında bir

²⁴ BOA, MF. MKT, 104/104, Hakkâri Vilayeti İdare Meclisi'nden Maarif Nezareti'ne takdim edilen 22 Aralık 1887 (10 Kanun-i evvel 1303) tarihli mazbata sureti.

²⁵ BOA, MF. MKT, 104/104, Hakkâri Vilayeti İdare Meclisi'nden Maarif Nezareti'ne takdim edilen 22 Aralık 1887 (10 Kanun-i evvel 1303) tarihli mazbata sureti.

rüşdiye mektebinin açılmasına müsaade edilmesini istemiştir (20 Kasım 1888).²⁶

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşıldığı gibi, idare meclisinin ve mülki amirin bütün çabalarına rağmen, bu tarihlerde bölgede modern ibtidailerin açılması mümkün olmamıştır. Bu nedenle, eski usul okullarla temel eğitime devam edilmiştir. Bu dönemdeki Osmanlı okul sayıları hakkında istatistikî bilgiler veren Vital Cuinet'e göre, 1890'larda Hakkâri Sancağı'nda ilkokul düzeyinde eğitim yapan toplam 2 sıbyan mektebi mevcut olup, buralarda 2 muallim görev yapmakta ve 80 talebe eğitim görmektedir.²⁷ Ancak Osmanlı Maarif Nezareti kayıtlarında bu rakamlar oldukça farklıdır. Nitekim sözü edilen kayıtlara göre, Hakkâri Sancağı'nda 1894-1895 (R. 1310-1311) ders yılında 54 eski usul ibtidai mektebi olup, bu mekteplerde 585 erkek talebe eğitim görmektedir. Yeni usulde eğitim yapan ibtidai mektebi ise hiç bulunmamaktadır.²⁸ 1895-1896 (R. 1311-1312) ders yılında sancak dâhilinde 52 eski usul ibtidai mektebi mevcut olup, bunlardan 39'u II. Abdülhamid'in tahta çıkışından sonra açılmıştır. Bu mekteplere 304 erkek ve 29 kız talebe devam etmektedir. Fakat yeni usulde eğitim yapan ibtidai mektebi hala yoktur.²⁹ Maarif Nezareti'nin 1907-1908 yılları istatistiklerine göre ise Hakkâri Sancağı'nda 2'si erkek ve 3'ü karma olmak üzere toplam 5 adet resmi ibtidai mektebi mevcuttur.³⁰ Görüldüğü gibi, istatistiklerde verilen okul sayıları yıllara göre farklılık göstermekte ve rakamlar arasında tutarlılık bulunmamaktadır.

II. Meşrutiyet Dönemi başlarına gelindiğinde bölgedeki modern ibtidai sayısı hala istenilen düzeyde değildir. Bu nedenle, dönemin Genç, Muş ve Hakkâri milletvekilleri, "Hafif Süvari Aşiret Alayları"nın ıslahıyla ilgili Dâhiliye Nezareti'ne hitaben kaleme aldıkları 29 Ocak

²⁶ BOA, MF. MKT, 104/104, Van Vilayeti'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 20 Kasım 1888 (16 Rebiyülevvel 1306) tarihli yazı.

²⁷ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, Cilt: II, Paris, 1891, s. 655.

²⁸ *Maarif Nezareti R. 1310-1311 Ders Yılı İstatistikî*, Matbaa-i Amire, Dersaadet, ?, s. 50.

²⁹ *Maarif Nezareti R. 1310-1311 Ders Yılı İstatistikî*, s. 51.

³⁰ *Osmanlı Devlet Salnamesi*, R. 1326, s. 390.

1910 tarihli yazıda, bölgenin coğrafi yapısını da dikkate alarak, bil-hassa bölgede temel eğitim düzeyinin yükseltilmesi için bazı önerilerde bulunmuşlardır. Söz konusu yazının içeriğinde temel eğitimin gelişimiyle ilgili şu hususlara yer verilmiştir:

“Yekdiğerine civar her 15 köyün yahut 150’den 200 haneye kadar birkaç köyün ortasında behemehâl yatılı olmak üzere birer ibtidai, her alay veya kaza merkezinde birer rüşdi, her liva merkezinde birer idadi ve sanayi mektepleri tesis edilmelidir. Çünkü aşiretlerin en büyük köyü, her biri diğlerinden 10-50 dakika uzak mesafede dağınık 15 hanelen ibarettir. Her haneye birer mektep yapmak mümkün olmadığı gibi, her köyde de tesis olunacak mekteblere öyle 40-50 dakikalık yerden kış günlerinde çocukların gelip gitmesi de muhal ve tehlikelidir. Zaten mektep tesis olunan bazı köylerde istenilen faydanın elde edilememesinin başlıca sebeplerinden biri hatta birincisi de budur ki mektep yatılı olunca bu mahzur tabiatıyla zail olur.

Yalnız cahillerin taassubunu okşamak üzere mekteplerde talebenin akaidine müteallik dersleri vererek, adab-ı diniyelerine ve yeni mektepler hakkında aşiretlerin fikirlerinde hâsıl olan su-i zannı izaleye ihtimam etmek için de mahalli ulemasından ve hüsn-i zann-ı umumiyi kazananlardan birer müderris tayin edilmelidir. Maksatlarının hâsıl olmasını aşiretlerin cehalet ve gaffetlerinin devamında arayan birtakım kötü niyetli insanların, şu bedbahtların taassuplarını tahrik için izaha muhtaç olmayan bin türlü vesilelere de müracaattan geri durmadıkları aşikârdır. Bundan dolayı, aşiretlerde cehaletin devamına hizmet eden o gibi yalan vasıtaları tesirsiz bırakmaya kâfi bir tedbir var ise o da arz edilen suretlerden ibarettir.

Talebenin umumi imtihanlarının vilayet, liva ve kazadan gönderilecek birer heyet-i mümeyyize huzurunda ve fevkalade itina ile icrası gerekir. Şahadetname ile mezun olan talebenin ihtisasına ve iktidarına göre devlet hizmetlerinde istihdamı suretiyle himaye ve emsallerinin maarife teşviki lazımdır.

Bu gibi mektebler için maarif bütçesinin tahsis edeceği karşılık kıfayet etmezse, geri kalan kısmının esasen İslami medreselere bağı olan evkaf bedelleri ile vakfın bağılandığı kimse veya yeri yok olan sair evkaf bedellerinden ve aşiret reisleri ile hamiyetli insanlar tarafından temini sebep ve vesilelerinin ikmal edilmesi gerekir. Genç milletvekili Mehmed Efendi'nin ifadesine göre, bölgede dağınık haneli 500'ye yakın köylerin her birine maarif birer ibtidai muallimi tayin edeceğine, hepsine yapacağı masrafın toplamını 15 yatılı mektebe tahsis ederse ve muallimlerden başka orta derecede maaşla her bir mektebe müderris tayin buyurursa masraflarından açık kalacak meblağı sancak ahali ödeyeceğini taahhüt etmiştir. Ayrıca pek çok insanın da, daimi bir karşılık olmak üzere, her bir hanenin 500 kök dut fidanı yetiştirip mektebe vakfedeceklerini vaat suretiyle söyledikleri anlaşılmıştır. Eğer ki hükümetçe murad ve ihtimam edilse, Muş ve Hakkâri havalisindeki kabileler de aynı hisse ve aynı surete imtisal edeceklerine şüphe yoktur.

Hülasa; islahat işinde katlanılan bunca masrafların bir kısmı maarife hasrolunur ve islahata maarif gibi âli vasıtalarla başlanırsa, bir taraftan ahalinin hükümete karşı fikri büyük bir tashih görür ve muhabbetleri celb ve teyid edilmiş olur, diğer taraftan da marifet ışığı buralara yayıldıkça iç hastalıklar kendiliğinden zevale erer. Bütün iç ve dış batıl maksatlar ve işler seher ışığına uğrayan gece karanlığı gibi çekilir zannındayız. Unsurlar arasında ittihadın temini için de bundan müesir ilaç ve çare tasavvur edilmiş değildir. Bundan dolayı, tasvib buyrulduğu takdirde, emsaline de numune-i teşvik olmak üzere, masraflarının açık kalan kısmının bir miktarını aşiret reisleri kabul ve temin etmek şartıyla, ilkbaharda mahalli hükümet memurlarıyla birleşerek dairelerimiz (sancaklar) dâhilindeki aşiretlerin mekteblerini tesis etmek için devlet ve millet menfaati noktasında yardımlarınızı istirham ederiz.”³¹ Dâhiliye Nezareti de bu talepleri dikkate alarak, ehemmiyetine

³¹ BOA, DH. MUİ, 60/28, Genç, Muş ve Hakkâri Mebuslarının Dâhiliye Nezareti'ne gönderdikleri 29 Ocak 1910 (16 Kanun-i sani 1325) tarihli yazı.

binaen, gereğinin yapılması için üç gün sonra durumu Maarif Nezareti'ne bildirmiştir.³² Ancak bu önerilerin tam olarak uygulanamadığı anlaşılmakla birlikte, Cumhuriyet Dönemi'nde bölgede uygulanan yatılı okul projesine ilham kaynağı olduğu söylenebilir.

Milletvekillerinin sözü edilen yatılı ibtidai açma önerileri kabul görmese de, Hakkâri Sancağı'nda 44 adet ibtidai mektebi açılması mahallince kararlaştırılmış ve bu mektepler için talep olunan tahsisatın Van Vilayeti'ne ayrılacak tedrisat-ı ibtidaiye hissesinden karşılanması lazım geleceği, 10 Mayıs 1911 tarihli yazıyla Van Maarif Müdürlüğü'ne bildirilmiştir.³³ Fakat bu okulların da açılıp açılmadığı tespit edilememektedir.

Osmanlı döneminde, yukarıda bahsi geçen okulların bölgenin her tarafında açılmamasının en önemli nedeni, bazı idarecilerin ilgisizliğinin yanı sıra³⁴, maddi imkânsızlıklar ve öğretmen yetersizliğidir. Bu durum, Cumhuriyet'e kadar ve hatta Cumhuriyet'in ilanından sonra da uzun yıllar aynı şekilde devam etmiştir.³⁵

Bütün olumsuzluklara rağmen, Osmanlı modernleşme döneminde Hakkâri Sancağı'nda açılmış olup, hakkında bazı detaylı bilgiler elde edilebilen başlıca Müslüman temel eğitim kurumları şunlardır:

1. Elbak (Başkale) Sıbyan Mektebi

Mektep, Elbak kazasında açılmış olup, açılış tarihi muhtemelen 1865 yılının ilk aylarıdır. Mektep olarak kullanılacak yer ahali tarafından tedarik olunmuş ve Erzurum ulemasından Süleyman Rıfki Efendi'nin oğlu Hüseyin Efendi de sıbyan mektebi

³² BOA, DH. MUI, 60/28.

³³ BOA, DH. İD, 26-1/42, Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiye İdaresi'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 11 Haziran 1911 (13 Cemaziyülahir 1329/29 Mayıs 1327) tarihli yazı.

³⁴ BOA, DH. TMIK. S 11/16, Van Vali Vekili Ferik Şemseddin Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 16 Haziran 1897 (4 Haziran 1313) tarihli cevabi telgraf.

³⁵ Bülent Cırık, *Doğu Anadolu'da Türk-Kürt-Ermeni İlişkileri (1908-1914)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, Nisan 2016, s. 173-174.

muallimliğine seçilerek, Maarif Nezareti'nce gereğinin yapılması istenmiştir.³⁶

Eğitim ve öğretime ne zaman başladığı ve aradan geçen zaman zarfında aktif olup olmadığı tam olarak bilinmemekle birlikte, 1876 yılı ortalarında mektebin aktif olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü söz konusu sıbyan mektebi talebeleri için lazım olan 50'şer adet amme ve tebareke cüzlerinin gönderilmesi, 6 Haziran 1876 (13 Cemaziyülevvel 1293) tarihli yazıyla Erzurum Vilayeti'nce Maarif Nezareti'nden istenmiş ve talep edilen cüzler Maarif Kütüphanesi mevcudundan temin edilerek, mahalline gönderilmek üzere, 100 adedi postaya teslim edilmiştir (2 Ağustos 1876).³⁷ Sonraki yıllara ait kayıtlarda ise hususi olarak mektebden söz edilmemektedir.

2. Elbak (Başkale) İbtidai Mektebi

Mektep, Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde, Elbak kazasının merkezi olan Başkale kasabasında inşa edilmiş olup, açılış tarihi 13 Aralık 1898 (1 Kanun-i evvel 1314)'dir.³⁸ Başka bir kayıta ise mektebin açılışı R.1308 (1892/1893) yılı olarak gösterilmiş olup, mektep için 792 kuruş masraf yapıldığı belirtilmiştir.³⁹ Fakat bilhassa 1895 yılında başlayan Anadolu ıslahatı projesi çalışmaları dikkate alındığında, mektebin 1898 yılında açılmış olması ihtimali yüksektir.

3. Bedreka-i Hamidi İbtidai Mektebi

Mektep, Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde, Başkale kasabasında açılmış olup, açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Talebe mevcudu 30 olan mektebin muallimliğini ise aylık 100 kuruş maaşla bu yıllarda Şemseddin Efendi yürütmektedir.⁴⁰

³⁶ BOA, İ. MVL, 532/23870.

³⁷ BOA, MF. MKT, 40/120, Maarif Nezareti'nden Erzurum Vilayeti'ne gönderilen 2 Ağustos 1876 (11 Receb 1293/20 Temmuz 1292) tarihli yazı.

³⁸ Maarif Salnamesi, H. 1317, s. 1430-1431.

³⁹ Maarif Salnamesi, H. 1318, s. 1600-1601; H. 1319, s. 927.

⁴⁰ BOA, DH. TMIK. S 51/3.

4. Karabalyan Erkek İbtidai Mektebi

Mektep, Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde, Elbak kazasının Karabalyan köyünde R. 1314 (1898/1899) yılında açılmış olup, mektep için toplam 1200 kuruş masraf yapılmıştır.⁴¹

5. Tavani (Necm-i Hamidi) İbtidai Mektebi

Mektep, Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde, Elbak kazasının Tavani köyünde R. 1314 (1898/1899) yılında açılmış olup, mektep için 1200 kuruş masraf yapılmıştır.⁴² Van Vilayeti dâhilinde nahiye merkezlerinde açılması irade-i seniyye gereği olan sekiz adet mektebden biri olan bu okul, "Necm-i Hamidi" adıyla isimlendirilmiştir.⁴³ Talebe mevcudu 19 olan mektebin muallimliğini ise aylık 100 kuruş maaşla bu yıllarda Mehmed Halid Efendi yapmaktadır.⁴⁴ Mahallince seçilen ulemadan Mehmed Halid Efendi'nin tasdikli tercüme-i hal varakası ve tezkire-i Osmanî sureti Maarif Nezareti'ne takdim edilerek, memuriyet asaletinin tasdiki istenmiştir (27 Aralık 1898).⁴⁵ Bu teklif, Meclis-i Kebir-i Maarif'in 8 Şubat 1899 (27 Ramazan 1316) tarihli kararıyla uygun görülmüş ve böylece Mehmed Halid Efendi aylık 100 kuruş maaşla buraya asaleten muallim olarak atanmıştır.⁴⁶

6. Şikefti İbtidai Mektebi

Mektep, Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Şikefti nahiyesinde inşa edilmiş olup, açılış tarihi 13 Eylül 1898 (1 Eylül 1314)'dir.⁴⁷ Mektebin muallim ve talebe durumu ise bilinmemektedir.

Hakkâri Sancağı'nda bu okulların dışında, Hamidiye İbtidai Mektebi, Şemdinan İbtidai Mektebi ve Payanis İbtidai Mektebi gibi temel

⁴¹ **Maarif Salnamesi**, H. 1318, s. 1600-1601; H. 1319, s. 927.

⁴² **Maarif Salnamesi**, H. 1318, s. 1600-1601; H. 1319, s. 927.

⁴³ **BOA**, MF. MKT, 443/31, Van Vilayeti Maarif Müdürlüğü'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 27 Aralık 1898 (13 Şaban 1316) tarihli yazı.

⁴⁴ **BOA**, DH. TMİK. S 51/3.

⁴⁵ **BOA**, MF. MKT, 443/31, Van Vilayeti Maarif Müdürlüğü'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 27 Aralık 1898 (13 Şaban 1316) tarihli yazı.

⁴⁶ **BOA**, MF. MKT, 443/31.

⁴⁷ **Maarif Salnamesi**, H. 1317, s. 1430-1431.

eğitim kurumlarının açılmasına da teşebbüs edilmiş, fakat tespit edilebildiği kadarıyla bahsi geçen mektebler açılmamıştır.

B. HAKKÂRİ SANCAĞI'NDA ORTAÖĞRETİM

Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti'nde açılan modern sivil okulların ilk örnekleri rüşdiye mektepleridir. Bu doğrultuda, Hakkâri Sancağı'nda da, yukarıda sözü edilen ibtidai mekteplerinden çok daha önce, uzun yıllar ortaöğretimin birinci basamağı olarak eğitim veren mülki rüşdiye mektepleri açılmıştır. Bunlar; Elbak (Başkale) Rüşdiye Mektebi, Gevar (Yüksekova) Rüşdiye Mektebi, Hakkâri (Çölemerik) Rüşdiye Mektebi ve Şemdinan Rüşdiye Mektebi olarak kayıtlarda yer almıştır. Ayrıca, II. Abdülhamid'in saltanatının son yıllarında Hakkâri Sancağı'nda "Hakkâri Mülki İdadi Mektebi" adıyla ortaöğretimin üst basamağını teşkil eden bir okulun daha açılması için teşebbüs edilmiş, fakat bu konuda muvaffak olunamamıştır. Bu okullar hakkında elde edilen bazı ayrıntılı bilgiler ise aşağıdaki şekildedir:

1. Elbak (Başkale) Mülki Rüşdiye Mektebi

Mektep, Elbak kazasının merkezi olan Başkale kasabasında açılmış olup, açılış tarihi muhtemelen 1865 yılı başlarıdır. Çünkü Dördüncü Ordu-yi Hümayun Müşirliği ile Hakkâri Mutasarrıflığı tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen iki yazıda; mektep binası olarak kullanılacak yerin ahali tarafından tedarik olunduğu, Erzurum ulemasından olup orada bulunan Süleyman Rıfkı Efendi'nin rüşdiye muallim-i saniliğine seçildiği ve rüşdiye mektebi için muallim-i evvel ile gerekli olan kitap ve risalelerin gönderilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bunun üzerine konu Meclis-i Maarif-i Umumiye'ye havale edilmiş ve yapılan değerlendirmeler sonucunda; sözü edilen rüşdiye mektebi yeni açılmış olduğundan usulü gereği muallim-i evvel bir iki sene sonra tayin olunmak üzere şimdilik aylık 400 kuruş maaşla bir muallim-i sani ve 100 kuruş maaşla bir bevvab tayini ve mektebin çeşitli masrafları için yıllık 2000 kuruşu aşmamak üzere icab eden akçenin tahsisi önerilmiştir. Bu öneri, Maarif Nezareti'nce aynı şekilde Sadaret'e iletilmiştir (25

Nisan 1865).⁴⁸ Konu Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye'ye de havale edilerek, yapılan müzakereler sonucunda; bahsi geçen kazanın büyüklüğü ve çocuk sayısının çokluğu cihetiyle orada dahi emsali gibi bir rüşdiye mektebi tesisine lüzum görülmüştür. Ayrıca, himmetlerinin ve vatanperverliklerinin gereği olarak bu mektep ahali tarafından yapıp, yalnız muallimlerinin tanzif ve tayini hükümetin himmetine bırakılmış olduğuna ve bunlara tahsisi gösterilen maaşların maarif bütçesinin çeşitli masraflar bölümünden karşılanacak olmasının emsaline de muvafık bulunduğu binaen, gereğinin yapılmasının Maarif ve Maliye nezaretlerine havalesi kararlaştırılmıştır (29 Mayıs 1865).⁴⁹ Bu karar, 6 Haziran 1865 tarihli iradeyle de onaylanmıştır.⁵⁰

II. Abdülhamid Dönemi'nde yeniden inşa edildiği anlaşılan mektep binası için toplam 10.840 kuruş masraf yapılmıştır.⁵¹ Bu tarihte Hakkâri Sancağı'nın merkezi olan Başkale kasabasında inşa edilen söz konusu rüşdiyenin masrafı Başkaleli Şeyh Hasan Efendizade Mazhar Efendi tarafından karşılanmıştır. Bu nedenle, bahsi geçen şahsın haiz olduğu rütbe-i salisenin saniyeye terfi ettirilerek taltif edilmesi Van Vilayeti'nce talep edilmiştir (30 Ekim 1905).⁵² Mazhar Efendi'nin rütbesinin artırılıp artırılmadığı bilinmemekle birlikte, yaptığı fedakârlık sayesinde, Elbak kazası merkezine emir ve havalesi verilen rüşdiye mektebi tahsisatı Edremit'e nakledilmiştir (10 Mayıs 1911).⁵³ Böylece yeni bir rüşdiye mektebinin inşası imkânı doğmuştur.

Mektep, aktif olduğu süre içerisinde muallim-i sani, muallim-i evvel ve hatt muallimi ile eğitim-öğretime devam etmiştir. Mektebin ilk muallim-i sanisi olduğu anlaşılan Süleyman Rıfki Efendi, 12 Aralık

⁴⁸ BOA, İ. MVL, 532/23870, Maarif Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 25 Nisan 1865 (29 Zilkade 1281) tarihli yazı.

⁴⁹ BOA, İ. MVL, 532/23870, Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye'nin 29 Mayıs 1865 (3 Muharrem 1282) tarihli mazbatası.

⁵⁰ BOA, İ. MVL, 532/23870, 6 Haziran 1865 (11 Muharrem 1282) tarihli irade.

⁵¹ Maarif Salnamesi, H. 1318, s. 1600-1601.

⁵² BOA, DH. MKT, 1028/46, Dâhiliye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 26 Kasım 1905 (28 Ramazan 1323) tarihli yazı.

⁵³ BOA, DH. İD, 26-1/42, Maarif-i Umumiye Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiye İdaresi'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 10 Mayıs 1911 (27 Nisan 1327) tarihli yazı.

1874 tarihinde bu görevinden istifa etmiştir. Bu nedenle, yerine 13 Aralık 1874'te Abdullah Hilmi Efendi tayin edilmiştir. Ancak bu şahsın sülüs yazısı olmadığından muallim-i sanilik maaşından 115 kuruş verilirken, sülüs hattı da yine aynı tarihten itibaren Derviş Emin Efendi marifetiyle öğretilmeye başlanmıştır. Bunun üzerine, sözü edilen muallimlerin o şekilde istihdamları Maarif Nezareti tarafından da uygun görülerek, Maarif Muhasebesi'nce kayıtları yapılmıştır. Bu sebeple, mahallince dahi gereğinin yapılarak, bahsi geçen muallimlerin maaşlarının, tayin tarihleri olan 13 Aralık 1874'ten itibaren 12 Mart 1878'e kadar hazine-i celile (devlet hazinesi); 13 Mart 1878'den itibaren ise Maarif Nezareti hesabından ödenerek, daha önce gönderilen 1878 yılı havalenamesinden mahsup edilmesi hususunda vilayetin gayret göstermesi istenmiştir (23 Nisan 1879).⁵⁴ 1882 yılına kadar buradaki görevine devam ettiği anlaşılan Abdullah Hilmi Efendi'nin⁵⁵, hangi tarihte ayrıldığı ise tam olarak bilinmemektedir.

Mektebin muallim-i evvelik kadrosunun ne zaman tahsis edildiği bilinmemektedir. Fakat 1887 yılı sonlarına gelindiğinde söz konusu muallimlik münhal olup, burası için evvelce arz olunan muallim-i evvelin tayinine ve gönderilmesine müsaade edilmesi mahallinden talep edilmiştir (22 Aralık 1887).⁵⁶ Ancak bu talebin hemen yerine getirilemediği anlaşılmaktadır.

Hakkâri Sancağı'nın merkezinin Çölemerik'ten Başkale'ye nakledildiği tarihlerde, Başkale Rüşdiye Mektebi'nin muallim-i evvel kadrosu yine münhaldır. Bu nedenle, sancak merkezi olan Başkale'deki rüşdiye daha fazla önemsenerek, münhal olan Elbak Rüşdiye Mektebi muallimliğine Çölemerik Rüşdiye Mektebi muallimi Ahmed Sezai Efendi'nin nakli ve Çölemerik'e de başka bir muallimin tayin edilmesi

⁵⁴ BOA, MF. MKT, 61/90, Maarif Nezareti'nden Van Vilayeti'ne gönderilen 23 Nisan 1879 (Gurre-i Cemaziyülevvel 1296) tarihli yazı.

⁵⁵ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1299, s. 277.

⁵⁶ BOA, MF. MKT, 104/104, Hakkâri Vilayeti İdare Meclisi'nden Maarif Nezareti'ne takdim kılınan 22 Aralık 1887 (10 Kanun-i evvel 1303) tarihli mazbata sureti.

Hakkâri Mutasarrıflığı'nca talep edilmiştir (28 Temmuz 1896).⁵⁷ Talebi değerlendiren Van Vilayeti Maarif Müdürlüğü, bahsi geçen muallimin emsaline üstün olup, onun atanmasıyla yeni sancağın daha ziyade istifade edeceğini ve bundan dolayı da gereğinin yapılmasının Maarif Nezareti'ne bildirilmesi gerektiğini belirtmiştir (30 Temmuz 1896).⁵⁸ Fakat Ahmed Sezai Efendi'nin, orada kaldığı sürece hastalığının şiddetleneceği gerekçesiyle, Meclis-i Kebir-i Maarif'in Haziran 1896 tarihli kararı doğrultusunda, Bigadiç Rüşdiyesi'ne naklen tayin edildiği yapılan yazışmalardan anlaşılmıştır.⁵⁹ Bunun üzerine, açık olan Başkale Rüşdiyesi muallim-i evvelliğine, Hakkâri Rüşdiyesi muallim-i evveli olup maaşının azlığından dolayı bu göreve devam etmeyeceğini belirten ve istifa eden Ömer Lütfi Efendi'nin, yeni düzenlemeler⁶⁰ gereği olarak 550 kuruş maaşla tayini Meclis-i Kebir-i Maarif tarafından münasip görülmüştür (11 Ağustos 1896)⁶¹. Ömer Lütfi Efendi, bu karar doğrultusunda yola çıkarak 15 Kasım 1896 tarihinde vilayet merkezine ulaşmış ve 21 Kasım 1896 tarihinde ise Başkale'de işe başlamıştır.⁶²

Mektebin tespit edilebilen ilk muallim-i evveli olan Ömer Lütfi Efendi, göreve başladıktan üç ay sonra, Başkale'nin suyunun ve havasının soğuk olduğunu ve bundan dolayı da ailece hasta olduklarını

⁵⁷ BOA, MF. MKT, 332/55, Hakkâri Mutasarrıflığı'ndan Maarif Nezareti'ne gönderilen 28 Temmuz 1896 (16 Temmuz 1312) tarihli telgraf.

⁵⁸ BOA, MF. MKT, 328/10, Van Vilayeti'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 30 Temmuz 1896 (19 Safer 1314) tarihli yazı.

⁵⁹ BOA, MF. MKT, 332/55, Mekatib-i Rüşdiye İdaresi'nin 5 Ağustos 1896 (24 Temmuz 1312) tarihli yazısı.

⁶⁰ Osmanlı'daki bütün rüşdiyeler için yapılması planlanan söz konusu düzenlemeler, muhtemelen 1895 yılının ilk yarısında gerçekleştirilmiştir. Çünkü Maarif Nezareti'nin 29 Mayıs 1895 (17 Mayıs 1311) tarihli telgrafnamesinde; Osmanlı'daki rüşdiye mekteplerinin üç derece üzerine tertip edildiği ve muallim maaşlarının da buna göre belirlendiği; fakat yapılan yeni düzenlemelerin bundan sonra mekteplerde muallim boşluğu oluştuğu peyderpey uygulamaya konulacağı ifade edilmiştir (Bkz. BOA, MF. MKT, 324/44). Bu kapsamda, Elbak Rüşdiye Mektebi de ikinci derece rüşdiyeler içine alınarak, muallim-i evvelliğine aylık 550 kuruş maaş tahsis edilmiştir.

⁶¹ BOA, MF. MKT, 332/55, Meclis-i Kebir-i Maarif'in 11 Ağustos 1896 (2 Rebiyülevvel 1314) tarihli kararı.

⁶² BOA, MF. MKT, 332/55, Van Vilayeti Maarif Müdürlüğü'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 26 Kasım 1896 (20 Cemaziyülâhır 1314) tarihli yazı.

ifade ederek, tebdilen Sivas veya Trabzon vilayetleri dâhilinde havası mutedil olan yerlerden birine naklini talep etmiştir (25 Şubat 1897). Bu talebi yerine getirilmeyince, 25 Mayıs 1897 tarihli yazıyla isteğini tekrarlamıştır.⁶³ Fakat münasip açık bir muallimlik olmadığı için talebi uygun görülmemişse de, kısa bir zaman sonra buradan ayrıldığı anlaşılmaktadır. Daha sonraki yıllarda ise mektebin vekil muallimler tarafından idare edildiği tespit edilmektedir.⁶⁴ Ancak bütün olumsuzluklara rağmen, Başkale Rüşdiye Mektebi'nin 1910-1911 öğretim yılında bile iki muallimle eğitime devam ettiği anlaşılmaktadır.⁶⁵

Mektebin ilk açıldığı yıllardaki talebe durumu ayrıntılı olarak bilinmemekle birlikte, 1893-1894 (R. 1309-1310) ders yılından 1894-1895 (R. 1310-1311) ders yılına devreden talebe sayısı 20 olup, öğretim yılı boyunca yeni gelen talebe olmamıştır. Fakat ders yılı sonuna kadar 9 talebe mektebi terk etmiştir. Yapılan imtihan sonucunda şahadetname alan talebe 2, imtihandan sonra 1895-1896 (R. 1311-1312) ders yılına devren kalan talebe 9'dur.⁶⁶ 1895-1896 (R. 1311-1312) ders yılının başından sonuna kadar mektebe yeni giren talebe 19, ders yılı sonuna kadar sebepsiz olarak mektebi terk eden 4, şahadetname alan talebe 20, imtihandan sonra 1896-1897 (R. 1312-1313) ders yılına devren kalan talebe sayısı 4'tür.⁶⁷

1865 ile 1911 yılları arasında aktif olduğu tespit edilebilen mektebin eğitim ve yardımcı personel kadrosu ile talebe adedinin yıllara göre dağılımı aşağıdaki şekildedir:

⁶³ BOA, MF. MKT, 362/5, Elbak Rüşdiye Mektebi Muallim-i Evveli Ömer Lütfi Efendi'nin Maarif Nezareti'ne gönderdiği 25 Mayıs 1897 (23 Zilhicce 1314) tarihli yazısı.

⁶⁴ Maarif Salnamesi, H. 1317, s. 1423.

⁶⁵ BOA, DH. İD, 26-1/29, Maarif Nezareti Mekatib-i İdadiye İdaresi'nin Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği yazı.

⁶⁶ Maarif Nezareti R. 1310-1311 Ders Yılı Maarif İstatistikî, s. 41.

⁶⁷ Maarif Nezareti R. 1311-1312 Ders Yılı İstatistikî, s. 41.

Tablo 1: Elbak (Başkale) Mülki Rüşdiye Mektebi Personel ve Talebe Çizelgesi

YIL	BİRİNCİ MUALLİM	İKİNCİ MUALLİM	ÜÇÜNCÜ MUALLİM	HATT/RİKA MUALLİMİ	BEVVAB/HADEME/MUBASSİR	TALEBE ADEDİ
1865 ⁶⁸	-	Süleyman Rıfkı Efendi	-	-	-	-
1866 ⁶⁹	-	Süleyman Rıfkı Efendi	-	-	-	-
1867 ⁷⁰	-	Süleyman Rıfkı Efendi	-	-	-	-
1868 ⁷¹	-	Süleyman Rıfkı Efendi	-	-	-	-
1869 ⁷²	-	Süleyman Rıfkı Efendi	-	-	-	-
1870 ⁷³	-	Süleyman Rıfkı Efendi	-	-	-	-
1871 ⁷⁴	-	Süleyman Rıfkı Efendi	-	-	-	21
1872 ⁷⁵	-	Süleyman Rıfkı Efendi	-	-	-	20/25
1873 ⁷⁶	-	Süleyman Rıfkı Efendi	-	-	-	20/50
1874 ⁷⁷	-	Süleyman Rıfkı Efendi	-	-	-	24/50
1875 ⁷⁸	-	Abdullah Hilmi Efendi	-	Derviş Emin Efendi	-	20/63
1876 ⁷⁹	-	Abdullah Hilmi Efendi	-	Derviş Emin Efendi	-	20/63

⁶⁸ BOA, İ. MVL, 532/23870.

⁶⁹ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1283, s. 124; BOA, İ. MVL, 532/23870.

⁷⁰ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1284, s. 86; BOA, İ. MVL, 532/23870.

⁷¹ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1285, s. 96; BOA, İ. MVL, 532/23870.

⁷² Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1286, s. 118; BOA, İ. MVL, 532/23870.

⁷³ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1287, s. 128; BOA, İ. MVL, 532/23870.

⁷⁴ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1288, s. 146; Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1288, s. 134; BOA, İ. MVL, 532/23870.

⁷⁵ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1289, s. 239; Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1289, s. 134; BOA, İ. MVL, 532/23870.

⁷⁶ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1290, s. 212; Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1290, s. 128; BOA, İ. MVL, 532/23870.

⁷⁷ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1291, s. 218; Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1291, s. 128; BOA, İ. MVL, 532/23870.

⁷⁸ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1292, s. 157; Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1292, s. 132; BOA, MF. MKT, 61/90.

⁷⁹ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1293, s. 160; Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1293, s. 134; BOA, MF. MKT, 61/90.

YIL	BİRİNCİ MUALLİM	İKİNCİ MUALLİM	ÜÇÜNCÜ MUALLİM	HATT/RİKA MUALLİMİ	BEVVAB/ HADEME/ MUBASSİR	TALEBE ADEDİ
1877 ⁸⁰	-	Abdullah Hilmi Efendi	-	Derviş Emin Efendi	-	27
1878 ⁸¹	-	Abdullah Hilmi Efendi	-	Derviş Emin Efendi	-	-
1879 ⁸²	-	Abdullah Hilmi Efendi	-	Derviş Emin Efendi	-	-
1880 ⁸³	-	Abdullah Hilmi Efendi	-	Derviş Emin Efendi	-	-
1881 ⁸⁴	-	Abdullah Hilmi Efendi	-	Derviş Emin Efendi	-	16
1882 ⁸⁵	-	Abdullah Hilmi Efendi	-	Derviş Emin Efendi	-	-
1883 ⁸⁶	-	-	-	Derviş Emin Efendi	-	40
1884 ⁸⁷	-	-	-	Derviş Emin Efendi	-	40
1885 ⁸⁸	-	-	-	Derviş Emin Efendi	-	40
1886 ⁸⁹	-	-	-	Derviş Emin Efendi	-	45
1887 ⁹⁰	-	-	-	Derviş Emin Efendi	-	47
1888 ⁹¹	-	-	-	Derviş Emin Efendi	-	29
1893 ⁹²	-	-	-	Derviş Emin Efendi	-	20
1894 ⁹³	-	-	-	Derviş Emin Efendi	1	20
1895 ⁹⁴	-	-	-	Derviş Emin Efendi	1	28

⁸⁰ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1294, s. 536; BOA, MF. MKT, 61/90.

⁸¹ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1295, s. 433; BOA, MF. MKT, 61/90.

⁸² Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1296, s. 175.

⁸³ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1297, s. 238.

⁸⁴ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1298, s. 293.

⁸⁵ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1299, s. 277.

⁸⁶ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1300, s. 212.

⁸⁷ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1301, s. 394.

⁸⁸ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1302, s. 416.

⁸⁹ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1303, s. 337.

⁹⁰ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1304, s. 323.

⁹¹ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1305, s. 250

⁹² Maarif Nezareti R. 1310-1311 Ders Yılı Maarif İstatistikî, s. 41.

⁹³ Maarif Nezareti R. 1310-1311 Ders Yılı Maarif İstatistikî, s. 41.

⁹⁴ Maarif Nezareti R. 1311-1312 Ders Yılı İstatistikî, s. 41.

YIL	BİRİNCİ MUALLİM	İKİNCİ MUALLİM	ÜÇÜNCÜ MUALLİM	HATT/RİKA MUALLİMİ	BEVVAB/HADEME/MUBASSIR	TALEBE ADEDİ
1896 ⁹⁵	Ömer Lütfi Efendi	-	-	Derviş Emin Efendi	1	24
1897 ⁹⁶	Ömer Lütfi Efendi	-	-	Derviş Emin Efendi	-	-
1898 ⁹⁷	Ömer Lütfi Efendi	Münhaldır.	-	Derviş Emin Efendi	1	20
1899 ⁹⁸	Nuri Efendi (Vekil)	Münhaldır.	-	Derviş Emin Efendi	1	37
1900 ⁹⁹	Nuri Efendi (Vekil)	Ziyaeddin Efendi	-	Derviş Emin Efendi	1	27
1901 ¹⁰⁰	Taha Efendi (Vekil)	Ziyaeddin Efendi	-	Derviş Emin Efendi	1	50
1902						
1903 ¹⁰¹	Taha Efendi (Vekil)	Ziyaeddin Efendi	-	Derviş Efendi	1	50

Rüşdiye mekteplerinde eğitim-öğretimin gelişiminde muallim ve talebenin gayretinin yanı sıra, derslerde kullanılan araç-gereçler ile ders kitaplarının da önemi büyüktür. Bilindiği gibi, Osmanlı vilayet ve kazalarında bulunan rüşdiye mekteplerinin istediği araç-gereçler ile matbu evraklar, ders kitapları ve yardımcı kaynaklar genellikle Maarif Nezareti tarafından posta yoluyla merkezden gönderilmiştir.¹⁰² Bu çerçevede, Elbak Rüşdiye Mektebi için de mahallinden istenilen kitap ve risalelerden maarif kütüphanesinde mevcudu olup, rüşdiye mekteplerinde tedrisi mutat olanlar postaya teslim edilmiş ve fiyatlarını belirten defterle birlikte gönderilmiştir (16 Temmuz 1872).¹⁰³ Kitaplar

⁹⁵ BOA, MF. MKT, 332/55; Maarif Nezareti R. 1311-1312 Ders Yılı İstatistikî, s. 41.

⁹⁶ BOA, MF. MKT, 362/5.

⁹⁷ Maarif Salnamesi, H. 1316, s. 1207.

⁹⁸ Maarif Salnamesi, H. 1317, s. 1423.

⁹⁹ Maarif Salnamesi, H. 1318, s. 1595; BOA, MF. MKT, 491/47.

¹⁰⁰ Maarif Salnamesi, H. 1319, s. 923; BOA, MF. MKT, 584/33; BOA, MF. MKT, 491/47.

¹⁰¹ Maarif Salnamesi, H. 1321, s. 688.

¹⁰² Bahri Ata, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Bir Ders Araç ve Gereçleri Lojistik Merkezi: Maarif Kütüphanesi (1872-1895)", *Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 1, Yıl: 2009, s. 29-31.

¹⁰³ BOA, MF. MKT, 2/128, Maarif Nezareti'nden Erzurum Vilayeti'ne gönderilen 16 Temmuz 1872 (10 Cemaziyülevvel 1289) tarihli yazı.

iki sandık içerine konularak vapurla Trabzon'a ve oradan da Erzurum'a nakledilmiştir.¹⁰⁴

Tablo 2: 1872-1873 Öğretim Yılında Başkale Rüşdiye Mektebi'ne Gönderilen Ders Kitapları¹⁰⁵

KİTAP VE RİSALE ADI	KİTAP VE RİSALE ADEDİ
Risale-i İlm-i Hesab ve Muhtasar Usul-i Defteri	30
Fezleke-i Tarih-i Osmanî	30
Gülistan	30
Medhal-i Kavaid	30
TOPLAM	120

2. Gevar (Yüksekova) Mülki Rüşdiye Mektebi

Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde, Gevar kazasının merkezi olan Dize kasabasında açılmış olan ve toplam 5800 kuruş masraf yapılan mektebin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir.¹⁰⁶ Ancak, Ali Rıza Efendi'nin mektebe muallim tayin edildiği¹⁰⁷ ve mektep için lazım olan kitap ve risalelerin gönderildiği¹⁰⁸ tarihlere bakıldığında, söz konusu mektebin 1877-1878 öğretim yılında eğitime başladığı anlaşılmaktadır. Mektebin, 1907-1908 öğretim yılına kadar da eğitim ve öğretime devam ettiği takip edilebilmektedir.¹⁰⁹

Gevar Rüşdiye Mektebi ilk açıldığında, rüşdiyeye mahsus bir oda olmadığından Dize kasabasındaki cami-i şerifin harap olan odalarının bir tarafı mahalli belediyesi tarafından tamir edilerek eğitime başlanmıştır. Ancak aradan on yıl geçtikten sonra, caminin diğer tarafı da harap olmaya yüz tutmasından dolayı bundan sonra burada ikamet etmenin mahzurlu olduğu Hakkâri Sancağı idare meclisinden mazbatayla ifade edilmiştir. Bu nedenle, maarif hissesine mahsus 1/7 ve 1/4

¹⁰⁴ BOA, MF. MKT, 5/28, Maarif Nezareti'nden Trabzon Vilayeti'ne gönderilen yazı.

¹⁰⁵ BOA, MF. MKT, 2/128, Maarif Nezareti'nden Erzurum Vilayeti'ne gönderilen yazı.

¹⁰⁶ Maarif Salnamesi, H. 1318, s. 1600-1601.

¹⁰⁷ BOA, MF. MKT, 103/33.

¹⁰⁸ BOA, MF. MKT, 50/63.

¹⁰⁹ Osmanlı Devlet Salnamesi, R. 1326, s. 390.

aidatından 2100 kuruşun sarfıyla söz konusu mektebin yıkılan yerlerinin tamiri arzulanmıştır. Ayrıca, müsaade edilmedikçe akçe sarfı caiz olamayacağından ve inşaat mevsimi de geçmekte olduğundan dolayı gerekli izin ve talimatın süratle verilmesi istenmiştir (24 Eylül 1888).¹¹⁰ Sözü edilen tamiratın yapılıp yapılmadığı veya ne zaman yapıldığı bilinmemekle birlikte, 1911 yılı başlarına gelindiğinde Gevar Rüşdiye Mektebi aktif değildir. Çünkü Gevar kazası merkezinde bu yıl bir rüşdiye mektebi açılması için gerekli tahsisatın verildiği Maarif Nezareti'nce ifade edilmiştir (4 Şubat 1911).¹¹¹ Fakat bunun da açılıp açılmadığı tespit edilememektedir.

Yukarıda da belirtildiği gibi, mektebin tespit edilebilen ilk muallim-i evveli Ali Rıza Efendi'dir. Maarif Nezareti, bu tarihlerde Erzurum'da bulunan Bayezid Rüşdiyesi muallim-i evveli Ali Rıza Efendi'nin muallim olarak tayin olunduğunu, bu nedenle Erzurum mal sandığından harcırahının verilerek hemen gönderilmesini istemiştir (11 Haziran 1877).¹¹² Bu doğrultuda Gevar Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğine atanan Ali Rıza Efendi, Bayezid Rüşdiye Mektebi muallimliğinde bulunduğu sırada işlemiş olan ve ödenmeyen maaşlarının ödenmesini talep etmiştir (6 Haziran 1878). Bunun üzerine Maarif Nezareti, bahsi geçen muallimin sefaletle duçar olmasının caiz olmayacağını ve işlemiş maaşlarının verilmesi hususuna gayret göstermeleri gerektiğini Van ve Erzurum vilayetlerine bildirmiştir (20 Mart 1879).¹¹³

Mektebin muallim-i saniliğine ne zaman atandığı tespit edilemeyen Salih Efendi, Gevar Rüşdiye Mektebi'ne henüz Rika hocası tayin olunmamasından dolayı bu hizmeti kendisi ifa eylemekte olduğunu,

¹¹⁰ BOA, MF. MKT, 103/33, Van Vilayeti İdare Meclisi'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 24 Eylül 1888 (18 Muharrem 1306) tarihli yazı.

¹¹¹ BOA, DH. İD, 26-1/29, Maarif-i Umumiye Nezareti Mekatib-i İdadiye İdaresi'nin Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 4 Şubat 1911 (22 Kanun-i sani 1326) tarihli yazı.

¹¹² BOA, MF. MKT, 49/136, Maarif Nezareti'nden Erzurum Vilayeti'ne gönderilen 11 Haziran 1877 (29 Cemaziyülevvel 1294) tarihli telgraf.

¹¹³ BOA, MF. MKT, 61/71, Maarif Nezareti'nden Van ve Erzurum vilayetlerine gönderilen 20 Mart 1879 (26 Rebiyülevvel 1296) tarihli yazı.

ayrıca kendisine tahsis olunan muallim-i sanilik maaşıyla maişetini temin edemeyip zarurete duçar kaldığını, bu nedenle münasip miktar maaşla rika hocalığının da kendisine ilave memuriyet olarak verilmesini talep etmiştir. Bu talep bir yazı ekinde vilayetçe Maarif Nezareti'ne takdim edilmiştir (9 Ekim 1888).¹¹⁴ Fakat daha sonraki yazışma ve kayıtlardan bu talebinin karşılanmadığı anlaşılmaktadır.

Rüşdiyeler için muhtemelen 1895 yılının ilk yarısında gerçekleştirilen yeni düzenlemelerin¹¹⁵ gereği olarak Maarif Nezareti, bu mekteblerin muallim-i sanilerinin lağvedilmesini kararlaştırmıştır. Bu doğrultuda, 8 Mayıs 1897 tarihinde ulaşan telgraf gereği, Gevar kazası rüşdiye mektebi muallim-i sanisi Salih Efendi'nin vazifesi de lağvolunmuştur.¹¹⁶ Ancak alınan ikinci bir kararla bu mekteblerin, muallim-i evvellerin ulaşmasına kadar muktedir muallimlerle vekâleten idare edilmesi istenmiştir. Bunun üzerine, Salih Efendi vilayet merkezine gelerek, muallim-i evveliğe terfi etmek için ısrarla imtihana girmek istemiştir. Her ne kadar muallim-i evvellerin usulen darülmualliminden mezun olmaları gerektiği kendisine bildirilmiş ise de, bunu anlamadığından zaruri olarak maarif dairesinde teşekkül eden bir heyet huzurunda imtihanı icra edilerek, muallim-i saniliğe bile iktidarı olmadığı anlaşılmıştır (27 Temmuz 1897).¹¹⁷ Ayrıca, İran muhacirlerinden olan bu şahsın ahlak ve tavırlarının da mesleğine münasip olmadığı ifade edilmiştir. Salih Efendi hakkındaki bütün bu bilgi ve belgeleri değerlendiren Mekatib-i Rüşdiye İdaresi, muallim-i saniler idaresinde bulunan mekteblere muallim-i evvel gönderilmesiyle yeni düzenlemelerin tatbikinin mümkün olmadığı gerekçesiyle, sözü edilen muallimin eskiden olduğu gibi muallim-i sanilikte istihdamını kararlaştırmıştır. Fakat ahlak ve tavırları hakkında ortada olan rivayetler

¹¹⁴ **BOA**, MF. MKT, 102/92, Van Vilayeti Valiliği'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 9 Ekim 1888 (3 Safer 1306) tarihli yazı.

¹¹⁵ **BOA**, MF. MKT, 324/44, Haleb Vilayeti Maarif Müdürlüğü'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 28 Mayıs 1896 (15 Zilhicce 1313) tarihli yazı.

¹¹⁶ **BOA**, MF. MKT, 367/21.

¹¹⁷ **BOA**, MF. MKT, 367/21, Mekatib-i Rüşdiye İdaresi'nin 27 Temmuz 1897 (15 Temmuz 1313) tarihli yazısı.

dikkat çektiği cihetle bu konudaki malumatın inandırıcı olacak bir surette kanuni emare ve delilleriyle beraber gönderilmesi lüzumunun vilayete bildirilmesini istemiştir (18 Ağustos 1897).¹¹⁸ Ancak daha sonraki yıllara ait kayıtlardan anlaşıldığına göre, Salih Efendi birkaç yıl daha bu görevini sürdürmüştür.¹¹⁹

Önceki yıllardaki talebe durumu ayrıntılı olarak bilinmeyen mektebin, 1893-1894 (R. 1309-1310) ders yılından 1894-1895 (R. 1310-1311) ders yılına devreden talebe sayısı 23 olup, öğretim yılı boyunca yeni gelen ve ders yılı sonuna kadar mektebi terk eden talebe olmamıştır. Yapılan imtihan sonucunda şahadetname alan talebe 3, imtihandan sonra 1895-1896 (R.1311-1312) ders yılına devren kalan talebe 20'dir.¹²⁰ 1895-1896 (R.1311-1312) ders yılının başından sonuna kadar mektebe yeni giren talebe 5, ders yılı sonuna kadar sebepsiz olarak mektebi terk eden 4, şahadetname alan talebe 4, imtihandan sonra 1896-1897 (R.1312-1313) ders yılına devren kalan talebe sayısı 17'dir.¹²¹

Diğer rüşdiyelerde olduğu gibi, Gevar kazası rüşdiye mektebi için talep olunan kitap ve risaleler de bir sandık içerisinde konularak vapurla Trabzon'a ve oradan da Erzurum'a gönderilmek üzere postaya teslim edilmiştir (28 Temmuz 1877).¹²²

1877 ile 1908 yılları arasında aktif olduğu tespit edilebilen mektebin eğitim ve yardımcı personel kadrosu ile talebe adedinin yıllara göre dağılımı aşağıdaki şekildedir:

¹¹⁸ **BOA**, MF. MKT, 367/21, Maarif Nezareti Mektubi Kaleminden Van Vilayeti'ne gönderilen 18 Ağustos 1897 (19 Rebiyülevvel 1315) tarihli yazı.

¹¹⁹ **Maarif Salnamesi**, H. 1321, s. 688.

¹²⁰ **Maarif Nezareti R. 1310-1311 Ders Yılı İstatistikî**, s. 41.

¹²¹ **Maarif Nezareti R. 1311-1312 Ders Yılı İstatistikî**, s. 41.

¹²² **BOA**, MF. MKT, 50/63, Maarif Nezareti'nden Trabzon Vilayeti'ne gönderilen 28 Temmuz 1877 (17 Receb 1294) tarihli yazı.

Tablo 3: Gevar Mülki Rüşdiye Mektebi Personel ve Talebe Çizelgesi

YIL	BİRİNCİ MUALLİM	İKİNCİ MUALLİM	ÜÇÜNCÜ MUALLİM	HATT/RİKA MUALLİMİ	BEVVAB/ HADEME/ MUBASSİR	TALEBE ADEDİ
1877 ¹²³	Ali Rıza Efendi	-	-	-	-	-
1878 ¹²⁴	Ali Rıza Efendi	-	-	-	-	-
1879 ¹²⁵	Ali Rıza Efendi	-	-	-	-	-
1880 ¹²⁶	-	-	-	-	-	-
1881 ¹²⁷	Ahmed Efendi	-	-	-	-	22
1882 ¹²⁸	Ahmed Efendi	-	-	-	-	-
1883 ¹²⁹	-	-	-	-	-	35
1884 ¹³⁰	-	-	-	-	-	53
1885 ¹³¹	-	-	-	-	-	62
1886 ¹³²	-	-	-	-	-	65
1887 ¹³³	-	-	-	-	-	67
1888 ¹³⁴	-	Salih Efendi	-	-	-	30
1889 ¹³⁵	-	Salih Efendi	-	-	-	-
1890 ¹³⁶	-	Salih Efendi	-	-	-	-
1891 ¹³⁷	-	Salih Efendi	-	-	-	-
1892 ¹³⁸	-	Salih Efendi	-	-	-	-
1893 ¹³⁹	-	Salih Efendi	-	-	-	23
1894 ¹⁴⁰	-	Salih Efendi	-	-	-	23
1895 ¹⁴¹	-	Salih Efendi	-	-	-	23
1896 ¹⁴²	-	Salih Efendi	-	-	-	25

¹²³ BOA, MF. MKT, 49/136.

¹²⁴ BOA, MF. MKT, 61/71.

¹²⁵ BOA, MF. MKT, 61/71.

¹²⁶ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1297, s. 238.

¹²⁷ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1298, s. 293.

¹²⁸ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1299, s. 277.

¹²⁹ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1300, s. 212.

¹³⁰ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1301, s. 394.

¹³¹ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1302, s. 416.

¹³² Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1303, s. 337.

¹³³ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1304, s. 323.

¹³⁴ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1305, s. 250; BOA, MF. MKT, 102/92.

¹³⁵ BOA, MF. MKT, 367/21.

¹³⁶ BOA, MF. MKT, 367/21.

¹³⁷ BOA, MF. MKT, 367/21.

¹³⁸ BOA, MF. MKT, 367/21.

¹³⁹ BOA, MF. MKT, 367/21; Maarif Nezareti R. 1310-1311 Ders Yılı İstatistikî, s. 41.

¹⁴⁰ BOA, MF. MKT, 367/21; Maarif Nezareti R. 1310-1311 Ders Yılı İstatistikî, s. 41.

¹⁴¹ BOA, MF. MKT, 367/21; Maarif Nezareti R. 1310-1311 Ders Yılı İstatistikî, s. 41.

¹⁴² BOA, MF. MKT, 367/21; Maarif Nezareti R. 1311-1312 Ders Yılı İstatistikî, s. 41.

1897 ¹⁴³	-	Salih Efendi	-	-	-	17
1898 ¹⁴⁴	-	Salih Efendi	-	Mühaldır.	1	20
1899 ¹⁴⁵	-	Salih Efendi	-	Mühaldır.	1	22
1900 ¹⁴⁶	-	Salih Efendi	-	Mühaldır.	1	36
1901 ¹⁴⁷	-	Salih Efendi	-	Mühaldır.	1	18
1903 ¹⁴⁸	-	Salih Efendi	-	Mühaldır.	1	18

3. Hakkâri (Çölemerik) Mülki Rüşdiye Mektebi

Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde, Çölemerik kazasının merkezi olan ve aynı isimle anılan Çölemerik kasabasında açılmış bulunan ve inşası için toplam 8200 kuruş masraf yapılan mektebin açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir.¹⁴⁹ Ancak Hakkâri Vilayeti İdare Meclisi'nin, vilayet dâhilinde cehalet karanlığında kalmış olan Müslüman çocuklarının talim ve terbiyesi için Çölemerik kasabasında birinci sınıf bir rüşdiye mektebi açılması için ilk çalışmalarını 1886 yılında başlattığı anlaşılmaktadır. Bu çerçevede, ilk etapta muallim-i sanisi mahallince tayin edilmek üzere, Çölemerik Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelinin Maarif Nezareti'nden tayin ve gönderilmesi için talepte bulunulmuştur (4 Ekim 1886). Fakat bu talebe karşılık bir cevap alınamayınca yeniden harekete geçilerek, mektebin nerede ve nasıl açılacağı, muallim-i saniliğe kimin tayin edileceği ve mektep masraflarının nasıl karşılanacağı hususlarıyla ilgili daha ayrıntılı bir mazbata hazırlanmış ve Maarif Nezareti'ne gönderilmiştir (22 Aralık 1887). Sözü edilen idare meclisine göre, Çölemerik kasabasında bulunan Meydan Medresesi'nde mahallin çocukları ile yerlilerden ve komşu bölgeler ahalisinden birtakım talebeyi toplayarak tedrislerine devam eylemekte bulunan mahalli ulemasından Yasin Efendi orada açılacak rüşdiye mektebinin muallim-i saniliğini talep etmiştir. Bu nedenle, vilayet maarif meclisinde

¹⁴³ BOA, MF. MKT, 367/21; Maarif Nezareti R. 1311-1312 Ders Yılı İstatistikî, s. 41.

¹⁴⁴ Maarif Salnamesi, H. 1316, s. 1207; Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1316, s. 187.

¹⁴⁵ Maarif Salnamesi, H. 1423, s. 1048; Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 161.

¹⁴⁶ Maarif Salnamesi, H. 1318, s. 1594; Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1318, s. 163; BOA, MF. MKT, 491/47.

¹⁴⁷ Maarif Salnamesi, H. 1319, s. 922; BOA, MF. MKT, 584/33; BOA, MF. MKT, 491/47.

¹⁴⁸ Maarif Salnamesi, H. 1321, s. 688.

¹⁴⁹ Maarif Salnamesi, H. 1318, s. 1600-1601.

imtihanı icra edilerek muallim-i saniliği idareye kifayet ve ehliyeti ortaya çıkmıştır. Çölemerik kasabası ahalisi umumen İslam olup, takriben 500 haneyi dahi Şamil, sıbyan mektepleri mevcut ve rüşdiyeye elverişli birçok talebesi hazırdir. Ayrıca, sözü edilen medresenin genişliği cihetiyle bir tarafının rüşdiye mektebi olarak kullanılmasının uygun olduğu ve bu suretin kasaba ahalisi tarafından dahi arzu ve talep olduğu mahallinden beyan olunmuştur. Gerçekte Yasin Efendi, hem yüksek ilimleri (ulum-ı âliye) ve hem de alet ilimlerini (ulum-ı âliye) tamamlamış ulemadan olması cihetiyle muallim-i saniliğe daha layıktır. Bu nedenle, sıbyan mekteplerinden yetiŐip mevcut bulunan 70-80 kadar talebenin tahsil-i ulumdan mahrum kalmaması için, sözü edilen medresenin bir tarafının rüşdiye mektebi yapılmasıyla talim ve tedrise baŐlatılmak üzere Yasin Efendi'nin 300 kuruş maaşla muallim-i saniliğe tayini; yazı hocalığına aylık 100, bevvablığına da 60 kuruş maaş ve çeşitli masraflar için 800 kuruş tahsisi münasip mütalaa olunmuştur.¹⁵⁰ Ancak, bu tarihlerde lağvedilmiş olan Hakkâri Vilayeti İdare Meclisi'nin bu mazbatasından istenilen faydanın görölemediği mahallinden gönderilen yazılardan anlaşılmıştır. Buna binaen bu defa Van valisi, Van Vilayeti'ne bağlı bir liva haline getirilen Hakkâri Sancağı'nı gezerek bizzat teftiŐte bulunmuş ve bu esnadaki müşahede ve araŐtırmalarının söz konusu mazbatanın içeriğini teyit ettiğini ifade etmiştir. Bu nedenle, mazbatada belirtilen hususların tamamının yerine getirilmesi mümkün değilse de, hiç olmazsa rüşdiye mektebi yapılmaya elverişli bir medreseye sahip ve kasabasının istidadı olduğu gözle müşahede olunan Çölemerik'te bir rüşdiye mektebinin açılmasına ve muallimliğine de iktidarı yeterli derecede görünen Yasin Efendi'nin belirtilen maaşla tayinine müsaade edilmesini istemiştir (20 Kasım 1888).¹⁵¹

¹⁵⁰ BOA, MF. MKT, 104/104, Hakkâri Vilayeti İdare Meclisi'nden Maarif Nezareti'ne takdim kılınan 22 Aralık 1887 (10 Kanun-i evvel 1303) tarihli mazbata sureti.

¹⁵¹ BOA, MF. MKT, 104/104, Van Vilayeti Valiliği'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 20 Kasım 1888 (16 Rebiyülevvel 1306) tarihli yazı.

Yapılan yazışmalar sonucunda, Hakkâri'ye tabi Çölemerik kasabasında açılacak olan rüşdiye mektebine 300 kuruş maaşla bir muallim-i sani tayini Maarif Nezareti'nce uygun görülmüştür. Ayrıca, muhtemelen bevvablık ücreti olan aylık 80 kuruş maaş da eklendiğinde, ayda 380 kuruş maaşın yıllık toplamı olan 4.560 kuruşun bütçenin 1. Kısmının 1. Faslıının 91. Maddesinde beyan olunan meblağdan ayrılarak “mekatib-i rüşdiye muallimleri” tahsisatına nakli hususuna müsaade edilmesi istenmiştir (11 Nisan 1889).¹⁵² Bu teklif, 30 Nisan 1889 tarihli iradeyle uygun görülmüştür.¹⁵³

Van Vilayeti, bu irade doğrultusunda, mahallinden seçilip tavsiye edilen Yasin Efendi'yi yeni açılan Çölemerik Rüşdiye Mektebi'ne muallim-i sani olarak tayin etmiş ve durumu Maarif Nezareti'ne bildirmiştir. Ancak, Maarif Nezareti'nden cevaben gönderilen 10 Şubat 1890 tarihli yazıda; Çölemerik kasabasında yeni açılan rüşdiye mektebi muallim-i saniliğine seçilmiş bulunan Yasin Efendi'nin imtihan varakasına nazaran bu hizmete ehliyeti kâfi olmadığından diğer bir münasibinin seçilerek imtihan varakasının gönderilmesi istenmiştir. Ayrıca, bevvablık maaşına aylık 80 kuruş ve çeşitli masraflar için de yıllık 500 kuruş tahsis edildiği ifade edilmiştir. Ancak Van Vilayeti Maarif Meclisi'nde yapılan değerlendirmeler sonucunda; sözü edilen muallimliğe ehliyeti matlub dairesinde diğer bir muallim bulunmadığı, Çölemerik kasabasının liva merkezi bulunduğu ve ahali ise umumen Türkçe konuşmaktan bütün bütün mahrum olarak cehalet karanlığında kaldıklarından maarif nurlarının oraca intişarına her yerden ziyade ehemmiyeti olduğu ve mahallinden gönderilen mazbatada muallim-i evvele pek ziyade lüzum olduğu beyan edilerek, bir nefer muallim-i evvelin süratle gönderilmesi maksadıyla durumun Maarif Nezareti'ne arz edilmesi gerektiği ifade olunmuştur (15 Mart 1890).¹⁵⁴

¹⁵² BOA, İ. DH, 1133/88496, Maarif Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 11 Nisan 1889 (10 Şaban 1306) yazı.

¹⁵³ BOA, İ. DH, 1133/88496, 30 Nisan 1889 (29 Şaban 1306) tarihli irade.

¹⁵⁴ BOA, MF. MKT, 117/17, Van Valiliği'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 15 Mart 1890 (23 Receb 1307) tarihli yazı.

Yukarıda belirtilen çabalar sonucunda, ne zaman tayin edildiği tam olarak bilinmemekle birlikte, Ahmed Sezai Efendi'nin muallim-i evvel olarak Çölemerik Rüşdiye Mektebi'ne atandığı anlaşılmaktadır. Hatta Hakkâri Sancağı merkezinin Çölemerik'ten Elbak kazasına nakledilmesinden dolayı, merkezin önemine binaen Ahmed Sezai Efendi'nin, bu sırada münhal olan Elbak Rüşdiye Mektebi muallimliğine nakli ve Çölemerik'e de başka münasip birinin tayini Hakkâri Mutasarrıflığı'nca talep edilmiştir.¹⁵⁵ Bu öneriyi yerinde gören Van Vilayeti Maarif Müdürlüğü'ne göre, Ahmed Sezai Efendi emsaline üstün olup, onun varlığıyla yeni liva daha ziyade müstefid olacağından gereğinin yapılması için durumun Maarif Nezareti'ne bildirilmesi uygun olacaktır (30 Temmuz 1896).¹⁵⁶ Ancak, Ahmed Sezai Efendi'nin bölgenin iklim şartlarına uyum sağlayamadığı ve orada kaldığı sürece hastalığının şiddetleneceği gerekçesiyle, Meclis-i Kebir-i Maarif'in Haziran 1896 tarihli kararıyla Bigadıç Rüşdiyesi'ne naklen tayin edildiği anlaşılmıştır.¹⁵⁷ Bu karar doğrultusunda, Ahmed Sezai Efendi'ye 27 Ağustos 1896 tarihli yazıyla durum tebliğ edilmiş ve o da bu ayın sonunda görevinden ayrılmıştır.¹⁵⁸

Ahmed Sezai Efendi'nin, Bigadıç Rüşdiyesi'ne naklinden dolayı Çölemerik Rüşdiye Mektebi muallimsiz kalmış ve mektep adeta bevabın eline düşmüştür. Bu nedenle, Van Maarif Müdürlüğü yeniden harekete geçerek, buraya bir muallimin süratle gönderilmesini Maarif Nezareti'nden istirham etmiştir (27 Ekim 1896).¹⁵⁹ Bu talep hemen yerine gelmeyince bu kez Van Vilayeti'nin 3 Aralık 1896 tarihli telg-

¹⁵⁵ BOA, MF. MKT, 332/55, Hakkâri Mutasarrıflığı'ndan Maarif Nezareti'ne gönderilen 28 Temmuz 1896 (16 Temmuz 1312) tarihli telgraf.

¹⁵⁶ BOA, MF. MKT, 328/10, Van Vilayeti'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 30 Temmuz 1896 (19 Safer 1314) tarihli yazı.

¹⁵⁷ BOA, MF. MKT, 332/55, Mekatib-i Rüşdiye İdaresi'nin 5 Ağustos 1896 (24 Temmuz 1312) tarihli yazısı.

¹⁵⁸ BOA, MF. MKT, 362/5.

¹⁵⁹ BOA, MF. MKT, 345/10, Van Maarif Muhasebecisinin Maarif Nezareti'ne gönderdiği 27 Ekim 1896 (15 Teşrin-i evvel 1312) tarihli telgrafname.

rafiyla Darümuallimin mezunlarından bir zatın tayin edilmesi istenmiştir.¹⁶⁰ Ancak, bu talep doğrultusunda bahsi geçen muallimliğin münhal olduğu ilan edilmiş olmasına rağmen kimse talip olmamıştır. Kayıtlara bakıldığında, vekâlet edecek münasip birisinin dahi bulunmadığından Çölemerik Rüşdiye Mektebi'nin muallimlik kadrosunun halen açık olduğu ve kimsenin tayin edilmediği anlaşılmaktadır (12 Aralık 1896).¹⁶¹ Daha sonraki yıllarda ise Hasan Efendi adında birisi muallim-i sani vekili olarak görevlendirilmiştir.¹⁶² Görüldüğü gibi, o yıllarda da bölgedeki okulların ihtiyaç duyduğu muallimleri bulmak kolay olmamıştır.

Daha önceki yıllara ait talebe durumu ayrıntılı olarak tespit edilemeyen mektebin, 1893-1894 (R. 1309-1310) ders yılından 1894-1895 (1310-1311) ders yılına devreden talebe sayısı 42 olup, öğretim yılı boyunca yeni gelen ve ders yılı sonuna kadar mektebi terk eden talebe olmamıştır. Yapılan imtihan sonucunda şahadetname alan talebe 5, imtihandan sonra 1895-1896 (R. 1311-1312) ders yılına devren kalan talebe 37'dir.¹⁶³ 1895-1896 (R.1311-1312) ders yılının başından sonuna kadar mektebe yeni giren talebe 8, ders yılı sonuna kadar sebep-siz olarak mektebi terk eden 24, şahadetname alan talebe yok, imtihandan sonra 1896-1897 (R.1312-1313) ders yılına devren kalan talebe sayısı 21'dir.¹⁶⁴

Yukarıda da ifade edildiği gibi, rüşdiye mekteblerinin ihtiyaç duyduğu her türlü ders kitabı, araç-gereç ve harita gibi öğretim materyali mahallinden talep edildiğinde, belirli bir ücret karşılığında Maarif Nezareti'nce karşılanmıştır. Bu çerçevede, bu tarihlerde Hakkâri Sancağı'nın merkezi olan Çölemerik kasabasında yer alan rüşdiye mektebinde harita bulunmadığı, mektebin muallim-i evvelliği tarafından

¹⁶⁰ BOA, MF. MKT, 362/5, Van Vilayeti'nin 3 Aralık 1896 (21 Teşrin-i sani 1312) tarihli telgrafi.

¹⁶¹ BOA, MF. MKT, 362/5, Mekatib-i Rüşdiye İdaresi'nin 12 Aralık 1896 (30 Teşrin-i sani 1312) tarihli yazısı.

¹⁶² Maarif Salnamesi, H. 1316, s. 1207; Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1316, s. 187.

¹⁶³ Maarif Nezareti R. 1310-1311 Ders Yılı İstatistikî, s. 41.

¹⁶⁴ Maarif Nezareti R. 1311-1312 Ders Yılı İstatistikî, s. 41.

maarif müdürlüğüne bildirilmiştir. Van Maarif Müdürlüğü'ne göre, mektebde haritanın yokluğu doğal olarak talebenin istifadesinin noksanlığına sebep olduğundan beş kıta haritasının gönderilmesine müsaade edilmelidir (7 Kasım 1895).¹⁶⁵ Bu doğrultuda Maarif Nezareti'nden verilen cevapta; istenilen haritalardan Amerika ile Avusturya kıtaları haritalarının mevcudu olmadığından gönderilemediği, fakat diğer kıta haritalarının ve bir adet de Osmanlı haritasının kitap ambarı mevcudundan postaya teslim edilerek gönderildiği ifade edilmiştir (24 Ocak 1896).¹⁶⁶

1886 ile 1908¹⁶⁷ yılları arasında aktif olduğu tespit edilebilen mektebin eğitim ve yardımcı personel kadrosu ile talebe adedinin yıllara göre dağılımı aşağıdaki şekildedir:

Tablo 4: Çölemerik Mülki Rüşdiye Mektebi Personel ve Talebe Çizelgesi

YIL	BİRİNCİ MUALLİM	İKİNCİ MUALLİM	ÜÇÜNCÜ MUALLİM	HATT/RİKA MUALLİMİ	BEVVAB/HADEME/MUBASSIR	TALEBE ADEDİ
1886 ¹⁶⁸	-	-	-	-	-	-
1887 ¹⁶⁹	-	-	-	-	-	-
1888 ¹⁷⁰	-	-	-	-	-	43
1893 ¹⁷¹	-	-	-	-	-	42
1894 ¹⁷²	-	Mehmed Vahid Efendi	-	-	1	42
1895 ¹⁷³	Ahmed Sezai Efendi	-	-	-	1	42
1896 ¹⁷⁴	Ahmed Sezai Efendi	-	-	-	1	45
1897 ¹⁷⁵	-	-	-	-	-	21

¹⁶⁵ BOA, MF. MKT, 303/5, Van Maarif Müdürlüğü'nün 7 Kasım 1895 (19 Cemaziyülevvel 1313) tarihli yazısı.

¹⁶⁶ BOA, MF. MKT, 303/5.

¹⁶⁷ Osmanlı Devlet Salnamesi, R. 1326, s. 390.

¹⁶⁸ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1303, s. 337.

¹⁶⁹ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1304, s. 323.

¹⁷⁰ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1305, s. 249.

¹⁷¹ Maarif Nezareti R. 1310-1311 Ders Yılı İstatistikî, s. 41.

¹⁷² BOA, MF. MKT, 206/29; Maarif Nezareti R. 1310-1311 Ders Yılı İstatistikî, s. 41.

¹⁷³ Maarif Nezareti R. 1310-1311 Ders Yılı İstatistikî, s. 41; BOA, MF. MKT, 303/5.

¹⁷⁴ BOA, MF. MKT, 362/5; Maarif Nezareti R. 1311-1312 Ders Yılı İstatistikî, s. 41.

¹⁷⁵ Maarif Nezareti R. 1311-1312 Ders Yılı İstatistikî, s. 41.

1898 ¹⁷⁶	-	Hasan Efendi (Vekil)	-	Hamdi Efendi	1	18
1899 ¹⁷⁷	-	Hasan Efendi (Vekil)	-	Mehmed Fe- rid Efendi	1	36
1900 ¹⁷⁸	-	Hasan Efendi (Vekil)	-	Mehmed Fe- rid Efendi (Vekil)	1	27
1901 ¹⁷⁹	-	Hasan Efendi (Vekil)	-	Mehmed Fe- rid Efendi (Vekil)	1	16
1902 ¹⁸⁰						
1903 ¹⁸¹	-	Hasan Efendi (Vekil)	-	Mehmed Fe- rid Efendi (Vekil)	1	16
1907 ¹⁸²	Hasan Efendi (Vekil)	-	-	-	-	-

4. Şemdinan Mülki Rüşdiye Mektebi

Hakkâri Sancağı'nda açılmasına teşebbüs edilen ilk rüşdiyelerden biri de Şemdinan Rüşdiye Mektebi'dir. Ancak, Şemdinan nahiyesinde inşa olunan rüşdiye mektebinin¹⁸³ ne zaman açıldığı veya eğitime başlayıp başlamadığı ise tam olarak bilinmemektedir. Çünkü Erzurum Vilayeti'nin söz konusu rüşdiye için muallim talebinde bulunması üzerine, Maarif Nezareti'nden cevaben gönderilen 23 Ağustos 1876 tarihli yazıda; bu mektebin muallimliğine şimdiye kadar talip bulunmadığından bu defa Siverek Rüşdiyesi muallim-i evveli Ahmed Zühdü Efendi'ye¹⁸⁴ teklif olunduğu ve kendisinden olumlu cevap alındığında gereğinin yapılacağı ifade edilmiştir.¹⁸⁵ Ancak, muhtemelen Ahmed

¹⁷⁶ Maarif Salnamesi, H. 1316, s. 1207; Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1316, s. 187.

¹⁷⁷ Maarif Salnamesi, H. 1423, s. 1048; Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 161.

¹⁷⁸ Maarif Salnamesi, H. 1318, s. 1595; Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1318, s. 163; BOA, MF. MKT, 491/47.

¹⁷⁹ Maarif Salnamesi, H. 1319, s. 923; BOA, MF. MKT, 584/33; BOA, MF. MKT, 491/47.

¹⁸⁰ BOA, MF. MKT, 645/35.

¹⁸¹ Maarif Salnamesi, H. 1321, s. 689.

¹⁸² BOA, MF. MKT, 993/84.

¹⁸³ BOA, MF. MKT, 42/21.

¹⁸⁴ Ahmed Zühdü Efendi, öncelikle Mamuratülaziz'e naklini istemiş, fakat burada muallim-i evvele ihtiyaç olmadığı için istediği takdirde Şemdinan Rüşdiyesi'ne naklolu-nabileceği Maarif Nezareti'nce kendisine önerilmiştir. Bkz. BOA, MF. MKT, 41/90.

¹⁸⁵ BOA, MF. MKT, 42/21.

Zühdü Efendi'den bir cevap alınmadığı için Maarif Nezareti bu kez doğrudan kendisine bir yazı göndererek, şimdilik Harput Rüşdiyesi'ne muallim-i evvelik lüzumu olmadığından daha önce teklif olunan Şemdinan nahiyesi rüşdiyesi muallimliğini kabul edip etmeyeceği konusundaki fikrini yazmasını istemiştir (3 Kasım 1876).¹⁸⁶

Yapılan yazışmalar sonucunda, Ahmed Zühdü Efendi'nin sözü edilen öneriyi kabul ettiği ve böylece Şemdinan Rüşdiye Mektebi muallimliğine tayin olunarak iradesinin çıkmakta olduğu ifade edilmiştir. Bu nedenle, toplanacak talebelerle şimdiden eğitim-öğretime başlamak üzere, sözü edilen muallim Van tarafına gönderilmiş olup, mahalline ulaştığında mektebin açılması için gerekli hazırlıkların yapılması istenmiştir (4 Ocak 1877).¹⁸⁷ Ancak, daha sonraki yazışmalardan da anlaşıldığı gibi, Ahmed Zühdü Efendi bu göreve gitmemiştir. Çünkü Maarif Nezareti'nden Erzurum Vilayeti'ne gönderilen 26 Mayıs 1877 tarihli telgrafta; Erzurum'da bulunan Bayezid Rüşdiyesi muallim-i evveli Ali Rıza Efendi'nin Şemdinan nahiyesinde açılan mektebe tayin olunmasından dolayı hemen oraya gönderilmesi istenmiştir.¹⁸⁸ Fakat yukarıda da ifade edildiği gibi, Ali Rıza Efendi de bu görevi kabul etmemiş, bunun yerine Gevar Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğini tercih etmiştir.¹⁸⁹

Bütün bu çabalara rağmen, muallim bulunamamasından dolayı Şemdinan nahiyesinde bir rüşdiye mektebinin açılmadığı veya açılmış olsa bile kısa bir süre sonra kapandığı anlaşılmaktadır. Çünkü Hakkâri Vilayeti İdare Meclisi'nce hazırlanan 22 Aralık 1887 tarihli

¹⁸⁶ BOA, MF. MKT, 44/28, Maarif Nezareti'nden Siverek Rüşdiyesi Muallim-i evveli Ahmed Zühdü Efendi'ye gönderilen 3 Kasım 1876 (15 Şevval 1293) tarihli yazı.

¹⁸⁷ BOA, MF. MKT, 45/112, Maarif Nezareti'nden Van Vilayeti'ne gönderilen 4 Ocak 1877 (18 Zilhicce 1293) tarihli yazı.

¹⁸⁸ BOA, MF. MKT, 49/29, Maarif Nezareti'nden Erzurum Vilayeti'ne gönderilen 26 Mayıs 1877 (13 Cemaziyülevvel 1294) tarihli telgraf.

¹⁸⁹ BOA, MF. MKT, 49/136, Maarif Nezareti'nden Erzurum Vilayeti'ne gönderilen 11 Haziran 1877 (29 Cemaziyülevvel 1294) tarihli telgraf.

mazbatada; Şemdinan kazası merkezinde ikinci sınıf bir rüşdiye mektebinin açılması önerilmiştir.¹⁹⁰ Ayrıca, Maarif Nezareti istatistik kayıtlarında da bu mektebe yer verilmemesi bu durumu doğrular niteliktedir.

Hakkâri Vilayeti İdare Meclisi'ne göre, bölgede cehalet karanlığında kalmış olan Müslüman çocuklarının talim ve terbiyesi için, yukarıda sözü edilen rüşdiyelere ilaveten, İmadiye, Çal ve Mamuratülhamid kazaları merkezlerinde de birer rüşdiye mektebi açılmasına ihtiyaç vardır.¹⁹¹

5. Hakkâri Mülki İdadi Mektebi

İdadi mekteplerinin giderleri genellikle Maarif Nezareti bütçesinden karşılandığı ve sadece sancak ve vilayet merkezlerinde faaliyet gösterdikleri için, Osmanlı'nın diğer taşra bölgeleriyle eş zamanlı olarak, Doğu vilayetlerinde de ihtiyaç duyulan idadilerin açılmasında ciddi bir problem yaşanmamıştır. Ancak Van ve Bitlis gibi maarif gelirleri düşük olan vilayetler için aynı şey söylenemez.¹⁹² Nitekim "Anadolu Islahatı Projesi" kapsamında 27 Haziran 1895 tarihinde Anadolu Vilayati Umum Müfettişliği'ne tayin edilen Ahmed Şakir Paşa'nın¹⁹³ bölgede yaptığı incelemeler esnasında, bu tarihlerde Van ve Bitlis vilayetlerinde idadi mektebinin olmadığı anlaşılmıştır.¹⁹⁴ Bu nedenle, ortaöğretim düzeyinde eğitim veren idadi okullarının açılması için çok çaba sarf edilmiştir. Fakat bütün bu çabalara rağmen, Maarif Nezareti'nin 1899, 1900, 1901 ve 1903 yıllarına ait kayıtlarına göre bu tarihlerde Van'da henüz bir idadi mektebi yoktur.¹⁹⁵ Ancak Maarif Nezareti'nin 1907-1908 yıllarını kapsayan istatistiklerinde, biri Van'da ve

¹⁹⁰ BOA, MF. MKT, 104/104, Maarif Nezareti'ne yazılan 22 Aralık 1887 (10 Kanun-i evvel 1303) tarihli mazbata sureti.

¹⁹¹ BOA, MF. MKT, 104/104, Maarif Nezareti'ne yazılan 22 Aralık 1887 (10 Kanun-i evvel 1303) tarihli mazbata sureti.

¹⁹² Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, Eren Yayınları, İstanbul, 1993, s. 182.

¹⁹³ Karaca, *age.*, s. 55, 210.

¹⁹⁴ Karaca, *age.*, s. 182.

¹⁹⁵ *Maarif Salnamesi*, H. 1317, s. 1422; H. 1318, s. 1594; H. 1319, s. 922; H. 1321, s. 688.

diğeri Hakkâri'de olmak üzere, Van Vilayeti'nde iki adet idadi mektebi kaydına rastlanmaktadır.¹⁹⁶ Fakat başka bir kayıta; 1911 yılı başına gelindiğinde, Hakkâri Sancağı merkezinde bir idadi mektebinin açılması için yerel makamlarca Dâhiliye Nezareti üzerinden Maarif Nezareti'ne talepte bulunulmuş olduğu anlaşılmıştır (15 Ocak 1911). Bunun üzerine verilen cevapta ise; öncelikle bölgede aktif olan ve açılması planlanan rüşdiye mekteblerine değinilerek, bir nevi bu mekteblerin şimdilik yeterli olduğu belirtilmiştir. İkinci olarak da Hakkâri merkezinde şimdi bir idadi mektebi tesisi ve açılması için bütçede karşılık bulunmadığından dolayı bu sene mümkün olmadığı ifade edilmiştir. Bununla birlikte gelecek sene bu durumun etraflıca düşünülme üzere hususi defterine kaydedildiği vurgulanmıştır (4 Şubat 1911).¹⁹⁷ Fakat sözü edilen idadının daha sonraki yıllarda da açılmadığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle, söz konusu istatistik kayıtlarında bir yanlışlık olma ihtimali yüksektir. Çünkü aynı kayıtlarda Hakkâri Sancağı'nda bir darülmualiminin varlığından da söz edilmekte ise de¹⁹⁸, bu okulla ilgili de herhangi bir arşiv kaydına rastlanılmamaktadır.

C. HAKKÂRİ SANCAĞI'NDA MESLEKİ EĞİTİM

Ahmed Şakir Paşa'nın gayretleriyle Doğu bölgesinde yapılan incelemeler sonucunda, Müslüman okul sayısının yetersiz ve gayrimüslimlerin okullaşma oranının Müslümanlara göre daha ileri bir durumda olduğu tespit edilmiştir. Osmanlı Devleti yöneticileri, mevcut durumu Müslümanların lehine çevirmek için, diğer okul türlerinin yanı sıra, mesleki eğitim alanında da bazı yeni politikalar belirlemişlerdir. Bilhassa Şakir Paşa, Anadolu ıslahatı kapsamında yaptığı çalışmalarda, gerek misyoner okullarının faaliyetlerine bir cevap olması ve gerekse halkın birinci dereceden ihtiyaç duyduğu kalifiye eleman temini için sanayi mekteblerinin açılmasını zaruri görmüştür.¹⁹⁹ Şakir Paşa, ilk

¹⁹⁶ **Osmanlı Devlet Salnamesi**, R. 1326, s. 390.

¹⁹⁷ **BOA**, DH. İD, 26-1/29, Maarif-i Umumiye Nezareti Mekatib-i İdadiye İdaresi'nin Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 4 Şubat 1911 (22 Kanun-i sani 1326) tarihli yazı.

¹⁹⁸ **Osmanlı Devlet Salnamesi**, R. 1326, s. 390.

¹⁹⁹ Karaca, **age.**, s. 183.

olarak Erzurum ve Amasya'da sanayi mektebinin açılmasını, istenilen netice alındığı takdirde de Harput ve Kilis'te bu okulların kurulmasını, daha sonra da bütün memleketin uygun yerlerinde bu okulların açılmasını savunmuştur.²⁰⁰

Yapılan çalışmalar neticesinde, II. Abdülhamid Dönemi'nde onun adına izafeten vilayetlerde çok sayıda sanayi mektebi açılmıştır.²⁰¹ Bu çerçevede, biraz geç de olsa Hakkâri Sancağı merkezinde de bir sanayi mektebinin açılması için teşebbüs edilmiştir. Buna göre; Hakkâri merkezinde şayak (yün kumaş) ve ayakkabı gibi şeyler yapılmak üzere bir sanayi mektebi açılarak geliri giderine tekabül edinceye kadar masrafının nasıl temin edileceği konusunda görüş belirtilmesi istenmiştir (11 Mart 1909).²⁰² Fakat Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti'nce verilen cevapta; bu konunun nezarete ait hususlardan olmadığı ifade edilmiştir (15 Nisan 1909).²⁰³ Dolayısıyla bahsi geçen mektebin o dönemde açılmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü II. Meşrutiyet Dönemi başlarında Genç, Muş ve Hakkâri milletvekillerinin 29 Ocak 1910 tarihli yazılarında; her sancak merkezinde bir sanayi mektebi açılması gerektiği ifade edilerek, bir nevi bölgede sanayi mektebi açılması talep edilmiştir.²⁰⁴

Sanayi mektebinin yanı sıra, bölgede hayvancılığın gelişimi için de mahallince bir talepte bulunulmuştur. Bu kapsamda, İran'ın Arusan bölgesinden lüzumu kadar erkek dana satın alınarak mal olduğu fiyatla ahaliye verilmesi istenmiştir (11 Mart 1909).²⁰⁵ Bunun üzerine, Ziraat Nezareti'nce durum ziraat heyet-i fenniyesine havale edilmiş ve

²⁰⁰ Karaca, *age.*, s. 187.

²⁰¹ Akyüz, *age.*, s. 239.

²⁰² **BOA**, BEO, 3509/263123, Sadaret Mektubi Kalemî'nden Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti'ne gönderilen 11 Mart 1909 (18 Safer 1327) tarihli yazı.

²⁰³ **BOA**, BEO, 3509/263123, Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti'nden Sadarete gönderilen 15 Nisan 1909 (24 Rebiyülevvel 1327) tarihli cevabi yazı.

²⁰⁴ **BOA**, DH. MUİ, 60/28, Genç, Muş ve Hakkâri Mebuslarının Dâhiliye Nezaretine gönderdikleri yazı.

²⁰⁵ **BOA**, BEO, 3509/263123, Sadaret Mektubi Kalemî'nden Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti'ne gönderilen 11 Mart 1909 (18 Safer 1327) tarihli yazı.

yapılan değerlendirme sonucunda şu karara varılmıştır: “Cins hayvanlarının ıslahı için gerekli olan sebep ve vesilelerin ikmalî mahallince bilimsel olarak incelenmesine bağlıdır. Bu ise, baytarlık iş ve işlemlerinin yaygınlaştırılması ve terakkisi hakkında tanzim ve takdim kılınmış olan layihanın tasdiki neticesinde, sözü edilen livaya dahi bir baytar gönderilmesiyle mümkündür. Bu husus hakkında yapılması gereken de o vakit etraflıca düşünülüp ifa edilecektir (15 Nisan 1909)”.²⁰⁶ Buradan da anlaşıldığı gibi, ilgili nezaretçe mevzuat çalışması gerekçe gösterilerek, Hakkâri Sancağı'nın bu talebi de bir bahaneyle ertelenmiştir.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde, Tanzimat'ın ilanından sonra daha planlı bir şekilde başlayan yenileşme çabaları, bilhassa eğitim alanında kısa sürede hem merkezde ve hem de taşrada etkisini göstermeye başlamıştır. Bu kapsamda, Osmanlı'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi, bugünkü Hakkâri ili ve ilçelerinin tamamı ile Van ve Şırnak'ın bazı bölgelerini içine alan Hakkâri Sancağı'nda da, mevcut klasik eğitim kurumları olan medreselerin ve sıbyan mekteplerinin yanında, temel eğitim alanında bazı modern ibtidai mektepleri de açılmıştır. Bunların başında Elbak (Başkale) İbtidai Mektebi, Bedreka-i Hamidi İbtidai Mektebi, Karabalyan Erkek İbtidai Mektebi, Tavani (Necm-i Hamidi) İbtidai Mektebi ve Şikefti İbtidai Mektebi gelmektedir. Ancak bu okullar, bölgenin temel eğitim ihtiyacını tam olarak karşılayamamıştır. Çünkü Hakkâri Sancağı'nda okul yaşına gelmiş olan çocukların eğitimi için en az 40 civarında modern ibtidai mektebinin daha açılması gerektiği kayıtlarda yer almıştır. Fakat bölgenin coğrafi şartları ve marif bütçesinin yetersizliği bu okulların açılmasını uzun yıllar engellemiştir.

Hakkâri Sancağı'nda, sözü edilen ibtidai mekteplerinin yanı sıra, Osmanlı Devleti'nde modern sivil okulların ilk örneklerinden olan

²⁰⁶ BOA, BEO, 3509/263123, Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 15 Nisan 1909 (24 Rebiyülevvel 1327) tarihli cevabi yazı.

mülki rüşdiye mektepleri de açılmıştır. Bunlar; Elbak (Başkale) Rüşdiye Mektebi, Gevar (Yüksekova) Rüşdiye Mektebi, Hakkâri (Çölemerik) Rüşdiye Mektebi ve Şemdinan Rüşdiye Mektebi olarak kayıtlarda yer almıştır. Bu okullar, burada açılan ilk modern okullar olması sebebiyle, bölgede yeni ibtidai mekteblerinin açılmasına da öncülük etmiştir. Ayrıca, sıbyan ve ibtidai mezunlarının eğitimlerini kendi memleketlerinde sürdürmelerine imkân hazırlayarak, ortaöğretim alanında yıllarca çok sayıda talebe yetiştirmiştir.

Bölgede açılan rüşdiye mekteblerinin bina ve tefrişat masraflarının hemen hemen tamamı fedakâr ve eğitim sever olan yöre halkı tarafından karşılanmıştır. Merkezden ise eğitim-öğretimde kullanılacak kitap, risale ve harita gibi araç-gereçler gönderilebilmiştir. Ayrıca, bu mekteplere tayin edilen muallimlerin maaşları da maarif bütçesinden karşılanmıştır. Fakat rüşdiye mekteplerinde eğitimin önündeki en büyük engel, mali sıkıntılardan çok öğretmen yokluğu olmuştur. Buralarda görev alan öğretmenler, genellikle bölgenin sert iklimini mazeret göstererek başka yerlere gitmeye çalışmışlardır. Bu durum rüşdiye eğitimini olumsuz etkilemiş, hatta bazı okulların kapanmasına bile neden olmuştur.

Ortaöğretim alanında, rüşdiye mekteblerinin dışında, bir de mülki idadi mektebi açılması için teşebbüste bulunulmuş, fakat bilhassa mali kaynak sıkıntısından dolayı muvaffak olunamamıştır. Ayrıca, yün kumaş ve ayakkabı gibi şeyler yapılmak üzere Hakkâri merkezinde bir sanayi mektebi açılarak bölgenin mesleki eğitim ihtiyacı karşılanmak istenmiş, ancak bunda da başarılı olunamamıştır.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Babîâli Evrak Odası (BOA, BEO)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade Dâhiliye Evrakı (BOA, İ. DH)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade Meclis-i Vala Evrakı (BOA, İ. MVL)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Mektubi Evrakı (BOA, DH. MKT)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maarif Mektubi Evrakı (BOA, MF. MKT)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı (BOA, DH. MUI)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti İdare Evrakı (BOA, DH. İD)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (BOA, DH. TMİK. S)

B. Salnameler ve İstatistikler

Maarif Nezareti R. 1310-1311 Ders Yılı İstatistikî, Matbaa-i Amire, Dersaadet, ?.

Maarif Nezareti R. 1311-1312 Ders Yılı İstatistikî, Matbaa-i Amire, Darülhilafetülaliye, 1318.

Maarif-i Umumiye Nezareti 1323-1324 Ders Yılı İstatistik Mecmuası, Matbaa-i Amire, 1327.

Maarif Salnameleri

Osmanlı Devlet Salnameleri

Erzurum Vilayet Salnameleri

C. Telif Eserler

Akyüz, Yahya, **Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a)**, Alfa Yayınları, İstanbul, 1999.

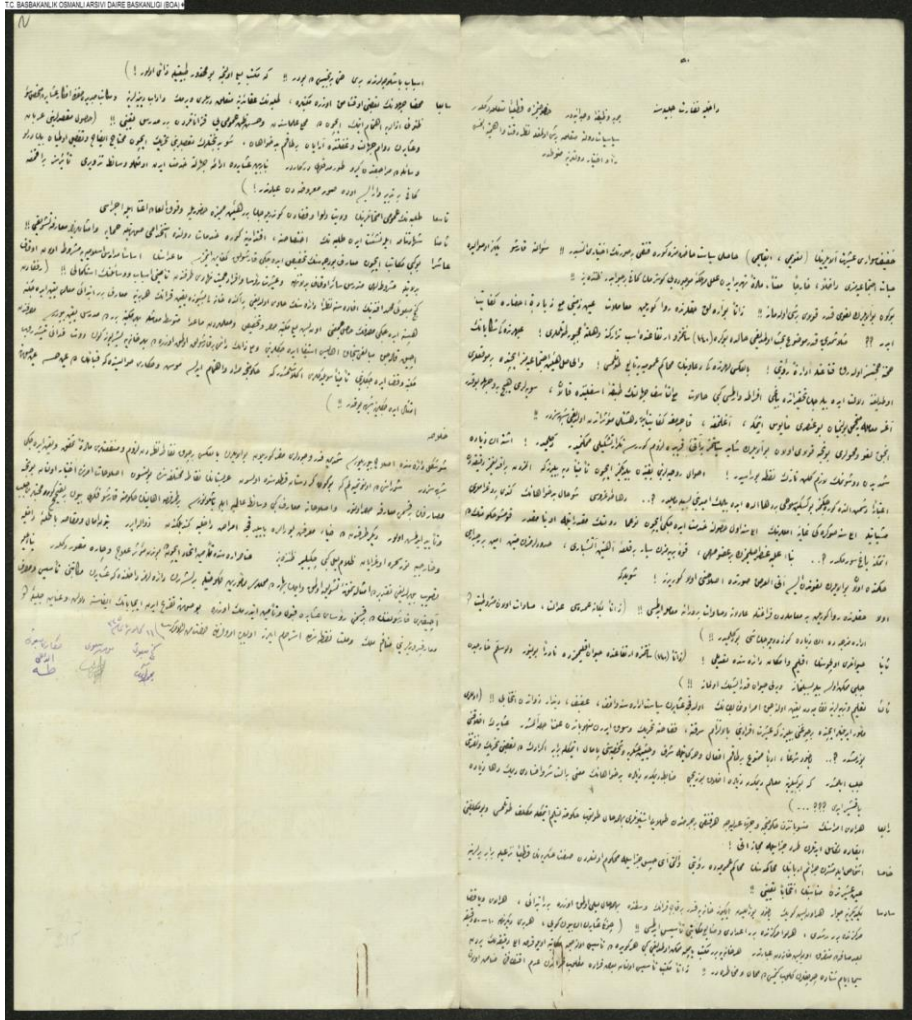
Arıbaşı, Sebahattin, "Başlangıçtan II. Meşrutiyet'e Kadar Osmanlılarda Sıbyan Mektepleri (İlköğretim Okulları)", **Yeni Türkiye**, Sayı: 32, Yıl: 2000, s. 714-716.

Ata, Bahri, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Bir Ders Araç ve Gereçleri Lojistik Merkezi: Maarif Kütüphanesi (1872-1895)", **Tarih'in Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Sayı: 1, Yıl: 2009, s. 27-36.

Bozdemir, İbrahim, **Osmanlı Sıbyan Mekteplerinde Eğitim ve Öğretim**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1991.

- Çırık, Bülent, **Doğu Anadolu’da Türk-Kürt-Ermeni İlişkileri (1908-1914)**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, Nisan 2016.
- Cuinet, Vital, **La Turquie d’Asie**, Cilt: II, Paris, 1891.
- Çınar, Ebubekir, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Mesleki ve Teknik Eğitim”, www.os-ar.com; Sevtap Kadioğlu, “Osmanlı Döneminde Türkiye’de Ziraat Okulları Üzerine Notlar”, www.bilim-tarihi.org/pdfs/ziraat-okullari.pdf.
- Demirel, Fatih, **Mekteb-i İdadi**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2010.
- Demirel, Muammer, “Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri”, **Türkler**, C 15, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 44-60.
- Erdem, Ali Rıza, “XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim: II. Mahmud ve Tanzimat Döneminde İlköğretimde Yapılan Yenilikler ve Değerlendirmesi”, **Yeni Türkiye**, Sayı: 32, Yıl: 2000, s. 757.
- Ergün, Mustafa, “Medreseden Mektebe Osmanlı Eğitim Sistemindeki Değişme”, <http://www.egitim.aku.edu.tr/ergun3.htm>.
- Karaca, Ali, **Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)**, Eren Yayınları, İstanbul, 1993.
- Kodaman, Bayram, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.
- Poyraz, Emel, “Tanzimat Dönemi Çağdaşlaşma Çabaları”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Yıl:33, Cilt: 97, Sayı: 193, Temmuz-Ağustos 2011, s. 91-120.
- Turan, Kemal, **Mesleki Teknik Eğitimin Gelişmesi ve Mehmed Rüştü Uzel**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1992.
- Ünal, Uğur, **Meclis-i Kebir-i Maarif (1869-1922)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2008.

**EK. 1. Genç, Muş ve Hakkâri Mebuslarının Aşiret Süvari
Alaylarının ve aşiretler arasında eğitimin yayılmasının
önemine dair bazı önerileri**

CUMHURİYET DÖNEMİNDE HAKKÂRİ'DE EĞİTİM

Mustafa ŞAHİN*

ÖZET

Bu araştırmanın amacı, Hakkâri'de eğitimin geçirdiği aşamaları tarihi süreç içinde incelemektir. Bu çerçevede Hakkâri'de okul öncesi eğitimde, temel eğitimde, ortaöğretimde, mesleki-teknik eğitimde ve yükseköğretimde Cumhuriyet tarihimiz boyunca alınan mesafe ve geline nokta ele alınmıştır. Bu çalışmada, betimsel araştırma türlerinden tarihi yöntem kullanılmıştır. Hakkâri ile ilgili nüfus ve eğitim verileri TÜİK istatistiklerinden ve milli eğitim istatistiklerinden elde edilmiştir. Elde edilen bu veriler okul öncesi, temel eğitim, ortaöğretim, mesleki-teknik öğretim ve yükseköğretim kurumlarında okul, öğretmen ve öğrenci durumları şeklinde kategorize edilmiştir. Çalışmada her eğitim basamağının öğretmen, öğrenci vb. sayısal verileri ele alınmıştır. Verilerde 1923 temel ölçüt olmuştur ve günümüze kadar geçen süreç belirli yılların verileriyle desteklenmiştir. Eğitimle ilgili veriler sunulurken Hakkâri'nin gelişiminde bir başka gösterge olan nüfus verileri ele alınmış ve değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgulara göre, geçen 96 yıllık evrede Hakkâri'de tüm eğitim basamaklarında sayısal olarak büyük artışlar olduğu görülmüştür. Bütün okul basamaklarında öğretmen ve öğrenci sayısındaki artış nüfus artışının çok üzerinde olmuştur. Bazı eğitim basamaklarında öğretmen ve öğrenci artış oranları bakımından denge söz konusu olurken bazı eğitim basamaklarında ise ciddi orantısızlıklar meydana gelmiştir. Okul öncesi

* Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Buca Eğitim Fakültesi, İzmir. mustafa.sahin@deu.edu.tr

kurumlarında, ortaokullarda, genel liselerde ve mesleki-teknik okullarda görevlendirilen öğretmen sayısı, öğrenci sayısındaki artışın gerisinde kalmıştır. Bu durum özellikle okul öncesi kurumlarında ve ortaokullarda çok belirgin bir şekilde kendini göstermektedir. Bununla birlikte ilkokullarda öğretmen sayısı artışının oransal olarak öğrencilerden daha fazla olması sevindirici bir durum olarak gözlenmiştir. Buna göre Hakkâri'de okul öncesi kurumlarda, ortaokullarda, liselerde ve mesleki-teknik okullarda öğretmen sayısının artırılmasının eğitimin niteliğinin artırılması hususunda ciddi katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Hakkâri'deki okullaşma oranlarına bakıldığında okul öncesi eğitimde ve ilkokullar düzeyinde okullaşmanın Türkiye ortalamasıyla paralellik arz ettiği görülmektedir. Bununla birlikte ortaokul düzeyinde, genel liseler ve mesleki-teknik eğitim seviyesinde ise Türkiye ortalamasının altında kalmıştır. Yapılacak yeni çalışmalarla Hakkâri eğitim tarihi pek çok yönüyle ve ayrıntılarıyla ele alınabilecektir.

Anahtar Sözcükler: Cumhuriyet Dönemi, Eğitim, Hakkâri, Türk Eğitim Tarihi.

EDUCATION IN HAKKARI IN REPUBLICAN ERA**ABSTRACT**

The purpose of this research is to examine the process of education in Hakkâri throughout the history. In this context, research approaches to processes of pre-school education, primary education, middle school education, vocational and technical training and higher education through the republican history and their present situation. Historical descriptive method was used in the study. Data concerning Hakkâri's demography and education was conducted through TUIK. Data was categorized as school, teacher, student and student status in pre-school education, primary education, middle school education, vocational and technical training and higher education institutions. Qualitative data about teacher, student etc. was reviewed for every level in education. 1923, the year was taken as base year and was supported with the data of the process until today. While the data concerning education was projected, demographics, a related indicator in Hakkâri's progress was also included into evaluation. According to findings, in past 96 years period, Hakkâri has shown significant increases quantitatively concerning education levels. The increase in the numbers of teachers and students in every level is higher than the growth of population. There is a balance regarding the increase in student and teacher numbers in some levels of education, whereas significant disproportion is seen in some other. In pre-schools, middle schools and in general and vocational-technical high schools; the appointed teacher numbers had fallen behind the increase in student numbers. This situation is can especially be seen in pre-school and middle school levels. However, a higher increase in teacher numbers in comparison to students, in elementary schools had been a gladful observation. Accordingly, an increase in teacher numbers in pre-schools, middle schools and in general and vocational-technical high schools would contribute to better the quality of education. Looking at schooling rates in Hakkâri, pre-school and elementary school levels show an equivalence regarding the average rates in Turkey. However, middle school and

in general and vocational-technical high school levels are found to be lower than the average of Turkey in terms of educational quality. In upcoming studies, educational history of Hakkâri would be handled with many aspects and details.

Key Words: Republican Era, Education, Hakkâri, History of Turkish Education.

GİRİŞ

Hakkâri sahip olduğu derin vadileri, su kaynakları, nehirleri, bitki çeşitleri, ormanları nedeniyle tarihi süreçte insanoğlunun barınma, korunma ve yeme-içme gibi en temel ihtiyaçlarını karşılayabileceği uygun bir yaşam alanı olmuştur. Bu nedenle Hakkâri yazılı tarih öncesi çağlardan bu yana, ilkel avcı-toplayıcı insan topluluklarının yaşadığı yerlerden biridir. Yörede yapılan araştırmalar, bu topraklarda Paleolitik dönemden başlayarak kısa süreli yerleşmeler olduğunu ortaya koymaktadır. Bölgede kayalar üzerine işlenmiş binlerce insan ve hayvan resimleriyle çeşitli motifler tespit edilmiştir. Bu kaya resimlerinin genel bir değerlendirmeye günümüzden dokuz bin yıl kadar önce yapıldığı anlaşılmaktadır (Hakkâri Valiliği, 2015: 20).

Hakkâri bölgesi, Türkiye'nin güney ve doğu ucunun kesiştiği bölümde bulunmaktadır. Coğrafi olarak Güneydoğu Toroslar ile Irak-Iran sınırı boyunca uzanan Zagros dağ silsilesinin kesişme alanında bulunan Hakkâri bölgesi, dağlık geniş bir bölge olup; güneyinde Erbil ve Musul ovalarının bulunduğu Mezopotamya düzlükleri, kuzeyinde ise Azerbaycan ve Ermenistan platosu bulunmaktadır. Hakkâri'nin sarp ve zorlu bir coğrafyaya sahip olması, tarih boyunca çeşitli imparatorluk ve devletler tarafından yönetim altına alınmasını zorlaştırdığı gibi bağımlılığının da çok yüzeysel kalmasını sağlamıştır. Coğrafyanın bu etkisinden dolayı bölge halkı sosyo-politik olarak aşiretler halinde örgütlenmiştir (Hakkâri Valiliği, 2015: 19; Tekin, 2012: 176-186). Hakkâri coğrafi yapısından kaynaklanan, başka kültürlerle ciddi bir alışverişi olmayan kendi içine kapanık bir sosyal yapı görüntüsü vermektedir (Battal, 2010: 93). Şimşek'in (1960) deyimiyle korkunç dağların, sarp kayalıkların düğümlendiği adeta çıkmaz bir sokaktır (73). Hakkâri sırasıyla Asur, Urartu, Med, Pers, Büyük İskender, Atropoten Satraplığı, Selökid, Tigran, Roma, Arsak, Sasani, Emevi, Selçuklu, Timur, Akkoyunlu ve Osmanlı'nın egemenliği altında kalmıştır (Hakkâri Valiliği, 2015: 21-39, Kaya, 2010: 13-38).

Hakkâri'de Eğitimin Kısa Tarihi

Cumhuriyet öncesi dönemde Hakkâri'de nüfusun dini ve etnik yönden farklılığı eğitim kurumlarının çeşitlenmesine ortam hazırlamıştır. Osmanlı döneminde Hakkâri'de İslam kültüründen dolayı dini ve ilmi eğitim veren kurumların yanı sıra, Müslüman olmayan nüfusun da eğitim kurumları mevcuttu (<http://www.hakkarikulturturizm.gov.tr>). Cumhuriyet öncesi Hakkâri medreselerinde çoğunlukla Osmanlı ve İslam kültürüne ait bilgiler verilmiştir. Bununla birlikte din, edebiyat, astronomi, matematik ve diğer ilimler okutulmuş, Molla Tahir, Molla Osman, Molla Yasin ve Molla Derviş gibi ünlü alimler yetişmiştir. Hakkâri ilindeki medrese ve saraylar Selçuklular, Beylikler ve Osmanlı Dönemine ait yapılardır (Battal, 2010: 113-114). 1900'de Hakkâri merkezde Çölemerik Mekteb-i Rüşdiyesi bulunmaktadır. Bu okulda üç görevli ve 27 öğrenci öğrenim görmekteydi. Ayrıca o tarihte Hakkâri merkezde Meydan Medresesi adıyla bir medrese de bulunmaktaydı ve o medresede bir müderris gözetiminde 15 talebe eğitim görmekteydi. Yine aynı tarihte Hakkâri'nin Gever ilçesinin Dize kasabasında bir rüşdiye mevcuttu (Hakkâri MEM Stratejik Planı, 2015: 13).

Erken Cumhuriyet döneminde eğitim düzeyi bakımından Hakkâri iller arası gelişmişlik sıralamasında en sonlarda yer almıştır. Cumhuriyet döneminin ilk eğitim kurumu olan ilkokul 1925'te, ilk ortaokul 1945'te, ilk lise 1957'de, ilk Akşam Kız Sanat Okulu ise 1964'te hizmete girmiştir. İlçe merkezlerindeki ortaöğretim kurumları 1965'ten sonra açılmıştır. Hakkâri'de, eğitim düzeyinin geri kalmasının başlıca nedenleri arasında ulaşım sorunu, yerleşim birimlerinin dağınıklığı, devletçe sunulan eğitim olanaklarının son derece zayıf oluşu gelmekteydi. Hayvancılığın başlıca ekonomik uğraş olması, halkın gereksinimleri bakımından eğitimi çok gerekli kılmıyordu. 1927'de Türkiye ilkokullarındaki öğrenci sayısı 420.889 iken, Hakkâri'deki iki ilkokulda yalnızca 55 öğrenci vardı. 1937'de Hakkâri, köylerinde ilkokul bulunmayan tek ildi. 1975 Nüfus sayımı sonuçlarına göre, okuryazar oranının %61.9 olduğu Türkiye'de, %26'lık bir

oranla okuryazar nüfusun en düşük olduğu il yine Hakkâri idi. Türkiye genelinde kadın nüfusun yarıya yakın bir oranda (%48.3) okuryazar olmasına karşın, Hakkâri'de okuma- yazma bilen kadın nüfus oranı %8.1 idi. Okul çağındaki nüfus içinde okula gidenlerin oranını gösteren okullaşma oranı da, Hakkâri'de 1960-1980 döneminde Türkiye ortalamasının yarısına bile ulaşamamıştı. Hakkâri'de eğitim kurumlarındaki gelişimin, özellikle ilkokul yapımının 1970'lerden sonra hızlandığı görülmektedir. 1970-1980 döneminde Türkiye'nin geri kalmış yörelerine karşı toplumdaki genel ilginin artmasının da, kamu yatırımlarının buralara yönlendirilmesinde etkisi olmuştur. 1975-2000 döneminde, ilkokuldan sonraki eğitim düzeylerini bitiren nüfus oranında çok önemli gelişmeler yaşanmıştır. 1975 yılında eğitim çağını tamamlayan erkeklerin %4'ü ilkokuldan sonraki eğitim düzeylerinden birini tamamlarken, 2000 yılında erkeklerin %36.9'u ilkokuldan sonraki eğitim düzeylerinden birini tamamlamıştır. Kadınlarda da benzer bir gelişme yaşanmıştır. 1975 yılında kadınların %0.4'ü, 2000 yılında ise %7.3'ü ilkokuldan sonraki eğitim düzeylerinden birini tamamlamıştır. Hakkâri Türkiye'nin en güney doğusunda İran ve Irak devletlerine komşu bir coğrafyada yer almaktadır. 1980'lerden beri terör olayları yaşandığından Hakkâri terör olaylarıyla anılan bir il olmuştur. 1994'te bazı köyler boşaltılmış ve 94 köy okulu bir anda kapatılmıştır. Bu nedenle köyden kente büyük göçler yaşanmıştır. Bu durum beraberinde ciddi sorunlar yaratmıştır. Okulların fiziki yapıları yetersiz kaldığından sınıf mevcutları 30 kişiden 60 kişiye çıkmıştır. 1980'li yılların başlarında bütün merkezi sınavlarda ilk 10'da yer alan Hakkâri, 1994'ten beri son sıralarda yer almaktadır. Bunun en önemli nedeni artan terör olaylarıyla beraber köyden şehre yapılan göçlerdir (Battal, 2010: 113-114; Hakkâri MEM Stratejik Planı, 2015: 13-14, 17).

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu araştırmanın amacı, Hakkâri'de eğitimin geçirdiği aşamaları tarihi süreç içinde ve sayısal veriler ışığında incelemektir. Bu çerçevede Hakkâri'de okul öncesi eğitimde, temel eğitimde, ortaöğretimde, mesleki-tekniik eğitimde ve yükseköğretimde Cumhuriyet tarihimiz

boyunca alınan mesafe ve geline nokta ele alınmıştır. Yapılan literatür incelemesinde Cumhuriyet döneminde başlangıçtan günümüze Hakkâri’de eğitimle ilgili doğrudan bir akademik çalışmaya rastlanmamıştır. Özgen’in (2018) çalışmasında Cumhuriyet başlangıcından 1960 yılına kadar olan dönem içerisinde Hakkâri’de eğitim ve öğretimin gelişimi ortaya konulmuştur. Özgen’in çalışmasında Hakkâri’de ilkokul, ortaokul ve genel liselerle ilgili istatistiki verilere yer verilmiş, söz konusu üç kademede karşılaşılan sorunlar ele alınmıştır. Ayrıca yaygın eğitim başlığında millet mektepleri, Türk ocakları, halkevleri ve okur-yazarlık durumuna yer verilmiştir. Özgen’in çalışmasında konu kapsamı olarak okul öncesinin, mesleki-teknik eğitimin ve yükseköğretimin ele alınmamış olması, zaman dilimi olarak da 1960 ile sonlandırılması çalışmayı sınırlı kılmıştır. Battal (2010) tarafından hazırlanmış olan yüksek lisans tezinde Hakkâri ilinde Cumhuriyet dönemi sonrası modernleşme sürecinde; tarımda, sanayide, eğitimde, sağlık alanında, ticaretle ve alt yapıda meydana gelen gelişmelerin analizi yapılarak ilin sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yapısı ortaya konulmuştur. Battal’ın çalışması hem yörenin sosyo-ekonomik çözümlemesinde hem de bir alt başlık olarak ele aldığı eğitim değerlendirilmesiyle önemli bir çalışma olarak görülmüştür. İlyas’ın (2018) çalışmasında 1937 yılında Hakkâri vilayetinde açılmış olan halkevinin genel yapısı ve faaliyetleri hakkında bilgi verilmiştir. Kaya (2007) hazırlanmış olduğu yüksek lisans çalışmasında aile hayatından aşiret yapılanmasına, yayla yaşantısından bayramlarına, doğum, evlenme, ölüm adetlerinden oyunlarına ve yemeklerine kadar birçok konuda Hakkâri’nin sosyal ve kültürel yapısını incelemiştir. Kaya’nın çalışmasında Hakkâri’nin eğitimiyle ilgili bir başlık olmamasına rağmen yörenin sosyo- kültürel dokusunu kavramak bakımından sonuçlarından yararlanılmıştır. Tekin (2012) hazırlanmış olduğu doktora tezinde Hakkâri’yi sosyolojik açıdan bir sınır bölgesi olarak incelemiştir. Tekin’in çalışmasında Hakkâri eğitimine yönelik herhangi bir başlık olmamasına rağmen yörenin sosyal ve kültürel dokusunu kavramak bakımından verilerinden yararlanılmıştır. Sözü edilen çalışmalar olmakla birlikte doğrudan bu araştırma konusuyla ilişkili bir incelemeye

rastlanmamıştır. Bu araştırmada Hakkâri'de Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze tüm kademelerde “Hakkâri eğitim tarihi” sistematik bir şekilde istatistiki veriler eşliğinde ele alınmıştır. Araştırmanın sonuçlarının araştırmacılarla geleceğe yön verme bakımından politikacı ve uygulamacılar için yararlı olacağı umulmaktadır.

YÖNTEM

Bu çalışmada, betimsel araştırma türlerinden tarihi yöntem kullanılmıştır. Bilindiği üzere tarihi yöntem geçmişten günümüze geçen süreçte yaşanmış olay ve olguların araştırılıp açıklanması ve ortaya çıkarılmasında kullanılan yöntemdir. Bu yöntemde dönemin dokümanları dikkatlice okunarak araştırma sorusuna cevap aranır. Örneğin günümüz eğitimini geçmişteki uygulamaların incelenmesi ışığında anlamaya çalışmadır (Tanrıöğen, 2014: 62-65). Hakkâri ile ilgili nüfus ve eğitim verileri TÜİK, Milli Eğitim Bakanlığı ve Boğaziçi Üniversitesi <http://egitimistatistikleri.com> adresindeki istatistiklerden elde edilmiştir. Elde edilen bu veriler okul öncesi, temel eğitim, ortaöğretim, mesleki-teknik öğretim ve yükseköğretim kurumlarında okul, öğretmen ve öğrenci durumları şeklinde kategorize edilmiştir. Çalışmada her eğitim basamağının öğretmen, öğrenci vb. sayısal verileri verilmiş ve yorumlanmıştır. Verilerde 1923 temel ölçüt alınmış ve günümüze kadar geçen süreç belirli yılların verileriyle desteklenmiştir. 1923'den günümüze geçen 96 yıllık dönemin genel bir fotoğrafı çekilmeye çalışılmıştır. Eğitimle ilgili veriler sunulurken Hakkâri'nin gelişiminde bir başka gösterge olan nüfus verileri eğitimin değerlendirilmesinde ölçütlerden biri olmuştur.

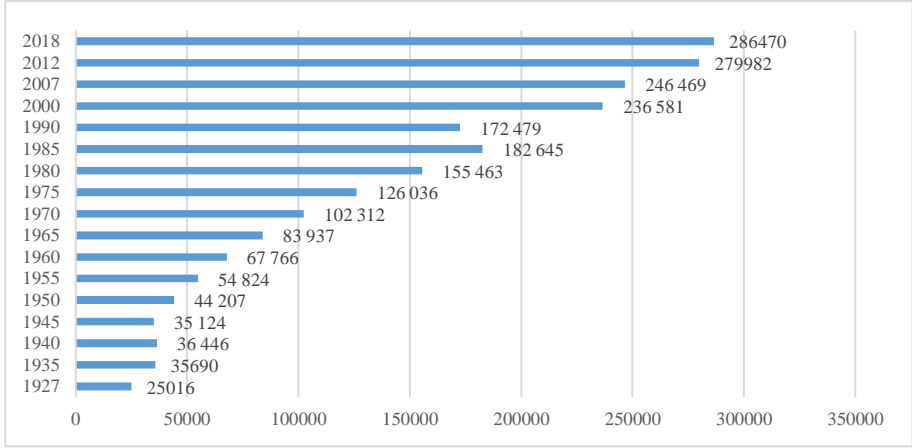
BULGULAR

Bu bölümde öncelikle başlangıçtan günümüze Hakkâri'nin nüfus gelişimi ele alınmıştır. İkinci olarak okul öncesi eğitim, temel eğitim, ortaöğretim, mesleki-teknik öğretim ve yükseköğretimde başlangıçtan günümüze geçirilen eğitim süreci sayısal veriler ışığında incelenmiştir.

Hakkâri Nüfusu

Bilindiği üzere Türkiye’de ilk nüfus sayımı 1927’de yapılmıştır. İlk nüfus sayımında vilayetin nüfusu 25.016 olarak tespit edilmiş, sonraki yıllarda aşamalı olarak artmıştır. Grafik 1’de Hakkâri’nin ilk nüfus sayımından 2018 yılına kadar geçirdiği aşamaya yer verilmiştir.

Grafik 1: Hakkâri Nüfus Verileri (1927-2018)

<http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>

Grafik 1’e göre, Hakkâri nüfusu 1927’den günümüze kadar artış yönünde bir eğilim göstermiştir. Bu artışın temel nedenleri doğurganlık oranının yüksekliği ve yörenin sosyo-ekonomik ve kültürel gerçeklerinden kaynaklanmaktadır. Hakkâri vilayeti geçen süreçte Türkiye ortalamasının üzerinde bir nüfus artışına sahne olmuştur. 1927-2018 döneminde Türkiye’de nüfus %501 artmışken, Hakkâri nüfusu ise %1045 artış göstermiştir.

Okul Öncesi Eğitim

Hakkâri’de 1984-1985 öğretim yılına kadar herhangi bir okul öncesi kurum yoktu. Açıldığı ilk yıl olan 1984-1985 öğretim yılında 17’si kız, 23’ü erkek olmak üzere toplam 40 öğrenci öğrenim görmeye başladı ve okulun tek öğretmeni vardı. Ertesi yıldan başlayarak okul öncesi kurumlar bağımsız anaokulları olarak ya da ilkokullarla Kız Tek-

nik Genel Müdürlüğüne bağlı anasınıfları halinde organize edilmişlerdir ve kırsalda açılan okullarla birlikte öğrenci sayısında ciddi artış yaşanmıştır. 200'ü kız, 236'sı erkek olmak üzere öğrenci sayısı 436'ya yükselmiştir. O yıldan başlayarak 1980'li ve 1990'lı yıllar süresince öğrenci sayısı 1985-1986 öğretim yılındaki rakamlara ulaşamamış ve 1997-1998 öğretim yılında öğrenci sayısı 97'ye kadar düşmüştür. Bölgede terörün sonlanması ve siyasi istikrarın tekrar sağlanmasıyla 2002-2003 öğretim yılında öğrenci sayısı 288'i kız, 310'u erkek olmak üzere 598'e yükselmiştir (<http://egitimistatistikleri.com>).

2017-2018 öğretim yılı itibariyle Hakkâri'deki 25 okul öncesi kurumunda 76'sı kadın, 25'i erkek olmak üzere öğretmen sayısı 101'dir. Kız öğrenci sayısı 2.952, erkek öğrenci sayısı 3.077 olmak üzere toplam öğrenci sayısı ise 6.029'dir (MEB, 2018: 52). Okul öncesinde okullaşma oranı her yıl giderek artmıştır. 2017-2018 öğretim yılında okullaşma oranı 3-5 yaşta %39.76, 4-5 yaşta %53.24 olurken 5 yaşta %62.14'e ulaşmıştır. Aynı yıllar içinde Türkiye genelinde okul öncesi kurumlarda okullaşma oranları 3-5 yaşta %38.52, 4-5 yaşta %50.42, 5 yaşta ise %66,88 olarak tespit edilmiştir (MEB, 2018: 7, 4).

Başlangıcından günümüze Hakkâri'deki okul öncesi kurumların öğretmen sayısında %10.000, öğrenci sayısında ise %14.973'lük bir artış sağlanmıştır. Buna göre öğrenci sayısındaki artış öğretmen sayısındaki artışın yarısı kadar daha fazla olmuştur. Bu evrede Hakkâri'nin nüfusu ise %56.8 artmıştır. Yine aynı evrelerde 1984-1985 öğretim yılında bir öğretmene düşen öğrenci sayısı 40 iken 2017-2018 öğretim yılında bir öğretmene düşen öğrenci sayısı 59.7 olmuştur.

Temel Eğitim: İlkokullar

Hakkâri Cumhuriyet döneminde bir ilkokulla 1925'de Çukurca'da buluşmuştur. İller bazında eğitime ilişkin ilk verilere sahip olunan 1927-1928 öğretim yılında Hakkâri'de sadece iki ilkokul vardı. İki ilkokulda 50'si erkek, 5'i kız olmak üzere öğrenimine devam eden öğrenci toplamı 55 idi ve bu iki okuldaki öğretmen sayısı toplamı da iki idi. Beş yıl sonra 1931-1932 öğretim yılında yine iki okulda öğrenci

sayısı 67'ye, öğretmen sayısı üçe yükselmiştir (Maarif İstatistiği, 1933: 18-19).

Nüfus artışına paralel olarak Hakkâri ilkokullarında öğrenci ve öğretmen sayıları genellikle düzenli bir artış göstermiştir: 1950-1951 öğretim yılında öğrenci sayısı 1525, öğretmen sayısı 48; 1980-1981'de öğrenci sayısı 12.034, öğretmen sayısı 397 olmuştur. 2017-2018 öğretim yılında ise öğrenci sayısı 21.710'a, öğretmen sayısı 1114'e yükselmiştir (MEB, 2018: 52) (<http://egitimistatistikleri.com>; Maarif İstatistiği, 1933: 38).

Hakkâri'de ilk yatılı bölge ilkokulu 1965-1966 öğretim yılında 204 öğrenciyle öğretime başlamıştır (<http://egitimistatistikleri.com>). Hakkâri'de ilkokullarda okullaşma oranı 2017-2018 öğretim yılında %91.72'dir. Aynı evrede Türkiye genelinde temel eğitim kurumlarında okullaşma oranı %91,54 olmuştur (MEB, 2018: 7, 4). Hakkâri Milli Eğitim Müdürlüğü'nün stratejik planına göre 2019'da temel eğitimde okullaşma oranı %100 olarak öngörülmüştür (Hakkâri MEM Stratejik Planı, 2015: 42).

Hakkâri'de başlangıcından günümüze ilkokullardaki öğretmen sayısında %55.600, öğrenci sayısında ise %39.373'lük bir artış sağlanmıştır. Bu evrede öğretmen sayısındaki artış öğrenci sayısındaki artıştan çok daha fazla olmuştur. Bu süre içinde Hakkâri'nin nüfusu ise %1045 artmıştır. Yine aynı evrelerde 1927-1928 öğretim yılında bir öğretmene düşen öğrenci sayısı 27.5 iken 2017-2018 öğretim yılında bir öğretmene düşen öğrenci sayısı 19.5 olmuştur.

Temel Eğitim: Ortaokullar

Cumhuriyetin başlangıç yıllarından itibaren Doğu illerinde ortaokul sayısı ilkokulların sayısına oranla daha azdı. Doğu illeri arasında Hakkâri ortaokula kavuşan en son vilayetti. Memurlar ve halk, çocuklarını ilkokuldan sonra okutamıyorlardı. Vilayet merkezinde bir ortaokula ihtiyaç vardı. Ortaokul olmadığı için çoğu memur bir bahane bularak Hakkâri'den gitmeye çalışıyordu. Hakkâri milletvekili İzzet

Ulvi Aykurt, bu sorunun giderilmesi için Hakkâri'de bir ortaokul açılmasını ve ilkokulların sayısının artırılmasını 1942 yılında bakanlığa ilettili. Vilayet merkezinde, ortaokul maksadıyla bina yapımına başlanmıştı fakat temeli işlenmiş, duvarlar bir insan boyu kadarken bırakılmış ve kaderine terk edilmiş görünümü içindeydi. Uzun çalışmalarından sonra nihayet Hakkâri'de ortaokul 1945-1946 öğretim yılında açılabilirdi. 1949-1950 öğretim yılında öğrenci sayısı 24, öğretmen sayısı ise dört idi (Battal, 2010: 121; Özgen, 2018: 72).

Nüfus artışı ve isteğe paralel olarak Hakkâri ortaokullarında öğrenci ve öğretmen sayıları düzenli bir artış göstermiştir: 1971-1972 öğretim yılında bütün ortaokullardaki öğrenci sayısı 657, öğretmen sayısı ise 33'dür. 2012-2013'e gelindiğinde tüm ortaokullardaki öğrenci sayısı 27.496'ya, öğretmen sayısı ise 1092'ye yükselmiştir. 2017-2018 öğretim yılı itibariyle Hakkâri'deki ortaokullarda 683'ü erkek, 575'i kadın olmak üzere öğretmen sayısı 1258'dir. Kız öğrenci sayısı 13.492, erkek öğrenci sayısı 12.978 olmak üzere toplam öğrenci sayısı ise 26.470'dir (<http://egitimistatistikleri.com>; MEB, 2018: 52).

Hakkâri ortaokullarında okullaşma oranı 2017-2018 öğretim yılında %87.48'dir. Aynı evrede Türkiye genelinde ortaokullarda okullaşma oranı %94.47 olmuştur (MEB, 2018: 7, 4). Hakkâri Milli Eğitim Müdürlüğü'nün stratejik planına göre 2019'da ortaokullarda okullaşma oranı %99 olarak öngörülmüştür (Hakkâri MEM Stratejik Planı, 2015: 42).

Başlangıcından günümüze ortaokullardaki öğretmen sayısında %31.350, öğrenci sayısında ise %110.192'lik bir artış sağlanmıştır. Buna göre öğrenci sayısındaki artış öğretmen sayısındaki artışın üç katından fazladır. Bu süre içinde Hakkâri'nin nüfusu ise %548 artmıştır. Yine aynı evrelerde 1949-1950 öğretim yılında bir öğretmene düşen öğrenci sayısı altı iken 2017-2018 öğretim yılında bir öğretmene düşen öğrenci sayısı 21 olmuştur.

Ortaöğretim: Genel Liseler

Hakkâri'de ilk lise 1957-1958 öğretim yılında açılmıştır. Öğretime başladığı ilk yıl Hakkâri lisesinde üç öğretmenle 87 öğrenci bulunuyordu. Hakkâri Lisesi ile Merkez İlkokulu 1961 yılına kadar aynı binada eğitim görmüştür. İlkokul derneğinin katkılarıyla beş derslikli yeni bir binanın açılmasıyla çift öğretime son verilmiş ve inşa edilen yeni bina lise olarak kullanılmaya başlanmıştır. Hakkâri'de lise hiçbir zaman tam kadro olarak çalışmadığı için branş dersleri yapılamıyordu. Fransızca öğretmeni okullar açıldıktan bir ay sonra ayrılmış fakat bu öğretmenin yerine kimse verilmemişti. Öğretmen eksiklikleri nedeniyle branş derslerini ihtisası olmayan öğretmenler yürütüyordu. Edebiyat dersine maarif müdürü beş saat süreyle, Türkçe dersine üç ilkokul öğretmeni 14 saat, tarih dersine iki resim-iş öğretmeni iki saat, coğrafya dersine fen grubu öğretmeni iki saat, tarih-coğrafya dersine bir subay dört saat, iki ilkokul öğretmeni sekiz saat, resim-iş öğretmeni iki saat süreyle girmektedirler. Lisedeki öğretmen eksikliği öğrencilerin ya Van'a ya da başka vilayetlere gitmesine sebep oluyordu (Özgen, 2018: 72-73; Battal, 2010: 121).

1998-1999 öğretim yılında Hakkâri'deki liselerde 2.182'si erkek, 510'u kız olmak üzere toplam 2.692 öğrenci öğrenim görmekteydi. Aynı dönemde 79'u erkek, 23'ü kadın olmak üzere 102 öğretmen Hakkâri'deki liselerde ders vermekteydi (<http://egitimistatistikleri.com>). 2017-2018 öğretim yılı itibariyle Hakkâri'de genel liselerde 217'ü erkek, 153'ü kadın olmak üzere toplam öğretmen sayısı 370'dır. Kız öğrenci sayısı 5.183, erkek öğrenci sayısı 6.713 olmak üzere toplam öğrenci sayısı ise 11.896'dır (<http://egitimistatistikleri.com>; MEB, 2018: 53).

Hakkâri'de genel lise düzeyinde okullaşma oranı 2017-2018 öğretim yılında %27.49'dur. Aynı evrede Türkiye genelinde ortaöğretimde okullaşma oranı %83.58 olmuştur (MEB, 2018: 7, 4). Hakkâri Milli Eğitim Müdürlüğünün stratejik planına göre 2019'da genel liselerde okullaşma oranı %85 olarak öngörülmüştür (Hakkâri MEM Stratejik Planı, 2015: 42).

Başlangıcından günümüze liselerdeki öğretmen sayısında %12.233, öğrenci sayısında ise %13.574'lük bir artış sağlanmıştır. Buna göre öğretmen sayısındaki artış öğrenci sayısındaki artışın altında kalmıştır. Bu süre içinde Hakkâri'nin nüfusu ise %367 artmıştır. Yine aynı evrelerde 1957-1958 öğretim yılında bir öğretmene düşen öğrenci sayısı 29 iken 2017-2018 öğretim yılında bir öğretmene düşen öğrenci sayısı 32.2 olmuştur.

Ortaöğretim: Mesleki-Teknik Öğretim

Hakkâri'de liseyi bitiren her genç üniversiteyi kazanamamakta bu da onların işsiz olarak kahvehane köşelerinde ömürlerini tüketmesine neden olmaktadır. Lisenin mutlaka yatılı ve pansiyonlu hale getirilmesine ve gençlerin en kısa sürede meslek sahibi olmalarını sağlayacak meslek lisesine ihtiyaç duyulmaktaydı. Meslek lisesi açılabilirse bu gençler meslek öğrenerek hayatlarını kazanır ve Hakkâri vilayetinin kalkınmasında da öncülük edebilirlerdi. 1949-1950 yılında Hakkâri ve Tunceli haricinde tüm Doğu illerinde akşam kız sanat okulu açıldı. Hakkâri'de mesleki-teknik eğitim çok daha gecikmeli başladı. Bu çerçevede açılan ilk kurum 1964'de açılan Akşam Kız Sanat Okulu'dur (Özgen, 2018: 73). İlk yıla ait ne öğretmen ne de öğrenci verilerine ulaşılamamıştır. Hem öğretmen hem de öğrenci verilerine ulaşılan en erken öğretim yılı bir sonraki yıl olan 1965-1966 öğretim yılıdır. Buna göre söz konusu öğretim yılında 27'si erkek, 12'si kadın olmak üzere 39 öğretmen görev yapmaktaydı. Aynı yıl öğrenim gören öğrenci sayısı ise 434'ü erkek, 98'i kız olmak üzere 532 idi (DİE, 1970: 6, 145, 227).

Nüfus artışına paralel olarak Hakkâri'de mesleki-teknik liselerin öğrenci ve öğretmen sayılarında düzenli bir artış görülmektedir. 2000-2001 öğretim yılında mesleki-teknik liselerde öğrenim gören öğrenci sayısı 1294'ü erkek, 501'i kız olmak üzere 1795'e, öğretmen sayısı ise 75'i erkek, 28'i kadın olmak üzere 103'e ulaşmıştır (<http://egitimistatistikleri.com>).

2017-2018 öğretim yılı itibariyle Hakkâri'de mesleki-tekni k okullar genelinde 297'si erkek, 274'ü kadın olmak üzere toplam öğretmen sayısı 571'dir. Kız öğrenci sayısı 5.848, erkek öğrenci sayısı 6.844 olmak üzere toplam öğrenci sayısı ise 12.694'dir (MEB, 2018: 53). Hakkâri'de mesleki-tekni k lise düzeyinde okullaşma oranı 2017-2018 öğretim yılında %38.29'dur. Aynı evrede Türkiye genelinde ortaöğretimde okullaşma oranı %42.28 olmuştur (MEB, 2018: 7, 4).

1965-1966 öğretim yılından günümüze meslek liselerindeki öğretmen sayısında %1.364, öğrenci sayısında ise %2.259'luk bir artış sağlanmıştır. Buna göre öğrenci sayısındaki artış öğretmen sayısındaki artışın yaklaşık iki katıdır. Bu süre içinde Hakkâri'nin nüfusu ise %241 artmıştır. Yine aynı evrelerde 1965-1966 öğretim yılında bir öğretmene düşen öğrenci sayısı 13.6 iken 2017-2018 öğretim yılında bir öğretmene düşen öğrenci sayısı 22.2 olmuştur.

Yükseköğretim

Hakkâri Meslek Yüksekokulu, 1982 tarihinde Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi bünyesinde açılmış, bu üniversiteye bağlı ilk meslek yüksekokulu olma özelliğini kazanmıştır. 1997 yılına kadar eğitim/öğretimi Van'da sürdüren Hakkâri Meslek Yüksekokulu 1997-1998 öğretim yılında, Hakkâri ili merkezindeki kendi binasına taşınarak faaliyetlerini burada sürdürmeye başlamıştır. O eğitim dönemine kadar dört olan bölüm sayısı on bölüme çıkarılmıştır. Bilgisayar programcılığı, elektrik, muhasebe, hayvan sağlığı ve yetiştiriciliği bölümlerine; inşaat, bankacılık ve bahçe ziraat bölümleri eklenmiştir (Battal, 2010: 122).

Hakkâri'de bir yükseköğretim kurulmasına ihtiyaç olduğu yönünde taleplerin ortaya çıkması sonrası üniversite kurulması yönünde adımlar atılmış ve nihayet bu çabalar sonuç vermiştir. Hakkâri Üniversitesi 22.05.2008 tarih ve 5765 sayılı kanun hakkında kararname ile kurulmuştur (<https://www.hakkari.edu.tr/Sayfa/55/tarihce>). Yetersiz bir alt yapıyla eğitim-öğretime başlayan Hakkâri Üniversitesi günümüzde beş fakülte, dört yüksekokul, iki enstitü ve sürekli eğitim

merkeziyle faaliyetlerini sürdürmektedir. Söz konusu birimler şunlardır: İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Mühendislik Fakültesi, Eğitim Fakültesi, İlahiyat Fakültesi ve Güzel Sanatlar Fakültesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Çölemerik Meslek Yüksekokulu, Yüksekova Meslek Yüksekokulu, Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Fen Bilimleri Enstitüsü ve Sürekli Eğitim Merkezi (<https://www.hakkari.edu.tr/Sayfa/57/stratejik-plan>).

Hakkâri Üniversitesi halen 6 profesör, 4 doçent, 65 doktor öğretim üyesi, 99 öğretim görevlisi, 120 araştırma görevlisi olmak üzere toplam 294 kişilik akademik bir kadroya ve 167 idari personele sahiptir. Üniversitede 1367'si erkek, 961'i kız olmak üzere toplam 2.328 öğrenci öğrenim görmektedir. Bu öğrencilerin 36'sı lisansüstü eğitim, 628'i lisans eğitimi, 1664'ü de ön lisans eğitimi görmektedir (Hakkâri Üniversitesi, 2019: 19). Üniversitenin akademik düzeyi artırıcı planlamalar içinde olması yarınlara yönelik olumlu düşünceler oluşturmaktadır.

SONUÇ

Cumhuriyet öncesi dönemde Hakkâri'de nüfusun dini ve etnik yönden farklılığı eğitim kurumlarının çeşitlenmesini ortam hazırlamıştır. Erken Cumhuriyet dönemi verilerine bakıldığında Hakkâri'nin eğitim düzeyi Türkiye'nin en sıkıntılı bölgesi olarak görülmektedir. Hakkâri'nin ulaşım sorunu, yerleşim birimlerinin dağınıklığı, coğrafi şartların ve iklim şartlarının ağırlığı eğitim düzeyinin gelişmesini büyük ölçüde engellemiştir. Hayvancılığın egemen olduğu Hakkâri'de halkın ekonomik ihtiyaçlarını karşılamada eğitimin yeterince önemsenmeyişi okullara olan talebi düşürmüştür.

Milli eğitim istatistiklerine göre, Hakkâri'de uzun yıllar maarif teşkilatının adeta adı vardır. Hakkâri vilayeti ilkokulla 1925'de, ortaokulla 1945'de, lise ile 1957'de tanışmıştır. 1965'de yatılı bölge okulları açılıncaya kadar köylerin dağınık yerleşimi öğrencilerin özellikle uzun kış aylarında zorlu araziye kat ederek okula gitmelerini engellemiş,

zorlu arazi yapısı, ulaşımın gerçekleşemeyişi, öğretmen ve okul eksiklikleri eğitimi zora sokmuştur. Okulların sayıca yetersizliği, deneyimli öğretmen eksikliği, yörenin sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel dokusu gereği halkın da eğitime yeterli ilgisinin olmayışı da Hakkâri'deki eğitimin önündeki temel engeller olmuştur. Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında görülen bu durum 1957'de ilk lisenin açılması, 1965'ten sonra da ilçelerde ortaöğretim kurumlarının açılmasıyla nispeten ortadan kalkmaya başlamış, bununla birlikte eğitim adına atılan bir çok adım Hakkâri'de çok yavaş ilerlemiştir. 1990'lı yıllarda bölgenin terörün yoğun etkisi altında kalması yakın dönem eğitim sorunlarının kuşkusuz en temel etkenidir.

Hakkâri nüfusu günümüze kadar devamlı olarak artış göstermiştir. Geçen 96 yıllık evrede Türkiye nüfusu %501 artmışken Hakkâri nüfusu %1045 artmıştır. Nüfus artışının Türkiye ortalamasının üzerinde arttığı Hakkâri'nin eğitiminde ciddi artışlar olmuştur: Okul öncesi kurumlarda geçen süreçte öğrenci sayısı %14.973, öğretmen sayısı ise %10.000 oranında artış göstermiştir. İlkokullardaki artış oranı öğrencilerde %39.373, öğretmenlerde %55.600; ortaokullardaki artış oranı öğrencilerde %110.192, öğretmenlerde %31.350; liselerdeki artış oranı öğrencilerde %13.574, öğretmenlerde %12.233 ve mesleki-teknik okullardaki artış oranı öğrencilerde %2.259, öğretmenlerde %1.364 olmuştur. Bir başka ifadeyle okul öncesi kurumlarda öğretmen başına düşen öğrenci sayısı 40'dan 59.9'a; ortaokullarda 6'dan 21'e; genel liselerde 29'dan 32.2'ye; mesleki-teknik okullarda 13.6'dan 22.2'ye yükselmiştir. Bununla birlikte ilkokullarda 27.5'den 19.5'e düşmüştür. Eldeki verilere göre, geçen süreçte Hakkâri'de eğitimin tüm kademelerinde hem öğretmen hem de öğrenci sayılarında çok büyük artışlar gerçekleşmiştir. Bazı eğitim basamaklarında öğretmen ve öğrenci artış oranları bakımından denge söz konusu olurken bazı eğitim basamaklarında ise ciddi orantısızlıklar meydana gelmiştir. Okul öncesi kurumlarda, ortaokullarda, liselerde ve mesleki-teknik okullarda görevlendirilen öğretmen sayısı, öğrenci sayısındaki artışın gerisinde kalmıştır. Bu durum özellikle okul öncesi kurumlarında ve

ortaokullarda çok bariz bir şekilde görülmektedir. Bununla birlikte ilkokullarda öğretmen sayısı artışının oransal olarak öğrencilerden daha fazla olması sevindirici bir durum olarak gözlenmiştir. Buna göre Hakkâri'de okul öncesi kurumlarda, ortaokullarda, liselerde ve mesleki-teknik okullarda öğretmen sayısının artırılmasının eğitimin niteliğinin artırılması hususunda ciddi katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Hakkâri'de 96 yıllık evrede okullaşma oranları da devamlı olarak artış göstermiştir. 2017-2018 öğretim yılı itibariyle okul öncesinde beş yaşta okullaşma oranı %66.61'e ulaşmıştır, aynı dönemde Türkiye ortalaması %66.88'dir. İlkokullarda okullaşma oranı %91.72 iken Türkiye ortalaması %91.54'dür. Ortaokullarda okullaşma oranı %87.48 iken Türkiye ortalaması %94.47'dir. Liselerde okullaşma oranı %27.49 iken Türkiye ortalaması %83.58'dir. Mesleki-teknik okullarda okullaşma oranı %38.29 iken Türkiye ortalaması ise %41.31'dir. Hakkâri'deki okullaşma oranlarına bakıldığında okul öncesi eğitimde ve ilkokullar düzeyinde okullaşmanın Türkiye ortalaması ile paralellik arz ettiği görülmektedir ki bu sevindirici bir durumdur. Okul öncesi ve ilkokullardaki okullaşma oranları Türkiye ile paralellik içinde giderken, ortaokullar, liseler ve mesleki-teknik eğitimde ise Türkiye ortalamasının altında kalmıştır. Hakkâri'de meslek liselerinde okullaşma oranı Türkiye ortalamasının 3 puan altındadır. Bu durum ortaokullarda ise 7 puandır. Genel liselerdeki durum ise oldukça kötüdür. Bu okullarda Hakkâri'deki okullaşma oranı Türkiye ortalamasının 56 puan altındadır. Buna göre özellikle genel lise düzeyinde "okullaşma" hususunda adım atılmasının çok anlamlı olacağı düşünülmektedir.

Bu araştırmada elde edilen bulgular ışığında tespit edilen eğitim sorunları Hakkâri Milli Eğitim Müdürlüğü tespitleri ile daha detaya bürünmektedir. Milli Eğitim Müdürlüğü'ne göre Hakkâri'nin mevcut eğitim sorunları şunlardır: Üst yönetimde birim amirlerinin sık değişimi, eğitim yatırımlarına ayrılan payın yetersiz olması, ders karşılığı ücretli öğretmen uygulaması, mesleki ve teknik eğitime sağlıklı yön-

lendirmelerinin yapılmaması, milli eğitimde mevzuatın sık sık değişmesi, köyden kente aşırı göç nedeni ile ortak kültür oluşturmanın önündeki engeller, sosyal çevrenin eğitime olan inancının az olması, mevsime göre geçici göçün önüne geçilerek yerleşik yaşam kültürünün geliştirilememesi, çeşitli toplumsal hareketlilikler nedeniyle aile ve sosyal yapının olumsuz etkilenmesi, kırsal kesimde kızların okullarındaki sıkıntılar, okur-yazar oranının yeterli seviyede olmaması, toplumun eğitime iş odaklı bakması, köyden kente göçün oluşturduğu işsizlik, fabrikaların ve sanayi kuruluşlarının olmaması, iş olanaklarının kısıtlı olması nedeniyle işsizlik oranının fazla olması, velilerin ekonomik seviyelerinin düşük olması, özel idare bütçesinden eğitime ayrılan ödeneğin az olması, ulaşım bakımından son durakta bulunması, buna bağlı olarak gelişimden olumsuz etkilenmesi (Hakkâri MEM Stratejik Planı, 2015: 31-32; Hakkâri MEM 2023 Eğitim Vizyonu, 2019: 1-5).

Cumhuriyetin ilanından günümüze geçen 96 yıllık süreçte Hakkâri’de nüfus artış oranının %1045, bununla birlikte hemen bütün eğitim basamaklarında öğrenci ve öğretmen artış oranlarının %10.000’ler olarak görülmesi bölgenin uzun yıllar ihmal edildiğini veya ettirildiğini düşündürmektedir.

Bu çalışmayla 1923’den günümüze 96 yıllık Hakkâri eğitim tarihi okul öncesinden yükseköğretime kadar bütün eğitim basamaklarıyla sayısal verilerin ışığında genel hatlarıyla ele alınmıştır. Elde edilen verilere göre Hakkâri eğitimiyle ilgili geçen süreçte sayısal olarak büyük artışlar sağlanmasına rağmen özellikle öğretmen istihdamında halen hem sayısal hem niteliksel sorunlar bulunmaktadır. Yapılacak yeni çalışmalarla Hakkâri eğitim tarihi pek çok yönüyle ve ayrıntılarıyla ele alınabilecektir.

KAYNAKLAR

Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Maarif 1923-1932 İstatistikleri**, Devlet Matbaası, İstanbul, 1933.

- Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Maarif İstatistiği 1939-1940**, Ulusal Matbaa, Ankara, 1942.
- Battal, Özgür, **Hakkâri İlinin Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Yapısı (1950-2000)**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010.
- Boğaziçi Üniversitesi, “Cumhuriyetin Kuruluşundan Günümüze Türkiye’de Eğitim İstatistikleri Veri ve Bilgi Bankası, SBA 9941”. <http://egitimistatistikleri.com> (Erişim Tarihi: 23.11.2018).
- DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri Ortaöğretim 1965-1967**, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 1970.
- Hakkâri İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, “Hakkâri İlinde Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri”, <http://www.hakkarikulturturizm.gov.tr/TR-160245/hakkari-ilinde-nufusun-sosyal-ve-ekonomik-nitelikleri.html> (Erişim Tarihi: 17.01.2019).
- Hakkâri MEM, **2023 Eğitim Vizyonu Hakkâri İl Çalıştayı**, Hakkâri, 2019.
- Hakkâri MEM, **Hakkâri Milli Eğitim Müdürlüğü 2015-2019 Stratejik Planı**, Hakkâri, 2015.
- Hakkâri Üniversitesi, **2019 Yılı Performans Programı**, <https://www.hakkari.edu.tr/Document/Rapor/281201910417655.pdf> (Erişim Tarihi: 14.01.2019).
- Hakkâri Üniversitesi, **Stratejik Plan 2013-2017**, <https://www.hakkari.edu.tr/Sayfa/57/stratejik-plan> (Erişim Tarihi: 11.02.2019).
- <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist> (Erişim Tarihi: 12.11.2018).
- <https://www.hakkari.edu.tr/Sayfa/55/tarihce> (Erişim Tarihi: 09.01.2019)
- İlyas, Ahmet, “Cumhuriyetin Yitik Modernleşme Mirasına Bir Örnek: Hakkâri Halkevi ve Çalışmaları”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, XVIII/37, (2018-Güz), ss. 589-603.
- Kaplan, Yaşar, “Hakkâri Tarihi”, **Hakkâri İl Yıllığı 2015**, Hakkâri Valiliği Yayını, file:///C:/Users/user/Desktop/HAKKAR%C4%B0%20TAR%C4%B0H%C4%B0%20(1).pdf (Erişim Tarihi: 03.01.2019).

- Kaya, Adnan Menderes, **Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Hakkâri**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2007.
- MEB, **Mesleki ve Teknik Öğretim (1974-1975)**, Etüd ve Programlama Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1974.
- MEB, **Milli Eğitim İstatistikleri 2017-2018**, <https://sgb.meb.gov.tr/meb-iys-dosyalar/2018-09/06123056-meb-istatistikleri-orgun-egitim-2017-2018.pdf> (Erişim Tarihi: 15.01.2019).
- Özgen, Özden, “Cumhuriyet Döneminde Hakkâri’de Eğitim (1923-1960)”, **ASSAM**, Sayı: 10 (2018), ss. 64-87.
- Şimşek, Selahattin, **Hakkâri Dedikleri**, Varlık Yayınevi, Ankara, 1960.
- Tekin, Ferhat, **Sosyolojik Açından Sınır: Hakkâri Örneği**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2012.

HAKKARİ-YÜKSEKOVA'DA CUMHURİYET BAYRAMI KUTLAMALARI (1940-1941)

Recep BÜYÜKTOLU*

ÖZET

Bayramlar, anma günleri ve törenleri halkın ortak değerler etrafında kenetlenmesini sağlayan, günlerdir. Ülkelerdeki egemen siyasi güçler tarafından siyasi, sosyal veya dini gerekçelerle bu tür etkinlikler özellikle de milli gün ve bayramlar desteklenmiş ve katılım teşvik edilmiştir. Milli gün, milli bayram kavramları gerçek anlamını Türkiye Cumhuriyeti'nde bulmuş ve milli kimlik oluşturma düşüncesiyle birçok resmi bayram kutlamaları ve anma törenleri yapılmıştır. Bunlardan biri de 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı törenleridir. Törenlerdeki katılım ve coşku, yeni rejimin halk tarafından ne ölçüde benimsendiğinin göstergesi olarak görüldüğünden kutlamaların ülke genelinde yapılmasına ve halkın katılımının yoğun olmasına özen gösterilmiştir. Araştırmamızda Türkiye'nin güneydoğusunda, en uçta bir serhat vilayeti olan ve Türkiye-İran-İrak sınırlarının kesiştiği stratejik bir noktadaki Hakkâri'nin Yüksekova ilçesinde 1940 ve 1941 yılları arasında gerçekleştirilen Cumhuriyet Bayramı kutlamaları ele alınmıştır. Tebliğimizde kutlamalar öncesinde yapılan hazırlıklar, tören programı ve içerisinde yer alan etkinlikler, törene katılan önemli isimler ve bunların yaptıkları konuşmalar, törene katılan asker-sivil, öğrenci, kamu personeli ve esnaf teşkilatları gibi halkın farklı kesimlerinin törene gösterdikleri yoğun ilgi ve katılım değerlendirilmiştir. Farklı dini ve

* Dr. Öğr. Üy., Çankırı Karatekin Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi, E-posta: rbuyuktolu@karatekin.edu.tr

etnik kimliklere sahip toplulukların yaşadığı, başkent Ankara'ya oldukça uzak ve siyasal karışıklıklara, isyanlara sahne olan bu coğrafyada kutlamalar daha bir anlamlı ve önemlidir. Halkın kutlamalara olan ilgisi hem kurulan yeni Türk devletinin halk üzerindeki otoritesinin hem de ilan edilen Cumhuriyet rejiminin yöre halkı tarafından ne düzeyde benimsendiğinin ipuçlarını vermektedir. Ayrıca yapılan bu törenler Cumhuriyetin ilanının ardından geçen 17 yıllık süreçte yeni rejimin ve yapılan inkılapların Yüksekova halkı üzerinde oluşturduğu sosyal ve kültürel etkiyi tespit etmeye de yardımcı olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yüksekova, Cumhuriyet, Bayram, Kutlama, Tören.

REPUBLIC DAY CELEBRATION CEREMONIES IN HAKKARI, YUKSEKOVA (1940-1941)

ABSTRACT

Holidays, memorial days and ceremonies are the days interlocking a nation around the common values. These kinds of occasions especially the national days and holidays supported and promoted for participation by prevailing powers with social and religious holidays. National day and national holiday notions have been found its own real meaning with Turkish Republic and lots of official holidays celebrated and remembrance days memorialised with the idea of creating a national identity. 29th of October Republic Day is one of them. Celebrations held throughout the country and participation status intensity are taken care as the participation and enthusiasm in ceremonies are seen as to what extent the new regime is adopted by the nation. In our paper Republic Day Celebrations are addressed between the years 1940-1941 in Hakkâri Yüksekova province a borderline district at southeast of Turkey and a strategic place at Turkey-Iran-Iraq intersection borders. In our paper preparations made before the celebrations, ceremony programmes and the activities, important names attending the ceremony and speeches that they made, attendance and deep interest of different fractions such as on military service or civilian, students, civil servants and tradesmen organisations are evaluated. Celebrations are more important and meaningful at this geography witnessing political disorders and rebellions and quite far away to capital Ankara where is full of communities which has different religious and ethnic identities live together. This public interest to celebrations gives clues for both newly founded Turkish governances authority on people and to what extent the declared Republican regime has been adopted by the local people. In addition, these ceremonies also helped to determine new regime's and reforms' social and cultural effects on Yüksekova people in the last 17 years following the declaration of Republic.

Key Words: Yüksekova, Republic, Holiday, Celebration, Ceremony

GİRİŞ

En eski dönemlerden beri insanların dini, sosyal, coğrafi vb. nedenlerle ayin, tören, bayram, şenlik ve festival gibi isimlerle adlandırılan tapınma, kutlama veya anma etkinlikleri yapıldığı bilinmektedir. Amaç törene katılanların duygularını harekete geçirerek, geçmişle bütünleşmesini sağlayıp, olayın zihinde kalıcı olmasını sağlamaktır.¹ Bu nedenle her toplumda olduğu gibi Türk milletinin de kutladığı veya anma etkinlikleri gerçekleştirdiği, ne zaman başladığı bilinmeyen pek çok özel gün ve bayramlar vardı.

Türk tarihinde bayram kavramının hangi tarihten itibaren kullanılmaya başlandığı kesin olarak bilinmemektedir. Bu kavramın Farsça'da *sevinç ve eğlence günü* demek olan *Bezrem/bezram* kelimesinden türetildiği² düşünülmekte ve Türk yazılı kaynakları arasında ilk olarak Kaşgarlı Mahmut'un Divanı Lügat-it Türk adlı eserinde rastlanmaktadır. Kaşgarlı Mahmut'a göre *gülme, eğlenme ve sevinme* anlamına gelen bayram kelimesi *bedhrem* kelimesinden gelmekteydi ve Oğuz Türkleri bu kelimeyi *beyrem/bayram* kelimesine dönüştürüp, kullanmışlardı. Kutlamalar ise *bayram yeri* adı verilen, çiçeklerle süslenmiş, çıra ve meşalelerle aydınlatılmış bir alanda yapılmıştı³.

Türk Tarihinde Milli Gün ve Milli Bayram Anlayışı

1789 Fransız İhtilali'nin ortaya koyduğu fikirlere bağlı olarak teokratik ve imparatorluk anlayışına sahip devletler yerini millî devletlere bırakmaya başladı. Bu yeni devlet anlayışının meşruiyet kazanması, halk tarafından benimsenmesi, toplumsal dayanışmanın sağlanması ve sürdürülmesi, millî bir karakter oluşturulması yolunda halkın eğitilmesinde millî gün ve bayramlarda düzenlenen törenler önemli

¹ Bengül Salman Bolat, **Millî Bayram Olgusu ve Türkiye'de Yapılan Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları (1923-1960)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2012, s. 1.

² Sargon Erdem, "Bayram", **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, C 5, İstanbul 1992, s.257.

³ Salim Koca, "Eski Türklerde Bayramlar ve Festivaller", **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları C 3, Ankara 2002, s. 51, 54-; Bolat, **age.**, s. 11- 12.

bir yer tuttu. Düşünce felsefesini *hakimiyetin tek kaynağı millettir* sloganının oluşturduğu yeni bir tören anlayışının yanı sıra yeni sistemin meşruiyetini kabul ettirmek istemesiyle milli bayrak, milli marş, milli bayram ve milli günler gibi yeni semboller ve kavramlar da doğdu. Bayrak, marş, milli günler gibi değerler milli devletlerin temelini oluşturdu. Her ülke içinde bulunduğu şartlara benimsediği rejime göre milli gün ve bayramlarını belirlemeye başladı. Dolayısıyla milliyetçilik akımının temelinde şekillenen hatırlatma, kutlama ya da anma üzerine oluşturulan bu törenler rejimin korunması, güçlendirilmesi ve devam ettirilmesi amacıyla kullanılan önemli birer unsur oldular⁴.

Devletin kurtuluşunu sağlamak için milli bir kimlik oluşturulması düşüncesiyle milli duyguların sürekli canlı tutulabilmesi, milletin katılacağı, heyecan duyacağı ve bazı değerlerin sonraki nesillere aktarılmasını sağlayacak törenler düzenleme düşüncesinin bir sonucu olarak milli bayramlar ortaya çıktı. Milli bayram olgusu Milliyetçilik akımının sonucu ortaya çıkmış bir kavramdı ve kurtuluşunun milli bir kimliğin sağlanmasıyla gerçekleşeceği inancıyla Osmanlı'nın son döneminde Türkler arasında görülmeye başlandı. Devlet düzeni ile sınırlı kalmayan değişim isteği Osmanlı İmparatorluğu'nda dini bayramların yanında milli bayramlar, marşlar ve günler belirlenmesine etki yaparak, toplumsal alanda yeni bir değerler sisteminin oluşmasını sağladı⁵. Osmanlı Devleti'nde kuruluştan itibaren dini bayram ve kutsal günlerle ilgili törenler var olsa da milli bayram düşüncesi II. Meşrutiyet Dönemi'ne kadar görülmemişti. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin son döneminde Ramazan ve Kurban Bayramı, Kerbela Olayı, Nevruz ve Hıdrellez gibi dini ve geleneklere dayananların yanında yeni bir kutlama veya anma etkinlikleri düzenleme anlayışı doğdu. Bu yeni anlayış milli gün ve milli bayramlardı. Fransız İhtilali'nden sonra yayılan düşüncelere bağlı olarak dünya genelinde yaygınlaşan bu yeni anlayış tamamen siyasi temelli olup, egemen gücün, resmi ideolojinin kendi

⁴ Bolat, *age.*, s. 8-10.

⁵ Bolat, *age.*, s. 24-26, 39.

siyasi varlığını meşrulaştırma ve bu varlığın devamını sağlama amaçlıydı.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nin kurtuluşunun Türk milliyetçiliği ile olacağı düşüncesi önem kazanmaya başlamıştı. Milliyetçilik anlayışıyla II. Meşrutiyet Dönemi'nden itibaren Osmanlı'da yeni değerler ve kutlamalar görüldü⁶. İlk olarak sınırlar içerisindeki farklı milletleri bir arada tutacak bir ortak değer olarak görülen⁷ ve Meşrutiyet'in ilan edildiği gün olan 10 Temmuz günü⁸, Mebusan Meclisi'nin 5 Temmuz 1909 tarihli oturumunda tek maddelik bir kanunla milli bayram olarak kabul edildi⁹. *İyd-i Milli* de denilen 10 Temmuz Hürriyet Bayramı Osmanlı'nın ilk resmi milli bayram oldu¹⁰ ve 1935 yılına kadar kutlanmaya devam etti¹¹. Diğer bir milli gün ise *İstiklal-i Osmanî Günü*dür. Darülfünun öğrencileri şanlı bir geçmişin yeni bir ilerleme isteği harekete geçireceği düşüncesiyle Osmanlı Devleti'nin kuruluş gününü kutlama kararı almışlardı. Sonuçta 30 Aralık tarihi Osmanlı'nın kuruluş günü olarak kabul edildi ve Darülfünun öğrencilerinin öncülüğünde 1913 yılından itibaren gayri resmi kutlanmaya başlandı. İlk kutlama Darülfünun ve Türk Ocağı öğrencileri tarafından 1913 yılında yapılmışsa da sonraki yıllarda devlet erkanı da kutlamalara katılmıştı. 10 Temmuz Hürriyet Bayramı, hem milli ege-

⁶ Bolat, **age.**, s. 26, 39.

⁷ Yasemin Doğaner, "Cumhuriyet'in Onuncu Yıl Kutlamaları", **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, Genel Kurmay Basımevi, S 9, Ankara 2007, s. 119.

⁸ Bazı kaynaklarda Meşrutiyetin ilan edildiği gün olarak 23 Temmuz tarihi verilmektedir. Bu durum Rumi/Miladi takvim farklılığından kaynaklanmaktadır. Meşrutiyetin ilan edildiği tarih Rumi 10 Temmuz 1324/ Miladi 23 Temmuz 1908'dir.

⁹ Her Sene *10 Temmuz Tarihinin Ayad-ı Resmîye-i Osmaniyeden Addine Dair Kanun* ile 10 Temmuz günü resmi tatil olarak kabul edilmiş ve "*iyd-i ekber*" olarak kutlanması gelenek haline getirilmiştir. **Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi**, Devre 1, C 5, s.175; *Düstur*, 2. Tertib C 1. s.351.

¹⁰ Fahri Taş, "Türk Meclislerinin Kabul Ettiği Bayramlar", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C 16, Ankara 2002, s. 352-362.

¹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Filiz Çolak, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e 10 Temmuz Hürriyet Bayramı**, Çizgi Kitabevi Yayınları, (2013); 10 Temmuz Bayramı'nın kutlanmasına 2739 sayılı *Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Kanunu* ile son verilmiştir. **Resmî Gazete**, 27 Mayıs 1935, s. 5262.

menlik anlayışı hem de milli bayram olgusunun Türk milleti tarafından kabul edilmesinin ilk aşaması oldu. Ayrıca Milli Mücadele yıllarında Mustafa Kemal Paşa'nın zaman zaman üzerinden milli duygulara vurgu yaparak vatan uğruna yapılan mücadeleyi yüceltmeye çalıştığı bir bayram oldu¹².

1916-1917 yıllarında kutlanan *İdman Bayramı*, 2 Mayıs 1916 tarihinde İstanbul'da kutlandığı bilinen *Çocuk Bayramı* ve Selanik'te birkaç kez kutlanan çalışanların haklarını korumaya yönelik *Amele Bayramı* Osmanlı'da kutlanan diğer milli bayramlardı¹³.

Türkiye'de Cumhuriyet Bayramı Kutlamalarının Doğuşu

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı'nın yıkılmasıyla birlikte varlığını korumak isteyen Türk milleti başlayan işgallere karşı İstiklal Harbi'ni başlatmış ve Anadolu'da yeni bir Türk devleti doğmuştu. Türk milleti tarih boyunca dünyanın pek çok bölgesinde devletler kurmuş, yıkılınca da yerine kısa sürede yerine yenisini kurmayı başarmış bir millettir. Hiçbir zaman devletsiz kalmamış, esareti kabul etmemiştir. Ancak bu seferki değişim öncekilerden farklıydı. Bu kez sadece devletin adı değişmemiş yönetim anlayışı da değişmişti. Kişisel egemenliğe dayalı yönetiminin yerini halk egemenliği almıştı. Bu aynı zamanda siyasi bir inkılap ve Türk tarihinde de ilkti. Milli Mücadele yıllarında 1920'den itibaren fiilen uygulanan bu yeni yönetim anlayışı, savaşın kazanılmasının ardından 29 Ekim 1923'te resmen ilan edilmişti. Cumhuriyet gücünü halktan alan bir yönetimdi. Dolayısıyla bu yeni yönetimin halk tarafından anlaşılması ve benimsenmesi gerekiyordu. Bunu sağlamanın yollarından biri de yeni rejimin ilan edildiği günün milli bayram ilan edilmesi ve şenliğe dönüştürülmesiydi. Bu amaçla düzenlenecek törenlere halkın katılımı ve sevinci Cumhuriyet

¹² Bolat, *age.*, s. 30-33, 37.

¹³ Bayramları her yıl tekrarlamak, coşkuyu arttırmak ve kalıcılığı sağlamak amacıyla gençlerin hep bir ağızdan söyleyebileceği bir marş bulmak arayışları sonunda İsveçli Felix Karling'in *Şakıyan Üç Genç Kız* bestesi *Gençlik Marşı* adıyla Türkçeye uyarlanarak, ilk defa 1916 yılında İdman Bayramında söylenmiştir. Bolat, *age.*, s. 30-31;. Bu marş daha çok *Dağ Başını Duman Almış* adıyla bilinmektedir.

rejiminin toplumda ne ölçüde benimsendiğinin göstergesi, devlet-halk kaynaşmasının açık bir ifadesiydi.

Araştırmamızın konu olan Cumhuriyet Bayramı kutlama törenlerinin ilki Cumhuriyetin ilan edildiği 29 Ekim 1923'te TBMM kararıyla 101 pare top atışı yapılarak gerçekleştirildi¹⁴. 1924 yılında da yine Meclis tarafından 101 pare top atışı özel bir merasimle kutlandı¹⁵. Cumhuriyet Bayramı kutlama törenleri 1923 yılında yapılmaya başlanmış olsa da bunun resmîyet kazanması 1925 yılında oldu. 8 Şubat 1925'te 29 Ekim'in bayram olarak kutlanması için ise kanun teklifi verildi. Kanun layihasında Fransa ve Amerika gibi ülkeleri örnek gösteren Başbakan Ali Fethi Bey, her milletin kendisi için tek bir günü milli bayram olarak kabul ederek, yurt içinde ve yurt dışında kutlandığını, Türkiye için de bu günün Cumhuriyet'in ilan edildiği gün olması gerektiğini belirtmişti. Teklif görüşmeleri sırasında dikkate değer bir itiraz olmadı ve teklif TBMM tarafından *Millî Bayram Kanunu* adıyla kabul edildi¹⁶. Böylece Cumhuriyetin ilan tarihi ülke içinde ve dışında devlet adına yapılacak bir bayram ve hükümet yetkililerinin, yurt dışındaki temsilciliklerin, mülkiye makamının, askeri ve diğer kurumların katılacağı bir program olarak kabul edildi¹⁷. Bayram kutlamalarının nasıl yapılacağını belirleme yetkisi ise Bakanlar Kurulu'na bırakıldı¹⁸. Bu kanunla birlikte Türk İnkılabı ile birlikte elde edilen kazanımlarının ortaya konulması ve benimsetilmesi açısından önemli bir yere sahip olan Cumhuriyet Bayramı kutlamaları Türkiye'nin her yerinde yapılmaya başlandı. Böylece hem Cumhuriyetin kazanımlarını

¹⁴ Kemal Atatürk, **Nutuk (1920–1927)**, Milli Eğitim Basımevi, C 2, İstanbul 1969, s. 815.

¹⁵ **Hakimiyeti Milliye**, 31 Ekim 1924 Cuma.

¹⁶ *Cumhuriyetin İlanına Müsadif 29 Teşrinievvel Gününün Millî Bayram Addi Hakkında Kanun*, **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 2, C 18, İnikat 106, s. 156-157, 164-167.; **BCA**, 30.18.1.1/12.75.6. s.29; Cumhuriyetin ilan edildiği 29 Ekim gününü milli bayram kabul edilmesi hakkında kanun, kararname ve talimatname sureti için bkz. **BCA**, 51.0.0.0/2.13.2.

¹⁷ Bolat, **age.**, s. 68.

¹⁸ **BCA**, 30.18.1.1/12.75.6. s.29.

vatandaşlara hatırlatma ve benimsetme hem de diğer devletler nezdinde Türkiye Cumhuriyeti'nin saygınlığının artmasına da imkan sağlanmış oldu. Aynı zamanda bu törenlerle Türk milleti de egemenlik mücadelesiyle elde ettiği kazanımları bir bayram şöleniyle kutlama imkanına kavuştu.

1933 yılı Cumhuriyetin ilanının 10. yıl dönümü olarak simgesel bir anlam taşımasından dolayı kutlamaların tüm yurttaki coşkulu bir şekilde yapılması amacıyla *Cumhuriyetin Onuncu Yıl Dönümü Kutlama Kanunu* çıkarılmıştı¹⁹. Kutlama törenlerinin yoğun katılımlı ve coşkulu geçmesi, Cumhuriyet rejiminin gururunun herkes tarafından paylaşılması amacıyla hazırlıkların devlet eliyle gerçekleştirilmesine karar verilmişti²⁰. Bu düşünceyle Cumhuriyetin 10 yılın başarısını haykırarak ve halkın coşkusu artırmak amacıyla *Onuncu Yıl Marşı* bestelenmiş ve 28-30 Ekim tarihleri arasında, 3 gün sürecek kutlama programları hazırlanmaya başlamıştı²¹. Tören yapılan yerlere *Cumhuriyet Meydanı* adı verilmesine karar verilmişti²². Böylece daha önce sadece şehir merkezlerinde yapılan kutlamalar köyleri de kapsayacak şekilde ülkeyi saran bir coşku ve heyecan dalgasına dönüşmüştü. Ayrıca Cumhuriyet'in halk tarafından daha iyi anlaşılması ve daha kolay benimsenmesi amacıyla gazetelerde ve Kutlama Yüksek Komisyonu tarafından hazırlanan *Köylülere Konferans* isimli kitapçıklarda Cumhuriyet yönetimi ve Türk İnkılabı'nın millete sağladığı faydalara dair bilgiler yer almıştı. Kutlamaların devam ettiği günlerde köylerden seçilen insanlar şehirlerde misafir edilerek, törenlerde katılmaları sağlanmıştı. Şe-

¹⁹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 4, C 16, İnikat 69, s. 185-186.; **Resmi Gazete**, 26. Haziran 1933, s. 2785.

²⁰ Nezahat Demirhan, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Onuncu Yıl Kutlamaları", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 13, S 37, (1997), s. 143; 16 Temmuz 1933'de toplanan Yüksek Komisyon kutlamalar nedeniyle vilayet, kaza, nahiye ve köylerde kurulacak komitelerle ilgili bu komitelerin, *Onuncu Cumhuriyet Bayramı Kutlama Komitesi* adını alacağı, valiliklerin başkanlığı altında olacağını kararını almıştır. **BCA**. 490.1.0.0/1150.36.1.

²¹ **BCA**. 490.1.0.0/1150.37.1.

²² **BCA**. 490.1.0.0/1150.36.1.

hirlerde önemli noktalara kurulan *Halk Kürsüleri* aracılığıyla vatandaşlara önceden adını yazdırmak kaydıyla Cumhuriyet ve Türk İnkılabı hakkında konuşma hakkı verilirken²³ bu konuşmalar aynı zamanda Cumhuriyet'in kazanımlarıyla ilgili birer konferans işlevi de görmüştü.

1933 yılından sonra düzenlenen Cumhuriyet Bayramı yıl dönümü kutlama törenlerinde 10. yıl dönümü törenlerinin etkisi açık bir şekilde görüldü. 1934 yılından itibaren yapılan törenlerde 1933 yılı törenleri neredeyse aynen tekrarlandı. Tüm Türkiye'de kutlama törenleri 3 güne yayıldı ve bu günler resmi tatil ilan edildi. Törenlerin 28 Ekim'de başlaması ve 30 Ekim gece yarısına kadar devam etmesi kararlaştırıldı. Devlet eliyle yapılan bu törenler için gerekli hazırlıkların yapılması ve Cumhuriyet Bayramı yıl dönümü kutlamalarının görkemli, coşkulu ve neşe içinde, halkın yoğun katılımıyla gerçekleşmesi için gerekli tedbirler alındı. Vilayetlerde valilerin, ilçelerde kaymakamların başkanlığında Cumhuriyet Bayramı Kutlama Komisyonları ve bunlara yardımcı olacak komiteler oluşturuldu. Törenlerin yapıldığı günler resmi tatil ilan edildi. Törenlere katılmak üzere köylerden vatandaşlar şehirlere götürüldü. Kutlama törenleri için konferanslar, resmi geçit, Cumhuriyet Balosu, fener alayı ve resmi kabul töreni gibi bir çok kutlamayı içeren ve masrafları resmi kaynaklardan karşılamak üzere kutlama programları hazırlandı. Başta kutlama törenlerinin merkezi olan Cumhuriyet Alanları olmak üzere yollar, evler, resmi ve özel binalar bayraklarla ve diğer süslerle süslendi.

Yüksekova İlçesi Hakkında Genel Bilgiler

Hakkâri ili Türkiye'nin İran ve Irak sınırının kesiştiği noktada olan bir serhat ilimizdir. Sosyolojik olarak Şii, Sünni, Türk, Kürt, Nasturi, Keldani ve Fars gibi farklı etnik ve dini grupların yaşadığı, geçmişte Nasturi-Kürt, Kürt-Ermeni mücadelesinin yaşandığı, günümüzde de Türk-Kürt çatışması çıkarılarak kardeş kavgasının planlan-

²³ Demirhan, agm., s. 145, 148.

dığı, siyasi açıdan da oldukça hareketli bir bölgedir. İklim olarak oldukça sert bir karasal iklime sahip olan Yüksekova coğrafi olarak oldukça dağlık ve 1950 metreyi bulan rakımı ile oldukça engebelli bir araziye sahiptir. Bulunduğu stratejik konumu nedeniyle ayrı bir önem taşıyan Hakkâri'nin günümüzde en gelişmiş ve en büyük yerleşim alanı olan Yüksekova ilçesi, doğuda İran ve güneyde Irak ile çevrili, Türkiye'nin bir serhat ilçesidir.

Hem İran hem de Irak'a sınır komşusu olması Yüksekova'nı ayrı bir önem kazandırmaktadır. Çünkü "siyasi sınırlar, farklı devletlerarasındaki kültür belgelerinin unsurları olarak ele alınmalıdır... denilebilir ki, hudut bölgeleri veya siyasi sınırlar, bir devletin kenar organıdır ve sınır kentleri bu özellikleri nedeniyle, bağlı olduğu devletin gücünü ve gelişmesini yansıtan en önemli unsurlardır²⁴."

Eski adı Gevar olan yöre 1936 yılında ilçe haline getirildi ve ismi de Yüksekova olarak değiştirildi²⁵. Yüksekova 1890 yılında Hakkâri sancağına (liva) bağlı 11 ilçeden biriydi ve Pirxulki, Elder, Dıri, Bilecan ve Malbibi nahiyeleriyle birlikte 150 köyden oluşmaktaydı²⁶. 1940 yılında ise Merkez ilçe, Beytüşebab ve Şemdinli ile birlikte Hakkâri vilayetine bağlı dört ilçeden biridir. 15.505 km² yüzölçüme sahip olan Hakkâri'nin ilçeleri arasında 4406 km² ile en geniş sınırlara sahip ilçesiydi. Nüfusu 36.446 kişi olan Hakkâri'nin ilçeleri arasında 5810 kişi ile Merkez ve Beytüşebab ilçelerinden sonra 3. sırada yer almaktaydı. Merkez nüfusu 461 erkek ve 397 kadın olmak üzere toplam 858 kişiydi. Merkez Merkez, Bacırge ve Oramar nahiyelerinden ve bu nahiyelere bağlı 17 köyden oluşmaktaydı. Merkez nahiyesine bağlı Bavanis, Befrican, Dilezi, Heisis, Heleyiz, Hırvata, Kopart, Metulanis ve

²⁴ Faruk Kaya, **Yüksekova Şehri Kuruluşu, Gelişmesi ve Fonksiyonları**, Aktif Yayınevi, İstanbul 2005, s. 3.

²⁵ Olcay Barlas, **Az Gelişmiş Bölgelerde Bölge İçi Nüfus Hareketlerinin Kentleşme Üzerindeki Etkileri: Yüksekova Örneği**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006, s. 89.

²⁶ Yaşar Kaplan, "Hakkâri Tarihi", **Hakkâri İl Yıllığı**, acikerisim.hakkari.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/.../ HAKKÂRİ%20TARİHİ (Erişim 03.03.2019)

Pirzalarun; Bacirge nahiyesine bağlı Bacirge ve Suryan; Oramar nahiyesine bağlı ise Oramar, Halkan, Kinyaniş, Kulurt, Pişkasir ve Şah-kurlut köyleri bulunmaktaydı²⁷.

Osmanlı döneminde Osmanlı-Safevi egemenlik mücadelesine sahne olan bölge 19. yüzyıldan itibaren dışardan gelen kışkırtmalarında etkisiyle bir çatışma alanı haline geldi. Sınırlarını korumaya çalışan Osmanlı Devleti bir yandan da ülke içinde farklı etnik grupların birbirleriyle olan çatışmalarını önleyerek devlet otoritesini tekrar sağlamaya çalıştı. Bölgede zaman zaman Ermenilerinde katıldığı bu çatışmalarda yer alan gruplardan biri de İngiliz, Fransız ve Rusların kışkırtmalarıyla harekete geçen Nasturiler oldu. Bölgedeki Kürt aşiretlerle çatışmaya girişen Nasturilerin 1924 yılında başlattıkları ve Hakkâri İl Jandarma Komutanı Binbaşı Hüseyin Bey ile birlikte 3 jandarma erinin şehit edildiği isyan, Cumhuriyet tarihinin ilk ayaklanması sayılması açısından da ayrı bir önem taşımaktadır²⁸. Ayrıca 19. yüzyılın sonlarından itibaren sağlanmak istenen Osmanlı devlet otoritesine karşı 1880 yılında Şeyh Ubeydullah öncülüğünde bir Kürt isyanı da görüldü²⁹. I. Dünya Savaşı sırasında 25 Mayıs 1915 tarihinde Ruslar tarafından işgale uğramış olan Yüksekova, 5 Mayıs 1918'de düşman işgalinden kurtuldu. Rus işgali altında olduğu dönemde Rus-Nasturi baskısından dolayı Müslüman ahali dağılmıştı. Yörenin milli kuvvetler tarafından kurtarılmasından sonra Nasturiler ise günümüzde İran sınırları içerisinde yer alan Urumiye'ye çekildi³⁰. Türkiye

²⁷ **20 İlk Teşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı**, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara; Eski adı Gever ilçenin merkez nahiyesi de Dize'ydi. Bacirge nahiyesinin günümüzdeki adı Esendere, Oramar'ın Dağlıca ve Dize'nin ise Üzümcü'dür. Tahir Sezen, **Osmanlı Yer Adları**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara – 2006, s.59, 134, 137, 152, 175, 194.

²⁸ Geniş bilgi için bkz. Abdurrahman Yılmaz, "Osmanlı Ve Cumhuriyet Döneminde Nasturi Ayaklanmaları", **Tarih Okulu Dergisi (TOD)**, Sayı XXI, İzmir, Mart 2015, s. 107-129; Engin Korkmaz, "XIX. Yüzyıldan Günümüze Hakkâri Siyasi Tarihi", **Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyumu Bildirileri(14-16 Kasım 2014)**, Ankara, 2016, s. 569. (ss. 565-575)

²⁹ Engin Korkmaz, agm., s. 568-570.

³⁰ <http://www.yuksekovatso.org.tr>. (Erişim tarihi: 03.03.2019)

Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra da karşı bölgede devlet otoritesine karşı ekonomik veya siyasi gerekçeyle birçok isyan çıktı ve bunlardan en etkili olanı da 1930 yılında çıkan Oramar İsyanı oldu³¹. Fakat bu isyanların hepsi bastırıldı ve bölgede devlet otoritesi tesis edildi.

1940 Yılından Önce Yapılan Cumhuriyet Bayramı Yıl Dönümü Kutlamaları

Cumhuriyet Bayramı 1925 yılında resmi olarak milli bayram ilan edilmiş ve tüm yurttaki kutlanmaya başlamıştı. Özellikle de Cumhuriyetin ilanının 10. Yıl dönümü olan 1933 yılından itibaren kutlamalara ayrı bir önem verilmiş ve bu kutlamaların köyleri de kapsayacak şekilde yapılması için çalışılmıştı. Fakat 1925-1940 yıllarını kapsayan döneme ait devlet arşivlerinde yaptığımız araştırmalarda, 1933 ve 1938 yılı hariç olmak üzere, Yüksekova'da veya Hakkâri'de Cumhuriyet Bayramı yıl dönümü kutlamalarının yapıldığına dair herhangi bir bilgiye, belgeye rastlanmamıştır. Bu dönemde gerek Yüksekova'da ve gerekse Hakkâri'de yayın yapan bir gazetenin bulunmayışı da söz konusu döneme ait kutlamalar hakkında bilgi sahibi olmamızı engellemiştir³². 1933 ve 1938 yıllarında Hakkâri merkezde kutlamaların yapıldığı ise Hakkâri'den Ankara'ya çekilen iki telgraftan anlaşılmaktadır.

İlk telgraf Hakkâri Valisi Hasan Basri Konyar tarafından CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen 12 Mart 1938 tarihli telgraftır. Hasan Basri Bey, Cumhuriyet Bayramı 15. Yıl dönümü kutlamaları için Valilik bütçesinden 850 lira, Belediye bütçesinden de 300 lira ödenek ayrıldığını bildirmektedir³³. İkinci telgraf ise Hakkâri Valisi Sadullah

³¹ Engin Korkmaz, agm., s. 568-570; Cumhuriyet Dönemi'nde bölgede çıkan isyanlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Özden Özgen, "İngiliz Emperyalizminin Gölgesinde 1923-1930 Dönemi Hakkâri Bölgesindeki Ayaklanmalar", **Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyumu Bildirileri (14-16 Kasım 2014)**, Ankara, 2016, s. 569. (ss. 565-575)

³² Bölgenin ilk yerel gazetesi 28 Nisan 1955 tarihinde yayınlanan Hakkâri isimli gazete oldu. Ümit Işık vd., "Hakkâri'nin Kültürel Hayatına Bir Bakış: Hakkâri'de Yerel Gazetecilik ve İlk Örnekleri", **Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyumu Bildirileri (14-16 Kasım 2014)**, Ankara, 2016, s. 375.. (ss. 371-383)

³³ **BCA**. 490.01/1144.15.2. s. 15.

Koloğlu tarafından 13 Temmuz 1938 tarihli Dahiliye Vekaleti ve CHP Genel Sekreterliği'ne çekilen telgrafur³⁴. Vali Sadullah Bey telgrafında 1933 yılında Hakkâri'nin ilçeye dönüştürülmüş olduğundan kutlama masrafı olarak Adliye Vekaleti'nden 25 lira, Maliye Vekaleti'nden de 50 lira ödenek verildiği, Belediye bütçesinden ise kutlamalar için 25 lira ödenek ayrılmış olduğunu bildirmektedir³⁵.

1940 Yılı Cumhuriyet Bayramı Yıl Dönümü Kutlamaları

1940 yılında Yüksekova'da yapılan kutlama programının ayrıntıları hakkında arşiv belgelerinde veya diğer kaynaklarda çok fazla bilgiye rastlanmamaktadır. Yüksekova Halkodası Başkanı N. Fuat Bigehan tarafından Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'ne gönderilen ve 30 Eylül 1940 tarihli emre karşılık olduğu bildirilen bir rapordan, Cumhuriyet Alanı tören krokisinden ve Kaymakam Kazım Atakul'un yaptığı Cumhuriyet Bayramı konuşmasından ilçede bir kutlama yapıldığı anlaşılmaktadır. Halkodası Başkanı N. Fuat Bigehan raporunda Yüksekova'da yapılan Cumhuriyetin 17. Yıl dönümü kutlamalarının kutlama talimatnamesi esasları³⁶ çerçevesinde ve kutlama krokisine uygun şekilde Yüksekova'da oldukça canlı bir törenle kutlandığını belirtmektedir. Ayrıca rapora göre köylerde küçük de olsa

³⁴ 1936 yılında Başvekil ve CHP Genel Başkan Vekili İsmet İnönü tarafından yayımlanan bir genelgeyle CHP Genel Sekreterinin aynı zamanda Dahiliye Vekili, valilerin de il başkanı olarak görev yapmaya başladı. Caner Erdoğan, "Tek Parti İktidarı Dönemi'nde (1923-1950) Cumhuriyet Halk Partisi'nin İdeolojik Değişim Ve Dönüşüm Sürecinin Çözümlemesi", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 10 Sayı: 51, Samsun, Ağustos 2017, s. 274. (ss. 270-279) Bu nedenle Hakkâri Valisi'nin gönderdiği telgraf aynı zamanda hem CHP Genel Sekreteri hem de Dahiliye Vekali olan Şükrü Kaya'ya gönderilmişti.

³⁵ **BCA**. 490.01/1144.15.2. s. 14; Hakkâri ili 20.05.1933 tarih ve 2197 sayılı Kanun ile ilçeye dönüştürülerek Van iline bağlanmıştır. İki yıl sonra 25.12.1935 tarih ve 2885 sayılı Kanun ile yeniden il yapılmıştır. <https://www.tbmm.gov.tr/TBMM-Album/Cilt1/index.html>. (Erişim. 09.03.2019) Dolayısıyla Yüksekova ilçesi de 1933-1935 yılları arasında nahiye olmuş, 1936 yılında yeniden ilçe haline gelmiştir.

³⁶ CHP Genel Sekreterliği tarafından Türkiye'nin her tarafına 1940 yılında yapılacak Cumhuriyet Bayramı kutlamalarının nasıl yapılacağına dair bir kutlama talimatı ve kutlama programı göndermişti. Kutlama talimatı için bkz. Cumhuriyet Halk Partisi, **Cumhuriyet'in 17 inci Yıldönümü Bayramı Kutlama Talimatı**, Ankara, 1940; Kutlama programı için bkz. **BCA**-490.01.1147.26.1. s. 57

bir bayram kutlaması yapılma imkanı olmamıştı. Bu nedenle çevre köylerden yüzlerce yaya ve atlı köylü vatandaş bayram kutlaması için şehre davet edilerek, Yüksekova merkezde yapılan törenlere katılmaları sağlanmıştı. Fuat Bigehan CHP Genel Merkezi'ne Yüksekova'da yapılan bayramla ilgili 3 adet fotoğraf gönderildiğini de belirtilmiştir³⁷.

Cumhuriyet Alanı'nda yapılan törenler esnasında konuşmak üzere kürsüye Kaymakam Kazım Bey geldi. Konuşmasına *Sevgili Yurttaşlarım* cümlesiyle başlayan Kaymakam Kazım Bey'e göre en ufak köyünden kasabasına, nahiyesine ve vilayetine kadar bütün Türkiye, bütün millet Cumhuriyet Bayramı yıl dönümü kutlamaları vesilesiyle ayakta ve *İmanımızın nur ve ışığının menbaa olan Ankara baş şehrimize kadar bütün bir millet Cumhuriyet alanına toplanmış* bayram yapmaktaydı. Günün anlam ve önemini belirtmek isteyen Kaymakam Kazım Bey, Türkiye'nin bu günlere nasıl ve hangi güçlükleri aşarak geldiğine dair geçmişin kısa bir özetini yaptı. Buna göre 4 yıl süren ve yenilerek çıktığımız, teslim olduğumuz Birinci Dünya Savaşı'nda mağlup olan aslında Türk Milleti değildi, mağlup olan Osmanlı Devleti, Osmanlı yönetimiydi. Savaştaki kötü sevk ve idare yüzünden cephelerde askerlerimiz can vermiş ve tarihi kahramanlıklarla dolu şanlı Türk milletinin güzel yurdu düşman işgali altına girmişti. Orduları dağıtılmış, silah ve cephanesine elinden alınmış, ulaşım imkanlarından yoksun bırakılmıştı. Bu koşullar altında Avrupalılar tarafından Türkiye can çekişen bir devlet, Türk milleti de esir edilmiş, ölmüş bir millet olarak görülmeye başlamıştı. Her vatandaşımızın bu döneme ait unutmaması gereken 2 şey vardı: Mondros ve Sevr. Fakat içine düştüğü kötü şartlara rağmen, dünyaya hak ve adalet için gelmiş ve uzun zamandır bu uğurda mücadele etmiş, hürriyet ve istiklalini kazanmış Türk milleti yok edilemezdi. İşte bu cevheri ilk gören ve ona inanan Mustafa Kemal Paşa olmuştu. Bütün bu olumsuz şartlar altında Samsun'a çıkmış ve Türk milletini harekete geçirmek için çalışmalarına başlamıştı. Erzurum ve Sivas Kongrelerini düzenlemiş, TBMM'yi açmış ve Misak-ı

³⁷ BCA. 490.01/1144.15.2. s. 6.

Millî'yi ilan ettirmişti. Böylece adı konmamış olsa da Cumhuriyet yönetimini kurmuştu. Hür ve bağımsız Türk milletine en uygun yönetim şekliydi Cumhuriyet. Aslında daha Erzurum Kongresi sırasında gelecekteki yönetim olduğu belliydi. Bir gün Mustafa Kemal Paşa parkta otururken insanlar onu alkışlamış ve *Yaşasın Cumhuriyet* diye tezahürat yapmışlardı³⁸.

Kaymakam Kazım Bey konuşmasında Mondros ve Sevr'in Türk milletinin tarihinde kötü bir hatıra ve nefretle anılan anlaşmalar olduğunu ve bunları iki şaheser olan Mudanya ve Lozan Antlaşmalarının takip ettiğini belirtmişti. Bu antlaşmalarla güzel Türk yurdu düşmandan temizlenmiş ve Türkiye Cumhuriyeti 1923 yılı Ekim ayında Ankara'da adlandırılmıştı. Bu gün aramızda olamayan ancak milletin kalbinde ve zihninde yaşayan Atatürk, o gün TBMM ilk kez cumhurbaşkanını seçerken, oy pusulasına İnönü'nün adını yazmıştı. Bu ne büyük bahtiyarlık ki Atatürk'ten sonra yerine onun oy verdiği ve o zamandan şef olarak işaret ettiği İsmet İnönü cumhurbaşkanı olmuştu. Dünyanın içinde bulunduğu tehlikeli ve karışık vaziyet karşısında milletin tek vücut olduğunu belirten Kazım Bey'e göre, Türk milleti istiklalinden emin bir şekilde huzur ve hürriyet içinde bayram yapmaktaydı. Çünkü başındaki Milli Şefine ve sınırlarının güvencesi olarak gördüğü Türk ordusuna inanmaktaydı. Milletlerin birbirleriyle savaştığı bu tehlikeli ortamda Türkiye hem Dünya barışına katkı sağlamak hem de milli menfaatlerini korumak amacıyla her türlü duruma hazır bir şekilde, teyakkuz halinde beklemekteydi. Savaşlarla yıkılan devletlerin enkazı bir gerçeği ortaya koymaktaydı. İçişlerinde birlik ve beraberlikten yoksun olan devletler yaşayamazdı ve düşmanlar bu zaafı kulllanmaktaydı. *Açık bir tabir ile kale içten feth edilmek istenmekteydi.* Bunu *Beşinci kol* adı verilen yıkıcı bir teşkilat oluşturacak ve kendi propagandalarını yapacak hainler vasıtasıyla başarmaktaydılar. Fakat Türk milleti içerisinde bu şekilde kötü niyetli ve düşman tarafından satın alınabilecek hainler yoktu. Dolayısıyla Türkiye iç barışını sağlamış bir ülkedydi. En küçük ferdinden en büyüğüne kadar herkesin düşüncesi ve

³⁸ BCA. 490.01./1144.15.2. s. 12.

ülke siyaseti yurttta ve dünyada barışı sağlamak, insanlık ve medeniyet için çalışmak, kalkınmak, ilerlemek, milletin refah ve saadetine çalışmaktı. Yine de bu siyasetine rağmen Türkiye'nin bağımsızlığına, milli menfaatlerine zarar verecek olanlar olursa bu düşmanlara karşı 18 milyon tek yürek olacaktı. Şanlı tarihinde *İnönüler, Sakaryalar, Afyonlar* gibi zaferler olan Türk milleti yeni ve daha büyük savaşlar yapmaya ve zaferler kazanmaya hazır olduğunu gösterecek kudretteydi. Buna olan inancımız tamdı³⁹.

Kaymakam Kazım Atakul, Cumhuriyetin, milletin birlik ve beraberlik içinde olmanın önemi, Atatürk ve İnönü'ye borçlu olduklarını unutmamaları gerektiğine dair bir konuşma yapmıştı. Konuşmasını halkın Cumhuriyet Bayramı'nı tebrik eden şu sözlerle bitirdi: *Hepinize, Bütün Türk Milletine en büyük Cumhuriyet Bayramınız kutlu olsun*⁴⁰.

Yüksekova'da 1940 yılında yapılan törenlere dair elimizde başka bir belge ve bilgi mevcut değil. Ancak ülkenin diğer yörelerinde yapılan kutlamalardan yola çıkılarak törenlerden önce gerekli hazırlıkların yapıldığı, başta Cumhuriyet Alanı olmak üzere şehrin bayraklarla ve diğer süs eşyalarıyla süslenildiği, geçit töreni yapıldığı, halk kürsüsünden konferanslar verildiği, akşam fener alayı düzenlendiği veya Cumhuriyet alanında ateş yakıldığı, Kaymakamlık veya Belediye tarafından davetlilere ziyafet verildiği gibi etkinliklerin yapıldığı söylenebilir. Ancak bunları doğrulayacak herhangi bir belgeye sahip değiliz.

1941 Yılı Cumhuriyet Bayramı Yıl Dönümü Kutlamaları

CHP Genel Sekreterliği tarafından gönderilen Cumhuriyet Bayramı Kutlama Talimatı'na⁴¹ uygun olarak Yüksekova Kaymakamlığı Tahrirat Kalemi tarafından Yüksekova'da kutlama törenlerinin nasıl yapılacağına dair bir tören programı ilan edilmiştir. Bu programa

³⁹ BCA. 490.01/1144.15.2. s. 13.

⁴⁰ BCA. 490.01/1144.15.2. s. 16.

⁴¹ CHP Genel Sekreterliği tarafından 1941 yılında yapılacak Cumhuriyet Bayramı kutlama törenlerinin nasıl yapılacağına dair talimat için bkz. Cumhuriyet Halk Partisi, **Cumhuriyet'in XVIII inci Yıldönümü Bayramı Kutlama Talimatı**, Ankara 1941.

göre; 28 Ekim 1941 Salı günü saat 13.00'den itibaren bütün resmi kurumlar, müesseseler ve okullar tatil ilan edilmiş olduğundan Cumhuriyet Bayramı kutlamaları kapsamında her türlü şenlik ve merasimin bu saatten sonra başlaması kararlaştırıldı. Ayrıca dükkanların ve evlerin bayraklarla süslenmesi ve bayrama dair diğer hazırlıklar bu saate kadar tamamlanacaktı. Belediye tarafından Halkodası önüne önceki yıldan daha büyük ve gösterişli bir tak kurulacaktı. Hudut Taburu ve Jandarma Komutanlığı binalarının önleri bayrak ve söğüt dallarıyla süslenecekti. Cumhuriyet Alanı önceden törene hazır duruma getirilecek ve buraya halk kürsüsü kurulacaktı⁴². Cumhuriyet Alanına kurulacak halk kürsüsü herkese açık olacak. Cumhuriyet rejimi ve Türk İnkılabı ile ilgili konuşma yapmak isteyen vatandaşların isimlerini ve konuşma konularını önceden kutlama komitesine bildirmeleri istendi. Fakat burada bir nokta dikkat çekmektedir. İlan edilen kutlama programında kürsüde konuşma yapmak isteyen vatandaşlardan bahsedilirken *uyanık ve dili dönebilen vatandaşın en tabîî hakkıdır* ifadesine yer verilmiştir. Program metninde böyle bir ifadenin yer alması muhtemelen Yüksekova ilçesinin farklı etnik ve dini grupların bir arada yaşadığı bir yöre olmasından dolayı bölgenin sosyal dokusundan kaynaklanmaktadır. Bu ifade aynı zamanda programın resmi dilinin Türkçe olduğunu ve başka bir dil kullanılmasına izin verilmeyeceği anlamına gelmektedir. Konuşma yapmak isteyen vatandaşlar etnik kökeni ne olursa olsun konuşma yapabileceklerdi ancak konuşmasını Türkçe yapmak zorundaydı⁴³. Bu durum resmi makamlara aracılığıyla yapılan bu tür etkinliklerle bölgede Türkçe'nin yaygınlaştırılmaya çalışıldığının bir göstergesi olarak da görülebilir.

⁴² Bu kürsüler, 1933'ten beri uygulanan Cumhuriyet Bayramı kutlamalarının önemli bir parçasıdır. Halk kürsülerinde yapılacak program önceden belirlenip basında günler öncesinden duyurulmaktaydı. Kürsüler, özellikle halkın bayramı olarak nitelendirilen Cumhuriyet Bayramında, bizzat halkın Cumhuriyet, inkılâp ve benzeri konularda duygu ve düşüncelerini dile getirdikleri yerlerdi. Bolat, *age.*, s.267.

⁴³ **BCA.** 490.01.1144.15.2. s. 2.

Alana 28 Ekim günü saat 13.00'de Taburdan gelecek boru sesi işaretiyle büyük bir bayrak çekilecek, bu sırada da bir jandarma müfrezesi selama duracaktı. Gece kutlamalar devam edecekti. Cumhuriyet Alanında, Tabur Komutanlığı, Jandarma Komutanlığı ve Halkodası binaları önünde gazlı küllerle ateşler yakılacak, davul-zurna eşliğinde mahalli oyunlar oynanacak, eğlenceler düzenlenecekti. Hudut Tabur Komutanlığı ve Jandarma personelinin yanı sıra köylü vatandaşlarında bu eğlencelere katılması istendi. Kutlamalara katılmaları için davet edilen köylü vatandaşların onuruna, ilçeye gelecekleri 28 Ekim günü akşamında, Belediye Başkanlığı tarafından yemek ziyafeti verilecekti. Subay ve memurlarında katılımıyla birlikte yemek hep beraber yenecekti. Bayramın 2. Günü 29 Ekim Çarşamba sabahı saat 08.30'da Kaymakamlık'da resmi kabul töreni yapılacaktı. Törende Kaymakam Kazım Atakul Cumhuriyet Bayramının 18. yıl dönümü dolayısıyla tebrikleri kabul edecekti. Törende protokol sırasına göre Tabur Komutanı, Askerlik Şubesi Başkanı, Sulh Hakimi, Jandarma Komutanı, Tabur Subayları, Emniyet Komiseri, Halkodası Başkanı, Belediye Başkanı, nahiye müdürleri, kaza idare heyeti, maliye, gümrük idare ve muhafaza, posta ve telgraf, inhisar, nüfus, hususi muhasebe, tapu müdürleri ve memurları, emekli memurlar, belediye azaları, meclis umumi üyeleri, köy muhtarları, köylerden gelen misafirler, kaza esnaf, tüccar ve zanaatkarları yer alacaktı. Törendeki tertip ve düzenden Yazı İşleri Katibi Tahsin Tan ile Polis Memuru Mustafa Karahan sorumlu olacaktı⁴⁴.

Cumhuriyet Alanı'nda önceden hazırlanmış ve ilan edilmiş tören krokisine uygun olarak saat 09.50'de protokol üyeleri dışındaki Hudut Taburu asker ve subayları ile Jandarma'dan oluşturulmuş tören kıtası, okul öğrencileri ve öğretmenleri, yaya ve atlı köylüler ile diğer vatandaşlar yerlerini almış olacaktı. Saat 10.00' da Kaymakam Bey beraberinde Hudut Tabur Komutan Vekili ve İlçe Askerlik Şubesi Başkanı Binbaşı Mehmet Algan ile birlikte Cumhuriyet Alanı'nda toplanmış vatandaşların bayramını kutlayacaktı. Daha sonra protokolde

⁴⁴ BCA. 490.01.1144.15.2. s. 2-3.

yerlerini almalarının ardından hep bir ağızdan İstiklal Marşı okunacaktı. Daha sonra öğrenciler ve halktan kişiler cumhuriyet rejimi ve Türk inkılabının kazanımlarına dair konuşmalar yapacaklardı. Cumhuriyet Alanı'ndaki merasim geçit töreni ile sona erecekti. Törende sırasıyla Alay Hudut Taburu ve Jandarma kıtaları, okul öğrenci ve öğretmenleri, kasaba ve köylerden gelen yaya vatandaşlar, esnaflar ve atlı köylüler yer alacaktı. Kaymakam Kazım Atakul geçit törenini yönetmesi için Hudut Tabur Komutanlığı'ndan bir subayın görevlendirilmesini, kendisine yardımcı olunmasını ve bu subayın emrine de 2 askerin verilmesini istedi. Ayrıca geçit töreni sırasında tertip ve düzenin sağlanması amacıyla polis memurlarının da bu subayın emrinde olacaklarını bildirdi. Öğleden sonra Askeri Toplantı Salonu'nda saat 14.00'te köylü vatandaşlar için okul öğrencilerinin hazırladığı müsamere sahnelenecekti. Akşam saat 17.00'de Kaymakamlık Konukevi'nde davetlilere yemek verilecekti. Saat 19.00'da Hudut Taburu ve Jandarma birliklerinden bir fener alayı oluşturulacak ve bu fener alayı ilçeyi baştanbaşa gezecekti. Saat 20.00'de Kaymakam Bey'le beraber Askerlik Şubesi Başkanı, Jandarma Komutanı ve yemekteki diğer davetliler Jandarma Komutanlığı'nı ziyaret edeceklerdi. Burada gerekirse masrafları Kaymakamlıktan karşılanmak üzere çaylı sohbet yapılacaktı. İlçe Halkodası salonu saat 20.00'den sonra Kaymakam Bey ve eşi adına gece yarısına kadar tüm memurlara, ailelerine ve halka açık olacak, çay ve bazı ikramlarda bulunulacaktı⁴⁵.

30 Ekim Perşembe günü saat 10.00'da Askeri Toplantı Salonu'nda okul öğrencileri tarafından Hudut Tabur Komutanlığı ve Jandarma personeline yönelik müsamere gösterisi yapılacaktı. Akşam saat 19.00 ise daha önce iki kez sahnelenen bu müsamereler bu kez memur aileleri ve diğer vatandaşlar için sahnelenecekti. Cumhuriyet Bayramı kutlama törenleri için Oramar nahiyesinden 50, Bacirge nahiyesinden 15 ve merkeze köylerden ise 45 yaya ve atlı vatandaş davet edilmişti. Bunların kimler olduğuna dair isim listesini Jandarma Komutanlığı

⁴⁵ BCA. 490.01.1144.15.2. s. 3-4.

Kaymakamlıktan alacak ve listede yer alan kişilere en geç 27 Ekim akşamına kadar tebliğde bulunacaktı. Gelen bu misafirler önceki yıllarda olduğu gibi evlere dağıtılacaktı. Bu misafirlerin barınma ve beslenme ihtiyaçlarının karşılanmasından Belediye Başkanı, Belediye Meclis Üyeleri, ilçenin önde gelen esnaf, tüccar ve saygın kişileri sorumlu olacaklardı. Yüksekova ilçesinde yapılacak ve 3 gün sürecek olan Cumhuriyet Bayramı'nın kutlama programının uygulanmasından başından sonuna kadar Emniyet Teşkilatı sorumlu sayıldı. Polis Komiseri gerekli gördüğünde gece-gündüz Jandarma'dan takviye güç alabilecekti. Ayrıca kutlama programının ilan edilmesinin, programda yer alan görevli personel için tebliğ ve aynı zamanda törenlere davet anlamına geldiği belirtildi⁴⁶.

Yapılan hazırlıklar doğrultusunda 1941 yılında Cumhuriyetin İlanının 18. yıl dönümünde Yüksekova'da kutlama törenlerinin yapıldığını Yüksekova Halkodası Reisi N. Fuat Bilgehan Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'ne 31.10.1941 tarihli gönderilen ve 04.10.1941 tarihli emire karşılık olduğu belirtilen bir rapordan öğrenmekteyiz. Muhtemelen CHP yönetimi tüm yurttaki olduğu gibi Yüksekova'da düzenlenen Cumhuriyet Bayramı törenleriyle ilgili rapor istemişti.

Halkodası Reisi N. Fuat Bilgehan'ın gönderdiği rapora anlaşıldığı üzere Cumhuriyet Bayramı 18. yıl dönümü kutlamaları önceki yıllara göre çok daha üstün bir programla ve Yüksekova kazasının imkanlarının üstüne çıkılmak suretiyle kutlandı. Kutlama törenleri çerçevesinde Yüksekova Halkodası'nın yardımıyla öğrenciler tarafından hazırlanan *Atamız* ve *İstiklal* adlı iki milli piyes salon yetersizliği nedeniyle birkaç kez sahnelenerek bayram coşkusu artırılmaya çalışıldı. Raporla açık bir tarih belirtilmemişse de 3 güne yayıldığı belirtilen kutlamalar yüksek ihtimalle diğer şehirlerde olduğu gibi 28 Ekim 1941 tarihinde öğleden sonra başladı, 29 Ekim günü ve gecesi devam etti ve 30 Ekim

⁴⁶ BCA. 490.01.1144.15.2. s. 4-5.

gecesi sona erdi. Kutlamalar için Yüksekova'ya bağlı nahije ve köylerden yüzlerce köylü ilçeye davet edilmişti. Halkodası Başkanı N. Fuat Bigehan kutlamaların ilçeye gelen bu vatandaşların katılımıyla coşkulu bir şekilde yapıldığını, kutlama programından 1 adet ve kutlamalar sırasında çekilen 3 adet fotoğrafın CHP Genel Sekreterliği ve Birinci Umum Müfettişliği'ne gönderildiğini belirtmektedir⁴⁷.

Sonuç

Fransız İhtilali'nin yaygınlaştırdığı Milliyetçilik akımına bağlı olarak ortaya çıkan milli günler ve bayramlar siyasal güçlerin milli hisleri etkileyerek meşruiyet kazanma ve sürekli olabilmeyi gerçekleştirme aracı olarak görüldü. Bu günler ve bayramlar yeni rejimlerin ortaya koyduğu değerlerin halka benimsetilmesi ve milli bir bilinç oluşturulması amacıyla kullanıldı. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasının ardından milli gün ve bayramların kutlanmaya başlanması da aynı düşüncenin bir yansımasıydı. Atatürk öncülüğünde gerçekleştirilen Türk İnkılabı'yla ümmet anlayışı yerine milli bir kimlik benimsemiş bir millet oluşturulması amaçlanmıştı. Bu dönem modern, çağdaş ve laik bir devlet olma yolunda atılan önemli adımlarla dini inanç bağı ile birbirine bağlanmış, ümmet şuuru içerisinde olan bireylerden ortak bazı ülküler ışığında vatandaşlık kimliğini benimsemiş insanlardan oluşan yeni bir millet oluşturma sürecidir. Modern Türkiye'nin temellerinin atıldığı dönemi oldu. Cumhuriyet Bayramı yıl dönümü kutlama törenleri de milli günler ve bayramlar içerisinde bu sürece katkı yapan belki de en önemli etkinliklerdir.

29 Ekim 1923 tarihinde ilan edilen Cumhuriyet Bayramı'nın yıl dönümü kutlamaları 1925 yılında çıkarılan bir yasa ile birlikte resmi bayram olarak kutlanmaya başladı. Amaç halka yeni rejimin faydalarının anlatmak, halkın yeni kurulan Türk Devleti'ni ve Cumhuriyeti sahiplenmesini sağlamaktı. Cumhuriyetin yıl dönümünü kutlama törenleri yeni rejimin taraftarlarına huzur ve esenlik, düşmanlarına da

⁴⁷ BCA, 490.01.1144.15.2. s. 1.

koru vermeye yönelik bir güç gösterisiydi. Yeni rejimin ve inkılapların devam edip etmeyeceği, Türkiye Cumhuriyeti'nin sürekli olup olmayacağına dair sorularına bir cevap niteliğindedir. Dolayısıyla Türkiye'nin güneydoğusunda en uç noktalardan birinde yer alan ve bir serhat şehri olan Yüksekova ilçesinde yapılan Cumhuriyet Bayramı yıl dönümü kutlamaları bu açıdan ayrı bir önem taşımaktadır. Yüksekova'nın da içinde yer aldığı Hakkâri yöresi sahip olduğu renkli sosyolojik yapısı, Türkiye-İran ve Irak üçgenindeki yer alması nedeniyle önemli jeopolitik ve jeostratejik konumuyla Türkiye Cumhuriyeti için oldukça önemli bir yerdir. Sosyal yapısı sebebiyle emperyalist güçlerin dikkatini çeken yöre, 19. yüzyıldan bu yana Türkiye'nin zengin yeraltı kaynaklarına sahip bölgelerle bağlantısını kesmek ve ülkeyi etnik ya da dinsel çatışmaların kısır döngüsüyle uğraştırmak isteyen küresel güçlerin özel önem verdikleri bir coğrafya oldu. Türkiye Cumhuriyeti ise yapılan yeniliklerle ve izlenen politikalarla dil, din ırk ve mezhep ayrımı yapmadan herkesi Türk kabul etti ve tüm ülke vatandaşlarını milli bir kimlik altında birleştirmeye ve bölgede oynanan oyunları bozmaya çalıştı. Bu nedenle araştırmamızda Yüksekova'da yapılan Cumhuriyet Bayramı yıl dönümü kutlamaları değerlendirildi.

1925 yılında resmi bayram olarak kabul edilen ve tüm yurttan kutlanmaya başlanan Cumhuriyet Bayramı kutlamalarına 1933 yılından itibaren daha da önem verilerek törenlerin köylere kadar yayılması istendi. CHP Genel Merkezi ile teşkilatlar arasındaki yazışmalar ve Türkiye'nin diğer bölgelerinde yapılan törenler dikkate alındığında Yüksekova'da da Cumhuriyet Bayramı kutlamalarının 1933 yılından itibaren belki de çok daha önce başladığı düşünülmektedir. Stratejik açıdan son derece önemli olan bu bölgede başka türlü de düşünülemez. Ancak ne yazık ki 1940 yılına gelinceye kadar Yüksekova'da kutlamalara dair hiçbir resmi evrakta ulaşılamamıştır. Söz konusu tarihlerde ilçede ve Hakkâri ilinde yayın yapan bir gazetede bulunmaması ise bu konudaki bir başka sıkıntı olmuştur. Dolayısıyla Yüksekova'da ulaşabildiğimiz en eski Cumhuriyet Bayramı kutlaması 1940 tarihidir.

1940 ve 1941 yıllarında hem kutlamalardan önce hem de sonra Yüksekova ile CHP Genel Merkezi arasındaki yazışmalardan tören hazırlıkları veya törenlerin nasıl geçtiğine dair raporlar istenerek, kutlama programlarına uyulup uyulmadığının kontrol edildiği görülmektedir. Yapılan törenlerde 1933 yılında gerçekleştirilen 10. yıl kutlamalarının izleri belirgin şekilde görülmektedir. 28 Ekim'de öğleden sonra başlayıp 30 Ekim gecesi sona eren törenler CHP Genel Sekreterliği'nin talimatlarına uygun olarak ilçenin imkanları çerçevesinde organize edilmiştir. Düzenlenen kutlama törenlerinin 4 bölümden oluştuğu görülmektedir.

1. Kaymakamlık da yapılan kabul törenleri (devlet erkanının bayramlaşması)

2. Cumhuriyet Meydanı'nda yapılan geçit törenleri (Devlet-halk bayramlaşması)

3. Halkı eğitmeye ve bilinçlendirmeye yönelik kültürel etkinlikler

4. Geceleri düzenlenen eğlenceler

Kutlamalarda Milli Mücadele yıllarında ve Cumhuriyet rejiminin ilan edilme sürecinde Türk milletinin çektiği sıkıntılar, saltanat idaresinde geçen yılların zorlukları üzerinde duruldu. Daha sonra Cumhuriyet ile birlikte milletin refah ve mutluluğunun arttığı vurgulandı ve buna önderlik eden Atatürk'e, İnönü'ye olan minnet ve şükranlar dile getirildi. Kutlamalar konusunda dikkat çeken diğer bir konu da devlet ile CHP ayrı unsurlar olarak görülmemiş aksine törenlerde devlet-parti birlikteliği belirgin bir şekilde kendini hissettirmiştir. Yıl dönümü kutlamalarından önce CHP tarafından ülkenin her tarafına kutlamalarla ilgili talimat gönderilmişti. Törenler Kaymakamlık tarafından organize edilmiş gözükse de, törenlerin ardından CHP İlçe Teşkilatı olmadığı Yüksekova'da Halkodası CHP teşkilatı gibi çalışmış ve rapor Halkodası Reisi tarafından CHP Genel Sekreterliği'ne gönderildi.

Ülkenin diğer bölgelerinde kutlamalar köyleri de kapsayacak şekilde yapılmışken Yüksekova'da ise yörenin koşulları dikkate alınarak

sadece ilçe merkeziyle sınırlı tutuldu. Yapılan yazışmalardan ilçe merkezinde yapılacak Cumhuriyet Bayramı yıl dönümü törenlerine çok önem verildiği, 1940 ve 1941 yılında Yüksekova'da yapılan kutlamaların belli bir plan dahilinde yürütüldüğü, coşkulu ve kalabalık geçmesi için tedbirler alındığı görülmektedir. Kutlamalar öncesinde ilçe temizlendi, çiçekler, bayraklar ve zafer takı ile süslendi. Kutlamaların etkin bir şekilde yapılması, katılım konusunda da yöneticilerden hassasiyet göstermeleri ve işi sıkı tutmaları istendi. 3 gün süren kutlama törenleri boyunca okullar ve resmi kurumlar tatil ilan edilerek törenlere öğrencilerin ve devlet memurlarının katılımı sağlanmaya çalışıldı. Kaymakamlık tarafından oluşturulan listedeki vatandaşlara jandarma tarafından tebligat yapıldı ve köylerden onlarca vatandaş da ilçede misafir edilerek, törenlere katılmaları sağlandı. Kutlamaların ardından CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen raporlardan törenlerin oldukça kalabalık ve coşkulu geçtiği anlaşılmaktadır. Kutlama törenlerine hazırlık ve katılıma verilen önemle Yüksekova halkının Cumhuriyet rejimine ve Türk İnkılabı'na olan bağlılığı ortaya koyulmaya çalışıldı. Törenlerde yer alan devlet erkanı ve özellikle de askeri birlikler aracılığıyla insanlara devlet otoritesinin varlığı hissettirilmeye çalışılarak vatandaşlarına güven, bölgeyi karıştırmak isteyen dış güçlere ve onların yerli iş birlikçilerine korku verilmeye çalışıldı. Ayrıca kutlamalar Türkçe'nin bölgede yaygınlaşmasının bir aracı olarak değerlendirildiği ve törenlerde yapılan konuşmalardan asılan afişlere kadar her yerde Türkçe'nin kullanıldığı görülmektedir.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Belgeleri ve Resmi Yayınlar

BCA- Başbakanlık Fonu, 30.18.1.1/12.75.6.

- Siyasi Partiler Fonu, 490.01./1144.15.2.-490.01.1147.26.1.-490.1.0.0/1150.36.1.- 490.1.0.0/1150.37.1.

- Diyanet İşleri Başkanlığı Fonu, 51.0.0.0/2.13.2.

Düstur, 2. Tertib C 1

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 1

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 4

Resmi Gazete

2. Araştırma Eserler

ATATÜRK Kemal, *Nutuk (1920–1927)*, Milli Eğitim Basımevi, C 2, İstanbul 1969.

BARLAS Olcay, **Az Gelişmiş Bölgelerde Bölge İçi Nüfus Hareketlerinin Kentleşme Üzerindeki Etkileri: Yüksekova Örneği**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enst. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006.

BOLAT Bengül Salman, **Milli Bayram Olgusu ve Türkiye’de Yapılan Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları (1923-1960)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2012.

Cumhuriyet Halk Partisi, **Cumhuriyet’in 17 inci Yıldönümü Bayramı Kutlama Talimatı**, Ankara 1940.

Cumhuriyet Halk Partisi, **Cumhuriyet’in XVIII inci Yıldönümü Bayramı Kutlama Talimatı**, Ankara 1941.

ÇOLAK Filiz, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e 10 Temmuz Hürriyet Bayramı**, Çizgi Kitabevi Yay., İstanbul, 2013.

DEMİRHAN Nezahat, “Türkiye Cumhuriyeti’nin Onuncu Yıl Kutlamaları”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 13, S 37, Ankara, 1997.

Devlet İstatistik Enstitüsü, **20 İlk Teşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı**, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara.

DOĞANER Yasemin, “Cumhuriyet’in Onuncu Yıl Kutlamaları”, **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, Genel Kurmay Basımevi, S 9, Ankara 2007.

ERDEM Sargon, “Bayram”, **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, C 5, İstanbul 1992.

ERDOĞAN Caner, “Tek Parti İktidarı Dönemi’nde (1923-1950) Cumhuriyet Halk Partisi’nin İdeolojik Değişim Ve Dönüşüm Sürecinin Çözümlemesi”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 10 Sayı: 51, Samsun, Ağustos 2017.

IŞIK Ümit vd., “Hakkâri'nin Kültürel Hayatına Bir Bakış: Hakkâri'de Yerel Gazetecilik ve İlk Örnekleri”, **Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyumu Bildirileri (14-16 Kasım 2014)**, Ankara, 2016.

KAPLAN Yaşar, “Hakkâri Tarihi”, **Hakkâri İl Yıllığı**, acikerisim.hakkari.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/.../HAKKARİ%20TARİHİ (Erişim 03.03.2019)

KAYA Faruk, **Yüksekova Şehri Kuruluşu, Gelişmesi ve Fonksiyonları**, Aktif Yayınevi, İstanbul 2005.

KOCA Salim, “Eski Türklerde Bayramlar ve Festivaller”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları C 3, Ankara 2002.

KORKMAZ Engin, “XIX. Yüzyıldan Günümüze Hakkâri Siyasi Tarihi”, **Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyumu Bildirileri (14-16 Kasım 2014)**, Ankara, 2016.

ÖZGEN Özden, “İngiliz Emperyalizminin Gölgesinde 1923-1930 Dönemi Hakkâri Bölgesindeki Ayaklanmalar”, **Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyumu Bildirileri (14-16 Kasım 2014)**, Ankara, 2016.

SEZEN Tahir, **Osmanlı Yer Adları**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2006.

TAŞ Fahri, “Türk Meclislerinin Kabul Ettiği Bayramlar”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, C 16, Ankara 2002.

YILMAZ Abdurrahman, “Osmanlı Ve Cumhuriyet Döneminde Nasturi Ayaklanmaları”, **Tarih Okulu Dergisi (TOD)**, Sayı XXI, İzmir, Mart 2015.

3. Süreli Yayınlar ve İnternet Siteleri

Hakimiyeti Milliye

<http://www.yuksekovatso.org.tr>. (Erişim tarihi. 03.03.2019)

<https://www.tbmm.gov.tr/TBMM-Album/Cilt1/index.html>. (Erişim Tarihi: 09.03.2019)

EKLER⁴⁸**Ek 1:** 1940 Yılı Kutlamaları İçin Hazırlanmış Yüksekova Halkodası ve Zafer Takı**Ek 2:** Yüksekova Halkodası ve Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları İçin Hazırlanmış Zafer Tak'ının Uzaktan Görünüşü

⁴⁸ BCA. 490.01.1144.15.2. s. 17-23.

Ek 3: 1940 Yılında Cumhuriyet Bayramı İçin Hazırlanmış Zafer Takı, Bez Afişler ve Kutlamalara Katılan Vatandaşlar

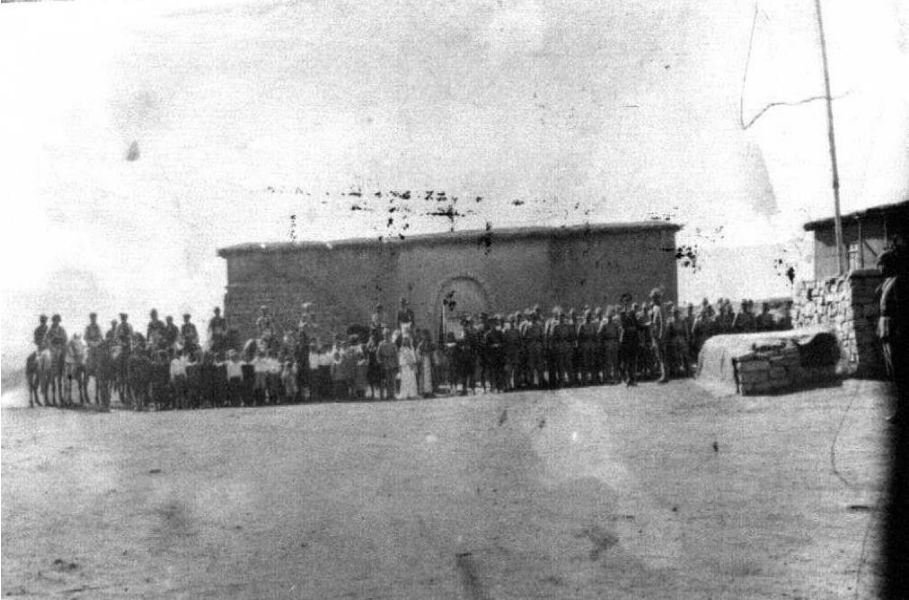
Ek 4: X. Yüksekova Halkodası Önünde Mülki-Askeri Devlet Erkanı ve Törene Katılan Vatandaşlar

Ek 5: Kutlama Törenlerinde Müsamere Sahneleyen Okul Öğrencileri ve Öğretmenleri

Ek 6: Bayram Kutlamalarının Yapıldığı Cumhuriyet Alanı'ndan Bir Resim

HAKKÂRÎ'DE YEREL BASININ İLK ÖRNEĞİ: HAKKÂRÎ GAZETESİ

Suna ALTAN*

ÖZET

Tarih boyunca toplumların çevrelerinde ve dış dünyada meydana gelen siyasal, sosyal, ekonomik ve daha birçok alanda olup bitenleri öğrenme ihtiyacı olmuştur. Bu ihtiyaçların giderilmesi hususunda girilen çeşitli çabalar nihayetinde basın-yayın müessesesinin kurulmasına kadar varmıştır. Bu müessese aracılığıyla insanlar yaşanan olaylardan haberdar olmaya başlamıştır. Bu minvalde ulusal basın araçları ilk zamanlarda bu ihtiyacı karşılamaya yaramıştır. Zaman içerisinde teknolojik modernizm ve kentleşmenin artışıyla da yerel basın yayıncılık hayatına dâhil olmuştur. Yerel basın ülkelerin ulusal politikaları çerçevesinde gelişme imkânı bulmuş ve her dönemin kendine has özelliklerinin kamuoyuna aktarılmasında mühim bir rol oynamıştır. Basın, kamuoyu oluşturma açısından ve toplumun dinamiklerini yönlendirmede büyük bir rol oynamaktadır. Yerel basın ise, bir şehrin tarihinde önemli bir yer tutmakta çünkü şehre dair sosyal, kültürel ve ekonomik durumların genişçe yansıtıldığı bir yerdir. Yerel basının bu işlevselliğinden faydalanmak istenilen Hakkârî'de de basın konusunda ilk adım atılmıştır. Cumhuriyet döneminde Hakkârî'nin ilk yerel basın deneyimi 1955 Yılında çıkarılan Hakkârî gazetesıyla başlamıştır. Fakat yapılan tarama ve araştırmalar neticesinde mevcut nüshalarının 1961-1969 yılları arasını kapsadığı tespit edilmiştir. Gazetede dünya, Türkiye ve Doğu Anadolu bölgesi ve Hakkârî şehrine dair önemli olaylar

* Dr. Öğr. Üyesi, Iğdır Üniversitesi, suna.altan7634@hotmail.com

titizlikle ele alınmıştır. Özellikle bölgenin ve şehrin kalkınmasına yönelik yazılara yer vermesi itibarıyla bu gazete, ilgili araştırma döneminde bir nevi şehrin sözcülüğü görevini üstlenmiştir. Bu çalışmada çeşitli temalar altında yer edinen haberlerden hareketle Hakkâri gazetesinin içeriği, döneme bakış açısı ve mevcut sorunlara karşı çözüm önerileri gibi hususlar üzerinde durulacaktır. Ayrıca 1961 yılından başlayan Hakkâri'nin ilk yerel yayın organı olan Hakkâri gazetesinin 1969 yılına kadar olan dönemdeki yayın politikası ve içeriği incelenecektir. Böylece yapılan haberlerin hangi bakış açısıyla ele alındığı, hangi olaylara daha çok yer verildiği, haberlerin önem sıralaması ve inceleme dönemi dâhilinde şehrin hayatına ne derecede etkide bulunduğu ve yayınlanmış olan haberler çerçevesinde yayın ilkelerine bağlı kalınıp kalınmadığı tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hakkâri, Basın, Ekonomi, Siyasi, Sosyal, Kültürel

THE FIRST CASE OF LOCAL PRESS IN HAKKÂRÎ: HAKKÂRÎ NEWSPAPER

ABSTRACT

Throughout history, there has been a need to learn what is happening in the political, social, economic and many other areas of the society around the world. The various efforts to address these needs ultimately reached the establishment of the press and broadcasting organization. Through this institution, people became aware of the events. In this respect, national press instruments have been used to meet this need at first. In time, with the rise of technological modernism and urbanization, local media have been involved in publishing. The local press had the opportunity to develop within the framework of national policies of the countries and played an important role in transferring the characteristics of each period to the public. The press plays a major role in raising public opinion and in guiding the dynamics of society. The local press occupies an important place in the history of a city because it is a place where the social, cultural and economic conditions of the city are widely reflected. The first step of the press was taken in Hakkâri, where the local media wanted to benefit from this functionality. The first local press experience of Hakkâri in the Republican period started in 1955 with the Hakkâri newspaper. However, as a result of the screening and research, it was determined that the present copies included between 1961-1969 years. In the newspaper, the important events of the world, Turkey, Eastern Anatolia region and the city of Hakkâri is considered carefully. This newspaper has served as a kind of spokesperson for the city during the related research period, in particular as it includes articles on the development of the region and the city.

In this study, we will focus on the content of Hakkâri newspaper, point of view of the period and suggestions for solutions to current problems. Besides, the publication policy and content of Hakkâri newspaper, which is the first local publication of Hakkâri starting in

1961 until 1969, will be examined. Thus, it will be tried to determine the extent to which news reports are handled, which events are more involved, the importance of news in the ranking of the news and the degree of impact on the life of the city within the period of review and the principles of publication within the framework of the published news.

Key Words: Hakkâri, Press, Economy, Political, Social, Cultural

GİRİŞ

Gazete, belirli zamanlarda basılıp yayın ilkeleri çerçevesinde çeşitli haber ve fikirleri topluma ulaştıran bir haberleşme aracı olarak tanımlanabilir. Gazetenin ortaya çıktığı günden itibaren üstlenmiş olduğu görevlerin başında; ulusal ve uluslararası alanda meydana gelmiş olan siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel olaylardan halkı haberdar etmek ve bilgilendirmektedir. Osmanlı Devleti zamanında Anadolu coğrafyasında yerel basın çok fazla yaygınlaşmamıştır. Dönemin koşulları göz önüne alındığı zaman bu durum yadırganmamalıdır. 1918'den sonra yerel basında kıpırdanmalar meydana gelmiş, ancak Cumhuriyetin ilanının ardından yerel basın asıl hızına kavuşmuştur. Özellikle hayata geçirilen inkılapların halka tanıtılması ve halkın bilgilendirilmesi mahiyetinde yerel basın önemli bir noktaya taşınmıştır. Halkın bilinçlenmesi, ilerlemesi ve kendini geliştirmesi adına yapılmış olan çalışmalar yerel basın sayesinde halka kolaylıkla ulaşma imkânı bulmuştur. Okuryazarlık oranı arttıkça ülke genelindeki yerel gazetelerin sayısı da buna doğru orantılı olarak artış göstermiştir.¹

Hakkâri şehrinin yerel basındaki ilk örneğini *Hakkâri* gazetesi temsil etmektedir. Basın hayatına kazandırılmış olan bu gazetenin çıkarıldığı şehrin genel tarihi, fiziki ve coğrafi özellikleri şu şekilde izah edilebilir. Günümüzde Hakkâri olarak bilinen şehrin eski ismi Çölemerik'tir. 639 yılında Müslüman Arapların ilk akınlarının yapıldığı dönemde ise bu bölge için Hakarriye (Hakkâriyye) ismi kullanılmıştır. Bir bölge adı olarak Hakkâri, Van Gölü'nün güney kıyılarında başlayarak günümüz Türkiye'sinin sınırları dışında kalan dağlık kesimleri de içine alan çok engebeli bir yöredir. Çölemerik ise bu bölgenin merkezi konumundaki kasabayı nitelemiştir. Başlangıçta vilayet merkezi için Çölemerik adı kullanılmışsa da zamanla bu isim unutulmuş ve hem il hem de merkezine Hakkâri denilmiştir.² Hakkâri, 1054 yılında

¹ Ali Murat Vural, **Yerel Basın ve Kamuoyu**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 1999, s.115-116; Enis Şahin, **Sakarya Basın Tarihi 1919-20004**, Sakarya Gazeteciler Derneği, İstanbul 20015, s.12

² Metin Tuncel, "Hakkâri" **İslam Ansiklopedisi**, Cilt.15, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1997, s.206

Selçuklu topraklarına katılmış ve yönetimi Selçuklular tarafından sağlanmıştır. Osmanlı Devleti hâkimiyetine ise 16. yüzyılın ilk yarısında girmiştir. Osmanlı idaresinde Van eyaletinin bir sancağı olarak yer almıştır. Osmanlı Devleti tarafından 19. yüzyılın ortalarında mülki teşkilat kurulmuştur. 876'da vilayet haline getirilmiş olmasına karşın, 1888'de Van vilayetine bağlı sancak statüsünde kalmıştır. I. Dünya Savaşı sırasında İran Azerbaycan'ı üzerinden Rus istilasına uğrayan Hakkâri, 1915 yılında işgal edilmiştir. 3 yıl süren Rus işgali altında kalan Hakkâri 1918 yılında geri alınmıştır.³ Cumhuriyet'in ilanının ardından 1926 yılında vilayet statüsü verilen şehrin bu statüsü 20 Mayıs 1933 tarih ve 2197 sayılı kanunla alınarak Van'a bağlı bir ilçe haline getirilmiştir. Van'a 3 yıl bağlı kalmanın ardından 4 Ocak 1936 tarihli 2885 sayılı kanunla tekrar vilayet üstüne kavuşturulmuştur.⁴ Hakkâri, coğrafi olarak Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesi'nin Güneydoğu ucunda yer alan bir ildir. Doğuda İran, Güney'de Irak ile sınırlara sahiptir. Van ilinin Başkale ve Gürpınar ilçeleri ile batıda ise Şırnak ile çevrilidir.⁵ Hakkâri ilinin ilçeleri ise Yüksekova, Şemdinli, Çukurca, Uludere ve Beytüşşebap'tır. İlin coğrafi özelliklerinde, yeryüzü şekilleri bakımından yüksek dağlar ve platolar ile çevrili engebeli bir araziye sahiptir.⁶

1. Hakkâri Gazetesinin Genel Özellikleri ve Yayın Politikası

Hakkâri gazetesi 28 Nisan 1955 yılında yayın hayatına başlayarak Hakkâri vilayetinin yerel basındaki ilk örneğini oluşturmuştur. Gazetenin kurucusu ve yazı işleri müdürü Abbas Koyuncu'dur.⁷ Gazetenin fiyatı 10 kuruş, dizgi ve basıldığı yer Güven Matbaası, idare yeri de hükümet konağı olmuştur. Kuruluş tarihi olarak her ne kadar 1955

³ **Hakkâri İl Yıllığı 1967**, Gürsoy Matbaacılık, Ankara, 1972, s.27 28

⁴ **T.C. Resmi Gazete**, 4 Kânunusani 1936, Sayı. 3197, s.5902

⁵ Adnan Menderes Kaya, **Tarihi Konuşan Bir Kent Hakkâri**, Berikan Yayınları, Ankara, 2010, s.20

⁶ **Yurt Ansiklopedisi**, "Türkiye İl İl Dünü Bugünü Yarımı", Cilt: 5, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1982, s.3291

⁷ Yapılan araştırmalar sonucunda Abbas Koyuncu'ya dair herhangi bir kişisel bilgiye rastlanılmamıştır.

yılı verilmiş olsa da, gazetenin elde edilen ilk nüshası 31 Mart 1961 yılına aittir. 31 Mart 1961 tarihli gazetede Abbas Koyuncu tarafından kaleme alınmış olan *yeniden başlarken* başlıklı köşe yazısında gazetenin bu tarihe kadar neden çıkmadığı konusuna açıklık getirilmiştir. Buna göre Abbas Koyuncu gazetenin yayınlanmamasını; kendisinin vatani görevde olması ve sonrasında da bir dönem Hakkâri'den uzak kalmış olması gibi nedenlerle açıklamıştır.⁸ Hakkâri gazetesi, 1961-1969 yılları arasında kesintisiz olarak yayın hayatına devam etmiştir. Gazetenin yayın politikası; Hakkâri'nin “fedakâr halkını” bilinçlendirmek, vilayetin sorunlarını, gelişimini, şehre yapılan iyileştirme çalışmalarını halka duyurmak ve bunun yanında Türkiye'nin iç ve dış siyasetini dünyada yaşanan olaylardan halkı haberdar etmek olmuştur. 1961-1962 yıllarında yalnızca pazartesi ve cuma günleri çıkartılan gazete, 1963 yılından itibaren pazar hariç her gün çıkartılmaya başlanmıştır. Gazete toplamda 2 sayfadan meydana gelmiştir. İlk sayfada, siyasi sosyal, ekonomik, dış haber, bölge ve şehre dair haberlere yer verilmiş iken, ikinci sayfada ise birinci sayfanın devamı şeklinde haberler, çoğunlukla ilanlar ve vilayete dair şiir, öykü ve maniler yer almıştır. Gazetenin dikkat çekilebilecek iki hususu vardır; birincisi gazetede spor ve sanata dair haberlere yer verilmemiştir, ikincisi ise haberlerde herhangi bir görsel malzeme kullanılmamıştır. 1961-69 yılları arasında yayınlanmış olan sayılarda farklılıklar meydana gelmiştir. Örneğin Gazetenin 1961 yılında 109 nüsha elde edilmiş olmasına karşın, 1969 yılına ait yalnızca 32 nüshaya ulaşılmıştır. Bu çalışmanın kaynak itibarıyla odak noktasına Hakkâri gazetesi oluşturmaktadır. Gazeteye dair bu kısa izahtan sonra gazetenin haber içerikleri ilgili başlıklar itibarıyla aşağıdaki şekilde incelenmeye tabi tutulmuştur. Dolayısıyla yapılan arşiv taramasında ise Hakkâri ile ilgili belgelerin asayiş olayları ve memur tayinlerine dair olduğu tespit edilmiş olup Hakkâri basınına dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

⁸ 31 Mart 1961, s.1

2. Hakkâri Şehrine Dair Haberler

Hakkâri gazetesinin yayın politikası ve yayın ilkelerinin temelinde; yöre halkının sorunlarını dile getirmek, halkı bilinçlendirmek, şehrin olup biteninden halkı haberdar etmek olmuştur. 1961-1969 yılları arasında yayınlanmış olan gazetede bu yayın politikası ve ilkelere bağlı kalınmıştır. 9 yıllık yayın hayatında Hakkâri şehrine dair sosyal, ekonomik, şehri iyileştirme ve geliştirme çalışmaları, ziyaretler, şikâyetler, talepler ve şehre katkı sağlayacak fikirlere gazetede yer verilmiştir.

Şehre dair yayınlanmış haberlerin odak noktasında, sosyal ve ekonomik alanda şehrin iyileştirilmesi ve geliştirilmesine dair haberler yer almıştır. Bu haberler içinde şehrin yolları önceliği almış ve gazetede bu konuya sık sık yer verilmiştir. Hakkâri'nin yollarına dair yayınlanan ilk haber gazetenin yayın hayatına başladığı ilk güne aittir. Yeniköprü-Yüksekova yolunun açılışı büyük bir sevinçle aktarılmıştır. Yolun 4 ay boyunca kapalı kalmış olmasından dolayı yöre halkının yaşamış olduğu sıkıntıya dikkat çekilmiş, Vali'nin bizzat çalışma alanında bulunmasından dolayı tamamlanmış olan yolun haberi Vali'ye teşekkür dileklerini sunarak yayınlanmıştır.⁹ Hakkâri'den Van'a giden yolun kapalı olması yine benzer olumsuzlukların yaşanmasına neden olmuştur. Aşırı yağışlardan çöken yolun yapım çalışmasını bizzat takip eden Vali'nin yolu tamamlatmış olmasıyla yol kullanıma açılmış olduğu haberi verilmiştir.¹⁰ Kapalı olan yolların açılma haberlerine sık sık rastlanılmaktadır. Hakkâri-Beytüşşebap yolunun açılış çalışmalarına başlanmış olması haberiyle birlikte, çalışmalarda büyük rolü olan Cemil Demir'e gazete aracılığıyla yöre halkı tarafından teşekkür edilmiştir.¹¹ İklim şartları da yolların kapanmasında en büyük etkiye sahip olmuştur. 6-7 aydan beri kapalı olan Yüksekova-Şemdinli arasındaki

⁹ 31 Mart 1961, s.1

¹⁰ 5 Mayıs 1961, s.1

¹¹ 5 Haziran 1961, s.1

yolun açılması için Bayındırlık Müdürlüğünün yapmış olduğu çalışmaların tüm ayrıntıları gazete haberinde verilmiştir.¹² Hakkâri-Çukurca yolunun trafiğe açılma haberi büyük bir heyecanla aktarılmış, yolun yapımının 1958 yılında başlanmış olduğuna dikkat çekilmiş ve yolun trafiğe açılışının 1965 yılında olduğu üzerinde durulmuştur.¹³ Gazete tarafından yol çalışmaları dikkatle takip edilmiş ve bu konuda atılmış olan her adım ve yapılmış olan her çalışma hassasiyetle halka bildirilmiştir.

Şehrin iyileştirilme ve geliştirilmesi kapsamındaki bir diğer önemli faaliyet sağlık alanında yapılan çalışmalar olmuştur. Şehrin en büyük eksikliği olan sağlık hizmetlerine yapılmış olan iyileştirme ve geliştirme haberlerine gazetede yer verilmiştir. Bu haberlerden bazıları ise şöyledir; Sağlık alanında yapılmış olan çalışmaların başında Doktor Orhan Bey tarafından yapılan ve açılan ecza dolabı haberi ile halkın bilgilendirilmesi yapılmıştır. Bu çalışmadan dolayı halkın büyük bir sevinç içinde olduğu ve doktor beye başarılar dilediği yazılmıştır.¹⁴ Şehirde yapılmış olan hastanenin haberi de gazetede geniş bir yer tutmuştur. 1962 yılında yapılmış olan hastanenin açılışında sağlık müdür vekilinin, valinin ve belediye reisinin hazır bulunduğu bildirilmiştir. Haberin devamında; hastanede 2 doktor bulunduğunu ve her gece birinin nöbet tutacağı, bunun yanında bazı eksikliklerine bulunmasına karşın doğum ve acil vakalarda her türlü müdahalenin yapılacağı bilgisi verilmiştir. Hastanedeki eksiklikler konusunda Hakkâri halkının da destek sağlaması temennisinde bulunulmuştur.¹⁵

Bir şehri iyileştirme ve geliştirme faaliyetleri arasında eğitim alanında yapılan çalışmalar ayrı bir öneme sahip olmuştur. Hakkâri şehri içinde eğitim alanında bazı çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışma haberleri gazetede yer almıştır. Bölge halkı kadınlarının kendilerini geliştirme-

¹² 5 Haziran 1961, s.1

¹³ 28 Haziran 1965, s.1

¹⁴ 21 Nisan 1961, s.1

¹⁵ 5 Şubat 1962, s.1

leri için biçki-dikiş kursu açılışı ve kursun açılmasından duyulan memnuniyet haberde dile getirilmiştir.¹⁶ Eğitim ve kültürden geri kalınmasına dikkat edilen şehirde, 1963 yılında Çocuk Kütüphanesi açılmıştır. Haberde açılış çalışmasının yanı sıra bu konuda büyük çaba göstermiş olan vali beye teşekkür edilmiştir. Eğitimle ilgili bir yıl boyunca yapılmış olan faaliyetlerin tamamı gazete haberinde verilmiştir. 1963 yılı boyunca Hakkâri'de 12 ilkokul inşaatı ihale edilmiş, 8 tanesinin eğitime başlamış olduğu, ancak Beytüşşebap, Cevizağacı, Uludere, Yüksekova, Büyükçiftlik ve Güvenlik'teki okulların ise henüz eğitim faaliyetine geçemediği üzerinde durulmuştur. Diğer taraftan 1962-1963 yıllarında liseden 7, ortaokuldan 13 kişinin mezun olduğuna dikkat çekilerek, 1963-1964 yıllarında ise liseden 14, Ortaokulda 31 öğrencinin kayıt yaptırmış olduğu bilgisi verilmiştir.¹⁷ Okul bulunmayan mahallelerdeki okul yapım haberleriyle halk bilgilendirilmiştir. Biçer Mahallesi'nde yapılmış olan 2 derslikli okul haberi büyük bir mutlulukla verilmiştir. Biçer halkının bir okula kavuştuğu ve buradaki çocukların eğitim hayatlarına devam edecekleri müjdelenmiştir.¹⁸ 1961-1969 yılları arasında yayınlanmış olan gazete haberlerinde bölge okullarında ve vilayette yapılmış olan veya yapılacak olan okul sınavları ve sonuçlarına sık sık rastlanılmaktadır. Genel olarak verilmiş olan eğitim haberleriyle birlikte, halkın eğitim alanında yapılmış olan uygulama ve çalışma faaliyetlerinden haberdar olması sağlanmıştır.

Su, insan hayatının vazgeçilmez unsurlarından birini oluşturmakta ve insanın hayatta kalmasını sağlayan en önemli ihtiyaçlarının başında gelmektedir. Su sorunu Anadolu'nun en önemli sorunlarından biri olmuştur. Bu konuda Hakkâri'de sıkıntı yaşayan şehirler arasında yer almıştır. Şehri iyileştirme ve geliştirme çalışmalarında su meselesinin halledilmesi öngörülmüştür. Sorunun çözümüne ilişkin atılmış olan adımlar gazete aracılığıyla halka bildirilmiştir. Hakkâri'nin su sorunu hükümetin programına alınmış ve İller

¹⁶ 10 Kasım 1961, s.1

¹⁷ 9 Ocak 1964, s.1

¹⁸ 8 Temmuz 1961, s.1

Bankası tarafından sorunun çözümüne ilişkin şehre gönderilmiş olan yazı direkt olarak haberle birlikte halkın bilgisine sunulmuştur.¹⁹ Su için atılmış olan bir diğer adım olarak, meselenin bir an önce halledilmesi için 4 parti liderinin Cumhurbaşkanı, Başbakan, İmar ve İskân Bakanlığı ile görüşmüş olduğu bilgisi aktarılmıştır.²⁰ Hakkârî'nin su sorunu için atılmış olan adımlardan duyulan memnuniyet köşe yazılarında dile getirilmiştir. Hakkârî'nin, Türkiye'nin diğer vilayetleriyle eşit koşullara sahip olması için devlet tarafından şehrin eksikliklerinin giderilmesi konusunda çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar kapsamında, Hakkârî'nin diğer şehirler ile iletişiminin sağlanması için telefon hattı kurulacağı haberleri heyecan dolu sözlerle bildirilmiştir. Telefon hattının Yeniköprü'ye kadar gelmiş olduğu ve bir ay içerisinde tamamlanması öngörüldüğü bilgisi halka ile paylaşılmıştır.²¹ Telefon hattının yapım aşamaları gazete tarafından titizlikle takip edilmiş ve halk bu konuda bilgilendirilmiştir. Telefon hattının tamamlanması ve hattın açılış müjdesi de yine gazete tarafından haber yapılmış ve çalışmalarda emek verenlere, özellikle de PTT'ye Hakkârî halkı adına teşekkür edilmiştir.²² Gazete, şehrin elektrik işlerinin halledilme meselesini de aynı hassasiyetle takip edilmiştir. İller Bankası Genel Müdürü'nün sorunun kesin çözümü için Hakkârî'ye gelmiş olmasından duyulan memnuniyet yazısı gazetede yerini almıştır. Yazının devamında müdürün, İller Bankasına vermiş olduğu elektrik teklifinin kabul edilmiş olmasıyla birlikte Hakkârî'nin iyileştirilmesi adına bir adım daha atılmış olduğuna dikkat çekilmiştir.²³ Hakkârî şehrinin ihtiyaçlarının giderilmesi konusunda yapılan çalışmalarda bölgeye gelen ve gelecek olan memurlar da düşünülmüştür. Şehirde lojman yapımlarına başlanmış ve tamamlanmış olanların da gerçekleştirilen açılışları gazete haberlerinde yer almıştır.²⁴ Şehirdeki çalışanlar arasında birlik ve be-

¹⁹ 1 Ocak 1962, s.1

²⁰ 6 Nisan 1962, s.1

²¹ 31 Mart 1962, s.1

²² 5 Kasım 1962, s.1

²³ 14 Eylül 1962, s.1

²⁴ 20 Nisan 1962, s.1

raberliği perçinlemek adına yapılmış olan *Memurlar Kulübü* ve *Müteahhitler Birliği* kuruluşlarının açılış haberlerine de yer verilmiştir.²⁵ Haberlerde bu tür faaliyetleri şehri geliştireceği yönünde fikir beyan edilmiş, bu faaliyetlerin artması temennisinde bulunulmuştur.

şehre dair yayınlanmış haberlerin bir kısmında da şehrin sorunları ve şikâyetleri dile getirilmiştir. Bu haberlere kimi zaman köşe yazısı olarak, kimi zaman da manşet haberi olarak yer verilmiştir. Gazetede Hakkâri'nin sorunlarına dair verilmiş olan haberlerde; ilk olarak Hakkâri gazetesi sahibi Abbas Koyuncu'nun Vali'ye olan ziyaretine yer verilmiştir. Abbas Bey'in Vali'den rica ettiği eğitim, sağlık ve sosyal alandaki eksikliklerin giderilmesi konusundaki görüşmeler ve şehre dair şikâyet ve talepleri de görüşülen konular arasında yer almıştır.²⁶ şehir hakkındaki en önemli şikâyet haberi, 1962 yılında faaliyete geçmesi düşünülen sağlık merkezinin subay öğretmenlere lojman olarak tahsis edilmesi konusunda olmuştur. Tahsis haberinin şehirde büyük bir üzüntü yarattığına dikkat çekilerek, salgın hastalıkların bu mevsimde fazla olduğuna ve en çok ihtiyaç duyulan sağlık merkezinin açılmamış olmasından dolayı insanların hayatlarının tehlikeye atıldığı belirtilmiştir. Depodaki ilaçların çürümesi ve halka ulaşmamış olmasından dolayı şehirde yaşanacak büyük sağlık problemlerine dikkat çekilen yazıda açılmayan sağlık merkezi konusunda şikâyet dile getirilmiştir.²⁷ şehirdeki çocukların eğitim alma hakkından mahrum olmalarına sık sık dikkat çeken gazete, okul eksikliğini şikâyet haberleriyle dile getirilmiştir. Yeterli okulun bulunmamasından dolayı yöre çocuklarının eğitim hakkından mahrum kaldıkları ve bunun sonucunda şehrin eğitimde geri kaldığı dile getirilmiştir. Okullarda müdür ve öğretmen odalarının dâhil sınıf yapıldığı buna karşın ihtiyaçın giderilemediğine dikkat çekilmiştir.²⁸ Bir diğer eğitim şikâyeti ise, ortaokul ve liseyi tamamlayamayan ya da üniversiteye gidemeyen çocuklar için şe-

²⁵ 23 Ocak 1962 s.1; 11 Eylül 1964 s.1

²⁶ 14 Nisan 1961, s.1

²⁷ 19 Ocak 1962, s.1

²⁸ 15 Ocak 1962, s.1

hirde bir sanat okulunun bulunmaması yönünde olmuştur. Eğitim hayatına devam edemeyen çocuklar için en azından meslek edinmeleri konusunda yardımcı olunması istenmiştir.²⁹

Hakkâri'nin yolları konusunda iyileştirme çalışmaları yapılmaya devam etmiş olsa da, eksikliklerinden dolayı şikâyetler gazete aracılığı ile dile getirilmiştir. Yol şikâyetlerinden ilkinin şehrin doktoru olan Dr. Orhan Gülerman kaleme aldığı köşe yazısında dile getirmiştir. Hakkâri'den Uludere'ye 9 günde gidiş geliş sağladığını yazan doktor, Uludere gibi şirin bir kasabanın yol sorunundan dolayı geri kaldığına dikkat çekmiştir. Uludere'nin terk edilmiş halinin son bulmasını ve yolların tamamlanması konusunda yetkililerden yardım istemiştir.³⁰ Kış aylarının çetin geçmesi münasebetiyle kapanan Hakkâri-Van yolunun bir türlü açılmamış olması konusunda şikâyetler gazetede yerini almıştır. 5 günden beri kapalı olan yolun açılmaması konusunda şube şefinin çalışmasına karşı duyulan memnuniyetsizlik dile getirilmiştir.³¹ Hakkâri'ye dair şikâyet haberleri arasında en dikkat çekenini Belediye Başkanı Mikail Bey'in Ankara'da düzenlemiş olduğu basın toplantısında şehrin şikâyetlerini dile getirmesi haberi olmuştur. Belediye Başkanı yapmış olduğu basın toplantısında bölgeye tecrübesiz idareci yollandığını belirtmiş, Hakkâri'nin devlet memurlarına sürgün yeri olarak verilen bir şehir olarak bilinmesinden yakınmıştır. Şehre gelen memur *buradan öteye sürgün yok* düşüncesiyle yöre halkına hizmet etmediğini ve Cumhurbaşkanı'nın kesin emrine karşın halka kötü davranıldığına dikkat çekmiştir. Bu konudaki şikâyetini Ankara'da yapmış olması Hakkâri şehri için ayrı bir önem arz etmiştir.³² Hayati öneme sahip olan su meselesi her ne kadar halledilmeye çalışılmışsa da şikâyet konuları arasında yer almaya devam etmiştir. Su sorununun halledilmesiyle birlikte Hakkâri'nin bazı sorunlarının çözüme kavuşacağını

²⁹ 23 Şubat 1962, s.1

³⁰ 23 Haziran 1961, s.1

³¹ 8 Ocak 1962, s.1

³² 19 Aralık 1965, s.1-2

bildirilen yazıda su kaynaklarının bol olmasına karşın su yapılarının yetersizliğinden şikâyet edilmiştir.³³

Gazetede devlet erkânı tarafından şehre yapılan ziyaret haberlerine de yer verilmiştir. Bu ziyaretler büyük memnuniyet yaratmış ve duyulmuş olan memnuniyet haberlere yansıtılmıştır. Şehre yapılan ziyaretlerde ilk olarak Yollar İdaresi Başkanı Ekrem Ceyhun'un yol yapımı teftişi için şehre gelmiş olması haber yapılmıştır.³⁴ Şehre resmi ziyaretini yapmış olan ilk Bakan ise; Bayındırlık Bakanı İlyas Seçkin olmuştur. Seçkin'in şehre geliş haberi büyük bir manşet yazısıyla bildirilmiştir.³⁵ Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Yusuf Azizoglu, şehrin sağlık alanındaki eksikliklerini belirlemek ve halkın sorunlarını dinlemek için bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Bu ziyaret haberine yarım sayfalık yer ayrılarak halk bilgilendirmiştir. Haberin devamında Bakan'a bildirilen eksiklikler ve şehrin sağlık alanı için yapılacak olan çalışmalar hakkındaki verilmiş olan bilgilendirme raporu gazetede yayınlanmıştır.³⁶ 1965 yılında da dönemin Sağlık Bakanı Faruk Sükan'da Hakkâri'ye bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Bakan, sağlık ocaklarını teftiş etmenin ardından halka sağlık alanında vermiş olduğu bilgilerden bahsedilen haberde, Vali'nin şehrin eksikliklerini Bakan'a bildirdiği bilgisi de sunulmuştur.³⁷ Hakkâri için belki de yapılmış olan en önemli ziyaret Cumhurbaşkanı'nın ziyareti olmuştur. Gazete bu ziyaret müjdesini günler öncesinden halka bildirmiş, Cevdet Sunay'ın 11 Temmuz'da yapacağı ziyaret bayram havasında haber yapmıştır.³⁸

Hakkâri'ye yapılan ekonomik yardımlarda haberler arasında yerini almıştır. Bu haberler Ziraat Müdürlüğü tarafından dağıtılan fidanlar üzerine olmuştur.³⁹ Bir diğeri de doğuya yapılan yardım kampanyası kapsamına Hakkâri şehrinin alınmış olması üzerine olmuştur.

³³ 4 Ağustos 1962, s.1

³⁴ 1 Haziran 1962, s.1

³⁵ 10 Ağustos 1962, s.1

³⁶ 13 Ağustos 1962, s.1

³⁷ 22 Mart 1965, s.1

³⁸ 10 Temmuz 1967, s.1

³⁹ 14 Nisan 1961, s.1

Bu yardım kapsamında özellikle de Çukurca'daki halkın bu yardımlardan fazlasıyla yararlanacağı bildirilmiştir.⁴⁰ Halkın ekonomik durumuna yardımcı olmak için devletin dağıtacağı 540 ton yemeklik buğday gazete haberi ile halka duyurulmuştur. Halkın yetiştirilmesi için Ziraat Vekâleti tarafından 2000 adet meyveli, 6000 adet meyvesiz fidan gönderimi konusunda halk bilgilendirilmiştir.⁴¹ Son olarak şehirdeki kültür faaliyetleri çok olmasa da yapılmış olan birkaç faaliyet haberlerinde yerini almıştır. Cumhurbaşkanı Senfoni Orkestrası şefi turne öncesi şehri ziyaret edeceği haberine yer verilmiştir. Orkestranın 19 Nisan'daki Hakkâri konseri de yine halka duyurulmuştur.⁴²

1961-1969 yılları arasında şehre dair haberlerde Hakkâri tarihini ve turistik özelliklerini anlatan köşe yazılarına yer verilmiştir. 1963 yılı itibariyle şehir haberlerinde azalmalar olmuştur. 1963'den itibaren verilmiş olan şehir haberleri ise ağırlıklı olarak suç haberleri olmuştur. Vali'nin yapmış olduğu çalışmalar, Savcılığın ve Bayındırlık Müdürlüğü'nün şehir için vermiş olduğu ilanlar özverili bir şekilde yayınlanmıştır. Şehirde kurulacak olan sosyal tesisler ve kurumların nizamnameleri de gazetede yayınlanmıştır.

3. Türkiye ve Dünya Gündemine Dair Haberlerin Yerel Basındaki Yansıması

3.1. Türkiye'nin Sosyo-Ekonomik Hayatına Dair Haberler

Hakkâri gazetesinde Türkiye'nin sosyo-ekonomik gündemine dair yayınlamış olan haberlerin eksenini eğitim ve ekonomi üzerine olmuştur. Türkiye için iki önemli konuya gazetenin 1961-1969 yılları arasındaki yayınlanan nüshalarında yer verilmiştir. Bu haberlerin bazıları direkt aktarılmış bazıları ise alıntılanarak yayınlanmıştır.

Türkiye'nin eğitim alanındaki gelişim, değişim ve iyileştirme çalışmalarına Hakkâri gazetesinin bakış açısından nasıl yansıtıldığına bakacak olursak; konuya dair ilk haber yükseköğretime dair yapılacak

⁴⁰ 2 Mart 1962, s.1

⁴¹ 16 Mart 1962, s.1; 13 Nisan 1962, s.1

⁴² 12 Ocak 1962, s.1; 20 Nisan 1962, s.1

bir çalışma üzerine olmuştur. Adana'da açılacak olan üniversitenin hazırlıklarının tüm ayrıntıları ile Ankara'dan giden profesörlerin Adana'da yapmış oldukları incelemeler ve sundukları raporlar da haberde verilmiştir.⁴³ Konya'da kurulması düşünülen tarih enstitüsünün haberinde ise Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'ne bağlı olacağı ve mezunların liselerde öğretmenlik yapabileceği bilgisi halka sunulmuştur.⁴⁴ Açılan eğitim kurumlarının bilgisi yöre halkı ile paylaşılmıştır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan Diyarbakır'da Eğitim Enstitüsü açılma haberi büyük bir memnuniyet sözleriyle verilmiştir. Enstitünün, Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan çocuklar için hayırlı olacağı vurgulanmıştır.⁴⁵ Eğitimle ilgili haberlerde Milli Eğitim Bakanlığı'nın yapmış olduğu çalışmalar ve yürütmüş olduğu projeler özellikle değinilmiştir. Milli Eğitim Bakanlığı'nın yürütmüş olduğu okuma yazma seferberliğine dikkat çekilmiştir. Bakanlığın, göçebe aşiretlerin eğitimi için yazın yaylalara gezici öğretmen gönderme projesi hakkında halk bilgilendirilmiştir.⁴⁶ Bu proje ile ülkede okuma-yazma sayısının artacağı ve eğitim seviyesinin yükselecek olmasından dolayı duyulan memnuniyet ve projeye verilen destek dile getirilmiştir. Milli Eğitim Bakanlığı tarafından ülke genelinde 59 Halk Eğitim Dershanesi'nin faaliyet haberine yer verilmiştir. Bu dershanelerin hem halkı okuryazar yapacağı hem de verem savaş konusunda bilgi sahibi olacağı için dershanelerin faydasından sık sık bahsedilmiştir.⁴⁷ Bakanlığın yapmış olduğu çalışmalar yerel basın tarafından dikkatlice takip edilerek halkın bilgilendirilmesi sağlanmıştır. Bakanlığın yapmış olduğu ortak çalışma anlaşmasının ayrıntılarının verilmiş olduğu haberde, Basın Yayın ve Turizm Bakanlığı ile Milli Eğitim Bakanlığı arasında bir anlaşma yapıldığından bahsedilmiştir. Bu anlaşmaya göre radyo aracılığıyla eğitim ve öğretim programı yapılması kararı alınmıştır. 5 Nisandan itibaren yapılacak olan programda Ankara İl Radyosunun her gün saat 9:30-

⁴³ 24 Kasım 1961, s.1

⁴⁴ 11 Mayıs 1962, s.1

⁴⁵ 23 Kasım 1962, s.1

⁴⁶ 24 Eylül 1962, s.1

⁴⁷ 14 Aralık 1963, s.1

12:00 ve 14.00:17:00 saatleri arasında yapılacak olan yayınlarda tıpkı bir sınıftaymış gibi çeşitli konuların işlenmesi uygun görülmüştür. Bu yayınların ilerleyen zamanlarda diğer illerde de yapılmasının düşünüleceği dile getirildiği bildirilmiştir.⁴⁸ Milli Eğitim Bakanlığı'nın teşkilatında yapacağı öğretmen ve personel kadrolarının düzenlenmesine dair bilgiler haberlerde yerini almıştır. Bakanlık ülke genelinde hangi okulda ne kadar öğretmen ve personel olduğunu bildirilmesini istemiştir. Bu çalışma ile yapılmak istenilen ise kadrolarda sıkıntı yaşanmaması ve öğretmen ihtiyacının belirlenmesi olduğu vurgulanmıştır.⁴⁹ Bakanlık tarafından meclise sunulmuş olan ve kabul edilen eğitim ödeneği haberi öğretmenlere müjde olarak verilmiştir. Haberin devamında köy öğretmenlerine ve ilçelerde çalışanlara 150 liralık ödenek verilmesi kararının alınmış olduğu bildirilmiştir.⁵⁰

Türkiye haberlerinin bir diğer eksenini ekonomi haberleri oluşturmuştur. Ekonomiye dair yayınlanmış haberler kalkınma ve yatırım haberleri çerçevesinde yapılmıştır. Ülke gündeminde ekonomiye dair haberleri Hakkâri gazetesi büyük bir özveriyle takip etmiştir. Yapılmış olan çalışmalar ve atılmış olan adımlardan Hakkâri halkının bilgilenebilmesi amaçlanmıştır. Kalkınma ve yatırıma dair haberlerde öncelikli olarak yatırım haberlerine yer verilmiştir. İlk olarak da, Ege ve Orta Anadolu'da zirai yatırımların başlayacağı ve üretimi artırma projelerinin uygulanmaya konduğu haberi verilmiştir.⁵¹ Yatırım için yeni yapılan fabrika haberlerine de geniş yer verilmiştir. Adapazarı'ndaki plastik fabrikasının kuruluş haberi bu haberler arasında yerini almıştır. Fabrikanın kuruluşunun müjdelendiği haberde, fabrikanın ilk etapta senede 18 bin adet lastik üretimi yapacağı sonrasında, çalışma kapasitesini artırarak senede 20 bin adete kadar çıkartarak 601 milyon lira kar elde edileceğini bildirmiştir.⁵² Ülkenin içinde bulunmuş olduğu

⁴⁸ 17 Nisan 1963, s.1

⁴⁹ 25 Mayıs 1962, s.1

⁵⁰ 12 Mart 1964, s.1

⁵¹ 4 Eylül 1961, s.1

⁵² 9 Şubat 1962, s.1

ekonomik darboğazda yatırım haberleri halk arasında sevinçle karşılanmıştır. Bir diğer yatırım olan basma fabrikasının faaliyet haberleri de gazetede yer almıştır. Halka, Eskişehir ve Kahramanmaraş'ta basma fabrikalarının faaliyete geçeceği müjdesi verilmiştir. 2 fabrikanın makinelerinin Japonya'dan sipariş edildiği ve geldiği gibi montajlamanın ardından üretime başlanacağı bildirilmiştir.⁵³ Son yatırım haberi ise, grev kâğıdı fabrikası haberi olmuştur. Fabrikanın temel atma tören merasimi aynen aktarılmış ve fabrikanın 1965 yılında faaliyete geçeceği haberi verilmiştir.⁵⁴

Hükümet tarafından ülke genelinde kalkınma için yapılmış olan çalışma haberlerine gazetede yer verilmiştir. Türkiye'deki maden çalışmalarının geliştirilmesi için hükümet destek sağlamaya başlamıştır. Bu destekten ilki olan Maden Gelişme Bankası'nın kuruluş haberi gazetede yerini almıştır. Maliye Bakanı Ferit Melen'in başkanlığında ve 7 bakan ile genel müdürlerin bulunduğu toplantının ayrıntılarına yer verilmiştir. Toplantı sonucunda 10 milyon lira sermayeli Maden Gelişme Bankası'nın kurulması kararının alındığı Hakkâri halkına duyulmuştur.⁵⁵ Ekonomik kalkınmanın önemli parçalarından olan bankaların kurulması kararı da basında geniş yer tutmuştur. Kalkınma planının desteklenmesi adına hükümet tarafından yeni bankaların kurulması kararı alınmıştır. Bu kararı bildiren haberde, yatırım bankalarının kurulması kararının senato tarafından kabul edildiği bilgisi verilmiştir. 1 milyar lira sermayeli yatırım bankasının faaliyete geçmesinin ardından Maden ve Turizm Bankası'nın kurulması çalışmalarına başlanacağı bildirilmiştir.⁵⁶ Hükümetin ekonomik yatırım ve kalkınmadaki çalışmaları kapsamında ülkedeki petrol potansiyelini ortaya çıkarmada yeni petrol tasarısı konusunda yapılmış olan görüşmelerde gazetede haber yapılmıştır.⁵⁷ Ekonomi alanında kalkınma ve yatırım haberlerini yanında ekonomik destek haberlerine de yer verilmiştir.

⁵³ 11 Haziran 1963, s.1

⁵⁴ 11 Mart 1965, s.1

⁵⁵ 17 Eylül 1963 s.1

⁵⁶ 18 Ocak 1964 s.1

⁵⁷ 27 Haziran 1968, s.1

Mersin'de koyun besleyicilerine 30.000 liralık kredi vereceği ve ayrıca Orman Genel Müdürlüğü tarafından ormanların korunması konusunda kıl keçisi kanunlarında yapılan değişiklikler de haberde yer almıştır.⁵⁸ 1964 yılındaki ekonomik durgunluğun giderilmesi için yapılan çalışmalarda Toprak Mahsulleri Ofisine, Merkez Bankası'ndan avans olarak 850 milyon lira vereceği ve çiftçiye verilecek olan kredinin artırılacağı halka duyurulmuştur.⁵⁹ Çiftçiye yardım konusunda hükümet, Ziraat Bankası'nın üretim kredisinin haricinde tüketim kredisini de verilmesi kararının almış olduğunu halka bildirmiştir.⁶⁰

3.2. Türkiye'nin Siyasi Hayatına Dair Haberler

Hakkâri gazetesinde en çok Türkiye'nin siyasi hayatına dair haberler yer almıştır. Ankara'daki siyasi hayatta yaşanmış olan olaylar hakkında Hakkâri halkına bilgi verilmiştir. Parti kuruluşları, seçimler, Başbakan'ın ve Cumhurbaşkanı'nın yapmış olduğu çalışmalar ve hükümetlerin çalışmaları gazete haberlerinde yer almıştır. Türkiye'nin siyasi hayatına dair haberlerin başında Cemal Gürsel'in Cumhurbaşkanı seçilmiş olması haberi yer almıştır.⁶¹ Genel olarak siyasete dair haberlerin önceliğini, hükümetlerin kurulmaları ve yapılan siyaset çalışmaları oluşturmuştur. Yapılmış olan seçimin ardından 1961 yılının yeni kabinesinin kurulmasıyla birlikte İnönü kabinesinin 261 oy aldığı bildirilmiştir.⁶² Yeni kabinenin göreve başlamasının ardından Başbakan İsmet İnönü, Türkiye radyolarında vatandaşlara hitap edeceği ve günün meseleleri hakkında bilgilendirici bir konuşma yapacağı halka bildirilmiştir.⁶³ Türkiye'nin siyasi hayatı daima hareketli olmuştur. Ankara'nın sürekli değişen gündemi yerel basında sıkı sıkıya takip edil-

⁵⁸ 28 Ağustos 1963, s.1

⁵⁹ 1 Temmuz 1964, s.1

⁶⁰ 15 Nisan 1967, s.1

⁶¹ 27 Mayıs 1961, s.1

⁶² 4 Aralık 1961, s.1

⁶³ 13 Nisan 1962, s.1

miştir. İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı'na sunmuş olduğu istifa haberi basında büyük yankı bulmuştur.⁶⁴ İnönü'nün istifanın kabul edilmiş olduğu ancak sonrasında tekrar kabine kurma vazifesinin İnönü'ye verildiği ve bu kabinenin Türk halkına hayırlı olması temenniyle bildirilmiştir.⁶⁵ Kabineyi kurması ile görevlendirilen İsmet İnönü, 19 Haziran salı gününe kadar yapmış olduğu gayretlerine rağmen kabineyi kuramamış olması haberine yer verilmiştir.⁶⁶ İnönü kabine kurma çalışmalarına ara vermeden devam etmiştir. Bu çalışmalara yer verilmiş olan haberde, 4'lü koalisyon olarak kabinenin kurulacağı, hükümetin CHP, YTP, CKMP ve bağımsızlardan olmak üzere 4'lü koalisyonun oluşturulacağı bildirilmiştir.⁶⁷ Yapılan çalışmalar sonuç vermiş ve yeni kabine kurulmuştur. Yeni kabinede bulunan bakanların tam listesi gazetede verilerek halka tanıtılmıştır.⁶⁸ Yeni kurulmuş olan hükümetin ilk bakanlar kurulu toplantısı ve alınmış olan ilk kararlar yine Hakkâri kamuoyuyla paylaşılmıştır.⁶⁹

Türkiye'nin siyasi hayatında sürekli hareketlenmeler olmuştur. Gazete haberlerinde bu hareketlenmelere yer verilmiştir. Türkiye'de yapılmış olan seçimlerin yankıları gazetede yer almıştır. Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'e sunulmuş olan yeni kabinede AP 10, CKMP 4, YTP 4 ve MP'nin 4'er bakanlık aldıkları aktarılmıştır. Başbakan Yardımcılığına AP Genel Başkanı Süleyman Demirel⁷⁰ getirilmiş ve kabinenin devir tesliminin Pazartesi günü yapılacağı bildirilmiştir.⁷¹ Yeni

⁶⁴ 1 Haziran 1962, s.1

⁶⁵ 4 Haziran 1962, s.1

⁶⁶ 22 Haziran 1962, s.1

⁶⁷ 25 Haziran 1962, s.1

⁶⁸ 29 Haziran 1962, s.1

⁶⁹ 20 Şubat 1963, s.1

⁷⁰ Isparta'nın Atabey ilçesinde 1924 yılında doğmuştur. İstanbul Teknik Üniversitesi inşaat bölümünü bitirmenin ardından Amerika'da ihtisas yapmıştır. Mesleği ile ilgili çeşitli memurluk görevlerinde bulunmanın ardından ODTÜ'de öğretim görevlisi görevinde bulunmuştur. Adalet partinin genel başkanı ve Isparta milletvekilidir. Siyasi hayatı boyunca devlet bakanı, başbakan yardımcılığı ve başbakanlık görevlerinde bulunmuştur. **TBMM Albümü**, Cilt: 2, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları No.1, Ankara 2010, s.861

⁷¹ 22 Şubat 1965, s.1

kabine kurulmuş ve çalışmalara başlamış ancak politikadaki iç çekişmelere son verilememiştir. Her partinin kendisinin daha iyi olduğunu gösterme çabası içinde karşı partilere karşı takılmış olduğu tavır yüzünden iç politikada huzur ve sükûnet bir türlü sağlanamamıştır. Durumun kontrolden çıkma noktasına gelmiş olmasından dolayı Başbakan, dış gezilerini iptal ederek parti liderlerine bir muhtıra hazırlayacağı haberine gazetede yer vermiştir.⁷² Ankara'daki kabine yenilenmesine dair son haber ise, 1966 yılında verilmiştir.⁷³ Hakkâri gazetesinde siyasete dair verilmiş olan en önemli haberlerden biri de Türkiye Cumhuriyeti'nin 5. Cumhurbaşkanı'nın seçilme haberi olmuştur. Emekli Orgeneral Cevdet Sunay'ın 461 oyla Cumhurbaşkanı seçilmiş olduğu büyük manşet yazısıyla bildirilmiştir. Haberin devamında Cemal Gürsel'in sağlık problemleri nedeniyle görevini yerine getiremeyeceği doktor tarafından belirlendiği için Meclis'in yeni Cumhurbaşkanı'nı seçmiş olduğu bildirilmiştir.⁷⁴

Türkiye'nin siyasi hayatına dair haberlerin ikinci bölümünü ülkedeki siyasi partilerin faaliyetlerine dair haberler oluşturmuştur. Gazetede Türkiye siyaset sahnesine çıkacak olan İşçi Partisi'nin kurulma haberine yer verilmiştir. Türkiye İşçi Sendikası Konfederasyonu başkanının açıklamasının aktarıldığı haberde, parti kuruluşunda 200'den fazla sendikacı, işçi ve işçi yakınlarından oluşacağı bilgisi verilmiştir.⁷⁵ Yeni Türkiye Partisinin büyük kongresi gazete haberleri arasında yerini almıştır. 14 Mayıs'ta yapılması planlanan kongrenin AP'nin iktidara geldiği gün yapılmasını gazete manidar olarak değerlendirilmiştir.⁷⁶ Türkiye Partisi'ndeki kurmay heyetindeki değişiklik hakkında

⁷² 24 Haziran 1965, s.1

⁷³ 15 Mart 1966, s.1

⁷⁴ 29 Mart 1966, s.1

⁷⁵ 26 Ocak 1962, s.1

⁷⁶ 4 Mart 1963, s.1

bilgi verilen haberde, Yusuf Azizoğlu'nun⁷⁷ genel başkan yardımcılığından ayrıldığı bildirilmiştir.⁷⁸ 1965 yılı Temmuz ayı itibariyle seçim çalışmaları Ankara'dan başladığı haberlerde; çalışmalar neticesinde siyasi parti liderlerinin konuşmaları, propaganda faaliyetleri ve çalışmaları günü gününe takip edilerek Hakkâri halkı bilgilendirilmiştir. Süleyman Demirel ile İsmet İnönü'nün arasında yaşanan çetin çekişmelerin her ayrıntısı, bunun haricinde partilerin hazırlamış oldukları seçim beyannameleri ve yapılacak olan seçim çalışmalarına da gazetede genişçe yer verilmiştir. Süleyman Demirel ve İsmet İnönü'nün parti meclisinde davalarına ve izleyecekleri yollara ilişkin açıklamaları da yine haberlerde yerini almıştır.⁷⁹ Türkiye'nin seçim nabzı Hakkâri yerel basın tarafından sıkı sıkıya takip edilmiştir. Yapılan seçim çalışmalarının ardından yürütülen yarışın galibi Süleyman Demirel olmuştur. Seçim sonuçlarına yer veren gazete haberinde, Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'in Demirel'i tebrik için Çankaya'ya davet ettiği ve ülkeye dair sosyal, kültürel ve ekonomi konularıyla ilgili meseleler görüşüldüğü bildirilmiştir.⁸⁰ 1968 yılı partilerin çalışmaları ve programları yine basında geniş yer tutmuştur. CHP'nin Kurultay çalışmaları, seçim kanun değiştirilmesi ve parti programına yer verilmiş ve seçim çalışmaları sonucunda 1968 yılı itibariyle mecliste; AP 258, CHP 91, GP 34, YTP 15, TİP 14, MP 12, CKMP 6, BP 1 sandalyeye sahip olduğu bildirilmiştir.⁸¹

Türkiye'nin siyasi hayatına dair yayınlanmış olan haberler daha çok 1963 yılından sonra yoğunlaşmaya başlamıştır. 1965 ile 1966 yılları arasında gazetenin tamamında siyasi gündeme dair haberlere yer verilmiştir. Türkiye ve dünya siyasi haberleri direkt olarak Ankara'dan

⁷⁷ 1917 Silvan doğumludur. İstanbul tıp fakültesinden mezun olmanın ardından hekimlik vazifesine Silvan'da devam etmiştir. Siyaset hayatına Silvan belediye başkanı olarak atılmıştır. Daha sonrasında Diyarbakır milletvekili olarak mecliste yerini almıştır. Sağlık ve sosyal yardım bakanlığı yapmıştır. **TBMM Albümü**, Cilt: 2, s.789

⁷⁸ 5 Şubat 1964, s.1

⁷⁹ 6 Temmuz 1965, s.1; 24 Temmuz 1965, s.1; 15 Eylül 1965, s.1

⁸⁰ 19 Ekim 1965, s.1

⁸¹ 5 Nisan 1967, s.1; 3 Mayıs 1967, s.1; 5 Kasım 1968, s.1

alınan şekli ile aktarılmıştır. Haberler genellikle naklen aktarılmış yoruma ya da bakış açısına göre yazılmamış ve değerlendirilmemiştir.

3.3. Dünya Gündemine Dair Haberler

Hakkâri gazetesi şehir haberleri ve ülke haberlerinin yanı sıra diğer ülkelerde yaşanmış olan siyasi, sosyal ve ekonomi haberlerine de yer vermiştir. Dünya'da yaşanan gelişmelerden Hakkâri halkının da bilgilenmesi amaçlanmıştır. Gazete yurt dışı haberlerini de başarılı bir şekilde halka ulaştırmıştır. Haberlerin ağırlık merkezi siyasi gelişmeler oluşmuştur. Dünya'nın içinde bulunduğu Soğuk Savaş dönemi olarak adlandırılan Amerika ve Sovyet Rusya'nın yaratmış olduğu iki kutuplu dünyada siyasi ve askeri⁸² çekişmelerine daha fazla yer verilmiştir. Amerika, İngiltere ve Fransa ile birlikte Rusya'ya vermiş olduğu nota bilgisi yayınlanmış olan dış haberlerin başında gelmiştir.⁸³ Dünya bu dönemde iki kutuplu bir haldedir, Amerika ve Rusya iki merkez kutuptur ve kendilerine taraf bulma ve karşı tarafa da gücünü hissettirmeye çabasında olmuşlardır. Bu durumdan en çok etkilenen ülkelerden biri Küba olmuştur. Gazetede Küba'da yaşanmış olan siyasi ve askeri olaylara haberlerde yer verilmiştir.⁸⁴ Haberde, Fidel Castro'nun Moskova'ya yapmış olduğu ziyaretten dolayı durumdan rahatsız olan ABD'nin açıklamaları direkt olarak aktarılmıştır.⁸⁵ Soğuk Savaş süresince iki devletin siyasi manevralarına sıkça yer verilmiştir. Başkan Kennedy'nin Fransız İngiliz ve Sovyet liderleriyle yapmış oldukları ikili görüşmeler bildirilmiştir.⁸⁶ Kennedy'nin Rusya'ya yapmış olduğu barış çağrısına yer verilen haberde başkanın Birleşmiş Milletler genel kurulunda silahlanma konusunda yapmış olduğu konuşmasında Rusya'ya barış çağrısında bulunduğu belirtilmiştir.⁸⁷ Akdeniz'de nükleer

⁸² Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarih 1914-1995**, Kronik Yayınları, İstanbul 2018, s.319

⁸³ 4 Ağustos 1961, s.1

⁸⁴ 30 Ocak 1963, s.1

⁸⁵ 23 Ocak 1964 s.1

⁸⁶ 9 Haziran 1961 s.1

⁸⁷ 2 Ekim 1961 s.1

silahlardan arınmış bir bölge kurulmasına talep eden Moskova, Akdeniz devletleri ve Amerika'ya verilmiş olan notaya dikkat çekilmiştir.⁸⁸ İki devletin kendi safına devlet katma çalışmaları sonucunda Sovyet Rusya, Çin'i kendi safına çekmeyi başarmıştır. Rusya'nın Çin'in uluslararası arenada kurulmuş topluluklarda yer alması için yapmış olduğu çaba haberlerde yerini almıştır. Pekin'in Birleşmiş Milletlere sokulmasına ABD karşı çıkmıştır. Dünya Sağlık örgütündeki Sovyetlerin kabul teklifi de reddetmiştir.⁸⁹ İki ülke arasındaki güç savaşı hız kesmeden devam ederek, bu savaşta taraf toplama işi de aynı hızla devam etmiştir. Bu savaş neticesinde Çin ve Suriye Rusya'nın yanında yer almıştır. Amerika ise Ortadoğu'da daha fazla taraftar bulma yarışında ekonomik ve askeri yardımları artırma yolunu seçmiştir. Bu sırada Ortadoğu'da İsrail ile Arap dünyasının savaşı söz konusu olmuş ve bu sıcak gelişme ciddiyetle takip edilmiştir. Suriye ile İsrail'in savaşı ve barış için yapılan çalışmalar konusunda halk bilgilendirilmiştir.⁹⁰ Bu savaş sırasında Amerika ve Rusya taraf olma yolunda adımlar atmışlardır. Amerika Mısır'a yardım teklif etmiş ancak geri çevrilmiştir. Mısır lideri yardımı Rusya'dan alınacağını bildirmiş olduğu basın açıklamasına yer verilmiştir.⁹¹ Araplar, İsrail etrafındaki askeri duvarı yükseltmiş ve batıların da bu durumdan rahatsızlığı dile getirilmiştir. Arap birlikleri ile İsrail'in 84 saat süren savaşın ayrıntılarına haberlerde yer verilmiş ve Arapların yenilgisi aktarılmıştır.⁹²

İki kutuplu dünyanın askeri rekabeti de yine haberler arasında yerini almıştır. Bu durum karşısında NATO'da yapılan çalışmalar dikkatle takip edilmiştir. Dünyadaki silahlanma yarışında üye ülkeler çözümler ve stratejiler üretme çalışmaları, toplantıları ve nükleer silah durumları bunun yanında, Fransa ve Amerika'nın izledikleri politika ve çalışmalar haberlerde yer almıştır. Ayrıca NATO toplantılarında

⁸⁸ 3 Haziran 1963 s.1

⁸⁹ 13 Mart 1964 s.1

⁹⁰ 8 Şubat 1967 s.1

⁹¹ 30 Mayıs 1967 s.1

⁹² 6 Haziran 1967 s.1; 14 Haziran 1967 s.1

Batı Almanya'daki devletlerin durumları ve silahlanma ile ilgili bilgilere ulaşılmaktadır.⁹³ Dış haberlerde birçok ülkenin ilk siyasetine dair haberlerde bulunmaktadır. Bu haberler arasında ülkelerde yapılan devrimler, darbeler, ekonomik gelişmeler ve askeri olaylar da yer almıştır. Bunun yanında özellikle iki konu üzerinde fazlasıyla durulmuştur. Bunlardan bir tanesi Amerika'nın Vietnam da yürütmüş olduğu savaştır Amerika'nın Vietnam'da bulundurmuş olduğu askeri birlikler, savaşın seyri ve Vietnam'da bulunan devletin durumu, askeri kayıplar haberlerde yer almıştır.⁹⁴ Haberlerde yer verilmiş olan ikinci konu ise, Rusya'nın Çekoslovakya'da yapmış olduğu işgaldir. Çekoslovakya'nın durumuna dair haberler de; Amerika, İngiltere ve Fransa'nın bakış açıları, yapılmış olan askeri yardımlar ve Rusya'nın yapmış olduğu askeri müdahaleler ile izlemiş olduğu politikalar aktarılmıştır.⁹⁵

Hakkârî basınının dış haberlere dair 1961-1969 yılları arasındaki yayınlarında en geniş yeri Kıbrıs meselesi almıştır. Türkiye'nin doğrudan ilgilenmiş olduğu bu meselenin her ayrıntısına sığağı sığağına yer verilmiştir. Kıbrıs meselesine dair haberlerde Türkiye ile Yunanistan arasında yaşamış olan meseleye kısa sürede Avrupa devletleri de dâhil olmuşlardır. Rumların, Kıbrıs'ta yapmış oldukları siyasi, sosyal ve askeri çalışmalar, Avrupa devletlerinin olaya dâhil oluşu, Rum kesiminin Avrupa devletlerinden yardım alma çabaları, Sovyetlerin ve Amerika'nın olaya dahil olma mücadelesi, Türkiye'nin izlemiş olduğu siyasi ve askeri politikalar, Türkiye'nin müdahalesi ve Makarios'un vermiş olduğu destekler, kısaca Kıbrıs meselesine dair her habere yer verilmiştir.⁹⁶ Dünya gündemine dair haberlere yer verilirken siyasi olaylar ağırlık merkezini oluşturmuştur. Amerika ve Rusya'nın çekişmesinin

⁹³ 19 Eylül 1963 s.2; 26 Mayıs 1966 s.1; 11 Haziran 1966, s.1; 29 Eylül 1967 s.1; 11 Eylül 1968 s.1

⁹⁴ 10 Nisan 1968 s.1; 17 Nisan 1968 s.1; 30 Nisan 1968 s.1; 13 Mayıs 1968 s.1

⁹⁵ 9 Eylül 1968, s.1; 7 Eylül 1968, s.1; 4 Eylül 1968, s.1; 30 Ağustos 1968, s.1

⁹⁶ 1964- 1968 yılları arasındaki tüm sayılar

yanında, dünyanın takip ettiği Kıbrıs meselesine de genişçe yer verilmiştir. Kıbrıs'ın haklı davasında Türkiye'nin sergilediği duruş haberlerde yerini almıştır.

SONUÇ

Basın, kamuoyu oluşturma açısından ve toplumun dinamiklerini yönlendirmede büyük bir rol oynamaktadır. Yerel basın ise, bir şehrin tarihinde önemli bir yer tutmaktadır çünkü şehre dair sosyal, kültürel ve ekonomik durumların genişçe yansıtıldığı bir yerdir. Bu işlevleriyle Hakkâri gazetesi yerel basının ilk örneği olması münasebetiyle şehir için önemli bir görev üstlenmiştir. İncelemeye tabi tutulan Hakkâri gazetesi, 1961-1969 yılları arasındaki yayın sürecinde yalnızca Hakkâri'nin sosyal, ekonomik ve kültürel olaylarını değil aynı zamanda, Türkiye ve Dünya'da yaşanmış olan siyasi, sosyal ve ekonomik olayları da dönemin koşullarında okuyucusuna ulaştırmayı başarmıştır. Böylece yöredeki okuryazar kesim yaşanan tüm siyasi, sosyal ve ekonomik gelişmelerden haberdar edilmiştir. Gazete, bu işlevini yerine getirirken hiçbir siyasi görüşün etkisi altında olmamıştır.

Gazetede, 1961-1969 yılları arasında ülkedeki güncel duruma dair yaşananları siyasi ve sosyo-ekonomik çerçevede olacak şekilde haberler yayınlanmıştır. Ülkede yapılmış olan kalkınma ve yatırım haberleriyle, siyasi gündeme dair seçim, parti, hükümet ve yapılan geliştirme çalışmalarına geniş ölçüde yer verilmiştir. Tüm partilerin liderinin konuşmalarına, parti programlarına ve seçim çalışmalarına ayırt edilmeksizin gazetede yer verilmiştir. Ülke dışı gündeme dair yayınlarda ise, ağırlık olarak ülkelerin siyasi durumları, ikili ilişkilerde yaşanan gelişmeler üzerine haberlere ve soğuk savaşın sıcak gelişmelerine, etkilerine ve çift kutuplu dünyanın şekillenmesinde meydana gelen siyasi birlikteliklerin yaşandığı çekişmelere değinilmiştir. Dış haberlerde en çok önem verilen ve her ayrıntının sığacağı sığacağına yansıtıldığı Kıbrıs'a dair yaşanan gelişmeler 1964 yılı itibariyle gazetede geniş yer bulmuştur.

Hakkâri gazetesinin, şehre dair yayınlarına bakıldığı zaman şehrin güncel sorunlarını ele alınmış olduğunu görmekteyiz. Şehirdeki yol, sağlık ve eğitim alanındaki eksiklikler sık sık dile getirilerek kamuoyu oluşmasında Hakkâri adına sorumluluk ve işlevselliğini yerine getirmiştir. Şehre dair yapılmış geliştirme ve iyileştirme çalışmaları da gazete aracılığıyla halka bildirilmiştir. Şehir için yapılmış okul, hastane, yol, su ve elektrik işlerine dair bilgilendirme titizlikle yapılmıştır. 1963 yılı itibariyle şehre dair haberlerde bir azalış meydana gelmiştir. 1963 yılı itibariyle gazetenin gündemi ülke içinde ve dışında yaşanmış olan siyasi, sosyal ve ekonomik haberler üzerine ağırlık verilmiştir. Şehrin kurtuluş günü haberleri ile resmi bayram haberlerinde yapılan hazırlıklar ve kutlama programları tam sayfada ayrıntılı olarak yer verilmiştir. Gazetede yayınlanmış haberler arasında spor ve sanata dair herhangi bir habere rastlanılmamıştır. Genel olarak gazetede yayınlanmış haberlerin tümünde yapılan incelemeler sonucunda söyleyebiliriz ki, Hakkâri gazetesi yayın hayatı boyunca yayın ilkelerine bağlı kalarak Hakkâri halkını bilgilendirme işlevini titizlikle yerine getirmiştir.

KAYNAKÇA

1. Süreli Yayınlar

Resmi Gazete

Hakkâri Gazetesi

2. Kütüphane Malzemeleri

2.1. Kitap ve Makaleler

ARMAOĞLU, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarih 1914-1995**, Kronik Yayınları, İstanbul 2018

Hakkâri İl Yıllığı 1967, Gürsoy Matbaacılık, Ankara, 1972

KAYA, Adnan Menderes, **Tarihi Konuşan Bir Kent Hakkâri**, Berikan Yayınları, Ankara, 2010

ŞAHİN, Enis, **Sakarya Basın Tarihi 1919-20004**, Sakarya Gazeteciler Derneği, İstanbul 20015

TBMM Albümü, Cilt: 2, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları No.1, Ankara 2010

TUNCEL, Metin, “Hakkâri” **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 15, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1997, ss.205-207

VURAL, Ali Murat, **Yerel Basın ve Kamuoyu**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 1999

Yurt Ansiklopedisi, “Türkiye İl İl Dünü Bugünü Yarını”, Cilt: 5, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1982, ss.3291-3360

HAKKÂRİ HALKEVİ VE FAALİYETLERİ

Nursel GÜLCÜ*

ÖZET

Çağdaş bir devlet olabilmek için çağdaşlığın temel ilkelerinin topluma mal edilip halk tarafından desteklenmesini sağlamak gereklidir. İnkıapların halka duyurulması, benimsenmesi ve halkın eğitilmesi amacıyla 19 Şubat 1932’de Türkiye’de 14 Halkevi açılmış ve bunu diğer halkevlerinin açılışları izlemiştir. Kurulan halkevlerinin temel gayesi, Atatürk İlke ve İnkıaplarını halka tanıtmakla sınırlı kalmayıp, aynı zamanda halkın her alanda eğitim almasına, kültürlenmesine ve modernleşmesine katkı sağlamayı amaç edinmiştir.

Halkevleri, bulunduğu bölgede kültürel ve bilimsel kalkınmada önemli görevler üstlenmiş ve bu görevleri bünyesinde bulunan şubeleri aracılığıyla gerçekleştirmiştir. Okuma-yazma kursları düzenlenmiş, ihtiyaç duyulan konularda konferanslar, kurslar, seminerler verilmiş, okuma odaları açılmış, köylü ve şehirli arasında mevcut bulunan uzaklığın azaltulmasına yönelik geziler tertip edilmiş, ihtiyaç sahiplerine yardımlar edilmiştir. Sadece gönüllü kişilerin katılımıyla gerçekleşen tüm bu faaliyetlerde kâr amacı güdülmeden topyekûn kalkınabilmek için bir bütün halde çalışmalar sürdürülmüştür.

Hakkâri Halkevi ise 21 Şubat 1937’ de Çölemerik merkezinde çarşı içinde tek katlı bir binada 125 üye ile faaliyetlerine başladı. Yedi şube ile faaliyete başlayan Hakkâri Halkevi, dönemi itibariyle değerlendirildiğinde; birçok alanda faaliyetler gerçekleştirmeye çalışmakla birlikte karşılaşmış olduğu bazı imkansızlıklar ve güçlükler nedeniyle

* Dr. Öğretim Üyesi, Akdeniz Üniversitesi, nur.gulcu@gmail.com

de eğitim ve kültür alanında Hakkâri’de istenilen düzeyde sonuçlara ulaşamamıştır. Sonuç olarak ne tür şartlar altında olursa olsun Hakkâri Halkevi’nin çatısı altında gönüllü insanların ortak bir amaç etrafında bir araya gelerek gösterdikleri çalışmalar dönemi içerisinde değerlendirildiğinde Hakkâri için oldukça önemli olan bir çok faaliyeti gerçekleştirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Hakkâri, Halkevi, Yetişkin Eğitimi.

HAKKÂRİ COMMUNITY CENTRE AND ACTIVITIES

ABSTRACT

In order to become a modern state, it is necessary to ensure that the basic principles of modernity are supported and publicly supported by the society. 14 Community Centers opened in Turkey on February 19, 1932, for publicize the reforms, adoption and in order to educate the public and it was followed by the opening of other community centers. The main aim of the community centers established is not only to introduce Atatürk's principles and revolutions to the public, but also to contribute to the education, culture and modernization of the people in all areas.

Community Centers have undertaken important tasks in cultural and scientific development in the region and carried out these tasks through its branches. Literacy courses were organized, conferences, courses, seminars, reading rooms were opened, trips to reduce the distance between the villagers and the city were organized and needed help was provided. In all these activities with the participation of only voluntary persons, activities were carried on as a whole in order to develop in total without profit.

Hakkâri Community Center opened 21 February 1937 in the center of a single-story building in the center of the garment began with 125 members. Hakkâri Community Center which started its activities with seven branches, made a great effort to realize the activities undertaken by this community in the last years of Atatürk, but it was not possible to reach the desired level in every field. Volunteer people, no matter what the circumstances, gather together around a common goal can be considered very successful.

Key Words: Artatürk, Hakkâri, Community Centre, Adult Education.

GİRİŞ

Bu çalışmada, Hakkâri Halkevi'nin 21 Şubat 1937'deki açılışından, halkevlerinin 1951'deki kapanış sürecine kadar yapmış olduğu faaliyetler ve Hakkâri halkının eğitim, kültür ve günlük yaşantısı üzerindeki etkilerini ortaya koymak amaçlanmıştır. Çalışmada betimsel araştırma türlerinden tarihi yöntem kullanılmış olup, literatür taramasına dayalı olan betimsel karakterli bir yapıya sahiptir.

Atatürk, İstiklal Savaşının başarıyla kazanılmasından sonra Cumhuriyetin ilanı ile birlikte yeni kurulan devletin “halk devleti” olduğunu ifade etmiştir. Yeni kurulan devletin her açıdan modernleşmesi ve bunun için de halkın yönetimdeki etkisini sık sık dile getirmiştir.

Halkevlerinin kurulmasında Cumhuriyet ideolojisiyle birlikte 1930'lu yılların getirmiş olduğu ekonomik, toplumsal ve kültürel gelişmeleri de iyi değerlendirmek gerekir¹.

Dünya ekonomik bunalımı karşısında sorunu ekonomik açıdan çözmek mümkün olmayınca bu kez ideolojik açıdan geliştirilecek bir çözüm arayışına gidilmiştir. Bu bağlamda halkevleri ile Türk halkının siyasal, sosyal ve kültürel açıdan bilgi ve deneyime sahip olması amaçlanmıştır.

Yapmış olduğu yurt gezilerinde halkı dinleyen Atatürk, inkılapların günlük yaşamda yeterli başarıya ulaşamadığını görmüş ve halkı bir arada tutacak, eğitecek ve kültürel devrimi gerçekleştirecek itici bir güce ihtiyaç olduğunu görmüştür². İstenilen medeniyet seviyesine çıkmak için yalnız kanun çıkarmakla ve hükümet kurumlarının faaliyetiyle başarılacak bir iş olmadığı görülmüştür³. Bununla ilgili yeni bir

¹ Abdülaziz Kardeş, “Cumhuriyet Dönemi'nde Bir Modernleşme Hareketi olarak Siirt Halkevleri ve Halkodaları (1934-1951)”, **Turkish Studies**, 9(7), 2014, s.413.

² Mustafa Kemal Atatürk, **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri III**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1997, s.90.

³ Emin Hekimgil, “Halkevleri İşe Yararıyor Mu?”, **Ülkü**, 3(28), 1949, s.8.

yapılanmaya ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyaca cevap verebilecek nitelikteki kurumların kurulması için yabancı ülkelerdeki bazı uygulamalardan örnek alınmıştır⁴.

1 Mart 1932 tarihli genelge ile Cumhuriyet Halk Fırkası halkevleriyle ilgili kararı kendi örgütüne duyurmuştur⁵. Halkevleri kültür inkılabının altyapısının oluşturulmasında önemli görevler üstlenmiştir. Sadece şehirlerde değil aynı zamanda köylerinde kalkınmasının yolu açılmış oluyordu⁶. Cumhuriyet gazetesi, halkevlerin açılışıyla ilgili “Gazi’nin Yeni Eseri” manşetiyle halkevlerinin açılışına geniş yer vermiştir⁷.

Halkı bilinçlendirmek, kültürel ve yaşam düzeylerini yükseltmek için açılan Halkevlerinin 19 Şubat 1932’deki açılışında Recep Bey (Peker) konuşmasında, halkevlerinin üstlendiği misyonu şu sözleriyle özetlemiştir;

“Bu cemiyetleşmek (toplumlaşmak) fikri bütün halkevleri faaliyetlerinin esas temelidir... En kuvvetli ders vasıtalarına, yetişkin muallim ordularına malik olmak kâfi değildir. Halkı yetiştirmek, halkı bir kütle haline getirmek için ayrıca bir milli halk mesaisine ihtiyaç vardır. Silah kuvvetinden, her türlü cebir madde kuvvetlerinden daha müessir olanı fikir kuvvetidir. Milletimizi bu sahada yetiştireceğiz”⁸ diyerek halkevlerinin kültürel kalkınmada üstlendiği role dikkat çekmiştir.

Hakkâri Halkevi, eğitimli kadro, bina, bütçe ve birçok eksiği bulunmasına rağmen, verilen konferanslar, yapılan köy gezileri, okuma-yazma kursları, spor müsabakaları ve kütüphanesi ile Hakkâri halkının sağlık, eğitim, sporla ilgi konferanslara katılım ve birçok konuda

⁴Hamit Pehlivanlı, “Kırıkkale Halkevi (1942-1951)”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, 24(70), 2008, s. 72.

⁵Nurcan Toksoy, **Halkevleri, Bir Kültürel Kalkınma Modeli Olarak**, Orion Yayınları, Ankara, 2007, s.31.

⁶BCA, 490.01.100.3.14.6 (10 Kasım 1932).

⁷Cumhuriyet, 20 Şubat 1932.

⁸M. Rauf İnan, “Atatürk’ün “Halkçılık Ülküsü”, **Atatürk ve Halkevleri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1974, s.102.

çalışmalarıyla Hakkâri halkının kültürel gelişimine katkı sağlamıştır diyebiliriz.

I. Halkevi Faaliyetleri

1932 yılında Halkevleri içinde bir başlangıç yılı olmuştur. İlk olarak 14 tane olarak açılan halkevleri, öncelikle ne yapacaklarını ve nasıl çalışacaklarını belirlemeye çalışmıştır. Halkevlerini nasıl çalışacağı ile ilgili merkezden gönderilen talimatnameler doğrultusunda çalışma düzenlerini oluşturmuşlardır⁹.

Genel merkez, açılan halkevlerinin ne şekilde faaliyet göstereceği, görev ve sorumluluklarının neler olacağı hususunda talimatnameler yayınlayarak, yapılacak faaliyetleri açıkça ifade ederek maddeler halinde yayınlamış ve halkevlerine göndermiştir. Belirli aralıklarla yayınlanan talimatnameler ile eğitim ve kültür alanında yapılması gerekenler ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Halkevleri talimatnamesinde kuruluş amacının açıklanmasının yanında halkevlerinin çalışma esasları da belirlenmiştir¹⁰. Halkevleri talimatnamesine göre; halkevleri açıldığı günden itibaren dokuz şube olarak çalışmasını devam ettirmiştir.

Bu şubeler;

1. Dil, Edebiyat, Tarih Şubesi
2. Güzel Sanatlar Şubesi
3. Temsil Şubesi
4. Spor Şubesi
5. İctimai Yardım Şubesi
6. Halk Dershanesi ve Kurslar Şubesi
7. Kütüphane ve Neşriyat Şubesi
8. Köycülük Şubesi

⁹ Anıl Çeçen, **Halkevleri**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1990, s.139.

¹⁰ CHF, **CHF Halkevleri Talimatnamesi**, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1932, ss.1-3.

9. Müze Sergi Şubesi¹¹

Bir halkevi açılınca mutlaka 9 şubesinin birden açılması şart olmamıştır. Maddi imkânlar elvermediği ve istekli ve çalışkan elemanlar olmadıkça da şubeleri açmakta fayda görülmemiştir. Üç şube ile de mevcut imkânlarla halkevi açılabilirdi¹².

II. Hakkâri Halkevi'nin Açılışı ve Şubelerin Teşekkülü

Genel Merkezin yayınlamış olduğu talimatnameleri doğrultusunda Hakkâri Valiliğine 12 Şubat 1937 tarihli bir yazı göndererek, il merkezi Çölemerik'te 21 Şubat 1937'de halkevi açılmasına genel yönetim kurulunca karar verildiğini ve bununla ilgili çalışmanın başlatılmasını istemiştir. Açılış töreninin canlı ve hareketli olarak yapılması da ayrıyeten gelen yazı doğrultusunda bildirilmiştir¹³.

Genel Sekreterliğin talimatı doğrultusunda 21 Şubat 1937'de açılan Hakkâri Halkevi Başkanlığına ilk olarak Hakkâri Kültür Direktörü Siret İstemi seçilmiştir. Siret İstemi'nin kısa süre sonra Bitlis'e tayini nedeniyle, Genel Sekreterlik yerine Baytar Müdürü Cevdet Unan'ı atamıştır¹⁴.

Hakkâri Halkevi; Dil, Tarih ve Edebiyat, Ar, Spor, Kitapsaray ve Yayın, Sosyal Yardım, Gösterit ve Köycülük şubelerinin açılmasıyla çalışmalarını bu şubelerin çatısı altında gerçekleştirmiştir. Halk Dershanesi ve Kurslar Şubesi ile Müze ve Sergi Şubesi açılmamıştır¹⁵.

¹¹ CHF, **CHF Halkevleri Talimatnamesi**, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1932, s.4.

¹² Behçet Kemal Çağlar, **Halkevleri 1932-1935, 103 Halkevi Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı?**, Ankara.1936, s.11.

¹³ **BCA**, 490.01.100.956.701.2 (12 Şubat 1937)

¹⁴ **BCA**, 490.01.100.940.647.1. Halkevi başkanları sicili. (02.8.1937) Halkevi'nin ilk başkanı Siret İstemi hakkında bilgi bulunmazken yerine atanan Cevdet Unan hakkında sicil suretinde önemli bilgiler bulunmaktadır. 1907 İstanbul doğumlu, mesleği veterinerlik olan Cevdet Unan, Üsküdar Lisesi'ni bitirmiş, askerlik görevini Haydarpaşa tatbikat mektebinde asteğmen olarak yaptıktan sonra devlet teşkilatının veterinerlik işlerinde çalışmıştır. Fransızca bildiği daha önceden herhangi bir siyasal partiye girmedeği bilgisi verilmektedir.

¹⁵ **BCA**, 490.01.100.985.817.3. **Halkevlerinin çalışma raporları**, (31.3.1938)

Hakkâri Halkevi, 1938 yılı başına kadar Dil, Tarih ve Edebiyat Şubesi dışında toplantı yapamamıştır. Dil, Tarih ve Edebiyat Şubesi 24 toplantı yapmış ve bu toplantılara 192 kişi katılmıştır.

Hakkâri Halkevi'nin 31.3.1938 tarihindeki kayıtlarına göre; halkevine kayıtlı üyelerin şubelerde mesleklerine göre sayıları şu şekildedir:

- Dil-Tarih, Edebiyat Şubesi: 13 işyar, 1 öğretmen, 3 tüccar ve 3 çiftçi,
- Ar Şubesi: 9 işyar, 1 öğretmen, 3 tüccar ve 2 çiftçi ve 1 sanatkâr,
- Gösterit Şubesi: 11 işyar, 2 öğretmen ve 3 çiftçi,
- Spor Şubesi: 15 işyar, 3 öğretmen, 3 tüccar ve 7 çiftçi,
- Sosyal Yardım Şubesi: 11 işyar, 1 doktor, 3 tüccar,
- Kitapsaray ve Yayın Şubesi: 8 işyar, 1 öğretmen, 4 tüccar, 3 çiftçi, 2 sanatkâr,
- Köycülük Şubesi: 15 işyar, 1 doktor, 3 tüccar, 5 tercüman, 4 sanatkârdan oluşmaktadır. Açılışında 125 olan üye sayısı 1 yıl sonra 141'e çıkmıştır¹⁶.

Halkevi Yönetim Kurulunda Açılan Şubeler ve Başkanları: (31 Ekim 1938)

1. Sosyal Yardım Şubesi: Vilayet Sağlık ve İçtimai Muavenet Direktörü Dr. Habip Poyraz (Eski Aza)
2. Dil, Tarih, Edebiyat Şubesi: Vilayete tayin olunan Kültür Direktörü İhsan Kazandıoğlu (Yeni aza)
3. Temsil ve Gösteriş Şubesi: Vilayete yeni tayin olunan Emniyet Amiri Fethi Vardar (Yeni aza)
4. Kitapsaray Şubesi: Meclisi Umumi Üyelerinden İdris Bora (Eski aza)
5. Spor Şubesi: Nüfus Müdür Vekili Başkâtip ve Spor Ajansı Hamdi Gültekin (Yeni aza)

¹⁶ BCA, 490.01.100.985.817.3 Halkevlerinin çalışma raporları, (31.3.1938)

6. Ar Şubesi: Merkez İlkokul Baş Öğretmeni Ahmet Yıldırım (Eski aza)
7. Köycülük Şubesi: Hususi Muhasebe Müdürü Süleyman Öner (Eski aza)

Yukarıda yazıldığı üzere açık olan şubeler başkanlıklarına seçilenler gösterilmiş ve bu suretle halkevi yedi şubeden kurulmuştur. Ayrıca, Halkevi Muhasipliğine yeni tayin kılınmış muallimlerden Fethi Okat ve Halkevi Kâtipliğine Muhasebe-i Hususiye' den Zeki Demir¹⁷ seçilmişlerdir.

III. Hakkâri Halkevi Bina Durumu

21 Şubat 1937'de Çölemerik merkezde açılan Hakkâri Halkevi'nin binası, halkevine tapulu olmadığından, faaliyetlerini Hususi İdareye ait binada yapmak zorunda kalmıştır.

1944 yılında Hususi İdare'ye ait olan bu binanın alınarak Hakkâri Halkevi'ne mal edilmesi amacıyla Hakkâri Valiliği'nce, Genel Sekreterliğe bir yazı gönderilerek bu binanın Hakkâri Halkevi'ne tapulanması istenmiştir¹⁸.

Genel Sekreterlik, Hususi İdare'ye ait olan binanın tamirinin Hususi İdare'ye büyük yük ve külfet getireceği gerekçesiyle, mevcut binanın 300 lira bedelle halkevine devrini uygun bulunduğunu bildirmiştir¹⁹.

Genel Sekreterliğin, binanın, Hakkâri Halkevi'ne devrini uygun görmesi üzerine; Hususi Muhasebe Bütçesinde, Hakkâri Halkevi'ne yardım tahsisatı olarak ayrılan 900 liranın 300 lirasının, binanın satın alınmasına ayırmıştır. Kalan paranın bir kısmı binanın tamiratına (200 lira), diğer kısmı da halkevinin oturacak sandalyesi, kitaplarını koyacak kütüphanesi ve masası olmadığı gerekçesiyle valilikçe kalan parayı

¹⁷ BCA, 490.01.100.940.647.1. **Halkevi Başkanları Sicil**, (31.10.1938)

¹⁸ BCA, 490.01.100.1717.981.1 (24.4.1944)

¹⁹ BCA, 490.01.100.1717.981.1 (09.6.1944)

bu eşyaların siparişine ayıracaktır. Genel Sekreterliğin binaya ait fotoğraf istemesi üzerine, Hakkâri Valisi Fuat Yurttaş; “Malumu alileri, vilayetimiz her türlü vesaiti medeniyetten mahrum bir bölge olduğundan talep buyurulan binanın fotoğraflarının takdimine şimdilik imkân bulunamamıştır” diyerek, Hakkâri vilayetinin genel durumuna dikkat çekip, ellerine bir fotoğraf makinesi geçtiği takdirde fotoğraflarının al-dırılarak, halkevinin durumunu belirten cetvel ve tapu senedinin birlikte gönderileceğini bildirmiştir²⁰.

Hakkâri Halkevi, 1 oda, bir idare heyeti odası ve okuma ve oturma odasından ibaret olduğundan faaliyetlerini yürütmekte zorlandığını ifade ederek ve Hususi Muhasebeye ait olan bir dükkânın halkevine ilave edilmesini ve bunun için de 300 lira yardım yapılmasını Genel Sekreterlik’ten talep etmiştir. Genel Sekreterlik de, Hakkâri Halkevi’nin bu isteğini uygun bularak, Hakkâri Halkevi emrine 300 lira yardım göndermiştir. Genel Sekreterlik alınacak olan binanın parti adına tapuya tescil ettirilmesi için gerekli alım bildirimini ve parti adına alınacak senedin acilen Genel Sekreterliğe gönderilmesini de ilave bir yazıyla isteyecektir²¹.

Hakkâri Halkevi’nin binasının dar, zemini ve üstü topraktan olan binası bu mevcut durumuyla ihtiyaca cevap vermekte zorlanacak, bu durumda 1946 yılında CHP İl İdare Kurulu Başkanlığı tarafından, Genel Sekreterliğe, 1946 bütçesi içerisinde halkevini de içine alacak şekilde yeni bir binanın yapılması isteğiyle iletilecektir²².

Genel Sekreterlik, bu yeni bina isteğine “Hakkâri’de bir halkevi yapılabilmesi için ne gibi hususların temin edilmesi lazım geldiğini” 01.02.1946 tarih 14/85220 sayılı bir yazıyla etraflıca bildirdiğini ve yazıda belirtilen hususların temininin gerekli olduğunu bildirir bir cevabi yazıyı CHP İl İdare Kurulu Başkanlık’ına bildirecektir. Genel

²⁰ **BCA**, 490.01.100.1717.981.1 (10.6.1944)

²¹ **BCA**, 490.01.100.1717.981.1 (17.11.1944); **BCA**, 490.01.100.1717.981.1 (26.10.1944);

BCA, 490.01.100.1717.981.1 (30.11.1944)

²² **BCA**, 490.01.100.1717.981.1 (3.1.1946)

Sekreterlik ayrıca 1947 yılında istenilenlerin sağlanması durumunda ilerde yapılacak programlarda Hakkâri'ye bir halkevi binası yapılabileceğinin göz önünde tutulacağı bilgisini de ekleyecektir²³.

1950 yılına gelindiğinde Hakkâri Halkevi'nin mevcut şartlar içerisinde yeni bir binaya kavuşmadığını ve azalan faaliyetleriyle birlikte ülke genelindeki halkevlerinde görülen genel ekonomik, siyasi ve kültürel durumlardan fazlaca etkilendiğini görmekteyiz.

IV. Hakkâri Halkevi Şube Faaliyetleri

Halkevi açmak sadece bina ile tamamlanmış sayılmıyordu. Bir halkevinin açılabilmesi için en az üç şubesinin çalışabilir olması gerekiyordu. Masrafları, Vilayet Fırka Heyetince temin edilen, yapılan bağışların Halkevi İdare Heyetince kabul edilebildiği halkevleri²⁴, üstlendikleri görevleri yerine getirebilmek için toplumun ihtiyaç duyduğu her alanda faaliyetlerini sürdürmüştür. Hakkâri Halkevi de birçok imkânsızlıkları içerisinde 7 şube ile faaliyetlerine başlamıştır.

Hakkâri Halkevinin şube faaliyetlerini, Genel Sekreterliğin altı ay aralıklarla istemiş olduğu, altı aylık çalışma raporları ile değerlendirildiği görülmektedir. Gönderilen çalışma raporlarından şube faaliyetlerini görülmektedir.

1. Dil, Edebiyat ve Tarih Şubesi

22.12.1937 tarihli ilk altı aylık çalışma raporunda; halkevinin yeni kurulmuş olmasından dolayı henüz verimli çalışmalar elde edilemediği belirtilmekle beraber, ilmi, sosyal kültürel ve sağlık ile ilgili konferanslar tertip edildiği ve toplam 18 konferans verilerek halkın bilgilendirildiği görülmektedir²⁵. Dil, Edebiyat ve Tarih Şubesi bir yıl sonraki çalışma raporunda; Hakkâri tarihi ve eski tarih araştırmalarıyla ilgili incelemeler yapmak üzere civar köylere gezi düzenlendiği, Türk

²³ BCA, 490.01.100.1717.981.1 (26 Nisan 1947)

²⁴ Yavuz Özdemir ve Elif Aktaş, "Halkevleri (1932'den 1951'e)", A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED), S 45, Erzurum, 2011, s 246.

²⁵ BCA, 490.01.100.985.817.3 Halkevinin Çalışma Raporları, (22.12.1937)

Tarihi ve Türklerin anavatanından göçleri hakkında halkla görüşmeler yapıldığı belirtilmektedir²⁶.

Dil, Edebiyat ve Tarih Şubesi, Hakkâri tarihi hazırlamak için Genel Sekreterlik'ten bu konuya yardımcı olabilecek eserlerden istemiştir²⁷.

20.1.1939 tarihli Hakkâri Halkevi'nin altı aylık ikinci raporunda; Hakkâri merkezinde mevcut olan halkın %80'ninin Türkçe bilmediği, bilenlerin de buraya görev amaçlı gelenler olduğu belirtiliyor. Özellikle köylerde Türkçe bilen kişilerin parmakla gösterilecek kadar az olduğu, 1938-1939 ders yılı içerisinde, merkezle birlikte kız ve erkek çocuklardan okuyanların toplam sayısının 125 olduğu, il nüfusunun 36.750 olduğu dikkate alındığında, dil öğrenenlerin sayısının 294 kişiye 1'e denk geliyor olduğu bilgileri de veriliyor. Hakkâri'nin genel durumu değerlendirildiğinde; köylerdeki kültür müesseselerinin azlığı, halkevinin bu sahadaki çalışmalarını zorlaştırdığı fakat bu duruma rağmen halkevinin halkı kendi öz lisaniyla karşı karşıya getirmek için halkı anlayabileceği düzeyde konferanslar düzenlendiği bilgisi de ayrıca verilmektedir²⁸.

2. Ar Şubesi (Güzel Sanatlar)

22.12.1937 tarihli ilk aylık çalışma raporunda; Ar Şubesi'nin henüz eleman azlığı yüzünden esaslı faaliyet gösteremediği, yalnız amatörlerin bir araya gelerek bir saz heyeti teşkil ettiği ve iki balo düzenlediği belirtilmektedir²⁹.

²⁶ BCA, 490.01.100.985.817.3 **Halkevinin Çalışma Raporları**, (04.01.1939)

²⁷ BCA, 490.01.100.834.295.1 Hakkâri Halkevinin faaliyetleri; Hakkâri Halkevi, Cumhuriyet Bayramı'nda vatandaşların Halkevinde verilecek konferanslardan istifade etmesi amacıyla bütçeye uygun alınan hafif tertipten oluşan radyoya bir 1000 saatlik akümülatör ve buna eşdeğer bir anut batarya ile bir hoparlörün gönderilmesini Genel Sekreterlikten istemiştir; BCA, 490.01.100.1229.971 Halkevinin radyo talepleri, 20.10.1938

²⁸ BCA, 490.01.100.985.817.3 **Halkevinin Çalışma Raporları**, (20.01.1939)

²⁹ BCA, 490.01.100.985.817.3 **Halkevlerinin Çalışma Raporları**, 22.12.1937, BCA, 490.01. 985.817.3 (01.07.1937-17.12.1938)

1938 yılında Hakkâri Halkevi Ar Şubesi, köylere giderek halkın dili ile söylenen halk türkülerinin ve halk oyunlarının şekillerini tespit etmiş, halka ulusal marşları öğretmeye çalışmış, bir radyo getirterek halkın müzikteki ses, ritim, ahenk ve müzik kulağına hitap edilmeye çalışılmıştır. 1939 yılında Ar Şubesi, bir radyo ve gramofon getirterek halkın müzik ihtiyacını temine çalışmış fakat tahsisat yetersizliği ve müzik öğretmeni getirilememesi, bu şubenin çalışmalarını layıkıyla yapmasına engel olmuştur³⁰.

3. Gösterit Şubesi (Temsil)

1937 tarihli ilk aylık çalışma raporunda Gösterit Şubesi'nin kadın oyuncu temininde yaşanan güçlüğü rağmen, muhtelif tarihlerde piyes ve komedi canlandırılarak her şeyden mahrum olan yurdun bu köşesinde büyük bir ihtiyacı temine çalışıldığı belirtilmektedir³¹.

1938 tarihli raporda Gösterit Şubesi, tarihi piyesler tertip etmiş, "Mavi Yıldırım" piyesiyle halkın büyük heyecan ve takdirini topladıkları ifade edilmiştir.

1939 tarihli raporda Gösterit Şubesi'nin muhitin öğretmenlerini ve genç elemanları şubesinde topladığı, "Tarih Utandı" piyesinin, Atatürk'ün ölümünden kaynaklı yaşanan büyük matemden dolayı temsil edilemediği belirtilmekte, partiden ve muhtelif yerlerden gelen piyeslerin kütüphanede itina ile saklandığı, uygun bir salon olmadığı için Gösterit Şubesi'nin faaliyetinde müspet bir gelişme kaydedemediği görülmektedir³².

4. Spor Şubesi

22.12.1937 tarihli Hakkâri Halkevi'nin ilk altı aylık çalışma raporunda; Dağlar İli Spor Kulübünü himayesi altına aldığı ve Hakkâri

³⁰ BCA, 490.01.100.985.817.3 **Halkevlerinin Çalışma Raporları**, (12.12.1938 ve 20.01.1939 tarihli iki rapor).

³¹ BCA, 490.01.100.985.817.3 **Halkevlerinin Çalışma Raporları**, (22.12.1937).

³² BCA, 490.01.100.985.817.3 **Halkevlerinin Çalışma Raporları**, (12.12.1938 ve 20.01.1939 tarihli iki rapor).

gençliği ile yakından alakadar olunduğu, hediyeli müsabakalar düzenlendiği ve kulübün ihtiyacı olan levazımın büyük kısmının da kulübün bütçesinden karşılandığı belirtilmektedir³³.

1938 tarihli raporda Spor Şubesi, kış gelmesi dolayısıyla futbol, voleybol ve sporun diğer sahasındaki oyun ve faaliyetlerin aksadığı, faaliyetlerin av, uzun köy gezileri ve kızaklarla kayma sporlarına intikal ettiği, spor şubesinin avcılık kolunun ziraat dairesinden temin ettiği tüfeklerle üç defa süreklilik avı yaptığı ve üç dağ keçisi vurduğunu belirtmektedir.

1939 yılında hazırlanan raporda, Hakkâri’de bulunan İlkhanlılar ve İlhanlılar kulüpleri arasında futbol, voleybol, atletizm, mukavemet, surat ve diğer spor koşulları ve maçları yaptırıldığı, bu kulüpler arasında yapılan maçlarda galip tarafa kupa verildiği ve sporla ilgili faaliyetlerin hızla ilerlediği belirtilmektedir³⁴.

5. Sosyal Yardım Şubesi

22.12.1937 tarihli Hakkâri Halkevi’nin ilk altı aylık çalışma raporunda, halkla en fazla ilgili olan Sosyal Yardım Şubesi’nin, trahomlu ve sair hastalıklar üzerinde parasız tedaviler yaparak halka faydalı olunmaya çalışıldığı, ayrıca yatılı okul sınavlarını kazanan fakir çocuklara maddi yardımlarda bulunulduğu belirtilmiştir³⁵.

1938 ve 1939 tarihli raporda Sosyal Yardım Şubesi’nin birçok hastanın yardımına koştuğunu, hasta ve fakir olanların dispensere yatırılarak tedavi görmelerine yardım edildiği, bu hastalığın daha çok nelerden sirayet ettiği ve korunma çarelerinin ne olduğu konusunda hal-

³³ BCA, 490.01.100.985.817.3 **Halkevlerinin Çalışma Raporları**, (22.12.1937).

³⁴ BCA, 490.01.100.985.817.3 **Halkevlerinin Çalışma Raporları**, (12.12.1938 ve 20.01.1939 tarihli iki rapor).

³⁵ BCA, 490.01.100.985.817.3 **Halkevlerinin Çalışma Raporları**, (22.12.1937).

kevi salonunda ve köy gezilerinde halka kendi anlayabileceği bir lisanla anlatıldığı, bu konuda Sosyal Yardım Şubesi Başkanı Doktor Habip Poyraz'ın gayretlerinin çok önemli olduğu vurgulanmıştır³⁶.

6. Kitapsaray Şubesi

22.12.1937 tarihli Hakkâri Halkevi'nin ilk altı aylık çalışma raporunda Genel Sekreterliğin göndermiş olduğu yüzlerce mecmuayı ve kendi bütçesi dâhilinde temin ettiği muhtelif eserleri, halkın serbestçe ve kolaylıkla okuması amacıyla faydalanmasının temin edildiği belirtilmektedir³⁷.

1938 ve 1939 tarihli çalışma raporunda Kitapsaray Şubesi'nin halkevi binasının tek odadan ibaret olmasından dolayı hem kitapsaray hem de diğer şubelerin çalışma yeri olarak kullanıldığı ve bununla beraber halkın okuma hevesini artırmak amacıyla gelen gazete ve mecmuaların halkın okuma ve faydalanmasına terk edilerek okuma heveslerinin artırılmaya çalışıldığı ve okuyucu sayısının da gün geçtikçe arttığı, diğer kardeş halkevlerinden kitap, gazete ve mecmualardan Cumhuriyet ve Karagöz gazetelerine abone olunarak halkta okuma zevki oluşturulmaya çalışıldığı belirtilmiştir³⁸.

7. Köycülük Şubesi

22.12.1937 tarihli Hakkâri Halkevi'nin ilk altı aylık çalışma raporunda Köycülük Şubesi'nin her taraftan gelen köylülerle alakadar olduğu, köylülerin dileklerine göre dilekçeler yazmak suretiyle istekleri yerine getirilmeye çalışıldığı, köylere yapılan gezilerle köylünün hayat ve maişet ürünleriyle alakadar olduğu, beşerî ve hayvani hastalıklar üzerinde faydalı öğütler vermek suretiyle kalkınmalarına çalışıldığı belirtilmiştir³⁹.

³⁶ BCA, 490.01.100.985.817.3 Halkevlerinin Çalışma Raporları, (12.12.1938 ve 20.01.1939 tarihli iki rapor).

³⁷ BCA, 490.01.100.985.817.3 Halkevlerinin Çalışma Raporları, 22.12.1937

³⁸ BCA, 490.01.100.985.817.3 Halkevlerinin Çalışma Raporları, (12.12.1938 ve 20.01.1939 tarihli iki rapor).

³⁹ BCA, 490.01.100.985.817.3 Halkevlerinin Çalışma Raporları, 22.12.1937

1938 ve 1939 tarihli çalışma raporunda Hakkâri'ye çok yakın olan mahalle ve köylerden davet edilen halka, ziraat konferansı nedeniyle Ankara'ya gelen çiftçilerin radyo konuşmaları dinletilmiş, İl Yönetim Kurulu Başkanı Sadullah Koloğlu tarafından "Köycülük, Ehemmiyeti ve İnkısafları" konulu bir konferans verilmiştir.

1939 yılında fırsat oldukça köy gezilerine devam edildiği, Cumhuriyet hükümetinin şimdiye kadar başardığı işleri ve bunun faydalarını ve bundan sonra halka yapacağı yardım şekillerinin halkın anlayabileceği bir lisanla yapıldığı ve ziraat usulleri hakkında sohbetler edildiği belirtilmiştir⁴⁰.

1941 yılına gelindiğinde, II. Dünya Savaşı bütün şiddetiyle kendisini hissettirmeye başlamış olduğundan, bu durum halkevlerinde yapılan başarılı çalışmaları da etkilemiştir. Hakkâri Halkevi'nin çok sınırlı imkânlar içerisinde yaptığı çalışmalar iyice azalmış, birkaç temsil, spor faaliyeti, köy gezisi ve konferans dışında çok kapsamlı faaliyetler gösterememiştir⁴¹.

Hakkâri Halkevi'nin 1941'den sonra durağanlaşan faaliyetleri içerisinde; 1946 yılından 1949 yılına kadar olan dönemde, "halkevleri ve halkodalarının açılış yıldönümlerinin kutlanması", Genel Sekreterlik'in göndermiş olduğu talimatnameler doğrultusunda, geniş halk kitleleri ve coşkun tezahüratlarla kutlanmaya çalışılması dikkat çekicidir.

Hakkâri Halkevi, halkevlerinin açılış yıldönümü tarihine denk gelecek şekilde 21.02.1946 tarihinde bir tören düzenlemiştir. 1946 yılında yapılan törende; günün önemiyle ilgili Genel Sekreterlik'in yapmış olduğu konuşma radyodan dinletilmiş, gençler mahalli şarkılar

⁴⁰ BCA, 490.01.100.985.817.3 **Halkevlerinin Çalışma Raporları**, (12.12.1938 ve 20.01.1939 tarihli iki rapor).

⁴¹ BCA, 490.01.100.920.585.4 Kitap ve piyes talebi. Halkevlerinin 10. Yılı açılış yıldönümü münasebetiyle, kadın oyuncuların az olduğu veya tamamen erkek şahıslardan oluşan bir piyes Genel Sekreterlik'ten istenmiştir.

söyleyerek milli oyunlar oynamış, halk ve memurlara çay ziyafeti verilmiş, çay boyunca radyo ve gramofon dinletilmiş ve bu program halkın görebileceği her yere asılmıştır⁴².

1948 yılında yapılan açılış yıl dönümü kutlamaları da 1946'da yapılan kutlama töreniyle benzer niteliktedir. Keman, cümbüş, tef ve mızıkadan oluşan çalgı aletleriyle on kişinin iştirakiyle koro halinde şarkı söylenmiş ve oynanmıştır. Mahalli kıyafetlerle halay, horon gibi halk oyunları oynanmıştır⁴³.

II. Dünya Savaşı sonrası değişen dengeler, Türkiye'nin siyasi dengelerini de etkilemiş, ekonomik ve ticari olarak olumsuz olarak etkilenen Türkiye kıtlık ve pahalılıkla mücadele etmeye çalışmıştır.

Demokrat Parti'nin 14 Mayıs 1950'de iktidara gelmesiyle halkevleriyle ilgili tartışma yeniden gündeme gelmiş ve 8 Ağustos 1951 tarihinde, toplam 468 vekili bulunan mecliste 340 vekilin evet oyu ile 5830 sayılı yasa kabul edilmiş⁴⁴ ve Hakkâri Halkevi de çıkarılan bu yasa ile kapanmıştır.

SONUÇ

Genel Sekreterliğin göndermiş olduğu talimatname doğrultusunda 21 Şubat 1937'de Çölemerik merkezde tek katlı bir binada faaliyetine başlayan Hakkâri Halkevi, 7 şube ile faaliyetlerine başlamış, Halk Dershanesi ve Kurslar Şubesi ise açılmamıştır. Hakkâri halkevi tek katlı bina içerisinde kısıtlı Bütçe ile faaliyetlerini sürdürmek zorunda kalmıştır. Hakkâri Valisi Fuat Yurttaş'ın da dikkat çektiği, Hakkâri'nin birçok imkânlardan yoksunluğu yapılan faaliyetleri de daha dar çerçevede tutmasına zemin hazırlamıştır. Bütün bu imkânsızlıklar, bina, bütçe ve eleman temini gibi zorluklar yaşanmasına sebep olmuştur.

⁴² BCA, 490.01.100.956.701.2 **Halkevleri Açılış Merasimleri**, (21.02.1946).

⁴³ BCA, 490.01.100.956.701.2 **Halkevlerinin Açılış Merasimleri**, (24.02.1948).

⁴⁴ BCA, 490.100.30.18.1 **Halkevleri Kapanışı**, (08.09.1951).

Hakkâri'nin durumu ve Hakkâri Halkevinin içinde bulunduğu mevcut durum değerlendirildiğinde yine de çok önemli çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Dil edebiyat tarih şubesi eski tarih araştırma ve köy gezileri ile halkı aydınlatmaya çalışmış, yüzde 80'inin Türkçe bilmediği ifade edilen halka anlayabileceği düzeyde konferanslar vermiştir. Ar Şubesi (Güzel Sanatlar) eleman yetersizliğini en fazla hisseden şube olmakla birlikte köylere giderek halkın dili ile söylenen halk türkülerinin ve halk oyunlarının şekillerini tespit etmiş, halka ulusal marşları öğretmeye çalışmıştır.

Gösterit (Temsil) Şubesi, kadın oyuncu temininde yaşanan güçlüğü rağmen, belli zamanlarda piyes ve komedileri canlandırarak her şeyden mahrum olan bu bölgede büyük bir ihtiyacı gidermeye çalışmıştır.

Spor Şubesi, Hakkâri gençliği ile yakından alakadar olarak, hediye müsabakalar düzenleyip futbol, voleybol ve sporun diğer alanlarında faaliyetler yapmıştır.

Sosyal Yardım Şubesi, Hakkâri halkı ile en fazla ilgili olan şube olup, halka parasız tedaviler yaparak yardımcı olmaya çalışmış, hastalıklar konusunda halkı aydınlatmış ve fakir çocukların okumasına yardım etmiştir.

Kitapsaray Şubesi, Genel Sekreterlik tarafından gönderilen ve kendi bütçesi ile temin ettiği birçok eserden halkın serbestçe yararlanmasını sağlamıştır.

Köycülük Şubesi, köylere yapılan gezilerle köylünün her konuda bilgileneşine ve bu suretle kalkınmaya yardımcı olmaya çalışmıştır.

Sonuç olarak; Hakkâri Halkevi'nin birçok imkânsızlıklar içerisinde Hakkâri'de çok önemli çalışmalar yaptığı görülmektedir. Bölge halkının aydınlanmasında, sosyal ve kültürel faaliyetlere katılmasında, kutlama günlerinin coşkun bir şekilde yaşamasında çok önemli bir rol üstlendiğini söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA:

Atatürk, Mustafa Kemal, **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri III**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1997.

BCA, 490.01.100.1229.971 Halkevinin radyo talepleri, 20.10.1938

BCA, 490.01.100.1717.981.1 (09.6.1944)

BCA, 490.01.100.1717.981.1 (10.6.1944)

BCA, 490.01.100.1717.981.1 (17.11.1944)

BCA, 490.01.100.1717.981.1 (24.4.1944)

BCA, 490.01.100.1717.981.1 (26 Nisan 1947)

BCA, 490.01.100.1717.981.1 (26.10.1944)

BCA, 490.01.100.1717.981.1 (3.1.1946)

BCA, 490.01.100.1717.981.1 (30.11.1944)

BCA, 490.01.100.3.14.6 (10 Kasım 1932)

BCA, 490.01.100.834.295.1 **Hakkâri Halkevinin faaliyetleri**

BCA, 490.01.100.920.585.4 **Kitap ve piyes talebi** (03.11.1941)

BCA, 490.01.100.940.647.1. **Halkevi Başkanları Sicil**, (31.10.1938)

BCA, 490.01.100.940.647.1. **Halkevi Başkanları Sicili**, (02.8.1937)

BCA, 490.01.100.956.701.2 (12 Şubat 1937)

BCA, 490.01.100.956.701.2 **Halkevleri Açılış Merasimleri**, (21.02.1946).

BCA, 490.01.100.956.701.2 **Halkevlerinin Açılış Merasimleri**, (24.02.1948).

BCA, 490.01.100.985.817.3 **Halkevinin Çalışma Raporları**, (20.01.1939)

BCA, 490.01.100.985.817.3 **Halkevinin Çalışma Raporları**, (01.07.1937-17.12.1938)

BCA, 490.01.100.985.817.3 **Halkevinin Çalışma Raporları**, (04.01.1939)

- BCA**, 490.01.100.985.817.3 **Halkevinin Çalışma Raporları**, (22.12.1937)
- BCA**, 490.01.100.985.817.3 **Halkevlerinin Çalışma Raporları**, (12.12.1938)
- BCA**, 490.01.100.985.817.3. **Halkevlerinin çalışma raporları**. (31.3.1938)
- BCA**, 490.100.30.18.1 **Halkevleri Kapanışı**, (08.09.1951).
- CHF**, **CHF Halkevleri Talimatnamesi**, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1932.
- Cumhuriyet**, 20 Şubat 1932.
- Çağlar, Behçet Kemal, **Halkevleri 1932–1935, 103 Halkevi Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı?** Ankara, 1936.
- Çeçen, Anıl, **Halkevleri**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1990.
- Hekimgil, Emin, “Halkevleri İşe Yaramıyor Mu?”, **Ülkü**, 3 (28), 1949.
- İnan, M. Rauf, “Atatürk’ün “Halkçılık Ülküsü”, **Atatürk ve Halkevleri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1974.
- Kardeş, Abdülaziz, “Cumhuriyet Dönemi’nde Bir Modernleşme Hareketi olarak Siirt Halkevleri ve Halkodaları (1934-1951)”, **Turkish Studies**, 9 (7), 2014.
- Özdemir, Yavuz ve Aktaş, Elif, “Halkevleri (1932’den 1951’e)”, **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)**, S 45, Erzurum, 2011.
- Pehlivanlı, Hamit, “Kırıkkale Halkevi (1942-1951)”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, 24 (70), 2008.
- Toksoy, Nurcan, **Halkevleri, Bir Kültürel Kalkınma Modeli Olarak**, Orion Yayınları, Ankara, 2007.

BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NİN İLK HAKKARI MEBUSU MAZHAR MÜFİT (KANSU) BEYİN HAYATI

Hasan CİCİOĞLU*

ÖZET

1874 yılında Denizli'de doğdu. Tahsiline İstanbul'da Fatih Rüştîyesinde başlar. Daha sonra babasının Edirne'ye tayini münasebetiyle tahsiline Edirne Rüştîye Mektebi ve Edirne Mülkiye İdadi'sinde devam eder. İdadi'den 1889 yılında mezun olduktan sonra İstanbul'da Mekteb-i Mülkiye'ye girer ve 1891 yılında Mülkiye Mektebinden mezun olur.

Mezuniyet sonrasında Gelibolu'da ve 1892 den itibaren Edirne İdadisi'nde Müdür muavinliği yanında türkçe,tarih ve matematik öğretmenliği yaptı. 1889 yılında Kaymakamlığa terfi ettirilmiştir. İlk olarak idareci olarak Havsa, 1903 yılında Çorlu, ardından 1904-1910 tarihleri arasında 6 yıl Uzunköprü Kaymakamlığında bulunmuştur.

1910-1912 yılları arasında Gümölcine, 1913 yılında Lazistan, (Rize), Mersin, 1913-1917 yıllarında ise İzmit ve ardından Karesi (Balıkesir) Mutasarrıflıklarında bulundu.

Siyasi hayata İttihat ve Terakki Fırkası'na üye olmakla başlayan Kansu, 1918 yılında Bitlis valisi olarak tayin olundu. 25 Mayıs 1919'da Bitlis valisiyken İstanbul Hükümeti tarafından görevinden alındı. 13 Haziran 1919'da Bitlis'ten İstanbul'a dönmeden Erzurum'a gitmeye karar verdi. Erzurum Kongresinde Mustafa Kemal'le birlikte çalıştı ve ardından Heyet-i Temsiliye olarak 2 Eylül 1919 Sivas'a geçe-

* Doç. Dr.

rek Sivas Kongresi'ne katıldı. Sivas'ta kurulan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinde yer alarak Mustafa Kemal'in isteği ile Milletvekili seçimlerinde 12 Ocak 1920'de İstanbul'da toplanan son Osmanlı Mebusan Meclisi'ne Hakkâri'den mebus olarak katıldı. İtilaf devletlerinin 15-16 Mart Meclisi Mebusan'ın basılmasıyla çalışamaz durumda kalan ve 11 Nisan 1920 de Padişahın buyruğu ile kapatılan İstanbul'daki Meclis'in diğer Heyeti Temsiliye üyeleri gibi meşakkatli bir yolculuktan sonra Ankara'ya geçti.

23 Nisan 1920'de açılan TBMM 1. Dönem'de yine Hakkâri milletvekili olarak görev aldı. Mebusluk görevi üzerinde kalması şartıyla Mayıs 1920'de Elazığ valiliğine tayin olundu. Sakarya Savaşgünlerinde Ankara'nın korunmasında herhangi zaafiyet karşısında Meclis çalışmalarının Kayseri'de yürütülebilmesi için tedbiren ve geçici bir zaman için TBMM tarafından Kayseri'de görevlendirildi.

Mustafa Kemal ile birlikte olduğu zamanlarda olaylarla ilgili özel notlar tutan Kansu'nun "Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber" adıyla 4 Mart 1948'de Son Telgraf gazetesinde yayımladığı anıları, 1966'da Türk Tarih Kurumu tarafından iki cilt olarak basıldı.

Mazhar Müfit Kansu, 12 Kasım 1948 tarihinde İstanbul'da vefat etti. Evli ve 3 çocuk babası idi.

Anahtar Kelimeler: Hakkâri, Erzurum Kongresi, Bitlis, Cumhuriyet.

**THE LIFE OF MR. MAZHAR MÜFİT (KANSU) WHO IS
HAKKARİ'S FIRST PARLIAMENTARY IN TURKISH GREAT
NATIONAL ASSEMBLY**

ABSTRACT

He was born in Denizli, Ottoman Empire. After serving as a mathematics and history teacher in Edirne and Gelibolu, he chose civil service. In 1897, he was appointed as a governor of various kazas such as Havsa, Çorlu, Uzunköprü and Xanthi (now in Greece). In 1908 he was promoted and appointed as the governor of several sanjaks such as Mersin, İzmit and Balıkesir. (Both sanjaks and kazas were administrative units where sanjaks are bigger than kazas.)

In 1918 he was appointed as the governor of Bitlis Province which was recently recaptured from Russian Empire. In 1919, he joined Turkish nationalists in the Turkish War of Independence. He was a member of the Committee of Representation formed as the executive branch of the Congress of Sivas. Nationalists supported the General Assembly of the Ottoman Empire, and he attended the Ottoman Parliament as the representative of Hakkâri. After the Ottoman Parliament was closed by the Allies of World War I on 18 March 1920, he returned to Ankara, the capital of the nationalists (via Beirut and Silifke).

In Ankara, he was appointed governor of Elazığ Province. After the Republic was proclaimed on 29 October 1923, he served as a member and chief of various Independence Tribunals.^{[1][2]} In later years, he became a MP of the provinces Denizli and Artvin (then known as *Çorlu*) up to 1946.

Mazhar Müfit Kansu, being a close friend of the founder of the Republic Mustafa Kemal Atatürk (1881–1938), published his memoirs about Atatürk in a newspaper shortly before his death in 1948. In 1966, these notes were published as a book titled "*Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*" (Together With Atatürk; From Erzurum Until His Death)

Mazhar Müfit Kansu passed away on November 12, 1948 in İstanbul. He was married and had 3 children.

Key Words: Hakkâri, Erzurum Congress, Bitlis, Republic.

MAZHAR MÜFİT KANSU

1874 yılında Denizli’de doğan ve 12 Kasım 1948 yılında İstanbul’da vefat eden Mazhar Müfit Kansu, Türk devlet adamı, vali, milletvekili ve yöneticidir. Babası Edirne Vilayeti Defter-i Hakani (tapu ve kadastro) müdürü Süleyman Müfit Bey, annesi Fatma Hanımdır. Mazhar Müfit Kansu, Nafi Atuf Kansu ile Şevket Aziz Kansu'nun ve Kastamonu’lu Serdengeçti ve Mutafoğullarından Emin Ağanın torunudur.

Tahsiline İstanbul’da Fatih Rüştiyesinde başlayan Kansu, daha sonra babasının Edirne’ye tayini münasebetiyle tahsiline Edirne Rüştiye Mektebi ve Edirne Mülkiye İdadî’sinde devam eder. İdadî’den 1889 yılında mezun olduktan sonra İstanbul’da Mekteb-i Mülkiye’ye girer ve 1891 yılında Mülkiye Mektebinden mezun olur.

Mezuniyet sonrasında Gelibolu’da ve 1892’den itibaren Edirne İdadisi’nde Müdür muavinliği yanında Türkçe, tarih ve matematik öğretmenliği yapmıştır. 1899 yılına kadar öğretmenlik görevine devam ettikten sonra 1889 yılında Kaymakamlığa terfi ettirilmiştir. İlk önce idareci olarak Havsa, 1903 yılında Çorlu, ardından 1904-1910 tarihleri arasında 6 yıl Cısr-i Ergene (Uzunköprü) Kaymakamlığında bulunmuştur.

1910-1912 yılları arasında Gümülcine, 1913 yılında Rize, (Lazistan) Mersin, 1913-1917 yıllarında ise İzmit ve ardından Karesi (Balıkesir) Mutasarrıflıklarında bulunmuştur.

Siyasi hayata İttihat ve Terakki Fırkası’na üye olmakla başlayan Kansu, Erzurum Kongresiyle Millî Mücadele hareketine katılmış, Sivas Kongresinde faal rol oynamış ve Anadolu-Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyeleri arasında yer almıştır.

1918 yılında Bitlis Valisi olarak tayin olmuş ve 25 Mayıs 1919’da Bitlis valisiyken İstanbul Hükümeti tarafından görevinden alınmıştır. 13 Haziran 1919’da Bitlis’ten İstanbul’a dönmeyerek Erzurum’a gitmeye karar vermiş ve Erzurum Kongresinde Mustafa Kemal’le birlikte çalışmıştır. Ardından Heyet-i Temsiliye olarak 2 Eylül 1919’da Sivas

Kongresi'ne katılmıştır. Sivas'ta kurulan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinde yer alarak Heyeti Temsiliye'nin bazı üyeleri ile 2 Ekim 1919'da istifa eden Damat Ferit Paşa kabinesinin yerine Millî Mücadeleden yana olan Ali Rıza Paşa Kabinesi'ne katılmak üzere Ankara üzerinden İstanbul'a geçmiştir.

12 Ocak 1920'de İstanbul'da toplanan son Osmanlı Mebusan Meclisi'ne Hakkâri'den mebus olarak katılmıştır. 15-16 Mart'ta İtilaf devletlerinin Meclisi Mebusan'ı basması ve İstanbul'un resmen işgal edilmesiyle çalışamaz durumda kalan ve 11 Nisan 1920 de Padişahın buyruğu ile kapatılan İstanbul'daki Meclis'in, tutuklanmayan diğer mebusları gibi çok zor bir yolculuktan yaparak, İstanbul'dan, gemi ile Beyrut'a oradan Silifke üzerinden Ankara'ya ulaşarak 23 Nisan 1920'de açılan TBMM 1. Dönem'de Hakkâri milletvekili olarak görev almış ve meclis çalışmaları sırasında çoğunlukla Maliye Komisyonunda olmak üzere diğer birçok Komisyonlarda üyelik ve başkanlık yapmıştır. Mebusluk görevi üzerinde kalması şartıyla Mayıs 1920'de Elazığ valiliğine tayin olmuştur. Sakarya Savaşı günlerinde Ankara'nın korunmasında herhangi zaafiyet karşısında Meclis çalışmalarının Kayseri'de yürütülebilmesi için tedbiren ve geçici bir zaman için TBMM tarafından Kayseri'de görevlendirilmiştir.

Kayseri, Yozgat, Kırşehir, Niğde İstiklal Mahkemesi üyeliklerinde ve Başkanlığında bulunmuştur.

Cumhuriyetin ilanından sonra da 5. Döneme kadar Denizli mebusu, 6. Dönem (1939) ve 7. Dönem'de (1943) ise Çoruh (Artvin) mebusu olarak görev yapmıştır. 1946 seçimlerinden sonra siyasi hayatına veda etmiştir.¹

Mustafa Kemal ile birlikte olduğu zamanlarda olaylarla ilgili özel notlar tutan Kansu'nun "Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber" adıyla 4 Mart 1948'de "Son Telgraf gazetesi"nde yayımladığı anıları, 1966'da Türk Tarih Kurumu tarafından iki cilt olarak basıldı.

¹ Mazhar Müfit Kansu'nun hayatı hakkında geniş bilgi için bkz., Ahmet Sezgin- Zülâl Keleş, "Denizli Milletvekili Mazhar Müfit Kansu", **BELGİ**, Sayı 8 (Yaz2014/ II)

Mazhar Müfit Kansu, 12 Kasım 1948 tarihinde İstanbul'da vefat etti. Evli ve 3 çocuk babası idi.

Mazhar Müfit Kansu’yu daha iyi tanıyabilmek için, onunla aynı dönemlerde Milletvekilliği yapmış, Atatürk’e Özel Kalem Müdürü ve Genel Sekreter olarak hizmet vermiş, Ord. Prof. Dr. Yusuf Hikmet Bayur’dan izleyelim;

“Ahmet Mazhar Müfit Kansu'yu 1920 yılında Ankara'da tanıdım, dostluk kurduk,Cesur bir arkadaşı. Görüşlerini savunmaya kalktıydı atak olurdu, bu da içtenliğinden ileri gelirdi. Bana da Milli Eğitim Bakanlığım sırasında kürsüden çatmıştı, nedeni Türk İnkılabı Tarihi dersleri herkese açık olmayıp onlara kartla girilmesiydi. “Orada yasak, burada yasak, bıktık artık bu yasaklardan” demişti...

Sözünün eriydi ve inatçıydı. Eylül 1919 başlarında toplanan Sivas Kongresine katılmıştı. “Müdafaa-i Hukuk” ve daha genel olarak Mustafa Kemal'in başında bulunduğu akımın “İttihat ve Terakki” Cemiyetini diriltmek amacını güttüğü propagandası bu Cemiyetin bıraktığı kötü anılar dolayısıyla ortalığı zehirliyordu. Bu yüzden her Kongre üyesinden bir yemin istenmişti. Bunun içinde “İttihat ve Terakki Cemiyetinin ihyasına (diriltilmesine) çalışmayacağım” sözü de vardı. Mazhar Müfit ise vaktiyle bu Cemiyete girmiş ve “her fırsatta, her sahada onun menfaatine çalışacağına” yemin etmişti.

İşin gerçeğine gidilirse onun vaktiyle girdiği cemiyetle Birinci Dünya Savaşı sonundaki cemiyeti bir tutma imkanı yoktu, ancak Mazhar Müfit bu ikinci yemini etmemekte direndi. İçtenliği herkesce bilindiğinden yemin etmeyen tek üye olarak Kongrede kalması kabul edildi. Bitlis Valisi iken anılarında anlattığı gibi 1918 bırakışmasından sonra Damat Ferit Paşa Hükümetince azledilmiş ve bir çok yurtsever gibi yargılanması istenilmiştir. O da doğal olarak İstanbul'a gitmemiş, Erzurum'a geçip Mustafa Kemal'i beklemiş ve onunla tanıştıktan sonra hep onun yanında ve izinde çalışmıştır. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti temsilcileri arasında önemli bir yer almıştır.

Sivas Kongresine katılmış, orada seçilen “Heyeti Temsiliye”, yani o sırada Anadolu'nun bir türlü “Geçici Hükümeti” üyesi olmuş, sonra Türkiye Büyük Millet Meclisine Hakkâri üyesi olarak girmiş ve ölümüne kadar türlü illerden (Hakkâri, Denizli, Çoruh) mebus seçilmiştir. 1920’de Meclise katıldıktan hemen sonra, 3 ay kadar mebusluğu üzerinde kalarak Elazığ valiliği yapmıştır. 1925 Şubatında patlayan Şeyh Sait ayaklanması üzerine Ankara’da ve Şarkta kurulan iki İstiklal Mahkemesinden her ikisinde üye ve ikincisine ise başkanlık etmiştir.

Kendisinin alaturka musikiye merakı ve bir kaç bestesi de bulunmaktaydı.

Kansu soyadını Şevket Aziz Kansu seçmiş ve Mazhar Müfit’in bunu Atatürk’e sunması üzerine 03.12.1934 günü bu adı aileye vermiştir.

Atatürk’ün Büyük Söyleviden sonra Mazhar Müfit Kansu’nun bu anıları, Mustafa Kemal’in Erzurum’a varışıyla (3 Temmuz 1919) Ankara’da Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılışı (23 Nisan 1920) arasında geçen evre için en önemli kaynaktır. Onun hemen her gün tuttuğu notlar bir çok olayın nedenlerini ve iç yönünü aydınlatmakta, bir çok tarihsel gerçeği meydana çıkarmakta, Osmanlı Devletinin son ve Anadolu’da yeni doğan devletin ilk anları üzerine ışık tutmaktadır.

Mustafa Kemal’in Cumhuriyet, laiklik, kadın-erkek eşitliği, latin harflerinin kabulü gibi temel devrimleri üzerindeki kararını ne vakit ilk açığa vurduğu, Mazhar Müfit Kansu'nun anılarında açıklanmaktadır. Yine bu anılardan Mustafa Kemal’in ne kadar az para ile bu koca işe atıldığını anlıyoruz.

Mazhar Müfit Kansu'nun 1920 yılı başlarında yeni seçilmiş Mebusan Meclisinin açılmasından sonra Vahdettin ile yaptığı görüşme, son Osmanlı Padişahının ruh durumunu belirten en önemli belgelerden biridir.²

² Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber**, TTK, Ank., 1997 C 1, Önsöz.

Mazhar Müfit Balıkesirde kaymakam iken 1918 yılında Talat Paşa hükümeti tarafından Bitlis’e vali tayin edildi. Doğu Anadolu’un o yıllarda ne durumda olduğunu ülkenin genelindeki çaresizliği kendi kaleminden şöyle açıklamıştır;

“Birinci Cihan Harbinin dördüncü ve son yılı... Fakat, savaş henüz sona ermemiş, bütün fecaati ile devam etmekte. Biz de bu harbin içindeyiz ve... harp talihî, maalesef lehimize değil. Memlekette gergin, endişeli bir hava ve gönüllerde huzursuzluk var.

İşte, bu sırada müstakil Karesi sancağı mutasarrıfı iken 1 Nisan 1918’de Bitlis valiliğine tayin edildim. Yeni vazifeme başlamak üzere mutasarrıflıktan ayrıldım, İstanbul’a geldim. Tayin edilmiş olduğum Bitlis vilayeti hakkında Dahiliye Nezaretinden aldığım malumat şu oldu: Ruslar, Bitlis’ten çekildikten sonra, iki üç aydan beri buraya ancak üç dört memur gidebilmiş, vali yok...

Yeni vazifeme hareket etmeden önce, sadrazam Talat Paşa tarafından kabul edildim. Şimdiki İstanbul vilayet konağı, o zaman sadaret binası. Büyük salondaki makamında beni mültefit bir tavırla karşılayan Talat Paşa ile karşı karşıyayız. Oturuyoruz, hatırımı soruyor, arzularını söylüyor. Bu hususta bir güçlkle karşılaşılıyor : Bitlis’e gidecek memur bulmak kabil değil. İstila görmüş olan bu yerlere kimse gitmek istemiyor. Bu güçlüğü bertaraf etmek için ne yapmalı?

Şöyle bir çare buluyoruz: Sadrazam Talat Paşa, Bitlis’e gidecek memurların maaşlarına yüzde yetmiş beş zam yapıyor ve bana salahiyyet veriyor. Sadrazam Talat Paşa’dan aldığım geniş salahiyyete dayanarak ve dahiliyedeki temaslarımı bitirerek jandarma komutanı, polis müdürü, maarif müdürü vesair erkan ve memurini bizzat seçtim. Bu suretle Bitlis vilayeti için istediğim gibi bir “vilayet kadrosu” kurdum.

15 Haziran 1334 tarihinde, memurlarla beraber, yola çıktık. Bize tahsis edilen - birinci ve ikinci mevki - bir vagonla Haleb’e müteveccihen Haydarpaşa’dan hareket ettik.

Fakat, yolculuğumuz hiç de kolay geçecek gibi değil. Çünkü, varacağımız yere kadar bu rahat tren seyahati devam etmeyecek. Pozantı istasyonundan Adana'ya tren işlemiyor.

Bu yüzden seyahatimiz şöyle bir seyir takip etti: Haydarpaşa'dan Pozantı'ya, Pozantı'dan Tarsus'a, Tarsus'tan Adana'ya Adana'dan da Diyarbakır'a varabildik.

Diyarbakır'da çetin bir durumla karşılaştık. Nakil vasıtası yokluğu. Umumi harp devam etmekte olduğundan, bilhassa bu bölgelerde müthiş bir nakil vasıtası sıkıntısı vardı. Buradan Siirt'e gideceğiz. Ala. Fakat, ne suretle, hangi yol ve hangi vasıta ile?. Ortada, bizi Siirt'e ulaştıracak hiç bir nakil vasıtası yok!

Tek çare ve tedbir, askeri makamlardan yardım temin edebilmektir. Ve nitekim de öyle oldu. Komutanın emri ve askeri menzil teşkilatının tavassutu ile emrimize bir sal tahsis edildi. Çünkü geniş ve geçit vermez Botan çayını geçmeye mecburduk ve vilayet idare amirleri ile birlikte bindiğimiz bu sal benim de, arkadaşlarımın da hayatımızda ilk defa gördüğümüz ve bindiğimiz bu sal, orijinal bir nakil vasıtasıydı ve adı da Kelek'ti. İki üç yüz kadar gemici tulumu şişirilerek birbirine bağlanmıştı ve üzerine de ızgara şeklinde ince latalar konmuştu. Nehrin cereyanına göre kah süratli akıntılara kapılarak, kah kıyılarına sığınarak ancak bir haftada Siirt'in Otlu denilen mevkiine, ulaşabildik.

Otlu'da bizi Siirt mutasarrıfı Cevdet Bey'le arkadaşları karşıladı. Günler boyunca cephelerdeki durum ve iç alemimiz hakkında hiç bir haber alamamanın üzüntüsü içindeydim.

Cevdet beyden Ne haber var? diye sordum. Fakat, o daha cevap vermeden biz, biraz ileride kurulmuş çadırların önüne varmıştık.

- Nedir bunlar mutasarrıf Bey? dedim.

- Bitlis muhacirleri.

diyerek izah etti :”Rus istilasına uğrayan ve hicret edebilen Bitlis'liler henüz tamamiyle kendi evlerine ve köylerine dönemediler. Çadırlarda barınıyorlar. Aralarında “Muş” ve “Genç”li olanlar da var... Kesif bir halk kitlesi birden etrafımızı çevirmişti. Yorgun, yoksul, muztarip, istila felaketlerinin bütün kahrına uğradığımı yüzlerindeki işmi-zazlarla belirten bir kitle. Fakat ne yazık ki, Bitlis'i tahayyül ve tasavvur ettiğimden çok daha perişan bir halde bulmuştum. Rus istilasını şehri yıkmıştı, yine Rus ric'ati yakmıştı ve Ermeni çetelerinin katliamları ve muhaceret vilayet merkezinde insan ve aile bırakmamıştı.

Şehirde ve harabeler arasında ancak iki yüzü geçmeyen insan bulduğumuzu söylersem, buna asla hayret edilmemelidir. O insanlar da açlıktan, her çeşit yoksulluktan perişan ve bitkin bir halde bulunuyorlardı. Hoş, biz de, hemen bu aç ve bitkin insan kafilesinin arasına katılıvermiştik. Üç, dört ay, hepimiz Kelkil denilen darı hamurundan ekmek ve buna tek katık olarak da devedikenine benzeyen ve kendi kendisine yetişen kengil denilen bir otu yemeye mahkum ve mecbur kalmıştık...”³

Bitlis Valiliği sırasında Birinci Dünya Savaşı biter ve Mondoros Ateşkes Andlaşması'ndan sonra Talat Paşa Kabinesi görevi bırakarak İttihat ve Terakki Partisi'nin ileri gelenleri ile birlikte yurtdışına kaçarlar. Yeni kurulan Hükümet İtilaf kuvvetlerinin baskısıyla İttihat ve Terakkici olanlarla güya Ermeni Tehcirinde yaşanan olaylarla ilgili sorumlu gördükleri idarecileri görevden alarak yargılanmak üzere tutuklamaya başlarlar. Mazhar Müfit Bitlis Valiliği görevinden alınarak hakkında soruşturma açılır. İstanbula gitmesi halinde tutuklanacağını anlayan Mazhar Müfit, Erzurum'a giderek Kazım Karabekir Paşa ile görüşür. Erzurum'a geleceği bilinen Mustafa Kemal'i bekler ve Mustafa Kemal'e buluşmasından sonra orada ona verdiği sözü tutarak ölünceye kadar Mustafa Kemal'in yanından ayrılmaz.

³ Mazhar Müfit Kansu, **age.** s. 4-6.

Mazhar Müfit Kansu Erzurum Kongresi öncesinde yapılan bir toplantıda Mustafa Kemal'in hedeflerinin neler olduğunu sorar. Mustafa Kemal o anda bu hedeflerin tartışılmasının bir fayda sağlamayacağını günün koşulları elverdiğinde bunların açıklanacağını belirterek soruyu geçiştirir. Erzurum Kongresinin bitiminde gece yarısı Mazhar Müfit'le başbaşa kaldıklarında Mustafa Kemal şimdilik aralarında kalmak şartıyla gelecekle ilgili düşüncelerini açıklar ve not almasını ister. Erzurum Kongresi yapıldığı dönemlerde geçen bir konuşma:

“Mazhar not defterin yanında mı?”

“Hayır paşam.”

“Zahmet olacak ama bir merdiveni inip çıkacaksın. Al gel.”

Mazhar Müfit Kansu'nun aşağıya gidip elinde not defteriyle geldiğini görünce, sigarasından bir iki nefes çektikten sonra: “Ama bu defterin, bu yaprağını kimseye göstermeyeceksin. Sonuna kadar gizli kalacak. Bir ben, bir sen, bir de Kalem Mahsus Müdürü Süreyya bileceksiniz, şartım bu...”

Paşa'nın şartı kabul edildi.

Atatürk “Öyleyse tarih koy” dedi.

28 Temmuz, 1919 Sabaha karşı.

“Pekâlâ, yaz” diyerek devam etti. “Zaferden sonra Hükümet biçimi Cumhuriyet olacaktır... Bu bir. İki, Padişah ve Haneden hakkında zamanı gelince gereken işlem yapılacaktır. Üç, Fes kalkacak, uygar milletler gibi şapka giyilecektir.”

Bu anda kalem Kansu'nun elinden düşüverdi. Mustafa Kemal'in yüzüne baktı. O da onun yüzüne bakıyordu.

Bu, gözlerin bir takılıştaki birbirlerine çok şey anlatan konuşmasıydı.

Kansu, Gazi Paşa ile zaman zaman senli benli konuşurdu. “Neden duraksadın?” dedi. “Darılma ama paşam, sizin hayal peşinde koşan taraflarınız var” diye cevapladı Kansu.

Atatürk güldü...

“Bunu zaman gösterir, sen yaz” dedi.” Dört, Latin harflerini kabul etmek.” “Paşam yeter, yeter...” dedi Mazhar Bey. Biraz da hayal ile uğraşmaktan bıkmış bir insanın davranışı ile: “Cumhuriyet ilanını başarmış olalım da üst tarafı yeter” dedi...

Daha sonrasını Kansu'nun cümleleriyle dinleyelim...

Defterimi kapattım. “Paşam sabah oldu. Siz oturmaya devam edeceksiniz, hoşça kalın” dedim. Yanından ayrıldım. Gerçekten gün ağarmıştı. O anda olayların beni nasıl aldattığını ve Mustafa Kemal'i doğruladığını ve Mustafa Kemal'in beni nasıl bir cümle ile yıllar sonra susturduğunu tarih önünde açıklamalıyım...

Aradan yıllar geçmişti...

Çankaya'da akşam yemeklerinde birkaç defa: “Bu Mazhar Müfit yok mu, kendisine Erzurum'da şapka giyilecek, Latin harfleri kabul edilecek dediğim ve bunları not etmesini söylediğim zaman, defterini koltuğunun altına almış ve bana hayal peşinde koştuğumu söylemişti” demekle kalmadı, bir gün önemli bir ders daha verdi.

Şapka devrimini açıklamış olarak Kastamonu'ndan dönüyordu. Ankara'ya geldiği zaman da otomobille eski meclis binası önünde Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Börekci de şapkalı olarak yanında oturuyordu. Ben de kapı önünde bulunuyordum. Beni yanına çağırdı ve şöyle dedi:

“Azizim Mazhar Bey, kaçınıcı maddedeyiz? Notlarına bakıyor musun?”

Mazhar Müfit Kansu için genel olarak şöyle bir değerlendirme de bulunabilir. Milliyetçi, sosyal adaletin savunucusu ve takipçisi bu konuda asla taviz vermeyen bir halkçı, nüktedan bir kişilik, fikrinde ve politikasında sebatkâr bir siyaset adamıdır. Erzurum'dan itibaren Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümüne kadar sırdaşı ve arkadaşı olmuş, genelde onunla fikir bakımından da ters düşmemiştir.

Kaynakça:

- Kansu, Mazhar Müfit, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, C I-II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1966.
- Öztürk, Kazım, **Türk Parlamento Tarihi TBMM II. Dönem 1923-1927**, C III, TürkiyeBüyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları.
- Öztürk, Kazım, **Türk Parlamento Tarihi TBMM III. Dönem 1927-1931**, C III, TürkiyeBüyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları.
- Sarıhan, Zeki, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, C II, Atatürk Kültür, Dil ve TarihYüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara (1994)
- Selek, Sabahattin, **Milli Mücadele (Ulusal Kurtuluş Savaşı)**, C I, ÖrgünYayınevi, İstanbul. (2002).
- Türk Tarih Kurumu Web Sitesi, <http://www.ttk.gov.tr/index.php>
- Ahmet Sezgin, Zülâl Keleş, “Denizli Milletvekili Mazhar Müfit Kansu”, **BELGİ**, Sayı 8 (Yaz2014/ II)

HAKKARİ MİLLETVEKİLİ İBRAHİM ARVAS'IN FAALİYETLERİ VE HAKKARİ İLE BÖLGENİN MESELELERİNE DAİR TESPİTLERİ

Sebahattin ŞİMŞİR*

ÖZET

1884 yılında Van'ın Başkale ilçesinde doğmuş olup, Hamidiye Alayları'nda görevli Şeyh Hamid Paşa'nın, en küçük oğludur. Sultan Abdülhamid Han'ın özel bursuyla yatılı olarak Galatasaray Sultani İdadisi'nde okumuştur. Birinci Dönem Hakkâri milletvekili seçilmiş olmasına rağmen, Büyük Millet Meclisine katılmadan istifa etmiştir. İstifasının sebebi olarak, Şemdinli'yi karıştıran İngilizlerin oyununu bozmak şeklinde bir açıklama yapmış ve bu amaçla, Şemdinli Kaymakamlığı görevine başlamıştır. Daha sonra 3. ve 4. dönemlerde Hakkâri, 2, 5, 6 ve 7. dönemlerde Van milletvekili olarak Türkiye Büyük Millet Meclisinde görev yapmıştır.

Yedi dönem Mecliste bulunan ve memleket meselelerine duyarlılığı ile ön plana çıkan Arvas, köklü bir aileye de mensup olmanın verdiği sorumluluk ile hareket edip, bölgesi ve memleketi için önemli işlere imza atmıştır.

Milli Mücadele'nin zafer ile neticelenmesinden sonra, Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında yaşanan ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve radikal inkılap kararlarının alındığı dönemlerde ortaya çıkan; mason localarının kapatılması, komünizm tehlikesi, İttihat ve Terakki'nin yanlış yerel uygulamaları, Arapların Türk düşmanlığında

* Doç. Dr. Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi
Çağış – Altueylül – BALIKESİR (sebahattinsimsir@gmail.com).

bazı devlet adamlarının hataları ve etkisi, Şeyh Said İsyanı'nda ve sonrasında bölgede yaşananlar ve bunun bölge halkına etkileri ve İran'daki isyancı Simko İsmail Ağa olayı gibi ülkemizi ve bölgeyi ilgilendiren meseleler hakkında önemli bilgileri kamuoyu ile paylaştığı gibi Meclis kürsüsünde de gereken tavrı göstermiştir.

Biz bu çalışma ile hem İbrahim Arvas'ın bilimsel bir ortamda tekrar hatırlanıp tartışılmasını amaçladığımız gibi, hem de şahsını uzun bir dönem bölge halkının tereddüt etmeden Parlamente'ya göndermesinden dolayı memleket ve bölge için ortaya koyduğu faaliyetleri Meclis Zabıtları, yine başta kendi hatıraları olmak üzere çağdaşlarının hatıraları ve ulusal basına yansıdığı ve imkanlarımız ölçüsünde ulaşabildiğimiz kadarı ile bir değerlendirmeye tabi tutacağız.

Anahtar Kelimeler: Hakkâri, İbrahim Arvas, mebus, meclis, hayvancılık

**FIXATIONS ABOUT HAKKARI AND REGIONAL ISSUES IN
THE LIGHT OF ACTIVITIES AND MEMOIRS OF DEPUTY OF
HAKKARI İBRAHİM ARVAS**

ABSTRACT

Arvas was born in 1884 in Baskale district of Van. He was the youngest son of Şeyh Hamid Pasha, who served in Hamidiye Regiment. He studied in Galatasaray Gymnasium with Sultan Abdulhamid's special scholarship. Despite he was elected as first term deputy of Hakkâri, he resigned before joining the Grand National Assembly. As explanation of his resignation he showed the English who were disturbing Şemdinli and to prevent the plans of English he started working in Şemdinli's governorship. Later on third and fourth terms he was elected as Hakkâri's, on second, fifth, sixth and seventh terms he was elected as Van's deputy in Turkish Grand National Assembly.

Arvas was outshining as a deputy who served in parliament for seven terms and someone who was sentimental about national matters, he acted with the responsibility of being a part of a well-established family and he worked for important improvements in his region and his country.

He shared important information about vital topics on issues with public and talked in parliament about these issues and topics, which happened after the victory in Independence War, in late Ottoman Reign, after and while the establishment of the Republic of Turkey and in the era of radical reforms; which are the mason lodges that were closed, the danger of communism, Party of Union and Progress' wrong local policies, the mistakes and effects of some politicians on Arabs dislike of Turks, Şeyh Sait's rebellion and what has happened in the region after it and the how it affected the locals and rebel Simko İsmail Aga in Iran.

With this study, we will evaluate Arvas' work and improvements in his region and his country and how he talked fearlessly about the

issues that concerned these in parliament in the light of parliament reports, his own memoirs, memoirs of his coevals and his reflections on media, also we are aiming to remember Arvas and open a discussion about him and his activities.

Key Words: Hakkâri, İbrahim Arvas, deputy, parliament, animal husbandry

İbrahim Arvas (Başkale 1884 – Ankara 21 Ekim 1965)

1884 yılında Başkale'de doğan İbrahim Arvas, Hamidiye Alayları'nda görevli Şeyh Hamit Paşa'nın en küçük oğludur. İlk ve orta öğrenimini Başkale'de tamamladıktan sonra lise öğrenimini Sultan II. Abdülhamit'in özel bursu ile yatılı olarak İstanbul'da Galatasaray Sultanisi'nde okumuştur.¹

Birinci Dünya Savaşı esnasında ailesi ile birlikte, 1915 yılında Musul'a göç etmişler ve burada Duhok kasabasında nüfus memuru ve tahrirat kâtibi olarak görev yapmıştır. Daha sonra da yine ailesi ile birlikte Van'a göç etmişlerdir.²

Millî Mücadele yıllarında Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti'nin sürüklediği hareketi yakından takip edip desteklediği gibi, Heyeti Temsiliye'nin Ankara'ya hareketi ve akabinde burada Meclis'i açma çalışmalarına başlanması ile İbrahim Bey de ilk Meclis'e Hakkâri milletvekili olarak seçilmiştir. Ancak, o zamanın Van valisi Diyarbakırlı Kadri Bey'in ısrar ve arzusu üzerine, o zaman Van vilayeti için idaresi büyük bir yük olan Şemdinan Kazasına kaymakam olarak tayin edilmiştir. Çünkü, Vali Kadri Bey'in ifadesi ile “işittiğime göre merhum babanız (Şeyh Hamid Paşa), bölgenin vatanperverlerinden biridir. Eğer siz razı olmazsanız, biz Şemdinan'ı (Şemdinli) İngilizlere terk ederiz, sen de oraya gitmekten kurtulursun” demesi üzerine, İbrahim Bey; “bir karış toprağımızı bile düşmana terk etmeye razı değilim. Çok sıkıntı çekeceğimi biliyorum, fakat memnuniyetle gideceğim”³ şeklinde cevap vermiştir.

Dolayısı ile İbrahim Bey bu tavrı ile Mebusluğu bırakarak kaymakamlığı kabul etmiştir. Çünkü, onun için unvanın değil, vatanın kurtuluşu için verilecek mücadele önemlidir. Bu mücadelenin verileceği yerin ise pek bir önemi yoktur. İşte bu anlayışın bir neticesi olarak,

¹ İbrahim Arvas, **Tarihi Hakikatler**, İstanbul, 2007, s. 176.

² <http://www.biyografya.com/biyografi/7963>, erişim 10 Ocak 2019.

³ İbrahim Arvas, **age.**, s.61-62.

İbrahim Arvas'ın büyük gayretleri sonucu İngilizlerin bölgedeki etkinliği kırılmış, daha açık bir ifade ile Şemdinan (Şemdinli) onun gayretleri ile Türkiye Cumhuriyeti sınırları dahilinde kalmıştır.⁴ Nitekim Şemdinan'da İngiliz tehlikesini bertaraf ettikten sonra, 3 ve 4. Dönemler Hakkâri 2, 5, 6, ve 7. Dönemlerde de Van milletvekili olarak görev yapmıştır.

Şüphesiz bu dönemi, Türk insanının uzun bir savaşlar silsilesi yolu ile demokrasiyi yaşatma çabası içinde olduğunu ve tek partili bir siyasi rejimin varlığını da unutmamız gerekmektedir. Zira, birçok bölgede olduğu gibi Hakkâri'nin de tek partili siyasi hayat içinde herhangi bir ideolojik gruplaşma, siyasi örgütlenme içinde olduğunu düşünmemiz hata olacaktır. O zamanlar devletin partisi olan CHF'nın Hakkâri için Genel Merkez'den atadığı mebus adayını halk, tabiri caiz ise noter gibi onaylayıp meclise göndermiştir.⁵

Ancak, zaman içinde tek parti döneminde görev yapan milletvekillerine yönelik suçlamalar da görülmüştür. Özellikle basında internet gazeteciliğinin güçlenmesi sonucu ve muhtemelen terör örgütlerinin güç kazandığı dönemlerin ve propaganda faaliyetlerinin de etkisi ile yerel medyada bu dönemde görev yapanların bir kısmı çok sert şekilde eleştirilmiştir. Nitekim, Yüksekova haber sitesinde de, “23 Nisan 1920'de Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi açılır. Hakkâri için de bir temsilci Atatürk'e yakınlığı ile tanınan ve daha önce görev yaptığı İstanbul Mebusan Meclisinden, dördü de bölge coğrafyasından atanmışlardır. Bölgeden atanan Haydarpaşazade İbrahim Arvas, Çölemerikli Ömer Efendi, Seyyit Müslühiddin Paşa ve Şemdinli Nehri ailesinden Seyyit Taha Efendi meclise gitmezler. Osmanlı meclisinde de Hakkâri'yi temsil eden İstanbullu Mazhar Müfit Kansu dışında Başkaleli Tufan Bey de atama ile görevlendirilmiştir. Ancak Tufan Bey'in I. Dönemde mecliste yönetime muhalif II. gruptan yana tavır alması, kendisine II. Dönemde meclisin yolunu kapatmıştır. Bu kez

⁴ Engin Korkmaz, **Hakkâri'de Aşiret ve Siyaset İlişkisi**, Van, 2014, s. 90 – 91 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

⁵ Saim Sezen, **Seçim ve Demokrasi**, İstanbul, 1994.

Hakkârî'nin ikinci demirbaş milletvekilliğine Van yöresinde yerleşik Seyyit kökenli Şeyh İbrahim Arvasi yeniden atanacaktır. Her fırsatta “Kürtlüğünü inkar eden” ve “Türk olmakla övündüğü” için Atatürk ve çevresinin takdirlerini kazanan bu zat Cumhuriyete bağlı, sadık ve uslu şeyh unvanını alacaktır. Bu itaatkarlığına mükafat olarak da tam 7 dönem Hakkârî milletvekili sıfatıyla mecliste tutulacaktır”⁶ şeklinde değerlendirmiştir.

Bu tür bir değerlendirme yöre adına mebus olarak seçilip gönderilen milletvekillerinin ortaya koydukları performans baz alındığında belki karne notuna göre değerlendirilebilir. Ama, din, dil, etnik kök bağlamında yapılacak değerlendirme şüphesiz ki sağlıklı olmayacaktır. Bundan dolayı biz İbrahim Arvas Bey'in ne dini, ne irki, ne de dilini baz alarak bir değerlendirme yapmayacağız. Zaten, o Birinci dönem vekilliğini ülkenin bir bölgesi olan Şemdinan (Şemdinli) kaymakamlığını kabul ederek elinin tersi ile itmiştir. Sonraki dönemlerde ise mecliste görev yaptığı altı dönem içinde ülke birlik ve bütünlüğünü baz alan tavırları ile dikkat çektiği gibi bölge içinde pek dikkat çekmese de Meclis'te Van milletvekili sıfatı ile bulunduğu dönemlerde yörenin yer altı ve yer üstü kaynaklarına yönelik tavrı, Hayvancılık meselesine dair verdiği önerge ve konuşmalar ile halka iş imkanı sağlayacak yatırımların ortaya konulması hususunda takındığı net tavırlar ile dikkat çektiğini belirtmeliyiz.

Bu hususları da göz önünde bulundurarak, bu çalışmada faaliyetlerini bölgenin ve ülkenin içinde bulunduğu hassas dönemlerde ortaya koyduğu tavrı bazı başlıklar altında ele almaya çalışacağız.

a) Hakkârî ve Yöresinde I. Dünya Savaşının Halk Üzerindeki Etkileri:

Birinci Dünya Savaşının başlamasından kısa bir süre sonra Rus birlikleri Doğu Anadolu'da harekete geçmişler ve 3 Aralık 1914 tari-

⁶ <https://www.yuksekovahaber.com.tr/haber/hakkarinin-memur-milletvekilleri-4443.htm>, erişim 10 Ocak 2019.

hinde Hakkâri'yi ele geçirmişler, ancak bir hafta sonra geri çekilmişlerdir. Daha sonra Osmanlı kuvvetlerinin Bitlis'e çekilmesinden de yararlanan Rus Birlikleri, daha da güneye ilerleyerek 23 Mayıs 1915 tarihinde Hakkâri'yi tekrar ele geçirmişlerdir.⁷

Savaşın gidişatı içinde bölgede 1917'den itibaren yokluk ve yoksulluk artmıştır. Çünkü, açlıktan insanlar hiçbir şey düşünmemiştir. Yokluk ve açlıkla birlikte Hakkâri sancağında kolera, tifo, tifüs, dizanteri gibi hastalıklar sonucu halk büyük bir sıkıntıyla karşılaşmıştır. Birçok insan hicret ederek, arazilerini, hayvanat ve ziraat mahsullerini ve ev eşyalarını bırakmak zorunda kalmıştır. Çok azı hayvanlarının bir kısmını götürebilmiştir.⁸

b) Şeyh Sait İsyanına Dair Değerlendirmesi:

Şeyh Sait isyanı üzerine ciddi bir çalışması olan Yaşar Kalafat, ayaklanmaya Mondros Mütarekesi ve Sevr Antlaşmasının cesaret verdiği, bir kısım Şafii ve Nakşibendi Şeyh ve Ağalarının 1919'dan beri var olan ayrı bir devlet kurma fikrinin, Kürt Teali Cemiyeti organizasyonu ile ayaklanma şeklinde patlak verdiğini, ayaklanmadan sonra dağlarda çeteler kuran eşkıyanın asayişini bozduğunu belirtmektedir.⁹

1924 yılı ilkbaharında Bitlis eski mebusu Yusuf Ziya Erzurum'a gelerek Cibranlı Halit'in evinde bir hafta misafir kalmış ve aşiretler tam silahlanıp hazırlanacak, hududumuz haricinde olan Berzan-Neyri Şeyhi Mahmut ve Simkon'un eliyle İngilizlerin yardımı temin edilecek ve halktan alınan mazbatalar Suriye üzerinden Cemiyet-i Akvam'a gönderildikten sonra, Şeyh Sait isyan kapısını açacak kararını almışlardır. Bu karardan sonra Yusuf Ziya, Cibranlı Halit'in mektubunu alıp Hıms'ın Kolhisar köyündeki Şeyh Sait'in evine gelerek kararı Şeyh'e imzalatmıştır.¹⁰

⁷ Adnana Menderes Kaya, **Hakkâri Tarihi Konuşan Bir Kent**. Ankara, 2010, s. 59.

⁸ İbrahim Arvas, **age.**, s. 37.

⁹ Yaşar Kalafat, **Şark Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar**, Ankara, 1992, s. 224-225.; İbrahim Ethem Gürsel, **Kürtçülük Gerçeği**, Ankara, 1977, s. 55.

¹⁰ M. Şerif Fırat, **Doğu İlleri ve Varto Tarihi**, Ankara, 1961. s. 126.

Bu gelişmeleri gizli bir mektup ile Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya arz eden Varto'daki Hormek aşiretinin aydınları olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, 1924 Birinci Teşrin ayında Pasin depreminden ötürü Erzurum'a gelmişti. Erzurum yurtseverlerinden ve idare makamından edindiği tahkikatta ve Cibranlı Halit'in bizzat gösterdiği muhalefetten, yakında isyanın başlayacağını anlamış ve Ankara'ya dönerken Yusuf Ziya, Cibranlı Halit ve arkadaşlarının yakalanmasını emretmişti. Yusuf Ziya durumu anlamak için Erzurum'a gelince, 10 İlk teşrin 1924 tarihinde yakalanarak Bitlis Divan-ı Harb-i Örfisine sevk edilmiş, burada hıyanetini itiraf etmiştir. Cibranlı Halit'te 20.12.1924 tarihinde Erzurum'daki konağından alınıp, Bitlis'e gönderilmiştir.¹¹

Şüphesiz Şeyh Said isyanı ile ilgili bir hayli çalışma vardır. İbrahim Arvas'ta mesele hakkında bölge milletvekili olması hasebiyle, bölgeden aldığı bilgiler ışığında hatıralarında şu cümlelere yer vermiştir; “Şeyh Said'in evinde... On beş kişilik silahlı bir müfreze, bir küçük zabıt kumandasında... Müfreze mahkeme tarafından istenilen bazı adamları, köylerinde aramış, hepsinin de Şeyh Said'in düğününde olduklarını öğrenmiştir. Ve buraya gelerek zanlıları istemişlerdir.

Şeyh Said bunlara hitaben, “siz iki üç gün benim misafirim kalınız, bu kalabalık dağıldıktan sonra bunları o zaman size teslim ederim, alıp götürün” demiş. Devamında, “şimdi burada yedi sekiz yüz silahlı insan topluluğu var. Hepsi de birbirlerinin hısımları, akrabalarıdır. Siz bunları zorla götürmeye kalktınız mı korkarım ki, bir niza olur ve nahos bir netice verir. Sizden istirham ederim, üç gün sabırlı olun, arzunuz tamamıyla yerine gelir” demiş.

Küçük zabıt, “hayır, ben emir aldım, bunları götüreceğim, beklemem.” Ve hemen neferlerle beraber onların bulunduğu yere giderek, “haydi düşün önüme gideceğiz, mahkeme sizi istiyor” demiştir. Onlar da, “düğün bitsin sonra geliriz” deyince münakaşa sonucu silahlar patlamış, yaralananlar ve ölenler olmuştur.

¹¹ M. Şerif Fırat, *age.*, s. 127.

Şeyh Said kendi evinde asker ve zabıt vurulunca telaşlanıp, yüksek dağ başındaki köyüne çekilmiş, kendisini almaya gelen kuvvetle, Şeyh Said'in adamları çarpışmış, derken mesele büyümüş, isyan bu suretle başlamış, lakin Şeyh Said isyanı hiçbir zaman Şark illerimize sirayet etmemiştir.¹²

Mesele parti grubunda iki gün ve iki gece müzakere ve münakaşa edilmiştir. Ali Fethi Bey, "bütün şark illerinin valilerine, jandarma alay kumandanlarına ve polis müdürlerine şifre ile isyanın oralarda olup olmadığını sordum. Aldığım cevapların hepsi bu isyanın hiçbir vilayet, kaza ve köyde emaresinin bulunmadığı mahiyetindedir. Bu isyan yalnız ve yalnız Şeyh Said ile Çapakçur halkının isyanıdır. Çukurova'dan on sınıf ihtiyatı silah altına çağırdım. Bunları Çapakçur'a sevkeder ve asileri yakalarız. Binaenaleyh ben Allah'a tarihe ve millete karşı elimi haksız kana boyayamam. Seve seve başbakanlıktan çekilirim."¹³ şeklinde konuşmuştur.

Başbakan adayı İsmet Paşa ise, "bu isyan umuma şamildir ve mürettebdir, yani bütün şark vilayetlerinin ileri gelen halkı hep bir araya toplanmış, müzakere etmiş. Bu isyana karar vermiş, öylece meydana getirmişlerdir. Binaenaleyh beni iktidara getirirseniz, istiklal mahkemeleri ile Divan-ı Harb-i Örfileleri kurarım, asar, keser ve sürerim"¹⁴ demiştir.

Bu hararetli konuşmaları yakından takip eden şark mebusları birbirlerine, "yahu Allah aşkına sizde bir şey var mı?", "Yok, vallahi hiçbir şey yok" şeklinde konuşmuşlardır.

Sonuçta isyan bastırılmış, mahkemeler kurulmuş, olaylara karışınlar değişik cezalar aldığı gibi, hoş olmayan bazı bilgiler de dışarıda konuşulmaya başlamıştır. Özellikle Elaziz İstiklal Mahkemesinde kelle müzayedesi yapıldığı, bir kellenin beş yüz altına satıldığı ifade edilmiş-

¹² ¹² İbrahim Arvas, **age.**, s. 82-83.

¹³ İbrahim Arvas, **age.**, s. 86.

¹⁴ İbrahim Arvas, **age.**, s. 87.

tir. Nitekim Şark İstiklal Mahkemesi Reisi Süreyya Örgევren Büyü-
kada'da bir köşk satın alınca, Mustafa Kemal Paşa, cumhurbaşkanlığı
muhasabesinden iki memur istemiş, Süreyya Örgევren'in gerek me-
busluktan ve gerekse İstiklal Mahkemesi müddeiumumiliğinden almış
olduğu tahsisatını hesap ettirmiş, aldıkları köşkü almaya kafi gelme-
miştir. Ve Süreyya Beye hitaben, “siz benim şerefimle oynadınız, çal-
dınız, çırpınız, utanmaz herif” diyerek kovmuştur.¹⁵

c) Yörenin Kaynaklarının Değerlendirilmesi ve Yatırım Taleplerine Dair Meclis'teki Değerlendirmeleri:

Meclis kürsüsünde ülkenin yeraltı kaynakları konuşulurken, kendi bölgesinde bulunan kaynakların da gündeme alınması maksadı ile İbrahim Arvas Bey'de söz alarak şu cümleleri vurgulamıştır; “Efendim; bendeniz, Van ve Albak hakkındaki dileklerimde, Bakanın bizim mıntuka için de ümit verici, hiç olmazsa bir söz söylemesini istirham edeceğim. Acaba buralarda da bir etüd, bir tetkik yapmak, daha doğrusu, burayı da bir tetkik mevzuu yapmak mümkün müdür?. Değil midir ?. Kozot madeni vardır, Armes'te petrol madenimiz vardır, eskiden de işletiliyordu. Şimdiki vaziyeti nedir?. Sonra bizim Şatak Kazamızla Şahmanis Köyünde maden kömürü vardır. İlerde orada trenler için ve gölde işleyecek vapurlar için bu sene etüd ve tetkik yapılmasını ve üzerinde durulmasını rica ederim.”¹⁶

İbrahim Beyin etüd ve tetkik yapılması talebiyle yaptığı bu konuşmaya İşletmeler Bakanı Münir Birsnel Bey şu cevabı vermiştir; “Soda için bir tetkikimiz vardır. Bu tetkik maliyet ve istihlâk pazarlarına nakil bakımından ekonomik olup olmadığı hakkındadır. Bize müspet netice

¹⁵ İbrahim Arvas, **age.**, s. 90.

¹⁶ <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d08/c024/b056/tbmm080240561274.pdf>, Erişim Tarihi: 10 Ocak 2019

vermemektedir”¹⁷ şeklinde cevap verince İbrahim Arvas bey de “Kamyon var şimdi”¹⁸ şeklinde karşılık vermiştir. Bakan Münir Bey, devamında İbrahim Beye “Diğer kömür madenleri için, bu madenlerin yerlerini bana lütfederseniz, Maden Tetkik ve Arama İdaresinin bu hususta tetkikte bulunması imkânımı temin etmeye çalışırım”¹⁹ şeklinde cevap vermiştir.

İbrahim Bey Münir beyin yaklaşımındaki samimiyeti ve iyi niyeti görünce hemen araya Konserve fabrikası?. Şeker fabrikası hakkında da²⁰ taleplerini ifade etmiştir.

İşletmeler Bakanı Münir Birsnel, “Bu mesele bizim mevzuumuza girmemektedir. Toprak Mahsulleri Ofisi tarafından yapılması lâzımdır. Cevap veremeyeceğim için özür dilerim. Arzettim. Bu, yeni fabrikalar için yapacağımız devlet programında düşünülecektir. Arzularınızın tahakkuku imkânını ve ihtiyaçlarınızın hepsine cevap verebilmesini dilerim”²¹ diyerek meseleyi kapatmıştır.

d) Arvas’ın Hakkâri ve Yöresi Hayvancılığı ve Hayvan İhracı Konusunda Verdiği Önerge ve Tartışmalar

Arvas tarafından TBMM Başkanlığına verilen soru önergesinin metni şu şekildedir;

Yüksek Başkanlığa

— Ticaret Bakanlığının hayvan ihracatı hakkındaki müsaadeden bilistifade şimdiye kadar ne miktar hayvan ihraç edilmiştir;

¹⁷ <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d08/c024/b056/tbmm080240561274.pdf>, Erişim Tarihi: 10 Ocak 2019

¹⁸ <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d08/c024/b056/tbmm080240561274.pdf>, Erişim Tarihi: 10 Ocak 2019

¹⁹ <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d08/c024/b056/tbmm080240561274.pdf>, Erişim Tarihi: 10 Ocak 2019

²⁰ <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d08/c024/b056/tbmm080240561274.pdf>, Erişim Tarihi: 10 Ocak 2019

²¹ <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d08/c024/b056/tbmm080240561274.pdf>, Erişim Tarihi: 10 Ocak 2019

— İhraç nispeti bitmek üzeredir. Şimdiye kadar ihraç edilen hayvanat miktarı muayyeninden az ise ihraç müddetinin temdidini düşünüyorlar mı? Bu hususat hakkında Ticaret Bakanlığının şifahen izahatta bulunmasını arz ve rica ederim.

Van Milletvekili İbrahim Arvas²²

Daha sonra Meclis gündemine gelen mesele hususunda dönemin Ticaret Bakanı Cemil Barlas şu izahatta bulunmuştur;

Ticaret Bakanı Cemil Said Barlas — Efendim İbrahim Arvas arkadaşımın sorduğu sorunun birincisi, hayvan ihracı kararından bugüne kadar ne miktar hayvan ihraç edilmiştir? Evvelâ, birinci soruyu aydınlatayım:

Hayvan ihracına 1 VII 1948 tarihinde karar verilmiştir. Bu tarihten itibaren ihraç ettiğimiz hayvanları iki devreye ayırabiliriz:

Birisi Erzurum'a gitmemin tarihi olan 4 IX 1948 tarihli karar. O vakte kadar verdiğimiz ihraç kararında hayvanların yalnız dolarla ve serbest dövizle ihraç kararı vermiştik, bu kararlar Erzurum'a gittiğim tarihe kadarki müddet zarfında bir tek koyun ihraç edilmemiştir. Çünkü kimse dolar vermemiştir. Buna mukabil bin sığır ihraç, edilmiştir, 348 200 Türk lirası tutuyor, 124 367 Dolar mukabili. 2 165 manda ihraç edilmiştir, 682 408 Türk lirası tutuyor, 243 717 dolar mukabili. Erzurum'a gittiğim bu sene mahsulün yeter olmadığını gördüğüm gibi Erzurum'lular da dediler ki; biz koyunlarımızı yalnız Sterlinle Suriye'ye ihraç ederiz. Tetkikat yaptım, bu rakamları oraya telle getirttim. Orada bütün Şark mantıkasının hayvanlarının ellerinde kaldığını ve müstahsilin çilelideki hayvanları otsuzluk yüzünden bedavasına satacaklarını anladım, gördüm. Bunun üzerine mahallinde hayvanların Sterlinle ihracına ve Suriye'de istihlak edilmek üzere ihracına karar verdim. Bu karardan itibaren verilen ihraç lisansı üzerine bugüne kadar, yani ayın 11. gününü akşamına kadar, önergeyi dün aldım, ihraç edilen koyun miktarı 89 117 olup bunun tutarı (3 755 716) küsur Türk lirası ve 51 093 İngiliz lirası getirmiştir. Sığır miktarı 9195 olup ben bunu bozmadım, bu hayvanlar dolarla çıkıyor. Bu

²² <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d08/c013/tbmm08013005.pdf> Erişim Tarihi: 10 Ocak 2019

da 906 889 İngiliz lirası eder. (2851) manda ihraç edilmiştir. 975 520 Türk lirası (348 400) döviz getirmiştir. Yalnız arkadaşlarımı tenvir etmek için bir noktayı arzedeceğim:

Biliyorsunuz ki, arkadaşlar, bu ihraç müsaadesi verilirken göz önünde tuttuğumuz şey müstehlikin korunması meselesidir. Müstehlik olarak da gözümüzün önüne en büyük şehir olarak İstanbul geliyor. Bugün ben de en çok harbden evvel koyun ihraç ettiğimiz senelerle o seneki koyun miktarını aldım. İhraç kararını verirken elimde mesnet oldu. 1935 senesinde memlekette 12 milyon koyun varken 498 bin koyunun ihraç kararını verdik. 1948 senesinde on dokuz milyon, yani koyun miktarının yedi, sekiz milyon artmış olmasına rağmen ihtiyaten yüz bin eksiği ile 300.000 koyunun ihracına karar verdik. 1935 senesinde memlekette 5 370.000 sığır varken 67 000 sığır ihraç edilmiştir. 1948 senesinde sığır üç milyon artarak dokuz milyona ulaştığı halde on yedi bin sığır eksiğiyle ihracına karar verdik. Mandanın memlekette eti yenmediği için ayrıca ihracına karar verdik. Aldığımız raporlara göre 300.000 koyun ihracına karar verdiğimiz halde, yalnız 89 000 koyun ihraç edilmiştir. Binaenaleyh, daha elimizde 211 000 koyun daha vardır. 35 000 sığır ihracına karar vermiştik. 9 195 sığır ihraç edilmiştir. Manda ihracı, aşağı, yukarı ihracına karar verdiğimiz miktarı bulacaktır. Yalnız şunu arzetmek isterim ki, pahalılık yaratır endişesi hâkim olarak muhtelif iddialar olduğu zaman benim karşıma üç sınıf zümre çıktı:

İstanbul'da oturan spekülâtörler. Bunlar ihraç kararının bir spekülasyon mevzuu olmasını düşünerek etin fiyatını yükseltmeye teşebbüs ettiler. Erzurum'dan ben; İstanbul'un, et fiyatı bu ihraç kararıyla alâkadar olmadığı için et fiyatı kaçta çıkarsa çıksın hayvan ihracı devam edecektir, demiştim. Bunun üzerine Erzurum borsasında satılan hayvan fiyatları İstanbul hayvan borsası ve Erzurum fiyatlarına ait 15 günlük cetvel elimdedir. İhraç kararından evvel İstanbul'da ve Erzurum'da, ihraç kararının Sterline çevrilmesinden sonra, konan fiyatlar normal olarak Erzurum'da fiyat 70-75 kuruştur bu da bir kuruş dahi artmış değildir. Bu mevzuda olan dedikodular, benim şahsımı istihdaf eden bazı bulanık su altıların bir vesile yapmak istemelerindedir. Buraya gelirken öğle üzeri Telefonla sordum;

Bugün de et fiyatı 150 kuruştur arkadaşlar; Ticaret Bakanı olarak arkadaşımızın et ihracı meselesinde sorduğu soruya cevap verirken etin bu anormal fiyatını da 150 kuruş olmasını düşünerek başı boş bırakmış değilim. Bir taraftan Ticaret Ofisini memur ederek, miktarını söyleyemeyeceğim miktarda koyunu, İstanbul'da etin kit olduğu devrelerde mezbaha emrine verilecek vaziyette emre âmâde bulundurmaktayız. Kasapları da çağırarak, kasaplar ve koyun tüccarları normal kârlara kanaat edip belediyenin koyduğu fiyatlarla et kesmeğe devam ettikleri takdirde kendilerinin et kesimine asla müdahale etmeyeceğimi beyan ettim. Çünkü Devletin et ticareti yapmasının asla lehinde bulunmuş değilim. Fakat bunlar alabildiğine et fiyatını yükseltmeye kalktıkları takdirde mezbahada koyunlar kesilmeğe amade tutulacaktır. İcabederse bu uğurda malî fedakârlıkları da göze alacağız.”²³

Bakanın bu açıklamaları üzerine Eskişehir milletvekili Ahmet Oğuz'un sorusu üzerine Bakan C Said Barlas açıklamalarına devam etmiştir;

Ahmet Oğuz (Eskişehir) — Müstahsil ne olacak?

Ticaret Bakanı C Said Barlas (Devamla) — Hangi müstahsil?

Ahmet Oğuz (Eskişehir) -- Koyun yetiştirip de 150 kuruşa et temin eden müstahsil ne olacak?

Ticaret Bakanı C Said Barlas (Devamla) — Koyun yetiştiren müstahsilden alınan koyunlar normal satış fiyatları olan 75 kuruştan alınmaktadır. İstanbul borsasında rekabet dolayısıyla 150 kuruştan muamele görmektedir. Binaenaleyh müstahsilden fazla ucuz fiyata koyun alınmış değildir. Kaldı ki benim Ticaret Ofisim ayrıca müstahsili korumak için ayrıca kontenjan dışında koyun mubayaasına devam etmektedir. Bu iş hususunda başka bir formülünüz varsa, gösteriniz, onu da ayrıca tetkik edeyim. Tenkit kadar göstereceğiniz yollar üzerinde de yürümeğe amadeyim. İkinci suale geçiyorum. Müddet temdidi meselesine gelince; Arkadaşlar,

²³ <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d08/c013/tbmm08013005.pdf> Erişim Tarihi: 10 Ocak 2019

210.000 koyun eksik ihraç etmiş vaziyetteyiz. Binaenaleyh, bugünkü şartlar altında bazı arkadaşlar 100.000 ihraç edilirse dediler. 219 000 koyununun ihracını bittabi imkân olmayacağından, yeni şartlar altında bu hayvanların muayyen bir miktarının ihracını temin etmek için bir müddet aramaktayım. Ayın 15 inden evvel müspet bir netice alırsam, neticeyi efkârı umumiyeye radyo ile, gazete ile aynı günde bildireceğim. Yine tekrar ediyorum, ihraç edeceğimiz etin herhangi bir fırlamaya sebep olmadığını ve bu sebebin doğrudan doğruya geçmiş yıllardan beri milletin lokmasını çalan muayyen muhtekir zümresinin spekülasyonundan ibaret olduğunu söyleyebilirim.²⁴

Bu açıklamalar üzerine İbrahim Arvas tekrar söz alarak şu açıklamalarda bulunmuştur;

İbrahim Arvas (Van) - Efendim Kasımın 15 inde ihracat müddeti bitiyor. Bu bize çok zarar iras edecektir. Bunun tafsilâtını arzetmek istiyorum. 300.000 hayvandan, Ticaret Bakanının şimdi ifade ettiği gibi, ancak 89 000 i satılmıştır. Bundan da anlaşılıyor ki bu satış azlığı ihracat usullerimizin güçlüğünden ileri geliyor. Çünkü ihracatla mukayyet olmayan tüccar ve saire bizzat satış yapamaz. Birliğe ortak olacak ve kârının yarısını ona verecekte ondan sonra ihracat yapabilecek. Bu usul fevkalâde müşkülâtı mucip olmaktadır. Şimdiye kadar biz, yalnız Suriye'ye ihraç yapıyoruz. Halbuki bütün Cenup Devletleriyle dostluğumuz malûmdur, nitekim her vesile ile Devlet adamlarımız bunu tebarüz ettiriyorlar. Binaenaleyh diğer Cenup memleketlerine de böyle ihracat yapabilmemizin teminini Ticaret Bakanından rica edeceğim. Bilhassa Hakkâri vilâyetinin vaziyeti mahsusası vardır, bu vilâyetimiz Irak'la hemhuduttur oranın iktisadi akışı Irak'a doğrudur, şimdiye kadar Hakkâri'den ne İstanbul 'a ve ne Ankara'ya ve ne de büyük vilâyetlerimize bir koyun gelmiş değildir ve maatteessüf bu vilâyetten bir koyun dâhi ihraç edilmiş değildir. Binaenaleyh Irak'la olan Ticaret muahedesinin şeriati islahını aziz Bakan arkadaşımızdan rica ediyorum. Köylü koyun satmazsa ne olur? Yalnız koyun bize para getirir. Para getirir başka hiçbir metaliniz maatteessüf yoktur. Adamcağız

²⁴ <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d08/c013/tbmm08013005.pdf> Erişim Tarihi: 10 Ocak 2019

koyununu satamazsa kendisine bir pantolon, karısına bir entari alamaz. Büyük harbden evvel yalnız Hakkâri vilayeti yarım milyon koyun ihraç ederdi. Şimdi ise hepsi 300 bindir. Bunun yarım milyon olmasını rica edeceğim. Kuzunun fiatı bizde 25 - 30 liradır. Toklunun ise 45 - 50 liradır. Kısır koyununki 50 - 55 liradır.

Bakanın demin buyurduğu İstanbul'un koyun vaziyeti: Bunlar Birliklere gönderirse tüccarlar gibi onlar da gidip bu fiattan alırsa, bu günkü et fiyatına bir kuruş zam etmeden yine etini temin eder, gayet tabiidir. (Doğru sesleri) Şimdi ihracat devam ederken İstanbul'da et fiyatı ucuzlamıştır. Bakanın da ifade ettiği gibi, bütün gazeteler de bunu tebarüz ettiriyorlar, 150 kuruşa et satılmaktadır. Binaenaleyh böyle muazzam bir kitleye et yetiştireceğim diye böyle sım sıkı bağlamak, müşkülât çıkartma, lisans muamelesini Mersin'de yaptırmak doğru değildir. Merkez olarak birisini Diyarbakır yapısın. Birisini de Van yapısın.

Zaten sayın Bakan kendisi de müsaadekârdır, bu kürsüden şükranlarımı ifade ederim müntehiplerim namına. Bendeniz bu mıntıklar namına söylüyorum. Şimdi ihraç mevsimidir, biz de her sene bu ihraç Eylül'den sene sonuna kadar yapılmalıdır. Ve bilhassa bu sene bu ihraç işi sene sonuna kadar temdit edilmelidir. Bunu bilhassa bakan arkadaşımın rica ediyorum. Sonra Birliğe dâhil olmayan tüccar ve esnaflar da malını serbest olarak satabilmelidir. Ondan sonra da ihracat vaziyetinde, Hakkâri'yi kurtarmak. lâzımdır, yani Irak'la biran evvel anlaşma yapılmalıdır. Bu suretle hudutta bekleyen sürülere biran evvel yol vermelidir. Çok rica ederim-bu feci manzaranın önüne biran evvel geçilmiş olsun. O zaman hem ihraç miktarı artacak hem de memleketimize mühim miktarda, para girecek ve bu suretle de kaçakçılığın önüne geçilmiş olacaktır. Geçen sene Bakandan bu ciheti rica ettim, fakat dinlemedi. Maalesef bir koyun bile kalmadı, hepsi kaçak olarak gitti. Bunu da burada tebarüz ettirmek zorundayım.

Bakan son sözler olarak da;

Ticaret Bakanı C Said Barlas; Arkadaşımın dediklerini tetkik ettireceğim, bir tek noktayı tebarüz ettirmek isterim. Kazara ihraç müddetini uzatmak

*zaruretini duyarsam, tesbit ettiğimiz miktarı geçmemek kararında olduğumu belirtirim.*²⁵ şeklinde sözlerini tamamlamıştır.

Görüldüğü gibi, bölgeyi iyi bilen Arvas öncelikle yöre insanının geçim kaynağı olan hayvancılık konusunda ihraç meselesine kadar yakından ilgilendiği gibi, bu hususta Diyarbakır ve Van'ın merkez olarak bu görevi ifa etmesi gerektiğini ve ayrıca hayvan birliklerine dahil olmayan üreticilerin de yetiştirdikleri hayvanları satmalarına engel olunmaması gerektiğini ve bu ihraç işinin Eylül ayından yıl sonuna kadar serbest bırakılmasının kaçakçılığı önleyeceğini de ifade etmiştir.

SONUÇ

Yedi dönem vekil seçilmekle birlikte altı dönem mecliste görev yapan İbrahim Arvas, meclisin orta halli aktif vekillerindendir. Az konuşmakla birlikte hassas konulardaki sözleri ile dikkat çekmiştir. Burada ilk olarak Birinci Dünya Savaşı'nın bölge insanına verdiği olumsuz etkileri zikrettiği cümleler yanında, yokluk ve açlık sonucu, Hakkâri ve yöresinde ortaya çıkan kolera, tifo, tifüs, dizanteri gibi hastalıkların verdiği tahribatlar dikkatimizi çekmiştir.

Daha sonra Cumhuriyetin ilk ciddi sınavı olan Şeyh Sait isyanı meselesinde yaşanan tartışmalar esnasında, İsmet Paşa'nın sert cümleleri karşısında ve özellikle tüm bölgeye atfedilmesi üzerine, kendi seçim bölgesinde böyle olayların olmadığı şaşkınlığı içinde olayları yine bölgeden o günkü imkanlarla alabildiği haberlere göre farklı şekilde değerlendirmiştir.

Son olarak da yörenin yer altı yer üstü kaynaklarının değerlendirilmesi ve hayvancılık konusundaki görüşleri dikkat çekicidir. Çünkü, vatanını ve bölgesini seven her insan gibi, Arvas'da bölgesine yatırım yaptırmak için çırpınmıştır. Bakan arkadaşlarına yazılı veya sözlü verdiği önergeler ile yapılması gerekenleri ve bölgede var olduğunu bildiği madenler konusunda da yatırım taleplerini ifade ederek, bölge

²⁵ <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d08/c013/tbmm08013005.pdf> erişim 10 Ocak 2019

insanının bir kısmının iş sahibi olmasının sağlanmasına yönelik temennilerini de bildirmiştir.

Belki görev yaptığı dönem itibarı ile fazla etkin olamadığı eleştirilebilir. Ama, şurası da muhakkaktır ki, uzun bir savaş dönemi sonrasında, kurulan yeni idare ve teşkilatlanma içinde herhalde yetkililer de tüm imkanları zorlamalarına rağmen, çiftçilik ve hayvancılık merkezli kararlardan öteye bölgeye yönelik bir yatırımın olmaması da herhalde imkanlarla sınırlı kalmıştır.

KAYNAKLAR

- ARVAS, İbrahim, **Tarihi Hakikatler**, İstanbul, 2007.
- FIRAT, M. Şerif, **Doğu İlleri ve Varto Tarihi**, Ankara, 1961.
- GÜRSEL, İbrahim Ethem, **Kürtçülük Gerçeği**, Ankara, 1977.
- KALAFAT, Yaşar, **Şark Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar**, Ankara, 1992.
- KAYA, Adnan Menderes, **Hakkâri Tarihi Konuşan Bir Kent**, Ankara, 2010.
- KORKMAZ, Engin, **Hakkâri'de Aşiret ve Siyaset İlişkisi**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 2014.
- SEZEN, Saim, **Seçim ve Demokrasi**, İstanbul, 1994.
- <http://www.biyografya.com/biyografi/7963>
- <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d08/c024/b056/tbmm080240561274.pdf>
- <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d08/c013/tbmm08013005.pdf>
- <https://www.yuksekovahaber.com.tr/haber/hakkarinin-memur-milletvekilleri-4443.htm>

HAKKÂRÎ ve VAN MEBUSU İBRAHİM ARVAS'IN TBMM ve SONRASI FAALİYETLERİ

Tansu Barış MAHMUTOĞLU*

ÖZET

Görece muhafazakâr yapısını cumhuriyet rejimi içerisinde koruyan Anadolu'da, devlet, siyaset ve aşiret üst katmanının vatandaşla temas noktasında karşımıza çıkan dinamikler, bugün bile geçerliliğini korumaktadır. Söz konusu yapının oluşturduğu yarı-feodal katmanın, bürokratlaşarak yeni rejime/sisteme kademeli bir şekilde entegre olduğu değerlendirildiğinde, bunların temsilcilerinin söylemleri ve eylemleri, yerel veya genel siyasette karşılık bulmaktadır. Hakkâri ve Van özelinde bu durum incelendiğinde, bölgenin güçlü ve köklü ailelerinden Arvasilerin bir ferdi olan İbrahim Arvas ismi dikkat çekmektedir. İbrahim Arvas, I, III ve IV. dönemlerde Hakkâri, II,V,VI,VII, ve VIII. dönemlerde ise Van milletvekilliği yapmıştır. Tek partili dönemde Hakkâri'de en uzun süre mebusluk yapan Arvas, Sultani mezununu olup, Arapça, Farsça ve Fransızca bilmektedir. Sunulacak olan bildiride *Sebilürreşad*, *Büyük Doğu*, *Fedai* ve *Sebil* gibi dergilerde yazılar kaleme alan Arvas'ın, köşelerinde hangi konulara değindiği, anılarında özellikle üzerinde durduğu konular ile mecliste yaptığı konuşma ve çalışmaların, özelde Hakkâri ve Van, genelde ülke için katkıları değerlendirilmeye çalışılmıştır. Meclisteki faaliyetleri incelendiğinde, o yıllar için feodal yapısından tam olarak kurtulamayan Doğu Anadolu'daki sosyolojik yapının üst düzey temsilci olmasının ötesinde, mecliste kritik konularda tartışmalara katıldığı, çeşitli kanunların çıkmasında öncü vekillerden birisi olduğu görülmektedir. Verdiği takdir

* Dr., Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi, barismahmutoglu@gmail.com

ve dile getirdiği hususlarda, bölgenin kalkınmışlık düzeyinin yükselmesi adına, tarım, hayvancılık, sanayi, ulaşım, altyapı, sağlık ve eğitim konularındaki çabaları kayıt altındadır. Türkiye’de çok partili sisteme geçiş sürecinde, dönemin hükümetinin dini eğitim politikasını ve bunlara ilişkin çalışmalarını sert bir dille eleştirmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığınca imam, hatip, vaiz okullarının açılması ve üniversitede İlahiyat Fakültesinin kurulmasıyla ilgili mecliste ilk teklifi veren Arvas olup, din eğitimi ve öğretiminde yaşanan kapsamlı değişikliklerde payı büyüktür. Arvas’ın, Arvasi ailesi mensubiyetinin çok ötesinde, yılların birikimi sonucu edindiği entelektüel zihin dünyasına, manevi yönünün de güçlü olduğu eklendiğinde, Cumhuriyet rejimini genel hatlarıyla benimsemiş, ancak rejimin belli konulardaki aksaklıklarına çözüm arayan bir mebus portresi karşımıza çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İbrahim Arvas, Hakkâri Milletvekilleri, Van Milletvekilleri, İlahiyat Fakültesi

PARLIAMENTARY AND POST-OPERATIVE ACTIVITIES OF HAKKARİ AND VAN DEPUTY İBRAHİM ARVAS

ABSTRACT

When the semi-feudal layer formed by this structure is considered to be gradually integrated into the new regime/system by bureaucrats, the discourses and actions of their representatives correspond to local or general politics. When this situation is examined in Hakkâri and Van, Ibrahim Arvas, one of the strongest and rooted families of the region, attracts attention. Arvas, who was the longest-serving deputy in Hakkâri during his one-party period, is a graduate of Sultani and speaks Arabic, Persian and French. Arvas, who writes in journals such as Sebilürreşad, Büyük Doğu, Fedai and Sebil, discusses the issues in his corners, the issues he has particularly focused on in his memoirs, and his contributions to the parliament in general, Hakkâri and Van, in particular. He is one of the leading MPs in the emergence of problems and various laws in parliament. In order to increase the level of development of the region, his efforts on agriculture, livestock, industry, transportation, infrastructure, health and education are recorded. When his activities in the Assembly are examined, it can be seen that beyond being a high level representative of sociological structure, which cannot be completely purified from the feudal structure in Eastern Anatolia, he participates in critical discussions. In the transition to the multiparty system in Turkey, he has criticized the religious education of the period of government policies and activities related to them harshly. Arvas is the first in the parliament for the establishment of Imam, preacher, preacher schools by the Presidency of Religious Affairs and the establishment of the Faculty of Theology at the university. When Arvas is added to the intellectual mind world as a result of the accumulation of years, and the spiritual aspect is much stronger than Arvasi family, it is a portrait of the deputy who has adopted the Republican regime in general, but looking for a solution to the problems of certain issues of the Republic.

Key Words: İbrahim Arvas, MP of Hakkâri, MP of Van, İlahiyat Fakültesi

Giriş

Anadolu'nun özellikle nüfusu az ve görece gelişmemiş, muhafazakâr yapısıyla ön plana çıkan kentlerinde, din adamları, aşiret temsilcileri veya şehrin eşrafından mütevellit kanaat önderleri toplumda yön gösterici-belirleyici rol oynamaktadır. Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren, şeyhler vb. şahıslar/yapılar ile eşrafın oluşturduğu feodal katmanın, bürokratlaşarak yeni sisteme kademeli bir şekilde entegre olduğu değerlendirildiğinde, bu katmanın temsilcilerinin söylemleri ve eylemlerinin, yerel veya genel siyasette karşılık bulduğu görülmektedir.

Bu durum Hakkâri ve Van özelinde incelendiğinde, İbrahim Arvas ismi dikkat çekmektedir. Kamuoyunda, Necip Fazıl Kısakürek'in Şeyhi olarak tanınan Tük İslam Âlimi Abdülhakim-i Arvasi, İbrahim Arvas'ın hem kayınpederi hem de amcasının torunudur. Osmanlı döneminde devlet için önemli görevler üstlenen Şeyh Abdülhamid Paşa ise İbrahim Arvas'ın babasıdır. Gerek Arvasi aile geçmişinin dayandığı köklü yapı¹, gerekse Türkiye'deki İslamcı hareketteki rolü ve etkisi düşünüldüğünde, yukarıda sözünü ettiğimiz paradigmada köprü rolü üstlenen İbrahim Arvas'ın bu aile bağlarının, siyasi yaşamına ve çalışmalarına nasıl yansıdığı önemli bir konudur.

Arvas'ın entelektüel zihin dünyasına, manevi yönünün de güçlü olduğu eklendiğinde, Cumhuriyet rejimini genel hatlarıyla benimsemiş, ancak rejimin belli konulardaki aksaklıklarına çözüm arayan bir mebus tipi olarak karşımıza çıkmaktadır. Devletin çeşitli kademele-

¹ Nakşibendî tarikatının en güçlü kolu olan Arvasi ailesi hemen her dönem parlamento temsilci göndermiş; aşiret ve cemaat bağlarının iç içe geçtiği ekonomik ve siyasal güç olarak nüfuz ve güçlerini bütün hükümetler dönemlerinde sürdürmüşlerdir. Sait Ebiç, **Doğu Anadolu Düzeninde Aşiret- Cemaat- Devlet (1839-1950)**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008, s.112. CHP, çok partili sisteme geçişle birlikte, Doğu Anadolu'da DP'ye karşı aşiretlerin ve tarikatların gücünü arkasına alabilmek ve dini nüfuzu olan kişilere karşı denge unsuru oluşması için Nakşibendi olan Arvasileri ön plana çıkartmıştır. Mehmet Pınar, *Çok Partili Dönemde Doğu Anadolu'da Seçimlere Bir Örnek Ağrı (Karaköse) Seçimleri (1946-1960)*, **Turkish Studies**, C IX, S 1, Ankara, Kış 2014, s.449.

rinde 40 yılın üzerinde görev alan Arvas, dönemin çeşitli dergi ve gazetelerinde köşe yazıları kaleme almış, yaşadığı olayları ve anıları içeren Tarihi Hakikatler kitabını yazarak bu bilgi ve tecrübelerini gelecek kuşaklarla paylaşmak istemiştir. İlki 1964 yılında yayımlanan hatıratlardan hemen sonra *Yeni İstiklal* gazetesinde “Yakın Tarihimizin Bilinmeyen Yönleri” isimli yazı dizisiyle özellikle İsmet İnönü’yle ilgili olan diğer hatıralarını aktarmıştır.

1923-1950 yılları arasında meclisteki faaliyetleri incelendiğinde, o yıllar için feodal yapısından tam olarak kurtulamayan Doğu Anadolu’daki sosyolojik yapının üst düzey temsilcisi olmasının ötesinde, mecliste kritik konularda tartışmalara katıldığı, çeşitli kanunların çıkmasında öncü vekillerden birisi olduğu görülmektedir.

Bildirimizde faaliyetleri incelenecek İbrahim Arvas, Hamidiye Alayları’nda görevli² Şeyh Abdulhamid Paşa’nın ve Hatem Hatun hanımın en küçük oğlu olarak 1884 yılında Başkale’de³ doğmuştur.

Devlet kademelerinde çeşitli görevlerde bulunduktan sonra, TBMM I. (Ankara’ya gelmeden istifa etmiştir), III.ve IV.Dönem Hakkâri, II., V., VI., VII.ve VIII.Dönemlerde de Van milletvekilliği yapmıştır.⁴

² <http://www.ekrembugraekinci.com/makale.asp?id=449> E.T.:02.03.2019

³ Osmanlı Devletine bağlanması Kanuni Sultan Süleyman döneminde 16. yüzyıl ortalarına rastlayan ve eskiden Kotur-Elbak adıyla anılan yöre, XIX.yüzyıl sonlarında Van vilayetinin Hakkâri sancağına bağlı Elbak kazasının sınırları içerisindeydi. Kazanın adı Cumhuriyet döneminde Başkale olarak değiştirilmiştir. <http://www.baskale.gov.tr/baskale-tarihi> E.T.:24.02.2019

Van ve Hakkâri dönüşümlü olarak eyalet merkezi olmuşlar; XIX. Yüzyıl boyunca bir dönem Van, bir dönem Hakkâri eyalet olarak idari taksimat içerisinde yer almıştır. Nitekim Van’ın eyalet olduğu süreçte Hakkâri, sancak (liva) statüsüne geçmiştir. Aslında amaç merkeze uzak hudut eyaletlerinde güvenliği sağlamak ve merkezîyetçiliği güçlendirmek olmuştur. Ü.Ela Özkan, *19. Yüzyılda Hakkâri’nin İdari Taksimatındaki Değişiklikler (1839-1925)*, *The Journal of Academic Social Science Studies*, S 65, Spring I, 2018, s.386.

⁴ **TBMM Albümü I Cilt (1920-1950)**, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2010, s.32; Ahmet Demirel, **İlk Meclisin Vekilleri**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s.238.

Çalışma Hayatı ve Meclisteki faaliyetleri

Fransızca, Arapça ve Farsça dillerini bilen Arvas, 1912'de İstanbul Sultanisinden mezun olduktan sonra, 09 Haziran 1913'te Hakkâri Livasının nüfus kâtipliğine atanmış, 1915'te Hakkâri'nin Rus işgaline uğraması üzerine Musul'a göç etmiştir. Aralık 1915'te Musul'un Ranya, Aralık 1916'da da Musul'un Dahük nüfus memurluğuna atanan Arvas, Nisan 1918'de Hakkâri'nin geri alınıp Ermeni saldırılarının yok edilmesi üzerine yeniden memleketine dönmüştür. Aralık 1918'de Van'ın Timar, Nisan 1920'de de Edremit Bucak müdürü olmuş, 19 Kasım 1920'de Gevaş Kaymakamlığı vekâleti görevi verilmiştir. 01 Ocak 1921'de Şemdinan Kaymakamlığına atanan Arvas, TBMM I.Dönem seçimlerinde Hakkâri'den milletvekili seçilmiş ancak meclise katılamamıştır.⁵

Rus işgalinin kaldırılmasından sonra İngilizlerin destekleriyle Hakkâri köylerine saldıran Nasturiler, yöredeki şeyh ve aşiret reislerinin karşı koymalarıyla amaçlarına ulaşamamışlardır. İbrahim Arvas'ın büyük gayretleri sonucu İngilizlerin bölgedeki etkinliği kırılmış ve Şemdinli Türkiye sınırları içinde kalmıştır.⁶

Temmuz 1923'te yapılan TBMM II. Dönem seçimlerine katılarak Van'dan milletvekili seçilmiştir. Meclisin bu döneminde Ziraat, Posta ve Telgraf komisyonlarında çalışan Arvas,⁷ 08 Mart 1924 tarihinde 1340 Senesi Dâhilîye Vekâleti Bütçesi muvazenesi görüşmelerinde,

⁵ **Türk Parlamento Tarihi, TBMM II.Dönem, 1923-1927**, C III, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s.781; Ahmet Demirel, **age.**, s.82. Kendi hatıralarında meclise katılamama olayını vali tarafından kaymakam olarak Şemdinli'ye atanmasına ve Şemdinli'nin içinde bulunduğu zor durumdan dolayı bu görevi kabul etmesine bağlamaktadır. İbrahim Arvas, "Tarihi Hakikatler", **Yeni İstiklal**, 05 Mayıs 1965.

⁶ Engin Korkmaz, **Hakkâri'de Aşiret ve Siyaset İlişkisi (1880-2011)**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2014, s.90-91.

Arvas, Şemdinan'da 3 yıl kaymakamlık yaptığını, yılda dört beş kez ölümle pençelediğini, asayiş ve vergi düzenini tesis ettiğini, İngilizlerin müthiş propagandalarına rağmen bölgede hükümetin nüfuzunu sağladıktan sonra görevini bıraktığını aktarmaktadır. **BCA.030.10/41.245.8.**

⁷ **Türk Parlamento Tarihi, TBMM II.Dönem, 1923-1927**, C III, s.782.

Hakkâri'nin Van iline bağlı ilçe haline getirilmesi teklifine karşı çıkmıştır. Hakkâri mebusu Nazmi Bey ile birlikte *Hakkâri vilâyeti iki hükümetle hemhudut ve ahalisi tamamen gayri mücerrettir. Ehemmiyeti mevkiye ve siyasiyesi o muhitin ahvalini bilenlerce malûm olduğundan ve böyle yerlerde varidait meselesi mevzuu bahsolamıyacağından teşkilâtı haziranın za'fa uğratılmamasını arz eylerim* şeklinde verdikleri kanun teklifi ile Hakkâri'nin vilayet olarak devamını sağlamıştır.⁸

1927'de III.Dönem Hakkâri mebusu seçilen Arvas, meclisin Dilekçe Komisyonunda; 1931'de IV.Dönem Hakkâri mebusu olarak yine Dilekçe Komisyonunda; 1935'te V.Dönem Van mebusu olarak Dilekçe ve Maliye Komisyonlarındaki asli görevinin yanı sıra Orman Kanunu geçici encümeni üyeliğinde de bulunmuştur.⁹

1939'da VI.Dönem Van mebusu olan Arvas, mecliste Maliye ve Orman Kanunu geçici encümen üyesi olarak görev almıştır.¹⁰ Meclisin bu döneminde 3 kez söz alan ve 1 önerge veren Arvas, Men-i İhtikâr Kanunu hakkında verdiği teklifte; İstanbul, Adana, İzmir ve Samsun'da tam salâhiyetli Men-i İhtikâr mahkemelerinin kurulmasını, karaborsacılık yapanların, bunlardan rüşvet alan memurların ve stokçuluk yapanların idam cezası ile cezalandırılmalarını teklif etmiştir. 03 Ağustos 1941'de sunduğu teklifte, meclise, (...) *Binaenaleyh bu millî siyaset ve idealimizi serian kuvveden fûile çıkarmak ve asıl ihtikâr ve hırsızlık menabiini teşkil eden bu zehirli mikropların yuvasını dağıtmak, ekseriyetimizi teşkil eden fakir işçi, amele ve köylü tabakalarını (asıl kahraman ordumuzun*

⁸ **TBMM ZC**, D II, C 7, s.194; Meclisin bu döneminde biri yukarıdaki olmak üzere 2 kez söz alan Arvas ayrıca, Van'da bir İmar ve İskân Mıntika Müdürlüğü kurulması için önerge vermiştir. **TBMM ZC**, D II, C 8/1, s.726.

⁹ **Türk Parlamento Tarihi, TBMM III.Dönem, 1927-1931**, C III, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s.295; **TBMM IV.Dönem, 1931-1935**, C II., s.255; **TBMM V.Dönem, 1935-1939**, C II, s.748.

Arvas'ın III, IV ve V. dönemlerde komisyon faaliyetleri dışında mecliste önerge verdiğine, söz aldığına veya başka bir faaliyetine Zabıt Ceridelerinde rastlanmamıştır.

¹⁰ **Türk Parlamento Tarihi, TBMM VI.Dönem, 1939-1943**, C III, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s.3096, 3115.

*ekseriyetini teşkil eden erlerin ana, baba ve çoluk çocuğunu ihtiva ediyor) bunların elinden kurtarmak... görevini vermek istemiştir.*¹¹

1941 mali yılı bütçe görüşmelerinde, Ziraat Vekâleti bütçesine konmak istenen 5 milyon liralık telifat, neşriyat ve propaganda ödeneği görüşmeleri esnasında; *Radyoda kahramanlık menkibelerini fahrile, şükranla dinliyoruz. Fakat memlekette ihtikârın alıp yürüdüğü bir zamanda bir de fazilet ve istikamet saatinin konmasını rica edeceğim* diyerek karaborsacılık konusundaki hassasiyetini bir kez daha ortaya koymuştur.¹²

1943 seçimlerinde VII.Dönem Van mebusu olan Arvas, mecliste Maliye komisyonunda görev almıştır.¹³ Çoğunluğu bütçe görüşmelerinde olmak üzere VII. Dönemde toplam 8 kez söz almıştır. Bayındırlık Bakanlığı bütçesi görüşmelerinde, tren yolu hattına ilişkin Doğu Anadolu'da yapılması planlanan hatların Van'dan başlamasını talep etmiş; Van'ın depremden yıkılan evlerinin inşası ve onarımı için devlet katkısı istemiştir.¹⁴ 1946'da VIII. Dönem Van mebusu seçilmiş, mecliste Maliye komisyonunda görev almıştır.¹⁵ Mevzubahis dönemde siyasi tecrübelerinin en üst seviyesine ulaşmasından dolayı mecliste çok

¹¹ BCA.030.10/4.22.27. s.5-7; Teklif 17 Kasım 1941'de komisyona havale edilmiştir. **TBMM ZC**, D VI, C 21, s.22. Ancak komisyon, 07 Ağustos 1942'de, iktisadi ve içtimai sahada fayda değil mahzurlar tevhit edeceği ve hukuk esaslarıyla bağdaşmayacağı gerekçesiyle kanun teklifini reddetmiştir. **TBMM ZC**, D VI, C 27, s.36-37. İbrahim Arvas, **Tarihi Hakikatler (İbrahim Arvas'ın Hatıratı)**, Yargıçoğlu Matbaası, İstanbul, 2007, s.58-62.

Çoğu konuşmasında karaborsacılık konusunu gündeme getiren Arvas, 1945 yılı yedi aylık bütçe görüşmeleri esnasında, bunu yapanların şiddetli cezalara çarptırılmasının uygun olduğunu belirtmiş, bir tanesinin olsun sallandığını görmeyi arzuladığını ifade etmiştir. 21 ve 22 Mayıs 1945, **TBMM ZC**, D VII, C 17, s.219, 262, 275.

Arvas suçlular ve masumların ayırt edilmesi konusunda çalışmaları olan bir vekildir. Karaborsacılık gibi vatandaş zor duruma sokanlarla ilgili sert taleplerine karşılık, ölüm cezasına çarptırılan bir şahısla ilgili kendi imkânlarıyla yaptığı tetkikler sonucu konunun tekrar araştırılmasını, aksi halde meclisin suçsuz bir adamı idam edeceğini belirtmiştir. 30 Haziran 1944, **TBMM ZC**, D VII, C 2, s.214-149.

¹² **TBMM ZC**, D VI, C 22, s.61.

¹³ **Türk Parlamento Tarihi, TBMM VII.Dönem, 1943-1946**, C I, TBMM Vakfı Yay., Ankara, 1995, s.215.

¹⁴ 25 Aralık 1945, **TBMM ZC**, D VII, C 20, s.393, 402, 403.

¹⁵ **Türk Parlamento Tarihi, TBMM VIII.Dönem, 1946-1950**, C III, TBMM Vakfı Yay., Ankara, 1995, s.1081.

hareketli bir dönem geçirmiş; bu süreçte 49 kez söz almış, 2 kez de teklif sunmuştur.

Ekonomi Bakanlığının 1948 yılı Bütçesi münasebetiyle yapılan görüşmelerde, başta tekel ürünleri olmak üzere devletin ürettiği malzemelerde yaklaşık yüzde 30'luk indirim gitmesinin ülke nazarında satıcıların da kendi mallarını ucuzlatma imkânı doğuracağını belirtmiştir. Şark illerindeki sorunlara değinen Arvas, bölgenin başlıca geçim kaynağı olan hayvancılıkla ilgili olarak ihracata izin verilmediğini, bunun da bölge halkını zor duruma düşürdüğünü vurguladıktan sonra şark illerinde fabrika olmamasından yakınmış; bunun için de demiryolunun gittiği yerlerde fabrika kurulmasını teklif etmiştir.¹⁶

12 Kasım 1948'de hayvan ihracı konusunda yapılan görüşmede, bölgedeki hayvan yetiştiricilerinin elde ettikleri kârları komisyoncularla paylaştıklarını, sadece Suriye'ye ihracın kanunen serbest olduğunu, özellikle Hakkâri'nin Irak'la sınır olduğu ve iktisadi akışın Irak'a doğru yaşandığını, İstanbul ve Ankara gibi büyükşehirlere Hakkâri'den koyun satışının gerçekleşmediğini belirtmiştir. Sonrasında Irak'la olan ticaret antlaşmasının ivedi düzenlenerek bu ülkeye ihracata izin verilmesini talep etmiştir. Ülke içindeki et ticaret lisans işlemlerinin sadece Mersin'de değil Diyarbakır ve Van'dan da yapılmasının vatandaşı rahatlatacağını vurgulamıştır. Irak'a yapılacak ihracatın, kaçakçılığın önüne geçeceğini dile getirmiştir. Ekonomi Bakanı da tüm bu konuları tetkik ettireceğini söylemiştir.¹⁷

¹⁶ 29 Aralık 1947, **TBMM ZC**, D VII, C 8, s.661; Arvas, 1946 yılı bütçesi görüşmelerinde de, hayat pahalılığının fakara halkımız için bir felâket şeklini aldığını belirterek ucuzluğa bir başlangıç olarak devlet mallarından, mamullerinden ve tekel mallarından %30 nispetinde bir tenzilât yapılmasını istemiştir. 18.12.1945, **TBMM ZC**, D VII, C 20, s.152-153.

¹⁷ **TBMM ZC**, D VIII, C 13, s.106-108; Öte yandan, 06 Aralık 1948'de Ticaret ve Ekonomi Bakanlarına yönelttiği önergesinde, vatandaşın pamuklu mensucat ihtiyacının giderilip giderilmediğini ve yurt dışından ithal edilen otomobil ve kamyon sayısı ile bunlara ödenen döviz miktarını sormuştur. **BCA.030.01/42.252.21**.

Çiftçiyi Topraklandırma hakkındaki 4753 sayılı Kanunun bazı maddelerinin değiştirilmesine ilişkin söz almış, bu kanun teklifinin hazırlanmasının gecikmesini eleştirmiştir.¹⁸ Aynı konuda sonraki süreçte yapılan görüşmelerde, arazilerin değerinin 15 yıl önceki vergi kıymeti üzerinden belirlendiğini, mal sahibi ve çiftçi arasındaki sosyal bağın zarar göreceğini belirterek, fabrika sahibiyle işçi arasındaki ilişkiye göndermeler yapmıştır.¹⁹

24 Ocak 1949'da Başbakan Şemsettin Günaltay'ın kurduğu hükümet programına ilişkin yaptığı konuşmada, vatandaş hürriyetinin mukaddes tutulması ve %98'i Müslüman olan milletin çocuklarına serbest din, talim ve terbiyesi verileceğinin beyanının çok takdire şayan olduğunu belirttikten sonra, iktisadi konulara değinmiştir. Bazı tüccarların yüksek kar oranları elde etme uğruna karaborsacılık yaptığına değinen Arvas, kooperatif veya yerli malları pazarları ihdas edilmesi suretiyle devletin ürünleri tüketiciye doğrudan satması gerektiğinin önemine temas etmiştir.²⁰ Kazanç vergisine yapılacak zam konusunda eleştirilerde bulunmuş, bunun diğer zamları tetikleyeceği ve sonuçtan vatandaşın zararlı çıkacağı konusunda hükümeti uyarmıştır.²¹

Doğu Anadolu'nun kalkınma giderlerine 10 milyon lira ayrılması görüşmelerinde, "Şark illerinin, Birinci Cihan Harbinde genellikle işgale uğradığını, birçoğunun harap olduğunu; buralara yalnız demiryolu müstesna olmak üzere Cumhuriyet Hükümetinin elini uzatamadığını; ezelden beri yardım görmeyen bu zavallı halka, vatandaşlara, oradaki vatan parçasına 10 milyon liralık bir şey yapılmasının çok olmadığını" vurgulamıştır. Hakkârî'nin sekiz ay yolsuz kaldığını, ne doktor, ne sıhhat yurdu ne de hastane olduğunu; kendisinin doğduğu kaza Başkale'nin altı aydır yolsuz, izsiz kalarak vilâyetle irtibatının kesildiğini ifade etmiştir. İstanbul'da çok sayıda hastaneler ve fabrikalar olduğunu, İzmir veya Balıkesir gibi verimli bölgelerde otuz kalem

¹⁸ 14 Ocak 1949, **TBMM ZC**, D VIII, C 15, s.125.

¹⁹ 13 ve 15 Mart 1950, **TBMM ZC**, D VIII, C 25, s.325, 427-432.

²⁰ **TBMM ZC**, D VIII, C 15, s.188.

²¹ 13 Ocak 1949, **TBMM ZC**, D VIII, C 25, s.100-111.

mahsul alındığını, ama doğu bölgelerinde hayvancılık haricinde hiçbir membaı varidat bulunmadığını söylemiştir. Doğı illerindeki zavallı vatandaşlara yardım elinin uzatılmasını isteyen Arvas, verimli bölgelere yönelik olarak “Allah ziyade etsin ama kaymağı yerken ayrıanı da başkasına uzatın” diyerek sözlerini bitirmiştir.²²

Arvas'ın Van'da 1948-1949 yılları itibariyle sağlıklı hayvan ihracatı yapılamadığından hareketle, hükümetin mahallî bir yardım olmak üzere Van'da bir et konservesi fabrikası kurma planı olup olmadığı sorusuna Ekonomi ve Ticaret Bakanı Cemil Sait Barlas, (...) *Her ağaç çıkan yerde bir fidanlık tesis etmek, her koyun olan yerde bir et fabrikaları kombinası kurmak bilmem yerinde midir? Arvas'ın bir bakıma hakkı vardır. Bu hususta teknisyenler gelecek. Nitekim Amerika'dan geliyor; o neresi iktisadi ve verimlidir derse, müstahsili en fazla istifade ettirecek bir formül arıyacağız, bu yolda yürüyeceğiz.* şeklinde cevap vermiştir.²³

1950 yılı bütçe görüşmelerinde söz alan Arvas, Van'da üniversite kurulması ile ilgili bir yıl önceki isteklerini tekrarlamış, iki yıl içinde tahsis edilen 10-13 milyon liranın az olmamakla birlikte, en azından ilçe merkezlerinden il merkezlerine kadar düzgün bir yol altyapısı yapılabilmesi için beş yıl boyunca 20 milyon tahsis edilmesini talep etmiştir.²⁴

Arvas, Hakkâri'de Selçuklu devrinden kalma Meydan Camisinin cezaevi olarak kullanıldığını ancak sıhhi şartlarının namüsaid olduğunu ifade etmiş ve Hakkâri'ye yeni bir cezaevi yapılmasını istemiştir.²⁵ Doğı illerinin sorunları ile ilgilenme konusunda Van ve Hakkâri ile sınırlı kalmamış, deprem ve selden etkilenen Erzincan ve Erzurum belediyelerinin hazineye olan borçlarının affedilmesi hususunda mecliste konuşmuş ve önerge sunmuştur.²⁶

²² 25 Şubat 1949, **TBMM ZC**, D VIII, C 16, s.624, 628, 660, 677-679.

²³ 26 Şubat 1949, **TBMM ZC**, D VIII, C 16, s.778.

²⁴ 13 Şubat 1950, **TBMM ZC**, D VIII, C 24, s.519.

²⁵ 14 Şubat 1950, **TBMM ZC**, D VIII, C 24, s.572.

²⁶ 16 Şubat 1950, **TBMM ZC**, D VIII, C 24, s.721.

Demiryolu altyapısı kurulana kadar Başkale ve Hakkâri'de küçük de olsa birer havaalanı yapılmasını, Suriye, Irak ve İran gibi üç devlete hemhudut olan Hakkâri'nin karanlıkta kalması, içme suyu olmaması, yolunun yapılmaması (Hakkâri ile kazalarının arasında sağlıklı ulaşımın olmadığını da ekleyerek) ve nihayetinde topyekûn medeniyetin oraya kadar ulaşmamasının çok can sıkıcı olduğunu belirtmiştir.²⁷ Yüksekova'dan Bayerge Kapısı, Şemdinli'den Zezzan Nahiyesinin Ziniyaspi, Başkale'de Havasur, Özalp'ta Razi ve Katar Deresi bölgelerindeki gümrük kapılarının açılarak halkın başlıca geçim kaynağı olan koyun ihracına izin verilmesini, bunun da zaman tahdidine bağlanmadan yıl boyu sürdürülmesini istemiştir.²⁸

Hakkâri merkezinde düzenli olarak doktor bulundurulmadığını ve ilçelerinde hastane olmadığını, kışın Van yolu kapandığı için, sağlık sorunu olan vatandaşların ilçelerden Van'a bile gidemediğini; Irak'a gittiğini söyleyerek, ilçelerde küçük de olsa bir hastane açılmasını istemiştir. Türkiye'nin genel olarak medeniyet seviyesini yakaladığını, ancak Suriye, Irak ve İran ile komşu olan Hakkâri'nin ıssız, ışsız, hekimsiz ve hastanesiz kalmasının doğru olmadığını belirtmiştir. Bazı bölgelerde ekimine izin verilmeyen Yüksekova ve Şemdinli tütününün kalitesine vurgu yapan Arvas, bu tütünün içim şekli itibariyle Amerika ve başka ülkelerde kullanımı yaygın olan pipo için uygun olduğunu, bu nedenle üretimine izin verilmesini talep etmiştir.²⁹

Marshall Planı çerçevesinde getirilen ziraat makinelerinin büyük çiftçilerin eline düşüğünü ileri sürerek orta ve küçük çiftçiler için tarımda makineleşme tedbirleri alınmasını istemiştir.³⁰ Fabrikaların başta İstanbul ve Marmara olmak üzere yurt çapında arttığını ancak Karadeniz ve Doğu Anadolu'da hiçbir şey olmadığını ifade ederek, Van Gölü ve çevresi için meyve ve balık konservesi fabrikası ile soda işleme tesisi açılmasını talep etmiştir. I.Dünya Savaşı'nda Başkale ve

²⁷ 20 Şubat 1950, **TBMM ZC**, D VIII, C 24, s.904-905.

²⁸ 22 Şubat 1950, **TBMM ZC**, D VIII, C 24, s.1024.

²⁹ 23 Şubat 1950, **TBMM ZC**, D VIII, C 24, s.1073, 1093, 1102.

³⁰ 24 Şubat 1950, **TBMM ZC**, D VIII, C 25, s.1143.

çevre köylerindeki halkın, Ruslara karşı kahramanca direniş gösterdiğini, Albak Ovası ve nehrinin verimli topraklarında üretilecek mahsullerin İran'a ihraç edilebileceğini vurgulayarak bu bölgelerde maki-neleşme ve ıslah için istekte bulunmuştur. Yine Albak ovasında şeker fabrikası kurulması dileğini şu şekildeki serzenişiyile dile getirmiştir: *Şekeri alıyoruz, nereden, hangi fabrikalardan, Alpullu'dan, Eskişehir'den. Buranın şekerlerini alıyoruz. Bizim rakımız, biramız her nevi içkimiz olan çayımızı, bu şekerle içiyoruz. Bize bir şeker fabrikası yapmıyorsunuz. Bu, günah değil mi?*³¹

Af Kanunu tasarısı ve Adalet Komisyonu raporunun meclisteki görüşmelerinde sert tutumunu ortaya koymuş; tasarının adi suçlar hakkında olmasının hapisaneleri rahatlatacağını düşündüğünü ancak af tasarısının bu haliyle casus ve komünistleri affetmek manasına geldiğini belirtmiştir. İngiltere ve Amerika gibi büyük devletlerde bunların devlet teşkilatından tard edildiklerini hatırlatıp, affedildikten sonra da toplumun veba mikrobi olacaklarını ileri sürmüştür. Kendi düşündüğü tedbirlerle ilgili olarak, bu suçluları yol yapımında çalıştırmak ya da sınır dışı etmenin uygun olduğunu söylemiştir.³² Aynı konudaki tekliflerini hafta boyunca mecliste iki kez önerge olarak sunmuştur.

³¹ İşletmeler Bakanı tarafından verilen cevapta, 1952 yılına kadar olan planların içinde bunların bulunmadığı ancak gerekli etütlerin yapılacağı söylenmiştir. Meclisteki bu konuşmasında ayrıca Başkale'nin isminin Albak olarak değiştirilmesini talep etmiştir. 25 Şubat 1950, **TBMM ZC**, D VIII, C 24, s.1259-1260.

Van gölündeki soda potansiyelinin kullanımına ilişkin ilk çalışmalar Arvas'a aittir. 28 Ocak 1946'da Ekonomi Bakanının Sümerbank ve kimya endüstrisi için planlananlarla ilgili yaptığı konuşmada söz alarak, Van Gölünden tabii soda çıktığını, fabrikanın Van'da yapılmasını, depremden zarar görmüş şehrin imarına yardımcı olacağını beyan etmiştir. 24 Şubat 1950, **TBMM ZC**, D VII, C 21, s.135.

³² 20 Mart 1950, **TBMM ZC**, D VIII, C 25, s.621; Akşam ve Yeni İstanbul, 21 Mart 1950; Arvas, casusluk veya komünistlik suçlarından hüküm giyenlerle ilgili şunları eklemiştir. *Bunların muvaffak olmak için programları ve hedefleri şunlardır: 1. Halkı isyan ettirmek, 2. Orduyu isyan ettirmek, 3. Büyük Millet Meclisini iskat etmek, 4. Hükümeti cebren iskat etmek, 5. Anayasayı tadil etmek veya ortadan kaldırmak istiyorlar, 6. Vatan topraklarını başkalarına peşkeş çekmek istiyorlar. Biz bu canileri affedecek miyiz? Aman Yarabbi! Ben, şahsen söylüyorum, bir tanecik oğlum var, o dahi komünist olsa alimallah bel kemiğini kırarım.*

Orman arazilerinin istimlak ediliş şekliyle ilgili söz aldığı esnada Isparta vekili Kemal Turan'ın müdahalesi sonrasında sert bir çıkışla, kendisinin partide daha kıdemli olduğunu, sözünü kesemeyeceğini, Müdafaa-i Hukuk'un ilk günlerinden beri bütün mevcudiyetiyle canla başla çalıştığını hatırlatmıştır. Konuyla ilgili olarak da yüzde birlik istimlak bedelinin vatandaşın malını elinden cebren almak demek olduğunu, cumhuriyet devrinde böyle bir şeyin olamayacağını söylemiştir. İstimlak bedellerinin 20 yıl içinde ödenmesi maddesine de itiraz eden Arvas, bunun en geç 4-5 yılda ödenmesi gerektiğini savunmuştur³³

Mebusluk yaptığı 1923 ve 1950 yılları arasında, onunla eş zamanlı ve onunla aynı şehirden 7 kez Arvas olmak üzere toplam 18 vekil görev almıştır. Mevzubahis zaman aralığında bu vekillerce meclise sunulan 2 kanun teklifinin 2'si ve 8 tavrının 2'si Arvas tarafından verilmiş; alınan 89 sözün 62'si de yine onun tarafından alınmıştır. Gerek nicelik olarak bu rakamların analizi, gerekse çalışmaların nitelikleri değerlendirildiğinde, Arvas'ın Hakkâri ve Van mebusluğu süresince en aktif vekil olduğu söylenebilir.

Hem vekili olduğu bölge halkının hem de genel olarak vatandaşın çektiği geçim sıkıntısına yönelik çözümler arayan ve talep eden Arvas, meclis çalışmalarında bilhassa karaborsacılık ve komünizmle mücadele etmiştir. Van ve Hakkâri'nin altyapısının geliştirilmesi, tarım ve hayvancılık ile sanayiye yönelik fabrika ve tesislerin kurulması, ticaretin düzenlenerek yöre halkının yaşam kalitesinin artırılması konusunda çalışmaları olmuştur. Bölge halkı için, aynı dönemde görev aldığı mebusların ötesinde çaba sarf etmiştir.

1950 seçimlerinde de Van ilinden mebus adaylığı başvurusunda bulunan Arvas, mebus seçildiği 1923'ten bugüne mecliste ve partide tevazu ile çalıştığını, hiçbir menfi telkinde bulunmadığını, kanaatlerini serbestçe izah ettiğini, partisinin hedef ve amacı, program ve tüzüğü çerçevesinde hemşehrilerini aydınlattığını, tüm kudretiyle partisi için

³³ 13 ve 24 Mart 1950, **TBMM ZC**, D VIII, C 25, s.323, 967.

çalışmasına rağmen, şahsi emellerini ön plana çıkararak kişilerin mebus adayları seçilmelerine dair Genel Sekreterliğe serzenişte bulunmuştur.³⁴

Seçimler öncesi yaptığı konuşmada; CHP'nin Van ve Doğu'ya büyük hizmetler yaptığını, DP'nin işgal döneminde siyaset yapan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın pozisyonuna düşecek hakaret ve suçlamalardan, mahalle kavgasında bile söylenmeyecek laflardan uzak durması gerektiğini söylemesine rağmen; CHP Genel Merkez'i aşırı sağ propagandalara giriştiği iddiasıyla, 1950 seçimleri sürecinde Arvas'ı partiden ihraç etmiştir.³⁵ Her ne kadar mebus adayları gösterilmese de, CHP'nin 1950 seçimlerinde 62 seçim bölgesinin sadece 10'unda kazanması ve bunların ikisinin Hakkârî ve Van olduğu gerçeğinden hareket edildiğinde, Arvas'ın söylemlerinde haklılık payı bulunmaktadır.

CHP çatısı altında 1923 seçimleriyle başlayan mebusluk görevi sona erince, çalışmalarını ve mücadelesini bu sefer DP saflarında sürdürmek istemiştir. Arvas'ın günlük siyaset konularının ötesindeki söylem ve arayışlarından dolayı, bu geçişin, günümüzdeki örneklerle benzerlik göstermediğini değerlendiriyoruz.

Arvas sonrasında, 1954 seçimleri öncesinde DP Genel Kurulu tarafından Diyarbakır'a müfettiş ve mebus adayları olarak gönderildiğini, Adnan Menderes tarafından ara seçimde mebus yapılacağı sözü verildiğini, Diyarbakır'da DP'nin kazanması için gece gündüz çalıştığını ifade etmiştir. Ara seçim gerçekleşmediği için mebus seçilememiştir.³⁶

³⁴ 10 ve 11 Nisan 1950 tarihli telgraf, **BCA.490.01/325.1344.1.**

³⁵ **Cumhuriyet**, 23 Nisan 1950.

³⁶ Bayar'a yazdığı 08 Şubat 1959 tarihli özel mektubunda, on iki nüfuslu ailesinin geçiminde zorluk yaşadığını, buna rağmen *Hür Adam* mecmuasında Vatan Cephesi lehinde ve Güç Birliği aleyhinde şiddetli mücadele ettiğini hatırlatmış, *Hür Adam* gazetesine lüzumu kadar kâğıt verilmesini talep etmiştir. **BCA.030.01/41.245.8.**

Muhafazakâr ve milliyetçi çizgiye sahip *Hür Adam* gazetesinde çıkan yazılarından biri olan "Şahlanan Türk Gençliği", Kıbrıs Sorununun en hararetli olduğu döneme denk gelmektedir. Yazısında, Selçuklu devrinden bugüne Türk milletine en büyük fenalığı yapan devlet olarak tanımladığı İngilizlerin siyasi entrikalarına ilişkin bilgiler vermiştir. Kıbrıs'ın tamamını istemeyi ve almayı teklif ederek, dış siyasetimizin en şaşaalı günlerinde bulunduğumuzu, NATO'nun en mühim kanadı ve Ortadoğu'nun kalesi

Din Eğitimindeki Gelişmeler, İlahiyat Fakültesinin Kurulma Süreci ve Arvas

II.Dünya Savaşı'nın bitimiyle, çok partili sisteme geçilen Türkiye'de demokratikleşme yolunda önceki yıllara nazaran hızlı bir ilerleme kaydedilmiştir. Komünizm tehdidinin kamuoyunda yarattığı baskının yanı sıra toplumda yaşandığı düşünülen ahlaki erozyonu önleme adına, hem muhalefet partileri hem de CHP içinden sesler yükselmeye başlamıştır.

Tek parti rejimi döneminde başta anayasa olmak üzere kanunlardaki din eğitimiyle ilgili amir hükümlere rağmen, CHP'nin benimseydiği pozitivist laiklik anlayışına dayanılarak örgün din eğitimine son verilmiş; hukuki dayanaktan yoksun olan bu laisizm uygulamaları, çok partili döneme geçişle birlikte sert eleştirilere uğramıştır. Toplumun din eğitimine ihtiyaç verecek yeni düzenlemelerin yapılması istenmiştir.³⁷

Parti içindeki, din eğitimine geri dönme politikasına muhalefet eden gruba rağmen, hem konjonktür gereği³⁸ hem de İbrahim Arvas'ın da içinde bulunduğu vekillerin³⁹ çabalarıyla bu konuda ilerleme

olmanın yanı sıra Uzak Doğu'nun desteğini alabilecek potansiyele sahip olduğumuzu vurgulamıştır. Aziz Türk gençliğinin Selahaddin Eyyubi'lerin, Fatih'lerin ve Mustafa Kemal'lerin torunu olduğunu hatırlatarak, İngilizlere güvenilmemesini vasiyet etmiştir. İbrahim Arvas, "Şahlanan Türk Gençliği", **Hür Adam**, 20 Haziran 1958.

³⁷ Veli Öztürk, **Türkiye'de Din Eğitimi ve Siyaset**, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 1997, s.144.

³⁸ Kasım 1947'de toplanan CHP VII. Büyük Kurultayı'nda taşra delegeleri ve ılımlı CHP milletvekillerinin tek parti dönemi din eğitimi politikalarına ve laiklik anlayışına yönelttikleri sert eleştiriler sonucunda alınan kararlar ve diğer partilerin programlarında din eğitimine ve Diyanet İşleri Reisliği'ne yer vermeleri nedeniyle CHP hükümeti söz konusu politikalarını gözden geçirmek ve değiştirmek zorunda kalmıştır. Veli Öztürk, **age.**, s.185; İbrahim Arvas, "Dil ve Din Düşmanları", **Sebil**, C I S 13, 26 Mart 1976. Vefatından sonra yayınlanmıştır.

³⁹ CHP'li vekiller, uygun zemin ve zamanın oluşmasıyla, konuyu gündeme getirmiştir. Meselenin ilk aşamasında üç ismin etkili olduğu görülmüştür; Hamdullah Suphi Tanrıöver, İbrahim Arvas ve Muhittin Baha Pars. Bu isimler yıllardan beri din eğitiminin ihmal edildiğini, bunun toplumda bir infiale yol açtığını söylemiş; laikliğin muhafazası esasında diğerleriyle aynı fikri paylaşmışlar ve din eğitiminin "irtica"ya yol açmayacak

kaydedilmiştir. CHP'nin VII. Kurultayında gündeme gelen ve MEB Bütçe görüşmelerinde yoğun bir şekilde tartışılan din eğitimi ve öğretimine yeniden dönülmesi meselesinde 1948 yılının Ocak ayından itibaren ciddi adımlar atılmaya başlanmıştır.

Konuyla ilgili ilk önemli adımları atacak olan İbrahim Arvas'ın mecliste ve sonrasında yürüttüğü faaliyet sahaları içerisinde en çok üstünde durduğu ve mücadelesini verdiği husus İlahiyat Fakülteleri⁴⁰ mevzusu olmuştur.

bir şekilde tanzim edilmesini talep etmişlerdir. Tanrıöver, din eğitimi daha çok milliyetçilikle beraber değerlendirerek, halka milli şuuru kazandırmak adına din eğitimi bir vasıta olarak görmüşken, Arvas konuyu farklı ele alarak din eğitiminin gerçek ihtiyaçlardan kaynaklanan bir mesele olduğu görüşünü savunmuştur. Pars da kısmen böyle düşünmüştür. Pir Murat Sivri, *Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimine Yeniden Dönüş Süreci (1946-1949)*, **Anasay Dergisi**, S 1, 2017, s.53.

⁴⁰ Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na uygun olarak 07 Mayıs 1924'te Daru'l-Fünun'da bir İlahiyat Fakültesi açılmıştır. 1924-1925 öğretim yılına 285 öğrenci ile başlayan fakültenin mevcudu giderek azalmış ve 1933'te 20'ye kadar düşmüştür. Aynı yıl Daru'l-Fünun kapatılarak yerine İstanbul Üniversitesi açılmış; fakat üniversitenin yeniden kuruluşunda İlahiyat Fakültesi'ne yer verilmemiştir. Bunun üzerine fakülte, yerini Edebiyat Fakültesi'ne bağlı İslam İlimleri Enstitüsü'ne bırakmıştır. Bu enstitü de 1936 yılına kadar varlığını devam ettirerek, bu tarihte öğrenci ve kadro yetersizliği nedeniyle öğretimini sonlandırmıştır. Sivri, a.g.m., s.39-40.

Milli Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu ile mecliste sıkça tartışmalara giren Arvas, Bakanın İlahiyat Fakültelerinin kapanış sebep ve zamanı ile ilgili olarak yaptığı "1941 yılında talebesi ve hocası olmadığı için kapatıldığı" açıklamasına ilişkin olarak, "*Maa-lesef bunun sebeplerini izah edersenem kötü olur!*" şeklinde sert ve imalı bir söylemde bulunmuştur. 03 Ocak 1949, **TBMM ZC**, D VIII, C 15, s.10.

Edip, *Sebilürreşad*'da, Banguoğlu'nun konuya yaklaşımını Arvas ile aynı minvalde eleştirmiş, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nu yanlış tefsir ederek, Atatürk inkılabını başka türlü göstermekle itham etmiştir. Eşref Edip, "Medreselere Aslan, Farmasonluğa Karşı Serçe", **Sebilürreşad**, C II S 26, İstanbul, Ocak 1949, s.12-14.

Bayur da, ikili arasındaki tartışmaya yönelik olarak, Banguoğlu'nun CHP'lilerce bir süredir çok başvurulan acayip bir tarzın spesifik örneğini sergilediğini, asıl davayı elden geldiği kadar bir yana bırakarak kimsenin sormadığı yönler üzerinden inkılapçılık edebiyatı yaptığını ve bu suretle karşısındakini bir türlü inkılap düşmanı durumuna sokarak sindirmeye çalıştığını ileri sürmüştür. Hikmet Bayur, "İnkılap Umacı", **Sebilürreşad**, C II S 27, İstanbul, Ocak 1949, s.28.

Banguoğlu 17-26 Mayıs 1986 tarihleri arasında *Tercüman*'da yayımlanan "Milli Şef Devri Hataları" isimli yaşadıklarını anlattığı yazı dizisinde, döneme ilişkin birçok şahıs ve olayla ilgili bilgiler aktarmış ancak ne Arvas'ın bahsettiği konularda –ki mecliste

Arvas'ın sunduğu “Diyaret İşleri Başkanlığınca İmam Hatip ve Vaiz okulları açılması⁴¹ ve Üniversitede İlahiyat Fakültesi Kurulması Hakkında Kanun Teklifi” (2/84), 14 Ocak 1948’de Millî Eğitim ve Bütçe Komisyonlarına⁴²; 20 Nisan 1949’da Millî Eğitim Komisyonuna havale edilmiştir.⁴³ Ankara Üniversitesi Kuruluş Kadroları hakkındaki 5239 sayılı Kanuna ek şekline dönüşen kanun, 04 Haziran 1949 tarihinde 250 kabul oyu sonucu kabul edilmiştir. 201 milletvekili oylamaya katılmamıştır.⁴⁴ Arvas, rahatsızlığından ötürü oylama günü mecliste bulunamamıştır.

Arvas, teklifine gerekçe olarak şu beyanda bulunmuştur: *Kurultaya sunduğumuz önergede de arz ettiğimiz veçhile köylerimizin birçoğu imam hatipsiz vaziyettedir. Bu sebeple cenazeler bekletilmekte ve yazın taaffün etmektedir. Bu gidişle büyük şehirlerimizde dahi az bir zaman zarfında imam-hatip ve vaiz miktarı çok azalacaktır. Ne taassup ve ne de irtica isteriz ve ne de buna alet olmak isteriz. Zaten İslamiyet’in temelinde Cumhuriyet şekli idaresi esas bulunduğundan dindar vatandaşlarımız diğer bütün rejimlerden, Cumhuriyeti üstün tutarlar. Binaenaleyh bu kuracağımız imam-hatip ve vaiz mekteplerinden asla endişeye mahal yoktur. (...) Bu mekteplerin açılması ve bu manevi vazifenin yapılması ile kökü dışarıda bulunan ve memleketimize nüfuz ederek birtakım masum çocuklarımızı iğfal ve ifsat eden solcu tesirlerin önüne de çelik*

sıkça bu ikili karşı karşıya gelmiştir- ne de Millî Eğitim Bakanlığı döneminde din eğitimi ve öğretimi hususunda yaşanan gelişmeleri aktarmıştır. Anlatan: **Tahsin Banguoğlu**, Yazan: **Sefa Kaplan**, “Millî Şef Devri Hatıraları”, **Tercüman**, 17-26 Mayıs 1986.

⁴¹ Tek partili dönemde CHP’nin laik devlet ve haliyle laik eğitim anlayışını temel politika edinmesi, bahsedilen tarihlerde İmam Hatip Liselerinin serbest hareketini kısıtlamıştır. Bu okulların medreselerin bir devamı olarak görülmesi, bu baskıda etkili olmuştur. Neticede bu okullar 1930-1931 eğitim öğretim yılında öğrenci yetersizliği sebebi gösterilerek kapatılmış; 1949’da ise İmam Hatip Kursları olarak yeniden açılmıştır. Sivri, agm., s.37-38.

⁴² **TBMM ZC**, D VIII, C 9, s.23.

⁴³ **TBMM ZC**, D VIII, C 18, s.525. Arvas, tekliflerinin bir yıl boyunca hasıraltı edildiğini ifade etmiştir. İbrahim Arvas, **Tarihi Hakikatler**, Biyografi Net Yayınları, İstanbul, 2007, s.109-111.

⁴⁴ **TBMM ZC**, D VIII, C 20, s.296.

bir duvar çekilmiş olacaktır.⁴⁵ Sonrasında kanunlaşacak teklifinde sunduğu bu gerekçeler, meclisteki mesai arkadaşları tarafından da kabul görmüş, bu konudaki cepheleşme ve taraflar daha net ortaya çıkmaya başlamıştır.

Arvas'ın çalışmaları sadece mecliste değil, basından da destek bulmuştur. Cihad Baban yazısında, (...) *Sayın İbrahim Arvas'ın ortaya attığı teklif bizi büyük içtimaî meselelerin karşısına getirmektedir. Bu memlekette üzerine doğru gitmek ve ele almak mecburiyetini duyduğumuz bir din realitesi vardır. Bu mevzua taassubun yapacağı fenalıklardan korkarak temas etmekten çekiniyorduk. Fakat bugün bizi bu konu üzerinde uzun uzun durmaya ve ciddi olarak düşünmeye hadisat cebretmektedir.* cümleleriyle Arvas ile aynı yöndeki düşüncelerini paylaşmıştır.⁴⁶

⁴⁵ (...)Parti programımızın 15'nci maddesiyle bütün memlekete ilan ettiğimiz -kanunun men etmediği ayin ve ibadetler her türlü müdahaleden mahsundur- cümlesinin ifade ettiği mahiyet ve şümül, Müslüman vatandaşlar serbestçe ve rahatça mabellerinde ibadetlerini ifa ederler manasını tazammum ediyor. Bunun için de imam, hatip ve vaizlerin ihtiyaca göre mevcut bulunması zarureti görülüyor. Binaenaleyh bu teklifi kanuniden maksadım dindar vatandaşların dinen mecbur oldukları sade bir ibadetin ifası için muktazi elemanların yetiştirilmesidir. Bugün yaşamakta olup herhangi bir suretle tadil dahi görmeyen 3 Mart 1340 tarih ve 430 sayılı Tevhidi Tedrisat Kanununun 4'ncü aynen aşağıda yazılıdır: Maarif Vekâleti, yüksek diniyat mütehasısları yetiştirmek üzere Darülfünunda bir İlahiyat Fakültesi tesis ve imamet ve hatip ve hitabet gibi hidematı diniyenin ifası vazifesiyle mükellef memurların yetiştirilmesi için ayrı mektepler küşat edecektir. Millî Eğitim Bakanlığı şimdiye kadar bu yetkisini kullanmadığı için bunlardan bir tane yetiştirmemiştir ve yetiştirmek imkânına da malik değildir. Esasen 429 sayılı Tevhidi Tedrisat Kanununun birinci maddesinde ükat ve ibadeta dair bütün ahkâmı ve mesalihim tedviri ve müessesatı diniyenin idaresi için kurulduğu yazılı bulunan Diyanet İşleri Reisliğinin bu yetkiye sahip olması lazım gelmektedir. Ve bu umumi ihtiyacın mezkûr Riyasete bağlı, bahsi geçen mekteplerin yavaş yavaş açılması ve eleman yetiştirmek imkânı sağlanması bu kanunun icabatındandır.(...) Abdullah Akın, **Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi (1920-1950)**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2011, s.122-123.

⁴⁶ Uzun yıllar gazetecilik, başyazarlık, milletvekilliği ve bakanlık yaparak, kamuoyunda önemli bir yere sahip olan Cihad Baban, Arvas'ın teklifine hak vermiş ve desteklemiştir: (...) *Arvas'ın esbabı mucibe lâyihasında esaslı noktalar var. Köylerde cenazeyi kaldıracak hoca bulunamıyor. Üstelik yeni yeni hamlelerimiz için, münevver hocalar lâzım. Biz hiç hoca yetiştiremezsek, onların yerlerini milletin kafası hurafelerle besleyecek insanlar dolduracaktır. Daha kötüsünü de söyleyeyim: Halkı her türlü tahrik etmek için, kızıl propaganda bundan istifade edecektir.* Cihad Baban, "Din Müesseselerimiz Sahipsiz Kalmıştır", **İslam-Türk Ansiklopedisi ve Mecmuası**, C II S 94, İstanbul, Şubat 1948, s.12-16; ayrıca bkz. "Din Tedrisatına Dair Kanun Teklifi", **İslam-Türk Ansiklopedisi ve Mecmuası**, C II S 91, İstanbul, Ocak 1948, s.9.

Sebilürreşad'da neşredilen makalede, Eskişehir'deki *Hür Millet* gazetesinde İbrahim Arvas'ın takririyile ilgili çıkan yazı ele alınmış, söz konusu gazetenin *Allah'ın birliğine, peygamberin hak olduğuna inanan ve hayat cefalarını bu vicdan safası ile tedavi eden her aile, yetiştirdiği yavrusunu kendisi gibi dindar ve Müslüman görmek ister. Laik sistemli bir devlet manzumesi içinde de bu isteğe ancak hürmet edilir. Binaenaleyh ilk ve ortaokullarda din dersleri verilmesi hakkındaki dileği irtica diye tavsif, en önce vicdan hürriyeti prensibine ve laikliğe aykırıdır.* şeklindeki yazısı tekrar hatırlatılmıştır.⁴⁷

Eşref Edip bu tartışmaların sıkça yapıldığı dönemde kaleme aldığı yazısında, CHP'li bazı vekillerin dini konulara komünizmden daha temkinli ve olumsuz yaklaşmasını eleştirmiş, Arvas'ın "*Bir Müslüman mecmua çıkarmış, ne olmuş? Bunun irtica ile ne münasebeti var? Yirmi senedir çocuklarımıza dinini, diyanetini öğretemedik. Sen sual sormak istiyorsan Bolşeviklere sor. Bu memlekete fenalık eden, Bolşevik'tir, komünistliktir. Müslümanlık değildir.*" sözünü hatırlatmıştır.⁴⁸

1948 yılından itibaren gerek din eğitimi veren kurumlara yönelik gerekse din eğitiminin içerik ve usulleri hakkındaki çalışmalarını hızlandıran Arvas, 13 Aralık 1948'de ilkokullarda din öğretimi ile imam ve hatip kursları ve İslâm İlahiyat Fakültesi hakkındaki Millî Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu'nun yaptığı açıklama esnasında, ilkokullarda okutulacak kitapların hazırlanması sürecinin yavaş ilerlemesini eleştirmiş; İlahiyat Fakülteleriyle ilgili yeterli bütçenin ivedi konmasını talep etmiştir.⁴⁹

Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesi ele alınırken, hem bu başkanlığın bir otelin üst katlarında işlemlerini yürütmesinin uygun olmadığını dile getirmiş hem de teşkilat kanununun henüz çıkarılmamasını tenkit etmiştir. Ankara mebusu Dr. Ahmet Hamit Selgil'in *Bütün dünya bir*

⁴⁷ "Hükümet Laikse Millet İslam Dinine Saliktir, Camiler Cemaatin Fakat Gelirleri Devletindir!", *Sebilürreşad*, C II S 28, İstanbul, Ocak 1949, s.48.

⁴⁸ Eşref Edip, "İfraatın Menfur Taasubu", *Sebilürreşad*, C II S 32, İstanbul, Şubat 1949, s.100.

⁴⁹ *TBMM ZC*, D VIII, C 14, s.106

kültür gelişmesi içinde iken, mukaddes kitaplarını kendi dilleriyle okurken, bizim Büyük Türk Milleti, Kuran'ı Kerimi niçin Türkçe olarak okumuyor? şeklinde başlayan sorusuyla ikisi arasında sert bir tartışma yaşanmıştır. Arvas, “50 milyon Müslümanın Kuran'ı Arapça okuduğunu, İmamı Ebu Hanefi'nin başka türlüsüne olmaz dediğini, Selgil'in yüzde 95'i Müslüman olan bir memlekette Müslümanların akidesine taarruz etmeye hakkı olmadığını” ifade etmiştir.⁵⁰

Arvas, 25 Şubat 1949'da Milli Eğitim Bütçesi görüşmelerinde, öncelikle imam hatip kurslarının ve İlahiyat Fakültesinin açılması hakkında teklif sahibi olan 22 vekilden biri olarak ne taassubu veya irticai istediklerini ne de buna âlet olmak sevdasında olduklarını hatırlatmıştır. Atatürk'ün Doğu illerimizde; bilhassa Van'da bir üniversite açılmasını emrettiğini ve dönemin Maarif Vekili Saffet Arıkan'ın mahallinde etütlerde bulunduğunu, bugünlerde Van, Diyarbakır veya Elâzığ'da bu konuda ufacak da olsa bir adım atılması gerekliliğine dikkat çekmiş, güneydeki komşu devletlerin bile kurulacak bu okuldan istifade edeceğine inandığını belirtmiştir. 1949 yılı bütçesinde biri İstanbul'da diğeri Ankara'da olmak üzere iki ilahiyat Fakültesinin açılmasını talep etmiş, bu husustaki Teşkilât Kanununun bir an evvel getirilmesini ve buradan mezun olacakların diğer üniversite talebelerinin hak ve salâhiyetlerini haiz bulunmaları istemiştir. 12 ildeki imam hatip kursu

⁵⁰ 23 Şubat 1949, **TBMM ZC**, D VIII, C 16, s.450-452.

Selgil-Arvas polemikine değinen Eşref Edip, Selgil'in meclis kürsüsünde milletin dini esasları hakkında hiçbir söz söylemeye hatta düşünmeye bile hak ve salahiyeti olmadığını, Kur'an-ı Azimüşşan hakkında, ibadet ve itikat hakkında söylediklerinin hepsinin fuzuli olduğunu ifade etmiştir. Edip, “Laik Devletin Laik Meclisinde Din Meseleleri Konuşulamaz”, **Sebilürreşad**, C II S 33, İstanbul, Mart 1949, s.115.

Arvas, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın faaliyet sahası üzerinde çokça durmuştur. Örneğin dini kurumlarda temizlik ve ayak işlerini yapan birimin Vâkıflar'dan alınıp Diyanet'e bağlanmasının bir şey değiştirmeyeceğini, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün kendi sorumluluğundaki vakıf mallarını bile uygun yönetemediğinden Vâkıflar Genel Müdürlüğü'nün de Diyanete bağlanmasını teklif etmiştir. 23 Mart 1950, **TBMM ZC**, D VIII, C 25, s.841.

sayısının ihtiyacı karşılamadığı için 16'ya çıkarılması gerekliliğine değinmiş, bu kursların hem irticai hem de solculuk gibi muzır cereyanları engelleyeceğini ifade etmiştir.⁵¹

Arvas 17 Şubat 1950 tarihinde Milli Eğitim Bakanlığı bütçesi görüşmelerinde söz almış, İlahiyat Fakültelerinin eğitim öğretim faaliyetine başladığını ancak öğrenci sayısının yetersiz olduğunu, 80 civarındaki öğrencinin büyük çoğunluğunun Ankara ve çevresinden katıldığını, Anadolu'nun muhtelif yerlerindeki öğrenciler için burs temin edilerek okula kayıt ettirilmelerinin uygun olduğunu ifade etmiştir. İlkokullarda program dışı başlayan din derslerinden yeterli verim alınmadığını⁵², öğretmenlerin bunu angarya olarak gördükleri, ek ders tahsisi yapılarak bu konuda düzenleme gerekliliğine işaret etmiştir. Van'da bir üniversite kurulması talebini yinelemiş, bunun Atatürk'ün emri olduğunu hatırlatmış, bu üniversitenin kültürümüzü ve harsımızı yaymada çok etkili olacağını dile getirmiştir.⁵³

Tekke ve zaviyelerle türbelerin şeddine ve türbedarlıklarla birtakım unvanların Men'i ve İlğasına dair olan 677 sayılı kanunda yapılan düzenlemelere ilişkin söz alan Arvas, İstanbul'un büyük türbelerinden birisi olan ve İstanbul'un fethine gelen Şehit Hazreti Halid'in (Eyüp Sultan) türbesi ile Ankara'da Türk Büyüklerinden Hacı Bayram Veli türbesinin ziyarete açılmasını talep etmiştir.⁵⁴

⁵¹ Vekillerin sorularına cevap veren Milli Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu, Van'da üniversite kurulması konusunun Atatürk'ün vasiyeti olduğunu ve kendi hedeflerinde bulunduğunu fakat bugün için orada böyle bir teşebbüse girmenin mümkün olmadığını belirtmiştir. **TBMM ZC**, D VIII, C 16, s.624, 660, 677.

⁵² Bu konudaki uyarıları iki yıl öncesine dayanmaktadır. İlkokullardaki Din derslerinin cumartesi günleri tatilden sonraya konmasının kâfi gelmeyeceği konusunda Milli Eğitim Bakanına uyarıda bulunmuş ve taksir vermiştir.

22 Aralık 1948, **TBMM ZC**, D VIII, C 14, s.217.

⁵³ Arvas, 25 olan ilahiyat öğrencisi burs sayısının artırılmasını ve Başkale ilçesinde bir ortaokul kurulmasını istemiştir. 17 ve 20 Şubat 1950, **TBMM ZC**, D VIII, C 24, s.816-817, 855-857.

⁵⁴ Eski dönemde devlette Farsçanın rağbet görmesine, Mevlana'nın bile Mesnevî'yi Farsça yazmasına rağmen, Hacı Bayram Veli'nin eserlerini Türkçe yazdığını vurgulamıştır. 01 Mart 1950, **TBMM ZC**, D VIII, C 25, s.35.

1946 sonrası tartışılmaya ve konuşulmaya başlanan demokrasi ortamında, mecliste özellikle son dönemde, din eğitimi ve öğretimi işlerine yönelik konulara yoğunlaşan Arvas, toplumdaki ahlaki bozulmanın ve komünizm tehlikesinin ulaştığı boyuta dikkat çekici konuşmalar yapmıştır. İlahiyat Fakültesi ile İmam Hatip ve Vaiz okulları açılması hususunda sadece konuşmakla kalmamış, kanun teklifleri ile bu çalışmalarını somut hale getirerek, siyaset ve eğitim tarihindeki yadırganamayacak seviyedeki önemli yerini elde etmiştir.

Köşe Yazıları

Milletvekilliği 1950'de sona eren Arvas, *Büyük Doğu*, *Sebilürreşad*, *Ehli Sünnet*, *Sebil* ve *Fedai* gibi dergilerde yazılar kaleme almış, mücadelesini basın yoluyla sürdürmeye karar vermiştir. İlk köşe yazısını 1952 sonlarında *Sebilürreşad*'da neşretmiştir. Son CHP kabinesi tarafından yürürlüğe sokulan 163. Maddenin⁵⁵ hala geçerli olmasını eleştirmiş, Müslüman olmayanların istedikleri teşkilatı kurup dinlerinin inkişafına çalıştıkları halde, Müslümanların dini cemiyet teşkilatından memnu olduklarını ifade etmiştir. Bütün kanunlarıyla, nizamet ve talimatlarıyla, şifahi ve tahriri emirleriyle, gizli kararlarıyla, Müslümanlığa en büyük düşmanlığı reva gören ve Müslüman halkı mahveden CHP reisinin (İnönü) çıktığı yurt gezilerinde onu karşılayan ve sözlerini dinleyen Müslümanların gafletine şaşırıldığını dile getirmiştir. Ceza Kanununun 163. Maddesiyle Medeni Kanunun sosyal bünyeye uymayan kısımlarının bir an evvel tadilini millet adına Başvekil Adnan Menderes'ten talep etmiştir.⁵⁶

⁵⁵ Türk siyasi yaşamında büyük tartışmalar yaratan 163.maddenin önemli alt maddeleri şu şekildedir: "Lâyikliğe aykırı olarak Devlet'in içtimai veya iktisadi veya siyasi veya hukuki temel nizamlarına kısmen de olsa dinî esas ve inançlara uydurmak amacıyla cemiyet tesis, teşkil, tanzim veya sevk ve idare eden kimse iki yıldan yedi yıla kadar ağır hapis cezasıyla cezalandırılır. Böyle cemiyetlere girenler veya girmek için başkalarına yol gösterenler altı aydan aşağı olmamak üzere hapis cezasıyla cezalandırılırlar.(...)" **TBMM ZC**, D VIII, C 20, s.680-705.

⁵⁶ İbrahim Arvas, "Halkçuların Müthiş Kanunları Hala Yaşayacak mı?", **Sebilürreşad**, C VI S 139, İstanbul, Kasım 1952, s.217.

DP iktidarının ilk Milli Eğitim Bakanı Tevfik İleri'ye taleplerini dile getirdiği açık mektubunda, üniversite ve Türk gençliğini İlahiyat Fakültesindeki komünist ve mason hocaların tasallutundan kurtarmasını rica etmiş; memlekette tefsir, hadis, fıkıh, kelim ve sair İslam ilimlerini okutacak birçok âlim varken, şimdiye kadar bir profesör tayin edilememesini yetkili personelin mukaddesat düşmanlığına bağlamıştır. İmam hatip okullarındaki öğrenci sayısının, ülkedeki 60 bin cami ve mescit için yetersizliğini vurgulamış; ayrıca bu okullardaki din esası derslerinin diyanet işleri teşkilatınca yürütülmesinin önemine değinmiştir.⁵⁷

Uzun süre ve her ortamda mücadele ettiği masonik yapılanmalarla ilgili yazısında, çeyrek asır önce özel kanunla ilga edilmiş masonların yeniden kendilerini açma kararına dikkat çekmiştir. *Amme ve ahlakımızın yegâne düşmanı sayılan, muzır ve menfur ve dünyadaki gizli emelleri Siyonistlerin âlem üzerinde maddi ve manevi hâkimiyetini tesis etmek olan mevzubahis teşekküllerin bir daha açılmamak üzere sed ve ilgasını yüksek Türk hâkim ve savcılarında rica ve niyaz etmiştir.*⁵⁸

Hatıratında o yılların önemli muharrirleriyle ilgili fikirlerini çok net ve sert bir şekilde işleyecek olan Arvas, 1959 Haziran'ında çıkan yazısında da, Atatürk'ün Ahmet Emin Yalman'a *Ben hayatta oldukça sen bu memlekette kalemini mürekkebe batıramazsın. Defol, git buradan!* dediğini nakletmiş, Yalman'ın Atatürk'e hayranlığı yüzünden değil, sırf şahsi ve zümrevi menfaati için onu ve inkılabını koruduğunu ileri sürmüştür.⁵⁹

"İnönü'den Çizgiler" başlıklı yazısında İsmet İnönü'ye çok ağır tenkitler yöneltmiştir. Sevr Antlaşması akabinde vatan savunmasında büyük yararlılıklar gösteren şark bölgesi eşrafının bir kısmını haksız

⁵⁷ İbrahim Arvas, "Tevfik İleri'ye Açık Mektup", **Ehli Sünnet**, C VI S 118, İstanbul, 01 Ağustos 1952, s.14-16.

⁵⁸ İbrahim Arvas, "Mason Cemiyeti Vaktiyle Nasıl Feshedildi?", **Sebilürreşad**, C VI S 137, İstanbul, Ekim 1952, s.187; Arvas, daha sonra yayımlanacak hatıratında masonlara olan hücumunu sürdürmüştür.

⁵⁹ İbrahim Arvas, "Defol!", **Büyük Doğu**, C I S 15, İstanbul, 12 Haziran 1956, s.187.

yere astırıldığını, Karabekir'i de aynı akıbetin beklediğini ancak asker arkadaşlarının bunu engellediğini, yine de Karabekir'in istihbarat birimlerince gözlem altında tutulduğunu iddia etmiştir. İnönü'ye, Atatürk'ün kendisini neden devre dışı bıraktığı sorusunu yöneltilmiş, onu kin ve husumet, gayz ve haset timsali olarak nitelendirmiştir.⁶⁰

Kamuoyunda Van'da 33 vatandaşın asılması olarak bilenen ve hala aydınlatılamayan yönleri mevcut olan vakayla ilgili kaleme aldığı yazısında, bu insanların tamamen suçsuz olduğunu, İran sınırındaki bir hayvan hırsızlığıyla büyüyen olaylarda suçlarının olmadığı halde mahkemeye çıkarıldıklarını ve beraat ettiklerini, dönemin Ordu Komutanı Mustafa Muğlalı'nın mahkeme kararı dışında hareket ederek bu insanları kurşuna dizdiğini ve Umumi Müfettiş Avni Doğan'ın bile istediği halde bu katliama engel olamadığını belirtmiş; yaşanan sureci "CHP ruhunun en parlak misali" olarak tasvir etmiştir.⁶¹

Arvas'ın sansasyonel mahiyette ithamlarda bulunduğu isimler arasında Celal Bayar da yerini almıştır. Bir mebusun *Fedai* dergisine gönderdiği tavzihine verdiği cevapta, DP milletvekillerinin çoğunlukla mason değil aksine milliyetçi ve imanlı olduklarını, bazı arkadaşlarının hatırı için mason localarının kapatılması hakkındaki kanun teklifine aleyhte oy verdiklerini öncelikle vurgulamıştır. Sonrasında, Celal Bayar'ın tüm dünyada partisine en büyük fenalığı yapan liderlerden birisi olduğunu, Menderes'in başvekillikten çekilme arzusunu defalarca reddettiğini; Bayar'ın masonluğuyla ilgili olarak da kendi esbabı mucizesini çok iyi bildiğini ima ederek, onu masonlukla suçlamıştır.⁶²

⁶⁰ İbrahim Arvas, "İnönü'den Çizgiler", **Büyük Doğu**, C X S 21, İstanbul, 24 Temmuz 1959.

⁶¹ İbrahim Arvas, "33 Vatandaş Kurşuna Dizenler?", **Büyük Doğu**, C X S 23, İstanbul, 07 Ağustos 1959, s.187.

⁶² İbrahim Arvas, "Sayın Ahmet Gürkan'ın Tavzihine Cevap?", **Fedai**, C III S 26, İstanbul, Eylül 1965, s.5.

Milletvekili Ahmet Gürkan'ın Mason derneklerinin kapatılması hakkındaki kanun teklifi, 27 ve 30 Nisan 1951 tarihli oturumda görüşülmüş ve Arvas'ın bahsettiği üzere vuku bulan tartışmaların sonrasında reddedilmiştir.

Şemsettin Günaltay'ın içinde bulunduğu bir heyetçe yazılan ve 1931'den 1950 yılına kadar okutulan tarih dersi kitabı, verdiği İslâm tarihiyle ilgili yanlış bilgiler sebebiyle şiddetli tenkitlere maruz kalmış, Günaltay bu kitaplarda gerçekleri çarpıtmasından ve din öğretimi hakkında sahip olduğu olumsuz görüşlerinden dolayı çeşitli çevrelerce ve özellikle Arvas tarafından hakarete varacak derecede eleştirilmiş, konu bir basın davası olarak mahkemeye intikal etmiştir.⁶³ *Büyük Doğu*'da çıkan ve sonrasında dava konusu olacak makalesinde Arvas Günaltay'ı, küfür ve inkâr ehlinde daha zararlı bir nifak örneği olarak nitelemiş, onu münafıklıkla itham etmiş; aynı şekilde Peker ve Saracoğlu'nu din düşmanlığıyla suçlamıştır.⁶⁴

Sebilürreşad'da davanın ilk duruşmasıyla ilgili çıkan yazıda ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Bilhassa üniversite öğrencilerinden müteşekkil yüzlerle ifade edilen bir izleyici kitlesi davayı yakından takip etmiştir. Arvas'ın avukatı Abdurrahman Şeref Laç, 1931'de Maarif Vekâletince Devlet Matbaasında bastırılan, ortaokul ve liselerde 1950'ye kadar okutulan Tarih-II ders kitabına eleştirilerde bulunmuş, bu kitabı hazırlayan heyette İlahiyat ve Tarih-i Edyan Profesörü Günaltay'ın da bulunduğunu, mevzubahis kitabın dine, peygambere ve Kuran'a hakaret ettiğini söylemiştir. Kitapta yer alan Kâbe'deki Hacer-ül Esved

⁶³ **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, C XIV, İstanbul, 1996, s.286; Sabık başbakan ve dönemin CHP İstanbul İl Başkanı Günaltay, **Büyük Doğu** dergisi aleyhine, şeref ve itibarını kırıcı, aynı zamanda şahsına hakaret edici neşriyatta bulunduğu iddiası ile dava açmıştır. **Milliyet**, 1 Mayıs 1959; Bu tarih kitabıyla ilgili olarak “Muhammed, kırk yaşına geldiği zaman peygamberliğini ilan ve vatandaşlarını, kendisinin bulunduğu ve doğruluğuna inandığı bir dine davete başladı.” ifadelerini içerdiğini, bunun Allah'ın kelamını inkâr etmek demek olduğunu, son zamanlarda Günaltay'ın söylediklerinin ve Müslüman bir tavır takınmasının inandırıcı olmadığı beyan etmiştir. Aynı yazıda, Lozan'ın Müslüman tahrirçiliğinin tohumunu atan anlaşma olduğunu belirtmiştir. İbrahim Arvas, “İslamiyet Tahripçileri”, **Büyük Doğu**, C X S 22, 31 Temmuz 1959.

⁶⁴ İbrahim Arvas, “Vesika, Şemsettin Günaltay'a”, **Büyük Doğu**, C X, S 9, İstanbul, 01 Mayıs 1959; Arvas'ın Günaltay'a ilişkin sonraki yıllarda kamuoyunda büyük tartışmalar yaratan iddiaları için ayrıntılı bir çalışma olarak bkz. İlhami Ayrancı, *M. Şemseddin Günaltay'ın Fikirlerinde Meydana Gelen Değişiklikler*, **Journal of Faculty of Theology of Bozok University**, C VII S 7, 2015, ss.145-159.

taşının Frigler'den kalma bir mabet ve ziyaretgâh esası olduğu, peygamberin ayetleri lüzum ve ihtiyaçlara göre tahrir ettirdiği, Kuran'ın Muhammedin koyduğu esasları ihtiva eden bir kitap olduğu gibi dinen sakıncalı birçok bilginin 20 yıla yakın bir süre masum Türk yavrularına aşılandığını dile getirmiştir. Arvas'ın peygamber sabrını taşıyamadığı için Günaltay'ın sebep olduğu bu duruma sessiz kalamadığını, bunun suç olamayacağını söylemiştir.⁶⁵

Gazete Yazı Dizileri ve Basılı Kitap Hatıratı Işığında Aktarılanlar

Arvas hatıralarını önce Tarihi Hakikatler isimli kitabıyla, sonra da *Yeni İstiklal* gazetesinde neşredilen yazı dizisiyle;⁶⁶ ekseri İsmet İnönü ile ilgili hususları yazacağı ikinci hatırat dizisi ise aynı gazetede birkaç ay sonra yayımlanmıştır.⁶⁷

Kitap ve gazetede ilk “Tarihi Hakikatler” isimli hatıralarına, Arvasi ailesinin yaklaşık bin yıllık geçmişini özetleyerek giriş yapmaktadır. 1914'ten sonra olayları tarihlendirmeye başlamış; Ermenilerin faaliyetleri, İttihat ve Terakki'nin genel politikaları ve Abdülhamit'e yaptıkları haksızlıkları dile getirmiştir. Bu mevzudaki söylemlerinden saltanat taraftarı olduğunun düşünülmemesini istemiş, Cumhuriyetin kanunlaşmasında kendi oyunun da bulunduğunu, asıl maksadın İttihatçıların iftiralarını ortaya koymak olduğunu söylemiştir. I.Dünya Savaşı'na girilmesinin özellikle Doğu'da yarattığı tahribatı rakamlarla vurgulamış; bilhassa Kazım Karabekir Paşa'dan övgüyle bahsederek, bölgenin Rus ve Ermeni işgalinden kurtarılmasındaki rolünü aktarmıştır. Kürtçülük hareketinin XX.yüzyıl başlarında nasıl oluştuğunu

⁶⁵ “Mühim Bir Mevzu: İbrahim Arvas-Ş.Günaltay Davası”, **Sebilürreşad**, C XII S 295, İstanbul, Ekim 1959, s.321-323.

⁶⁶ Kitap olarak aynı yıl içerisinde, iki farklı basımevi tarafından neşredilmiştir. İbrahim Arvas, **Tarihi Hakikatler (İbrahim Arvas'ın Hatıratı)**, Yargıçoğlu Matbaası, Ankara, 1964, 80 sayfa; İbrahim Arvas, **Tarihi Hakikatler (İbrahim Arvas'ın Hatıratı)**, Resimli Posta Matbaası, Ankara, 1964, 64 sayfa; İbrahim Arvas, “Tarihi Hakikatler” Yazı Dizisi, **Yeni İstiklal**, 07 Nisan-23 Haziran 1965.

⁶⁷ İbrahim Arvas, “Yakın Tarihimizin Bilinmeyen Gerçekleri” Yazı Dizisi, **Yeni İstiklal**, 29 Aralık 1965 -10 Mayıs 1966.

ana hatlarıyla açıklayan Arvas, bölgenin Nasturi ve Ermenilerden kurtarılmasında Kürt aşiretlerinin katkısına değinmiştir. Bazı aşiretlerin köklerinin Oğuzlara dayandığını, aslında Türk olmalarına rağmen lisanlarını kaybettiklerini ileri sürmüştür.⁶⁸

Sevr Anlaşmasının duyulmasıyla birlikte Van'daki heyete seçildiğini, Erzurum Kongresine telgraf çekerek hem kongreye bağlılıklarını hem de Sevr'i tanımadıklarını bildirdiklerini, 1920'de meclisin açılmasıyla mebus olarak seçildiğini ancak Van Valisi Kadri Beyin ısrarı ile mebusluktan feragat ederek Şemdinli Kaymakamı olarak görevlendirildiğini ifade eden Arvas, bölgede çok zor şartlar altında ve az sayıda kolluk gücüyle de olsa aşayisi tesis ettiğini söylemiştir.⁶⁹

II.Meclise katılan Arvas, aynı dönemdeki diğer Van milletvekillerinin Van halkına verdikleri kalkınma ve devlet bütçesinden yardım alma sözlerini tutmadıklarını, kendisini devre dışı bırakmak istediklerini, Reisicumhur Atatürk'ün bile bu oyunu öğrenerek onlara izin vermediğini beyan etmiştir.⁷⁰

Şeyh Said isyanı üzerinde de çokça durmuş, hadisenin Doğu vilayetlerine genel olarak sirayet etmeyip aksine Şeyh Said'in çevresi ve Çapakçur ile sınırlı kaldığını, başlangıçta yöredeki asayiş birimlerinden gelen raporların da bu yönde olduğunu ancak İsmet İnönü'nün olayı başka amaçlarla büyüttüğünü dile getirmiştir. Doğu illeri mebuslarının da içinde bulunduğu grubun oylarıyla Ali Fethi Bey hükümetinin düşürüldüğünü, olayları takiben kurulan İstiklal Mahkemelerinin çok haksız kararlar verdiğini, olağanüstü rakamlarla rüşvetler yendiğini, Atatürk'ün bile mahkeme reisinin bu şekilde haksız kazanç elde ettiğini anlayarak tepki gösterdiğini ifade etmiştir. Olayların bu

⁶⁸ İbrahim Arvas, "Tarihi Hakikatler" Yazı Dizisi, **Yeni İstiklal**, 07 Nisan 1965.

⁶⁹ İbrahim Arvas, "Tarihi Hakikatler" Yazı Dizisi, **Yeni İstiklal**, 05 Mayıs 1965; İbrahim Arvas, **Tarihi Hakikatler (İbrahim Arvas'ın Hatıratı)**, Resimli Posta Matbaası, s.31-33.

⁷⁰ İbrahim Arvas, "Tarihi Hakikatler" Yazı Dizisi, **Yeni İstiklal**, 12 Mayıs 1965.

noktaya gelmesinde İsmet İnönü'yü işaret ederek, bazı emekli generallerin Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kurulmasında bulunmalarını hazmedemediğini belirtmiştir.⁷¹

Mecliste başta Refik Koraltan olmak üzere istihbarata⁷² çalışan ve-killerin varlığına işaret etmiştir. Men-i İhtikâr konusundaki çalışmalarına burada da değinmiş, din eğitimiyle ilgili verdiği mücadeleyi aktarmıştır. Atatürk'ün mason üstatlarını huzurundan kovarak localarını kapattırdığını, bunların Celal Bayar'ın nüfuzu ile yeniden açıldığını vurgulamıştır.⁷³ Dönemin muharrirlerine ve sırasıyla başbakanlarına da ayrıca değinerek onlar hakkındaki fikirlerini dile getirmiştir.⁷⁴

Komünizm tehlikesine karşı özellikle zengin kesimi uyarmış, komünist rejimde zenginlerin mal varlıklarını koruyamayacağını, bu me-lun rejime karşı en hassas durumda olan fakara halka yardım edilip iş bulunmasını ve sermaye desteği sunulmasını, böylece bu rejimin fakir halka temas ettirilmemesini salık vermiştir. Yine fakir öğrencilere dev-

⁷¹ İbrahim Arvas, **Tarihi Hakikatler**, Yargıçoğlu Matbaası, s.37-39.

⁷² İbrahim Arvas, "Tarihi Hakikatler" Yazı Dizisi, **Yeni İstiklal**, 26 Mayıs 1965; 2007 tarihli Biyografinet Yayınları baskısında "İngiliz İstihbaratı" ifadesi yer almasına rağmen (s.95), gazete yazı dizisi ve kitabın ilk baskılarında (1964) bu ifadeye rastlanmamıştır. Söz konusu 2007 baskılı kitap, İbrahim Arvas'ın tek oğlu olan Mehmet Sıddık Arvas'ın izni ve onayı alınmadan basılmıştır. Torunu Dr.Öğr.Üyesi. İbrahim Sena Arvas ile 02 Şubat 2019'da yapılan sözlü mülakat.

⁷³ İbrahim Arvas, "Tarihi Hakikatler" Yazı Dizisi, **Yeni İstiklal**, 16 Haziran 1965.

⁷⁴ Dönemin muharrirlerinden Falih Rıfkı Atay'ın genellikle Sovyetleri övdüğünü, Atatürk'ün Ahmet Emin Yalman'ı kovduğunu, Yunus Nadi'nin ticari yönünü ve bunda sahtekârlık yaptığını, Hüseyin Cahit Yalçın'ın Müslümanlık düşmanı olduğunu, Sedat Simavi'nin ise Yahudi ve mason ideolojisi doğrultusunda yayın yaparak, İslam dini ve hocaları küçümseyen yayınlar yaptırdığını ileri sürmüştür. Başbakanlardan Rauf Orbay, Ali Fethi Okyar ve Hasan Saka'dan olumlu cümlelerle bahsederken, Bayar, Refik Saydam, Recep Peker, Şükrü Saracoğlu ve Şemseddin Günaltay'la ilgili sert ifadeler kullanmıştır. İbrahim Arvas, **Tarihi Hakikatler (İbrahim Arvas'ın Hatıratı)**, Resimli Posta Matbaası, s.75-78.

letin burs ve yatacak yer temin etmesini, okullarda komünizm aleyhinde konferans vb. bilgi verici tertipler düzenlenmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁷⁵

Arvas, hatıralarının ikinci bölümünü yayınlamak için İnönü'nün iktidarı kaybetmesini beklediğinden ömrü bunu görmeye yetmemiştir. 21 Ekim 1965 tarihinde hayata gözlerini yummuş, hatıralarının ikinci bölümü 29 Aralık 1965'ten itibaren neşredilmiştir. 6 bölüm halinde "Yakın Tarihimizin Bilinmeyen Gerçekleri" isimli yazı dizisi, İsmet İnönü'nün cumhuriyetin ilanını müteakip yaptığı kötülükleri deşifre edeceğini ileri sürmesiyle başlamaktadır. Yazı dizisi boyunca Arvas, İnönü'ye yer yer hakaretamiz ifadeler kullanarak, çok ağır suçlamalarda bulunmuştur

Arvas, İnönü'nün, Lozan sürecinde Lord Curzon'dan getirdiği Müslümanlık aleyhindeki anlaşmaları kabul etmeyeceği için ilk önce Rauf Orbay'ı ekarte ettiğini; onu başvekillikten uzaklaştırmayı başardığını; sonrasındaki Şeyh Said isyanı döneminde, isyanı olduğundan daha yayılmış ve geniş çapta göstermek suretiyle başvekil Ali Fethi Okyar'ın istifasına sebep olduğunu iddia etmiştir. İktidara gelebilmesi için Kazım Karabekir ve Rauf Orbay'ın kurduğu Terakkiperer Cumhuriyet Fırkası'nı dağıtmak gerektiğini, bu maksatla da şark isyanına cesaret verdi diyerek bu partiyi kapattırıldığını beyan etmiştir.⁷⁶

Başkale kazasında, ordu komutanı Mustafa Muğlalı'nın gizli direktifi doğrultusunda, I.Dünya Savaşı'nda bütün varlığını askere ve ordu emrine veren ve düşmanla canla başla savaşan fedakâr yöre insanının onlarcasının suçsuz yere kurşuna dizildiğini iletmiştir. Rusların Cihan Harbinde yaptıklarının, İnönü'nün Şeyh Said isyanı baha-

⁷⁵ İbrahim Arvas, "Tarihi Hakikatler" Yazı Dizisi, **Yeni İstiklal**, 16 Haziran 1965; İbrahim Arvas, **Tarihi Hakikatler (İbrahim Arvas'ın Hatıratı)**, Yargıçoğlu Matbaası, Ankara, 1964, 72-74. Kitabın 2007 tarihli baskısında bu konu yer almamıştır.

⁷⁶ Neticede İnönü'nün, "yirmi bin aileyi ve reislerini sürgün ettiğini, evlerini yıktığını, isyana iştirak etti diye elli bin masumun kanına girdiğini" yazmıştır. İbrahim Arvas, "Yakın Tarihimizin Bilinmeyen Gerçekleri" Yazı Dizisi, **Yeni İstiklal**, 29 Aralık 1965.

nesiyle yaptığı zulümlerin yanında basit kaldığını belirten Arvas, babası Bitlisli olan İnönü'nün *tam manasıyla eşi ve benzeri görüşmemiş bir hemşehrilik yaptığını* ifade etmiştir. ⁷⁷

Milli mücadeleye “zorla katılan” İnönü'nün, o süreçte kahramanlıklar gösteren bölge insanını Şeyh Said İsyanı bahanesiyle idam ve sürgün ettirdiğini, Rusya'dan Türkiye'ye sığınan yüz elli Müslümanı Ruslara iade ederek ölümlerine sebep olduğunu, Mustafa Kemal Paşa'nın arkadaşlarını üçüncü ve dördüncü plana attırarak onların mahv ve inkırazlarına neden olduğunu ileri sürmüştür. ⁷⁸

İsmet Paşa'nın Lozan'da gizli bir anlaşma yaptığını ileri süren Arvas, paşayı bu asil millete karşı hıyanetle suçlamıştır. Arvas'ın iddiasına göre gizli maddelerin birkaçı şunlardır: *Hilafetin kaldırılması, Tevhid-i Tedrisat kanunu yani bütün medreselerin kapatılması, şapka giydirilmesi, Latin Harflerinin kabulü ki bununla Kuran-ı Azimüşşanın mekteplerden kaldırılması ve okutulmaması sonucuna varılmıştır. Kadınların memur, (mebus?) ve avukat olmaları ve aile idaresinin erkeklerden alınıp kadınlara verilmesi, futbolun zararlı şekilde neşr ve tamimi ve bunlar gibi nice değişiklikler kabul edildi. Lozan'dan kırk elli sene sonra Türkiye'de Müslümanlığın yasak edilmesi ve Hristiyanlığın ilan edilmesi, Lozan'da dikte ettirilen maddeler arasında idi.* ⁷⁹

Hatıralarının son bölümünde, İnönü'nün bir buçuk milyon Yahudi'nin hatırı için seksen milyon Arabistan halkının aleyhinde kırk yıldır siyaset güttüğünü, Kıbrıs'ı çıkmaza soktuğunu belirtmiştir. Arvas, ikinci meclisten itibaren mebus olmasına rağmen, kendisinin Keçiören'de sadece iki kerpiç ev sahibi olduğunu, İnönü ile eş ve çocuklarının milyonluk servete sahip bulunduğunu, hele de kardeşi Ali Rıza beyin beş yüz milyonluk servetinin açıklanamayacağını dile getirmiş;

⁷⁷ İbrahim Arvas, “Yakın Tarihimizin Bilinmeyen Gerçekleri” Yazı Dizisi, **Yeni İstiklal**, 05 ve 19 Ocak 1966.

⁷⁸ İbrahim Arvas, “Yakın Tarihimizin Bilinmeyen Gerçekleri” Yazı Dizisi, **Yeni İstiklal**, 16 Şubat 1966.

⁷⁹ İbrahim Arvas, “Yakın Tarihimizin Bilinmeyen Gerçekleri” Yazı Dizisi, **Yeni İstiklal**, 09 Şubat 1966; İbrahim Arvas, “Lozan Muahedesinin Gizli Yüzü”, **Fedai**, C III S 34, Eylül 1966, s.20.

Her işin sonu döner dolaşır, Allahü Teâlâ'nın dilediği gibi olur. ifadeleriyle hatıratını noktalamıştır.⁸⁰

Arvas'ın siyasete girdiği ilk günden vefatına kadar geçen süre boyunca İnönü ile birçok konuda fikir ayrılıkları yaşadığı ve bu nedenle gerek siyasi gerekse şahsi olarak İnönü'den hoşlanmadığı bilinmekte olup, meclis sonrası köşe yazılarına ve özellikle de hatıratlarına bu durum yansımıştır.⁸¹

Sonuç

Uzun yıllar devlet kademelerinde görev almasını müteakip yedi dönem aktif mebusluk yapan İbrahim Arvas, Hakkâri ve Van illeri için mecliste verdiği mücadelenin yanı sıra, din eğitimi ve öğretimi konusundaki çalışmalarıyla da dikkat çekmektedir. Spesifik bir alan olarak din eğitim ve öğretimindeki düzenlenmelerin, çok partiye geçiş sürecinde görece çok sesliliğe kavuşmasındaki çabaları, mebusluk sonrasında da sürmüştür. Kamuoyunda bilinen ve tanınan isimlerin tersine, Arvas'ın çalışmalarındaki karakteristik özellik, halkın ihtiyaçları merkezinde problemlere yaklaşımı olmuştur. Gerek temsilcisi olduğu şehirler için talepte bulunurken, gerekse ulusal sorunlara yaklaşımı, ahlak ve toplumsal dirliğin sağlanması kaygılarını taşımıştır. Dönemin liderlerine bakışı da aynı perspektif çerçevesinde olduğu için, çok partiye geçişle birlikte CHP içinde kendisine yer bulamamış, bu da onu DP saflarında aynı mücadeleyi yapabilme arayışına itmiştir. Ne var ki değişen konjonktür buna müsaade etmemiş, köşe yazarlığı yaparak ve hatıratlarıyla kamuoyunda etki yaratma yoluyla, ölümüne kadar davasının peşinde koşmuştur.

⁸⁰ İbrahim Arvas, "Yakın Tarihimizin Bilinmeyen Gerçekleri" Yazı Dizisi, **Yeni İstiklal**, 05 Mayıs 1966.

⁸¹ Torunu Dr.Öğr.Üyesi. İbrahim Sena Arvas ile 02 Şubat 2019'da yapılan sözlü mülakat.

KAYNAKÇA

Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi Belgeleri

TBMM Zabıt Cerideleri

Akşam, Cumhuriyet, Hür Adam, Milliyet, Tercüman, Yeni İstanbul ve Yeni İstiklal gazeteleri.

Büyük Doğu, Ehli Sünnet, Sebil, Fedai, İslam-Türk Ansiklopedisi ve Mecmuası ve Sebilürreşad dergileri.

İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı, C XIV, İstanbul, 1996.

TBMM Albümü I Cilt (1920-1950), TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2010.

Türk Parlamento Tarihi, TBMM II.Dönem, 1923-1927, C III, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.

Türk Parlamento Tarihi, TBMM III.Dönem, 1927-1931, C III, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.

Türk Parlamento Tarihi, TBMM IV.Dönem, 1931-1935, C II, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.

Türk Parlamento Tarihi, TBMM V.Dönem, 1935-1939, C II, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.

Türk Parlamento Tarihi, TBMM VI.Dönem, 1939-1943, C III, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.

Türk Parlamento Tarihi, TBMM VII.Dönem, 1943-1946, C I, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.

Türk Parlamento Tarihi, TBMM VIII.Dönem, 1946-1950, C III, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.

Akın, Abdullah; **Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi (1920-1950)**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2011.

Arvas, İbrahim; **Tarihi Hakikatler** (İbrahim Arvas'ın Hatıratı), Yargıçoğlu Matbaası, Ankara, 1964.

Arvas, İbrahim; **Tarihi Hakikatler** (İbrahim Arvas'ın Hatıratı), Resimli Posta Matbaası, Ankara, 1964.

- Arvas, İbrahim; **Tarihi Hakikatler**, Biyografi Net Yayınları, İstanbul, 2007.
- Ayrancı, İlhami; “M. Şemseddin Günaltay’ın Fikirlerinde Meydana Gelen Değişiklikler”, **Journal of Faculty of Theology of Bozok University**, C VII S 7, 2015.
- Demirel, Ahmet; **İlk Meclisin Vekilleri**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- Ebinç, Sait; **Doğu Anadolu Düzeninde Aşiret- Cemaat- Devlet (1839-1950)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2008.
- Korkmaz, Engin; **Hakkâri’de Aşiret ve Siyaset İlişkisi (1880-2011)**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2014.
- Öztürk, Veli; **Türkiye’de Din Eğitimi ve Siyaset**, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 1997.
- Özkan, Ü.Ela; “19. Yüzyılda Hakkâri’nin İdari Taksimatındaki Değişiklikler (1839-1925)”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, S 65, Spring I 2018, ss.381-392.
- Pınar, Mehmet; “Çok Partili Dönemde Doğu Anadolu’da Seçimlere Bir Örnek Ağrı (Karaköse) Seçimleri (1946-1960)”, **Turkish Studies**, C IX, S 1, Ankara, Kış 2014.
- Pınar, Mehmet; “Van’da Demokrat Parti Teşkilatlanması”, **Atatürk Dergisi**, Erzurum, C II S 2, ss. 31-55.
- Sivri, Pir Murat; “Türkiye’de Din Eğitimi ve Öğretimine Yeniden Dönüş Süreci (1946-1949)”, **Anasay Dergisi**, S 1, 2017, ss.37-56.
- <http://www.ekrembugraekinci.com/makale.asp?id=449>
- <http://www.baskale.gov.tr/baskale-tarihi>
- Torunu Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Sena Arvas ile 02 Şubat 2019 tarihinde yapılan mülakat.

I. VE II. DÖNEM TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NDE HAKKÂRİ MİLLETVEKİLLERİ VE FAALİYETLERİ (1920-1927)

Fadime TOSİK DİNÇ*

ÖZET

Mondros Mütarekesi'nin imzası sonrası başlayan işgallere karşı Anadolu yerel düzeyde çözüm arayışı içine girdiği bir sırada 9. Ordu Müfettişi görevi ile Samsun'a gelen Mustafa Kemal yerel düzeydeki çözüm arayışlarını ulusal düzeye taşımıştır. Sivas Kongresi neticesi İstanbul Hükümeti ile Temsil Heyeti arasında yapılan Amasya Görüşmelerinde alınan kararlar doğrultusunda Osmanlı Mebusan Meclisi 12 Ocak 1920'de İstanbul'da açılmıştır. Mebusan Meclisi'nin Erzurum ve Sivas Kongrelerinde alınan kararların bir sonucu olarak bizzat taslağı Mustafa Kemal tarafından yazılan Misak-ı Milli'yi 28 Ocak 1920'de kabul etmesinden rahatsızlık duyan İtilaf Devletleri 16 Mart 1920'de İstanbul'u işgal etmişlerdir. İstanbul'un işgaliyle beraber Mebusan Meclisi'nin basılması ve birçok milletvekilinin tutuklanması ve sürgüne gönderilmesi üzerine Temsil Heyeti, 19 Mart 1920 tarihli "İntihâbât Tebliği"ni yayınlamıştır. Tebliğ, nüfus oranları dikkate alınmayarak her sancaktan 5 milletvekilinin iki dereceli seçimle seçilerek Ankara'ya gönderilmesini içermektedir. Tebliğ, neticesinde Hakkâri'den beş milletvekili seçilmiş ise de dört tanesi Meclise dâhil olmadan istifa etmişlerdir. Bunlar; İbrahim Bey (Arvas), Ömer Efendi (İlçin), Seyit Muslihittin Paşa ve Seyit Taha Efendi'dir. Hakkâri'de yapılan seçimlerde milletvekili seçilen Mehmet Tufan Bey (Ülker) ise meclise gelip yemin etmiş ve meclis çalışmalarına katılmıştır. Mebusan Meclisi'ne Hakkâri milletvekili olarak katılan Mazhar Müfit Bey (Kansu) ise 1

* Dr.Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, ftosikdinc@gantep.edu.tr

Mayıs 1920’de Ankara’ya gelerek meclis çalışmalarına katılmıştır. 1919 ve 1920 seçimleri ile gelen milletvekillerinden teşekkül eden I. Dönem TBMM’de Hakkâri iki milletvekili ile temsil edilmiştir. I. TBMM hem İstiklal Harbini yürütmüş hem de yeni devletin kurulmasını sağlamıştır. Harp sürecinin tamamlaması ile birlikte görev süresi dolmuş ve 2 Nisan 1923’te seçimlerin yenilenmesi kararı alınmıştır. Nüfus oranına göre yapılan seçimler de Hakkâri’de iki milletvekili seçilmiştir. Bunlar; Mehmet Nazmi Bey (Dilaveroğlu) ve Süleyman Asaf Bey (Doras)’dir. Bu çalışma, Türk Tarihinde özel bir yere sahip olan I. ve II. dönem TBMM’de görev yapan Hakkâri milletvekillerinin biyografi ve faaliyetlerini içermektedir. Çalışmada Hakkâri milletvekillerinin meclis içerisinde yürüttükleri faaliyetler incelenerek, meclis çalışmalarına yapmış oldukları katkılar tespit edilmeye gayret edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Hakkâri, TBMM Birinci Dönem, TBMM İkinci Dönem, Hakkâri milletvekilleri,

**HAKKÂRİ DEPUTIES and THEIR ACTIVITIES in I. and II.
PERIOD TURKISH GRAND NATIONAL ASSEMBLY (1920-1927)**

ABSTRACT

After signing of the Armistice of Mondros, occupations started and Anatolia was looking for a solution at the local level . Mustafa Kemal, who came to Samsun with the role of the 9th Army Inspector, carried the local solutions to a national level. As a result of the Sivas Congress, the Ottoman Mebusan Assembly was opened in Istanbul on 12 January 1920 in accordance with the decisions taken in the Amasya Meetings between the Government of Istanbul and the Delegation Committee. As a result of the decisions taken in Erzurum and Sivas Congresses, the Mebusan Assembly accepted the National Pact written by Mustafa Kemal himself on 28 January 1920. The Entente States, which were disturbed by this, occupied Istanbul on 16 March 1920. With the invasion of Istanbul, the Mebusan Assembly was raided down and many members of parliament were arrested and sent to exile. Thereupon, the Delegation Committee issued “Election Bulletin” on 19 March 1920. The bulletin includes sending five deputies from each district to Ankara with two degrees of election, regardless of the population rates. As a result of the bulletin, five deputies were elected from Hakkâri but four of them resigned without being included in the Assembly. These were; İbrahim Bey (Arvas), Ömer Efendi (İlçin), Seyit Muslihittin Paşa and Seyit Taha Efendi. Mehmet Tufan Bey (Ülker), who was elected as a member of parliament in the elections held in Hakkâri, came to parliament and took an oath and participated in parliamentary work. Mazhar Müfit Bey (Kansu), who joined Mebusan Assembly as the deputy of Hakkâri, came to Ankara on May 1,1920 and participated in parliamentary works. In I. Period Turkish Grand National Assembly, Hakkâri was represented by two deputies,which consisted the deputies elected in 1919 and 1920. I. Turkish Grand National Assembly carried on both the Independence War and the establishment of the new state. With the completion of the war process, the term of office was expired and it was decided to renew the

elections on 2 April 1923. In the elections held according to the population rate, two deputies were elected in Hakkâri. These are ; Mehmet Nazmi Bey (Dilaveroğlu) and Süleyman Asaf Bey (Doras). This study includes the the biographies and activities of the deputies of Hakkâri, who have an important position in Turkish history and served in I. and II. Period Turkish Grand National Assembly . In this study, the activities of the deputies of Hakkâri in the parliament will be examined and their contributions to the parliamentary works will be determined.

Key Words: Hakkâri, I. Period Turkish Grand National Assembly, II. Period Turkish Grand National Assembly, Hakkâri deputies,

Giriş

Tanzimat'ın ilanı sonrasında Osmanlı aydınları Avrupa'nın etkisi ile devletin parlamenter sisteme geçmesi yönünde çalışmalar içerisine girmişler ve yürüttükleri bu çalışmalar neticesinde Kanun-i Esasi'yi Padişah II. Abdülhamit'e kabul ettirerek Meşrutiyet rejimini 23 Aralık 1876'da yürürlüğe sokmuşlardır. Meşrutiyet rejimine geçilmesinin ardından ülkede milletvekili seçimlerine gidilmiş ve 28 Ekim 1876 tarihinde Mithat Paşa tarafından "Talimat-ı Muvakkate" adıyla hazırlanan seçim yasasına göre iki dereceli seçimle milletvekilleri belirlenmiştir. İlk parlamento üyeleri geçici bir talimatla vilayet, liva ve kazaların idare meclisi üyeleri arasından seçilmiş sadece İstanbul için ayrı bir seçim yapılmıştır. Milletvekili sayısı bu yasa ile 120 olarak belirlenmiş¹ ise de ülke genelinde yapılan seçimlerde 69'u Müslim, 46'sı gayrimüslim olmak üzere toplam 115 milletvekili meclise gelmiştir. Mebusan Meclisi 19 Mart 1877'de açılmış ve çalışmalarını 28 Haziran 1877 tarihine kadar sürdürmüştür. İkinci dönem milletvekili seçimine gidilmiş olmasına rağmen yeni dönem için de bir seçim kanunu hazırlanmadığından mevcut yasa ile ülke genelinde seçimler yapılmıştır. Bu dönemde Meclise gelen milletvekili sayısı daha da düşmüştür. Mebusan Meclisi, 13 Aralık 1877'de 1877-1878 savaşının en şiddetli günlerinde 96 milletvekili ile açılmıştır. Bunların 56'sı Müslüman, 40'ı ise gayrimüslim idi. Daha önceki dönemde olduğu gibi, bu dönemde de mecliste partilere benzer bir gruplaşma olmamış ise de Müslüman – gayrimüslim ayrışması yaşanmıştır. Meclis-i Mebusan'da görüşmeler devam ederken Rus öncü birliklerinin Ayastafenos'a (Yeşilköy) yaklaşmaları, milletvekillerinin açıkça dile getirmemekle birlikte bu kötü gidişatta padişahı sorumlu tutmaları, II. Abdülhamit'in bu durumu fark etmesi üzerine

¹ 1877'de Mebusan Meclisi'nin üye sayısı 120 kişi olarak belirlendiği gibi her vilayete düşen Müslim ve gayrimüslim milletvekili sayısı da belirlenmiş ve bir çizelge haline getirilmiştir. Padişah kendisine sunulan bu çizelgeye beş Mısır'dan, beş tane de Tunus'dan milletvekili ekleyerek ve gelecek yıldan itibaren de Mebusan Meclisi üyelerinin her vilayetin nüfusuna ve "chemmiyeti mevkisine" göre halkın seçmesini belirterek onaylamıştır. İhsan Güneş, **Türk Parlamento Tarihi, Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet**, C I, TBMM Vakfı Yay., s. 76.

II. Abdülhamit Kanun-ı Esasî'nin kendisine tanıdığı yetkiye dayanarak 13 Şubat 1878'de meclisi süresiz tatil etmiştir. Padişahın meclisi süresiz tatil etmesinin gerçek sebebi tabii ki bu değildir². Asıl sebep II. Abdülhamit'in meşrutî rejime istemeyerek geçmiş olmasıdır.

Meclis süresiz tatil edildikten sonra ülke içerisinde yeniden meşrutî yönetime geçme yönünde çalışmalar başlamış Genç Osmanlılar bu kez 1889'da "İttihad-ı Osmanî" adı altında teşkilatlanma yoluna gitmiştir ki cemiyet daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak faaliyetini sürdürecektir. II. Abdülhamid'e karşı Rumeli'de başlatılan isyan neticesinde olayların kontrolünü kaybeden ve artan baskılara daha fazla dayanamayan II. Abdülhamit Kanun-ı Esasî'yi yeniden yürürlüğe koyarak, 24 Temmuz 1908'de Meşrutiyeti ilan etmiştir. Böylece 1878-1908 yılları arasında kesintiye uğrayan parlamenter sistem 1908'de II. Meşrutiyetin ilanı ile tekrar yürürlüğe girmiştir³. Kanun-u Esasî'de yapılan değişiklikle padişahın yetkileri sınırlandırılmış ve yeni seçim kanunu ile Kasım 1908'de, milletvekili seçimlerine başlanmıştır. Bu seçimlere, fırkalarda katılmıştır. Yapılan seçimlerde İttihat ve Terakki Fırkası kazanmış ve Mebusan Meclisi 17 Aralık 1908'de üçüncü kez yeniden göreve başlamıştır. Ancak 11 Aralık 1911'e gelindiğinde de, İstanbul'da ara seçimler yapılmış seçimi bir oy farkla Hürriyet İtilaf Fırkası kazanmıştır. Bu durum İttihatçıları korkutmuş, muhalefetin daha fazla büyümesine fırsat vermeden henüz süresi bitmemiş olan Mebusan Meclisi'ni seçime sürüklemiştir. 18 Ocak 1912'de yayımlanan irade-i seniyye ile Mebusan Meclisi feshedilerek üç ay içinde yeni Mebusan Meclisi'nin toplanmasını padişah istemiştir. Ocak ayında seçimler başlamış ve böylece 1912 seçimi Osmanlı tarihinin ilk erken genel seçimi olarak tarihe geçmiştir. İttihat ve Terakki'nin yoğun baskılarından dolayı "Sopalı Seçimler" olarak tarihe geçen seçimlerde 18 Nisan 1912'de açılan Mebusan Meclisi'ne seçilen 270 milletvekilinden

² İhsan Güneş, *age.*, C I, s. 86, 167, 219-222.; Yılmaz Kızıltan, "I. Meşrutiyetin İlanı ve İlk Osmanlı Meclisi Mebusan'ı", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt: 26, Sayı 1 (2006) s. 254- 271 (251-272)

³ İhsan Güneş, *age.*, C I, s. s.223-238.

yalnız 6'sı muhalif fırkadan seçilebilmiştir. Hâkim güç İttihat ve Terakki olmasına rağmen ülke içerisinde başlayan seçimlere yönelik muhalefet üzerine seçimlerin yenilenmesi kararı alınmış ve meclis, 4 Ağustos 1912'de feshedilmiştir. Balkan Savaşı'nın devam etmesi üzerine seçimlerin yapılması ertelenmiş ve bu esnada İttihatçılar 23 Ocak 1913 günü Bab-ı Ali Baskını'nı gerçekleştirmişlerdir⁴. Balkan Savaşı'nın sona ermesi üzerine seçimlerin yenilenmesine 14 Ekim 1913'te karar verilmiş ve yapılan seçimlerin ardından meclis 27 Mayıs 1914'te açılmıştır. Meclis, çalışmalarına çeşitli kesintilere rağmen 21 Aralık 1918'e kadar sürdürebilmiştir⁵. I. Dünya Savaşı sonrasında İtilaf Devletlerinin baskısı ile faaliyetlerine ara vermek zorunda kalmıştır. Mebusan Meclisi ancak Sivas Kongresi sonrasında oluşturulan Temsil Heyeti'nin baskısı neticesinde Damat Ferit Paşa hükümetinin istifa etmesi yerine kurulan Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin Amasya Görüşmelerinde temsil Heyeti'nin teklifini kabul etmesi sonucu açılabilmiştir⁶.

7 Ekim 1919 tarihli seçim kararnamesine göre yapılan Mebusan Meclisi seçimlerinde her 50.000 erkek nüfusa 1 mebus düşecek şekilde hesaplanmış ve Mondros Mütarekesi sonrasında işgal edilmemiş yerlerden 164 mebus seçilmiştir⁷.Yapılan seçimlerden sonra Mebusan Meclisi 12 Ocak 1920'de İstanbul'da çalışmalarına başlamıştır. Temelleri ve içeriği kongreler sürecinde hazırlanan Misak-ı Milli, Mebusan Meclisi'nin 22 Ocak 1920 tarihli oturumunda görüşülüp tartışıldıktan sonra 28 Ocak'ta kabul edilmiştir. Misak-ı Milli metni "Ahd-i Milli Esasları" başlığıyla Meclis matbaasında tek sayfa çoğaltılarak dağıtılmış ve gazetelerde yayımlanarak kamuoyunun bilgisine sunulmuştur. Ayrıca, metin Fransızcaya tercüme edilerek 24 Şubat'ta da Avrupa parlamentolarına iletilmiştir.

⁴ İhsan Güneş, *age.*, C I, s. 258-266, 395; Ayşegül Demirden Yüzgeç, **Birinci Büyük Millet Meclisi'nin Yapısı Ve Faaliyetleri (1920-1923)**, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2006, s. 16-18.

⁵ İhsan Güneş, *age.*, C I, s. 269-270.

⁶ Ahmet Demirel, **İlk Meclisin Vekilleri**, İletişim Yay., İstanbul, 2010, s.35-37

⁷ Ahmet Demirel, *age.*, s.39-44

Mebusan Meclisi'nde ilan edilen Misak-ı Milli kararları sonrasında 10 Şubat'ta Londra'da toplanan İtilaf Devletleri temsilcileri uzun tartışmalardan sonra İstanbul'un resmen işgaline karar vermişler ve bu kararlarını 16 Mart 1920'de hayata geçirmişlerdir. Meclis'in basılması ve bazı milletvekillerinin tutuklanması üzerine meclis 18 Mart 1920'de güvenli bir çalışma ortamı sağlanıncaya kadar çalışmalarına ara verme kararı almıştır. Bu kararı padişahın 11 Nisan 1920 tarihli Mebusan Meclisi'nin kapatıldığını belirten iradesi izlemiştir. Böylece İstanbul'un işgaliyle son Osmanlı meclisinin çalışmaları sona ermiş ve millet iradesi yok sayılmıştır.

İstanbul'un işgaliyle Türk milletinin yok sayılmak istendiğini gören Mustafa Kemal 17 Mart 1920'de Temsil Heyeti başkanı olarak ordu komutanlarına gönderdiği bir genelge ile Ankara'da yeni bir meclisin açılacağını duyurmuştur. Komutanların görüşleri alındıktan sonra Kolordu Kumandanlarına, Vilâyetlere ve Müstakil Livalara hitap eden 19 Mart 1920 tarihli "İntihâbât Tebliği" yayınlanmıştır. Tebliğde, Ankara'da "salahiyeti fevkaladeye haiz bir Meclisin" toplanacağını ilân edilmekte olup, yeni bir genel seçimin yapılmasını istenmiştir. Ayrıca tebliğde İstanbul'daki Mebusan üyeleri de bu Meclis'te yer almaya çağırılmıştır. Seçimlerin 1876 tarihli İntihabı Mebusan Kanunu gereğince seçimlerin iki dereceli, gizli ve mutlak ekseriyetle yapılması kararlaştırılmış ve ülke seçim bölgesi olarak 9 coğrafi kesime⁸ ayrılmış-

⁸ I. Orta Kuzey Anadolu; Ankara, Bolu, Çankırı, Çorum, Ertuğrul, Eskişehir, Kütahya, Kırşehir, Yozgat. II. Ege Bölgesi; Aydın, Biga, Burdur, Denizli, Gelibolu, Isparta, İzmir, Karesi, Menteşe, Saruhan. III. Marmara Bölgesi; Bursa, Edirne, İstanbul, İzmit IV. Akdeniz Bölgesi; Adana, Antalya, Cebelibereket, Gaziantep, İçel, Kozan, Mersin, Maraş. V. Kuzeydoğu Anadolu; Ardahan, Batum, Bayezid, Erzincan, Erzurum, Kars, Oltu. VI. Güneydoğu Anadolu Bölgesi; Bitlis, Diyarbakır, Ergani, Genç, Hakkâri, Mardin, Muş, Siirt, Siverek, Urfa, VII. Karadeniz Bölgesi; Canik, Gümüşhane, Karahisar-ı Şarki, Kastamonu, Lazistan, Sinop, Trabzon. VIII. Orta Doğu Anadolu; Amasya, Dersim, Elaziz, Malatya, Sivas, Tokat. (Bkz. Ayşegül Demirden Yüzgeç, **agt.**, s. 31 (dp.68)).

tır. Livaların nüfusuna bakılmaksızın beş milletvekili seçilmesi ve seçimlerin on beş gün içinde Meclisin Ankara’da toplanmasını mümkün kılacak süratle yapılması istenmiştir⁹.

1. Birinci Dönem Hakkâri Milletvekilleri ve Faaliyetleri:

Tebliğin, yayınlanması sonrasında Hakkâri’de seçimler yapılmış ve tebliğe uygun olarak beş milletvekili seçilmiş ise de dört tanesi meclise dâhil olmadan istifa etmişlerdir¹⁰. Bunlar; 51 oy ile seçilen İbrahim Bey (Arvas)¹¹, 33 oy ile seçilen Ömer Efendi (İlçin)¹², 41 oy ile seçilen Seyit Muslihittin Paşa¹³ ve 34 oy ile seçilen Seyit Taha Efendi¹⁴dir. Hakkâri’de yapılan seçimlerde 37 oy ile milletvekili seçilen Mehmet Tufan Bey (Ülker)¹⁵ise meclise gelip yemin etmiş ve meclis çalışmalarına katılmıştır. Mebusan Meclisi’nde Hakkâri milletvekili olan Mazhar Müfit Bey (Kansu) ise 1 Mayıs 1920’de Ankara’ya gelerek Meclis çalışmalarına katılmıştır. 1919 ve 1920 seçimleri ile gelen milletvekillerinden teşekkül eden I. Dönem TBMM’de Hakkâri iki milletvekili ile temsil edilmiştir. I. TBMM hem İstiklal Harbini yürütmüş hem de yeni devletin kurulmasını sağlamıştır. Harp sürecinin tamamlaması ile birlikte görev süresi dolmuş ve 2 Nisan 1923’te seçimlerin yenilenmesi kararı alınmıştır.

⁹ Tarık Zafer Tunaya, “Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Kuruluşu ve Siyasi Karakteri”, <http://www.journals.istanbul.edu.tr/iuhfm/article/download/1023004469/1023004057>, s. 228-229. (ET. 12.02.2019)

¹⁰ Milletvekilliğini kabullenmeyerek istifa eden dört kişinin yerine seçilen Ali Rıza ve Salih Beylerin tutanakları 5 Eylül 1920 tarihinden sonraya ait olduğu için kabul edilmemiştir. Bkz. Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem 1919-1923*, C III, TBMM Vakfı Yay., s. 27. (dipnot *).

¹¹ <https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d01/SM-192-1-1.pdf> (ET. 13.03.2019)

¹² <https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d01/SM-194-1-1.pdf> (ET. 13.03.2019)

¹³ <https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d01/SM-195-1-1.pdf> (ET. 13.03.2019)

¹⁴ <https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d01/SM-196-1-1.pdf> (ET. 13.03.2019)

¹⁵ <https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d01/SM-197-1-1.pdf> (ET. 13.03.2019)

1.1.Mazhar Müfit (Kansu) Bey

1.1.1. Mazhar Müfit Kansu'nun Hayatı

Mazhar Müfit Kansu'nun, doğum yeri ve doğum tarihi konusunda birbirinden farklı kayıtlar bulunmakla beraber, kendi beyanına göre 1873 yılında Denizli'de doğmuştur. Mazhar Müfit Kansu'nun babası Defter-i Hakâni Müdürlerinden Süleyman Müfit Bey, annesi Fatma Gülgam Hanım'dır. İstanbul Fatih Rüştüyesinde başladığı eğitimine babasının Edirne'ye tayin olması nedeniyle Edirne Rüştüyesinde devam etmiş burada mezun olduktan sonra Edirne Mülkiye İdadisi'ne devam etmiş ve 1889'da yüksek dereceyle mezun olmuştur. 1891'de İstanbul Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'den mezun olduktan sonra Gelibolu İdadisinde Tarih-i Tabii ve Hendese Muallimi olarak göreve başlamıştır. Edirne İdadisinde geometri öğretmenliği ve müdür yardımcılığı görevinden sonra 1895'te Edirne İl Maiyet memuru olmuştur. Kaymakamlık stajını da tamamladıktan sonra 1897-1908 arası sırasıyla Çorlu, Uzunköprü, İskeçe kaymakamlığı görevinde bulunmuştur. 11 yıl kaymakamlık görevini yaptıktan sonra 1908 yılının sonlarına doğru mutasarrıflığa yükseltilmiş ve Gümülcine Sancağına tayin olunmuştur. 1910-1918 yılları arası Rize, Mersin, İzmit ve Balıkesir Mutasarrıfı olarak görev yapmıştır¹⁶. Mazhar Müfit Kansu, 11 Nisan 1918'de de Bitlis Valiliği'ne atanmıştır. İttihat ve Terakki Fırkasının mensubu olduğu için Mütareke dönemi İstanbul basınının hedefi haline gelmiş ve Damat Ferit Paşa Hükümeti tarafından 3 Mayıs 1919'da Bitlis Valiliğinden azledilmiş ise de kendisine azli tebliğ edilmemiş karar bekletilmiştir. Ayrıca Tehcir Kanunu'nun uygulandığı sırada Bitlis'te olmadığı halde hakkında yapılan şikâyet dikkate alınarak, Ermeni tehciri meselesinden dolayı suçlu bulmuş ve Doğu vilayetleri valilerine emir gönderilerek, tutuklanması istenmiştir. Bu kararlardan habersiz olan Mazhar Müfit Bey, 23 Mayıs'ta Bitlis Jandarmanın Kumandanı Hasan Bey aracılığı ile Bitlis Valiliği'nden azlini

¹⁶ Fahri Çoker, *age.*, C III, s.461.

istemiştir¹⁷. Kendisinin 3 Mayıs 1919'da görevinden azledildiğini ve hakkında tutuklama kararının olduğunu öğrendikten sonra, Kazım Karabekir Paşa'nın yanına gelmek için Erzurum'a doğru yola çıkmış ve 13 Haziran'da Erzurum'a gelmiştir. Erzurum'da Erzurum Kongresine katılmak amacıyla gelecek olan Mustafa Kemal Paşa'yı diğer beklemeye başlamıştır. 3 Temmuz 1919'da Erzurum'a gelen Mustafa Kemal Paşa ile tanışmış ve ölümlerine kadar sürecek bir dostluk dönemi de böylece başlamıştır. Sivas Kongresi'ne Hakkâri'yi temsilen katılmış ve etkin bir görev üstlenmiştir. Delegelerin İttihatçı olmadıklarına dair hazırlanan yemin metnini kongrede okumayı reddetmiştir¹⁸. Ayrıca Sivas Kongresi'nde Batı Anadolu'yu Temsil Heyeti'nde temsil edecek olan 6 kişiden biri olmuştur¹⁹. Erzurum ve Sivas Kongrelerinin neticeleri sonucu İstanbul Hükümeti Mebusan Meclisi'nin açılması için milletvekili seçimlerine başlamış Mazhar Müfit Bey Hakkâri'den Mebusan Meclisi'ne milletvekili olmuştur. Meclis çalışmaları için İsmet Bey (İnönü) ile Ankara'dan İstanbul'a gitmiştir. Müfit Bey ancak Mebusan Meclisi çalışmalarına 17 Şubat 1920'de katılabilmıştır²⁰. İstanbul'un işgalinden sonra uzun ve yorucu bir yolculuk sonrası gizlice Ankara'ya gelerek 1 Mayıs 1920'de I. TBMM'de Hakkâri'yi temsil etmiştir. Mazhar Müfit Bey, Hakkâri milletvekili olarak Mecliste, Milli Savunma, Bütçe, Bayındırlık, İçişleri ve Dışişleri Komisyonlarında ve Memurin Muhakematı Tetkik Kurulunda çalışmıştır. I. Yasama yılında I. Şubenin ve Bütçe ve Bayındırlık Komisyonunun, II. Yasama yılında ise İçişleri Komisyonunun Başkanlığını, III. ve IV. Yasama yıl-

¹⁷ Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, C I, Ankara, 1997, TTK Yay.,s. 3-15.; Fahri Çoker, **age.**, C III, s.461.

¹⁸ M. M. Kansu, **age.**, I, s.219-220, 252.

¹⁹ Fahri Çoker, **Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem 1919-1923**, C I, TBMM Vakfı Yay., Ankara, s. 19.

²⁰ Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, C II, Ankara, 1986, TTK Yay., s.534-535.; Nurcan Yavuz, **I. Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Hakkâri Mebusu Mazhar Müfit Bey'in Faaliyetleri**, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1990, s. 40.

larında Bütçe Komisyonu Sözcülüğünü ve Başkanvekilliğini yapmıştır²¹. Yine Mazhar Müfit Bey, 16 Aralık 1920 tarihli Meclis oturumunda Mustafa Kemal Paşa tarafından Adliye Vekilliğine aday gösterilen 6 isimden biri olmuştur. Ancak Mazhar Müfit Bey, izin aldığı için gitmek üzere olduğunu belirterek, Adliye’de de ihtisası olmadığı için kendisine oy verilmemesini istemiştir²².

Batı Anadolu Bölgesinde ki Yunan ilerleyişinin Ankara’yı tehdit eder duruma gelmesi üzerine milletvekilleri arasında Meclis’in Kayseri’ye taşınması ihtimali, tartışılmaya başlanmış ve Mazhar Müfit Bey’de Meclis tarafından orada gerekli hazırlıkları yapmak ve önlemleri almak üzere görevlendirilmiştir. Kayseri’de bulunduğu süre içerisinde Sakarya’da bulunan Mustafa Kemal Paşa’dan aldığı emirle Kayseri’de bulunan tüm cephaneyi Ulukışla’ya göndermiş, aynı zamanda Kayseri halkından da yardımlar toplayarak bunları kadınlardan oluşan bir müfreze ile cepheye yollamaya muvaffak olmuştur²³.

24 Eylül 1921’de Başkomutanlık emri ile kurulan Yozgat İstiklal Mahkemesine üye olarak seçilmiştir. Mahkemenin görevi 23 Temmuz 1922’de sona ermesi üzerine Mazhar Müfit Bey tekrar Meclise dönmüştür²⁴. TBMM’nin 22 Nisan 1925 tarihli 144 sayılı kararı ile İstiklâl Mahkemesinde görevlendirilmesi nedeniyle kırmızı-yeşil şeritli istiklâl madalyası alan TBMM’nin I. dönem üyeleri arasında yer almıştır²⁵.

Mazhar Müfit Bey, I. dönem TBMM’ye dâhil olduktan kısa bir süre sonra Hakkâri milletvekilliği üzerinde kaldığı halde üç ay gibi bir süre Elazığ valiliği görevinde de bulunmuştur²⁶. Meclis’te ilk önce Te-

²¹ Fahri Çoker, *age.*, C III, s.462.

²² **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre I, C 6, s.393.

²³ M. Müfit Kansu, *age.*, C II, s. 583.

²⁴ Fahri Çoker, *age.*, C III, s.462.

²⁵ Fahri Çoker, *age.*, C I, s. 656.

²⁶ Ahmet Sezgin, **Mazhar Müfit Kansu ve Siyasi Faaliyetleri (1923-1939)**, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisan Tezi, Denizli, 2015, s. 48-49.

sanüd Grubu içerisinde yer almış Mustafa Kemal'in Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubunu kurmasından sonra bu gruba dâhil olmuştur²⁷.

Mazhar Müfit Bey, II, III, IV ve V. Dönemlerde Denizli, VI. ve VII. Dönemlerde ise Çoruh'tan milletvekili olmuştur. Ziraat Bankası Yönetim Kurulu üyesi iken 12 Kasım 1948'de vefat etmiştir²⁸. "Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber" adında eseri vardır. Eser 2 cilt halinde Türk Tarih Kurumu'nca bastırılmış ve yayımlanmıştır²⁹.

1.1.2. Mazhar Müfit Kansu'nun Hakkâri Milletvekilliği ve Faaliyetleri

Mazhar Müfit Bey, Hakkâri milletvekili olarak Mecliste açık ve gizli oturumlarında 190 defa söz almıştır³⁰.

Mazhar Müfit Bey'in Meclis'te yaptığı konuşmalarından en etkili olanlarından birisi Meclis'in 13 Ekim 1920'deki 82. toplantısı esnasında "Bu seferberlik müddetine münhasır olmak üzere hîdemat-ı fiile ve ihtiyatiye ve müstahfaza efradından bedeli nakdi ahz'na dair kanun lâyihası, Kavanin-i Maliye ve Muvazene-i Maliye Encümenleri mazbataları"³¹ üzerine söz aldığı konuşmadır. Bu konuda Mecliste öncelikle bu mazbatanın Müdafaa-i Milliye Encümeninin de mütalaasını almak üzere oraya tevdi edilmesini istemiş ve mazbatanın Müdafaa-i Milliye Encümenine havale edilmesini sağlamıştır³². Mazbata tekrardan Meclisin 23 Ekim 1920'deki 88. toplantısında görüşülmeye başlanmıştır. Müdafaa-i Milliye Encümeni Reisi Diyarbakir Milletvekili Hacı Şükrü Bey, Mazbata muharriri olan Mazhar Müfit Bey ve Kâtip Bolu Milletvekili Cevat Bey tarafından hazırlanan mazbatada bedeli

²⁷ Ahmet Sezgin, *agt.*, s. 46-47.

²⁸ *Cumhuriyet*, 13 Kasım 1948.

²⁹ Fahri Çoker, *age.*, C III, s.462.

³⁰ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C 1, s. 237-238.

³¹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C 5, s. 42.

³² *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C 5, s. 44.

nakdi askerliğe karşı çıkmış ve ancak gayrimüslimlerden bedeli nakdinin kabul edileceğine dair bir mazbata hazırlanmıştır³³. Konya Milletvekili Vehbi Bey'in, "Efendim askeri toplamaktan ziyade askeri beslememiz lâzım ve şu zamanda paraya da ihtiyaç çok; bununla beraber bedel vermeye muktedir olan zenginlerin memleketimizde kimler olduğu ve kaç senede yetiştiği ve ne gibi ihtiyaca dayandıkları ve milletin âdeta tuz torbası oklukları da malûm, bunu Hükümet de inkâr edemez"³⁴ şeklindeki konuşması üzerine mecliste Vehip Bey ile diğer milletvekilleri arasında hararetle konuşmalar olmuştur³⁵. Kanun layihası ve mazbataların görüşülmesine meclisin 25 Ekim 1920'deki 90. toplantısında devam edilmiştir. Toplantıda bir konuşma yapan Müdafaa-i Milliye Vekâleti Namına Miralay Musa Kâzım Bey; "Bidayetten beri, gerek İzmir cephesinde ve gerek Alaşehir cephesinde muhtelif suretlerle bedeli nakdi alınmaktadır. Bazı kumandanlar ve bazı ahz-ı asker subeleri bunun alınması için teklifte bulunuyorlar. Ekser yerlerde de muhtelif suretlerle alıyorlar. Kimisi (200) lira alıyor, kimisi de (300) lira alıyor, beş ay için... Biz böyle gayri muntazam işten kurtulmak için şöyle bir şey teklif ettik. Bunun kabul ve âdem-i kabulü Heyeti Celile'nize aittir. Biz bunun kabulünde musir değiliz"³⁶ demiştir. Bu toplantıda Mazhar Müfit Bey'in konuşması birçok kez kesilmiş olmasına rağmen konuşmasının başında; "Efendim mazbata muharriri sıfatıyla maruzatta bulunacağım. Bu kanım aleyhinde geçen müzakerede söz alan ve beyanatta bulunan zevattan bilhassa Vehbi Efendi Hazretlerimin dâvasını ispat için getirdikleri deliller netice itibariyle hemen üç şeye münhasır oluyordu, Birincisi; zengin evlâtları rüşvet, biyel ve de-sais-i saire ile askere gitmediler. İkincisi; bunları hiç bir zaman askere gönderemiyoruz, çünkü nazlı büyümüşler. Üçüncüsü;...bu kadar naz ve niam ve tüylü yataklar içinde büyüyen zengin evlâtlarından fayda yoktur, bunlardan iş beklenilmez dediler ve bir çok emsal ile bu serd buyurulan delâil-i teyit etmek istediler. Evvelâ efendiler, rüşvet ve hile

³³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C 5, s. 148-149.

³⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C 5, s. 151.

³⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C 5, s. 151-156.

³⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C 5, s. 163.

ile bunlar askerden kaçıyorlarmış. Demek oluyor ki, ne kadar zengin evlâdı varsa rüşvet ve hile ile vazife-i vataniyelerinden içtinap ediyorlar, âdetâ hiyaneti vataniye cürmünün mürtekibi oluyorlar demektir.” Konuşması araya giren milletvekilleri tarafından bölünmüş ve kendisinin oğlunun da naz ve niam içinde büyüdüğü halde Çanakkale’de şehit düştüğünü belirtmiş milletvekilleri tarafından bölünen konuşmasının sonunda “Sonra efendiler! diyoruz ki; memleketin bugün istihlâsı için uğraşyoruz ve görüyoruz ki camilerimiz kiliselere, medreselerimiz ahırlara tebdil edildi ve Kuranı azimüşşan yerlere atıldı. Şu dakikada zengin ve fakir bütün dindaşların feda-yı hayat için koşmaları lazım gelirken biz hâlâ tefrika yapıyoruz. Sen askere gideceksin, zengin bedel verecektir. Çünkü seni askere sevk edemiyoruz. Böyle değil azizim, hiç bir zaman böyle değildir. Hiç bir köylü kalmadı ve tozlu çuvalı da kalmadı. Köylü un çuvalına benzermiş ve vurdukça tozarmış. Hayır, arkadaşlar, artık ensesine vurulacak köylü kalmadı ve zavallı köylünün tozayacak çuvalı da kalmadı. Eğer hoca efendi hazretlerinin dedikleri gibi; zengin evlâtları bu fecayiın, bu irtikâbın mürtekibi iseler, vurulacak onun ensesidir. Tozlu olan onların çuvallarıdır. Efendiler diyoruz ki vur abalya! Rica ederim efendiler kime vuruyoruz? Vuracağımız köylünün abası kalmamıştır. Onun üryan olan vücudundan başka bir şeyi yoktur. Vur abalya değil efendiler; vur kürklüye. Sonra efendiler; bir taraftan halka doğru kanunlar yapıyoruz, bir taraftan da bununla biz zenginleri sivirtmek istiyoruz. Burada söylenecek bir lâf var, hatta Hilmi Bey de takdir edecek el de vuracak. Söyleyeyim mi? Bu memlekette sivrilecek yalnız minarelerdir efendiler. Bunlardan başka hiç bir şey sivrilemez.”³⁷ Konuşması milletvekilleri tarafından alkışlanmıştır.

Meclis’in 13 Ocak 1921 tarihli 133. toplantısının ikinci celsesinde Birinci İnönü Muharebesi konuşulurken söz almış ve “Arkadaşlar! Bazı vekayi ve bazı hadisat ve harikalar vardır ki bir milletin kahramanlarını onun havsala-i mubahatı ve tarihinin sütunu mefahiri bile

³⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C 5, s. 164-166.

istiab edemez. İşte, bugün buna delil olarak İnönü Meydan Muharebesini kazanan o vatanperver o gazanfer orduyu gösterebiliriz (Alkışlar) (Yaşasın sesleri). Efendim İnönü Meydan Muharebesinde, ci-handa ölümden daha müthiş daha sail bir şey olduğunu gösterdik, evet efendiler! diyorum ki: ölümden daha müthiş, ölümden daha be-ter bir şey gösterdik. O gösterdiğimiz şey ise, İslâm ruhu, Osmanlı ka-biliyeti, Osmanlı vatanperverliğidir.”³⁸

Meclisin 1 Mart 1921 tarihli birinci toplantısında Mustafa Kemal’in ikinci toplantı senesi açılış nutkundan sonra Mazhar Müfit Bey Meclis namına İsmet Paşa’ya teşekkür için bir konuşma yapmak istemiş meclisce de kabul edilmesi üzerine şu konuşmayı yapmıştır: “İsmet Paşa Hazretleri, Meclis, zatı âlilerine pek samimî ve har teşekküratını takdim eder.”³⁹ demiştir. Meclisin 2 Nisan 1921 tarihli 15. Toplantısında Müdafaa-î Millîye Vekili ve Erkânı Harbîye-î Umumîye Reis vekili Fevzi Paşa’nın İkinci İnönü Muharebesine dair beyanatından sonra şu konuşmayı yapmıştır: “... Dokuz gündür devam eden İkinci İnönü Harbinde Cenabı Allah’ın Lütfulu keremiyle ordularımızın o sar-sılmaz imanı ve yıkılmaz azmiyle düşman bermutat makhur ve perişan oldu. (Hazaminfadli Rabbi). Bizim bunda ne kadar hissi mefharetimiz, mefahirimiz varsa, Avrupa denilen o muammayı garibin de o kadar hakkı hayâsı ve vazife-i ârû hicabı olmalıdır. Çünkü arkadaşlar; tarih hiçbir zaman şekavetin, haksızlığın, zulüm ve itisafın bu derecesi bigü-nah kanlar dökülmesini bu derece şeni bir surette kaydetmiyor. Fakat ilmiyle, fenniyle, medeniyetiyle, şiriyle, içtimatiyle iftihar eden Avrupa demin arz ettiğim kadar kendisinde gördüğü bu Muhasin arasında eğer zerre kadar ârû hicabı varsa bu kan ve ateşten utanmalı ve İnönü’deki muzafferiyetin menazır-ı bülendi önünde yerlere geçme-lidir. (Allah geçirir sesleri). Fakat arkadaşlar (Allah geçirir sesleri). O hassas, mütefekkir, medeni dediğimiz Avrupa’nın yalnız hakkını, yalnız istiklâlini, yalnız harap yuvasını muhafaza için uğraşan ehli islâma

³⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C 7, s. 282-283.

³⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C 9, s. 7-8.

reva gördüğü bu tezvirat, bu kan, bu ateş hiç şüphesiz azameti İlahiye dokunmuştur. Gadab-ı İlahi, dinini, imanını, hakkı hayatını, istiklâlini muhafaza etmek isteyen Müslümanlara karşı hücum eden bu küffarı, yine din ve imanı bütün olan Müslümanlara tarumar ettirmiştir. Efendiler! Avrupa denilen bu muamma-yı garip, eğer bizi hakkı hayattan mahrum etmek istiyorsa, eğer istiklâlimizi bize vermemek istiyorsa, bizi imha etmek istiyorsa aldanıyor. Bunu yapamayacaktır ve bunları tasdik edecektir efendim. Edemezse bu milleti muazzama cebren onlara tasdik ettirecektir.”⁴⁰ Mazhar Müfit Bey meclis konuşmalarının da söz aldığı en fazla konu bütçe ile ilgili konulardır.

Hakkâri Mebusu Mazhar Müfid Bey’in, Mudanya Mukavele-i Askeriyesinin bir tehdit altında imza edildiğinden bahseden Lloyd Corc’un beyanatı hakkında suali ve Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey’in şifahi cevabını istemiştir. Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey; “Efendim malûmuâliniz Lloyd Corc’un böyle bir lisan kullandığı ajansların verdiği malûmat üzerine gazetelerde görülen bir nutuktan anlaşılmıştır. Evvelce Mudanya Konferansı mukarreratını yani Protokolü Askerisini burada okuduğum zaman Meclisi Âlinize arz etmiş daha doğrusu aleni olarak bütün cihana Hükümetimiz namına ilân etmiştik ki Mudanya Mukavele-i Askeriyesi, yakında inikat edecek olan sulh konferansında bütün matalib-i milliyemizin tahakkuku hakkında bize verilen vaatlerin mevkiî husule gelmesi şartıyla mukayyettir demiştim. Arkadaşlar pekâlâ bilirsiniz ki; Mudanya Mukavele-i Askeriyesini Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ancak ve ancak bir an evvel sulha vasıl olmak ve millî taleplerinin bir an evvel tahakkukunu görmek maksadıyla imza etmiştir. Yoksa bir tehdit karşısında bulunmuş, o tehdide serfûrû etmiş de imza etmiş değildir ve Büyük Millet Meclisi Hükümeti Hariciye Vekâletiniz karşımızda bulunanların da bizim gibi bir an evvel sulha vasıl olmak arzusu ile ümidi ile bu Mukavele-i Askeriye giriştiklerini ve o ümitle mukaveleyi imza ettiklerini zannetmiştir. Zann-ı galip hâsil etmiştir, kanaat getirmiştir. Bu mesele, gazetede yazılan nutuk, bundan evvel daha doğrusu maziye ait birtakım vukuat

⁴⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C 9, s. 325-326.

hakkında söylenmiş sözlerdir. Nutkun aslını bilmiyoruz. Yalnız bir hulâsasını gördük. O hulâsa da bize; bunun belki birtakım makasıd-ı siyasiye-i dâhiliyeye mübteni olarak söylediğini gösteriyor.” Yusuf Kemal Bey’in konuşması sonrası söz alan Mazhar Müfid Bey; “Kâfi. Yalnız cihana ilân edilmesini isterim ki, sulh aşkıyle akd olunan mukavele-i askeriye üzerinde İngiltere’nin hiçbir tehdidi olmamıştır. Lloyd Corc yalan söylemiştir. Harington’un o mukavele-i askeriyenin imzasından sonra neşrettiği ordu emirnamesinde de o neviden bir tehdit görüyorum. Yine ona karşı da ilân etmelidir ki, Türkler harpçi değildir, sulhçudur. Türkler istiklâli için, hürriyeti için, hayatı için, bu mücadeleye girişmiştir. Binaenaleyh, mukaveleyi tehdit ile değil, maksadı ulvi için imzalamıştır. Bunu cihanın bilmesini talep ediyorum.” demiştir⁴¹.

Lord Curzon’un Lozan Konferansındaki beyanatı üzerine Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey; “Arkadaşlar Lord Curzon Kürdistan’dan gelen mebusların Mustafa Kemal Paşa tarafından tayin edildiğini söylüyor. Kürd arkadaşlarımız için cahil ve Kürdleri temsil etmiyor diyor. Cehaletin münası eğer İngiliz siyasetine uymamak ise biz itiraf ederiz ki: Cahiliz. Cehalet İngilizlerin senelerden beri ilkaat ve ifsadatına kapılmamak demekse biz itiraf ederiz ki cahiliz. Arkadaşlar! Mebuslar tayin değil, intihap edilir. Bir millet mebuslarını intihap eder. Bu hakikat, bu bariz hakikat karşısında Lord Curzon eğer kıyasen söylüyorsa, eğer İngiltere’de mebuslar, Lord Curzon’lar, Lloyd George’lar tarafından tayin ediliyorsa o, buna nazaran söylüyorsa mazurdur. Çünkü kıyasen söylemiş oluyor. Yok hakikati bilerekten, hakikatin hilâfına siyaset yapmak için söylüyorsa, bir kastı mahsusla gelişigüzel söylüyorsa... Beyanatın kast ettiği hakareti, beyanatın ifade ettiği hakareti bütün mânasiyle kendisine bu kürsüden reddediyorum ve arkadaşlarım da reddediyor. Arkadaşlar burada, Millet Meclisinde Mustafa Kemal Paşanın tayin ettiği mebuslar, uşaklar yoktur. Burada büyük bir milletin vekilleri vardır, öyle bir milletin ki, senelerden beri

⁴¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C 24, s.15-16.

İngilizler bütün mevcudiyetleriyle bütün varlıklarıyla onları ifsada çalıştırdığı halde yine onlar Lord Curzonların ifsadatını dinlememiştir ve onlar, âtisini müdrük bir milletin vekilleridirler. Arkadaşlar Lord Curzonlar o kanaatte yaşayan insanlar hâlâ bu milleti Mustafa Kemal Paşalarla tanıyorlarsa pek ziyade aldaniyorlar. Hâlâ Mustafa Kemal Paşalara kudretler, kuvvetler, birçok salâhiyetler isnat ederek burada bir Meclis değil, bir paşa olduğunu farz ediyorlarsa çok hata ediyorlar. Burada ancak ve ancak bir milletin kanaatinde hür, reyinde hür mebusları, vekilleri vardır. Paşa Hazretleri, buradaki arkadaşlarından müteakbil olmak şartıyla fazlaca hürmete mazhardırlar. Bundan başka Paşa Hazretlerinin, ne fazla bir salâhiyeti, ne fazla bir kuvveti ve ne de bir kudreti ve ne de dedikleri gibi mebusları, milletvekillerini tayin edecek bir salâhiyeti vardır. Arkadaşlar, Lord Curzon'a bihakkin cevap vermek için nazarı dikkatinizi maziye, biraz geçmiş günlere irca edeceğim. O günlere ki, ancak o günlerden bugünler görünür. O günlerden bugünkü hakikatin mahiyeti tezahür eder. 16 Mart hâdisesi tahaddüs etmiş, müteveffa Osmanlı İmparatorluğu bir inkıraz herc-ü merci içinde çırpınıyor, Wilson'un mahut projesi hâlâ milel ve akvamı aldatacak bir kıymeti muhafaza ediyor. Avrupa'nın siyaset elçileri hâlâ milel ve akvama hak, hukuk vereceğinden bahs ile haykırıyor, bağıırıyor. Hulâsa bir kakhakanın teranesi çınlıyor. İşte o günlerde Büyük Millet Meclisi içtimaa davet edilmiş, halka mebuslarının intihabı lüzumu tebliğ edilmiştir. Arkadaşlar! İşte bugünlerde Kürtler serbest sahada ve hiçbir tazyik altında olmayarak bu intihaba iştirak ettiler. Eğer Kürtler ayrılık, gayrılık gütseydiler bu intihaba iştirak etmez, bu intihaba arkasını döner, fikrini terviç için çalışırlardı. Hiçbir vakit, hiçbir tazyik onları o yollarından çeviremezdi. Arkadaşlar İngilizler, "bütün milyonlarıyla, altınlarıyla çalıştıkları halde, Kürtler, bu intihaba iştirak ettiler, bu intihaba iştirakleriyle yalnız bu gayeyi istihdaf ettiler, o da; Türk kardeşleriyle teşriki mesai etmek... Arkadaşlar, Kürt vatandaşlar, bütün kanaatlerini bir umdede topladılar, o umde, o gaye ise Türklerle tevhidi mukadderat. Çünkü mevcudiyet, çünkü varlık, çünkü esaretten kurtulmak bu umdeye muhaveldir. Arkadaşlar; Eğer Lord Curzonlar Kürtlerin hak ve hukukundan bundan on beş

sene evvel bahsetseydiler korkarım ki, bir tesir bırakır, bazı dimağları ifsat edebilirlerdi. Fakat Kürtler, Kürd münevverleri Arnavutluk'un akıbetini görüp dururken Irak'ın, Suriye'nin akıbetini görüp dururken, İrlanda'nın sada-yı matemini iştirken hiçbir akıbete, hiç iğfalâta doğru gidemezler. Hiçbir gaye gütmezler. O sadalar, o yalancı sesler hiçbir kimseyi iğfal edemez ve mücerret kendi kendilerini aldatırlar. Binaenaleyh arkadaşlar; işte o günlerde, o kara günlerde bu camialarda intihaba iştirak eden ve bizi bu mahiyette intihap ve izam eden milletin biz vekilleri Lord Curzon'a çağırıyoruz ki; biz Kürdistanın hakiki vekilleriyiz. Senden ve senin siyasetinden Musul'u istiyoruz ve alacağız!.. Arkadaşlar; bu hakkımızı, bu hukukumuzu Avrupa siyasileri teslimde tereddüt etmemeli ve gecikmemelidir. Tereddüt ederler ve gecikirlerse, petrol kuyularındaki İngiliz siyasetinin yanı başında kanlı kuyular hazırlayacak yine o Kürtlerdir. Binaenaleyh arkadaşlar biz hakkımızı talep ediyoruz ve haklı bir sada ile bütün beşeriyete çağırıyoruz ki, bizim hakkımızı vermelidir. Hakkımızı talep ederken, hakkımızın karşısında Lord Curzonların iğrenç sadalarına kulaklarımızı tıkıyoruz. Arkadaşlar, bu hakkımız teslim edilmezse, o beğenmediği Kürtlerin elleriyle hasredeceğimiz kuyularda İngiliz siyasetini boğacağız. Allah şahid olsun.”⁴² Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey'in konuşmasından sonra söz alan Mazhar Müfit Bey; “Ben de bir Kürd mebusuyum. Lord Curzon'un tahrikâtına karşı Kürd mebusları sükût edemez. Söyleyeceğiz. Âlemi siyaseti idare etmek zu'munda bulunan, Curzon denilen şahıs geçende konferansta beyanatında Kürtlerin bu Meclisi Âlide bulunan Kürtlüğü temsil eden mebuslarının; cahil, bir şey bilmez, binaenaleyh Mustafa Kemal Paşanın tayiniyle Meclise geldiklerini söylemiştir. Efendiler âlemin siyasetini tedvir zu'munda bulunan bu İngiliz diplomatının tarihin pek basit beyanatından olan bir şeyi dahi bilmediğine bütün âlem hayret etse sezadır. Bütün âlem teessüf etse yeri vardır. O da şudur: Acaba bu Curzon denilen zat Kürdistan'ın hükümdarı olan İdris-i Bitlis'in Yavuz Sultan Selim'e tav'an mutavaat ettiğini bilmiyor mu? Yine Curzon Salâhaddin-i Eyyubi'nin

⁴² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C 26, s. 505-507

Kürd olduğunu bilmiyor mu? Ve yine kürdün Turaniyülasıl olduğunu ve Türklerin amcazadesi olduklarını ve hatta Türk olan heyetlerle beraber bugüne kadar beraber yaşadıklarını bu memleketin bütün felâketlerine iştirak ettiğini bilmiyor mu? Eğer tarihin bu kadar basit olan esasatını Curzon bilmiyorsa bu bir diplomat değil ve belli ki.. Bu bir diplomat değildir. Efendiler, ilmiyle, mektepleriyle iftihar eden İngiltere'nin Hariciye Nazırı gelsin de bizim idadi mekteplerinde bu basit kavaid-i tarihiyeyi bütün talebenin bildiğini görsün ve okusun. Efendiler; yine Curzon bilsin ki; bu Meclisi Âlinin teşekkülünden çok evvel ben Bitlis'te bulunduğum zaman İngiltere'den mülhem olan Ferid melununun ajanlarla Kürdistan'ı, Ermenistan'a peşkeş çektiği zaman Kürtler Kürdistan'da memleketi için merhum Osmanlı Hükümeti için harekât vatanpervareneye derhal başlamışlardı. Efendiler, onu bilmiyorsa şunu Curzon'un bilmesi lâzımdır: Bitlis'in Zago nahiyesine girmek isteyen ve Musul'dan gelen İngiliz müfrezelerini Kürtler ne yapmıştı? Bir avuç Kürd onların askeriyle, toplarıyla muharebe etmişler ve İngilizleri sokmamışlardır efendiler. Rica ederim efendiler. Curzon'un ve bütün İngilizlerin anlayamayacağı bir şey vardır. O da Curzon yalnız Musul bizimdir diye iddia, ederken - o bizimdir muhakkak ya - Irak'ı da elden kaçırmassın. Bunu iyi düşünsünler. Zira efendiler ayrı hükümet teşkil etsin, ne olursa olsun aramızda öyle rabıta vardır ki, ilâ yevmilteiyame o rabıta zevale uğramayacaktır. Efendiler, o da İslamiyet'tir. Curzon diyor ki; Kürtler cahilmiş, Curzon diyor ki, Kürtler okuma bilmezmiş, binaenaleyh körü körüne itaat edermiş. Mebuslar da o suretle tayin edilmiş. Rica ederim efendiler! Muhterem Kürtlerin mebusları buradadır. Kürtlerin zekâ, dirayet ve vatanperverliklerine ve Kürtler nazarında Türklerin kendilerinden ayrı bir şey değil, kardeş olduklarına en resmî bir delil olmak üzere şunu arz ederim ki; Kürdistan'da mebus olmak şeraitini haiz pek çok zevat varken kendileri Kürd ve Türk'ü ayrı ayrı görmediklerinden, Türklerden itimat ettikleri zevatı bile intihap etmişlerdir. Meselâ ben Kürd olmadığım halde muhterem Hakkâri ahalisinin eseri teveccühü olarak mebus intihap edilmiş ve İstanbul'a gönderilmiştim. Bu da Kürtlerin nazarında Kürd ve Türk'ün bir olduğunu, ayrı olmadığını

gösterir. Kürtlerin Türklerden ayrılmak imkânı yoktur. Onlar bir kütle-i vahidedir. Basit bir misal daha arz edeyim: Curzon Kürtlerin ne fikirde olduğunu anlamak istiyorsa efendiler bir gün için Musul'daki tayyare ve askerlerini çekiversin yahut reyî ammeye müracaat edelim görsün ki, o ahali onları mı, bizi mi istiyor? Fakat o ayağını Musul'dan çekmezse, Büyük Millet Meclisi ve arslan orduları Musul'dan ayağını çekmek istemeyen İngilizlerin ayağını kıracak, kahren ve cebren oradan onları çıkaracaktır. Efendiler! Son sözüm olarak şunu arz edeyim ki; ben bu yaşa geldim: memleketleri idare eden adamlar içerisinde demin arz ettiğim gibi, pek basit hususâtı bile görmeyen Curzon gibi diplomata rasgelmedim. Onların yüksek adamları hep Curzon gibi ise, âlemde huzur ve rahat ve asayişin devam ve bakasına imkân yok demektir. Bunların hepsi bence menafi-i şahsiyesini, menafiumumiyeye tercih ile Musul'daki petrol membalarını yutmak, istifade etmek fikrinden ileri geliyor. Fakat petrol membalarını yutmak isteyenler o membalarda boğulacaklardır. Pek vatanperver ve zeki olan Kürtlere karşı Curzon'un sözlerini, muhterem Hakkârililerin mebusu olmak üzere müftehir ve müşerref olduğum halde Curzon'a hezeyanımı iade ederim.”⁴³

İktisat Vekili Mahmut Celâl Beyin Yunan mezalimine dair beyanatı ve bu bahta cereyan eden müzakerat üzerine⁴⁴ Mazhar Müfit Bey, “Bugün bizim kalplerimiz dühundur, Dâhiliye Nazırından, Hükümetten sual sormak İstiyorum. Lâfla vakit geçirmeğe vaktimiz yok. Gelsin Dâhiliye Nazırı, Vehbi Beyefendinin ve İktisat Vekili Beyefendinin şu söyledikleri mesele hakkında şifahi suallerimiz var. Ahali açık kalmış. Celâl Beyefendi okuyor, yaralılar meydanda... Ne lâzım uzun lâkırdı. Gelsin Dâhiliye Nazırı soralım ne yapıyor? Hükümet elbette bir tedbir yapmıştır. Görelim ne tedbir yapmış ve kalanlar ne olmuş? Bakılmış mı, sevk edilmiş mi? Soralım, bir cevap alalım. Ne hacet uzun uzadıya müzakereye... Ne tedbir almışlar, ne yapmışlar efendim? Dâhiliye Vekili celb edilsin. Yaralılar nereye, açıkta kalanlar nereye iskân edilmiş?

⁴³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C 26, s. 507-509

⁴⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C 6, s. 19-20.

Reis Beyefendi; bizim bundan büyük bir işimiz yoktur. En büyük işimiz budur bugün.” demiş ve Mazhar Müfid Bey, Karesi Milletvekili Mehmet Vehbi Bey ile birlikte 22 Kasım 1920 tarihinde konu ile alakalı bir tane sual ve tahriri vermiştir. Sual tahriri; “Yenişehir’de ihrak edilen kura ahalisinin yerleştirilip yerleştirilmedikleri ve bunların istihalatleri hususunda ne gibi tedabir ittihaz olunup olunmadığının Dâhiliye vekâletinden sual edilmesini teklif eyeriz.”⁴⁵ şeklindedir. Takrir kabul edilmiştir. Meclisçe kabul edilen bu takrir daha sonra 27 Aralık 1920 tarihinde İzmit Milletvekili Hamdi Namık Beyin, İznik kazası dâhilinde düşman tarafından yapılan mezalimi tetkik etmek üzere Meclisten bir heyetin izamına dair takririni” ile birleştirilmiştir ve Dâhiliye Vekili namına Sıhhiye Vekili Dr. Adnan (Adıvar) Bey yazılı cevap vermiştir. Adnan Bey konuşmasında her iki takririn mütalaa olduğunu ; “Havali-i müstevliyenin istirdadını müteakip yapılan mezalimin tahkik ve tespiti ve icap eden mahallerin fotoğrafisinin ahzi için Garp Cephesi Kumandanlığınca heyetler çıkarıldığı gibi ahaliye ifayı muavenet için derhal Hilâliahmer tarafından bir heyet gönderilmiş ve masarifat-ı gayri melhuza tertibinden beş bin liralık havale irsal olunmuştur. Bundan başka, ahaliye tohumluk vesaire için tavizan zahire itası esbabı da temin edilmek üzeredir. Meskensiz kalan ahali de Rumlar taraf nidan terk olunan mahallere yerleştirilmiştir.” Bu yazılı cevap üzerine söz alan Mazhar Müfid Bey, “Biz şifahi cevap istiyorduk, Vekil Bey tahriri cevap yeriyor. Şifahi cevap versinler.” Demiştir.⁴⁶

Mazhar Müfid Bey’in 8 önergesinden ilki Hakkâri milletvekili Tufan Bey ile birlikte 4 Aralık 1920’de verdiği önerge dir. Önergede; “Müteaddit defalar istilâyâ uğrayarak haneleri tahrip ve ihrak edilmiş ve muhacereti dolayısıyla envai sefalet ve zaruret görmüş, memleketten memlekete dolaşarak bu kere memleketlerine avdet etmiş olan Hakkâri ahalisinin meva ve meskenleri olmadığı gibi hayvanat ve alât ve edevatı ziraiye ve tohum, tedarik edecek derecede kudreti maliyeleri bulunmadığından temini maişet ve zeriya t için öteberiye ve hatta

⁴⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C 6, s. 20-22.

⁴⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C 7, s. 52.

İran'a nakli hane etmek mecburiyetinde olduklarından meva ve meskenlerinin inşa ve imarı, masariften şimdilik sarfinazar yalnız tohum ve hayvan ve alât ve edevatı ziraiyelerini temin ve tedarike medar olmak üzere vilâyatı müstevliye için İktisat vekâletince bütçeye dâhil edilen mebalîğden Hakkâri livası için de altı bin liranın ifraz ve itasının İktisat Vekâlet-i Celile'sine işar buyurulması müsteranıdır." Bu önerge kabul edilerek İktisat Vekâletine havale olunmuştur⁴⁷. Hakkâri milletvekilliğindeki son önergesi ise 30 Kasım 1922 tarihli, Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa, Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa ve Erkânı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa'ya başarılarından dolayı Meclisin teşekkürlerini sunmasına dairdir. Bu önerge de oybirliği ile kabul olunmuştur⁴⁸.

Kanun teklifi olarak 27 Aralık 1920'de içlerinde Hakkâri Milletvekili Tufan Bey'in de bulunduğu 31 arkadaşı ile birlikte "Nafia Vekâletinin İktisat Vekâletine raptu hakkında teklifi kanunisi" vermiştir⁴⁹. Kanun teklifi Lâyiha Encümenine gitmiş encümen bu teklifi reddetmiş⁵⁰ ve Meclis'te yapılan görüşmelerde de kanun teklifi reddedilmiştir⁵¹. Diğer kanun teklifi ise Meclis'te "1338 senesi Muvazene-i Umumiye kanunu lâyihası ve Muvazene-i Maliye Encümeni mazbatası" görüşülürken Zonguldak memurlarına 28 Aralık 1920 tarihinde fiyatların yüksekliğinden dolayı verilen zam konusu gündeme gelmiş ve Mazhar Müfit Bey iki arkadaşı ile 12 Haziran 1922'de "Gala-yı esar hasebiyle Zonguldak memurlarının maaşlarına yapılan zam hakkındaki Kanununun ilgasına dair" kanun teklifi vermiştir. Teklif Layiha Encümenine gönderilmiştir⁵². Kanun teklifi tüm yasama süreçlerinden

⁴⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C 6, s. 189-190.

⁴⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem I, C 24, s. 256.

⁴⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C 7. s. 197.

⁵⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C 7. s. 197.

⁵¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C 8. s. 209-210.

⁵² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C 20. s. 371-373.

geçtikten sonra meclisin 23 Ağustos 1922 tarihindeki 89. toplantısında kabul edilmiş ve ilgili kanun ilga edilmiştir.⁵³.

Mazhar Müfit Bey Meclis'in açık ve gizli oturumlarında yaptığı konuşmalar genel itibariyle bütçe ve vergilendirmeler üzerinde yoğunlaşmış olsa da Türkiye'nin inşa sürecinde mecliste yapmış olduğu konuşmaların pek çoğu yapıcı eleştirilerdir. Hakkâri milletvekilliği yaptığı bu dönemde meclisin en faal çalışan milletvekillerinden biri olmuştur.

1.2.Mehmet Tufan Bey (Ülker)

1.2.1.Mehmet Tufan Bey (Ülker) Hayatı

Tufan Bey,1870'de Hakkâri'nin Başkale ilçesinde doğmuştur. Babası Redif Binbaşı Esat Efendi, annesi Zübeyde hanımdır. İlk ve orta öğrenimini kasaba Sıbyan Mektebi ve Şeyh Abdülhalim Medresesinde tamamladıktan sonra 1885-1888 arası Liva İdare Meclisi ve Tahrirat Kalemünde stajyer memur olarak çalışmıştır. Daha sonra 1888'de Evrak Memur Yardımcısı olarak devlet hizmetine girmiştir. 11 Nisan 1897'de Hakkâri Bidayet Mahkemesi Zabıt Kâtibi olmuştur. 25 Haziran 1900'de Mukavelat Muharrirliği (Noterlik) ek görev olarak verilmek sureti ile Başkâtipliğe yükseltilmiş, 27 Kasım 1909'da Van Merkez Bidayet Mahkemesi Ceza Dairesi Başkâtipliğine nakledilmiştir. 8 Ekim 1911'de ise Hakkâri Bidayet Mahkemesi Aza Mülazımı olmuştur. I. Dünya Savaşında topladığı 500 kadar gönüllü kuvvetinin başında Van Jandarma Birlikleri ile İran sınırındaki muharebelere katılmıştır. 28 Ağustos 1915'te Siirt, 15 Mart 1916'da Mardin Bidayet Mahkemelerinde Aza Mülâzımlığı yaptıktan sonra Van'ın kurtuluşundan sonra 16 Kasım 1918'de Van İstinaf Mahkemesi Aza Mülâzımlığına atanmıştır. Bu görevde iken TBMM'nin I. Dönemi için yapılan seçimde Hakkâri Milletvekili seçilmesiyle 29 Temmuz 1920'de görevden ayrılarak 21 Eylül 1920'de Meclise katılmıştır. Milletvekilliği sona erince İstanbul'a yerleşmiş ve 11 Ağustos 1923'ten itibaren açık aylığı

⁵³ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 1, C 20. s. 491.; **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 1, C 21. s. 41.; **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 1, C 22. s. 276, 293-295.

almaya başlamış ve ticaretle meşgul olmuştur. Yeniden hizmet isteğinde bulunması üzerine 1 Mayıs 1924'te Adilceviz savcılığına tayin edilmiş, 11 Ekim 1924'te de Adilceviz hâkimi olmuştur. 24 Mayıs 1925'te Van Asliye Mahkemesi savcılığına nakledilmiş, 1 Temmuz 1926'da memuriyeti lağv edildiğinden Van Savcı Yardımcılığına atanmıştır. 27 Ekim 1927'de tasfiyeye tâbi tutularak emekliye ayrılmış ve 17 Temmuz 1928'de İstanbul'da tedavi edilmekte olduğu Alman Hastanesinde ölmüştür. Arapça ve Farsça bilen Tufan Bey evli olup iki çocuk babasıdır⁵⁴.

1.2.2.Mehmet Tufan Bey (Ülker) Meclis Faaliyetleri

19 Mart 1920'de İntihabat Tebliği yayınlanmasından sonra Hakkâri'de yapılan seçimlerde Gever kazasında 11, Çölemerik'te 9, Hoşab kazasında 4, merkez kazasında ise 13 ve toplamda 37 oy almıştır⁵⁵. 29 Temmuz 1920'de Van İstinaf Mahkemesi Aza Mülâzımlığı görevinden ayrılmış ve 21 Eylül'de Ankara'ya gelerek Meclis'e dâhil olmuştur. İntihap Mazbatası Meclis'in 11 Ekim 1920 tarihindeki toplantısının ikinci celsesinde mazbata tetkik edilerek milletvekilliği muvafık görülmüştür⁵⁶.

Milletvekilliği süresince etkin olmamış Mazhar Müfit Bey ile birlikte 4 Aralık 1920 tarihinde Hakkâri'de ki vatandaşların mallarının tahrip edilmesinden dolayı oraya 6 bin liralık yardım yapılması yönünde bir önerge vermiştir. Bu önerge Meclis'te kabul edilerek İktisat Vekâletine gönderilmiştir⁵⁷. Ayrıca Tufan Bey, Mazhar Müfit Bey'in

⁵⁴ **T.B.M.M Azasının Tercüme-i hal Kağıdı Örneği**, (Haz. Şahap Tuğra), C 2, s. 198. ; Fahri Çoker, **Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem 1919-1923**, C III, TBMM Yay, s. 463-464. ; **TBMM Albümü**, C 1, (Editör: Sema Yıldırım, Behçet Kemal Zeynel), TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2010, s. 32.

⁵⁵ <https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d01/SM-197-1-1.pdf>(ET. 13.03.2019)

⁵⁶ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 1, C 5, s. 29.

⁵⁷ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 1, C 6, s. 189-190.

27 Aralık 1920'de 31 arkadaşının birlikte verdiği Nafia Vekâletinin İktisat Vekâletine bağlanması ile alakalı kanun teklifinde imzası vardır⁵⁸.

Tufan Bey, Meclis'te oluşturulan I. gruba ilişkisi olmamış ikici gruba girmemiş olmakla birlikte ikinci gruba yakınlık duymuş bağımsız konumunda bir milletvekilidir⁵⁹.

2. İkinci Dönem Hakkâri Milletvekilleri ve Faaliyetleri:

I. TBMM, savaşı zafere ulaştırarak görevini tamamlamış, 1 Nisan 1923'te verilen bir önerge ile seçimlerin yenilenmesi istenmiştir. Önerge 2 Nisan'da mecliste kabul edilmiş, 3 Nisan'da da 320 sayılı yeni seçim kanunu kabul edilmiştir. Mustafa Kemal Paşa bu arada Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti reisi olarak 8 Nisan'da 9 umdeyi açıklamış ve bu umdeleri kabul edenler milletvekili olmak için Anadolu Müdafaa-i Hukuk grubuna başvurmuşlardır. Başvuruda bulunanlar arasında milletvekili adayları grupça seçilmiştir⁶⁰. Yukarıdaki milletvekili seçilebilme nüfus oranlarına göre Hakkâri'de iki milletvekili seçilebilmekteydi. 7 Temmuz 1923'te yapılan seçimde Mehmet Nazmi Bey (Dilaveroğlu) ve Süleyman Asaf Bey (Doras) milletvekili seçilmiştir.

2.1.Süleyman Asaf Bey'in (Doras)

2.1.1.Süleyman Asaf Bey'in (Doras) Hayatı

1883 yılında Bursa'da doğan Süleyman Asaf Bey, Kerkük Mutasarrıfı Hakkı Paşa'nın oğludur. İlköğrenimini Selanik'te, İdadiyi 25 Temmuz 1897'de Bursa'da bitirerek İstanbul Hukukuna girmiştir. Okullarını aliyyülâlâ derecesi ile tamamlamıştır. Ekim 1897'de Temyiz Mahkemesi Savcılığı Kalemünde Mülâzemetle (aday memur) Devlet memuriyetine başladı, 5 Temmuz 1899'da aynı yerde kâtipliğe yük-

⁵⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C 7. s. 197.

⁵⁹ Ahmet Demirel, **Birinci Meclis'te Muhalefet İkinci Grup**, İletişim yay. İstanbul, 2015, s.

⁶⁰ Kazım Öztürk, **Türk Parlamento Tarihi TBMM II. Dönem 1923-1927**, C I, TBMM Yay. Ankara, s. 3-6.

selmiştir. 6 Temmuz 1901'de İstanbul Hukuk Mahkemesi Mülâzemetliğine, 29 Temmuz 1901'de aynı yerin kâtupliğine getirilmiştir. 19 Ocak 1902'de Selanik'te Gevgili İlçesi Bidayet Savcı Yardımcılığına, 21 Ekim 1905'te Görüce (Köprüce) Ticaret Mahkemesi Başkanlığına, 2 Eylül 1906'da Manastır İstinaf Savcı Yardımcılığına, 21 Mayıs 1909'da İlbasan Sancağı Bidayet Mahkemesi Ceza Başkanlığına, 13 Eylül 1909'da Serez Sancağı Bidayet Mahkemesi Ceza Başkanlığına, 31 Aralık 1910'da Kudüs Sancağı Bidayet Mahkemesi Başkanlığına, 30 Haziran 1909-31 Temmuz 1909 arası Adana'da kurulan Sıkıyönetim Divanı Kozan Soruşturma Heyetinde görev yapmıştır. 4 Mayıs 1913'te Diyarbakır Bidayet Hukuk Mahkemesi Başkanlığına, 29 Eylül 1913'te Van İstinaf Mahkemesi Savcılığına atanmış ve Mebusan Meclisi'nin III. Dönemine (27 Mayıs 1914 - 21 Aralık 1918) Van'dan milletvekili seçilmiştir. Mebusan Meclisi'nin IV. Dönemi'nde (12 Ocak - 18 Mart 1920) Hakkâri milletvekili olmuştur. Meclis'in feshedilmiş olmasına rağmen Ankara'ya gelip I. TBMM'ye dâhil olmamıştır. 22 Ağustos 1919'da birinci sınıf dava vekili (avukatlık) ruhsatı almıştır. 21 Ağustos 1922'de İstanbul Bidayet Birinci Ceza Başkanlığına, Şubat 1923'te Heyet-i Temsiliye kararıyla Konya'da kurulan Askerî Temyiz Divanı üyeliğine atanmış ve Mart 1923'te yeniden İstanbul'da eski görevine dönmüştür. 26 Mayıs 1923'te Ankara İstinaf Mahkemesi Başkanlığına atanmışsa da bu görevinde iken TBMM II. Dönem seçimlerine katılmıştır. 7 Temmuz 1923'te yapılan seçimde 178 oy alarak Hakkâri'den milletvekili seçilmiştir. 11 Ağustos 1923'te Meclis'e katılmış mazbatası da 19 Ağustos 1923'te onaylanmıştır. 13 Ağustos 1923'te 189, 1 Mart 1924'te 192, 1 Kasım 1924'te 184, 2 Kasım 1925'te 158 ve 1 Kasım 1926'da 152 oy alarak Meclis İdare Memurluğuna (İdare Amirliğine) seçilmiştir. 21 Aralık 1923'te İstanbul İstiklâl Mahkemesi Üyeliğine seçildi. Türkiye delegesi olarak Beynelmilel Ticaret Konferansına katılması, 26 Mayıs 1927'de Genel Kurulca kabul edildi. 1916'da Gümüş Donanma Madalyası aldı. Millî mücadelede özverili hizmetinden ötürü Genel Kurulun (13.1.1926) 31.12.1925 tarihli birleşiminde beyaz şeritli İstiklâl Madalyası verilmesi kararlaştırıldı. İsteği üzerine 25

Ocak 1928'de emekliye ayrıldı. Bursa'dan III, IV ve V. dönemlerde de milletvekili seçilen Süleyman Asaf Doras, 9 Şubat 1946'da ölmüştür⁶¹.

2.1.2. Süleyman Asaf Bey'in (Doras) Meclis Faaliyetleri

Asaf Bey mecliste Cumhuriyet Riyaseti Bütçesi hakkında kanun teklifi, değişik 6 konuda önergesi ve Genel Kurulda yaptığı 5 konuşması vardır. Asaf Bey'in önergelerinden biri mecliste Adliye Vekâletinin “hükkâm ve memurin-i adliye maaşatına zam icrasına dair kanunun tatbikatı” konusu görüşülürken 21 Kasım 1923'te verdiği önerge dir. Önergenin gündeme alınıp alınmaması oylamaya koymuş ve milletvekilleri önergeyi reddetmişlerdir⁶².

Hakkâri Mebusu ve İdare Memuru Asaf Bey, Meclisin 57. toplantıda 24 Kasım 1923'te Cumhur Riyaseti Bütçesi hakkında kanun teklifini Muvazene-i Maliye Encümenine vermiştir⁶³. Önerge mecliste kabul edilmiştir⁶⁴. Meclisin 61. toplantısında İdare Amiri olarak Asaf Bey'in verdiği teklif ve Muvazene-i Maliye Encümeni mazbatasında belirtilen teklif görüşülmüştür. Görüşme sonucunda oylamaya sunulmuş ve kabul edilmiştir⁶⁵.

İdare Memuru Asaf Bey'in imzasını taşıyan “Müceddeden inşa olunacak Türkiye Büyük Millet Meclisi binasına sarf edilmek üzere 1339 senesi Maliye bütçesinin (91) nci Hükümet konakları inşaatı ve tamirâtı faslına üçüncü madde olarak yüz on dört bin liranın vaz'ı için zirdeki maddenin Avans Kanununa bir madde olmak üzere ilâvesi” ile ilgili teklifi, Kütahya milletvekili Receb Bey'in aynı konudaki önergesi

⁶¹ <https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d02/HT-520-1-2.pdf>; <https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d02/SM-520-1-2.pdf>; (13.03.2019).; **T.B.M.M Azasının Tercümesi hal Kağıdı Örneği**, (Haz. Şahap Tuga), C 6, s. 519. ; Kazım Öztürk, **Türk Parlamento Tarihi, II. Dönem (1923-1927)**, C III, TBMM Yay. s. 373-375.

⁶² **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 2, C 3, s. 507-509.

⁶³ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 2, C 3, s. 523

⁶⁴ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 2, C 4, s. 6.

⁶⁵ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 2, C 4, s. 7-13.

ile birleştirilerek⁶⁶, Meclisin 2 Şubat 1924'teki oturumunda oylanmış ve Asaf Bey'in teklifi kabul olunmuştur⁶⁷.

Hakkâri Milletvekilleri olan Asaf Bey ve Nazmi Bey arkadaşları ile birlikte 18 Şubat 1925'te meclisin 59. toplantısında; "Hakkâri Vilâyeti Merkezi Belediye Reisi Halit Ağanın hidematı vatanpervarânesine binaen, mumaleyhe hîdemat-ı vataniye tertibinden şehri beş yüz kuruş maaş tahsisi temenniyatına dair önerge vermiş ve meclis başkanı tarafından bu önerge başbakanlığa tevdi edilmiş, başbakan tarafından önerge kabul edilmiş ve Halit Ağa'ya maaş bağlanmıştır⁶⁸.

Meclis'in 13 Kasım 1924'teki 6. toplantısında "İstanbul İstiklâl Mahkemesince yapılan sarfiyatın bu baptaki kanunun ihatası dairesinde bulunup bulunmadığının Meclisçe tayini hakkında Tetkiki Hesabat Encümeni Riyasetinden mevrut (4/175) numaralı tezkere ve Kavanin-i Maliye Encümeni mazbatası" görüşülürken Rize milletvekili Fuat bey ile birlikte bir önerge vermiştir. Önergede "İstanbul İstiklâl Mahkemesi masarifinin Meclis bütçesinden tesviyesi lüzumuna karar verilmesini arz ve teklif ederiz." denmektedir. Tezkere, mazbata ve Asaf Bey ve Fuat Bey'in önergeleri Tetkik Hesabat Encümenine gönderilmesine karar verilmiştir. Meclis'in 26 Ocak 1925 tarihindeki 41. toplantısında Tetkik Hesabat Encümeni'nin kararı okunmuş ve Asaf

⁶⁶ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 2, C 5, s. 491- 497.

⁶⁷ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 2, C 5, s.526-528. Karar gereği 114 000 liralık ödenek, 1924 Mart ayı geçici bütçesine konarak hemen yapım hazırlıklarına girildi. Yeni Meclis binasının yapım plâmi Mimar Vedat (Tek) Bey'e çizdirilip, bodrum üzerine iki katlı olarak düzenlendi. Binanın tamamlanması için 114 000 liraya, sonradan 100.000 lira ilâve edilerek ödenek 214 000 liraya yükseltilmiştir. Binanın hizmete açılmasından sonra Maliye Vekâleti, Heyeti Fenniye Reisi İrfan Bey'in raporunda yer alan (6) eksiklerin giderilmesi için 517 sayılı Kanunla (7) 41 000 lira ödenek ayrılarak bina için toplam 255 000 lira harcama yapılmıştır. Büyük Millet Meclisinin bu ikinci binası 18 Ekim 1924 tarihinden, 27 Aralık 1960 tarihine kadar hizmet vermiş, bir anlamda Türkiye Cumhuriyeti birinci binada doğmuş, burada, ikinci binada büyümüştür. Döneminin Mimari özelliklerini taşıyan, Selçuklu ve Osmanlı motiflerinin süslediği Meclis binası 8,5 ayda tamamlanıp hizmete açılmıştır. Bkz. Kazım Öztürk, **Türk Parlamento Tarihi, TBMM II. Dönem 1923-1927**, C II, TBMM Yay., s. 405-406.

⁶⁸ **BCA.**, 03010000084721-1,2,3,4,5.; **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 2, C 14, s. 101.

Bey söz alarak Tetkiki Hesabat Encümeni mazbatasının kabulünü istemiştir. Meclis başkanı mazbatayı oylamaya koymuş ve mazbata kabul edilmiştir⁶⁹.

Asaf Bey, Meclis İdare Heyetinden diğer arkadaşları ile birlikte; “Meclisin Elektrikle tenviri için muktazi iki motor ve teferruatının 1340 senesi Muvazene-i Umumiye Kanununun 16 ncı maddesinden istisnaen pazarlık suretiyle mubayaası hakkında” bir kanun teklifi vermiştir⁷⁰ Kanun teklifi ve teklifi kabul eden Muvazene-i Maliye Encümeni mazbatasını Meclis’in 15 Şubat 1924’teki 22. toplantısında görüşmüştür. Toplantıda söz alan Asaf Bey, “Gerek Meclis binasının ikmalî inşaatını ve gerek tenvirat hususunu Maliye Vekâleti deruhte etmişti. Heyeti fenniyesi vasıtasıyla yaptırıyordu. Heyeti İdareye ait vazife yalnız usulü dairesinde olan sarfiyatın tediyesinden ibarettir. Vakıtle mevcut olan dinamo ve motorun ihtiyaca gayri kâfi olduğu anlaşıldığı heyeti fenniye tarafından ifade edildi. İhtiyaca kâfi motor ve dinamonun temini kendilerine söylendi. Teahhurat vaki olunca temini hususu da kendilerine söylendi. Bu teahhur vukua gelmiş ise o da münakaşa usulünden ileri gelmiştir. İdareye ait bir şey yoktur. İdare vakit ve zamanında Maliye Vekâletine tebligatta bulundu. Vakti muayyeninde teslimini talep etti. Binaenaleyh mesele bundan ibarettir.” demiştir⁷¹. Uzun yapılan münakaşalardan sonra kanun teklifi kabul edilmiştir⁷².

II. Meclis’te Meclis İdare Memurluğu görevini üstlenen Asaf Bey, bu görevini ifa ederken 22 Şubat 1926 tarihinde meclisin 59. Toplantısının birinci celsesinde Saruhan Milletvekili Merhum Reşat Beyin Cenazesinin Paris’ten Akhisar’a nakline görevlendirilmiştir⁷³.

⁶⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 2, C 12, s. 332-333.

⁷⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 2, C 22, s. 140.

⁷¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 2, C 22, s. 142.

⁷² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 2, C 22, s. 141-143.

⁷³ Kazım Öztürk, **Türk Parlamento Tarihi, II. Dönem 1923-1927**, C II, TBMM Yay, s. 662.

2.2.Mehmet Nazmi Bey (Dilaveroğlu)

2.2.1.Mehmet Nazmi Bey (Dilaveroğlu) Hayatı

Vanlı Dilaverzade Hacı Hüseyin Efendi ile Hatice Hanımın oğlu olan Nazmi Bey, 1874'te Van, Bahcivan Mahallesinde doğmuştur. Van Rüstiyesini bitirdikten sonra 14 Ağustos 1883'te Van Mektubî Kalemine memur olmuş, bu görevde on sene çalıştıktan sonra Van İli Evrak Kalemine geçmiştir. 14 Ağustos 1913'te memuriyetten ayrılmış, Van'ın düşman eline geçmesi üzerine Musul'a giderek 2 Kasım 1916-29 Nisan 1918 tarihleri arasında Musul İli Matbaa Müdüriyetinde bulunmuştur. Van'ın düşman işgalinden kurtuluşu sonrası Van'a geri dönerek Van Mektubî Mümeyyizliği Memuriyetine girmiştir. 14 Haziran 1918-12 Ağustos 1920 tarihlerinde mümeyyizliği sırasında bir yıl süre ile Mektupçuluk Vekâletinde bulunmuş ve 14 Ağustos 1920'de Van Mektupçuluğuna getirilmiştir. 14 Temmuz 1921'de Van Tahrirat Müdürlüğüne yükseltilmiş ve bu görevinde iken TBMM'nin II. Dönem seçimlerine katılmak üzere 25 Nisan 1923'te memuriyetten istifa etmiştir. 7 Temmuz 1923'te yapılan seçimde 180 oy alarak Hakkâri'den milletvekili seçilmiştir. 19 Ağustos 1923'te mazbatasını onaylanmış ve 4 Eylül 1923'te Meclis'e katılmıştır. 3 çocuk babası olan Mehmet Nazmi Dilaveroğlu 9 Nisan 1958'de ölmüştür.⁷⁴

2.2.2.Mehmet Nazmi Bey (Dilaveroğlu) Meclis Faaliyetleri

Nazmi Bey mecliste Dâhiliye, Ticaret, Posta ve Telgraf, İrsad ve Dilekçe komisyonları üyeliklerinde bulunmuştur⁷⁵. Mecliste çok aktif olmayan Nazmi Bey, Asaf Bey ile birlikte Hakkâri Belediye başkanı Halit Ağaya hizmetlerinden dolayı 500 kuruş maaş tahsisi ile alakalı önerge vermiştir⁷⁶.

⁷⁴ **T.B.M.M Azasının Tercüme-i hal Kağıdı Örneği**, (Haz. Şahap Tuğra), C 6, s. 520.; Kazım Öztürk, **Türk Parlamento Tarihi, II. Dönem 1923-1927**, C III, TBMM Vakfı Yay., s. 371-372.

⁷⁵ Kazım Öztürk, **age.**, C III, s. 372.

⁷⁶ **BCA**, 03010000084721-1,2,3,4,5.; **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 2, C 14, s. 101.

Sonuç

İstanbul'un işgali sonrası Mebusan Meclisi'nin basılması Anadolu'da milli egemenliğe dayalı bir meclisin açılmasını zaruri kılmış ve 19 Mart 1920 tarihli "İntihabat Tebliği'nin akabinde ülke genelinde yapılan seçimler yapılmış ve Ankara'da 23 Nisan 1920'de TBMM açılmıştır. Her sancakta olduğu gibi Hakkâri'de de beş milletvekili seçilmiş ise de dört milletvekili meclise gelemeden istifa etmişler böylece 19 Mart 1920 tarihli "İntihabat Tebliği" neticesinde seçilen sadece bir milletvekili tarafından Hakkâri mecliste temsil edilmiştir. Mebusan Meclisine Hakkâri'den milletvekili olarak seçilen bir milletvekilinin de meclise gelmesi ile birlikte Hakkâri birinci dönemde iki milletvekili tarafından temsil edilmiştir. Mebusan Meclisi'nden gelerek Hakkâri'yi temsil eden Mazhar Müfit Bey meclisteki toplantılarda yapmış olduğu konuşmalarda, hem temsil ettiği Hakkâri'nin sorunlarına değinmiş, hem de ülkeyi ilgilendiren konularda fikir beyan ettiği gibi seçim bölgesi ve diğer konularda önergeler ve kanun teklifleri vermiştir. Tufan Bey mecliste çok etkili olamasa da o da bazı önerge ve kanun teklifinin verilmesinde Mazhar Müfit Bey ile birlikte hareket etmiştir. Milli Mücadele'nin savaş döneminin sona ermesi ile birlikte I. TBMM görev süresini doldurmuş ve 2 Nisan 1923'te seçimlerin yenilenmesi kararı almıştır.

3 Nisan 1923'te kabul edilen 320 sayılı "İntihabı Mebusan Kanunu Muvakkatinin bazı Mevaddını Muaddil Kanun"na uygun bir şekilde seçimlerin yapılması kararlaştırılmış ve bu kanun kapsamında nüfus dikkate alınınca Hakkâri'de iki milletvekili seçilmesi gerekmekteydi. Anadolu Müdafaa-i Hukuk Grubunun 9 umdesini kabul eden Süleyman Asaf Bey ve Mehmet Nazmi Bey Hakkâri'de milletvekili seçilerek meclise gelmişlerdir. II. TBMM'de Süleyman Asaf Bey Mebusan Meclisi'nde olduğu gibi İdare Memuru olmuş mecliste kanun teklifi, önerge vermiş, çeşitli önerge ve kanun teklifleri ile ilgili düşüncelerini söylemiştir. Mehmet Nazmi Bey ise mecliste pasif kalmıştır.

I. ve II. TBMM'de Hakkâri'yi temsil eden milletvekillerinin doğum yerleri ve seçim bölgeleri arasındaki paralellik incelendiğinde,

Tufan Bey'in Hakkâri, Mehmet Nazmi Bey'in Van, Süleyman Asaf Bey'in Bursa ve Mazhar Müfit Bey'in Denizli'de doğduğu görülmektedir. Bu durum Hakkâri için bir dezavantaj gibi görünse de Mazhar Müfit Bey'in Bitlis valiliği yapmış olması, Süleyman Asaf Bey'in Van İstinaf Mahkemesi Savcılığı yapmış olması ve Mehmet Nazmi Bey'in hem bölgenin insanı olması hem de Van'da memuriyet hayatını ifa etmiş olması dezavantajlı durumu kısmen de olsa telafi edebilmiştir. Milletvekillerini eğitim durumları bakımından değerlendirecek olursak ise Mazhar Müfit Bey Mülkiye, Tufan Bey medrese, Süleyman Asaf Bey Hukuk, Mehmet Dilaver Bey ise Rüştüye mezunudur. Buradan da Hakkâri'yi temsil eden milletvekillerinin eğitim düzeylerinin yüksek olduğu sonucuna varabiliriz. Ayrıca her dört milletvekili de milletvekillikleri öncesinde hepsinin devletin idare ve eğitim mekanizmalarında çeşitli görevler aldıklarını görmekteyiz. Bu hususta yönetimin işleyiş şeklini bilmeleri bakımından önemlidir.

Kaynaklar

BCA., 03010000084721-1,2,3,4,5.;

Cumhuriyet, 13 Kasım 1948.

Çoker, Fahri, **Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem 1919-1923**, C I, III, TBMM Vakfı Yay., Ankara.

Demirden Yüzgeç, Ayşegül, **Birinci Büyük Millet Meclisi'nin Yapısı Ve Faaliyetleri (1920-1923)**, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2006,

Demirel, Ahmet, **Birinci Meclis'te Muhalefet İkinci Grup**, İletişim Yay., İstanbul, 2015.

Demirel, Ahmet, **İlk Meclisin Vekilleri**, İletişim Yay., İstanbul, 2010,

Güneş, İhsan, **Türk Parlamento Tarihi, Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet**, C I, TBMM Vakfı Yay., Ankara.

Kansu, Mazhar Müfit, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, C I, TTK Yay., Ankara, 1997.

Kansu, Mazhar Müfit, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, C II, TTK Yay., Ankara, 1986.

Kızıltan, Yılmaz, "I. Meşrutiyetin İlanı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı", **Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt 26, Sayı 1 (2006) s. 251-272.

Öztürk, Kazım, **Türk Parlamento Tarihi TBMM II. Dönem 1923-1927**, C I, II, III, TBMM Vakfı Yay., Ankara.

Sezgin, Ahmet, **Mazhar Müfit Kansu ve Siyasi Faaliyetleri (1923-1939)**, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisan Tezi, Denizli, 2015.

TBMM Albümü, C 1, (Editör: Sema Yıldırım Behçet Kemal Zeynel), TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yay., Ankara, 2010.

T.B.M.M Azasının Tercüme-i hal Kağıdı Örneği, (Haz. Şahap Tuga), C 2,

T.B.M.M Azasının Tercüme-i hal Kağıdı Örneği, (Haz. Şahap Tuga), C 6.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C 1, 5, 6, 7, 8, 9, 20, 21, 22, 24, 26.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 2, C 3, 4, 5, 7, 12, 14, 22

Yavuz, Nurcan, **I. Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Hakkâri Mebusu Mazhar Müfit Bey'in Faaliyetleri**, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1990.

İnternet Kaynakları

<https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d01/SM-192-1-1.pdf> (ET. 13.03.2019)

<https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d01/SM-194-1-1.pdf> (ET. 13.03.2019)

<https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d01/SM-195-1-1.pdf> (ET. 13.03.2019)

<https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d01/SM-196-1-1.pdf> (ET. 13.03.2019)

<https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d01/SM-197-1-1.pdf> (ET. 13.03.2019)

<https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d02/HT-520-1-2.pdf> (13.03.2019).

<https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d02/SM-520-1-2.pdf> (13.03.2019).

Tunaya, Tarık Zafer, “Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Kuruluşu ve Siyasi Karakteri”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, C 23, S 3-4, s.227-247 (E.T.: 13.03.2017)

<http://www.journals.istanbul.edu.tr/iuhfm/article/download/1023004469/1023004057>, s. (ET. 12.02.2019)

OSMANLIDAN CUMHURİYET'E UZANAN BİR ÂLİM PORTRESİ: ABDURRAHİM ZAPSU VE FIKHÎ ÇALIŞMALARI

Davut EŞİT*

ÖZET

Osmanlı döneminde Hakkârî vilayeti Van sancağına bağlı Başkale'de 1890 yılında dünyaya gelen Abdurrahim Zapsu, Osmanlı ilim mirasını Cumhuriyet dönemine taşıyan önemli fikir ve aksiyon adamlarından biridir. II. Meşrutiyet döneminde Osmanlının başkenti olan İstanbul'a giden Zapsu, I. Dünya savaşında Doğu Cephesinde Ruslara karşı savaşmak için Bitlis'e gitmiş ve burada esir düşmüştür. Ruslar'ın I. Dünya savaşında çekilmeleriyle beraber tekrardan İstanbul'a dönen Zapsu, Dârülfünun İlahiyat Fakültesi'nin ilk mezunlarından olmuştur. Sa'îd-i Nursî, Necip Fazıl Kısakürek, Sa'îd Ramazan el-Bûtî gibi İslam dünyasının önemli fikir ve mücadele adamlarıyla beraber olmuştur. Cumhuriyet döneminde İslâmî neşriyatın ilk örneklerinden olan Büyük Doğu ve Ehli Sünnet dergilerinde kuruculuk yapmıştır. Dergi faaliyetleri dışında İslâmî ilimlerin birçok alanında müstakil eser yazan Zapsu, fıkıh alanında birçok eser kaleme almıştır. Şâfi'î İlmihali başta olmak üzere temizlik, namaz, abdest, oruç, zekat, cenaze ahkâmı ve helâl-haram konularını içeren müstakil bir çok fıkıh eseri kaleme alan Zapsu, Cumhuriyet döneminde dini bilgiye ulaşma konusunda önemli yayınlar gerçekleştirmiştir. Zapsu, bu eserler dışında kendi öncülüğünde çıkarılan Ehli Sünnet Dergisi'nde de fikhî konulara dönük yayınlar yapmıştır. Zapsu'nun fıkıh alanında kaleme aldığı eserlere dikkat edildiğinde, özellikle İslâm Hukuku'nun ilmihal yani ibadetler

* Dr. Öğr. Üyesi Davut Eşit, Hakkâri Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri İslam Hukuku Anabilim Dalı, davutesit@hakkari.edu.tr

konusuna hasredilmiş olduğu göze çarpacaktır. İslâm Hukuku'nun ilmiyal konularının her Müslümân'ın en temelde bilmesi gereken konular olduğu aŐıkrdır. Zapsunun özellikle bu alanda eser kaleme almasının amacının, tek parti iktidarı döneminden itibaren din yaşam üzerindeki baskılardan dolayı, din bilgiye ulaşma konusunda yaşanan sıkıntıları çözmeye yönelik olduğunu söylemek gerekir. Son derece sade, yalın ve tartışmalardan uzak bir Şekilde özellikle ibadetler konusunda zet bilgiler içeren Zapsu'nun fikhî içerikli eserleri çocuklar, gençler başta olmak üzere din bilgiye ulaşmayı isteyen herkese yönelik eserler olduğu anlaşılmaktadır. Bu alıŐma onun fıkıh alanında kaleme aldığı eserleri tanıtmayı ve fikhî içeriklerini değerlendirmeyi amaçlamaktadır. ÇalıŐmamız iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Zapsu'nun hayatı, ikinci bölümde ise onun fıkıh alanında yazdığı eserlerin tanıtımı ve fikhî içerikleri ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Abdurrahim Zapsu, Fıkıh, İbadetler, Osmanlı, Cumhuriyet

**A PORTRAIT OF A SCHOLAR FROM THE OTTOMAN EMPIRE
TO THE REPUBLIC: ABDURRAHİM ZAPSU AND FİQH
STUDIES**

ABSTRACT

Abdurrahim Zapsu, who was born (1890) in Başkale located to Hakkâri province of Van region in Ottoman Period, is one of the important ideas and action men carrying the Ottoman legacy to the Republican period. At II. the Constitutional Period, Zapsu, who went to Istanbul, the capital of the Ottoman Empire during the Constitutional Period, went to Bitlis to fight against the Russians on the eastern front during World War I and was captured. Returning to Istanbul with the withdrawal of the Russians in the First World War, Zapsu was one of the first graduates of the Faculty of Theology of Dârülfün. He has been together with important thinkers and fighters of the Islamic world as Sa'îd al-Nursî, Necip Fazıl Kısakürek, and Sa'id Ramadan al-Bûtî . He was the founder of the Great East and Ahl al-Sunnah magazines, which are first examples of the Islamic publications in the Republic period. Apart from his journal activities, Zapsu has written many works on Islamic jurisprudence. Zapsu, who has written many juridical works including cleaning, prayer, ablution, fasting, zakat, funeral court and halal-haram subjects, especially Şâfimî İlmihali, has made important publications about reaching religious knowledge during the Republic period. Apart from these works, Zapsu has also published jurisprudential articles in the Ahl al-Sunnah Journal, which was published under his leadership. Considering the works written by Zapsu in the field of fiqh, it is noteworthy that Islamic Law was devoted to the subject of worship. The catechism issues of Islamic Law are the subjects that every Muslim must know in the most basic way. It should be noted that the purpose of Zapsu's work on this area is to solve the problems experienced in reaching religious knowledge because of the pressures of religious life from the one-party rule. It is understood that the works of Zapsu, which contain a brief information

about worship, simple and away from controversy, are works for everyone who wants to reach religious knowledge, especially children, young people. The aim of this study is to introduce the works of jurisprudence and to evaluate its contents. Our study consists of two parts. In the first chapter, the life of Zapsu and the second part, his fiqh works and the presentation of the fiqh content is discussed.

Key Words: Abdurrahim Zapsu, Fiqh, Worship, Ottoman, Republic

1. Abdurrahim Zapsu'nun Hayatı ve İlmî kişiliği

Osmanlı'nın son dönemlerindeki idari yapılanmaya göre Van Vilayeti, Van Merkez Sancağı ve Hakkâri Sancağı olmak üzere iki kısma ayrılmıştır.¹ Abdurrahim Zapsu, Hakkârî Sancağına bağlı olan Başkale kazasında 1309/1890 yılında dünyaya gelmiştir. Başkale Osmanlı dönemindeki adıyla Elbak, Hakkârî Sancağının merkezi konumundaydı.² Abdurrahim Zapsu'nun babası Seyyid Mehmed Pertev Bey annesi ise Emetullah Hanım'dır.³ Seyyid Mehmed Pertev Bey'in soyu Abdulkadir Geylânî'ye, Emetullah Hanım soyu ise Abbasîlere dayandırılmaktadır.⁴ Babasının annesi bölgenin meşhur ailelerinden Bedirhan Paşa'nın soyuna dayanmaktadır.⁵ Anneannesi ise bölgenin önemli ilmî ve tasavvufî geleneğe mensup Arvâsîlerden Seyyid Muhyiddin Arvâsî'nin kızıdır.⁶ Zapsu'nun soyu, gerek babası gerekse de annesi tarafından önemli alilere dayanmaktadır.

Zapsu, ilköğretimini Başkale'de tamamlamıştır.⁷ Orta öğretim için Van'a giden Zapsu, burada Dârulmuallimîn'de eğitim görmüştür.⁸ Van'da bulunduğu sırada oradaki ilim çevrelerinden istifade etmiştir. Seyyid Abdulkadir Arvâsî'nin küçük kardeşi Seyyid Taha Arvâsî'den

¹ Yaşar Kaplan, Tarihte Hakkârî, "Şemdinan, Bahdinan ve Hakkârî", **Uluslararası Seyyid Tâhâ-i Hakkârî Sempozyumu Bildirileri** (24- 26 Mayıs 2013), Hakkârî Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014, s. 17-18.

² Kaplan, s. 17-18.

³ Abdurrahmin Zapsu, **Büyük İslâm Tarihi Hz. Muhammed (s.a.) Dönemi**, [neşredenenlerin girişi], s. 12.

⁴ Abdurrahmin Zapsu, **Büyük İslâm Tarihi Hz. Muhammed (s.a.) Dönemi**, [neşredenenlerin girişi], Risale, İstanbul, s. 12.

⁵ Abdurrahmin Zapsu, **Büyük İslâm Tarihi Hz. Muhammed (s.a.) Dönemi**, [neşredenenlerin girişi], s. 127.

⁶ Abdurrahman Zapsu, **Büyük İslâm Tarihi Hz. Muhammed (s.a.) Dönemi**, [neşredenenlerin girişi], s. 12; Mustafa Uzun, "Zapsu, Abdürrahim", Türkiye **Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, 2013, XLIV/12.

⁷ Abdurrahmin Zapsu, **Büyük İslâm Tarihi Hz. Muhammed (s.a.) Dönemi**, [neşredenenlerin girişi], s. 12.

⁸ Abdurrahmin Zapsu, **Büyük İslâm Tarihi Hz. Muhammed (s.a.) Dönemi**, [neşredenenlerin girişi], s. 12.

eğitim almış ve Maarif Nezareti'nden onaylı icazetname almıştır.⁹ Özel dersler olarak Arapça ve Farsça öğrenmiştir.¹⁰

Abdurrahim Zapsu, II. Meőrutiyetten sonra İstanbul'a gitmiş ve her etnik kesimin kendi başının çaresine bakmaya çalıştığı çalkantılı dönemlerde farklı Kürt cemiyetleriyle birlikte faaliyet göstermiştir.¹¹ Türkçe ve Kürtçe yayın yapan *Jin* dergisinde yazılar yazmıştır.¹²

I. Dünya savaşında Doğu Anadolu'da Rus ve Ermenilerin saldırılarını engellemek için çoğunluğu âlimler tarafından organize edilen milis kuvvetlerine katılmıştır. Zapsu'nun oğlu Pertev Bey, babasının bizatihi kendisinin gönüllülerden oluşan milis alayları kurdurduğunu belirtmektedir.¹³ Bitlis'te Bediuzzaman Said Nursî ile beraber Rus ve Ermenilere karşı verilen çete muharebelerinde yaralanmıő ve esir edilerek Hazar Denizi'nde bulunan Nargan Esir kampına götürölmüőtür.¹⁴ Zapsu, esir kampında bulunan çocukların dini eğitimine önem vermiştir. Onların dini eğitimlerini almaları için bir medrese açmıştır. Ruslar, Zapsu'nun eğitim faaliyetlerinden rahatsız olmuş ve 1917 yılında medreseyi kapatmıştır.¹⁵ Esir kampından kaçmayı başaran Zapsu, uzun bir yolculuğuun ardından Bakü'ye ulaşmayı başarmıştır.¹⁶ Zapsu, Bakü'de bulunduğu dönemler de dini eğitim konusuna önem vermiştir. Esaretteyken çocuklar için yazdığı dini, ahlakî ve millî şiirleri *Garip Çocuklara Ahlak Aşısı* adıyla neőredilmıő ve Bakü'de yazdığı

⁹ Abdurrahmin Zapsu, **Büyük İőlâm Tarihi Hz. Muhammed (s.a.) Dönemi**, [neşredenlerin girişi], s. 12.

¹⁰ Uzun, XLIV/12.

¹¹ Uzun, XLIV/12; Kamil Çoştu, "Ehli Sünnet Dergisinin ve Abdurrahim Zapsu'nun Dini İçerikli Yayıncılık Serüveni", **İőlam'ı Uyandırmak Çok Partili Yaşama Geçilirken İőlamcı Düşünce ve Dergiler**, İlem Kitaplığı, 2018, II/ 420.

¹² Uzun, XLIV/12; Çoştu, II/420.

¹³ Abdurrahmin Zapsu, **Büyük İőlâm Tarihi Hz. Muhammed (s.a.) Dönemi**, [neşredenlerin girişi], s. 12

¹⁴ Abdurrahmin Zapsu, **Büyük İőlâm Tarihi Hz. Muhammed (s.a.) Dönemi**, [neşredenlerin girişi], s. 12; Uzun, XLIV/127; Çoştu, II/420.

¹⁵ Abdurrahmin Zapsu, **Büyük İőlâm Tarihi Hz. Muhammed (s.a.) Dönemi**, [neşredenlerin girişi], s. 13; Uzun, XLIV/127.

¹⁶ Abdurrahmin Zapsu, **Büyük İőlâm Tarihi Hz. Muhammed (s.a.) Dönemi**, [neşredenlerin girişi], s. 13; Uzun, XLIV/127.

Bir Esir Çocuğun Hatırası isimli piyesi Bakülü Müslümanlar tarafında basılmıştır.¹⁷ Zapsu, bu yıllarda Rusça ve Almanca öğrenmiştir. 1917 yılında Rusların I. Dünya Savaşı'ndan çekilmesini fırsat bilen Zapsu, uzun ve zorlu bir yolculuğun ardından İstanbul'a gitmiştir.¹⁸

Zapsu, İstanbul Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi'ni bitirmiştir.¹⁹ Zapsu, bunun dışında Ankara Mâliye Mektebi'nden mezun olmuştur.²⁰ Zapsu'nun oğlu Pertev Bey, babasının hayatının on beş yılını öğretmenlikle, on beş senesini mal müdürlüklerinde geriye kalan yedi senesini de Ehli Sünnet dergisi başta olmak üzere İslâmî neşriyatla geçirdiğini belirtmektedir.²¹ Zapsu'nun hem imtiyaz sahibi hem de başyazarı olduğu Ehli Sünnet dergisi 1947-1957 yılında toplamda yüz

¹⁷ Abdurrahmin Zapsu, **Büyük İslâm Tarihi Hz. Muhammed (s.a.) Dönemi**, [neşredenlerin girişi], s. 13.

¹⁸ Abdurrahmin Zapsu, **Büyük İslâm Tarihi Hz. Muhammed (s.a.) Dönemi**, [neşredenlerin girişi], s. 13; Uzun, XLIV/127.

¹⁹ Abdurrahmin Zapsu, **Büyük İslâm Tarihi Hz. Muhammed (s.a.) Dönemi**, [neşredenlerin girişi], s. 12; Uzun, XLIV/127. Zapsu, kendi ilmî geçmişini şu ifadelerle açıklamaktadır: “Benim Hüviyet-i İlmiyem şudur: Eski mebuslardan ve Türkiye’de ulûm İslamîye’de büyük salahiyete malik mülga mütehassisin medresesinde kürsü sahibi bulunan, fazileti herkesçe tanınan ve Diyanet İşleri Müşavere Heyeti Azalığı’nda vefat eden merhum Seyyit Taha hazretlerinin talebesiyim. Dârü’l-Hilâfetü’l-İslamiye Sahn Medresesi imtihanını vermiş, mütehassısına dühul imtihanını dahi kazanmışım. Darü’l-Hilâfe teşkilatının lağv ile İstanbul Darülfünûn’da teşkil olunan İlahiyat Fakültesi’nin ilk mezunuyum. (Abibde-i Tevhid) namında tez olarak yazdığım (Ayete’l-kürsi) tefsirini Darülfünûn heyeti huzurunda müdafaa etmiş ve kabul etirmişim, eserim halen edebiyat fakültesi kütüphanesinde mahfuzdur. Yirmi beş seneden beri dinî eserler yazar ve neşretmekle meşgulüm. Dört şark lisanına az çok vakfım buna rağmen halen kendimde bir hadîsi şerifi veya bir ayeti tefsir etmek cesaretini bulamıyorum. Çünkü ufacak bir zühûl, ufacak bir hata ya Hazret-i Fahrikainat’a veyahut Allah’ü Azimü-şan’a ifira etmek gibi ebedî bir hüsrana karşılaşmak mümkündür, bu imkândan çekinerek hiçbir yazımı kendi mütalaa ve kanaatimle baş başa bırakmam müteaddit müfessir ve tetkikatını mahez itihaz eder, dindaşlarımı tenvire çalışırım. Bütün münakaşalarımın esas olan budur.” Çoştı, II/421.

²⁰ Abdurrahmin Zapsu, **Büyük İslâm Tarihi Hz. Muhammed (s.a.) Dönemi**, [neşredenlerin girişi], s. 12; Uzun, XLIV/127.

²¹ Abdurrahmin Zapsu, **Büyük İslâm Tarihi Hz. Muhammed (s.a.) Dönemi**, [neşredenlerin girişi], s. 13; Uzun, XLIV/127.

kırk sayı²² yayınlanmış dinî, ahlakî ve ilmî haftalık bir gazetedir.²³ Dergi, yirmi yedinci sayıdan itibaren iki haftada bir on altı sayfa olarak yayınlanmıştır.²⁴ Dergi, “İman, İbadet, İslam Tarihi, Münevverler, Şark Alimlerinden, Tefsir, Fıkıh, Hadis, Tasavvuf ve Siyer” sabit başlıkları altında özellikle çocuklara ve gençlere dinî bilgiler vermek ve dine karşı yapılan saldırılara karşı gelmek için neşredilmiştir.²⁵ Pertev Bey’in belirttiğine göre dönemin pek çok yazar ve düşünürün²⁶ yazılarının yayınlandığı dergi, zaman zaman kapatılmış ve birçok sayı toplatılmıştır.²⁷

Zapsu, Necip Fazıl Kısakürek tarafında 1949 yılında kurulan Büyük Doğu Cemiyeti’nin kurucu üyesi olmuş ve cemiyetin genel sekreterliğini yapmıştır.²⁸ Bunun dışında özellikle Doğu’dan İstanbul’a gelen öğrencilerin barınma ihtiyacını karşılayan Dicle Talebe Yurdu’nda yöneticilik görevi üstlenmiştir.²⁹

Zapsu, kendi dönemindeki birçok ilim ve aksiyon insanlarıyla beraber İslâmî hareketlerin içinde bulunmuştur. Bediüzzaman Said Nursî, Necip Fazıl Kısakürek, H. Basri Çantay, Ömer Rıza Doğrul, İs-

²² Çoştı derginin nitelikleri hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: “İlk sayısı 4 Temmuz 1947’de çıkan Ehli Sünnet Dergisi, yarım gazete sayfası boyutlarında dört sayfa halinde yirmi altı sayı, ardından daha küçük boyda ve on altı sayfa halinde on beş günlük dergi olarak Kasım 1953’ün sonuna kadar (toplam 137 sayı) neşredilmiştir.” Çoştı, II/423.

²³ <http://katalog.idp.org.tr/dergiler/17/ehli-sunnet>. Erişim tarihi: (12.03.2019)

²⁴ <http://katalog.idp.org.tr/dergiler/17/ehli-sunnet>. Erişim tarihi: (12.03.2019)

²⁵ <http://katalog.idp.org.tr/dergiler/17/ehli-sunnet>. Erişim tarihi: (12.03.2019)

²⁶ Çoştı derginin yazarları hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: Sadık Ambarcı, Ali Alaaddin Abbasi, Mahmut Sertel, Tahir Olgun (Tahirülmevlevî), Hulusi Bitlisi, Kardircan Kafli, Hafız Fevzi Aksoy, M. Çekmegil, Hayri Karaoğlu, Ali Fuat Başgil, Kazım Yalvaç, Mehmet Süleyman Teymuroğlu, A. Şükrü Kılıç, Rafet Demirezen, Pertev Zapsu, Abdülvehhab Eyvapar, M. Ali Küçük, Abdülhalim Akkul, Mehmet Büyükerken, Doktora Abdülkadir Karahan, M. Mehri, Cemaleddin Parlak Işık, Abdurrahman Şeref Güzelyazıcı, Abdülhakim Arvas, Mehmet Oruç, Abdülhalim, Fahri Balanteğin, Tevfik Demiroğlu, Said Nursî.” Çoştı, II/427-428.

²⁷ Abdurrahmin Zapsu, **Büyük İslâm Tarihi Hz. Muhammed (s.a.) Dönemi**, [neşredenlerin girişi], s. 13.

²⁸ Uzun, XLIV/127-128.

²⁹ Uzun, XLIV/128-128.

mail Hakkı Akyüz, Ali Vasfi Atahan, Ali Rıza Sağman, Ahmet Davudoğlu, Ahmet Hamdi Akseki, Lübnan Eski Başkanı Sami Sulh, Kûdüs Müftüsü es-Seyyid Emin el-Hüseynî, İslam Kongresi Reisi Sa'îd Ramazan el-Bûtî ile iyi ilişkilerde bulunmuştur.³⁰

Zapsu, Ehli Sünnet dergisinde, itikat, fıkıh, hadis, İslâm tarihi, dinler tarihi, tasavvuf başta olmak üzere birçok alanda yazılar kaleme almış bunun dışında bu alanlarda müstakil eserler yazmıştır.³¹

Zapsu, 9 Şubat 1958 tarihinde İstanbul'da vefat etmiş, Edirnekapı Şehitliği'nin karşısında bulunan Necati Bey Mezarlığı'na defnedilmiştir.³² Zapsu, 26 Aralık 1957 tarihinde yazmış olduğu vasiyetnamesinde çocuklarına düzenli namaz kılmaları şartıyla hakkını helal edeceğini söylemiştir. Kitaplarının kütüphanelere vakfedilmesini, ibadetlerini yerine getirmelerini, haramlardan sakınmaları, helal yolla rızıklarını kazanmalarını ve Allah'ın emrine uymalarını vasiyet etmiştir.³³

2. Abdurrahim Zapsu'nun Fıkıh Çalışmaları

Zapsu, Cumhuriyet Türkiye'sinde çocuk ve gençlerin dini bilgiye ulaşma konusunda yaşadıkları sıkıntıları gidermek için, onların anlayacağı düzeyde muhtasar ibadet fikhini içeren bir proje gerçekleştirmek istemektedir. İslâm'ın temelini ibadetler olduğunu belirten Zapsu, projesine yönelik yaptığı çalışmaları şu şekilde belirtmektedir:

... *Namaz ve oruç bedendir. Müslümanlar bu vazifeleri bedenleriyle yaparlar. Hac, hem bedeni hem de malidir. Zekât yalnız malidir. Kelime-i şahadet, dille ikrar edildiği için bedendir, gönülle tasdik edildiği için kalbidir. Bu ibadetler hakkında temizlik, namaz, oruç ve hac hakkında birer risale hazırladım. İman kitabıyla kelime-i şahadeti, 'Helal ve Haram'*

³⁰ Abdurrahmin Zapsu, **Büyük İslâm Tarihi Hz. Muhammed (s.a.) Dönemi**, [neşredenenlerin girişi], s. 12-21.

³¹ Zapsu'nun eserleri için bk. Abdurrahmin Zapsu, **Büyük İslâm Tarihi Hz. Muhammed (s.a.) Dönemi**, [neşredenenlerin girişi], s. 12-13; Uzun, XLIV/127-128; Çoştu, II/421-422.

³² Abdurrahmin Zapsu, **Büyük İslâm Tarihi Hz. Muhammed (s.a.) Dönemi**, [neşredenenlerin girişi], s. 12

³³ Abdurrahmin Zapsu, **Büyük İslâm Tarihi Hz. Muhammed (s.a.) Dönemi**, [neşredenenlerin girişi], s. 14

*risalesiyle İslâm'ın mühim bilgilerini, 'Enbiya Tarihi' ile de Kur'an'ın Peygamberler hakkında anlattığı Peygamberler tarihini anlatmışım. Bu risâle [Zekat ve Ahkâmı] ile zekât ve ahkâmını anlattıktan sonra bir de İslâm tarihi namında bir eser vücuda getirirsem hepsi bir arada 'İslâm yavrusunun kitabı'nı teşkil eder.*³⁴

Zapsu, çocuk ve gençlerin dini bilgilere ulaşabilmesi için düşündüğü bu projesini tamamlamıştır. İbadet konuları dışında *Büyük İslam Tarihi* ve *Enbiya Tarihi* adıyla iki eser yazmıştır.³⁵ Biz onun ibadetler fıkhı konusunda yazdığı eserleri tanıtacağız.

2.1. Temizlik ve Ahkâmı

Zapsu bu eserinde abdest, gusül, teyemmüm, suların hükmü, necaset, istibra ve istincâ, özürlü kişinin ve sargılı kişinin abdesti gibi konuları ele almaktadır. Konuları ihtilaflardan uzak olarak muhtasar ve sistemli bir şekilde ele almaktadır. Genellikle Hanefî mezhebinin görüşleri ekseninde konuları işlemektedir.³⁶ Diğer mezheplerin görüşlerine yer vermemektedir.³⁷ Ancak önemli gördüğü hususlarda diğer mezheplerin görüşlerini de aktarmaktadır. Örneğin “imamlara mühim bir ihtar” diyerek, imamların istibrâdan sonra uzvu yıkamadıklarını ve bu durumdan dolayı cemaatlerine devam eden Şâfiîlerin namazlarının bozulmasına yol açtuklarını söyleyerek bu duruma dikkat çekmektedir.³⁸ Keza, Hanefî mezhebinde kadına dokunmadan dolayı abdestin bozulmadığını ancak Şâfiî mezhebinde bu durumda abdest

³⁴ Zapsu'nun ifadeleri günümüz imla kurallarına uyumu tarafımızdan gerçekleştirilmiştir. Abdurrahim Zapsu, **Zekat ve Ahkâmı**, M. Sıralar Matbaası, İstanbul, s. 2.

³⁵ Abdurrahim Zapsu, **Büyük İslam Tarihi Hz. Muhammed (s.a.) Dönemi**, Risale, İstanbul, 2006; **Enbiya Tarihi**, Seyhan Basımevi, İstanbul, 1948.

³⁶ Zapsu özellikle Türkçe yazdığı fıkıh eserlerinde Hanefî okuyucunun dini bilgiye ulaşma ihtiyacını gözeterek genelde Hanefî mezhebinin görüşlerine yer vermiştir. Ancak Kürtçe yazdığı Dersa Dîn adlı eserinde Şâfiî okuyucunun dini bilgiye ulaşma ihtiyacını gözeterek Şâfiî mezhebini esas almıştır. Zapsu'nun Dersa Dîn adlı eseri hakkında geniş bilgi için bk. Nesim Sönmez, “Evdirrehîm Rehmî Hekarî û Berhema Wi Ya Ders Dîn”, **I. Uluslararası Zap Havzası Uleması Sempozyumu**, Hakkârî Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2018, 1/673-682.

³⁷ Abdurrahim Zapsu, **Temizlik ve Ahkâmı**, Ehl-i Sünnet Yayınları, İstanbul, 1985, s. 57-70.

³⁸ Abdurrahim Zapsu, **Temizlik ve Ahkâmı**, s. 72.

bozulduğu için Hanefî olan kişinin kadına dokunduğu zaman abdest almasının sünnet olduğunu belirtmektedir.³⁹ Zapsu klasik fıkıh kitaplarında yer almayan güncel meseleler hakkında da görüş belirtmektedir. “Mühim bir mesele” başlığı altında oje kullanan kadınların gusul durumuna değinmektedir. Ona göre tırnak cilası tırnağı kapatıp üzerinde bir zar teşkil ettiği için bu durum gusle engeldir.⁴⁰ Zapsu, bu eserinde namaz ve diğer ibadetler için gerekli olan temizlik ahkâmını anlaşılır bir dille okuyucuya sunmaktadır.

2.2. Cenaze ve Ahkâmı

Eseri neşreden Mustafa Pertev Zapsu, yurt içinde ve özellikle yurt dışındaki Müslümanların ölümlerini nasıl defnedeceklerini bilmemeleri hatta bazı durumlarda Hristiyan adetlerine göre defnetmek zorunda kaldıklarını belirterek, Müslümanlardan birinin vefat etmesi durumunda ne yapılması gerektiğini bilmeleri için eseri neşrettiğine değinmektedir.⁴¹ Önsözde ise Abdurrahim Zapsu, cenaze ve ahkâmının farz-ı kifâye olduğunu ancak son zamanlarda (eserin ilk neşri 1951 tarihindedir.) Türkiye’de cenaze ahkâmını bilenlerin azaldığını ve mevcut olanların ise bu ahkâmı hakkıyla bilmedikleri gerekçesiyle daha önce Ehli Sünnet dergisinde yazdığı yazıları müstakil bir kitap olarak neşrettiğini belirtmektedir. Zapsu, son derce mühim olan cenaze ahkâmının daha önce herkesin anlayacağı tarzda derli toplu bir şekilde yazılmadığı tespitinde bulunmakta ve bu eserin müftülüklerde, belediyelerde, muhtarlıklarda, köy imamlarında ve hatta her Müslüman’ın evinde bulunması gerektiğini belirtmektedir.⁴²

Zapsu, eserinde Müslüman bir kişinin ölüm döşeginden başlamak üzere, cenazenin yıkanması, kefenlenmesi, cenaze namazının kılınması, defnedilmesi ve devir ıskatının yapılmasına ilişkin fikhî bilgileri açık, anlaşılır, sistemli ve muhtasar bir şekilde aktarmaktadır. Temizlik

³⁹ Abdurrahim Zapsu, **Temizlik ve Ahkâmı**, s. 58.

⁴⁰ Abdurrahim Zapsu, **Temizlik ve Ahkâmı**, s. 60.

⁴¹ Abdurrahim Zapsu, **Cenaze ve Temizlik Ahkâmı**, Ehl-i Sünnet Yayınları, İstanbul, 1985, s. 3

⁴² Abdurrahim Zapsu, **Cenaze ve Temizlik Ahkâmı**, s. 4-5.

ve ahkâmında olduğu gibi esas olarak Hanefî mezhebinin görüşlerini esas almıştır. Önemli gördüğü bazı meselelerde diğer mezheplerin de görüşlerine yer vermektedir. Sözgelimi Şâfi'î mezhebinde namazın fatıhasız bir şekilde kılınamayacağından hareketle cenaze, Şâfi'î mezhebine mensup biri olduğu takdirde Fatıha suresini okumak gerektiğini belirtmektedir.⁴³ Yine talkin okunurken imamın tek başına okuması gerektiğini, Şâfi'î mezhebinde ise imamın cemaatin duyacağı şekilde yüksek sesle okuması gerektiğini vurgulamaktadır.⁴⁴ Keza, gemide ölen kişinin cenazesi konusunda Ebû Hanîfe, Şâfi'î ve Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini aktarmaktadır.⁴⁵ Zapsu, devir ıskatı konusunda güncel tartışmalara değinmektedir. O son zamanlarda "haddini bilmeyen cahiller" olarak nitelediği bazı kimselerin ıskatı inkar ettiklerini belirtmekte ve bunu sert şekilde eleştirmektedir. Zapsu, Iskat konusunda tutulamayan orucun fidyesinin verilmesi gerektiğinden hareketle İmâm Şâfi'î'nin ölünün kılmadığı namazlarının da buna kıyas ettiğini belirterek esasen bu uygulamanın İmâm Şâfi'î'nin ictihâdına dayandığına işaret etmektedir.⁴⁶

2.3. Zekat ve Ahkâmı

Zapsu, *Zekat ve Ahkâmı* adlı eserini temizlik, namaz, oruç ve hac risalelerini yazdıktan sonra kaleme aldığını belirtmemektedir.⁴⁷ Zapsu, eserinde zekâtın hükmü, kimlere farz olduğu, nisâbı, zekâta tabi olan mallar ve bunların zekât miktarları, zekâtın kimlere verilebileceğine dair konuları ele almaktadır.⁴⁸ Zapsu, eserinin sonunda ör-

⁴³ Abdurrahim Zapsu, **Cenaze ve Temizlik Ahkâmı**, s. 20.

⁴⁴ Abdurrahim Zapsu, **Cenaze ve Temizlik Ahkâmı**, s. 28.

⁴⁵ "İmam-ı Ahmed Hanbelî Hazretlerine göre: Denizin tam dibinde gitmesi için ağır bir taş bağlanır. İmamı Şâfi'î'ye göre eğer buldukları yer İslam sahillerine yakınsa taş bağlanmaz. Dalgalar cenazeyi İslâm sahillerine götüreceği için iki tarafına tahta bağlanır, uzak ise İmam-ı Ahmed'e göre taş bağlanır. İmam-ı Hanefî hazretleri aynı içtihadı göre fetva vermiştir." Abdurrahim Zapsu, **Cenaze ve Temizlik Ahkâmı**, s. 32.

⁴⁶ Abdurrahim Zapsu, **Cenaze ve Temizlik Ahkâmı**, s. 33-34.

⁴⁷ Abdurrahim Zapsu, **Zekat ve Ahkâmı**, s. 2.

⁴⁸ Abdurrahim Zapsu, **Zekat ve Ahkâmı**, s. 3-14.

neklerle zekâtın nasıl verileceğini uygulamalı bir şekilde anlatmaktadır.⁴⁹ Eser, herkesin anlayabileceği şekilde sade, anlaşılır bir şekildedir. Zapsu, diğer eserlerinde olduğu gibi bu eserinde de genellikle Hanefî mezhebini esas almaktadır. Yazar önemli gördüğü meselelerde diğer mezheplerin görüşlerine de yer vermektedir. Sözelimi, Hanefî mezhebine göre zekâtın mükellefiyetini, Müslüman, hür, akıl-baliğ olarak aktarırken, Şâfi'î mezhebinin bu konudaki farklı görüşünü de aktarmaktadır. Şâfi'î mezhebindeki akıl-baliğ olmayan çocuk ve delilerin mallarından zekât verilmesi gerektiği görüşüne dikkat çekmektedir.⁵⁰ Zapsu'nun bu eseri zekâtın ahkâmını genel olarak öğrenmek isteyenlere yönelik el kitabı mahiyetinde hazırladığını söylemek gerekir.

2.4. Helâl ve Haram

Zapsu, her Müslümân'ın *Kitâb*'in ahkâmını bilmekle mükellef olduğu ve aynı şekilde her Müslümân'ın bildiklerini din kardeşine aktarmak mecburiyetinde olduğu gerekçesine dayanarak ilmî olarak helâl ve haram konularını ele aldığını belirtmektedir.⁵¹ Zapsu, helâli dinde yasaklanmamış olan şeyler, haram ise dinde yasaklanmış olan şeyler olarak tanımlamaktadır.⁵² O helâl ve haramı, yiyecek ve içeceklerde helâl-haramlar, alış-verişlerde helâl-haramlar, aile hukukunda (cinsi münasebetlerde) helâl-haramları kapsadığını belirtmekte ve bu başlıklar altında birçok meseleyi gündeme getirmektedir.⁵³ Zapsu, yiyecek ve içeceklerde Hanefî mezhebince kabul edilen hükümlere yer vermektedir. Ancak ihtilâflı durumlarda diğer mezheplerin görüşlerini zikretmektedir. Sözelimi, tilki etinin Hanefilere göre yenmesinin haram, Şâfi'îlere göre helâl olduğu hükmünü aktarmaktadır.⁵⁴ Yine at

⁴⁹ Abdurrahim Zapsu, **Zekat ve Ahkâmı**, s. 15-16.

⁵⁰ Abdurrahim Zapsu, Abdurrahim Zapsu, **Zekat ve Ahkâmı**, s. 4.

⁵¹ Abdurrahim Zapsu, **Helâl ve Haram**, Bizim Matbaa, 1948, s. 4.

⁵² Abdurrahim Zapsu, **Helâl ve Haram**, s. 7.

⁵³ Abdurrahim Zapsu, **Helâl ve Haram**, s. 7-31.

⁵⁴ Abdurrahim Zapsu, **Helâl ve Haram**, s. 9.

etinin yenmesi konusunda ihtilafın olduğunu bir görüşe göre helâl olduğu hükmünü nakletmektedir.⁵⁵ Keza Zapsu midye, istiridye ve yengeç gibi hayvanların Hanefilerce balık olarak kabul edilmediği için yenmelerinin haram ancak Şâfi'ilerce balık olarak kabul edildiği için mekruh olmasına rağmen yenmesinin helâl olduğunu belirtmektedir.⁵⁶ Zapsu, alış-verilerde helâl ve harama ilişkin maddeleri sıraladıktan sonra birkaç hususa dikkat çekmektedir. Özellikle borcunu zamanında ödememenin haram olduğunu belirtmektedir. Oyunlardan kazanılan para, hava parası, İslam hukukundaki miras taksimi dışında kazanılan mal haramdır.⁵⁷

Zapsu, aile hukukundaki meselelerde nikhtan başlamaktadır. Nikhta özellikle ilan Őartına vurgu yapmaktadır. Resmi nikâha ek olarak dini nikah yapılması gerektiğini belirtmektedir. Zapsu, muharremt kısmında erkek ile kadın arasındaki gayr-ı meşru münasebetin shriyyet doğurduğu hükmünün Hanefilerce kabul edildiğini ancak Şâfi'ilerce kabul edilmediğini aktarmaktadır. Zapsu, bu kısımda ayrıca, süt hısımlığı, geçici evlenme engelleri ve boşanmada iddet meselelerini de ele almaktadır.⁵⁸

Zapsu, günümüzde de tartışma konusu olan tütünün hükmü konusunu tartışmaktadır. Sigara, pipo ve nargilenin hükmü konusunda helâl ve haram diyenlerin delillerini aktaran Zapsu, her iki gurubun zikrettiği delillerin zayıf olduğunu ve kat'ı olmadığını belirtmektedir. Ona göre tütün bazı durumlarda haramdır. Müslüman doktorun hasta birine sigarayı yasaklaması ve fakir bir adamın ailesinin rızkını sigaraya harcaması durumunda sigaranın haram olduğunu belirtmektedir.⁵⁹

⁵⁵ Abdurrahim Zapsu, **Helâl ve Haram**, s. 8.

⁵⁶ Abdurrahim Zapsu, **Helâl ve Haram**, s. 9.

⁵⁷ Abdurrahim Zapsu, **Helâl ve Haram**, s. 17-19.

⁵⁸ Abdurrahim Zapsu, **Helâl ve Haram**, s. 20-27.

⁵⁹ Abdurrahim Zapsu, **Helâl ve Haram**, s. 28-29.

Zapsu, yukarıda zikrettiğimiz eserleri dışında Müslümânların dinlerini öğrenmeleri için birçok eser yazmıştır. O, *İslâm Yavrusunun Kitabı* adlı eserini Müslümân bir babanın on üç yaşındaki çocuğuna öğretmesi gereken dinî bilgileri ihtiva ettiğini belirtmektedir. Zapsu, bu kitabı din, iman, mezhep vb. konulara ilişkin temel bilgileri özetleyerek çocuklara ve gençlere yönelik el kitabı mahiyetinde bir eser tasarlamıştır.⁶⁰ *Düşünüyorum ve Soruyorum* adlı eserinde insanın varlığına ilişkin felsefî düşüncelerini açıklamakta, *İlim ve Edepten Mahrum Bir Papaza İlim ve Edep Dahilinde Bir Cevap* adlı eserinde ise Trabza papazının misyonerlik faaliyetleri için dağıttığı eseri tenkit etmektedir.⁶¹

Sonuç

Zapsu, Osmanlı döneminde yetişen önemli bir fikir ve aksiyon adamıdır. Osmanlının çalkantılı dönemlerinde Müslüman topraklarının savunulması için savaşa katılmış ve esir düşmüş bir ilim adamıdır. O her Müslümanın kendi dinine sahip çıkmasını önemsemiş ve bu uğurda gayret göstermiştir. Esir kampında olduğu zamanlarda bile Müslüman genç ve çocukların dinlerini öğrenmeleri için çalışmalar yürütmüş, Bakü'ye kaçtığı dönemde de aynı faaliyetleri yürütmüştür. Zapsu, aynı çalışmalarını Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra da sürdürmüştür. Cumhuriyet döneminde Müslümanların dinî eğitimi için önemli çalışmalar yürütmüştür. Özellikle genç ve çocuklara yönelik çalışmalar yaparak dinini bilen bir neslin yetişmesi için yayıncılık faaliyetlerinde bulunmuştur. İslâm'ın itikad ve ibadet konularını özetle-

⁶⁰ Abdurrahim Zapsu, **İslâm Yavrusunu Kitabı**, M. Sıralar Matbaası, İstanbul, 1956, s. 11-57.

⁶¹ Abdurrahim Zapsu, **Düşünüyorum ve Soruyorum**, Aydınlık Basımevi, İstanbul, 1947; Zapsu, eserini Atatürk'e ithaf eden papazın amacını şu ifadelerle ret etmektedir: "Papaz kitabını Atatürk'e ithaf ediyor. Zaten Bolşevikler de aynı metodu takip etmiş, herhangi bir gayeyi ortaya atmak istemişlerse, Atatürk'ü bayrak olarak kullanmışlardır. Bu ithafla papaz Atatürk'ü, bir Hristiyan misyoneri halinde göstermeğe çalışıyor. Müslüman bir anadan, Müslüman bir babadan doğan, bu güne kadar hiçbir taraftan Hristiyanlığı iddia edilemeyen bilakis İslam mabetlerinde namlarına mevlüd-i şerif ve Kur'an'ı kerim okunan bu büyük kahramana Hristiyan demek ve ona misyoner demek kendilerine en büyük hakarettir." Abdurrahim Zapsu, **İlim ve Edepten Mahrum Bir Papaza İlim ve Edep Dahilinde Bir Cevap**, M. Sıralar Matbaası, 1954, s. 6-7.

yen eserler yazarak Müslümanların dinî bilgiye ulaşmalarını kolaylaştırmıştır. Bunun dışında Ehli Sünnet dergisinde benzer konuları işleyerek Müslüman bilincini diri tutmayı amaçlamıştır. Sonuç olarak Zapsu, Cumhuriyet döneminde Müslümânca yaşam için gereken hususları ve meseleleri tartışarak, dinin özellikle amel boyutunun öğrenilmesi konusunda çaba sarf etmiştir.

Kaynakça

- Çoştu**, Kamil, “Ehli Sünnet Dergisinin ve Abdurrahim Zapsu’nun Dini İçerikli Yayıncılık Serüveni”, **İslam’ı Uyandırmak Çok Partili Yaşama Geçilirken İslamcı Düşünce ve Dergiler**, İlem Kitaplığı, 2018.
- Kaplan**, Yaşar, Tarihte Hakkâri, “Şemdinan, Bahdınan ve Hakkâri”, **Uluslararası Seyyid Tâhâ-î Hakkâri Sempozyumu Bildirileri (24- 26 Mayıs 2013)**, Hakkâri Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014.
- Sönmez**, Nesim, “Evdirrehîm Rehmî Hekarî û Berhema Wi Ya Ders Dîn”, **I. Uluslararası Zap Havzası Uleması Sempozyumu**, Hakkâri Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2018
- Uzun**, Mustafa, “Zapsu, Abdürrahim”, **Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, 2013.
- Zapsu**, Abdurrahim, **Büyük İslam Tarihi Hz. Muhammed (s.a.) Dönemi**, Risale, İstanbul, 2006.
-, **Enbiya Tarihi**, Seyhan Basımevi, İstanbul, 1948.
-, **Zekat ve Ahkâmı**, M. Sıralar Matbaası, İstanbul.
-, **Temizlik ve Ahkâmı**, Ehl-i Sünnet Yayınları, İstanbul, 1985.
-, **Cenaze ve Temizlik Ahkâmı**, Ehl-i Sünnet Yayınları, İstanbul, 1985.
-, **Helâl ve Haram**, Bizim Matbaa, 1948.
-, **İslâm Yavrusunu Kitabı**, M. Sıralar Matbaası, İstanbul, 1956.
-, **Düşünüyorum ve Soruyorum**, Aydınlık Basımevi, İstanbul, 1947.

....., **İlim ve Edepten Mahrum Bir Papaza İlim ve Edep Dahilinde
Bir Cevap**, M. Sıralar Matbaası, 1954.

[http://katalog.idp.org.tr/dergiler/17/ehli-sunnet.](http://katalog.idp.org.tr/dergiler/17/ehli-sunnet) Erişim tarihi:
(12.03.2019)

HAKKÂRÎ'NİN YAŞAMINA VE KALEMİNE DOKUNDUĞU BİR YAZAR: FERİT EDGÜ

Hanife Nâlân GENÇ*

*“Hak. Kentim
Çileli gözlerin
Cüzamlı derin
Ve - kar ile devam eder adın.”*

Ferit Edgü

ÖZET

Roman, öykü, senaryo, deneme, şiir, anı, biyografi, çocuk yazını, çeviri, monografi, mektup gibi türlerin yanı sıra, resim eleştirileri ve denemeleriyle yazın ve sanat alanında yazma edimi ve üretimini var-sıllaştırıp, çeşitlendiren Ferit Edgü Türk Yazını'nda yalnızca küçürek öykü türünün değil, varoluşçu çizginin de önemli isimleri arasında yer alır. Yazar Güzel Sanatlar Akademisi Resim Bölümünde öğrenciyken Münih ve Paris'e gider. Paris'te altı yıl seramik öğrenimini sürdürürken yazın ve resimle olan ilgisini devam ettirir. 1964 yılında yurda döner ve askerlik görevini yedek subay öğretmen olarak Hakkârî'nin Pirkanis Köyü'nde yapar. Burada yaşadıkları gerek özel yaşamının gerekse yazınsal üretiminin esin kaynağı olur. Hakkârî'deki deneyim, izlenim ve gözlemleri onu öylesine derinden etkiler ki özel yaşamı gibi yazınsal kariyeri de Hakkârî öncesi ve sonrası olarak ikiye ayrılır adeta. Yazarın şiirsel üretimlerinin yoğunlukta olduğu Hakkârî öncesi dönemdeki yapıtları toplumsalcı bir yapı özelliği taşıırken, Hakkârî son-

* Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Fransız Dili Eğitimi Anabilim Dalı, ngenc@omu.edu.tr

rası ele aldığı konular kendi yazgısı olur. Deveci (2007: 20) onun yazınsal oluşumunu izleyip geçirdiği değişimleri doğrudan saptayabilmek için Hakkâri'nin çıkış noktası olduğunu belirtir. Hakkâri ve bu kentte yaşadıkları yazarın düşünce evrenine yeni ve farklı bir bakış açısı kazandırırken, bu yolla geliştirdiği yeni biçemi yapıtlarına yansır. Bundan böyle bireyin ne düne, ne yarına, yaşadığı an kadar bağlanamayacağı savını güçlendireceği iletişimsiz, yalnız, kendine yabancılaşmış ve mutsuz bireyin derinlikli ruh halini ve onun varlığı üzerine temellendirdiği bir dünya görüşünü benimseyecektir. Edgü, toplumsal-bireysel gerçekleri gözlem ve deneyimleriyle harmanlayarak geliştirdiği biçeminin odağına kendisi ve dünyayla olan ilişkisinde, yalnızlığını, özgürlüğünü, bunaltısını, iletişimsizliğini ve yurtsuzluğunu bir varoluş sorunu olarak gören uyumsuz bireyi yerleştirir. Bu dönemde biriktirdiği anlarının, gözlemlerinin ve izlenimlerinin doğrudan yansıdığı *Av* (1968), *Kimse* (1976), *O/Hakkâri'de Bir Mevsim* (1977) ve *Doğu Öyküleri* (1995) yapıtlarından bazılarıdır. Özellikle romanlarına (*Kimse*, *O*) ve birçok öyküsüne esin kaynağı olmuş ve yazarın 'gözünü dünyaya yeniden açtığı yer' olarak tanımladığı Hakkâri, Edgü için yazarlık kariyerinin referans kaynağı olmakla kalmaz, kendini yeniden yarattığı ikinci yaşamının başlangıcı olur. Edgü'nün düşleminde sökemediği/sökemeyeceği kent haline gelir "Hak" kenti. Söyleşilerde ifade ettiği, yapıtlarında yansıttığı gibi Hakkâri, yaşamında derin izler bırakmış, bırakmaya devam etmiş ve edecek olan bir kenttir.

Anahtar Sözcükler: Hakkâri, Ferit Edgü, kent, yaşam, yazar.

**A WRITER TOUCHED HIS LIFE AND PEN BY HAKKÂRÎ:
FERİT EDGÜ**

ABSTRACT

In addition to the genres such as novel, story, screenplay, essay, poem, memoir, biography, children's literature, translation, monograph, and letters, Ferit Edgü, who variates and diversifies the literary and artistic writing performance and production with his art critics and essays, is one of the important names not only the minimal story type but also the existentialist line in Turkish literature. When he was a student at the Academy of Fine Arts, he went to Munich and Paris. While he was studying ceramics in Paris for six years, he continued his interest in literature and painting. He returned to the country in 1964 and completed his military service as a reserve officer in the Pirkanis village of Hakkâri. What they experienced here was a source of inspiration for both private life and literary production. His experiences, impressions and observations in Hakkâri affect him so deeply that his personal life, as well as his literary career is divided into two as before and after Hakkâri. While his works in the pre-Hakkâri period, where the poetic production of the author is intense, were socialist, the issues he dealt with after Hakkâri became his own destiny. Hakkâri and what he experienced in this city give a new and different perspective to his universe of thought, the new style he develops in this way is reflected in his works. Henceforth, he will adopt a world-view based on the deep mood and the existence of the non-communicated, lonely, self-alienated and unhappy individual who will strengthen the argument that the individual cannot be bound until yesterday or tomorrow. Edgü places the incompatible individual who sees his loneliness, freedom, depression, lack of communication and homeland as an existential problem in the focus of the style he developed by blending social-individual realities with his observations and experiences. *Av* (1968), *Kimse* (1976), *O/Hakkâri'de Bir Mevsim* (1977) ve *Doğu Öyküleri* (1995) are some of his works which directly reflect his memories, ob-

servations and impressions he collected during this period. In particular, Hakkâri, who has inspired his novels (*Kimse, O*) and many stories and described the author as “the place where his eyes open again to the world”, is not only a reference source for his writing career, but it is the beginning of his second life that he has recreated himself. The city of “Hak” becomes the city that Edgü can't get out of his dream. As the author has expressed in his interviews and reflected in his works, Hakkâri is a city that has left deep traces in his life and will continue to leave.

Key Words: Hakkâri, Ferit Edgü, city, life, author.

Amaç

Türk Yazını'nda varoluşçu çizginin önemli isimleri arasında yer alan Ferit Edgü'nün bu anlayışı kişisel yaşantı ve izlenimleriyle harmanlandığı yerin adı olmasıyla Hakkâri ili özel bir anlama sahiptir. Yazarın özel ve yazınsal yaşamında bir değişim noktasını ifade eden bu kent, onun yazınsal yaşamının tümüyle değişerek farklı bir yön kazanmasına vesile olmuştur. Yazarın bu kentte yaşadıkları düşünce evrenine yeni ve farklı bir bakış açısı, biçimini temellendirdiği bireyin varoluş sorununaysa uyumsuzluk boyutuyla yeni bir anlayış kazandırır. Yazarın bu yeni anlayışla kaleme aldığı yapıtlarının derin anlamını ve dünya görüşünü temellendiren yaşantı, izlemin ve anıların doğuş kaynağı Hakkâri ili oldukça önemli bir değere sahiptir. Bu çalışmanın öncelikli amacı yazarın bu kentle kurduğu bağın görünmeyen yüzünü, bilinmeyen, söylenmeyen, anlaşılmayanların gün yüzüne çıkarılması ve yapıtlarına isim veren, esin kaynağı olan bu kentin Edgü'nün dünyasında çok daha derin etkilere ve anlamlara sahip olduğunu ortaya koymaktır.

Yöntem

Bu çalışmada tarama (survey) türü araştırma çeşitlerinden betimsel (descriptive) betimleyici araştırma deseni kullanılmıştır. Yıldırım ve Şimşek'in ifade ettiği gibi (2005: 224) bu analizin temel ereği elde edilen bulguları düzenlenmiş ve yorumlanmış bir biçimde okuyucuya sunmaktır. Bu yöntemin amacı Varoluşçu ve küçürek öykü türünün önemli isimlerinden Ferit Edgü'nün büyük oranda sanat anlayışı ve biçimine yön veren Hakkâri'nin yazarın özel yaşamından başlayan etkisinin nasıl yazın yaşamına kaydığı ve oradan tümüyle etki boyutunu artırarak yazarın yazın ve özel yaşamının birleştiği yeni bir boyuta nasıl taşındığını ortaya koymaktır. Bu amaçla yazarın Hakkâri öncesi ve sonrası yapıtları biçimleri, bakış açıları, izlekleri, anlatı yapısı, imgeleri bakımından karşılaştırılarak incelenmiş ve yazarın kendini yeniden yarattığı bu ilin gerek özel gerekse yazın yaşamındaki izleri nitel betimsel içerik analiz yöntemi ile açıklanmaya çalışılmıştır. Bu çözümlemeyle yazarı Varoluşçuluk (L S Vygotsy socio-cultural constructivism)

ve küçürek öykü türüne yönlendiren bu kent ve burada yaşadıklarının etken olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Hakkâri yazarın bireyi ve yaratımlarını şekillendirdiği bir anlam boyutunun adıdır.

Olası Bulgular

Bu çalışmada ortaya konulması istenen olası bulgular şöyledir:

- Yazarın askerlik görevi sırasında tanıdığı Hakkâri ili onu öylesine derinden ve güçlü bir şekilde etkiler ki özel yaşamı gibi yazınsal kariyerinin nasıl Hakkâri öncesi ve sonrası olarak ikiye ayrıldığı saptamak.
- Yazarın Hakkâri öncesi dönemdeki yapıtların ile sonrası ele aldığı konular ve biçemi arasında Hakkâri'nin nasıl bir işlev üstlendiğini ortaya koymak.
- Hakkâri ve Ferit Edgü'nün bu kentte yaşadıklarının onun düşünce evrenine nasıl bir bakış açısı kazandırdığını ve bunu yapıtlarında nasıl ve ne şekilde yansıttığını göstermek.
- Yazarın Hakkâri sayesinde değişen dünya görüşünün asallarını bulgulamak.
- Yazarın eserleri temel alındığında hangi yapıtlarında Hakkâri'nin yer aldığı ve nasıl bir işlev üstlendiğini göstermek.
- Yazarın bu kenti neden ikinci yaşamının başlangıcı olarak kabul ettiğini özyaşamöyküsel bulgular ve yapıtları ışığında tartışmak.

Giriş

Çağdaş Türk yazınının roman, öykü, şiir yanında tiyatro, aforizma ve inceleme gibi farklı türlerinde yapıtlar vermiş olan yayıncı, sanat eleştirmeni ve ressam kimliğiyle tanınan Ferit Edgü, gerek biçemi gerekse bu biçemle harmanlamış olduğu izleklerle önemli bir yazın insanıdır. Türk yazınında onu ön plana çıkartan da modern anlatının tem-

silcilerinden biri olmasıdır. Yazarlık kariyerine 1950'li yıllarda başlayan ve pek çok ödüle layık bulunan Edgü, dönemin sanat anlayışı ve çağın özüyle uyumlu yapıtlarında bireyin varoluş sorununu odağına alır. Aralarında Bilge Karasu, Leyla Erbil, Nezihe Meriç, Vüsat O. Bener, Tomris Uyar gibi isimlerin yer aldığı 1950'li yılların yazarlarından biri olan Ferit Edgü onlardan yalnızca başkalarına benzemezliği ve deneyciliğiyle değil, aynı zamanda küçürek öykü ve Varoluşçu yaklaşımın temsilcisi olması yönüyle de ayrılır. Bu dönem yazarlarını bir akım ya da düşünce oluşturma noktasında birleştiren bir öge olmamıştır. Söz konusu dönem yazarlarının belki de tek buluşma noktaları a ve Mavi gibi dergilerde yazılar yayımlamış olmalarıdır. Çünkü zaman içerisinde bu dönem yazarlarının yazınsal yönsemeleri farklılaşmıştır. Yazında küçürek öykü türünün ismiyle özdeşleştiği Ferit Edgü ağırlıklı olarak yalnızlık, yabancılaşma, iletişimsizlik, yersiz yurtsuzluk izleklerini ön plana çıkartmıştır. Modern yaşama koşut olarak ortaya çıkan varoluş sorunsalı onda bir izlek olmaktan öte anlamlar kazanır. Varoluşçuluk bireyin kendini anlaması ve anlatmasında olduğu kadar varlığını sorgulamasında da bir araçtır. Özellikle 1970'li yıllarda yaşanan sosyal, siyasal ve ekonomik değişimler bilim ve teknoloji alanında gelişmelere koşut olarak bireyin maddî ve manevî tüm değerlerini siler. Tüm değerlerin anlamını yitirdiği bu çağın bunalımını anlatan yazardan biri olan Edgü, kendini bir çeşit yozlaşmanın içinde bulan bireyi odağına alır. Evrensel izleklerle modern dünya insanını kısa, yoğun ve bir o kadar da düşündürücü bir yaklaşımla değerlendiren yazar, onun sorunlarına toplumla ilişkisi bağlamında eğilir. Bu yüzden bireyin bireysel sorunlarını ön plana çıkarttığı yapıtlara imza atar.

Aydınlanma çağı ve sanayi devriminin ardından beliren düşünsel ve felsefi koşullar belli bir dünya görüşünü beraberinde getirmiştir. Buna koşut olarak beliren modernizm bireyin kendilik değerlerini yitirmesine neden olmuştur. Maddeyi yücelten modernizm varlığı tek boyutlu bir olguya dönüştürürken, bireyin mutsuzluğuna, yalnızlığına ve tipleşmesine engel olamamıştır. Diğeri ile aynılaşan birey, değersizleşerek kendine yabancılaşır. Bu yabancılaşma bireyi kuşatarak önce kendinden en nihayetinde de çevresinden kopartır. Yabancılaşmayı

bireyin kendinden kopuşu olarak değerlendirdiğimizde, bunun nedenleri de daha açık biçimde anlaşılabilir. “Bir insanın kendisini ya da duygularını önceden bağlandığı bir konum ya da nesneden geri çekmesi ya da koparması” (Eğrilmez, 2011: 24) şeklinde tanımlanan yabancılaşma kişinin kendi olma arayışıdır. Bireyin kendi olma yolunda kalabalıktan yalıtılmış bir uzamda benliğini arayışıdır yabancılaşma. Buna toplumun ezici etkisi ve baskısından kaçış anlamı da yüklenebilir. Toplumun kimi kontrol mekanizmaları ve normları birey için baskılayıcı bir nitelik taşıyabilir. Bundan kurtulmak için birey kalabalıktan kaçıp kendi benliğine sığınır. Çevresindeki insanlara güvenmeyen birey, sürekli bir arayış ve sorgulama içindedir. Modernizmin biçimlediği bu birey, iletişimsizlik kavşağında aidiyet duygusunu yitirmiş, kimsesiz bir yersiz yurtsuzdur.

Ferit Edgü'nün biçemi kendine özgü kimi niteliklerle donatılmıştır. Farklı yazınsal türlerde yapıtlar vermiş olan yazar özellikle küçürek öykü türünün önemli bir temsilcisi olarak anılmaya değerdir. Yazarın gerek yazınsal yaşamı gerekse özel yaşamı Hakkâri'de geçirdiği günlerin, biriktirdiği anıların geride bıraktıklarıyla biçimlenip, anlamlanır. Bu yüzden yazarı kendisiyle ortak bağlar bulduğu ve duygularına tercüman olan bir tür olarak küçürek öykü bağlamında değerlendirmenin yararlı olacağı kanısındayız. Edgü'yü küçürek öyküyle buluşturan ortak noktaları belirledikten sonra askerlik yıllarında Hakkâri'deki yaşanmışlıkların biçimine nasıl yansıdığını ve anlamlandırıldığını bu bulgular ışığında incelemeye çalışacağız.

Türk Yazınında Ferit Edgü ile Özdeşleşen Bir Tür: Küçürek Öykü

Öykü türünün bir alt türü gibi algılanan ya da gösterilen küçürek (minimal) öykü, yedi yüz elliden az sözcük kullanımıyla çok kısa metinlerden hatta tek tümcelerden oluşan bir anlatı türüdür. Bu yüzden “minimal öykü”, “kısa kısa öykü”, “çok kısa öykü”, “kısa kurmaca”, “mini öykü”, “mikro kurmaca”, “öykücük”, “küçük ölçekli kurmaca” gibi kimi terimlerle nitelendirilmiştir. Türk yazınında kavramı ilk kez ‘küçürek öykü’ şeklinde kullanan Buran bu türün “ilk ve en belirgin

özelliğinin de benzerlerinden daha kısa oluşu olduğunu” dikkat çeker. (2012: 24). Kısa olmasının en önemli sebebi yaratmak istediği anı yakalama çabasıdır. Çünkü akıp giden zaman içinde anı değerli kılan yaşanmışlık önemlidir. Küçürek öykü, yakınlaştırıldığı ya da aralarında benzerlik kurulan öykü türünden farklıdır. Allen, bu farklılığın özellikle yapısal boyutta olduğuna dikkat çeker (2007:105-108). Anlatı yerlemleri ve bakış açısıyla kendine özgü bir tür olan küçürek öykü, hızlı yaşam tarzına koşut olarak tüketim toplumunun ön plana çıkarttığı yeni bir biçim olarak algılanmıştır. Tüm bu isimlendirmeler içinde Türk yazınında “küçürek öykü” betimlemesi kabul görmüştür. (Korkmaz ve Deveci, 2011). Bu yüzden bir durum ya da anın felsefi yoğunluğunu aksettiren zamansızlık ve yurtsuzluk sorunları temel olarak ele alınan izlekler arasında olmuştur.

Yüzyılı etkileyen sadeleşme anlayışının ürünü olarak 1960’lı yıllarda ortaya çıkan bu türün dünya yazınındaki temsilcileri arasında başta Richard Brautigan ve Spencer Holst olmak üzere Julio Cortazar, Dino Buzzati, Franz Kafka, Oscar Wilde, Türk yazınıdaysa Ferit Edgü, İsmet Kür, Sevim Budak, Barış Bıçakçı, Haydar Ergülen Tarık Günersel, Tezer Özlü, Küçük İskender, Refik Algan, Hulki Aktunç, Murat Yalçın, Taner Karakoç, Mehmet Harmanlı, Cemal Şakar, Hürriyet Yaşar gibi isimler sayılabilir.

Her ne kadar küçürek öykü yirminci yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıksa da Kolcu, Hint, İran, Arap anlatı örneklerinden olan Binbir Gece Masalları, Kelile ve Dimne, Bostan, Gülistan ve Mevlâna’nın mesnevisinde yer alan küçük hikâyelerin bu türe yakınlıkları gereği türün ilk örnekleri arasında değerlendirilebileceğini belirtmektedir (2006: 85). Türün ortaya çıkmasında dönemin sosyal, siyasal etkileri kadar minimal yaklaşım da belirleyici olmuştur. “Küçürek öykü, tür olarak kendi çağının ruhunu, özüne uygun olarak açığa çıkarmak istediği gibi” (İçli, 2014: 69) insan ve toplumu ele almıştır. Biçim ve içerik açısından kendine özgü nitelikleri olan küçürek öyküyü betimleyen bir diğer önemli yanı ise felsefi bir boyutunun olmasıdır. Aslında

yaşamı yorumlayıp tanıtmaya çalışan küçürek öykü, hacmi gereği öykünün anlatı yerlemlerindeki kadar ayrıntıya yer vermez. Şiire imgesel anlatım yönünden oldukça benzeyen bu türün en tipik özelliği öykü kurgusunun yoğun bir imge kullanımıyla varsillaştırılması ve okurun satır aralarını okuyabilmesini amaçlamasıdır. Özlü ve yoğun bir anlatımın baskın olduğu bir kurgunun altında çoğunlukla felsefi bir izlek gizlidir. Çünkü anlam anlatılmayanlarda gizlidir. Bu yüzden bir iç konuşma ya da monolog olarak tasarlanabilirler. Erden, küçürek öyküyü tanımlayan yargıları birleştirdiğinde şu saptamalarda bulunmaktadır: "...Hayatın sadece bir bölümünü ele alma, tek bir şeyle ilgilenme, bütünü sadece bir parçası olma, tamamlanmamış bir metin olma, okur kitesinin belli bir bilgi ve kültür seviyesinde olması gibi" (2010, 35). Aslında bu tanımlama bu türün neden modernizmle birlikte anıldığını da çok açık biçimde ortaya koymaktadır. Yalnızlık, yabancılaşma gibi bireyin iç dünyasını betimleyen izlekler ve insan gerçekleri kısa anlar, durumlar ya da olayların seyri sınırlı kişi ve uzamla bezenerak dolaylı bir anlamla güçlendirilir. Küçürek öykü çok kısa ancak yoğun bir yapı özelliği taşır. Etkili ve derinlikli bir duygu ve düşünce oluşturması güçlü bir kurgu yanında söz dağarcığı, dil ve anlatım özelliklerinin de bu doğrultuda şekillendirilmesine bağlıdır. Öykülerdeki sözcük sayısı farklı diller temel alındığında değişiklik göstermekle birlikte kesin sınırlar belirlenmemiştir. Bununla birlikte yüz sözcüğü geçmeyecek bir sınırlamadan söz edilebilir. Kullanılan sözcük sayısına göre kendi içinde farklı isimlendirmelerle anılmaktadır. Öykülerdeki çağrışımlarla okur hiç farkında olmadığı çelişkiler hakkında düşünmeye itilir. Bunun dışında okuru şaşırtmak da bir başka amaçtır. Zaten bu amaçla kurgu bilinçli olarak kısa tutulmaktadır. Yalnızca anlatılmak istenene odaklanıldığı için küçürek öyküde ayrıntılar yok olur, buna karşılık simgesel anlam varlık kazanır.

İnsan ve dünyaya ilişkin temel sorunlar özellikle yabancılaşma, yalnızlık, umutsuzluk ve bunaltı gibi ana izleklerle bireysel öğeler ön plana çıkartılarak genişletilir. "O yüzden yabancılaşma, köleleşme, umutsuzluk, yalnızlık, iletişimsizlik, çöküntü ve bunaltı izlekleri üzerine kurulan küçürek öyküler, çağın baskın eğilimi doğrultusunda

ulusal ya da geleneksel öğelerden çok, bireysel öğeleri işler” (Korkmaz ve Deveci, 2011: 13). Kurguda bilinçli olarak eksik bırakılan bölümlerin okurca doldurulmasının beklenmesi onu düşünmeye ve yorumlamaya itmeyi amaçlamasından kaynaklanır.

Küçürek öykü biçimsel ve anlamsal yönden içinde kendine özgü kimi nitelikleri barındırır. İsmnin imlediği gibi onu öykü türünden ayıran en temel niteliği dilsel yapısı ve hacmidir. Bu dilsel yapının en önemli özelliği ekonomik bir sözcük dağarcığına sahip olmasıdır. İçli'nin belirttiği gibi “hacim olarak sözcük dağarcığı yönüyle 1500'ü geçmeyen hikâyelerin küçürek öykü sayılabileceği yönünde görüşler bulunmakla birlikte sayının 500'ü ve 250'yi aşmaması gerektiği yönünde de görüşler vardır” (2014: 70). Küçürek öykü kısa ve anlık patlamalar, dokunuşlarla simgesel bir anlam evreni yaratır. Konyalı bunun gerekçesini “...anlam yoğunlaşmasını sağlamak, betimlemeden uzak durmakla üslupta tutumlu bir dili açığa çıkarmasına” bağlar (2011:1843). Kısa ancak derin bir anlatımla insan sorunlarına eğilen küçürek öykü, okuru insanın var oluş kaygılarını sorgulamaya iter.

Yazın yaşamına girdiği tür olan şiir Ferit Edgü için her zaman özel bir konuma sahip olmuştur. Oldukça kısa ve özlü bir yapıya sığdırılan anlam boyutuyla küçürek öykü, bu yönüyle şiir türüyle çok benzerlikler taşır. Onun şiirle çok bağdaşık ilişkiler kurduğu küçürek öyküleri esas itibarıyla yazarın kariyerine başladığı bu türle biçimlenmiştir. Bu yüzden şiirsel düz yapı niteliği taşıyan öyküleri her iki türün niteliklerini de içinde barındırır. Bu açıdan değerlendirildiğinde, Edgü'nün küçürek öyküye yönelmesi de şaşırtıcı değildir. Çocukluğundan beri az sözcükle çok şey söylemeye tutkulu olan yazar, kendini yalnız bırakan aykırılığına sığındığı bir evren olarak görür yazın dünyasını. Bu türde verdiği yapıtlarda kullandığı imgeler farklı göndermelere sahiptir. Her imgeye insan ve dünyanın anlamlandırılmasında işlevsellik kazandıran yazar, özellikle Binbir Hece (seçmeler) (1991), Doğu Öyküleri (1995), İşte Deniz, Maria (1999), Do Sesi (2002) kitaplarında bunları somut olarak göstermiştir.

Ferit Edgü'nün kendini en iyi şekilde ifade ettiği küçürek öyküde şiirle olan bağın etkileri açıkça duyumsanır. Öykülerinde ilk ve hemen göze çarpan imgesel bir anlatımın ağır bastığıdır. “İnsan gerçeğini merkez alarak toplumu ve toplumdaki bireyi yansıtmaya çalışan” (Deveci, 2007: 73) küçürek öykü, yazarın insan ögesini merkezine aldığı bir göstergesidir. İç dünyalarında çöküntü ve derin bir bunaltı duyumsayan insanlar varoluşlarını sorgular dururlar. Her okurun kendi çıkarım ve çağrışımlarıyla anlamlandırıldığı küçürek öykü çok katmanlıdır. Bu yüzden de çok anlamlı ve imge yüklüdür. Şiire özellikle bu yönüyle yakınlaştırılan küçürek öyküde anlatım doğrudan değil sezdirimlerle gerçekleştirilir. Gariper, küçürek öykünün kısa formuyla öyküyle şiir arasında bir alanda varlık kazandığına ve şiir gibi dikey boyutu olduğuna dikkat çeker. (2007: 2035). Küçürek öyküyü tanımlamak için minimalist öykü terimini kullanan Edgü, onu şu sözlerle betimlemektedir: “...az ve sıradan sözcüklerden oluşan, başı ve sonu olmayan, başının ve sonunun okura, okurun düş gücünü bıraktığı, bu yönüyle kışkırtıcı olan, okuru düşlemeye çağıran ve bir adım ötesinde yazmaya yönlendiren...” (1997: 38). Okuru bir noktadan başka bir noktaya taşımak isteyen küçürek öyküde anlatı yerlemleri giriş, gelişme ve sonuca göre gelişim göstermez. Aksine yazar oluşturduğu anlık duygulanmalar ve sarsıcı bir sonuçla amacına kolayca ulaşabilir. Bu yüzden öykünün hacmi değil vurucu ve etkileyici oluşu çıkarımların artmasını sağlar. Anın öyküsünün anlatıldığı küçürek öyküde kökleşik anlamda kişiler ve onların nitelenmesi söz konusu değildir. Edgü’de de ortaya çıktığı gibi kahramanlar anları anlamlandırma işlevleriyle varlık gösterirler ancak. Zamansal göndergeler de bu açıdan ana odaklanır. Zaman akışı edimin başlangıcıyla bitimi arasındaki süreç kadardır. Çünkü an, okur onu anlamlandırıldığında zamana dönüşür. Deveci’nin ifadesiyle toplum ve bireyi birbirinden ayrı değerlendiremeyen Edgü, “bireydeki toplumu; toplumdaki bireyi yansıtmaya çalışır” (2007: 552).

Hakkâri'de Şekillenen Bir Yaşamın Adı: Ferit Edgü

1960'lı yıllarda varoluşçuluğun Türk yazınında 'bunalım edebiyatı' nitelemesiyle anıldığı ve öncülüğünü Demir Özlü ve Ferit Edgü'nün yaptığı bir hareket olduğu bilinmektedir. Hiçlik duygusunun boşluk saplantısıyla yansımaları bulduğu bu türün en belirgin niteliği gözlem ve betimlemelerin yerini iç sıkıntısı, huzursuzluk ve bunalmaların almasıdır. Ferit Edgü'de bireyin varoluşsal sıkıntıları kaynağı belirsiz yerlerden gelen kimi tuhaf sesler, evde beliren böcekler ya da bireyin bedeninde ortaya çıkan yara veya çıbanlarla dışa vurulur. Bunların tümü bireyin anlamsız yaşamının sıkıntılarını yansıtan birer imge işlevi üstlenirler. Örneğin, yazarın Paris'teyken kaleme aldığı Bozgun isimli öyküsünde, kahraman göğsünde birden bire bir yara olduğunu fark eder. Bu yara düşünle gerçek arasında geçen bir uzamda öykü kişinin kendi arayışını simgeler. Alegorik bir anlatımın içine sızan karabasanı andıran bir düzlemde öykü kişinin yalnız ve kimsesizliğini ortaya çıkartan bu yara simgesel düzlemde göndergelere sahiptir. Benzer biçimde Leş isimli öyküde de kahramanın kürek çektiği tekneye takılan ve yol almasını engelleyen leş, iç dünyasını kuşatan tüm sıkıntılarının simgesidir. Edgü'nün Odada isimli öyküsünde cinselliğin var edici olduğu kadar mide bulandırıcı olmasıyla çelişen durumu kahramanın mücadele ettiği fare ile ön plana çıkartılır. Yazarın ilk kitabı Kaçkınlar'da da bulantı benzer bir izlek olarak kullanılır. Paris'te resim ve sanatla içiçe geçen yıllarda yazdığı ve oradayken yayımladığı Kaçkınlar'da Sartre'ın varoluşçu düşüncesinin temel kitabı olan Bulantı'nın izleri duyumsanır. Bu kişinin duyumsadığı bulantı gerek kendisine gerekse ait olamadığı dış dünyaya karşıdır. Bu yüzden Edgü'de sorgulama, arayış ve belirsizlik birer itkiye dönüşür. Sartre'la olan bu etkilenmeyi kendisi de "Sartre her zaman bir yol göstericiydi benim için. On sekizimde, 'Ya Sartre gibi olurum ya hiçbir şey' dediğimden bu yana, yıllar geçti. Sartre 'gibi' olmanın, yalnız kişisel yeteneğe değil, o yeteneğin, içinden çıktığı topluma da bağlı olduğunun bilincine varmamıştım delikanlılığımda" (Edgü, 2008: 110) sözleriyle açıkça ifade eder. Kişiye adeta musallat olan bu nesne ve

durumlar aslında bireyin varoluş huzursuzluğudur. Bu yüzden varoluşçu yazarlar bireyin “bırakılmışlığını, yalnızlığını, boğuntusunu, umutsuzluğunu, güvensizliğini belirtmekle yetinmezler. Bu kişinin kendini tanımasını, özünü yaratmasını, benliğini kazanmasını, baskıdan kurtulmasını da isterler” (Sartre, 2007: 11). Bu saptamayla diyebiliriz ki Edgü’nün O’su aslında Kafka’nın Gregor Samsa’sıdır.

Elli Kuşağı’nın ilk yazarlarından olan Ferit Edgü için yazın, yaşamında öncelikli bir yerde olmamıştır. Hatta 3 Eylül 2010 tarihinde “Öteki Olmadığı Sürece Ben de Yokum” başlığıyla Radikal Kitap’a verdiği söyleşide kendisini “büyük bir yazar olmadığını biliyorum, ama küçük bir yazar olmadığını da biliyorum” sözleriyle tanımlamıştır. Başlangıçta ressam olmayı düşleyen yazar, İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Resim Bölümü’nde başladığı eğitime 1959-1964 yılları arasında Paris’te devam eder. Bu yıllarda sanat tarihi, felsefe ve seramikle ilgilenmiştir. Sanatla yoğrulmuş bu yıllarda seramik öğrenimini Académie du Feu’de yapmış, Sorbonne’da felsefe, Louvre’da ise sanat tarihi kurslarına katılmıştır. Yazar olmadan önce bir Paul Klee tablosuyla ressam olmayı düşleyen Edgü, Sait Faik’in Şahmeran isimli öyküsüyle de yazmaya yönelir. Yazın yaşamına çeşitli esinlenmelerle yöneldiği şiirle başlar. Bu şiirler Kaynak dergisinde yayımlanır. Yazın yaşamı ilginç olaylar ve duyumsayışlarla şekillenen yazarın hem kalemini hem de yaşamını etkileyen her şey askerlik görevi için gittiği Hakkâri’de başlar. Bu yüzden onun yazın evrenine girip, bu evrende kendini var etmeye çalışan bireyin duygularını mercek altına almadan önce bu kent ve yazarla ilişkisini değerlendirmek gerekir. Yazarları belli düşünce biçimleriyle etkileyen olaylar ve dönem koşulları Ferit Edgü’yü de etkilemiş ve bundan nasibini almıştır. Öğrencilik için gittiği Paris yaşamı onun yazın evrenine çok şey katar. Yurda döndüğünde vatan borcunu ödemek üzere 1964 yılında Hakkâri’nin Pirkanis köyüne gider. Hakkâri daha önce hiç karşılaşmadığı kişi, durum ve ortamıyla yaşamını tamamen tersine çeviren olayların merkezi olur. Uzun’un yaptığı saptama gibi “Ferit Edgü için Hakkâri’den Önce’si ile Hakkâri’den Sonra’sından söz edilebilir” (2014: 47). Yazar için bun-

dan böyle yaşamı Hakkâri öncesi ve sonrası olarak kesin biçimde ayırlacak ve onu bambaşka hayatları anlamaya, anlatmaya itecektir. Aslında bir anlamda yaşadığı dönemle de hesaplaşma anlamına gelen bu değişiklikle kaleme aldığı yapıtları içerik ve anlamsal boyutlarıyla önceki yaratımlarıyla karşılaştırılmayacak ölçüde değişecektir. Adeta tüm dünyadan yalıtılmış bu küçük köy ve yaşam koşulları onun için çetin bir sınav olur. Bu yargıya yazarın şu sözlerinden ulaşıyoruz: “Pir-kanis kendimi ve bildiklerimi sınınamamda yardımcı oldu. İnançlarımı, insanlara, doğaya bakışımı, kitaplardan öğrendiklerimi, o Allah’ın dağında, on dört haneli, yolu, elektriği, telefonu olmayan bir köyçükte, tüm dünyası o dağlar, o koyunlar olan insanların arasında yeniden gözden geçirmek olanağını buldum bütün bir kış boyu”.¹ Bu köy yokluğun, çaresizliğin, kasvetin diğer adıdır.

Ferit Edgü’nün yazıldıktan bir yıl sonra 1977 yılında “O” adıyla yayımlanan romanı daha çok “Hakkâri’de Bir Mevsim” ismiyle özdeşleşmiştir. “Kitabın ilk isminin “Doğu’m” olduğu bununla yazarın daha önce varlığından bihaber olduğu “doğu”sunda geçirdiği kışın ardından kendi yeniden “doğum”una da gönderme yapmaktadır. Kitabın adı daha sonra değişir ve O olur” (Dündar, 2018). Dündar’ın ‘doğu’ ve ‘doğum’ sözcükleriyle yaptığı bu değerlendirme yazın ile yazgıyı buluşturan bir anlam taşır. O/Hakkâri’de Bir Mevsim ve Doğu Öyküleri kendi ifadesiyle onun dönemiyle hesaplaşmasının ürünleridir. O, gerçekte düşün kimi zaman iç içe geçtiği kimi zamansa ayrımının ortadan kalktığı bir romandır. Hatta Melih Cevdet Anday, O/Hakkâri’de Bir Mevsim’i sadece gerçekçi bir roman olarak saymak yetmez, gerçeğin inanılmaz bir düşe dönüştüğü, şaşırtıcı bir öyküsü olduğunu ve Edgü’nün gerçek bir yaşamı, bir roman yaşamına çevirmesine hayran olduğunu ifade eder. İki ana ve yirmi beş alt bölümden oluşan roman kendi bütünlüğü içinde pek çok yazınsal türe kayan etkilenmeler içerir. İlk bölümde on altı alt bölüm ilişkili oldukları konu başlıklarıyla birlikte, ikinci bölümse dokuz alt bölümden oluşur. Romanın ilk bölü-

¹ <https://www.aksam.com.tr>

münde kökleşik roman nitelikleri ağır basarken, ikinci bölümde kopuk ve yer yer birbirinden bağımsız durum öykülerinden oluşur. Romanın başında ön ve son söz başlığı ile bir anlamda ilk söylenenlerin son söz olduğuna vurgu yapılır ki bu da modern roman özellikleriyle tümüyle uyumludur. Okur en baştan kurgusal bir düzlemde düşünle gerçek arası bir belirsizlikte bir arayışa yönlendirilir. Pek çok yazınsal türde yapıt vermiş Edgü'nün biçiminin çeşitlenmiş ve varsıllaşmış bir biçimidir Hakkâri'de Bir Mevsim. Edgü biyografi, anı, hatıra gibi türleri hikâye, masal ve hatta şiirle fantastik öğelerle bezemli bir kurguyla verir. Açıkça vurgulamak gerekirse anı-kurgu içeren bu romanı dışında yazarın diğer yapıtlarında kendisinden ya da yaşamından izler yoktur. Dönem yazarları gibi Edgü de Batı'dan öğrendiklerini Anadolu'ya uyarlamaya çabalayarak toplumsal konuları ele almaktan uzaklaşır ve bireyi düşünle gerçeğin iç içe geçtiği bir evrende anlamaya çalışır. Roman Fransızca, Almanca, İtalyanca, Japonca gibi pek çok dile çevrilmiş, 1983 yılında 33. Berlin Film Festivali'nde, 1984 yılında ise 2. Akdeniz Kültürleri Film Festivali'nde ödüllere layık bulunmuştur. O adlı romanı 1977'de Hakkâri'de Bir Mevsim adıyla filme çekilmiş, 2016 yılında İstanbul Tiyatro Festivali kapsamında, Sarı Sandalye Tiyatro Topluluğu'nca oyunlaştırılmıştır. Romanın filme çekim aşaması öncesi ve sonrasında sıkıyönetim ve sansür nedeniyle kimi sorunlara karşın Akbayır film için "Ferit Edgü'nün Hakkâri'de 1960'lı yıllarda gözlemlediği olaylar dizinidir. Yani çok gerçektir" (2013: 461) saptamasını yapmaktadır. Yapıt hakkında bu genel bilgileri paylaştıktan sonra Edgü için Hakkâri ilinin dünyayı anlamlandırma noktasında ne ifade ettiğini onun kendi sözlerinden ve yaşadıklarından hareketle saptamaya çalışalım.

Paris'ten yurda döndükten üç ay sonra askerliğini yedeksubay öğretmen olarak yapmak üzere daha önce hiç karşılaşmadığı insanları tanıyacağı Hakkâri'nin yolunu tutar. Hakkâri valisi Paris'ten yeni gelen bu genci yabancılık yaşamaması için iki yılını geçireceği Hakkâri'nin yüksek bir köyü olan Pirkanis'e gönderir. Roman yazarın öğretmen olarak gittiği bu kentte yaşadıklarını konu alır dersek çok sığ bir genelleme yapmış oluruz. Roman söz ettiğimiz çok katmanlı

yapısı ve anlatı yerlemlerine ustalıklı yerleştirilmiş öğelerle farklı dil ve etnik kökene sahip insanların dünyasından Doğu bölgeleri ve devletin buradaki durumu, köyde çetin iklim ve yaşam koşulları, sağlık ve ilaç gereksinimlerinin karşılanamaması durumlarıyla ilgili eleştirileri dile getirir. Kitabın sade, yalın ve duru dili okunurluğunu artıran bir işleve sahiptir.

Kendi sözleriyle de betimlediği gibi yolu, elektriği telefonu olmayan bu köy yaşamının dönüm noktası olur. “Ferit Edgü’nün anlatılarının asıl konusunu da “karamsarlık” ve “umutsuzluk” gibi varoluşculuğun özüne ait kavramlar” olduğu hatırlandığında, burası onun yazma biçemi için biçilmiş kaftandır. (Gül, 2014: 29). Kendi özyaşamında olduğu gibi roman kahramanı O için de burası mutlak yokluğun, yoksunluğun adıdır. “Başkalarının düzleminden örneğin şehrin sokaklarından, kurumlarından kaçış, bu anlatıcıların en belirgin özelliğidir. Bunaltının aşılması için başkalarının mutlak yokluğuna duyulan ihtiyaç, anlatıcıların kendi içlerine kapanmalarına neden olur. Bi-reyin algısının odaklandığı nokta daha çok kendi benliği, kendi bedeni, kendi içsel yaşantısıdır (...) hayallerde bile umuda yer yoktur”. (İş, 2007: 200-201).

Edgü kendisiyle yapılan röportajda Hakkâri'nin yaşamındaki anlamını şu sözlerle anlatmaktadır: “Yalnız yazarlık serüvenimde değil, yaşamımda da bir Hakkâri olayı var. İnsan birçok kez doğabilir. Ben de, ikinci kez Hakkâri’de doğdum. Hakkâri dönüşü, aynı insan değilim” (Şen, 2016). Kendisiyle yapılan söyleşilerde Doğu ve Doğu insanını ayrı tuttuğunu açıkça gördüğümüz yazar bu durumu şu sözlerle vurgular: “Doğu, benim ikinci doğuşumu yaşadığım yer. Yıllar yılı, Batı’da, özellikle Paris’te yaşadım. Ama hiçbir zaman Paris’i bir ikinci yurt olarak görmedim, benimsemedim. Oysa bir yazar, bir entelektüel olarak bu kente, Fransa’nın o ülkenin kültür ve sanatına çok şey borçluyum. Ama Doğu, başka bir şey. Diyebilirim ki, orda insanoğlunun gerçeğini duyar gibi oldum. Daha da önemlisi, kendimi, o dağ başında buldum, çırılçıplak. Tüm bir kış boyunca onunla konuştum, dertleştim, sorguladım. Doğuda, yaşam tekdüze ve yalındı. Ama algılamasını

bilenler için derinlikten yoksun bir yaşam değildi. Bu gerçeği dile getirmek için, büyük imgelere, aşırı “edebiyata” gerek olmadığı kanısındayım. Hiç değilse ben böyle bir yol izledim. Dağların yamaçları, kayaları, buzulları denli yalın bir dil. Diyebilirim ki Hakkâri’de yaşadığım bir mevsim beni değiştirirken dilimi de değiştirdi.” (Parıltı, 2007).

Paris-Pirkanis karşıtlığında tüm yaşadıklarını yeniden ve farklı bir gözle değerlendiren bu köy yazar için gerçek bir sınav olur. Yalçın’ın (2018) ifadesiyle, “Paris’ten Pirkanis’e dünyaları sırtlayıp gelmiştir. Düşten gelir, gerçeğe çarpar”. Burada hastalıktan ölen küçük çocukları, kuma olarak evlendirilen çaresiz kadınları, ağaya boyun eğmiş erkekleri, yoksulluğu, şiddeti yani batı dünyasından tümüyle farklı işleyen bir yaşam düzenine tanık olur. Bu insanların dünyasına giren Edgü kendi yazgısını da onlara bağlar, onlarınkinden ayrı düşünemez (2003:11). Gerçi başlangıçta bu yabancı insanlara yabancı biridir. Romanın ilk bölümü bu yüzden “yabancılar arasında bir yabancı olarak” değerlendirilir. Sanatçı duyarlılığı ile bu insanlardan kendini ayrı düşünemeyen yazar artık onların bir parçası olmuştur. Edgü’nün gerek özel gerekse yazınsal yaşamında insanlara mesafeli yaklaşmadığını Yiğit “okuruna uzak mesafeden yaklaşan bir yazar değildir” (2007: 27) sözleriyle vurgulamaktadır. Bu yıllardaki deneyim ve yaşadıklarını on yıl sonra kaleme aldığı Kimse’de anlatır. Bu yapıt O/Hakkâri’de Bir Mevsim’in bir taslağı ya da embriyosu niteliğindedir. Zira bu kitapla birlikte yazınsal yaşamında kesin ve belirgin bir ayırım olacaktır. Hakkâri’de yaşadıkları yazarı ve kalemini öylesine etkiler ve değiştirir ki bu serüvenden önceki yapıtlarıyla sonrakiler arasında derin ayrımlar olduğu görülür. Yazarın Doğu’yu anlattığı Kimse (1976), Hakkâri’de Bir Mevsim (1977), Doğu Öyküleri (1996) ve Yaralı Zaman (2007) tümüyle Doğu’ya adanmış olan yapıtlarıdır.

Bir antikahraman olarak tanımlanabilecek O isimli baş kişi bir denizcidir ancak geçirdiği bir kaza sonucu Hakkâri’ye nasıl düşmüştür bilinmez. Ancak bir süre sonra bir kaza sonucu olarak değil bir sürgün olarak bulunduğunu kabullenerek yaşamına farklı bir anlam yükler.

Yazarın romandaki görüntüsü olan öğretmen yalnızca bu coğrafya insanına değil kendisine de yabancılaşmıştır. Kendini, yüzünü tanımakta güçlük çeken O, düşünle gerçek arasında bir dünyadadır. Hatta bunu o kadar derinden duyumsar ki bu duygu “Hiç kuşkusuz düşünle gerçeğin ta kendisidir” (Edgü, 2013: 7) yargısıyla anlam bulur. Aslında romanın bu çelişkiler üzerine kurulu anlatısında O’nun bir kazazede mi, yolcu mu yoksa bir kurban mı olduğu önemini yitirir. Dolayısıyla bunların düşünle gerçek mi olduğu da önemli değildir yalnızca yaşanmış olması önemlidir. Bu yüzden düşüştüğü bu hak kentini dışlamak yerine onu benimsemeyi seçer. Bu noktadan sonra da onun yaşamının vazgeçilmezi olduğu gerçeğiyle yüzleşir. Romanın kesin bir sona ulaşmadığı yazım imleriyle pekiştirilir. Nokta yerine kullanılan çizgi ile yazarın kurguyu geliştirdiği düşünle gerçek çatışması bu yolla perçinlenir. Artık okur romana dilediği sonu yakıştırmakta özgürdür. Ancak gerçekten düşünle mi yoksa düşünle gerçeği mi geçtiğini tam olarak ayırtamayan okur için bu o kadar da kolay olmayacaktır. Yivli (2011), Edgü’de gerçeklik sorunsalının bazen yapıtının bütününe yayıldığını bazen de bir motif olarak kullanıldığını ifade eder. Zaten romanın anlatı yerlemlerinde başkişinin üstlendiği işlev düşünle gerçek çatışmasını somutlaştırmada oldukça yönlendiricidir. Anlatının tümünde baskın şekilde duyumsanan bir karşıtlık vardır. Bu durum romanın Onlar başlığı altında yöre insanı şu şekilde betimlenir: “Sözünün eri. Yalancı. Çıkarıcı. Esirgemez. Korkak. İnatçı sabırsız. Bencil. Cömert. Öldüren. Ölen. Çaresiz. Çalan. Her şeyini veren. Karda çıplak ayakla yürüyen. Esmer. Dağlı. Erkeklerin gözleri sürmeli. Kadınların gözleri sürmeli. Kulakları küpeli. Burunları hizmalı. Alınları dövmele. (Edgü, 2013: 159). Romanda anlatıcı olarak tanıtılan başkişi öğretmen olması dışında kendisini niteleyen O nitelmesiyle varlık gösterir. Bu şekilde ötekileştirilen O, üçüncü kişiyi nitelendirmesi yanında matematikte ‘sıfır’ yazındaysa ‘hiç’tir. Anlambilimsel düzlemde bu isimlendirme bu iki itkiye gönderme yaparak anlatıda güçlü bir eğretileme etkisi yaratır. Küçürek öykü türüyle özdeşleşen yazar Hakkâri’de Bir Mevsim’de duru, yalın ve kısa bir anlatım şeması içinde şiirle anlatı arasına sıkış-

miş bir kurgu yaratır. Ancak bu kurgu o kadar gerçek, o kadar iyi yapılandırılmıştır ki bir süre sonra düşünle gerçek birbirine karışır ve/veya yerine geçer. Roman gerçeği büyülö bir biçimde düşünle dönüştürür aynı zamanda. Romanda gerçek yaşam mı yoksa kurgu mu yaşama dönüştürölmüştür kesin bir ayırım yapılamaz. O, varlığının özünü bulduğu bu kentte kendini adeta yeniden inşa eder.

Sonuç

Yapıtlarında bireyin öznel bütönlüğünü ve özellikle de onun varoluşsal gerçekliğini sorgulayan Edgü, ağırlıklı olarak zamanın akmadığı, dünyada tek başına itilmiş yalnız ve kimsesiz bireyin yaşamının tekdüzeliğini vurgular. Böylesi karamsar evrende bireyin özgürlüğü onun varoluşsal yazgısı olur. Ancak ölümün kaçınılmaz olduğu bir dünyada tüm çabalar anlamsız ve boşunadır. Bu yüzden birey diğeri ile iletişim kuramaz. Yalnızlık, yabancılaşma, umutsuzluk ölüm gerçeğine açılım yapar. Bireyin yaşadığı kaygı o kadar derinleşir ki son noktada bunaltıya dönüştür.

Batıda sosyal, siyasal ve kültürel boyutta değışim ve dönüşümlerin sonucunda ortaya çıkan Varoluşçuluk Türk yazınında yansımaları Demir Özlü, Orhan Duru ve Ferit Edgü başta olmak üzere yazarların yapıtlarında bir yaşam felsefesi görünümü kazanırlar. Varoluşçu felsefenin varlığa bakış açısını içselleştiren Ferit Edgü, küçörek öykülerinde, insan gerçeğini merkez alarak toplumu ve toplumdaki bireyi yansıtmaya çalışır. Edgü'de özellikle de küçörek öykülerinde bu varoluşçu düşünce sistemini modern insanın yalnızlığı, çaresizliği, parçalanmışlığı ve kayıtsızlığında kendini gösterir ve bir izlek olarak yer alır. Ancak Edgü'nün başarısı bunu Türk toplum ve yaşantısını temel alarak onun özelliklerine uygun biçimde yansıtabilmesinden gelmektedir. Edgü'nün her toplumun kendi iç dinamikleri, yaşantı biçimi, düşünce sistemi ve algısıyla bütönlüşmüş bu yazma biçemi benimsemiş olması onu Türk yazınında bu yönden ayrıcalıklı ve özel bir yere koyar.

Edgü'nün gerek yazınsal gerekse özyaşamında Hakkârî'nin tüm yaşamını etkileyip, değıştirdiğini hatta onun olduğundan başka bir

şeye dönüştürdüğünü söyleyebiliriz. Okur, yazarın Hakkâri'de Bir Mevsim'inden sonra da Hakkâri'nin izlerini sürmeye devam eder. Türkiye'ye Halepçe Katliamı'ndan kaçarak sığınan Peşmergeleri anlattığı Yaralı Zaman isimli anlatısında bir gazete muhabiri olarak Hakkâri'ye giden ve oradaki gözlemlerini anı-anlatı biçimiyle kaleme alan bir anlatıcı görürüz. Edgü kitabın yaratım süreci öncesi ya da sonrasında Hakkâri'ye gitmediğini açıklayana kadar okur böyle bir izlenim edinmez. Kitabın bu başarısı Hakkâri'de Bir Mevsim'i kaleme alırken yaşadığı, tanık olduğu olayların gerçekçi ve doğrudan etkileyici yanına tümüyle hâkim olduğunun göstergesidir. Yaralı Bir Zaman, Edgü'nün aslında Hakkâri'den hiç ayrılmadığının göstergesidir. Yazınsal yaşamının başyapıtı olan Hakkâri'de Bir Mevsim isimli romanın filme uyarlanması, oyunlaştırılması bunun en yalın göstergesidir. Romanın bu başarısında kuşkusuz Erden Kıral, Ali Özgentürk, Atilla Dorsay, Onat Kutlar, Melih Cevdet Anday gibi isimlerin de etkisi olmuştur. Çünkü yazınsal evrenden sahneye ve beyaz perdeye aktarılacak denli değerli görülen romanın bu başarısı ve toplumdaki etkisi yalnızca yazarının kişisel başarısının ürünü olmadığı açıktır. Bu, Edgü'nün küçürek öykü ve varoluşçuluk düşüncesini bir potada eriterek halka ulaşacak biçimde sunmasındaki yetkinliğini ortaya koymaktadır. Örneğin, Hakkâri'de Bir Mevsim'in O'su başta dışladığı insanları öylesine benimser ki oradan ayrıldıktan sonra onlarla yaşar ve yaşatır. Yaşamının ve varlığının anlamını bulmuştur. Artık özgürdür. Geriye sözcükler, çağrışımlar ve imgeler kalır...

Kaynakça

- AKBAYIR, Sıddık, **Önünde Büyüdüğümüz Afişler**, İstanbul, Destek Yayınları, 2013.
- ALLEN, Roberta, "Kısa Kısa Öykülerle Daha Uzun Öykülerin Mukayesesi", **Hece Öykü**, S 20, Nisan-Mayıs, 105-108, 2007.
- BURAN, Ahmet, "Bilim Alanlarında Terimlerin Önemi ve "Küçürek Öykü" Terimi", **Turkish Studies, - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume Turkic**, Volume 7/4, Ankara, 2012.

- DEVECİ, Mutlu, “Ferit Edgü’nün Küçürek Öykücülüğü”, **Sözcük Ekonomisi Kısa Kısa, (Küçürek Öykü) 1.**, Hece Öykü, Şubat-Mart, S 19, 73-82, 2007.
- DÜNDAR, Leyla Burcu, “Paris’ten Pirkanis’e: Bir Direniş Biçimi Olarak Yazmak Eylemi” **Notos Öykü 69 - Ferit Edgü**, Nisan-Mayıs, 2018.
- EDGÜ, Ferit, “Çok Kısa Öyküler... Öykücükler”, **Adam Öykü-Kısa Öykü Özel Sayısı**, Sayı: 12, 1997.
- EDGÜ, Ferit, **Şimdi Saat Kaç**, İstanbul, YKY, 2003.
- EDGÜ, Ferit, **Şimdi Saat Kaç**, İstanbul, Sel Yayıncılık, 2008.
- EDGÜ, Ferit, **Hakkâri’de Bir Mevsim**, İstanbul, Sel Yayınları, 2013.
- EĞRİLMEZ, Ayhan, “Yabancılaşmanın Kökleri”, **Psikeart**, S 17, Eylül-Ekim, 24-27, 2011.
- ERDEN, Aysu, **Kısa Öykü ve Dilbilimsel Eleştiri**, (2. Baskı), Ankara, Bizim Büro Basımevi, 2010.
- GARİPER, Cafer, “Küçürek Öykü’de Şiirsel Söylem ve Türkler Arası Geçişkenlik” **38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi**, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 2029-2041, 2007.
- GÜL, Fikri, “Varoluşçu Felsefenin Türk Düşünce Hayatındaki Yansımaları” **Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 18, 27-32, 2014.
- İÇLİ, Ahmet, “Klâsik Türk Edebiyatında Küçürek Öykünün Görüntüsü”, **Karadeniz (21)**, Ankara, 67-78, 2014.
- İŞ, Ayşe Öykü, **Ferit Edgü ve Demir Özlü’nün Hikayelerinde Varoluşçu Öznellik**, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007.
- KOLCU, Ali İhsan, **Öykü Sanatı**, Konya, Salkımsöğüt Yayınevi, 2006.
- KONYALI, Bekir Şakir, “Do Sesi’ni Yaşam-Ölüm Çatışmasının Edebî Temsili Olarak Okumak”, **Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume Turkic**, 6 (3), 1841-1849, 2011.

- KORKMAZ Ramazan ; DEVECİ Mutlu, **Edebiyatında Yeni Bir Tür: Küçürek Öykü**, Ankara, Grafiker Yayınları, 2011.
- PARILTI, Abidin, **Ferit Edgü ile Yaralı Zaman'lar Üzerine Söyleşi**, Radikal Kitap, 12 Ekim, 2007.
- SARTRE, Jean-Paul, **Varoluşçuluk**, (Çev. Asım Bezirci), İstanbul, Say Yayınları, 2007.
- ŞEN, Dilek, "Ferit Edgü'den Hakkâri'nin bugünü: Ortak umudu yitirmiş gibiyiz", **Cumhuriyet Gazetesi**, 2016.
- UZUN, Ayşe, **1950 Sonrası Toplumsal Olayların Sanata Yansıması**, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Resim Anasanat Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- YALÇIN, Murat, "Gerçek Acemilikleri Ustalıklara Yeğlemek" **Notos Öykü 69 - Ferit Edgü**, Nisan-Mayıs, 2018.
- YILDIRIM, Ali; ŞİMŞEK, Hasan, **Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri**, (5. Baskı), Ankara, Seçkin Matbaası, 2005.
- YİĞİT, Leyla, **Ferit Edgü'nün Roman ve Öykülerinde Yapı ve Tema**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2007.
- YİVLİ, Oktay, "Ferit Edgü'de Gerçeklik Sorunsalı". **Folklor Edebiyat**, Cilt: 17, sayı: 66, 137-143, 2011.

EDEBİ ORTAMDA UZUN BİR MEVSİMLE ÖZDEŞLEŞEN ŞEHİR, HAKKÂRİ

Nesrin KARACA*

ÖZET

Cumhuriyet dönemi Türk edebiyatının özgün isimlerinden olan Ferit Edgü'nün *O/Hakkâri'de Bir Mevsim* ve diğer eseri olan *Kimse'de* coğrafya ve kaderle bütünleşen dünyanın görünür hallerinden biri olarak kış mevsimi/karakış ana karakter biçiminde işlenmiştir.

Ferit Edgü'nün gözlem ve izlenimlerine dayandırarak, yabancılaşmayı ve Hakkâri sevgisini anlattığı; iklim, coğrafya ve hayatın oldukça zorlu geçtiği uç şehirlerimizden Hakkâri'nin isim, zaman ve mekan bakımından fon oluşturduğu bu roman bir çok dünya diline çevrilmiştir. Aynı zamanda sinemaya ve tiyatroya da uyarlanmış, film olarak birçok ödül almıştır.

İç dünyası ile dış gerçeklik arasında gelgitler yaşayan bir öğretmenin, kendini karla kaplı kayalar içindeki bir köyde bulduktan sonra yalınlaşmak için verdiği mücadeleyi -iç ve dış gerçeklik bağlamında anlattığı mevsim; çetin kış şartlarının yarattığı, denizden, saatlerden, kentten uzak bir dünyadaki mekan ve zamandır. Hakkâri'de bir köyün kış görüntüleri ve gerçekliği, anlatıcının dünyasından geçen imajlara dönüşürken bu zorlu mevsim, romanda kendi gerçekliğini olduğu gibi gösteren pastoral bir unsur olduğu kadar, anlatıcının iç dünyasını anlama sürecinin parçası olarak da görünür. Bu bakımdan kış mevsimi romanda zaman unsuru olduğu kadar mekanla bütünle-

* Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, TDE Bölümü
nkaraca01@gmail.com

şen coğrafyanın da parçası konumunda olduğu için mevsimle karakter kazanan mekânı zamandan, zamanı mekândan bağımsız görmek oldukça güçtür. Uzun kış mevsimi, isminden anlatım tekniklerine bir roman unsuru olarak zaman olgusundan, toplum gerçeklerinin örtülü biçimde anlatılmasına kadar romanların bütün bileşenlerinde rol almaktadır.

Okuruna uzak mesafeden yaklaşan bir yazar olmayan Edgü, anlatıcı olarak sorgulama, arayış ve belirsizlik yöntemlerini kullandığı edebî ortamda, dünyayı algılama, anlama ve yorumlama biçimine farklı bir boyut katmıştır. Postmodern tarzın etkisiyle silikleşen, belirsizleşen zaman, mekân ve yaşantının birbirinden farklı anlatı düzlemleri üzerine kurulu *Hakkâri'de Bir Mevsim*'de zaman, tabiatın bir parçası biçiminde sunularak ve kış mevsimi temsilinde anlatılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ferit Edgü, *Hakkâri'de Bir Mevsim*, *Kimse*, Edebi Ortam, Coğrafya, Kış, Zaman-Mekan

HAKKARI, THE CITY IDENTIFIED WITH A NEVER-ENDING SEASON IN LITERATURE

ABSTRACT

The pieces *O/Hakkâri'de Bir Mevsim* and *Kimse* by Ferit Edgü, one of the most significant and unique figures of the republic period of Turkish literature, are the two works of the author that treat the winter as a protagonist and as a manifestation of the embeddedness of geography and destiny.

Based on the personal observation and impressions of Edgü, the novels talk about alienation and the affection to Hakkâri; while in the meanwhile the city appears as a spatial and temporal background, with its extremities as a difficult context in terms of weather, geography and social life. They have been translated in many languages worldwide, adapted to theatre and cinema and granted awards.

Within a world far away from the sea, the hours and the city, the winter becomes the time and space of the narrative of *O/Hakkâri'de Bir Mevsim*, which tells the story of the struggle of a primary school teacher for self-realization in a village located in the middle of high rocks covered with snow, and does so by combining interior and exterior realities. While the contextual realities of a village in Hakkâri during winter turn into images that penetrate in the world of the narrator, this challenging season appears in the novel not only as a pastoral element that manifests itself as it is but also as an integral part of the process of self-comprehension and self-realization of the narrator. The winter, in this regard, appears in the novel as a spatial as much as a temporal element, in the sense that as an extension of geography, it adds a temporal character to space, rendering both to be intertwined. A long season of winter therefore takes part in all components of the novel, be it its title, its technique of narration, its central theme of time and its implicit manifestation of societal realities.

Edgü is not a writer that distances himself from his reader, and in that sense his literature is an environment in which he not only questions, searches and applies ambiguous techniques as a narrator, but also seeks ways to perceive, understand and interpret the world; which adds a further dimension to his writing. Established on the different planes of narration of time, space and experience which become more and more unclear and ambiguous with the postmodern effect; *O/Hakkâri'de Bir Mevsim* presents time as part of the nature and narrates it with the representation of winter.

Key Words: Ferit Edgü, Hakkâri'de Bir Mevsim, Kimse, Literary Environment, Geography, Winter, Time-Space

O'yu (Hakkâri'de Bir Mevsim) sadece gerçekçi bir roman saymak yetmez; gerçeğin inanılmaz bir düşe dönüştüğü, şaşkırtıcı bir öyküdür bu. Ferit Edgü'nün gerçek bir yaşamı, bir roman yaşamına çevirmesindeki beceriye hayran oldum. Çünkü "O" gözlem gücünü, anlatı ustalığından alıyor.

Melih Cevdet Anday

Ferit Edgü

Yakın dönem Türk Edebiyatı'nın güçlü yazarından biri olan Ferit Edgü; 1936 yılı İstanbul doğumlu, 19. yüzyıl Bektaşî şairlerinden Mehmet Sırrî'nin torunudur. Atilla İlhan, Salah Birsell, Melih Cevdet Anday ve daha sonraları ilk yazılarını yorumlayacak olan Vedat Günyol ile lise öğrencilik yıllarında tanışmış, 1958'de Almanya'ya, aynı yılın sonuna doğru seramik öğrenimi görmek için Paris'e gitmiştir. Sanat tarihi ve felsefe dersleri alan Edgü, bir edebiyatçı olarak 1959'da *Kaçkımlar*, 1962'de *Bozgun* adlı eserlerini yayımlamış, Türkiye'ye döndükten sonra 1964'te yedek subay-öğretmen olarak askerlik görevini yaptığı Hakkâri'nin Pirkanis köyünde yaşadıklarını aradan yıllar geçtikten sonra, düşünce gerçeği bir arada kurgulayarak 1977'de yayınlanan *Hakkâri'de Bir Mevsim* adlı romanında anlatmıştır.

Çağdaş edebiyatın öncü isimlerinden olan ve edebi eserlerinde bireyin varoluş sorunlarını dile getiren yazarın, bireyi ve bireyin varoluş durumlarını irdeleyen, farklı bir anlatım diliyle gerçekliği varoluşçu felsefe potasında eriterek içerik ve biçim bağdaşımı kuran anlatılarında biçimselliğin önde gittiğini belirtmek gerekir.

İnsan gerçeğini merkeze alarak evrenselliği, bireysellik ve toplumsallıkla yorumladığı değerlendirilen Ferit Edgü'nün edebi kimliğini üç evre halinde (Deveci, 2012: 19-20) ele almak mümkündür. İlk olarak 'oluşum' sayılabilecek Garip hareketinin etkili olduğu dönemde, 16 yaşındayken yazdığı şiirinde etkilenmeleri son derece açıktır. Sonrasında Mavi Hareketi'ne dahil olan Edgü'nün bir çok yazısı bu süreçte yayımlanırken, Sait Faik öykücülüğü ile karşılaşması ve bu yöndeki okumaları onun edebi çizgisinin alt yapısını oluşturmaya başlamıştır. Böylece yazma uğraşına şiirle başlayan Edgü, hikayeye yönelir ve bu

dönemde *Kaçkınlar*, *Bozgun* ve *Devam* isimli hikaye kitaplarını tek kitapta toplayarak *İlk Öyküler* başlığıyla 2003'te yayımlar. İlk öykülerinde hissedilen gerçekliğin ve somut dünyanın peşinde olma kaygısının daha sonraki dönemlerin izleksel kurgusunun da şekillendirdiğini belirten Deveci, iletişimsizlikler içinde yalnız ve yabancı, bunaltılı, çaresiz, umutsuz ve karamsar olan öykü kişilerinin, o dönemdeki ruh halinden de izler taşıdığını söyleyerek (Deveci: 2012, 22) Edgü'nün Hakkâri öncesi döneme ait eserlerinde gerçeküstü ve düşsel öğelerin belirleyiciliğini, yaşamı, dünyayı ve insanı algılama aşamasında kendini arayan bireyin deneyimlerini metinleştirmesi olarak değerlendirir.

Düş ile gerçeğin, şiir ile düzyazının, kelime ile cümlelerin tarafsız bölgesinde yani hem ikisine de ait ama ikisine de uzak, kendine ait bir dünya yaratan, başka yazarları anımsatmayan ama başka yazarlara anımsatan bir yazar Edgü...¹

Azad Şahin

Hakkâri sonrası ise yedek subay öğretmen olarak askerliğini yaptığı Hakkâri'den izler taşıyan yeni çizgisinde Edgü'nün 1964 yılı sonrasını kapsayan ve kendisinin 'yeniden doğma' olarak nitelendirdiği olgunluk döneminde: *Kimse* (1977), *O/Hakkâri'de Bir Mevsim* (1977) ve *Eylül'ün Gölgesinde Bir Yazdı* (1988) isimli romanlarını kaleme almıştır. Kendisine 1979 Sait Faik Öykü Armağanı'nı kazandıran *Bir Gemide* (1978), *Çılgılık* (1982), küçürek öykülerini bir araya topladığı *Binbir Hece* (1991), *Doğu Öyküleri* (1995), *İşte Deniz, İşte Maria* (1999), *Do Sesi* (2002); çocuk kitapları içinde Sadi Pektaş ile birlikte kaleme aldıkları *Doğa Dostları* (2004), yayımlanmamış olan *Kar Kapkara Hecelemeler* (2004) ve yine yayımlanmamış olan *Pusulalar* (2004), *Avara Kasnak* (2005), *Nijinski Öyküleri* (2007), 1953-2002 yılları arasındaki öykülerini

¹ "Ferit Edgü'de Benzemezliğin Dili" / <http://www.dipnotkitap.net/ROMAN/Hakkâride-Bir-Mevsim.htm> **Mavi Melek**, Sayı: 48, Yayın tarihi: 19/09/2010 / <http://www.mavimelek.com/hakkaride-bir-kimse.htm> (e.t. 25.12.2019, 09.32)

topladığı *Leş-Toplu Öyküler* (2010) ve *Giden bir Kedinin Ardından* (2013) başlıklı hikaye kitapları yayımlanmıştır.

Edgü'nün ikisi yayımlanmış üç şiir kitabı vardır: *Ah Min'el Aşk* (1978) ve *Dağ Şiirleri* (1999) yayımlanmış, *Gece Konuşuyor* ise yayımlanmamıştır. Ayrıca *İnsanlık Halleri* (2003) başlıklı bir aforizması ve yayımlanmamış *Urfalı Mateos'un Yazgısı*, *Yaralı Zaman* (2007) ve *Paraboller 1956-1959* (2007) başlıklı üç anlatı kitabı olan yazarın tüm bunların yanı sıra çok sayıda sanat, deneme, söyleşi, mektup türünde eserleri de mevcuttur.

Yazarlığa 1950'li yılların sonunda başlayan Ferit Edgü, bu dönemin birçok yazarı gibi varoluşçuluk akımından etkilenmiş ve bu etkilenim; edebi esere karamsarlık, yalnızlık ve yabancılaşma şeklinde yansıtılmıştır. Böyle bir anlayışın sadece varoluşçu düşünür ve romancıların etkisiyle oluştuğunu söylemek kuşağın hayata bakışını açıklamada tek başına yeterli değildir. Yaşadıkları çağın toplumsal-siyasal koşulları da yazar muhayyilesinde-bunalım eksenli bir yaratım oluşmasındaki başat etkenlerdendir (Balık: 2011, 212) ifadeleriyle sanatçı konumu değerlendirilen Ferit Edgü, toplumsal hassasiyetlerini açık ifadeler yahut temsili kurgu ve karakterler üzerinden anlatmayı tercih etmez.

Bireysel kimliği dışında, eserlerinde okuruna uzak mesafeden yaklaşan bir yazar değildir. (Yiğit: 2007, 27) olarak nitelenen Edgü'nün roman ve öykülerinde baskın olarak kullanılan yöntem; sorgulama, arayışlar ve belirsizliklerdir. Postmodern tarzın etkisiyle silikleşen, belirsizleşen zaman, mekân ve kişilere ek olarak, değişen, aniden dönüşen, başkalaşan fiziksel ve ruhsal özelliklere de rastlanır.

Kullandığı anlatım olanakları ve yarattığı karakterlerin ortaya çıkardığı yapı, varoluşun kendisi ile doğrudan ilişkili olduğu için Edgü'nün eserlerindeki toplumsal hassasiyet bütün olarak yaratılan roman hayatının ayrıntılarında ince dikkatlerle belirir.

Hakkâri'yi Ferit Edgü'den öğrendim

Orhan Miroğlu

Hakkâri

O yedek subay öğretmenlik kurumu olmasaydı herhalde ben şu anda Paris'te yaşamımı devam ettiriyor olacaktım. Açıkçası askerlik yapmak için Türkiye'ye dönmezdim. Ama yedek subay öğretmenlik benim için -belki size garip gelebilir ama- bir kurtuluş oldu. Tek başımız, yanınızda kimse yok; rütbe yok, üniforma yok. Ama bunu seçerken de, tabii Hakkâri'yi öngörmemiştim. Paris'ten yeni gelmiştim, iki ay sonra Hakkâri'ye gittim. (Deveci, 2012: 18) diyen Ferit Edgü'nün, varoluşsal bir yolculuğun ifadesi olan Hakkâri'de sınırlı bir süre de olsa yaşayıp, farklı bir dünya ve insan gerçekliğiyle yüzleşerek hem edebi, hem düşünsel anlamda yeniden doğduğunu belirtmek mümkündür.

Ferit Edgü, *Yaralı Zaman*'ın (Edgü 2011, 8) başlarında “tekin bir yer” olmayan bu coğrafyaya gelişine adeta pişmanlık duyan roman kişisi olarak belirlenmesinde de görüldüğü gibi, başlangıçta batıda yaşayan ve konforlu bir hayatın içinden gelen biri konumuyla, her türlü olumsuzluğun görüldüğü *bu dağ başında, bu soğuk cehennemde* bulunmasına anlam verememe... hali romanlarında yer alan bir husustur. Anlatımında ilerleyen kendini arama serüveni, özyaşamöyküsü ile örtüşerek kurguya dönüşen, Edgü aynı süreci takip ederek II. Dünya Savaşı'nın sıkıntılı dönemlerinde çocukluğunu geçirmiş, eğitimine yurt dışında sürdürmüş, yedek subay öğretmen olarak askerliğini yapmak üzere yurda dönmüştür.

Hakkâri onun için yaşamının kırılma noktasını oluştururken aynı zamanda, okurun gözünü ve dikkatini oraya çevirmesini istediği yerdir. Hakkâri, denizden iki bin metre yüksekte dağları, kar altındaki uzun kışları, küçük ve dağınık sınır kenti yerleşimiyle birlikte yeryüzü şekilleri ve iklim koşulları, yarı-göçer hayvancılık için elverişli bir yöredir olarak Türkiye'nin tarihi binlerce yıl öncesine uzanan kadim şehirlerinden biridir. Pek çok medeniyeti ağırlamış bu kentin günümüzde de Türkiye'nin sınır illerinden biri olması nedeniyle jeopolitik ve stratejik açıdan özel bir öneme sahiptir.

Nitekim çok dar bir alanda ve çok az bir nüfusa sahip olmasına rağmen il yapılması, kentin bu “özel” öneminden kaynaklı olmalıdır.

Ancak stratejik konumu dışında kentin zaman zaman edebi çalışmalarına ve kurgusal metinlere konu edilmekte, olay örgüsü ve kahramanlarının buradan ilhamla oluşturulduğu çalışmalar da sözkonusudur.

Yüksek dağları, çetin kış koşulları, ulaşım ve erişime kapalı coğrafyasıyla bir meşakkat kenti olarak romana yansıyan Hakkâri, üç ülkenin kesiştiği bir dağlar kentidir ve edebiyata yansıyan Hakkâri imgesi, çoğunlukla orada askerlik yapan veya memur olarak gönderilen kişilerin perspektifiyle verilir. Eserdeki köy 13 hane olup, nüfusu 114 kişidir ve rakımı 2000 metre ve birkaç kavak dışında hiç ağaç yoktur. Bölgeyi ağaçlandırarak yeni bir geçim kaynağı elde etmek düşünülmemiştir. Nüfusun azlığı ihtiyaçların karşılaması için yetersiz kalmış, çiftçilik, çobanlık ve tefecilikten başka yapacak bir iş yoktur. (Edgü: 2014, 65)

Bu hayat deneyiminin tamamlanma yönünde bir atılım süreci olduğunu, zaman ve mekan sınırlılıkları içinde insan gerçekliğini sorgulayarak, Doğu'nun iklim, coğrafya şartları ile sosyal konumu ve yapısının bireyi nasıl engellediği yaşayarak gördüğünü belirten (Deveci, 2002: 19) Ferit Edgü'nün 'yazma' yolculuğunda Hakkâri, öncesi ve sonrası şeklinde iki önemli aşama olarak belirlenmiştir diyebiliriz. Öncesini ele alıp değerlendirdiğimiz Hakkâri sonrası döneminde hayatın ve varoluşun anlamını sorgulayan, arayışlar içinde yönünü belirlemeye çalışan varoluşu sürdürme ekseninde eserler veren Ferit Edgü'nün; *Kimse, O/Hakkâri'de Bir Mevsim, Doğa Öyküleri ve Yaralı Zaman*'da Hakkâri, bizzat roman ve hikayelerinde bağ başına karlar içinde, ötekinin dünyasına gelmiş aydın bir gezginin dilinden varlığın anlamlandırma süreci olarak konu edilmiştir. Arayış serüveninde bu anlamlandırma işlemi ise yalnızlık, yabancılaşma, dil, bellek, kaçış ve ölüm gibi kavramlar üzerinden vurgulamıştır.

Ah dağ başında kendini aramak bir kış gecesi karlar tüm izleri örterken epiloğuyla başlayan *Kimse* romanında, dağ başında kara ve soğuğa hapsolmüş bölünmüş bir benlik, Birinci Ses ve İkinci Ses olarak adlandırılmıştır. Ferit Edgü romanın ilk sayfasında; içeriği açıklamaya yö-

nelik ... belirli bir sürede (bir karakış boyu) belli bir noktada (ülkemizin doğusunda on üç haneli, yüz on dört nüfuslu Pirkanis adlı dağ köyünde) anmak, anımsamak, anlamak, sormak, karşılık aramak ve özellikle yaşamı sürdürebilmek için yapılmış konuşmalardan seçmeler ya da bir monolog'un, diyalog'a dönüştürülme çaba(lama)sı. (Edgü, 2013: 5) mahiyetinde açıklamalarda bulunmuştur.

Kimse'den Hakkâri'de Bir Mevsim'e

O/Hakkâri'de Bir Mevsim'de deniz kazası geçirerek kendisini dağ başında bulan bir kaptanın fantastik hikayesini anlatan Ferit Edgü, romanını gerçek ile fantastik arasında konumlandırıp gerçek-düş ekseninde kurguladığı bilgisini vererek (Karaca: 2018, 381) okura şöyle seslenir; *Ey okuyucu! Eğer yaşantın boyu, bir gün olsun bir teknenin kaptanı olmadıysa -ya da böylesi bir duyguya kapılmadın, böyle bir düş görmedinse- teknen, bir gün ya da bir gece, yolunu şaşırmış, bilmediğin sularda yol alırken haritalarda görülmeyen kayalara çarpıp batmadıysa ve kendini tek başına -Tayfalar nerde? Dümencim n'oldu?- bir kumsalda da değil, denizden kilometrelerce uzakta, üstelik bir dağ başında (Rakım: 2100) bulmadıysa ya da benzeri bir korkulu düşü, gözün açık ya da kapalı görmedinse bu kitapları anlamakta güçlük çekebilirsin.* (Edgü, 2014: 12-13)

Kendi olmanın sorumluluğunu tek başına üzerine alan ve önceden 'Denizci' olduğu ancak adı bilinmeyen kahraman varoluşçu düşüncenin dünyaya fırlatılmışlık halini *Hakkâri'de Bir Mevsim'deki* söyleminde de dile getirmiştir. Kahramanımız Hak. kentine fırlatılmış gibidir² ve "Senden, gurbette duymuştum kendimi, kentim Hak. senden uzakta yaşadım gerçek gurbeti." (Edgü, 2014: 11) diyerek bu savruluşta, kendini bulduğu Hakkâri'yi şöyle anlatır; *Hakkâri dolayları yurdumuzun en engebeli, aşılmaz dağlarla çevrili, yolsuz, ıssız bir köşesidir. Her yanını kuşatan dağların yükseklikleri 4000 metreye yaklaşır. Burada vadiler de uçurum halindedir. Kasaba ve köylere motorlu taşıtlar yaz aylarında dahi*

² Hasan Uygun, "Ferit Edgü'de Benzemezliğin Dili" / <http://www.dipnotkitap.net/ROMAN/Hakkârîde-Bir-Mevsim.htm> (e.t. 25.12.2019, 09.20)

işlemez. Dağlarda toктаğan (hiç erimeyen karlar) hatta küçük buzul kitleleri bulunmaktadır. (Edgü: 2014, 13).

Edgü, beklenmedik bir mekânda kendisini bir başına öğretmenlik yaparken bulmuş, tek başınalığın ve yabancıliğin tetiklediği varoluş durumu, ötekinin üzerinden sorgulamayı beraberinde getirmiştir. Sınırlanmışlıkla betimlenen bu mekan adeta tecrit edilmiş bir bölge görünümündedir. Hakkâri şehrinin yoğun karlarla kaplı dağlarıyla çevrili dünyadan tecrit edilmişlik hali adeta zihinlerde etrafi denizlerle çevrili, ulaşılması zor bir ada imgesini oluştururken, anlatım boyunca dağ-deniz, dalga-kar benzetme ve göndermeleri kullanılmıştır. Modern insan olarak belirlenen kahramanın ötekini anlama ve öteki üzerinden kendini anlamlandırma arayışının hikayesi olarak Hakkâri'nin çetin kış mevsiminin öncesinde yabancı olarak hissettiği bu dağ başındaki köyde gittikçe köy ve köylüyle bütünleşmesinin son derece çarpıcı bir anlatımla verilmesidir. (Karaca: 2018, 387)

Kimse ve Hakkâri'de Bir Mevsim'de baş kişilikler benzer özelliklerle çizilmiştir. Her ikisinin de adı yoktur ve kazara geldikleri Hakkâri'nin Pir köyünde öğretmenlik yapmaktadırlar. Tecrit edilmiş yalnızlıklarıyla baş başa, Hakkâri'nin Pirkanis köyüne/dağ başına yerleşmişler ve benlikleriyle içsel bir yalnızlığa bilinçli olarak çekilmişlerdir.

Ancak kahramanımız burada sadece kendi sorunlarına yönelmeyip, “ben” değil “biz” dilinden konuşmaya başlayacaktır: *Onları ve kendimi. Kendimi ve onları. Artık, sen, ben, o, onlar diye bir ayırma yapmadan, burda, bu dağ başında, aynı yazgıyı paylaştığımızı bilerek ve artık düşlerimde ve düşüncelerimde, “Biz” diye konuşarak.* (Edgü, 2013: 65)

İlk basımı 1977 yılında yapılan *Hakkâri'de Bir Mevsim'de*, bir sürgün olarak dünyadan koparılmışların arasına savrulan birinin (Timur: 2012) dilini, kültürünü bilmediği bu insanlarla iletişime geçmesini ve yaşam için yeni yolları denemesini anlatır.

Ferit Edgü, daha önce kaleme almış olduğu *Kimse'de*, *Hakkâri'de Bir Mevsim'in* yazılma sürecini anlatan bir metin ortaya koymuştur. *Kimse'de*, modernliğin doğduğu yerden (Paris'ten) bir anda

Hakkâri'nin Pirkanis köyüne gelen bir adamın ötekilik durumunu anlatan yazar, *Hakkâri'de Bir Mevsim*'de de sürecek olan kuşku penceresini açık bırakarak her iki kitapta da metnin olanaklarını genişletmiştir.

Aslında burada kahraman sadece Pirkanis köylülerini değil, tüm insanlığı dert edinmekle varlığını öteki üzerinden anlamlandırarak, varoluşsal sorgulamalar sürecine girerek hem *Hakkâri'de Bir Mevsim*'de hem *Kimse*'de, şehrin kalabalığından dağların sessizliğine sığınmış iki kahraman olarak kendilik arayışı bir sonraki aşamada öteki üzerinden kendini tanımlama gerçekleşecektir.

Ferit Edgü her iki romanında da, başkarakterler aracılığıyla yalnızlık temasını, kendini bulma deneyiminde ilk basamak olarak işler. Modern insanın en büyük korkularından olan yalnızlık, aslında kişinin kendini bulma yolculuğundaki önemli bir deneyimdir.

Kimse ve *Hakkâri'de Bir Mevsim* romanlarında başkarakterlerin bellek yitimi de söz konusudur. Kahramanlar kendilerini arama yolculuğunu anlamlandıran her türlü bağlantıdan kopuklardır. Onların simgesel alanla tek bağlantısı dildir. Dolayısıyla dil üzerinden kendini arama serüveni yeniden inşaıyla birlikte karşımıza çıkmaktadır.

Ferit Edgü'nün gözlem ve izlenimlerine dayandırarak, yabancılaşmayı anlattığı, iklim, coğrafya ve hayatın zorlu olduğu uç şehirlerimizden Hakkâri'nin hem isim, hem zaman ve mekan bakımından fon olduğu Hakkâri sevgisinin yansıdığı bu roman, bir çok dünya diline çevrilmiş ve büyük yankı uyandırmış ve yazarının baş yapıtı olarak ünlenmiştir.

Farklı ve modernist bir üslupla eserlerini kaleme alan öykücü, şair, romancı, deneme yazarı Ferit Edgü'nün, yedek subay-öğretmen olarak Hakkâri'de askerlik yapması onu hayatın gerçekliğiyle tanıştırmış ve bu farkındalık romanının içeriğini oluşturmuştur. Eser Onat Kutlar'ın senaryosuyla, Erden Kıral tarafından sinemaya uyarlanmış, 33. Berlin Film Festivali'nde (1983) ve 2. Akdeniz Kültürleri Film Festivali (1984) ve başka yurt dışı festivallerde ödül almıştır. Başrollerinde

Genco Erkal ve Şerif Sezer'in yer aldığı filmin müzikleri ise Timur Selçuk tarafından bestelenmiştir.

O/Hakkâri'de Bir Mevsim'in dil ve üslubundan hareketle, eserin esas kahramanı sayılan “ben” isimli öğretmenin dilinden Hakkâri'deki hayat, mevsim, zaman, mekan ve insanın varoluşçu anlamlandırılması yapılmıştır.

Eserdeki “ben” bazen ressam olup olayların içinde ve muhatabı olan ve etrafındaki insanların ve doğanın resmini çekmekte, “ben”in ressamlığını zaman zaman öğretmen, etnograf, doktor, tarihçi ve yargı mensubu olarak da gözlemleyebiliriz.

Hakkâri'yi ötekileştirmeden işleyen Ferit Edgü'nün romanlarında da, yoksunluk ve sınırlanmışlık asıl tema olarak öne çıkar. Eserlerde yer verilen karakterler hayatlarında denizi hiç görmemiş, dilinden anlamayan ve kendi dilini de çok az kimsenin anladığı yabancılardır.

Edgü, edebiyat dışındaki bütün kaygıları bir tarafa bırakarak yazıda kendini yok eden, kelimelerin çokluğuna değil gücüne ve kudretine yaslanan bir yazar olarak daha az kelimelerle yazan, üreten bir kelime avcısıdır.

Gerçekliği hikâyenin sonuna kadar da kestirilemeyen, kendini karla kaplı kayaların üzerine kurulmuş, bütün dünyadan uzak dağ köyünde bulan öğretmen/anlatıcı/O ile Hakkâri'nin Pirkanis Köyü anlatı boyunca gerçek ile düş arasında gidip gelir. O buraya fırlatılmış bir sürgün olarak başlangıçta bir düşten öte bir kâbusun içindedir. Yabancıların arasında bir yabancıнын dünyadan fırlatılmışların arasında bir fırlatılan, ötekinin ötekisi olarak buradan kurtulamamanın duygusunu yaşarken bunu unutup, tam da köylülerin mantığıyla bu dünyanın içinde bir dünya kurarak, iç dünyası ile dış gerçeklik arasında gelgitler yaşayan bir öğretmenindir. Kendini karla kaplı kayalar içindeki bir köyde bulduktan sonra yalınlaşmak için verdiği mücadelenin iç ve dış gerçeklik bağlamında Hakkâri'de bir köyde geçtiği romandır. Mevsim; çetin kış şartlarının yarattığı, denizden, saatlerden, kentten

uzak bir dünyadaki zamandır. Kış görüntüleri ve gerçekliği, anlatıcının dünyasından imajlara dönüşürken bu zorlu mevsim, kendi gerçekliğini olduğu gibi gösteren pastoral bir unsur olduğu kadar, anlatıcının iç dünyasını anlama sürecinin parçası olarak da görünür. Bir anlamda anlatılan kış mevsimi romanda zaman unsuru olduğu kadar mekanla bütünleşen coğrafyanın da parçası konumundadır ve etkileşiminde mevsimle karakter kazanan mekânı zamandan, zamanı mekândan bağımsız görmek oldukça güçtür.

... bu kitapta yazılı olanları anlamakta güçlük çekebilirsin. Çünkü anlamak ortak bir dil gerektirir. Ortak dil ise, ortak yaşam/ortak bilgi /ortak birikim/ortak düşün/kimi yerde, ortak düşünüş demektir.

(Edgü: 2014, 13)

Anlatıcı-yazar, öğretmenlik yaptığı Hakkâri'yi tasvir ederken çoğunlukla mekânın, coğrafi ve fiziki şartların etkisiyle oluşmuş yapısını ön planda tutar; bunlar arasında derslerinde serbest çağrışım yoluyla yazma öğrencilerine yaptırdığı uygulamasında “kar, dağ, köy, gök, bulut, ekin, tezek, ilaç, şehir, doktor, ekme, ölmek” (Edgü 2014, 68-69) gibi kelimeler ve öne çıkan çağrışımlarla yaratılan anlam dünyası, coğrafya-iklim-kader üçgeninin oluşturduğu doğallık, yokluk, yoksunluk, hayat şartları gibi pratiklerin çocukların bilincine yansıyan kısımları oluşturmaktadır.

Okuruna uzak mesafeden yaklaşan bir yazar olmayan Edgü, anlatıcı olarak sorgulama, arayış ve belirsizlik yöntemlerini kullandığı edebî ortamda, dünyayı algılama, anlama ve yorumlama biçimine farklı bir boyut katmıştır. Postmodern tarzın etkisiyle silikleşen, belirsizleşen zaman, mekân ve yaşantının birbirinden farklı anlatı düzlemleri üzerine kurulu *Hakkâri'de Bir Mevsim*'de zaman, tabiatın bir parçası biçiminde sunulurken kış mevsimi temsiline anlatılmıştır.

Ferit Edgü'nün toplumcu tavrı, coğrafya ve mevsimle şekillenen 'kader' gerçeğinin yarattığı imkân yahut imkânsızlıkla ilişkilendirilerek verilen mesaj; ...burada bir başka hayat da olmalı. Onu arayalım. Hadi

kalk. Onu bulalım!.. cümlelerine yüklenen umut ve geleceğe yönelik iyimserliğe yapılan vurguda aranabilir.

O/Hakkârî'de Bir Mevsim romanı ilginç konusu kadar sürükleyici anlatımı, şiirsel dili ve yer yer gerçeküstü göndermeleriyle son dönem Türk edebiyatının dikkate değer eserlerinden biri olarak değerlendirilmektedir.

Romanın başında hiç tanımadığı bir yöreye düşen “O”, hayal meyal hatırladığı eski hayatında bir kaptan olduğunu ve denizlerde bulunduğunu söylemesine rağmen bu yöreye gelişinin nasıl gerçekleştiği başlangıçta tam olarak anlayamamaktadır. Romanın kahramanı kendini Hakkârî ilinin Pir adlı bir köyünde öğretmen olarak bulur. Köy, yılın uzun kış aylarında başka yerleşim birimleriyle bağlantısı olmayan tecrit bir dağ köyüdür ve okulu tek sınıftan ibarettir. Üstelik çocukların kalemi, kitabı, defteri yoktur ve öğretmen, bunları ve başka ihtiyaçları temin etmek için şehre gider. Geceyi pis ve kalabalık bir handa geçiren öğretmeni garip olaylar dizisi beklemektedir... Sabahleyin bir adam onu alıp valiliğe götürür ve orada adına gelmiş olan mektup, dergi ve gazeteleri alan öğretmen hepsinin açılmış, karıştırılmış ve okunmuş olduğunu görür. Dönüşte maceralı bir yolculuktan sonra köye varır ve şehirden aldıklarını çocuklara dağıtır. Çocuklar birçoğunu ilk kez gördükleri armağanlar karşısında çok sevinirler. Köyde Seyit'in bebeği hastadır. Öğretmen kontrole gittiğinde bebeğin ölmüş olduğunu anlar. Köyde bilinmeyen bir salgın hastalık vardır ve bu yüzden daha birçok çocuğun ölme ihtimali kuvvetlidir. “O”, hasta çocuklar için valiliğe dilekçe yazar ancak cevap alamaz. Bir dilekçe de sağlık bakanlığına yazar ama gelen cevapta, karlar eriyip, yollar açıldığında vakitte sağlık ekiplerinin köye geleceği bilgisini alır. Bir gün köye müfettiş gelir ve öğretmeni sabrı ve bütün bunlardan kaçmadığı için tebrik eder ve artık görevini tamamladığını, istediği zaman okulu kapatabileceğini, giderken anahtarı muhtara bırakmasını söylemiştir. Bir katora yüklenen valiziyle yola çıkan öğretmeni çocuklar, “Gene gel!” sesleriyle uğurlarlar.

Bundan sonra roman kahramanının yakınlaştığı Halit'le dağları aşırıp bir ırmağa ve kendisini bekleyen bir tekneye kavuştuğunu öğreniriz.

Ortak dil, anlatım ve iletişim sorunu romanın asıl teması olup, Hak. kentinin Pir. köyündeki öğretmen ise bir yabancı olarak “*Deniz nasıl anlatılır?*”ı (s. 17) düşünerek çıktığı yolu *Bütün öğrettiklerimi unuttun* (s. 188) önerisiyle tamamlayacaktır: *bu kitapta yazılı olanları anlamakta güçlük çekebilirsin. Çünkü anlamak ortak bir dil gerektirir. Ortak dil ise, ortak yaşam / ortak bilgi / ortak birikim / ortak düş / kimi yerde, ortak düşünüş demektir.* (s. 13) derken romandaki düş hali, düş-gerçek sürüncemesi aslında biraz da okurda kuşku yaratmak içindir. Öğretmen nasıl gittiği yere yabancı ise okur da yaşananları anlamaya çalışırken metinle arasında uzak bir mesafe bulur. Romanda anlatım boyunca istenmeyen tek şey, bir tür yukarıdan bakış olan acıma duygusunu yeşertmektir. Öğretmen bunun farkındadır ve onların gözünden kendi yaşamına baktığında, acınacak olanın kendisi olduğunu görür.

Akış içinde; Halit, muhtar, Süryani kitapçı, vali, Ebubekir, Mehmet, Alaaddin, Zazi gibi anlatıcının da dahil olduğu kahramanlar vardır. Onların dünyaları ile hikâye zenginleşmiş, Hak. kenti ve Pir. köyünün resmi çizilmiş olur ancak buna rağmen anlatı dili değişmez. Halit, öğretmenin kendisine yakın hissettiği, köyden çıkmaya çalışan en düşsel karakterdir. Felsefe yapan, çevresindekilerin yalancı tabir ettikleri Halit, öğretmenin zihninde yarattığı bir karaktermiş gibi aktarılır.

Kente ilk indiği gün tanıştığı ve kendisine bir harita ve kitaplar veren Süryani kitapçı bir imgedir. Süryani o bölgedeki tarihi, harita ise kente yeni gelen bir yabancıнын yaşadığı yeri bilme isteğini simgelerken bir anlamda kitaplardan okunan hayatların içine girildiğinde hiçbir şeyin aynı olmadığını gösterme işlevini yüklenmiştir.

Düşsel ilerleyen romanın merak uyandıran özelliklerinden biri de, öğretmene nereden ve kimlerden geldiği bilinmeyen mektuplardır: *Ey benzerim kazazede, sen de, benim gibi, yüzlercemiz, binlercemiz gibi*

beklemediğin bir anda, bu dağ başında buldun kendini. Ama biz kazazedeler, sürgünler, vurulmuşlar, vurgun yemişler, atılmışlar, yadsınmışlar, kargınmışlar (sen dilediğin gibi sıfatları eklemekte özgürsün) biliriz birbirimizi. (...) Yaşadığın bir düşün mü, gerçek mi, bunu bile ayırt edecek durumda değilsin. (Edgü: 2014, 42)

Mektuplarda sevgilisine kentin fotoğraflarını çekmekten bahseden öğretmen, sözcükleri yetersiz bularak anlamakta güçlük çektiği bir yaşamı okuyarak anlamanın imkânsızlığına dikkat çeker.

Mektupların yanı sıra öğretmenin makamlara yazmış olduğu dilekçeler de önemli bir yer tutarken, sırf yazdığı dilekçelerden dolayı suçlandığında mesleğine sahip çıkan öğretmen, *Benim görevim bu... Ben yazar durumumu bildiririm* diyecektir.

Hem kentin hem de kendisinin hikâyesini anlatmak isteyen öğretmen yazınsal türün çoklu anlatım imkanlarını; mektup, dilekçe, şiir, deneme... gibi türlerin yanında çocukların dünyasını anlatmak/anlamak için resimler, imgeler ve sayılar kullanır.³ Ötekiliğin simgesi olan ve salgın hastalık cüzzamdan, ölen çocuklardan, doktorsuz, okulsuz, ışısız olan köyden bahsederken betimlemelere, uzun uzun anlatımlara girmez... İki ana bölüm çerçevesinde onlar'ın (Hak. kenti, Pirkanis köylüleri) ve an'ların fotoğraflarını çeker gibi yazan Edgü'nün metninde bölümler bölümler arasındaki bağlantıyı kurma çabası, aslında anlama ve anlamlandırma gayretidir.

Ferit Edgü birçok sosyolojik fenomeni bir arada ele almış; insan, göç, hastalık, bakımsızlık, okulsuzluk, kaçakçılık, cinayet, ihmalkârlık, devlet ile bireyin yüzleşmesi, azınlıklar, kültür farklılığı, iktidar, güç kavgası... Bütün bunlar ideolojik ve siyasal bir söylem yüklemeyen, farklı bir anlatım ve yenilikçi üslupla dile getirmiştir. Ferit Edgü'nün gerçek ve düşün ördüğü acı hikâyesi, kültüre, sanata, tarihe, coğrafya ve mitolojiye dair bilgiler ve farkındalıklarla ilerler.

³ Arzu Eylem, "Ferit Edgü ve Denizden Uzakta Yazılmış İki Roman", <http://www.mavimelek.com/hakkaride-bir-kimse.htm> (e.t. 25.12.2019, 10.01)

“Öğretmen/okuyucu/Pirkanis Köylüleri” roman süresince “kişiliğini bulmak” odağında ve bunun için “sözcükler ve kavramlarla” yürüyerek ilerler.

Okulun ilk günü öğrencilerini toplayan öğretmen on altısı erkek, beşi kız yirmibir çocuğun mahrumiyet karanlığındaki ışığı olma çabasına girişir. Çocukların pantolonları, kızların entarileri yırtık ve yama içindedir. Saçları berber, tıraş görmemiş, makasla kırılmıştır. Saç diplerinde bit ve sirke kaynamakta; ayaklarında otomobil lastiklerinden kesilerek ayakkabıya benzetilmiş giyecekler bulunmaktadır. Çoğunun ayağında çorap, kimisinin ayağında lastik de yoktur.

Denizi olmayan bir yerde, denizden bahseden ve Hakkâri kentini tasvir eden anlatıcı; ufuksuz toprak parçası, çamur yollar, zahireci, nalbant, kahvehane, kubbeli bir hamam (ya da minaresiz bir cami) birkaç kerpiç ev, bir aşevinden oluşan bu ıssızlığın içinde boğulurken onlarca göz merakla kendisini izlemektedir. Sığınacak bir yer ararken içinde tozlu, eski yüz kadar kitap olduğu söylenen bir sahaf dükkanı ile karşılaşır. İhtiyar kitapçı “Okumasını bilenler gittiler, geri kalanlarsa kitaptan başka şeyler okuyorlar” (Edgü: 2014: 31) diyerek dükandaki kitap azlığının sebebini açıklarken “yüz kitaplık kent”e dönüşen bu yerleşimde bir zamanlar önemli bir nüfus yoğunluğunun barındığına da işaretir.

Kentten köye dönerken: *Gün batmak üzere. Köye girişinde, evet. Köpekler ve ölüm karşıladı onu* (Edgü: 2014: 56) dediği ölüm, romanın asıl kahramanlarından olup, öncelikli bir kavramdır ve insanları çaresiz bırakan bu durumu yazar, reddetmekte ve ısrarla aşmak istemektedir: *Çaresizliği yenmek. Bu iki sözcük, kafamın içinde, uyumumu engelliyordu* (2014: 60) diyerek, Süryani'nin verdiği kitaplardan birinde rastladığı: *İnsanoğlu kendine yetmesini bilseydi, önemli bir sorunu çözümlenmiş olurdu* (2014: 119) cümlesi artık onun için anahtar bir ifadedir ve yaşamı bütün çıplaklığı içinde yani acımasız haliyle yansıtan yazar: *Yolcu, bir gün yolunu yitirirsen, artık eski yolunu bulmaya çalışma, yeni bir yol ara kendine* (2014: 77) derken, yansıtmak istediği şey, ortak bir yaşam/dil kurma çabası ile varolmak kaygısıdır.

*Ah dağ başında kendini aramak
Bir kış gecesi karlar tüm izlerini örterken.*

Kimse

Hakkâri'de Bir Mevsim / O

Dil, yapı ve kurgusu itibari ile *Kimse* ve *Hakkâri'de Bir Mevsim* romanları birbirine benzer. Her iki eser de iki bölüme ayrılmıştır. *Hakkâri'de Bir Mevsim*'in birinci bölümünde on altı (16) alt bölüm, konu başlıklarıyla birlikte, ilk bölümde olay örgüsü, birbirini takip eden olaylar silsilesi şeklinde ilerlerken klasik roman öğeleriyle modern roman öğeleri iç içe verilir. İkinci bölümde ise olay öykülerden ziyade durum öyküleri olarak konu başlıklarıyla verilen dokuz (9) alt bölümden oluşur. Bu öyküler birbirinden bağımsız, çoğu zaman alakasız parçalar halinde sunulur. Montaj tekniğiyle bir araya getirilmiş, kişi görüntü, kitap, imge, düş gibi pek çok unsurdan söz eden bu parçalar Pir. köyünde ve bir kış mevsimi süresince birbirine girmiş hayatların hikyesidir.

Yaşanmış bir hayat deneyiminin yeni bir kurguyla ve farklı anlam teknikleriyle ele alındığı hikyede biri diğerinin tamamlayıcısı şeklindedir ve bu durum her birine sirayet etmiştir.

O'yu [Hakkâri'de Bir Mevsim] sadece gerçekçi bir roman saymak yetmez, gerçeğin inanılmaz bir düşe dönüştüğü, şaşırtıcı bir öyküdür bu. Ferit Edgü'nün gerçek bir yaşamı, bir roman yaşamına çevirmesine hayran oldum. Çünkü 'O' gözlem gücünü, anlatı ustalığından alıyor. (...) 'Kendine özgü' sözlerinin anlamını hakkıyla taşıyan bir yazar. Kuşkusuz dil Edgü'nün bütün eserlerinin aracı değil, temeli ve yapısıdır da. Eserlerini sonraki zamanlarda bir konunun muhteşemliği üzerine değil kelimelerin büyüünün üzerine kurar.⁴

Melih Cevdet Anday

⁴ "Hakkâri'de Bir Mevsim-Ferit Edgü", <https://www.insanokur.org/hakkaride-bir-mevsim-ferit-edgu/> (e.t. 25.12.2019; 09.18)

O/Hakkâri'de Bir Mevsim'in ilk bölümü “Ön ve Son söz” başlığını taşır. İlk söylenen söz, son sözdür. Böylece eserin sonuyla başlangıcı birbirine olay örgüsü dâhilinde de yaklaştırılır. Olayları bir üst kurguyla anlatan anlatıcı yıllar sonra Hakkâri'nin onda bıraktığı etkiden kurtulamayarak yaşadıklarını hatırlama ve içselleştirmenin süzgecinden geçirerek sonunda yazmaya karar verir. Bu sonuç eserin başlangıcı mahiyetini taşır. “Ön ve Son söz” ifadesiyle yazar kitaplardaki “Önsöz” kısmına göndermede bulunur. Olay örgüsünün dışında gibi görünen bu bölüm, aslında bütünüyle romanı kapsamakta, romanın yazılış serüvenini anlatmaktadır. Böylelikle kitabın yazılı nedenini ve kitabın tanıtımını gerçekleştiren yazar, kimi yerde okuyucuya seslenerek onu da serüvene dâhil etmektedir. “Ey Okuyucu!” diye seslenerek, (Edgü: 2014, 14) kurgusal gerçekliği daha eserin başında sezdirenen anlatıcı, okura rehberlik etmekten de çekinmez: “*Ama gene de bu kitabı okurken elinin altında, büyük gezginlerin sözcükleri, andaçları bulunsun derim.*” (Edgü: 2014, 15) uyarısında bulunur. Yazar kurgu üzerindeki hâkimiyetine mukabil okura da hâkim olmak ve onu da olayların içine sürüklemek ister.

Kafka'nın karabasanlarında gördüğü yere benzetilen ve *Kafka, karabasanlarda gördü belki seni, ama adlandıramadı* (*Ya da hiç girmedin onun düşlerine*). (Edgü: 2014, 12) dediği bu yer yani Hak. kenti, yazarın hayatında derin izler bırakmış, bırakmaya da devam edecek olan belgedir.

Edgü bu romana konu olan coğrafyaya, 1960'lı yıllarda er-öğretmen olarak gitmiş, 1976'da, 12 yıl öncesine dönerek o yılları ve deneyimlerini yeniden düşleyerek, Hakkâri'de yaşadıklarını yazmış, bu yazılanlar bir yıl sonra 1977'de kitaplaşarak *Hakkâri'de Bir Mevsim* adıyla kitaplaşarak basılmıştır.

Kafka karabasanlarında gördü belki seni, ama adlandıramadı
(ya da girmedin onun düşlerine)
bilseydi, senin gibi bir yer var yeryüzünde
en korkunç kitabın konusu sen olurdun.
tolstoy bilseydi seni

*soyluluğundan bin beter utanırdı.
ve kimbilir belki yazarlığında
- şimdi benim utandığım gibi--
avvakum bilseydi yakınında senin gibi bir kent olduğunu,
kafkasları aşıp çile çekmeye sana gelir,
senin mağaralarında yaşardı.
dostoyevski sürülseydi sana
yer üstünden notlar'ı yazardı
ya da suç ve suç'u...*

(Edgü: 2014, 12)

Kimliğini sürgün ya da kazazede biri olarak tanımlayan eski kapitan, Kafkavari bir girişle kendini yabancı olduğu bir dünyada / zaman-mekânda bulur. Roman kendinden kaçan ve yine kendini bulma arayışı içinde olan kahramanın köyün yaşam koşullarına ve insanlarına karşı oluşturduğu çatışma ekseninde gelişir. Hak. ve Pir. ifadelerinde -kısaltma değil yazarın özel kullanımına aittir ve mistik bir anlamı da içinde barındırmaktadır- somutlaştırdığı düşünle gerçek arası bir belirsizlik içinde olan denizci kendini “bulutların arasında” kayalıklar ve dilini bilmediği yer ve insanlar arasında bulur:

*Bir kazazede miydim?
Yoksa bir sürgün mü?
Yoksa bir mahkûm mu?
Öyleyse neydi suçum?
Yoksa ben hep burada yaşadım, burada doğup büyüdüm de...*

(Edgü: 2014, 20)

Bu durum atmosferi eser boyunca karşımıza çıkarken tüm ihtimalleri düşünen, düşündüren kahraman için her şey belirsiz ve siliktir. Adını hatta aynadaki yüzünü dahi tanıyamayacak kadar kendine ve herkese yabancıdır. Artık onun için önemli olan nereden ve nasıl geldiği değil, tek gerçeği içinde bulunduğu zaman-mekândır. Çünkü bu coğrafyada yaşadıkları ona tüm geçmişini unutturarak önemini yitirmiş olup, yapması gereken şey, kim olduğunu arayıp, bulmak ve ne

olursa olsun yaşamaya çalışmakta odaklanmıştır. Böylelikle kahramanın içine düştüğü varoluşsal arayışı ve mücadeleli serüveni kısa ve net bir dil ile kurulan olay örgüsü halinde sunulur.

“Kente benzemeyen kentte” dolaşırken bir kitapçıyla karşılaşmak ve vurucu mesajı almak onu çok etkiler; *Bu kitapta yazılı olanları anlamakta güçlük çekebilirsin.. çünkü anlamak ortak bir dil gerektirir.. ortak dil ise ortak yaşam/ ortak bilgi/ ortak birikim/ ortak düş, kimi yerde, ortak düşüş demektir.. ama diyebilirsin ki bana yabancı olanı arıyorum ben..öyleyse yolun açık olsun.. ama gene de bu kitabı okurken elinin altında, büyük gezginlerin sözlükleri, andaçları bulunsun derim...* Bu durum öğretmene dilini bilmediği insanları yargılamaktan çok anlamaya çalışması gerektiği noktasında yol gösterecektir. Kitapların parasını almak istemeyen Süryani, öğretmene bir harita bir de tılsımlı mühür hediye eder. Öğretmen gece kalmak üzere bir han odasına yerleşir. Kahramanımız kendisini ilk defa oradaki insanlara karşı “ben, O’yum” diyerek ötekileştirir (Edgü 2014, 39). Burada herkes birbirini ve dışarıdan gelen O’yu tanımaktadır ancak, bir metafor zenginliğiyle olan O, kendisi dâhil hiç kimseyi tanımamaktadır.

Öğretmen ve öğrenciler birbirlerinin dillerini anlamazlar. Yirmi bir (21) öğrenci olan sınıfta çocukların bildiği kelime sayısı tahmini elli-yüz arasındadır. Bu kelime dağarcığı içinde tek fiil “ölmek”, tek sıfat “kuru”, tek zarf “gibi”dir. Öğretmenin işi zordur; öğretirken öğrenmeyi hedefleyen öğretmenin amacı “ortak bir dil”e ulaşmaktır. Dili döndüğünce çocuklara kelimeler öğretip, cümleler kurdurarak Türkçe dersi verir. Yanlış bir mantıkla öğrendikleri aritmetik üzerinde düşünürken, doğrularını öğretmeye çalışır. Çocuklar okuma ve yazmanın yanında dünyanın döndüğünü, hastalık yapan mikropları ve onlardan korunma yollarını, temizlik, denizler, asfalt yollar, yönetim biçimleri, hayat bilgisi, sosyal bilgiler, fen bilgisi, matematik... vb. şeyler öğrenmişlerdir. Öğretmen de; onların dilinin yanında koyunların nasıl doğurduklarını, kurtların köye inişini, köpeklerin nasıl ısırıklarını, sürgünde ve karada nasıl yaşandığını, çıldırmadan da yaşa-

nabileceğini, soğğun insanı nasıl dondurmadığını, insanın kendi soluğuyla nasıl ısınıp kendi kendine nasıl konuştuğunu, yaşamın önceden de ezberlenmiş bir biçimi olmadığını *Sessizliğin sesini, ezikliğin, çaresizliğin, baş eğişin, yokluğun eşliğini öğrenmiştir*. (Edgü: 2014, 188) Her defasında yazmaya karar vermekle beraber bir türlü başlayamayan öğretmenin, derinleşen yalnızlık ve ölüm korkusunun etkisiyle kendi kendine konuşmaya, düş-gerçek ikilemi içindeki bilinci bulanıklaşmaya başlamıştır.

Aslında O'nun yani kahramanın yapacağı tek şey 'yazmak'tır ve dile getirmekten asla geri adım atmayacağı husus da, 'trahom'un ve cüzzamın alınyazısı' olmadığı gerçeğidir. Böylelikle son dersini veren öğretmen okulu tatil eder ve köyden geldiği gibi, bir at ve katırla birlikte geldiği gibi geri döner. Yolda onu Halit karşılar. Köy yolunda ilerlerken Halit yolu değiştirir. Öğretmen Halit'in ona zarar vereceğinden korkar. Bir uçurumun başına gelirler ve Halit'in gösterdiği yerde bir koy ve tekne bulurlar. Bu kez düş gerçek olmuştur. Tekneyi bulup onun için onaran Halit, ona tüfeğini hediye ederek öğretmeni uğurlar.

Olay örgüsünün merkez figürü köy öğretmeni olan kahramanımız, ırmaklardan denize açılıp açılmayacağı dönüşe, belli olmayan bir yola koyulur. Denizden dağa bir düş'le başlayan hikaye yine bir düşle sona erer. Romanın son cümlesi, kahramanın bu arayış isteğinin çarpıcı bir şekilde hissettirmektedir. *Yepyeni bir yolculuğun eşliğindeyim. Dağlardan sonra, ırmaklar*. (Edgü, 2014: 196)

Parçalar halinde verilen insan hikayeleri ve olaylar köy hayatının yapısını yansıtırken, beşeri ilişkilerin işleyişinin de panoramik görüntüsünü sergiler. Hepsini bir arada romanın iskeletini oluşturan ve onu tamamlayan unsurlardır. Öğretmenlerden muska yapmasını isteyenler, ziyarete gelip tek kelime konuşmadan gidenler, dert yanan kadınlar (Zazi), satılan kızlar, haber getirip götürülenler, çocukları ölen anneler, babalar, ölmekte olan yakının son arzusunu yerine getirmeye çalışan (*Alaaddin ölüm döşğinde, hayatı boyunca hiç portakal yememiş kardeşi için öğretmenden portakal ister*) çaresiz insanlar, umut arayan kaderine teslim

edilmiş köy insanları... Ara ara birkaç cümleyle ya da tek bir satırla dile gelen çarpıcı hayat hikâyeleri, yok edici durumlar... Bütün bunların hepsi bir arada romanın iskeletini oluşturan ve onu tamamlayan unsurlardır.⁵

Hakkâri'de Bir Mevsim'de silinmiş olarak gördüğümüz bellekle ilgili göndermeler bilinçaltını da dışlayarak benlik arayışı etrafında kurgulanmıştır. Eserde, adını dahi hatırlamayan ve kendisine sembolik bir göndermeyle Nuh ismini takan kahramanımız geçmişine ait bellek yitimine uğramış olarak çizilir, geçmişine dair hiçbir şeyi hatta yüzünü dahi hatırlamazken sadece eşyaları, nesnelere, tabiatı ve konuştuğu dili hatırlamaktadır. Hakkâri'nin dağ başındaki iyice yalnızlaştığı Pir köyünde hayatta kalmayı seçebilmek için kendine bir iş, uğraş edinmesi gerektiğini düşünür ve belleğindeki iş yapabilecek tek özelliği, varoluşunun göstergesi olarak köydeki çocuklara dilini öğretmeyi seçer.

Sürgünlük ve mahkûmiyet durumu, varlık-hiçlik sorgulamasını yaptığı iç konuşmalar ve düş-gerçek ekseninin belirgin olmayan boyutlara getirdiği kahraman, sürekli bir arayış içerisinde yaşamın çözülmüş zannettiği haritası hep elinde ve yeni limanlar keşfederek arayışını ölene kadar devam ettirecektir. ... *Dayanırsan, dayanmasını bilirsen, ama nasıl olsa dayanacaksın, insanoğlusun, kendin söyledin, insanoğlu, düşün bir, kimler nelere dayanmadı, dayanacaksın ve yeni bir kişilik yaratacaksın.* (Edgü, 2014: 20-21) sözleriyle, varoluşsal özü ve yaratma edimini vurgulayan, zihninde insan yüzleri bütünüyle silikleşen kahraman kendi yüzünü de hatırlayamaz. Sadece yüzünü değil adını da hatırlayamayan O, kendisine Hz. Nuh'tan esinlenerek Nuh ismini koyarak hayat hikayesini Hz. Nuh'un kıssasıyla örtüştürür: *Bana gelince, artık biliyorsun okuyucu, teknesi batmış ya da karaya vurup parçalanmış bir yeni zaman kaptanı, uğraş değiştirmiş, yaşamını sürdürebilmek için, kendine bir başka uğraş seçmiş bir öğretmen (daha doğrusu, hemen öğreten, hem öğrenen)... adımda biri. Diyelim ki Nuh adımda biri: (Adım Nuh olabilirdi, değil mi? Bu kısa ve güzel ad sanırım çağrışımlarıyla da pek uyardı kişiliğime.)*

⁵ <http://www.dipnotkitap.net/ROMAN/Hakkârîde-Bir-Mevsim.htm> (e.t. 25.12.2019, 09.09)

(Edgü, 2014: 66). Böylece, kendini bir deniz kazasıyla dağ başında bulan kahraman aynı zamanda yeni bir öğretendir. Hz. Nuh'un tufandan sonra ikinci Hz. Adem kabul edilmesi gibi *Hakkâri'de Bir Mevsim*'deki kahraman da adeta geçirdiği deniz kazasından sonra ikinci kez doğmuş gibidir. *Senden uzakta yaşadım gerçek gurbeti*. (Edgü, 2014:11) dediği Hakkâri'ye yüklediği anlam da kendi benliğini keşfetmesiyle örtüşürken, aylarca kapalı olan yol yüzünden köyden dışarı çıkamayışı da benlik farkındalığını güçlendirmiştir.

Ölüm

'Öteki' üzerinden kendi ölümünü de düşünen 'O', yazmak eylemiyle ölümün üstesinden gelebileceğine dair bir yargıda bulunur. (Edgü, 2014: 96) Yazı, dolayısıyla edebiyat insanın ölüme karşı ölümsüzlüğü hedeflediği bir alan olarak karşımıza çıkmakta, ölüm karşısında sorgulanma imkanı oluşturmaktadır. Öğretmenin yazı ile gerçekleştirmeye çalıştığı ölümsüzlük, yine ölüm üzerinden kaleme aldığı bir şiirdir;

*Oy ölüm/ Can düşmanım/ Ne kadar kısa yaşıyoruz/ Ne uzun ölüyoruz/
Oy ölüm/ Sen de ölesin/ Oy ölüm/ Sen olmasan/ Yaşam olmazmış/ Oy ölüm
Olmaz olasın/ Oy ölüm/ Sen de ölesin. (Edgü: 2014, 98).*

Ferit Edgü, kahramanını konumlandığı bellek kaybıyla onu tarihsel zeminden koparmış, çizgisel süreçten uzaklaştırıp çoklu bir yapı içerisinde kurgulamıştır. Böylece kendini sınırlandıran bağlardan koparılan insan özgürlüğünün varlık farkındalığını oluşturan bilinci etrafında hiçlik duygusuyla da karşılaşır.

Öteki olmak ve dil meselesinin de işlendiği *Hakkâri'de Bir Mevsim*'in ilk bölümünde yalnızlık hissi kuvvetli bir şekilde karşımıza çıkar. Köye ilk geldiği günlerde kendisini çok yalnız hisseden O, ikinci bölümde çocuklara kendi dilini öğretmeye başlaması ve onların dilini öğrenmesi, köylülerle diyalog girerek hayata karışması romanda yalnızlık duygusunun giderek uzaklaşmasını sağlayacaktır.

Hak. kentinin Pir köyünde kendi seçimleriyle benliğini arayan kahraman, köylülerin de özgür bireyler olarak varlıklarını devam ettirmelerine katkıda bulunurken, son bölümünde öğretmenin toplumsal ilişki ağı içerisinde kendi benliğini bulduğunu da göstermektedir. Yani öteki üzerinden kendini tanıma/varlığını onaylama gerçekleşir. Romanın ilk bölümünde vurgulanan içsel yalnızlık toplumsala olan açılımla mahiyet değişirse de devam eder.

“Kendi kendimle hesaplaşma benim kötü huylarımdan biri. Ne yaşamımdan memnun oldum, ne yazdıklarımın” diyen Ferit Edgü, *Hakkâri’de Bir Mevsim’de olduğu gibi önceki romanı Kimse’de de bireyin anlam arayışını yalnızlık, ötekilik, dil, kaçış, hiçlik ve ölüm duygusu etrafında işlemiştir. Anlam arayışının ötekini tanımak ve anlamak üzerinden gerçekleşmesinin izini sürdüğümüz eserinde Ferit Edgü’nün biyografisinde önemli bir yer tutan Hakkâri seçilmiştir. Varlığını, öteki üzerinden anlamlandırmada ‘yalnızlık’ kendini bulma deneyiminde ilk basamak olarak işlenmiştir. Modern insanın en büyük korkularından olan yalnızlık aslında kişinin kendini bulma yolculuğundaki en önemli deneyimdir.* (Eliade: 1994)

Bu sınırlanmışlık ve ötekilik vurgusunu güçlendiren bir mekan olarak anlam arayışını bireysel eksende derinleşmesini getirmiş, bellek yitimi ve tarihsel zeminden kopuk yaşayan kahraman öteki üzerinden anlam arayışını karşılıklı olarak sürdürmüşlerdir. Ancak bu arayış; hep eksik kalan, hiçbir zaman da tamamlanamayan bir durum, bir varoluşsal olgu olarak sürüp gidecektir.

Arada bir insanın kendini bir başkasının yerine koyması gerek. Ve belli bir sürenin geçmesi. Olayları değerlendirebilmek için. Nesnel olabilmek için. Tabii eğer nesnellik varsa. Ben de öyle yaptım (Edgü: 2014, 78) diyen Ferit Edgü, geldiği toplumla karşılaştığı toplum arasındaki farkı göstererek üçlü bir ilişkisellik kurmaktadır.

Hakkâri’de Bir Mevsim’de iki farklı insan doğası vardır. Biri, kendini denizci olarak tanıtan öğretmen, diğeri ise “Hak” ilinin zor koşullarına alışmış olan köylü halkıdır. Birinci şahsın dilinden yazılmış olan eserde iç monologlar ağırlıklı olmakla birlikte bu durum okura daha

çok odak figür olan öğretmenin, düşünceleri ve yaşadıklarını yorumlama şansı verir okura. Coğrafya, iklim koşulları, yoksulluk, hastalık, yalnızlık, çaresizlik gibi durumlar genelde olumsuz bir anlam yüklese de, arka planda verilen duygu umut üzerinedir.

Anlatış biçimi açısından düz yazıdan farklı özelliklere sahip olan eserde cümleler, şiirsel ve daha duygu yüklü niteliktedir. Paragrafların olmayışı, cümlelerin her birinin ayrı satırlara yazılması, duygusal ve soyut anlamının biçime yansımaları karşılıklı olarak kuvvetlendirir. Düşünce akışı geçmişte olan belirsizlik ve kaybolmuşluk teması odak figürün oluşturulmasında önemli bir yer tutar. Zaman-mekan ve karakterler somut bir gerçekliğin ürünü olsalar da soyut düzlemde ele alınarak öğretmen-denizci-sürgün nitelendirmeleri taşıyan 'O', hiçbir zaman gerçek kimliğini söylemez ve bu belirsizlik eserin bütününe yayılmış olup, genele hâkim olan bu düşünsel düzlem betimlemelerin varlığını azaltarak ilerler. (Karaca: 2018, 208) Böylece, konusu Hakkârî'de geçen, kentin mekân olarak öne çıktığı ve edebiyata nasıl yansıdığına çarpıcı bir örneği olarak, en dikkate değer yanı sade ve anlaşılır dili olan eser, gücünü seçilmiş kelimelerden ve kurgusundan alır.

Sennur Sezer'in Ferit Edgü'ye yazmış olduğu açık mektupta *Hakkârî'de Bir Mevsim* yazarının dünyası ve eserin edebiyatımızdaki yeri şöyle değerlendirilmektedir:

Sayın Edgü,

....

Elbet kendisine neden yazdığımı soran yazarlar önemlidir. Ya da gerçeği çırılçıplak, gölgesiz yakalamak isteyen resamlara benzeyenler. Seçimini bilinçle yapmıştın. Yedeksubay öğretmenlik bir seçimdi. Hakkârî bir seçim değildi. Pirkanis köyü ise Paris'ten geldiğiniz için size uygun bulunmuştu. Bir şakanın rastlantısı. Ama sizi değiştirdi. Daha doğrusu yeniden doğmanızı sağladı. Bilerek yeniden gider misiniz sorusunu "hayır" diye yanıtlıyorsunuz. Çünkü siz bir kurban olmayı ya da bir ermiş ya da fedai

olmayı seçmezsiniz. Hakkârî'de yeniden doğuş anınızı da bir öykü olarak anlatmışsınız:

(...) Bugünmüş gibi hatırlarım. Bir gece pencerenin kepenklerini kapatmayı unutmuşum. Uyandım, odanın içi aydınlık. Fakat gün ışığına da benzemiyor. Kalktım pencerenin önünde durdum. Karşımda o güne değin görmediğim bir ay ışığı. Belki, daha sonra Hakkârî'yi kazazede bir denizci olarak yazmamdaki çıkış noktası o andır. Beykoz'daki yalıda, benim yattığım odada, mehtap günleri perdeyi çekmezdim ki ay ışığı odaya girsin, beni uyandırsın, diye. Bir an, uyku sersemliğiyle kendimi Beykoz'daki yalıda sandım. Kar üzerindeki mehtabı ilk kez görüyordum. Ortalık bembeyaz. Hiçbir ev, ağaç, tümsek, kaya görülüyor. Kar her yeri örtmüş. Tüylür ürpertici bir görüntü. Bir tansık! Nerede olduğumu anlamak için bir süre geçmesi gerekti... Sanrı gibi bir şeydi. O gece uyuyamadım.

Ay batıp gün doğduğunda ağlıyordum; bambaşka bir insandım."

Bu yeniden doğuşun önemli yanı yaşananlara tanık olmayı seçmek yerine tanık olduklarına karşı bir tavır sahibi olmayı seçmek bence: "Daha sonra kurtları da yaşadım, insanları da yaşadım, ölümleri, çocukların ölümlerini de yaşadım -bütün bunları yaşamışsanız, siz artık, aynı insan değilsinizdir. Yaşamımda ilk kez, hatta son kez, dillerini anlamadığım insanlarla birlikte, onların yaşamlarının bir tanığı olarak değil, hayır, onların dertlerinin bir parçası olarak yaşadım."

Sayın Edgü, İstanbul'da unutulmuş hastalıkların egemen olduğu bir coğrafyada, dilini bilmediğiniz insanlarla, koşullarını bilmediğiniz bir yaşamı sırtlandınız bir mevsim boyunca.

Ve oradan bir daha ayrılmadınız. (...) Bu coğrafya sizi terk etmedi, adınız, hoşlanmasanız da Hakkârî'de Bir Mevsim ile özdeşleşti.

Sözcüklerin olanaksızlık olduğunu açıkladığımız edebiyatın cehennemini seçtiğiniz için kutluyorum.

Sennur Sezer ⁶

⁶ <https://www.evrensel.net/haber/17633/ferit-edguye-mektup>, (e.t. 25.12.2019; 09.06)

Kış

Hakkârî'de Bir Mevsim romanındaki coğrafya, anlatıcının iç dünyası ve iki temel unsuru yani zamanı ve mekanı tamamlayan bir fon olarak kış mevsiminin varlığı ile tamamlanır. Uzun kış mevsimi, isminden anlatım tekniklerine bir roman unsuru olarak zaman olgusundan, toplum gerçeklerinin örtülü biçimde anlatılmasına kadar romanın bütün bileşenlerinde etkin olarak hissedilen olgudur.

Romanın odak temalarından biri olan yabancılaşma vurgusu sık sık değinmelerle çizilen pastoral manzara tasvirleri, coğrafya ve mekânla bütünleşen iklimin varlığı ve etkisiyle yapılırken anlatıcı temsilinde insanın kendine dönüşü için uyarıcı etken hem hayatı, hem iç dünyaları etkileyen mevsim şartlarıdır.

Ferit Edgü'de birbirinden farklı anlatım düzlemleri üzerine kurulu *Hakkârî'de Bir Mevsim* romanında iç dünyası ile dış gerçeklik arasında gelgitler yaşayan bir öğretmenin kendini karla kaplı kayalar içindeki bir köyde bulduktan sonra yalınlaşmak için verdiği mücadeleyi - iç ve dış gerçeklik bağlamında- anlatır. Geleneksel zaman algısı yaratıcı bir gücü, imgelem gücünü ortaya çıkarır. Doğada ayrı duranlar imgelem aracılığıyla bir bütünlüğe kavuşur. Sanatçılar bu ortak duyuş tarzı ve imgelem aracılığıyla bireysel dünyalarının yanı sıra evreni de mikro düzeyde adeta yeniden yaratmaktadır." (Kefeli 2006: 15) Anlatıcı neredeyse kış şartlarının yarattığı, denizden, saatlerden, kentten uzak bir dünyada (*Hakkârî'de bir köy*) yaşar. Kış mevsimi, kendi gerçekliğini olduğu gibi gösteren pastoral bir unsur olduğu kadar anlatıcının iç dünyasını anlama sürecinin parçası olarak da görünür ve kış gerçekliği anlatıcının dünyasından geçerek imge boyutuna dönüşür. Kış mevsimi, coğrafya ve kaderle bütünleşen dünyanın görünür hallerinden biri olarak zaman unsurunu taşımakla beraber mekânla bütünleşen coğrafyanın da parçasıdır.

Anlatıcı, öğretmenlik yaptığı Hakkârî'yi tasvir ederken Hak. olarak isimlendirilen mekânın, coğrafi şartların etkisiyle oluşmuş yapısını ön planda tutarak; *Kenti çevreleyen, salt sarp kayalardan oluşan üstünde*

hiçbir bitki örtüsü seçilmeyen dağ, güneşin ışıklarını şehre yansıtan bir ayna gibiydi (Edgü 2014, 36) derken, aynı zamanda mekânla bütünleşen zamanın varlığını da hisseder: “Zaman (coğrafyayı da, tarihi de, bireyleri de içine alan o geniş zaman) kendini dağ başında bulan herkese bir şeyler öğretebilir” (Edgü: 2014, 14) önerisiyle; *Görünüme gelince, biraz bekleyin, sabredin, bu çıplak dağları bir de kar altında görün. Tüm yollar kapanır, günlerce, haftalarca kapalı kalırsınız burada. Güneydeki kazalarla, köylerle ilişkiler kesilir. Ama görünüme diyecek yoktur. Bu yükseklikte, bu ufuksuz topraklarda, bu sonsuz beyazlıkta insan kendini bambaşka duyar. Daha özgür...* (Edgü: 2014, 140) diyerek, zamanla dolayısıyla mevsimle karakter kazanan mekânı tasvir eder.

Burda araç bulamazsınız, dedi. Boşuna aramayın. Size, devlet yardımı olarak vereceğimiz kitapları, araç ve gereçleri hazırlarken, siz de bak-kaldan kışlık ihtiyaçlarınızı alın. Doğrusu bunu düşünmemiştim: Uzun bir kış boyu kalacağım bir köyde, önemli bir kumanyaya ihtiyacım olacaktı” (Edgü: 2014, 27). diyen öğretmenin dünyasında yerlilik-iklim-insan münasebeti mevsim ile mekânın ortaklaşa oluşturduğu imkânlar doğrultusunda belirlemiştir: “İlkin, bal, şeker, pirinç, gazyağı, peksimet almanız, gerek, dedi. Belli olmaz belki inemezsiniz kente... (Edgü: 2014, 27)

Kış ve Toplumsal Gerçekler

Hakkâri’de Bir Mevsim romanında da Edgü’nün toplumcu tavrı, coğrafya ve mevsimle şekillenen ‘kader’ gerçeğinin yarattığı imkân yahut imkânsızlıklarla ilişkilidir. Hakkâri’de kaçakçılık ve tefecilik benzeri mesleklerin yapılması ahlaka dayalı bir sorun olduğu kadar toplumsal gerçeklikle doğrudan ilişkilidir: *Bizlere, bu zorlu kış günlerinde un satarsın. Bal, şeker, tuz satarsın. Bizden, baharda doğacak kuzularımızı, yaz başında kırılacak koyunlarımızın yününe alırsın. Beş liralık pirinç için bir kilo yün. Bir bidon gazyağı için bir kuzu. Bir çuval un için iki toklu ve vesaire* (Edgü: 2014, 21) Hakkâri yöresindeki kış şartlarının tasviri ile dönem gerçekliği ve toplumsal koşulların yansıtılması anlatıcının yaşadığı yerle kurduğu bağın ortaya çıkardığı ve mevsim şartları ile birleşen bir

toplumcu tavrın da ifadesidir: *Sizler karın üstünde yalınmayak yürüyüp ölmeyenlerdensiniz. Biz, bir kış boyu, yufka ekmek, otlu peynir, bulgur pilavı yiyip, çay içerek yaşayamayız.* (Edgü: 2014, 21)

Kış ve Romanın Oluşumu

Hakkârî'de Bir Mevsim'de mekan, zamanla bütünleşerek romanın kurgu ve anlam katmanlarını oluştururken anlatıcının iç dünyasına eşlik eden unsurlarından biri haline de gelir. Romanın odak temalarından biri olan yabancılaştırmanın resmi, romandaki coğrafya, anlatıcının iç dünyası ve bu iki temel unsuru tamamlayan bir fon olarak kış mevsiminin varlığı ile tamamlanır ve yabancılaştırma duygusunun yaşanmasına eşlik eden bir takvim zamanının varlığı söz konusudur. Öğretmenin derste yaptırdığı serbest çağrışımlı 'yazı yazma' uygulamasında "kar, dağ, köy, gök, bulut, ekin, tezek, ilaç, şehir, doktor, ekmek, ölmek" (s. 68-69) gibi kelimeler ön plana çıkar. Bu çağrışımlar, coğrafya-iklim-kader üçgeninin oluşturduğu doğallık, yokluk, yaşama şartları gibi pratiklerin çocukların bilincine yansıyan kısmıdır. (Öner:

'Yazma'nın eyleme dönüşebilmesi için iç dünyaya dönüş, yalnızlaşma, kalabalıktan arınma gibi pratiklerle hazırlık sürecini tamamlayan kurgusal gidişatta sürecin son adımlarından biri mevsimle karakter kazanan bir dağ köyüne gitmek ve köyün gerçekliği ile karşılaşmaktır: *Baktım lâpâ lâpâ kar yağıyor. Yerler çoktan kar tutmuş. Rüzgâr, esip esmediğini bilmediğim rüzgâr yatışmış. Ne zincir sesleri ne çan sesleri, ne sis düdüklüleri, ne insan sesleri. Ne de uyku gereksinimleri. Sırtıma battaniyeyi aldım. Yatağın ucuna iliştim. Kendi kendimle dertleşmeye başladım. Handiyse mutluydum* (Edgü: 2014, 85).

Romanda akıp geçen zamanın göstergeleri olarak güneşin, gecenin, karın eşlik ettiği tanımlamalarla geçen zaman, anlatıcının iç dünyasıyla birleşir: *Bir dağ başında da geçiyor zaman. Kar yağdı, don tuttu, yollar kapandı, yollar açıldı, bebeler öldü, bebeler doğdu, gelen oldu, giden oldu, yolunu bulanlar oldu ve bir gün kar dindi. O günden sonra kar hiç yağmadı ya da yağmurla karışık arada bir şöyle bir serpeleyip geçti. Karlar erimeye, sular akmaya, derler oluşmaya başladı. Karların altından bitkiler çıktı. Ayılar kış uykusundan uyandı. Kurtlar ortalıktan çekildi.*

Koyunlar ağıllardan çıktı. Kuzular melemeye başladı. Bir müfettiş geldi. Bir hafta sonra okulu kapayacaksınız dedi. Böylece bize yol göründü. (Edgü: 2014, 187)

Anlatıcı temsilinde, hayatı ve iç dünyaları etkileyen mevsim şartları insanın kendine dönüşü için uyarıcı etkindir: *Kendime dedim ki: Hadi kalkalım hadi okuyalım bildiğimiz tüm duaları. Kentleri, köyleri, yedi iklimi, dört bucağı insanların tarihini, coğrafyasını, aritmetiğini öğrenmeden önce yazgısını öğrenelim insanların... Karı tipi bu barınağında yaşıyorsun, bir ceviz kabuğu gibi sallanan bir teknenin içinde değil* (Edgü: 2014, 187)). Anlatıcının içindeki boşluğu büyüten, doğrudan soyutlamalara götüren etkenlerden biri de kar ve anlatıcının ruh haliyle bütünleşen kışın soğuğu, karın beyazlığı ve sertliğidir. Anlatıcı bu bütünleştirme ile dolaşılabilir yollardan kaderi ile mevsimi birleştirmiş olur. (Öner: 2017)

Kış ve Ölüm

Zaman varlığın sınırlandırılması değil, varlığın sonsuz olanla ilişkisidir. Ölüm yok olma değil ama bu sonsuzlukla ilişkinin ya da zamanın kendini üretebileceği zorunlu sorgulamadır (Levinias, 2006: 24) diyen Emmanuel Levinias, ölüm ve zaman ilişkisini 'ötekinin ölümü' üzerinden şekillendirir. Ona göre 'ben' ötekinin ölümü ile ölmenin kendisini tecrübe etmese de yaşama ve zamana dair duygusal, düşünsel yansımaları tadararak zamanın akışını ve kendilik duygusunu bir süre ölüme göre kurular. Bu nedenle ötekinin ölümü beraberinde suçluluk barındıran bir saygıyı, zamana dair sorgulamayı getirir.

Mevsimler, romanlarda zaman unsuru olarak yer almanın yanında, insanlığın gelişim seyrinde tabiata bağlı bir hayat sürülmesinin gerçekliğini de göstermektedir. Takvimden öte hayatın tabiata göre şekillendiği Pirkanis köyünde de çocuğun ölümü anlatıda duygusal ve düşünsel yansımaları getirir. Anlatıcı, bu ölümü kış mevsiminin soğukluğu ile tecrübe ederken aynı zamanda ölümü düşünmesine, suçluluk hissetmesine, yabancılaşma duygusunu pekiştirmesine de yol açan bir süreçlerden geçmiştir.

Kimse ve O/Hakkârî'de Bir Mevsim romanında Ferit Edgü, roman kişisine Pir. Köyündeki yaşamını “sürgün” olarak söylettirmiş olsa da, aslında sürgüne değil görev yapmaya gitmiş ve bu görevi öğretmen olarak yerine getirmiştir.

Hakkârî'de Bir Mevsim'de Seyit'in ve diğerlerinin çocuklarının ölümünde devlet kurumlarının sorumsuzluğu kadar mevsim ve iklim şartlarının da, aileleri ve anlatıcıyı çaresiz bırakan; suçluluk duygusunun yöneltileceği durum kış şartlarında doktora götürülemediği yahut doktor köye gelemediği için ölmesi, ölümün yarattığı hüznün, çaresizlik, suçluluk, yabancılaşma vb. hislenmeler; bütün bunların toplamındaki ölüm düşüncesi hayatı felç eden zorlu kış mevsiminin şartları ile bir arada verilmiştir.

Ferit Edgü'nün, ‘gerçek’le ‘düş’ kavramlarını birbirlerine zıt gibi görünse de aslında ne kadar yakın olduğunu kanıtlamak gibi bir perspektifi de bilinçli bir şekilde kullandığı *Hakkârî'de Bir Mevsim*'de aynı anda yer alan *ön* ve *sonsöz* ile daha başlangıçta bir özet verilmiş gibidir. Kitabın sonuna gelindiğinde, son cümlede noktalama işareti olarak nokta (.) yerine tire işareti (-) ile bitirilmiştir. Burada yazar, kendi yorumunu da katabilmesi için okuyucuya bir imkan sağlamış ve adeta ‘gerçek’ten ‘düş’e dönüşümü tamamlayarak, anlatımının gizemli başlangıcına yine bir gizem yükleyerek ucunu açık bırakmıştır. Eser, edebiyat ortamında kış mevsiminin bir şehirle özdeşleşmesini iki ana bölüm halinde (birincisi on altı, ikincisi dokuz alt bölüm) örüntülenmesinin ifadesidir. Bu bağlamda isminden, anlatım tekniklerine kadar roman düzleminde zamanın temsiliyetinden, toplum gerçeklerinin örtülü biçimde anlatılması ve işlenmesine kadar bütün bileşenlerinde rol almaktadır. Yine, eserin akışında silinmiş olarak gördüğümüz bellekle ilgili göndermeler bilinçaltını da dışlayarak benlik arayışı (May: 2014) etrafında kurgulanmıştır, diyebiliriz.

Son sözü, Ferit Edgü sanatının bütüncülüğüne vurgu yapan Zeynep Oral'ın cümleleriyle bitirelim:

“Onun eseri bir bütündür... Çok yönlü kültür birikimi, resim sanatıyla, dünya edebiyatıyla içli dışlılığı... Evrenselliğe pupa yelken yolculuğu ile yerel olanın derinine inmesi... Çağdaş olanı, geleneksel olanla ve tarih bilinciyle buluşturması... Bunlar gibi nice özellikler, onun çok yönlülüğüne işaret etse de eserinin bir bütün olduğunu gözden kaçırmamalı.”⁷

KAYNAKÇA

- Balık, Macit, “Ferit Edgü’nün Kaçkınlar’ına Psikanalitik Bir Yaklaşım”, **II. Uluslararası Edebiyat ve Bilim- I Sempozyumu Bildirileri**, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, s. 201-221, 2011.
- Deveci, Mutlu, **Varoluş ve Bireyleşme Açısından Ferit Edgü Anlatılarında Yapı ve İzlek**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2012.
- Edgü, Ferit, **Kimse**, Sel Yay., İstanbul, 2013.
- Edgü, Ferit, **Hakkâri’de Bir Mevsim**, Sel Yay., İstanbul, 2014.
- Edgü, Ferit, **Yaralı Zaman- Bir Doğu Yolculuğundan Notlar**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2011.
- Eliade, Marcel, **Edebi Dönüş Mitosu** (Çeviren: Ümit Altuğ), İstanbul: İmge Kitabevi, 1994.
- Kahraman, Mahmure, **Ferit Edgü’nün Hakkâri’si**, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2011.
- Karaca, Şahika, **Romanda Kişiler Dünyası - ‘Kimse ve O/Hakkâri’de Bir Mevsim Adlı Romanlarda Kişilerin Kendilik Arayışı**, Akçağ Yayınlar, Ankara, s. 377-398, 2018.
- Kefeli, Emel, **Edebiyat Coğrafyasında Akdeniz**. İstanbul: 3F yayınları, 2006.
- Korkmaz, Ramazan - Şahin, Veysel, **Romanda Mekân**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2017.
- Levinias, E., **Ölüm ve Zaman**, (Çev.: N. Başer, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2006.

⁷ TÜYAP Kitap Fuarı’nın Onur Yazarı Ferit Edgü: ‘Şimdi saat kaç?’ <http://www.dipnotkitap.net/ROMAN/Hakkâride-Bir-Mevsim.htm> (e.t. 25.12.2019; 09.02)

May, Rollo, **Kendini Arayan İnsan**, (Çev. Kerem Işık), Okuyan Us Yay., İstanbul, 2014.

Öner, Haluk, “Dört Roman Ekseninde Edebiyatta Dört Mevsimin İncelenmesi”, DOI: 10.7816/ulakbilge-05-17-04 **Ulakbilge**, Cilt 5, Sayı 16, Volume 5, Issue 16 1819 / www.ulakbilge.com, 2017.

Timur, Kemal, **Meçhule Yolculuk-Türk Romanında Sürgün**, Akademik Kitaplar, İstanbul, 2012.

Tuncel, Metin, “Hakkârî”, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hakkari>

Yiğit, Leyla, Ferit Edgü'nün Roman ve Öykülerinde Yapı ve Tema, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış YL Tezi, Van, 2007.

....., “Öyküde 1950 Kuşağı Ferit Edgü”, **Düşler Öyküler**, Ocak, S 3, 1997.

<http://www.dipnotkitap.net/ROMAN/Hakkârîde-Bir-Mevsim.htm>,
Mavi Melek, S: 48, Yayın tarihi: 19/09/2010 /

<http://www.mavimelek.com/hakkaride-bir-kimse.htm>

“Insanokur.org.” Hakkârî'de Bir Mevsim. N.p., n.d. Web.

**BİR ZİHNİYET ÇÖZÜMLEMESİ:
HAKKÂRİ BÖLGESİNE AİT SÖZLÜ GELENEK
UNSURLARINDA DÜNYA VE HAYAT TASAVVURU**

Vefa TAŞDELEN*

ÖZET

Hilmi Ziya Ülken, *Türk Tefekkür Tarihi* isimli eserinde düşünceyi ikiye ayırır: (1) Anonim düşünce, (2) Şahsi düşünce. Edebiyat ve felsefe eserleri, şahsi düşünceye girer. Bir edebiyat eseri, her zaman belirli bir kişinin eseridir, felsefi düşünce, her zaman belirli bir filozofun düşüncesidir. Efsane, masal, atasözü, türkü, fıkra gibi sözlü gelenek ürünleri ise ortak bilince aittir. Onlar, yüzyıllar içinde bir milletin hafızasında biriken tecrübelerin, özlü ve kalıcı sözlerle ifadesidir. Bu geleneği anlamak, halkı, halkın bilgeliğini ve zihniyetini anlamaktır. Sözlü gelenekte, halk bilgeliği, ahlâk ve değer, insan ve tabiat başta olmak üzere pek çok konuda düşünce ve değer birikimi vardır. Halk kendi tecrübesini yazarak değil söyleyerek geleceğe taşır; ancak bunu geleceğin onayına ve doğrulamasına da açar. Zamanın onayından ve testinden geçmeyen sözlü gelenek unsurları ortadan kalkar; hatırlanmaz ve söylenmez olur.

Bu çalışmalarda sözlü gelenek unsurlarından atasözü ve türkülerden hareketle Hakkâri yöresindeki halk bilgeliği araştırılacak, bu şekilde algılama biçimi ve dünya görüşü çerçevesinde bir zihniyet çözümlemesine gidilecektir. Sözlü gelenek öğeleri TRT tarafından yayımlanmış olan ve içinde 7000'den fazla türkü sözünün yer aldığı

* Prof. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü

türkü antolojilerinden, yayımlanmış ve yayımlanmamış atasözlerinden alınacaktır. Yayımlanmamış atasözleri Yüzüncü Yıl Üniversitesi'nde okuyan öğrencilerden derlenecektir. Toplanan veriler belirli kavramlar çerçevesinde sınıflandırılarak içerik analizi yapılacak ve yorumlanacaktır. Araştırma sürecinde cevap aranacak soruları şu şekilde sıralayabiliriz: (b) Halk bilgeliği nedir, (b) halk bilgeliği nasıl oluşur, (c) halk bilgeliği nasıl yaşar, (e) halk bilgeliğindeki canlı yapı nereden gelir, (f) Hakkâri yöresinin sözlü gelenek unsurları hakkında neler söylenebilir, (g) Hakkâri bölgesine ait atasözleri ve türkülerde ifade bulan halk bilgelik geleneğinin özellikleri nelerdir: hangi konular üzerinde odaklanır, hangi konularda bakış açısı ortaya koyarlar, (h) insan ve doğa, insan ve toplum, insan ve Tanrı konusundaki yaklaşımları nelerdir? (i) İnsanın hayata ve doğaya, insanın insana ve topluma uyumu nasıl ele alınmaktadır; bu ilişki biçimlerinde kendini gösteren değerler nelerdir?

Anahtar Kelimeler: Sözlü gelenek, halk bilgeliği, zihniyet (dünya görüşü, düşünme biçimi), Hakkâri.

A MENTALITY ANALYSIS: THE CONCEPT OF LIFE AND THE WORLD IN VERBAL TRADITIONAL ELEMENTS OF HAKKÂRİ

ABSTRACT

Hilmi Ziya Ülken divides thought into two in his book *History of Turkish Contemplation*: (1) Anonymous Thought, (2) Personal Thought. Literary and philosophical works enter into personal thought. A literary work is always the work of a particular person, philosophical thought is always the thought of a particular philosopher. Legends, fairy tales, proverbs, folk songs, jokes, such as oral tradition products belong to the common consciousness. They are the expression of the experiences accumulated in the memory of a nation over the centuries, with concise and permanent words. To understand this tradition is to understand the people, the wisdom and the mentality of the people. In oral tradition, there is accumulation of ideas and values in many subjects, especially in folk wisdom, morality and value, human and nature. The people carry the future by saying not by writing their experience; but it also opens that wisdom to the approval and verification of the future. Verbal tradition elements that do not pass test of the time are eliminated; it is not remembered and unspoken.

In these studies, the folk wisdom in the Hakkâri region, based on proverbs and folk songs in the verbal tradition, will be researched, in this way will be made a mentality analysis. The verbal tradition items will be taken from the folk song anthologies, and published and unpublished proverbs. Unpublished proverbs will be compiled from the students studying in Yuzuncu Yil University. The collected data will be classified according to certain concepts and the content analysis will be done and interpreted. In the research process, we can list the questions to be answered: (a) What is the folk wisdom, (b) how is formed the folk wisdom, (c) how lives the folk wisdom, (e) where comes from the living structure in the folk wisdom, (f) what can be said about the verbal tradition elements of the Hakkâri region, (g) what are the characteristics of folk wisdom tradition that expresses with proverbs and

folk songs in Hakkâri region: what issues they focus on, what kind of point of view they present, (h) what are the approaches to human and nature, human and society, human and God? How can human being harmonized with life and nature, society and himself? What are the values that manifest themselves in these forms of relationship?

Key Words: Oral tradition, folk wisdom, mentality (world view, thinking), Hakkâri.

Giriş

Hilmi Ziya Ülken, *Türk Tefekkür Tarihi* isimli eserinde düşünceyi kolektif tefekkür ve şahsi tefekkür olmak üzere ikiye ayırır (Ülken, 2007: 23, vd.). Edebiyat ve felsefe eserleri, şahsi tefekküre girer; bir edebiyat eseri, her zaman belirli bir yazarın eseridir, felsefi düşünce her zaman belirli bir filozofun düşüncesidir. Efsaneler, masallar, atasözleri, türküler, fıkralar sözlü geleneğin ürünleri olarak ortak bilince aittirler ve yüzyıllar içinde bir milletin hafızasında biriken tecrübele- rin, yaşam deneyimlerinin, özlü, etkili ve kalıcı ifadeleridir. Onu hafı- zasında biriktiren, yaşatan, yeri ve zamanı geldiğinde söyleyen, gele- ceğe aktaran, halktır. Bu geleneği anlamak, halkın bilgeliğini ve zih- niyetini anlamaktır. Sözlü geleneğe, halk bilgeliği olarak, ahlâk ve de- ğer, insan ve tabiat başta olmak üzere pek çok konuda akıl ve düşünce birikimi vardır. Halk kendi tecrübesini ve bilgeliğini yazarak değil an- latarak ve söyleyerek geleceğe taşır. Zamanın onay ve testinden geç- meyen sözlü gelenek unsurları ortadan kalkar, geleceğe kalmaz.

Bu çalışmada sözlü gelenek unsurlarından atasözü ve türkülerden hareketle Hakkâri yöresindeki halk bilgeliği araştırılacak, bu şekilde algılama ve düşünme biçimi çerçevesinde bir zihniyet analizi yapıla- caktır. Analize tabi tutulacak sözlü gelenek öğeleri oldukça sınırlı bir çerçevede kalmakla birlikte öz olarak Hakkâri bölgesinin halk bilgeli- ğini yansıtabileceğini düşündüğümüz, TRT tarafından yayımlanmış ve içinde 7000'den fazla türkü sözünün yer aldığı antolojiler ve türkü sözü sitelerinden, yayımlanmış ve yayımlanmamış atasözlerinden seçi- lecektir. Yayımlanmamış atasözleri Yüzüncü Yıl Üniversitesi'nde oku- yan Hakkâri öğrencilerden derlenecektir. Toplanan veriler belirli kavramlar çerçevesinde sınıflandırılarak içerik analizi yapılacak ve yo- rumlanacaktır. Sözlü gelenek unsurlarından seçtiğimiz zihinsel motif- lerin analizi şunu varsayar: Düşünüş, algılayış ve hissediş biçimi, dünya görüşü ve değer duygusu anlamında zihniyet insanların davra- nışlarına, yaşantılarına, iş, eylem ve sözlerine yansır. Araştırma süre- cinde cevap aranacak soruları şu şekilde sıralayabiliriz: (b) Halk bilge- liği nedir, (b) halk bilgeliği nasıl oluşur, (c) halk bilgeliği nasıl yaşar,

(e) halk bilgeliğindeki canlı yapı nereden gelir, (f) Hakkâri yöresinin sözlü gelenek unsurları hakkında neler söylenebilir, (g) Hakkâri bölgesine ait atasözleri ve türkülerde ifade bulan halk bilgelik geleneğinin özellikleri nelerdir: Hangi konular üzerinde odaklanıp hangi konularda bakış açısı ortaya koyarlar, (h) insan ve doğa, insan ve toplum, insan ve hayat konusundaki yaklaşımları nelerdir? (ı) İnsanın hayata ve doğaya, insanın insana ve topluma uyumu nasıl açıklanmaktadır; bu ilişki biçiminde kendini gösteren değerler nelerdir?

Şu hususu belirtmekte yarar var: Bölgeye ait atasözü, fıkra, türkü gibi sözlü gelenek ürünlerini diğer bölgelerin sözlü gelenek unsurlarından ayırmak mümkün değildir. Bu bölgenin sözlü gelenek ürünlerinden çıkan sonuçları, önemli ölçüde diğer bölgeler için de genelleştirebiliriz. Zira zihniyet, düşünüş ve algılayış biçimi temelde aynıdır. Aynı his ve duyarlılık, aynı inanış ve dünya görüşü söz konusudur. Bu çalışma bir bakıma dünya ve hayat tasavvuru bağlamında, Hakkâri örneği üzerinden Anadolu insanının zihniyet analizini yapmak olacaktır.

1. Sözlü Gelenek ve Zihniyet

Bir bireysel hafıza ve zihin, bir de bireysel zihin ve hafızaların üstünde, bireysel zihin ve hafızalardan katkı alan ve onlara katkı veren anonim zihin ve hafıza yapısı vardır. Buna ortak akıl da denilebilir. Ortak akıl ve zihniyet bir topluma, bir millete, hatta giderek tüm insanlığa ait bir servet, bir tecrübe ve deneyim alanıdır. Ulusların mitolojileri, masalları, atasözleri, fıkraları, aklın evrensel formları içinde tüm insanlık için anlamlı, eğitici ve yol göstericidir. Onlar belirli bir bölgeye ait somut varoluş koşulları içinde ortaya çıkmış olsalar bile diğer bölge halkı, hatta tüm insanlık için anlaşılabilirlik özelliği taşır. Onları hatırlanır ve unutulmaz kılan, insanlığın fikir ve sağduyusuyla, bilgelik içerikleriyle dolu hâle getiren özellik, insan varoluşuna ilişkin durumları kısa ve öz şekilde dile getirebiliyor oluşlarıdır. Herhangi bir yerde kayıtlı olmamalarına rağmen çağların, devirlerin, kültür ve uygarlık oluşumlarının içinden süzülüp günümüze doğru akıp gelmelerine neden olmuştur. Halk bilgeliğindeki bu canlı yapı, sözlü geleneğin hayatta bir karşılığının olmasından kaynaklanır. Bu karşılık yok

olduğunda, sözlü gelenek unsurları, zamanın anaforu içinde yok olup giderler. İnsanların onları yaşamaları ve yaşatmaları, kendi hayatlarında bir karşılıklarının olmasındandır.

Zihniyet, bir toplum veya topluluktaki bireylerde görüş ve inanış etmenlerinin etkisiyle oluşan düşünme yolu, düşünüş biçimidir (TDK *Türkçe Sözlük*, 1998: 2514). Necati Öner, zihniyeti, “insan zihninin bir durumu, bir tavrı” olarak tanımlar. Bunun sonucunda aklın herkeste bir olmasına karşın farklı düşünme yolları ortaya çıkar. “Bu hâl ferdin veya sosyal bir grubun düşüncesini sevk ve idare eder” (Öner, 2011: 417). Bu demektir ki, akıl, içinde bulunduğu ortama göre düşünür; içinde bulunduğu ortama göre şekil kazanır. Zihniyet anlık bir şey değildir; bireyde tarz, mizaç ve dünya görüşü hâline gelmiştir. Bir defada olup bitmez; sürekli kendini tekrarlar. Doğadaki yinelenişin insan dünyasındaki karşılığı gibidir. “Zihniyet”in, gündelik hayatta “dünya görüşü”, “bakış tarzı”, “algılayış biçimi” gibi anlamlarda kullanılmakta olduğunu da görebiliriz. Sabri Ülgener, “dünya görüşü” ve “kültür”den (Ülgener, 1983: 20), Necati Öner ise “milli kültür”, “gelenek”, “görenek”, “dil” gibi kavramlardan söz eder. Her ikisinde de aklı belirli bir yönde kullanmaya sevk eden yerli motiflerle karşılaşırız; zira Öner bu “yerli motifler”in karşısına “bilim”, “teknik”, “felsefe”, “din”, “sanat” ve “ahlâk” gibi “evrensel kültür”e ait motifleri koyar (Öner, 2011: 419).

Bu açıklamalardan hareketle söylersek, zihniyet araştırmaları ile sözlü gelenek arasında doğrudan bir ilişki vardır. Sözelimi atasözleri, fıkralar, türküler kalıplaşmış değer yargılarıyla zihniyetin doğrudan ifadeleridir. Ülgener, zihniyetin bu özelliğine ilişkin şu saptamaları yapar: Zihniyet, “Benimsenmiş değer hükümlerinin haklılığına gerek kendini, gerek başkalarını inandırmak ve o noktada ilgiyi sığağında tutmak üzere çoğu zaman ezberle tekrarlanan kaide ve kuralların toplam ifadesidir. Hangi devrin ve çevrenin zihniyetini alırsak alalım hepsinin bir sıra söz ve deyim hâlinde kendine çıkış noktası ve dışa açılma aracı bulduğunu görürüz. Biri, söz gelişi, “vakit nakittir!” derse öbürü “acele işe şeytan karışır!” diyecektir. Biri “bakarsan bağ olur!” derken

öbürü “sana ismarladılar mı bu yalan dünyayı!” diye kestirip atacaktır (Ülgener, 1983: 19). Buna göre zihniyetin doğrudan yansıdığı ifadeler sözlü gelenek unsurlarıdır. Düşünme ve algılama biçimi onlarda samimi, süssüz ve yapmacıksız bir şekilde açığa çıkar.

2. Hakkâri Bölgesine Ait Sözlü Gelenek Unsurlarındaki Zihinsel Motiflerin Analizi

Zihin çalışmaları, bir toplumun, bir kültürün, dünyaya, insana ve hayata nasıl baktığını, varlığa ve yokluğa nasıl bir anlam yüklediğini araştırır. Bu tür bir çözümlemelerden, o toplumun dünya görüşüne, hayat algısına, yaşama biçimine, hayata ve ölüme verdiği anlama bir bütün olarak ulaşmak mümkündür. Hakkâri bölgesine ait sözlü gelenek unsurları, çevre, coğrafya ve yaşama koşullarının izlerini taşır. Bunları çeşitli motifler hâlinde ifade edebiliriz: Dostluk, sevgi, güzellik, tabiat, uyum, akıl, tecrübe, hayata sahip çıkma, iyilik, merhamet değerleri gibi.

2.1. Hakkâri Türkülerindeki Motifler

2.1.1. Sevgi ve Güzellik Motifi:

İnsan, bir değer varlığıdır. Onun dünyası bir değerler dünyasıdır. O, daha başlangıçtan beri, hep iyi ve güzel olanı aramış, yeryüzündeki çabalarını bu iki değere bağlamış, eylem ve üretimlerini bu iki değere adına gerçekleştirmiştir. Güzellik ve iyilik, insan ruhunun, insan kalbinin evi gibidir; en çok orayı özler, en çok orada rahat eder, en çok oraya kavuşmak ister. Bu iki değer bir üçüncüsünü, sevgiyi doğurur. Türküler, güzellik ve sevginin en yalın, en etkili ve en aracısız ifadedir. Denilebilir ki, sevgi ve güzelliği söylemek için türkü vardır, bu iki değer adına türküler söylenir ve yaşanır. Türkülerde insan ve tabiat dünyasının güzelliklerinin algısı vardır. Güzelliğe duyulan sevgi, türküyü motive eden güçlü bir duygudur.

Güzellik ve sevgi birbirini besleyen duygulardır. Güzellik olduğu için sevgi, sevgi olduğu için güzellik vardır. Her sevgi bir güzelliğin sevgisidir, her güzellik bir sevginin güzelliğidir. Hakkâri türkülerinde sevgi, tabiat güzellikleri ve hayatta karşılaşılan iyiliklere karşı hissedilse

de daha çok iki ruhun birbirine bağlılığı, yollarını birleştirme, bir araya gelme ve kavuşma isteği anlamında duygusal yakınlık olarak ortaya çıkar. Birleşme ve ayrılma sevgi ve güzellik duygusu ile olur. İçlerinde sevgi barındırmayan kişiler aynı mekânda bulunsalar bile gerçekte bir araya gelmemişler, bir arada olsalar bile gerçekte kavuşmamışlardır. Onları kavuşturan ve ayıran duygu, sevgidir. Sevgisiz birliktelikler, birleşme, buluşma ve kavuşma değildir. Bu tür ayrılmalar da bir ayrılık değildir; zira hiç kavuşmamışlar, bir araya gelmemişlerdir. Diğer türkülerde olduğu gibi Hakkâri türkülerinde de sevginin birleştirme ve ayırma gücüne vurgu yapılır. Türkü güzelliğe duyulan hayranlık ve kavuşma isteğinin ifadesi olarak söylenir. Sevgi ve güzelliğin verdiği acı ve hüznün, Hakkâri türküsünde “gül dalının incitmesi” şeklinde zarif bir ifade ile dile gelir.

Tabiat sevgisi doğal ve insanî güzelliklere karşı ilgi, Hakkâri türkülerinin tamamında görülebilir. “Berçelan Yaylaları” isimli türküde doğal ve insanî güzellikler bir arada dile gelir. Güzelliğin algılanışı “sevgi” şeklinde tezahür eder. Sevginin dile gelişi bir “derde düşme” olarak değil, hayat içinde neşe ve umutla yaşanan bir durum olarak algılanır; bu, “Berçelan Yaylası”, “Ayvana Serdim Kilim” adlı türküler başta olmak üzere diğer türkülerde de böyledir. Buna göre ömür sevgiyle yaşanması gereken bir ödül, umut dolu bir süredir. Sevgi ayrılıkla bitse bile hayatın ve dünyanın, dolayısıyla türkünün ritminde bir değişiklik olmaz; bir “yıkımı” ve “mahvı” getirmez. Hakkâri türkülerinin ruhunu oluşturan “nükte” ve “neşelilik” ayrılık durumunda bile sekteye uğramaz. “Bir ay doğdu oradan” başlıklı türküde böyle bir bağlantı durumu söz konusu olur. Hayat karşısındaki beklentinin boşa çıkması şu ironik sözlerle verilir: “*Ekin ektim çöllere*”. Yine aynı türküde benzer şekilde, “*Ekin ektim gül bitti / Dalında bülbül öttü*” ifadesi geçer (THMSEA 1, 2000: 146). “Esmeye seher yeli esme” başlıklı türküde olduğu gibi ayrılık bir yıkım olarak değil, sevginin zor bir sınavdan geçmesi olarak algılanır. Türküyü söyleyen kişi, bizzat güzelliğin kendisine tecelli ettiği kişisidir. Bu seyir durumu, şu şekilde dile gelir: *Emrahım da okur yazar/Hak kalemin kimler bozar/ Ayna almış perçem düzer/ Benzer güllere güllere* (HT, 2019).

Diğer türküler gibi, ruhla doğayı buluşturan Hakkâri türkülerinden biri de “Haydi Gelsin” başlıklı türküdür. Bu türküde de tıpkı diğerlerinde olduğu gibi doğa ve insan güzellikleri, çevre koşulları, sert tabiat koşulları, ama aynı zamanda onun içinde yaşayan sıcacık gönüllerin duygulanımları, doğaya ve insana karşı hisleri edebi güzellikte dile gelir (HT, 2019). Doğaya insan açısından; bakan, algılayan bilinç, hisseden, seven ve özleyen gönül açısından bakılır. Doğanın zor şartları, zorlu iklim koşulları, kişiyi doğayla karşı karşıya getirir. Bu karşılaşma insanoğlunun kadim meselelerinden biridir. İnsan öteden beri doğa ile mücadele hâlinde olmuştur. Doğa koşulları Hakkâri gibi kış mevsiminin soğuk ve şiddetli geçtiği, uzun sürdüğü, yüksek dağlarla çevrili, denize ve nehre uzak bölgelerde daha da zordur. Bu yerler ulaşım elverişli değildir, farklı bölgelerle irtibatı zor ve kimi zaman kesik olur. Zaman zaman kendi içine kapanmış hâldedir. İletişim ve ulaşım zorluğundan dolayı dış etkilere kapalı hâldedir. Yeni alışkanlıklar, yeni bilgi ve âdetler bu yerlere geç ulaşır. Tabiat ve yaşam koşullarının beraberinde getirdiği güçlükler, bir kaderdir. Bu, belirli bir yerde doğan, orayı kendi yurdu, çevresi ve evi olarak benimseyen insanın kendi seçimi değildir. Dilini kültürünü, değerlerini o koşullar içinde tanır ve kazanır. Dünya zihnine, o belirli mekân çerçevesinde yazılır. Bu özelliği ile tabiat insan için bir “ana” gibidir. Anne nasıl ki çocuğu doğurursa, aynı şekilde coğrafya da doğurur. İnsanın yaşama biçimi, zihni, duygu ve düşünceleri, hatta inançları bu çerçevede şekillenir. Ancak bu bilinç, sömürmek ve yağmalamak isteyen bir bilinç değildir; hegemonik tutkuya yabancıdır. O kendini doğa ve iklim koşulları içinde tanımlar; orada kendisine bir varoluş alanı, bir yaşama alanı kurar. Bunu doğayı yıkarak ve bozarak değil, zihin, ruh ve bilinç olarak doğaya uyum sağlayarak yapar. Yaşam deneyimleri, duygu ve düşünceler, en geniş anlamıyla dil, bu ortam içinde oluşur; sözlü gelenek unsurları bu koşullar içinde şekillenir.

2.1.2. Neşelilik Motifi:

Neşelilik, varoluşun görünümlerinden biridir. Hayatta hüznü vardır, ama neşe de vardır. İnsan bazı durumlar karşısından acı çeker,

ancak neşe de onun hayatının görünür yüzlerinden biridir. Özellikle bazı bölgelerde, mizah duygusu o kadar yüksektir ki, neşelilik adeta hayatın sıradan görünümünden biridir. Hakkâri türkülerinde ayrılık ve hüznün durumlarında bile, bir tür mizah duygusu eksik olmaz. Bu türkülerde neşelilik ve mizah duygusu, mantığı okşayan bir tarzda ortaya çıkar. Bunlar ancak dilin sanatsal kullanımında anlaşılabilir. *Ekin ekim gül bitti/ Dalında bülbül öttü* ifadesi bu söyleyiş yetkinliğini örnekler (THMSEA 1, 2000: 146).

2.2. Hakkâri Atasözlerindeki Motifler

Hakkâri atasözleri, bu yazıda daha çok Hakkâri bölgesinde söylenen atasözleri anlamında kullanılacaktır. Aksi hâlde bu zihinsel içeriklerin kime ve hangi bölgeye ait olduğunu, kökenini tespit etmek tam olarak mümkün değildir. Ancak bu atasözü filanca yerde, filanca bölgede, filanca kişiler tarafından da kullanılıyor, denilebilir. Atasözleri öylesine yaygınlığı olan sözlerdir ki, bir kültüre ait atasözlerinin başka kültürlerde, ya da başka zaman diliminde, söz gelimi M.Ö. 3000’lerde kullanılan bir atasözünün bugün de yaklaşık olarak kullanıldığını görebiliriz. Bu nedenle hangi atasözünün nereden geldiğini ve nereye ait olduğunu tespit etmek güçtür. Bunun yerine o bölgede kullanılan, o bölge insanı tarafından benimsenmiş, o bölge insanının dünyasını, hayatını, zihniyetini ifade eden sözlerden bahsetmek daha uygundur. Burada “Hakkâri atasözleri” ifadesi, köken olarak Hakkâri bölgesine ait olanı ifade etmekle birlikte, hatta bundan daha çok Hakkâri insanı tarafından benimsenmiş, bölge insanının hayatını, ruhunu, düşünüş biçimini yansıtan sözler anlamında da kullanılacaktır.

Hakkâri atasözlerine baktığımız zaman hayatın somut koşullarına yönelik, bu ihtiyaçlar karşısında söylendikleri görülebilir. Onlar bir konuda fikir verirler, tavsiyelerde bulunurlar, bir konuda ne yapılması ve nasıl davranılması gerektiğini gösterirler. O an orada yaşanan gerçek neyse, ona yönelik söylenirler. Bir gerçekten türerler, bir gerçeği dile getirirler. Atasözlerini yüzyıllar içinde oluşturan ve kullanan kişiler, onları kendi varoluşlarında farklı ya da benzer boyutları ile yeniden keşfederler, anlam dünyalarına yeniden nüfuz ederler, hatta

daha önce anlamadıkları şekilde anlarlar. Bu nedenle kökenleri tam olarak tespit edilemeyen, bu zihinsel içerikleri belirli bir bölgeye atfetmek yerine onları kullanan, kendi hayatlarında keşfeden insanların ortak ürünü olarak görmek de doğru bir yaklaşımdır.

2.2.1. Akıl Motifi:

Hakkâri atasözlerinin en önemli değerlerinden biri akıl motifidir. Bu değer, insana insan olma özelliği kazandırdığı gibi onun hayatını baştan sona belirler; hayatı ve insanı aydınlatan bir ışık gibidir. Onda yaşananları tecrübeye dönüştürme, duruma göre tavır sergileyebilme, hayattan dersini alabilme, geleceği öngörebilme özellikleri söz konusudur. İnsan, medeniyet ve erdem değerlerini aklın ışığı ile üretmiş, üretebilmiştir. “Akıl altın taçtır, ancak herkesin başında yoktur” diyen Hakkâri atasözü, aklın değerine vurgu yapar. Aklını kullanabilen kişi ve toplumlar, sıkıntılardan uzakta, rahat yaşarlar. Akıl, bu özelliği ile atasözlerini üretmenin ve anlamının da koşulu gibidir. Akıl olduğu için atasözü vardır, atasözlerinde akıl vardır. Onlar aklın ürünü olarak yine akla ve akli olanlara hitap ederler. Aklı geliştirmek, eğitmek, kullanmak ve işlemek, insanın en büyük ödevi olarak atasözlerinin sıklıkla üzerinde durduğu konulardan biridir. Bu önemli bir husustur, Bu husus bir Hakkâri atasözünde ancak bir filozofun eserinde rastlanabilecek derinlikte ve güzellikte “Hafif akıl, ağır yükür” diye dile gelir bir Hakkâri atasözünde (HA, 2019). (HA, 2019).

2.2.2. “Yeterlilik” Motifi:

Hakkâri atasözleri “kendine yeterli” insan tipini öne çıkarır. Başkalarına bağımlı değil, yalnız kaldığında, yoksul kaldığında, çaresiz kaldığında, zor şartlar karşısında kendi kendine yetebilen insan tipini öne çıkarır. “Yeterlilik”, ancak zor şartlar altında gözetilebilecek bir durumdur. Zamanın, ekonomik ve sosyal koşulların, iklimin, coğrafyanın, ekonomik ilişkilerin yetersiz olduğu zamanlarda ve bölgelerde, başkalarına ve onların üretimine bağımlı yaşamak yerine daha primitif bir yaşama şekli de olsa kendine yeterek, başkalarına ihtiyaç duymadan yaşamak, bir erdem değeri olarak öne çıkar. Bunun altında yatan felsefe şudur: “Başkalarına muhtaç olduğun sürece kendi varoluşunu

sürdüremezsin, duygusal ve ruhsal özgürlüğünü sağlayamazsın.” Yeterlilik, hayatta kalabilmenin, doğanın ve hayatın koşullarına uyum sağlayabilmenin özelliklerinden birisidir. Bağımlı hâlde yaşayan kişi, belki daha rahat bir yaşam sürebilir, ancak hayatın-doğanın ondan talep ettiği erdem rahat yaşamak değil, mevcut koşullara uygun hareket edip uyum sağlayabilmektir.

Atasözü bizi daha zor bir tercih olsa, bizden daha çok fedakârlık istese de başkalarına bağımlı olmamaya davet eder. Bu hayat felsefesine göre erdem konforlu yaşamak değil, kendi kendine yeterli olabilmek, bağımlı olmadan yaşayabilmektir.¹ “Ekmeğini su ile ye, başkasına minnet eyleme”, “Kendi gaganla otlan, kendi postunla yat” diyen atasözleri, “yeterlilik” değerine işaret eder (HA, 2019). Bununla birlikte insanın sosyal bir varlık olduğu, insanın insana ihtiyaç duyduğu da bir gerçektir. “Yakın komşu uzak kardeşten iyidir.” diyen atasözü, bu gereksinimi en iyi şekilde ifade eder (HA, 2019). İnsanın insana ihtiyaç duyması ve kendine yeterlilik söylemi, aynı gerçeğin farklı yüzleri gibidir. O hâlde onları birbirini dışlayan değil, tamamlayan ifaler olarak görmek doğru olacaktır.

¹ İbn Haldun **Muhaddime**'de bu değeri bedevi ve hadari toplum ayrımında kullanır. Buna göre insanlar şehirlerde ya da çöllerde, kırsal kesimlerde yaşarlar. Kırsal kesimlerde, çöllerde yaşayan kişiler “bedevi”, şehirlerde yaşayanlar ise medeni ilişkiler içinde yaşayan hadarilerdir. Bedevi ve hadari arasındaki en önemli ayırım noktalarının başında “kendi kendine yeterlilik” hususu bulunur. Kendi kendilerine yeterli durumda olan ve kabileler, aşiretler hâlinde yaşayan bedevi kabileler, kendi güzelliklerini sağlayabilirler, kendilerini koruyabilirler, kendi adaletlerini sağlayabilirler; cesaretli, atılgan, mizaçları sağlam, ahlâklı ve erdemli kişilerdir. Hayatta kalmak için başkalarına bağımlı değildirler. Medeni yaşam tarzı ise iş bölümü üzerine kuruludur. Şehirde yaşayan insanlar belirli bir iş yaparlar ve diğer konularda başkalarına bağımlıdır. Kendi güvenliklerini ve adaletlerini sağlayamazlar. Kendilerini koruyamazlar. Bu görevleri başka kurumlara, devlete devretmişlerdir. Bu tür insanlar sağlam karakterli de değildirler, ahlâki değerleri güçlü değildir, cesaretleri kırılmıştır. Bir arada yaşamının yumuşak mizacına kavuşmuşlardır. Hadari toplumlar bağımlı toplumlardır. Bu nedenle kendi kendilerine yeteri değildirler. Bu önemli özellikten yoksun ve başkalarına bağımlı insanlardır. Bu nedenle İbn Haldun onların güvenilmezliği üzerinde durur. “Ekmeğini su ile ye, başkasına minnet eyleme” anlamındaki Hakkâri atasözü de öncelikle kendi kendine yeterli olmaya çağırır kişiyi; ancak daha önemlisi başkasına bağımlı olursa özgürlüğünü, erdemini, cesaretini, onurunu yitirebileceği tehlikesine işaret eder.

2.2.3. Tedbir ve Temkin Motifi:

Kendi kendine yeterli olabilmenin koşullarından birisi “tedbir ve temkin”dir. Özellikle tabiat ve iklim koşullarının zor ve çetin olduğu bölgelerde, ayakta kalmanın koşullarından biri de tedbirli ve temkinli olmaktır. Hayattan dersini alabilmiş kişiler, akıllı, tecrübeli, tedbirli ve temkinli kişilerdir. Tedbirli ve temkinli olmayan kişi kendi kendine yeterli olamaz, zor koşullar karşısında kendini koruyamaz. “Eşeğim ölme baharda sevdiğin otlar yeşerecek” (HA, 2019), ya da yaygın kullanımıyla “Ölme eşeğim ölme yonca bite de yiyessin!” şeklindeki atasözü de bu gerçeğe işarete der. Kişi daha önceden tedbirini almalı, işini şansa bırakmamalıdır. Yine her buluttan yağmur yağmayacağını söyleyen atasözü de bir başka şekilde insanı tedbirli ve temkinli olmaya davet eder (Tatar, 2007: 86). İhtiyaçlar zamana tabidir. Bugünün ihtiyaçları bugün, yarının ihtiyaçları yarın karşılanmalıdır. Modern teorilerin de ortaya koyduğu üzere, insan bir ihtiyaçlar varlığıdır. Yeryüzünde tarih boyunca görülen insan hareketleri bunun bir ifadesidir. İnsan, ihtiyaçlarının karşılanmaması durumunda varoluşsal daralma ve kriz içine girecektir. Kendi kendine yeterliliğin özelliklerinden biri, tedbir ve temkin kavramları çerçevesinde planlama yapabiliyor olmaktır. Bu da bedensel olduğu kadar zihinsel terbiye ve aktiviteyi gerekli kılar.

2.2.4. Hak Motifi:

Haksızlık, insanların gündelik yaşantılarında en çok maruz kaldıkları ve en çok şikâyet ettikleri konulardan biridir. Hak ve haksızlığın ne olduğunu, ikisi arasındaki sınırın nerede başlayıp nerede bittiğini tespit edebilmek kolay olmasa da insanların hep hakkı isteyip adaleti aradıkları bir gerçektir. Hakkâri atasözlerinde de bu kadim konu, haksızlığın haksızlık yapanın yanına kâr kalmayacağı, eninde sonunda ettiğini bulacağı şeklinde vurgulanır; ilâhî adalete duyulan güven yüksektir. “Haksız olan kendi saçağından [damından] düşer”, atasözü bu güveni telkin eder (HA, 2019). “Eden bulur, bulan almaz, kısas kıyamete kalmaz” atasözü mutlak adalete duyulan inancı bir kez daha yineler. “Can alan can verir, hiç vermezse bir verir”, “Eğri yük yolda

bozular” diyen atasözleri de “hak” ve «adalet» motifine duyulan inanca işaret eder (Tatar, 2007: 86).

2.2.5. Gönül Motifi:

Hak motifi yanında bir de Anadolu kültürünün ortak değeri durumunda olan «gönül» motifi vardır. Bu motif Anadolu kültürünün ortak değeri durumundadır. Gönlü “Kâbe” olarak gören, “gönül mü yiğ Kâbe mi yiğ” diye soran, gerçek Kâbe olarak mü’minin gönlünü gören Yunus, *Bir kez gönül yıktın ise bu kaldığın namaz değil/ Yetmiş iki millet dahi elin yüzün yumaz değil*, der (Yunus Emre, 132, 298). Kalp kırma belki de Anadolu kültürünün kendini üzerine inşa ettiği en sağlam değerdir. İkinci adımda “gönül yapmak”, “bir gönle girmek” yer alır. Hakkâri atasözleri de gönül kırmamanın kendi değeri yanında insanı koruyan bir tutum olduğunu da düşünür. “Kalp kırma kırılır-sın, yer yarılr gömülürsün”, atasözü (Tatar, 2007: 85), biri bir erdem değeri olarak gönül koruma, diğeri de hayatı ve kişinin bizzat kendisini koruması üzerine, bir kadim insanlık değerine işaret eder. İyinin başladığı yer, kötülüğün bittiği yerdir. İyilik yapmaya, kötülük yapmayı bırakarak başlamak, atasözlerinden gelen bir mesajdır.

2.2.6. Emegın Değeri Motifi:

Atasözlerinin en çok üzerinde durduğu konulardan biri de «emek» değeridir. Atasözleri ısrarla çalışırsak mutlu olabileceğimizi, hayatın tadını alabileceğimizi söyler; bu yönde bir ders vermeye çalışır. “El pisenmeden ağız tatlanmaz” şeklindeki atasözünde kişinin kendi emeginin değerine işaret vardır (Tatar, 2007: 86). Buradan iki tür anlam çıkarılabilir: İlkinde başkasının kazancıyla hayatını sürdürürsen; kendi emegini, kendi alın terini silmezsen ve onunla geçimini sağlamazsan, hayatın anlamı olmaz, yediğın içtiğın sana tat vermez; ikincisi ise eğer bir sonuca, güzel bir noktaya ulaşmak istiyorsan zahmet çekmelisin, emek vermelisin. Tıpkı yaygın şekilde kullanılan, “Emek olmadan yemek, zahmet olmadan rahmet olmaz” atasözlerinde olduğu gibi (Aksoy, 1988: 267, 482).

2.2.7. Mekân Motifi:

Hakkâri atasözleri, mekânı insanî bir mekâna dönüştürmeyi önerir. Bu öneri, “İçinde yaşadığın dünyayı kendine göre düzenle, kendi hayatına elverişli hâle getir, onu dönüştür, ona kendi ruhunun şeklini ver.”, “içinde yaşadığın dünyaya iyiye ve doğruya doğru olan yönü ver” sözüne benzer. Bu anlayış “Aslan yattığı yerden belli olur” diyen atasözünün bir eş değerlisi olarak Hakkâri atasözünde şu şekilde dile gelir: “Keçi keçidir, ama yatacağı yerini hazırlar”, atasözünde dile gelir (HA, 2019). Bu düzenleme sadece fiziksel mekânın düzenlenmesi değil, yaşam dünyasının, his ve anlam dünyasının da düzenlenmesi olarak da anlaşılabilir.

2.2.8. Mütakabiliyet Motifi:

“Yar olmayanın yarı olmaz, tacir olmayanın kârı olmaz” atasözü de yine varoluşsal bir gerçekliğe işaret eder (Tatar, 2007: 87). İlk önce iyi insan olmak sonra iyi insan aramak, ilk önce dost olmak sonra dost aramak gerekir. İnsanın yaşadığı mekân, paylaşılan, ortak var olunan bir çevredir. İnsan bu evrende yalnız değildir, sadece kendisi bulunmaz. Birlikte yaşamının ve varolmanın koşulları içinde bulunur. Atasözü, bu ortamın insanî değerine işaret eder. İnsan için en zor olanı kendisini eleştirebilmesi ve hatalarını görebilmesidir. Bu nedenle olmalı ki binlerce yılın birikimi insanın kendisini bilmesi ve tanınması üzerine yoğunlaşmıştır. “Kendini bil”, buyruğu tarihin derinliklerinden gelen bir çağrıdır. Bu atasözünün özü şudur: İnsan nasılsa dünya da onu o şekilde karşılar, dünya kendisine o şekilde görünür, karşısına o şekilde çıkar. Dünyanın insana mukabelede bulunduğu, iyi ise iyi kötü ise kötü bir şekilde karşıladığı düşünülebilir. Burada söz konusu olan insanın kendi iradesidir. Bu irade öncelikle kendine hükmeden bir iradedir. Herkes kendine hükmetmeli ve kendini değiştirmelidir. Kötülük insanın başkalarına hükmetme ve onları değiştirme çabasında ortaya çıkar. Hakkâri atasözlerinde kötülük yapanın kötülük bulacağı yönünde güçlü bir vurgu vardır. Bu şekilde “Kötülük yaparken ancak kendine kötülük yaparsın” demek ister. Kötülük yapanın kötülük bulacağına duyulan iman o kadar güçlüdür ki, bu aynı zamanda varlığın

özünde adalet duygusunun bulunduğunu, adaletin bir şeyin kendi yerinde olması durumu olduğu yönündeki felsefi anlayışa da uygundur. “Can alan can verir” atasözü de böyledir. Adalete duyulan güçlü bir inanç vardır. Bu öyle güçlü bir inançtı ki, bu dünyandan geçmeden, daha ahirete ulaşmadan adaletin tecelli edeceğine, adaletin acil bir şekilde yerine geleceğine inanılır.

Sonuç

Kuşkusuz Hakkâri atasözleri ve bu atasözlerinde yer alan motifler burada yer verdiklerimizle sınırlı değildir. Onlarda hemen hayatın her yönü ile ilgili güçlü vurgular, tavsiyeler vardır. Son olarak bir temayı daha vurgulamak gerekirse, “Yüksek uçan alçak düşer”, “Başlar arasında olmayan baş, taşlar arasında olur” diyen atasözlerinde olduğu gibi “kendini bilme – haddini bilme” ve “alçak gönüllülük” motiflerini örnek gösterebiliriz (Tatar, 2007: 85-86).

Hakkâri bölgesine ait sözlü gelenek unsurları hayatın ve tabiatın güzellikleri, ama bir o kadar da zor koşulları karşısında edinilmiş zengin yaşam deneyimlerinden süzölmüş özlü ifadelerdir. Türkülerde sevgi, güzellik, neşelilik, nükte gibi estetik varoluş tutumları öne çıkarırken, atasözlerinde dikkatli ve temkinli, ahlâklı ve erdemli olmaya, kendini ve haddini bilmeye yönelik yaşama tutum ve deneyimlerinin aktarımı söz konusudur. Buna göre türküler estetik, atasözleri etik ve pedagojik nitelikte ortaya çıkarlar. Coğrafi koşullar itibariyle bölgenin zorluğu, sorunlar karşısında insanları dikkatli ve temkinli olmaya yöneltmiştir. “Yeterlilik” ilkesi bu bağlamda ortaya çıkar. Ulaşımın ve iletişimin zor sağlandığı, yaşam koşulları ve ekonomik kaynakların sınırlı olduğu bölgede, hayatı koruyabilmek ve sürdürülebilmek önemli bir varoluş refleksi olarak görülmüştür. Zorluklar karşısında sergilenen pozitif yaklaşım: çalışkanlık, dürüstlük, kendine yeterlilik, paylaşım, dayanışma, neşelilik, Hakkâri folklorunu ve geleneğini besleyen temel duygular arasındadır. Bu yaklaşım umut kapısını açık tutarak başlı başına bir dünya görüşü ve yaşama felsefesi oluşturur. Burada insan tabiata meydan okuyan ve onu kendine nesne kılmaya çalışan

yağmacı bir bilinç olarak ortaya çıkmaz; aksine kendisine derin his ve varoluş bağlarıyla bağlanan bir değerler varlığı olarak ortaya çıkar.

Kaynakça

Aksoy, Ö. A., **Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü**, İstanbul, İnkılap, 1988.

HA, **Hakkâri Atasözleri**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesinde okuyan Hakkârili öğrencilerden bu çalışmaya matuf derleyen: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi Doç. Dr. Ahmet Yayla. Bu atasözleri numaralandırılmış olup, sayfa numarası yerine referans numarası olarak verilecektir, 2017.

HT, **Hakkâri Türküleri**, www.türküdoşları.net, 2019.

Öner, N., Zihniyet Farklılıkları ve Kültür, **Eğitimden Felsefeye, Necmettin Tozlu Armağani**, Ed. V. Taşdelen, A. Yayla, A. Karaca., Van, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, ss. 417-429, 2011.

Ülken, H. Ziya, **Türk Tefekkür Tarihi**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2007.

Ülgener, F. Sabri, **Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler**, Ankara, Mayaş Yayınları, 2007.

Tatar, R. S., **İl İl Bu Toprağın Atasözleri ve Anlamları**, İstanbul, Su Yayınları, 2007.

Türkçe Sözlük, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998.

THMSEA1, **Türk Halk Müziği Sözlü Eserler Antolojisi 1**, Ankara, TRT Ankara Radyosu Yayınları, 2000.

Yunus Emre, **Dîvan**, Haz. Mustafa Tatçı. Ankara, Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.

ÖTESİ OLMAYAN KENT: TÜRK ROMANINDA HAKKÂRİ

Nusret YILMAZ*

ÖZET

Anadolu'ya açılmakta epey nazlanan Türk romanının Doğu Anadolu'ya ve özellikle Hakkâri'ye ilgisi hem sınırlı hem de geç olmuştur. Roman dünyamıza genellikle yüksek dağları, çetin kış koşulları, ulaşım kapalı coğrafyasıyla bir meşakkat kenti olarak yansıyan Hakkâri, üç ülkenin kesiştiği bir dağlar kentidir. Seksen sonrası süreçte silah seslerinin eksik olmadığı bu yörede yaşamaya çalışan insanların içinde bulunduğu coğrafyanın uyandırdığı karamsarlık, birçok romana konu olmuştur. Romanlara yansıyan Hakkâri imgesi, çoğunlukla oraya görevli olarak gönderilen kişilerin perspektifiyle verilir. Hakkâri'nin romanlara çoğunlukla olumsuz olarak yansıyan özellikleri onun değişmez imajı olur. Hakkâri'yi ötekileştirmeden işleyen Ferit Edgü'nün romanlarında bile yoksunluk en başat tema olarak öne çıkar. Bu eserlerde yer verilen karakterler hayatlarında denizi hiç görmemiş, dilinden anlamayan ve kendi dilini de çok az kimsenin anladığı yabancılar-
dır. Kentle ilişkileri çok sınırlı olan bu insanlar kendi dışındaki dünyadan bihaber kaderin akışına kendilerini teslim etmiş yoksul ve yoksun kişilerdir. Geri kalmışlığın sadece halka mahsus olmadığı bu yörede kaçakçılık sınır sosyolojisinin bir gereği olarak sosyoekonomik yaşamdaki varlığının yanında romanlara da sızmıştır.

Geri kalmışlıkla at başı giden cehalet ve sağlık hizmetlerinin yoksunluğu adeta ölümler için çıkarılmış birer davetiyedir. Yörede sıkça görülen kaçakçılık, sermayenin ilkel yolla el değiştirilmesine imkân tanıyan en baskın yöntemdir. Tarımın çok az olduğu ve kazancın sınırlı

* Dr. Öğretim Üyesi, Iğdır Üniversitesi, nusretyilmaz71@hotmail.com

da olsa hayvancılığa dayandığı bu yörede kaçak malların el değıştirmesi, nadir hadiselerden değildir. Romanlara yansıyan geri kalmışlık ve şiddet bu yöreyi konu edinen romanların genelinde öne çıkan hâkim iki izlektir. Eğitim sorununun öne çıkarıldığı romanlarda göze çarpan en önemli engeller, coğrafyanın elverişsizliği, öğretmen ve okul ihtiyacının giderilmediği ve halkın henüz bu ihtiyacı hissetmediği yönündedir. Romanlardan hareketle çerçevesini çizeceğimiz bu çalışmada Hakkâri'nin Türk romanına hangi nitelikleriyle yansıdığı irdelenerek, adı geçen ilin edebiyat ve sanat yaşamımızdaki ağırlığı tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hakkâri, Roman, Mekân, Şiddet, Yoksunluk.

A CITY WITHOUT BEYOND: HAKKÂRİ IN TURKISH NOVEL**ABSTARCT**

The interest of the Turkish novel in Eastern Anatolia and especially in Hakkâri was very limited and late. Hakkâri is a city of mountains at the intersection of the three countries, which is reflected in our Roman world as a grueling city with its high mountains, rough winter conditions, and a covered geography. In the eighties, the pessimism aroused by the geography of the people who try to live in this region where there are no gunshots is the subject of many novels. The image of Hakkâri, which is reflected on the novel, is given mostly by the perspective of the people sent to the office. Hakkâri's often negatively reflected features in his novels become his constant image. Even in the novels of Ferit Edgü, who manipulates Hakkâri to be marginalized, deprivation is the most prominent theme. The characters included in these works are foreigners who have never seen the sea in their lives, do not understand the language and few understand their own language. These people, who have very limited relations with the city, are poor and deprived people who have surrendered themselves to the flow of destiny unaware of the world. In this region where backwardness is not exclusively public, smuggling has infiltrated into novels as well as its existence in socioeconomic life as a requirement of the border sociology.

Ignorance and lack of health services with backwardness are almost invitations to death. Smuggling, which is common in the region, is the dominant method that allows capital to be exchanged with primitive ways. In this region, where agriculture is very small and profits are limited to animal husbandry, exchange of illegal goods is not a rare event. The backwardness and violence reflected in the novels are the two main points that stand out in the novels of this region. The most important obstacles that stand out in the novels that highlight the problem of education are that the geography is inappropriateness, the need for teachers and schools is not resolved and the public does

not feel this need. In this study which will draw the frame from the novels, it will be tried to determine the characteristics of the province in our literature and art life.

Key Words: Hakkâri, Novel, Space, Violence, Deprivation

Giriş

Türkiye'nin en yüksek bölgesinin yer şekillerinin, hem üretim araçları ve ilişkileri hem de sosyal, kültürel yaşam üzerindeki etkisi kaçınılmazdır. Üç ülkeyle sınırı olan Hakkâri, aynı zamanda komşu ülkelerin kültürlerinin de bir sentezi olduğundan "tipik" bir Türkiye kenti değildir. Kendine has özellikleri bariz bir şekilde öne çıkan bu kent; coğrafyası, akrabalık/aşiret ilişkilerinin kuvvetli oluşu, sınır sosyolojisinin kendine has özellikleri (kaçakçılık, sınır ihlalleri... vb) nedenlerden dolayı diğer kentlerden ayrılır. Geçim kaynaklarının tarım ve özellikle hayvancılığa dayalı olması, konumunun sağladığı imkânlar açısından bakıldığında sınır olgusunu müphemleştirmekte ve kaçakçılığa zemin hazırlamaktadır. Bunda sınır ötesine kadar uzanan akrabalık/aşiretsel ilişkilerin varlığının etkisi yer almaktadır.

Tarih boyunca birçok devletin ve medeniyetin etkisi altında kalmış Hakkâri'nin eski adı Çölemerik'tir. Hakkâri adı, 639 yılında ilk Müslüman Arap akınları yöreye ulaştığı sırada bu bölge için kullanılan Hakâriyye'den (Hakkâriyye) kaynaklanır. Bir bölge adı olarak Hakkâri, Van Gölü'nün güney kıyıları yakınından başlayarak günümüzde Türkiye sınırları dışında kalan dağlık kesimleri de içine alan çok engebeli bir yöreyi, Çölemerik ise buranın merkezi olan kasabayı niteler. Cumhuriyet'in başlarında sahası eskisine göre daralmış ve bir kısmı sınırlarımız dışında kalmış olan vilâyet için Hakkâri, bu vilâyetin merkezi için Çölemerik adı kullanılmış, fakat zamanla Çölemerik adı unutulmuş hem de merkezine Hakkâri denmiştir.

XVI. yüzyılın başlarında Osmanlı idaresine giren yöre, bu yüzyılın ortalarında Osmanlıların Van'ı fethetmesi üzerine kurulan Van eyaletine bağlanır ve Osmanlı hükümeti tarafından sahiplerine ait olarak kabul edilen sancaklardan (ocaklık) biri haline getirilir. XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar Van eyaleti içinde bir sancak durumunda kalan Hakkâri genellikle bu eyalete bağlı bir "hükümet" statüsünde sayılmıştır. Şehir I. Dünya Savaşı sırasında (3 Aralık 1914) Rus istilâsına uğramıştır. Nihayet 22 Nisan 1918'de şehir harap olmuş ve nüfusu azalmış bir kasaba olarak kurtarılmıştır. Cuinet'nin bahsettiği yıllarda 3000'e

yaklaştığı tahmin edilen nüfusu Cumhuriyet'in başlarında bir il merkezi yapılmasına rağmen 1000 kişiyi bulmamaktadır (1927 sayımında sadece 801 nüfus). Bir ara Van vilâyetine kaza merkezi olarak bağlanan, daha sonra 4 Ocak 1936 tarihinde yeniden kurulan Hakkâri ilinin merkezi olan şehrin nüfusu 1945 sayımına kadar 2000'i aşamamıştır (1935'te 1562, 1940'ta 1821 nüfus).¹ Türkiye geneline kıyasla Hakkâri'deki nüfus artış hızı daha yüksek, buna karşın kalkınma hızı daha düşüktür. Dışarıya da fazla göç vermeyen ile göç edenlerin sayısı da çok sınırlıdır.

Engelibeli arazisi bakımından ülke coğrafyasının en çetini ve en gösterişlisi olan Hakkâri'de kışlar bol karlı, uzun ve sert geçer.² Ulaşım sıkıntılarının fazla olması nedeniyle sağlık hizmetlerinden uzun yıllar mahrum kalan Hakkâri³ ve buna bağlı yerleşim birimlerinde halk daha çok, eğitim almamış hekim ve dinsel figürlerden medet ummaktadır. Eğitim oranı itibarıyla da ülkenin en düşük illerinden biri olması, hem dil problemini hem de ülkenin geneliyle bütünleşmesini özellikle engellemektedir. Sanayi kuruluşlarının ülke ortalamasının çok altında olması, ilin ekonomisinin hayvancılık ve tarım gibi daha düşük gelir getiren sektörlere veya kaçakçılık gibi illegal yönelimlere kaymasına neden olmaktadır.

Genel bir ifadeyle Hakkâri yüksek dağları, kar altındaki uzun kışları, küçük ve dağınık yerleşimiyle birlikte yeryüzü şekilleri ve iklim koşulları, yarı-göçer hayvancılık için elverişli bir yöredir. Ülke geneline oranla altyapı, endüstri ve kentleşme açısından geri kalmıştır. Üretim etkinlikleri, özellikle altyapı hizmetleri tam anlamıyla gelişmediği için, bölge ekonomisi içinde son derece sınırlı bir yer tutar. İl, ilçe

¹ Hakkâri'nin tarihi hakkında verilen bilgiler Metin Tuncel tarafından İslam Ansiklopedisi için hazırlanan maddeden alınmıştır.

² Hüseyin Saraçoğlu, **Doğu Anadolu Bölgesi**, MEB Yayınları, İstanbul 1989.s.89-90

³ Sağlık teçhizatları ve sağlık personelinin coğrafi dağılımı üzerinden yapılacak bir değerlendirmede (1999-2000) oranların Doğu'ya doğru gittikçe düştüğü, "*en kötü durumda olanı*"nın ise 100.000 kişiye 4 doktor düşmek suretiyle Hakkâri'ye ait olduğu görülecektir. Bkz: Marcel Bazin & Stephane de Tapia, **Türkiye Coğrafyası**, İletişim Yayınları, İstanbul 2015. s.127

merkezleri idari bir birim olma dışında ekonomik ve sosyal faaliyetlerin temerküz ettiği bir seviyede değildir. Üretim süreçlerinin yerel nitelikler taşımasını rağmen pazarlama etkinlikleri kaçakçılık nedeniyle daha etkindir.⁴ Tüm bu nitelikler Hakkâri’de farklı bir toplumsal örüntüyü oluşturmakta ve bunun ürünü olan sosyal ilişkiler, romana farklı bir biçimde yansımaktadır.

Romanlara Yansıyan Hakkâri

Hakkâri’nin Coğrafyası

Coğrafyasının yüksekliği kadar engebeli arazisi nedeniyle Türkiye’de ulaşımın en zor olduğu bir konumda bulunan Hakkâri, diğer bölgelerden göç almaması yurt içi veya dışı turizminden az yararlanmasından dolayı değişime daha kapalı ve geleneksel yaşam biçiminden taviz vermeye daha mesafelidir. Bu bağlamda Hakkâri, diğer kentlere oranla dış etkilerden daha az etkilenen bir yöredir. Bu özelliği romanlara genellikle olumsuz kış koşulları ve engebeli arazisi yönüyle yansımaktadır.

Ferit Edgü, *Kimse ve O/Hakkâri’de Bir Mevsim* adlı romanlarında Hakkâri’yi *varoluşsal* bir boyutta ele alır. Heidegger’e göre insan, bu dünyaya *fırlatılmış* varlık olarak bir var olma edimine girer. Mekân, onun *dasein* dediği olma edimi için gerekli şartlardan biridir.⁵ Edgü de bilinmeyen bir geçmişten, bir kaza sonucu fırlatıldığı ya da *sürgün edildiği* Hak. ilinde varoluş savaşına girer.⁶ Yazarın bir kişilik arayışına giren ben, Türkiye’nin rakım olarak en yüksek yaşam mekânını, ilkin *onlar* veya *yabancılar* diye adlandırdığı insanların yaşadığı kenti, şiirsel ifadelerle tasvir eder:

*Hak. Kentim
çileli gözlerin
cüzzamlı derin*

⁴ Lale Yalçın-Heckmann, **Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri**, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.s.129-130.

⁵ Martin Heidegger, **Varlık ve Zaman**, Agora Kitaplığı, İstanbul 2006.s.119.

⁶ Mahmure Kahraman, **Ferit Edgü’nün Hakkâri’si**, Sel Yayıncılık, İstanbul 2011.s.38.

ve-kar ile devam eder adın

İrtifa bin altı yüz metre.

Nüfus on bin

yarısı asker.

Ne yolun var, ne suyun-

yarlar arasından akan ve yaza doğru dağlardan eriyen karlarla birlikte taşan Zap'ını saymazsak.

Adın gibi garip bir kentsin Hak.

...

Kafka, karabasanlarında gördü belki seni, ama adlandırmadı. (Ya da hiç girmedi onun düşlerine.)

Bilseydi, senin gibi bir yer var yeryüzünde en korkunç kitabının konusu sen olurdun.

Tolstoy bilseydi seni

soyluluğundan bin beter utanırdı.⁷

Orada bulunduğu tüm süreyi karla geçiren roman kişisi, tezekle soba yakmaya, gaz lambası ışığında oturup kitap okumaya, hasta bebelerin yolların kapalı olması nedeniyle doktorlarla buluşamamalarına ve ölmelerine alışmak zorunda kalır. Ona göre bu yer, yüzyıllar boyu gelip geçenlerden, kaçanlardan, yalçın kayalıklarını korunaklı bulup dayanılmaz kışına rağmen yerleşenlerden hiçbir iz kalmamış bir mekândır.

Yaralı Zaman'ın başlarında Ferit Edgü, *tekin bir yer olmayan* bu ile gelişine adeta pişmandır. Batıda yaşayan, konforlu bir hayatın içinden gelen roman kişisi, her türlü olumsuzluğun görüldüğü *bu dağ başında, bu soğuk cehennemde* bulunmasına anlam verememektedir; çünkü o da merkezden taşraya gelen diğer memurlar gibi taşrayı sadece *kattanılacak bir kasvet*⁸ olarak yaşar. Roman kahramanıyla aynı kişi olan yazar,

⁷ Ferit Edgü, *O/Hakkâri'de Bir Mevsim*, Sel Yayıncılık, İstanbul 2014.s.9.

⁸ Mehmet Narlı, *age.*, s.301.

bulunduğu mekânı şöyle tasvir eder: *Bu dağları görüyorsun ya, dedi rehberim; bu sarp, bu ağaçsız dağları, bu yabanıl dağları, bu korkunç, geçit vermeyen dağları, işte bu dağlarda kurtlar, köpekler ve insanlar yaşar.*⁹

Mehmet Eroğlu'nun *Fay Kırığı* adlı seri romanında hemen hemen tüm karakterler dışarıdan geldiği için Hakkâri hakkında gözlemlenen gerçeklikleri insanlar değil, yörenin iklimi ve coğrafyası temsil eder. Hakkâri'nin yüzey şekilleri ve iklim koşulları bakımından en çetin coğrafyasına sahip ilçesi Şemdinli'de Dağ Komando Tugayı'na Mehmet'le örgüte katılan Zeynep'in (Rojin) mücadeleleri, birbirlerinden ziyade çoğunlukla doğayladır. Daha uçaktayken yanında oturan Yüzbaşı, *Allah'ın Şemdinli'si* hakkında Mehmet'i yeterince ürkütür. Kendi görev yerine gitmek için yol aldıkları yollarda şahit olduğu manzaralar, onun hayal dünyasını zorlayacak niteliktedir. Kendilerini ait oldukları dünyadan uzakta, kapana kısılmış gören Mehmet ve diğer arkadaşları, kendilerini bekleyen zor günlerin ilk işareti olan bu manzaraları sıkıntıyla izlemektedir: *Yirmi kilometre sonra vadi daralmaya başladı ve çok geçmeden o kapana kısılmışlık duygusu tekrar herkesi ele geçirdi. Irmak şimdi küçük menderesler çiziyor, yol, arada bir doğu yamacına geçerek, ama genellikle batıda kalarak, düz bir hatta sürekli güneye doğru ilerliyor, güneye inildikçe de görüntü giderek vahşileşiyordu.*¹⁰

Operasyonlar nedeniyle çıktıkları yerlerde daha sonra kendini farklı özellikleriyle sunacak olan doğa, hem Mehmet'i hem de Rojin'i mest edecek kadar güzeldir. Çoğunluğu dik yükseltilerden oluşan coğrafyada *tırmandıkları dağlar boydan boya beyaza boyanmış* ve etraflarını saran *sisimsi bulutlar* onları *masalsı bir dünyaya*¹¹ götürmeye yetmektedir. Zıtların ahengiyle oluşan bu manzaralarda sonsuz gökyüzü altında derin dereler ve tüksek dağların oluşturduğu manzara zorlu günler geçiren Mehmet için inanılmaz derecede etkileyicidir: *Önlerine çıkan örüntü, çöldeki vaha kadar şaşırtıcıydı: İki ağacın oluşturduğu yeşilliğin,*

⁹ Ferit Edgü, **Yaralı Zaman**, s.62.

¹⁰ Mehmet Eroğlu, **Fay Kırığı-3 Rojin**, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.s.31.

¹¹ Mehmet Eroğlu, **age.**, s.270.

*gözleri; iki yandaki alçak tepelerin, yanakları andırdığı bir yüz! Vadinin dibinde bir yay çizen gümüş renkli ince dere, tombul bu yüzdeki ustura yarasını andırıyordu. Tepenin solundaki, güneye bakan yamaçtaki iki servi, çiftleşiyorlarmış gibi yumuşak hareketlerle sağa sola sallanıyordu.*¹²

Kerime Nadir'in *Dehşet Gecesi*'nde Hakkârî'nin Cilo Dağı'nda açılışı yapılacak otele davet edilmiş Altınışik gazetesi sahibi Mümtaz, otelin yapıldığı yer için *kuş uçmaz kervan geçmez bir dağın başı*¹³ ifadesini kullanır. İç kurgunun başkahramanı Cengiz, Kızıl Puhu Malikânesi'ne ulaşmak için yola çıktığında, hava tam da Hakkârî'nin kış manzarasını andırır: *Akşam karanlığında şiddetli bir tipi bastırdı; dağlar simsiyah kesildi. Arabanın fenerleri bir karıştan ötesini aydınlatmıyor; izlediğimiz yol sanki orada bitiyordu.*¹⁴ Romanın başka bir yerinde de mekân, *gidilecek yer Doğu Anadolu'nun eşkıya yatağı olan en sarp bölgesi*¹⁵ denilerek tasvir edilir.

Şükrü Gümüş'ün *Zap Boyları* isimli romanında da Hakkârî yöresinin ağır kış koşulları sıkça tekrarlanır. Erken bastıran kış, uzun süre yolları kapatarak orada yaşayan insanların dış dünyayla bütün bağlantısını kesen kar, romandaki hemen hemen tüm olumsuzlukların sebebi olarak belirir: *İki üç metre kar yağacaktı. Dağların ucu böyle tozup derelere kayacaktı. Yollar kapanacaktı. Zap suyu bütün bu şapeleri omuzlayıp denize taşıyacaktı... Elleri ayakları soğuktan tüm çatlayacaktı. Kışın daha başka türlüünü bilmiyorlardı. Karın yağmadığı, dağlardan şapeler inmeyen bir memleket duymamışlardı. Kış demek, onların gözündeydi en azından.*¹⁶ Yüksek dağları, engebeli arazisi ve aman vermez kış mevsimiyle insanı ürküten bu mekânlar, baharın gelişiyiyle *yalancı bir cennet*¹⁷ olur. *Kimi yaylalarda göllerin buzu çözülür, yaylalar insana kucak açar artık.*

¹² Mehmet Eroğlu, *age.*, s.122.

¹³ Kerime Nadir, *Dehşet Gecesi*, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1984.s.5.

¹⁴ Kerime Nadir, *age.*, s.17.

¹⁵ Kerime Nadir, *age.*, s.22.

¹⁶ Şükrü Gümüş, *Zap Boyları*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1976.

¹⁷ Şükrü Gümüş, *age.*, s.222.

Ömer Gürdal *Ayyıldız Ruhu*'nda, örgüte karşı girişilen mücadelede askerlerin içinde bulunduğu koşulları vermek amacıyla Bölge'nin coğrafi koşullarını sıklıkla dile getirir. *Uçsuz bucaksız dere ve vadilerde çoğunlukla geceleri devam eden operasyonlarda bu yerler, ürpertici ve korkutucu*¹⁸ bir hal alır. Askerler, rahat yürümeye imkân vermeyen *kayalık, taşlık ve sık ormanlık ve derin vadilerin birleştiği, yüksek tepelerin ve sarp kayalıkların bulunduğu*¹⁹ mekânlarda bu hayati görevi yerine getirmeye çalışır. Buna karşın örgüt üyeleri de askerlere yakalanmamak için zamanlarının büyük bir bölümünü, *dere, tepe, sırt ve yamaçlardan yürüyerek ve sert kayalıklar, sık meşelikler, ağaçlık alanlar, ürkütücü karanlık vadiler*²⁰den geçmek zorundadırlar.

Hakkâri İnsanı

Halkının aşiretler biçiminde örgütlendiği, akrabalık ilişkilerinin fazlaca prim yaptığı bu yörede insanlar genellikle aynı yerleşim biriminde yaşamının verdiği bir yakınlıktan ziyade aynı soydan olmaya öncelik vermektedirler. Kolektif ilişkilerin ön plana çıktığı sosyal ilişkilerde aile büyükleri veya aşiret reislerinin kararları temel belirleyici olmaktadır. Son dönemlerde modernitenin sınır tanımayan nüfuzuyla birlikte bu sosyal örgütlenmelerin zayıflamasına rağmen -romanlarda tanık olduğumuz kadarıyla- etkisini sürdürdüğü rahatlıkla görülmektedir.

Ferit Edgü'nün *O/Hakkâri'de Bir Mevsim* adlı romanında tanıştığı insanlar, hayatlarında denizi hiç görmemiş, dilinden anlamayan ve kendi dilini de çok az kimsenin anladığı yabancılardır ilkin. Kentle ilişkileri çok sınırlı olan bu köyün insanları kendi dışındaki dünyadan bihaber kaderin akışına kendilerini teslim etmiş yoksul ve yoksun kişilerdir. İlin bürokrasisinin de il kadar geri olduğu bu yerde, roman kişisi/öğretmen en çok çocukları gözlemler ve onları önemser. Olayları

¹⁸ Ömer Gürdal, *Ayyıldız Ruhu*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013.s.50.

¹⁹ Ömer Gürdal, *age.*, s.83.

²⁰ Ömer Gürdal, *age.*, s.154.

romanın başkişisinin çoğu düşsel anlatımıyla aktaran yazar, çocukları olduğu gibi aktarır:

*Zil çaldı.
Çocuklar odaya doluştular, pantolonları yırtık
Entarileri renk renk yamalardan oluşan
Burunları akan, aktıkça burunlarını çeken
Ya da ellerinin tersiyle silen
Gözleri fıldır fıldır dönen
Boyuna kendi dillerinde konuşup bağırsan
Başka bir dilden bir soru sorduğumda cevaplamayan
...
Saçları makasla kırpılmış oğlanlar
Uzun saçlı
Saçlarının dibi bit ve sirkeyle dolu kızlar
Ayaklarında taşıt lastiklerinden kesilip biçilmiş ayakkabılar olan
Hiçbirinin ayağında çorap olmayan...²¹*

Kelimelerle oynayan ve üslubunu bir şair dikkatiyle kullanan yazar, romanın başkahramanına *Onlar* başlığı altında şunları da söyledi-
rir: *Sözünün eri. Yalancı. Çıkarıcı. Esirgemez. Korkak. İnatçı. Sabırsız. Bencil. Cömert. Öldüren. Ölen. Çaresiz. Çalan. Her şeyini veren. Karda çıplak ayakla yürüyen. Esmer. Dağlı. Erkeklerin gözleri sürmeli. Kadınların gözleri sürmeli. Kulakları küpeli. Burunları hizmalı. Alınları dövme.*²²

Kimse romanında da Edgü'nün aynı bakış açısının izleri vardır. Yabancı bir gözlemci tavrıyla izlediği bu insanlar, sanki farklı bir dünyanın insanıdır: *Dışardan baksan hiçbir derterleri yok, dersin. Yalnızca yaşıyorlar dersin. Oysa kafalarının içi o kadar karışık ki, düşünüp düşünmediklerini görmüyorsun. Gözlerinin görüp görmediğinden, kulaklarının duyup duymadığından kuşkun var. Duyduklarını, anlayıp anlamadıklarını anlayamazsın dışarıdan baktığın sürece.*²³

²¹ Ferit Edgü, *age.*, s.23.

²² Ferit Edgü, *age.*, s.159.

²³ Ferit Edgü, *Kimse*, Sel Yayıncılık, İstanbul 2013.s. 83.

Yaralı Zaman'da Ferit Edgü, sınırın diğer tarafındaki insanlarla akraba olan bu ilin insanını, *Dağlar ayırmış onları... Yaraları buradadır, yaraları orda... Herkesin, her şeyin yarısı... Köylerin, soyların, aşiretin.*²⁴ ifadeleriyle tarif eder. Yazar, kitabın sonlarına doğru insanlara dair gözlemlerini özetler. Bu özet onların yaşadığı siyah beyaz yaşamın bir panoramasıdır adeta:

Türkü söylemeyi seviyorlar.

Silah kullanmayı.

Bol yağlı pirinç pilavını.

Kilim dokumayı.

Çocuk doğurmayı.

...

Güneş doğarken kalkıyorlar.

Koyun güdüyorlar –yalnız çocuklar-

Odun kesiyorlar –yalnız erkekler-

Yufka açıyorlar –yalnız kadınlar-

Gün battıktan kısa bir süre sonra yatıyorlar.

Ağaları var, zenginleri yok.

Çok karılılar. Dolayısıyla çok çocuklular.

Pek çok bebe pek çok çabuk ölüyorlar.

'Allah verdi, Allah aldı' deyip kayıtlı düşmeden karda bir çukur kazıp gömüyorlar.

Doğumları gibi ölümlerinin de kaydı kuydu yok.

Ölen sanki hiç doğmamış gibi.

*Her akşam yatmadan önce 'Buna da şükür' diyorlar.*²⁵

Kerime Nadir'in Hakkâri'yi mekân olarak kullandığı *Dehşet Gecesi* isimli fantastik romanında, yöre insanına dair ifadelere pek rastlanmaz. Hem çerçeve kurguda hem de iç kurguda rastladığımız yerli unsurlar sadece eşkıyalardır. İç kurgudaki roman kişisi Cengiz'in uğraması gereken Haydutlar Hanı *bu hanın sahiden bir eşkıya yatağı olduğu,*

²⁴ Ferit Edgü, *Yaralı Zaman*, s.25.

²⁵ Ferit Edgü, *age.*, s.80-81.

*uçan kuşun bile oradan sağ geçemediği*²⁶ bir yerdir. Cengiz'i Hakkâri'nin yüksek bir yerine inşa edilmiş Ruzihayal'in köşküne götüren arabacının *kar tipisinden daha büyük tehlike* olarak nitelediği Kürt Halo (Haydutlar Hanı), tekin olmayan ve *ipten kazaktan kurtulmuş azalı bir şaki*²⁷ olarak tasvir edilir.

Mehmet Eroğlu'nun *Fay Kırığı-I Mehmet*'inde Hakkâri/Şemdinli'de geçen askerlik yıllarını anımsayan Mehmet ve diğer dört as- teğmen arkadaşının, yıllar sonra Hakkâri'den çok uzaktaki (İstanbul) anı ortaklıkları, çok sınırlı olsa gayet mühimdir. Cenk'le birlikte dön- düğü o yılların küçük çobanı gözlerinin önünde *resim* olarak vardır. O anları *aynı filmi seyretmekle* bir tutan Mehmet Esen ve Cenk, kendile- rinden kaçan küçük çocuğu *durması için beş defa bağırmasına* rağmen durmaması nedeniyle vurabilecekken vurmamasını hatırlarlar.

Fay Kırığı-3 Rojin'de, romanın diğer önemli karakteri olan Meh- met'in dışarıdan bir gözlemci olarak gördükleri ise daha farklıdır. Bölge insanıyla görev nedeniyle fazla karşılaşamayan Mehmet'in bir gün çarşı iznine çıkarken gözledikleri, halkla askerler arasındaki me- safeyi de gösterir niteliktedir: *Aylar sonra, artık ikinci bir tene dönüşen üniformayı çıkarıp tekrar sivil elbise giymek yadırgatıcıydı. Ancak bundan daha da yadırgatıcı olan, servisten inip caddede yürümeye başladıklarında or- taya çıkan durumdu. Caddede karşılaştıkları herkes yollarından çekiliyor, üç adamı öfkeli bakışlarla süzüyor, çocuklar bir süre yanlarında onlara eşlik ede- rek koşuşturduktan sonra Kürtçe laf atıyorlardı. Altan birkaçına gülerek cevap vermeyi denedi. Mehmet aldırnamayı seçti. Cadde, insanlar, bilmedikleri dil, karşılaştıkları her şey onları yabancılaştırıyordu.*²⁸

Hakkâri Kültürü

Toplumsal rollerin dağılımı itibariyle yatay bir örgütlenmeyle bi- çimlenmiş yaşam biçimi, tüm işlerin kolektif bir çabayla halledildiği

²⁶ Kerime Nadir, *age.*, s.26.

²⁷ Kerime Nadir, *age.*, s.18.

²⁸ Mehmet Eroğlu, *Fay Kırığı-3 Rojin*, s.262.

geleneksel ve arkaik toplumlara yakındır. Kadın erkek arasındaki sadakatin namus olgusuyla biçimlenmesi nedeniyle kadınlar; kendi başına hareket edememe, evlenememe, okuma önceliğinde bulunmama ve miras haklarından mahrum kalma yönüyle dezavantajlıdır. Feodal örgütlenmeleri tahrip eden ticaret ve eğitimin görece az olması yöre insanında geleneksel yaşam biçiminin devamına uygun bir zemin olmaktadır. Bu bağlamda eğitim, sağlık, dünya görüşü ve insan ilişkileri daha muhafazakâr ve daha kapalıdır.

Ferit Edgü, *Kimse, O/Hakkâri'de Bir Mevsim ve Yaralı Zaman* adlı romanlarında coğrafyası ve insanıyla çok farklı bulduğu Hakkâri yöresini, hem yaşam biçimleri hem de insan ilişkileri bağlamında realist gözlemlerle verir. Karın, soğuğun, uzun kışın altında yaşayan bu yörenin hayvancılığa ve kaçakçılığa dayalı ekonomisi, mesafeli insan ilişkileri, erkeklerin hâkim olduğu toplumsal yaşayışıyla yazar için farklı bir dünyadır adeta. Her kitabında özellikle yer verdiği ölüm ve öldürme, yöre insanı için normal bir durumdur. Birçok olayın olduğu ve yazarın hep yalnızlıkla geçirdiği geceler, hem yazarın karamsarlığına hem de yöre insanının yaşamına sirayet etmiş yoksunluğun sembolüdür. Yazar, yörenin bariz özelliğini *Burada zaman yoktur, dedi rehberim. Bilesin... Ölüm var, dedi. Yalnızca ölüm var. Ölümün zamanı var mıdır?*²⁹ sözleriyle özetler.

Edgü'nün *O/Hakkâri'de Bir Mevsim*'indeki Hakkâri, kitap okuyan insanların hiç kalmadığı, kentin tek kitapçısının kitaplarının da sakıncalı görülerek yakıldığı bir şehirdir. Sınırdan kaçak yolla İranlı geçirip mallarına konmak için öldüren insanları, eşini kendi üzerine kuma getirmemesi için öğretmene ricaya gelen kadınları, çocukları salgın hastalıktan kırılırken devletten yardım istemeyen veya göremeyen insanlarıyla Hakkâri (Hak.) kenti ve Piranis (Pir.) Köyü, gerçek zamandan kopuk, kendi çağlarında yaşayan insanlarıyla bir orta çağ yaşamını andırır. Roman kişisi, *Uzatmalı* olarak isimlendirdiği bir rütbelinin köyden peynir, bal, turşu gibi *armağanları* toplarken, yörenin

²⁹ Ferit Edgü, *Yaralı Zaman*, s.71.

insanı hakkındaki değerlendirmelerini aktarır: *Burda gelen gelir, alan alır, vuran vurur, vurulan ölür. Kim vurdu? diye sorarsın. Kimse bilmez. Herkes bilir. Hiçbiri ağzını açıp söylemez. Bırakırsın. Çünkü vuranı bir başkası vurur. Diyeceksin ki, peki hukuk nerde, kanun nerde? Dağın hukuku, kanunu da bu.*³⁰

Ferit Edgü, *Yaralı Zaman* adlı kitabında ise dağınık yerleşim bölgelerinden, köylerin, mezraların, kömlerin, kayaların arasında yitip gitmişlerinden bahseder. Rehberi, yollarla bağlanmayan köylerdeki insanların birbirinden uzakta yaşamalarını, bir arada yaşamayı sevmemelerine bağlar. İnsanların yaşamına nüfuz eden olayların, bölge insanının kültüründe ve tasavvurunda bıraktığı yansımaları vermek için yazar, yöre insanının zamanı *ölüm mevsimi, öldürüm mevsimi, korku mevsimi, yangın mevsimi, göç mevsimi* biçiminde ifade ettiklerine dikkat çeker.

Şükrü Gümüş'ün *Zap Boyları*'nda konu edindiği kişiler, aslında kendi öğretmenliğini yaptığı yörenin insanlarıdır. Gerçekçi gözlemlerle vermeye çalıştığı romanda oğlu hastalanan Şero, onu doktora götüreceğine *Nereden bilecek elin doktoru? Ne ederse bizim Seyit Ahmet'imiz eder gene*³¹ diyerek *seyit* kılıfı altında halkı sömüren din simsarına götürür. Eğitimden ve sağlıklı bilgidenden yoksun olan bu insanlar, geçmişten devraldıkları kültürel kalıntıları, devam ettirmekte ısrarcıdırlar. Dağınık yaşayan insanların birbirlerine misafir oluşları, özellikle çobanların çaldığı hüznü kavallar, dar günlerde yardımlaşmaları ve imece faaliyetleri sıkça görülen hususiyetlerdir. Hayvancılığa ve kaçakçılığa dayanan geçimleri, ilkel yaşam şekilleri onların değişimine imkân vermez. Bu değişmeyen kaderleri romanda Zeyno'nun ağzından verilir: *O gideli değişen bir şey olmamıştı. Yaptıkları bir iş yoktu o gideli. Günleri, dünkünün hep aynıydı. Dahacası, giden yılkinin, önceki yılkinin aynıydı. Yaşamalarının bilinmedik, anlatılmaya değer bir yanı yoktu. Sanki yemek yemesi, su içmesi, yol yürümesi nasıl alışılmış, farkında olmadan yapıyorsa günleri de*

³⁰ Ferit Edgü, *age.*, s.153.

³¹ Şükrü Gümüş, *age.*, s.170.

öyleydi. Tümü aynı, tümü alışılmış. Yüzyıllardan beriki gibi... Âdemle Havva-
dan bu yana...³²

Kadın-Erkek İlişkileri

Kadın erkek ilişkilerinin evlilik kurumu üzerinden yürüdüğü bu geleneksel toplumda ekonomik ilişkilerin erkeksi karakteri, erkeğin aile reisi olması, soyların erkekler üzerinden yürümesi ve çok evlilik nedeniyle kadınlar beklenildiği üzere evliliklerini bile ere gitme olarak yaşarlar. Erkeklerin bile öğrenim süreçlerine az ve geç katıldığı bu yörede son yıllarda artsa da kadınların daha mahrum bir yaşama katlanmak zorunda kaldıkları sır değildir.

Ferit Edgü'nün *Kimse* ve *O/Hakkâri'de Bir Mevsim* romanlarına yansıyan kadın erkek ilişkileri, kadının aleyhine işleyen uygulamalarla doludur. *Erkek egemen* bir feodal toplumun kadın tezahürleri ya namus ya da birden fazla eş olgularıyla karşımıza çıkar. *Kimse* romanında roman kişisine/öğretmene, eğer evlenmek isterse kendisine dört beş bin lira mukabilinde genç bir eş bulabileceğini söyleyen muhtara, yazar anlatıcı *ama ben evliyim* diye karşılık verir. Buna rağmen Muhtar, imam nikâhıyla bu işi halledebileceğini, hem görevi bitip memleketine dönünce kızı yanında götürmeyeceği için kızın ucuza da alınabileceğini söyler. Muhtarın, olumsuz cevap aldıktan kısa bir süre sonra, büyük kızını aşiretinden başka birisine vermesi kızın ekonomik değeriyle ilgili fikir verir niteliktedir. Öğretmen, katıldığı kız isteme/satma merasimindeki (!) gözlemlerini şöyle iletir: *Muhtar Ağa, sözcü olarak İbrahim'i seçmişti. İbrahim yapacaktı pazarlığı. Adet böyledir, dendi sana. Aldı sözü İbrahim ve başladı 'satacağı malın' övgüsünü yapmaya... Karşı taraftan (oğlan tarafından) bir ihtiyar alıyor sözü ve oğlanın övgüsüne başlıyor... Muhtar Ağa'ya sordular kızı için ne istediğini ve İbrahim dedi: sizin güzel hatırlınız için... Sizden on bin isteriz. Karşı taraf... On bin lirası yoktur...*³³

Şükrü Gümüş'ün Hakkâri yöresini konu edindiği *Zap Boyları* romanında, Bölge genelinde görülen ve kadının dezavantajına dayanan

³² Şükrü Gümüş, *age.*, s.186-187.

³³ Ferit Edgü, *Kimse*, s.118-119.

yaşam şekillerine de yer verilmiştir. Kızını yatılı okula göndermek isteyen Şero'nun bu fikrine karısı Zeyno, *kız dediğin el için* diyerek karşı çıkar. Evde kendisine yardım edecek çocuğun başkaları için okutulması ona göre uygun bir iş değildir. Roman kişilerinden Bilal ise yatılıda okuyan kızı için *gerçi okusa, okutmuş olsan daha iyi ama okumasa da olabilir. Okuyunca ne yararı dokunacak sanki?... En iyisi satmak. Mektebi bitirdiği günü, bir yerini bulup satmak... Başka çıkar yolu yok.*³⁴ ifadelerini kullanır.

Romanda Şero ile karısı Zeyno arasında geçen başka bir diyalogda da Hakkâri insanının kadın erkek ilişkilerini nasıl yorumladığını çıkarabiliriz. Yakınlarındaki bir köyde Muso denilen zengin bir adamın bir daha evlenmesinin neden olduğu bu diyalogda Şero, tipik bir yöre insanı gibi konuşur:

Ne var bunda canım. Benim de o kadar varlığım olsa ben de evlenirdim.

Sen de mi evlenirdin?

Tabi ya...

Benim üstüme öyle mi?

Canım sığmıyor değilsiniz ya. Sende dur. O da dursun.

...

*Başka bir şey düşünmezsiniz zaten. Erkek kısmı değil misiniz? Karnınız doydu mu, şeyi kalkar.*³⁵

Her ne kadar *Kimse ve O/Hakkâri'de Bir Mevsim* romanında Ferit Edgü roman kişisine Pir. Köyündeki yaşamını sürgün olarak söylettirmişse de aslında sürgüne değil, görev yapmaya gitmiştir. Yedek subaylığını öğretmen olarak Pirkanis'te geçirmesi, onun geçmiş yaşantısı göz önüne alınca bir *sürgün* sayılır. Eski yaşantısı da sürekli seyahatlerle geçen roman kahramanı, bunları sürgünlük saymaktadır. Seçtiği sürgünlükler, onun *kendinden kaçışının* kendince kabul edilmesidir

³⁴ Şükrü Gümüş, *age.*, s.72.

³⁵ Şükrü Gümüş, *age.*, s.92.

aynı zamanda. Edgü, böylelikle *karısından ve çocuklarından kaçmıştır, hapisten kaçmıştır, dünyadan kaçmıştır, Tanrı'dan kaçmıştır, yurdundan kaçmıştır ve en sonunda hapisten*³⁶ de kaçmıştır.

Ferit Edgü'nün *O/Hakkâri'de Bir Mevsim* adlı romanında görülen ölümlerin hepsi, Bölge'nin özel durumuyla yakından ilgilidir. Geri kalmışlıkla atbaşı giden cehalet, adeta ölümler için çıkarılmış birer davetiyedir. Küçük yaşlarda ölen bebeler, aşı yapılmamaktan kaynaklandığı gibi, sınırdan geçirilen iki İranlının öldürülmesi de Bölge'de sıkça görülen, malın en ilkel yolla el değiştirilmesi yöntemidir. Tarımın hiç olmadığı ve kazancın sınırlı da olsa hayvancılığa dayandığı bu yörede kaçak malların el değiştirmesi, nadir hadiselerden değildir.

Mehmet Eroğlu'nun *Fay Kırığı-3 Rojin* isimli romanında ölümün gölgesinde geçen zamanların Mehmet ve Rojin cephesinden nasıl değerlendirildiğini görürüz. Aslında romanda yapılmak istenen şey, ölüme odaklanan siyasal mücadelelerin tasviriyle yaşamın güzelliklerini hatırlatmaktır. Hakkâri Dağ Komando Tugayı'nda görevlendirilen Mehmet'in oraya gitmek için bindiği uçakta yanındaki Yüzbaşı'dan dinledikleriyle başlayan ve yaralanıp mağarada Rojin'le birbirlerini iyileştirdiği zamana dek taşıdığı ağır bir yük, ölüm korkusu. Romanın başında Mehmet'in kafasındaki görev ve çatışma tasavvuru hep ölümle ilintilidir: *Çok basit: Ölmek ya da öldürmek! Savaş dedikleri budur işte... Önünüzdeki sekiz ay boyunca yapacağımız bu iş ne sanıldığı gibi heyecanlıdır ne de korkutucu. Aksine tekdüze ve sıkıcıdır. Neden mi? çünkü hep aynı şey olur: ölür ya da öldürürsünüz...*³⁷ Çatışmalar esnasında yanındaki görev arkadaşlarını kaybeden Mehmet, ölümün çetele hesabına dönüştüğü bu coğrafyada *adam öldürmenin berbat bir şey olduğunu*³⁸ yanındaki arkadaşlarına dahi itiraf edemeyecektir.

Terörün kıydığı hayatların yanında soğuk ve çığ gibi doğal etkenler de bir ölüm nedenidir. Zeynep'in *dağdaki despot* diye nitelediği kış,

³⁶ Kemal Timur, *age.*, s.148.

³⁷ Mehmet Eroğlu, *Fay Kırığı-3 Rojin*, s.5.

³⁸ Mehmet Eroğlu, *age.*, s.329.

bu çetin arazide ölüme yenilmemenin imkânını zorlamaktadır. Nitekim örgütün birçok üyesi, bu koşullarda askerlere yakalanmamak için çok uzun süre yürümek mecburiyetindedirler. Bu yürüyüşlerde donan ayaklar, bir süre sonra kesilmek zorunda kalır. Bölge'deki ölümlerin bir sebebi de örgüte göre *uygun yaşa gelenleri askere almak için*³⁹ gönderilen terörist grubun çocuklarını kaptırmak istemeyenleri infaz etmesidir. Ölümün yaşamdan çok sık telaffuz edildiği bu topraklarda her şey bir başkasını öldürmek üzerine kurgulanmıştır.

Mehmet Eroğlu'nun *Fay Kıvığı* üçlemesinin son kitabı olan *Emine*'de Mehmet, Hakkâri'de aynı mağarada birbirlerini düşman gördükleri halde sağaltan iki kişiden biri olan Zeynep'i, ölümden kurtardığı Yakup'u ve askerlik arkadaşı Cenk'i kaybeder. Onların ölümleriyle sarsılan roman kahramanı, bu kez de eşi Emine ve ölen annesinin karnından ameliyatla alınan ve Yakup ismini verdiği oğlunun ölümüyle tamamen yaşam zevkini kaybeder. Bu ölüm acısını, ortağı olduğu şirketteki tüm hisselerini bir hayır kurumuna bağışlamakla telafi etmeye çalışır. Romandaki tüm ölümler, Hakkâri dışında gerçekleşmesine rağmen Bölge'nin izlerini taşır. Bu anlamda Doğu'daki öldürme mekanizmasının maddi ve manevi olarak yaraladığı insanlar, son nefeslerini kaçtıkları Batı'da verirler.

Geri Kalmışlık ve Yoksulluk

Coğrafyasının ve ikliminin başat rol oynadığı yetersiz eğitim, ulaşım ve iletişim koşulları nedeniyle ülkenin diğer kentlerinden kopmuş bir durum arz eden Hakkâri'nin rekabet edebilme marjı çok düşüktür. Para ve insan çekmekteki yetersizliği, fırsat eşitsizliğinin de etkisiyle ilin sosyoekonomik yapısını olumsuz etkilemiş, böylece Hakkâri yöresi diğer sanayileşmiş ve gelişmiş illerle rekabet edebilme şansını kaybetmiştir. Bunun bir sonucu olarak da bu kentimiz romanlara geri kalmışlık ve yoksulluğun tüm renklerin koyu tonuyla yansımıştır.

³⁹ Mehmet Eroğlu, *age.*, s.412.

Ferit Edgü'nün *Kimse ve O/Hakkâri'de Bir Mevsim*'inde yaşam, tüm olumsuzlukların nedeni gibi görünen doğayla mücadele esasına dayanır. Bu romanda, hayatı felç eden yoğun karla yaşamak zorunda kalan insanların hastalıklarla, yoksullukla ve doğayla savaşına tanık oluruz. Çocuklardan hiçbirinin Türkçe bilmediği Piranis Köyü'nde öğretmen, öğrencilerinin hem öğretmeni hem de öğrencisi olur. Zira Türkçeyi ve diğer dersleri öğretmek için onların konuştuğu dili öğrenmesi gerekmektedir. Çocukların ayakkabı ve çorap yetersizliğinden dolayı karda yalın ayak dolaştığı, ölen çocukların yamalı bezlerle kefenlenip gömüldüğü bu köyde Alaaddin adlı biri, ölecek çocuğu için ilaç yerine portakal ister. Çünkü çocuğu ömründe *portakal yememiştir hiç*.⁴⁰

Yaralı Zaman romanında da Edgü, dağlarda yaşayan, savaştan kaçıp Türkiye'ye sığınan insanların perişanlığına ek olarak kadınlardan bahseder. Erkek egemen bir coğrafyanın ve kültürün tüm mağduriyetine ek olarak yoksulluk da kadını ezen başka bir faktördür. Coğrafyanın mağdur ettiği insanlar, nelerden mahrum olduklarından habersiz yaşamaya çalışırlar:

Suyun kıyısında çamaşır yıkayan kadınlara bakıyorum.

Elleri mosmor...

Yanlarından geçerken birer portakal uzatıyorum kadınlara, hiçbir şey söylemeden.

Armağanları göğüslerinden içeri atıyor kadınlar –onlar da bir şey söylemeden.

*Çocukları için, diyor Vahap.*⁴¹

Şükrü Gümüş'ün yoksun bir coğrafya insanını anlattığı *Zap Boyları* romanında, Hakkâri ve çevresinde yaşayan halkın, elektriksiz, yolsuz ve dünyadan habersiz yaşantıları vardır. Hasta oğlunu doktora götürecektir araç ve yoldan *mahrum* bu insanlar, nihayetinde şartların zorlamasıyla göç etmeye mecbur olurlar. Keçi besleyerek geçinen bu insanlar, hayvanlarına yem vermek için, yazın uzak çayırarda istifledikleri

⁴⁰ Ferit Edgü, *O/Hakkâri'de Bir Mevsim*, s.137.

⁴¹ Ferit Edgü, *Yaralı Zaman*, s.37.

otları bin bir zahmetle taşımak zorundadırlar. Ekonomik yetersizliklerden dolayı ölüm tehlikesi olan kaçakçılığa yeltenmeleri Şero'nun ağzından verilir. Namazını düzenli kılan Şero'nun haram sayılan kaçakçılığı tercih etmesi çoğunlukla şartların zorlamasından dolayıdır. Yoksulluk o derece şiddetli hissedilir ki, Şero, kızını yatılı okula yazdırıp bir *boğazdan* kurtulmak ister. Hastalanan keçiyi kesip yiyen çocukların her gün et yeme isteği ve binbaşının kendi ailesine her gün et alması karşılaştırılarak çocukların dünyasına yansıyan insan manzaraları betimlenir: *Senin de çocukların var. Ya baştan ev ocak edinmeyeceksin. Ya da katlanacaksın buna. Doyuracaksın onları. Farkında olmadan bir kocaman yükün altına girmişsin... Rahat yaşayayım, çoluk çocuk aç kalmasın dersin, mecbur yapacaksın kaçakçılığı. Ölüm ortada, bir ortak malcasına. Ya ölüp kurtulacaksın, ya da önce davranıp karşıdakini öldüreceksin.*⁴²

O/Hakkâri'de Bir Mevsim'de Ferit Edgü, Halit isimli birinin anlattığı olayı aktarırken yöre insanının mahrumiyetine neden olan faktörleri de belirtmiş olur. Halit, bir arkadaşıyla birlikte İran sınırından geçirdikleri iki Acemi öldürdüklerini ve üzerinden çıkan eşyaları paylaştıklarını anlatır. Ağa iki İranlının heybelerini getirmelerini istemiştir. Halit'e göre bu cinayeti onlara işlettiren yoksulluk ve ağalarıdır. Allah'tan korkmasına rağmen bunu yapmak zorunda kalmasını, kendilerini büyüten ağaya karşı duydukları minnet borcuyla açıklar:

Biliyor musun biz yetim büyüdük Hocam. Zazi de, ben de. Diğer kardeşlerim de. Ben babamı hiç bilmedim. Ben beşikteyken öldürdüler.

Anamı da bilmedim. Zazi'ye benzermiş.

Beni Ağamızın anası emzirmiş. Ağamla böylece sütkardeş oluruz.

Ağamın kapısında büyüdüm ben.

Muhtara Zazi'yi Ağam verdi.

Bu durumda, benden isteneni nasıl yapmam?

Nasıl soru sorarım?

Nasıl, niçin derim?

Nasıl ben yapamam derim?

Her denileni yaptım.

⁴² Şükrü Gümüş, *Zap Boyları*, s.55.

*Çünkü yetim büyüdüm.
Ve beşikten beri borçlu.*⁴³

Kimse ve *O/Hakkâri'de Bir Mevsim* isimli romanlarında Ferit Edgü, bir sınır kenti olan Hakkâri'de kaçakçılığın varlığını Halit isimli bir roman kişisi vasıtasıyla duyurur. Sınırdan geçirdikleri iki *yollarını yitirmiş* Acem'i ağalarının emriyle öldürüp heybelerine ve kişisel eşyalarına el koyan Halit ve arkadaşı, delil yetersizliğinden dolayı mahkûm olmaz. Halit'in birçok kez nereye gittiğini söylemeden evden ayrılması ve uzun süre gelmemesi, geçimini kaçakçılıktan yaptığını göstermektedir. Halit, kaçakçılıktan kazandığı paralarla köyün dışında, iki katlı bir ev inşa etmesine rağmen yaptıklarının iyi olmadığını da farkındadır: *Sanma ki yalnız bu iki garibi öldürdük. Sanma ki adam öldürmenin günah olduğunu bilmiyorum. Ama yaşamının da zorluğu var. Emir kulu olmak var.*⁴⁴

Şükrü Gümüş, İran ve Irak'a komşuluğu bulunan Hakkâri yöresini işlediği *Zap Boyları* isimli eserinde, kaçakçılığı mecburen yaptıklarını söyleyen kişileri konuşturur. Yoksulluk nedeniyle bulaştıkları kaçakçılıktan dolayı bazen çatışmalara girilir ve ölümler olur. Şero'nun *Bizim Türkün çayı dururken elin çayını içiyoruz. Bizim Türkün kumaşı dururken elden giyiniyoruz. Nankörlük bu tüm. Bir bakıma yal yediğin çanağa şigmek valla...*⁴⁵ diyerek eleştirdiği işe gönülleri razı olmasa da girerler. Kaçakçılığın muhasebesini kendince yapan Şero, işin içinden bir türlü çıkamaz: *Şero aklını kaçakçılığın iyi ya da fena olduğu konusuna takmış, onu düşünüyordu. Evirip çeviriyor, bir kere devletin tarafını tutuyor, bir başka seferinde devletin karşısına geçip kaçakçılığın savunmasını yapıyordu.*⁴⁶ Namaz kılarken kaçakçılığı düşünen Şero, kaçakçılığın günahının olup olmadığına bir türlü karar veremez. Çavuşun ve imamın *günahtır* demesiyle

⁴³ Ferit Edgü, *O/Hakkâri'de Bir Mevsim*, s.149.

⁴⁴ Ferit Edgü, *O/Hakkâri'de Bir Mevsim*, s.133.

⁴⁵ Şükrü Gümüş, *age.*, s.20.

⁴⁶ Şükrü Gümüş, *age.*, s.21.

aklı karışan Şero, *günah olmuş olsa bile neydeceksin? Acımdan ölecek değilsin ya...*⁴⁷ diyerek onu kaçakçılığa iten nedenlere sığır.

Ferit Edgü'nün *O/Hakkâri'de Bir Mevsim* ve *Kimse* romanlarında eğitim, geri kalmışlık retorikleriyle verilir. Askerlik görevini yapmak için öğretmen olarak atandığı Pir. (Pirani) köyünde karşılaştığı insanlar, hem yörenin coğrafyası ve iklimiyle örtüşen yaşam biçimleri hem de kültürel renkleriyle yazarı çok etkiler. Kar yağmadan önce köye çıkan ve karlar eridikten sonra köyden ayrılan öğretmen/yazar anlatıcı, eğitim verdiği öğrencilerinin durumuna da değinir. *Dilinden anlamadığım insanlar arasında/Dilimden çok az kimselerin anladığı insanlar arasında*⁴⁸ sözleriyle iletişim boyutunu ifade ettiği bu yörede ders vereceği çocukları

*pantolonları yırtık
entarileri renk renk yamalardan oluşan
burunları akan, aktıkça burunlarını çeken
ya da ellerinin tersiyle silen
gözleri fıldır fıldır dönen
boyuna kendi dillerinde konuşup bağrıışan
başka bir dilden bir soru sorduğumda cevaplamayan
sorulu gözlerini korkuyla gözüme diken
başka bir dilden konuştuğumda ağızlarını bıçak
açmayan
saçları makasla kırılmış oğlanlar
uzun saçlı
saçlarının dibi bit ve sirkeyle dolu kızlar
ayaklarında taşıt lastiklerden kesilip biçilmiş ayakkabılar olan
hiçbirinin ayağında çorap olmayan
giderek bazılarının ayağında ayakkabı bile olmayan
yani yalınayak,
mosmor ayaklı yalınayak çocuklar*

⁴⁷ Şükrü Gümüş, *age.*, s.21.

⁴⁸ Ferit Edgü, *O/Hakkâri'de Bir Mevsim*, s.19.

*hiçbirinin önünde kalem, defter, kitap olmayan çocuklar*⁴⁹ şeklinde nitelediği *tam yirmi bir çocukla* bir eğitim serüvenine girişir. Eğitim desteği almak için başvurduğu İl Milli Eğitim Müdürlüğü'ndeki yetkililere *Pir. Köyü öğretmeniyim. Yardımlarınızı istemeye geldim dediğinde Demek o kazazede sensin?*⁵⁰ sorusuyla karşılık alır. Milli Eğitim'den alacağı eğitim materyalleri hazırlanırken, öğretmen de kapanacak yollardan dolayı toptan alacağı *kışlık ihtiyaçlarını* hazırlamaya koyulur. Tekrar döndüğü köydeki okulunda elinden geldiğince öğrencilerine yardımcı olmaya çalışan öğretmenin çabasını müfettişin muhtardan aktardığı ifadelerden öğreniriz: *Çocuklara çok şey öğretmişsiniz. Okulu hiç kapamamışsınız. Tatil günlerinde bile açmışsınız. Çocuklarımız okuyup yazıyor okulla ve sizin dilinizi konuşuyorlar.*⁵¹ Öğretmen de bu işi sırrının Kürtçeyi öğrenerek çocuklarla sağladığı iyi diyalogda olduğunu aktarır:

*Ben de onların dilini konuşabiliyorum artık.
Nasıl? dedi, öğrendiniz mi onların dilini?
Bayağı şaşırmıştı. Korku dolu bir şaşkınlık.*

*Evet, dedim gülererek, yararlı olabilmek için.*⁵² Yazarın anlatıcının buradaki dil öğrenme çabası, hem farklı/ötekiyi anlama, hem de onun kültür dünyasına nüfuz etme isteğinin bir göstergesidir.

Ferit Edgü'nün *Kimse ve Hakkâri'de Bir Mevsim* adlı eserinde roman kahramanı Pir. (Piranis) Köyü'nde öğretmen olarak görev yapmaktadır. Karlar yağmaya başlamadan Hak. (Hakkâri) iline giden *kazazede*, bu ilin Pir. (Piranis) Köyündeki bir haneyi okula dönüştürerek öğretmenliğine başlar. Geçmişinden kaçan bu kişi, bu köyde yaşadığı onca sıkıntıya rağmen yılmamış ve bulunduğu yerden nefret etmemiştir. Kişiliğini sorguladığı ve adeta yeniden doğarak ayrıldığı bu köy, onun yaşamının bir dönüm noktası olur. Edgü'nün romanlarındaki bakış açısı Şükrü Gümüş'ün *Zap Boyları* adlı romanında da görülür.

⁴⁹ Ferit Edgü, *age.*, s.23.

⁵⁰ Ferit Edgü, *age.*, s.26.

⁵¹ Ferit Edgü, *age.*, s.184.

⁵² Ferit Edgü, *age.*, s.184.

Kendi isteğiyle Hakkâri'ye tayin olan Şükrü Gümüş'ün oradaki insanları ve hayatı konu edindiği *Zap Boyları*'ndaki köy muallimi dışarıdan gelen bir insanın gözlemleriyle romana katkıda bulunur. Ağır kış ve hayat şartlarının altında ezilen bu insanlar, muallimin gözüyle gerçekçi bir tasvirle verilir: *Gene evlerde hastalık vardı. Yolsuzluk vardı. Yoksulluk, dilsizlik, açlık vardı. Bu durumu kimlere desen dert edinmiyordu. 'Alışmayanlara zordur' deniliyordu. Gülmesini unutmuş, belki de hiç bellememiş dudaklar vardı Zap boyunda. Otuzlarında avurtları çökmüş, genç ihtiyarlar vardı. Varlık içinde yokluklar çeken insanlar vardı. Elinden gelen bir şey olmayınca da üzüyordu insanı.*⁵³

Mehmet Eroğlu'nun *Fay Kırğı* üçlemesinin ilk kitabı olan *Mehmet* ile üçüncü kitabı olan *Rojin*'de temel iki karakterden Asteğmen Mehmet, İzmirli olup askerlik vazifesini yapmak üzere Bölge'ye gelmiştir. Hakkâri Şemdinli'de bulunduğu zaman sürecinde normal yaşamla buluşmamış, ya tugayda ya da dağda operasyondadır. O da arkadaşları gibi buradaki görev süresinin dolmasını dört gözle beklemektedir. Romanın diğer kahramanı Zeynep de edebiyat doktorası yaptığı İstanbul'dan devrim hayaliyle örgüte katılmış; Hakkâri, İran ve Irak sınırlarının birleştiği bölgeye gönderilmiştir.

Sonuç

Türk romanının Anadolu'ya yönelmesinden uzun bir süre sonra yazarların ilgisini çeken Hakkâri, özellikle Ferit Edgü'nün çalışmaları sayesinde yazın sahasına girer. Bu kentin romana yansması, doğal olarak, olumlu imgelerle gerçekleşmez. İncelediğimiz hemen hemen her romanda kahramanları sıkan, ürküntü veren coğrafyası ve iklimi, romandaki olay örgüsünün nasıl evrileceği noktasında gerekli kanıyı sağlar. Modernitenin ulaşmakta geciktiği, eğitimin bir sosyal ihtiyaçtan ziyade zorunluluk gereği yapıldığı, kadın erkek ilişkilerinin geleceksel bir düzlemde değerlendirildiği Hakkâri'de insanlardaki tedirginlik ve sıkıntı sanki engebeli arazisinde yolunu kaybetmiştir. Üç dev-

⁵³ Şükrü Gümüş, *age.*, s.123.

letle sınırları bulunan bu ilin insanları farklı ülkelerdeki akrabalık ilişkileri nedeniyle sınır ihlallerini daha rahat yapmakta, bunun bir sonucu olarak kaçakçılık, yöre insanının ticari faaliyetlerinde öne çıkmaktadır. Tarım ve hayvancılığın ekonomik rekabete yetmediği bu sınır kentinde tüm toplumsal kurumlar, akrabalık ve aşiretsel ilişkilerin gölgesinde anlam kazanmaktadır. Yazarların çoğunluğunun bir görev nedeniyle Hakkâri'ye uğramaları ve dışarıdan yapılan gözlemlerin nesneliliği, bu yörenin mekân ve iklim başta olmak üzere tüm beşeri durumlarının daha koyu renklerle romanlara yansımaya -büyük bir olasılıkla- neden olmuştur.

Kaynakça

- Bazin, Marcel & Tapia, Stephane, **Türkiye Coğrafyası**, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.
- Edgü, Ferit, **O/Hakkâri'de Bir Mevsim**, Sel Yayıncılık, İstanbul 2014.
- , **Kimse**, Sel Yayıncılık, İstanbul 2013.
- , **Yaralı Zaman**, Sel yayıncılık. İstanbul 2011.
- Eroğlu, Mehmet, **Fay Kırığı-1 Mehmet**, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.
- , **Fay Kırığı-3 Rojin**, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.
- Gümüüş, Şükrü, **Zap Boyları**, Milliyet Yayınları, İstanbul 1976.
- Gürdal, Ömer, **Ayyıldız Ruhu**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013.
- Heidegger, Martin, **Varlık ve Zaman**, Agora Kitaplığı, İstanbul 2006.
- Narlı, Mehmet, **Roman Ne Anlatır/Cumhuriyet Dönemi 1920-2000**, Akçağ Yayınları, Ankara 2007.
- Kahraman, Mahmure, **Ferit Edgü'nün Hakkâri'si**, Sel Yayıncılık, İstanbul 2011.
- Kerime Nadir, **Dehşet Gecesi**, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1984.
- Saraçoğlu, Hüseyin, **Doğu Anadolu Bölgesi**, MEB Yayınları, İstanbul 1989.

Timur, Kemal, **Meçhule Yolculuk/Türk Romanında Sürgün**, Akademik Kitaplar, İstanbul 2012.

Tuncel, Metin, Hakkâri, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hakkari>

Yalçın-Heckmann, Lale, **Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri**, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.

GÜLTEN AKIN'IN “HAKKÂRİ'DEN GELİRİK” ADLI ŞİİRİNDE HAKKÂRİ'YE AİT UNSURLAR

Ayşe ERTUŞ*

ÖZET

Hakkâri; Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesi'yle Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin kesiştiği yerde bulunan, İran ve Irak'a sınır noktasında yer alan küçük bir ildir. 1936'da il statüsü kazanan Hakkâri, etrafı yüksek dağlarla çevrili zorlu bir coğrafyaya sahiptir. Şehir, etrafını yüksek dağların çevirdiği “ters dönmüş bir şemsiyeyi” andırmaktadır. Zorlu coğrafyanın iklim koşullarıyla birleşmesi, kışın yolların kardan kapanmasını getirmiş, bu da çevresiyle bağlantısı kesilen şehrin kendisine özgü bir kültür oluşturmaya olanak sağlamıştır. MÖ 7000'den bu yana bir yerleşim yeri olan Hakkâri farklı etnik grup ve inançlara da ev sahipliği yapmıştır. Hakkâri, içinde barındırdığı farklılıkların oluşturduğu zenginlikle, gelenek görenekleri, kıyafetleri, sosyal yapısı, yöresel yemekleri, halk oyunları, halk türküleri, halk hikâyeleri vs. ile kendine has bir kültüre sahip olmuştur. Geçmişten bugüne korunarak gelen, Hakkâri'ye has özellikleriyle dikkati çeken bu kültür, Türk edebiyatına da konu olmuştur. Türk edebiyatında Hakkâri'yi konu alan sanatçılardan biri Gülten Akın'dır.

Şiirlerini 1950'lerden sonra kaleme alan Gülten Akın, Türk edebiyatının önemli kadın şairlerinden biridir. İlk şiirlerinde bireysel konuları ele alan şair sonraları toplumsal şiire yönelerek toplumcu gerçekçi şairler arasındaki yerini alır. Eşinin görevi dolayısıyla 1960'ta An-

* Dr. Öğretim Üyesi, Hakkâri Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, ayseertus@Hakkâri.edu.tr

kara'dan ayrılarak 1972'ye kadar Anadolu'nun birçok ilçesinde bulunan Akın, gittiği yerlerle ilgili şiirler de kaleme alır. Şair, 1979'da *Seyran Destanı* adlı eserinde bu şiirlere yer verir. Halk edebiyatı unsurlarından bolca faydalanan Akın, eserinde halk ağzı ve söyleyişlerine de yer vererek Anadolu'nun birçok köşesinin gelenek görenek ve kültürünü şiirlerinde yansıtarak yer verir. İki bölümden oluşan eserin özellikle birinci bölümü destan havası taşır. Bu bölümde yer alan "Hakkâri'den Gelirik" adlı şiirde şair, Hakkâri'nin kültür unsurlarına yer verir. Hakkâri'nin yöresel kıyafetleri, türküleri, halk oyunları, coğrafi yapısı, Hakkâri'yle sembolleşmiş Zap Suyu, bölgede bulunan aşiretler şiirdeki yerini alır. Hakkâri'nin kültürel, toplumsal ve coğrafi özellikleri Meyru adındaki güzel kıza olan destansı aşkla süslenir. Van-Hakkâri coğrafyasını görme ve yaşama fırsatı bulmuş olan Gülten Akın, Hakkâri yöresine ait bir halk hikayesinden esinlenerek kaleme aldığı Hassigo ve Meyru'nun aşkına şiirinde yer vermiş olur.

Anahtar Kelimeler: Hakkâri, Kültür, Gülten Akın, Şiir

ELEMENTS OF HAKKÂRİ IN GÜLTEN AKIN'S POEM "WE ARE FROM HAKKÂRİ"

ABSTRACT

Hakkâri is a small province located in the intersection between the East Anatolian Region and Southeast Anatolian Region of Turkey, on the border of Iran and Iraq. Gaining the status of being a province in 1936, Hakkâri has a challenging geography surrounded by high mountains. The city resembles an "upside down umbrella" with high mountains surrounding it. The challenging geography combined with the weather conditions resulted in roads being closed from heavy snow fall during wintertime, providing an opportunity for the isolated city to establish a unique culture. The city, a settlement since 7000 BC, also hosted many different ethnic groups and religions. With its richness of diversity, traditions, clothes, social structure, local cuisine, folk dances, folk songs, folk stories etc., it has created a unique culture. The eye-catching culture being unique to Hakkâri, preserved until today, has also been the subject for Turkish literature. One of the poets selecting Hakkâri as a topic in Turkish literature is Gülten Akin.

Gülten Akin, writing her poems after 1950, is an important female poet in Turkish literature. The poet who wrote about individualistic topics in her first poems moved towards social topics taking her place among the socialist realist poets. Leaving Ankara in 1960 due to her spouse's job and visiting numerous towns in Anatolia until 1972, Akin also wrote about the places she has been to. The poet included these poems in her work, *Epic of Seyran* in 1979. Akin, who benefits greatly from the elements of folk literature, reflects the traditions and culture of several places in Anatolia by including everyday folk dialects and phrases in her poems. Especially the first part of the two-part work contains the overtones of an epic. In the poem "We are from Hakkâri" found in this section, the poet addresses Hakkâri's cultural elements. Hakkâri's local attire, songs, folk dances, geographic structure, the Zab River symbolized by Hakkâri and the tribes in the region take

their places in the poem. Hakkâri's cultural, social and geographical characteristics are embellished with the epic love for a beautiful girl named Meyru. Gülten Akın, who had the chance to see and live in the Van-Hakkâri region, included Hassigo and Meyru's love affair inspired by a folk story from Hakkâri in her poem.

Key Words: Hakkâri, Culture, Gülten Akın, Poetry.

Giriş

Hakkâri, Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesi'nin güneydoğusunda yer alan bir ildir. Yerleşim yeri olarak MÖ 7000'lere kadar uzanan bir tarihe sahiptir. Hakkâri ilk defa 1876'da vilayet olmuş; 1888'de lağvedilerek Van iline bağlanmıştır. 1926'da ikinci kez vilayet olan Hakkâri, 1933'te tekrar Van'a bağlı bir sancak olmuş; 1936'da üçüncü ve son kez il statüsü kazanmıştır.

Hakkâri, etrafı yüksek dağlarla çevrili çukurda kalmış bir çanak görünümündedir. Zorlu bir coğrafyaya sahip olan şehrin bu durumu, zorlu iklim koşullarıyla da birleşerek şehir yaşamını olumsuz etkiler. Kış aylarında yoğun kar yağışı yolların kapanmasını beraberinde getirir ve Hakkâri'nin diğer illerle bağlantısını koparır. Bu olumsuz tablo şehrin kendisine özgü bir kültür ve gelenek oluşturup geliştirmesine olanak sağlar. Yüzyıllar öncesine dayanan bu kültür ve gelenek varlığını koruyarak günümüze uzanır.

Gerek coğrafi yapısı, gerek kendisine has kültür ve geleneğiyle görenlerin hayatında iz bırakan Hakkâri, edebiyatımızda önemli bir yere sahip olan Gülten Akın tarafından da ele alınmıştır. Gülten Akın, Türk Edebiyatında 1950 sonrası toplumcu gerçekçi şairlerimizden biridir. İlk şiirleri 1952'de yayımlanan şairin şiir anlayışında belli dönemeçler yaşanır. Gülten Akın, şiirindeki değişimleri şöyle açıklar:

Şiirimde bazı dönemeçler var. İlk dönemeç Kırmızı Karanfil. Rüzgar Saati bir ilk kitap olmanın özelliklerini taşır. Kestim Kara Saçlarımı ve onu izleyen Sığda belki daha usta işi. Ama her üçü de odağı 'ben' olan bir hayatın çeşitli görünümünü yansıtır. Aşk, sevgi, ayrılık, özlem, yalnızlık, çeşitli acılar, sevinçler. Bu yalnızlık, o günlerde sanatçı kişiliğimin bir parçasıydı. Koca bir kalabalığın ortasında bile, kendi içime kaçıp saklandığımı, bunu sık sık yaptığımı anıyordum. İletişimimi kesiyordum ya da en aza indiriyordum, isteye isteye. Şiirlerle birlikte olabilmek isteyiydi bu. Ama hep orda kalamıyordum. Kalabalığa ya da başkalarına döndüğümdeyse, kendimi dışlanmış buluyordum. Orda yalnızlığın hiç istemediğim faslı

başlıyordu. Bu durumla nasıl baş edeceğimi bilemiyordum. Çocuklarım doğuyordu. İstiyordum, seviyordum onları. Onlar hayatıma girince, kaçıp saklandığım yalnızlığı yitirdim. (Mihçı, 1982:6)

Bundan sonraki şiirlerinde yönünü topluma çeviren Akın için Muzaffer Uyguner şöyle der: *topluma, Anadolu gerçeğine dönüşü ise kitaplarına girmemiş şiirleriyle başlar. Alucra, Gevaş, Haymana ve Kumru ilçelerinde yaşayan gerçekler yansır bu şiirlerinde.* (Uyguner, 1969:783)

1933'te Yozgat'ta dünyaya gelen Akın, 1956'da Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun olur ve aynı yıl Mülkiye Mektebi'nden mezun olan Yaşar Cankoçak ile evlenir. 1958'de eşinin kaymakamlık görevi dolayısıyla Türkiye'nin birçok ilçesine gitmek zorunda kalan Akın, bu durumu şöyle aktarır: *"1958'de Yaşar'ın ilk görev yerine gittik. Kumluca'ya. İlk çocuğumuz, oğlumuzla birlikte. Sonra dört kızımız oldu. Şavşat, Alucra, Gevaş, Haymana, Kumru, Gerze, Saray, Maraş, İstanbul, yine Ankara. Onlarla dolaştık durduk. Kaymakamlık yılları 1972'ye değin sürdü.* " (Oral, S 7: 7)

Gülten Akın gittiği bu yerlerde öğretmenlik ve avukatlık da yapar. Eşinin görevi dolayısıyla gittiği Gevaş ve Saray ile Hakkâri'yi görme ve buranın gelenek, görenek ve kültürünü tanıma fırsatı bulur. Akın, Gevaş'ı şöyle anlatır: *"Van Gölü kıyısındaki Gevaş'a atandığımızda daha deneyimliydik, iki buçuk yıl kaldık orada. Üçüncü kitabım Sığda'daki şiirler orada yazıldı. Gevaş, Hakkâri'ye 170 km uzaklıkta, kocamış gölün güneyinde, Süphan'a karşı Artos dağına yash. İpek Yolu üstünde altı görevli evi sıralanmıştı. Yoksuldu insanın çoğu ama onurlu. Türkçe bilinmez pek. Askere giden erkekler bilir Türkçe'yi. (...) Gevaş'ta kimseye iyilik yapamazdınız. Ne denli yoksul olursa olsunlar karşılıksız bırakmazlardı."* (Oral, S 7: 7) Akın'ın ifade ettiği bu durumun Hakkâri için de geçerli olduğu söylenebilir.

Gülten Akın'ın, Hakkâri'ye yer verdiği eseri *Seyran Destanı'dır*. *Seyran Destanı* 1979'da yayımlanır. Akın, eserinin Sunuş bölümünde; Celali İsyancılarının (1603-1610) etkisiyle Anadolu'da başlayan "büyük kaçgunluk" adı verilen göçün, 1940'lardan bu yana farklı nedenlerle de olsa devam ettiğini, kentlerin bu göç sonucunda gecekondularca istila edilerek göç edenlerin büyük bir deve dönüştüğünü ifade eder

ve ekler: *Kentlerin eski oturanlarının yakınmaları, bu kıyılardan doğru iri iri soluyan dev için bir karıncanın soluğu gibi gelmektedir artık. Türkiye'nin toplumsal gelişmesi, ekonomik sıçraması, demokratikleşmesi, bu devin ellerindedir. Ve dev ellerinin bilincindedir. Destanımız 'Seyran' bu büyük olgunun çizgilerini taşıyor.* (Akın, 1979: 6). *Seyran Destanı*'ndaki şiirlerin 1972-1975 yılları arasında yazıldığını dile getiren şair, bu şiirler için "Az eklendi çok ayıklandı" (Akın, 1979:6) demektedir.

Burhan Günel, Akın'ın *Seyran Destanı* için şunları söyler: *Gülten Akın şiiri, kendi yaşamının ve yaşam serüveninin içinden geçerken ülkemizin, daha da ötesi ve öncesi ile Anadolu'nun geçirdiği serüveni de kucaklamıştır. Tarih bilinciyle donanmış toplumcu bakışıyla insan gerçeklerimizi dile getirmiştir.* (Günel, 2000: 50) *Seyran Destanı*, iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Gülten Akın'ın eşinin görevi dolayısıyla yaşadığı mecburi göç ile göç ettiği yerlerdeki tanıklıklarına dair şiirler yer alırken; ikinci bölümde köyden kentlere yaşanan göçün kentler ve aileler üzerindeki etkilerinin yansıdığı şiirler yer alır.

Tarihseli ve günceli bazen geçişmeli bazen paralellikler kurarak birlikte taşımak (Mıhçı, 1982: 7) özelliğiyle dikkati çeken *Seyran Destanı*'nın birinci bölümünde yer alan şiirlerden biri de Hakkârî'nin gelenek, görenek ve kültürünün ortaya konulduğu "Hakkârî'den Gelirik" adlı şiirdir. Şiir serbest tarzda kaleme alınmış beş bentten oluşmaktadır. Bentler arasında konu bütünlüğünün sağlandığı şiirde tahkiye üzerinde ilerleyerek bir sonuca ulaşılır. Şiirde şairin bütün kaygısının Hakkârî'nin gelenek, görenek ve kültürüne ait özelliklerin ortaya konulmak istendiği okunur. Bu durum gelişi güzel bir şekilde değil; yöreye ait olduğu izlenimi verilen bir aşk hikayesi ile süslenerek işlenir. Şiir şöyledir:

HAKKÂRİDEN GELİRİK

*Göğsün kilidi oy yaman oy yaman
Açtım dişimle
Ben Hassıgo, o Meyru
On yedisindeyim, o on beşinde
Bahar zomasında aklımı çeldi*

*Yazda buzlar çözüünce
Sular yürüyünce dağlardan*

Yeşerince

Coşunca Zap suyu

Mendil aldım, mendil verdim

'şu tepe bizim tepe

Lele lele Meyru

Üstünde keklik seke

Yandım yârim Meyru

Benim Meyrum Ertuşi

Başında kara puşi

Canım gülüm Meyru'

Bey oğluyum, şivan oldum

Kara keçilerin ardında

Onun yüzünden

Gece gece uykusuz

Çadırlarını döndüm

Sayırsız kani, bulak geçtim

Yandım, soğuk sular içmedim

Geldim durdum eşliğinde

Kandırdı beni

Kadife fistan giyinir

Ciloda dursa, Sattan görünür kırmızısı

Yüzü Gelyano gölüdür, dingin ve ışıklı

Gözleri süsendir.

Gülşeni oynadım onun içindir

Sevdamı söyledim türkülerinde

Zap karakolundan Avaspiden

Doruğa varmayı ben bilirim

Geyikler dostumdur

Suya eğilince gölgemden ürkmezler

Güzeldir bizim eller, ne güzeldir

Yiğittir erkeği kadım

*Yürek gerek kuş uçmaz dağlarda
Hırçın kızlarla boğuşmak için
Çılgın yazlarla sevişmek için
Boylarımız birbirine bazan dosttur çokça düşman
Dostki, Oromari, Piryanış
Jerki, Gerdan, Mahmuran
Hele Meyrum Ertuşi
Pusatlıdır, kendi görür işini
Üretir, hakça bölüşür
Üç nen bilir: Aşk, savaş, dostluk
Dostluk ve sevgi, Gani Bergani
Yeşil boza döndüğünde
Güz zoması derin koyaklara indiğinde
Babam babasına vardı
Armağan verdi saygı gördü
-Kızım bir candır bağışladım yolunuza
-Meyru bir candır katılmıştır canımıza
Demeye kalmadan
Davullar vurmadan
Çadırlarımızı
Alnı akıtmalı atlarla basan düşman
Vurdu babasını
Vurdu emmilerini ve arkadaşlarını
Meyru, maralım Meyru
Mem'in Zine yandığı gibi
Yandığım Meyru
Aldım kaçırdım onu
Vandan, Muş üstünden, Diyarbakırdan
Ben şelşepiğimi çıkarmışım
Uzun fıstanlarımı Meyru
Şimdi Seyran [Akin, 1979:ss.49-54]*

Şiir, okuyucuya sunduğu malzemeler itibariyle şu başlıklar altında değerlendirilebilir:

1. Hassigo ve Meyru'nun Hikayesi

Gülten Akın'ın şiirlerinde dikkat çeken unsurlardan biri kadın erkek ilişkisidir. “Hakkâri'den Gelirik” adlı şiirinde de kadın erkek ilişkisi aşk duygusunun yarattığı yuva kurma hayali üzerinde şekillenir.

Yaşar Güneş, Gülten Akın'ın şiirlerindeki kadın erkek ilişkisi için sunları ifade eder: “Gülten Akın'ın şiirlerinde kadın erkek ilişkisi, aile fenomeni üzerinden şekillenir. Aile dolayımı odağında oluşmuş kadın ve erkekler söz konusudur. Aile, özü bakımından sosyolojik bir birim olarak değil, varoluşsal bir birlik olarak görülür. İlk önce varoluşsal bir birlik vardır, sosyolojik öğeler ona daha sonradan katılır, eklenir. Erkek, kadını sever; ona gönlü düşer; onu beğenir; onu ister. Kadın ya karşılık verir ya da çekilir. Erkek, kadının ya ikna ederek ya da kaçırarak onunla birlikte olur.” (Güneş, 2003: 24) Güneş'in ifade ettiği Akın'ın şiirlerindeki kadın erkek ilişkisi “Hakkâri'den Gelirik” adlı şiirde de kendisini gösterir; ancak şiirdeki kız kaçırma durumu kızın ikna edilememesinden kaynaklı değil; kızı kaybetme korkusunun yarattığı toplumsal ve kültürel bir olgu olarak karşımızda durur.

“Hakkâri'den Gelirik” adlı şiir, Hassigo'nun Meyru'ya olan aşkının ifadesiyle başlar. Şiir; Hassigo adındaki aşığın anlatımıyla sunulur.

On yedi yaşında olan Hassigo, on beşindeki Meyru'ya aşık olmuştur. Hassigo, bu aşkı “oy yaman oy yaman” ifadeleriyle türkü havasında aktarır. Meyru, bahar zomasında güzelliğiyle Hassigo'nun aklını çelmiş ve onu kendisine aşık etmiştir. Bu aşkın, “mendil alıp verilmiş” ifadesiyle karşılıklı olduğunun altı çizilir. Bir bey oğlu olduğunu söyleyen Hassigo, Meyru'ya olan aşkıyla, şivan yani çobana dönmüştür. Hassigo, Meyru'ya olan aşk ateşiyle geceleri Meyru'nun çadırının etrafını gezmektedir. Bu aşkın derinliği, bu coğrafyaya ait aşk hikayelerinden biri olan Mem u Zin hikayesindeki Mem'in Zin'e olan aşkıyla ifade edilir. Hassigo, Meyru'ya olan aşkını babasına söyler ve babası da onu istemeye gider. Meyru'nun babası kızını Hassigo'ya verir; ancak düşman tarafından çadırları basılır ve Meyru'nun babası ile ağabeyleri

öldürülür. Bunun üzerine Hassigo Meyru'yu Van üzerinden Muş sonra da Diyarbakır'a kaçıarak muradına ermiş olur.

Şiirde ele alınan Hassigo ve Meyru'nun hikayesinde Gülten Akın'ın Hakkâri yöresine ait halk hikayelerinden esinlenerek kaleme aldığı görülmektedir. Özellikle Cembeli İle Bınevş'in hikayesinin etkileri görülür. Şiirin esin kaynağını oluşturan Cembelî ve Bınevş'in hikayesi İhsan Colemêrgî tarafından *Cembelî Kurê Mîrê Hekaryan* adıyla derlenip kaleme alınmıştır. Cembelî ve Bınevş'in hikayesi özetle şöyledir:

"Karacadağ Mîri Dewreş Bey, amcasının kızı olan Bınevş'e aşık olur. Dewreş, amcası Fariz Bey'den kızını kendisine vermesini ister. Ancak Fariz Bey, Bınevş'in ve 7 oğlunun istememesi üzerine Dewrêş Bey'e kızını vermez. Aile Dewrêş Bey'in zulmünden korktuğu için Karacadağ'dan göç ederek Hakkâri Mîri Cembelî'nin himayesindeki topraklara göç eder. Bunun üzerine Dewreş Bey, süvarilerini Fariz Bey'in üzerine sürerek 7 oğlunu yolda öldürtür. Bu arada Hakkâri Miri Cembelî de evlenme kararı alır.

Cembelî, çeşme başında gördüğü Bınevş ile birbirlerine aşık olur. Bınevş, Cembelî'ye mendil; Cembelî ise Bınevş'e değneğini verir. Aşklarının sembolü olan mendil ve değnek aşıklara birbirlerini hatırlatmaktadır. Bınevş'i tanımayan Cembelî, yardımcısı Omo'yu Bınevş'i sorup soruşturması için görevlendirir. Omo, bir çobanın yardımıyla Bınevş'i görüp Mîr'inin selamlarını söyleyerek geri döner. Bunun üzerine Cembelî, himayesindeki bilgilerden Remildar ile birlikte Fariz Bey'in konağına giderek, kızını ister. Böylelikle söz kesilir. Kasra dönen Cembelî ve ahalisi davul zurna eşliğinde düğün hazırlıklarına başlarken, gelişmelerden haberdar olan Dewrêş Bey, süvarilerini toplayıp amcasının konağını basar. Amcasının kellesini koparan Dewrêş Bey, Bınevş'i kaçıarak onunla zorla evlenir. Olanlardan habersiz olan Cembelî, aşkına ulaşmanın sevinciyle davul zurna eşliğinde eğlenirken Omo, kötü haberi verir.

Neye uğradığına şaşırarak Cembelî, aşkını bulma umuduyla Mirlîğini de Omo'ya bırakıp aç susuz yollara düşer. Yıllarca çobanlık yapan ve “aşk çobanı” olan Cembelî bir gün, Remildar ile karşılaşır. İhtiyarlayan ve gözleri artık görmeyen Remildar sesinden tanıdığı Cembelî'ye olup bitenleri anlatır. Remildar, Cembelî'ye Dewrêş Bey'in konağında bir uşak olarak çalıştığı taktirde Bınevş'i görebileceğini söyler. Dewrêş Bey'in konağına giderek çalışmaya başlayan Cembelî, Bınevş ile karşılaşır. İki aşık birbirlerini görünce heyecandan ne yapacaklarını bilemezler ve akşama kaçmak için sözleşirler. Bınevş'in Dewrêş Bey'den bir bebeği olmasına rağmen gece bebeğini bırakıp Cembelî ile kaçar. Böylelikle Bınevş için buruk da olsa iki aşık mutlu sonla birbirlerine kavuşmuş olurlar.”

Şiirde Hassigo'nun Meyru'ya olan aşkıyla bey oğluyken çoban olması, Meyru'yu istedikten sonra Meyruların çadırının basılarak babası ve ağabeylerinin öldürülmesi “Cembelî ve Bınevş'in” hikayesiyle benzerlik göstermektedir. Buradan hareketle Gülten Akın'ın şiirinin kurgusunda Cembelî ve Bınevş'in hikayesinden esinlendiği söylenebilir.

2. Kültür ve Geleneğe Ait Özellikler

“Hakkâri'den Gelirik” adlı şiir Hakkâri'ye ait kültür ve gelenek unsurları üzerine inşa edilmiş bir şiirdir. *Hayatın ve doğanın 'benden geçen' şiirlerini yazıyorum. Yaşıyorum, sonra bir gün yazıyorum.* (Bezirci,1971:161) diyen Gülten Akın, Hakkâri'nin kendisinde bıraktığı izlenimleri bu şiirine yansıtır. Burada kültür ve gelenek unsurları gelişmiş güzel sıralanmış değildir; Akın, Hakkâri'ye ait özellikleri bir aşk hikayesine yedirerek destansı bir dil ile aktarır. Bunu yaparken yine yöreye ait söyleyiş ve türkülerden de faydalanır. Şiirde Hakkâri'ye ait kültür ve gelenek unsurları şöyledir:

2.1.Zoma/Yayla Geleneği

Hakkâri'de, özellikle 1990'lardaki köy boşaltma faaliyetlerinden önce, halkın en büyük ve tek geçim kaynağı hayvancılıktır. Hayvancılık, bir geçim kaynağının ötesinde halkın toplum yaşantısını da şekil-

lendiren en önemli faaliyetlerden biridir. Hakkâri'de halk belli dönemlerde hayvanlarını otlatmak için mera alanlarına göç ederler. Bu göç, yılın belli aylarında halkın zoma (yayla) dediği alanlara doğru yapılır. Zoma, yayla anlamı taşımasının çok ötesinde halkın kültür ve geleneğinin bir uzantısı olarak da görülür.

Zoma yaşantısı her yıl mayıs ayının gelişi ile başlayıp kasım ayının ortalarına kadar devam eder. Zoma yaşantısı üç devreye ayrılmaktadır: Bahar zoması, yaz zoması ve sonbahar zoması (Hakkâri İl Yıllığı, 1973: 120-121). Havaların ısınıp soğumasına göre yer değiştiren halkın, bu zoma yaşantısı kültürel zenginliğin de önemli birer parçasıdır.

"Hakkâri'den Gelirik" şiirinde de yer alan zoma yaşantısı Hakkâri'deki zoma kültür ve geleneğini yansıtmaları bakımından önem arz etmektedir. Şiirde Hassigo'nun bahar zomasında Meyru tarafından aklı çelinmiştir. Güz zomasında ise Hassigo'nun babası Meyru'yu babasından oğluna istemektedir. Şiirde zoma şu ifadelerle yer bulur:

Ben Hassigo, o Meyru

On yedisindeyim, o on beşinde

Bahar zomasında aklımı çeldi (Akın, 1979:49)/

Yeşil boza döndüğünde

Güz zoması derin koyaklara indiğinde

Babam babasına vardı (Akın, 1979:54)

2.2.Geleneksel Kıyafetler

Anadolu'nun birçok yöresiyle benzerlik gösterse de aslında Hakkâri yöresinin kıyafetleri kendisine has özellikler taşır.

Hakkâri'nin kadın yöresel kıyafetleri içlikler dışında üç bölümden oluşmaktadır. Genel olarak bu kıyafetlere "kıras- fistan" adlı verilir.

Kıras; çoğunlukla renkli ve parlak kumaştan dikilen yanları dikişli ve boyundan ayak bileklerine kadar uzanan, fistanın altına giyilen bölümdür. Kıras'ın kollarının uzantısında "lewendi" adı verilen ve genellikle dirseğin yukarisına bağlanan bir parça bulunur. (Hakkâri İl Yıllığı, 2015:183)

Fistan; önü açık olan ve çoğunlukla renkli kumaşlardan dikilen, kıras gibi boyundan ayak bileklerine kadar uzanan elbisenin asıl bölümüdür. Fistan; yaygın olarak kadife, pazen ve basma kumaşlardan dikilir.

Bunun yanında baş giyiminde yer alan puşi/poşi, kesrewan, kofi farklı özelliklere sahip, Hakkâri yöresinde “kıras fistan”ın üçüncü bölümünü oluşturur.

Hakkâri'nin yöresel erkek kıyafetlerine “şel u şepik” adı verilir. Şel; şalvar adı da verilen, kemer yerine “duxin” veya lastik kullanılan, bacak arasından itibaren genişleyen ancak paçaları daralan, pantolondur. (Hakkâri İl Yıllığı, 2015:184)

Şepik; şel ile aynı kumaştan dikilen gömleklere verilen addır. Şepik'in üzerine yine aynı renk ve kumaştan yapılan yelek de giyilir .” (Hakkâri İl Yıllığı, 2015:184)

Gülten Akın, şiirinde Hakkâri'nin yöresel kıyafetlerine de yer vermiştir. Özellikle Meyru üzerinden kadın kıyafetlerine yer verilen şiirde Hassigo, Meyru'yu anlatırken başında kara puşi olduğunu ve kadife fistan giydiğini söyler.

Hassigo, Meyru'yu Van üzerinden Muş ve Diyarbakır'a kaçırıp zifafa girerken kendisinin şel u şepiğini çıkarması Meyru'nun da fistanını çıkarmasından söz eder. Akın böylelikle şiirinde Hakkâri'nin erkek yöresel kıyafetlerine değinmiş olur.

2.3.Kız İsteme Geleneği

Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi Hakkâri'nin de kendine özgü kız isteme geleneği vardır. Kız isteme geleneğinde öncelikle oğlan evi oğluna münasip gördüğü kızın evine bir haberci gönderir. Bu haberci kız evine oğlan evinin selamını iletikten sonra kendilerine gelmeleri için yolun açık olup olmadığını sorar. Kız evinin haberciye yolun açık olduğunu söylemesi üzerine oğlan evi birkaç kişi ile birlikte kız evine gider ve kız evinin en yaşlı kişisine, *Allah'ın emri Peygamberin Kavli ile kızınız A'yi B'nin oğluna mehel münasip gördük. Ne buyurursunuz*

(Hakkâri İl Yıllığı, 1973:55) der. Bunun üzerine kızın babası *Kızım bir candır. Sizin yolunuza bağışladım.* der. (Hakkâri İl Yıllığı, 1973: 55)

Şiirde de Hassigo aşık olduğu Meyru'yu babasına söyler ve Hassigo'nun babası da Meyru'nun babasına vararak ondan kızını ister. Şiirde yer verilen kız isteme merasimi Hakkâri'deki kız isteme merasim geleneğinin hemen hemen aynısını ortaya koymaktadır. Hassigo'nun babası, Meyru'nun babasına hediyeler takdim ettikten sonra kızını ister. Şiirde kız isteme merasimi şu şekilde ifade edilir:

*Yeşil boza döndüğünde
Güz zoması derin koyaklara indiğinde
Babam babasına vardı
Armağan verdi saygı gördü
-Kızım bir candır bağışladım yolunuza
-Meyru bir candır katılmıştır canımıza (Akin, 1979:54)*

2.4.Halk Oyunları: Gülşeni ve Gani Bergani

Hakkâri'nin kendisine has halk oyunları da mevcuttur. Bunlardan birçoğu Anadolu'nun birçok yeriyle benzerlik gösterirken; birçoğu ise sadece Hakkâri'ye özgü bir özellik taşımaktadır. Hakkâri'de farklı figürlerin sergilendiği belli başlı halk oyunları gülşeni, yargüzel, hayşere, gani bergani ve basu'dur. Gülten Akin, şiirinde Hakkâri'ye ait bu halk oyunlarından gülşeni ve gani berganiye yer verir.

Gülşeni, sağ ayakta bir vuruşla başlanan bir oyundur. (Hakkâri İl Yıllığı, 1973:62). Gülşeni, melodisiyle çoğunlukla aşkı ifade eden bir halk oyunu havasıdır.

Şiirde geçen diğer bir oyun olan gani bergani ise *aşk, sevgi ve dostluğu* ifade eden havalarla oynanan değişik figürlü bir oyundur. (Hakkâri İl Yıllığı, 1973:63).

Şiirde Hassigo, Meyru için gülşeni oynadığını söylemektedir. Hassigo'nun Meyru için gülşeni oynaması, oyunun melodisi itibariyle aşkının derinliğinin ve büyüklüğünün somut ifadesi olarak karşımıza çıkar.

Meyru'daki sevgi ve dostluk anlayışı, yine melodisi itibariyle aşk, sevgi ve dostluğu ifade eden gani bergani ile özdeşleştirilmiştir. Şiirde Meyru'nun sevgi dolu, dost canlısı biri olduğu uzun uzadıya anlatılmak yerine melodisiyle sevgi ve dostluğu ihtiva eden gani bergani oyununun sembolük anlatımıyla ortaya konulur.

2.5.Mendil Alıp Verme Geleneği

Mendil, Türk kültür ve geleneğinde çok önemli bir yere sahiptir. Tarihin eski dönemlerinden itibaren çok farklı işlevler yüklenen mendilin bir işlevi de aşıklar arasında gizli bir iletişim aracı olarak kullanılmasıdır. Mendil alıp verme geleneği aşıkların, aşklarını birbirlerine söyleme aracıdır. Şiirde de Hassigo yaz zomasında Meyru'yla mendil alıp verdiğini söylemektedir. Bu Hassigo'nun aşkının karşılıklı olduğunun ifadesidir.

Bahar zomasında Meyru'ya aşık olan Hassigo, yazda buzlar çözülüp Zapsuyu coşunca yani yaz zoması başlayınca Meyru'ya olan aşkını ilan etmiş ve Meyru'da bu aşka karşılık vermiştir. Bu da şiirde mendil alıp vermeye ifade bulmuştur.

3.Sosyal Hayatı Belirleyen Aşiretler ve Özellikleri

Hakkâri'de sosyal hayatı belirleyen önemli yapılardan biri aşiret sistemidir. Burada yarı göçerlik hayatta mera kullanımından, ikamet ve arazi sahibi olamaya hatta evlenilecek kız veya erkeğe kadar birçok noktada belirleyici olan aşirete mensubiyettir. Lale Yalçın Heckmann'ın ifade ettiği gibi *Aşiret kimliği, Hakkâri'de bölge insanların edinebileceği çeşitli kimliklerden biridir.* (Heckmann, 2002:146)

Hakkâri'de Ertuş ve Pinyanişi olmak üzere iki büyük aşiret bulunur. Bunlardan Ertuş/Artuşilerin Beytüşebap merkezli Mendler ve Çatak merkezli Hacı Mendler diye iki kola ayrıldığını ifade ederek bu iki kol altındaki kabilelere yer verir:

Mendler Hacı mendler

1. Şerefan

2. Mamhuran

3. Jirki

4. Hacan (Hacıyanlı)

5. Şidan	6. Gevdan
7. Alan	8. Ezdinan
9. Halılan	10. Havuştan
11. Mehmet Piran	12. Zevkan (Sevikanlı) (Kaya, 2010:135)

Hakkâri'nin büyük aşiretlerinden biri olan Pinyanişi aşireti için; *birçok kabileyi bünyesinde toplayan bir boy birliğidir.* (Kaya, 2010: 141) diyen Kaya Pinyanişi aşiretinin alt kabilelerini şöyle sıralar:

1. Bilican	2. Zeydan
3. Musan	4. Kezan
5. Barkuşan	6. Diran
7. Çallılar (Zidanlar)	8. Pirhulkiler
9. Malbubiler	10. Şivelanlar (Keviji)
11. Soretoğani	12. Piruzbeyler (Kaya, 2010:144)

Bu konuda Uğuroğul Barlas, Hakkâri'de altı oymak olduğunu bu oymakların: Piryaniş, Üremar, Duuski, Dri, Herki ve Ertuşü olduğunu, Piryaniş ve Ertuşülerin asıl "Aşiri" grubu oluşturduğunu söyler ve ekler:

Hakkâri Pinyanişleri, üç boya ayrılır.

1. Silehi
2. Pinyaniş
3. Çeki.

Hakkâri Ertuşüleri iki kola ayrılır, birinci kol Beytüşebap Ertuşüleri ise yedi boya ayrılmaktadır. 1. Gerdan, 2. Mamhuran, 3. Jirki, 4. Kaşuri, 5. Ciravi, 6. Şerefhan 7. Şidan. İkinci Ertuşü kolu ise Şatak Ertuşüleri'dir ve beş boya ayrılırlar. 1. Alan, 2. İzdinan, 3. Halılan 4. Havuştan, 5. M. Piran. (Barlas, 1975: 15)

Bu aşiretlerin hepsinin ortak özelliği kan bağına dayanan *Hizmetlerin ve duyguların işlenip büyüülmesini sağlayan* (Heckmann, 2002:43) toplumsal bir yapı olmasıdır. Hakkâri’de sosyal hayatın belirlenip sürdürülmesinde önemli bir yere sahip olan bu aşiretlere Gülten Akın da kayıtsız kalmaz. “Hakkâri’den Gelirik” adlı şiirinde Hakkâri’deki bazı aşiretlerin adlarına yer veren Akın, bu şiiriyle Hakkâri’nin sosyal yaşantısında önemli yere sahip olan aşiretlere de dikkat çeker. Şiirde aşiretçiliğin birleştirici yönünün yanında ayrıştırıcı ve düşmanlık yaratıcı özelliğine de değinilir. Şiir, şöyledir:

*Boylarımız birbirine bazan dosttur çokça düşman
Dostki, Oromari, Piryaniş
Jerki, Gerdan, Mahmuran
Hele Meyrum Ertuşî
Pusatlıdır, kendi görür işini
Üretir, hakça bölüşür* (Akın, 1979:52)

Aşiretlerin çoğunlukla birbirlerine düşman olduğunun altının çizildiği şiirde, Hakkâri’de, feodal sistemin bir ürünü olan aşiretçiliğin; birleştirici, bölüştürücü ve eşitliği sağlayıcı yönü Meyru’nun Ertuşî aşiretine mensubiyetiyle dikkatlere sunulur.

4.Coğrafi yapısı

Asya ve Avrupa dağlarının birbirlerine yaklaşp sıkışmasıyla yükselen dağlarıyla Hakkâri, dar ve dik vadilere ve yüksek platolara sahip bir bölgede yer alır. Etrafı yüksek dağlarla çevrili olan şehir, zorlu ve neredeyse benzersiz bir coğrafyaya sahiptir. Bu yönüyle dikkatlerden kaçmayan bölge adından çokça bahsettirmiştir.

“Hakkâri’den Gelirik” adlı şiirde de Hakkâri’nin coğrafi yapısına yer verilmiştir. Zap Suyu, Sat ve Cilo dağları, Gelyano Gölü, Avaspi, Hakkâri yöresine ait coğrafi alanlardır. Bu alanlar yaşam koşullarını zorlayıcı coğrafi şekiller olmasının çok ötesinde Hakkâri’nin kendisine has bir kültür yaratmasına imkan sağlaması açısından önemli roller üstlenmişlerdir. Böylelikle bu alanlar sadece Hakkâri haritasında görülen ve gösterilen coğrafi şekiller değil; aynı zamanda Hakkâri’de

varlığını kültür ve geleneğin her noktasında hissettiren yaşamın önemli parçaları olarak varlık gösterirler.

Zap Suyu; Van il sınırları içerisinde Haravil Dağı'nın kuzey yamaçlarında doğar ve güney batı yönünde akarak Albayrak'a, oradan güneye dönerek Başkale'nin doğusundan Hakkâri il sınırlarına girer Karadağ ile Cilo Dağı arasındaki dar vadi boyunca akan Zap Suyu, Hakkâri il merkezinden sonra Samur Dağı'nın çevresini, batı-güney-doğu yönünden geçer ve Çukurca'dan Irak sınırlarına girerek yurdu terk eder. (Hakkâri İl Yıllığı, 2015:65) Zap Suyu, Hakkâri için, bir nehir olmanın çok ötesinde kültürün bir parçasını oluşturur. Zap Suyu, Zap Havzası adı verilen geniş bölgenin kültür taşıyıcısı olarak da simgesel bir anlam taşır.

Cilo Dağları; Türkiye'de Alp-Himalaya Kıvrım Sistemi içerisindeki sıradağlar, Hakkâri il sınırları içerisinde Güneydoğu Toroslari olarak bilinmektedir. Bu sistem içerisindeki Cilo Dağı (4168 m), ülkemizdeki sıradağlar içerisinde en fazla yükseltiye sahip dağdır.

Sat Dağları; Rubareşin Çayı ile Şemdinli Çayı arasında, geniş ölçüde volkanik kayalardan oluşarak uzanan dağlardır. Bu Dağların en önemli dorukları 3.540 metre yükseltili Sat Dağı ile 3.356 metre yükseltili Gevarok Dağı'dır. (Kaya, 2010:7)

Gelyano Gölü; Sert kayalarla oyulmuş bir buzul gölünden oluşmuştur. Gelyano Gölü, 2.950 metre yüksekliğindedir. Eni ve boyu 250-300 metre olan gölün güney ve doğu yamaçları çok dikdir. (Hakkâri İl Yıllığı, 2015:67)

Avaspi (Beyaz su); Hakkâri'ye 20 km uzaklıkta bugün Kırıkdağ olarak adlandırılan, eski adı Dêz olan bir vadi bulunmaktadır. Vadi-den, buzullardan kopup gelen coşkulu akışıyla köpük köpük beyaz bir hal alan Avaspi suyu akar.

Hassigo, Meyru'nun giydiği fistanın güzelliğini anlatmak için Cilo'da dursa Sat'tan kırmızılığının görüneceğini söyler ve ekler:

*Yüzü Gelyano gölüdür, dingin ve ışıklı
Gözleri süsendir. (Akın, 1979:51)*

Gelyano Gölü'nün üzeri çoğunlukla buz ve karla örtülüdür. Kar ve buz eridiğinde göl suyu bir ayna gibi berraklaşır. Şiirde Hassigo da Meyru'nun yüzünün güzelliğini ve berraklığını belirtmek için onu Gelyano Gölü'ne benzetirken; gözlerinin güzelliğini de bölgede çok sevilen süsen çiçeğine benzetir.

Şiirin devamında Hassigo, Meyru'ya olan aşkından dağlara çıkıp geyiklerle dostluk kurduğunu söyler. Dağların doruklarına Zap karakolundan, Avaspiden çıkmaktadır. Hassigo, bugünkü adıyla Kırıkdağ (Dêz)'dan yola çıktığını ifade eder:

*Zap karakolundan Avaspiden
Doruğa varmayı ben bilirim
Geyikler dostumdur
Suya eğilince gölgemden ürkmeyizler (Akın, 1979:51)*

Hassigo'nun dağlara çıkıp geyiklerle dost olması bizlere Kays'ın Leyla için mecnuna dönüp çöllerde ceylan ve geyiklerle arkadaş olmasını hatırlatmaktadır. Hassigo'da Meyru'nun aşkından bey oğluyken şivan yani çoban olduğunu söylemekte ve geyiklerle dost olduğunu ifade etmektedir. Gülten Akın, şiirini kurduğu Hassigo'nun hikayesi ile halk hikayelerinin her yörede değişmez ana motiflerden oluştuğunu hatırlatarak bunlardan faydalanmıştır.

SONUÇ

Hakkâri, Türkiye'nin doğusunda Irak ve İran'a sınır bölgesinde yer alan bir ildir. Yerleşim yeri olarak çok eski bir tarihe sahip olan Hakkâri, zorlu bir coğrafyaya ve kendisine has kültür ve geleneğe sahiptir. Zorlu coğrafya ilin, komşularıyla ulaşımını zorlaştırmış, bu da şehrin dışarıya kapalı kendine özgü bir kültür ve gelenek oluşturup günümüze kadar ulaştırmasına olanak sağlamıştır.

Gerek coğrafi yapısı gerek kültür geleneğiyle ilgi çeken illerden biri olan Hakkâri, Türk edebiyatında 1950 sonrası toplumcu gerçekçi

şairlerden biri olan Gülten Akın'ın şiirinde de yer bulmuştur. Eşinin görevi dolayısıyla Anadolu'nun birçok ilçesini dolaşmak zorunda kalan Akın, *Seyran Destanı*'nda yer alan "Hakkâri'den Gelirik" adlı şiirinde Hakkâri'ye ait kültür, gelenek ve coğrafi yapı özelliklerine yer verir.

Seyran Destanı'ndaki şiirlerin 1972-75 yılları arasında kaleme alındığını ifade eden Akın'ın, eşinin kaymakamlık görevinin 1972'ye değin sürdüğünü söylemesi üzerine de 1972'den önce Hakkâri'ye geleerek burayı tanıma fırsatı bulduğu ifade edilebilir. "Hakkâri'den Gelirik" adlı şiirinde Hakkâri'ye ait birçok unsura yer veren Akın, bu unsurları bütün ayrıntılarıyla kaleme alır. Eşinin görevi hasebiyle Gevaş'ta iki buçuk yıl kadar kalan Akın'ın, bu iki buçuk yıl içinde Hakkâri'yle yakından ilgilendiği söylenebilir. Hakkâri'de kız isteme geleneğinden düğünlerde oynanan halk oyunlarına, zoma yaşantısından kıl çadırlara, halk hikayelerinden, aşiret yapısına ve coğrafi özelliklerine kadar birçok unsura vakıf olan Akın'ın bu coğrafyaya sadece eşinin görev süresini tamamlamak için gidilen bir bölge değil; toplumcu gerçekçi bir şair olması münasebetiyle de görmek, bilmek, tanımak ve yazmak amacı güttüğü söylenebilir.

Meyru ve Hassigo'nun hikayesinde Hakkâri'ye ait bir halk hikayesinin etkisinde olduğu gözlenen Akın'ın, bu bölgede uzun uzun halk türküleri ve halk hikayeleri dinlediği ifade edilebilir. Özellikle Hakkâri'ye ait olan Cembeli ve Binevş hikayesinden esinlendiği ve bu halk hikayesinin etkisiyle şiirinde Hassigo ve Meyru'nun hikayesine yer verdiği açıkça görülebilir. Bu hikayede klasik halk hikayeleri örgüsüne sadık kalan şair, bu hikaye çerçevesinde Hakkâri'nin coğrafyasından, sosyal yaşantısına, kılık kıyafetinden kız isteme geleneğine kadar birçok kültürel ve geleneksel argüman kullanır.

Türk edebiyatında önemli bir yere sahip olan Gülten Akın, "Hakkâri'den Gelirik" adlı şiiriyle toplumcu şiirin dikkat çekici bir örneğini, Hakkâri özeliyle ele alır. Şiir, çıplak toplumcu şiirden ziyade

Akın'ın şiir anlayışıyla bütünleşerek sanatsal yönüyle de dikkatleri üzerine çeker. Destansı bir söyleyişe sahip olan şiir için Gülten Akın'ın Hakkâri'yi tanıtmak amacıyla kaleme aldığı söylenebilir.

KAYNAKÇALAR

- AKIN, Gülten, **Seyran Destanı**, Cem Yayınevi, İstanbul, s.6,49,51,52,54, 1979.
- BARLAS, Uğuroğlu, **Hakkâri İli Evlenme Töre ve Törenleri**, Özer Basımevi, Karabük, s.15, 1975.
- BEZİRCİ, Asım, **On Şair On Şiir**, May Yayınları, 1. Basım, Şubats.161, 1971.
- COLEMÊRGÎ, İhsan, **Cembeli Kurê Mirê Hekaryan**, Avesta Yayınları, 3. Baskı, 2013.
- GÜNEL, Burhan, *Toplumcu Şiir Serüveninden Bir Kesit Gülten Akın*, **Evrensel Kültür**, S 99, Mart, s.50, 2000.
- GÜNEŞ, Yaşar, *Gülten Akın'ın Şiirlerinde Kadın, Erkek ve Aile*, **Varlık**, S 1154, s.24.
- Hakkâri İl Yıllığı**, s.55,62,63,120,121, 1973.
- Hakkâri İl Yıllığı**, s.65,67,183,184, 2015.
- HECKMANN, Lale Yalçın, **Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri**, İletişim Yayınları, 1. Baskı, s.43,146, 2002.
- KAYA, Adnan Menderes, **Hakkâri, Tarihi Konuşan Bir Kent**, Berikan Yayınevi, Ankara, s.7,135,141,144, 2010.
- MIHÇI, Ali İhsan, *Gülten Akın 'Gelenekten Var Olmamızı Yok Sayıp Batıdan Temellendirmeye Çalıştı'*, **Hürriyet Gösteri**, S 26, Temmuz, s.6,7, 1982.
- ORAL, Zeynep, **Edebiyatımızda On İnsan Bin Yaşam**, "Gülten Akın", S 7, s.7.
- UYGUNER Muzaffer, *Gülten Akın'ın Şiirine Bakış*, **Türk Dili**, 1969, S 210, Mart, s.783.

HAKKÂRİ BÖLGESİ MEZAR TAŞLARI İLE EL DOKUMALARI ARASINDAKİ SEMBOLİK DİLLER

Gonca YAYAN*

ÖZET

Güney Doğu sınırlarımız içerisinde yer alan Hakkâri ilimiz ve çevresi, tarihte ve bugünde Anadolu'nun Asya ve Avrupa ile bağlantılarını sağlayan çok önemli bir geçiş güzergâhı üzerinde bulunmaktadır. Bugün, Hakkâri ilimizde kültürler arasındaki farklılıklarda oluşan desen, motif, söz, işaret, jest ve mimiklerden kurulu pek çok sembolik dil, çeşitli sanat eserlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Hakkâri ve civarında, Türk sanatının içinde yer alan geometrik ve bitkisel bezemelerin yanı sıra, ikonografik anlamları olan damgalar ve işaretler, kemer ve nişlerden oluşan mimari formlar, kandil, şamdan ve ibrik gibi günlük hayatta kullanılan pek çok nesne de görülmektedir. Özellikle Hakkâri bölgesindeki mezar taşları, buldukları bölgenin tarihini aydınlatmada çok önemli ipuçları sağlamalarının yanı sıra form ve bezeme özellikleri ile de yapıldıkları dönemin sanat geleneklerini en iyi yansıtan sanat eserlerinin başında gelmektedirler. Ayrıca Karakoyunlu-Akkoyunlu dönemine ait koç, koyun ve at formlu mezar taşları, soyut insan heykeli formlu mezar taşları ile Hakkâri ve çevresi oldukça zengin bir kültürü de barındırmaktadır. Hakkâri İli sınırları içerisinde bulunan bu tarihi mezar taşlarındaki form ve bezeme unsurlarının sembolik dili, Türk-İslam sanatının yayıldığı geniş coğrafyasındaki karşımıza çıkan mezar taşları ile ortak özellikler de göstermektedir.

* Dr. Öğretim Üyesi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Güzel Sanatlar Bölümü, yangoca@gmail.com

Bir anlamda bu sanat eserleri, Türk toplumuna ait kültürel ruhun ve farklılıklarının da ipuçlarını elde edebilmemize yardımcı olmaktadır.

Kültürel ruh kavramını, bir milletin, tarih boyunca elde etmiş olduğu, maddi ve manevi değerlerinin bir bütünü olarak tanımlayabiliriz. Bir toplumun kültüründe; o toplumun tarihi geçmişi, bireylerinin hayatı, çeşitli zamanlardaki eylemleri, geçinme ile ilgili ekonomik faaliyetleri, dinlenme, eğlence, askeri ve dini hayatlarına ayrılan kısımları da yer almaktadır. Kültürel ruh kavramı içerisinde el sanatlarının da önemli bir yeri bulunmaktadır.

Hakkâri bölgesindeki bu kültürel ruhun içerisinde mezar taşları ile el dokumaları geçmiş ve gelecek arasında bir köprü vazifesi görmektedirler. Şöyle ki mezar taşları ve el dokumalarındaki pek çok sembolik unsur bugün hala kullanılmaktadır. Bu çalışmada Hakkâri bölgesindeki mezar taşları ve bu bölgenin el dokumaları arasındaki ilişkiler incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kültür, sembolik diller, Hakkâri mezar taşları, el dokumaları

SYMBOLIC LANGUAGES BETWEEN HAKKARI REGION TOMBSTONES AND HANDWOVEN ARTS

ABSTRACT

Hakkâri city and its surroundings which are at the South East borders of Turkey was located at an important passing route providing connection between Asia and Europe.

Today, many symbolic languages formed by patterns, motifs, words, marks, gesture and mimics created via differences between cultures appears to us in our Hakkâri city. Along with geometric and vegetative adornments in Turkish art, many objects used in daily life such as stamps having iconic meanings, marks. Architectural forms created by arches and niches candle, lantern and ewer can be seen in Hakkâri and its surroundings. Especially, tombstones in Hakkâri region are amongst the most important artworks reflecting art traditions of the period they were created via their form and adornment characteristics as well as providing significant clues to enlighten the history of the region. Moreover, Hakkâri and its surroundings keeps a significantly rich culture with tombstones having ram, sheep, horse, abstract human forms that belongs to Karakoyunlu – Akkoyunlu civilizations. Form and adornment elements on those historical tombstones located at the Hakkâri city borders have common characteristics with the tombstones found in the vast geography that Turkish-Islam art spread.

In one aspect, those artworks help us to discover clues regarding cultural spirit belonging to Turkish society and its differences.

Cultural spirit can be defined as a combination of all the material and moral values of a nation accumulated throughout the history as a whole.

The concept of cultural spirit can be defined as a whole of a nation's material and spiritual values that it has acquired throughout history. In culture of a society, historical background of that society, life

of its individuals, their acts in different times, their economic activities, and part of their life devoted to resting, entertainment, religion and military takes place. Handcrafts also have an important part in the cultural spirit concept.

In the cultural spirit in Hakkâri region, tombstones and handwoven arts function as a bridge between past and future. As a matter of fact, many symbolic elements in tombstones and handwoven art are still in use today. In this study, the relationship between tombstones and handwoven arts in Hakkâri region will be examined.

Key Words: Culture, Symbolic Languages, Hakkâri Tombstones, Handwoven art.

Kültür, insan duygu, düşünce ve inançlarının bir sonucu olarak ortaya çıkan maddi ve manevi değerler ile geleneklerin kuşaktan kuşağa aktarılmasıyla meydana gelen davranışların bütünüdür. Tarihte, toplumsal gelişme süreci içinde ortaya çıkan bütün maddi ve manevi değerlerdir (Güvenç, 1991:101). Diğer bir deyişle ise bir topluma veya halk topluluğuna özgü olan düşünce ve sanat eserleri olarak da tanımlanabilmektedir (Bireyin Türkçe sözlük, 2005).

Kültürlerin oluşumunda sembolik dillerin etkisi oldukça fazladır. “İnsanlar sadece fiziksel evrende değil, simgesel bir evrende de yaşamaktadır. Dil, söylene (mitos), sanat ve din bu evrenin parçalarıdır. Onlar simgesel ağı dokuyan değişik iplikler, insan yaşantısının karmaşık dokularıdır. İnsanın düşünce ve deney alanındaki tüm ilerlemesi de bu ağı arındırıp güçlendirmektedir.” (Cassirer, 1980:33-34). Bu anlamda ilk çağlardan itibaren insanlık tarihine baktığımızda insanlığın resimlerdeki sembol, simge ve işaretlerin iletişim olgusunun gelişimine katkı sağladığı da görülmüştür. Hatta günümüze kadar gelen bu işaret, simge ve semboller soyut sistemler olarak gelişimini hala sürdürmektedir (Yazar, Geçen, 2018:556).

Tarihteki ilk semboller, mağara duvarlarına çizilen resimlerden oluşmuştur. İlk insanlar evrensel dil oluşturma çabalarının bir sonucu olarak doğayı anlamaya ve kavramaya çalışmışlardır (Yazar, Geçen, 2018:566). Yazıyı bulmadan önce de suyu, ağacı, yıldızı, bulutu hep sembollerle anlatmışlardır. Tasarladıkları bu biçimleri çağlar boyunca mağara duvarlarına çizmiş daha sonraları ise yazıya dönüştürmüşlerdir (Karaman, 2013:43).

Bugün de bu görsel sembol ve işaretler, görsel iletişimin kuşaklar arasında yaygınlaşmasına da katkı sağlamaktadırlar. Günümüzde karşılıklı etkileşim ve iletişimde kullanılan bu görsel iletişimdeki sembol ve işaretler, aslında birer evrensel dildirler. Şöyle ki, iletişim ve bilişim çağında yaşadığımız günümüzde görsel iletişim, sanatın her alanında karşımıza çıkmaktadır. Çevremizi kuşatan bu gizli diller, görsel sanat-

ların her dalında kendine özgü bir dil olarak mezar taşlarından el dokumalarına, halk kültürünün pek çok değişik alanlarında bugün de kullanımını sürdürmektedir.

Köklü bir geçmişe sahip olan Türk toplumunun yaşadığı kültür coğrafyalarında köklü bir mezar kültürü mevcuttur. Özünde kurgan, balbal ve kümbet gibi mezar yapıları ile dikkati çeken bu mezar kültüründe atalarımızın rolü büyüktür. Türk kültüründe, yaşayanların dünyasında kimi zaman ölümler bu açıdan daha etkin bir rol oynamışlardır. Bu yüzden mezar taşları ölenlerin geçmişten geleceğe mesajlarını ileten en önemli iletişim araçları içinde yer almışlardır (Bahar, 2002:267). Çünkü mezar taşları başına dikildikleri mezarın yerini belli eden, ölümün kıyasına atılmış itilmiş donmuş basit birer taş parçası olmanın ötesinde her detayı ile dönemlerini anlatan birer gizli kalmış hazineler gibidirler.

Bu açıdan bakıldığında Türk sanatının en küçük anıtları olan mezar taşları, bünyesinde bulundurdukları yazı, süsleme ve kompozisyonlarla, sanat tarihi başta olmak üzere birçok bilim dalının temel kaynaklarına ait ipuçlarını da bünyesinde barındırmaktadır (Doğan, 2009:1). Ayrıca mezarlıklar, ölümle ilgili gelenekler dışında doğum, evlilik, ölüm gibi geçiş dönemlerine ait bilgileri de sosyal bilimcilere vermektedirler (Aksoy, 1998:29). Bu yüzden de mezar taşları, eski Türk şehirlerinin bir bakıma tapu senetleri olup geçmişlerine de şahitlik eden birer belge niteliğindedirler (Özer, 2003:11).

Tarihi kaynaklara göre basitleştirilmiş ve stilize edilmiş insan figürlü çizimler, insan faaliyetlerini çeşitli biçimlerde temsil etmek amacıyla ilk çağlardan itibaren hep kullanılmıştır (Yazar, 2018:558).

Ayrıca, Çin kaynaklarında da karşımıza çıkan koç, koyun, at ve insan heykellerinin M.Ö. 1000 ilâ M.S. 1000 yılları arasında tarihlendirildiği ve bu eserlerin eski Türklere ait olduğu belgelendirilmiştir (Borisenko, Khudyakov, 1998:52-52). Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar göç yollarının girişinde yer alan Doğu Anadolu bölgemizdeki

Hakkâri ilimiz de Orta Asya Türk kültürünün izlerini taşıyan bu belgelerin bulunduğu önemli bir serhat şehrimizdir. Son yıllarda Hakkâri’de bulunan bu mezar stellerinin (üzerinde yazıt, bezeme ya da her ikisi birden bulunan, dik olarak zemine yerleştirilen dar taş levhalar) tarihinin M.Ö. 1000 yılına kadar gittiği de düşünülmektedir. Hatta bu stellerin Orta Asya’da bulunan balballar ile aralarında kültürel ilişkilerin olduğunu gerçeği de mevcuttur (Sevin 2002:501-509).

Hakkâri ve çevresi Orta Asya’dan taşınan balbal kültürünü yansıtan elinde kadeh tutan insan heykeli tarzındaki mezar taşlarının varlığından tutun da stell örneklerine kurgan türü mezarlardan koç başlı mezar taşlarına kadar çok zengin bir mezar kültürüne ve el sanatlarına da sahiptir (Biçici, 2006:177). Hakkâri mezar taşlarında at, koç veya geyik, insan başı, tüfek, kılıç, kama kadeh veya nar motifi ile ay yıldız ve geometrik şekillerin yer aldığı görülmüştür (Resim-1,2,3).

Resim 1- Hakkâri Koçbaşı mezar taşları (Van Müzesi)

Resim 2- Ellerinde kadeh tutan insan heykelleri

Resim 3- Stell örnekleri (Van Müzesi)

Hakkâri'deki Koç-Koyun ve At Formlu Mezar Taşları:

Türk sanatının yayıldığı geniş coğrafyalarda XII-XIII. yüzyıllardan itibaren koç-koyun ve at heykeli formunda mezar taşlarına rastlanılmıştır. Ancak, bunların XIV. ve XV. yüzyıllarda Azerbaycan, İran, Irak ve Doğu Anadolu'nun sınırlarında, Karakoyunlu ve Akkoyunlu-

lar zamanında daha da yaygınlaştığı ve hatta onlara ad olduğu da bilinmektedir (Sevgen, 1950:333-336, Çay, 1983, Danık, 1990:29-89, Kırzioğlu, 1993:133-160, Gündoğdu, 2006:49-57, Aktemur, 2008:400-408). Türkiye’de bu mezar taşlarıyla ilgili 258 örnek belirlenmiştir (Çal, 2007:127) (Resim-3). Bu mezarların bazılarının gövdeleri üzerinde koşum takımlarını hatırlatan kabartma kuşaklar ve kılıç, hançer, kama ve tüfek gibi motifler yer almaktadır (Çetin, 2015:90).

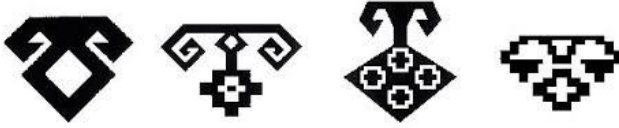
Resim 4-5- Hakkâri ve Tunceli bölgesinden bir koç başlı mezar taşı ile at mezar taşı örneği (Van Müzesi)

Hakkâri ve Çevresinde Bulunan Koç Başlı Mezar Taşlarında Yer Alan Figürlerde Koç Motifi:

Hakkâri mezarlarında kullanılan koç motifi Türklerde kimi zaman güç, kuvvet ve alpliğin sembolü olmuş, kimi zaman ise hanedan arması olarak kullanılmıştır. Hatta koyun motifi, Türk hayvan takviminde yıl sembollerinden biri olmuştur. İslamiyet’te ise koyun; sakinlik, huzur, barış, bolluk ve bereketi temsil ederken koç; güç, hâkimiyet, kuvvet ve yiğitliği temsil etmiştir (Çoruhlu, 2012:171-174) (Resim-6,7,8).

Resim 6- Hakkâri el dokuması 19.yy (özel koleksiyon)

Resim 7- Koç motifi örnekleri

Resim 8- Hakkâri 19. yy el dokuması (özel koleksiyon)

Hakkâri Bölgesindeki Koç Başlı Mezar Taşları ve Geyik Motifi:

Anadolu halk kültüründeki geyik kültü, Türklerin Orta Asya'dan Anadolu'ya getirdikleri önemli değerlerden biridir (Dalke-sen,2015:58). Geyik, pek çok toplumda olduğu gibi, Türk toplumla-rında da hem kutsal ve insanlara yardımcı olan (Ögel, 2003:573; Ça-ğatay 1956:153- 177) hem de kutsal olduğundan kötülük yapana uğursuzluk getirebileceğine inanılan bir hayvandır (Uçar, 2014:135). Ayrıca geyik, hayat ağacı gibi hayatın ve ölümün kaynağı olarak da görülmüştür (Jacobson, 1993:47) (Resim-9,10).

Resim 9- İğne oyasında keçi motifi (Hafize Hanımdan)

Resim 10- Hakkâri koç başlı mezar ve keçi motifi (Van Müzesi)

Hakkâri Mezar Taşları ve At Motifi:

At heykelli Türk mezar kültürü, Anadolu'ya Akkoyunlular tara-fından getirilmiştir (Ceylan, 2008:330). Bu mezar kültürü çeşitli sem-bollerle gerek içerdikleri anlam zenginliği gerekse insanlık tarihinin algılamalarından aktarılarak gelen unsurlarla, daha işlevsel ve etkile-yici bir rolü üstlenmişlerdir (Çatalbaş, 2011:49). Asya Türklerinin des-tanlarında önemli bir yere sahip olan atların, bir totem olarak "12 Hayvanlı Türk Takvimi"nde 7. yıla adını verdiği de görülmektedir (Erhat,1984:1). Şamanlığı kabul eden Türklerle Moğolların inanışla-rına göre, at gökten inmiştir (Uraz,1992:1-340).Bu yüzden göğe çıkar-ken kullanılacak binek hayvanı olarak ayrı bir öneme sahiptir (Resim-11,12).

Resim 11- Hakkâri bölgesi at figürlü mezar örneği (Van Müzesi)

Resim 12- Hakkâri bölgesi 19.yy el dokuması ve at figürü (özel koleksiyon)

Hakkâri Mezar Taşları ve Daire, Kare, Üçgen Gibi Geometrik Temel Formlar:

Bu formlar, her ne kadar soyut özellikler taşıyorlar da binlerce yıldır sembolik anlatımlarda en çok başvurulan biçimler olmuşlardır (Uçar, 2004:36). Bu formların her biri kendi anlamlarıyla ele alınarak birbiriyle farklı şekillerde bir araya getirildikleri zaman değişik ve daha güçlü anlam içeren sembollerini oluşturmuştur (Başer, 1994:22).

Mezar taşlarının üzerinde sıkça gördüğümüz geometrik eşkenar dörtgen, altıgen, kare ve güneşi sembolize eden daire gibi şekiller, Türk mitolojisinde sonsuzluğun ve kâinatın sembolleri olarak kullanılmışlardır (Sevim, 2013:6) (Resim-13,14).

Resim 13- Hakkâri koç başlı mezar örneği (Van Müzesi)

Resim 14- Hakkâri kilim örneği

Hakkâri Bölgesinde Yer Alan Koç Başlı Mezar Taşlarında Ay Yıldız Motifi:

Ay-yıldız motifi, mezarda yatan kişinin şehit ya da asker olabileceği fikrini vermektedir (Çetin, 2015:95). Beş kollu yıldızlar mükemmelliği, altı kollu yıldızlar evliliği-beraberliği, yedi kollu yıldızlar gökkuşakını-doğal tabiatı, sekiz kollu yıldızlar ise güç ve iktidarı ifade etmektedir (Demiriz,2007:58). Aşağıda Hakkâri bölgesinde görülen yıldız motiflerinin kullanıldığı alanlar gösterilmektedir (Resim-15,16,17,18).

Resim 15- Oya örneği (Nazife Hanımdan)

Resim 16- Hakkâri mezar taşı (Van Müzesi)

Resim 17- Oya örneği (Sakine teyzeden)

Resim 18- Hakkâri el dokuması 19.yy (özel koleksiyon)

Hakkâri Bölgesindeki İnsan Figürlü Mezar Taşları:

Bu bölgede çok eski tarihlerden beri, stell denilen ve mezar yerinin belirlenmesini sağlayan, şahideli mezar taşlarıyla, ölen kişinin mesleğini ve cenaze merasimini yansıtan kabartmalar olarak yer almıştır. Bu mezar taşlarındaki canlı tasvirler, daha çok XI-XIV. yüzyıllarda yaygın olarak kullanılmış olup elinde nar, ibrik veya haşhaş tutan bağdaş kurmuş insanlar, gergef işleyen kadın, rahlede kitap okuyan insan, küçük bir çocuğun yüzünü okşayan yaşlı insan, kolunda bir kuş olan haşhaş dalları arasındaki ayakta insan, kolunda kuş olan atlı avcı, hayvan avlayan atlı avcı figürleri, Orta Asya'daki mezar kültürünün

Anadolu'daki bir devamı olarak kabul edilmiştir (Karamağaralı, 1999:42).

Resim 19- Hakkâri bölgesi stell örnekleri (Van Müzesi)

Hakkâri bölgesinde karşımıza çıkan diğer grup mezar taşlarından olan 13 stelin 11'indeki ana tema, cepheden genç ve güçlü erkek bedeninin üst kısmı olarak işlenmiş olup diğer ikisi de kadın figürü şeklindedir. Erkeklerin çoğu tombul-yuvarlak iken kimisi de ince-uzun yüzlüdür. Bu stellerde çok belirgin olarak, kaba-düz bir burun ile bunun üzerinde birleşen kaşlar ve dar alınlar yer almaktadır. Kabartma tekniğiyle yapılan stellerde yuvarlak göz çukurluklarına beyaz renkli taşlarla kakma yapılmıştır. Küçük ağız daima kapalı, dudaklar ifadesiz ve serttir. Bu stellerin yükseklikleri 0,70m. ile 3.10m arasında değişmektedir (Sevin, 2002:80). Elleri bellerinde resmedilmiş olan bu stellerin üzerinde kama, hançer, ibrik, at üstünde insan ve hayvan figürleri yer almaktadır (Resim-19).

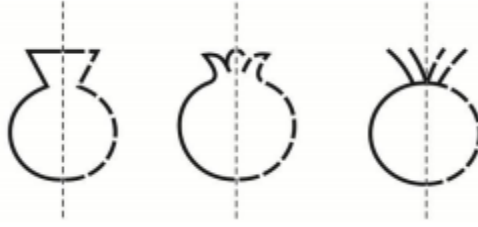
Hakkâri bölgesinde yer alan bu insan figürlü mezarlarda ise daha çok elinde nar, haşhaş veya kadeh tutan figürler yer almaktadır. Tarihte nar, tarımı yapılan ve eski çağlardan bu yana yetiştirilen en eski meyve türlerinden birisidir. Birçok medeniyette doğurganlık, sağlık, bereket ve zenginliğin sembolü olmuştur (Arık, 2009:584).

Türk kültüründe ise çok kullanılan hurma gibi nar da mukaddes ve cennet meyvesi olarak tanımlanmıştır. Aynı zamanda yıl boyunca yeşil kalan nar bitkisinin ruhun ölmezliğini sembolize ettiğine inanılmış olup tek bir narın içindeki binlerce tanenin ise refah ve zenginliğin

işareti olarak da kabul görmüştür (Arık, 2009:585) (Resim- 20, 21, 22, 23).

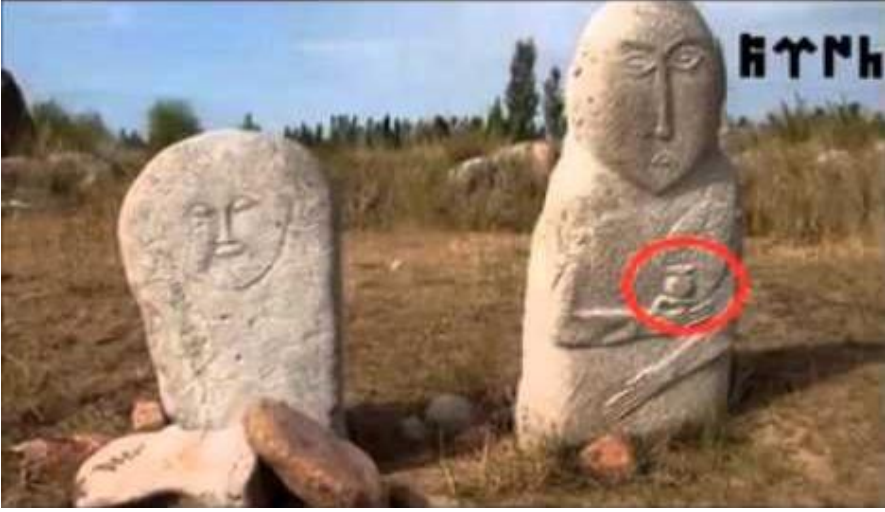
Resim 20- Hakkâri stell örneği (Van Müzesi)

Resim 21- Türk sanatında nar, haşhaş motifi

Resim 22- Hakkâri el dokumalarında nar motifi 19.yy (özel koleksiyon)

Resim 23- Hakkâri balbal örneği

Bu mezarlarda karşımıza çıkan İbrik Motifi de Anadolu'nun hemen her bölgesindeki mezar taşlarında yaygın olarak kullanılmıştır. Ölen kişinin abdestli-namazlı bir kişi olduğunu sembolize etmektedir (Gündoğdu, 2002:183) (Resim- 24,25).

Resim 24- Hakkâri stelli ibrik motifli (Van Müzesi)

Resim 25- Hakkâri el dokuma örneği ibrik motifli (özel koleksiyon)

Hakkâri Bölgesindeki Stellerde Yer Alan Eli Belinde Motifi:

Bu motif, ana tanrıça figürünün sembolize edilmiş halidir. Doğurganlık, üretkenlik ve bereketi temsil etmekte olup dişilik göstergesi olarak da bilinmektedir. Ana tanrıça kültürünün devamı niteliğindeki eli belinde motifi, ana tanrıça ile ilgili inancın kültürel mirası olarak günümüze kadar gelmiştir (Erbek, 1988:10) (Resim-26,27,28,29).

Bugün Hakkâri bölgesinde yer alan halı ve kilimlerde Eli belinde ya da Sarya Gülü denilen motifler görülmektedir. Sarya'nın dokunduğu ilk Gülsarya kiliminin hangi örnek olduğunu ayırt etmek oldukça zordur. Çünkü şu anda aynı isimle bilinen onlarca kilim örneği bulunmaktadır (Karahan, 2004:110-111). Hakkâri kilimleri sadece bir yer yaygısı olarak değil aynı zamanda divan, koltuk ve örtüsü (salı), hayvan örtüsü (At, deve gibi), minder yapımı, kuşak, hurç, dekoratif amaçlı duvar süsü şeklinde de değerlendirilmektedir (Şahin, 2013:485).

Resim 26- Eli belinde stell örneği
(Van müzesi)

Resim 27- 19.yy el dokuması eli
belinde motifli

Resim 28- Eli belinde motifli balbal örnekleri

Resim 29- Hakkâri bölgesi eli belinde örneği (Fatma bacıdan)

Hakkâri stellerindeki hançer, kılıç ve kalkan şeklindeki silah motifleri:

Orta Asya Türk tarihinde Türkler, hâkimiyet ve hükümdarlık sembolleri olarak bu motifleri kullanmış olup bağımsız bir devlet olmanın gereği olarak da değerli saymışlardır. Bu hükümlerlik sembolleri arasında tuğ, bayrak, kılıç, yay, kama gibi semboller yer almıştır (Soysal, 2010:216).

Hakkâri bölgesindeki mezar taşlarında da hançer, kılıç ve kalkan şeklindeki silah sembolleri de karşımıza çıkmaktadır. Hakkâri stellerinde yer alan. hançer, balta ve mızrak gibi motiflerin kullanımının tarihteki mezar mezar örneklerine bakılarak kabaca M.Ö 2000’li yılların ortaları ve ikinci yarısı içerisinde olduğu düşünülmektedir (Sevin 2002;23, Özfirat, 2001:301).Türk-İslam mezar geleneğinde çok sık kullanılan bu silah motifleri ölen kişinin asker olmasını ifade ettiği gibi ölüm nedenini belirtmek amacıyla da kullanılmıştır. Şehit, gazi, maktul mezarlarında sıklıkla bu motiflerin kullanılması da bu anlayışı doğrulamaktadır (Çoruhlu, 1997:60-70, Berkli, 2006:174-186) (Resim-30, 31, 32, 33, 34).

Resim 30- oklu dantel
örneği (Sıdıka Hanımdan)

Resim 31- Hakkâri siteli
(Van müzesi)

Resim 32- oya
örneği (Fatma
Bacıdan)

Resim 33- Hakkâri el dokuması
oklu 19.yy (özel koleksiyon)

Resim 34- dantel örneği (Pekan
Hanımdan)

Sonuç

Bu çalışmada mezar taşlarının birer canlı organizma gibi zaman içerisinde kılık ve mahiyet değiştirerek el sanatlarımız içerisinde de varlıklarını sürdürdüğü gösterilmeye çalışılmıştır. Sosyal, ekonomik, siyasal ve kültürel hayatın adeta izdüşümü olan Hakkâri bölgesindeki mezar taşları da birçok işlevinin yanı sıra ait oldukları toplumların dünya görüşü ve kültürel yapısı hakkında bugün de bize muhtelif bilgiler sunmaktadır.

Mezar taşlarına süsleme ögesi olarak yansıyan pek çok sembolik anlatım, el dokumalarımızda da yaşamaktadır. Bugüne de el dokumalarımızla halkın duygu, düşünce ve beğenisinden süzülerek gelmişlerdir. Ayrıca soyut olarak ifade edilemeyen birçok duygu ve düşünceye de estetik birer boyut kazandırmışlardır. Dolayısıyla, çoğu zaman yok edildiği sanılan çoğu kültürel unsurun, zaman içerisinde başka kisveler giyinerek yaşamını sürdürdüğü gözlemlenmiştir. Bu bağlamda, birer tarihi vesika niteliği taşıyan Hakkâri bölgesinde yer alan bu mezar taşlarındaki kültür unsurlarının, el dokumalarımıza da yansımalarının olduğu görülmektedir.

Sonuç itibariyle Hakkâri’de yer alan bu kültürün tarih ve sanat geleneklerine ışık tutması yanı sıra, açık hava müzesi konumunda olması da oldukça önemlidir.

KAYNAKÇA

- Aksoy, M., “Altay’dan Anadolu’ya Damgalar”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, İstanbul, 1998,
- Aktemur, A. Murat, **Ardahan Çevresindeki Soyut İnsan Heykeli Formlu Mezar Taşları**, Eser Ofset Matbaacılık, Erzurum, 2012.
- Arık, Sibel, “Türk Dokuma Sanatında Nar Motifi”, **Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi**, Cilt 6 Sayı 1 ISSN:1303-5134, Ankara, 2009.
- Arık, Rüçhan, M. Oluş, **Dr. Ufuk Esin Anısına Bildiriler Kitabı, Arık'a Armağan**, Özel Sayı, Ankara, 2009.
- Bahar, H., “Bilge Kağan Külliyesi Kazıları”, **Orhun Sempozyumu**, Tika, 11 Mart 2002, AÜ. DTCF. Farabi Salonu, Ankara, 2002.
- Başer, M. Beis, **Görsel İletişimde Piktogram ve Sembollerin İnsan Üzerindeki Etkileri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 1994.
- Berkli, Yunus, “Ardahan-Çıldır Çevresinde Heykel Biçimli Mezar Taşlarının Türk Sanatındaki Yeri ve Önemi”, **Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi**, S 9, (s.174-186), Erzurum, 2006.

- Biçici, K., “Yazılı Araştırmalar Işığında Türkiye Mezar Taşlarına Toplu Bir Bakış”, **Ekev Akademi Dergisi**, Yıl 10, Sayı 26, Erzurum, 2006.
- Bireyin Türkçe Sözlük**, (10. Baskı), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2005.
- Borisenko, A. Khudyakov, S., “Drevnet-yurskiye Pamyatniki Yeni-seya”, **Mejdunarodnyy Sempozyumu**, Sibiria: Sostavitel, V. İ. Molodin, Novosi Birsks, 1998.
- Cassirer, E., **İnsan Üstüne Bir Deneme**, Çev. Necla Arat, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1980.
- Ceylan, A. Polat, T., **Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri, Demir Çağları**, Bilimsel Kitap Cilt I-II, İstanbul, 2008.
- Çağatay, Saadet, “Türk Halk Edebiyatında Geyiğe Dair Bazı Motifler”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 4**, Ankara, 1956.
- Çal, H., “Göynük (Bolu), Şehri Mezar Taşları”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı 30, Ankara, 2007.
- Çatalbaş, R., “Türklerde Hayvan Sembolizmi ve Din İlişkisi”, **Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi**, C (3), s. (12), Ankara, 2011.
- Çetin, S., “Orta Asya'dan Anadolu'ya Geleneksel Türk Konunda Tarihsel Süreklilikler”, **Türk Kültüründe Coğrafya-I**, (Ed. A. Meydan& T. Çetin), Pegem Akademi Yayınları, Ankara, 2015.
- Çoruhlu, Y., **Erken Devir Türk Sanatının ABC'si**, Kabalcı Kitabevi, İstanbul, 1997
- Çoruhlu, Y., **Türk Mitolojisinin Ana Hatları**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2012.
- Danık, Ertuğrul, **Koç ve At Şeklindeki Tunceli Mezartaşları**, T.K.A.E. Yayınları, Ankara, 1990.
- Dalkesen, N., “Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Kültüründe Geyik Kültü”, **Milli Folklor**, Yıl 27, Sayı 106, Ankara, 2015.
- Demiriz, Yıldız, **İslam Sanatında Geometrik Süsleme Bir Envanter Denemesi**, Yorum Sanat ve Yayıncılık, İstanbul, 2007.

- Doğan, B., **Gazi Mihail Camisi Hazinesi'ndeki**, Trakya Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 2009.
- Erbek, G., **Kilim Catalogue No: 1**, Ana Basım A. Ş. İstanbul, 1988.
- Erhat, Azra, **Mitoloji Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1984,
- Gündoğdu, H., **Tarihi Türk Halıcılığı Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, C 8, Ankara, 2002.
- Gündoğdu, Hamza, “Nahcivan’dan Figürlü Bir Mezar Taşının Düşündürdükleri”, **Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, S 16, (s. 49-57), Erzurum, 2006.
- Gündoğdu, Hamza, **Tarihi Kalıntıları ile Çıldır**, T.C. Çıldır Kaymaklığı Kültür Yayınları, Ankara, 2001.
- Güvenç, Bozkurt, **İnsan ve Kültür**, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1991.
- Jacobson, E. (1993), **The Deer Goddess of Ancient Siberia**, Tepfer, Print book, Brill, Leiden Newyork, 1993.
- Karamağaralı, B., **Ahlat Mezar Taşları**, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1999.
- Karaman, Özlem, **Görsel Bildirişim Aracı Olarak Sembollerin İnsan Üzerindeki Etkileri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, On dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2013.
- Karahan, Recai, **Sarya'nın Gülleri**, e-dergi.atauni.edu.tr/ataunigsed / article /download /.../1025002446, 2004.
- Karahan, R., **Dünden Bugüne Hakkâri Kilimleri**, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2007.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, **Azerbaycan ve Anadolu'da Türkistan'dan Gelen Eski Milli-Gelenek: Kabirtaşı Olarak Kullanılan Koyun ve At Heykelleri**, X. Vakıf Haftası Kitabı, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, s. 133–160, Ankara, 1993.
- Şahin, Güven, “Hakkâri'nin Nişaneleri ve Bunların Coğrafi İşaret Kapsamına Alınarak Ekonomiye Kazandırılması”, **Uluslararası**

Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal of International Social Research, Cilt: 6 Sayı: 27 Volume: 6 Issue: 27 Yaz Issn: 1307-9581, 2013.

Ögel, B., **Türk Mitolojisi Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar**, Ankara: I. Cilt. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2003.

Özer, M., “Edirne’de Mihail Oğulları’nın İmar Faaliyetleri ve Bu Aileye Ait Mezar Taşlarının Değerlendirilmesi”, **I. Edirne Araştırma Sempozyumu Bildirileri**, s. 312, Edirne, 2003.

Uçar, Z., **Türk Kültüründe Geyik ve Geyikli Baba Üzerine Gözlemler, Kültür Evreni**, 129-145, Kültür Ajans Tanıtım ve organizasyon Limitet Şirketi, Ankara, 2014.

Uraz, Murat, **Türk Mitolojisi**, Düşünen Adam Yayınları, İstanbul, 1991.

Sevim, N., “Anadolu da Üretilen Kilim Motifleri ve Bukağı motifi ve Bu Motiften Çıkan Seramik Çalışmalar”, **İdil Sanat Dergisi**, Cilt 2, Ankara, 2013.

Sevin, V. A, Özfirat, “Hakkâri Stelleri” Doğu Anadolu’da Savaşçı Çobanlar İlk Not”, **Bellekten**, LXV, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2002.

Soysal, Mahmut, “Tarihsel Süreçte Bayrak ve Sancaklarımız”, **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, (TAED) 42, Erzurum, 2010.

Uçar, T. Fikret, **Görsel İletişim ve Grafik Tasarım**, İnkılap Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2014.

Yazar, T. Geçen, Fahrettin, “Görsel Sanatlarda Evrensel Dil ve Sanatsal Sembolizm”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research**, Cilt 11 Sayı 61, 2018.

HAKKÂRİ TÜRKÜLERİNİN SÖZEL VE MÜZİKAL ANALİZİ

Feyzan GÖHER VURAL* - Timur VURAL**

ÖZET

Toplumsal hafıza ve kültürün en yoğun şekilde hissedildiği sanat dallarının başında müzik gelir. Bilhassa sözlü eserlerde, derin kültürel izler, gösterge bilimsel saptamalar, simgesel göndermeler ve disiplinler arası ilişkiler bulmak olasıdır. Toplumun maddi ve manevi kültürü, tüm müzik türlerine, ama en fazla halk müziği ürünlerine yansır. Türküler hem güftelerindeki derin anlamlar, hem de melodileri ile milli folklorumuzun manevi temellerini taşımaktadır. Türkü sözleri içinde, özel anlamlar yüklenmiş motifler yer alabilir. Türkülerde kullanılan motifsel nitelikli kelimeler, gelişigüzel seçilmez. Bu kavramların kendine özgü bir çağrışımı bulunmaktadır. Simgesel anlamlar yüklenmiş türkü sözlerine, Hakkâri yöresinde de rastlanmaktadır.

Bu çalışma, literatür taramasına dayalı olan ve betimsel karakterli bir yapıya sahiptir. Betimsel karakterli çalışmalarda, mevcut durum ortaya konmaya çalışılır. Bu araştırmada da TRT müzik arşivi, kütüphane taraması ve İnternet kaynaklarından faydalanılarak elde edilen Hakkâri türküleri, sözel ve melodik analize tabii tutulmuştur. Çalışmada, Hakkâri'den derlenmiş olan türkülerin sözleri incelenmiş; özel anlam yüklenmiş olan kelimeler, göstergebilimsel açıdan düz ya da yan anlamsal boyutta değerlendirilmiştir. Yapılan analiz sonucunda

* Prof. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, TMDK, Müzikoloji ABD, feyzan-goher@yahoo.com

** Doç. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, TMDK, Türk Müziği ASD, trvural@yahoo.com

özellikle “gül” kelimesinin dikkat çekici bir özellik taşıdığı sonucuna varılmıştır.

Göstergebilim (semiology), en genel tanımıyla dilsel ve dil-dışı tüm gösterge dizgelerini inceleyen bilimdir. Göstergebilimin en önemli alanı, kuşkusuz, ‘anlamlama’ adı altında toplanabilen “düz anlam” ve “yan anlam”la ilgili bölümdür. Göstergebilimsel incelemelerde bir imgenin taşıdığı mana, sıklıkla düz anlam ve yan anlam bağlamında ele alınır. Düz anlam, anlamlandırma işine dâhil olan herkes tarafından aynı çıkarsamaların yapılmasına olanak tanır. Göstergenin kullanıcıların duygularıyla ya da kültürel değerleriyle buluştuğunda meydana gelen etkileşimi betimleyen yan anlam ise asıl farklılığı yaratandır. Bu araştırmada da türkülerde yer alan ve belli başlıklar altındaki kelimeler düz ve yan anlamsal boyutta irdelenmiştir.

Çalışmanın devamında türkülerin yazıldığı makam dizileri, ölçü anahtarları, ses alanı, yoğun kullanılan ses bölgesi saptanarak grafik ve tablolar eşliğinde incelenmiştir. Bu kısımda örnekleme 3 (üç) Hakkâri türküsü dâhil edilmiştir. Türkülerin yazıldıkları makam dizileri ve formlarına ilişkin belirlemeler yapılmış; formu oluşturan kesitler saptanmıştır. Ardından türkülerde yer alan perde isimleri belirlenmiş ve eserlerde kullanılma sıklıkları tablolar eşliğinde sunulmuştur. Türkülerde yer alan süre değerlerinin saptanması, dikkat çekici ölçüde tekrar eden ritmik kalıpların belirlenmesi, bu çalışmadaki bir diğer alt başlıktır.

Anahtar Kelimeler: Hakkâri Kültürü, Hakkâri Türküleri, Motifsel Nitelikli Kelimeler, Müzikal Analiz.

THE LYRICS AND MUSICAL ANALYSIS OF HAKKARI FOLK SONGS

ABSTRACT

Music comes at the beginning of the branches of art where social memory and culture are felt most intensely. Particularly in verbal works, deep cultural traces, semiotic observations, symbolic references and interdisciplinary relations are possible. The material and spiritual culture of society is reflected in all types of music, but most of the folk music products. Turkish folk songs carry both the deep meanings of their lyrics and their melodies and the spiritual foundations of our national folklore. Turkish folk songs may include motifs with special meanings. Motivational words used in Turkish folk songs are not chosen randomly. These concepts have a unique connotation. Symbolic meanings are loaded in the words, Hakkâri region is also encountered.

This study has a descriptive character based on literature review. In the studies with descriptive character, the current situation is tried to be revealed. In this research, Hakkâri folk songs obtained from TRT music archive, library scanning and Internet sources were subjected to verbal and melodic analysis. In this study, the lyrics of folk songs compiled from Hakkâri were examined; words with special meanings are evaluated in semi-semantic or semi-semantic aspects.

Semiology is the study of signs and symbols. The goal of semiological analysis is to identify the principle at work in the message or text, i.e., to determine the rhetoric or the grammar tying together all the elements. Denotation and connotation are very important in semiological analysis. In this study, the words which are included in the folk songs and under certain titles are examined in denotation and connotation. As a result of the analysis, it has been concluded that “rose” word has a distinctive semiotic approach in Hakkâri folk songs.

In the continuation of the study, the series of authority, the size of the keys, the sound field, the sound used in the sound region was determined and graphs and tables have been examined. 3 (three) Hakkâri folk songs were included in this section. Determinations have been made on the maqams and forms of the folk songs. The sections forming the form have been determined. Then the pitch names in folk songs were determined and the frequencies used in the works were presented with tables. The determination of time values in folk songs and the determination of remarkably repetitive rhythmic patterns is another subtitle in this study.

Key Words: Hakkâri Culture, Hakkâri Folk Songs, Motifical Words, Musical Analysis.

Giriş

Toplumsal hafıza ve kültürün en yoğun şekilde hissedildiği sanat dallarının başında müzik gelir. Bilhassa sözlü eserlerde, derin kültürel izler, göstergebilimsel saptamalar, simgesel göndermeler ve disiplinler arası ilişkiler bulmak olasıdır. Toplumun maddi ve manevi kültürü, tüm müzik türlerine, ama en fazla halk müziği ürünlerine yansır. Türküler hem güftelerindeki derin anlamlar, hem de melodileri ile milli folklorumuzun manevi temellerini taşımaktadır. Türkü sözleri içinde, özel anlamlar yüklenmiş motifler yer alabilir. Türkülerde kullanılan motifselsel nitelikli kelimeler, gelişigüzel seçilmez. Bu kavramların kendine özgü bir çağrışımı bulunmaktadır. Simgesel anlamlar yüklenmiş türkü sözlerine, Hakkâri yöresinde de rastlanmaktadır. Türkü sözleri analizinde Göstergebilimden faydalanılabilir.

Göstergebilim (semiology), en genel tanımıyla dilsel ve dil-dışı tüm gösterge dizgelerini inceleyen bilimdir (Gümüş ve Şahin, 1982: 35). Göstergebilimsel incelemelerde bir imgenin taşıdığı mana, sıklıkla düz anlam ve yan anlam bağlamında ele alınır. Düz anlam / yan anlam kavramları ilk kez L.Hjelmslev tarafından göstergebilim incelemelerine dâhil edilmiştir (Rıfat, 1994, s.38; Guiraud, 1994: 12). Ancak bu kavramlar üzerine derin araştırmalar yapan kişi Roland Barthes olmuştur. Barthes, gösterenin anlamlandırma düzeyini düz anlam ve yan anlam boyutlarında irdelemiştir (Barthes, 1993: 72-73). Düz anlam, anlamlandırma işine dâhil olan herkes tarafından aynı çıkarılmaların yapılmasına olanak tanır. Örneğin gül, düz anlamsal boyutta, herkes için güzel kokulu çiçekleri olan bir bitki türüdür.

Bu çalışma, literatür taramasına dayalı olan ve betimsel karakterli bir yapıya sahiptir. Betimsel karakterli çalışmalarda, mevcut durum ortaya konmaya çalışılır. Bu araştırmada da TRT müzik arşivi, kütüphane taraması ve İnternet kaynaklarından faydalanılarak elde edilen Hakkâri türkeleri, sözel ve melodik analize tabii tutulmuştur. *Sözel analiz esnasında bir türküde geçen her kelime, sadece bir kez sayılmıştır.* Sözel analiz, 4 (dört) Hakkâri türküsü üzerinden yapılmıştır. Çalışmada,

Hakkâri'den derlenmiş olan türkülerin sözleri içinde özel anlam yüklenmiş olan kelimeler, göstergibilimsel açıdan düz ya da yan anlamsal boyutta değerlendirilmiştir. Bu noktada “gül” kelimesi öne çıkmıştır. Dolayısıyla güle ilişkin detaylı bir değerlendirme yapılmıştır.

Hakkâri kültürünün önemli yapıtaşlarından olan türkülerin sözel ve melodik analizi ile bölgenin kültürel zenginliğini vurgulamak, yörenin müzik kültürünün özelliklerine ışık tutmak hedeflenmiştir. Bu doğrultuda çalışmanın ikinci kısmında, türkülerin yazıldığı makam dizileri, ölçü anahtarları, ses alanı, yoğun kullanılan ses bölgesi saptanarak grafik ve tablolar eşliğinde incelenmiştir. Bu kısma örnekleme 3 (üç) Hakkâri türküsü dâhil edilmiştir. Türkülerin yazıldıkları makam dizileri ve formlarına ilişkin belirlemeler yapılmış; formu oluşturan kesitler saptanmıştır. Ardından türkülerde yer alan perde isimleri belirlenmiş ve eserlerde kullanılma sıklıkları tablolar eşliğinde sunulmuştur. Türkülerde yer alan süre değerlerinin saptanması, dikkat çekici ölçüde tekrar eden ritmik kalıpların belirlenmesi, bu çalışmadaki bir diğer alt başlıktır. Aşağıda konuya ilişkin bulgular sunulmaktadır:

1. Sözel analiz

1.1. “Gül” Kelimesi Üzerine

1.1.1. Gül Kelimesinin Türk ve Dünya Kültürlerindeki Yeri

Gül, Divan ve Halk edebiyatında bülbül ile birlikte, seven ve sevilen ikilisinin temel unsurlarından birisi olarak yer alır. Divan edebiyatında gül, âdeta bir kişilik ve karakter kazanmıştır. Güzelliği, temizliği, hassasiyeti ve duruşu gibi yönlerden sevgili ile özdeşleşmiş bir çiçektir. Gülün en belirgin işlevlerinden birisi, tasvirleri renklendirmesidir. O, pek çok tasvirin ana motiflerinden biridir ve bu yönüyle, Divan edebiyatının en önemli ürünlerinden olan Hüsn ü Aşk'ın tasvirlerinin de ayrılmaz parçalarındandır (Eren, 2010: 245). Divanını adeta bir gül bahçesine döndürmüş olan Fuzûlî, şiirlerinde gülü, şekil, renk, ışık, koku ve ses unsurlarıyla birlikte, görülecek, hissedilecek, koklanacak ve işitilecek şekilde tablolar hâlinde tasvir etmiştir (Güfta, 2013: 217).

Gül, pek çok inançta önemli bir yere sahiptir. İslami sanatlarda gülün bazen Allah'ın güzelliğini, sıklıkla da Hz. Peygamberi simgelediğini görürüz. Taç yaprakları ve dikeniyile ilâhî cemâli ve celâli yansıtır (Uludağ, 2002: 149). İslami kaynaklarda, Hz. Muhammed'in, Hz. Ali'nin ve Hz. Mevlana'nın gülle ilgili olumlu sözlerinden bahsedilir. Örneğin Hz. Muhammed'in vahiylerini aldığı zaman, ortalığın gül koktuğu rivayet edilir. Fuzuli'nin Divanı'nda ise Hz. Muhammed ile birlikte, Hz. Yusuf ve Hz. İbrahim'den söz edilirken de "gül" zikredilir. Ancak buralarda kişilerin simgesi değil, olayların anlatımlarında gül ile karşılaşırız. Örneğin Hz. İbrahim'in içine atıldığı ateşten meydana gelen gül bahçesi gibi. Ayrıca aynı eserde gül, ahlak ile bağdaştırılarak sunulur. Sufizmde ise gül, ruhsal aydınlanmanın ve kalp gözü'nün açılmasının sembolüdür (Schimmel, 2001: 22-26; Güfta, 2013: 218-220).

Fuzuli'nin Divan'ında gül çok çeşitli anlamlara sahip olmakla birlikte, Kanuni Sultan Süleyman'ın güzel huyundan neşe, sevinç ve ferahlık kazanmış bir unsur olarak da yer alır (Güfta, 2013: 221). Padişahlarla gülün ilişkilendirilmesi, belki de padişahlara ancak gülün layık görülmesi, Fatih Sultan Mehmed'in ünlü tablosunda da işlenir.

İslam açısından sevginin ve genellikle Hz. Muhammed'in simgelerinden birisi olarak kabul edilen gül, İslami öğretiye dayanan tezhip sanatında çok önemli bir yere sahiptir (Coşkun, 2007: xii) Tıpkı tezhip gibi geleneksel Türk sanatlarından olan ve İslami anlayışa dayalı olan ebru sanatında da gül benzer anlamlar taşır.

Batı kültüründe güle yüklenen anlamlar, Antik dönemden itibaren takip edilebilmektedir. Erken Arkaik Dönem'de tanrı ve tanrıçalara layık görülen (örneğin Afrodit'in atribülerinden¹ birisi güldür) veya adı onlarla birlikte anılan gülün Sappho ve Anakreon'la birlikte dünyevileştiğini, insanlar katına indiğini görmekteyiz (Özcan, 2012: 1-2). Gül bu çağlarda ruhsal aydınlanmanın simgesi olarak kabul edilmiş; gül yapraklarının bir merkezdeki dairesel şekli, uzun süreli bir

¹ Bir şeyin ayırt edici özelliği, işareti ya da karakteristik özelliği.

içsel çalışma ile merkeze ulaşmayı, nefsini yenmeyi temsil etmiştir. Gül bu kültürde aynı zamanda sessizliğin, gizliliğin, sırrın göstergesi; Venüs'ün, Hz. İsa'nın kanının, vatan için dökülen kanın simgesidir (Salt, 2006: 45). Hristiyanlıkta gülün cennetin çiçeği olduğu görüşü hâkimdir. Beş taç yapraklı gülün mikrokozmosu, altı yapraklımın ise makrokozmosu simgelemesi gibi derinleştirilen anlamlar, onun çeşitli yapılanmalara simge olarak seçilmesine neden olmuştur. Tapınak şövalyelerinin kutsal kâseyi gül ile bağdaştırmasından, Gül-Haç örgütüne ve masonluğun imgesine uzanan bu simgesellik oldukça detaylı bir araştırma konusudur.

Orta Çağ Doğu Nazım Edebiyatında gül, sık karşılaşılan bir semboldür. İlahi eserlerde gül canlandırılır ve kendi oluşumunda oldukça yükseğe erişmiş insanın sembolü olarak görülür (Ziyadinova, 2006: 102). Orta Asya Türk, Çin, Hint kültürlerinde, gülün göstergesi olduğu pek çok olgunun, lotus çiçeğine yüklendiği görülebilmektedir.

Yeniden Türk şiirine ve metinlerine döndüğümüzde, gülün simgelediği unsurlar içinde cennet, mutluluk, ümit, muhabbet gibi olumlu soyut kavramlar; bahar, nevruz gibi doğal olayları da görmek mümkündür. Ayrıca gül, Türk şiirinde doğal ve kozmik öğelerle ilişkilendirilir; yanak, yüz, dudak, sevgili, güzellik tasvirlerinde kullanılır. Gönlün arzusu ve ümidi, bazen açılmak nedir bilmeyen bir gonca ile sevgilinin lütfuyla mutluluğa kavuşmak ise açılıp saçılan bir gül şeklinde tanımlanabilmektedir (Bayram, 2007: 211; Eren, 2010: 245).

Gül genellikle olumlu anlatımlarda yer alırken, kimi zaman cehennem de anlatabilir. Bir dekorda âdeta cennet içerisinde neşeye açılmışken, bir diğerinde cehennem ateşi ve kan ile iç içe girmiş şekilde karşımıza çıkabilir. Göksel mükemmelliği, ilahi duyguları bünyesinde barındıran gül, dünyasal tutkuları da içeren, dolayısıyla içinde zıtlıkları taşıyan son derece kompleks bir semboldür. (Eren, 2010: 251; Schimmel, 2001: 24).

Gül, kırmızı rengi vurgulamak için sık sık kullanılmıştır. Bununla birlikte güllerin renklerine yani farklı renkteki güllere yüklenen anlamlar da mevcuttur. Kırmızı gül, ihtiras, şehvet, aşk, kan, şarap gibi çağrışımlarda; beyaz gül, masumiyet, bekâret, tılsım, ölüm gibi anlamlarda kullanılmış; zamanla karşı tarafa verilen gülün rengi ile bir mesaj iletme alışkanlığı da yaygınlaşmıştır.

Osmanlı devrinde Türkiye'ye gelen Lady Montagü ve Thomas Al-lom gibi yabancıların da dikkatini çeken gizli bir çiçek dili mevcuttu. Kadın-erkek ilişkilerinin bugünkü kadar kolay olmadığı eski cemiyetimizde halkın haberleşebilmek için bulduğu sevimli yollardan birisi olan çiçek dilinde, güllerin büyük bir önemi vardır (Bayram, 2007: 210).

1.1.2. Türkülerde Gül

Ali Osman Öztürk, “Türkülerde Söz Kalıpları, Eğretileme ve Simgeler” adlı çalışmasında, “gül”ün, türkü sözlerinde en fazla yer alan bitki olduğunu ve 70 kıtadan 51’inde gülden söz edildiğini belirtir. Öztürk’e göre gül çeşitli anlamlara gelse de, her anlamı bir şekilde sevgi ve aşk duygusu ile ilintilidir. Aynı zamanda türkü sözlerindeki gizli cinsel mesajların da simgelerinden birisidir (Öztürk, 1998: 268). Gülün derilmesi, sevgili ile kavuşmak anlamında kullanılabilir.

Türkülerde, güzel kokusundan ötürü, sevgiliye duyulan özlem ya da memleket hasretini dile getirirken de gülden söz edilir (Öztürk, 1998: 269). Çiçeklerin ve bilhassa gülün simgesel kullanımı, sadece Anadolu türkülerinde yer almaz. Kırım Tatar türkülerinde de çiçekler sembol olarak işlenirler. Ziyadinova’nın araştırmasına göre gül kelimesi, Kırım türkülerinin %46’sında yer alır (Ziyadinova, 2006: 101-102). Türkülerde kimi zaman sevgiliyi ve sevgiliye ait çeşitli unsurları tasvir ederken kullanılan gül, tomurcuk olursa genç kızı, açmış ise olgun bir kadını ifade edebilmekte; cinsel göndermeli türkülerden, ilahi aşkı anlatan türkülere uzanan geniş bir yelpazede görülmektedir.

1.1.3. Hakkâri Türkülerinde Gül

Analiz edilen Hakkâri türkü sayısı dört olmasına karşın, beş kez gül kelimesi ile karşılaşılmıştır.

Tablo 1: Hakkâri Türkülerinde “Gül” Kelimesi

Kelime	İfade	Kullanılma Sıklığı (f)
Gülüm	Sevgiliye hitap	2
Gül	Sevgiliye benzetme	2
Gül	Sevgiliye dolaylı benzetim (gül X bülbül ilişkisi içinde)	1

Yukarıda görüldüğü üzere gül kelimesi beş kez saptanmıştır. Bunlardan ilk dördü sevgiliye doğrudan hitap edilirken ve “gül gibi” kelimeleri ile benzetme yapılırken yer almıştır. Bu kullanımlar, güle benzetme içeren ve sevgilinin gül gibi güzel olduğunu belirtme amacıyla yer alır. İlk bakışta düz anlamsal boyutta değerlendirilebilir. Sevgilinin gül gibi güzel bir çiçeğe benzetilmesi şeklinde kabul edilebilir. Bununla birlikte gül x bülbül ilişkisine de gizli gönderme sayılabilir. Ancak incelenen türkülerde açıkça yer alan gül x bülbül ilişkisi tartışma götürmez şekilde yan anlamsal nitelik taşır:

Ekin ekim gül bitti
Dalında bülbül öttü
Ötme bülbülüm ötme
Yarım elden gitti

Gül ve bülbül ilişkisi, Türk halk ve divan edebiyatlarında çok özel bir yere sahiptir. Gül-bülbül ilişkisi kapsamında, düz anlamsal boyutta gülün güzel kokulu bir çiçek; bülbülün ise ötücü bir kuş olduğu; ancak Hakkâri türküsünde, gülün sevilen, bülbülün seven rolünde yan anlamlara sahip olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu durum, genel Türk edebiyatı ile paraleldir.

Düzanlam1: Gül (güzel kokulu çiçek)

Yan anlam1.1: Sevilen kişi

Düzanlam2: Bülbül (ötücü bir kuş)

Yan anlam2.1: Seven kişi

1.2. Hakkâri Türkülerinde Sevgilinin Uzuvarları

Türküler, sevginin ifade edildiği en saf eserler içindedir. Âşık olunan kişinin uzuvarları, türkülerde sık sık yer alır. Onun güzel gözleri, saçları türkülere konu olur. Bununla birlikte cinsel gönderme barındıran türkü sözlerinde de böyle kelimelere rastlanır². Hakkâri türkülerinde sevgiliye ait uzuvarlar, sevgi dolu ifadeler içinde yer alır:

Tablo 2: Hakkâri Türkülerinde Sevgiliye Ait Uzuvarlar

Uzuvar	İfade	Kullanıma Sıklığı (f)
Göz	Güzelliği belirtirken	1
Kaş	Güzelliği belirtirken	1
Perçem	Güzelliği belirtirken	1
Tel	Saç teli kastedilirken (?)	1
Yanak	Terlemiş	1

Tablo 2 incelendiğinde sevgilinin güzel gözleri, kaşları ve perçemi ve saç telleri birer kez; terlemiş yanağının da yine bir kez Hakkâri türkülerinde tespit edildiği görülmektedir.

1.3. Hakkâri Türkülerinde Özel İsimler

İncelenen türkülerde aşağıdaki özel isimlere rastlanmıştır:

Tablo 3: Hakkâri Türkülerinde Özel İsimler

Özel İsim	İfade	Kullanılma Sıklığı
Barçelan	Yayla	1
Emrah	Ozan	1
Gülnaz	Sevgili	1
Lokman Hekim	Halk efsanelerinde bahsi geçen, hikmet sahibi olduğuna inanılan kişiye gönderme	1
Reşko	Cilo Dağının zirvesi	1
Sümbül	Dağ	1
Zeynep	Sevgili	1

²bkz. Feyzan Göher Vural ve Serenat İstanbullu, "Cinsel Çağrışımlı Türkü Sözlerinin Bölgelere Göre Dağılımı", *Turkish Studies*, 11/18, s.79-94.

Hakkâri türkülerinde saptanan Gülnaz ve Zeynep, sevilen kızların isimleridir. Türkülerin yaşanmış olayları aktarma özelliği vardır. Bil-hassa bazı türküler “hikâyelidir”. Ve sanki bir roman gibi yaşanan olayları aktarır. Bu anlamda doğrudan olmasa da dolaylı şekilde pek çok sosyal bilime veri sağlarlar.

Barçelan Yaylası, Hakkâri’de farklı iklimlerde süslü elbiselere bürünen serin bir diyardır. 3500 rakıma sahiptir; ihtişamlı dağların arasında serin sulu bir yayladır. İfade edildiğine göre, bu diyarda çiçekler bir başka açar, bahar rüzgârı, dost çehresine bu harikulade yerde tarifi imkânsız zevkler verir. Yöre halkı yaz aylarında büyük ve küçük çel adı verilen dağlar arasındaki Barçelan Yaylasına çıkar. Güz gelince aşağılara inilmezse başlarına büyük felaketler geleceğine inanılır. Buna ilişkin bir hikâye şöyledir: *Vaktin birinde baharın gelmesi ile Barçelan Yaylasına çıkarlar. Güzü de yaylada geçirmeye karar verirler. Soğuklar başlamıştır, bir gece şiddetli bir tipi bastırır. Bu sırada “Hepiniz helak olacaksınız neden aşağılara inmediniz!” diye haykıran bir ses duyulur. Dışarı çıkanlar aklara bürünmüş bir dedenin اساسıyla büyük çelden inmekte olduğunu görürler. Hemen arkasında büyük bir kışnemeye büyük ve küçük çel şahlanır. Yayladakiler aniden kömür kesilip sadece bir nime kurtulur (Url 1).* Barçelan Yayları adlı türküde sevilen kız Gülnaz olarak sık sık zikredilir. Bununla birlikte yayladan iniş anlatılırken şu mısralar yer alır:

*Barçelan'ın inişi
Gökte Reşko'nun başı
Parıl parıl parlıyor
Sümbül'ün altın başı*

Bu mısralarda yer alan Reşko, Hakkâri’de Cilo Dağının tepesine verilen isimdir. 4135 m rakıma sahip olan bu dağ, dağcılar için tırmanma noktalarından birisidir. Türküde Reşko’nun başı, parıl parıl parlıyor şeklinde ifade edilmiştir. Sümbül ise Hakkâri’nin eteklerinde kurulduğu dağdır. Coğrafi terimler içinde dağ, türkülerde en sık zikredilendir. 4440 türküden oluşan geniş bir türkü repertuarı içinde “Türk Halk Müziği Söz Varlığında Coğrafi Motifler ve Benzerlik Analizi” adlı çalışmayı gerçekleştiren Gürbüz ve Şahin’e göre dağ kelimesi,

875 kez tekrar edilmiştir (Gürbüz ve Şahin, 2012, s.1638). Dağlar türkülerde ululukları ve büyüklükleri ile hayran olunan ya da sevgili ile araya giren uzun mesafeleri ve zorlukları motifleştirirken yer alır. Hakkâri türkülerinde dağların sevgi ile ilişkili şekilde zikredildiğini görmekteyiz. Dağların isimlendiriliş şekli de yöre halkının doğaya ve dağlara duyduğu yakınlıkla açıklanabilir.

Hakkâri türkülerinde saptanan bir diğer özel isim ise Lokman Hekim'dir. Hz. Lokman, Kur'an-ı Kerim'de ismi zikredilerek, kendisine değer verilen bir insan olarak karşımıza çıkar. Onun ismi, Kur'an'ın 31. Suresine isim olarak verilmiş ve bu surenin 12. Ayetinden 19. Ayetinin sonuna kadar, kendisinin oğluna verdiği değerli öğütler nakledilmiştir (Güngör, 1996: 167). İslamiyet'te Lokman Hekim bir peygamber veya veli olarak tanımlanır ve hekimlerin pîri kabul edilir. Kendisine Allah tarafından hikmet verildiği için "hakîm" olarak anılır. Gerçekten de Kur'an'ı Kerim'in Lokman Sûresi'nde şöyle bir âyet bulunmaktadır: "Andolsun biz Lokmân'a: "Allah'a şükret!" diyerek hikmet verdik. Şükreden, ancak kendisi için şükretmiş olur. Nankörlük eden de bilsin ki, Allah, hiçbir şeye muhtaç değildir, her türlü hamde lâyıktır" [Lokman Sûresi, 12. Ayet]. Ancak Anadolu'da Lokman Hekim'le ilgili duygu ve düşünceler biraz daha farklılaşır. Şöyle ki, o, hastalığı gidermenin ilk öncüsü, hekimlerin atası, bütün acı, sızı çeken insanların elinden tutan, yardıma koşan biri olarak görülür. Bitkilerin dilinden anladığı ve hangi bitkinin hangi ağrıyı dindirdiğini, hangi acı ve sızıyı giderdiğini bilen bir ulu kişi olarak kabul edilir (İvgin, 1995: 81).

Lokman Hekim karakterinin, tarih boyunca özellikle çok tanrılı toplumlarda görülen sağlık tanrısı inancınının Türk toplumundaki yansımaları olduğu şeklinde de bir görüş vardır (Ünver, 1941: 1976). Bir diğer görüş ise tarihteki ünlü hekimlerle olan isim benzerliği nedeniyle Lokman'ın hekim olarak anılmaya başlamasıdır. Bu görüşü benimseyenler ünlü Yunan filozof ve hekim Alkmeon'un Türkler arasında isminin Lokman'a dönüştüğünü ve zamanla efsaneleştiğini savunmaktadırlar (Hatemi, 1998: 169). Şu an için elimizdeki veriler ile

Lokmanü'l- Hakîm'in Türkler arasında Lokman Hekim'e nasıl dönüştüğü sorusuna kesin bir cevap bulmak mümkün görünmemektedir. Ancak halk arasında anlatılan Lokman Hekim hikâyelerinin, Lokman Hekim ağzından söylenen hikmetli ve özlü sözlerin, diğer tüm halk hikâyeleri ve atasözleri gibi toplumun bazı değerlerini, kültürel özelliklerini ve tecrübelerini sonraki nesillere aktarmak ve devamlılığını sağlamak amacına hizmet ettiği muhakkaktır (Gültekin, 2018: 128).

Lokman Hekim söylenceleri halk arasında yüzlerce yıldır yaşamaktadır. Anadolu'da Lokman ismi neredeyse şifa kelimesi ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Bu durumun halk arasında ve edebiyatta çok farklı yansımalarla görülür (Gültekin, 2018: 125). Bilhassa halk edebiyatında Lokman, motifleşmiş bir kelimedir. Türkülerde sıklıkla ayrılık derdine Lokman Hekim'in bile çare bulamayacağı konusu işlenir. Bu şekilde derdin büyüklüğü vurgulanır ve sağlık konusunda en etkili kişi olan Lokman Hekim'in dahi şifa olmayacağı ifade edilir. Bir başka deyişle "Lokman"a en büyük şifacı anlamında bir yan anlam yüklenmiştir. Mehmet Selvi'den alınan "Esmе Seher Yeli Esmе" adlı Hakkâri türküsünde Lokman Hekim, şu mısralar içinde yer alır:

*Irak yollar yakın olsa
Her güzelde hakkım olsa
Dostum Lokman Hekim olsa
Baksa hallere hallere*

Burada Lokman Hekim bir kez daha şifa, yardım beklenen kişi konumundadır. Bu durumda gerek bu Hakkâri türküsü için gerekse genel türkü külliyatı için göstergebilimsel açıdan şu saptamayı yapmak olasıdır:

Düz Anlam 1: Lokman Hekim (Kur'an-ı Kerim ve Halk anlatılarında yer bulan kişi)

Yan Anlam 1.1.: Şifa veren, yardım istenen kutsallık atfedilen zat.

Barçelan Yaylıları adlı eserin müzikal analizi, çalışmanın devamında sunulmuştur. Burada dikkat çeken bir nokta vardır. Eser for-

mal olarak tek bir kesitten oluşmaktadır. Bir diğer anlatımla son derece benzer melodik ve ritmik yapı, sürekli tekrar edilmektedir. Bu durum akıllara türkünün destan formatında olabileceğini getirir. Destan kelimesi büyük epik eser olarak bilinmekle birlikte, Anadolu’da çeşitli hikaye ve durumları anlatan kısa destan örnekleri de vardır. Bunlara Anadolu’nun pek çok yerinde rastlanır. Örneğin Niğde’de bir durum üzerine destan yazan kişi, bu destanı kağıtlara yazıp bir yandan da okuyarak dileyenlere satardı. Buna “destan satmak” denirdi. Bu tip eserlerde önemli olan sözlerdir ve melodi genellikle sürekli tekrardan oluşur. Barçelan Yaylası’nın müzikal yapısı ve sözleri de bu eserin destan formatında değerlendirilebileceğini akla getirmektedir.

Hakkâri türkülerinde yukarıda sunulan kelimelerin dışında günlük yaşamın bir parçası olan kilim, keçe ve ayna kelimeleri; coğrafi durumu niteleyen karlı dağlar ve yaylalar kelimeleri de saptanmıştır.

2. Müzikal Analiz

2.1. Barçelan Yaylaları Adlı Türkünün Müzikal Analizi

Derleyen: Can Etili

Kaynak kişi: Abdülhakim Keskin

Notaya Alan: Can Etili

Yöre: Hakkâri

THM Repertuvar No: 3647

Barçelan Yaylaları adlı türkü, formal açıdan tek bir kesitten “a” oluşmaktadır. Eser bu tek kesitin sürekli tekrarından ibarettir. Yukarıda da değinildiği üzere bir kahramanlık hikâyesini veya bir olayı anlatan halk şiirlerine destan adı verilebilmektedir. Bu eserler genellikle müzikal açıdan süreli tekrarlarından ibarettir. Barçelan Yaylası müzikal açıdan bu özelliği yansıtmaktadır. Eser Uşak makam dizisinde yazılmıştır. Sofyan usulündedir.

Türküde kullanılan süre değerleri ve türküdeki kullanım sıklıklarına ilişkin bilgiler, aşağıda sunulmaktadır:

Tablo 4: Türküde Kullanılan Süre Değerleri ve Kullanım Sıklıkları

Süre Değeri	Kullanım Sıklığı (f)	Süre Değeri	Kullanım Sıklığı (f)
	89		2
	47		1
	37		

Tablo incelendiğinde, eserin yoğun şekilde küçük süre değerlerinden oluştuğu görülmektedir. Eserde ritmik yapı çok sade olmakla birlikte hemen hemen aynı ritmik kalıpların sürekli tekrarından oluşması dikkat çekmektedir. Aşağıda sunulan ölçü, küçük değişikliklerle eser boyunca tekrarlanmaktadır:

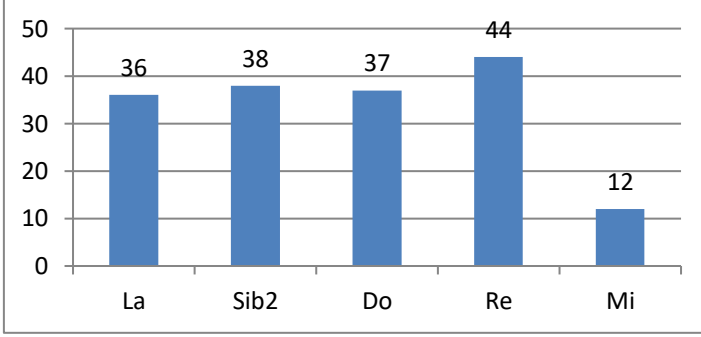

Barçelan Yaylası adlı türkü, la (dügah) ve mi (hüseyni) perdeleri arasında, beşli aralığa sahiptir. Aşağıda, türküde yer alan sesler ve kullanım sıklığı yer almaktadır:

Tablo 5: Kullanılan Sesler (pesten tize)

Perde	Kullanım Sıklığı (f)	Perde	Kullanım Sıklığı (f)
La	36	Re	44
Si b ²	38	Mi	12
Do	37		

Seslerin dağılımı, altta sunulan grafikte daha net şekilde görülmektedir:

Grafik 1: Kullanılan Seslerin Dağılımı

Grafik 1, türkünün yoğun kullanılan ses bölgesinin (tessitura) la-re arasındaki dörtlü aralık olduğunu göstermektedir.

2.2. Bir Ay Doğdu Odadan / Yar Zeynep Adlı Türkünün Müzikal Analizi

Derleyen: Nida Tüfekçi (1967)

Kaynak kişi: Mehmet Selvi

Notaya Alan: Nida Tüfekçi

Yöre: Hakkâri

THM Repertuar No: 2215

Eser, iki kesitten oluşmaktadır (a+b). Türkünün tamamı bu kesitlerin dört kez tekrarından oluşur. Bu anlamda oldukça basit bir formal yapı sergilemektedir. Eser sol sesini kullanmakla birlikte, Uşşak dizisi özelliklerini göstermektedir. Sengin semai usulünde yazılmıştır.

Türküde kullanılan süre değerleri ve türküdeki kullanım sıklıklarına ilişkin bilgiler, aşağıda sunulmaktadır:

Tablo 6: Türküde Kullanılan Süre Değerleri ve Kullanım Sıklıkları

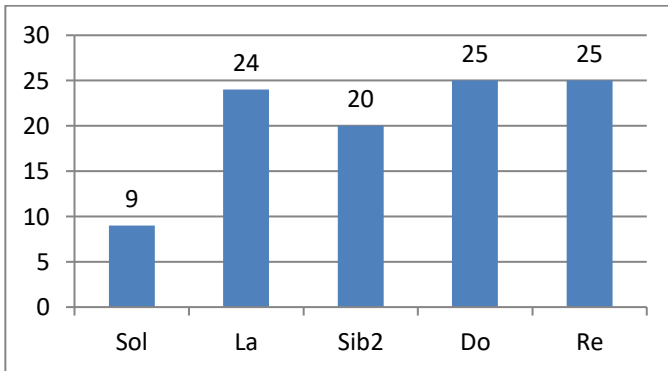
Süre Değeri	Kullanım Sıklığı (f)	Süre Değeri	Kullanım Sıklığı (f)
	60		10
	20		5
	10		

İncelenen ilk eserde olduğu gibi Bir Ay Doğdu Odadan adlı türküde de küçük süre değerleri sık kullanılmıştır. Bu durum, ritmik kalıbının sık tekrarı ile oluşmaktadır. Türküde yer alan sesler ve kullanım sıklığı yer almaktadır:

Tablo 7: Kullanılan Sesler (pesten tize)

Perde	Kullanım Sıklığı (f)	Perde	Kullanım Sıklığı (f)
Sol	9	Do	25
La	24	Re	25
Si b ²	20		

Seslerin dağılımı, altta sunulan grafikte daha net şekilde görülmektedir:

Grafik 2: Kullanılan Seslerin Dağılımı

Grafik 2, türkünün yoğun kullanılan ses bölgesinin (tessitura) la-re arasındaki dörtlü aralık olduğunu göstermektedir.

2.3. Esme Seher Yeli Esme Adlı Türkünün Müzikal Analizi

Derleyen: Nida Tüfekçi

Kaynak kişi: Mehmet Selvi

Notaya Alan: Nida Tüfekçi

Yöre: Hakkâri

THM Repertuvar No: 2186

Eser, iki bölümden oluşmaktadır A (a1+a2)+B (b1+b2) formundadır. İncelenen diğer türkülere göre formal açıdan daha geniştir. Uşşak makamı dizisine sahip olan eser, aksak semai usulünde yazılmıştır. Usul 3+2+2+3 şeklinde düzümlenmiştir. Türküde kullanılan süre değerleri ve türküdeki kullanım sıklıklarına ilişkin bilgiler, aşağıda sunulmaktadır:

Tablo 8: Türküde Kullanılan Süre Değerleri ve Kullanım Sıklıkları

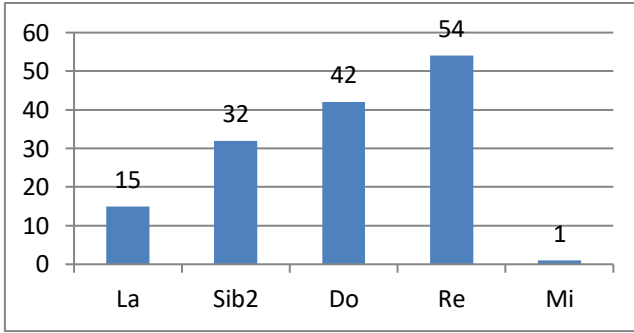
Süre Değeri	Kullanım Sıklığı (f)	Süre Değeri	Kullanım Sıklığı (f)
	53		12
	53		3
	27		

Esme Seher Yeli Esme adlı Hakkâri türküsünde, incelenen diğer iki eserin aksine daha büyük süre değerleri kullanılmıştır. Bu durumda eserin Türk Sanat Müziğinde daha sık gördüğümüz aksak semai olmasının etkisi bulunmaktadır. Eser ritmik açıdan sade bir görünüm çizmektedir. Dört onaltılık ve bir sekizlikten oluşan ritmik kalıp türküde 6 kez tekrar edilmiştir. Türküde yer alan sesler ve kullanım sıklığı yer almaktadır:

Tablo 9: Kullanılan Sesler (pesten tize)

Perde	Kullanım Sıklığı (f)	Perde	Kullanım Sıklığı (f)
La	15	Re	54
Si b ²	32	Mi	1
Do	42		

Seslerin dağılımı, altta sunulan grafikte daha net şekilde görülmektedir:

Grafik 3: Kullanılan Seslerin Dağılımı

Grafik 3, türkünün yoğun kullanılan ses bölgesinin (tessitura) sib2-re arasındaki üçlü aralık olduğunu göstermektedir.

Sonuç

Çalışmada sözel analizde dört Hakkâri türküsü kullanılmıştır. Burada gül kelimesi, benzetme amaçlı ve üzerine yan anlamlar yüklenmiş bir motif olarak kullanıldığı karşımıza çıkmaktadır. Divan ve Halk Edebiyatlarında sık gördüğümüz gülXBülbül ikilisinin motifsel özellik gösterir şekilde Hakkâri türkülerinde de saptandığını söylemek mümkündür. Türkülerde dağlara ve yaylara önem verildiği hissedilmektedir. Bu durum ilin coğrafi ve kültürel özelliklerinin müzik kültürüne yansımaları olarak değerlendirilebilir. Günlük kullanım eşyaları da türkülerde yansımıştır.

Çalışmanın müzikal analizinde üç türküden faydalanılmıştır. Eserlerin dar bir ses alanına sahip olduğu görülmektedir. Her üç eserde beşli aralıktadır. Uşşak makam dizisi ile yazılmışlardır. Kullanı-

lan ritmik kalıplar sade-orta zorlukta olarak değerlendirilebilir. Özellikle Barçelan Yaylası formal tekrar konusunda dikkat çekmektedir. Sözleri ve müzikal form tekrarı, bu eserin destan olarak oluşmuş olabileceğini akla getirmektedir.

Kaynakça

- Barthes, R., **Göstergebilimsel Serüven**, Çev.M. Rıfat ve S Rıfat. Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1993.
- Bayram, Y., “Klasik Türk Şiirinde Duyguların Dili: Çiçekler”, **Turkish Studies International, Periodical For The Languages Literature and History of Turkish or Turkic**, V.2/4, 2007, s.209-219.
- Coşkun, B., **15.yy. ile 20.yy. Arasında Türk Tezhip Sanatında Gül Motifi**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007.
- Eren, A., “Hüsn ü Aşk’ın Tasvirinde Gül”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, V.3/11, 2010, 245-251.
- Guiraud, P., **Göstergebilim**, İmge Yay., Ankara, 1994.
- Güfta H., “Fuzuli Divanı’nda Gül”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Bahar, C 6, S 26, 2013,217- 239.
- Gültekin E., “Türk Kültüründe Lokman Hekim”, **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, S 88, Aralık 2018, s.123-134.
- Gümüş, K. ve H. Şahin, “Temel Göstergebilim Kavramları”, **Mimarlık**, 82/11, 1982, s.35-37.
- Gürbüz M. ve M. Şahin, “Türk Halk Müziği Söz Varlığında Coğrafi Motifler ve Benzerlik Analizi”, **Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi**, 9/2, 2012, s.1633-1656.
- Güngör M., “Kur’an-ı Kerim’de Hz. Lokman”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C 35, Ankara 1996, s.167-178.
- Hatemi, H., “Lokman Alkmeon mu?”, **Tıp Tarihi Araştırmaları**, S 7, 1998, s.169- 170.
- İvgin H., “Anadolu Halk Kültüründe Lokman Hekim İnanışı”, **Kültür Evreni**, 13, 1995, s.80-87.

- Özbek, M., **Folklor ve Türkülerimiz**, Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul, 1994.
- Özcan, F., Grek ve Roma Dünyasında Gül, **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2012/2, S 16, 2012, 1-29.
- Öztürk, A.O., “Türk Halk Türkülerinde Söz Kalıpları, Eğretileme ve Simgeler”, **Pertev Naili Borotav’a Armağan**, haz.M.Tufan. Ayrı Basım. Başak Matbaacılık, Ankara, 1998.
- Rıfat, M., **Göstergebilimin ABC’si**, Say Yay., İstanbul, 1994.
- Salt, A. **Semboller - Neo Spiritüalist Yaklaşım ile Ezoterik Bilgilerin Işığında**, Babil Yay., İstanbul, 2006.
- Schimmel A., **İslamın Mistik Boyutları**, Kabalcı Yay., İstanbul, 2001.
- Uludağ, S., **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, Anaka Yay., İstanbul, 2005.
- Ünver, S., “Türk Mitolojisinde Yaşayan Lokman Hekim ve Hipokrat”. **İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası**, S 5, 1941, s.1973-1979.
- Ziyadinova, E., “Kırım Tatar Halk Türkülerinde Sembol Olarak Bitkiler”, Çev. B. Kaçmaz, **Karadeniz Araştırmaları**, Güz (11), 2006, 101-110.
- <https://www.hakkarim.net/cgi-bin/veriler.dll/1327/Hikaye/bercelan-hikayesi#ust>

HAKKÂRİ VE NAHÇIVAN YÖRESİNİN HALAYLARINA KARŞILAŞTIRMALI BAKIŞ

Feride MİRİŞOVA*

ÖZET

Türkiye ve Azerbaycan halk müziği, folkloru ve kültürü arasındaki ilişkiler çok güçlüdür ve ortak köklere sahiptir. Folklor, halkların gelişim aşamalarını gösteren manevi varlık sistemi olarak özel bir öneme sahiptir. Müzik folklorunun birbirinden canlı türleri arasında “halay” oyunlarının müzik dili, ritmik ve tarz paleti, bunlardan ileri gelen içeriği, melosemantik özellikleri vardır. Azerbaycan'ın kadim diyarı olan Nahçıvan ve Türkiye'nin Hakkâri ilinin halayları bu bölgelerin spesifik müzik tarzını ve yorumculuk geleneklerini içermektedir.

Hakkâri ve Nahçıvan'ın halaylarının farklı ve benzer yönlerini karşılaştırsak, her iki halk oyunlarının üç boyutta - enstrümantal, vokal ve vokal-enstrümantal olarak oynandığını görmek mümkündür. Halay, davul zurna eşiliği ile yapılır. Her iki yörede halay esnasında yer alanların sayısı 3-5 ile 100 arasında değişebilir. Her iki yörede de oyun grubunun başını çeken oyuncuya “halaybaşı” denir. Halay yavaş bir tempoda başlar, tedricen hızlanır. Her iki halkın halaylarında cesarete, birliğe, inceliğe, neşeye, zafere çağrı vardır. Halay oyunlarında hem Nahçıvan'da hem de Hakkâri'de halk şenlikleri ve düğünler zamanı geniş yer verilir. Halaylar toplu şekilde oynanıldığı için insanlarda kolektif ruh yaratır. Ayrı ayrı törenlerde söylenen halaylar geniş halk kitleleri tarafından ilgiyle karşılanmaktadır. Hem Hakkâri hem de Nahçıvan'da bu oyun gelenek halini almıştır. Halay oyunlarına

* Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Folklor Enstitüsü, Müzik Folkloru Bölümü, fmirisova@mail.ru

enstrümantal, vokal-enstrümantal, bazı durumlarda ise tek vokalla eşlik edilmesini dikkate alırsak, bu oyunların farklı şekil ve stillerine şahit oluruz. Halayların yapı, tür ve gösteri yakınlıklarının yanı sıra bazı farklı özellikleri de vardır. Hakkâri ve Nahçıvan halayları melodik dilin özelliklerine ve halay sırasında ayak hareketlerinin çeşitliliğine göre bir-birinden farklıdır. Nahçıvan halaylarında oyunların hareket yönü sağa olduğu halde Hakkâri halaylarında hareket yönü sola doğrudur. Her iki yörenin halay muzik matrealları müzik dilinin yapısına göre farklı olsa da oyun, hareket yapıları bir birine benzemektedir. Hakkâri ve Nahçıvan folklorunda halay, dans müzik janrlarının analizine dikkat ettiğimizde her iki coğrafyanın zengin halay örneklerini görebiliriz. Bu çalışmada, yöre halklarının folklor nünunelerindeki benzerlikler ve farklılıkları üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hakkâri, Nahçıvan, halay, oyun, Azerbaycan, Türkiye

COMPERATIVE OVERVIEW OF THE HALAYS OF HAKKARI AND NAKHCHIVAN REGION

ABSTRACT

There are very strong common roots between Turkey and Azerbaijan music, folklore and culture. Folklore has a special importance as a system of spiritual being that contains the developmental stages of the nation. Among the living species of music culture, halays have special music language, rhythmic and form character, and their content and melosemantic characteristics.

Nakhchivan, the ancient land of Azerbaijan, and Turkey's Hakkâri province include folk dances of this region specific music styles and traditions of the interpretations. If we compare Hakkâri and Nakhchivan halay with different and similar aspects, it is possible to see that the folk dances of both nations have three dimensions - instrumental, vocal and vocal-instrumental. The music accompanying the dance is the zurna. In both regions, the number of people during halay may vary between 3-5 and 100. It is called "halay bashi" the person standing at the head of the dance group in both regions. Halay starts at a slow pace and accelerates towards the peak. In the halay of both peoples, there are courage, unity, refinement, joy, and victory. Halay dances are the important parts of folk festivals and weddings in Nakhchivan and Hakkâri.

Halays creates a spirit of collectivism in people because it is played in a collective way. Halays singed in different ceremonies are popularly accepted by the masses of people and have become a tradition in both Hakkâri and Nakhchivan. If we take Halay dances into an instrumental, vocal-instrumental, and in some cases with a single vocal, we can see the different shapes and styles of these dances. Halays structure, kind and show proximity, as well as there are some different features. Hakkâri and Nakhchivan halays are different according to the characteristics of melodic language and the variety of foot move-

ments during halay. In the Nakhchivan halays, the direction of movement of the dances is to the right, however the direction of movement in Hakkâri halay is to the left. Although the halay of the two lands are different according to the structure of the music language, the dance direction structures are similar.

The study focuses on the comparison of rich folklore samples of both communities.

Key Words: Hakkâri, Nakhchivan, dances, halay, Azerbaijan, Turkey

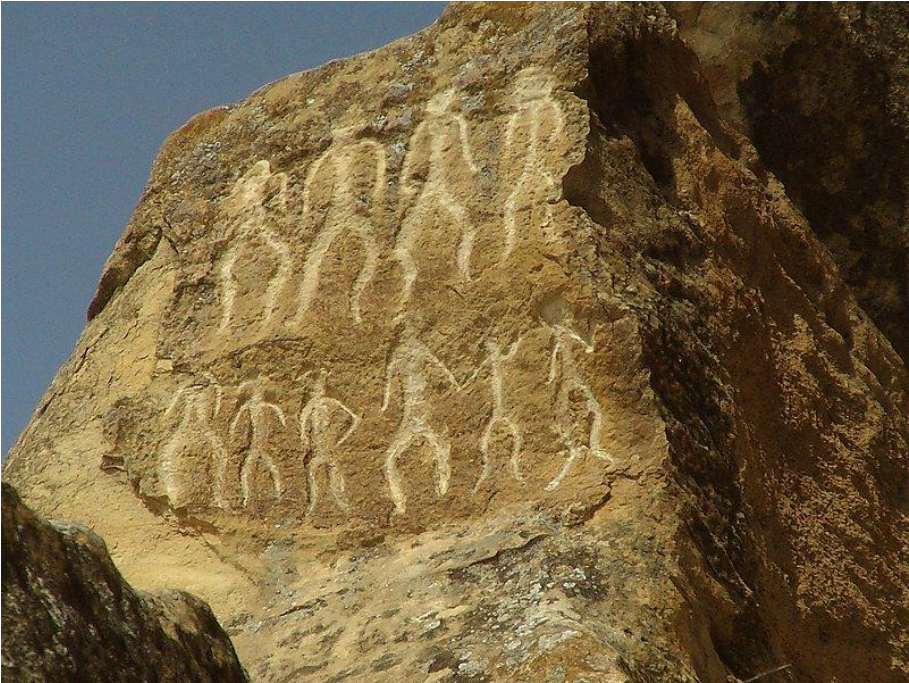
Giriş

Azerbaycan ve Türk halk müziklerinde açıkça mevcut olan yakınlık, bu halklara has milli niteliklerin ayrı ayrı değil, bir bütün olarak öğrenilmesi ve ortaya çıkışındaki tarihi sürecin incelenmesi meselelerini gündeme getirir. Totaliter Sovyet rejimi Azerbaycan kültüründeki Türk esintilerinin öğrenilmesine sıcak yanaşmıyordu. Bu yüzden, halaylara başvurmamız tesadüfi değil, çünkü Türk halklarının ortak değeri olan halaylar pek eski tarihlerde ortaya çıkmış ve günümüze kadar gelmiştir. Halkın hayatı ve tarihi ile bağlı olan bu halayların milli çizgileri de genişleyerek zenginleşmiştir. Aynı zamanda bu olaylar onların müzikal dillerine de etki göstermiştir (melodinin yapısı, müzik dili, ritmik ve tarz paleti vs).

Asırların süzgecinden geçerek bize ulaşmış halaylar, her iki halkın müzik hazinesinde kendine özgü yer edinmesi gerçeğini, soy kökünün yakınlığını, tarihi ilişkilerini ve karşılıklı kültürel etkileşimini doğrulayan başlıca dayanaklardır. Aynı zamanda halayların ilk olarak Azerbaycan'da ya da Türkiye'de ortaya çıkması ve ya göç sonucunda bir halkın müzik hazinesinden diğerine aktarılması ihtimali de merak uyandırmaktadır.

Halayların geçmişi tam olarak kesinlik kazanmamıştır. Gobustan kayaları Azerbaycan'ın başkenti Bakü'dan 56 kilometre uzaklıktadır. Buradaki kayalara yüzlerce geyik, bebir, avcı, gemi vs. resim çizilmiştir. Araştırmacılara göre bu tür resimlerin çizilme tarihi 10–12 bin sene öncesine aittir. Kayaların birinde, üzerinde ayaklarını açmış, ellerini bir birinin omuzuna koymuş bir grup insan resmi dikkat çekmektedir. Bu tür resimler sadece Gobustan kayalarında değil, Nahçıvan bölgesindeki “Gemigaya” dağında da el ele tutarak tur etrafında dans eden insan resimlerine, ayrıca arkeolojik kazılar zamanı bulunmuş çeşitli eşyaların üzerindeki (halay yaparmış gibi) insan resimlerine rastlanır. Araştırmacılara göre bu resimler avda başarılı olmuş veya avın başarılı geçmesini isteyen insanların dansıdır. Araştırmacılar bu kaya üzerindeki çizimlere dayanarak bölgede 10-12 bin sene öncesinde bile halay

oyununun var olduğuna ihtimal veriyor. Onların fikrince halay oyunları eski çağda “ovsun” (hipnoz), avın başarılı geçmesi için büyüsel rol üstlenmiştir. Zamanla bu tür eylemler merasim oyunlarına dönüşmüştür. Diğer halklarda da el ele verip oynanılan danslar mevcuttur. ‘Rusların xorovadarı (örneğin ‘Pleten’ gibi) Ukraynalıların erkek dansı olan ‘Arkan’ı, Belarus ‘Krijaçok’u, Gürcü ‘Perxuli’si, Moldov ‘Xora’sı, Macar ‘Xoromuçroş’u, Roman ‘Xorameri’si, Fransız ‘Frandola’sı, Yugoslav ‘Zaçerpni vodu, jano’su, Çeklerin ‘Çtırjparova’sı, Yunanların ‘Sirtaki’si ve diğer halklara ait birtakım danslar bunlara örnektir. (Hesenov, 1983: 55) Lakin halaylar Türk halklarının oyun sistemi olarak bilinir. Kuzey Sibirya’dan Turfan bölgesinde kadar tüm Orta Asya Türklerinde halay benzeri oyunlara şahit olunmaktadır. Bildiğimiz gibi bazen bir oyun türü bir halkın geleneklerinden kökenini belirlemeye kadar tespit edilmesine yardımcı olur. Peki halay nedir? Bir çok kaynaklarda “halay” oyun türünün çeşitli yönde açıklamaları mevcuttur.

Resim 1: Gobustan Kaya Resimleri

“Anlam yönünden olduğu gibi yazılış ve okunuş bakımından da farklı görüşler vardır. Yurdumuzun çeşitli yörelerinde Halay, Haley, Alay, Aley, Haliy ve Buley şeklinde yazıldığı ve söylendiği görülmektedir. Halay sözcüğünün anlamına bakacak olursak kalabalık insan topluluğu anlamına gelen bir sözcüktür. Alaylar, Buley deyimindeki Buley sözcüğü (taife) anlamında kullanılmaktadır. Türkmenler ve Orhun yazılarında Ulayu-Ulayı sözcüğü devamlılık ve süreklilik anlamında kullanan bir sözcüktür.” (Demirsipahi, 1975: 230).

“Çeşitleri ne olursa olsun, Halay bir alay oyunudur. Yani toplu oyunların en soylu ve en gösterişli örneğidir. Daima bir baş çekenin kumandasında oynanması, oyun ve ritm disiplini bakımından bu oyunların belirli bir sisteme bağlı olduğunu göstermektedir. -Halaylar, ölçülü hareketlerle neşe ve coşkunluk ifadesi taşıyan geniş ufuklu bölgeler oyunudur. - Çeşitli bölgelerde Alay, Haley, Haliy, Aley vb. şeklinde telaffuz edilen Halay kelimesinin kalabalık insan topluluğu anlamına gelen Alay'dan geldiğini söyleyenler de vardır. Alaylar, Bualaylar veya Buleyler şeklinde kullanılan deyimdeki Buley kelimesi de topluluk, taife anlamında da kullanılır” (Emekcioğlu, 2001: 28)

Azerbaycan'da Nahçıvan halay (Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde farklı farklı adlar altında oynanılan halay oyun türü Nahçıvanda yallı diye bilinmektedir) araştırmacılarından olan Profesör Egide Elekberli halayın ayinlerle bağlantısını şöyle açıklamaktadır: “Yallıların (Halayların F.M) koreografik uyumunu izlersek görürüz ki, burada eski şaman medeniyetinin de etkileri var olmaktadır. Mesela, yallıların (halayların F.M) icracıları oyun öncesinde tempoya uygun sallanırlar. Ve kendilerini bu şekilde oyuna hazırlıyorlar. Bu hareket şaman seansında da var. Şamanizmin asıl bileşenleri, ayakların hareketi, darbuka aletlerinin seslendirilmesi ve okuması yallıda da var. İfa hızının artması sonucunda izleyicilerin ekstaz durumuna düşmesi, hareketlerin tekrarlanması açıkça göze çarpmaktadır.

Malumdur ki, şamancılık medeniyeti astronomik anlayışlarla sıkı bağlıdır. Şamancılık dünyayı çok katlı sistem gibi düşünür. İki katlılıkta: hayır ve şer güçlerin birbirine karşı durması, üç katlı sistemde

ruhlar yer altı dünyasından yer üstüne, sonra ise gökyüzüne geçebilirler. Halaylarda koreografik yönden iki ayak, üç ayak çeşitlerine bölünürler. (Elekperli, 1999: 43)

Tarihin çok erken dönemlerinde meydana gelen, ritim ve sesle icra olunan dairevi ayınler günümüzdeki halay oyunlarına dönüşene kadar bir kaç aşamadan geçmiştir. Halaylar, genelde ilk insan türlerinin, daha sonra tayfaların, nihayetinde millet ve halkların birlik simgesi gibi de değerlendirilebilir. Onların ortaya çıkış tarihi alfabaden, yazılı medeniyet örneklerinden öncelere tekabül etmektedir.

En eski tarihi dönemlerden günümüze kadar, Türkiye'nin Hakkâri ve Azerbaycan'ın Nahçıvan bölgesinde oynanan halaylar, her iki yöreye has müzik üslubunu ve icra geleneğini yansıtmaktadır. Diğer taraftan, halaylar etnografi, mifoloji, sosyoloji, emek faaliyeti, hayat tarzı, bayramlar ve merasimler ile bağlantılı şekilde ortaya çıkmış ve yaşamıştır. Azerbaycan arkeologlarının araştırmalarında belirtilmektedir ki, "halay" oyun türü musikili-koreografik sanatın bir türü olarak Nahçıvan müzik sanatının en spesifik çeşitlerindedir.

"Halay" da başka oyun türleri gibi, milli karakteristik çizgilere sahiptir. Bu çizgiler çok özgüdür. Özel ritmi, melodinin yapısı, kuruluşu vs. ile farklılık kazanmaktadır. Bütün bu parlak ve kendine özgü tür özellikleri Hakkâri ve Nahçıvan halaylarında birbiriyle örtüşmektedir. Demek ki, bu benzerlik Nahçıvan ve Hakkâri halaylarının ortak köklerinden esintidir.

Hakkâri ve Nahçıvan'da onlarca farklı halay oyununa baktığımızda her iki bölgede de halayların üç gruba ayrıldığını görürüz. Örneğin; sadece musikili olan, musikili ve vokal (sesli) olan ve bir de musikisiz icra edilen halaydır. Musikisiz icra türüne Nahçıvan'da dil halayı da denilir. Bu halay türü en eski oyun türü sayılmaktadır. Çünkü bunlar daha musiki aletleri icat edilmeden önce düşünülmüş oyunlardır. Halayların ifa tarzını araştırdığımızda şu sonuca varmak mümkündür: Tarihi bakımdan en eski uygulama yöntemi alkış tut-

mak, parmak şıklatma ve nesnelere ile ifa etmektir. Halayların uygulanma esnasında musiki aletleri ile icra yöntemi yakın tarihin mahsulüdür. Merasim icrasında en eski uygulama biçimi insan elleri olmuştur. Nahçıvan ve Hakkâri bölgesinde öyle halaylar vardır ki, onlar bugün de vokal ifanın eşliğinde icra edilmektedir. Yani oyun zamanı hem okuyup, hemde halay çekiyorlar. Kırsal köy yerlerinde gerçekleşen törenlerde, özellikle de düğünlerde, toplu icralarda alkışlarla ritim tutarak ve okuyarak, oyunun melodisine eşlik etmek, bir adet geleneği gibi halen yaşatılmaktadır. Vokal-enstrümental halay oyunları ise musiki aletlerinin meydana çıkması ve ondan sonraki devirlerin gelişme süreci ile bağlantılı olan oyunlardır. Bunlara da Nahçıvan ve Hakkâri bölgelerinin musiki folkloründe rastlamak mümkündür. Bu halaylar esasen mevsim ve sosyal etkinliklerde, düğün, nişan, kına gecesi, dini yada resmi bayramlar nedeniyle düzenlenen törenler, asker uğurlama vb. toplu halde yapılan her türlü eğlencede oynanır. Halay, aynı zamanda temel özelliği ile bilinen, Hakkâri'yi Anadolu'nun diğer bölgelerinden ayıran ve günümüze kadar burada varlığını koruyan aşiret merasimlerinde oynanır.

Her iki halkın müzik folkloründeki nesnelere ile ifa yöntemi ise halkın meşguliyetinin ve toplumsal hayatının etkisi ile meydana gelmiştir. Şöyle ki, musiki folkloru halkın merasimleriyle, toplumsal yaşamı ve hayat tarzı ile bağlantılı olarak ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Bu bakımdan halay zamanı kullanılan çomak, elde tutulan mendil gibi eşyalar önem taşımaktadır.

Enstrümental halaylardan başka tüm halay türleri 'müzik-dans' karakteri taşır. Başka bir söylemle, bu halayları 'müzik-dans' veya 'müzik dansları' adları altında birleştirmek mümkündür. Çünkü böyle icraya malik halay örnekleri müzik folklorünün iki tür özelliğini barındırır: Müzik ve dans. Enstrümental danslar ise esasen sosyal törenlerde (toy-düğünlerde) oynanır. Her iki yörede halay oyunları zurna, balaban ve davul eşliğinde icra edilir.

Hakkâri ve köylerinde yaygın olan ifacılık geleneğinin üslup bakımından Güney Azerbaycan'ın ifacılık geleneğiyle ortak yönlerini görmek mümkündür. Bunun nedeni adları geçen folklör örneklerinin aynı kültürden esinlenmiş olmalarıdır. Daha sonra tarihi gelişmeler ve politik şartlar sebebiyle bu farklılıklar azalsa da, etnopsikoloji, el adet ve ananelerinin, medeniyetin bütünlüğü prensibi bu folklor ortamının ortak taraflarını yine de bir mecrada birleştirmiştir.

Hakkâri ve Nahçıvan halaylarında adlarının ortaya çıkma tarihçesi de merak uyandırıcıdır. Her iki bölgenin halay adlarının çok az kısmı tesadüfi isimler olduğu halde, çoğu kısmı tahminen belirli bir anlayış yaratarak bir şeye, birine isnat olunur. Bu atıflar öncelikle tabiata, güllere, çiçeklere vs. aittir. Belirli yerlere, dağlara, derelere, köylere, şehirlere atıf olunan, belli bir hikayesi olan oyun adları da az değildir.

Hakkâri yöresinde oynanılan halay oyunları: “Zozan”, “Şirine Leyle”, “Ezdin”, “Robar”, “Bablekan”, “Mome”, “Eli Enter”, “Pap-pore”, “Toze”, “Lizane”, “Şeyhani”, “Şenge”, “Hemri”, “Degidi”, “Beryoke”, “Yargozel”, “Mendo”, “Temzere”, “Tome”, “Koçeri”, “Suarki”, “Çiho”, “Neri”, “Elo Dino”, “Şere”, “Kanil Ber Kani”, “Sere Sola Mir Hıdır”, “Şalülvan”, “Kutke”, “Talan”, “Hespe Beyzade”, “Diko”, “Mamır”, “Hıcroke”, “Kiç Meyro”, “Hay Gule”, “Baso, Milane”, “Sele Kani”, “Teşi”, “Hevran ve Kerole”, “Dolabe”, “Aşüte ve Zerine'dir”.

Nahçıvan'da kırktan fazla halay türü oynanılır. “Xələfi”, “Tənzərə”, “Köçəri”, “Höynəri”, “Qaleyi”, “Qazı-qazı”, “Sareyi”, “Şah-gəldi”, “Tello”, “Söylə”, “Nazilə”, “Qızılbaş”, “Çökəli”, “Çaleyi”, “Göy-çəmənli”, “Hərilli”, “Xəlili”, “Əfsəri”, “Bəndi”, “Sındırma”, “Şərili”, “Tirməşal”, “Urfanı”, “Gilanı”, “Kərimbəy”, “Nuraşan”, “Baharı”. vs.

Koçeri halay oyunu, Hakkâri ve Nahçıvan'da aynı isim altında oynanılmaktadır. Her iki bölgenin halayları Uşşak, Hüzzam, Buselik, Hüseyini, Rast, Çargah makamlarından oluşmaktadır ve 4/4, 5/8, 6/8, 9/8, 10/8, 12/8, 16/8, 18/8, 2/4 usullerdedir.

Kolektif oynanan halaylar çeviklik, metanet ve zahmet talep ediyor. Bu oyunun içeriği oldukça sadedir. Oynayanlar arasından halaybaşı seçilir. Bu, en iyi oynayana verilen fahri ad gibidir ve geçmişte böyle şahıslar büyük nüfuza sahiptiler. Halaybaşı oyunun gidişatını yönlendirir ve genellikle elinde mendil tutar, Nahçıvan halaylarının bazılarında ise halaybaşının elinde küçük çubuk olur. Ona genelde “ayakçı”, yeni oynayanlara sıranın sonunda duran oyuncu yardım eder. Oynayanlardan hiç birinin beklemediği bir anda halaybaşı hareketi değiştirir. Sırada iştirak edenlerin hepsi onunla aynı zamanda hemen yeni hareketi tekrar eder. Hakkâri ve Nahçıvanda oyuncular, çeşitli durumlarda birbirlerinin serçe parmaklarını tutarak, kol-kola girerek, ya da kollarını bir birlerinin omuzlarına atarak oyunu icra ederler. Halayların bazılarının adı çok ilginçtir. Örneğin; halaya verilmiş “iki ayak”, “üç ayak”, “dörd ayak” gibi adlar dansın iki, üç veya dörd adımlı unsurlardan oluştuğunu gösteriyor. “İlkel totemizm döneminde hep dört ayaklı; koyun, at, öküz gibi hayvanları totem olarak alan Türkler halay ve bar türlerinin temel motifi olan “Üçayak”ın ve “Sekme”nin doğmasına sebep olmuşlardır. Yine çeşitli yörelerimizde görülen halk oyunlarındaki “Çömleme” ile oluşturulan figür dizilerinde oyuncular küçük sıçramalarla, eller üzerinde yürüyüp ayak hareketleri ile bir hayvan yürüyüşünü simgelemektedirler. Bu canlandırma biçimlerinde halk oyunlarının ana motiflerine dört ayaklı hayvanların etkisinin ne derecede olduğu açıkça tespit edilebilmektedir. (Emekcioğlu, 2001: 28)

Halay dansları dört hisseden oluşur - Aram, ağır kısım ile başlar, giderek tempo hızlanır. Sonradan ise halaylar üç tür - ağır aram, hafif şen ve hızlı şekilde ifa edilir. Tek bölümlü, tek melodiyle hızlanarak oynanırlar. İki bölümlü; bunlarda iki melodi ve iki ritim vardır. Ağır başlayan bölümlere “Ağırlama” denir, ikinci bölümde ritim değişir, oyun hızlanır. Genellikle “Hoplatma, Yelleme, Sıktırma, Yürütme” adlarını alır. Üç bölümlü; üç melodi ve üç ritim vardır. Bazen iki melodi üç ritim olabilir. Çoğunlukla “Ağırlama” ile başlar “Yürütme” ile devam eder. “Hoplatma” ile son bulur. Dört bölümlü; dört melodi ve dört ritim vardır. “Ağırlama” ile başlar, “Yanlama” ya geçer, “Oynama”

ile hızlanır ve “Hoplatma” ile son bulur.” (Emekçioğlu, 2001: 29) . Hakkâri və Naxçıvan halay oyunları, daire, yarım daire, düz çizgi ve karşılıklı düz çizgi gibi formlar içinde oynanır. Günümüzde halaylar musiki kompozisyonlarına göre iki ve ya da üç bölümlü olduklarını kaydedilir. Burada esas melodik materyal ya variyasiya ifadeli, ya da muhtelif tempolarda, birbiri ardına gelen melodik tekrarlarla yapılır. Üç bölümlü halaylara has olan yavaş tempo “Andante”, ardından orta tempo “Moderato”, sonunda hızlı tempo “Allegro”, iki bölümlü halaylarda ise I. bölüm “Andante” temposunda, II. Bölüm “Allegro” temposunda icra olunur.

Nahçıvan ve Hakkâri halay musikisinde benzer yönler çöktür. Her iki halkın halaylarında melodinin inkişafı ladın (Makam) inkişafına esaslanır. Bu ise halaylarda esas şartlardandır. Çünkü “lad” (Makam) milliliği daha çok belirtir. Belirtmek gerekir ki, halayların musiki yeni melodi serbestisine aldırılmayarak “lad”ın uygunluğuna tabidir. Formun esasını teşkil eden “lad” uygunlukları melodiye aktif çizgiler aşıyor ve “lad”ın bu ve ya diğer istinad perdeleri üzerine dakik bir şekilde ifade olmuş istikametini aşına ediyor. Bu yüzden de halaylarda melodik şekil ile melodik dinamik arasında fark vardır. Bulduğumuz sonuç şunu gösteriyor; her iki halkta: Hakkâri ve Nahçıvan halay müziğinde tür spesifikliği örtüşmektedir. Fark ise müziğin spesifik dinamik seviyesine aittir. Mesela, Nahçıvan halayları oyun koreografisi, tür hususiyetlerinden kaynaklanan faal karakterine aldırılmayarak temkinliliği ile fark kazanır. Burada farklı intonasiya sıçrayışları, metroritmin keskin değişiklikliği, ladintonasiya planının serbestliği yoktur. Hakkâri halaylarında ise aksine çoğu zaman lad-tonallık değişikliği, metroritmin gayri sabitliği, geniş interval hareketleri müşahide olunmakta. Bir hareketin ters bir hareketle değişmesi ile de müzik dilinin bütün elementleri ritim, lad (makam), intonasiya tipi ve çalışmanın mütenasipliği korunur. Hakkâri ve Nahçıvan halaylarının metroritmik içeriği bir çok benzerliği ile genelde örtüşmektedir.

Kuruluş ve içerik itibarıyla Hakkâri ve Nahçıvan halaylarının genel ve benzer yönleri onların ortak kökten geldiğini ispatlıyor. Ama

aynı zamanda bu halayların farklı yönlerinin de olduğunu müşahede etmekteyiz. Hakkâri halaylarının yalnız Nahçıvan'a değil, Türkiye'nin de diğer yörelerine göre farklı bir şekilde hareket yönü sol tarafa olup, halaybaşı da solda bulunmaktadır. Kaynakları incelediğimizde bu durumun sebebi hakkında birbirinden ilginç farklı tezlere rastladık. Botan bölgesinde (merkez Şırnak'ın Cizre ilçesi), tersten çekilen halayın, büyük bir savaşın neticesinde ortaya çıktığı anlatılır.

Bu tezin farklı versiyonları da mevcut. Özetle hikaye şöyledir:

Botan Miri, Hakkâri Mirliği'ne savaş açar ve bunun neticesinde galip gelen Botan Miri olur. Hakkârililer ise, bu yenilginin intikamını alana dek halayı bile içlerinden geldiği gibi çekmeyeceklerine dair and içer ve o günden bugüne kadar bu gelenek devam eder.

Diğer bir versiyon ise şu şekilde:

Botan Mirliği'ne vergi ödemeyi reddeden Hakkâri Mirliği/aşiretlerine savaş açılır ve Hakkârililer yenilir. Botan Miri vergileri arttırdığı gibi, "ders olsun diye" Hakkârililer'in halay çekerken bile bu "hatalarını" hatırlaması için halayı tersten çekmeleri fermanını çıkarır. İhsan Çölemerikli Osmanlı sınırları içinde kalan 48 büyük ve küçük beylikten, Osmanlı ailesince 5 beyliğe üst düzey statü tanındığını belirtiyor: "Bu statüler de kendi adına para bastırma ve hutbe okutmadır. Cizre de, Hakkâri de bu statüye sahiptir. Protokolde Hakkâri Beyi ile Cizre Beyi yanyana geldiğinde Hakkâri Beyi önde gider. Bu Osmanlı belgelerinde de vardır".

Hakkâri ve Nahçıvanda Halay oyunu zamanında giyilen her iki bölgenin yöresel giysileri bu günümüzde istifade olunmasa da, milli değerlerimizin bir oluşunu göstermektedir. Halay oyun giysileri halk giysilerinin öğrenilmesinde en kıymetli vasıtalarından biri gibi önem arz eder. Asırdan asra, nesilden nesle geçerek korunan milli giysilerimizin nakışları, dokumacılık, dikiş özellikleri maddi ve manevi medeniyetimizin kaynakları gibi korunup yaşatılmaktadır.

Hakkârîde Yöresel Kadın Kıyafetleri

Kesrevan: Bir fes üzerine kenarları püsküllü siyah zemin üzerinde gri çizgileri olan ipek kumaşın (şear/şiar) sarılmasıyla yapılan baş giysisidir.

Heftreng: zemini 7 renkten oluşan bir başörtüsü.

Temesi/Navreş: Siyah zemin üstünde yeşil, kırmızı ve beyaz desenleri olan bir başörtüsü.

Dersok: Beyaz başörtüsü. (Genellikle yaşlı kadınlar kullanır)

Desmal: Çeşitli renklerden oluşabilen başörtüsü. (Genellikle genç kızların kullandığı bir modeldir.)

Yelek: Genelde kadifeden yapılır bir üst giysi.

Fistan: Önü açık bir entari çeşididir.

Kîras: Fistan'ın altına giyilen önü kapalı entaridir. Kol uçlarında 'levendi' denilen uzun parçalar vardır.

Binkîras: Kîras'ın altına giyilen bir iç etektir.

Kîrasderpê: Üst ve alt parçalardan oluşan kadın iç giysisi.

Pıştêng / şal: Bele sarılan yünden dokuma bir kuşak çeşididir.

Kemer

Gora Ris: Elde dokunan bir yün çorap türüdür.

Solık: Antep yemenisini andıran bir çeşit ayakkabı.

Reşik: Keçe ve yünden yapılan bir tür Çarık'tır. (Bor, 2013: 36)

Resim 2: Hakkâri Halk Oyunu Ekibinde Yöresel Kıyafetler
Nahçıvan'da Yöresel Kadın Kıyafetleri

Lebbade —Tirme ve kadife kumaştan yapılan çiyinüstü üst gödekçe

Küleçe — bele kadar eteyi düz, büzmesi olan kadın üst geyisi

Arhalıq --- uzun, beli dar gödekçe.

Tuman – 10—12 taxa farklı nakış olan ipek ve ya yün kumaştan tikilen etek.

Kelağayı — ipek saptan yapılan dördkünc biçimli enenevi kadın baş örtüsü.

Selte- tumanın altından geyilen kısa ara tuman

Çepken – astalı olup, uzunkol və sallanma kol kurluşuna göre göre farklı üst kadın giyisi

Çahçur - kadınların geydikleri balağı büzmeli geniş şalvar türü.

Çarıq — ayak üçün ayakkabı türü.

Corab- ipek ve yün kumaştan elde dokunan ayak geyisi

Tumanbağı- tumanın bel hissesinden keçirilen bağ, kemere banzar.

Arahçın – esas baş giyisi olan papaq,çalma altından giyilen baş örtüsü

Cuna- beyaz renkli pamuk kumaştan yapılan baş örtüsü

Çarqat- kırmızı çehrayı renkde olan saçaklı büyük baş örtüsü

Resim 3: Nahçıvan Geleneksel Kıyafetler

Hakkâri'de Yöresel Erkek Kıyafetleri

Cemedani: Kare şeklinde siyah-beyaz desenli baş giysisi.

Kulav: Bir tür takkedir. Başa giyilir ve üzerine rulo haline getirilmiş cemedani sarılır.

İşlik: Hakim yakalı beyaz gömlektir.

Şel: Paçası geniş bir şalvar çeşididir. (Şepik ve Yelek'le aynı kumaştan yapılır.)

Şepik: İşlik'in üzerine giyilen önü açık bir üst giysidir.

Yelek: Şepik'in üstüne giyilen üst giysidir.

Kerik: Keçeden yapılan bir tür yelectir.

Pıştbêng: Bele sarılan yünden dokuma bir kuşak çeşididir.

Şüytik: 4-5 metre uzunluğunda ve bele sarılan bir kuşak çeşididir.

Levendi: Kadınlardaki Levendi'ye benzeyen, ayrı bir parça halinde el bileklerine sarılarak kullanılan beyaz ve uzun bir kumaş türüdür.

Gora Ris: Elde dokunan bir yün çorap çeşididir.

Sak: Yünden, elde dokunan bir çeşit tozluktur.

Reşik: Keçe ve yünden yapılan bir tür Çarık'tır.

Kalik: Büyükbaş hayvan derisinden yapılan bir tür çarık, ayakkabı (Bor. 2013.41)

Resim 4: Hakkâri Halk Oyunu Ekibinde Yöresel Kıyafetler
Naçivan'da Yöresel Erkek Kıyafetleri

Çuha- bel kısmına kadar dar və astarlı eteyi olan büzmesi olan kişi üst geyimi

Şalvar- üst taraftan geniş ayaq tarafa getdikce dar olan kişi giyisi

Arhalıq -uzun, beli dar gödekçe

Çarıq — ayak için ayakkabı növü

Tumanbağı- keçi sapından dokuma şalvarın bel hissesinde keçirilen bağ, kemer

Papaq- farklı biçimli deri kumaştan tikilen baş örtüsü

Başmaq- renkli kumaştan yapılan ayakkabı türü

Corab- ipek və yun kumaştan dokuma ayak giyisi

Köyneq- küçük önü atlas ve saten kumaştan yapılan kişi üst giyisi

Resim 5: Nahçivan Geleneksel Erkek Kıyafetleri

Sonuç:

Hakkâri ve Nahçivan'da her bir oyun türünün oluşumu, halkın tarihi sosyal-siyasi ve kültürel yaşamındaki gelişmelere bağlantılıdır. Bazan “bir oyun türü” bir halkın geleneklerini, sosyal yaşantısını öğrenmeye yardımcı olur. Hiç şüphesiz burada söz konusu halkların

köklerinin bütünlük gerçeği çok önemlidir. Hakkâri vè Nahçıvan'ın kadim tarihi bulguları bunu ispatlamaktadır.

Biz Hakkâri ve Nahçıvan halay oyunlarının ifa tarzına dikkat çektik . Karşılaştırma zamanı benzer özelliklerin mevcut olduğuna şahit olduk. Aynı zamanda farklılıkların olduğunu da müşahede ettik. Çalışma Hakkâri ve Nahçıvan halay oyunlarını mukayeseli tahlil bakımından ilk araştırma işidir. Hakkâri ve Nahçıvan “halay” oyun kültürünü analiz etmek bu yörelerin kültürel özelliklerini daha net bir şekilde aydınlatmağa imkan sağlamaktadır. Bu bakımdan ileriye yönelik her iki coğrafyada bulunan halkın ortak folklor geleneklerini geniş ve ciddi anlamda araştırılmasının doğru olduğunu düşünmekteyiz.

Kaynakça

- Emekçioğlu, İ., Bekar., C , Kaplan, M., **Türk Halk Oyunları**, s.130, İstanbul, 2001.
- Elekberova, Eqide, “Yallı Seneti Ve Onun Gemiqaya Resmleri İle Bağlılığı”, **Gobustan Dergisi**, № 2, 1999.
- Demirsipahi, Cemil, **Türk Halk Oyunları**, s. 229, Ankara, 1975.
- Hesenov, Kemal, **Azerbaycan Kadim halk Reksleri**, s.60, Bakü, 1983.
- Kemal Bor, **Hakkâri İli Ertoşi ve Pinayanişi Aşiretlerine Ait Halk Oyunlarının İncelenmesi**, İstanbul Texnik Univerisitesi, Türk müziği Devlet Konservatuvarı, Türk halk Oyunları bölümü. 2013.

FOTOĞRAFLAR

Bilinen ilk ismiyle Çölemerig, Hakkâri'nin geçmişi Paleolitik Çağa kadar uzanmakta olup, geçmişi boyunca Hurri, Urartu, Arap, Selçuklu ve Osmanlı hakimiyeti altında kalmış ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında da vilayet merkezi olmuştur. Osmanlı idari taksimatında bazen sancak ve çok kere kaza merkezi olarak Diyarbakır'a, Van'a ve Erzurum'a bağlı olarak varlığını sürdürmüş olan Hakkâri Cumhuriyetle birlikte 1924 yılında il statüsüne kavuşmuştur.

Bir şehrin adı olan Hakkâri aynı zamanda da coğrafi bir bölgenin de adıdır. İşte bu bölge coğrafi konumu itibariyle de yazılı tarih öncesine dayanan yerleşim özellikleri ile her zaman çok kadim bir yerleşim yeri olarak Türkiye'nin doğu ucunda birçok farklı kültür ve medeniyetlerin bir araya geldiği, kesiştiği ve medeniyetlerin etkilendiği bir coğrafya olmuştur. Bu dağlardan doğarak Mezopotamya'ya ulaşan ve oradan da Basra Körfezi'ne dökülen Zap Nehri sadece bir nehir değildir, aynı zamanda coğrafyanın kültürünü, medeniyetini ve tarihi mirasını da taşımaktadır.

Hakkâri sadece tarihi, kültürü ile değil yer altı ve yer üstü kaynaklarıyla, sosyolojisiyle, biyolojik çeşitliliğiyle de çalışılması ve ortaya çıkarılan konuların, bilgilerin bilim dünyasına sunulması gereken bir şehrimizdir.

2-4 Mayıs 2019 tarihlerinde gerçekleşmiş olan "Cumhuriyet Devrinin Bir Serhat Vilayeti Hakkâri Uluslararası Sempozyumu" ile Hakkâri'nin tarihî, edebî, kültürel, sosyoloji, beşerî, felsefî ve iktisadî" meseleleri "kent ve kültür" temaları ekseninde yurt içi ve yurt dışından bilim insanlarının katılımıyla ele alınmıştır. Bu eser sempozyumda sunulan bildirilerden oluşmaktadır. Bu çalışmanın yeni bilgi üretimine katkı sağlaması ve Hakkâri ekseninde araştırma yapan bilim insanlarına ışık tutması beklenmektedir.

e-mağaza

ISBN: 978-975-17-4619-1

9 789751 746191